

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΒΟΥΔΟΥΡΗ

*Αυτοτελή εγκώμια πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου
υπό το πρίσμα της προγενέστερης
παράδοσής τους*

Διδακτορική διατριβή

ΑΘΗΝΑ
2016

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΒΟΥΔΟΥΡΗ

*Αυτοτελή εγκώμια πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου
υπό το πρίσμα της προγενέστερης
παράδοσής τους*

Διδακτορική διατριβή

Επιβλέπουσα καθηγήτρια:

Θεοδώρα Αντωνοπούλου

Συμβουλευτική επιτροπή:

Θεοδώρα Αντωνοπούλου

Ιωάννης Πολέμης

Αντώνιος Παναγιώτου

Εξεταστική επιτροπή:

Θεοδώρα Αντωνοπούλου

Γραμματική Κάρλα

Ταξιάρχης Κόλιας

Μαρίνα Λουκάκη

Αθανάσιος Μαρκόπουλος

Αντώνιος Παναγιώτου

Ιωάννης Πολέμης

ΑΘΗΝΑ

2016

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος II. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Γιατί να ξεκινήσει κάποιος διδακτορικό στη βυζαντινή φιλολογία στα 38 του και γιατί να περάσει κάποιος πάνω από έξι χρόνια της ζωής του μελετώντας τα εγκώμια των υστεροβυζαντινών πόλεων; Ήταν οι δύο προφανείς ερωτήσεις που μου έκαναν οι γνωστοί μου και οι φίλοι μου βλέποντάς με να δουλεύω τόσο πολύ τα τελευταία χρόνια για κάτι που τους φαινόταν εντελώς αχρείαστο και περιττό. Τις περισσότερες φορές αποκρινόμουν με τρόπο αμήχανο. Απέφευγα να επεκταθώ στην ουσία της δουλειάς μου. Και με τη δικαιολογία ότι επρόκειτο για ένα πολύ εξειδικευμένο αντικείμενο και μάλλον αδιάφορο για την πλειονότητα των ανθρώπων άλλαζα γρήγορα το θέμα της συζήτησης. Έλεγα απολογητικά ότι είχα πάρει μία καλή υποτροφία για τη συγκεκριμένη έρευνα και ότι έπρεπε πάση θυσία να την ολοκληρώσω. Στο τέλος είχαν ευτυχώς σταματήσει πια να με ρωτάνε κι εγώ είχα ευτυχώς σταματήσει να απολογούμαι. Όμως σήμερα - μετά από όλα αυτά τα χρόνια και έχοντας στα χέρια μου την τυπωμένη διατριβή να σηματοδοτεί το κλείσιμο ενός σημαντικού, ίσως και του πιο σημαντικού, κύκλου της ζωής μου - είμαι σε θέση να πω με βεβαιότητα ότι, ναι, άξιζε τον κόπο και ότι, αν γύρναγα τον χρόνο πίσω, πάλι θα αποφάσιζα να κάνω διατριβή στη βυζαντινή φιλολογία στα 38 μου και πάλι το ίδιο αδιάφορο για τους περισσότερους θέμα θα επέλεγα.

Ένας από τους βασικούς λόγους είναι ότι τα επτά σωζόμενα αυτοτελή εγκώμια πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου και η αρχική μου δυσκολία να τα προσεγγίσω και να τα κατανοήσω σε βάθος στάθηκαν αφορμή για ένα μακρινό και γοητευτικό ταξίδι. Ήταν το ταξίδι προς τα πίσω στον κόσμο της ρητορικής - και ειδικά της επιδεικτικής ρητορικής - από την αρχαϊκή εποχή με τα ομηρικά έπη και τις ωδές του Πίνδαρου, μέχρι τους επιτάφιους λόγους για τους νεκρούς του πολέμου της κλασικής εποχής, τον Αριστοτέλη, τον Ισοκράτη και, τέλος, τον Αίλιο Αριστείδη, τον Λιβάνιο και τους συντάκτες των *Ρητορικῶν τεχνῶν* και των *Προγυμνασμάτων* της ύστερης αρχαιότητας. Στόχος μου έγινε να ανασυνθέσω στο δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής τη ρητορική παράδοση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων της αρχαιότητας, η οποία ουδέποτε είχε μελετηθεί στο σύνολό της μέχρι τότε, ώστε να μπορέσω στη

συνέχεια να εντάξω σε αυτή τα, όπως αποδείχθηκε, άμεσα σχετιζόμενα αυτοτελή εγκώμια πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου, που απάρτισαν το τρίτο μέρος της εργασίας μου. Και ως αναγκαίο υπόστρωμα για την καλύτερη κατανόηση των προσταδίων, της έναρξης και των σημαντικών σταθμών της παραπάνω παράδοσης λειτούργησε η επισκόπηση της επιδεικτικής ρητορικής από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τα τέλη της πρωτοβυζαντινής περιόδου, στην οποία αφιερώθηκε το πρώτο μέρος της διατριβής καλύπτοντας με αυτό τον τρόπο και το κενό που υπήρχε στη σχετική βιβλιογραφία.

Το ταξίδι μου στην ιστορία του είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων και ειδικά στα αυτοτελή εγκώμια πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου κράτησε πολύ, περισσότερο από όσο είχα προβλέψει. Όμως χάρη σε αυτό μου δόθηκε επίσης η ευκαιρία αφενός να έρθω σε επαφή με την ομορφιά και την αρμονία ενός σημαντικού τμήματος της υστεροβυζαντινής επιδεικτικής ρητορικής και αφετέρου να αντικρίσω από κοντά την αγωνιώδη προσπάθεια των εγκωμιαστών των από το 1204 και έπειτα διαρκώς συρρικνούμενων βυζαντινών πόλεων. Ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο Γεώργιος Καρβώνης, ο Βησσαρίων και, τέλος, ο Ιωάννης Ευγενικός, μένοντας ως επί το πλείστον πιστοί στο αυστηρά καθορισμένο ειδολογικό πλαίσιο των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων και μιμούμενοι όσο μπορούσαν τους αγαπημένους τους ρήτορες-πρότυπα της αυτοκρατορικής και της πρωτοβυζαντινής εποχής, κατάφεραν ταυτόχρονα να αρθρώσουν και τη δική τους προσωπική φωνή και να περάσουν, όπου μπορούσαν, μέσα από άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο στενές χαραμάδες, μηνύματα, ιδέες και απόψεις που αφορούσαν τόσο στους ίδιους όσο και στην ταραγμένη εποχή τους.

Και στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω όσους με βοήθησαν να φτάσω στο τέλος του ταξιδιού. Κατ' αρχάς είναι η επόπτρια της διατριβής και σταθερή συμπαραστάτις μου, η καθηγ. Θεοδώρα Αντωνοπούλου. Χάρη και σε εκείνη μπόρεσα να λάβω τη γενναία χρηματοδότηση στο πλαίσιο του προγράμματος Ηράκλειτος II και να υλοποιήσω την παρούσα πολυεπίπεδη έρευνα παράλληλα με την επικαιροποίηση ορισμένων επιμέρους πορισμάτων μου με τρεις ανακοινώσεις μου σε διεθνή συνέδρια και με τη δημοσίευση ενός άρθρου μου σε έγκριτο βυζαντινολογικό περιοδικό. Δεν υπήρξε στιγμή που να χρειάστηκα τη βοήθειά της και να

μη μου την προσέφερε με προθυμία και αμεσότητα. Επίσης ευχαριστίες οφείλω και στα άλλα δύο μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, τον καθηγ. Ιωάννη Πολέμη, ο οποίος μεταξύ άλλων μού έδωσε το φωτοτυπημένο χειρόγραφο του πιο εκτενούς υστεροβυζαντινού εγκωμίου πόλης, του Βυζαντίου λόγου του Θεόδωρου Μετοχίτη, και τον καθηγ. Αντώνιο Παναγιώτου για τη σταθερή τους ενθάρρυνση όλα αυτά τα χρόνια. Τέλος, ιδιαιτέρως πολύτιμη υπήρξε η συνεισφορά του ομότιμου καθηγ. Αθανάσιου Μαρκόπουλου, ο οποίος ως μέλος της εξεταστικής επιτροπής με βοήθησε με τις πλήθος καίριες παρατηρήσεις του.

Θερμά ευχαριστώ επίσης όλους τους καθηγητές και τους συναδέλφους με τους οποίους επικοινωνήσα είτε διαδικτυακά στο πλαίσιο της ηλεκτρονικής αλληλογραφίας που αναπτύξαμε μέσα σε αυτό το διάστημα είτε δια ζώσης στα συνέδρια που έλαβα μέρος. Ξεχωρίζω πρωτίστως τις διαδοχικές εκτενείς συζητήσεις με τον καθηγ. Takis Roulakos για την επιδεικτική ρητορική και τους σοφιστές της κλασικής περιόδου, με τον καθηγ. Laurent Pernot για τις πανηγύρεις και τους εισαγωγικούς πανηγυρικούς λόγους, με τον καθηγ. Malcolm Heath για τη διαμόρφωση των επιμέρους τόπων των εγκωμίων μέσα από τα έργα της προγυμνασματικής παιδείας, με την καθηγ. Σοφία Ανεζίρη για τις επιγραφές της ελληνιστικής και της αυτοκρατορικής περιόδου με τις εγκωμιαστικές μνείες στις πόλεις, με τον καθηγ. Kostis Smyrlis για την οικονομική κατάσταση της αυτοκρατορίας την πρώτη δεκαετία του 14ου αι., με τον υποψήφιο διδάκτορα Paul Kloeg για την οικονομική σχέση της Αντιόχειας του 4^{ου} αι. μ.Χ. με τα περίχωρά της, με τον καθηγ. Erich Lamberz για τα αντιγραφικά στάδια που προηγούνταν της τελικής έκδοσης των έργων της ύστερης βυζαντινής περιόδου, ενώ πιο περιορισμένη αλλά εξίσου διαφωτιστική υπήρξε η επικοινωνία μου με τους καθηγ. Thomas K. Hubbard, καθηγ. Christian Mann, καθηγ. Tony Natoli, δρ. Laury Nuria Andrè και δρ. Ειρ. Πουγούνια, η οποία με μεγάλη προθυμία μού απέστειλε αμέσως το εκδεδωμένο από την ίδια κείμενο του *Βυζαντίου*, όταν της το ζήτησα, ενώ βρισκόμουν ακόμη στο προπαρασκευαστικό στάδιο της διατριβής. Επίσης, δεν μπορώ να μην ευχαριστήσω τους πολλούς ερευνητές που μου έστειλαν τα άρθρα τους «ανεβάζοντάς» τα στον αναντικατάστατο πλέον ιστότοπο του academia.edu, ενώ ευγνώμων τελώ δια βίου απέναντι στους τρεις δασκάλους μου, που με βοήθησαν στα πρώτα μου βήματα: την

αγαπημένη μου φιλόλογο Βιβή Παπαδοπούλου, τον φιλόσοφο-στοχαστή Στέλιο Ράμφο και τον ομότιμο καθηγ. Βυζαντινής φιλολογίας του Παν/μίου του Μονάχου Armin Hohlweg.

Κλείνοντας πρέπει να πω ότι τίποτα από όλα τα παραπάνω δεν θα είχα καταφέρει, αν δεν είχα πιστό σύντροφο και συνοδοιπόρο στη ζωή μου όλη τον σύζυγό μου Γεράσιμο. Χάρη στη χρόνια υπομονή και την ώρες ώρες υπεράνθρωπη αντοχή του με στήριξε φροντίζοντας με τρυφερότητα και αγάπη τα τρία μας παιδιά, τη Μαρία, τον Σπύρο και τον Θανάση, και καλύπτοντας επάξια το δικό μου κενό, το οποίο ειδικά τον τελευταίο καιρό και ενόψει της ολοκλήρωσης της διατριβής ήταν συχνά δυσαναπλήρωτο. Πολύτιμος αρωγός και των δυο μας υπήρξε η γλυκιά μας Μανάνα, που μας βοήθησε όσο περισσότερο γινόταν και την οποία ευχαριστώ επίσης πολύ.

Οι φίλες και οι φίλοι που με/μας βοήθησαν και που υπέμειναν αδιαμαρτύρητα τη δική μου απουσία ήταν πολλοί με κυριότερους τη Βίκυ Δελώνα, τη Σοφία Γεραλή, τη Δάφνη Ροδοκαλάκη, τη Χριστιάννα Γύρα και τον Διονύση Ζήβα, την Παγώνα Λαψάτη, την Άννα Τσουμπλέκα και τον Γιάννη Σπαθή, την Ντάνα Ξένου και την Αμάντα Μιχαλοπούλου, την Ελένη Μπράκη και τον Γιώργο Τζαβέλα και κυρίως την αδελφή μου Νίκη, που με στερήθηκε όλα αυτά τα χρόνια και που δεν της στάθηκα όσο θα ήθελα.

Η διατριβή είναι αφιερωμένη από κοινού στη μνήμη του πατέρα μου Θανάση και στην πολυαγαπημένη μου μητέρα Ιωάννα. Εκείνος μόχθησε για μας σε όλα τα επίπεδα και μας άφησε πολύτιμη κληρονομιά το ήθος, την καλοσύνη και την πίστη του στον άνθρωπο. Εκείνη πρώτη με μύησε στους λόγους και εξακολουθεί να με στηρίζει σε όλα τα δύσκολα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ Ι.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η ΕΠΙΔΕΙΚΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ. ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΚΟΠΗΣΗ

I.1. <i>Απαρχές της ρητορικής θεωρίας και της ρητορικής κριτικής</i>	1
I.2. <i>Επιδεικτική ρητορική: ορολογία και πρώτες εμφανίσεις</i>	12
I.3. <i>Η επιδεικτική ρητορική κατά την αρχαϊκή εποχή</i>	18
I.4. <i>Η επιδεικτική ρητορική κατά την κλασική εποχή</i>	22
I.5. <i>Η επιδεικτική ρητορική κατά την ελληνιστική εποχή</i>	28
I.6. <i>Η επιδεικτική ρητορική κατά τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ. - δεύτερη σοφιστική</i>	37
I.7. <i>Η επιδεικτική ρητορική κατά την υστερορωμαϊκή (πρώιμη βυζαντινή) περίοδο - τρίτη σοφιστική</i>	61

ΜΕΡΟΣ ΙΙ.

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΕΙΔΟΥΣ ΤΩΝ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΓΚΩΜΙΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1204

II.1. <i>Εισαγωγικές παρατηρήσεις</i>	75
II.2. <i>Εγκωμιαστικές αναφορές, εγκωμιαστικές εκφράσεις-περιγραφές και μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων</i>	

Π.2.i. Εγκωμιαστικές αναφορές σε πόλεις στο πλαίσιο ποιητικών κειμένων	80
Π.2.ii. Εγκωμιαστικές αναφορές σε πόλεις στο πλαίσιο πεζών κειμένων	91
Π.2.iii. Ομαδοποίηση εγκωμιαστικών τόπων σχετικών με τις πόλεις από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τα μέσα του 2 ^{ου} αι. μ.Χ.	104
Π.3. Η μετάβαση από τα μη αυτοτελή στα αυτοτελή εγκώμια πόλεων	107
Π.3.i. Αθηναϊκοί επιτάφιοι λόγοι και η λατρεία των νεκρών του πολέμου	109
Π.3.ii. Πανηγύρεις, παναθηναϊκοί πανηγυρικοί λόγοι και η σημασιολογική εξέλιξη του όρου πανηγυρικός	119
Π.3.iii. Καταλογάδην εγκώμια πόλεων, ρητορικοί διαγωνισμοί και επιδείξεις ή ακροάματα	140
Π.3.iv. Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων	146
Π.3.v. Ο Παναθηναϊκός του Αίλιου Αριστείδη ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης	168
Π.3.vi. Ο Αντιοχικός του Λιβάνιου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης	205
Π.4. Αυτοτελή εγκώμια πόλεων κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο και η αποκατάσταση μίας γραμματολογικής ασάφειας	255
Π.5. Συμπεράσματα δεύτερου μέρους	268
 ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ.	
ΤΑ ΑΥΤΟΤΕΛΗ ΕΓΚΩΜΙΑ ΠΟΛΕΩΝ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ	
ΙΙΙ.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις και μεθοδολογία	277

III.2. Τοῦ αὐτοῦ Θεοδώρου Δοῦκα τοῦ Λάσκαρι ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν	
III.2.i. Ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρις καὶ ἡ ἐποχὴ του	281
III.2.ii. Χειρόγραφη παράδοση, ἐκδόσεις καὶ χρόνος συγγραφῆς	288
III.2.iii. Μετάφραση	294
III.2.iv. Ερμηνευτικὲς παρατηρήσεις	305
 III.3. Θεοδώρου Μετοχίτου, Νικαεύς	
III.3.i. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης καὶ ἡ ἐποχὴ του	317
III.3.ii. Χειρόγραφη παράδοση, ἐκδόσεις καὶ χρόνος συγγραφῆς	321
III.3.iii. Μετάφραση	323
III.3.iv. Ερμηνευτικὲς παρατηρήσεις	339
 III.4. Θεοδώρου Μετοχίτου, Βυζάντιος ἢ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλοπόλεως	
III.4.i. Χειρόγραφη παράδοση, ἐκδόσεις καὶ χρόνος συγγραφῆς	350
III.4.ii. Απόδοση του περιεχομένου	360
III.4.iii. Ερμηνευτικὲς παρατηρήσεις	390
 III.5. Γεωργίου Καρβώνη, [Εγκώμιον Κωνσταντινουπόλεως]	
III.5.i. Ο Γεώργιος Καρβώνης καὶ ἡ ἐποχὴ του	445
III.5.ii. Χειρόγραφη παράδοση, ἐκδόσεις καὶ χρόνος συγγραφῆς	449
III.5.iii. Μετάφραση	451
III.5.iv. Ερμηνευτικὲς παρατηρήσεις	464
 III.6. Βησσαρίωνος, Ὁ εἰς Τραπεζοῦντα λόγος	
III.6.i. Ο Βησσαρίων καὶ ἡ ἐποχὴ του	476
III.6.ii. Χειρόγραφη παράδοση, ἐκδόσεις καὶ χρόνος συγγραφῆς	502
III.6.iii. Μετάφραση	508
III.6.iv. Ερμηνευτικὲς παρατηρήσεις	572
 III.7. Τοῦ αὐτοῦ νομοφύλακος τοῦ Εὐγενικοῦ τῇ Τραπεζοῦντι πόλει ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις	
III.7.i. Ο Ἰωάννης Εὐγενικός καὶ ἡ ἐποχὴ του	594
III.7.ii. Χειρόγραφη παράδοση, ἐκδόσεις καὶ χρόνος συγγραφῆς	596
III.7.iii. Μετάφραση	599
III.7.iv. Ερμηνευτικὲς παρατηρήσεις	608

III.8. <i>Ἰωάννου Εὐγενικοῦ, Ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις Κορίνθου</i>	
III.8.i. <i>Χειρόγραφη παράδοση, εκδόσεις και χρόνος συγγραφῆς</i>	618
III.8.ii. <i>Μετάφραση</i>	619
III.8.iii. <i>Ερμηνευτικὲς παρατηρήσεις</i>	622
III.9. Συμπεράσματα τρίτου μέρους	627
 ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	 632
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	 643

ΜΕΡΟΣ Ι.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η ΕΠΙΔΕΙΚΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ: ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΚΟΠΗΣΗ.

This (sc. epideictic oratory) is a form of literature which has relatively few admirers today, but if we are to understand the Greeks thoroughly it seems necessary to understand if not to share, their love for it.

G. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece*, 153

Ι.1. Απαρχές της ρητορικής θεωρίας και της ρητορικής κριτικής

Για τις απαρχές της θεωρίας της ρητορικής έχουν διατυπωθεί δύο απόψεις. Σύμφωνα με την παλαιότερη άποψη τα πρώτα εγχειρίδια με τους κανόνες για τη σύνταξη ρητορικών κειμένων γράφτηκαν από τον Κόρακα και στη συνέχεια από τον μαθητή του Τισία στη Σικελία το 1^ο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Εκεί λέγεται ότι μετά την πτώση των τυράννων στις Συρακούσες το 467 π.Χ. οι κάτοικοι χρειάστηκε να μάθουν να μιλούν σε συνελεύσεις και σε δικαστήρια και ότι βοηθήθηκαν από τις οδηγίες και την επ' αμοιβή διδασκαλία του Κόρακα και του Τισία¹. Τα παραπάνω έχουν ωστόσο αμφιλεγόμενη ιστορική βάση². Για τον λόγο αυτό τείνει πλέον να επικρατήσει η άποψη σύμφωνα με την οποία η ρητορική τέχνη εγκαταστάθηκε επίσημα από τον Αριστοτέλη και ότι ως τεχνικός όρος η λέξη *ρήτορική* χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Πλάτωνα³.

Ο όρος *ρήτορική* εμφανίζεται για πρώτη φορά μόλις τη δεύτερη δεκαετία του 4^{ου} αι. π.Χ. στον πλατωνικό διάλογο *Γοργία* (453a2). Κατά τη συνομιλία

¹ Βλ. G.A. Kennedy, *The Art of Persuasion*, Princeton 1963, 58-61.

² Βλ. T. Cole, *Who was Corax?*, *Illinois Classical Studies* 16 (1991), 65-84.

³ Βλ. T. Cole, *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*, Baltimore 1991 και E. Schiappa, *The Beginnings of Rhetorical Theory in Classical Greece*, New Haven, 1999. Μολαταύτα η θεωρία περί της σοφιστικής επανάστασης και περί της καθοριστικής συμβολής των Κόρακα και Τισία στη θεμελίωση της ρητορικής εξακολουθεί να υποστηρίζεται και μάλιστα από έγκριτους μελετητές, όπως είναι για παράδειγμα ο L. Pernot στη μονογραφία για την ιστορία της ρητορικής στην αρχαιότητα *La Rhétorique dans l'Antiquité*, Paris 2000 [μτφ. στα αγγλικά από τον W.E. Higgins, Washington 2005, όπου και παραπέμπουμε εν προκειμένω στις σελ. 10-12] [ελλ. μτφ. Ξ. Τσελέντη, Αθήνα 2005].

μεταξύ του Σωκράτη, του Πώλου και του σοφιστή Γοργία χαρακτηρίζεται ως *ρήτορική* η τέχνη του τελευταίου και ορίζεται με το υποτιμητικό *πειθοῦς δημιουργός*⁴, ενώ λίγο παρακάτω λέγεται ότι δεν μπορεί να είναι αληθινή τέχνη, διότι δεν εμπεριέχει τη γνώση (464b1-466a6). Αρκετά διαφορετική είναι η προσέγγιση του θέματος από τον Αριστοτέλη στο έργο του *Τέχνη Ρητορική*. Εκεί η ρητορική ορίζεται ως η δυνατότητα να βρίσκει κανείς σε κάθε περίπτωση τα κατάλληλα μέσα, για να πείθει (ἔστω δὴ *ρήτορική δύναμις περὶ ἕκαστον τοῦ θεωρῆσαι τὸ ἐνδεχόμενον πιθανόν* 1355b25-26), τα οποία αυτός τα εντοπίζει, πρώτον, στις τρεις αποδείξεις (πίστεις), δηλαδή τον *λόγον*, το *ἥθος* και το *πάθος*, δεύτερον, στον τρόπο έκφρασης, δηλαδή στο *ῦφος* του ομιλητή (λέξεις) και, τρίτον, στη σειρά των στοιχείων του λόγου (τάξις).

Κι ενώ οι πολίτες συμμετείχαν ενεργά στις συνελεύσεις και στα δικαστήρια και οι εγκωμιαστικοί λόγοι για θεούς και ανθρώπους εκφωνούνταν στα πλαίσια των τοπικών και πανελλαδικών εορτών πολύ πριν τον 4^ο αι. π.Χ., η συστηματοποίηση της ρητορικής πρακτικής σε *γένος δικανικόν*, *γένος συμβουλευτικόν* και *γένος ἐπιδεικτικόν* έγινε για πρώτη φορά από τον Αριστοτέλη⁵ στο έργο του *Τέχνη Ρητορική* (1.1358a36-1359a5,

⁴ Βλ. E. Schiappa, Did Plato Coin Rhetorike?, *AJP* 111 (1990), 457-470. Ως προς το *πειθοῦς δημιουργός* αντί για τη μετάφραση του *πειθοῦς* με τον αγγλικό όρο *persuasion* - όπως επιλέγει να κάνει ο G. Kennedy, βλ. Kennedy, *Persuasion*, 58 - είναι προτιμότερος ο όρος «conviction». Έτσι προλαμβάνεται ο αναχρονισμός ο οποίος παρουσιάζει τους πρώτους σοφιστές να διδάσκουν την τέχνη της πειθούς. Βλ. σχετικά M. Gagarin, Did the sophists aim to persuade?, *Rhetorica* 19 (2001), 275-291. Ο M. Gagarin αποδεικνύει ότι οι συγκεντρώσεις των σοφιστών με τις επιδείξεις της δεξιότητάς τους στο να επιχειρηματολογούν για τα πιο απίθανα πράγματα (παράδοξα) γίνονταν πιο πολύ για να διασκεδάσουν το κοινό τους παρά για να το πείσουν. Βλ. επίσης την εισαγωγή στην πρόσφατη έκδοση του *Πρωταγόρα* του Πλάτωνα από τον N. Denyer (εκδ.), *Plato, Protagora* [Cambridge Greek and Latin Classics], Cambridge - New York 2008, 1: «Whether as calculated self-promotion, or from simple exuberance in their own virtuosity, or sometimes even because they had managed to persuade themselves, sophists loved to argue for the unsettling and the improbable». Επίσης βλ. M. Gagarin, Possibility and Persuasion: Plato and Early Greek Rhetoric, στο: I. Worthington, *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*, London - New York 1994, 48: «It (rhetoric) brings conviction, however, without knowledge ([Gorgias] 455a), since it addresses an audience that has no knowledge». Για τα *παράδοξα* ή *ἄδοξα ἐγκώμια* βλ. A. Peri, Teoria e prassi degli *ἐγκώμια ἄδοξα*, *Incontri Triestini di Filologia Classica* 1 (2001-2002), 25-34.

⁵ Από την ίδια περίοδο, δηλαδή το δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., μας παραδίδεται και η λεγόμενη *Ρητορική πρὸς Ἀλέξανδρον*, που αποδίδεται είτε στον Αναξιμένη από τη Λάμψακο είτε σε ανώνυμο συγγραφέα. Εκεί οι ρητορικοί λόγοι διακρίνονται σε τρία *γένη*, το *δημαγωγικόν*, το *ἐπιδεικτικόν* και το *δικαστικόν* και σε επτά *εἶδη*, το *προτρεπτικόν* και το

1368a26-33; 3.1414a8-19), όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα του L. Pernot⁶.

	Ακροατής	Περιεχόμενο	Χρόνος	Σκοπός (τέλος)	Τύπος επιχειρήματος
γένος συμβουλευτικόν	κριτής	προτροπή ἀποτροπή	μέλλων	συμφέρον βλαβερόν	παράδειγμα
γένος δικανικόν	κριτής	κατηγορία ἀπολογία	γενόμενος	δίκαιον ἄδικον	ἐνθύμημα
γένος ἐπιδεικτικόν	θεωρός	ἔπαινος ⁷ ψόγος ⁸	κυριώτατος μὲν ὁ παρών	καλόν ⁹ αἰσχρόν	αὔξησις ¹⁰

ἀποτρεπτικόν, το ἐγκωμιαστικόν και το ψεκτικόν, το κατηγορικόν και το ἀπολογικόν και το ἐξεταστικόν, το οποίο ο Αναξιμένης προσδιορίζει ως εξής (37): «Τὸ δ' ἐξεταστικόν εἶδος αὐτὸ μὲν καθ' ἑαυτὸ οὐ πολλάκις συνίσταται, τοῖς δὲ ἄλλοις εἶδεσι μίγνυται καὶ μάλιστα πρὸς τὰς ἀντιλογίας χρησιμὸν ἔστιν». Πρόκειται για μία παρεμφερή ταξινόμηση με αυτή του Αριστοτέλη, πράγμα που ενισχύει την άποψη ότι την εποχή εκείνη η επιδεικτική ρητορική είχε ήδη αρχίσει να μπαίνει στο προσκήνιο. Βλ. σχετικά L. Pernot, *Epideictic Rhetoric: Questioning the Stakes of Ancient Praise* [Ashley and Peter Larkin series in Greek and Roman culture], Austin 2015, 6 και D.C. Mirhady, Aristotle, the *Rhetorica ad Alexandrum* and the *tria genera causarum*, στο: W.W. Fortenbaugh - D.C. Mirhady (εκδ.), *Peripatetic Rhetoric after Aristotle* [Rutgers University studies in classical humanities, 6], New Brunswick - London 1994, 54-65.

Για το ότι ο Αριστοτέλης έκανε πρώτος την τριμερή διάκριση της ρητορικής πρακτικής βλ. Schiappa, *Beginnings*, 99. Βλ. επίσης τον σχολιασμό του τρίτου κεφαλαίου του πρώτου βιβλίου της *Ρητορικής* από τον Chr. Rapp, στο *Aristoteles, Rhetorik: Übersetzung und Kommentar* [Aristoteles, Werke in deutscher Übersetzung], Berlin 2002, 249 κ.εξ. και συνολικά για την *Τέχνην Ρητορικήν* βλ. του ίδιου, *Aristotle's Rhetoric*, στο: Ed.N. Zalta (εκδ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Summer 2002 Edition [URL=<http://plato.stanford.edu/entries/aristotle-rhetoric/>]. Βλ. επίσης για E. Garver, Aristotle on the Kinds of Rhetor, *Rhetorica* 27 (2009), 1-18 και την πρόσφατη σημαντική μονογραφία για την ιστορία των ρητορικών γενών της C. Pepe, *The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity*, [International Studies in the History of Rhetoric, 6], Leiden - Boston 2013 και ειδικά το δεύτερο μέρος για το σύστημα των ρητορικών ειδών στη *Ρητορικήν* του Αριστοτέλη.

⁶ Βλ. L. Pernot, *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain* [Institut des Études Augustiniennes, Antiquités 137], Paris 1993, 28.

⁷ Για την ιστορία του ρητορικού έπαινου από τον 5^ο αι. π.Χ. μέχρι τον Κικέρωνα βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, το 1^ο κεφ. του 1^{ου} μέρους. Ειδικά για το γένος ἐπιδεικτικόν και τον Αριστοτέλη βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, το κεφ. I.II. με τίτλο «La notion de genre épideictique: naissance d'une ambiguïté».

⁸ Είναι ενδιαφέρον το ότι η αριστοτέλεια άποψη για το επιδεικτικό είδος του ψόγου δεν αντανakλάται στη ρητορική πρακτική του 4^{ου} αι. π.Χ. Βλ. σχετικά C. Rountree, *The (Almost)*

Εκτός από το τρίτο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου της *Ρητορικής* (1358a36-1359a29), όπου το γένος ἐπιδεικτικόν συνεξετάζεται μαζί με τα άλλα δύο ρητορικά γένη¹¹, η περαιτέρω πραγμάτευσή του γίνεται από τον Αριστοτέλη κυρίως στο ένατο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου της *Ρητορικής* καθώς και σε διάφορα σημεία του τρίτου βιβλίου, το οποίο είναι αφιερωμένο στη λέξιν, δηλαδή τη γλωσσική έκφραση και το ύφος του ρητορικού κειμένου¹². Μολονότι όμως φαίνεται εν πρώτοις ότι τα τρία ρητορικά γένη αντιμετωπίζονται με τρόπο εφάμιλλο από τον Αριστοτέλη, στην ουσία η εξέταση του γένους ἐπιδεικτικοῦ υπολείπεται των άλλων. Πρώτον, λόγω της επιλογής του αρκετά υποτιμητικού ὅρου θεωρός έναντι του ὅρου κριτής ὅσον αφορά τον ρόλο του ἀκροατοῦ¹³, δεύτερον, λόγω του «περιορισμού» της ἐπιδεικτικής ρητορικής σε ἔργα που προορίζονταν να αναγνωστούν, τρίτον,

Blameless Genre of Classical Greek Epideictic, *Rhetorica* 19 (2001), 293-305, V. Buchheit, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon von Gorgias bis Aristoteles*, München 1960, 127 και S. Koster, *Die Invektive in der griechischen und römischen Literatur* [Beiträge zur klassischen Philologie 99], Meisenheim am Glan, 1980. Για τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éløge*, 481-90. Ο τελευταίος εντοπίζει στην περίοδο αυτή τις πρώτες δειλές εμφανίσεις του είδους του αυτοτελούς ρητορικού ψόγου, το οποίο είδος θα σχηματοποιηθεί τον 4^ο αι. π.Χ. κ.εξ.

⁹ Ο ὅρος καλόν δείχνει την ηθική διάσταση που είχε ο ἔπαινος σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, πράγμα που επιβεβαιώνεται και στα ἔργα του για την ηθική φιλοσοφία, όπου δίνει την ακριβή του σημασία: *Ηθ. Νικομ.* 1101b10, 1127b18 και *Ηθ. Ενδ.* 1219b15, 1223a10. Η ηθική διάσταση του γένους ἐπιδεικτικοῦ δόθηκε και από τον Κικέρωνα, ο οποίος προχώρησε ακόμη πιο πέρα ταυτίζοντας τη ρητορική με την αρετή (*virtus*), θεωρώντας τον ιδανικό ρήτορα ως τον ιδανικό άνθρωπο και λέγοντας στο ἔργο του *De oratore* ότι ο *perfectus orator* είναι ο φιλόσοφος-ρήτορας, που είναι καλού χαρακτήρα (*natura*), που μελετά και μιμείται τα κατάλληλα πρότυπα και που έχει ευρεία παιδεία, ώστε να συνδέει τη ρητορική με τη φιλοσοφία και την πολιτική. Βλ. Cicero, *De oratore* 2.343 κ.εξ.

¹⁰ Για τους τρεις διαφορετικούς τύπους των επιχειρημάτων που αξιοποιούνται στα τρία είδη της ρητορικής και ειδικά για την αὔξησιν βλ. Αριστ., *Ρητ.* 1368a22-33: *πίπτει δ' εὐλόγως ἢ αὔξεις εἰς τοὺς ἐπαίνους: ἐν ὑπεροχῇ γάρ ἐστιν, ἢ δ' ὑπεροχῇ τῶν καλῶν: διὸ καὶ μὴ πρὸς τοὺς ἐνδόξους, ἀλλὰ πρὸς τοὺς ἄλλους δεῖ παραβάλλειν, ἐπεὶ περ ἢ ὑπεροχῇ δοκεῖ μὲν ἄρετήν. ὅλως δὲ τῶν κοινῶν εἰδῶν ἅπασιν τοῖς λόγοις ἢ μὲν αὔξεις ἐπιτηδειοτάτη τοῖς ἐπιδεικτικοῖς (τὰς γὰρ πράξεις ὁμολογουμένας λαμβάνουσιν, ὥστε λοιπὸν μέγεθος περιθεῖναι καὶ κάλλος): τὰ δὲ παραδείγματα τοῖς συμβουλευτικοῖς (ἐκ γὰρ τῶν προγεγονότων τὰ μέλλοντα καταμαντευόμενοι κρίνομεν): τὰ δ' ἐνθυμήματα τοῖς δικανικοῖς (αἰτίαν γὰρ καὶ ἀπόδειξιν μάλιστα δέχεται τὸ γεγονὸς διὰ τὸ ἀσαφές).*

¹¹ Βλ. Αριστ., *Ρητ.* 1358a36-1359a29.

¹² Βλ. Αριστ., *Ρητ.* 1414a7-18, 414b29-1415b8, 1416b16-29, 1417b30-34, 1418a32-37.

¹³ Βλ. T. Schirren, *Der theoros als kritês: Zum epideiktischen Genos in Arist. Rhet. I, 3*, στο: L.C. Montefusco (εκδ.), *Papers on Rhetoric*, IX, 197-211.

λόγω της επιλογής του ήδη από τον Πλάτωνα αρνητικά φορτισμένου όρου *ἐπιδειξίς* καθώς και του συγκεχυμένου και μη πρακτικού χαρακτήρα που προσδόθηκε από τον Αριστοτέλη στην επιδεικτική ρητορική εξαιτίας της ασάφειας του περιβάλλοντος στο οποίο λάμβαναν χώρα οι *ἐπιδείξεις* τον 4^ο αι. π.Χ. Τέλος, ακόμα και η τοποθέτηση της εξέτασης τους *γένους ἐπιδεικτικοῦ* στο τέλος μετά τα άλλα δύο *γένη* δείχνει μία κάποια διάθεση υποβάθμισης σε βάρος της επιδεικτικής ρητορικής, η οποία σε συνδυασμό με το ασαφές του ρόλου της καθόρισε την περαιτέρω επίσης ασαφή και συγκεχυμένη προσέγγιση της από τους κριτικούς της λογοτεχνίας τόσο της αρχαίας όσο και της νεώτερης εποχής¹⁴.

Ο μόνος θεωρητικός της αρχαίας ρητορικής ο οποίος προσπάθησε να αντιμετωπίσει πιο κριτικά την αριστοτέλεια άποψη για τον υποβαθμισμένο ρόλο της επιδεικτικής ρητορικής σε σχέση με τα άλλα δύο είδη λόγων υπήρξε ο Κοϊντιλιανός, που στο έργο του *Institutio oratoria* (3.7.2-3) έκανε σύντομο λόγο για το ότι η τελευταία πλην του αμιγώς τελετουργικού-πανηγυρικού της χαρακτήρα είχε και αρκετές πρακτικές εφαρμογές. Κι ενώ στην πράξη η επιδεικτική ρητορική από την αυτοκρατορική περίοδο και έπειτα κατέλαβε κεντρικότερη θέση υποσκελίζοντας τα άλλα δύο *γένη*, στη θεωρία παρέμεινε μέχρι και τα μέσα του 20^{ου} αι. το «τρίτο είδος» και το αποπαίδι της ρητορικής.

Όσον αφορά τώρα στη συνάφεια των τριών ρητορικών γενών θα πρέπει να αναφερθεί ότι η παραπάνω αριστοτέλεια αυστηρή ταξινόμηση δεν συνεπαγόταν ότι μέσα σε έναν λόγο υπήρχε κάθε φορά αποκλειστικά ένα από τα τρία ρητορικά είδη. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της πλατωνικής *Απολογίας*, την οποία ήδη ο Ψευδο - Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς¹⁵ τη χαρακτήρισε στο έργο του *Τέχνη Ρητορική* όχι μόνο ως υπεράσπιση του Σωκράτη στο δικαστήριο, αλλά και ως καταδίκη της Αθήνας, ως εγκώμιο του Σωκράτη και ως συμβουλευτικό λόγο για το πώς πρέπει να είναι ένας

¹⁴ Βλ. και παρακάτω σελ. 8-11. Παρά τον υπεδεέστερο ρόλο που αποδίδεται στο *γένος ἐπιδεικτικόν* από τον Αριστοτέλη στην *Ρητορικήν* του γίνεται παρόλα αυτά αναφορά στην υψηλή ηθική αποστολή του συγκεκριμένου γένους χάρη στον εγκωμιασμό της αρετής και την καταδίκη της κακίας (I.1366a23-25). Βλ. σχετικά G.A. Hauser, Aristotle on Epideictic: The Formation of Public Morality, *Rhetoric Society Quarterly* 29 (1999), 5-23.

¹⁵ Για την πιθανή ταυτότητα του Ψευδο-Διονύσιου του Αλικαρνασσεά, βλ. μεταξύ άλλων και M. Heath, Pseudo-Dionysius' *Art of Rhetoric* 8-11: Figured Speech, Declamation, and Criticism, *American Journal of Philology* 124 (2003), 98 κ.εξ.

φιλόσοφος¹⁶. Επίσης στους περισσότερους λόγους του Ισοκράτη - πλην των δικανικών, που τους έγραψε στην αρχή της σταδιοδρομίας του - συνήθως συνδυαζόταν το συμβουλευτικό και το επιδεικτικό στοιχείο. Έτσι ο Πανηγυρικός το 380 π.Χ. και ο Παναθηναϊκός το 342 π.Χ. ξεκινούν ως ευλογίες της Αθήνας, αλλά καταλήγουν και οι δύο σε έντονες προτροπές προς όλους τους Έλληνες να ενωθούν για να πολεμήσουν κατά των Περσών. Επίσης στον λόγο *Περί στεφάνου* του Δημοσθένη υπάρχει μείξη της υπεράσπισης, της κατηγορίας, του εγκωμίου και του προτρεπτικού λόγου¹⁷, ενώ στον θουκυδίδειο *Επιτάφιο* του Περικλή βλέπουμε από τη μια το εγκώμιο των νεκρών και από την άλλη την παρότρυνση των υπόλοιπων Αθηναίων να συνεχίσουν τον πόλεμο¹⁸.

Το ενδιαφέρον είναι ότι η εναλλαγή αυτή εγκωμιαστικών και συμβουλευτικών-πολιτικών ρητορικών στοιχείων απαντούσε ήδη πριν την κλασική εποχή και μάλιστα σε έργα που δεν συνιστούσαν τυπικά δείγματα της ρητορικής πρακτικής, όπως ήταν οι επινίκιες πινδαρικές ωδές. Σε αυτές ο ποιητής ξεκινούσε με την ευλογία του συγκεκριμένου αθλητή και μετά τον έπαινο των προγόνων του και της πόλης του κατέληγε να περνά επίκαιρα πολιτικά μηνύματα¹⁹. Επομένως σε σχέση με όλα τα παραπάνω είναι πολύ εύστοχο το σχόλιο του Αριστοτέλη ότι οι έπαινοι και οι συμβουλές έχουν ως κοινό τους σημείο πως αυτό που προτείνεται στα πλαίσια μίας συμβουλής ταυτίζεται τελικά με αυτό που εγκωμιάζεται με λίγο παραλλαγμένη την διατύπωσή του²⁰.

¹⁶ Βλ. Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Τέχνη ρητορική*, 8.4-8.22, στο: Dionysius Halicarnaseus (Usener - Radermacher), 305.5-25.

¹⁷ Βλ. Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Τέχνη ρητορική*, 8.22-8.32, στο: Dionysius Halicarnaseus (Usener - Radermacher), 305.25-306.10.

¹⁸ Βλ. Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Τέχνη ρητορική*, 9.2-9.60, στο: Dionysius Halicarnaseus (Usener - Radermacher), 306.11-308.22.

¹⁹ Βλ. W.H. Race, *Rhetoric and Lyric Poetry*, στο: I. Worthington (εκδ.), *A Companion to Greek Rhetoric* [Blackwell Companions to the Ancient World], Malden - Oxford - Victoria 2007, 509-525 και ειδικά 516: «Every poetic encomium entails aspects of all three branches of rhetoric».

²⁰ Βλ. Αριστ., *Ρητ.* 1367b36 - 1368a9: ἔχει δὲ κοινὸν εἶδος ὁ ἔπαινος καὶ αἱ συμβουλαί. ἃ γὰρ ἐν τῷ συμβουλευεῖν ὑπόθιοι ἄν, ταῦτα μετατεθέντα τῇ λέξει ἐγκώμια γίνονται ... ὥστε ὅταν ἐπαινέιν βούλη, ὅρα τί ἂν ὑπόθιοι: καὶ ὅταν ὑποθέσθαι, ὅρα τί ἂν ἐπαινέσειας. Εἰδικά για την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éløge*, 710-724, όπου καταδεικνύεται η στενή συνάφεια επιδεικτικής και συμβουλευτικής ρητορικής και διαπιστώνεται Pernot, *La rhétorique de l'éløge*, 718: «Le genre épideictique doit donc être réinterprété comme une gigantesque leçon, dont il faut préciser la portée».

Παρόλες τις παραπάνω αποκλίσεις, οι οποίες είναι ένα μικρό μόνο τμήμα των πολλών περιπτώσεων που δεν συνάδουν με την αριστοτέλεια θεωρία περί ρητορικής, σε γενικές γραμμές η διάκριση των τριών ρητορικών ειδών υιοθετήθηκε από τους μεταγενεστέρους θεωρητικούς της ρητορικής εκ των οποίων όμως ορισμένοι δεν παρέλειψαν να εντοπίσουν και τις εγγενείς αδυναμίες του τριμερούς αυτού χωρισμού. Έτσι ο Κοϊντιλιανός στο έργο του *Institutio oratoria* (3.7.4) παρατηρεί ότι η παραδοσιακή τριάδα είναι πιο πολύ μια εύκολη και βολική λύση παρά ένας διαχωρισμός που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και ότι τελικά τα τρία γένη αλληλοσυμπληρώνονται. Επίσης ο λίγο μεταγενέστερός του Ερμογένης στο έργο του *Περὶ ἰδεῶν* (380) εξαίρει τους λόγους εκείνους που έχουν στοιχεία και από τα τρία είδη.

Επομένως ο αριστοτελικός ορισμός της ρητορικής, ο οποίος και καθόρισε τη ρητορική κριτική από τον 19^ο αι. κ.εξ.²¹, δεν υπήρξε τελικά ούτε αρκετά ακριβής, ούτε αρκετά περιεκτικός. Ο Αριστοτέλης αντιλήφθηκε τη ρητορική ως την τέχνη-ικανότητα (*δύναμιν*) να εξετάζει κανείς σε κάθε περίπτωση τις δυνατότητες που έχει προκειμένου να πείθει (*τὸ ἐνδεχόμενον πιθανόν*)²² και τον ρήτορα ως αυτόν που είναι σε θέση να πείθει σε κάθε περίπτωση²³. Όμως ένας τέτοιος ορισμός αναπόφευκτα περιορίζει τη ρητορική στη στείρα εκμάθηση των ρητορικών τεχνικών και των ρητορικών τρόπων και δεν ανταποκρίνεται στην πολύ ευρύτερη αντίληψη που επικρατούσε για αυτή ήδη από την αρχαιότητα. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή η ρητορική τέχνη περιλάμβανε τόσο τους δικανικούς και τους συμβουλευτικούς λόγους και τα εγκώμια όσο και ένα πλήθος άλλων κειμένων - ποιητικών, φιλοσοφικών και ιστορικών - τα οποία αφορούσαν σε ευρύτερα κοινωνικά και πολιτικά

²¹ Η ρομαντικού χαρακτήρα ρητορική κριτική του 19^{ου} αι. υπαγόρευε τη διάκριση μεταξύ πρακτικών και αισθητικών κριτηρίων βάσει των οποίων ξεχώριζαν αντίστοιχα τα ρητορικά από τα λογοτεχνικά κείμενα και τα δεύτερα θεωρούνταν υπέρτερα των πρώτων. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μία διαστρεβλωτική αντίληψη, η οποία όμως παρόλα αυτά έχει φτάσει μέχρι τις μέρες μας και επηρεάζει ακόμα τη σύγχρονη ρητορική κριτική. Για μία καλή επισκόπηση του θέματος από τον 19^ο μ.Χ. κ.εξ. βλ. F. D'Angelo, *Rhetorical Criticism*, στο: *Encyclopedia of Rhetoric and Composition*, New York 1996, 604-608.

²² Βλ. Αριστ., *Ρητ.* 1.2.1355b26-27: Ἐστω δὴ ἡ ῥητορικὴ δύναμις περὶ ἕκαστον τοῦ θεωρῆσαι τὸ ἐνδεχόμενον πιθανόν. τοῦτο γὰρ οὐδεμιᾶς ἑτέρας ἐστὶ τέχνης ἔργον·

²³ Βλ. Αριστ., *Τοπ.* 2.1.149b25-28: τοιοῦτος δ' ὁ τοῦ ῥήτορος καὶ ὁ τοῦ κλέπτου ὁρος, εἴπερ ἐστὶ ῥήτωρ μὲν ὁ δυνάμενος τὸ ἐν ἐκάστῳ πιθανόν θεωρεῖν καὶ μηδὲν παραλείπων, κλέπτης δ' ὁ λάθρα λαμβάνων·

θέματα. Τα κείμενα δε αυτά βασίζονταν σε μεγάλο βαθμό στους τρόπους και τις τεχνικές της επιδεικτικής ρητορικής και στόχευαν στη διατύπωση και τη διάδοση των αρχών της ηθικής, του δικαίου και της πολιτικής σκέψης.

Ως εκ τούτου εμφανίζεται να είναι ακριβέστερος ο ορισμός της ρητορικής ο οποίος δόθηκε αρκετούς αιώνες μετά τον Αριστοτέλη από τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά. Ο τελευταίος έδρασε ως ρήτορας στη Ρώμη τον 1^ο αι. π.Χ. και έγραψε πολύ σημαντικά εγχειρίδια ρητορικής θεωρίας και κριτικής μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και το *Περὶ μιμήσεως*. Στο έργο αυτό του οποίου μας σώζονται σπαράγματα στα έργα άλλων - κυρίως βυζαντινών - συγγραφέων υπάρχει ο εξής αποκαλυπτικός ορισμός της ρητορικής τέχνης ως «Ἡ τέχνη του να εκφωνεῖ κανείς λόγους για πολιτικά θέματα, με σκοπό να μιλά καλά»²⁴. Πρόκειται για έναν ορισμό που περιλαμβάνει μεν τα αριστοτέλεια δύναντες και ἐνδεχόμενον, αλλά χάρη στη φράση ἐν πράγματι πολιτικῶ συνδέεται τελικά πολύ περισσότερο με τη λόγων τέχνην, τη λόγων παιδείαν και την φιλόσοφον ῥητορικὴν του Ισοκράτη²⁵.

Ο Ισοκράτης είναι αυτός που αναγνώρισε μεν την αξία των ρητορικών κανόνων, αλλά εντόπισε και την ανεπάρκειά τους στο να καλλιεργούν από μόνοι τους τη λόγων τέχνην, η οποία έπρεπε κατά τη γνώμη του να είναι μία δημιουργική διαδικασία που να εκπαιδεύει τους μαθητές, ώστε να είναι επαρκείς στη σκέψη και τον λόγο τους και να μπορούν να συνεισφέρουν αργότερα με τρόπο ουσιαστικό στην κοινωνική και πολιτική ζωή²⁶. Αν δούμε δε το πλήθος των ρητορικών εγχειριδίων, που μας σώζονται σε Ανατολή και Δύση από την αρχαιότητα και τον μεσαίωνα και τα οποία ήταν κυρίως οδηγίες προς τους δασκάλους της ρητορικής, καταλαβαίνουμε πόσο

²⁴ Βλ. Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Περὶ μιμήσεως*, 26.1-2, στο: Dionysius Halicarnaseus (Usener - Radermacher), 197: *Ρητορική ἐστὶ δύναντες τεχνικὴ πιθανοῦ λόγου ἐν πράγματι πολιτικῶ, τέλος ἔχουσα τὸ εὖ λέγειν*.

²⁵ Για τη *Ρητορική* του Αριστοτέλη ως ένα περισσότερο αναλυτικό παρά διδακτικό εργαλείο, βλ. J. Walker, *Dionysius of Halicarnassus and the Notion of "Rhetorical Criticism"* [αρχικά δημοσιεύτηκε στα ισπανικά ως: *Dionysio de Halicarnaso y la idea de Critica de la Retórica*, *Anuario Filosófico* 31.2 (1998), 581-601] και του ίδιου: *On Rhetorical Traditions: A Reply to Jerzy Axer*, στο: *Alliance of Rhetoric Societies Meeting*, Northwestern University, September 2003 [οι on line αναρτήσεις των δύο άρθρων του J. Walker δεν είναι πια διαθέσιμες από το Παν/μιο του Texas για λόγους ασφάλειας].

²⁶ Βλ. Ισοκ., *Κατὰ τῶν σοφιστῶν*, 12-13 και *Ἀντίδοσις*, 180-182 κ.εξ.

κυριάρχησε το ισοκράτειο «εκπαιδευτικό» μοντέλο έναντι του αριστοτέλειου «κριτικού-θεωρητικού» χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι δύο αυτές ρητορικές παραδόσεις δεν λειτουργούσαν και παραπληρωματικά.

Η ρητορική κριτική, αφού πέρασε από τον 19^ο αι. και έπειτα μία περίοδο έντονου αριστοτελειανισμού, ο οποίος μετεξελίχθηκε σε έναν επίσης έντονο νεο-αριστοτελειανισμό από τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αι., προκειμένου να μπορέσουν να αποκτήσουν τη ζητούμενη αυτοτέλεια οι ρητορικές σπουδές (Rhetorics ή Speech Communication) στην αμερικανική ανώτατη εκπαίδευση εν σχέσει με τις φιλολογικές-λογοτεχνικές (Literature), βρίσκεται σήμερα σε ένα πολύ ενδιαφέρον μεταίχμιο. Συγκεκριμένα τις τελευταίες δεκαετίες έχουν σημειωθεί οι εξής δύο σημαντικές εξελίξεις: πρώτον, έχουν διευρυνθεί τόσο πολύ τα όρια της ρητορικής, ώστε να συμπεριλαμβάνεται σε αυτή σχεδόν κάθε κείμενο το οποίο αποτελεί «κοινωνικό κείμενο» (social text)²⁷ και, δεύτερον, έχει αναγνωριστεί ευρέως ο τεράστιος ρόλος της επιδεικτικής ρητορικής για τη διαμόρφωση του πολυποίκιλου αυτού «κοινωνικού κειμένου»²⁸. Πιο συγκεκριμένα, αν δεχτούμε τη σύγχρονη θεωρία της ρητορικότητας (rhetoricity) σύμφωνα με την οποία τα πάντα είναι ρητορική, τότε όλα τα κείμενα (γραπτά, προφορικά, εικονιστικά κ.ά.) τα οποία δεν αποσκοπούν σε συγκεκριμένες δράσεις ή αποφάσεις, αλλά στο να μεταφέρουν απόψεις, γνώσεις ή πεποιθήσεις - συχνά αλλά όχι πάντα μέσω του έπαινου ή του ψόγου προσώπων, πραγμάτων ή αξιών - όλα αυτά τα κείμενα, λοιπόν, είναι κείμενα επιδεικτικής ρητορικής²⁹.

Μόλις στα τέλη του 20^{ου} αι - μετά από ένα διάστημα σχεδόν δύο αιώνων απαξίωσης και υποβάθμισής του - αναγνωρίστηκε πάλι ο ρόλος και η σημασία του γένους ἐπιδεικτικοῦ σε σχέση με τα δύο άλλα γένη, το

²⁷ Βλ. σχετικά Walker, Dionysius, 2: «"Rhetoric" now is dispersed through modern and postmodern culture as a general, all-pervasive principle of "rhetoricity". Everything that constitutes the social text is "rhetorical" in some way».

²⁸ Για τις αρχαίες ενστάσεις σε σχέση με την αριστοτέλεια αντίληψη περί επιδεικτικής ρητορικής και για μία σύγχρονη πιο διευρυμένη έννοια της τελευταίας βλ. επίσης Pernot, *Epidictic*, viii-ix και 70-71 και σημ. 12, όπου και η πιο πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία.

²⁹ Βλ. J. Walker, *Rhetoric and the Poetics in Antiquity*, Oxford 2000, 7-10, όπου χρησιμοποιείται για την αρχαιότητα ο όρος *πραγματικοί* για τους λόγους που στόχευαν σε πράξεις και ο όρος *ἐπιδεικτικοί* για όλους τους υπόλοιπους λόγους που στόχευαν σε διαμόρφωση θέσεων από την πλευρά του ακροατηρίου/αναγνωστικού κοινού. Βλ. Walker, *Rhetoric*, 10: «the rhetoric of practical civic business contra the rhetoric of belief and desire».

δικανικόν και το συμβουλευτικόν, τα οποία ούτως ή άλλως εξ αρχής στήριζαν την ύπαρξή τους στην επιδεικτική ρητορική. Πιο συγκεκριμένα είναι αδύνατο για οποιονδήποτε ρήτορα ή ομιλητή να πείσει σε μία συγκέντρωση ή σε μία δίκη, εφόσον απουσιάζει μία έστω στοιχειώδης ενιαία επικοινωνιακή βάση μεταξύ αυτού και του κοινού του. Και τους κοινούς αυτούς «ορίζοντες προσδοκίας» γνωρίζουμε πια σήμερα ότι ανέκαθεν τους καλλιεργούσε και τους καλλιεργεί η επιδεικτική ρητορική ως ο κατεξοχήν φορέας των ιδεών και των πεποιθήσεων³⁰.

Ωστόσο παρά την - έστω και ετεροχρονισμένη - αναγνώριση του ισότιμου ρόλου του επιδεικτικού ρητορικού είδους, το οποίο μέχρι πρόσφατα βρισκόταν στη σκιά των δύο άλλων ειδών, δεν έχει γραφτεί ακόμα καμία ολοκληρωμένη μελέτη σχετικά με τη διαχρονική εξέταση της ελληνικής επιδεικτικής ρητορικής από την αρχαιότητα μέχρι και την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Υπάρχουν πολλά άρθρα και επιμέρους μονογραφίες, αλλά δεν έχει κυκλοφορήσει ακόμα ένα έργο που να καλύπτει συνολικά το θέμα αυτό³¹. Δεδομένου, λοιπόν, ότι για να μελετηθούν αποτελεσματικά τα

³⁰ Μία από τις πρώτες σύγχρονες μελέτες για τη σημασία της επιδεικτικής ρητορικής ήταν το έργο των C. Perelman - L. Olbrechts-Tyteca, *Traite de l' Argumentation. La Nouvelle Rhetorique*, Bruxelles ³1970, ειδικά τις σελ. 67-71. Επίσης καθοριστικής σημασίας υπήρξε και το άρθρο της W.H. Beale, *Rhetorical Performative Discourse: A New Theory of Epideictic, Philosophy & Rhetoric* 11 (1978), 221-246. Έκτοτε και στα πλαίσια της Νέας Ρητορικής, που εγκαινιάστηκε από τον C. Perelman, το ενδιαφέρον για το επιδεικτικό γένος εμφανίζεται ιδιαίτερα εκτεταμένο με πολλά άρθρα και μονογραφίες, που αναφέρονται σε όλες τις περιόδους από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας. Για τις πιο πρόσφατες κατευθύνσεις της έρευνας της αρχαίας επιδεικτικής ρητορικής βλ. Pernot, *Epideictic*, 101-120.

³¹ Βλ. C. Carey, *Epideictic Oratory*, στο: Worthington, *Greek Rhetoric*, 250: «A dedicated study of the evolution of epideictic oratory is still awaited». Υπάρχει μία παλαιότερη μελέτη για την επιδεικτική λογοτεχνία του Th.C. Burgess, *Epideictic Literature, Studies in Classical Philology* 3 (1903), 89-261 [ανατ. New York 1987], η οποία είναι μεν χρήσιμη ως μία σύντομη εισαγωγή στο θέμα της επιδεικτικής ρητορικής. Συγκεκριμένα από τα τουλάχιστον 40 διαφορετικά είδη της εγκωμιαστικής επιδεικτικής ρητορικής που είτε σχολιάζονται αναλυτικά είτε απλά αναφέρονται στις τρεις σχετικές πραγματείες τις αποδιδόμενες σε τρεις διαφορετικούς συγγραφείς του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ., οι οποίοι συμβατικά θα ονομάζονται εφεξής βάσει της χρονολογικής τους σειράς Ψευδο-Διονύσιος, Μένανδρος I και Μένανδρος II, ο Th.C. Burgess εστιάζει μόνο σε τέσσερα είδη της (βασιλικός λόγος, γενεθλιακός λόγος, επιτάφιος λόγος και παράδοξα έγκώμια) και στη συνέχεια κάνει εκτενή λόγο για τις εμφανίσεις των ειδών αυτών της επιδεικτικής ρητορικής σε έργα ποιητικά, ιστορικά και φιλοσοφικά. Επίσης υπάρχει το κλασικό πια έργο του L. Pernot για τα εγκώμια της δεύτερης σοφιστικής, όπου όμως στο πρώτο μόνο κεφάλαιο γίνεται μία πολύ καλή επισκόπηση της επιδεικτικής ρητορικής - με την αριστοτέλεια σημασία της - από τον

παρακάτω εγκώμια των υστεροβυζαντινών πόλεων θα πρέπει να ενταχθούν στην απώτερη παράδοση των εγκωμίων πόλεων και αυτά με τη σειρά τους πρέπει να ενταχθούν στην ευρύτερη επιδεικτική ρητορική παράδοση, κρίνεται αναγκαία μία σύντομη επισκόπηση της εξέλιξης του γένους επιδεικτικού από τις απαρχές του μέχρι και την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Μία τέτοια διαδικασία είναι όμως δύσκολο έως αδύνατο να απεγκλωβιστεί εντελώς από τον αριστοτελειανισμό της ρητορικής κριτικής των τελευταίων δύο αιώνων και ως εκ τούτου σε αρκετά σημεία θα συνταχούμε με την παραδοσιακή αναδρομή της ιστορίας της ρητορικής, όπως αυτή ορίστηκε από τους μελετητές του 19ου και του 20^{ου} αι., επειδή δεν έχει γραφτεί ακόμα μια προσαρμοσμένη στη θεωρία της ρητορικότητας

Περικλή μέχρι τον Κικέρωνα, βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 19-53. Για μία σχετικά σύντομη, αλλά καλογραμμένη παρουσίαση του γένους επιδεικτικού κυρίως στην αρχαιότητα βλ. το αντίστοιχο λήμμα της *Encyclopedia of Rhetoric*, ed. T.O. Sloane, Oxford 2001 <http://www.answers.com/topic/epideictic-genre>. Προβλ. επίσης Th. Zinsmaier, *Epideiktik zwischen Affirmation und Artistik. Die antike Theorie der feiernden Rede im historischen Aufriß*, στο: H. Schanze - J. Kopperschmidt (εκδ.), *Fest und Festrhetorik*, München 1999, 375-398 <http://www.uni-tuebingen.de/rhetorik/vlkommentar/archiv/sose05.htm> και M. Vallozza, *Enkomion* στο: G. Ueding et al. (εκδ.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Bd. 2, Tübingen - Darmstadt, 1994, 1152-1160. Τέλος, βλ. Pernot, *Epideictic, passim*, όπου παρά τη σημαντική του συνεισφορά στην κάλυψη της ανάγκης για ένα ευσύνοπτο και κατατοπιστικό εγχειρίδιο σε σχέση με την ελληνορωμαϊκή επιδεικτική ρητορική και την ιστορία της από την κλασική αρχαιότητα μέχρι και τον 4^ο αι. μ.Χ. δεν παύει να είναι η μοναδική τέτοια προσπάθεια που έχει γίνει μέχρι σήμερα. Επιπλέον ο L. Pernot, προκειμένου να παρουσιάσει τα βασικά εγχειρίδια της επιδεικτικής ρητορικής και κυρίως αυτό του Μένανδρου, αφιερώνει σε αυτά το δεύτερο και εκτενέστερο κεφάλαιο του βιβλίου του (ό.π., ch. 2: "The grammar of praise", 29-65) αφήνοντας μόλις ένα κεφάλαιο, δηλαδή το πρώτο και μικρότερο σε έκταση (ό.π., ch. 1: "The unstoppable rise of rhetoric", 1-28), για την παρουσίαση της ιστορίας της επιδεικτικής ρητορικής και μάλιστα με αρκετές ελλείψεις ως προς τη βιβλιογραφία τη σχετική με την επιδεικτική ρητορική κατά την αυτοκρατορική περίοδο και με ελλιπέστατη παρουσίαση της λεγόμενης «τρίτης σοφιστικής», στην οποία αφιερώνει μόλις μία παράγραφο τεσσάρων σειρών (βλ. ό.π., 23 και την κριτική από την I.N.I. Kuin στο *Bryn Mawr Classical Review* 2015.11.07 σημ. 3). Επομένως βάσει των παραπάνω μία ακόμα πιο εμπεριστατωμένη επισκόπηση της επιδεικτικής ρητορικής από τον 6^ο αι. π.Χ. μέχρι και την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, όπως υλοποιείται στην πρώτη ενότητα της παρούσας διατριβής, δεν μπορεί παρά να καλύψει ένα σημαντικό κενό και να συμβάλει έτσι στην περαιτέρω και ουσιαστικότερη διερεύνηση της επιδεικτικής ρητορικής και της σημασίας της μέσα στη διαχρονία της αρχαίας και μεσαιωνικής ελληνικής ιστορίας.

(rhetoricity) ιστορία της ρητορικής, και για λόγους οικονομίας θα «χρησιμοποιηθεί» ο τριμερής χωρισμός της ρητορικής με την επίγνωση ωστόσο του αυτοπεριοριστικού του χαρακτήρα.

1.2. Επιδεικτική ρητορική: ορολογία και πρώτες εμφανίσεις

Προτού σκιαγραφηθεί η εξέλιξη του επιδεικτικού γένους και ειδικά του είδους των εγκωμίων πόλεων από την αρχαϊκή μέχρι και την πρώιμη βυζαντινή εποχή, ας δούμε κατ' αρχάς τη σχετική ορολογία γύρω από την οποία υπάρχουν ακόμα και σήμερα κάποιες ασάφειες και διαστρεβλώσεις. Επικρατέστεροι ήταν οι όροι *ἐπιδεικτικός* και *ἐπίδειξις*, που ως παράγωγα του ρήματος *ἐπιδείκνυμι* είχαν την έννοια του «παρουσιάζω κάτι ενώπιον κοινού». Ο Ισοκράτης και ο Πλάτων ήταν από τους πρώτους που χρησιμοποίησαν τον όρο *ἐπίδειξις* και τα παράγωγά του για να περιγράψουν την ειδική δημόσια παρουσίαση ενός ρητορικού λόγου ή μιας διάλεξης από έναν ρήτορα ή έναν σοφιστή³². Αργότερα ο Αριστοτέλης για λόγους συστηματικούς ταύτισε το *ἐπιδεικτικό γένος* με τον *ἔπαινο* και τον *ψόγο*³³, αλλά στην πραγματικότητα ο όρος *ἐπίδειξις* δεν έπαψε ποτέ να αφορά σε μία ευρεία ομάδα παρουσιάσεων, οι οποίες δεν ήταν απαραίτητα μόνο εγκωμιαστικές ή ψεκτικές. Η απόκλιση αυτή ανάμεσα στη

³² Βλ. ενδεικτικά Ισοκ., *Ἐλένης ἐγκώμιον* 9, *Παναθηναϊκός* 17 και 271, *Περὶ ἀντιδόσεως* 1, 55 και 147, Πλάτ., *Γοργίας* 447b, *Ἰππίας μείζων* 282b και 282c, *Ἰππίας ἐλάττων* 363a, *Σοφιστής* 217e, *Συμπόσιον* 194b, *Φαῖδρος* 235a. Ο Th.C. Burgess συγκέντρωσε όλα τα χωρία που απαντούν οι όροι *ἐπίδειξις* και τα παράγωγά της στα έργα του Ισοκράτη και του Πλάτωνα και διαπίστωσε ότι στα έργα των τελευταίων συνυπήρχε η πιο τεχνική έννοια του «παρουσιάζω έναν ρητορικό λόγο» με τις παλαιότερες έννοιες του «αποδεικνύω», του «εκθέτω τις απόψεις μου σε μία συζήτηση» και «κάνω δημόσια παρουσίαση ενός ποιητικού έργου», βλ. Burgess, *Epideictic*, 98-100 και ειδικά 99 σημ. 2.

³³ Αν παρατηρήσουμε ωστόσο το πώς διατυπώνει ο Αριστοτέλης τους ορισμούς των τριών ρητορικών γενών, θα δούμε ότι στην ουσία με έμμεσο τρόπο παρουσιάζει το γένος *ἐπιδεικτικόν* να είναι ό,τι δεν είναι το *δικανικόν* και το *συμβουλευτικόν*. Βλ. *Menander Rhetor. Edited with translation and commentary by D. Russell and N. Wilson*, Oxford 1981, xx. Αυτό το πετυχαίνει χάρη στην επιδέξια χρήση των δύο χρονικών επιρρημάτων *ἀεί* και *ὅποτερον* οὖν για τα άλλα δύο γένη και χάρη στην έλλειψη αναλόγου επιρρηματος για το γένος *ἐπιδεικτικόν* στο αντίστοιχο χωρίο της *Ρητορικής*, 1358β: *συμβουλῆς δὲ τὸ μὲν προτροπῇ, τὸ δὲ ἀποτροπῇ· ἀεὶ γάρ καὶ οἱ ἰδίᾳ συμβουλευόντες καὶ οἱ κοινῇ δημηγοροῦντες τούτων θᾶτερον ποιοῦσιν· δίκης δὲ τὸ μὲν κατηγορία, τὸ δ' ἀπολογία· τούτων γὰρ ὅποτερον οὖν ποιεῖν ἀνάγκη τοὺς ἀμφισβητοῦντας· ἐπιδεικτικὸν δὲ τὸ μὲν ἔπαινος τὸ δὲ ψόγος.*

διευρυμένου χαρακτήρα σημασία και στην περιορισμένου χαρακτήρα χρήση του όρου *ἐπιδεικτικός* εξακολούθησε και στα ελληνικά και λατινικά ρητορικά εγχειρίδια μετά τη *Ρητορική*, με αποτέλεσμα να παραμένει κάπως ασαφές το περίγραμμα του επιδεικτικού γένους³⁴.

Οι πρώτοι που στην προσπάθειά τους να προσδιορίσουν επαρκέστερα το τρίτο ρητορικό γένος αντικατέστησαν τον όρο *ἐπιδεικτικός* με τον όρο *ἐγκωμιαστικός* ήταν οι στωϊκοί φιλόσοφοι³⁵, ενώ ανάλογες διατυπώσεις βλέπουμε να γίνονται και από τον Αίλιο Θέωνα και από άλλους θεωρητικούς της ρητορικής τέχνης στη συνέχεια³⁶. Ετυμολογικά ο όρος *ἐγκώμιον* σχετίζεται με τους *κώμους*, δηλαδή τα επαινετικά τραγούδια που έλεγαν οι ομώνυμες ομάδες συνοδεύοντας τους νικητές των αθλητικών διοργανώσεων στους χώρους των *πανηγύρεων* και ενδεχομένως και στις *κώμαις*, δηλαδή τις πόλεις καταγωγής τους, ενώ συνολικά οι όροι *ἐγκώμιον* και *ἐγκωμιαστικός* ήταν οι συνηθέστεροι και χρησιμοποιούνταν κυρίως για τους μεγάλους επαινετικούς λόγους ανθρώπων και όχι θεών, καθώς για τους θεούς χρησιμοποιούντο οι όροι *ὕμνος* και *ὑμνητικός*³⁷.

Τέλος, ένας ακόμα όρος που χρησιμοποιήθηκε στη θέση του *ἐπιδεικτικός* - ειδικά από την αυτοκρατορική περίοδο και έπειτα - ήταν το *πανηγυρικός*, το παράγωγο επίθετο του ουσιαστικού *πανήγυρις*, που σήμαινε τη συγκέντρωση ανθρώπων με σκοπό τη λατρεία κάποιου θεού και την παράλληλη διεξαγωγή αθλητικών και μουσικών αγώνων καθώς και την ανάπτυξη εμπορικών δραστηριοτήτων. Η πρώτη *πανήγυρις* αναφέρεται στον *Εἰς Ἀπόλλωνα ὕμνο*³⁸, όπου μεταξύ άλλων τονίζεται η ευμάρεια των

³⁴ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'èloge*, 30 κ.εξ. και Menandrus (Russell - Wilson), xxi-xxv. Βλ. επίσης πιο πρόσφατα Pepe, *Genres*, 138-158.

³⁵ Βλ. Διογ. Λαέρτ., VII, 42: Καὶ τὴν μὲν ῥητορικὴν αὐτὴν εἶναι λέγουσι τριμερῆ: τὸ μὲν γὰρ αὐτῆς εἶναι συμβουλευτικόν, τὸ δὲ δικανικόν, τὸ δὲ ἐγκωμιαστικόν.

³⁶ Βλ. ενδεικτικά Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 61,22, στο: Aelius Theon (Spengel), 61: ἐγκωμιαστικόν, ὅπερ ἐκάλουν ἐπιδεικτικόν οἱ περὶ τὸν Ἀριστοτέλην. Για περισσότερα παραδείγματα βλ. Pernot, *La rhétorique de l'èloge*, 37-38 και ειδικά σημ. 128.

³⁷ Ο L. Pernot στη μεγάλη του μονογραφία με θέμα τα εγκώμια της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας εξαντλεί τα ζητήματα της ορολογίας. Ειδικά για τον όρο *ὕμνος* βλ. Pernot, *La rhétorique de l'èloge*, 216-218.

³⁸ Ο ὕμνος γράφτηκε κατά πάσα πιθανότητα το 552 π.Χ. με σκοπό να παρουσιαστεί σε μία ασυνήθιστη διπλή γιορτή που διοργάνωσε ο Πολυκράτης από τη Σάμο προς τιμήν του Δήλιου και του Πύθιου Απόλλωνα, βλ. σχετικά W. Burkert, *Kynaihos, Polycrates and the Homeric Hymn to Apollo*, στο: G. W. Bowersock - W. Burkert - M. C. J. Putnam, *Arktouros: Hellenic studies presented to B.M.W. Knox*, Berlin 1979, 53-62.

Ιώνων που συγκεντρώνονταν στη Δήλο με τις γυναίκες τους και τα παιδιά τους για να τιμήσουν τον θεό και να τον ευχαριστήσουν με αγώνες πάλης, με χορούς και με τραγούδια³⁹. Σταδιακά οι γιορτές αυτές εξελίχθηκαν σε σημαντικά θρησκευτικά, εμπορικά, αθλητικά και πολιτιστικά γεγονότα με κύριες τις πανελλαδικές πανηγύρεις των Ισθμίων, των Νεμέων, των Όλυμπίων και των Πυθίων⁴⁰, αλλά και τις πανηγύρεις τις σχετικές με τις πολιτικές συνομοσπονδίες και τις αμφικτυονίες, όπως ήταν τα Δήλια, τα Πανιώνια ή τα Παμβοιώτια⁴¹.

Στην κλασική αρχαιότητα συνηθιζόταν εκτός από τους αθλητικούς να διεξάγονται και μουσικοί-ποιητικοί ή και ρητορικοί αγώνες στη διάρκεια των πανηγύρεων, όπου κυρίως έφηβοι και σπουδαστές της ρητορικής αλλά και γνωστοί ρήτορες της εποχής εκφωνούσαν επιδεικτικούς λόγους, οι οποίοι ήταν συνήθως εγκώμια. Τα εγκώμια αυτά συχνά περιείχαν και πολιτικά μηνύματα, όπως φαίνεται από τον Όλυμπικόν του Γοργία, που εκφωνήθηκε το 392 π.Χ., ενώ στον ίδιο ρήτορα αποδίδεται και ένας Πύθιος λόγος, που εκφωνήθηκε στην ομώνυμη πανελλήνια γιορτή στους Δελφούς. Αντίστοιχος ήταν και ο Πανηγυρικός του λόγος, που συντάχθηκε το 380 π.Χ. και ο οποίος μάλλον δεν εκφωνήθηκε ποτέ αλλά στόχευε να αφυπνίσει το πανελλήνιο ακροατήριό του, προκειμένου μέσω του λαμπρού παραδείγματος των πρόγονων των Αθηναίων να πεισθεί και να συμμαχήσει κατά των Περσών.

Εντούτοις, ενώ το επίθετο πανηγυρικός αρχικά αφορούσε στους λόγους που εκφωνούνταν ή και γράφονταν για τις πανηγύρεις, από την ύστερη

³⁹ Βλ. Εἰς Ἀπόλλωνα, 146-164: ἀλλὰ σὺν Δήλῳ Φοῖβε μάλιστ' ἐπιτέρπειαι ἦτορ, / ἔνθα τοι ἔλκεχίτωνες Ἰάονες ἠγερέθονται / αὐτοῖς σὺν παιδεσσι καὶ αἰδοίης ἀλόχοισιν. / οἱ δέ σε πυγμαχίῃ τε καὶ ὀρχηθμῷ καὶ ἀοιδῇ / μνησάμενοι τέρπουσιν ὅταν στήσωνται ἀγῶνα. (150) / φαίῃ κ' ἀθανάτους καὶ ἀγήρωις ἔμμεναι αἰεὶ / ὅς τότ' ἐπαντιάσει' ὅτ' Ἰάονες ἀθρόοι εἶεν. / πάντων γάρ κεν ἴδοιτο χάριν, τέρψαιτο δὲ θυμὸν / ἄνδρας τ' εἰσορόων καλλιζώνους τε γυναῖκας / νῆας τ' ὤκειας ἡδ' αὐτῶν κτήματα πολλά. (155) / πρὸς δὲ τόδε μέγα θαῦμα, δού κλέος οὐ ποτ' ὀλεῖται, / κοῦραι Δηλιάδες Ἑκατηβέλεταο θεράπναι. / αἶ τ' ἐπεὶ ἄρ' πρῶτον μὲν Ἀπόλλων' ὑμνήσωσιν, / αὗτις δ' αὖ Λητώ τε καὶ Ἄρτεμιν ἰοχέαιραν, / μνησάμεναι ἀνδρῶν τε παλαιῶν ἡδὲ γυναικῶν (160) / ὕμνον ἀείδουσιν, θέλγουσι δὲ φύλ' ἀνθρώπων. / πάντων δ' ἀνθρώπων φωνὰς καὶ κρεμβαλιαστὴν / μιμείσθ' ἴσασιν· φαίῃ δὲ κεν αὐτὸς ἕκαστος / φθέγγεσθ'. οὕτω σφιν καλὴ συνάρηρεν ἀοιδή.

⁴⁰ Βλ. Δημοσθ., Περὶ τοῦ στεφάνου, 91, 7-9: ἀποστεῖλαι δὲ καὶ θεαρίας εἰς τὰς ἐν τῇ Ἑλλάδι πανηγύριαις, Ἰσθμια καὶ Νέμεαι καὶ Ὀλύμπια καὶ Πύθια.

⁴¹ Βλ. παρακάτω το υποκεφ. II.3.ii. «Πανηγύρεις, παναθηναϊκοί πανηγυρικοί λόγοι και η σημασιολογική εξέλιξη του όρου πανηγυρικός».

αρχαιότητα και έπειτα έγινε περιεκτικότερο και άρχισε να σημαίνει κάθε λόγο με πανηγυρικό, δηλαδή εγκωμιαστικό χαρακτήρα⁴². Όσο για τις πανηγύρεις, δηλαδή τις θρησκευτικές εορτές, μολονότι τυπικά καταργήθηκαν στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Α', ωστόσο στην πράξη εξακολούθησαν να πραγματοποιούνται σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής εποχής με άλλη όμως μορφή. Έχοντας απεκδυθεί τα έντονα παγανιστικά στοιχεία της αρχαιότητας συνέχισαν να υπάρχουν άλλοτε ως καθαρά λατρευτικού χαρακτήρα συγκεντρώσεις των πιστών και άλλοτε ως γιορτές που συνδύαζαν το θρησκευτικό με το εμπορικό στοιχείο, αλλά με αποκλειστική αφορμή την ετήσια λατρεία των άγιων και δίχως τα έντονα κοσμοπολίτικα στοιχεία του παρελθόντος⁴³.

Όσον αφορά τώρα στις απαρχές του γένους έπιδεικτικού - πολύ πριν τη συστηματοποίησή του από τον Αριστοτέλη - αυτές πρέπει να τις αναζητήσουμε στα ομηρικά και ησιόδεια έπη, όπου βρίσκουμε για πρώτη φορά την έννοια του κλέους ως «φήμη» και «δόξα» των θεών και των ανθρώπων, μίας «φήμης» που μεταφέρεται μέσω της ποίησης⁴⁴. Και η «φήμη» αυτή είναι που συνδέει μεταξύ τους τα έπη με τους πινδαρικούς ύμνους, όπου το ποιητικό Εγώ λέει ανοιχτά ότι θα κρατήσει μακριά τον σκοτεινό ψόγο και ότι θα φέρει στο προσφιές του πρόσωπο το αυθεντικό κλέος⁴⁵. Επίσης με παρόμοιο τρόπο συνδέονται τα έπη με τα πεζογραφικά

⁴² Η εξέλιξη της σημασίας της λέξης πανηγυρικός δίνεται με συντομία στο άρθρο του D.A. Russell, *The Panegyrist and their Teachers*, στο: M. Whitby (εκδ.), *The Propaganda of Power: The Role of Panegyric in Late Antiquity*, Leiden - Boston - Köln 1998, 20-21. Με μεγαλύτερη ωστόσο λεπτομέρεια παραθέτει τη σημασιολογική εξέλιξη του όρου πανηγυρικός ο L. Pernot στο έργο του για το είδος του εγκωμίου. Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 38-39, 92-94 και *passim*.

⁴³ Για τη βυζαντινή εποχή με ξεχωριστά όμως υποκεφ. για την αρχαιότητα και την οθωμανική περίοδο βλ. S. Vryonis, *The Panegyris of the Byzantine Saint. A Study in the Nature of a Medieval Institution, its Origins and Fate*, στο: S. Hackel (εκδ.), *The Byzantine Saint: University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies* [Studies Supplementary to Sobornost, 5], London 1981, 196-227. Βλ. επίσης V. Papoulia, *Die Jahrmärkte in Byzanz als Ausdruck der Autarkie des Byzantinischen Stadtwesens*, *Balkan Studies* 3-4 (1997) 130-137.

⁴⁴ Βλ. Όμ., *Ιλ.*, 2.486: ήμεις δέ κλέος οἶον ἀκούομεν οὐδέ τι ἴδμεν· και 11.227: γήμας δ' ἐκ θαλάμοιο μετὰ κλέος ἴκετ' Ἀχαιῶν / σὺν δυοκαίδεκα νηυσὶ κορωνίσιν, αἱ οἱ ἔποντο.

⁴⁵ Βλ. Πίνδ., *Νεμ.* 7, 62-64: σκοτεινὸν ἀπέχων ψόγον, / ὕδατος ὥτε ῥοὰς φίλον ἐς ἄνδρ' ἄγων / κλέος ἐτήτυμον αἰνέσω.

κείμενα, όπως φαίνεται και από το προοίμιο των *Ιστοριῶν* του Ηροδότου⁴⁶. Οι λέξεις *ἱστορίας*, *ἀπόδεξις*, *ἐξίτηλα*, *ἀποδεχθέντα* και *ἄκλεᾶ* από τη μια καθιστούν σαφή την πρόθεση του συγγραφέα να «δοξάσει» τις πράξεις των ανθρώπων και από την άλλη δείχνουν την ακόμα έντονη εξάρτηση της αρχαίας ελληνικής πρόζας από την προγενέστερή της ποίηση και τους κανόνες της. Σχετική είναι και η μεταφραστική επιλογή του G. Nagy, ο οποίος αποδίδοντας εύστοχα το *ἀπόδεξις* με τον όρο «public display» ενισχύει την άποψή του για το ότι ο Ηρόδοτος αποτελεί τη συνέχεια της αρχαϊκής παράδοσης, η οποία βλέπει τον ομηρικό και πινδαρικό *ἀοιδό* ως αυτόν που καλείται να διαφυλάξει το κλέος σε μία κοινωνία στηριγμένη κυρίως στην προφορική επικοινωνία⁴⁷.

Η θεμελιακή σημασία που είχε το κλέος για όλα τα είδη την αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας, από το έπος μέχρι και την ιστοριογραφία⁴⁸, φαίνεται ότι έκανε και τον Αριστοτέλη στην *Ποιητική* του να χωρίσει τα ποιήματα σε δύο ομάδες: αυτά που είχαν γραφτεί για να εξυμνήσουν

⁴⁶ Βλ. Ηρόδ., *Ἱστορ.* 1.1: *Ηροδότου Ἀλικαρνησέος ἱστορίας ἀπόδεξις ἥδε, ὡς μήτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά, τὰ μὲν Ἕλλησι τὰ δὲ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται, τὰ τε ἄλλα καὶ δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι.* Βλ. σχετικά T. Krischer, *Herodots Prooimion*, *Hermes* 93 (1963), 159-167.

⁴⁷ Βλ. σχετικά G. Nagy, *Herodotus the Logios*, *Arethusa* 20 (1987), 177 κ.εξ. και του ίδιου, *Pindar's Homer: The Lyric Possession of an Epic Past*, Baltimore-London 1990, 217 σημ. 16: «... the rhetoric of Herodotus' proemium in particular and his entire composition in general is predicated on the traditions of speaking before a public, not of writing for readers». Ειδικά η λέξη *ἀπόδεξις* μεταφράζεται από τον G. Nagy ως «public demonstration of an oral performance», βλ. Nagy, *Pindar's Homer*, 220. Για το *ἀπόδεξις* βλ. επίσης τη μετάφραση «public showing of proof» και «stress on proof, display and persuasion» από τον R. Thomas, *Performance and Written Publication in Herodotus and the Sophistic Generation*, στο: W. Kullmann - J. Althoff (εκδ.), *Vermittlung und Tradierung von Wissen in der griechischen Kultur*, Tübingen 1993, 242, καθώς και τη μετάφραση «demonstration with a hint of display and of proof» στο του ίδιου, *Herodotus in Context*, Cambridge 2000, 221 κ.εξ., όπου επίσης δεν διαχωρίζεται, όπως θα περίμενε κανείς, η έννοια του *ἀποδείκνυμι* από αυτήν του *ἐπιδείκνυμι*. Για μία διαφορετική ανάγνωση του προοιμίου των *Ἱστοριῶν* βλ. E.J. Bakker, *The Making of History: Herodotus' historiēs apodexis*, στο: E.J. Bakker - I.J.F. de Jong - H. van Wees (εκδ.), *Brill's Companion to Herodotus*, Leiden-Boston 2002, 3-32 και ειδικά στη σελ. 22: «The object of *epideixis* is always shown as it is; it existed before it was shown or displayed and it is not changed or modified by it [...] What is «shown» in an act denoted by *apo-deik*, by contrast, is always changed in the act, and may not even have existed before» και στη σελ. 25: «The *apodexis* of great deeds is their accomplishment, their enactment, *not* their display or showing».

⁴⁸ Βλ. G. Nagy, *Early Greek Views of Poets and Poetry*, στο: G.A. Kennedy (εκδ.), *The Cambridge History of Literary Criticism, Vol. I: Classical Criticism*, Cambridge 1990, 8 κ.εξ.

σπουδαίες πράξεις σπουδαίων ανθρώπων και θεών και αυτά που είχαν γραφτεί για να ψέξουν τις κατώτερες πράξεις των κατώτερων ανθρώπων⁴⁹, ενώ ως εκφραστής της κοινής αντίληψης περί ποίησης, που ίσχυε σε όλη την αρχαιότητα αλλά και στον μεσαίωνα και την αναγέννηση, δεν διανοήθηκε καν το ενδεχόμενο ύπαρξης και τρίτης κατηγορίας ποιημάτων, όπου ο στόχος δεν θα ήταν ούτε το εγκώμιο ούτε ο ψόγος⁵⁰. Βάσει δε των παραπάνω καταλαβαίνει κανείς γιατί το επιδεικτικό γένος ήταν αυτό που είχε στην αρχαιότητα την εντονότερη και διαρκέστερη σχέση με την ποίηση σε σύγκριση με τα άλλα δύο γένη⁵¹, ενώ έτσι ερμηνεύονται εύκολα και τα λόγια του Ισοκράτη στην αρχή του εγκωμιαστικού λόγου για τον Ευαγόρα, όπου τονίζει η δυσκολία του να γράψει ένα εγκώμιο σε λόγο πεζό και όχι σε ποιητικό, καθώς στο δεύτερο υπάρχει το μέτρο και η δυνατότητα να εκφράζεται κανείς με λεκτικούς και αφηγηματικούς ποιητικούς τρόπους⁵².

⁴⁹ Βλ. Αριστ., *Ποιητ.* 1448b24-27: Διεσπάσθη δὲ κατὰ τὰ οἰκεῖα ἤθη ἢ ποίησις· οἱ μὲν γὰρ σεμνότεροι τὰς καλὰς ἐμιμοῦντο πράξεις καὶ τὰς τῶν τοιούτων, οἱ δὲ εὐτελέστεροι τὰς τῶν φαύλων, πρῶτον ψόγους ποιοῦντες, ὥσπερ ἔτεροι ὕμνους καὶ ἐγκώμια.

⁵⁰ Βλ. αντίστοιχα για τον δυτικό μεσαίωνα: J.A. Burrow, *The Poetry of Praise* [Cambridge Studies in Medieval Literature 69], Cambridge 2008, 6-28.

⁵¹ Βλ. R. Webb, *Poetry and Rhetoric*, στο: S.E. Porter (εκδ.), *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period (330 BC-A.D. 400)*, Leiden - New York - Köln, 1997, 359 κ.εξ.

⁵² Βλ. Ισοκ., *Εὐαγ.* 9-11: (9) Τοῖς μὲν γὰρ ποιηταῖς πολλοὶ δέδονται κόσμοι· καὶ γὰρ πλησιάζοντας τοὺς θεοὺς τοῖς ἀνθρώποις οἷόν τ' αὐτοῖς ποιῆσαι καὶ διαλεγομένους καὶ συναγωνιζομένους οἷς ἂν βουληθῶσιν, καὶ περὶ τούτων δηλῶσαι μὴ μόνον τοῖς τεταγμένοις ὀνόμασιν, ἀλλὰ τὰ μὲν ξένοις, τὰ δὲ καινοῖς, τὰ δὲ μεταφοραῖς, καὶ μὴδὲν παραλιπεῖν, ἀλλὰ πᾶσιν τοῖς εἶδεσιν διαποικίλαι τὴν ποίησιν. (10) τοῖς δὲ περὶ τοὺς λόγους οὐδὲν ἔξεστιν τῶν τοιούτων, ἀλλ' ἀποτόμως καὶ τῶν ὀνομάτων τοῖς πολιτικοῖς μόνον καὶ τῶν ἐνθυμημάτων τοῖς περὶ αὐτὰς τὰς πράξεις ἀναγκαῖόν ἐστιν χρῆσθαι. Πρὸς δὲ τούτοις οἱ μὲν μετὰ μέτρων καὶ ῥυθμῶν ἅπαντα ποιοῦσιν, οἱ δ' οὐδενὸς τούτων κοινωνοῦσιν· ἃ τοσαύτην ἔχει χάριν ὥστ', ἂν καὶ τῇ λέξει καὶ τοῖς ἐνθυμήμασιν ἔχη κακῶς, ὅμως αὐταῖς ταῖς εὐρυθυμίαις καὶ ταῖς συμμετρίαις ψυχαγωγοῦσιν τοὺς ἀκούοντας. (11) Γνοίη δ' ἂν τις ἐκείθεν τὴν δύναμιν αὐτῶν· ἦν γὰρ τις τῶν ποιημάτων τῶν εὐδοκιμούντων τὰ μὲν ὀνόματα καὶ τὰς διανοίας καταλίπη, τὸ δὲ μέτρον διαλύσῃ, φανήσεται πολὺ καταδεέστερα τῆς δόξης ἢς νῦν ἔχομεν περὶ αὐτῶν. Ὅμως δὲ καίπερ τοσοῦτον πλεονεκτούσης τῆς ποιήσεως, οὐκ ὀκνητέον, ἀλλ' ἀποπειρατέον τῶν λόγων ἐστίν, εἰ καὶ τοῦτο δυνήσονται, τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας εὐλογεῖν μὴδὲν χειρὸν τῶν ἐν ταῖς ᾠδαῖς καὶ τοῖς μέτροις ἐγκωμιαζόντων [οἱ υπογραμμίσεις εἶναι δικές μου]. Παρόλο που ο Αριστοτέλης αναφέρει στη *Ῥητορικὴν* του ως πρώτο πεζό εγκώμιο το αρκετά προγενέστερο αλλά και κατά πολύ υποδεέστερο εγκώμιο του Ιππόλοχου, βλ. Αριστ., *Ῥητ.* 1368a17, ο Ισοκράτης, που μάλλον δεν γνώριζε καν την ύπαρξή του, επαίρεται στο προοίμιο του λόγου του για τον Ευαγόρα ότι είναι ο πρώτος που έγραψε πεζό εγκώμιο για κάποιον σύγχρονό του, βλ. Ισοκ., *Εὐαγ.* 9-11: περὶ δὲ τῶν τοιούτων οὐδεὶς πώποτ' αὐτῶν συγγράφειν ἐπεχείρισεν. Βλ. σχετικά Buchheit, *Untersuchungen*, 64 σημ. 2.

1.3. Η επιδεικτική ρητορική κατά την αρχαϊκή εποχή

Ανακεφαλαιώνοντας τα όσα προηγήθηκαν σχετικά με τις απαρχές του επιδεικτικού γένους μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι παρόλη τη μεταγενέστερη θεωρητική προσέγγιση της τέχνης του λόγου από τον Αριστοτέλη μόλις τον 4^ο αι. π.Χ. η ρητορική πρακτική⁵³ απαντούσε στην κοινωνική και την πολιτική ζωή ήδη από την εποχή του Ομήρου και του Ησίοδου και ήταν συνδεδεμένη κυρίως με την αποτελεσματική παρουσία των αρχόντων στις συγκεντρώσεις και στα δικαστήρια. Για παράδειγμα στο ιλιαδικό έπος ο Φοίνικας αναλαμβάνει να διδάξει στον Αχιλλέα παράλληλα με την τέχνη του πολέμου και την τέχνη του να μιλά στις *ἀγορές*⁵⁴ και ο καλὰ εκπαιδευμένος στη ρητορική Αχιλλέας παίρνει πρώτος τον λόγο στη συνέλευση των Αχαιών⁵⁵. Επίσης ο Νέστωρ χαρακτηρίζεται ως *λιγὺς ἀγορητής*⁵⁶ και ο Θερσίτης, μολονότι αρθρώνει καθαρό λόγο, θεωρείται *ἀμετροεπής* και σε αντίθεση με τον Οδυσσέα εμφανίζεται να είναι *ἀκριτόμυθος*, να μιλά δηλαδή δίχως κρίση⁵⁷. Στο τέλος δε του ύμνου προς τη Μούσα, ο οποίος ανοίγει τη Θεογονία του Ησίοδου, αποδίδονται στον καλό βασιλιά-δικαστή και στον καλό αοιδό θεόσταλτες αρετές που δεν απέχουν

⁵³ Η ρητορική πρακτική στην αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία ονομάζεται *oratory* για να ξεχωρίζει από τη ρητορική θεωρία που χαρακτηρίζεται ως *rhetoric* ή *metarhetoric*.

⁵⁴ Βλ. Όμ., Ίλ. 9.442-443: τοῦνεκά με προέηκε διδασκόμεναι τάδε πάντα, / μύθων τε ῥητῆρ' ἔμμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων.

⁵⁵ Βλ. Όμ., Ίλ. 1.53-67: Ἐννήμαρ μὲν ἀνὰ στρατὸν ὦχετο κῆλα θεοῖο, / τῇ δεκάτῃ δ' ἀγορῆν δὲ καλέσσατο λαὸν Ἀχιλλεύς· / τῷ γὰρ ἐπὶ φρεσὶ θῆκε θεὰ λευκώλενος Ἥρη· / κήδετο γὰρ Δαναῶν, ὅτι ῥά θνήσκοντας ὄρατο. / οἱ δ' ἐπεὶ οὖν ἤγερθεν ὀμηγερέες τε γένοντο, / τοῖσι δ' ἀνιστάμενος μετέφη πόδας ὠκὺς Ἀχιλλεύς· / Ἀτρεΐδῃ νῦν ἄμμε παλιμπλαγχθέντας ὄϊω / ἄψ ἀπονοστήσειν, εἴ κεν θάνατόν γε φύγοιμεν, / εἰ δὲ ὁμοῦ πόλεμός τε δαμᾶ καὶ λοιμὸς Ἀχαιούς· / ἀλλ' ἄγε δὴ τινα μάντιν ἐρείομεν ἢ ἱερῆα / ἢ καὶ ὄνειροπόλον, καὶ γάρ τ' ὄναρ ἐκ Διὸς ἐστίν, / ὅς κ' εἴποι ὅ τι τόσσον ἐχώσατο Φοῖβος Ἀπόλλων, / εἴ ταρ ὃ γ' εὐχολῆς ἐπιμέμφεται ἡδ' ἐκατόμβης, / αἶ κέν πως ἀρνῶν κνίσσης αἰγῶν τε τελείων / βούλεται ἀντιάσας ἡμῖν ἀπὸ λοιγὸν ἀμῦναι [η υπογράμμιση είναι δική μου]

⁵⁶ Βλ. Όμ., Ίλ. 1.248-249: τοῖσι δὲ Νέστωρ / ἡδυεπὴς ἀνόρουσε λιγὺς Πυλίων ἀγορητής, / τοῦ καὶ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν ἀυδή·

⁵⁷ Βλ. Όμ., Ίλ. 2.212-213, 246: Θερσίτης δ' ἔτι μῶνος ἀμετροεπὴς ἐκολῶα, / ὅς ἔπεα φρεσὶν ἦσιν ἄκοσμά τε πολλά τε ἦδη / μάψ, ἀτὰρ οὐ κατὰ κόσμον, ἐριζέμεναι βασιλεῦσιν, / ἀλλ' ὅ τι οἱ εἴσαιτο γελοῖον Ἀργείοισιν / ἔμμεναι. Για μία συνολική προσέγγιση των πρώιμων δειγμάτων της συμβουλευτικής ρητορικής στα ομηρικά έπη βλ. Stefano Dentice Di Accadia Ammone, *Omero e i suoi oratori: Tecniche di persuasione nell' "Iliade"* [Beiträge zur Altertumskunde, 302], Berlin - Boston 2012.

από τις αρετές που πρέπει να έχει ένας καλός ρήτορας⁵⁸. Εκτός από τις πάμπολλες μαρτυρίες για τη ρητορική πρακτική όσον αφορά στο συμβουλευτικό και το δικανικό γένος έχουμε στα ομηρικά και ησιόδεια έπη και δείγματα του τρίτου είδους, δηλαδή του ἐπιδεικτικού. Ενδεικτικοί είναι οι τρεις επικήδειοι λόγοι για τον Έκτορα εκ μέρους της Ανδρομάχης, της Εκάβης και της Ελένης, οι οποίοι ετοίμασαν κατά κάποιο τρόπο το έδαφος για την καλλιέργεια των επιταφίων λόγων της κλασικής εποχής⁵⁹.

Βλέπουμε, λοιπόν, αφενός να μαρτυρείται η παρουσία της ρητορικής πρακτικής ήδη μέσα στα ομηρικά και ησιόδεια έπη και αφετέρου να περιέχονται στα κείμενα αυτά τα σπέρματα των τριών μεταγενέστερων ρητορικών ειδών. Το ερώτημα είναι κατά πόσο υπήρξε οιαδήποτε εξέλιξη της ρητορικής πρακτικής και στην επόμενη αρχαϊκή περίοδο. Η απάντηση είναι πως φυσικά και υπήρξε εξέλιξη, αλλά χωρίς να είναι θεαματική όπως αυτή της κλασικής περιόδου. Οι κύριες αιτίες είναι ότι, πρώτον, οι πρώιμες εμφανίσεις στοιχείων του δημοκρατικού πολιτεύματος μέχρι και τον 6^ο αι. π.Χ. δεν παρείχαν το αναγκαίο υπόβαθρο για τη σύνταξη και εκφώνηση δικανικών ή συμβουλευτικών λόγων και, δεύτερον, κατά την παραπάνω περίοδο δεν υπήρχε ακόμα εκτενής παραγωγή πεζών κειμένων, καθώς οι αρχαϊκές κοινωνίες χαρακτηρίζονταν κυρίως από την προφορικότητα και την έμμετρη μορφή του παραγομένου λόγου.

Όσον αφορά στη δεύτερη αιτία μπορούν να προστεθούν τα εξής: στις «παραδοσιακές» κοινωνίες του παρελθόντος - όπως και του παρόντος - ο προφορικά διατυπωμένος, έμμετρος και λογοτυπικά διαρθρωμένος λόγος ήταν και είναι ο βασικός φορέας μεταβίβασης της γνώσης και της αποθηκευμένης εμπειρίας. Η εύκολη δε απομνημόνευση των έμμετρων κειμένων από τους ανθρώπους των «παραδοσιακών» αυτών κοινωνιών ανέκαθεν βοηθούσε στη διατήρηση της συνοχής και της σταθερότητάς τους.

Από την άλλη έχει διαπιστωθεί εδώ και δεκαετίες και είναι αναμφισβήτητο το ότι η εμφάνιση της γραφής και ειδικά του ελληνικού

⁵⁸ Βλ. Ησίοδ., *Θεογ.* 81-104.

⁵⁹ Βλ. Όμ., *Ίλ.* 24.723-776. Επίσης βλ. Walker, *Rhetoric*, 139-275 (Part III, Rhetorical Poetics: Argumentation in Archaic Lyric), όπου εντοπίζεται η συνάφεια αρχαϊκής λυρικής ποίησης και ρητορικής και εισάγεται ο όρος *rhetorical poetics*. Βλ. επίσης του ίδιου, *Before the Beginnings of Poetry and Rhetoric: Hesiod on Eloquence*, *Rhetorica* 14 (1996), 243-264 και πολύ πρόσφατα R.A Knudsen, *Homeric Speech and the Origins of Rhetoric*, Baltimore 2014 για τη χρήση ρητορικών τεχνικών ήδη στα ομηρικά έπη.

αλφαβήτου δεν υπήρξε μόνο μία τεχνολογικού χαρακτήρα αλλαγή στον τρόπο επικοινωνίας των ανθρώπων της αρχαϊκής περιόδου, αλλά επέφερε και σημαντικές αλλαγές στον τρόπο της σκέψεώς τους. Έτσι ο άνθρωπος μόλις του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. χάρη στην αύξηση του αλφαριθμητισμού σε ποσοστό 10%-20% επί του συνολικού πληθυσμού άρχισε να διαθέτει σκέψη αφενός πιο «εσωτερικευμένη» και αφετέρου πιο αφαιρετικού χαρακτήρα⁶⁰.

Βάσει των παραπάνω η ρητορική μέχρι και τον 6^ο αι. π.Χ. εκ των πραγμάτων δεν μπορούσε να έχει τα χαρακτηριστικά της ρητορικής της κλασικής περιόδου. Ωστόσο ήδη από τις αρχές του 6^{ου} αι. είχαν αρχίσει να εμφανίζονται κάποιες πρώιμες μορφές της, αυτές των *ένθυμημάτων*, δηλαδή των ατελών συλλογισμών, σε ποικίλα δείγματα της λυρικής ποίησης, όπως σε έργα του Θέογνι, του Πίνδαρου, του Αλκαίου, της Σαπφώς ή του Σόλωνα⁶¹.

Ειδικά ως προς τη συνάφεια των πινδαρικών ωδών με την επιδεικτική ρητορική αξίζει να αναφερθούν τα εξής: οι ωδές του Πίνδαρου ήδη από τις αρχές του 17^{ου} αι. είχαν αρχίσει να ερμηνεύονται μέσα από την οπτική της δικανικής και συμβουλευτικής ρητορικής, μία τάση που υποχώρησε στα τέλη του 17^{ου} αι. κάτω από το βάρος των ρομαντικών αντιλήψεων, που

⁶⁰ Η βιβλιογραφία για τη μετάβαση από την προφορικότητα στον αλφαριθμητισμό στην αρχαία Ελλάδα είναι ιδιαίτερα εκτενής, βλ. ενδεικτικά W.J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, London 1982. Επίσης για τη χρήση των λογότυπων στα διάφορα είδη της προφορικής ποίησης, όπως στα ομηρικά έπη, βλ. M. Parry, *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*, ed. Adam Parry, Oxford 1971 και A. Lord, *The Singer of Tales*, Cambridge 1960, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τόσο τα έργα του E. Havelock για τον Πλάτωνα και την επίδραση της γραφής στη σκέψη των Ελλήνων του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. καθώς και οι σχετικές με τις αφρικανικές και πολυνησιακές «παραδοσιακές» κοινωνίες μελέτες της ανθρωπολόγου R. Finnegan.

⁶¹ Βλ. Αριστ., *Αναλ. πρότ.* 70a: *Ἐνθύμημά μεν οὖν ἐστὶ συλλογισμὸς ἐξ εἰκότων ἢ σημείων* και του ίδιου, *Ρητ.* 1396b. Επίσης ο J. Walker επανέφερε τον όρο *ένθύμημα* στις πραγματικές του διαστάσεις, που στην αρχαιότητα ήταν ευρύτερες από αυτές που του επιβλήθηκαν εκ των υστέρων από την παρερμηνεία χωρίων του αριστοτέλειου και ισοκράτειου έργου. Βλ. Walker, *Rhetoric*, 184: «An 'enthymeme' is, on one hand, a complex, quasi-syllogistic structure of inference and affect that constitutes the substance and persuasive force of an argument *as perceived by an audience*. On the other hand, an 'enthymeme' will typically and perhaps most forcefully appear *in discourse* as an emphatic, structural/stylistic turn that caps an exetasis, gives the inferential/affective substance a particular realization with a particular salience within a particular discursive moment, and thereby shapes its audience's perception of (and responses to) just what 'the argument' is». Για την ιστορία του *ένθυμματος* βλ. T. Conley, *The Enthymeme in Perspective*, *Quarterly Journal of Speech* 70 (1984), 168-87.

διαχώριζαν τη λυρική ποίηση από τη ρητορική⁶². Μόλις στις αρχές του 20^{ου} αι. επανήλθε η ρητορική ανάγνωση των πινδαρικών ωδών, η οποία ήταν όμως υπερβολικά προσανατολισμένη στην επιδεικτική ρητορική⁶³ και η οποία διορθώθηκε τελικά στα μέσα του 20^{ου} αι. από τον E.L. Bundy και το θεμελιακό έργο του *Studia Pindarica*⁶⁴. Σε αυτό ο E.L. Bundy όρισε μεν τις ωδές του Πινδάρου ως εγκώμια, αλλά από την άλλη αναζήτησε και τους ρητορικούς εκείνους τρόπους των ωδών, που είχαν σκοπό τους να πείσουν τους αποδέκτες τους. Τη συλλογιστική του E.L. Bundy επέκτεινε στα τέλη του 20^{ου} αι. ο J. Walker, ο οποίος στο επίσης θεμελιακό έργο του *Rhetoric and Poetics in Antiquity* απέδειξε ότι η αρχαϊκή λυρική ποίηση εμπεριείχε πολλά από τα στοιχεία της επιδεικτικής ρητορικής, η οποία υπήρξε άλλωστε και ο προπομπός της μετέπειτα ρητορικής⁶⁵. Ειδικά οι ωδές του Πίνδαρου και του Βακχυλίδη λειτουργούσαν ως φορείς μετάδοσης των αντιλήψεων και των ιδεών, των αναγκαιών για τη συνοχή της κοινωνίας, καθώς έχει αποδειχθεί ότι τα διάφορα μυθολογικά, αφηγηματικά και ηθικοπλαστικά τους στοιχεία στόχευαν στο να προειδοποιούν τους αποδέκτες τους για τους κινδύνους της υπερηφάνειας, της φιλοδοξίας και της ανευλάβειας απέναντι στους θεούς. Έτσι ήταν τόσο εγκώμια όσο και παραδείγματα για τη συμπεριφορά του ακροατηρίου, με απώτερο στόχο την εύρυθμη λειτουργία του κοινωνικού συνόλου.

⁶² Βλ. Race, *Rhetoric*, 510-511.

⁶³ Βλ. Burgess, 129-130: «The very composition, as well as the purpose of the Pindaric ode, involves some of the most essential features of a βασιλικός λόγος».

⁶⁴ Βλ. E.L. Bundy, *Studia Pindarica*: (i) *The Eleventh Olympian Ode*; (ii) *The First Isthmian Ode* [Publications in Classical Philology, 18. 1 and 2], 1-34, 35-92, Berkeley-Los Angeles 1962 [ανατ. Berkeley-L.A. 1986].

⁶⁵ Βλ. J. Walker, *Rhetoric and the Poetics in Antiquity*, Oxford 2000, *passim*. Για την κατανόηση αυτού του απαιτητικού έργου είναι κατατοπιστική η βιβλιοκριτική από τον Th.O. Sloane στο *Philosophy and Rhetoric* 36 (2003), 376-379. Ειδικότερα για τη συνάφεια λυρικής ποίησης και ρητορικής βλ. Walker, *Rhetoric*, 155: «lyric fundamentally mimes a single 'speech' within a particular occasion» και ό.π. 250: «lyric is epideictic argument in verse» αλλά και όλο το τρίτο μέρος της μελέτης αυτής με τίτλο «Rhetorical poetics: argumentation in archaic lyric». Βλ. επίσης M.A. Marquez Guerrero, *Las gnomai de Baquilides*, Seville 1992 και πιο πρόσφατα J. Stenger, *Poetische Argumentation. Die Funktion der Gnomik in den Epinikien des Bakchylides*, Berlin 2004.

1.4. Η επιδεικτική ρητορική κατά την κλασική εποχή

Στην παλαιότερη βιβλιογραφία κυριαρχούσε η άποψη ότι η ρητορική υπήρξε γέννημα του δημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας του 5^{ου} αι. π.Χ. και της ρωμαϊκής δημοκρατίας αντίστοιχα. Όμως τις τελευταίες δεκαετίες κερδίζει συνεχώς έδαφος η αντίληψη ότι ναι μεν οι συνθήκες που επικρατούσαν στην Αθήνα ήδη από τον 6^ο αι. π.Χ. ευνόησαν την καλλιέργεια και τη διδασκαλία των δύο πρώτων γενών της ρητορικής τέχνης, του δικανικού και του συμβουλευτικού, τα οποία με τη σειρά τους συνέβαλαν περαιτέρω στην πολιτική παιδείση και ωρίμανση των πολιτών και στον εκδημοκρατισμό της Αθήνας, αλλά ότι από την άλλη η ίδια η λυρική επιδεικτική ποίηση της αρχαϊκής εποχής χάρη στα ενσωματωμένα σε αυτή μοντέλα της αντιπαράθεσης και της εκφοράς κρίσεων⁶⁶ είχε ήδη συμβάλει με έμμεσο τρόπο στη ρητορική παιδείση των πολιτών και στην ευδοκίμηση του αρχαϊκού δημοκρατικού μορφώματος, του απαραίτητου για το πέραςμα στη δημοκρατία του 5^{ου} αι. π.Χ.

Παρόλα αυτά το τρίτο ρητορικό γένος, δηλαδή το επιδεικτικό, αναπτύχθηκε πολύ λιγότερο απ' ό,τι θα ανέμενε κανείς στην κλασική εποχή για τους εξής δύο λόγους. Πρώτον, γιατί η ίδια η δημοκρατία δεν ενθάρρυνε την εκφώνηση πανηγυρικών λόγων και εγκωμίων για τα δημόσια πρόσωπα και έτσι μέχρι και τον 5^ο αι. π.Χ. οι Αθηναίοι εμφανίζονταν να είναι ιδιαίτερος φειδωλοί σε σχέση με την απόδοση τιμών σε ζώντα πρόσωπα, ενώ ήταν χαρακτηριστική η παντελής απουσία τιμητικών αγαλμάτων. Μόλις τον 4^ο αι. π.Χ. και κυρίως κατά τους ελληνιστικούς χρόνους άρχισαν να εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα του εγκωμιασμού δημόσιων προσώπων⁶⁷. Εξάλλου η παραπάνω περιορισμένη καλλιέργεια του γένους επιδεικτικού λειτουργούσε ως ασφαλιστική δικλείδα κατά της υπέρμετρης φιλοδοξίας των πολιτικών ανδρών στην κλασική Αθήνα παράλληλα με τα μέτρα του οστρακισμού, της προσωρινής διαθεσιμότητας και της δικαστικής παραπομπής, τα οποία εφαρμόζονταν ευρέως ακόμα και σε περιπτώσεις όπως αυτές των δύο σπουδαίων

⁶⁶ Βλ. παραπάνω σημ. 55.

⁶⁷ Βλ. σχετικά P. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs (IVe-Ier siècle avant J.-C.)* [Contribution à l'histoire des institutions, BCH Supplément 12], Paris 1985.

στρατηγών, του Μιλτιάδη και του Θεμιστοκλή⁶⁸. Δεύτερον, ειδικά από την επιδεικτική ρητορική δεν έχουμε ιδιαίτερα πολλά δείγματα κατά τον 5^ο αι. π.Χ., επειδή στις δημόσιες και ιδιωτικές γιορτές και πανηγύρεις, που συνδέονταν με τη λατρεία και όπου το εγκωμιαστικό στοιχείο ήταν έντονο, τον λόγο είχαν ακόμα παραδοσιακά οι λυρικοί ποιητές⁶⁹.

Τα πρώτα δείγματα της επιδεικτικής ρητορικής σε πεζό λόγο τα έχουμε μόλις στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. με τους πανηγυρικούς λόγους, τους λόγους, δηλαδή, που άρχισαν να εκφωνούνται στις πανελλήνιες λατρευτικές και αθλητικές διοργανώσεις, όπου μέχρι τότε κυριαρχούσαν τα διάφορα είδη της εγκωμιαστικής λυρικής ποίησης, όπως οι ύμνοι και οι επινίκιες ωδές. Το γεγονός αυτό της σταδιακής επικράτησης των πεζών εγκωμίων έναντι των ποιητικών έχει διαπιστωθεί ότι σχετιζόταν άμεσα και με την αύξηση του ποσοστού του αλφαριθμητισμού των Ελλήνων κατά τον 5^ο αι. π.Χ.

Παρενθετικά αναφέρουμε ότι ο πρώτος από τους κλασικιστές που ασχολήθηκε με το θέμα του αλφαριθμητισμού στην αρχαία Ελλάδα ήταν ο E. Havelock⁷⁰. Αυτός υποστήριξε την άποψη ότι η μακρόχρονη μετάβαση των αρχαίων Ελλήνων από την προφορικότητα στον αλφαριθμητισμό κορυφώθηκε στο μεταίχμιο του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. και ότι ο Πλάτων με την έντονη

⁶⁸ Βλ. C. Mann, *Die Demagogen und das Volk. Zur politischen Kommunikation im Athen des 5. Jahrhunderts v. Chr.* [Klio-Beiheft N.F., 13], Berlin 2007, 119 κ.εξ. Στον καθηγητή C. Mann οφείλω ορισμένες πολύ χρήσιμες επισημάνσεις για τη σχέση μεταξύ εγκωμιαστικής ρητορείας και δημοκρατίας κατά την κλασική εποχή. Χρήσιμη είναι επίσης και η πρόσφατη μονογραφία του D.T. Engen, *Honor and Profit: Athenian trade policy and the economy and society of Greece, 415-307 B.C.E.*, Ann Arbor 2011, ο οποίος μέσα από τη μελέτη επιγραφικών και λογοτεχνικών πηγών από το τέλος του 5^{ου} μέχρι τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. διαπίστωσε ότι οι Αθηναίοι κάτω από την πίεση της οικονομικής δυσπραγίας και της έλλειψης σε σιτάρι κατά την περίοδο αυτή άρχισαν να αποδίδουν τιμητικά ψηφίσματα και να προσφέρουν προνόμια τόσο σε ξένους όσο και σε Αθηναίους εμπόρους, που λειτουργούσαν επωφελώς για την πόλη.

⁶⁹ Βλ. Vallozza, Enkomion, 1152 κ.εξ.

⁷⁰ Βλ. E. Havelock, *A Preface to Plato*, Cambridge-London 1963 και του ίδιου, *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences*, Princeton 1982, όπου αξιοποίησε τη θεωρία των M. Parry και A. Lord για τη χρήση των λογότυπων στην ομηρική ποίηση (βλ. παραπάνω σημ. 60) και τα πορίσματα του R. Carpenter για την εμφάνιση του ελληνικού αλφάβητου στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ., βλ. R. Carpenter, *The Antiquity of the Greek Alphabet*, *American Journal of Archaeology* 37 (1933), 8-29 και του ίδιου, *The Greek Alphabet Again*, *American Journal of Archaeology* 42 (1938), 58-69. Βλ. επίσης K. Robb, *Literacy and Paideia in Ancient Greece*, Oxford 1994, όπου ενισχύεται η άποψη του E. Havelock για το ότι η Αθηναϊκή κοινωνία «αλφαριθμητίστηκε» πλήρως - σε θεσμικό πάντα επίπεδο - μόλις τον 4^ο αι. π.Χ.

αμφισβήτηση της λογοτυπικής ποίησης του παρελθόντος και με τη θεωρία του για τις ιδέες έγινε προφήτης της επανάστασης του αλφαριθμητισμού έναντι της προφορικότητας. Οι θέσεις του αυτές μπορεί να κρίθηκαν ως ακραίες, αλλά κανείς δεν αμφισβήτησε ότι το έργο του άσκησε μεγάλη επιρροή στους μετέπειτα ερευνητές. Στη συνέχεια πήρε τη σκυτάλη με πιο πραγματιστική διάθεση ο A.V. Harris. Αυτός εκτίμησε ότι το ποσοστό των εγγράμματων στην κλασική, ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή δεν ξεπερνούσε το 10-20% του συνολικού πληθυσμού, πράγμα στο οποίο συνέβαλλαν η απουσία εκτεταμένου δικτύου σχολείων, η ακρίβεια των βιβλίων, η έλλειψη βιβλιοθηκών, οι λίγοι εγγράμματοι επαγγελματίες γραφείς, η δύναμη της προφορικής μετάδοσης της αποθηκευμένης εμπειρίας, που έκανε λιγότερο σημαντικό τον αλφαριθμητισμό για τους απλούς ανθρώπους, και η αντίστοιχη έλλειψη κοινωνικών, οικονομικών και θρησκευτικών κινήτρων από πλευράς των ηγετών, ώστε να τον υποστηρίξουν⁷¹.

Εκτός από τους πανηγυρικούς λόγους, που εκφωνούνταν κατά τη διάρκεια των διαφόρων εορτών, τα αντιπροσωπευτικότερα ίσως δείγματα της πεζογραφικής επιδεικτικής ρητορικής στην Αθήνα του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. υπήρξαν οι επιτάφιοι λόγοι, που εκφωνούνταν κάθε χρόνο για τους πεσόντες στη μάχη Αθηναίους. Από αυτούς μας σώζονται μόνο έξι, τους οποίους και θα εξετάσουμε αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο⁷².

Από την άλλη τα σημαντικότερα πεζά εγκώμια της κλασικής εποχής γράφτηκαν από τον Ισοκράτη, μολονότι κάποιες βάσεις για την εξέλιξη της επιδεικτικής ρητορικής είχαν τεθεί ήδη από το Γοργία με τον λόγο του για την Ελένη. Παλαιότερα στη βιβλιογραφία επικρατούσε η άποψη ότι ο παραπάνω λόγος ήταν το πρώτο σωζόμενο πεζό εγκώμιο από την αρχαιότητα. Όμως ο τίτλος του *Ἐλένης ἐγκώμιον* θεωρείται πια προϊόν της χειρόγραφης παράδοσης, ενώ ως προς την εισαγωγική φράση του Γοργία *ἐβουλήθην γράψαι τὸν λόγον Ἐλένης μὲν ἐγκώμιον, ἐμὸν δὲ παίγνιον*, η λέξη «ἐγκώμιον» δεν είναι ακόμα τεχνικός όρος, αλλά σημαίνει απλά «προς τιμήν της Ελένης»⁷³. Στο προοίμιο του λόγου αυτού ορίστηκαν για πρώτη

⁷¹ Βλ. A.V. Harris, *Ancient Literacy*, Cambridge 1989, 272, 284, 328-330

⁷² Βλ. παρακάτω το υποκεφ. II.3.ι. «Αθηναϊκοί επιτάφιοι λόγοι και η λατρεία των νεκρών του πολέμου».

⁷³ Βλ. Buchheit, *Untersuchungen*, 33-34.

φορά - απ' όσο γνωρίζουμε - τα αντικείμενα των εγκωμίων μεταξύ των οποίων σημαίνουσα θέση κατέλαβε και η πόλη⁷⁴. Ωστόσο, αν κρίνουμε από τον παραπάνω λόγο για την Ελένη και από τα άλλα έργα του, ο Γοργίας δεν έδειξε διάθεση σε κανένα από αυτά τόσο να εξυμνήσει πραγματικά τα θέματα των λόγων του όσο να τονίσει τη δύναμη του λόγου και να πείσει το ακροατήριό του ακόμη και για παράδοξες θέσεις. Επομένως δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι αυτός ο πατέρας του γένους επιδεικτικού σε αντίθεση με τον Ισοκράτη, ο οποίος έδρασε καταλυτικά στη διαμόρφωση του είδους.

Ο Ισοκράτης ζώντας το πέρασμα από τον 5^ο στον 4^ο αι. π.Χ. κι έχοντας τη φιλοδοξία να διακριθεί τόσο σε σχέση με τους προκατόχους του όσο και σε σχέση με τους σύγχρονούς του δασκάλους της ρητορικής⁷⁵ ήταν από τους πρώτους που αντελήφθη τη ρητορική ως τέχνην τῶν λόγων και ως φιλόσοφον ῥητορικὴν και που προσπάθησε να τη διδάξει σε ευρεία κλίμακα. Ο όρος τέχνη τῶν λόγων σημαίνει την καλλιέργεια της ρητορικής βάσει κανόνων και τεχνικών που να ταιριάζουν σε μία αληθινή τέχνη, ενώ ο όρος φιλόσοφος ῥητορικὴ σημαίνει τη ρητορική που διαπνέεται από μία σειρά φιλοσοφικών και ηθικών αρχών, οι οποίες έχουν ως απώτερο σκοπό την εύρυθμη και αρμονική λειτουργία της πόλης.

Πιο συγκεκριμένα η φιλόσοφος ρητορική, η οποία είναι κυρίως επιδεικτικού χαρακτήρα αλλά μπορεί να εμφανίζεται και σε έργα ποιητικά-λογοτεχνικά, φιλοσοφικά ή και ιστορικά, έχει έντονα παιδευτικό και μορφοποιητικό χαρακτήρα προς όφελος των αποδεκτών της και καθίσταται σε κρίσιμο παράγοντα για την αρμονική ζωή μέσα στην ελληνική πόλιν του 4^{ου} αι. π.Χ. Η μορφοποιητική δε αυτή λειτουργία της ρητορικής μπορούσε,

⁷⁴ Βλ. Γοργ., Έλ. 1: *Κόσμος πόλει μὲν εὐανδρία, σώματι δὲ κάλλος, ψυχῇ δὲ σοφία, πράγματι δὲ ἀρετή, λόγῳ δὲ ἀλήθεια· τὰ δὲ ἐναντία τούτων ἀκοσμία. ἄνδρα δὲ καὶ γυναῖκα καὶ λόγον καὶ ἔργον καὶ πόλιν καὶ πρᾶγμα χρή τὸ μὲν ἄξιον ἐπαίνου ἐπαίνωι τιμᾶν, τῷ δὲ ἀναξίῳ μῶμον ἐπιτιθέναι*.

⁷⁵ Η ανταγωνιστική διάθεση των ρητόρων γίνεται εμφανής κυρίως στους προλόγους τους. Όσον αφορά στους δικανικούς και τους συμβουλευτικούς λόγους υπάρχει πραγματικός αντίπαλος, όπως είναι ο αντίδικος ή αυτός που έχει διαφορετική άποψη. Ανταγωνισμός υπάρχει ωστόσο και στους επιδεικτικούς λόγους (βλ. Λυσίας, 2.2. *ὅμως δὲ ὁ μὲν λόγος μοι περὶ τούτων, ὁ δ' ἀγὼν οὐ πρὸς τὰ τούτων ἔργα ἀλλὰ πρὸς τοὺς πρότερον ἐπ' αὐτοῖς εἰρηκότας*) και εκτός του ότι ο ανταγωνισμός αυτός σχετίζεται με τη φιλοδοξία διάθεση των ρητόρων σε μεγάλο βαθμό σχετίζεται και με την επιθυμία τους να διαφημίσουν τους εαυτούς τους για να κρατήσουν την πελατεία τους αλλά και για να προσελκύσουν νέους μαθητές.

σύμφωνα με τον Ισοκράτη, να συντηρείται εφόσον συνοδευόταν από την επίσης στους ίδιους σκοπούς προσανατολισμένη παιδεία, δηλαδή τη ρητορική εκείνη παιδεία που με άξονες τις αρετές φιλοτιμία, μεγαλοψυχία, σωφροσύνη, ανδρεία, φιλανθρωπία και μεγαλοφροσύνη στόχευε στην εκπαίδευση των πολιτών, ώστε να είναι πολιτικά ενεργά μέλη της αθηναϊκής δημοκρατίας⁷⁶. Σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη, που δεν εξαρτούσε καθόλου τη ρητορική τέχνη από την προσωπικότητα του ρήτορα, ο Ισοκράτης συνέδεε άρρηκτα την εκπαίδευση του τελευταίου με την προετοιμασία του, ώστε να μπορεί να λειτουργήσει ως πολίτης βάσει της όμολογουμένης ἀρετῆς, δηλαδή βάσει των κανόνων της πολιτικής ηθικής, για το συμφέρον του ίδιου και της πόλης του⁷⁷.

Πέρα όμως από το μεγαλόπνοο αυτό εκπαιδευτικό πρόγραμμα και την πλούσια συνεισφορά του στα κοινωνικά, πολιτικά, παιδαγωγικά και φιλοσοφικά δεδομένα της εποχής του ο Ισοκράτης ήταν αυτός που μετεξέλιξε τα εγκώμια σε κείμενα που δεν περιείχαν οτιδήποτε μπορούσε να εκληφθεί ως αρνητικό. Έτσι προέκυψαν τα έργα *Βούσιρις*, *Ελένη* και *Εὐαγόρας*⁷⁸, που θεμελίωσαν στην πράξη τους κανόνες του γένους

⁷⁶ Βλ. T. Poulakos, *Speaking for the Polis: Isocrates' Rhetorical Education*, Columbia 1997. Πρβλ. επίσης D. Depew - T. Poulakos (εκδ.), *Isocrates and Civic Education*, Austin 2004.

⁷⁷ Είναι ενδεικτικά τα ακόλουθα χωρία για την όμολογουμένην ἀρετήν και για τη σημασία της πολιτικής πράξης αντίστοιχα στο Ισοκ., *Περὶ ἀντιδόσεως* 84: ἀλλὰ μὴν καὶ τῶν ἐπὶ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην προσποιουμένων προτρέπει ἡμεῖς ἂν ἀληθέστεροι καὶ χρησιμώτεροι φανεῖμεν ὄντες. Οἱ μὲν γὰρ παρακαλοῦσιν ἐπὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν φρόνησιν τὴν ὑπὸ τῶν ἄλλων μὲν ἀγνοουμένην, ὑπ' αὐτῶν δὲ τούτων ἀντιλεγομένην, ἐγὼ δ' ἐπὶ τὴν ὑπὸ πάντων ὁμολογουμένην καὶ στο Ισοκ., *Ελένη*, 4-5: τὴν ἀλήθειαν διώκειν καὶ περὶ τὰς πράξεις, ἐν αἷς πολιτευόμεθα, τοὺς συνόντας παιδεύειν. Μέσα από το πλήθος των μονογραφιών και των άρθρων που έχουν δημοσιευτεί τα τελευταία χρόνια με σκοπό την αποκατάσταση του Ισοκράτη ως σημαντικού ρήτορα και στοχαστή του 4^{ου} αι. π.Χ. ξεχωρίζουν τα ακόλουθα έργα: E. Alexiou, *Ruhm und Ehre: Studien zu Begriffen, Werten und Motivierungen bei Isokrates*, Heidelberg, 1995, Y.L. Too, *The Rhetoric of Identity: Text, Power, Pedagogy*, Cambridge 1995, της ίδιας, *The Pedagogical Contract: The Economies of Teaching and Learning in the Ancient World*, Ann Arbor 2000, R. Nicolai, *Studi su Isocrate. La comunicazione letteraria nel IV sec. a.C. e i nuovi generi della prosa* [Quaderni die "Seminari Romani di Cultura Greca", 7], Roma 2004, E. V. Haskins, *Logos and Power in Isocrates and Aristotle*, Columbia 2004 και E. Alexiou, *Rhetorik, Philosophie und Politik: Isokrates und die homologoumene arete*, *Rhetorica* 25,1 (2007), 1-13.

⁷⁸ Βλ. και τις ερμηνευτικές εκδόσεις έργων του Ισοκράτη από τους N. Livingston, *A Commentary on Isocrates' Busiris*, Leiden 2001, P. Roth, *Der Panathenaios des Isokrates: Übersetzung und Kommentar*, München - Leipzig 2003 και S. Zajonz, *Isokrates' Enkomion auf Helena: Ein Kommentar*, Göttingen 2002.

ἐπιδεικτικοῦ, τους οποίους και θεωρητικοποίησε λίγο αργότερα ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* του.

Ειδικά για τον λόγο για τον Ευαγόρα ο ίδιος ο Ισοκράτης επαίρεται ότι είναι ο πρώτος που εγκωμιάζει μία ιστορική προσωπικότητα και όχι ένα μυθικό πρόσωπο, όπως συνέβαινε μέχρι τότε. Το ότι ο Ισοκράτης ασχολήθηκε με ένα υπαρκτό πρόσωπο της εποχής του και όχι με μία μυθική φιγούρα αποδίδεται από τη σύγχρονη έρευνα σε δύο λόγους: πρώτον, στην υπερίσχυση της σημασίας του ατόμου έναντι της ομάδος κατά το πέρασμα στον 4^ο αι. π.Χ.⁷⁹ και, δεύτερον, στην υποβάθμιση της σημασίας του μύθου για την κατανόηση του παρόντος⁸⁰. Από την άλλη είναι άκρως ενδιαφέρουσα η στενή σχέση του εγκωμίου του Ευαγόρα με τις επινίκιες ωδές του Πίνδαρου και του Βακχυλίδη⁸¹, ενώ εντυπωσιάζει η παραλληλία του συγκεκριμένου λόγου με το εγκώμιο για τους πεσόντες στον πόλεμο, όπως ο Θουκυδίδης το απέδωσε υπό μορφή επιτάφιου λόγου στον Περικλή, ή με το επίσης υπό μορφή επιταφίου εγκώμιο του Σωκράτη, όπως ο Πλάτων το περιέλαβε στον *Μενέξενό* του λίγα χρόνια αργότερα.

Συνολικά η κλασική επιδεικτική ρητορική πρακτική καλλιιεργήθηκε στο υψηλότερο σημείο της τον 4^ο αι. π.Χ. από τον Ισοκράτη με τα αντικείμενα των εγκωμίων του να μην είναι μόνο πρόσωπα - ζώντα ή μη - αλλά και η ίδια η πόλη της Αθήνας. Τα δύο σημαντικά του κείμενα για την Αθήνα, ο *Πανηγυρικός* και ο *Παναθηναϊκός*, που διασώθηκαν αυτούσια μέχρι σήμερα, διαβάστηκαν πολύ και επηρέασαν τόσο τους σύγχρονους του ρήτορες όσο και τους μετέπειτα ρήτορες-σοφιστές της ύστερης αρχαιότητας με πιο αντιπροσωπευτικό τον Αίλιο Αριστείδη. Τα κείμενα, λοιπόν, αυτά κρίνεται σκόπιμο να αναλυθούν σε επόμενο κεφάλαιο ως πρόδρομοι των έργων του Αιλίου Αριστείδη και κατ' επέκταση των μεταγενεστέρων βυζαντινών εγκωμίων πόλεων⁸².

⁷⁹ Βλ. τη θεμελιακή σχετική μελέτη του A. Dihle, *Individuum und Gesellschaft in der Zeit um 400*, *Studien zur griechischen Biographie*, AAG 37 (1956), 35-56, όπου τονίζεται ότι ιστορικά πρόσωπα όπως οι Φίλιππος, Ευαγόρας, Νικοκλής και Αλκιβιάδης εμφανίζονται να επαινούνται και να χειραφετούνται μέσα από το ισοκρατικό έργο.

⁸⁰ Βλ. Buchheit, *Untersuchungen*, 65-75.

⁸¹ Βλ. M. Vallozza, *Sui topoi della lode nell'Evagora di Isocrate* (1,11,72e51-52), *Rhetorica* 16,2 (1998), 121-130.

⁸² Βλ. παρακάτω στο κεφ. II.3.v. «Ο Παναθηναϊκός του Αιλίου Αριστείδη ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης» τις σελ.184-187.

1.5. Η επιδεικτική ρητορική κατά την ελληνιστική εποχή

Προτού περάσουμε στη σύντομη παρουσίαση της εξέλιξης της επιδεικτικής ρητορικής κατά την ελληνιστική περίοδο, θα πρέπει κατ' αρχάς να επανεξετάσουμε μία μέχρι πρόσφατα παγιωμένη θέση. Πρόκειται για την άποψη σύμφωνα με την οποία η ρητορική τέχνη παράκμασε μετά το τέλος της κλασικής εποχής, εμφάνισε μία πρόσκαιρη άνθιση στη δημοκρατική Ρώμη και υποβαθμίστηκε πάλι από τους αυτοκρατορικούς χρόνους και έπειτα. Ακόμα κι αν κάνουμε την εντελώς αυθαίρετη παραδοχή ότι η αληθινή ρητορική τέχνη συνίσταται κυρίως στους δικανικούς και τους συμβουλευτικούς λόγους και πολύ λιγότερο στα εγκώμια - πράγμα που η φιλολογική και ιστορική έρευνα έχουν πια απορρίψει με τρόπο κατηγορηματικό τοποθετώντας τα τελευταία σε θέση ισάξια με τους άλλους λόγους⁸³ - η εξέλιξη της ρητορικής κατά την ελληνιστική περίοδο και μετά τον θάνατο του Κικέρωνα μέχρι και τη δεύτερη σοφιστική κάθε άλλο παρά παρακμή φανερώνει.

Γεγονός είναι ότι από την ελληνιστική περίοδο δεν σώζεται κανένας αυτούσιος ρητορικός λόγος, ώστε να πιστοποιείται με άμεσο χειροποιαστό τρόπο η εξέλιξη της ρητορικής τέχνης στο σύνολό της⁸⁴. Ωστόσο υπάρχουν αρκετά άλλα στοιχεία που μαρτυρούν με πιο έμμεσο τόπο την ουσιαστική εξέλιξή της τόσο ως προς τη ρητορική θεωρία όσο και ως προς την πρακτική της εφαρμογή. Πιο συγκεκριμένα γνωρίζουμε ότι μετά το 322 π.Χ., τη χρονιά θανάτου του Αριστοτέλη και του Δημοσθένη, που ήταν οι δύο κύριοι εκφραστές της ακμής της ελληνικής ρητορικής, ο Θεόφραστος, ο οποίος και διαδέχτηκε τον Αριστοτέλη στην Περιπατητική σχολή, επέκτεινε και εξέλιξε την αριστοτέλεια θεωρία περί ρητορικής σε έργα του που δυστυχώς δεν σώζονται⁸⁵.

Επίσης ο Ερμαγόρας από την Τήμνο, ένας από τους διασημότερους επαγγελματίες ρητοροδιδασκάλους του 2^{ου} αι. π.Χ., φέρεται να συνέβαλε

⁸³ Βλ. παραπάνω σελ. 9-12.

⁸⁴ Βλ. J. Vanderspoel, *Hellenistic Rhetoric in Theory and Practice*, στο: Worthington, *Greek Rhetoric*, 124.

⁸⁵ Βλ. L. Pernot, *Théophraste, un innovateur dans le domaine de la rhétorique*, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 155e année, 2011, 1277-1306.

στην *Περί στάσεων* θεωρία⁸⁶, η οποία πήρε την οριστική της μορφή τον 2^ο αι. μ.Χ. χάρη στον Ζήνωνα⁸⁷, τον Μινουκιανό και τον Ερμογένη. Πρόκειται για τη θεωρία που αφορά στο πώς μπορεί ο ρήτορας να βρίσκει το βασικό υπό εξέταση ζήτημα σε κάθε - δικανικό κυρίως - λόγο, ώστε να διατυπώνει τα πιο κατάλληλα και πειστικά επιχειρήματα. Ο Ερμαγόρας είχε δώσει τον ακόλουθο εύστοχο ορισμό της στάσεως ως φάσις καθ' ἣν ἀντιλαμβανόμεθα τοῦ ὑποκειμένου πράγματος ἐν ᾧ ἐστὶ τι ζήτημα καθ' ὃ ἐστὶν ἡ ἀμφισβήτησις⁸⁸, ενώ ο Ερμογένης τελειοποίησε τη θεωρία κάνοντας λόγο - όπως και οι Ζήνων και Μινουκιανός - για τις ακόλουθες δεκατρείς διαφορετικές στάσεις: στοχασμός (πραγματικά περιστατικά), ὅρος (ορισμός της υπόθεσης), ἀντίληψις (υπεράσπιση της πράξης ως επιτρεπτής και αναγκαίας), ἀντίθεσις (επίκληση απομακρυσμένων επιχειρημάτων), στάσις πραγματική (αναφορικά προς το μέλλον), μετάληψις (αμφισβήτηση της νομιμότητας της διαδικασίας), ῥητόν και διάνοια (γραπτή διατύπωση και σκοπός του νομοθέτη), ἀντινομία (αλληλοσυγκρουόμενοι νόμοι), συλλογισμός (επίκληση ανάλογων περιπτώσεων), ἀμφιβολία (τα διφορούμενα του ῥητοῦ).

Πέρα όμως από τα έργα των παραπάνω δύο προσώπων, τα οποία έχουν χαθεί στο σύνολό τους και είμαστε σε θέση να τα ανασυνθέσουμε μερικώς μέσω των πληροφοριών του Κικέρωνα και άλλων ρητορικών - λατινικών κυρίως - κειμένων, μας σώζονται τέσσερα επίσης σημαντικά εγχειρίδια ρητορικής θεωρίας της ελληνιστικής περιόδου: το *Περί Ἑρμηνείας* του Δημητρίου - που εσφαλμένα ταυτιζόταν μέχρι πρόσφατα με τον Δημήτριο τον Φαληρέα - το *Ῥητορικὴ πρὸς Ἀλέξανδρον* που αποδίδεται είτε στον Αναξιμένη από τη Λάμψακο είτε σε κάποιον άγνωστο συγγραφέα, το *Rhetorica ad Herennium* άγνωστου συγγραφέα και το *De Inventione* που

⁸⁶ Με τον Ερμαγόρα έχει ασχοληθεί εκτενώς ο M. Heath στο άρθρο του Hermagoras: Transmission and Attribution, *Philologus* 146 (2002), 287-298 και στη μονογραφία του *Menander. A Rhetor in Context*, Oxford 2004, 6 κ.εξ. Έχει καταλήξει στο ότι υπήρχαν τρεις ρήτορες με το ίδιο όνομα: ο πρώτος ήταν αυτός από την Τήμνο (τέλος 2^{ου} αι. π.Χ.), που έκανε λόγο για τέσσερα είδη στάσεων, ο δεύτερος ήταν ένας ρήτορας του 1^{ου} αι. μ.Χ. και ο τρίτος ήταν αυτός των αρχών του 2^{ου} αι. μ.Χ., που μίλησε για επτά διαφορετικές στάσεις και ο οποίος, σύμφωνα με τον M. Heath, είναι και ο Ερμαγόρας των μετέπειτα πηγών.

⁸⁷ Βλ. M. Heath, Zeno the rhetor and the thirteen staseis, *Eranos* 92 (1994), 17-22.

⁸⁸ Βλ. D. Matthes, *Hermagorae Temnitae testimonia et fragmenta*, Leipzig 1962, fr. 10.

γράφτηκε από τον Κικέρωνα σε νεαρή ηλικία στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.⁸⁹. Τα παραπάνω κείμενα απευθύνονταν μεν κυρίως σε δασκάλους της ρητορικής, αλλά ορισμένα ήταν τόσο απλά και κατανοητά, ώστε μπορούσαν να διαβαστούν και από τους μαθητές κάνοντας έτσι σαφή την προσπάθεια των συντακτών τους να ορίσουν με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια τα είδη της ρητορικής και να τα χωρίσουν σε υποκατηγορίες⁹⁰.

Ένα δεύτερο στοιχείο που δείχνει ότι ήταν όντως σημαντική η ανάπτυξη της ρητορικής κατά την ελληνιστική περίοδο είναι η αύξηση του αριθμού των ρητορικών σχολών, όπως φαίνεται από τις πολλές επιγραφές αλλά και από τα πολλά κείμενα τα γραμμένα σε παπύρους και σε όστρακα, τα οποία ανακαλύφθηκαν σχετικά πρόσφατα στην Αίγυπτο. Τα κείμενα αυτά αναφέρονται είτε σε εσωτερικούς κανονισμούς των σχολών είτε σε κατάστιχα μαθητών είτε σε επιστολές μεταξύ των τελευταίων και μεταξύ αυτών και των δασκάλων τους και μαρτυρούν ένα ιδιαίτερος εκτεταμένο δίκτυο ρητοροδιδασκάλων και μαθητών⁹¹. Σε αντίθεση με την παλαιότερη άποψη που έκανε λόγο για την παρακμή των ελληνικών πόλεων μετά τον 4^ο αι. π.Χ. οι επιγραφικές και οι αρχαιολογικές έρευνες των τελευταίων δεκαετιών έχουν δείξει ότι οι ελληνικές πόλεις κατά την ελληνιστική περίοδο όχι μόνο δεν παράκμασαν, αλλά πολλαπλασιάστηκαν και αναπτύχθηκαν οικονομικά και πολιτιστικά⁹². Καθώς δε η κοινή αρχαία ελληνική γλώσσα είχε γίνει η *lingua franca* των ελληνιστικών βασιλείων, ενισχύθηκε και η ανάγκη για τη διδασκαλία της.

Ένας ακόμα παράγοντας, που μάλλον συνέβαλε επίσης στην ανάπτυξη της ρητορικής, ήταν η σχετική αύξηση του αλφαριθμητισμού των κατοίκων των ελληνιστικών βασιλείων. Ο αλφαριθμητισμός άρχισε να κερδίζει κάπως έδαφος έναντι της κυρίαρχης προφορικότητας της κλασικής εποχής⁹³ και η γραφή έγινε σταδιακά ένα από τα πιο σημαντικά εργαλεία για τη μετάδοση

⁸⁹ Βλ. Walker, *Rhetoric*, 47-65.

⁹⁰ Η τάση αυτή για κατηγοριοποίηση και ταξινόμηση κατά την ελληνιστική περίοδο είναι γενικότερη και εμφανίζεται και στη λογοτεχνία και ειδικά στην ποίηση, βλ. σχετικά Webb, *Rhetoric*, *passim*.

⁹¹ Για την εκπαίδευση στην ελληνιστική περίοδο βλ. T. Morgan, *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*, Cambridge 1998 και R. Cribiore, *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton 2001.

⁹² Βλ. R. Billows, *Cities*, στο: A. Erskine (εκδ.), *Blackwell Companion to the Hellenistic World*, Oxford 2003, 196-215, όπου και πρόσφατη βιβλιογραφία.

⁹³ Βλ. παραπάνω σελ. 19-20.

και την κυκλοφορία της γνώσης ανά τη Μεσόγειο. Έτσι όμως άρχισε σταδιακά να μεγαλώνει η ανάγκη για γραφική ύλη και οι περιοχές που παρήγαν πάπυρο και περγαμηνή ήρθαν δυναμικά στο προσκήνιο της πνευματικής ζωής. Κι ενώ η Αθήνα υπήρξε το σημαντικότερο πολιτικό, πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο στην κλασική περίοδο, βλέπουμε στην ελληνιστική περίοδο να αναπτύσσονται και πολλές άλλες πόλεις στον χώρο της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Ειδικά σε δύο από αυτές, στην Αλεξάνδρεια και την Πέργαμο, ιδρύθηκαν δύο μεγάλες δημόσιες βιβλιοθήκες για να καλυφθεί η ανάγκη για τη συλλογή και τη στέγαση των αυξανόμενων γραπτών κειμένων. Και αναμφίβολα ένα μεγάλο μέρος της πνευματικής και ρητορικής δραστηριότητας της ελληνιστικής περιόδου εντοπίζεται στις πόλεις αυτές και στα περίχωρά τους, καθώς εκεί ιδρύθηκαν και πολλές ρητορικές σχολές με σημαντικούς δασκάλους.

Κατά την ελληνιστική περίοδο, όπως και στις επόμενες περιόδους, οι δάσκαλοι της ρητορικής μελετούσαν κατ' αρχάς οι ίδιοι τα εγχειρίδια της ρητορικής θεωρίας, τα οποία όμως σε κάποιες περιπτώσεις ήταν τόσο απλά γραμμένα, όπως για παράδειγμα το *Ρητορική πρὸς Ἀλέξανδρον*, ώστε μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν απευθείας από τους μαθητές των ρητορικών σχολών. Στη συνέχεια οι δάσκαλοι της ρητορικής συνέτασσαν οι ίδιοι πιο απλά εγχειρίδια, τα οποία εικάζεται ότι ήταν κυρίως συλλογές *προγυμνασμάτων* και *μελετών*. Έτσι ασκούσαν τους γιους των εύπορων οικογενειών στη ρητορική παιδεία, που απαιτείτο, προκειμένου οι τελευταίοι να ανελίσσονται στα στρώματα της κοινωνικής και πνευματικής ελίτ των ελληνιστικών πόλεων⁹⁴.

Τα *προγυμνάσματα* της ελληνιστικής περιόδου, όπως εικάζουμε με βάση τις λίγες διάσπαρτες αναφορές σε εγχειρίδια ρητορικής της κλασικής και της ελληνιστικής περιόδου και κυρίως με βάση τις τέσσερις συλλογές που μας σώζονται από τον 1^ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 5^ο αι. μ.Χ.⁹⁵ ήταν μικρής έκτασης ρητορικές ασκήσεις, όπως *διηγήσεις*, *συγκρίσεις*, *εκφράσεις*, *ηθοποιίες*, *κοινοί τόποι* και *χρείες*, δηλαδή ανέκδοτα, και *ανασκευές* και *κατασκευές*. Τα *προγυμνάσματα* ήταν πολύ χρήσιμα για τη σύνταξη τόσο των εγκωμιαστικών και των άλλων ευκαιριακών λόγων, που όλο και συχνότερα

⁹⁴ Βλ. Vanderspoel, *Hellenistic Rhetoric*, 127-129.

⁹⁵ Βλ. παρακάτω σελ. 52-53.

εκφωνούνταν στις ελληνιστικές πόλεις, όσο και για τη σύνταξη συμβουλευτικών και δικανικών λόγων⁹⁶. Οι μελέτες από την άλλη ήταν είτε λόγοι υπεράσπισης είτε λόγοι κατηγορίας για υποθετικές περιπτώσεις που αφορούσαν στο ελληνικό παρελθόν, μυθικό και ιστορικό, και έτσι μέσω αυτών ασκούσαν οι σπουδαστές της ρητορικής στη σύνταξη δικανικών και συμβουλευτικών λόγων αντίστοιχα⁹⁷.

Όλα τα παραπάνω αποδεικνύουν ότι κάθε άλλο παρά σε ύφεση ήταν η ρητορική τέχνη από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και έπειτα, όπως εσφαλμένα θεωρείτο μέχρι και κάποιες δεκαετίες πριν. Αντιθέτως τα πλούσια συμπεράσματα των πρόσφατων αρχαιολογικών-επιγραφικών, φιλολογικών και ιστορικών μελετών για την ακόμα πληρέστερη κατανόηση της λειτουργίας των ελληνικών πόλεων της ελληνιστικής περιόδου, δείχνουν εμμέσως - καθώς, όπως είπαμε, ρητορικοί λόγοι αυτοί καθεαυτοί δεν σώζονται - ότι ουδέποτε στους αιώνες που ακολούθησαν τη μετακλασική εποχή σταμάτησαν να εκφωνούνται λόγοι και των τριών ειδών της ρητορικής, δηλαδή λόγοι συμβουλευτικοί, δικανικοί και επιδεικτικοί. Η ύπαρξη των λόγων αυτών μαρτυρείται έμμεσα από το πλήθος των ρητορικών τόπων, τρόπων και στρατηγικών στα κείμενα της ιστοριογραφίας, της ποίησης, της φιλοσοφίας, στα διατάγματα των πόλεων καθώς και στις επιγραφές τις σχετικές με τους λόγους που εκφωνούσαν οι πρεσβευτές και οι απεσταλμένοι των πόλεων στις διπλωματικές τους αποστολές. Τα παραπάνω δείχνουν τόσο τη μεγάλη συχνότητα εμφάνισης όσο και τον μεγάλο βαθμό επιτήδευσης της ρητορικής της ελληνιστικής

⁹⁶ Για μία σύντομη επισκόπηση της ιστορίας των προγυμνασμάτων από την κλασική περίοδο μέχρι την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής βλ. D.L. Clark, *Rhetoric in Greco-Roman Education*, 1966, ch. 6, G.A. Kennedy, *Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric. Translated with Introduction and Notes* [Writings from the Graeco-Roman World, 10], Atlanta 2003, x-xii, ενώ για μία ευρύτερη θεώρηση του ρόλου αυτών των εγχειρίδιων βλ. G. Anderson, *The Second Sophistic: A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*, London - New York 1993, 47-53, R. Webb, *The Progymnasmata as Practice*, στο: L. Too (εκδ.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden 2001, 289-316, ειδικά 294-295 και της ίδιας, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Farnham-Burlington 2009, 39-59.

⁹⁷ Για τις μελέτες στην ελληνιστική εποχή βλ. την πρόσφατη εξέταση των παπυρικών σπαραγμάτων από τον C. Kremmydas, *Hellenistic Oratory and the Evidence of Rhetorical Exercises*, στο: C. Kremmydas - K. Tempest (εκδ.), *Hellenistic Oratory: Continuity and Change*, Oxford 2013, 139-163, ενώ κλασικό παραμένει το έργο του D.A. Russell, *Greek Declamation*, Cambridge 1983.

περιόδου, η οποία μάλιστα σταδιακά αρχίζει να κυριαρχείται από την επιδεικτική ρητορική και ειδικά από το είδος των εγκωμίων⁹⁸.

Όσον αφορά στην επιδεικτική ρητορική μία από τις κυρίες αιτίες για την ανάπτυξή της στην περίοδο αυτή έγκειτο σε μία βασική αντίθεση της ελληνιστικής περιόδου. Από τη μια υπήρχαν οι βασιλείς, που δεν έδειχναν να έχουν τόσο ανάγκη τη ρητορική για να διατηρούν την εξουσία τους, καθώς έπειθαν τους υπηκόους τους για τη δύναμή τους κυρίως μέσα από τις ευεργεσίες τους προς αυτούς⁹⁹ καθώς και μέσα από την εικόνα τους ως ισχυροί ηγέτες τόσο στο πεδίο της μάχης όσο και στη διακυβέρνηση των πόλεων, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που κατέφευγαν στη βία για να επικρατήσει η άποψή τους¹⁰⁰. Από την άλλη υπήρχαν οι πολύ κοντά στα πρότυπα της κλασικής αρχαιότητας και ειδικά στο πρότυπο της Αθήνας διαμορφωμένες ελληνιστικές πόλεις¹⁰¹, οι οποίες όμως παρόλο τον πλούτο τους, την καλή οργάνωσή τους και τον υψηλό βαθμό αυτοδιοίκησής τους μη διαθέτοντας την πρότερη ελευθερία τους εμφανίζονταν αρκετά αδύναμες να σταθούν από μόνες τους και να διακριθούν μέσα στον ισχυρά ανταγωνιστικό και πολύ εκτεταμένο ελληνιστικό κόσμο. Έτσι σε αντίθεση με τους ηγεμόνες οι πόλεις στην ελληνιστική εποχή φαινόταν να έχουν μεγάλη ανάγκη την επιδεικτική ρητορική, προκειμένου να διατηρούν την

⁹⁸ Βλ. τη σύνοψη από τον G. Shipley, *Afterword: Hellenistic Oratory in Context*, στο: Kremmydas - Tempest, *Hellenistic Oratory*, 361-368 και στον ίδιο τόμο το σύνολο των άρθρων των δύο πρώτων μερών, που τιτλοφορούνται «Hellenistic oratory in rhetorical theory and literature» και «Oratory in the hellenistic schools and assemblies» αντίστοιχα. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στο έργο του Πολύβιου περιέχονται 14 *πρεσβευτικοί* λόγοι, οι οποίοι έχουν όμως καθαρά συμβουλευτικό χαρακτήρα, βλ. σχετικά C.W. Wooten, *The Ambassador's Speech: a Particularly Hellenistic Genre of Oratory*, *Quarterly Journal of Speech* 59,2 (1973), 209-212.

⁹⁹ Για το θεμελιώδες ζήτημα του *εὐεργετεῖν* και τις θετικές του επιπτώσεις στη διατήρηση τόσο της αρμονίας μέσα στην πόλη όσο και της καλής σχέσης με τον ευεργέτη-βασιλιά βλ. Gauthier, *Cités, passim* (κυρίως για την κλασική περίοδο) και ειδικότερα για τον ελληνιστικό κόσμο βλ. R.A. Billows, *Kings and Colonists: Aspects of Macedonian Imperialism* [Columbia studies in the classical tradition 22], Leiden-New York-Köln 1995, 70-80.

¹⁰⁰ Βλ. Στράβ., *Γεωγραφικά* 9.2.40: Μάλιστα γὰρ τοὺς βασιλέας δύνασθαι φαμεν· διόπερ καὶ δυνάστας προσαγορεύομεν. Δύνανται δ' ἄγοντες, ἐφ' ἃ βούλονται, τὰ πλήθη διὰ πειθοῦς ἢ βίας. Πείθουσι μὲν οὖν δι' εὐεργεσίας μάλιστα. Οὐ γὰρ ἢ γε διὰ τῶν λόγων ἐστὶ βασιλική, ἀλλ' αὕτη μὲν ῥητορική· βασιλικὴν δὲ πείθω λέγομεν, ὅταν εὐεργεσίαις φέρωσι καὶ διάγωσιν, ἐφ' ἃ βούλονται. Πείθουσί μὲν δὴ δι' εὐεργεσιῶν, βιάζονται δὲ διὰ τῶν ὀπλῶν. [η υπογράμμιση είναι δική μου]

¹⁰¹ Βλ. Billows, *Cities*, 196-197.

αυτοοργάνωση και την αυτοδιοίκησή τους. Μεταξύ άλλων έπρεπε να φροντίζουν για τα θρησκευτικά ζητήματα και τις πανηγύρεις, για τις σχέσεις τους με τους βασιλείς και τους ηγεμόνες, για τις σχέσεις τους με τις άλλες πόλεις καθώς και για την απόδοση τιμών στους ευεργέτες. Επρόκειτο δηλαδή για μία καθημερινή τριβή με θέματα που απαιτούσαν την εκφώνηση λόγων και την καλλιέργεια της επιδεικτικής ρητορικής τέχνης συχνά σε υψηλό βαθμό.

Για τις σχέσεις τους με τις άλλες πόλεις προβλέπονταν ποικίλες δράσεις, όπως το να εκδίδονται διατάγματα, το να γίνονται αμοιβαίες συμφωνίες *ισοπολιτείας*, δηλαδή το να δίνονται πολιτικά δικαιώματα σε ανθρώπους με ξένη προέλευση, οι οποίοι όμως είχαν οφέλη από τη μόνιμη ή προσωρινή παραμονή τους στη συγκεκριμένη πόλη, ή το να διευθετώνται διαφορές μεταξύ των πόλεων και να καλούνται επιτροπές δικαστών από μία γειτονική πόλη για να προσφέρουν τη βοήθειά τους σε ακανθώδη νομικά ζητήματα ή σε συσσωρευμένες υποθέσεις. Το αποτέλεσμα όλων των παραπάνω είναι ότι οι ελληνιστικές πόλεις ανέπτυξαν ιδιαίτερα τη μεταξύ τους επικοινωνία, συνάφεια και αλληλοσύνδεση, η οποία συνέβαλε με τη σειρά της στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη του συνόλου του ελληνιστικού κόσμου¹⁰². Και, όπως ήταν φυσικό, η ρητορική πρακτική έπαιζε ουσιαστικό ρόλο, προκειμένου να συντηρείται η εκτεταμένη αυτή δικτύωση των ελληνικών αλλά και μη ελληνικών πόλεων. Ο δε γλωσσικός κώδικας για την επίτευξη όλων των παραπάνω δεν θα μπορούσε να είναι άλλος από την ελληνιστική κοινή.

Σε σχέση με τον βασιλέα οι ελληνιστικές πόλεις είχαν μία μάλλον αρμονική σχέση, που στηριζόταν στο σύστημα της ευεργεσίας και της τιμητικής ανταπόδοσης και το οποίο και οι δύο πλευρές το συντηρούσαν με μεγάλη σταθερότητα. Από τη μία πλευρά ήταν ο ίδιος ο βασιλεύς ή και άλλοι άρχοντες, οι οποίοι ενισχυμένοι αφενός από τα ψηφίσματα, που κατά κόρον δημοσιεύονταν από τις πόλεις προς τιμήν τους, και αφετέρου από τα έμμετρα εγκώμια που συχνά εκφωνούνταν για τους ίδιους με αφορμή μάλιστα ενίοτε και την επίσημη λατρεία τους. Αυτοί βοηθούσαν με τις

¹⁰² Βλ. A. Giovannini, *Greek Cities and Greek Commonwealth*, στο: A.W. Bulloch - E.S. Gruen - A.A. Long - A. Stewart, *Images and Ideologies: Self-definition in the Hellenistic World*, Berkeley - Los Angeles 1993, 265-286 και πιο πρόσφατα J. Ma, *Peer Polity Interaction in the Hellenistic Age*, *P&P* 180 (2003), 9-40.

παροχές τους τις πόλεις στην κάλυψη των συχνά μεγάλων δημοσιοοικονομικών τους ελλειμμάτων, καθώς οι τελευταίες μη διαθέτοντας γραφειοκρατική οργάνωση δεν μπορούσαν να εισπράξουν άμεσους φόρους. Από την άλλη ήταν οι πόλεις, οι οποίες με την υποστήριξή τους και με την ένδειξη της καλής τους θέλησης προς τους βασιλιάδες τούς ενίσχυαν σημαντικά στην έντονη προσπάθειά τους να διατηρούν την εξουσία τους και να την προφυλάσσουν από άλλους φιλόδοξους ανταγωνιστές ή σφετεριστές. Για να λειτουργήσει όμως όλο αυτό το καλοστημένο δούρειο κιβώτιο μεταξύ των βασιλιάδων και των πόλεων η ρητορική παιδεία της αριστοκρατικής ελίτ έπαιζε σημαντικό ρόλο, καθώς μόνο αυτοί οι ρητορικά πεπαιδευμένοι ήταν σε θέση να συντάσσουν τα ποιητικά ως επί το πλείστον εγκώμια και τα ψηφίσματα, τα οποία γράφονταν είτε σε λίθινες στήλες είτε σε πάπυρους¹⁰³.

Επομένως, μολονότι δεν μας σώζονται καθόλου λόγοι ούτε της επιδεικτικής, ούτε της συμβουλευτικής αλλά ούτε και της δικανικής ρητορικής από την ελληνιστική περίοδο και παρά το γεγονός ότι οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που είχαν συμβάλει στη δημοκρατική διακυβέρνηση των πόλεων και που είχαν ευνοήσει την ανάπτυξη της ρητορικής στους κλασικούς χρόνους σε έναν βαθμό εξέλιπαν από τον 3^ο αι. π.Χ. και έπειτα¹⁰⁴, είμαστε σε θέση βάσει και της ύπαρξης των ρητορικών

¹⁰³ Βλ. A. Erskine, *Rhetoric and Persuasion in the Hellenistic World: Speaking up for the Polis*, στο: Worthington, *Greek Rhetoric*, 278-9.

¹⁰⁴ Για το αν οι ελληνικές πόλεις-κράτη μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου το 323 π.Χ. συνέχισαν να λειτουργούν στο ίδιο περίπου δημοκρατικό πλαίσιο με αυτό της κλασικής εποχής αποτελεί τα τελευταία χρόνια θέμα έντονης αντιπαράθεσης, όπως φαίνεται από τις δύο πρόσφατες βιβλιοκριτικές των P. Hamon, *Démocraties grecques après Alexandre: à propos de trois ouvrages récents*, *Topoi* 16 (2010), 389-424 και H.-U. Wiemer, *Rezension von S. Carlsson, Hellenistic Democracies: Freedom, Independence and Political Procedure in Some East Greek City-States*, Stuttgart 2010, στο: *Sehepunkte* 10 (2010) 9 [15.09.2010], <http://www.sehepunkte.de/2010/09/16103.html>, οι οποίες θέτουν εν αμφιβόλω την ευρέως διαδεδομένη άποψη ότι από τον 2^ο αι. π.Χ. και έπειτα οι πόλεις των ελληνιστικών βασιλείων λόγω της ρωμαϊκής μοναρχικής επικράτησης απώλεσαν τον δημοκρατικό τους χαρακτήρα. Επίσης βλ. τελευταία H.-U. Wiemer, *Hellenistic Cities: The End of Greek democracy?*, στο: H. Beck (εκδ.), *A Companion to Greek Government*, Oxford 2013, 54-69, 63-67. Παρά την παραπάνω διάσταση απόψεων οι διάφοροι μελετητές εξακολουθούν ωστόσο στην πλειονότητά τους να συντάσσονται με τον Ph. Gauthier και με την ήδη από το 1985 διατυπωμένη θέση του, βλ. Gauthier, *Cités, passim*, για τον πολιτικό ρόλο του ευεργετισμού από τον 2^ο αι. π.Χ. και έπειτα. Βλ. παραπάνω σελ. 35 σημ. 99.

εγχειριδίων, που αναφέρθηκαν παραπάνω¹⁰⁵, να υποθέσουμε ότι η εκφώνηση δημόσιων λόγων συνέχισε να αποτελεί απαραίτητο στοιχείο της ζωής στις πόλεις.

Οι βασιλείς κατά την ελληνιστική περίοδο θα πρέπει να χρησιμοποιούσαν ρήτορες για να ανακοινώνουν τις αποφάσεις τους, οι ίδιοι οι πολίτες θα πρέπει να εκφωνούσαν λόγους συμβουλευτικούς για να πείθουν τους υπόλοιπους συμπολίτες τους στις συνελεύσεις, στα δικαστήρια που τεκμηριωμένα λάμβαναν χώρα οι πολίτες θα πρέπει είτε οι ίδιοι είτε κατ' ανάθεση να υπερασπίζονταν τους εαυτούς τους, ενώ μάλλον δεν σταμάτησαν να εκφωνούνται διάφοροι ευκαιριακοί λόγοι, τους οποίους γνωρίζουμε από μεταγενέστερες πηγές και κυρίως από το δεύτερο εγχειρίδιο που αποδίδεται στον Μένανδρο τον Ρήτορα του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹⁰⁶, όπως προσφωνητικοί (με την άφιξη κάποιου σημαντικού προσώπου), ἐπιβατήριοι ή προπεμπτικοί (με την ευκαιρία της αναχώρησης ενός σημαίνοντος προσώπου), πρεσβευτικοί (κατά τις αποστολές πρεσβειών μεταξύ των ελληνιστικών κρατών και των πόλεων), γενεθλιακοί (με την ευκαιρία των γενεθλίων κάποιου εξέχοντος προσώπου), στεφανωτικοί (με την ευκαιρία της απόδοσης τιμών και συχνά χρυσών στεφάνων σε διαπρεπείς στη δημόσια ζωή πολίτες είτε εν καιρώ ειρήνης είτε στον πόλεμο) και εὐχαριστήριοι λόγοι.

Από την άλλη, η έλλειψη των σχετικών μαρτυριών ίσως θα πρέπει να συσχετιστεί με την εκτεταμένη καλλιέργεια κατά την ελληνιστική περίοδο της επιδεικτικής ελεγειακής ποίησης στις αυλές των ηγεμόνων και στα συμπόσια¹⁰⁷. Χάρη στην ιδιαίτερα διαδεδομένη αυτή μορφή ποίησης στις αυλές των Πτολεμαίων οι αμοιβόμενοι ποιητές μπορούσαν και να εγκωμιάζουν τους πάτρωνές τους αλλά και να ασκούν έλεγχο πάνω στους τελευταίους και τους ίδιους. Και ίσως να μην είναι τυχαίο τελικά το γεγονός πως κατά την ελληνιστική εποχή κυριάρχησε η πιο ήπιων τόνων εγκωμιαστική ποίηση και όχι η πεζογραφία, η οποία επανεμφανίστηκε κατά την αυτοκρατορική περίοδο με τη μορφή των πλήθος ἐπιδείξεων και ἀκροαμάτων τόσο στις πανηγύρεις όσο και στα συμπόσια.

¹⁰⁵ Βλ. παραπάνω σελ. 28-30.

¹⁰⁶ Βλ. παρακάτω σελ. 59.

¹⁰⁷ Βλ. σχετικά G. Weber, *Dichtung und höfische Gesellschaft: Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemäer* [Hermes - Einzelschriften 62], Stuttgart 1993.

1.6. Η επιδεικτική ρητορική κατά τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ. - δεύτερη σοφιστική

Στα πρώτα στάδια της ρωμαϊκής ιστορίας, όπου το καθεστώς ήταν μοναρχικό (753 π.Χ. - 509 π.Χ.), η ρητορική είχε έναν μάλλον υποδεέστερο ρόλο. Όμως από το 508 π.Χ. και μέχρι το 33 π.Χ., δηλαδή κατά την περίοδο της λεγόμενης δημοκρατίας (*res publica*)¹⁰⁸, όταν σταδιακά ισχυροποιήθηκαν η Σύγκλητος και ο λαός, δηλαδή τα δύο βασικά ακροατήρια των εκφωνούμενων λόγων, άρχισε να αναπτύσσεται και η ρητορική τέχνη. Αν αναλογιστεί δε κανείς ότι η Σύγκλητος (*senatus*) ήταν ένα πολυπρόσωπο συμβούλιο που συνερχόταν πολύ συχνά, ώστε να καθορίζει θέματα της εξωτερικής πολιτικής, της οικονομίας και της θρησκείας, αλλά και να επεμβαίνει σε θέματα νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, ενώ οι ρωμαίοι πολίτες (*populus romanus*) έπαιρναν μέρος σε περίπου είκοσι συνελεύσεις ανά έτος, οι οποίες συχνά διαρκούσαν αρκετές μέρες, τότε γίνεται σαφές ότι η τέχνη της πειθούς και ειδικά το είδος της συμβουλευτικής ρητορικής δεν θα μπορούσε παρά να αναπτυχθεί στην περίοδο της δημοκρατίας. Επίσης το ρωμαϊκό δίκαιο εξελίχθηκε και αυτό στην παραπάνω περίοδο με τον διαρκή εμπλουτισμό των νομικών κωδίκων, αλλά κυρίως με την εμφάνιση της τάξης των επαγγελματιών νομικών και συνηγόρων¹⁰⁹ και με την ανάπτυξη της νομικής επιστήμης.

Επίσης, ενώ μέχρι το δεύτερο μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. η νομική παιδεία παρεχόταν από γενιά σε γενιά μέσω του θεσμού του *tirocinium fori*, όπου οι νεαροί αριστοκράτες παρακολουθούσαν τις δίκες που λάμβαναν χώρα στην

¹⁰⁸ Σύμφωνα με το πρόσφατο βιβλίο της E.I. Flower, *Roman Republics*, Princeton 2010, είναι προτιμότερη μία πιο αναλυτική περιοδολόγηση, η οποία θα αναδεικνύει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των έξι διαφορετικών ρωμαϊκών δημοκρατιών, που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια των τεσσάρων αυτών αιώνων. Βλ. το διάγραμμα της περιοδολόγησης, Flower, 33.

¹⁰⁹ Βάσει του νόμου *lex Cincia de donis et muneribus* (204 π.Χ.) δεν επιτρεπόταν η χρηματική αμοιβή στους συνηγόρους (*patroni*), αλλά οι τελευταίοι ανάλογα με το έργο τους κέρδιζαν σε κύρος (*auctoritas*) και προωθούνταν ταχύτερα στις βαθμίδες της κλίμακας των αξιωμάτων (*cursus honorum*). Βλ. σχετικά Tacitus, *Dial.* 36.4. Για τον ιδιάζοντα ρόλο των *patroni* βλ. το θεμελιώδες έργο του J.A. Crook, *Legal Advocacy in the Roman World*, Ithaca 1995 και το δεύτερο υποκεφ. «Advocacy Ancient and Modern» της εισαγωγής στο έργο των J. Powell - J. Paterson (εκδ.), *Cicero the Advocate*, Oxford 2004, 10-18.

αγορά, τότε έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα νομικά συγγράμματα¹¹⁰ συντελώντας και αυτά στην περαιτέρω καλλιέργεια της δικανικής ρητορικής.

Όσον αφορά δε στην επιδεικτική ρητορική κατά την ίδια περίοδο αυτή εκδηλωνόταν κυρίως είτε μέσω των λόγων υπεράσπισης υπέρ των εναγόμενων στα δικαστήρια (*laudationes iudicales*) είτε μέσω του είδους των επικήδειων λόγων (*laudationes funebres*) προς τιμήν σημαντικών προσώπων, κυρίως αξιωματούχων, της εποχής, που είτε εκφωνούνταν ιδιωτικά (*laudationes privatae*) είτε δημόσια (*laudationes publicae*). Η *laudatio funebris* θεωρείτο από τους Ρωμαίους ως η πιο αυθεντική και πιο παλαιά μορφή εκφωνούμενου λόγου, κατείχε κεντρική θέση στην ταφική τελετή των αριστοκρατών και ήταν σημαντική τόσο για τη διαμόρφωση της ρωμαϊκής εθνικής ταυτότητας όσο και για τη νομιμοποίηση της πολιτικής κυριαρχίας της άρχουσας τάξης, καθώς λειτουργούσε ως μέσο προβολής της τελευταίας¹¹¹.

Παράλληλα με τις παραπάνω συνθήκες, που ευνόησαν την ανάπτυξη της ρωμαϊκής ρητορικής, εξίσου σημαντική παράμετρος ήταν και η επιρροή που ασκήθηκε στη ρωμαϊκή κοινωνία από τους έλληνες γραμματικούς και δασκάλους της ρητορικής¹¹². Αυτοί βρέθηκαν από τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. στη Ρώμη μαζί με τους εκπροσώπους των πιο σημαντικών φιλοσοφικών σχολών της ελληνιστικής και πρώιμης ρωμαϊκής εποχής, δηλαδή των περιπατητικών και των στωικών φιλοσόφων, που επίσης δίδαξαν στη Ρώμη κατά την περίοδο της ύστερης δημοκρατίας¹¹³, καθώς και με τους

¹¹⁰ Για τους κοινωνικούς κυρίως λόγους που οδήγησαν στην παραπάνω εξέλιξη βλ. B.W. Frier, *The Rise of the Roman Jurists: Studies in Cicero's Pro Caecina*, Princeton 1985, 155-8, 279-82. Επίσης χαρακτηριστικά είναι και τα σχόλια του Τάκιτου στο *Dial.*, 34-5 σχετικά με την αντικατάσταση του *tirocinium fori* από μία πιο επίσημη μορφή ρητορικής παιδείας.

¹¹¹ Βλ. W. Kierdorf, *Laudatio Funebris: Interpretationen und Untersuchungen zur Entwicklung der römischen Leichenrede*, Meisenheim am Glan 1980.

¹¹² Βλ. μεταξύ άλλων χωρίων το *De Oratore* 1.14 του Κικέρωνα καθώς και την ακόλουθη περιεκτική διατύπωση από την S.C. Stroup, *Greek Rhetoric Meets Rome: Expansion, Resistance, and Acculturation*, στο: W.J. Dominik -J.C.R. Hall (εκδ.), *A Companion to Roman Rhetoric* [Blackwell Companions to the Ancient World], Malden - Oxford - Victoria 2007, 23-37, 24: «Although a more or less refined sense of effective public speech must have existed in Rome significantly prior to the introduction of Greek rhetores into the city, the birth of an established system of Roman rhetoric might best be described as the end result of a somewhat unlikely coupling of refined Greek professionalism and proud Roman amateurism».

¹¹³ Βλ. Stroup, *Greek Rhetoric*, 26-28.

εκπροσώπους του ασιανισμού. Ο ασιανισμός ήταν η τάση της ρητορικής, η οποία εμφανίστηκε στη Μικρά Ασία και ειδικά στην Πέργαμο στα τέλη του 4^{ου} αι. και στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και η οποία στόχευε στο πάθος και τη μουσικότητα και η οποία βασιζόταν στο πεποικιλμένο και εξεζητημένο ύφος και στη θεατρικότητα. Καλλιεργήθηκε στον αντίποδα του αττικισμού μετά την ελάττωση της καλλιέργειας της ρητορικής στην Αθήνα και ενισχύθηκε από την παγίωση της ελληνιστικής κοινής ως καθομιλουμένης γλώσσας σε όλη την ελληνόφωνη επικράτεια της ελληνιστικής εποχής¹¹⁴.

Το αποτέλεσμα της παραπάνω συγκυρίας ήταν ότι η ρωμαϊκή ελίτ, που μπορούσε να πληρώνει τους δασκάλους αυτούς, ερχόμενη σε επαφή με τον υψηλού επιπέδου επαγγελματισμό των ελλήνων ρητόρων της ελληνιστικής περιόδου άρχισε σταδιακά να ενστερνίζεται τα εξής τρία πράγματα: πρώτον, το ότι η ρητορική έπρεπε να είναι η βάση της εκπαίδευσης των μελών της, δεύτερον, ότι η ρητορική λειτουργούσε ως η κύρια ένδειξη της κοινωνικής επιτήδευσης και, τέλος, ότι σε συνδυασμό με την αριστοκρατική καταγωγή και την αριστεία στους πολέμους η ρητορική ήταν η τρίτη αναγκαία συνθήκη για την κοινωνική καταξίωση.

Έτσι κυρίως μετά τον δεύτερο Καρχηδονιακό πόλεμο και παρόλη την αντίσταση που πρόβαλαν διάφοροι εξέχοντες και ελληνομαθείς ρήτορες, όπως ο Κάτων - και μαζί με αυτόν όσοι έβλεπαν με καχυποψία την επιρροή

¹¹⁴ Για τις απαρχές του ασιανισμού είναι ενδεικτική η κικερώνεια φράση *nam ut semel e Piraeo eloquentia evecta est* (Cic., *Brutus* 51). Το θέμα του δίπολου ασιανισμός-αττικισμός απασχόλησε την έρευνα ήδη από τον 19^ο αι. με αντιπροσωπευτικότερη μελέτη αυτή του U. von Wilamowitz-Möllerndorf, *Asianismus und Attizismus*, *Hermes* 35 (1900), 1-52. Η συζήτηση συνεχίστηκε στα μέσα του 20^{ου} αι. από τον A. Dihle, *Analogie und Attizismus*, *Hermes* 85 (1957), 170-205, G. Kennedy, *The Art of Rhetoric in the Roman World*, Princeton 1972, Th. Gelzer, *Klassizismus, Attizismus und Asianismus*, στο: H. Flashar, *Le classicisme a Rome aux 1ers siecles avant et apres J.-C.*, Genf 1979, 1-41. Πρόσφατα το ζήτημα το απανέξετασαν οι S. Swain, *Hellenism and Empire: Language, Classicism, and Power in the Greek World AD 50-250*, Oxford 1996, 17-64, J. Wisse, *Greeks, Romans, and the Rise of Atticism*, στο: G. Nagy (εκδ.), *Greek Literature: Greek literature in the Roman period and in late antiquity*, Routledge 2001, 29-46 και T. Whitmarsh, *The Second Sophistic [Greece & Rome. New Surveys in the Classics 35]*, Oxford 2005, 41-54. Για μια ακόμα πιο διευρυμένη πρόσφατη οπτική, που βασίζεται στην ιδεολογία του κλασικισμού, βλ. N. Wiater, *The Ideology of Classicism: Language, History, and Identity in Dionysius of Halicarnassus* [Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, 105], Berlin 2011. Η ερμηνεία του έργου του Διονύσιου του Αλικαρνασσεά μέσα από αυτή το πρίσμα μπορεί κάλλιστα να προβληθεί και στους υπόλοιπους έλληνες λόγιους της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου όπως και στους εκπροσώπους της δεύτερης σοφιστικής.

της ελληνικής ρητορικής στη Ρώμη¹¹⁵ - έχουμε το 93 π.Χ. την ίδρυση της πρώτης λατινικής σχολής ρητορικής από τον Λούκιο Πλώτιο Γάλλο. Η πρώτη αυτή σχολή έκλεισε με διάταγμα του 92 π.Χ. επί υπατείας του Κράσσου - στην προσπάθεια του τελευταίου να περιορίσει την πρόσβαση στη ρητορική παιδεία σε φιλόδοξους *parveni*, οι οποίοι μπορεί και να χρησιμοποιούσαν το ισχυρό εργαλείο της ρητορικής προκειμένου να προωθήσουν επαναστατικά πολιτικά προγράμματα επικίνδυνα για την κοινωνική σταθερότητα¹¹⁶. Εντούτοις στη συνέχεια και κυρίως μετά το 60 π.Χ. ακολούθησε η ίδρυση πολλών άλλων παρόμοιων σχολών. Επίσης κατά την ίδια περίοδο έχουμε και τη σύνταξη των πρώτων λατινικών ρητορικών εγχειριδίων, όπως ήταν το *Rhetorica ad Herennium* ανωνύμου συγγραφέα, το οποίο έκανε προσιτές τις βασικές αρχές της ρητορικής και στον ευρύτερο ρωμαϊκό πληθυσμό, που δεν διέθετε απαραίτητα τη γνώση της ελληνικής γλώσσας.

Μέσα σε συνθήκες σαν αυτές μπόρεσε και ο Κικέρων (106-43 π.Χ.), που ούτε ήταν μέλος της Σύγκλητου ούτε είχε διαπρέψει σε καμία μάχη, να αναδειχθεί στον μεγαλύτερο ρήτορα της εποχής του και να διεκδικήσει αξιώματα και τιμές πρωτόγνωρες για ανθρώπους παρόμοιων καταβολών. Είναι μάλιστα ζητούμενο από τη σύγχρονη έρευνα να φωτιστεί το εκτενές έργο του και μέσα από το πρίσμα της έντονης και διαρκούς προσπάθειας που κατέβαλε, ώστε να αναδείξει τον νέο αυτό τύπο άνδρα, που ο ίδιος αντιπροσώπευε, σε πολύτιμο και αναντικατάστατο συστατικό της Ρώμης της ύστερης δημοκρατίας¹¹⁷.

¹¹⁵ Η καχυποψία εκπορευόταν σε μεγάλο βαθμό από τον φόβο των αριστοκρατών ότι η ευρεία διδασκαλία της ρητορικής - και μάλιστα στα λατινικά - θα έδινε τη δυνατότητα σε μέλη των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων να διεκδικήσουν μερίδιο στην εξουσία και έτσι να απειλήσουν την καθεστηκυία τάξη. Βλ. J.-M. David, *Les orateurs des municipes à Rome: Intégration, réticences et snobismes* στο: *Les "Bourgeoisies" municipales italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C.: Centre Jean Bérard, Institut français de Naples, 7-10 décembre 1981*, Paris -Naples 1983, 309-23.

¹¹⁶ Βλ. Cic., *De Orat.* 3.93 κ.εξ. καθώς και την ιστορικοιστική ερμηνεία του χωρίου από τον E. Narducci στο *Cicerone e l'eloquenza romana: Rhetorica e progetto cultural*, Roma-Bari 1997, 24. Ο E. Narducci τείνει να ερμηνεύει το ρητορικό έργο του Κικέρωνα ως τμήμα ενός ευρύτερου *progetto culturale* βάσει του οποίου η ρωμαϊκή αριστοκρατία επιδίωκε την *dissimulatio* (=εσκεμμένη απόκρυψη) της ρητορικής παιδείας από τον λαό με σκοπό τη διατήρηση του *status quo*.

¹¹⁷ Βλ. σχετικά J. Dugan, *Making a New Man: Ciceronian Self-Fashioning in the Rhetorical Works*, Oxford 2005, όπου υποστηρίζεται ότι ο Κικέρων μέσα από τα μεγάλα του έργα για τη

Επανερχόμενοι τώρα στην επισκόπηση της επιδεικτικής ρητορικής πρέπει να σημειώσουμε ότι κατά την περίοδο της ύστερης δημοκρατίας η ρητορική σκηνή καταλάμβαναν κυρίως οι δικανικοί και συμβουλευτικοί λόγοι με κύριο εκπρόσωπο τον Κικέρωνα. Το επιδεικτικό είδος άρχισε να κάνει πιο έντονα την εμφάνισή του μετά το 50 π.Χ.¹¹⁸ παίρνοντας τη θέση του συμβουλευτικού είδους, το οποίο και υποχώρησε σταδιακά όσο ο ρόλος της Σύγκλητου άρχισε να περιορίζεται. Εκτός από το ότι μας σώζονται ελάχιστοι καθαρά εγκωμιαστικοί λόγοι το μειωμένο κύρος της επιδεικτικής ρητορικής κατά την ύστερη δημοκρατία καθρεφτίζεται και στα αντίστοιχα θεωρητικά κείμενα περί ρητορικής.

Έτσι ο Κικέρων δείχνει να ακολουθεί τον ανομοιομερή αριστοτέλειο χωρισμό των ρητορικών ειδών¹¹⁹ αφιερώνοντας στην επιδεικτική ρητορική μόνο τα δύο τελευταία κεφάλαια του νεανικού του έργου *De inventione*, ενώ στο του ανώνυμου συγγραφέα *Ad Herennium* (3.15) την ίδια περίπου εποχή δίνεται η συμβουλή στους ρήτορες να μην αποκλείουν το επιδεικτικό γένος κατά τη σύνθεση των έργων τους -παραίνεση που δείχνει ότι οι Ρωμαίοι

θεωρία της ρητορικής (*De Oratore*, *Brutus*, *Orator*) αποσκοπεί στο να νομιμοποιήσει την εικόνα ενός *sui generis* ηγέτη, ο οποίος βασίζει το κύρος του λιγότερο στην καταγωγή και τη στρατιωτική ανδρεία και περισσότερο στα πνευματικά, ρητορικά και λογοτεχνικά επιτεύγματα. Δεν πρέπει αυτό ωστόσο να συγχέεται με την ανοιχτά αυτοεγκωμιαστική διάθεση που τον διακρίνει στους περισσότερους δικανικούς του λόγους. Στους τελευταίους ο Κικέρων ακολουθεί τη συνήθη πρακτική των *patroni* της περιόδου της δημοκρατίας, οι οποίοι συστηματικά επαινούσαν τους εαυτούς τους προκειμένου να εξασφαλίζουν την εύνοια των δικαστών μέσω της προσωπικής τους *auctoritas*. Βλ. σχετικά J. Paterson, *Self-Reference in Cicero's Forensic Speeches*, στο: Powell - Paterson, *Cicero* 79-95. Βλ. επίσης την κριτική του παραπάνω βιβλίου του J. Dugan από την J. Connolly στο *BMCR* (2006.09.03). Της τελευταίας οι εμπεριστατωμένες απόψεις για τον ρόλο που έπαιξε ο Κικέρων στην εποχή του ως «an exemplum of communal republican engagement» είναι συγκεντρωμένες στο πρόσφατο έργο της *The State of Speech: Rhetoric and Political Thought in Ancient Rome*, Princeton 2007.

¹¹⁸ Οι μόνοι λόγοι του Κικέρωνα που έχουν έντονο το επιδεικτικό στοιχείο χωρίς να είναι όμως αποκλειστικά επιδεικτικοί είναι οι *In Catilinam*, *Pro Marcello* και *Philippica II*.

¹¹⁹ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο ακροατής των δικανικών και των συμβουλευτικών λόγων χαρακτηρίζεται ως κριτής των όσων έχουν συμβεί στο παρελθόν και των όσων πρόκειται να συμβούν στο μέλλον αντίστοιχα, ενώ ο ακροατής των επιδεικτικών λόγων είναι *ὁ περὶ τῆς δυνάμεως θεωρός* (Ρητ. 1358b2-6), δηλαδή αυτός που καλείται να θαυμάσει σε παροντικό χρόνο την καλλιτεχνική αρτιότητα του λόγου. Βλ. σχετικά W.H. Beale, *Rhetorical Performative Discourse: A New Theory of Epideictic*, *Philosophy and Rhetoric* 11 (1978), 221-246, 223, όπου η παραπάνω διάκριση χαρακτηρίζεται ως «an overly schematic contrivance».

ρήτορες της εποχής εκείνης πράγματι απέφευγαν να περιλαμβάνουν στοιχεία του επιδεικτικού είδους στα έργα τους. Επίσης ο Κικέρων στο μεταγενέστερο διαλογικό του έργο *De Oratore* περιγράφει διά στόματος Κράσσου το επιδεικτικό είδος βάσει του περιεχομένου του και όχι βάσει της λειτουργίας του¹²⁰. Στο ίδιο δε έργο, όταν διά στόματος Αντωνίου περνά στην πραγμάτευση του επιδεικτικού είδους, αμέσως το περιορίζει ταυτίζοντάς το με το είδος της παραδοσιακής επικήδειας μονωδίας (*laudatio funebris*)¹²¹, ενώ πάλι στο *De Oratore* βλέπουμε τον Αντώνιο να αμφιβάλλει για τη χρησιμότητα του επιδεικτικού είδους¹²².

Μόλις στο τελευταίο έργο του, το *Partitiones oratoriae*, που είναι μία επιτομή του *De oratore* γραμμένη σε διαλογική μορφή κάπου μεταξύ του 50 και του 44 π.Χ. εκφράζεται με τρόπο θετικό και ουσιαστικό στο τρίτο είδος, το οποίο ονομάζει *exornatio* και του αποδίδει ιδιότητες που εκφράζονται για πρώτη φορά μετά τον Ισοκράτη τόσο ξεκάθαρα. Συγκεκριμένα λέει στο κεφ. 69 ότι το γένος αυτό περιλαμβάνει πληθώρα διαφορετικών λόγων (*latum genus esse potest saneque varium*) και δικαιολογεί την προτίμησή του (*unum ex eo deligimus*) λέγοντας ότι από τη μια οι επιδεικτικοί λόγοι και ειδικά τα εγκώμια (*laudationes*) είναι οι πιο πλούσιοι λεκτικά λόγοι και ότι από την άλλη αυτοί που μπορούν να οφελήσουν περισσότερο το κοινό και ότι

¹²⁰ Βλ. Cic., *De Orat.* 1.141: *esse etiam genus tertium, quod in laudandis aut vituperandis hominibus poneretur.*

¹²¹ Βλ. J. Dugan, *How to Make (and Break) a Cicero: Epideixis, Textuality and Self-Fashioning in the Pro Archia and In Pisonem*, CA 20 (2001), 35-79 κυρίως 37.

¹²² Βλ. Cic., *De Orat.* 2.341: *quia multa sunt orationum genera et graviora et maioris copiae, de quibus nemo fere praeciperet ... totum hunc segregabam locum. Ipsi enim Graeci magis legendi et delectationis aut hominis alicuius ornandi quam utilitatis huius forensis causa laudationes scriptitaverunt.* Η μειωμένη αναφορά στο επιδεικτικό γένος στο *De oratore* έχει ερμηνευθεί από την πρόσφατη έρευνα ως μία ακόμα ένδειξη της έντασης (*anxiety*) που συνόδευε τη χρήση της επιδεικτικής ρητορικής κατά την περίοδο της ύστερης δημοκρατίας. Βλ. E. Narducci, *Cicerone e l'eloquenza romana: Retorica e progetto culturale* [Quadrante Laterza, 86], Roma-Bari 1997, 32 και J. Hall, *Social Evasion and Aristocratic Manners in Cicero's De Oratore*, *American Journal of Philology* 117 (1996) 95-120. Συνολικά για την αντιμετώπιση του γένους επιδεικτικού από τους ρωμαίους ρήτορες από την ύστερη δημοκρατία και έπειτα είναι κατατοπιστικό το πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «The archaeology of epideictic and roman cultural anxieties» στο πρόσφατο βιβλίο του Dugan, *Making*, 24-30. Βλ. επίσης το έργο της E. Fantham, *The Roman world of Cicero's De oratore*, Oxford 2004.

προαπαιτούν ο ρήτορας να γνωρίζει καλά τις αληθινές αρετές και τα πάθη των ανθρώπων¹²³.

Ο Κικέρων είναι αυτός που εκφώνησε τον πρώτο επιδεικτικό λόγο το 46 π.Χ. ενώπιον της Σύγκλητου. Πρόκειται για το *Pro Marcello*, τον εγκωμιαστικό ευχαριστήριο λόγο προς τον Καίσαρα, επειδή τίμησε έναν από τους πεισματικούς αντιπάλους του. Στον λόγο αυτό ο Κικέρων κατάφερε να μετατρέψει τον ευφυή στρατηλάτη σε έναν στωϊκό ήρωα και έτσι να επαναφέρει τις ελπίδες για μία ειρήνη διαρκείας στην αυτοκρατορία. Δικαίως, λοιπόν, θεωρείται ο Κικέρων ο πρώτος που εισήγαγε στη Ρώμη το ρητορικό εγκώμιο τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη¹²⁴.

¹²³ Βλ. Cic., *Part. orat.* 69: *Genus enim nullum est orationis quod aut uberius ad dicendum aut utilius civitatibus esse possit aut quo magis orator in cognitione virtutum vitiumque versetur*. Βλ. σχετικά Al. Arweiler, *Cicero rhetor: die Partitiones oratoriae und das Konzept des gelehrten Politikers*, Berlin 2003, 153 καθώς και με πιο διεισδυτική ματιά Zinsmaier, *Epideiktik*, 392 σημ. 103, όπου παρουσιάζονται οι διάφορες μεταξύ τους αντικρουόμενες απόψεις από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα σχετικά με το αν η *amplificatio*, το βασικό συστατικό της επιδεικτικής ρητορικής, μπορεί να θεωρηθεί υποκατηγορία της *argumentatio*.

¹²⁴ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 53. Για την ενίσχυση της επιδεικτικής ρητορικής από την ύστερη δημοκρατία και έπειτα βλ. τα όσα λέει η J. Connolly στο βιβλίο της *The State of Speech: Rhetoric and Political Thought in Ancient Rome*, Princeton 2007 σχετικά με το ότι όσο η δημοκρατία αποσυντίθετο ο Κικέρων επέλεξε να προχωρήσει πέρα από τον λόγο (*beyond the reason*) στην πιο οικουμενική και αισθητηριακή θεματική του ήχου, την προοριζόμενη να απευθυνθεί και έτσι να ελκύσει μεγαλύτερα ακροατήρια με σκοπό να κερδίσει αφενός την αρμονία (*harmony*) και αφετέρου τη συνδεσιμότητα (*connectivity*), η οποία με τη σειρά της θα οδηγούσε στην επίγνωση της ακροαματικής συνείδησης και κατ' επέκταση στην επίγνωση του αιτήματος για νέου τύπου ακροατήρια, που δεν θα λειτουργούσαν μόνο ως κριτές, αλλά και θα επιδίωκαν να ενισχύσουν τη νομιμότητα του ίδιου του συστήματος (*reinforce...the legitimacy of the system itself*). Με αυτό τον τρόπο θεωρεί και η K. Lamp ότι ήρθε στο προσκήνιο το ζήτημα του ρητορικού ύφους (*style*) και έτσι υποψιαζόμαστε ότι μπήκαν οι βάσεις για την καλλιέργεια της επιδεικτικής ρητορικής, η οποία και ακολούθησε. Βλ. σχετικά Connolly, *State of Speech*, 227, 232. Επίσης βλ. την περίληψη της ανακοίνωσης της K. Lamp με τίτλο «Rhetoric, Aesthetics, Sensation, and Memory in Imperial Rome» στο I.S.H.R Twentieth Biennial Conference, Tübingen, 28-31 July, 2015 http://www.ishr-conference.org/doc/ISHR_2015_Program_and_Abstract_Book.pdf

καθώς και τη μονογραφία της ίδιας με τίτλο *A City of Marble: The Rhetoric of Augustan Rome* [Studies in Rhetoric/Communication], Columbia 2013, όπου και αποδεικνύεται ότι η κλασική ρητορική θεωρία - της επιδεικτικής ρητορικής συμπεριλαμβανομένης - και τα ρητορικά εγχειρίδια της αυτοκρατορικής περιόδου, όπως τα *προγυμνάσματα*, με την κεντρική θέση που έδωσαν στο είδος του εγκωμίου συνέβαλαν στις πολιτιστικές εκστρατείες του Αύγουστου και ότι τον βοήθησαν να διατηρήσει την εξουσία του χάρη στη

Παρά τις ανωτέρω σποραδικές εμφανίσεις του επιδεικτικού είδους στη ρητορική πρακτική του 1^{ου} αι. π.Χ. και των αρχών του 1^{ου} αι. μ.Χ., όπου εκτός από τους *laudationes iudicales* και τους *laudationes funebres* αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους και οι *gratiarum actiones*, δηλαδή οι λόγοι οι ευχαριστήριοι προς τον αυτοκράτορα εκ μέρους αξιωματούχων, που μόλις είχαν εκλεγεί στις θέσεις τους¹²⁵, δεν μπορούμε να μιλάμε για συστηματική καλλιέργεια των επιδεικτικών λόγων πριν τα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ., όπου και τοποθετείται η δεύτερη σοφιστική¹²⁶. Για τη διερεύνηση της τελευταίας έχει χυθεί - από τα τέλη του 19^{ου} αι. και μέχρι σήμερα - και εξακολουθεί να χύνεται πολύ μελάνι από τους μελετητές. Ως εκ τούτου δεν είναι εύκολο να παρουσιαστούν εδώ όλες οι σχετικές απόψεις. Ωστόσο είναι χρήσιμο να αναφερθούν μερικά βασικά σημεία, τα οποία πολύ ευσύνοπτα παρέθεσε ο T. Whitmarsh στο ομώνυμο έργο του, που εκδόθηκε πρόσφατα¹²⁷.

διαμόρφωση της πολιτικής ταυτότητας και της συμμετοχής του ρωμαϊκού λαού στην αυτοκρατορία.

¹²⁵ Βλ. Pernot, *Epidictic*, 22 για την άρνηση των όσων ακολουθούσαν την τριμερή διάκριση της ρητορικής να εισαγάγουν ένα καινούργιο τέταρτο είδος, αυτό των ευχαριστηρίων λόγων.

¹²⁶ Είναι ενδεικτικό ότι η επιδεικτική ρητορική εξετάζεται αρκετά σύντομα μόλις το 43 μ.Χ. από τον Κοϊντιλιανό στο *Institutio oratoria* (3.7).

¹²⁷ Βλ. Whitmarsh, *Second Sophistic*, 4-10. Η δεύτερη σοφιστική, όπως επισημαίνει ο T. Whitmarsh, ερμηνεύθηκε με διαφορετικούς τρόπους από τους κλασικούς φιλολόγους, που ασχολήθηκαν με αυτή. Από τη μια έχουμε τη γερμανική σχολή στα τέλη του 19^{ου} αι. με τον E. Rhode, που είδε τη δεύτερη σοφιστική ως φαινόμενο αναβίωσης της κλασικής αρχαιότητας και τη «χρησιμοποίησε» για την ενίσχυση του γερμανικού εθνικισμού. Από την άλλη έχουμε τη διάσταση απόψεων μεταξύ των G.W. Bowersock και E.L. Bowie - S. Swain από το 1969 και εξής. Ο μεν ένας εστίασε μόνο στον πολιτικό ρόλο των εκπροσώπων της δεύτερης σοφιστικής, οι οποίοι μεσολαβούσαν ανάμεσα στις περιφερειακές πόλεις και την κεντρική αυτοκρατορική εξουσία, οι δε άλλοι είδαν τη δεύτερη σοφιστική ως μία ενδυναμωμένη έκφραση του ελληνισμού και της ελληνικής ταυτότητας απέναντι στη ρωμαϊκή κατοχή. Τέλος, πιο πρόσφατοι μελετητές, όπως οι J. Connolly, T. Whitmarsh, M. Gleason, S. Goldhill κ.ά., ερμήνευσαν τη δεύτερη σοφιστική ως ένα φαινόμενο λογοτεχνικής εκζήτησης (*sophistic*) και διακειμενικότητας, μέσω του οποίου μπορούμε να ερευνήσουμε το ποσοστό της πνευματικής παρουσίας των γυναικών, τις εντάσεις γύρω από την ανδρική ταυτότητα, τα στοιχεία της ταυτότητας των ρωμαιοκρατούμενων Ελλήνων, καθώς και να δούμε τον χριστιανισμό ως ένα φαινόμενο παράλληλο προς την παγανιστική κουλτούρα της ρωμαϊκής ανατολής και να κατανοήσουμε την εμφάνιση ενός νέου εσωτερικευμένου «εγώ». Για μία συνολική εποπτεία του φαινομένου της δεύτερης σοφιστικής βλ. το υπό έκδοση έργο των W.A. Johnson - D.S. Richter, *The Oxford Handbook to the Second Sophistic*, New York.

Πρώτον, όπως είναι γνωστό, ο όρος «δεύτερη σοφιστική» χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τον Φλάβιο Φιλόστρατο περί το 230 μ.Χ. στο έργο του *Βίοι σοφιστών*¹²⁸. Εκεί περιέγραψε τη δραστηριότητα των ρητόρων της εποχής του, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τη συγγραφή και παρουσίαση μελετών ή αλλιώς *declamationes*¹²⁹ - σε αντίθεση με τους εκπροσώπους της πρώτης σοφιστικής, όπως ήταν ο Γοργίας και ο Κριτίας, που έζησαν τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. και πραγματεύτηκαν φιλοσοφικά θέματα. Κατά τον Φιλόστρατο ο πρώτος εκπρόσωπος της δεύτερης σοφιστικής ήταν ο ρήτορας του 4^{ου} αι. π.Χ. Αισχίνης με δεύτερο στη σειρά τον Νικήτα από τη Σμύρνη, που έζησε στην εποχή του Νέρωνα και του Βεσπασιανού, δηλαδή τον 1^ο αι. μ.Χ., άρα τέσσερις αιώνες μετά τον Αισχίνη. Αυτό δεν σημαίνει ότι στο ενδιάμεσο δεν υπήρξε ανάλογη σοφιστική δραστηριότητα, αλλά ότι ο Φιλόστρατος επέλεξε να δώσει έμφαση ειδικά στην εποχή του και να της προσδώσει μέσω του Αισχίνη λίγο από την αίγλη της κλασικής Αθήνας¹³⁰.

Δεύτερον, το περιεχόμενο του όρου *σοφιστής* ήταν στην αρχαιότητα, όπως εξακολουθεί να είναι και σήμερα, αρκετά ομιχλώδες και ασαφές. Δεν είναι τυχαίο ότι ήδη ο Πλάτων σε αρκετά σημεία του έργου του είχε παρομοιάσει τον σοφιστήν με τη μυθική φιγούρα του Πρωτέα, που ήταν γνωστός για την ικανότητά του να αλλάζει μορφές¹³¹. Ειδικά τώρα στην περίοδο της δεύτερης σοφιστικής οι σοφιστές ήταν οι ρητορικά πεπαιδευμένοι εκείνοι άνδρες, οι οποίοι ταξίδευαν στα αστικά κέντρα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και εκφωνούσαν επιδεικτικούς λόγους, δίδασκαν

¹²⁸ Βλ. το κείμενο στο Flavius Philostratus, *Vitae sophistarum. Textum recensuit, ... commentarium et indices concinnavit* C.L. Kayser, Heidelberg 1838, και για τις πιο αντιπροσωπευτικές μελέτες σε σχέση με αυτό βλ. I. Avotins, *The Date and Recipient of the Vitae Sophistarum of Philostatus*, *Hermes* 106 (1978), 242-247, S. Rothe, *Kommentar zu den ausgewählten Sophistenviten des Philostratos. Die Lehrstuhlinhaber in Athen und Rom* [Sammlung Groos, 38], Heidelberg 1989, G. Anderson, *Philostratus: Biography and Belles-lettres in the Third Century AD*, Beckenham 1986, Swain, *Hellenism, passim*, A. Billault, *L'univers de Philostrate*, Bruxelles 2000 και πιο πρόσφατα E. Bowie - J. Elsner (εκδ.), *Philostratus*, Cambridge 2009.

¹²⁹ Βλ. παραπάνω σημ. 97.

¹³⁰ Στο ερώτημα γιατί ο Φιλόστρατος αποσιωπά τη δράση σοφιστών κατά την ενδιάμεση ελληνιστική περίοδο (πλην του Αριοβαρζάνη από την Κιλικία, του Ξενοφρόνα από τη Σικελία και του Πυθαγόρα από την Κυρήνη, οι οποίοι απλά αναφέρονται) η απάντηση είναι ότι ένας σοφιστής της ελληνιστικής περιόδου είχε σαφώς πιο περιορισμένο κύρος σε σχέση προς την κλασική περίοδο ή την ύστερη αρχαιότητα. Εξάλλου η πρώτη εμφάνιση του όρου μαρτυρείται μόλις την εποχή του Τραϊανού (98-117 μ.Χ.).

¹³¹ Βλ. Πλάτ., *Εὐθύδ.* 288b, *Εὐθύφ.* 15d και *Ἰων* 541e.

τη ρητορική τέχνη και συχνά αναλάμβαναν πολιτικές αποστολές ως πρέσβεις στον αυτοκράτορα και ως διαμεσολαβητές στις συχνές διαμάχες για τη νομική και οικονομική υπεροχή μεταξύ των ανταγωνιστικών πόλεων του ανατολικού κυρίως τμήματος της αυτοκρατορίας. Εν προκειμένω δεν έχει νόημα να αναφερθούμε αναλυτικά στην πολύπλευρη δραστηριότητα των εκπροσώπων της δευτέρας σοφιστικής, αλλά να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τη σύνδεσή τους με την επιδεικτική ρητορική.

Τρίτον, ο τρόπος παρουσίασης (*performance*) των έργων της δεύτερης σοφιστικής ήταν πολύ σημαντικός τόσο για τη φήμη των ρητόρων όσο και για την ανταπόκριση που θα έβρισκαν τα έργα τους στο κοινό¹³², με αποτέλεσμα ο τρόπος παρουσίασης να συνιστά σε μεγάλο βαθμό το κύριο μέρος της αποστολής ενός σοφιστή¹³³. Με άλλα λόγια δεν ήταν τόσο καθοριστικό το περιεχόμενο των λόγων όσο η ικανότητα αυτοσχεδιασμού, η εμφάνιση, το ντύσιμο, ο τόνος της φωνής και ο επιτονισμός, οι κινήσεις, η θεατρικότητα και ο διαρκής διάλογος των σοφιστών με το κοινό. Επιπλέον η παρουσίαση των λόγων συνέβαλλε στην προβολή και τη διαμόρφωση της ταυτότητας των ρητόρων, που συμπυκνωνόταν τελικά σε τρία σημεία: το ανδρικό φύλο, την ελληνική παιδεία και την ευγενική καταγωγή¹³⁴. Από την άλλη αυτό δεν σήμαινε ότι όποιος υστερούσε ως προς τα παραπάνω αποκλειόταν από την δημοσιότητα και δεν μπορούσε να συγκαταλέγεται μεταξύ των σοφιστών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο σπουδαίος σοφιστής Φαβορίνος, που ενώ ήταν ένας ευνούχος Γαλάτης με πολύ κακές σχέσεις με τον αυτοκράτορα¹³⁵ χάρη στις ικανότητες του στην επιδεικτική ρητορική μπορούσε να αγωνίζεται για την εξασφάλιση του κύρους και της ταυτότητάς του μέσα στο σύνολο των συγχρόνων του. Επιπλέον ο ανταγωνισμός των σοφιστών μεταξύ τους αποσκοπούσε και στην ανέλιξή τους μέσα στη ρωμαϊκή γραφειοκρατική ιεραρχία, που λόγω των ελληνικών

¹³² Βλ. Anderson, *Second Sophistic*, 55-68, M. Gleason, *Making Men: Sophists and Self-Presentation in Ancient Rome*, Princeton 1995, E. Gunderson, *Staging Masculinity: The Rhetoric of Performance in the Roman World*, Ann Arbor 2000, M. Korenjak, *Publikum und Redner: ihre Interaktion in der sophistischen Rhetorik der Kaiserzeit* [Zetemata 104], München 2000 και Whitmarsh, *Second Sophistic*, 23-40.

¹³³ Βλ. Whitmarsh, *Second Sophistic*, 24: «The performance was, in a very real sense, the stuff of the sophistic mission».

¹³⁴ Βλ. Whitmarsh, *Second Sophistic*, 32-37.

¹³⁵ Βλ. Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστῶν*, 489

τους καταβολών αλλά και λόγω της γεωγραφικής απόστασης που τους χώριζε από τη Ρώμη δεν ήταν ένας τόσο προσιτός στόχος. Παράλληλα μέσω της διαρκούς και έντονης παρουσίας των σοφιστών στους κύκλους της αριστοκρατικής ελίτ ενισχύονταν δραστικά τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούσαν την ελίτ αυτή από τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες¹³⁶.

Ένα τέταρτο ενδιαφέρον στοιχείο για τη σοφιστική της περιόδου αυτής είναι, σύμφωνα με τον T. Whitmarsh, ότι μολονότι κυκλοφορούσαν αρκετά και σημαντικά θεωρητικά ρητορικά εγχειρίδια με κανόνες για τη σύνθεση των λόγων¹³⁷, τα οποία ήταν γραμμένα από επιφανείς δασκάλους ρητορικής της εποχής, όπως ο Αίλιος Θέων, ο Ερμογένης, ο Αψίνης, ο Μένανδρος ο Ρήτορας και πλήθος άλλοι, των οποίων τα έργα δεν μας σώζονται, τελικά οι ίδιοι οι σοφιστές ισορροπώντας ανάμεσα στο συντηρητικό πνεύμα και την πρωτοτυπία εκφωνούσαν και έγραφαν κείμενα που είχαν πολλά και ενδιαφέροντα καινοτόμα στοιχεία¹³⁸.

Τέλος, σε αντίθεση με αυτό που θα ανέμενε κανείς, οι εκπρόσωποι της δεύτερης σοφιστικής, μολονότι προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, έγραψαν και παρουσίασαν κείμενα που παρά τον άχρονο χαρακτήρα τους αντικατόπτριζαν την ευρύτερη δυναμική της εποχής τους και τους διάφορους κοινωνικούς και πολιτικούς κλυδωνισμούς¹³⁹. Έτσι έχουμε για παράδειγμα τον λόγο *Περί τυραννοκτονίας* του Λουκιανού, ο οποίος τοποθετείται μεν στο άχρονο τοπίο της Σοφιστούπολης, που θυμίζει

¹³⁶ Βλ. Whitmarsh, *Second Sophistic*, 38-39.

¹³⁷ Για τα εγχειρίδια που περιείχαν οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων και ειδικά για τις πραγματείες που αποδίδονται στον Μένανδρο τον Ρήτορα βλ. παρακάτω το υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων».

¹³⁸ Βλ. Whitmarsh, *Second Sophistic*, 56: «The handbooks are not firm evidence for a culture congealed in rules and regulations; each was designed to be an active local player in the ongoing struggle for sophistic authority». Στο σημείο αυτό θα πρέπει να εντοπιστεί μία αδυναμία της αρκετά διευρυμένης οπτικής του T. Whitmarsh. Πρόκειται για την αμυδρή υποτίμηση του ρόλου των ρητορικών εγχειρίδιων, η οποία αποκαταστάθηκε πλήρως από τη συστηματική μελέτη του *Περί στάσεων* του Ερμογένη από τον M. Heath, βλ. M. Heath, *Hermogenes On Issues. Strategies of Argument in Later Greek Rhetoric*, Oxford 1995 και από την επομένη μονογραφία του ίδιου για τα σχόλια του Μένανδρου στο έργο του Δημοσθένη, βλ. Heath, Menander, *passim*.

¹³⁹ Βλ. ενδεικτικά R.A. Kaster, *Controlling Reason: Declamation in Rhetorical Education at Rome*, στο: Too, *Education*, 317-337 και τα έργα του K. Vössing με πιο πρόσφατη την ανακοίνωσή του με τίτλο «Rhetorische Deklamationen und gesellschaftlicher Konflikt in der Kaiserzeit» στο *International Congress of Classical Philology* στο Βερολίνο στις 24-29 Αυγούστου 2009.

την Αθήνα της κλασικής εποχής, αλλά απηχεί και την αντίληψη του 2^{ου} αι. μ.Χ. κατά της τυραννικής παρουσίας κάποιων ισχυρών τοπικών αρχόντων¹⁴⁰. Τέτοιες επινοημένες δικανικές κυρίως μελέτες (*controversiae*) σώζονται πολλές και τα θέματά τους είναι ποικίλα. Έτσι από τη μια έχουμε φόνους, προμελετημένους και μη, τυράννων, πατέρων, μητέρων, συζύγων και παιδιών, από την άλλη έχουμε βιασμούς, σεξουαλικές παρενοχλήσεις, νόθα παιδιά, αντιπαραθέσεις γίων και πατέρων και πλούσιων και φτωχών, περιπτώσεις ηρωισμού και λιποταξίας στον πόλεμο καθώς και πλήθος άλλες περιπτώσεις, που αντανakλούν τις κοινωνικές, τις πολιτικές και τις οικονομικές συνθήκες των αυτοκρατορικών χρόνων.

Συνεπώς οι επινοημένοι αυτοί λόγοι που βασίζονταν σε εικονικές δικανικές υποθέσεις δεν ήταν απλά τα κείμενα που γράφτηκαν στα πλαίσια της ρητορικής παιδείας της εποχής, ούτε γράφτηκαν από τους εκπρόσωπους της κοινωνικής ελίτ, δασκάλους και μαθητές, εν είδει παιχνιδιού, αλλά καθρέφτιζαν πολύπλευρα την εποχή τους. Διότι η ρωμαϊκή κοινωνία των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων βρήκε μεταξύ άλλων και στις μελέτες (*declamationes*) υλικό για να κατασκευάσει τους δικούς της μύθους, μέσα από τους οποίους ισχυροποίησε και διατήρησε την προς τα έξω εικόνα της και την ταυτότητά της¹⁴¹.

Βάσει των παραπάνω εξηγείται η συχνά έντονη εμπλοκή και συμμετοχή του κοινού στη διάρκεια των ζωντανών παρουσιάσεων των μελετών αυτών αλλά και γενικότερα των έργων της δεύτερης σοφιστικής. Διότι μπορεί μεν το σκηνικό των περισσότερων αυτών επινοημένων έργων να είναι η μακρινή και ασαφής Σοφιστούπολη¹⁴², αλλά οι ακροατές που παρακολουθούσαν τις παρουσιάσεις έπρεπε να παίρνουν θέση σε ζητήματα φλέγοντα για την εποχή και τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που οι ίδιοι βίωναν. Και στο σημείο αυτό βρίσκεται και η πρόκληση εν σχέση

¹⁴⁰ Βλ. Whitmarsh, *Second Sophistic*, 72.

¹⁴¹ Βλ. M. Beard, *Looking (Harder) for Roman Myth: Dumezil, Declamation and the Problems of Definition*, στο: F. Graf (εκδ.), *Mythos in mythenloser Gesellschaft: das Paradigma Roms*, Stuttgart - Leipzig 1993, 44-64, όπου έχει αξιοποιηθεί ο στοχασμός του Roland Barthes (βλ. R. Barthes, *Mythologies* selected and transl. by A. Lavers, New York 1972) και η θεωρία της κοινωνικής σημειολογίας.

¹⁴² Παρότι το τοπίο της Σοφιστούπολης είναι αυτό της κλασικής Αθήνας, το γεμάτο με συγκεντρώσεις και λαϊκά δικαστήρια, τα οποία σίγουρα δεν απηχούν την ατμόσφαιρα των πόλεων της αυτοκρατορικής περιόδου, η διακυβέρνηση γίνεται με τρόπο ολιγαρχικό από τους *ἀρίστους* των πολιτών, πράγμα ασύμβατο με τη δημοκρατική Αθήνα του 5^{ου} αι. π.Χ.

με τη δική μας ενασχόληση με τις μελέτες και με τα άλλα επιδεικτικά κείμενα της δεύτερης σοφιστικής, καθώς καλούμαστε να τα αποκωδικοποιήσουμε και να τα ερμηνεύσουμε, για να καταλάβουμε ακόμα καλύτερα την εποχή τους.

Όπως έχει επισημάνει ο T. Whitmarsh, η ανάγνωση των σοφιστικών κειμένων συνιστά μια πολύ πιο ενδιαφέρουσα διαδικασία από αυτή που φαίνεται αρχικά, διότι προφανώς τα κείμενα αυτά δεν ήταν μόνο προϊόντα παιδιάς των αργόσχολων εύπορων πολιτών της αυτοκρατορίας, αλλά επρόκειτο για έργα θεμελιακά για την κουλτούρα της εποχής τους. Ο λόγος είναι ότι η αθρόα συμμετοχή και οι έντονες - όπως φαίνεται - παρεμβάσεις του κοινού στις παρουσιάσεις των σοφιστών συνέβαλαν με έμμεσο αλλά και με άμεσο τρόπο στη διαμόρφωση της κοινής λογικής και των κυρίαρχων νοοτροπιών της εποχής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹⁴³.

Όσον αφορά στα έργα της επιδεικτικής ρητορικής με την διευρυμένη της σημασία, η οποία εξετάστηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής¹⁴⁴, διακρίνουμε δύο μεγάλες κατηγορίες. Από τη μία ήταν τα καθαρά εγκώμια (pure encomia) και οι καθαροί ψόγοι (pure vituperationes) προσώπων, πόλεων, θεών, ζώων, άψυχων αντικειμένων, τεχνών, δραστηριοτήτων ή και αφηρημένων εννοιών, όπως οι διάφορες αρετές. Επρόκειτο για κείμενα που κατ' αρχάς δεν αποσκοπούσαν σε τίποτα άλλο πλην του εγκωμιασμού ή του ψόγου αντίστοιχα ενός θέματος και που η σύνθεσή τους γινόταν ανεξάρτητα από το εκάστοτε παραστασιακό πλαίσιο¹⁴⁵. Από την άλλη πάλι ήταν οι λόγοι που εκφωνούνταν ανάλογα με τη διαφορετική κάθε φορά περίσταση (καιρός)¹⁴⁶ και οι οποίοι συμβατικά ονομάζονται σήμερα από τους μελετητές λόγοι ευκαιριακοί. Σύμφωνα με την πιο ολοκληρωμένη λίστα τέτοιων λόγων, την οποία διαθέτουμε, δηλαδή αυτή του Μένανδρου του ρήτορα II¹⁴⁷, οι ευκαιριακοί λόγοι ήταν με τη σειρά

¹⁴³ Βλ. Whitmarsh, *Second Sophistic* 73: «Reading sophistic texts, then, turns out to be a much more challenging enterprise than is often allowed. These are not simply the trivial jeux of the idle rich: they are often culturally central works, and the audience are very much engaged in the process of meaning-making».

¹⁴⁴ Βλ. παραπάνω σελ. 8-10.

¹⁴⁵ Βλ. Pernot, *Epidictic*, 31-48.

¹⁴⁶ Βλ. σχετικά M. Vallozza, *Kaiρός nella teoria del discorso di lode, Daidalos* 3 (2001), 249-258.

¹⁴⁷ Βλ. παρακάτω σελ. 59.

που αναφέρονται ο βασιλικός, ο ἐπιβατήριος, η λαλιά, η προπεμπτική (λαλιά), ο ἐπιθαλάμιος, ο κατευναστικός, ο γενεθλιακός, ο παραμυθητικός, ο προσφωνητικός, ο ἐπιτάφιος, ο στεφανωτικός, ο πρεσβευτικός, ο κλητικός, ο συντακτικός, η μονωδία και ο Σμινθιακός¹⁴⁸.

Οι ευκαιριακοί λόγοι συνίσταντο κατά βάση σε ἐγκώμια, τα οποία ήταν ωστόσο προσαρμοσμένα στις ειδικές περιστάσεις στις οποίες εκφωνούνταν. Έτσι είτε ήταν απλά ἐγκώμια υψηλά ιστάμενων προσώπων, όπως αυτοκρατόρων και αξιωματούχων, οι οποίοι εισέρχονταν σε πόλεις ή ἐφευγαν από αυτές, είτε ήταν ἐγκώμια ανθρώπων που γιόρταζαν τα γενέθλιά ή τους γάμους τους, είτε ήταν ἐγκώμια ανθρώπων που είχαν αποβιώσει, είτε ήταν ο συνδυασμός των ἐγκωμίων των προσώπων με αυτά των πόλεων και/ή με αυτά των θεών ή με τα ἐγκώμια των ίδιων των τελετών του γάμου και των λοιπών πανηγύρεων. Το αποτέλεσμα όλων των παραπάνω συνδυασμών συμπυκνώνεται τελικά σε μία «τυπολογία» ευκαιριακών λόγων¹⁴⁹, η οποία έγινε αντικείμενο μελέτης και εξάσκησης σε όλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας με κυριότερη την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής, όπου και παρατηρήθηκε μία εκτίναξη αφενός του αριθμού των διαφορετικών ειδών και αφετέρου της ποσότητας των παραγόμενων λόγων.

Οι λόγοι αυτοί, που οι σοφιστές τούς προετοίμαζαν από πριν και στη συνέχεια τούς αποστήθιζαν, είχαν διάρκεια από δεκαπέντε λεπτά μέχρι μία ώρα και ανάλογα με το θέμα τους εκφωνούνταν είτε στο πλαίσιο μεγάλων πολιτικών και θρησκευτικών συγκεντρώσεων, που διεξάγονταν μέσα σε θέατρα, σε βουλευτήρια, σε *auditoria* και ωδεία, σε βασιλικές, σε γυμνάσια, σε αυτοκρατορικά και άλλα ανάκτορα και σε ιδιωτικές κατοικίες ενώπιον ανδρικών ως επί το πλείστον ακροατηρίων, που κυμαίνονταν μεταξύ πενήντα μέχρι κάποιων χιλιάδων ατόμων, όπως γίνεται σαφές από τη χωρητικότητα των θεάτρων της αυτοκρατορικής περιόδου, είτε εκφωνούνταν δημοσίως στο πλαίσιο αφίξεων και αναχωρήσεων του αυτοκράτορα, των κυβερνήτων και άλλων σημαίνοντων προσώπων των πόλεων, σπουδαστών κ.ά., είτε εκφωνούνταν στα πλαίσια οικογενειακών εκδηλώσεων (γενέθλια, γάμοι, κηδείες κ.ά.), είτε διαβάζονταν στα

¹⁴⁸ Βλ. Whitmarsh, *Second Sophistic*, το κεφ. 1.5.

¹⁴⁹ Βλ. Pernot, *Epideictic*, 50-53 για το περιεχόμενο του όρου τυπολογία (typology).

λογοτεχνικά θέατρα της εποχής, είτε χρησιμοποιούνταν ως πρότυποι λόγοι κατά τη διδασκαλία της ρητορικής τέχνης¹⁵⁰.

Ειδικότερα, όσον αφορά στη λειτουργία των εγκωμίων της αυτοκρατορικής περιόδου οι πλέον διεξοδικές και εμβριθείς μέχρι τώρα παρατηρήσεις έχουν γίνει από τον L. Pernot σε δύο πρόσφατες μελέτες του¹⁵¹. Ο καθ' ύλην αρμόδιος για την επιδεικτική ρητορική ερευνητής χαρακτήρισε πρωταρχική τη λειτουργία των εγκωμίων ως μέσων για την εφαρμογή της ήδη γνωστής από τον Ψευδο-Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά τον 2^ο αι. μ.Χ. τεχνικής του *έσχηματισμένου λόγου* (Tecnica di criptaggio e "discorso figurato"). Η τεχνική αυτή δεν είναι τίποτα άλλο από την εσκεμμένη συγκάλυψη των αληθινών απόψεων του ρήτορα, προκειμένου να μπορεί να διατυπώνει απόψεις περισσότερο ή λιγότερο αιρετικές σε σχέση με την κρατούσα ιδεολογία και να μην κινδυνεύει να διωχθεί για τις απόψεις του αυτές¹⁵².

Δεύτερη στη σειρά, σύμφωνα με τον L. Pernot, ήταν η λειτουργία των εγκωμίων της δεύτερης σοφιστικής ως τμημάτων μεγαλύτερων *πρεσβευτικών, επιβατηρίων ή άλλων εύκαιριακών λόγων*, με σκοπό την ακόμα πιο αποτελεσματική διατύπωση των ποικίλων αιτημάτων (Richieste) των ίδιων των ρητόρων αλλά και του σύνολου της πόλης προς τους Ρωμαίους ιθύνοντες.

Τρίτη ήταν η λειτουργία των εγκωμίων της δεύτερης σοφιστικής ως ενός αποτελεσματικού τρόπου για την προβολή της ιδιάζουσας και συχνά επαμφοτερίζουσας ελληνικής οπτικής σε σχέση με τη ρωμαϊκή κυριαρχία

¹⁵⁰ Για τα παραπάνω πλην του τελευταίου σημείου βλ. Pernot, *Epidictic*, 78-82.

¹⁵¹ Βλ. L. Pernot, *Elogio retorico e potere politico all'epoca della seconda sofistica*, στο: G. Urso (εκδ.), *Dicere laudes: Elogio, comunicazione, creazione del consenso. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 23-25 settembre 2010* [I convegni della Fondazione Niccolò Canussio, 10], Pisa 2011, 281-298, ειδικά 287-297 και γενικότερα για τον ρόλο της επιδεικτικής ρητορικής στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και «the role of the technique and the tensions that praise can carry», βλ. του ίδιου, *Epidictic*, 66-100.

¹⁵² Βλ. Pseudo-Dionigi di Alicarnasso, *I Discorsi Figurati I e II* (Ars. rhet. VIII e IX Us.-Rad). *Introduzione, Traduzione e Commento a cura di Stefano Dentice Di Accadia Ammone* [Annali dell'Istituto universitario orientale di Napoli. Dipartimento di studi del mondo classico e del Mediterraneo antico. Quaderni, 14], Pisa-Roma 2010. Για το θέμα των μη λεχθέντων (unspoken), τα οποία λέγονταν ωστόσο με έμμεσους τρόπους μέσα από τους λόγους της επιδεικτικής ρητορικής και ειδικά μέσα από τα εγκώμια βλ. Pernot, *Epidictic*, 102-111 για επτά διαφορετικά παραδείγματα τέτοιων λόγων από την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής.

(*L'interpretatio Graeca della dominazione romana*) με πιο ενδεικτικό παράδειγμα τον *Εἰς Ρώμην* του Αίλιου Αριστείδη¹⁵³.

Τέταρτη ήταν η λειτουργία των εγκωμίων η οποία σχηματικά επιγράφηκε από τον L. Pernot ως «εγκώμια παρόντα, εγκώμια απόντα» (*Elogio presente, elogio assente*). Συγκεκριμένα αναφέρθηκε στα κείμενα εκείνα, τα οποία ξεκινούσαν μεν ως εγκώμια, αλλά κατέληγαν να είναι φιλοσοφικές-πολιτικές πραγματείες με έντονο τον συμβουλευτικό χαρακτήρα¹⁵⁴. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα ο L. Pernot ανέφερε τον τρίτο λόγο *Περί βασιλείας* του Δίωνα του Χρυσόστομου, ο οποίος απευθυνόταν στον αυτοκράτορα Τραϊανό. Αρχικά ο λόγος περιλάμβανε μία έντονα εγκωμιαστική εισαγωγή για τις αρετές του αποδέκτη, αλλά στη συνέχεια και μετά από μία παρέκβαση-κριτική και απόρριψη της τακτικής της κολακείας και όσων την πρέσβευαν το εγκώμιο του αυτοκράτορα διακοπτόταν απότομα και άρχιζε το εκτενέστατο συμβουλευτικό τμήμα του λόγου. Μέσα από αυτό φαίνεται ότι τελικά ο Τραϊανός εξαιτίας των όσων όφειλε να κάνει ακόμα για την καλή διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας πόρρω απείχε από το να είναι ο τέλειος αυτοκράτορας, όπως είχε αρχικά παρουσιαστεί. Έτσι το εγκώμιο κατέληγε να λειτουργεί ως έμμεση κριτική προς τον Τραϊανό και ενδεχομένως και προς την εν γένει ρωμαϊκή κυριαρχία.

Τέλος, πέμπτη λειτουργία των εγκωμίων, σύμφωνα με τον L. Pernot, ήταν η λεγόμενη λειτουργία των «αντανάκλασεων της διάψευσης» (*Riflessioni disilluse*), δηλαδή η τάση των ρητόρων της δεύτερης σοφιστικής να εκφράζουν συχνά μέσα από τα εγκώμιά τους μία έμμεση και αρκετά δυσδιάκριτη στάση απογοήτευσης ως προς τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, με τυπικό δείγμα - σύμφωνα με τον L. Pernot - τον *Παναθηναϊκόν* λόγο του Αίλιου Αριστείδη¹⁵⁵.

Από την άλλη στα έργα της με την ευρεία έννοια επιδεικτικής ρητορικής κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής, δηλαδή στα έργα που δεν περιορίζονταν στο στενό πλαίσιο των ευκαιριακών και των εγκωμιαστικών

¹⁵³ Για τον συγκεκριμένο λόγο του Αίλιου Αριστείδη Pernot, *Epidictic*, 107-109 και παρακάτω σελ. 175-178.

¹⁵⁴ Βλ. πιο πρόσφατα Pernot, *Epidictic*, 93-94.

¹⁵⁵ Βλ. παρακάτω στο υποκεφ. II.3.v. «Ο Παναθηναϊκός του Αίλιου Αριστείδη ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης» ειδικά τις σελίδες 199-201 και Pernot, *Epidictic*, 109-110.

λόγων, συγκαταλέγονταν και οι συλλογές των προγυμνασμάτων και των μελετών. Πιο συγκεκριμένα, ήδη από την ελληνιστική εποχή μετά την ολοκλήρωση της εκμάθησης της γραφής, της ανάγνωσης και της γραμματικής ακολουθούσε για τους μαθητές της ελληνικής και ρωμαϊκής επικράτειας το δεύτερο στάδιο της ρητορικής προπαιδείας, όπου οι μαθητές μέχρι το πολύ τα δεκαπέντε τους χρόνια εκτός από τη μελέτη των κλασικών συγγραφέων μάθαιναν κοντά στους γραμματικούς ή στους ρητοριδιδάσκαλους να εξασκούνται και στη σύνθεση απλών ρητορικών κειμένων. Αυτό γινόταν με τη βοήθεια των προκαταρκτικών ασκήσεων που ονομάζονταν προγυμνάσματα στην ελληνόφωνη Ανατολή και *praeexercitamina*, στη λατινόφωνη Δύση. Τα προγυμνάσματα - βάσει της σειράς με την οποία μας παραδίδονται στα συναφή σωζόμενα ρητορικά εγχειρίδια των αυτοκρατορικών και πρώιμων βυζαντινών χρόνων, δηλαδή αυτά των Αίλιου Θέωνα (μάλλον 1^{ος} αι. μ.Χ.), Ψευδο-Ερμογένη (2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.)¹⁵⁶, Αφθόνιου από την Αντιόχεια (4^{ος} αι. μ.Χ.) και Νικόλαου από τα Μύρα (5^{ος} αι. μ.Χ.) - ήταν ο *μῦθος*, το *διήγημα*, η *χρεία*, η *γνώμη*, η *ἀνασκευή*, η *κατασκευή*, ο *κοινός τόπος*, το *ἐγκώμιον*, ο *ψόγος*, η *σύγκρισις*, η *ἡθοποιία*, η *ἔκφρασις*, η *θέσις* και η *νόμος εἰσφορά*.

Από την τριβή τους με ασκήσεις σαν τις παραπάνω μάθαιναν οι μαθητές να εξοικειώνονται σταδιακά με τη ρητορική σύνθεση σε μικρή κλίμακα και έτσι να περνούν πιο ομαλά στο τρίτο και κύριο στάδιο της ρητορικής διδασκαλίας, κατά το οποίο εκπαιδεύονταν με τη βοήθεια ειδικών δασκάλων της ρητορικής στο να συνθέτουν τις πολύ πιο απαιτητικές μελέτες¹⁵⁷. Πάντως γεγονός παραμένει ότι τα προγυμνάσματα και οι συλλογές προγυμνασμάτων οι γραμμένες από σπουδαίους ρητοροδιδασκάλους της ύστερης αρχαιότητας και της βυζαντινής εποχής εκτός από τον διδακτικό τους ρόλο λειτούργησαν και ως ξεχωριστά

¹⁵⁶ Για τη χρονολόγηση των Προγυμνασμάτων του Αίλιου Θέωνα και για την ταυτότητα του Ψευδο-Ερμογένη βλ. M. Heath, *Theon and the History of the Progymnasmata*, GRBS 43 (2002/2003), 129-160, όπου ο Αίλιος Θέων τοποθετείται στον 5^ο αι. μ.Χ., ενώ ο Ψευδο-Ερμογένης τεκμαίρεται ότι ήταν ο Μινουκιανός.

¹⁵⁷ Μολονότι η κλιμάκωση αυτή της ρητορικής διδασκαλίας υπήρχε ήδη από την ελληνιστική εποχή (βλ. παραπάνω σελ. 31-32), όπως αναφέρεται από τον ίδιο τον Αίλιο Θέωνα αλλά και από άλλους συγγραφείς (βλ. Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, στο: *Rhetores Graeci*, L. Spengel (εκδ.), vol. 2, Lipsiae 1854, 59,1 κ.εξ., Cic., *Inv.* 1,27 και *Rhet. Her.* 1,13), τα κυριότερα θεωρητικά εγχειρίδια γράφτηκαν στους ρωμαϊκούς χρόνους και το πρώτο που μας σώζεται είναι αυτό του Αίλιου Θέωνα του 1^{ου} αι. μ.Χ.

λογοτεχνικά είδη ενταγμένα βέβαια πάντα στον κορμό της επιδεικτικής ρητορικής.

Οι μελέτες ήταν πλασματικοί - κυρίως δικανικοί και συμβουλευτικοί λόγοι - που αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της διδασκαλίας της ρητορικής¹⁵⁸. Επειδή όμως το περιεχόμενό τους δεν ήταν ποτέ επίκαιρο, αλλά είτε ήταν μυθολογικής φύσης είτε είχε να κάνει με το ένδοξο ιστορικό παρελθόν των Ελλήνων είτε αφορούσε στον ουτοπικό χώρο της λεγόμενης «σοφιστούπολης», δηλαδή μίας φανταστικής πόλης, η οποία παρέπεμπε στην Αθήνα των κλασικών χρόνων¹⁵⁹, οι μελέτες είχαν υποβαθμιστεί στην παλαιότερη βιβλιογραφία ως στείρες επιδείξεις της δεξιότητας των συντακτών τους, μολοντί ο ρόλος τους υπήρξε, όπως φαίνεται, καθοριστικός για τη δικανική ρητορική εκπαίδευση σε όλη την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής και της ύστερης αρχαιότητας¹⁶⁰. Επίσης λόγω των συλλογών των Σενέκα και Κοϊντιλιανού, που τιτλοφορούνταν *Controversiae et suasoriae*, ο D.A. Russell θεώρησε εσφαλμένα ότι οι μελέτες είχαν αποκλειστικά δικανικό και συμβουλευτικό χαρακτήρα¹⁶¹, ενώ στην

¹⁵⁸ Για τις μελέτες (*declamationes*) βλ. ενδεικτικά S. Bonner, *Roman Declamation in the Late Republic and Early Empire*, Liverpool 1949, J. Sandstedt, *Deklamation*, στο: *HWRh*, Bd. 2, 481-507, Russell, *Declamation, passim* και το πιο πρόσφατο έργο του E. Gunderson, *Declamation, Paternity, and Roman Identity: Authority and the Rhetorical Self*, Cambridge 2003. Επίσης πλούσιος είναι ο συλλογικός τόμος των B.-J. Schröder - P. Schröder (εκδ.), *Studium declamatorium: Untersuchungen zu Schulübungen und Prunkreden von der Antike bis zur Neuzeit*, [Beiträge zur Altertumskunde 176], München - Leipzig 2003 και ειδικά το άρθρο του W. Stroh, *Declamatio*, στο: Schröder - Schröder, *Studium declamatorium*, 5-34.

¹⁵⁹ Ο όρος «σοφιστούπολη» (*sophistopolis*) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον D.A. Russell (βλ. Russell, *Declamation*, 21-39), ενώ πρόσφατα η ουτοπική αυτή διάσταση της πόλης συσχετίστηκε από τη S. Jarratt με τη στωικής προέλευσης αυτοκρατορική «κοσμόπολη» (*cosmopolis*) των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, όπως και οι δύο αντικατοπτρίζονται στον *Εὐβοϊκόν* λόγο του Δίωνα Χρυσόστομου [βλ. S. Jarratt, *Sophistopolis as Cosmopolis: Reading Post-Classical Greek Rhetoric*, *Advances in the History of Rhetoric* 14 (2011), 65-82, 76-79].

¹⁶⁰ Βλ. Heath, *Menander*, 301-308 για τη σημασία των μελετῶν και ό.π., 299-300, όπου αναφέρεται η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁶¹ Βλ. Russell, *Declamation*, 10: «[a melete] has to be the reproduction either of a forensic speech or of a deliberative one, and it has to be a complete oration, not just part of one. The first limitation means that encomia and other «epideictic» forms do not count». Ο Russell στηρίζει την άποψή του στο ακόλουθο χωρίο του έργου *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* του Μένανδρου ρήτορα, βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 331, 16-18, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 2: ἄς γὰρ ἐπιδείξεις λόγων πολιτικῶν οἱ σοφισταὶ καλοῦνται ποιοῦνται, μελέτην ἁγῶνων εἶναι φασιν, οὐκ ἐπιδείξιν, προϋποθέτοντας ωστόσο κάπως αυθαίρετα ότι στο

πραγματικότητα, όπως διαπιστώθηκε πιο πρόσφατα από τον L. Pernot, μπορούσαν και οι επιδεικτικοί λόγοι να είναι αντικείμενο των μελετών¹⁶².

Τέλος, εκτός από τις συλλογές των προγυμνασμάτων και των μελετών ένα ακόμα σχετικό είδος της γραμματείας της δεύτερης σοφιστικής ήταν τα ηθικοπλαστικού κυρίως χαρακτήρα κείμενα των Πλούταρχου, Δίωνα Χρυσόστομου, Φαβορίνου και Λουκιανού, όπως και τα διάφορα λεξικογραφικά, φυσιολογικά, σατιρικά και άλλα έργα. Αυτά μαζί με τους *Βίους τῶν σοφιστῶν* του Φιλόστρατου δεν ήταν μεν έργα της επιδεικτικής ρητορικής, αλλά αξιοποιούνται σήμερα από τους μελετητές προκειμένου να φωτίζονται διάφορες πλευρές της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας των πρώτων μεταχριστιανικών χρόνων.

Στο πλαίσιο της παραπάνω ανασκόπησης για την εξέλιξη της επιδεικτικής ρητορικής στη συνάφειά της με το πνευματικό φαινόμενο που συμβατικά ονομάζουμε δεύτερη σοφιστική δεν γίνεται να μην αναφερθεί κανείς στα λίγα σωζόμενα αλλά και τα αρκετά περισσότερα μη σωζόμενα θεωρητικά κείμενα τα σχετικά με την καλλιέργεια της επιδεικτικής ρητορικής και ειδικά με την καλλιέργεια του εγκωμίου. Από τη μία υπήρχαν κατ' αρχάς οι *Τέχναι ῥητορικαί*, οι προερχόμενες από διάφορους θεωρητικούς της ρητορικής, οι οποίοι ακολούθησαν το παράδειγμα του Αριστοτέλη και των προκατόχων του, διότι ίσως να μην ήταν τελικά ο Αριστοτέλης ο πρώτος που προσπάθησε να συγκεντρώσει τη θεωρία της ρητορικής σε ένα εγχειρίδιο, όπως έχει υποστηριχτεί από μία μερίδα μελετητών των αρχών της ρητορικής τέχνης¹⁶³.

Πρόσφατες έρευνες έχουν δείξει ότι στα ομηρικά έπη και ειδικά στους λόγους που περιλαμβάνονται σε αυτά (*homeric speeches*) είχαν εφαρμοστεί πλήθος ρητορικές τεχνικές και ότι γενικά το στοιχείο της ρητορικής ήταν διάσπαρτο στα κείμενα αυτά της αρχαϊκής εποχής¹⁶⁴, τα οποία ήταν

σημείο αυτό ο Μένανδρος Ι αναφερόταν στις *μελέτες*, κάτι που δεν προκύπτει με σιγουριά από τα συμφραζόμενα.

¹⁶² Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'Empire*, 60 σημ. 26.

¹⁶³ Βλ. Cole, *Origins, passim* και Schiappa, *Beginnings, passim*.

¹⁶⁴ Βλ. πιο πρόσφατα Knudsen, *Homeric Speech*, 3-4: «The conception of this book is ... that Homer not only demonstrates rhetorical practice in the speech of his characters, but that the patterns of persuasion that he depicts embody, in very specific ways, the rhetoric identified in theoretical treatises from the fifth and fourth centuries BCE, and that reached its fullest expression in Aristotle's *Rhetoric*».

προϊόντα γραπτής επεξεργασίας προγενέστερων προφορικών κειμένων και των οποίων οι ανώνυμοι συντάκτες είτε είχαν βασιστεί κι αυτοί σε κάποιου είδους ρητορική προπαιδεία και άρα σε κάποιου είδους πρωταρχικά ρητορικά θεωρητικά έργα είτε είχαν ενθουλακώσει με μη συνειδητό τρόπο τις τεχνικές αυτές στο πλαίσιο μίας γενικότερης κοινωνικής πρακτικής¹⁶⁵. Οι παραπάνω *Τέχναι ῥητορικαί* - είτε σώζονται αυτούσιες είτε σώζονται ως σπαράγματα είτε απλά ως τίτλοι - δεν έχουν ακόμα συγκεντρωθεί στο σύνολό τους και η συγκριτική τους μελέτη εξακολουθεί να αποτελεί ζητούμενο της έρευνας. Πρόκειται δε για μία συγκριτική παράθεση από την οποία αναμένεται να προκύψουν σημαντικά συμπεράσματα και διαπιστώσεις για την ιστορία της ρητορικής θεωρίας και ειδικά για την εξέλιξη της επιδεικτικής ρητορικής της ύστερης αρχαιότητας¹⁶⁶.

Συγκεκριμένα σε αυτά τα εγχειρίδια οι συντάκτες τους συνεχίζοντας την παράδοση των αντίστοιχων θεωρητικών εγχειριδίων της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου¹⁶⁷ είτε περιλάμβαναν τον χωρισμό της ρητορικής στα τρία της γένη κάνοντας ειδικό λόγο για το γένος *ἐπιδεικτικόν* και τα χαρακτηριστικά του, είτε περιλάμβαναν τις οδηγίες για τη σύνταξη των *προγυμνασμάτων*, όπως είναι τα *Προγυμνάσματα* που αποδίδονται στον Αίλιο Θέωνα και στον Ψευδο-Ερμογένη και χρονολογούνται στον 1^ο και στον 2^ο αι. μ.Χ. αντίστοιχα, με αποτέλεσμα να αναφέρονται και στη συγκεκριμένη άσκηση του *ἐγκωμίου* και στα ειδικά του γνωρίσματα. Έτσι μολονότι καθόλη τη διάρκεια της δεύτερης σοφιστικής, δηλαδή στους τρεις πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, δεν υπάρχουν ακόμα εξειδικευμένα εγχειρίδια για τη σύνταξη των διαρκώς αυξανόμενων ειδών των εγκωμίων, οι διάφορες *Τέχναι ῥητορικαί*, που είτε μας σώζονται είτε αναφέρονται σε

¹⁶⁵ Βλ. σχετικά στη βιβλιοκριτική της μονογραφίας της R.A. Knudsen από τον P.L. Enos στο *Rhetorica* 33 (2015), 322-324,

¹⁶⁶ Μία πρώτη προσπάθεια ταξινόμησης έχει γίνει από τον Heath στο πρώτο μέρος του θεμελιώδους άρθρου του για τα *προγυμνάσματα* σε σχέση με τη χρονολόγηση του Αίλιου Θέωνα βλ. Heath, *Progymnasmata*, 129-141. Η συγκεκριμένη ωστόσο μελέτη αφορά μόνο στις *Τέχναι ῥητορικαί*, οι οποίες περιλαμβάνουν οδηγίες για τη σύνταξη *προγυμνασμάτων*, και σε καμία περίπτωση δεν καλύπτει όλο το εύρος των *Τεχνῶν ῥητορικῶν* της ύστερης αρχαιότητας, πράγμα που καθιστά αναγκαία τη συστηματικότερη και συγκριτική μελέτη των σημαντικών αυτών κειμένων, προκειμένου να συγκεντρωθούν οι *τόποι* των *ἐγκωμίων*.

¹⁶⁷ Όσον αφορά στην ελληνιστική εποχή βλ. παραπάνω τις σελ. 2-5 και 29-31. Από την κλασική εποχή δεν σώζεται κάποιο ανάλογο έργο, αλλά σύμφωνα με την παράδοση η πρώτη *Τέχνη Ρητορική* ήταν έργο των δύο ευρετών της ρητορικής, Κόρακα και Τισία.

μεταγενέστερα έργα, όπως το λεξικό της Σούδας του 10^{ου} αι., οι γύρω στις 7 συλλογές από *Προγυμνασμάτα*, που είτε ήταν ανεξάρτητα είτε ήταν ενσωματωμένα σε άλλα έργα¹⁶⁸, καθώς και τα ίδια τα πλήθος έργα της επιδεικτικής ρητορικής - με κυριότερους εκπροσώπους της τους σοφιστές Δίωνα Χρυσόστομο και Αίλιο Αριστείδη τον 1^ο και 2^ο αι. μ.Χ. και τον Καλλίνικο από την Πέτρα τον 3^ο αι. μ.Χ.¹⁶⁹ - βοήθησαν στο να ωριμάσουν οι συνθήκες και στο να αρχίσει να κωδικοποιείται το ρητορικό είδος του εγκωμίου από τον 3^ο αι. μ.Χ. και εξής, όπως θα δούμε στη συνέχεια¹⁷⁰.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι τα *Προγυμνάσματα* συνέβαλαν κατά πολύ στην καλλιέργεια των εγκωμίων της ύστερης αρχαιότητας. Εντούτοις η έρευνα των τελευταίων δεκαετιών είχε περιοριστεί σε ελάχιστες μόνο δημοσιεύσεις¹⁷¹. Μόλις τα τελευταία χρόνια άρχισαν τα *προγυμνάσματα* να απασχολούν σοβαρά τους μελετητές της ιστορίας της ρητορικής και ειδικά του σκέλους της επιδεικτικής ρητορικής. Έτσι έχουν κάνει την εμφάνισή τους αρκετά σημαντικά άρθρα, τα οποία ταξινομούνται σε τρεις ξεχωριστές κατηγορίες. Πρώτον, είναι αυτά, όπου τα *προγυμνάσματα* εξετάζονται στο πλαίσιο της ευρύτερης ρητορικής τεχνογραφίας της ύστερης αρχαιότητας. Το τμήμα αυτό του ρητορικού *syllabus* μάς σώζεται είτε μέσω των οργανωμένων οδηγιών, όπως οι σχεδόν αυτούσια σωζόμενες τέσσερις συλλογές *προγυμνασμάτων* από τον 1^ο μέχρι και τον 5^ο αι. μ.Χ.¹⁷², είτε μέσω των αιγυπτιακών κυρίως παπυρικών σπαραγμάτων από παραδόσεις μαθημάτων ρητορικής¹⁷³. Δεύτερον, είναι οι

¹⁶⁸ Βλ. Heath, *Progymnasmata*, 129-133, όπου στο κεφάλαιο «Attested Progymnasmata» αναφέρονται 5 έργα - πλην των δύο του Αίλιου Θέωνα και του Ψευδο-Ερμογένη - τα οποία χρονολογούνται στην περίοδο της δεύτερης σοφιστικής.

¹⁶⁹ Βλ. L. Pernot, Callinicos de Pétra, sophiste et historien, *Revue des Études Grecques* 123 (2010), 71-90.

¹⁷⁰ Βλ. παρακάτω σελ. 59 και ειδικά για την κωδικοποίηση των εγκωμίων πόλεων βλ. παρακάτω το υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων».

¹⁷¹ Βλ. παραπάνω σελ. 31-32 σημ. 96.

¹⁷² Βλ. παραπάνω σελ. 52-53.

¹⁷³ Βλ. παραπάνω σημ. 171 και πιο πρόσφατα M. Kraus, *Progymnasmata, gymnasmatata*, στο: *HWdR* 7, Tübingen 2005, 159-190, L. Pirovano, L'insegnamento dei 'progymnasmata' nell'opera di Emporio retore, στο: F. Gasti - E. Romano (εκδ.), *Retorica ed educazione delle élites nell'antica Roma. Atti della VI giornata ghisleriana di filologia classica, Pavia, 4-5 aprile 2006*, Como 2008, 195-236, D. Colomo, 4855. *Techne rhetorike*, στο: N. Gonis - D. Colomo (εκδ.), *The Oxyrhynchus Papyri*, vol. LXXII [Graeco-Roman Memoirs, 92] London 2008, 40-74, ειδικά 53-74

δημοσιεύσεις που έχουν εστιάσει στην επίδραση των προγυμνασματικών ασκήσεων σε πολλά από τα λογοτεχνικά είδη της ελληνικής και λατινικής γραμματείας στο πλαίσιο του γενικότερου φαινομένου της λογοτεχνικοποίησης (literaturization) της επιδεικτικής ρητορικής κατά την ύστερη αρχαιότητα¹⁷⁴, και, τρίτον, είναι οι μελέτες που αφορούν ειδικά στην επίδραση των προγυμνασματικών εγκωμίων και των σχετικών τρόπων στη διαμόρφωση του ξεχωριστού ρητορικού είδους των εγκωμίων¹⁷⁵. Μετά από καθυστέρηση δεκαετιών παρατηρείται, λοιπόν, τελευταία μία σαφής ανακατεύθυνση της έρευνας της ρητορικής προς τη ρητορική θεωρία, τη ρητορική εκπαίδευση και ειδικά τις προγυμνασματικές ασκήσεις. Πρόκειται για μία εξέλιξη που επιβεβαιώθηκε πρόσφατα και από το 20^ο Διεθνές Συνέδριο για την Ιστορία της Ρητορικής, το οποίο διεξήχθη στην Τυβίγγη της Γερμανίας (I.S.H.R Twentieth Biennial Conference, Tübingen, 28-31 July 2015) και στο οποίο τουλάχιστον 7 ανακοινώσεις είχαν ως βασικό τους θέμα τα προγυμνάσματα της ύστερης αρχαιότητας, άλλες 7 αναφέρονταν μεταξύ άλλων και στα προγυμνάσματα, ενώ στο ίδιο συνέδριο έλαβε χώρα και μία ειδική συζήτηση στρογγυλής τράπεζας σχετικά με το συγκεκριμένο είδος¹⁷⁶.

και της ίδιας, 5093. Rhetorical Epideixeis, στο: D. Colomo - J. Chapa (εκδ.), *The Oxyrhynchus Papyri*, vol. LXXXVI [Graeco-Roman Memoirs, 97], London 2011, 84-171, ειδικά 92-96, 89-91 και 97-98 για τους τρόπους του εγκωμίου όπως και J.-L. Vix, *L'enseignement de la rhétorique au IIe siècle après J.-C. à travers les discours 30-34 d'Aelius Aristide: ἐν λόγοις και μαθήμασιν και ἐπαίνοις τραφεῖς* [Recherches sur les rhétoriques religieuses, 13], Turnhout 2010 κ.ά.

¹⁷⁴ Βλ. H. Cichocka, *Progymnasma as a Literary Form*, *Studi italiani di filologia classica* 10 (1992), 991-1000, C.A. Gibson, *Learning Greek History in the Ancient Classroom: The Evidence of the Treatises on Progymnasmata*, *Classical Philology* 99 (2004), 103-129, Ch. Heusch, *Die Ethopoie in der griechischen und lateinischen Antike: von der rhetorischen Progymnasma-Theorie zur literarischen Form*, στο: E. Amato - J. Schamp (εκδ.), *HΘΟΠΟΙΑ. La représentation de caractères entre fiction scolaire et réalité vivante à l'époque impériale et tardive*, Salerno 2005, 11-33, J.A. Fernández Delgado, *Influencia literaria de los 'progymnasmata'* στο: Fernández Delgado-Pordomingo-Stramaglia, *Escuela y Literatura*, 273-306, L. Pirovano, *Tiberio Claudio Donato e i 'progymnasmata'*, *Incontri triestini di filologia classica* 7 (2007-2008), 177-199, J.C. Iglesias-Zoido, *Thucydides in the School Rhetoric of the Imperial Period*, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 52 (2012), 393-420 κ.ά.

¹⁷⁵ Βλ. σχετικά F. Pordomingo, *Ejercicios preliminares de la composición retórica y literaria en papiro: el encomio*, στο: J.A. Fernández Delgado - F. Pordomingo - A. Stramaglia (εκδ.), *Escuela y Literatura en la Grecia Antigua. Actas del Simposio Internacional Universidad de Salamanca 17-19 Noviembre de 2004* [Collana Scientifica, 17. Studi Archeologici, Artistici, Filologici, Filosofici, Letterari e Storici], Cassino 2007, 405-454 και Colomo, *Techne, passim*.

¹⁷⁶ Βλ. σχετικά το πρόγραμμα του συνεδρίου

http://www.ishr-conference.org/doc/ISHR_2015_Program_and_Abstract_Book.pdf

Εκτός όμως από τις ρητορικές ασκήσεις των προγυμνασμάτων σημαντικό ρόλο στην έκρηξη της επιδεικτικής ρητορικής κατά την αυτοκρατορική εποχή έπαιξαν και τα ειδικά θεωρητικά εγχειρίδια για την οργάνωση και την καλλιέργεια του γένους *ἐπιδεικτικοῦ*. Από αυτά τα μοναδικά που μας σώζονται είναι τα εξής τρία: α) ένα έργο με τίτλο *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, το οποίο αποδίδεται μεν στον Αλέξανδρο, τον γιο του Νουμένιου (2^{ος} αι. μ.Χ.), αλλά το οποίο μάλλον προέρχεται τελικά από κάποιον Αλέξανδρο που έζησε τον 3^ο αι. μ.Χ., β) τα πρώτα επτά κεφάλαια της *Τέχνης Ρητορικῆς* του Ψευδο-Διονύσιου του Αλικαρνασσεά (2^{ος} αι. μ.Χ.), τα οποία φέρουν επίσης τον τίτλο *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, καθώς και γ) και δ) τα δύο έργα του τέλους του 3^{ου} αι. μ.Χ., τα οποία αποδίδονται στον Μένανδρο τον ρήτορα, τιτλοφορούνται *Διαιρέσεις τῶν ἐπιδεικτικῶν* και *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* αντίστοιχα και για τα οποία οι μελετητές έχουν καταλήξει ότι δεν προέρχονται από τον ίδιο συγγραφέα και γι' αυτό και τα ονομάζουν συμβατικά Μένανδρος ρήτορας I και Μένανδρος ρήτορας II¹⁷⁷.

Ειδικά τα δύο τελευταία έργα που αποδίδονται στον Μένανδρο τον ρήτορα είναι αυτά που είχαν την πιο άμεση επίδραση στη διαμόρφωση της επιδεικτικής και δη της εγκωμιαστικής ρητορικής παραγωγής όχι μόνο της παραπάνω περιόδου αλλά και των μεταγενέστερων αιώνων μέχρι και το τέλος της βυζαντινής εποχής, όπως φαίνεται τόσο από τα βυζαντινά *testimonia* και από τον αριθμό των βυζαντινών χειρόγραφων, στα οποία περιλαμβάνονται τα έργα αυτά¹⁷⁸ αλλά και από τις διάσπαρτες πολυπληθείς έμμεσες αναφορές στοιχείων των εν λόγω εγχειριδίων μέσα σε έργα τη βυζαντινής ρητορικής¹⁷⁹.

Συνολικά η πνευματική κίνηση της δεύτερης σοφιστικής σηματοδότησε μία έκρηξη της επιδεικτικής ρητορικής σε μία περίοδο που μέχρι πρόσφατα

¹⁷⁷ Βλ. Menandrus (Russell - Wilson), xxxvi-xl και Pernot, *Rhetoric*, 176 και Pernot, *Epideictic*, 12 σημ. 21.

¹⁷⁸ Βλ. Menandrus (Russell - Wilson), xl-xliv.

¹⁷⁹ Πρόκειται για μία αναζήτηση παράλληλων σημείων, η οποία θα άξιζε να γίνει και η οποία θα αποδείκνυε μία ακόμα πτυχή της στενής συνάφειας της ρητορικής της ύστερης αρχαιότητας με αυτή της βυζαντινής εποχής, ένα θέμα που ερευνάται όλο και πιο συστηματικά το τελευταίο διάστημα. Βλ. σχετικά τα θέματα της συζήτησης στοργυλής τράπεζας με τίτλο «From Theory to Practice: Rhetorical Training in Byzantium», η οποία έλαβε χώρα στο I.S.H.R Twentieth Biennial Conference, Tübingen, 28-31 July, 2015 υπό την προεδρεία του Α. Rhiele στο:

http://www.ishr-conference.org/doc/ISHR_2015_Program_and_Abstract_Book.pdf

κρινόταν ως φτωχή ρητορικά. Ήταν μία ανεξήγητη κατ' αρχάς πλημμυρίδα από έργα και ρήτορες-συγγραφείς, οι οποίοι σταδιακά συνέβαλαν στο να αναστραφεί πλήρως η μέχρι τότε ισχύουσα άποψη περί ρητορικής παρακμής. Κι αυτό το κατάφεραν μέσα από πλήθος νέων τεχνικών και ευφυνών τρόπων χάρη στους οποίους ανασύνταξαν το αρχαίο είδος της ρητορικής και το επαναχρησιμοποίησαν. Αυτό το έκαναν όμως όχι πλέον για να αποκρούουν τους αντιπάλους τους στα δικαστήρια ή για να αγορεύουν σε πολιτικές συνελεύσεις. Οι προσπάθειές τους εστιάστηκαν αρχικά στον εγκωμιασμό και την απόδοση τιμών σε πρόσωπα, πόλεις, θεούς, ζώα, φυτά, άψυχα αντικείμενα ακόμα και σε αφηρημένες ιδέες. Ωστόσο μέσα από το πολυποίκιλο φάσμα αυτών των λόγων και των εγκωμίων κατάφεραν να αναδείξουν τις συμπεριφορές που ήταν άξιες λόγου, εμμέσως να προτρέψουν το ακροαματικό τους κοινό προς τη μίμηση των συμπεριφορών αυτών¹⁸⁰ και έτσι σταδιακά να σφυρηλατήσουν τις αντιλήψεις και τα πιστεύω που επρόκειτο να κυριαρχήσουν τελικά στην εποχή τους¹⁸¹.

Όσον αφορά στο ερώτημα για το τι ήταν αυτό που πυροδότησε την παραπάνω έκρηξη της επιδεικτικής ρητορικής η πρόσφατη έρευνα κάνει λόγο για αίτια κοινωνικά και πολιτικά που εστιάζονται στις εξής παραμέτρους. Πρώτον, ήταν η ευρεία κοινωνική αναγνώριση που απολάμβαναν οι Έλληνες σοφιστές την περίοδο εκείνη. Δεύτερον, ήταν η υποχώρηση της ποίησης έναντι της ρητορικής. Τρίτον, ήταν η ίδια η ρωμαϊκή αυτοκρατορία και η πληθώρα των αυτοκρατόρων, των αξιωματούχων και των εντεταλμένων τους, οι οποίοι είχαν ανάγκη τα εγκώμια για την προβολή τους και την ενίσχυση του κύρους τους. Από την άλλη ήταν και των πλήθος των ελληνικών πόλεων που αναπτύχθηκαν κατά την ίδια περίοδο. Αυτές επίσης είχαν ανάγκη τα εγκώμια και τους επαίνους, προκειμένου να στέκονται όσο το δυνατόν πιο σθεναρά στον στίβο του μεταξύ τους ανταγωνισμού με απώτερο βέβαια σκοπό την

¹⁸⁰ Για την ουσιαστική αλληλεξάρτηση επιδεικτικής και συμβουλευτικής ρητορικής ή αλλιώς εγκωμίων και συμβουλών-παρααινέσεων βλ. Pernot, *Epideictic*, 93-94.

¹⁸¹ Για τη συνάφεια του δίδυμου εγκώμιο-παραίνηση και των μοντέλων αρετής καθώς και για την επιβεβαίωση των τελευταίων μέσω της επιδεικτικής ρητορικής, για την εγκατάστασή τους στη συνείδηση του κοινού και για την επιβολή τους ως κοινωνικών συμπεριφορών βλ. Pernot, *Epideictic*, 94-100.

αυτοκρατορική εύνοια και τα από αυτήν προερχόμενα προνόμια αλλά και με σκοπό τη συντήρηση του αριστοκρατικού τρόπου της τοπικής τους διακυβέρνησης. Επιπλέον η *pax romana* με την ηρεμία, την οικονομική ανάπτυξη και την ευημερία που επέφερε δεν υπάρχει αμφιβολία ότι συνέβαλε στον πολλαπλασιασμό των πανηγύρεων, των αγώνων και των κάθε είδους εορταστικών εκδηλώσεων, όπου η εκφώνηση ρητορικών λόγων και εγκωμίων συνιστούσε μια όλο και πιο πολύ *conditio sine qua non*¹⁸². Τέλος, η διεύρυνση της καλλιέργειας της ρητορικής παιδείας και η ολοένα και σε μεγαλύτερο βάθος θεωρητική της προσέγγιση, όπως φάνηκε παραπάνω, επίσης συντέλεσε στην ανάπτυξη του φαινόμενου της δεύτερης σοφιστικής και στην άμεσα με αυτή συνδεδεμένη έκρηξη της επιδεικτικής ρητορικής¹⁸³.

1.7. Η επιδεικτική ρητορική κατά την υστερορωμαϊκή (πρώιμη βυζαντινή περίοδο) - τρίτη σοφιστική

Για την περιοδολόγηση του επόμενου χρονικού διαστήματος από τα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ. μέχρι και τον 8^ο αι. έχει γίνει πολύς λόγος τις τελευταίες δεκαετίες και έχουν διατυπωθεί αντικρουόμενες απόψεις μεταξύ των ιστορικών. Άλλοι δίνοντας περισσότερη βάση στο δυτικό κομμάτι της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας έχουν χαρακτηρίσει τους παραπάνω αιώνες ως ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ενώ άλλοι, κυρίως οι βυζαντινολόγοι, εστιάζοντας στο ανατολικό κομμάτι της αυτοκρατορίας έχουν χαρακτηρίσει την περίοδο αυτή ως πρώιμη βυζαντινή¹⁸⁴.

Αυτό στο οποίο όμως φαίνεται να συμφωνούν σήμερα οι περισσότεροι μελετητές είναι ότι έχουμε να κάνουμε με μία εκτεταμένη περίοδο σχηματοποίησης του Βυζαντίου από τον 4^ο μέχρι τον 7^ο αι. Στον μεν 4^ο αι. ο χριστιανισμός έγινε βαθμιαία η πιο διαδεδομένη θρησκεία της ρωμαϊκής επικράτειας, ενώ στα τέλη του 6^{ου} και στις αρχές του 7^{ου} αι. έλαβαν χώρα οι

¹⁸² Βλ. παρακάτω στα υποκεφ. II.3.ii. «Πανηγύρεις, παναθηναϊκοί πανηγυρικοί λόγοι και η σημασιολογική εξέλιξη του όρου πανηγυρικός» και II.3.iii. «Καταλογάδην εγκώμια πόλεων, ρητορικοί διαγωνισμοί και επιδείξεις ή ἀκροάματα» τις σελ. 125-126 και 143-146 αντίστοιχα.

¹⁸³ Βλ. Pernot, *Epidictic*, 1-28 και ειδικά 27-28.

¹⁸⁴ Βλ. S. Mitchell, *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641: the Transformation of the Ancient World* [Blackwell History of the Ancient World], Malden - Oxford - Victoria 2007, 5.

μεγάλες εδαφικές απώλειες από τις αραβικές και τις άλλες επιδρομές, που οδήγησαν στους σκοτενούς αιώνες και τη μέση βυζαντινή εποχή¹⁸⁵. Ως εκ τούτου το διάστημα μεταξύ του 4^{ου} και του 7^{ου} αι. έχει χαρακτηριστεί από αρκετούς μελετητές ως περίοδος της ύστερης αρχαιότητας και σηματοδοτεί τόσο την πρώιμη βυζαντινή αυτοκρατορία όσο και το τέλος του δυτικού τμήματος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹⁸⁶.

Το περιορισμένο πλαίσιο της παρούσας μελέτη προφανώς και δεν μας επιτρέπει να εμβαθύνουμε περαιτέρω στα ποικίλα χαρακτηριστικά της ύστερης αρχαιότητας, αλλά από την άλλη χρειάζεται να αναφερθούν οι ειδικές εκείνες συνθήκες που οδήγησαν στην περαιτέρω καλλιέργεια της επιδεικτικής ρητορικής κατά τον 4^ο, 5^ο και 6^ο αι.¹⁸⁷. Πιο συγκεκριμένα, τον 4^ο αι. μ.Χ. ξεκίνησε η εκκόλαψη του βυζαντινού κράτους με τη μεταφορά της πρωτεύουσας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη και με το διάταγμα του Μεδιόλανου που επέβαλε την ανεξιθρησκία και επιτάχυνε την διάδοση της χριστιανικής θρησκείας. Ωστόσο η προεργασία για τον «μακρύ 4^ο αι. μ.Χ.» είχε ήδη γίνει από τον 3^ο αι. μ.Χ., όπου το ρωμαϊκό κράτος αντέδρασε αποτελεσματικά στις ξένες επιδρομές, παραχώρησε το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της αυτοκρατορίας με το διάταγμα του Καρακάλλα και υποδέχθηκε τις μεγάλες διοικητικές αλλαγές του Διοκλητιανού.

¹⁸⁵ Βλ. C.A. Mango, *The Oxford History of Byzantium*, Oxford 2002, 4.

¹⁸⁶ Βλ. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, Baltimore 1964. Πρόκειται για το έργο που θεμελίωσε τη σε βάθος και πολύπλευρη διερεύνηση της ύστερης αρχαιότητας κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια. Στη συνέχεια ο H.I. Marrou και ο P. Brown με τις μελέτες τους έδωσαν βαρύτητα στα πνευματικά και καλλιτεχνικά χαρακτηριστικά της περιόδου, εισήγαγαν την έννοια της «long Late Antiquity» και αμφισβήτησαν την περιοδολόγηση με βάση τα ιστορικά γεγονότα. Έτσι έπαψε σταδιακά να συζητείται και η έννοια της παρακμής και της πτώσης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Μόλις πρόσφατα επανήλθε στην έρευνα το θέμα της ακριβέστερης περιοδολόγησης με το άρθρο του A. Marcone, *A Long Late Antiquity?: Considerations on a Controversial Periodization*, *JLA* 1 (2008), 4-19 και με μελέτες που ακολούθησαν. Βλ. ενδεικτικά την εισαγωγή στον συλλογικό τόμο S. McGill - C. Sogno - Ed. Watts (εκδ.), *From the Tetrarchs to the Theodosians: Later Roman History and Culture, 284-450CE* [Yale Classical Studies, 34], Cambridge 2010, 6. Για την επισκόπηση της έρευνας των τελευταίων σαράντα χρόνων βλ. H.-U. Wiemer, *Late Antiquity 1971-2011: Positionen der angloamerikanischen Forschung*, *Historische Zeitschrift* 296 (2013), 114-130.

¹⁸⁷ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'èloge*, 605-609.

Καθώς δε η πολιτική ευεξία συνήθως συνοδεύεται και από πνευματική εγρήγορση, δεν είναι τυχαίο ότι στον 3^ο αι. μ.Χ. έγραψε τα έργα του ο Ωριγένης, ότι δόθηκε η νέα ώθηση στην πλατωνική φιλοσοφία με τους Πλωτίνο, Πορφύριο και Ιάμβλιχο, ότι έγραψαν τα έργα τους ο Αψίνης¹⁸⁸ και ο Λογγίνος¹⁸⁹ και ότι είχαμε πολλά σχόλια σε κείμενα ρητορικά ή κείμενα ρητορικής θεωρίας, με πρώτα τα σχόλια *Εἰς τὴν Μινουκιανοῦ τέχνην*, που έγραψε ο Πορφύριος¹⁹⁰. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι τα έργα των σχολιαστών του 3^{ου} αι. μ.Χ. δεν αναπαρήγαγαν απλά τις απόψεις των παλαιότερων θεωρητικών της ρητορικής, αλλά οι περισσότεροι έδωσαν το δικό τους στίγμα και έτσι ανανεώθηκε και εξελίχθηκε περαιτέρω η ρητορική θεωρία¹⁹¹.

Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια του 3^{ου} και του 4^{ου} αι. μ.Χ. εμφανίστηκαν οι πρώτοι σχολιαστές των έργων του Ερμογένη. Αρχικά τα σχόλιά τους ήταν αρκετά επικριτικά, αλλά βαθμιαία η επιφύλαξή τους αντικαταστάθηκε από την αμέριστη αποδοχή και τον απεριορίστο θαυμασμό. Και τον 5^ο και τον 6^ο αι. το *Corpus Hermogenianum* είχε καταστεί πια σε κανόνα μεταξύ των εγχειριδίων της θεωρητικής ρητορικής και είχε επηρεάσει σημαντικά τη διδασκαλία της ρητορικής στις διάφορες σχολές¹⁹².

¹⁸⁸ Βλ. Heath, *Menander*, 53-60 και πιο αναλυτικά του ίδιου, Apsines and Pseudo-Apsines, *AJP* 119 (1998), 89-111 και του ίδιου, Notes on Pseudo-Apsines, *Mnemosyne* 55 (2002), 657-668.

¹⁸⁹ Μέχρι πρότινος αμφισβητείτο ότι ο Λογγίνος έζησε τον 3^ο αι. μ.Χ. και ότι έγραψε το *Περὶ Ὑψους*. Όμως ο M. Heath απέδειξε ότι αυτό δεν ισχύει. Βλ. σχετικά M. Heath, Longinus *On Sublimity*, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 45 (1999), 43-74 και πρόσφατα του ίδιου, *Menander*, 65-66.

¹⁹⁰ Βλ. M. Heath, Porphyry's Rhetoric, *CQ* 53 (2003), 141-166 και του ίδιου, *Menander*, 69. Τα σχόλια του Πορφύριου, όπως και το ίδιο το έργο του Μινουκιανού, πέρασαν σε δεύτερη μοίρα μετά τον 3^ο αι. μ.Χ., όταν άρχισε να επικρατεί το έργο του Ερμογένη.

¹⁹¹ Γενικά για τα σχόλια των συγγραφέων του 3^{ου} αι. μ.Χ. βλ. Heath, *Menander*, 69-73 και ειδικά 73: «Commentators in general felt free to use the object text as a starting-point for detailed technical and theoretical discussions that went far beyond what the author had said. They also felt free to go against what he said». Ειδικά για το είδος των εγκωμίων πόλεων βλ. την ανανέωση των θεωρητικών εγχειριδίων που έλαβε χώρα κατά τον 3ο αι. μ.Χ., όπως περιγράφεται παρακάτω στο υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων».

¹⁹² Βλ. Heath, *Menander*, 218-228, όπου περιγράφεται αναλυτικά το *curriculum* της ρητορικής παιδείας κατά τον 5^ο αι. και στο οποίο βλέπουμε να κυριαρχεί ο Ερμογένης κυρίως μέσα από το έργο του *Περὶ στάσεων*, που αποσκοπούσε περισσότερο στη δικανική και συμβουλευτική ρητορική. Ο M. Heath αποδεικνύει επίσης μέσα από μία σειρά από άρθρα του ότι τα υπόλοιπα έργα του «ερμογενειακού» corpus είναι άλλων συγγραφέων (π.χ. τα *Προγυμνάσματα* είναι του Αφθόνιου και το *Περὶ εὐρέσεως* είναι ίσως του Αψίνη).

Από την άλλη το ρητορικό *curriculum* κατά την ύστερη αρχαιότητα ήταν σε μεγάλο βαθμό προσανατολισμένο προς τη δικανική και συμβουλευτική ρητορική, όπως πειστικά έχει αποδείξει ο M. Heath με τις μελέτες του για τον Ερμογένη και τον Μένανδρο¹⁹³. Επίσης οι περισσότεροι από όσους σπούδαζαν ρητορική στόχευαν να ασχοληθούν είτε με την πολιτική καταλαμβάνοντας θέσεις και αξιώματα μέσα στο αρκετά πολύπλοκο σύστημα της ρωμαϊκής γραφειοκρατίας, το οποίο αναπτύχθηκε ακόμα περισσότερο στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, είτε με την δικηγορία¹⁹⁴.

Η έρευνα των τελευταίων τριάντα χρόνων έχει δείξει ότι η απονομή δικαιοσύνης και το νομικό σύστημα όχι μόνο δεν παράκμασαν στην ύστερη αρχαιότητα, αλλά αναπτύχθηκαν περαιτέρω - ειδικά στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας - και λειτούργησαν συνεκτικά και προς όφελος του νεοσύστατου βυζαντινού κράτους. Ο βασικός παράγοντας που βοήθησε στην ανάπτυξη αυτή ήταν η απόδοση του δικαιώματος του ρωμαίου πολίτη σε όλους τους κατοίκους της αυτοκρατορίας από τον Καρακάλλα το 212 μ.Χ. με την *Constitutio Antoniniana*, πράγμα που οδήγησε στο να αποκτήσουν οι ρωμαϊκοί νόμοι καθολικό χαρακτήρα¹⁹⁵. Έτσι ακολούθησε η αύξηση των νομικών προσώπων, η αύξηση των νομικών σχολών και των εξειδικευμένων νομικών, η απόδοση δικαστικής εξουσίας στους διοικητές των πολυαριθμών επαρχιών από τον Διοκλητιανό, η εισαγωγή του νέου συστήματος των «επισκοπικών ακροάσεων» από τον Κωνσταντίνο το 355 μ.Χ. και τέλος η υπαγωγή των επιμέρους διατάξεων στους γενικότερους

Επίσης για τη θεωρία της διδασκαλίας της ρητορικής βλ. Heath, *Menander*, 234-244, όπου δίνονται κάποιες βασικές παράμετροι μέσα από τις μαρτυρίες των Κικέρωνα, Κοϊντιλιανού, Ερμογένη, Μένανδρου, Λιβάνιου, αλλά και άλλων σημαντικών ρητοροδιδάσκαλων

¹⁹³ Βλ. Heath, *Menander*, *passim*, όπου όμως δεν ασχολήθηκε διόλου με τις δύο πραγματείες *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* και *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, που αποδίδονται στον Μένανδρο, επιχειρηματολογώντας μάλιστα σχετικά πειστικά κατά της μενάνδρειας πατρότητάς τους, βλ. ό.π., 127-131. Αντ' αυτού μελέτησε σε βάθος τα σχόλια που είχε κάνει ο τελευταίος στον Δημοσθένη. Βλ. την καλά ζυγισμένη βιβλιοκριτική από τον L. Pernot στο *Rhetorical review* 5:1 (February 2007) <http://www.nnrh.dk/RR/index.html>.

¹⁹⁴ Βλ. Heath, *Menander*, 279-94.

¹⁹⁵ Βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 363,11-12, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 66: κατὰ γὰρ τοὺς κοινούς τῶν Ῥωμαίων νόμους πολιτευόμεθα.

νόμους, που έγινε εφικτή χάρη και στην ολοένα μεγαλύτερη υποταγή των αυτοκρατόρων σε αυτούς¹⁹⁶.

Όλα τα παραπάνω διευκόλυναν κατά πολύ την απόδοση της δικαιοσύνης και έτσι αναπτύχθηκαν περαιτέρω η δικανική και η συμβουλευτική ρητορική. Εντούτοις εξακολούθησε να καλλιεργείται και το είδος της επιδεικτικής ρητορικής. Έχουμε, λοιπόν, από τον 3^ο αι. μ.Χ. κ.εξ. σημαντικά έργα που γράφτηκαν από μεγάλους ρήτορες της εποχής, εθνικούς και χριστιανούς, τόσο στα ελληνικά, όπως από τους Λιβάνιο, Ιμέριο, Θεμίστιο, Ιουλιανό και Αφθόνιο από την πλευρά των εθνικών και τους Ευσέβειο Καισαρείας, Μέγα Βασίλειο, Γρηγόριο Ναζιανζηνό, Γρηγόριο Νύσσης, Ιωάννη Χρυσόστομο, Προκόπιο από τη Γάζα και Χορίκιο από την πλευρά των χριστιανών, όσο και στα λατινικά από τους ανώνυμους συντάκτες των *Panegyrici Latini*, από τους Σύμμαχο, Αυσόνιο, Φάβιο Μάριο Βικτωρίνο από την πλευρά των εθνικών και Λακτάντιο, Αμβρόσιο και Αυγουστίνο από την πλευρά των χριστιανών.

Οι εθνικοί ρήτορες έγραψαν κυρίως πανηγυρικούς λόγους, εγκώμια, μελέτες και προοιμνάσματα, ενώ οι χριστιανοί ρήτορες έγραψαν κηρύγματα, ομιλίες, επικήδειους λόγους, πανηγυρικούς λόγους άγιων και μαρτύρων αλλά και χριστιανών αυτοκρατόρων, παρηγορητικούς λόγους, έργα «απολογητικά»¹⁹⁷ και έργα πολεμικά κατά των αιρέσεων καθώς και

¹⁹⁶ Βλ. αναλυτικά T. Honore, *Roman Law AD 200-400: From Cosmopolis to Rechtstaat*, στο: Swain - Edwards, *Approaching*, 109-132. Επίσης για τη συμβολή των κληρικών των εκπαιδευμένων ως δικηγόρων μέσω της δικανικής επιχειρηματολογίας στη σύνθεση των νόμων της ύστερης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας βλ. C. Humfress, *Orthodoxy and the Courts in Late Antiquity*, Oxford 2007.

¹⁹⁷ Για την αμφισβήτηση της «απολογητικής» ως ειδολογικού όρου της αρχαιότητας ή ως οργανικού λογοτεχνικού φαινομένου που προέκυψε από τις διώξεις των χριστιανών και για την προβολή της συνάφειά της με το ευρύτερο και πολυσύνθετο πλαίσιο της ρητορικής και λογοτεχνικής παραγωγής της δεύτερης σοφιστικής βλ. ενδεικτικά R. Lyman, *The Politics of Passing: Justin Martyr's Conversion as a Problem of 'Hellenization'*, στο: K. Mills -A. Grafton (εκδ.), *Conversion in Late Antiquity and the Early Middle Ages: Seeing and Believing* [Studies in Comparative History] Rochester, N.Y. 2003, 36-60, ειδικά 43-44 και L. Nasrallah, *Mapping the World: Justin, Tatian, Lucian, and the Second Sophistic*, *Harvard Theological Review* 98 (2005), 283-314. Επίσης βλ. A. van den Hoek, *Apologetic and Protreptic Discourse in Clement of Alexandria*, στο: *L'apologétique chrétienne gréco-latine à l'époque prénicénienne. Sept exposés suivis de discussions par: Antonie Wlosok, Jean-Claude Fredouille, Annewies Van den Hoek, Lorenzo Perrone, Christoph Riedweg, Eberhard Heck, Anthony R. Birley. Entretiens préparés par Antonie Wlosok et François Paschoud et présidés par Antonie Wlosok; avec la participation de Monique Alexandre et John J. Herrmann, Vandœuvres-Genève 13-17 Septembre 2004* [Entretiens sur l'antiquité classique,

πάσης φύσεως εκκλησιαστικούς λόγους. Τα περισσότερα από τα παραπάνω έργα είναι τυπικά δείγματα του επιδεικτικού ρητορικού λόγου και κάποιοι - δεδομένης της υψηλής ποιότητας πολλών από αυτά - θεωρούν την ύστερη αρχαιότητα και ειδικά τον 4^ο αι. μ.Χ. ως το αποκορύφωμα της επιδεικτικής ρητορικής¹⁹⁸. Πρόσφατα μάλιστα προτάθηκε από τον L. Pernot ο όρος *τρίτη σοφιστική* για να περιγραφεί αυτό ακριβώς το φαινόμενο¹⁹⁹ και έχουν ήδη δημοσιευθεί ένας σχετικός συγκεντρωτικός τόμος και δύο άρθρα²⁰⁰.

Οι κύριοι παράγοντες που συνετέλεσαν στην περαιτέρω ανάπτυξη της επιδεικτικής ρητορικής και μετά την έλευση του πνευματικού φαινομένου της δεύτερης σοφιστικής ήταν οι εξής τρεις. Πρώτον, προκειμένου να διατηρείται το *status quo* στην εκτεταμένη επικράτεια της ρωμαϊκής

Fondation Hardt, 51], Genève 2005, 69-93 για το ότι ούτε η προτρεπτική ρητορική συνιστούσε ξεχωριστό είδος στην αρχαιότητα.

¹⁹⁸ Κριτικά απέναντι στον λεγόμενο «θρίαμβο» της επιδεικτικής ρητορικής ειδικά στον 4^ο αι. μ.Χ. στέκεται ο M. Heath φέρνοντας πολλά και πειστικά επιχειρήματα υπέρ της ευρύτερης χρήσης των δύο άλλων ρητορικών ειδών. Βλ. M. Heath, *Menander: A Rhetor in Context*, Oxford 2004, ch. 9: «The relevance of rhetoric», 277-331. Παρόλα αυτά αναγνωρίζει και ο ίδιος ότι η επιδεικτική ρητορική ήταν απαραίτητη. Βλ. Heath, *Menander*, 277: «There is no doubt that epideictic eloquence was important in this period. There were good social and ideological reasons for this, given the place that honour had in the structure a functioning of late ancient society».

¹⁹⁹ Βλ. Pernot, *Rhetoric*, 206-207.

²⁰⁰ Βλ. σχετικά E. Amato - A. Roduit - M. Steinrück (εκδ.), *Approches de la Troisième Sophistique. Hommages a Jacques Schamp*, Bruxelles 2006, A. Quiroga, From Sophistopolis to Episcopopolis. The Case for a Third Sophistic, *JLARC* 1 (2007), 31-42 και πολύ κατατοπιστικά B. Schouler - P.L. Malosse, Qu'est-ce que la Troisième Sophistique?, *Lalies* 29 (2009), 161-224. Βλ. επίσης P. Kimball, SLA Sponsored Panel: The Third Sophistic: New Approaches to Rhetoric in Late Antiquity, *Journal of Late Antiquity* 3 (2010), 262-263. Παρόλη τη δελεαστική προοπτική να συνεχιστεί η μελέτη των έργων της ύστερης αρχαιότητας μέσα από το πρίσμα μίας τρίτης σοφιστικής, όπως έγινε και με τα έργα της αυτοκρατορικής περιόδου και τη δεύτερη σοφιστική, υπάρχει ο κίνδυνος κάτω από την ασφάλεια της ταμπέλας «τρίτη σοφιστική» να γίνουν υπεραπλουστεύσεις και να θεωρηθεί ότι στους εκπροσώπους της πνευματικής αυτής κίνησης καθρεφτίζεται όλη η εποχή της ύστερης αρχαιότητας - πράγμα που έγινε και από κάποιους μελετητές της δευτέρας σοφιστικής για τον 1^ο και 2^ο αι. μ.Χ. Ο M. Heath έχει κάνει λόγο για αυτό το «παραστράτημα» της έρευνας γύρω από τη δεύτερη σοφιστική στο έργο του *Menander: A Rhetor in Context*, Oxford 2003, xiv-xvii. Βλ. επίσης P.A. Brunt, The bubble of the second sophistic, *BICS* 39 (1994), 25-52 και ακόμα πιο πειστικά L. Van Hoof, Greek Rhetoric and the Later Roman Empire. The "Bubble" of the "Third Sophistic", *L'antiquité tardive* 18 (2010), 211-224, ειδικά 219 και 223-4 για την απόδειξη της αύξησης της σοφιστικής δραστηριότητας κατά τον 4^ο, 5^ο και 6^ο αι. σε αντίθεση με τη μέχρι πρόσφατα κρατούσα άποψη για την ποσοτική και ποιοτική μείωση της παρουσίας των σοφιστών λόγω της επικράτησης του χριστιανισμού.

αυτοκρατορίας εκτός από τη στρατιωτική ισχύ και το ανεπτυγμένο νομικό σύστημα ήταν αναγκαία η τακτική του ευεργετισμού τόσο μεταξύ του αυτοκράτορα και των κυβερνητών των επαρχιών, οι οποίοι περιοριζόνταν από ομάδες διαρκώς αυξανόμενων και συχνά ανταγωνιστικών προς αυτούς αξιωματούχων (*honorati*), όσο και μεταξύ των τοπικών αρχόντων και του λαού²⁰¹.

Κατ' αυτό τον τρόπο εκτός από τα υπερμεγέθη αγάλματα των κυβερνητών, που στήνονταν προς τιμήν τους σε περίοπτα σημεία των πόλεων και συνοδεύονταν από τις αντίστοιχες επιγραφές, τα οποία όμως από τον 5^ο αι. π.Χ. άρχισαν σταδιακά να αντικαθίστανται από προσφωνήσεις και επιγραφές και επιγράμματα²⁰² σε κτήρια, σε μωσαϊκά και κάτω από ζωγραφισμένα πορträίτα²⁰³, γράφονταν και εκφωνούνταν πλήθος εγκώμια και ψόγοι²⁰⁴ αλλά και άλλοι ευκαιριακοί λόγοι, όπως

²⁰¹ Για το σύστημα του ευεργετισμού είναι κατατοπιστική η μελέτη του J.E. Lendon, *Empire of Honour: The Art of Government in the Roman World*, Oxford 1997 για τους πρώτους τέσσερις αιώνες. Ειδικά για τη σχέση των τοπικών αρχόντων και των πλήθος αξιωματούχων βλ. τις σελίδες 223-235. Για τις πρόσφατες ωστόσο μελέτες του A. Zuiderhoek, που έχουν προσδιορίσει με ακόμα μεγαλύτερη ακρίβεια το θέμα του ευεργετισμού στις πόλεις του ανατολικού τμήματος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, βλ. ενδεικτικά A. Zuiderhoek, *The Politics of Munificence in the Roman Empire: Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor* [Greek Culture in the Roman World], Cambridge 2009 και του ίδιου, *Public Space in the Postclassical City, Caeculus, Papers on Mediterranean Archaeology and Greek and Roman Studies* 7 (2013), 173-192.

²⁰² Η πρώτη και μέχρι σήμερα ακόμα αξεπέραστη συμβολή στο θέμα των ελληνικών επιγραμμάτων κατά την ύστερη αυτοκρατορική περίοδο έχει γίνει από τον L. Robert με το έργο του *Epigrammes du Bas-Empire, Hellenica* 4, Paris 1948. Ειδικά μέχρι και τον 2ο αι. μ.Χ. βλ. P. Martzavou - N. Papazarkadas (εκδ.), *Epigraphical Approaches to the Postclassical Polis: Fourth Century BC to Second Century AD* [Oxford studies in ancient documents], Oxford 2013.

²⁰³ Βλ. το εμπεριστατωμένο άρθρο της M. Horster, *Ehrungen spätantiker Statthalter*, *Antiquité Tardive* 6 (1998), 37-59 και τα αντίστοιχα άρθρα της C. Roueche για το διαρκώς μεταβαλλόμενο κύρος των διοικητών των επαρχιών στην περίοδο της ύστερης αρχαιότητας. Για την ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας σε σχέση με την κατασκευή δημόσιων κτηρίων και άλλων υποδομών για τις πόλεις ήδη από τον 3ο αι. μ.Χ. δίχως όμως να συνδέεται η υποχώρηση αυτή του ρόλου της κεντρικής ρωμαϊκής διοίκησης με την «κρίση του 3ου αι. μ.Χ.», η οποία ή ούτως ή άλλως αμφισβητείται ολοένα και περισσότερο σε σχέση με την έκταση και τις καταστροφικές συνέπειες που μέχρι τώρα της αποδίδονταν, βλ. H. Dey, *Urban Public Building during the 'Crisis' of the 3rd c. AD*, Long Review of S. Rambaldi, *L'edilizia pubblica nell'impero romano all'epoca dell'anarchia militare (235-284D.C.)*, *Journal of Roman Archaeology* 24 (2011), 822-30.

²⁰⁴ Για τους έμμετρους ψόγους στην ύστερη αρχαιότητα βλ. G. Agosti, *Late Antique Iambics and Iambic Idea*, στο: A. Cavarzere - A. Aloni - A. Barchiesi, *Iambic Ideas: Essays on a Poetic Tradition from Archaic Greece to the Late Roman Empire*, Maryland 2001, 219-256. Για τους

πανηγυρικοί, βασιλικοί, πρεσβευτικοί, κλητικοί, στεφανωτικοί, γενεθλιακοί, επιβατήριοι, προπεμπτικοί, επιθαλάμιοι, μονωδίες, προσφωνητικοί, παραμυθητικοί, επιτάφιοι κ.ά.²⁰⁵, ενώ κατά την ίδια περίοδο έκανε την εμφάνισή του το νέο λογοτεχνικό είδος της επικής πανηγυρικής ποίησης, όπου επίσης αξιοποιήθηκαν οι τεχνικές της επιδεικτικής ρητορικής²⁰⁶.

Ο δεύτερος παράγοντας που ενίσχυσε την καλλιέργεια της επιδεικτικής ρητορικής κατά την υστερορωμαϊκή-πρώιμη βυζαντινή εποχή ήταν ο χριστιανισμός. Συγκεκριμένα, ενώ οι εκπρόσωποι της δεύτερης σοφιστικής δείχνουν να αγνοούν τη νέα θρησκεία²⁰⁷, τον 4^ο αι. μ.Χ. αρχίζει να διαρρηγνύεται η μέχρι τότε αρραγής σχέση της ρητορικής και της ειδωλολατρίας. Ο προσηλυτισμός στον χριστιανισμό και η ενδυνάμωση της χριστιανικής πίστης άρχισαν να συστηματοποιούνται μέσα από τις ομιλίες και τα κηρύγματα, που εκφωνούνταν κατά τη διάρκεια ή στο τέλος της θείας λειτουργίας ενώπιον των πολυάριθμων πια χριστιανών πιστών, οι οποίοι γέμιζαν τις μεγάλες και ευρύχωρες βασιλικές, που χτίζονταν από τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή επικράτεια²⁰⁸. Οι λόγοι δε αυτοί της επιδεικτικής ρητορικής γράφονταν από τους στην κλασική και ρητορική παιδεία μυημένους επισκόπους, αφού το ρητορικό *curriculum* συνέχιζε να είναι το ίδιο με αυτό των προηγούμενων αιώνων.

Ως εκ τούτου παρατηρείται το παράδοξο φαινόμενο από τον 4^ο αι. μ.Χ. και εξής οι επίσκοποι αξιοποιώντας στο έπακρο τα εργαλεία και τις

εμμέτρους και τους πεζούς ψόγους παραμένει κλασικό το έργο της S. Koster, *Die Invektive in der griechischen und römischen Literatur* [Beiträge zur klassischen Philologie 99], Meisenheim 1980. Βλ. επίσης για τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. Pernot, *La rhétorique de l'èloge*, 481-90.

²⁰⁵ Τα ειδικά χαρακτηριστικά των λόγων αυτών, οι οποίοι άλλοτε σε μικρότερο και άλλοτε σε μεγαλύτερο βαθμό εμπεριείχαν το εγκωμιαστικό στοιχείο, μας σώζονται χάρη στις δύο πραγματείες του 3^{ου} αι. μ.Χ., τη *Διαίρεσιν τῶν ἐπιδεικτικῶν* και το *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*. Πρόκειται για τα θεωρητικά έργα που ήδη από τον 5^ο αι. μ.Χ. αποδόθηκαν στον ρητοροδιδάσκαλο του 3^{ου} αι. μ.Χ. Μένανδρο, αλλά των οποίων για εσωτερικούς και συστηματικούς λόγους αμφισβητείται σήμερα η κοινή τους πατρότητα.

²⁰⁶ Βλ. C. Schindler, *Per carmina laudes: Untersuchungen zur spätantiken Verspanegyrik von Claudian bis Coripp* [Beiträge zur Altertumskunde, 253], Berlin 2009, 1-14.

²⁰⁷ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'èloge*, 773: «Le monde de la Seconde Sophistique ignore largement le christianisme. Dans les Vies de Philostrate, la nouvelle religion est totalment absente».

²⁰⁸ Για το πώς εξαπλώθηκε ο χριστιανισμός μεταξύ του 1^{ου} και του 6^{ου} αι. μ.Χ. χάρη στη δύναμη του λόγου και της ρητορικής βλ. σχετικά A. Cameron, *Christianity and the Rhetoric of Empire: The Development of Christian Discourse*, Berkeley 1994.

ρητορικές τεχνικές της κλασικής παιδείας να στηλιτεύουν την ειδωλολατρία και να υπερασπίζονται και να εγκωμιάζουν τον χριστιανισμό έχοντας πάρει τη θέση των εκπροσώπων της δεύτερης σοφιστικής ως προς το κύρος, την αναγνωρισιμότητα και την απήχηση. Ένας από τους κυρίους εισηγητές του όρου «τρίτη σοφιστική», ο J. Schamp, χαρακτήρισε επιτυχώς τους επισκόπους του τέταρτου αιώνα ως «sophists à l'ambon»²⁰⁹.

Ο πρώτος ωστόσο μελετητής που ασχολήθηκε ειδικά με τη σχέση της κλασικής ρητορικής και του χριστιανισμού ήταν ο G. Kennedy, ο οποίος στο κλασικό πια έργο του *Greek Rhetoric under Christian Emperors* απαρίθμησε τους λόγους που οδήγησαν στην παρείσφρηση της κλασικής ρητορικής στα έργα των χριστιανών συγγραφέων: 1) από τον 4^ο αι. μ.Χ. και έπειτα με τον εκχριστιανισμό του κράτους οι επίσκοποι είχαν ανάγκη να ακουστούν σε ευρύτερες ομάδες του πληθυσμού, 2) κάποιοι από τους επιφανεστέρους επισκόπους είχαν μαθητεύσει κοντά σε εθνικούς δασκάλους της ρητορικής και είχαν επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό, 3) η απαγόρευση από τον Ιουλιανό της διδασκαλίας των κλασικών γραμμάτων από χριστιανούς ενέτεινε την επιθυμία των τελευταίων να αξιοποιήσουν την κλασική ρητορική ως κοινή πολιτιστική κληρονομιά, 4) οι νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι του 3^{ου} και 4^{ου} αι. μ.Χ. λείαναν τις διαφορές μεταξύ φιλοσοφίας και ρητορικής αναβαθμίζοντας τη ρητορική σε εισαγωγικό στάδιο στη διαλεκτική και 5) οι χριστολογικές διαμάχες της ύστερης αρχαιότητας, οι οποίες γίνονταν πλέον και δημοσία, οδήγησαν στην υιοθέτηση τεχνικών της κλασικής ρητορικής, προκειμένου να πείθεται το ακροατήριο όσο το δυνατόν πιο εύκολα²¹⁰.

Η μεγάλη προσπάθεια που είχε ξεκινήσει ήδη από τους επισκόπους του 1^{ου} αι. μ.Χ., προκειμένου να αυτοπροσδιοριστεί η νέα θρησκεία και να διαμορφωθεί η ταυτότητά της σε αντιδιαστολή με τον ιουδαϊσμό και την επικρατούσα ελληνορωμαϊκή θρησκεία, συνεχίστηκε σε Ανατολή και Δύση με τους απολογητές-θεολόγους Ιουστίνο, Αθηναγόρα, Μελίτωνα και Τερτυλλιανό τον 2^ο αι. μ.Χ. και τους Κλημέντιο Αλεξάνδρειας και Ωριγένη τον 3^ο αι. μ.Χ., ενώ κορυφώθηκε τον 4^ο αι. μ.Χ. με το έργο των επισκόπων και των πατέρων της εκκλησίας, που αναφέρθηκαν παραπάνω.

²⁰⁹ Βλ. J. Schamp, *Sophistes a l'ambon: Esquisses pour la Troisième Sophistique comme paysage littéraire* στο: Amato - Roduit - Steinrück, *Approches*, 286-338 και Quiroga, *Third Sophistic*, 38 κ.εξ.

²¹⁰ Βλ. G. Kennedy, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton 1983, 214-5.

Ωστόσο, όπως έχει φανεί μέσα από πρόσφατες μελέτες για τη θρησκευτική ταυτότητα των κατοίκων της ρωμαϊκής επικρατείας κατά την ύστερη αρχαιότητα, μόλις στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. αποκρυσταλλώθηκε οριστικά το τι σήμαινε να είναι κανείς χριστιανός και έγινε ξεκάθαρος ο χωρισμός σε χριστιανούς και «εθνικούς»²¹¹, ενώ είναι πολύ ενδιαφέρον να δει κανείς πόσο πιο έντονα και άμεσα εκφράζεται αυτό από τους χριστιανούς και πόσο πιο έμμεσα από τους εθνικούς συγγραφείς²¹². Αυτό δείχνει μεν το αυξημένο ενδιαφέρον των χριστιανών συγγραφέων να ορίσουν την ταυτότητά τους και να διαφοροποιηθούν σε σχέση με τους εθνικούς συγγραφείς, οι οποίοι από τη μεριά τους περιχαράκωναν και αυτοί τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ταυτότητας και της παράδοσης της ελληνορωμαϊκής θρησκείας, προκειμένου να διατηρήσουν το όλο και περισσότερο επαπειλούμενο κύρος της. Όμως όπως έχει δείξει η πιο πρόσφατη έρευνα οι δύο πλευρές αποτελούσαν χάρη στην κοινή τους παιδεία και τις κοινές τους πνευματικές και κοινωνικές καταβολές μέρη του ίδιου διαλεκτικού όλου, το οποίο αντικατοπτρίστηκε τελικά στο ότι η ίδια η ρωμαϊκή αυτοκρατορία ήταν αυτή που προσέφερε στον Χριστιανισμό το

²¹¹ Από την εκτενή βιβλιογραφία για το θέμα της διαμόρφωσης της χριστιανικής ταυτότητας βλ. ενδεικτικά ειδικά για τον 4^ο αι. μ.Χ. το βιβλίο της I. Sandwell, *Religious Identity in Late Antiquity: Greeks, Jews and Christians in Antioch*, Cambridge 2007. Επίσης για τη συνάφεια ειδωλολατρών και χριστιανών συγγραφέων και ρητόρων του 4^{ου} αι. μ.Χ. βλ. την πρόσφατη μελέτη της S. Elm, *Sons of Hellenism, Fathers of the Church: Emperor Julian, Gregory of Nazianzus, and the Vision of Rome* [Transformation of the Classical Heritage, 49], Berkeley - Los Angeles - Oxford 2012.

²¹² Η I. Sandwell καταλήγει στο συμπέρασμα αυτό μέσα από την αντιπαράθεση του έργου του Ιωάννη Χρυσόστομου με αυτό του σύγχρονου του Λιβάνιου, βλ. Sandwell, *Identity*, 7-8. Συνολικά ο Λιβάνιος επιδιώκει περισσότερο τον εντοπισμό θρησκευτικών δικτυώσεων παρά τον διαχωρισμό των συγκεκριμένων θρησκευτικών ομάδων (βλ. της ίδιας, *Identity*, 239: «(by) creating and constructing religious networks rather than describing religious groups»), ενώ ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος μέσω του συνεχούς διαχωρισμού σε Έλληνες, άπιστους, Χριστιανούς και Ιουδαίους αποσκοπεί στο να σχηματίσει διακριτές θρησκευτικές ταυτότητες (βλ. της ίδιας, *Identity*, 64: «through a constant reference to Greeks, unbelievers, Christians and Jews, Chrysostom was trying to create these as categories»). Η λεγόμενη όμως αυτή «ρητορική της διαφορετικότητας» διατυπώνεται και από τον σύγχρονο του Ιωάννη Χρυσόστομου, Ιουλιανό, ο οποίος στη διάρκεια της αυτοκρατορικής του θητείας συστηματικά προέτρεπε τους ανθρώπους να αποφασίσουν για το ποια θα ήταν η θρησκευτική τους ταυτότητα.

ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο για την περαιτέρω μακροβιότητα και τον δυναμισμό του²¹³.

Ο τρίτος παράγοντας, που συνέβαλε στην ευρεία καλλιέργεια της επιδεικτικής ρητορικής κατά την τρίτη σοφιστική ήταν και πάλι ο χριστιανισμός, αλλά αυτή τη φορά εξ αντανάκλασews. Οι εθνικοί συγγραφείς, οι συγκεντρωμένοι κυρίως στην ανατολική περιφέρεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, αισθάνονταν καταπίεση και δυσφορία από την ολοένα αυξανόμενη διάδοση της νέας θρησκείας. Αυτή η δυσανεξία εκφραζόταν, λοιπόν, μέσα από κάθε είδους έργα, όπως σατιρικά, ιστοριογραφικά, λόγους συμβουλευτικού ή δικανικού χαρακτήρα, αλλά και μέσα από ψόγους, εγκώμια και πανηγυρικούς, όπου η χριστιανική θρησκεία και οι αυτοκράτορες που την υποστήριζαν εμφανίζονταν ως υπαίτιοι για τη γενικότερη παρακμή της εποχής τους²¹⁴.

Επίσης σχετικού χαρακτήρα ήταν και η αγωνία που εκφραζόταν συχνά από τους ειδωλολάτρες συγγραφείς για το ότι η ρητορική και η κλασική παιδεία διέτρεχαν άμεσο κίνδυνο από την επικράτηση της νομικής επιστήμης και της στενογραφίας. Ήδη από τα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. ο Πλίνιος, ο Κοϊντιλιανός, ο Τάκιτος και ο Λογγίνος έλεγαν ότι η ρητορική - με την έννοια της ρητορείας - δεν είχε πια την αίγλη του παρελθόντος. Τότε μπορεί να ήταν κάπως υπερβολική η εκτίμησή τους, αλλά τον 4^ο αι. μ.Χ. ήταν πλέον βάσιμες οι ανησυχίες του Λιβάνιου, του Ιουλιανού και του Ευνάπιου για την απομάκρυνση των νέων από το ιδεώδες του *vir bonus, dicendi peritus*²¹⁵.

Είδαμε, λοιπόν, ότι πλην της αποκαλούμενης «Krisenrhetorik» των ελληνόφωνων ειδωλολατρών συγγραφέων του 3^{ου}, 4^{ου}, 5^{ου} και 6^{ου} αι.²¹⁶

²¹³ Για την αναπόφευκτη αυτή πνευματική και κοινωνική ώσμωση, βλ. Elm, *Sons, passim*.

²¹⁴ Πολύ κατατοπιστική για το θέμα αυτό είναι η πρόσφατη μονογραφία του J. Stenger, *Hellenische Identität in der Spätantike. Pagane Autoren und ihr Unbehagen an der eigenen Zeit* [Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, 97], Berlin - New York 2009, 1-10, όπου παρουσιάζονται συνοπτικά τα έργα αυτά.

²¹⁵ Βλ. Λιβ., *Λόγ.*, 1.214, 234, 2.43-46, 43.4 κ.εξ., 62. 21-23 (για τη νομική επιστήμη). Επίσης Λιβ., *Λόγ.*, 62. 8-10 και *Επιστ.*, 1224 (για τη στενογραφία).

²¹⁶ Μία ιδιότυπη περίπτωση αποτελεί το έργο *Κατάστασις* του Συνέσιου Κυρήνης, ο οποίος από τη θέση του επίσκοπου Πτολεμαΐδας (σημερινή Τολμέιτα στη Λιβύη) θρηνεί για την πολιορκία και τη λεηλασία της Πεντάπολης από τους «βάρβαρους» επιδρομείς από το 406 μέχρι το 412 μ.Χ. (ο ίδιος πεθαίνει το 413 μ.Χ.). Με το κείμενό του αυτό απευθύνεται στην αυτοκρατορική αυλή στην Κωνσταντινούπολη και υπαινίσσεται την κατάσταση της

παρατηρείται και μία αρκετά εντατική προσπάθεια από την πλευρά των τελευταίων προκειμένου να διαμορφώσουν πιο ξεκάθαρα την παγανιστική τους ταυτότητα έναντι του συνεχώς ανερχόμενου χριστιανισμού. Έτσι μπορούν να ερμηνευθούν πολλά από τα έργα της επιδεικτικής ρητορικής της περιόδου αυτής και κυρίως αυτά που γράφτηκαν από τους Λιβάνιο, Ιουλιανό, Θεμίστιο και Ιμέριο²¹⁷.

Για παράδειγμα τα εγκώμια πόλεων, τόσο τα εγκιβωτισμένα σε άλλους λόγους όσο και τα αυτοτελή, που γράφτηκαν από τους παραπάνω συγγραφείς, ήταν ένας καλός τρόπος για να καλλιεργηθεί και να ενισχυθεί η ταυτότητα των ειδωλολατρών της εποχής αυτής. Είτε συνδέοντας τις εγκωμιαζόμενες πόλεις με σημαντικές πόλεις-σύμβολα της κλασικής Ελλάδας²¹⁸, είτε ταυτίζοντας τις πόλεις αυτές με λαμπρές στιγμές της αρχαίας ελληνικής ιστορίας²¹⁹, είτε εστιάζοντας αποκλειστικά στα οικοδομήματα και τους ναούς, που σχετίζονταν με την ειδωλολατρική θρησκεία και με το ειδωλολατρικό παρελθόν των πόλεων, και παραβλέποντας απολύτως τα όποια στοιχεία τους είχαν να κάνουν με τον χριστιανισμό²²⁰ μπορούσαν από τη μια να προβάλουν και να

παρακμής που βιώνει ο τόπος του. Άρα η «Krisenrhetorik» δεν ήταν χαρακτηριστικό μόνο των παγανιστών συγγραφέων.

²¹⁷ Τα έργα αυτά είναι πολλά και ο αριθμός των σχετικών μελετών αυξάνεται διαρκώς. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί ο *Άντιοχικός* λόγος του Λιβανίου, που, όπως θα φανεί και παρακάτω στο υποκεφ. II.3.vi. «Ο *Άντιοχικός* του Λιβανίου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης» σε μεγάλο βαθμό γράφτηκε και για να ενισχυθεί η φθίνουσα ελληνορωμαϊκή θρησκεία.

²¹⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το ένα από τα δύο εγκώμια του Ιμέριου για την Κωνσταντινούπολη, το οποίο όμως αποσκοπεί στο να εγκωμιάσει τον ίδιο τον Ιουλιανό. Εκεί ο Ιμέριος αποσιωπά εντελώς το πώς και από ποιον ιδρύθηκε η πόλη και παραπέμπει τους ακροατές του στις αττικές της ρίζες (Ιμέρ., *Λόγ.* 41. 2-3).

²¹⁹ Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Λιβανίου, ο οποίος στον *Άντιοχικόν* του λόγο (Λιβ., *Λόγ.* 11. 69-71) συνδέει επιδέξια τα Μηδικά και τον ελληνικό θρίαμβο με την Αντιόχεια λέγοντας ότι εκείνη την εποχή οι κάτοικοί της ανέσχεσαν επίτηδες την οικονομική ανάπτυξη της πόλης, αφενός για να αποφύγουν τη συμμετοχή τους στον πόλεμο κατά των Ελλήνων και αφετέρου για να αποφύγουν την οριστική ρήξη με την ισχυρή περσική αυτοκρατορία.

²²⁰ Βλ. πάλι στον *Άντιοχικόν*, όπου στο εκτενές τμήμα της περιγραφής της πόλης παρατηρείται απουσία αναφοράς σε χριστιανικά κτήρια (Λιβ., *Λόγ.* 11. 196-264).

προπαγανδίσουν την αρχαία ελληνική θρησκεία και από την άλλη να δείξουν έμμεσα τη δυσφορία τους για τη σύγχρονη τους εποχή²²¹.

Για τα έργα της λεγόμενης τρίτης σοφιστικής έχουν αρχίσει εδώ και κάποια χρόνια να γίνονται προσπάθειες από τους μελετητές προκειμένου τόσο να ομαδοποιηθούν οι διαφορές τους σε σχέση με τα έργα της δεύτερης σοφιστικής²²² όσο και να εντοπιστούν οι επιρροές που έχουν δεχτεί οι ρήτορες και οι συγγραφείς από τους αντίστοιχους λογίους της δεύτερης σοφιστικής²²³.

Μία δε από τις πιο ενδιαφέρουσες εκδοχές που έχουν διατυπωθεί τελευταία για τον τρόπο με τον οποίο επηρεάστηκε ο Λιβάνιος από τον Αίλιο Αριστείδη είναι αυτή του J. Vanderspoel στο συνέδριο με θέμα τη δεύτερη σοφιστική στο Univ. Laval στο Quebec το 2007²²⁴. Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως εφαλτήριο για να εξεταστούν συνολικότερα οι εκλεκτικές συγγένειες μεταξύ συγγραφέων του 4^{ου} και του 5^{ου} αι. με συγγραφείς της δεύτερης σοφιστικής, το έργο του Αριστείδη - μετά από ενάμιση αιώνα που ήταν στην αφάνεια - έγινε γνωστό στον Λιβάνιο και τους άλλους εκπροσώπους της τρίτης σοφιστικής κυρίως από το 350 μ.Χ. και έπειτα. Τότε εικάζουν οι μελετητές ότι ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη μία βιβλιοθήκη για τους σκοπούς της οποίας αντιγράφηκαν έργα διαφόρων σπουδαίων προγενέστερων συγγραφέων μεταξύ των οποίων και του Αίλιου Αριστείδη. Έτσι με την εκδοχή του αυτή ο J. Vanderspoel εξηγεί και το δυσερμήνευτο κενό του 3^{ου} αι. μ.Χ., από τον οποίο δεν μας σώζονται καθόλου έργα ρητορικής - πλην ίσως του φερόμενου ως ψευδεπίγραφου λόγου *Εἰς βασιλέα*, για τον οποίο όμως δεν

²²¹ Για τη χρήση του χώρου από ελληνόφωνους ρήτορες του 4^{ου} αι. μ.Χ. ως μέσου για τη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας των ειδωλολατρών, βλ. πολύ κατατοπιστικά Stenger, *Identität*, 34-53, το κεφ. 2.2. με τίτλο «Die Vermessung Griechenlands».

²²² Βλ. παραπάνω σημ. 200 και ειδικά Quiroga, *Third Sophistic*, 35 κ.εξ., όπου όμως δεν στοιχειοθετούνται επαρκώς τα τελικά συμπεράσματα.

²²³ Βλ. ενδεικτικά τις ακόλουθες τρεις ανακοινώσεις στο πλαίσιο συνεδρίου που είχε ως θέμα του τη δεύτερη σοφιστική και διεξήχθη το 2007 στο Παν/μιο Laval στο Quebec: J. Vanderspoel, *Were the Speeches of Aelius Aristides 'Rediscovered' in the 350s AD?*, D. Johnson, *Libanius' Monody for Daphne* (Oration 60) and the *Eleusinos Logos* of Aelius Aristides και C.R. Raschle, *Thémistios et la Seconde Sophistique: le thème du tyran*, στο: T. Schmidt - P. Fleury (εκδ.), *Perceptions of the Second Sophistic and Its Times / Regards sur la Seconde Sophistique et son époque* [Phoenix supplementary volumes, 49], Toronto 2011, 187-198, 199-215 και 216-234 αντίστοιχα.

²²⁴ Βλ. Vanderspoel, *Speeches*, *passim*.

είμαστε ακόμη σίγουροι ότι δεν ήταν τελικά πόνημα του Αίλιου Αριστείδη και επομένως του 2^{ου} αι. μ.Χ.²²⁵.

Γεγονός πάντως παραμένει ότι οι μελέτες που έχουν γίνει δεν είναι ακόμα αρκετές, ώστε να μπορούν να συναχθούν ασφαλή συμπεράσματα για τις ομοιότητες, τις διαφορές και τις συνδέσεις μεταξύ της δεύτερης και της τρίτης σοφιστικής. Έτσι προσωρινά αρκείται κανείς σε διαπιστώσεις γενικότερου χαρακτήρα, όπως αυτή του E. Swain: «[...] much comes from the fourth century and later - especially Sopater, Choricus of Gaza (second quarter of the 6th century), and Libanius himself. These figures are part of the literary tradition of the Second Sophistic. But the world they live in is quite different. The consequences of the establishment of Christianity are one major change; the reorganized Roman Empire of the later third century and after is another. If in Libanius we can still recognize the combination of letters and political activity recorded by Philostratus, we can also see him trying to make sense of a changed of a changed world»²²⁶ ή της A. Cameron: «Greek literature in late antiquity was dynamic and subject to considerable change, just like the historical context from which it came»²²⁷.

²²⁵ Βλ. Vanderspoel, *Speeches*, 189-190 και ειδικά σημ. 6, 7 και 12 για την υποστήριξη της αριστείδειας πατρότητας του *Εἰς βασιλέα*.

²²⁶ Βλ. S. Swain, *Sophists and Emperors: The Case of Libanius*, στο: Swain - Edwards, *Approaching*, 362-3.

²²⁷ Βλ. A. Cameron, *New Themes and Styles in Greek Literature. A Title Revisited*, στο: S. Fitzgerald Johnson, *Greek Literature in Late Antiquity: Dynamism, Didacticism, Classicism*, Aldershot - Burlington 2006, 18.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ.

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΕΙΔΟΥΣ ΤΩΝ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΓΚΩΜΙΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

If we define genre as the set of audience expectations which shapes and constraints each individual composition, we must take into account the nature of the audience and the occasion that informed their expectation.

L. Kurke, *The Traffic of Praise*, 1

ΙΙ.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το επιδεικτικό ρητορικό είδος των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων μέχρι πρότινος δεν ήταν ξεκάθαρο πότε ακριβώς έκανε την εμφάνισή του στην ελληνική γραμματεία. Γνωρίζαμε μεν ότι εγκώμια πόλεων μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης γράφονταν, εκφωνούνταν ή και άδονταν στην αρχαία Ελλάδα, πάντα ως τμήματα άλλων ποιητικών, ρητορικών, ιστορικών ή και φιλοσοφικών κειμένων²²⁸, αλλά δεν είχαμε εντοπίσει την πορεία που οδήγησε στα αυτοτελή εγκώμια πόλεων. Πόσο μάλλον δεν είχαμε προσδιορίσει ποια είναι τα κείμενα αυτά. Προκειμένου, λοιπόν, να διερευνήσουμε τις βασικές παραμέτρους, που έπαιξαν ρόλο στη διαμόρφωση του είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, και προκειμένου να δούμε τους βασικούς χρονικούς σταθμούς της μακράς, όπως θα φανεί, χρονικής αυτής εξέλιξης, θα λειτουργήσουμε ως ιχνηλάτες.

Στο πρώτο στάδιο της ιχνηλασίας έχοντας οδηγό μας την υπάρχουσα αρκετά περιορισμένη βιβλιογραφία - και κυρίως το κεφάλαιο «L'éloge de cités» από το δίτομο έργο του L. Pernot για τη διαμόρφωση των εγκωμίων

²²⁸ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 183: «Ce rapide survol montre que l'image antique de la cite repose sur des analyses et des descriptions effectuées dans des domaines très divers. La topique épictique de l'éloge de cité a hérité de ces multiples traditions, et cette diversité constitue une importante difference par rapport à l'éloge de personne: tandis que l'image épictique de la personne était presque exclusivement d'origine philosophique, l'image de la cite fait appel à des traits poetiques, geographiques, historiques, en sus de la philosophie».

στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα μέχρι και το τέλος της δεύτερης σοφιστικής²²⁹ - θα συγκεντρώσουμε τα ποιητικά και πεζά εκείνα έργα, όπου υπάρχουν μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων ή αξιομνημόνευτες εγκωμιαστικές αναφορές και εκφράσεις σχετικές με πόλεις γνωρίζοντας εξ αρχής ότι μία τέτοια προσπάθεια δεν μπορεί να καλύψει πλήρως τη γραμματεία τόσων αιώνων και τόσων διαφορετικών λογοτεχνικών ειδών. Εντούτοις είναι ο μόνος τρόπος προκειμένου να έχουμε μία κατά το δυνατόν επαρκή και πολυπρισματική εικόνα για το γιατί και για το πώς εγκωμιάζαν τις πόλεις τους οι συγγραφείς των ποιητικών και πεζών αυτών κειμένων από την αρχαϊκή εποχή και τα ομηρικά έπη μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα.

Τι σημαίνει όμως παράδοση εγκωμίων πόλεων στην αρχαιότητα; Μπορούμε να μιλάμε για αυτοτελή, για μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων και για εγκωμιαστικές εκφράσεις πόλεων; Ποιες ήταν οι μεταξύ τους συνάφειες και ποιοι υπήρξαν οι βασικοί σταθμοί στην εξέλιξή τους από την κλασική εποχή μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα; Τι γνωρίζουμε για το θέμα της «παραστασιακότητας» (performativity) των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων στην αρχαιότητα; Και, τέλος, υπάρχει τρόπος να αξιοποιηθούν οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα, ώστε να γίνει μία πρώτη προσέγγιση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων της ύστερης βυζαντινής εποχής;

Το να απαντηθούν τα συγκεκριμένα ερωτήματα στο πλαίσιο ενός κεφαλαίου συνιστά για δύο λόγους εγχείρημα ίσως υπερβολικά φιλόδοξο και τολμηρό: πρώτον, λόγω της μεγάλης έκτασης της χρονικής περιόδου (6^{ος} αι. π.Χ. - 6^{ος} αι. μ.Χ.) και, δεύτερον, λόγω των αρκετών στρεβλώσεων και παρερμηνειών που συναντά κανείς, όταν έρχεται σε επαφή με τη μέχρι σήμερα βιβλιογραφία. Ωστόσο η επανεξέταση των ζητημάτων αυτών σε συνάρτηση και με τη βιβλιογραφία των τελευταίων είκοσι χρόνων κρίνεται απαραίτητη δεδομένης της έμφασης που δόθηκε στα εγκώμια πόλεων τόσο στην ύστερη αρχαιότητα όσο και στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Με βάσει τα παραπάνω θα γίνει κατ' αρχάς η παρουσίαση των εγκωμίων και εγκωμιαστικών εκφράσεων πόλεων, που αποτελούσαν τμήματα άλλων ευρύτερων έργων ρητορικών και μη, πεζών και ποιητικών, από τον 6^ο αι. π.Χ. μέχρι πριν την εκδήλωση του φαινομένου της δεύτερης

²²⁹ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éløge*, 178-216.

σοφιστικής, διότι το υλικό αυτό - αν και ποικίλο - θεωρείται σημαντικό για τη διαμόρφωση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, που έλαβε χώρα κατά την ύστερη αρχαιότητα.

Έπειτα θα ακολουθήσει η παρουσίαση δύο ρητορικών ειδών της κλασικής εποχής, των αθηναϊκών επιταφίων και των πανηγυρικών-παναθηναϊκών λόγων, με βάση την τελετουργική και θρησκευτική τους λειτουργία καθώς και με βάση την παραστασιακότητά τους. Θα δοθεί έμφαση στη μεταξύ τους ειδολογική συνάφεια - παρόλη τη φαινομενική αντίθεση μεταξύ της εορταστικής πανηγύρεως και της πένθιμης επιτάφιας τελετής - και θα αποδειχθεί η καθοριστική συμβολή τους στην τελική διαμόρφωση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων στο διάστημα μεταξύ του 2^{ου} και του 4^{ου} αι. μ.Χ., μία εξέλιξη που ίσως να αποτελεί και την πιο ενδιαφέρουσα φάση της ιστορίας του είδους. Επιπλέον θα σχολιαστεί και ο εξίσου σημαντικός ρόλος των καταλογάδην εγκωμίων-πανηγυρικών λόγων της ελληνιστικής εποχής, των οποίων γνωρίζουμε την ύπαρξη μόνο από επιγραφές.

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν οι θεωρητικές οδηγίες των ρητορικών εγχειριδίων της αρχαιότητας για το πώς πρέπει να εγκωμιάζονται οι πόλεις, όπου ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στις δύο πραγματείες του Μένανδρου του Ρήτορα του τέλους του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Τέλος, θα εξεταστούν αναλυτικότερα ο Παναθηναϊκός λόγος του Αίλιου Αριστείδη (μέσα 2^{ου} αι. μ.Χ.) και ο έντονα επηρεασμένος από αυτόν Άντιοχικός του Λιβάνιου (μέσα 4^{ου} αι. μ.Χ.), με σκοπό να αποδειχθούν τα εξής: πρώτον, ότι ο Παναθηναϊκός υπήρξε το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης, που συνετέθη στη ελληνική γλώσσα και που σε μεγάλο βαθμό συνέβαλε στη θεωρητικοποίηση του είδους από τον Ψευδο-Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά και κυρίως τον Μένανδρο, και, δεύτερον, ότι ο Άντιοχικός υπήρξε το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης, στο οποίο περιελήφθη εκτενής περιγραφή-έκφρασις της πόλης.

Προτού όμως περάσουμε στην εξέταση του πρώτου από τα στάδια διαμόρφωσης του είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, θα πρέπει να διευκρινήσουμε τι θα εννοούμε στη συνέχεια με τους όρους «εγκωμιαστικές αναφορές πόλεων», «εγκωμιαστικές εκφράσεις πόλεων» και «μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων».

Ο όρος «εγκωμιαστικές αναφορές πόλεων», που είναι και ο απλούστερος των τριών, θα περιγράφει εφεξής τις πολύ σύντομες αναφορές σε πόλεις τις ενσωματωμένες σε ευρύτερα κείμενα, οι οποίες θα έχουν εγκωμιαστικό χαρακτήρα και οι οποίες μπορεί να περιορίζονται ακόμη και σε μία φράση, μία πρόταση, ένα ονοματικό σύνολο ή και ένα εγκωμιαστικό επίθετο.

Αντίθετα ο όρος «εγκωμιαστικές εκφράσεις πόλεων» δημιουργεί αρκετά ερωτηματικά ως προς τη σημασία του εξαιτίας δύο κυρίως παραγόντων.

Πρώτος παράγοντας είναι η σύγχυση που ακόμη και σήμερα σε έναν βαθμό επικρατεί σε σχέση με το ακριβές περιεχόμενο του όρου «έκφραση». Ο κύριος λόγος είναι ότι άλλη ήταν η σημασία του στην αρχαιότητα και τον μεσαίωνα και άλλο σημασιολογικό φορτίο έλαβε η λέξη από το δεύτερο μισό του 20^{ου} αι. Συγκεκριμένα τότε ήταν που, βάσει των αναγεννησιακών περιγραφών έργων τέχνης από τους Giorgio Vasari και Pietro Aretino, οι οποίες έθεσαν ουσιαστικά και τα θεμέλια της κριτικής και της ιστορίας της τέχνης, ο όρος «ekphrasis» άρχισε να χρησιμοποιείται με την περιοριστική έννοια της «περιγραφής έργων τέχνης»²³⁰.

Αυτό το μεταγενέστερο σημασιολογικό στένεμα του όρου «έκφραση» μπορεί να διευκόλυνε τους ιστορικούς της τέχνης λειτούργησε όμως αρκετά παρελκυστικά σε σχέση με την έρευνα για τις εκφράσεις κατά την αρχαιότητα και τον μεσαίωνα. Ως εκ τούτου φτάσαμε στα τέλη της δεκαετίας του '90 και στις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αι., όπου χάρη στα πορίσματα των μελετών της R. Webb²³¹ προσδιορίστηκαν για πρώτη φορά σε βάθος το περιεχόμενο και τα ειδικά χαρακτηριστικά των αρχαίων έκφρασεων και ο όρος *ekphrasis* άρχισε πάλι να χρησιμοποιείται με την έννοια του αρχαίου ρητορικού *terminus technicus*. Συγκεκριμένα βάσει της πρώτης εμφάνισης του όρου στα *Προγυμνάσματα* του Αίλιου Θέωνα τον 1^ο αι. μ.Χ. η *ekphrasis* είναι η περιγραφή ενός προσώπου ή ενός πράγματος,

²³⁰ Βλ. σχετικά S. Alpers, *Ekphrasis and Aesthetic Attitudes in Vasari's Lives*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institute* 12 (1960), 190-215, E.C. Harlan, *The Description of Paintings as a Literary Device and its Application in Achilles Tatius* [ιδιακτ. διατρ., Univ. of Columbia], Columbia 1965, M. Baxandall, *Giotto and the Orators*, Oxford 1972, N.E. Land, *Ekphrasis and Imagination: Some Observations on Pietro Aretino's Art Criticism*, *The Art Bulletin* 68 (1986), 207-217.

²³¹ Βλ. R. Webb, *Ekphrasis Ancient and Modern: The Invention of a Genre*, *Word & Image* 15 (1999), 7-18, 11-15 και της ίδιας, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Farnham 2009.

ενός τόπου ή μίας κατάσταση με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ενάργεια και παραστατικότητα, ώστε το περιγραφόμενο αντικείμενο σχεδόν να «έρχεται» μπροστά στα μάτια του αποδέκτη του λόγου²³².

Ο δεύτερος παράγοντας που μπορεί να δημιουργήσει ερωτηματικά σε σχέση με το ακριβές περιεχόμενο των «εγκωμιαστικών εκφράσεων πόλεων» είναι η εδώ και δεκαετίες εσφαλμένη ταύτισή τους με τα «εγκώμια πόλεων» και η οποία θα παρουσιαστεί αναλυτικά και θα σχολιαστεί στο κεφ. II.4. «Αυτοτελή εγκώμια πόλεων κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο και η αποκατάσταση μίας γραμματολογικής ασάφειας»²³³.

Ανεξάρτητα πάντως από τις δυσκολίες που σχετίζονται με την ασαφή μέχρι τώρα σημασία του όρου *ἔκφρασις* και παρά τον πιο πρόσφατο ορισμό της μοντέρνας έκφρασης ως «a verbal representation of a visual representation»²³⁴, που κάνει τα όρια μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης έκφρασης λιγότερο διακριτά²³⁵, στην παρούσα διατριβή και ειδικά στα επόμενα υποκεφάλαια οι «εγκωμιαστικές εκφράσεις-περιγραφές πόλεων» θα έχουν την έννοια που είχαν οι εκφράσεις στην αρχαιότητα και θα αφορούν στα εγκωμιαστικά εκείνα κείμενα για τις πόλεις που θα είναι από τη μία εκτενέστερα από τις «εγκωμιαστικές αναφορές πόλεων» και από την άλλη πιο περιγραφικά και περισσότερο εναργή από τα «εγκώμια πόλεων».

Παρά ωστόσο την παραπάνω σαφή διάκριση των τριών όρων, «αναφορές», «εκφράσεις» και «εγκώμια», για λόγους οικονομίας επιλέξαμε στους τίτλους των επόμενων δύο υποκεφαλαίων II.2.i. και II.2.ii. να χρησιμοποιήσουμε μόνο το «αναφορές», που θα καλύπτει συμβατικά και τους άλλους δύο όρους.

²³² Βλ. Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 118.7-10, στο: Aelius Theon (Spengel), 118: *Ἐκφρασίς ἐστι λόγος περιηγηματικὸς ἐναργῶς ὑπ' ὅψιν ἄγων τὸ δηλούμενον. Γίνεται δὲ ἔκφρασις προσώπων τε καὶ πραγμάτων καὶ τόπων καὶ χρόνων. Στην πράξη βέβαια υπήρχαν και άλλες κατηγορίες εκφράσεων. Βλ. σχετικά Webb, *Ekphrasis*, *passim*.*

²³³ Βλ. παρακάτω σελ. 255-268.

²³⁴ Βλ. J. Heffernan στο έργο του *The Museum of Words: The Poetics of Ekphrasis from Homer to Ashberry*, Chicago 1993, 3-4.

²³⁵ Βλ. σχετικά την κριτική του βιβλίου της Webb από τον M. Squire στο *Aestimatio* 5 (2008), 234-245, το πρόσφατο άρθρο του ίδιου, *Ekphrasis at the Forge and the Forging of Ekphrasis: The 'Shield of Achilles' in Graeco-Roman Word and Image*, *Word & Image* 29 (2013), 157-191, ειδικά 161-163 και σημ. 38 με βιβλιογραφία σχετικά με την αρχαία σημασία της έκφρασης.

II.2. Εγκωμιαστικές αναφορές, εγκωμιαστικές εκφράσεις-περιγραφές και μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων

II.2.i. Εγκωμιαστικές αναφορές σε πόλεις στο πλαίσιο ποιητικών κειμένων

Μετά την αναγκαία διασάφηση ανάμεσα στην αρχαία και τις μοντέρνες σημασίες του όρου «έκφραση» καλούμαστε στη συνέχεια - όσο βέβαια το περιοριστικό πλαίσιο της εν λόγω διατριβής μας επιτρέπει - να συγκεντρώσουμε ένα ικανό δείγμα γραφής από μη αυτοτελείς εγκωμιαστικές αναφορές, μη αυτοτελείς εκφράσεις-περιγραφές και μη αυτοτελή εκτενεστέστερα εγκώμια σε πόλεις. Η μόνη δέσμευση που έχουμε είναι ότι τα συγκεκριμένα αποσπάσματα θα πρέπει να απαντούν αποκλειστικά σε ποιητικά κείμενα από όλο το φάσμα της ελληνικής γραμματείας. Κατά τον τρόπο αυτό μπορούμε να αναζητήσουμε τα σχετικά δείγματα τόσο από τα ομηρικά έπη και τις επινίκειες ωδές, όσο και από τις ιστορικές ελεγείες και τις τραγωδίες της κλασικής περιόδου, καθώς και από τις κτίσεις πόλεων, που περιλαμβάνονταν σε επιγράμματα και σε άλλα ποιητικά έργα της αρχαϊκής, της κλασικής, της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου²³⁶.

Το δε θέμα της επιδεικτικής ποίησης και της διαχρονικής της παρουσίας από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τη βυζαντινή περίοδο είναι εξίσου επίκαιρο με το θέμα της εξέλιξης της επιδεικτικής ρητορικής, όπως αυτή παρουσιάστηκε στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους της παρούσας διατριβής. Ωστόσο παρά τη μεγάλη συνάφεια των λογοτεχνικών ειδών της επιδεικτικής ρητορικής και της επιδεικτικής ποίησης δεν είναι εύκολο στο παρόν περιορισμένο πλαίσιο να προβούμε σε μία ανάλογη παρουσίαση της εξέλιξης της τελευταίας.

Επομένως θα αρκεστούμε στο να αναφέρουμε αφενός το κλασικό πλέον έργο του J. Walker, *Rhetoric and the Poetics in Antiquity*, το οποίο όμως καλύπτει

²³⁶ Βλ. συνοπτικά Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 178-179. Για περισσότερα παραδείγματα βλ. ενδεικτικά E. Kienzle, *Der Lobpreis von Städten und Ländern in der älteren griechischen Dichtung*, Kallmünz 1936, H. Gruber, *Der Lobpreis von Städten und Ländern in der griechischen Dichtung der alexandrinischen Zeit*, Graz 1939, LaRue Van Hook, *The Praise of Athens in Greek Tragedy*, *The Classical Weekly* 27 (1934), 185-188 και H. R. Butts, *The Glorification of Athens in Greek Drama* [Iowa Studies in Classical Philology, 40], Vandalia, Missouri 1947.

μέχρι και την εποχή του φαινομένου της δεύτερης σοφιστικής²³⁷, και ορισμένες πιο στενού ενδιαφέροντος μελέτες σχετικά με διάφορα ποιητικά είδη προερχόμενα από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, τα οποία είτε εμπεριείχαν επιδεικτικά στοιχεία είτε ήταν αμιγώς επιδεικτικού χαρακτήρα. Οι πιο αντιπροσωπευτικές τέτοιες μελέτες είναι τα επίσης κλασικά πλέον έργα των A. Hardie, G. Nagy, W.H. Race και E.L. Bowie²³⁸, και αφετέρου ορισμένες μονογραφίες νεώτερων μελετητών κυρίως για μεμονωμένους ποιητές της αρχαιότητας²³⁹.

Πιο συγκεκριμένα, στα ομηρικά έπη η πόλη εγκωμιάζεται με επιγραμματικό τρόπο σε πολλά χωρία, με αποτέλεσμα να καθίσταται αδύνατη η συγκεντρωτική τους εξέταση²⁴⁰. Υπάρχουν ωστόσο ορισμένες

²³⁷ Βλ. παραπάνω σελ. 19 σημ. 59, σελ. 21 σημ. 62 και Walker, *Rhetoric*, 120: «'Poetry' stands to 'rhetoric' as one of its major divisions, and as the eldest form of epideictic eloquence, along with the newer 'free verse' forms of historical, philosophical, panegyric, and declamatory logoi, which are descended from Homeric narrative, Hesiodic wisdom-lore, and the varieties of lyric praise and blame».

²³⁸ Βλ. τις αρχικές μελέτες των J. Esteve Forriol, *Die Trauer- und Trostgedichte in der römischen Literatur untersucht nach ihrer Topik und ihrem Motivschatz*, München 1962 και T. Viljamaa, *Studies in Greek Encomiastic Poetry of the Early Byzantine Period* [Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum 42,4], Helsinki 1968 καθώς και τα μετέπειτα πιο συνθετικά έργα για την παρουσία της ρητορικής στην ποίηση των ελληνορωμαϊκών χρόνων των G. Nagy, *The Best of the Achaeans: Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*, Baltimore 1999, του ίδιου, *Ancient Greek Praise and Epic Poetry: Some Typological Considerations*, στο: J.M. Foley (εκδ.), *Oral Tradition in Literature: Interpretation in Context*, Columbia 1986, 89-102, A. Hardie, *Statius and the Silvae: Poets, Patrons and Epideixis in the Graeco-Roman World* [ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 9], Liverpool 1983, W.H. Race, *Pindaric Encomium and Isokrates' Evagoras*, 117 (1987), 131-155, του ίδιου πιο πρόσφατα, *Rhetoric, passim*, E.L. Bowie, *Greek Poetry in the Antonine Age*, στο: D.A. Russell (εκδ.), *Antonine Literature*, Oxford 1990, 53-90, του ίδιου, *Sympotic Praise*, *Gaia* 6 (2002), 169-199.

²³⁹ Βλ. με τη σειρά που εκδόθηκαν W.D. Furley, *Praise and Persuasion in Greek Hymns*, *JHS* 115 (1995), 29-46, W.D. Furley - J.M. Bremer, *Greek Hymns: Selected Cult Songs from the Archaic to the Hellenistic Period*, Tübingen 2001, S. Barbantani, *Φάτις νικηφόρος: Frammenti di elegia encomiastica nell' età delle Guerre Galatiche* [Supplementum Hellenisticum, 958 and 969], Milan 2001, R. Hunter, *Theocritus: Encomium of Ptolemy Philadelphus*, Berkeley 2003, L. Miguelez - Caverio, *Poems in Context: Greek Poetry in the Egyptian Thebaid 200 - 600 AD* [Sozomena, 2], Berlin 2008, Schindler, *Per carmina laudes, passim*.

²⁴⁰ Οι μόνες σχετικές μελέτες που διαθέτουμε μέχρι στιγμής είναι αφενός αυτή του E. Kienzle (βλ. παραπάνω σημ. 236), όπου όμως οι εγκωμιαστικές αναφορές στις ομηρικές πόλεις, που είναι κυρίως επίθετα, παρατίθενται με τρόπο αναχρονιστικό ταξινομημένες σύμφωνα με τους εγκωμιαστικούς τόπους, όπως περιλαμβάνονται στις οδηγίες του Μένανδρου I (3^{ος} αι. μ.Χ.) για το πώς πρέπει να εγκωμιάζονται αἱ πόλεις και αἱ χώραι, και

κοινές συνιστώσες των χωρίων αυτών που αξίζει να αναφερθούν. Κατ' αρχάς δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η εικόνα της πόλης, όπως προβάλλεται από τον ομηρικό ποιητή ή ορθότερα από όποιους συνέβαλαν στην προφορική μετάδοση κατ' αρχάς και στη συνέχεια στην καταγραφή των επικών ποιημάτων²⁴¹, είναι ο συνδυασμός των στοιχείων που ο ίδιος έβλεπε στις σύγχρονες με αυτόν πόλεις, δηλαδή στις πόλεις της αρχαϊκής εποχής, και όσων φανταζόταν ότι υπήρξαν στις πόλεις της ύστερης μυκηναϊκής εποχής, της εποχής δηλαδή κατά την οποία διαδραματίστηκαν οι ιστορίες της Ιλιάδας και της Οδύσσειας²⁴². Βάσει, λοιπόν, της παραπάνω σύνθεσης οι πόλεις στα ομηρικά έπη εγκωμιάζονται συχνά αλλά με συντομία χάρη στα πολλά και ιδιαιτέρως περιγραφικά ομηρικά επίθετα και ο εγκωμιασμός τους γίνεται πάντα σε συνάρτηση με κάποιο από τα συστατικά τους στοιχεία, δηλαδή τα τείχη τους, τον ιερό τους χαρακτήρα και το έμψυχό τους υλικό, δηλαδή τους κατοίκους τους²⁴³.

αφετέρου είναι αυτή του S. Scully, *Homer and the Sacred City* [Myth and Poetics Series], Ithaca - London 1990.

²⁴¹ Τα θέματα που ακόμα απασχολούν τους ομηριστές αφορούν στη σύνθεση, την παράσταση και την κειμενοποίηση των ομηρικών επών, δηλαδή το πότε και κάτω από ποιες συνθήκες έγινε η σύνθεση και η καταγραφή τους. Σύμφωνα με την πρόσφατη τολμηρή μεν αλλά και σοβαρά στοιχειοθετημένη νεοαναλυτική άποψη της M.S. Jensen, που αίρει όλες τις προηγούμενες ενωτικές απόψεις και διορθώνει τις αναλυτικές και νεοαναλυτικές, τα ομηρικά έπη υπήρχαν ως προφορική παράδοση μέχρι το δεύτερο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ, όταν περίπου το 522 π.Χ. με την υποστήριξη του Ίππαρχου μία ομάδα γραφέων υπό τον Ονομάκριτο, τον οποίο γνωρίζουμε από τον Ηρόδοτο (Ιστ. 7.6.3), κατέγραψαν σε διάρκεια 24 ημερών μία εκτεταμένη εκδοχή της ιστορίας της σχετικής με τον θυμό του Αχιλλέα, την οποία απήγγειλε ο ραψωδός-νικητής στα Παναθήναια για να γιορτάσει τη νίκη του. Στη συνέχεια, σύμφωνα με τη θεωρία της M.S. Jensen, ένας επόμενος ραψωδός απήγγειλε την ιστορία για τον νόστο του Οδυσσέα. Τα επισήμως πια αυτά καταγραμμένα κείμενα αντιγράφηκαν και φυλάχτηκαν στην Ακρόπολη, ενώ στους γραφείς αφιερώθηκαν αναθηματικά αγάλματα. Βλ. M.S. Jensen, *Writing Homer: A Study Based on Results from Modern Fieldwork* [Scientia Danica, Series Humanistica, 8,4], Copenhagen 2011.

²⁴² Από την εκτενή βιβλιογραφία για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά: M.M. Austin - P. Vidal - Naquet, *Economic and Social History of Ancient Greece: An Introduction*, transl. M.M. Austin, Berkeley 1977, 37: «[the Homeric world does not] fit into the framework of the Mycenaean world but belongs in fact to a later period» και «[The Homeric poems do] seek to portray this lost world [Mycenaean World]».

²⁴³ Βλ. Scully, *Sacred City*, *passim*. Επίσης βλ. την κριτική του παραπάνω σχήματος από τον P. Rose, *Ideology in the Iliad: Polis, Basileus, Theoi, Arethusa* 30 (1997), 151-99, 153, αλλά και την αξιοποίησή του για όλη την αρχαϊκή περίοδο από τον J.P. Crielaard, *Cities*, στο: K.A.

Όσον αφορά στη λυρική ποίηση, εγκωμιαστικές αναφορές σε πόλεις βρίσκουμε κυρίως στις επινίκιες ωδές του Πίνδαρου και του Βακχυλίδη, διότι του Στησίχορου, του σημαντικού ενδιάμεσου κρίκου μεταξύ της ομηρικής επικής αφήγησης και της πινδαρικής λυρικής αφήγησης²⁴⁴ σώζονται μόνο αποσπάσματα. Όμως, παρόλη την πολύ καλή παράδοση των επινικίων χάρη στη φροντίδα των αλεξανδρινών φιλολόγων της ελληνιστικής εποχής, η συγκέντρωση, η ταξινόμηση και η ερμηνεία των εγκωμιαστικών αναφορών για διάφορες πόλεις του δεύτερου μισού του 6^{ου} αι. π.Χ. και του πρώτου μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. είναι εργασία αρκετά απαιτητική. Ως εκ τούτου μέχρι τώρα δεν υπάρχει κάποια μελέτη για μία τέτοιου είδους συνολική προσέγγιση του θέματος στις επινίκιες ωδές, ενός ποιητικού είδους που είναι γνωστό για την πολυπλοκότητα, για τις συχνές αλλαγές μοτίβων αλλά και για τις άκαμπτες συμβάσεις του. Μπορούμε ωστόσο να κρατήσουμε τα εξής: τα μη αυτοτελή εγκώμια των πόλεων στο πινδαρικό *corpus* απαντούν σε όλες σχεδόν²⁴⁵ τις ωδές, αφορούν στην πόλη του νικητή και πραγματοποιούνται άλλοτε μέσω ενός ή και περισσότερων κυρίως κοσμητικών και λιγότερο περιγραφικών επιθέτων²⁴⁶ και άλλοτε μέσω εκτενέστερων φράσεων, που αφορούν, όπως και στα ομηρικά έπη, στα τείχη, στον ιερό τους χαρακτήρα ή στους κατοίκους. Αποτελούν δε μαζί με την επίκληση στη Μούσα, τον έπαινο του νικητή και/ή της οικογένειάς του, τον μύθο και τη συνήθως τελική προσευχή στον θεό αναπόσπαστο τμήμα όλων σχεδόν των επινικίων ωδών.

Για το συγκεκριμένο θέμα πλην δύο μικρής έκτασης γενικού χαρακτήρα δημοσιευμάτων²⁴⁷ η μέχρι τώρα έρευνα έχει περιοριστεί σε μεμονωμένες ωδές ή ομάδες ωδών και έχει ακολουθήσει τα χνάρια της γενικότερης μελέτης του πινδαρικού και βακχυλιδικού έργου. Ειδικά η έρευνα η σχετική με τις επινίκιες ωδές έχει περάσει από διάφορες φάσεις. Μετά τον στενό

Raaflaub - H. van Wees (εκδ.), *A Companion to Archaic Greece* [Blackwell Companions to the Ancient World], Chichester, U.K. - Malden, MA 2009, 353-356.

²⁴⁴ Βλ. Ch. Segal, *Archaic Choral Lyric*, στο: P. Easterling - B. Knox (εκδ.), *The Cambridge History of Classical Literature, vol. 1: Greek literature*, Cambridge 1985, 186-202, ειδικά 202.

²⁴⁵ Για τις λιγοστές περιπτώσεις όπου γίνεται απλή αναφορά στην πόλη του νικητή δίχως ούτε ένα επίθετο, βλ. Kienzle, *Lobpreis*, 95-96.

²⁴⁶ Βλ. P. Hummel, *L'épithète pindarique. Étude historique et philologique* [Sapheneia: Beiträge zur Klassischen Philologie, 3], Bern 1999.

²⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά Kienzle, *Lobpreis*, 94-107 και S. Saïd - M. Trédé - Boulmer, *L'éloge de la cité du vainqueur dans les épiniciens de Pindare*, *Ktema* 9 (1984), 161-170.

ιστορικισμό του U. von Wilamowitz - Moellendorff, ο οποίος εξέταζε το πινδαρικό έργο και άρα τις αναφορές στις πόλεις με σκοπό τη σύνθεση μίας κατά το δυνατόν ακριβέστερης βιογραφίας του Πίνδαρου²⁴⁸, προέκυψε η φορμαλιστική τομή που έγινε στις πινδαρικές σπουδές από τον E.L. Bundy. Ο E.L. Bundy θέλησε να ερμηνεύσει τις πινδαρικές ωδές ως τυπικά εγκώμια προσώπων και κοινοτήτων²⁴⁹ και είδε το εγκώμιο της πόλης του νικητή σαν ένα ακόμα από τα διάφορα επαναλαμβανόμενα μοτίβα που αποτελούν δομικά στοιχεία των επινίκιων ωδών.

Από εκεί φτάσαμε στη νεοϊστορικιστική οπτική της L. Kurke, η οποία χωρίς να απαρνηθεί εντελώς τον φορμαλισμό του E.L. Bundy, εξέτασε τον νικητή (*laudandus*) κάτω από το πρίσμα του οίκου του, του γένους του και της ευρύτερης κοινότητας, της πόλης, μέσα στην οποία ζούσε, ενώ τον ποιητή (*laudator*) τον εξέτασε ως διαμεσολαβητή της σταδιακής προσαρμογής της αριστοκρατικής ιδεολογίας των πατρώνων του ή καλύτερα παραγγελιοδοτών του στις νέες συνθήκες των εκδημοκρατιζόμενων πόλεων²⁵⁰.

Σε παρόμοια κατεύθυνση με αυτή της L. Kurke αλλά και κάπως διορθωτικά σε σχέση με τη θεωρία της τελευταίας είναι γραμμένο το τελευταίο άρθρο της M. Pavlou, όπου ερευνάται το θέμα του εγκωμίου της πόλης του νικητή μέσα από την ερμηνεία του τρίτου *Νεμεόνικου* και του ένατου *Όλυμπιονίκου* και αποδεικνύεται ότι υπήρχαν και περιπτώσεις, όπου πάτρωνας του χορικού ποιητή ήταν όλη η πόλη, οπότε και το διεξοδικό της εγκώμιο αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της ωδής²⁵¹.

²⁴⁸ Βλ. U. von Wilamowitz - Moellendorff, *Pindaros*, Berlin 1922.

²⁴⁹ Βλ. Bundy, *Studia*, 47: «We forget that this is an oral, public, epideictic literature dedicated to the single purpose of eulogizing men and communities» και 127: «the methods employed in studying the odes have been wrong and we must start a new, seeking through careful analysis of individual odes the thematic and motivational grammar of choral composition. The study of Pindar must become a study of genre».

²⁵⁰ Βλ. L. Kurke, *The Traffic in Praise: Pindar and the Poetics of Social Economy* [Myth and Poetics Series], Ithaca - N.Y. 1991. Ειδικά για τη σχέση του νικητή με την πόλη του βλ. Kurke, *Traffic*, 163-194.

²⁵¹ Βλ. M. Pavlou, *Fathers in Absentia in Pindar's Epinicians*, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 52 [2012], 57-88, 68-75 και 88: «Apart from individual commissions, though, as my analysis of *Nem.* 3 and *Ol.* 9 shows, cities could also act as contractors of encomiasts. This is an important and novel observation which invites us to examine the odes from a quite different perspective and allows a better grasp of the social and political function of epinician poetry in the archaic period».

Επίσης δεν πρέπει να αγνοηθεί η άποψη που διατυπώθηκε σχετικά πρόσφατα από τον T. Hubbard για το ότι τελικά ο Πίνδαρος και ο Βακχυλίδης τις περισσότερες κατά παραγγελία επινίκιες ωδές τους τις έγραψαν για αθλητές ή για πόλεις, που βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση και είχαν ανάγκη από διαφήμιση και προβολή²⁵².

Τέλος, ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη του N. Luranghi όσον αφορά στην ωδή του Βακχυλίδη προς τιμήν του τύραννου των Συρακουσών Ιέρωνα, όπου η θέση του εγκωμίου της πατρίδας του τελευταίου καταλαμβάνεται στην αρχή της ωδής από το εγκώμιο της Σικελίας, σύμφωνα με την οποία «the rigidity of the convention of epinician poetry suggests that here Bacchylides may be giving voice to Hieron's aspirations to be recognized as the lord of Sicily as a whole»²⁵³. Παρόμοια ερμηνεία έχει δοθεί και από τον A.D. Morrison για το εγκώμιο της Σικελίας στον πρώτο Ολυμπιονίκο²⁵⁴.

Από εντελώς άλλη σκοπιά εξετάζει τις εν γένει αναφορές στις πόλεις στην αρχαϊκή λυρική ποίηση ο J. Heirman στην πρόσφατα εκδεδομένη διατριβή του, η οποία αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος για τις απεικονίσεις του χώρου (space representations) στα αφηγηματικά κείμενα της αρχαιότητας και που διενεργείται εν μέρει και στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ υπό την εποπτεία της καθηγήτριας I. de Jong. Ο J. Heirman διαπιστώνει ότι τὰ ἄστυα και αἱ πόλεις που περιλαμβάνονται στα έργα της λυρικής ποίησης χωρίζονται σε δύο κατηγορίες. Από τη μια είναι οι μυθολογικές πόλεις, που λειτουργούν ως

²⁵² Βλ. T.K. Hubbard, *The Dissemination of Epinician Lyric: Pan-hellenism, Reperformance, Written texts*, στο: C.J. Mackie (εκδ.), *Oral Performance and its Context* (Orality and Literacy in Ancient Greece, 5) [Mnemosyne, bibliotheca classica Batava, Suppl. 248], Leiden - Boston 2004, 74: «Given their pan-hellenic audience, epinicia can function as 'public relations' advertisement». Πρόκειται για μία ιδέα που στηρίχτηκε αρκετά στη μονογραφία του T.J. Figueira, όπου μεταξύ άλλων μελετήθηκε το πώς η πειρατεία και το δουλεμπόριο στην Αίγινα τον 6^ο αι. π.Χ. αμαύρωναν τη φήμη της πόλης, με αποτέλεσμα να απαιτείται η παρέμβαση του λυρικού ποιητή για την ενίσχυσή της μέσω των επινικίων ωδών προς τιμήν των αθλητών της. Βλ. T.J. Figueira, *Aegina: Society and Politics*, Salem 1986, *passim*.

²⁵³ Βλ. N. Luranghi, *Hieron Agonistes on the Masks of the Tyrant*, στο: G. Urso (εκδ.), *Dicere laudes: Elogio, comunicazione, creazione del consenso. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 23-25 settembre 2010* [I convegni della Fondazione Niccolò Canussio, 10], Pisa 2011, 27-48, 42, όπου στη σημ. 56 εντοπίζεται μία ανάλογη περίπτωση εγκωμιαστικής αναφοράς.

²⁵⁴ Βλ. A.D. Morrison, *Performances and Audiences in Pindar's Sicilian Victory Odes* [Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement 95], London 2007, 59.

«συνθέσεις» (settings) και ως «πλαίσια» (frames) των όσων λαμβάνουν χώρα στα λυρικά αφηγηματικά κείμενα και που εκφράζονται μέσα από τις ποικίλες χρήσεις των συνοδευτικών επιθέτων. Από την άλλη είναι οι σύγχρονες των λυρικών ποιητών πόλεις, που λειτουργούν ως «σύμβολα» (symbols) μίας ερωτικής απογοήτευσης, της πτώσης ενός πολιτικού καθεστώτος ή του ανθρώπινου πόνου από το χάος και την αδικία και που εκφράζονται μέσα από μεταφορές και προσωποποιήσεις των πόλεων. Η δε συμβολική λειτουργία των πόλεων φαίνεται - βάσει των συμπερασμάτων του J. Heirman - να υπερτερεί συνολικά στη λυρική ποίηση έναντι της πλακισιωτικής λειτουργίας των πόλεων, η οποία επικρατεί στα έργα της επικής ποίησης²⁵⁵.

Στη συνέχεια, προσπερνώντας τις πλήθος άλλες εγκωμιαστικές αναφορές σε πόλεις που υπάρχουν σε όλα σχεδόν τα λογοτεχνικά είδη της αρχαϊκής εποχής, λόγω της αντικειμενικής αδυναμίας στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου να επεκταθούμε σε τόσες μη ομαδοποιήσιμες και άρα μη αξιοποιήσιμες καταγραφές, ερχόμαστε στην πρόσφατη ανακάλυψη και έκδοση ενός παπυρικού αποσπασματικού ελεγειακού ποιήματος του Σιμωνίδη του Κείου (P. Oxy. 59.3965) για τη μάχη των Πλαταιών, που αποτέλεσε την αφορμή να αρχίσει να γίνεται όλο και περισσότερος λόγος για ένα νεοανακαλυφθέν επιμέρους είδος της αρχαίας ελληνικής λυρικής ποίησης.

Πρόκειται για τις πολύστιχες «ιστορικές»²⁵⁶ ελεγείες, οι οποίες μάλλον απαγγέλλονταν σε διαγωνισμούς σε επετειακού χαρακτήρα πανηγύρεις. Τα κείμενα αυτά χάρη στην εκτενή αφήγηση γεγονότων του μακρινού και του πρόσφατου παρελθόντος μίας πόλης ή διαφόρων πόλεων, όπως στη συγκεκριμένη ελεγεία του Σιμωνίδη, θεωρούνται από τους μελετητές ότι είναι οι προπομποί των τοπικών ιστοριών, που με τη σειρά τους οδήγησαν στο είδος των επιταφίων λόγων και στη συνέχεια στη «μεγάλη»

²⁵⁵ Βλ. J.G.M. Heirman, *Space in Archaic Greek Lyric: City, Countryside and Sea* [Diss. University of Amsterdam], Amsterdam 2012, ειδικά για τις πόλεις 39-74, όπου ερευνάται και η αξιοποίηση των συμβόλων-πόλεων ως τμήματα των εικάζειν-παιχνιδιών κατά τη διάρκεια των αρχαϊκών συμποσίων.

²⁵⁶ Για το κατά πόσο είναι δόκιμος ο όρος «ιστορικές» ελεγείες βλ. D. Sider, *The New Simonides and the Question of Historical Elegy*, *The American Journal of Philology* 127 (2006), 327-346.

ιστοριογραφία του 5^{ου} αι. π.Χ. (Ηρόδοτος, Θουκυδίδης)²⁵⁷. Στις ελεγείες αυτές η διήγηση των γεγονότων γίνεται με αρκετά εγκωμιαστική διάθεση για την πόλη ή τις πόλεις που αναφέρονται. Επομένως δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι η ελεγεία του Σιμωνίδη μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη πολυελληνική²⁵⁸ εγκωμιαστική αφήγηση που πραγματεύεται πράξεις και έπιτηδεύματα κατοίκων πόλεων, τα οποία δύο στοιχεία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, υπήρξαν θεμελιακά στοιχεία των μετέπειτα αυτοτελών εγκωμίων πόλεων.

Στην ελληνιστική εποχή το ενδιαφέρον των ποιητών για τις πόλεις και για τους μύθους που συνδέονταν με την ίδρυσή τους έγινε ακόμα πιο έντονο απ' ό,τι στις παραπάνω «ιστορικές» ελεγείες της αρχαϊκής εποχής, πρώτον, χάρη στην πληθώρα των σχετικών πηγών των συγκεντρωμένων στη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας και, δεύτερον, λόγω του ότι στον ελληνιστικό κόσμο, έναν κόσμο που διαρκώς εξαπλωνόταν, η ανάγκη για ένα κοινό ελληνικό παρελθόν γινόταν όλο και πιο επιτακτική. Έτσι ιστορίες ίδρυσης πόλεων, εκτός από τις παρενθετικές για τις Σικελικές πόλεις που βρίσκουμε στα αποσπασματικά σωζόμενα και καλειδοσκοπικά ως προς τον χαρακτήρα τους *Αΐτια* του Καλλίμαχου (αποσπ. 24-25d, 25e-31a, 38, 43-43a, 67-75e²⁵⁹), υπάρχουν και σε αποσπάσματα ποιημάτων του θεωρούμενου πνευματικού αντίπαλου του τελευταίου αλλά και ομοϊδεάτη του ως προς την πολυειδεία, Απολλώνιου του Ρόδιου (απόσπ. 4-12), με τους αντίστοιχους τίτλους *Αλεξανδρείας Κτίσις* και *Κάνον Κτίσις*, αλλά και στο βασικό του επικό ποίημα, τα *Άργοναυτικά*, όπου υπάρχουν ενσωματωμένες διάφορες κτίσεις πόλεων. Τα κείμενα αυτά δεν είναι κατ' ανάγκη εγκωμιαστικά, αλλά θα δούμε στη συνέχεια ότι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των αυτοτελών εγκωμίων της ύστερης αρχαιότητας²⁶⁰.

²⁵⁷ Η βιβλιογραφία για τις ελεγείες αυτές αυξάνεται διαρκώς. Βλ. ενδεικτικά D. Boedeker, *Simonides on Plataia: Narrative Elegy, Mythodic History*, ZPE 107 (1995), 217-229, 217 και D. Boedeker - D. Sider (εκδ.), *The New Simonides: Contexts of Praise and Desire*, N.Y. - Oxford, 2001.

²⁵⁸ Καθώς είναι εξακριβωμένο ότι δεν συμμετείχαν όλες οι ελληνικές πόλεις στους περσικούς πολέμους είναι προτιμότερο να αποφεύγεται ο όρος «πανελλαδικός».

²⁵⁹ Βλ. *Callimachus Aetia*, A. Harder (εκδ.), vol. I-II, Oxford 2012, 16 σημ. 49.

²⁶⁰ Για το θέμα των *Κτίσεων* είναι σχετικό το κεφ. 5: «The Paradigms of Epic: Apollonius Rhodius and the Example of the Past», στο: S. Goldhill, *The Poet's Voice: Essays on Poetics and Greek Literature*, Cambridge 1991, 284-333, C. Dougherty, *Archaic Greek Foundation Poetry: Questions of Genre and Occasion*, JHS 114 (1994), 35-46, N. Krevans, *On the Margins of Epic:*

Τέλος, εκτός από τα ομηρικά έπη, τις ιστορικές ελεγείες και τις επινίκιες ωδές του Πίνδαρου και του Βακχυλίδη, εγκώμια, εγκωμιαστικές αναφορές και εγκωμιαστικές εκφράσεις πόλεων υπάρχουν φυσικά και σε άλλα ποιητικά είδη μέχρι και την ελληνιστική εποχή, όπως είναι η τραγωδία και το επίγραμμα, αλλά η σχετική βιβλιογραφία παραμένει πολύ περιορισμένη και λείπουν πρόσφατες μελέτες που να αφορούν σε κάθε είδος συνολικά. Επομένως δεν είναι εύκολο στο παρόν κεφάλαιο να εντυπώσουμε περαιτέρω στα θέματα αυτά.

Κατά την ύστερη αρχαιότητα, στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ., έχουμε αρκετές διάσπαρτες εγκωμιαστικές αναφορές στη Ρώμη, το Μεδιόλανο, την Κωνσταντινούπολη και άλλες πόλεις της ρωμαϊκής επικράτειας, οι οποίες περιλαμβάνονται στα ποιήματα του λατινόφωνου ποιητή Κλαυδιανού και κυρίως στους έμμετρους πανηγυρικούς του λόγους για σημαίνοντα πρόσωπα όπως ήταν ο Ονώριος, ο Στιλίκων ή οι ύπατοι Προμπίνος και Ολύβριος²⁶¹.

Επίσης στα μέσα του 5^{ου} αι. μ.Χ., στο έπος *Διονυσιακά* του Νόννου του Πανοπολίτη βρίσκουμε τα αρκετά ανορθόδοξα ως προς την παρουσίασή τους εγκώμια τριών προσωποποιημένων πόλεων: της Νίκαιας²⁶², της Τύρου²⁶³ και της Βηρυτού²⁶⁴. Τα εγκώμια αυτά, σύμφωνα με τον Al. Cameron,

the Foundation-Poems of Apollonius, στο: M.A. Harder - R.F. Regtuit - G.C. Wakker, *Apollonius Rhodius* [Hellenistica Groningana, 4], Leuven - Paris - Sterling 2000, 69-84 και E. Sistakou, Beyond the Argonautica. In Search of Apollonius' *Ktisis* Poems, στο: Th.D. Papanghelis - A. Rengakos (εκδ.), *Brill's Companion to Apollonius Rhodius. Second, revised edition*, Leiden 2008, 311-340. Ειδικά για τη χρήση των *Κτίσεων* σε σχέση με την ιδεολογική κατασκευή της νεοϊδρυθείσας πόλης της Αλεξάνδρειας βλ. το άρθρο του A. Erskine, *Founding Alexandria in the Alexandrian imagination*, στο: S.L. Ager - R.A. Faber (εκδ.), *Belonging and Isolation in the Hellenistic World* [Phoenix Supplementum 51], Toronto 2013, 167-184, ειδικά 173-182.

²⁶¹ Βλ. J. Long, *Claudian and the City: Poetry and Pride of Place*, στο: W.-W. Ehlers - F. Felgentreu - S. Wheeler (εκδ.), *Aetas Claudiana. Eine Tagung an der Freien Universität Berlin vom 28. bis 30. Juni 2002*, München - Leipzig 2004, 1-15, για τις ιδιαίτερα εμφατικές αναφορές στη Ρώμη χάρη στην ανάδειξη της τοπογραφίας της πόλης και χάρη στον μηχανισμό της προσωποποίησης. Το αποτέλεσμα είναι ότι έτσι υποβαθμίζονται αισθητά οι όποιες αναφορές στις άλλες δύο πόλεις αυτοκρατορικές πόλεις, το Μιλάνο και την Κωνσταντινούπολη.

²⁶² Βλ. *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques, Tome VI, Chants XIV-XVII: Texte établi et traduit B. Gerlaud* [Collection des Universités de France], Paris 1994, 15.169-422, 16.1-405.

²⁶³ Βλ. *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques, Tome XIV, Chants XXXVIII-XL: Texte établi et traduit B. Simon* [Collection des Universités de France], Paris 1999, 174-175, 176, 178-183.

συμπεριλαμβάνονται και καταλαμβάνουν τόση έκταση στα Διονυσιακά, γιατί ο Νόννος είχε πρόσβαση στα Πάτρια των συγκεκριμένων πόλεων, σε αντίθεση με τα Πάτρια της Κωνσταντινούπολης, που συνετέθησαν λίγο μετά από τα Διονυσιακά, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει πουθενά στο έργο το αναμενόμενο εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης²⁶⁵.

Οι ιστορίες ίδρυσης των τριών αυτών πόλεων απηχούν το ιδιαίτερα έντονο ενδιαφέρον των ποιητών της ευρύτερης βυζαντινής Αιγύπτου - και όχι μόνο της Αλεξάνδρειας - για τη μυθολογία και ειδικά για τους μύθους που σχετίζονταν με την ίδρυση των πόλεων. Πρόκειται δε για τη συνέχεια της τάσης, που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην ελληνιστική εποχή χάρη και στο πλήθος πηγών που παρείχε η μεγάλη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας, να αποκτούν ανεξάρτητη ποιητική υπόσταση οι μέχρι τότε πεζόμορφες ιστορίες ίδρυσης των πόλεων και να εκφωνούνται αρχικά ως κτίσεις και στη συνέχεια ως πάτρια από περιοδεύοντες ποιητές ανά τις πανηγύρεις και τους ποιητικούς διαγωνισμούς της ελληνικής και αργότερα ελληνορωμαϊκής επικράτειας²⁶⁶.

Για τις δύο εγκωμιαστικές εκφράσεις για τη Βηρυτό και την Τύρο υπάρχει μία αρκετά συμβατική ανάλυση βασισμένη στο παλαιότερο άρθρο της R. Dostálová - Jenišťová²⁶⁷, όπου ο Νόννος παρουσιάζεται σαν ένας τυπικός ειδωλολάτρης συγγραφέας, που εξυμνεί τον θεό Διόνυσο περιγράφοντας της περιπέτειες του τελευταίου ως άλλου Αλεξάνδρου μέχρι

²⁶⁴ Βλ. Nonnos de Panopolis, *Les Dionysiaques*, Tome XV, Chants XLI-XLIII: Texte établi et traduit P. Chuvin - M.-C. Fayant [Collection des Universités de France], Paris 2006, 40.304-33, 40.353-365, 40.411-575.

²⁶⁵ Βλ. Al. Cameron, *Claudian: Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford 1970, 7-11.

²⁶⁶ Για την εξέλιξη αυτή βλ. και παραπάνω τις σελ. 71-73, όπου περιγράφεται το φαινόμενο της «Krisenrhetorik» εκ μέρους των ειδωλολατρών εκπροσώπων της τρίτης σοφιστικής. Οι συγκεκριμένες ιστορίες ίδρυσης που περιλαμβάνονται στα Διονυσιακά είναι πιθανό σύμφωνα με τον Al. Cameron, *Greek Mythography in the Roman World*, Oxford 2004, 310 σημ. 37 να σχετίζονται με τα μη σωζόμενα Πάτρια του Κλαυδιανού, του ποιητή του 2^{ου} μισού του 4^{ου} αι. μ.Χ., για τη Βηρυτό, τη Νίκαια και την Ταρσό. Επίσης για μία σύντομη επισκόπηση του έντονου ενδιαφέροντος των χριστιανών ποιητών της ύστερης αρχαιότητας για τις ιστορίες ίδρυσης των πόλεων βλ. του ίδιου, *Poets and Pagans in Byzantine Egypt*, στο: R.S. Bagnall (εκδ.), *Egypt in the Byzantine World, 300-700*, Cambridge-N.Y. 2007, 21-46, 31-32, όπου εσφαλμένα πάλι ταυτίζεται από τον Al. Cameron η Τύρος του Νόννου με την Ταρσό του Κλαυδιανού.

²⁶⁷ Βλ. R. Dostálová - Jenišťová, *Tyros a Bejrut v Dionysiakách Nonna z Panopole*, *Listy Filologické* 5 (1957), 36-54.

τις Ινδίες. Από την άλλη έχουμε και τη σύντομη ανάλυση της H. Saradi, η οποία συγκρίνει την πανοραμική όψη της Τύρου με την αντίστοιχη πανοραμική ελληνιστική οπτική και την πιο κοντινή περιήγηση στα μνημεία της Βηρυτού με τη ρωμαϊκή πιο εστιασμένη οπτική (optical axiality)²⁶⁸.

Πρόσφατα κυκλοφόρησε ένας τόμος για τα Διονυσιακά από τον D.A. Hernández de la Fuente²⁶⁹, ο οποίος βασίζει την ανάλυση των αποσπασμάτων των σχετικών με τις τρεις πόλεις σε μία προηγούμενη μονογραφία του πρωτοπόρου στις νόννειες σπουδές F. Vian²⁷⁰ και βλέπει τα κείμενα αυτά μέσα από το νέο πρίσμα που έχει δοθεί τελευταία στη μελέτη των Διονυσιακών. Σύμφωνα με αυτό τα Διονυσιακά είναι μεν ένα κείμενο γραμμένο στα πρότυπα του έπους αλλά από τον αποδεδειγμένα πλέον χριστιανό Νόννο²⁷¹, ο οποίος μέσα από την εξαντλητική σε έκταση παρουσίαση της ειδωλολατρικής θεματικής συστηματικά και εσκεμμένα υπονομεύει το κύρος των θεών και των θεοτήτων (Διόνυσου, Δία, Ποσειδώνα, Ηρακλή, Αθηνάς, Ήρας, Αφροδίτης κ.ά.), με αποτέλεσμα να κάνει το κείμενό του να λειτουργεί ως παρωδία και ως παράγοντα ενισχυτικό τελικά προς τη χριστιανική θρησκεία²⁷². Ωστόσο για τις εν λόγω

²⁶⁸ Βλ. H. Saradi, *Beholding the City and the Church: The Early Byzantine Ekphraseis and Corresponding Archaeological Evidence*, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 24 (2003), 31-36, 32, όπου και παραπέμπει στις μελέτες της L. Bek, "Venusta Species": A Hellenistic Rhetorical Concept as the Aesthetic Principle in Roman Townscape, *Analecta Romana Instituti Danici* 14 (1985), 139-148, και της ίδιας, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*, [Society of Messenian Archaeological Studies], Athens 2006, 51-55.

²⁶⁹ Βλ. D.A. Hernández de la Fuente, *Bakkhos Anax: Un Estudio Sobre Nonno de Panópolis* [Nueva Roma, 30], Madrid 2008, 98-116.

²⁷⁰ Βλ. P. Chuvin, *Mythologie et géographie dionysiaques: Recherches sur l'oeuvre de Nonnos de Panopolis*. Avec un préface d'E. Will [Vates, 2], Clermont-Ferrand 1991, 148-54, 176-82, 196-224.

²⁷¹ Βλ. σχετικά F. Vian, *Théogamies et sotériologie dans les Dionysiaques de Nonnos*, *JSav* (1994), 197-233, ειδικά 222 κ.εξ., W. Liebeschütz, *The Use of Pagan Mythology in the Christian Empire with Particular Reference to the Dionysiaca of Nonnus*, στο: P. Allen-E. Jeffreys (εκδ.), *The Sixth Century. End or Beginning?*, Brisbane 1996, 75-91 και οριστικά F. Vian, "Mârtus" chez Nonnos de Panopolis: Étude de sémantique et de chronologie, *REG* 110 (1997), 143-60. Για το πώς η κλασικίζουσα παιδεία επέτρεψε στη χριστιανική πνευματική ελίτ της Αιγύπτου κατά την ύστερη αρχαιότητα να μην αποποιηθεί εντελώς το ένδοξο ειδωλολατρικό παρελθόν της βλ. Cameron, *Poets and Pagans*, *passim*.

²⁷² Βλ. αρχικά P. Kuhlmann, *Zeus in den Dionysiaka des Nonnos: Die Demontage einer epischen Gotterfigur*, *RhM* 142 (1999), 392-417 και πρόσφατα L. Miguélez - Caverio, *The Appearance of the Gods in the Dionysiaca of Nonnus*, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 49 (2009), 557-83 και της ίδιας, *Invective at the Service of Encomium in the Dionysiaca of Nonnus*

εκφράσεις των δύο πόλεων η πιο αναλυτική μέχρι τώρα μελέτη με γνώμονα την εφαρμογή σε αυτές των μενάνδρειων οδηγιών για τα επιμέρους επιδεικτικά είδη έχει γίνει από την D. Lauritzen²⁷³.

Τέλος, μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων συναντάμε σε 50 επιγράμματα από το σύνολο των 4.000 περίπου επιγραμμάτων της Παλατινής Ανθολογίας, ενώ 16 επιγράμματα αναφέρονται σε πόλεις χωρίς όμως να είναι αυτές το βασικό τους θέμα. Συγκεκριμένα τα 35 από τα 66 αυτά επιγράμματα αναφέρονται στη θέση των πόλεων, τα 38 στο φυσικό τους τοπίο, τα 51 στο γένος και την ιστορία των πόλεων, τα 19 στις έπιτηδεύσεις-ασχολίες των κατοίκων, τα 48 αναφέρονται στις πράξεις με βάση τις αρετές της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης, της φρόνησης και της ανδρείας, το σύνολο των επιγραμμάτων αναφέρεται σε κάποια μορφή σύγκρισης της εγκωμιαζόμενης πόλης με κάποια άλλη ή κάποιες άλλες, σε 26 από αυτά η εγκωμιαζόμενη πόλη προσωποποιείται, σε 40 επιγράμματα έχουμε αποστροφή του ίδιου του ποιητή προς την πόλη, ενώ σε 19 περιπτώσεις μιλά η ίδια η πόλη²⁷⁴.

II.2.ii. Εγκωμιαστικές αναφορές σε πόλεις στο πλαίσιο πεζών κειμένων

Μετά την παρουσίαση των παραπάνω αντιπροσωπευτικότερων ποιητικών «εξαρτημένων» ή «μη αυτοτελών» εγκωμίων πόλεων από την αρχαϊκή μέχρι και την πρώιμη βυζαντινή εποχή και έχοντας επίγνωση του ότι τα ποιητικά αυτά κείμενα αποτέλεσαν τα άμεσα ή έμμεσα πρότυπα για

of Panopolis, *Mnemosyne* 63 (2010), 23-42, τα οποία όμως άρθρα τελικά αδυνατίζουν ακόμα περισσότερο την παλαιότερη και όχι αρκούντως στοιχειοθετημένη θέση της για το ότι τα Διονυσιακά βασιζονταν στο μοντέλο του εγκωμίου και ότι συνιστούσαν ένα ιδιαίτερα εκτενές εγκώμιο του θεού Διόνυσου, βλ. Miguelez - Cavero, *Poems in Context*, 355.

²⁷³ Βλ. D. Lauritzen, À l'ombre des jeunes villes en fleurs: Nicaia, Tyr et Béroé dans les Dionysiaques de Nonnos de Panopolis, στο: P. Odorico - Ch. Messis (εκδ.), *Villes de toute beauté: L'ekphrasis des cités dans les littératures byzantine et byzantino-slaves. Actes du colloque internationale, Prague, 25-26 Novembre 2011* [Dossiers Byzantins, 12], Paris 2012, 181-214.

²⁷⁴ Βλ. επιγραμμικά A.M.R. Rebelo, A exaltação da cidade - da Antiguidade à Idade Média, στο: M. Várzeas - B.F. Pereira (εκδ.), *As artes de Prometeu: estudos em homenagem a Ana Paula Quintela*, Porto 2009, 43-64, 47-48.

τα αντίστοιχα πεζά μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων²⁷⁵, θα δούμε στη συνέχεια τα άλλοτε εκτενέστερα και άλλοτε λιγότερο εκτενή εγκώμια πόλεων και τις πιο αντιπροσωπευτικές εγκωμιαστικές περιγραφές πόλεων, που περιλαμβάνονται σε πεζά κείμενα από την αρχή της κλασικής εποχής μέχρι και το τέλος της ύστερης αρχαιότητας²⁷⁶.

Πρώτον, είναι η εγκωμιαστική περιγραφή της πόλης, της χώρας και των έθιμων της Βαβυλώνας από τον Ηρόδοτο στο πρώτο βιβλίο των *Ιστοριών* του, στο πλαίσιο του *Βαβυλωνίου λόγου* (Ηρόδ., *Ιστ.*, 1.178-200), η οποία βάσει πρόσφατων αρχαιολογικών δεδομένων έχει επιβεβαιωθεί ότι είναι επινοημένη και ότι βασίζεται σε λογοτεχνικά πρότυπα²⁷⁷. Εκεί γίνεται λόγος για μία τετράγωνη οχύρωση της πόλης μήκους 22 χιλιομέτρων στην κάθε πλευρά, με πάχος 25 και ύψος 100 μέτρα, και με 100 πύλες, ενώ ο Ευφράτης εμφανίζεται να διασχίζει την πόλη ακριβώς στη μέση και να έχει στη μία του πλευρά το παλάτι και στην άλλη τον ογκώδη και πανύψηλο ναό του Δία του Βήλου, τον λεγόμενο «Πύργο της Βαβέλ».

Παρόλη την ανακρίβεια των στοιχείων γίνεται ωστόσο αντιληπτό ότι το μεγάλο μέγεθος των τειχών και των ναών ήταν από τότε εγκωμιαστικοί τόποι σε σχέση με στις πόλεις. Επίσης, επειδή στο έργο του Ηρόδοτου και ειδικά στους λόγους του εκείνους, οι οποίοι αφορούν στη γεωγραφική, εθνογραφική και ανθρωπολογική παρουσίαση κάποιων περιοχών, όπως της Βαβυλώνας, της Αιγύπτου και της Σκυθίας, περιλαμβάνονται και στοιχεία για την απώτερη ιστορία των χωρών αυτών, θεωρείται ότι στο ηροδότειο

²⁷⁵ Το θέμα της εξέλιξης των ειδών της πεζογραφίας βάσει των προγενέστερών τους ποιητικών μορφών είναι ένα θέμα πολύ ευρύ και μελετάται εδώ και δεκαετίες τόσο από φιλολογική όσο και από εθνολογική και ανθρωπολογική σκοπιά. Σύμφωνα με το γενικό *consensus* η ποίηση προηγήθηκε της πεζογραφίας λόγω του ότι οι κοινωνίες βασιζόνταν στην προφορικότητα και τα ποιητικά κείμενα χαρη στο μέτρο, τον ρυθμό και την ομοιοκαταληξία ήταν πιο εύκολα απομνημονεύσιμα. Ειδικά για τη συνάφεια ποίησης και ρητορικής βλ. το τρίτο κεφάλαιο «Rhetorical Poetics: Argumentation in Archaic Lyric» στο Walker, *Rhetoric*, 139-275, ενώ για το ότι οι πρώτες μορφές της επιδεικτικής ρητορικής εμφανίστηκαν στην αρχαϊκή λυρική ποίηση βλ. παραπάνω σελ. 20-21 και Race, *Rhetoric*. Επίσης βλ. τη φράση του T. Hubbard «I am absolutely convinced that most prose genres evolved based on poetic models» από διαδικτυακή αλληλογραφία που είχα μαζί του για τον βαθμό της συνάφειας μεταξύ του Πίνδαρου και του Ισοκράτη.

²⁷⁶ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'èloge*, 180-183.

²⁷⁷ Βλ. W.F.M. Henkelman - A. Kuhrt - R. Rollinger - J. Wiesehöfer, *Herodotus and Babylon Reconsidered*, στο: R. Rollinger - B. Truschnegg - R. Bichler (εκδ.), *Herodot und das Persische Weltreich. Herodotus and the Persian Empire* [Classica et Orientalia, 3], Wiesbaden 2011, 449-470.

έργο έχουν τις αρχές τους και οι μετέπειτα ελληνιστικές ποιητικές κτίσεις πόλεων, που περιλαμβάνονται στα έργα του Καλλίμαχου και του Απολλωνίου του Ρόδιου²⁷⁸.

Δεύτερο στη χρονολογική σειρά είναι το εγκώμιο της χώρας της Αιγύπτου στο εγκώμιο-παρωδία²⁷⁹ *Βούσιρις* του Ισοκράτη (Ισοκ., *Βούσ.* 12 - 27), το οποίο όμως δεν υστερεί σε τίποτα εν σχέσει προς τα μετέπειτα εγκώμια ευρύτερων χωρών²⁸⁰. Συγκεκριμένα στο εγκώμιο της Αιγύπτου, της οποίας ιδρυτής είναι ο Βούσιρις και μέσω αυτής εξ αντανάκλασως «εγκωμιάζεται» και ο ίδιος, γίνεται με τη σειρά αναφορά στο κλίμα, τον Νείλο, την ευφορία του εδάφους της και τον πλούτο των προϊόντων της, στην πολιτειακή της οργάνωση, στην ανάπτυξη της επιστήμης και της φιλοσοφίας και, τέλος, στη θρησκευτική ευλάβεια των κατοίκων της, ενώ έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το παρωδιακό στοιχείο του αναφέρεται στον κύκλο του Πλάτωνα και ειδικά στο μοντέλο-πόλη της *Πολιτείας*²⁸¹.

Τρίτον, είναι τα διαδοχικά εγκώμια της προϊστορικής Αθήνας και του «φανταστικού» χαμένου νησιού της Ατλαντίδας στον ημιτελή *Κριτία*, έναν από τους τελευταίους πλατωνικούς διαλόγους, όπου η περιγραφή της Ατλαντίδας θυμίζει σε αρκετά σημεία την ηροδότεια Βαβυλώνα²⁸² και έχει ερμηνευθεί ως αλληγορία της ιμπεριαλιστικής και διαβρωμένης ηθικά Αθήνας του 5^{ου} αι. π.Χ., η οποία μεταφέροντας το συμμαχικό ταμείο από τη Δήλο στον Παρθενώνα το 450 π.Χ. έγινε η ίδια το κεντρικό «νησί» του Αιγαίου²⁸³.

²⁷⁸ Βλ. παραπάνω σελ. 87-95 και πρόσφατα P. Payen, *Colonisation et récits de fondation chez Hérodote*, *Dialogues d'histoire ancienne* Supp. 4.2 (2010), 591-618.

²⁷⁹ Βλ. N. Livingstone, *A Commentary on Isocrates' Busiris* [Mnemosyne Supplement 223], Leiden 2001, 48-72 και πιο στοχευμένα για τη λειτουργία της παρωδίας μέσα από το πρίσμα της σύγχρονης θεωρίας της κριτικής και για τη μέσω της παρωδίας κριτική του κύκλου του Πλάτωνα βλ. P. Vasunia, *The Gift of the Nile: Hellenizing Egypt from Aeschylus to Alexander*, Berkeley 2001, 199-206 και 207-215 αντίστοιχα.

²⁸⁰ Βλ. Livingstone, *Busiris*, 120.

²⁸¹ Βλ. Livingstone, *Busiris*, 48-72 και Vasunia, *Egypt*, 207-215.

²⁸² Βλ. C. Constantakopoulou, *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World* [Oxford Classical Monographs], Oxford 2007, 169.

²⁸³ Για πέντε διαφορετικές αλλά αλληλοσυμπληρούμενες αναγνώσεις των διαλόγων *Τίμαιος* και *Κριτίας* βλ. J.V. Luce, *The Sources and Literary Form of Plato's Atlantis Narrative*, στο: E.S. Ramage (εκδ.), *Atlantis: Fact or Fiction?*, Bloomington 1978, 49-78, K. Morgan, *Designer History: Plato's Atlantis Story and Fourth-Century Ideology*, *Journal of Hellenic Studies* 118 (1998), 101-118, για την προσπάθεια της αναδιαμόρφωσης και της εκ νέου νομιμοποίησης

Τέταρτον, είναι το τέλος του τέταρτου και η αρχή του πέμπτου βιβλίου των *Νόμων* του Πλάτωνα, όπου στα πλαίσια της παρουσίας της ιδανικής πόλης, της Μαγνησίας, αναφέρονται επιγραμματικά τα περισσότερα από τα δομικά στοιχεία των μετέπειτα εγκωμίων πόλεων, όπως το όνομα, η τοποθεσία, η φύση της περιοχής, οι ενάρετοι κάτοικοι, το πολίτευμα και οι νόμοι²⁸⁴.

Πέμπτον, όλα τα παραπάνω απαντούν πιο διευρυμένα στο έβδομο βιβλίο των *Πολιτικῶν* του Αριστοτέλη, όπου βρίσκουμε ως επιπλέον στοιχεία της ιδανικής πολιτείας τον αριθμό των κατοίκων, το έδαφος, τα φυσικά προσόντα των κατοίκων, την κοινωνική διαστρωμάτωση, το αστικό τοπίο και την εκπαίδευση των κατοίκων.

Έκτον, στο αρχικό τμήμα (1.2-8) των *Πόρων* του Ξενοφώντα, τονίζεται η σημασία του καλού κλίματος, του πλούσιου εδάφους και υπεδάφους και της γεωγραφικής θέσης της Αττικής. Πρόκειται για ένα κείμενο που αφενός θεωρείται ως το πρώτο αμιγές *ἐγκώμιο χώρας* και αφετέρου απηχεί τη νέα αντίληψη που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στην αποδυναμωμένη Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ. για το ότι η Αττική *ὥσπερ νῆσος ἀμφιθάλαττος* ήταν σημαντικό να προστατεύεται εξίσου με το *ἄστυ*, το οποίο, όπως είδαμε, από τον 5^ο αι. π.Χ. εμφανιζόταν για λόγους προπαγανδιστικούς ως το κεντρικό «νησί» του Αιγαίου²⁸⁵. Η περιγραφή αυτή του Ξενοφώντα είναι ενδεικτική

του παρελθόντος κατά τον 4^ο αι. π.Χ. μέσω των φιλοσοφικών κειμένων της εν λόγω περιόδου, το δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Epic as music: rhapsodic models of Homer in Plato's *Timaeus* and *Critias*» στο G. Nagy, *Plato's Rhapsody and Homer's Music: the Poetics of the Panathenaic Festival in classical Athens*, Cambridge, MA - London 2002, Constantakopoulou, *The Dance*, ch. 5.3: «Utopian Athens and Plato's Atlantis», 163-73 και T. Garvey, *Plato's Atlantis Story: a Prose Hymn to Athena*, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 48 (2008), 381-392 για τη θρησκευτική διάσταση των διαλόγων και την ερμηνεία τους ως πανηγυρικών λόγων αφιερωμένων στη θεά Αθηνά στο πλαίσιο των αντίστοιχων εορτών.

²⁸⁴ Η αρετή, που αποτελεί ένα από τα βασικά συστατικά της πλατωνικής ουτοπίας, εμφανίζεται πιο διευρυμένη στους *Νόμους* απ' ό,τι στην προγενέστερη *Πολιτεία*, καθώς αφορά σε όλους τους κατοίκους της ιδανικής πόλης και όχι μόνο στους φιλοσόφους. Βλ. C. Bobonich, *Plato's Utopia Recast: His Later Ethics and Politics*, Oxford 2002, 89 κ.εξ.

²⁸⁵ Για την επίδραση του Ξενοφώντειου αυτού κεφαλαίου στη μετέπειτα παράδοση των εγκωμίων χωρών βλ. Pernot, *La rhétorique de l'èloge*, 181 σημ. 300 και ειδικά για τον ρητορικό τόπο ότι η Αττική ήταν νησί βλ. Constantakopoulou, *The Dance*, 174-175. Τον νησιωτικό χαρακτήρα (*insularité*) ως αξιολογικό μοντέλο τόσο στη Μεσόγειο, κατά την αρχαιότητα, όσο και στην Πολυνησία πριν την ανακάλυψή της από τους ιεραπόστολους πραγματεύεται η μονογραφία της C. Pérez, *La perception de l'insularité dans les mondes méditerranéen ancien et archipélagique polynésien d'avant la découverte missionnaire* [Sciences humaines et sociales,

επίσης της γενικότερης τάσης στο δεύτερο μισό του 5ου αι. να θεωρείται η *χώρα* καλύτερος χώρος διαβίωσης από το *ἄστυ*²⁸⁶.

Εβδομον, γνωρίζουμε από την ελληνιστική περίοδο μία ιδιαίτερα ρεαλιστική με αρκετά εγκωμιαστικά στοιχεία περιγραφή της Αθήνας του Ηρακλείδη του Κρητικού²⁸⁷ καθώς και κάποια σύντομα αποσπάσματα από περιγραφές αξιοθέατων της Αθήνας με αρχαιολογικό ενδιαφέρον με έμφαση στα μνημεία της Ακρόπολης του Ηγησία του ρήτορα, του Πολέμωνα του Αθηναίου²⁸⁸, και του Ηλιδώρου του Αθηναίου²⁸⁹. Το ενδιαφέρον στην περιγραφή του Ηρακλείδη είναι ότι για πρώτη φορά μετά τους *Νόμους* του Πλάτωνα (1, 626δ) εμφανίζεται η αντίληψη ότι η πόλη είναι καλύτερη από την ύπαιθρο.

Histoire], Paris 2005.

²⁸⁶ Η βιβλιογραφία για το θέμα αυτό είναι εκτενής. Ενδεικτικά αναφέρουμε το άρθρο της P. Ceccarelli, *Life among the Savages and Escape from the City in Old Comedy*, στο: F.D. Harvey - J. Wilkins, *The Rivals of Aristophanes: Studies in Athenian Old Comedy*, London 2000, 453-471, ενώ δείγματα αυτής της αντίληψης υπάρχουν και σε άλλα λογοτεχνικά είδη, όπως στην τραγική ποίηση, την ιστοριογραφία, τη ρητορική και τη φιλοσοφία. Για απλές αναφορές κάποιων από τα χωρία αυτά βλ. J.E. Stambaugh, *The Idea of the City: Three Views of Athens*, *Classical Journal* 69 (1974/5), 309-321, 313 σημ. 19. Από την άλλη μία ακόμη παράμετρος - ίσως σχετική με τον εγκωμιασμό της αθηναϊκής υπαίθρου - είναι η αδικία την οποία υπέστη η *χώρα* της Αθήνας σε σχέση με το *ἄστυ* στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου, η οποία και αντανακλάται στον *Επιτάφιο* του Θουκυδίδη. Ο λόγος αυτός ερμηνεύεται από ορισμένους ερευνητές ως η προσπάθεια του Περικλή να κατευνάσει το αίσθημα της εγκατάλειψης, που προφανώς είχαν οι κάτοικοι της αθηναϊκής υπαίθρου, οι οποίοι είχαν καταφύγει στην πόλη για να σωθούν από τις σπαρτιατικές επιδρομές, και να τους πείσει μέσα από το εγκώμιο της Αθήνας ότι αξίζει να υφίσταται κανείς τις όποιες κακουχίες εν ονόματι μίας πόλης σαν κι αυτής. Βλ. σχετικά A.B. Bosworth, *The Historical Context of Thucydides' Funeral Oration*, *Journal of Hellenic Studies* 120 (2000), 1-16.

²⁸⁷ Βλ. J. McInerney, *Herakleides Kritikos* (369A), στο: I. Worthington (εκδ.), *Brill's New Jacoby*, Brill Online, <http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-jacoby/herakleides-kritikos-369a-a369A>. Βλ. επίσης J. Bouffartigue, *La tradition de l'éloge de la cité dans le monde grec*, στο: C. Lepelley (εκδ.), *La fin de la cité antique et le début de la cité medievale de la fin du IIIe siècle a l'avènement de Charlemagne*, actes du colloque tenu a Université de Paris X-Nanterre les 1, 2 et 3 avril 1996, Bari 1996, 43-58, 45-46, όπου αποδίδεται υπερβολική σημασία στην περιγραφή της Αθήνας από τον Ηρακλείδη σε σχέση με τη διαμόρφωση του είδους των εγκωμίων πόλεων. Για μία πολύ πιο ολοκληρωμένη και ζυγισμένη προσέγγιση του θέματος της σταδιακής διαμόρφωσης των εγκωμίων πόλεων βλ. παραπάνω το κεφάλαιο II.2. «Εγκωμιαστικές αναφορές, εγκωμιαστικές εκφράσεις-περιγραφές και μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων».

²⁸⁸ Βλ. Στράβ., *Γεωγραφικά* 9.16.7-17.

²⁸⁹ Βλ. J.P. Sickinger, *Heliodoros of Athens* (373), στο: I. Worthington (εκδ.), *Brill's New Jacoby*, <http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-jacoby/heliodoros-of-athens-373-a373>

Όγδοον, είναι κάποιες σύντομες περιγραφές - όχι απαραίτητα με εγκωμιαστική διάθεση - διάφορων περιοχών (*χωρῶν*) κυρίως και λιγότερο πόλεων στο πολύτομο έργο *Ιστορίαι* του Πολύβιου (2ος αι. π.Χ.). Στα πλαίσια τέτοιου είδους παρεκβάσεων γίνεται και η ενδιαφέρουσα για τα μετεγενέστερα εγκώμια πόλεων εκτενής αναφορά στη μουσική παιδεία των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής της Αρκαδίας ή η περιγραφή της χώρας της Σπάρτης²⁹⁰.

Ένατον, έχουμε τα *Γεωγραφικά* του Στράβωνα, που αφορούν στη ρωμαϊκή επικράτεια την εποχή του Αύγουστου και όπου περιγράφονται διάφορες πόλεις με κυριότερη την Αλεξάνδρεια. Συγκεκριμένα στην περιγραφή αυτή για πρώτη φορά συνδυάζονται τα τοπογραφικά στοιχεία (θέση, οικιστικό σχέδιο, κτήρια, ναοί, λιμάνια και ανάλογες δραστηριότητες των κατοίκων) με τα ιστορικά (καταγωγή των κατοίκων, ίδρυση και ιστορία της πόλης, μύθοι και θρύλοι για ήρωες της πόλης)²⁹¹.

Δέκατον, είναι η εγκωμιαστική περιγραφή της πόλης των Συρακουσών στον παρηγορητικό λόγο του Σενέκα προς τη Μαρκία (*De consolatione ad Marciam*, 17.2-4), που χρονολογείται γύρω στο 40 μ.Χ. Η σύντομη περιγραφή απηχεί την προγενέστερή της στον λόγο του Κικέρωνα κατά του Βέρου (*In Verrem*, 4.117-119), η οποία ήταν εστιασμένη κυρίως στην τοπογραφία, την οχύρωση, τα λιμάνια και τους πολλούς ναούς. Αντιθέτως ο Σενέκας δίχως να είναι τόσο αναλυτικός στα θέματα της τοπογραφίας εμπλουτίζει την περιγραφή του με το στοιχείο της ιστορικής αναδρομής και του ήπιου κλίματος. Τελικά όμως η περιγραφή αυτή σε αντίθεση με τις ρητορικές εκφράσεις αποτελεί μια φιλοσοφική έκφραση και λειτουργώντας ως παραβολή αυτοϋπονομεύεται, καθώς η φαινομενικά θαυμαστή πραγματικότητα της πόλης των Συρακουσών συνοδεύεται από την αναφορά στον στυγνό και βίαιο τύραννο Διονύσιο (*Senec., Cons. Marc.* 17.5). Έτσι ο Σενέκας προτρέπει έμμεσα τους αποδέκτες του κειμένου του να αντιπαρέρχονται τόσο την απόλαυση, που ταυτίζεται με τις Συρακούσες, όσο και τον φόβο, που ταυτίζεται με τον τύραννο Διονύσιο, και να

²⁹⁰ Βλ. Πολύβ., *Ιστορ.* 4. 19-21 και 5. 21. 4-9. Επίσης βλ. σχετικά το δεύτερο κεφ. στο έργο της Κ. Clarke, *Between Geography and History: Hellenistic Constructions of the Roman World* [Oxford Classical Monographs], Oxford 1999 για την ολοένα και μεγαλύτερη έμφαση που έδινε ο Πολύβιος στη γεωγραφία.

²⁹¹ Βλ. P. Pédech, *La géographie urbaine chez Strabon*, *Ancient Society* 2 (1971), 234-253.

επιδιώκουν τη μη ορατή πραγματικότητα, που είναι όμως και η μόνη αληθινή σύμφωνα με τη στωική αντίληψη²⁹².

Ενδέκατον, είναι η εγκωμιαστική περιγραφή του τοπίου της Ιερουσαλήμ και η αναλυτική περιγραφή του Ναού της Ανάστασης στο πέμπτο βιβλίο του *Ιουδαϊκού Πολέμου* του Φλάβιου Ιώσηπου (1^{ος} αι. μ.Χ)²⁹³. Η περιγραφή του ναού είναι τόσο αναλυτική ώστε το εκτενές αυτό κομμάτι των 72 παραγράφων θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η πρώτη έκφραση-περιγραφή εκκλησιαστικού μνημείου, ενός ρητορικού είδους που καλλιιεργήθηκε περιοδικά από την ύστερη αρχαιότητα μέχρι και το τέλος της βυζαντινής περιόδου.

Στο σημείο αυτό είναι όμως απαραίτητο να γίνει αφενός μία επισήμανση για τη μέχρι τώρα βιβλιογραφία σχετικά με τις περιγραφές μνημείων και αφετέρου μία παρέκβαση για το κατά πόσο υπήρξαν, ποιες ήταν και από πότε άρχισαν να ακολουθούνται συγκεκριμένες θεωρητικές οδηγίες σχετικά με τον εγκωμιασμό των πόλεων της αρχαιότητας. Όσον αφορά στις ρητορικές περιγραφές των χριστιανικών ναών οι πιο έγκυρες μελέτες έχουν γίνει από τους R. Macrides, P. Magdalino, R. Webb, H. Saradi και L. Brubaker²⁹⁴. Στις παραπάνω δημοσιεύσεις οι πρώτες εκφράσεις εκκλησιαστικών ναών χρονολογούνται εσφαλμένα στον 4^ο και τον 6^ο αι.,

²⁹² Βλ. S. Bartsch, "Wait a Moment *Phantasia*": Ekphrastic Interference in Seneca and Epictetus, στο: S. Bartsch - J. Elsner (εκδ.), *Essays on Ekphrasis*, Special issue of *Classical Philology*, 102 (2007), 83-95.

²⁹³ Βλ. Φλάβ. Ιώσ., *Ιουδ. Πόλ.* 5.136-183 και 184-246 αντίστοιχα.

²⁹⁴ Βλ. R. Macrides - P. Magdalino, *The Architecture of Ekphrasis: Construction and Context of Paul the Silentiary's Poem on Hagia Sophia*, *BMGS* 12 (1988), 47-82, L. James - R. Webb, *To Understand Ultimate Things and Enter Secret Places': Ekphrasis and Art in Byzantium*, *Art History* 14 (1991), 1-17, R. Webb, *The Aesthetics of Sacred Space: Narrative, Metaphor and Motion in Ekphrasis of Church Buildings*, *DOP* 53 (1999), 59-74, Saradi, *Beholding, passim*, της ίδιας, *Ο χώρος στη βυζαντινή σκέψη, Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα: Πρόσληψη και Αναπαράσταση της Αρχιτεκτονικής στη Βυζαντινή Τέχνη*, στο: Ε. Χατζητρύφωνος - Σ. Ćurčić (επιμ.), *Κατάλογος Έκθεσης του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων και του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης*, 6 Νοεμβρίου 2009 - 31 Ιανουαρίου 2010, *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2009, 98-131 και ειδικά 122-129 για τον χώρο του χριστιανικού ναού, τους συμβολισμούς και τις ρητορικές απεικονίσεις του σε όλη τη βυζαντινή περίοδο, της ίδιας, *The Monuments in the Late Byzantine Ekphrasis of Cities*, *Byzantinoslavica* 69 (2011), 179-192 και L. Brubaker, *Talking about the Great Church: Ekphrasis and the Narration on Hagia Sophia*, *Byzantinoslavica* 69,3 (2011), 80-87.

όπως υποστηρίζουν τόσο η Webb²⁹⁵ όσο και η Saradi στο πλαίσιο της πραγματεύσεως των περιγραφών των ναών του Άγ. Σέργιου και του Άγ. Στέφανου, που περιλαμβάνονται στα εγκώμια του Χορίκιου για τον επίσκοπο της Γάζας Μαρκιανό²⁹⁶. Η χρονολόγηση όμως αυτή δείχνει ότι παραγνωρίζεται η περιγραφή του ναού της Ιερουσαλήμ από τον Ιώσηπο. Επίσης οι παραπάνω μελετητές δίχως εμφανή λόγο αποσυνδέουν τις περιγραφές των χριστιανικών ναών από τις περιγραφές των σύγχρονών τους μη χριστιανικών ναών του 2^{ου} αι. μ.Χ., όπως είναι για παράδειγμα η περιγραφή από τον Λουκιανό του ναού του αφιερωμένου στη συριακή θεότητα στην Ιερόπολη της Συρίας²⁹⁷ ή οι πλήθος περιγραφές ναών που περιλαμβάνονται στο έργο του Πausανία Ελλάδος περιήγησις²⁹⁸.

Επιπλέον, οι παραπάνω περιγραφές του Φλάβιου Ιώσηπου είναι ενδιαφέρουσες για το ότι συνοδεύονται από την υπόμνηση πως σε άλλο σημείο του έργου θα ακολουθήσουν ακριβέστερα στοιχεία για τις συνήθειες των κατοίκων, για τους νόμους σχετικά με τον ναό, για την πόλη και για τα τείχη²⁹⁹, δηλαδή για όλα όσα έλειπαν προκειμένου να είναι ολοκληρωμένο ένα εγκώμιο πόλης. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι συγγραφείς του 1^{ου} αι. μ.Χ. είχαν ήδη υπ' όψιν τους τους εγκωμιαστικούς τόπους (θέση, φύση, ιστορία ίδρυσης, τείχη και μνημεία, επιτηδεύματα κατοίκων μίας πόλης) χάρη στα προγενέστερα λογοτεχνικά πρότυπα, μολονότι δεν είχαν ακόμα συνταχθεί τα αντίστοιχα θεωρητικά ρητορικά κείμενα για τη σύνθεση τέτοιου είδους εγκωμίων, την εξελικτική πορεία των οποίων θα σκιαγραφήσουμε σε επόμενο υποκεφάλαιο³⁰⁰.

²⁹⁵ Βλ. Webb, *Aesthetics*, 66: «For this there were no direct classical precedents ... The earliest extant church *ekphrasis*, Eusebios's *Panegyric on the Church at Tyre* ...».

²⁹⁶ Βλ. Saradi, *Beholding*, 33.

²⁹⁷ Βλ. σχετικά J.L. Lightfoot, *Lucian, On the Syrian Goddess: Edited with Introduction, Translation, and Commentary*, Oxford 2003.

²⁹⁸ Βλ. γενικά το κεφ. 5 με τίτλο «City descriptions» στο W. Hutton, *Describing Greece: Landscape and Literature in the Periegesis Of Pausanias* [Greek Culture in the Roman World], Cambridge 2005, 135 κ.εξ. και ειδικά Πaus., *Ελλ. Περιήγ.* 5.10.1-11.11 και 5.16.1-20.6 για τις αναλυτικές περιγραφές των ναών του Δία και της Ήρας αντίστοιχα στην Ολυμπία.

²⁹⁹ Βλ. Φλάβ. Ιώσ., *Ιουδ. Πόλ.* 5.237: Καὶ τὰ μὲν περὶ τῆς πόλεως καὶ τοῦ ναοῦ, τῶν τε περὶ τούτων ἡθῶν καὶ νόμων αὐθις ἀκριβέστερον ἐροῦμεν: οὐ γὰρ ὀλίγος περὶ αὐτῶν καταλείπεται λόγος καὶ ὁ.π. 247: Περὶ μὲν, δὴ τῆς πόλεως καὶ τῶν τειχῶν, αὐθις εἰπεῖν ἀκριβέστερον ἕκαστα προσκαθημένοις ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀπόχρη.

³⁰⁰ Βλ. παρακάτω το υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων».

Το δωδέκατο και το δέκατο τρίτο στη σειρά από τα μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων είναι αφενός η περιγραφή της φαντασιακής Νέας Ιερουσαλήμ στην Καινή Διαθήκη στην Αποκάλυψιν του Ιωάννη τον 1^ο αι. μ.Χ. (Ιωάνν., Αποκ. 21.9-22.5), η οποία εγκωμιαστική έκφραση ενεργοποιείται από τη σύγκριση με τη μεγάλη και αμαρτωλή Βαβυλώνα και έτσι εισάγεται ο εγκωμιαστικός τόπος της σύγκρισης δύο πόλεων μέσα από την οποία αναδεικνύεται μία από τις δύο³⁰¹, και αφετέρου είναι η σύγχρονη της προηγούμενης περιγραφή της επίσης φαντασιακής πόλης στη νήσον τῶν Ὀνείρων από τον Λουκιανό (Λουκ., Ἀληθ. Ἰστ. 2.32-34).

Την ίδια εποχή παρατηρείται και εντυπωσιακή αύξηση του αριθμού των πεζών περιηγηματικῶν ἐκφράσεων πόλεων, οι οποίες περιλαμβάνονται σε διάφορα έργα, όπως γεωγραφικά, ιστοριογραφικά και λογοτεχνικά. Ειδικότερα, από την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής έχουμε την περιγραφή της Τραπεζούντας στο έργο του Ἀρριανού *Περίπλους Εὐξείνου Πόντου*, 1-2 και τις πολλές περιγραφές πόλεων στο έργο του Πausανία *Ἑλλάδος Περιήγησις*, με μεγαλύτερη την περιηγηματικὴν ἐκφρασιν της πόλης της Ἡλίδας (Πaus., *Περιήγ.* 6.23.1-6.26.3). Από μία πρώτη εξέταση των περιγραφῶν πόλεων από τον Πausανία καταλήγει κανείς στη διαπίστωση ότι όσο πιο μεγάλες είναι οι περιγραφές και όσο περισσότερα στοιχεία της πόλης περιλαμβάνουν τόσο πιο στεγνές γίνονται και τόσο περισσότερο απομακρύνονται από τις προδιαγραφές της επιδεικτικής ρητορικής και των εγκωμίων πόλεων. Εξ ου και κατατάσσονται τελικά στο είδος της γεωγραφίας ή της ταξιδιωτικής-περιηγητικής λογοτεχνίας. Ωστόσο πρόσφατα διαπιστώθηκε από τον W. Hutton το ακριβώς αντίθετο, ότι δηλαδή αφενός η υιοθέτηση ενός κοινού για όλες τις πόλεις ακτινωτού σχεδίου και η προσήλωση σε διάφορες ρητορικές συμβάσεις και προδιαγραφές είναι οι παράγοντες εκείνοι που δεν επέτρεψαν τελικά στον

³⁰¹ Η σύγκριση μεταξύ Ρώμης και Αιγύπτου, Λιβύης και Βαβυλωνίας στο έργο του Διονύσιου του Αλικαρνασσεά *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* του 1^{ου} αι. π.Χ. δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτέλεσε την πρώτη σύγκριση πόλεων, αφενός γιατί δεν αναφέρονται καθόλου στοιχεία των άλλων πόλεων παρά μόνο της Ρώμης και αφετέρου διότι τα στοιχεία που αναφέρονται στη Ρώμη περιγράφουν τελικά το σύνολο της ρωμαϊκής χώρας και όχι την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας αυτή καθεαυτή. Ανάλογη είναι η περίπτωση που συναντά κανείς και στον λόγο *Εἰς Ρώμην* του Αἰλίου Αριστείδη τον 2^ο αι. μ.Χ., ο οποίος φαίνεται να είχε υπόψιν του το παραπάνω έργο του Διονύσιου του Αλικαρνασσεά και να επηρεάστηκε από αυτό (για τον *Εἰς Ρώμην* βλ. παρακάτω σελ. 175-178).

Παυσανία να περιγράψει με ακρίβεια τις πόλεις τόσο στο πλαίσιο της εξιδανίκευσης του ελληνικού παρελθόντος όσο και στο πλαίσιο της διορθωμένης οπτικής της εξιδανίκευσης αυτής³⁰².

Επίσης από την ίδια περίοδο και από το είδος της ιστοριογραφίας έχουμε την περιγραφή της οχύρωσης της Καρχηδόνας από στεριά και από θάλασσα ενόψει του τρίτου καρχηδονιακού πολέμου στο έργο του Αππιανού *Ρωμαϊκή ιστορία*, 8.95-96, ενώ από τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. και από το είδος της ιστοριογραφίας επίσης προέρχονται οι σχετικά σύντομες εγκωμιαστικές και ταυτόχρονα ρεαλιστικές περιγραφές της περιοχής της Καμπανίας και της πόλης Ακίλειας από τον Φλώρο (Flor., *Epit.* 1.11.3-6) και τον Αίλιο Ηρωδιανό (Ηρωδ., *Ιστορ.* 8.2.3) αντίστοιχα. Εγκωμιαστικές περιγραφές πόλεων υπάρχουν πολλές και στο μεγάλο ιστορικό πόνημα του Προκόπιου.

Όσον αφορά στη λογοτεχνία και ειδικότερα στο είδος του πεζού μυθιστορήματος, που άνθισε κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής, είναι ενδεικτική η σύντομη περιγραφή της Τύρου στο μυθιστόρημα *Χαιρέας και Καλλιρρόη* (7.2.8-9) του Χαρίτωνα. Πρόκειται για το πρώτο σωζόμενο πεζό μυθιστόρημα της αρχαιότητας και χρονολογείται στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ.³⁰³. Οι εκφράσεις στα υπόλοιπα μυθιστορήματα της ύστερης αρχαιότητας είναι περισσότερες μεν από αυτές που βρίσκουμε στο έργο του Χαρίτωνα, αλλά εγκωμιαστική περιγραφή πόλης υπάρχει μόνο μία και είναι αυτή της Αλεξάνδρειας γραμμένη από τον Αχιλλέα Τάτιο στο *Λευκίππη και Κλειτοφών* (5.1.), η οποία έχει εύστοχα αντιπαραβληθεί από την H. Morales με την προαναφερθείσα έκφραση της Αλεξάνδρειας από τον Στράβωνα³⁰⁴. Η κεντρική ιδέα της σύγκρισης είναι το ότι ο Στράβων μέσα

³⁰² Βλ. σχετικά το 5^ο κεφ. στο Hutton, *Describing Greece* και τη βιβλιοκριτική από την J. Akujärvi <http://πανήγυρις.sehepunkte.de/2011/01/16231.html>. Η πρόσφατη μελέτη της C. Frateantonio, *Religion und Städtekonkurrenz: Zum politischen und kulturellen Kontext von Pausanias' Periegesis*, Berlin 2009 στηρίζεται στην υπόθεση ότι η *Περιήγησις* είναι μία κεκαλυμμένη απόπειρα έπαινου και ψόγου των ανταγωνιστικών μεταξύ τους ελληνικών πόλεων, πράγμα που ίσως εξηγεί και την εσκεμμένη συγκεχυμένη εντύπωση που δημιουργείται από πολλές από τις περιγραφές πόλεων. Η παραπάνω ωστόσο υπόθεση ελέγχεται για την εγκυρότητά της στο πλαίσιο της βιβλιοκριτικής της J. Akujärvi βλ. <http://πανήγυρις.sehepunkte.de/2011/01/16231.html>.

³⁰³ Για τη χρονολογία βλ. B.P. Reardon, Chariton, στο: A.N. Larina - G. Schmeling (εκδ.), *The Novel in the Ancient World* (revised ed.), 309 - 335 και ειδικά 320-325.

³⁰⁴ Βλ. H. Morales, *Vision and Narrative in Achilles Tatius' Leucippe and Clitophon* [Cambridge

από τη ρεαλιστική και αντικειμενική περιγραφή ενδιαφέρεται περισσότερο για το ίδιο το θέαμα (view), δηλαδή την Αλεξάνδρεια, ενώ ο Αχιλλέας Τάτιος μέσω του ήρωά του, του Κλειτοφώντα, προσεγγίζει την πόλη ως διαρκώς ανικανοποίητος εραστής και ενδιαφέρεται περισσότερο για τον θεατή (viewer). Πρόκειται για άλλη μία απόδειξη της διαφοράς που υπήρχε στον τρόπο θέασης (viewing culture) μεταξύ της ελληνιστικής εποχής και της εποχής της δεύτερης σοφιστικής, η οποία έχει επισημανθεί ήδη από το 1996 από τον S. Goldhill³⁰⁵ και αρκετά ενωρίτερα αλλά πιο έμμεσα από τον J.E. Stambaugh³⁰⁶.

Επίσης από το γραμματειακό είδος της φιλοσοφίας έχουμε ένα εγκώμιο της Νάπολης, ένθετο στο *Περί τύχης* (12-17) του σοφιστή και φιλόσοφου του πρώτου μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ., Φαβωρίνου, ενώ μέσα από το αχανές έργο του Πλούταρχου ξεχωρίζουν αρκετές εγκωμιαστικές αναφορές σε πόλεις των δύο πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, όπως η Χαιρώνεια, η Αθήνα και η Ρώμη κ.ά.³⁰⁷.

Τέλος, από τη μεγάλη δεξαμενή των ρητορικών κειμένων της ύστερης αρχαιότητας προέρχονται εγκωμιαστικές αναφορές σε πόλεις - άλλοτε μικρότερες και άλλοτε μεγαλύτερες σε έκταση - που περιλαμβάνονται σε επιδεικτικούς λόγους ορισμένων από τους πιο αντιπροσωπευτικούς ρήτορες της αρχαιότητας, όπως είναι ο Δίων ο Χρυσόστομος και ο Αίλιος ο Αριστείδης από την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής (τέλος 1^{ου} - αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ.) και ο Ιμέριος, ο Θεμίστιος και ο Χορίκιος από την περίοδο της πρώιμης βυζαντινής εποχής (4^{ος} - 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Από τον Δίωνα έχουμε αφενός την αρκετά ολοκληρωμένη εγκωμιαστική περιγραφή της Απάμειας (Λόγος 35, 13-17) και τις πιο αποσπασματικές αναφορές στην Αλεξάνδρεια (Λόγος 32, 35-39), τη Νικομήδεια (Λόγος 38, 30-35), τη Νίκαια (Λόγος 39, 1-2) και την Προύσα (Λόγος 44, 5-9). Ωστόσο οι

Classical Studies], Cambridge 2005, 100-106.

³⁰⁵ Βλ. S. Goldhill, *Retracting Classical Vision: Changing Cultures of Viewing*, στο: T. Brennan - M. Jay (εκδ.), *Vision in Context: Historical and Contemporary Perspectives on Sight*, N.Y. - London 1996, 15-29.

³⁰⁶ Βλ. Stambaugh, *Idea*, 316 κ.εξ.

³⁰⁷ Για τους τίτλους των ανακοινώσεων στο διεθνές συνέδριο που έγινε πρόσφατα στους Δελφούς με θέμα τις πόλεις στο έργο του Πλούταρχου βλ. International Symposium. Plutarch's Cities. In honour of Anastasios Nikolaidis (25-29 April 2013, European Cultural Centre of Delphi) http://www.philology.uoc.gr/conferences/Plutarchs_Cities/

παραπάνω εγκωμιαστικές νήξεις στο έργο του Δίωνα από τη μια λόγω της αποσπασματικότητάς τους και από την άλλη λόγω των συμφραζομένων τους, που τελικά αντί να τις ενισχύουν τις αποδυναμώνουν και εν μέρει τις ακυρώνουν, είναι σύμφωνα με τον L. Pernot μία ακόμα έκφανση της αμφισβήτησης του ρήτορα όσον αφορά ειδικά στα εγκώμια και την επιδεικτική ρητορική εν γένει³⁰⁸.

Του ρήτορα Αίλιου Αριστεΐδη, που ανήκει στην επόμενη γενιά από αυτή του Δίωνα, έχουμε αφενός τη σειρά των πέντε κατά χρονολογική σειρά εκφωνημένων *Σμυρναϊκῶν λόγων* (*Λόγοι* 17, 18, 19, 20, 21)³⁰⁹, οι οποίοι περιλαμβάνουν εγκώμια της Σμύρνης, άλλα λιγότερο και άλλα περισσότερα πλήρη. Το αρτιότερο όλων είναι το εγκώμιο της Σμύρνης στον *Σμυρναϊκόν [Πολιτικόν]* (*Λόγος* 17, 1-23), το οποίο χάρη στο εκτενές τμήμα της *ἐκφράσεως* (8-22) θεωρείται η ακριβέστερη περιγραφή που μας σώζεται για την αρχαία Σμύρνη και το οποίο κατά πάσα πιθανότητα λειτούργησε σαν πρότυπο του Λιβάνιου για την εκτενή *ἐκφρασιν* της *Αντιόχειας*, που περιέλαβε στον *Ἀντιοχικόν* του δύο αιώνες αργότερα αλλά και για την *ἐκφρασιν* της *Νικομήδειας* για την οποία έγραψε μία μονωδία μετά τον καταστροφικό σεισμό του 358³¹⁰.

Αφετέρου έχουμε τα εγκώμια της Κυζίκου (*Λόγος* 27, 5-15) και της Κορίνθου (*Λόγος* 46, 20-30) στους λόγους που εκφώνησε ο ρήτορας με αφορμή τις θρησκευτικές πανηγύρεις στις αντίστοιχες πόλεις, ενώ αρκετά εκτενείς εγκωμιαστικές αναφορές γίνονται και για τη Ρόδο στον λόγο του Αίλιου Αριστεΐδη για την ανοικοδόμηση της πόλης μετά από τον μεγάλο σεισμό το 142 μ.Χ. (*Λόγος* 25, 2-8). Τέλος, πλην του *Παναθηναϊκοῦ* λόγου του ίδιου ρήτορα, τον οποίο θα εξετάσουμε αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο, χαρακτηριστικό είναι και το σύντομο εγκώμιο της πόλης της Ρώμης, το οποίο αποτελεί την εισαγωγή στο πολύ εκτενέστερο εγκώμιο της ρωμαϊκής

³⁰⁸ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 581-591, 591: «Comme Lucien, Dion manifeste le malaise des sophistes-philosophes face à l'enkômion: Pour dépasser ce malaise; il reste la solution de consilier la rhétorique de l'éloge avec l'exigence philosophique».

³⁰⁹ Βλ. G.B. Burton, *The Addressees of Aelius Aristides, Orations 17K and 21K*, CQ 42 (1992), 444-447, 444.

³¹⁰ Για την επίδραση του Αίλιου Αριστεΐδη στον Λιβάνιο βλ. αρχικά G. Karla, *Die Klage über die zerstörte Stadt Nikomedeia bei Libanios im Spiegel der Mimesis*, στο: Michael Grünbart (εκδ.), *Theatron. Rhetorical Culture in Late Antiquity and the Middle Ages* [Millennium Studies 13], Berlin - New York 2007, 141-156 και στη συνέχεια R. Cribiore, *Vying with Aristides in the Fourth Century: Libanius and his Friends*, στο: Harris - Holmes, *Aelius Aristides*, 263-278

αυτοκρατορίας στον *Εἰς Ρώμην* λόγο του Αριστείδη (Λόγος 26, 6-9) και το οποίο εντυπωσιάζει με το γεγονός ότι η Ρώμη εκθειάζεται για το μέγεθός της και μόνο³¹¹.

Από την τελευταία περίοδο της ύστερης αρχαιότητας, που συμπίπτει με την πρώιμη βυζαντινή εποχή και στη διάρκεια της οποίας εκδηλώνεται το πνευματικό φαινόμενο της λεγόμενης «τρίτης σοφιστικής»³¹², προέρχονται αρκετά εγκώμια πόλεων, κάποια αυτοτελή και κάποια ενσωματωμένα σε εγκώμια προσώπων ή σε επιβατήριους, συντακτικούς και άλλους λόγους. Συγκεκριμένα, έχουμε τα δύο αυτοτελή σύντομα εγκώμια για την Κωνσταντινούπολη του Ιμέριου (Λόγοι 41 και 62)³¹³ καθώς και την εγκωμιαστική αναφορά στη Θεσσαλονίκη και την επίσης σύντομη εγκωμιαστική αναφορά του ίδιου ρήτορα στην πόλη των Φιλίππων στους αντίστοιχους λόγους του (Λόγοι 39 και 40)³¹⁴. Έχουμε τις εγκωμιαστικές αναφορές στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη, που περιλαμβάνονται στους πολιτικούς λόγους του Θεμίστιου για τους αυτοκράτορες Κωνσταντίο, Θεοδόσιο και Ουάλεντα (Λόγοι 2, 3 και 4), καθώς επίσης έχουμε και τις εγκωμιαστικές αναφορές στους ιδιωτικούς λόγους του ίδιου (Λόγοι 13 και 14 αντίστοιχα)³¹⁵, ενώ, τέλος, έχουμε και την εγκωμιαστική αναφορά στην Επίδαμνο (Δυρράχιο), η οποία περιλαμβάνεται στο εγκώμιο του Προκόπιου από τη Γάζα για τον αυτοκράτορα Αναστάσιο³¹⁶.

³¹¹ Βλ. Pernot, *Epideictic*, 107-109.

³¹² Βλ. παραπάνω το κεφ. Ι.7. «Η επιδεικτική ρητορική κατά την υστερορωμαϊκή (πρώιμη βυζαντινή) περίοδο - τρίτη σοφιστική».

³¹³ Βλ. Ιμέριος, *Εἰς Κωνσταντινούπολιν* και του ίδιου, *Ἐταίρω Κωνσταντινουπόλιτη*, στο: *Himerii declamationes et orationes cum deperditarum fragmentis*, A. Colonna (εκδ.), Romae 1951, 168-176 και 224-227.

³¹⁴ Βλ. Ιμέριος, *Λαλιά εἰς Ἰουλιανὸν καὶ εἰς Μουσώνιον* και του ίδιου, *Διάλεξις ἐν Φιλίπποις*, στο: *Himerius (Colonna)*, 159-165 και 165-168. Ο όρος *διάλεξις* για τον λόγο που εκφωνήθηκε στη Θεσσαλονίκη και για τον λόγο που εκφωνήθηκε στους Φιλίππους απαντά τόσο στη *Βιβλιογραφία* του Ιμέριου, όπως μας παραδίδεται από τον Φώτιο τον 9^ο αι. στον κώδικα 165 της *Βιβλιοθήκης* του, όσο και στη λοιπή χειρόγραφη παράδοση, βλ. σχετικά *Man and the word. The orations of Himerius. Translated, annotated, and introduced by R.J. Penella*, Berkeley 2007, 7 και 9-10.

³¹⁵ Βλ. J. Vanderspoel, *A Tale of Two Cities: Themistius on Rome and Constantinople*, στο: L. Grig - G. Kelly (εκδ.), *Two Romes: From Rome to Constantinople*, New York 2012, 223-240.

³¹⁶ Βλ. Προκοπίου σοφιστοῦ Γάζης πανηγυρικός εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀναστάσιον, στο: *Procopius Gazaeus Opuscula rhetorica et oratoria*, E. Amato (εκδ.), Berolini - Novi Eboraci 2009, 282-305.

Π.2.iii. Ομαδοποίηση εγκωμιαστικών τόπων σχετικών με τις πόλεις από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Προκειμένου να διαγραφεί στη συνέχεια η σταδιακή και αργή μέσα στους αιώνες μετάβαση από τα μη αυτοτελή στα αυτοτελή εγκώμια πόλεων, θα είναι χρήσιμο να συγκεντρώσουμε και να ομαδοποιήσουμε σε κατηγορίες τα εξέχοντα εκείνα χαρακτηριστικά των πόλεων από την αρχαϊκή μέχρι την ύστερη αρχαιότητα, τα οποία αξιοποίησαν οι συντάκτες των παραπάνω πεζών και ποιητικών κειμένων, για να εξάρουν τη σημασία συγκεκριμένων πόλεων που τους ενδιέφεραν. Έτσι θα απομονώσουμε τελικά τους κοινούς τόπους, που ασύνειδα αρχικά και με όλο και μεγαλύτερη επίγνωση στη συνέχεια - όσο αναπτυσσόταν η επιδεικτική ρητορεία και ρητορική - χρησιμοποιούνταν από τους επίδοξους εγκωμιαστές μικρότερων και μεγαλύτερων πόλεων της αρχαιότητας.

Ξεκινώντας από τα ποιητικά κείμενα και ειδικά από τα ομηρικά έπη, των οποίων η καταγραφή μπορεί να έγινε στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., αλλά προφανώς απηχούσαν και όλους τους προηγούμενους αιώνες της προφορικής ακόμα παράδοσής τους, βλέπουμε την έμφαση να δίνεται στα τείχη, στους θεούς-προστάτες και στην ευσέβεια των κατοίκων των εγκωμιαζόμενων πόλεων³¹⁷. Στη συνέχεια στις επινίκιες ωδές του Πίνδαρου και του Βακχυλίδη, μολονότι ο ρόλος των εγκωμίων των πόλεων είναι πολυδιάστατος και διαφορετικός κατά περίπτωση, κυριαρχούν τα μεμονωμένα διακοσμητικά και όχι ιδιαίτερα περιγραφικά επίθετα όπως και οι εκτενέστερες φράσεις για τα τείχη, τον ιερό χαρακτήρα των πόλεων και την ανταποδοτική ευσέβεια των κατοίκων τους με σκοπό τη γενικότερη ευταξία και ευημερία³¹⁸. Επίσης, την ίδια εποχή με τις επινίκιες ωδές έχουμε και τις εκτενείς αφηγηματικές «ιστορικές» ελεγείες, με κυριότερη αυτή του Σιμωνίδη του Κείου για τη μάχη των Πλαταιών, όπου μαρτυρούνται για πρώτη φορά ως εγκωμιαστικοί τόποι η καταγωγή των κατοίκων μίας πόλης και τα επιτηδεύματα των κατοίκων τόσο κατά το μακρινό όσο και κατά το πρόσφατο παρελθόν. Σε συνάφεια δε με τις ελεγείες αυτές είναι και οι μεμονωμένες κτίσεις πόλεων της ελληνιστικής εποχής και της ύστερη

³¹⁷ Βλ. παραπάνω σελ. 81-82.

³¹⁸ Βλ. παραπάνω σελ. 83-86.

αρχαιότητας ή τα ακόμα εκτενέστερα έργα που έχουν χαρακτήρα καταλόγου και περιλαμβάνουν τις ιστορίες ίδρυσης διαφόρων πόλεων, όπως είναι για παράδειγμα τα *Αἴτια* του Καλλίμαχου³¹⁹. Και σε αυτές το κυριάρχο στοιχείο είναι η καταγωγή των κατοίκων των πόλεων, ενώ σε ορισμένες από τις κτίσεις που περιλαμβάνονται στα αρκετά μεταγενέστερα *Διονυσιακά* του Νόννου για πρώτη φορά μαρτυρούνται ο εγκωμιαστικός τόπος του κάλλους και η αναλυτικότερη περιγραφή-έκφραση της πόλης³²⁰.

Στα πεζά κείμενα, όπου απαντούν ενσωματωμένα εγκώμια πόλεων, οι εγκωμιαστικοί τόποι είναι πιο πολλοί και πιο ποικίλοι από αυτούς των ποιητικών κειμένων. Έτσι σε διάφορα έργα, από τις *Ιστορίες* του Ηρόδοτου μέχρι το πρώτο σωζόμενο πεζό μυθιστόρημα, αυτό του Χαρίτωνα τον 1^ο αι. μ.Χ., βρίσκουμε κατ' αρχάς τις πόλεις να περιγράφονται και να εγκωμιάζονται από τους ιστορικούς και τους φιλοσόφους του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. με γνώμονα τα μεγάλα και ισχυρά τείχη και τους μεγάλους και λαμπρούς ναούς τους, ενώ ακολουθούν σποραδικά οι εγκωμιαστικές αναφορές στο κλίμα και τα άλλα στοιχεία της φύσεως και τελικά γίνεται όλο και συχνότερο το εγκώμιο των κατοίκων με βάση τα υλικά και πνευματικά γνωρίσματά τους και με βάση την πολιτεία, δηλαδή τον τρόπο διακυβέρνησής τους³²¹. Στη συνέχεια βλέπουμε στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. μία εμφανή μετάβαση από το ἄστυ στην χῶραν με τα χαρακτηριστικά της τελευταίας να εκθειάζονται σε σύγκριση με αυτά του ἄστεος, πράγμα που συντηρείται μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους, όπου αρχίζει πάλι να εκθειάζεται ο ἄστεϊος βίος και το αστικό τοπίο με τα αξιοθέατά του³²². Αυτό δε σημαίνει φυσικά ότι εξαλείφεται το ενδιαφέρον για τα υπαίθρια τοπία, τα οποία επανέρχονται στο προσκήνιο κατά τον 1^ο αι. μ.Χ., ενισχυμένα μεν με την παράμετρο του κλίματος αλλά εξεταζόμενα επί ίσοις όροις με το ἄστυ, τα οποία εγκωμιάζονται κυρίως με βάση τις οχυρώσεις, τα λιμάνια και τους ναούς τους³²³. Επίσης τον 1^ο αι. μ.Χ. συνδυάζονται για πρώτη φορά τα τοπογραφικά-οικιστικά στοιχεία των πόλεων με τις ιστορίες των ιδρύσεών του (κτίσεις), με τις μυθολογικές τους παραδόσεις αλλά και με τα

³¹⁹ Βλ. παραπάνω σελ. 86-87.

³²⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 88-91.

³²¹ Βλ. παραπάνω σελ. 92-93.

³²² Βλ. παραπάνω σελ. 93-96.

³²³ Βλ. παραπάνω σελ. 93.

σημαντικά γεγονότα της ιστορίας τους³²⁴. Τέλος, μέσα στους πρώτους δύο μεταχριστιανικούς αιώνες αρχίζει να αξιοποιείται ευρύτερα το ρητορικό εργαλείο της σύγκρισης της εγκωμιαζόμενης πόλης με άλλες πόλεις του απώτερου και του πιο πρόσφατου παρελθόντος αλλά και του παρόντος και αρχίζει να παρατηρείται το σταδιακό πέρασμα από την περιηγηματική στην εγκωμιαστική έκφραση-περιγραφή³²⁵.

Απο την παραπάνω συγκέντρωση των εγκωμιαστικών τόπων των σχετικών με τις πόλεις της αρχαιότητας συμπεραίνουμε ότι ήδη πριν τον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη (2^{ος} αι. μ.Χ.), που είναι το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης, και πολύ πιο πριν από τον *Αντιοχικόν* του Λιβάνιου (4^{ος} αι. μ.Χ.), που είναι το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη την πλήρη εγκωμιαστική περιγραφή της, ήταν πλήρως διαμορφωμένη η λίστα με τους διάφορους εγκωμιαστικούς τόπους, οι οποίοι όμως μέχρι τότε δεν είχαν συνδυαστεί ποτέ όλοι μαζί, καθώς δεν είχε ακόμα προκύψει η κατάλληλη επικοινωνιακή περίσταση ή αλλιώς το κατάλληλο παραστασιακό πλαίσιο. Επομένως είναι χρήσιμο να δούμε στη συνέχεια τις συνθήκες που οδήγησαν μέσα από όλους αυτούς τους αιώνες (6^{ος} αι. π.Χ. έως 1^{ος} αι. μ.Χ) στο να έχουμε την παραγωγή των πρώτων αυτοτελών εγκωμίων πόλεων. Και, προκειμένου να υπάρξει η αναγκαία οριοθέτηση του ευρύτατου αυτού θέματος, θα εστιάσουμε ειδικά στους αθηναϊκούς *ἐπιταφίους* και τους αθηναϊκούς πανηγυρικούς λόγους της κλασικής περιόδου καθώς και στην εξέλιξη των πανηγυρικῶν κατά τη ρωμαϊκή περίοδο και τη διαφοροποίησή τους από τα καταλογάδην εγκώμια πόλεων που εκφωνούνταν στο πλαίσιο των ρητορικών διαγωνισμών της ελληνιστικής και ρωμαϊκής (πρώιμης και αυτοκρατορικής) εποχής.

³²⁴ Βλ. παραπάνω σελ. 96-97.

³²⁵ Βλ. παραπάνω σελ. 99 για την πρώτη σύγκριση και σελ. 99-100 κ.εξ. για τις περιηγηματικές και εγκωμιαστικές εκφράσεις, αλλά και το υποκεφ. II.3.vi. «Ο *Αντιοχικός* του Λιβάνιου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης» και ειδικά τις σελ. 240-241 και τη σημ. 695.

II.3. Η μετάβαση από τα μη αυτοτελή στα αυτοτελή εγκώμια πόλεων

Μετά τη συγκέντρωση και ομαδοποίηση των εγκωμιαστικών τόπων στα ποιητικά και πεζά εγκώμια πόλεων και στις ποιητικές και πεζές εγκωμιαστικές εκφράσεις-περιγραφές πόλεων της αρχαϊκής, κλασικής, ελληνιστικής και ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας ακολουθεί το δεύτερο στάδιο της αρχικής μας ιχνηλάτησης. Συγκεκριμένα ακολουθεί η σύντομη αλλά βιβλιογραφικά ενημερωμένη εξέταση του συνόλου των επιταφίων λόγων και των αντιπροσωπευτικότερων πανηγυρικών λόγων του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. καθώς και του κοινού παραστασιακού τους πλαισίου. Η γνώση του πλαισίου αυτού και η σύγκριση των όποιων εγκωμίων πόλεων περιλαμβάνονται στους πανηγυρικούς λόγους με τους ομαδοποιημένους εγκωμιαστικούς τόπους από το πρώτο σκέλος της παραπάνω έρευνας θα οδηγήσει επαγωγικά στο συμπέρασμα ότι τα πρώτα αυτοτελή εγκώμια στην ελληνική γραμματεία ήταν αυτά της ύστερης αρχαιότητας.

Ο 1^{ος}, κατεξοχήν ο 2^{ος}, καθώς και ο 3^{ος} αι. μ.Χ. είναι οι αιώνες της δεύτερης σοφιστικής. Πρόκειται για το πολιτισμικό εκείνο φαινόμενο της ρωμαϊκής ιστορίας κατά το οποίο οι πολιτικές και πνευματικές συνθήκες διαμορφώθηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε η εξοκείωση με την ελληνική κλασική παιδεία και η εξάσκηση της επιδεικτικής ρητορικής να καταστούν σταδιακά σε αναγκαία γνωρίσματα των μελών της ελληνορωμαϊκής ελίτ. Από το σύνολο δε των επιμέρους ειδών της επιδεικτικής ρητορικής κατά τη δεύτερη σοφιστική καλλιεργήθηκαν ιδιαίτερα τα εγκώμια και ειδικότερα τα εγκώμια προσώπων και πόλεων³²⁶.

³²⁶ Η βιβλιογραφία σχετικά με τη συνάφεια της δεύτερης σοφιστικής και της επιδεικτικής ρητορικής είναι εκτενής. Μία ευσύνοπτη σχετικά πρόσφατη προσέγγιση του θέματος έχει γίνει στο από τον T. Whitmarsh στο έργο του *Second Sophistic* (βλ. παραπάνω στο κεφ. I.6. «Η επιδεικτική ρητορική κατά τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ. - δεύτερη σοφιστική» τις σελ. 45-49). Ειδικά για την καλλιέργεια των εγκωμίων πόλεων στη συγκεκριμένη περίοδο δεν υπάρχει κάποια μονογραφία, αλλά μεμονωμένα άρθρα σχετικά με τον Αίλιο Αριστεΐδη, τον Δίωνα τον Χρυσόστομο και όσους άλλους ασχολήθηκαν με το είδος αυτό. Τέλος, πολύτιμη παραμένει η μελέτη του L. Pernot συνολικά για την καλλιέργεια του εγκωμίου στην ύστερη αρχαιότητα και ειδικά το υποκεφ. για τα εγκώμια πόλεων, βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 178-216, όπως επίσης και πρόσφατα του ίδιου, *Epidictic*, 26-27, 42-45.

Οι συχνά εναργέστατες περιγηματικές πεζές περιγραφές πόλεων, που αναφέρθηκαν παραπάνω³²⁷, σε συνδυασμό με την προγενέστερη παράδοση των εγκωμιαστικών εκφράσεων πόλεων και των ελληνιστικών κτίσεων³²⁸ φαίνεται πως συνέβαλαν δραστικά στο να αρχίσει να σχηματοποιείται η μορφή του ανεξάρτητου εγκωμίου πόλης, μία διαδικασία που κλιμακώθηκε από τον 2^ο μέχρι τον 4^ο αι. μ.Χ. με αντίστοιχα έργα-σταθμούς τον Παναθηναϊκό λόγο του Αίλιου Αριστείδη τον 2^ο αι. και τον Άντιοχικό λόγο του Λιβάνιου τον 4^ο αι. μ.Χ. Για την ενδιαφέρουσα αυτή κλιμάκωση δεν υπάρχει προς το παρόν κάποια συγκεντρωτική μελέτη. Τα μόνα σχετικά έργα που διαθέτουμε είναι τα εξής. Πρώτον, έχουμε το πολύτιμο κεφάλαιο «L'éloge de cités» στο δίτομο έργο του L. Pernot για τη διαμόρφωση των εγκωμίων στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα μέχρι και το τέλος της δεύτερης σοφιστικής³²⁹, πράγμα που σημαίνει όμως ότι ο Άντιοχικός του Λιβάνιου και τα άλλα εγκώμια πόλεων των τριών επόμενων αιώνων, δηλαδή του 4^{ου}, 5^{ου} και 6^{ου} δεν περιλαμβάνονται. Δεύτερον, είναι οι κλασικές πια για το είδος των *laudes urbium* στον δυτικό μεσαίωνα μονογραφίες των E. Giegler, C.J. Classen και H. Kugler³³⁰, που εμπεριέχουν όμως και ορισμένα εισαγωγικά στοιχεία για τα εγκώμια πόλεων της αρχαίας ελληνικής και λατινικής γραμματείας. Δεδομένου, λοιπόν, αυτού του κενού στη βιβλιογραφία θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να εντοπίσουμε τις συνδέσεις μεταξύ των βασικών σταθμών στην εξέλιξη του είδους των εγκωμίων πόλεων και να επανεξετάσουμε το τι σημαίνει ανεξάρτητο ή αυτοτελές εγκώμιο.

³²⁷ Βλ. παραπάνω σελ. 99-100.

³²⁸ Βλ. παραπάνω σελ. 87.

³²⁹ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 178-216.

³³⁰ Βλ. Giegler, *Laudes urbium*, C.J. Classen, *Die Stadt im Spiegel der Descriptiones und Laudes urbium in der antiken und mittelalterlichen Literatur bis zum Ende des zwölften Jahrhunderts* [Beiträge zur Altertumswissenschaft, 2], Hildesheim-Zürich-New York 1986 και H. Kugler, *Die Vorstellung der Stadt in der Literatur des deutschen Mittelalters* [Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters], München 1986 και το επίσης κλασικό πια άρθρο του P.G. Schmidt, *Mittelalterliches und humanistisches Städtelob*, στο: A. Buck (εκδ.), *Die Rezeption der Antike. Zum Problem der Kontinuität zwischen Mittelalter und Renaissance*, Hamburg 1981, 119-128, με βιβλιογραφία τόσο για τα αυτοτελή όσο και για τα μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων, βλ. Schmidt, *Städtelob*, 125-126 σημ. 6 και 7. Βλ. επίσης την πρόσφατα εκδεδομένη διατριβή της M. Kolze, *Stadt Gottes und "Städte Königin". Hamburg in Gedichten des 16. bis 18. Jahrhunderts. Mit einer Gegenüberstellung von Gedichten auf London aus dem gleichen Zeitraum* [Veröffentlichungen des Hamburger Arbeitskreises für Regionalgeschichte, 31], Münster 2011, όπου και πρόσφατη βιβλιογραφία.

Αυτοτελή εγκώμια πόλεων, τα οποία ορίζονται ως τα εγκώμια πόλεων τα μη έχοντα άλλη εμφανή τουλάχιστον λειτουργία και τα οποία συνήθως φέρουν τη ρητή και έγκαιρη δήλωση των συντακτών τους ότι αποσκοπούν στον εγκωμιασμό των αντίστοιχων πόλεων, δεν απαντούν πριν την ύστερη αρχαιότητα. Εντούτοις από τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. καλλιεργήθηκαν δύο είδη της επιδεικτικής ρητορικής, τα οποία έχοντας σαν βάση τους το είδος του εγκωμίου πόλης συνέβαλαν στη σταδιακή του αυτονόμηση. Αφενός ήταν οι *ἐπιτάφιοι λόγοι*, που εκφωνούνταν στην Αθήνα στο δημόσιον σῆμα στο νεκροταφείο του Κεραμεικού στις κηδείες των νεκρών του πολέμου από το πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αι. μέχρι και τον 4^ο αι. π.Χ., και αφετέρου ήταν οι *πανηγυρικοί λόγοι*, οι οποίοι εκφωνούνταν στις μικρότερες ή μεγαλύτερες θρησκευτικές εορτές, τις *πανηγύρεις*, που λάμβαναν χώρα σε διάφορες πόλεις και σε διάφορους λατρευτικούς χώρους της ελληνικής επικράτειας. Πρόκειται για δύο είδη της επιδεικτικής ρητορικής που τόσο μεμονωμένα όσο και από κοινού έχουν συσχετιστεί με τα εγκώμια πόλεων, αλλά που ποτέ μέχρι τώρα δεν έχουν θεωρηθεί προπομποί των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων της ύστερης αρχαιότητας.

II.3.i. Αθηναϊκοί επιτάφιοι λόγοι και λατρεία των νεκρών του πολέμου

Οι αθηναϊκοί *ἐπιτάφιοι λόγοι* που μας σώζονται είναι μόλις έξι σε μία περίοδο 150 ετών: α) είναι ο λόγος που εκφωνήθηκε από τον Περικλή για τους νεκρούς του πρώτου χρόνου του πελοποννησιακού πολέμου το 431/430 π.Χ. και ο οποίος αποδόθηκε από τον Θουκυδίδη στο δεύτερο βιβλίο των *Ιστοριών* του, β) είναι ένα μικρό απόσπασμα από έναν επιτάφιο λόγο του Γοργία, ο οποίος ίσως συντάχθηκε με σκοπό τη διδασκαλία και όχι με σκοπό να εκφωνηθεί σε κάποια συγκεκριμένη κηδεία νεκρών του πολέμου, γ) είναι ο λόγος που εκφώνησε ο Λυσίας για τους Αθηναίους που σκοτώθηκαν το 392 π.Χ. στον Κορινθιακό πόλεμο, δ) είναι ο κατά πολλούς παρωδιακού χαρακτήρα επιτάφιος λόγος που αποδίδεται στην Ασπασία, περιλαμβάνεται στον πλατωνικό *Μενέξενο* και πιθανολογείται ότι εκφωνήθηκε για τους νεκρούς των πολεμικών συγκρούσεων πριν την Ανταλκίδειο ειρήνη το 386 π.Χ., ε) είναι ο *Ἐπιτάφιος* του Δημοσθένη για τους Αθηναίους που έπεσαν στη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ. και, τέλος, στ)

είναι τα παπυρικά σπαράγματα με τον Έπιτάφιο του Υπερείδη για τον Λεωσθένη και τους άλλους πεσόντες την τελευταία χρονιά του Λαμιακού πολέμου, δηλαδή το 322 π.Χ.³³¹.

Οι παραπάνω έξι λόγοι έχουν ο καθένας τα δικά του ιδιαίτερα στοιχεία, εμφανίζουν ωστόσο παρόμοια δομή, που συνίσταται στον πρόλογο, τον έπαινο των πεσόντων, την παραμυθία των οικογενειών τους και τον επίλογο. Το μεγαλύτερο τμήμα των επιταφίων λόγων καταλαμβάνεται από τον έπαινο των πεσόντων, ο οποίος περιέχει τον έπαινο της πόλης και των προγόνων τους³³², ενώ και στις έξι περιπτώσεις ο έπαινος των πεσόντων περνάει μέσα από το ιδεαλιστικό φίλτρο-εγκωμιαστικό τόπο σύμφωνα με

³³¹ Για μία πολύ σύντομη εποπτεία του είδους των επιταφίων λόγων και για μία επίσης σύντομη βιβλιογραφική ενημέρωση βλ. C. Carey, *Epideictic Oratory*, στο: Worthington, *Greek Rhetoric* 240-246. Για τους επιτάφιους λόγους παραμένει κλασικό το πολυπρισματικό αλλά και αρκετά χαοτικό έργο της Loraux, *Invention*, ενώ χρήσιμες είναι η μονογραφία του J.E. Ziolkowski, *Thucydides and the Tradition of Funeral Speeches at Athens* [Monographs of Classical Studies], Salem - New Hampshire 1981 [ανατ. 1985] και η εκδομένη διατριβή του K. Prinz, *Epitaphios logos: Struktur, Funktion und Bedeutung der Bestattungsreden im Athen des 5. und 4. Jahrhunderts* [Europäische Hochschulschriften. Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, 747], Frankfurt am Main - New York 1997. Βλ. επίσης την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία για κάθε έναν από τους επιτάφιους στο όμως όχι και τόσο άρτιο συλλογικό έργο των V. Binder - M. Korenjak - B. Noack (Hrsg.), *Epitaphien. Tod, Totenrede, Rhetorik. Auswahl, Übersetzung und Kommentar* [Subsidia Classica, 10], Rahden - Westfalen 2007 καθώς και το δεύτερο τμήμα της εισαγωγής στην πρόσφατη έκδοση του επιτάφιου του Υπερείδη από τον J. Herrman (εκδ.), *Hyperides. Funeral Oration* [American classical studies, 53], Oxford - New York 2009 και το εκτενέστερο τέταρτο κεφάλαιο της εισαγωγής στην έκδοση του ίδιου επιτάφιου από την L. Petruzzello (εκδ.), *Iperide, Epitafio per i caduti del primo anno della guerra lamiaica* (PLit. Lond. 133v), *Introduzione o critico, traduzione e commento di Luisa Petruzzello* [Testi e commenti, 23], Pisa - Roma 2009.

³³² Το ότι ο Θουκυδίδης αφιερώνει μόλις δύο παραγράφους (Θουκ., *Ιστ.* 2.35-36) στον έπαινο των απώτερων προγόνων για το ότι κληροδότησαν μία ελεύθερη πόλη στους απογόνους τους έρχεται σε αντίθεση με τις εκτενείς αναφορές σε αυτούς στον επιτάφιο του Λυσία (Λυσ. *Έπιτ.* 3-66) και στον παρωδικό επιτάφιο του Πλάτωνα (Πλάτ., *Μενέξ.* 237b-244d). Η αιτία αυτής της ανισορροπίας των εγκωμιαστικών τόπων στον επιτάφιο του Θουκυδίδα οφείλεται στο ότι η συγκυρία δεν ήταν αρκούντως θετική για την Αθήνα ως προς τις επιτυχίες της στον πόλεμο κατά το 431 π.Χ. Επομένως δεν ήταν εύκολο να συγκριθούν τα μάλλον ατελέσφορα γεγονότα της χρονιάς αυτής με τα λαμπρά και ηρωικά επιτεύγματα των προγόνων των Αθηναίων, βλ. σχετικά Bosworth, *Historical Context*, *passim*. Επίσης η πρόσφατη εκκένωση των περιοχών γύρω από την Αθήνα και η λεηλάτησή τους από τους Σπαρτιάτες μόνο θετικό πολιτικό κλίμα δεν είχαν δημιουργήσει στο κλεινόν ἄστυ, όπου είχαν μαζευτεί όλοι αυτοί οι κατατρεγμένοι πρόσφυγες. Ενώπιον αυτών έπρεπε, λοιπόν, να πλεχτεί το εγκώμιο της Αθήνας, η οποία είχε προτιμήσει να στείλει τα στρατεύματά της σε άλλα σημεία παρά να υπερασπιστεί τη *χώραν* της.

το οποίο η Αθήνα υπήρξε ο σωτήρας των υπόλοιπων Ελλήνων από την ίδρυσή της μέχρι τους Περσικούς πολέμους και αργότερα.

Μολονότι οι παραπάνω επιτάφιοι λόγοι κάθε άλλο παρά πανομοιότυποι ήταν, ωστόσο περιλάμβαναν κάποια κοινά θέματα (τόπους), τα οποία με τη σειρά τους συγκροτούσαν κάθε φορά και ένα νέο λίγο διαφορετικό εγκώμιο της Αθήνας. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον έπαινο των προγόνων και τα επιτεύγματά τους, την αυτοχθονία των κατοίκων, το εγκώμιο του δημοκρατικού πολιτεύματος, που βρισκόταν σε συνάρτηση με το υψηλό επίπεδο της παιδείας, τη φιλόξενη αντιμετώπιση των ξένων που έρχονταν στην Αθήνα αλλά και τη φιλανθρωπία που διέπνεε την εξωτερική πολιτική των Αθηναίων. Η φιλανθρωπία ήταν μία αρετή, η οποία επιβεβαιώνεται μέσα από ποικίλα παραδείγματα αντλημένα τόσο από τη μυθολογική παράδοση³³³, που ωστόσο στη συνείδηση των Ελλήνων λίγο απείχε από την ιστορία³³⁴, όσο και από την πρόσφατη ιστορία της πόλης. Τέλος, οι επιτάφιοι λόγοι κατέληγαν στην παραμυθία των ζωντανών και τον έπαινο των νεκρών, οι οποίοι αντιμετωπίζονταν σαν να ήταν ήρωες, ενώ στους λόγους αυτούς είναι αξιοσημείωτο ότι δεν λεγόταν σχεδόν τίποτα για τη θέση, τη φύση, την τοπογραφία και τον οικισμένο χώρο της Αθήνας³³⁵.

Σύμφωνα με την παλαιότερη άποψη ο συλλογικός αυτός έπαινος των πεσόντων στη μάχη είχε τις ρίζες του στα ομηρικά έπη και στη μετέπειτα προτρεπτική πολεμική ελεγειακή ποίηση, όπως αυτή του Καλλίνου στην Έφεσο και του Τυρταίου στη Σπάρτη και η οποία είχε θεωρηθεί στο παρελθόν ως η αρχαϊκή αντίδραση απέναντι στο «μονολιθικό» έπος και ως μία από τις ενδείξεις της πορείας προς τη διαμόρφωση της πόλης-κράτους³³⁶. Ωστόσο η πιο πρόσφατη έρευνα έχει δείξει ότι δεν είναι εύκολο

³³³ Από την εκτενή βιβλιογραφία σχετικά με την προπαγανδιστική υπέρ της Αθήνας «παραποίηση» των μυθολογικών παραδόσεων στους επιτάφιους λόγους βλ. αρχικά K.R. Walters, *Rhetoric as Ritual: The Semiotics of the Attic Funeral Oration*, *Florilegium* 2 (1980), 1-27.

³³⁴ Για τα όχι τόσο διακριτά όρια μεταξύ μύθου και ιστορίας κατά τον 5^ο αι. π.Χ. βλ. μεταξύ άλλων και A.H. Sommerstein, *Tragedy and Myth*, στο: R. Bushnell (εκδ.), *A Companion to Tragedy*, Oxford 2007, 163 κ.εξ.

³³⁵ Μία αιτία μπορεί να είναι η ακόλουθη εκδοχή της Loraux, *Invention*, 251: « (funeral oration) expresses what the city wants to be in its own eyes rather than describing what it is in reality», καθώς οι συντάκτες των λόγων ήθελαν να παρουσιάζουν το εγκώμιο της συγκεκριμένης πόλης ως το ανυπέρβλητο από μνημείο.

³³⁶ Βλ. Loraux, *Invention*, 46-47 βάσει της παλαιότερης μελέτης του W. Jaeger, *Tyrtaios über die wahre Arete*, *Sitzungsberichte der Preussischen Akad. Wiss.* (1932), 537-568 [ανατ. στο: G.

να διαχωρίσουμε τα ομηρικά έπη, των οποίων η καταγραφή έχει αναχρονολογηθεί κατά δύο σχεδόν αιώνες (από τον 8^ο στον 6^ο αι. π.Χ.)³³⁷, από τη σύγχρονη τους ελεγειακή συμποτική ποίηση, η οποία τελικά περισσότερο συντηρούσε την αριστοκρατική τάξη παρά τη διασάλευε³³⁸. Από την άλλη παράλληλα με τη συμποτική ελεγειακή ποίηση έχουν εντοπιστεί και μία σειρά από εκτενή ελεγειακά ποιήματα, τα οποία μάλλον απαγγέλλονταν σε θρησκευτικές εορτές³³⁹ και που ανάλογα με την περίπτωση είτε είχαν πανελλήνιο είτε τοπικό έντονα πολιτικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα εξής: η ελεγεία του Σιμωνίδη του Κείου προς τιμήν των πεσόντων στις Πλαταιές, που πιθανότατα απαγγέλλθηκε είτε στα Έλευθέρια στις Πλαταιές είτε στα ίδια τα Παναθήναια, η ελεγεία του Σιμωνίδη του Αμοργινού για την ιστορία ίδρυσης της Σάμου³⁴⁰ και μερικά ακόμα αποσπάσματα άλλων ποιητών της αρχαϊκής περιόδου.

Σχετικά πρόσφατα και σε σχέση με τα παραπάνω επανεκτιμήθηκε η συνάφεια του επιτάφιου λόγου και της «μεγάλης» αρχαίας ελληνικής

Pfohl (εκδ.), *Die griechische Elegie*, Darmstadt 1972, 103-145], που βλέπει την ἀρετήν στον Τυρταίο ως την άνευ όρων θυσία του πολίτη για την πατρίδα του.

³³⁷ Βλ. παραπάνω σημ. 241.

³³⁸ Βλ. με τη σειρά E.L. Bowie, *Early Greek Elegy, Symposium and Public Festival*, *Journal of Hellenic Studies* 106 (1986), 13-35, ειδικά 33-35 για ελεγειακούς διαγωνισμούς στις πανηγύρεις, E. Irwin, *Solon and Early Greek Poetry: The Politics of Exhortation* [Cambridge Classical Studies], Cambridge 2005, 17-84 (Part 1: The politics of exhortation), της ίδιας το άρθρο *Elegian poetry*, στο: P. Bing (εκδ.), *Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, Oxford 2009, 369-372 και επίσης G. Nagy, *Ancient Greek Elegy*, στο: K. Weisman (εκδ.), *The Oxford Handbook of the Elegy*, Oxford 2010, 13-15

<http://chs.harvard.edu/wa/pageR?tn=ArticleWrapper&bdc=12&mn=3989>

³³⁹ Εντούτοις υπάρχουν και μερικές μελέτες, όπως το άρθρο του D. Sider, "As is the generation of leaves" in Homer, Simonides, Horace and Stobaeus, στο: D. Boedeker - D. Sider (εκδ.), *The New Simonides: Contexts of Praise and Desire*, Oxford 2001, 272-288, που δεν αναγνωρίζουν τα ποιήματα αυτά έξω από το συμποσιακό τους πλαίσιο, ενώ ο ίδιος μελετητής επανέρχεται με άρθρο του το 2006, βλ. D. Sider, *The New Simonides and the Question of Historical Elegy*, *The American Journal of Philology* 127 (2006), 327-346, όπου αμφισβητεί τον όρο «ιστορικές» ελεγείες με το επιχείρημα πως δεν γινόταν τέτοιου είδους διαχωρισμός στην αρχαιότητα και ότι τα αποσπάσματα που μας σώζονται είναι προϊόν μεταγενέστερης επιλογής και ίσως και διασκευής.

³⁴⁰ Βλ. C. Constantakopoulou, *Semonides of Samos or Amorgos* (534), στο: I. Worthington (εκδ.), *Brill's New Jacoby*, Brill Online <http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-jacoby/semonides-of-samos-or-amorgos-534-a534>, το οποίο αναφέρεται ως απόσπασμα από μία εκτενή ιστορική ελεγεία.

ιστοριογραφίας, καθώς φάνηκε ότι οι επιτάφιοι λόγοι υπήρξαν η εξέλιξη της προφορικής παράδοσης των τοπικών ιστοριών μαζί με τις οποίες αποτέλεσαν τους πυρήνες μέσα από τους οποίους προέκυψε η πανελλήνιας θεματικής ιστοριογραφία του δεύτερου μισού του 5^{ου} αι. π.Χ., δηλαδή τα έργα του Ηρόδοτου και του Θουκυδίδη³⁴¹.

Επίσης σε πρόσφατο άρθρο της η Α. Tzanetou σύγκρινε τους σωζόμενους επιτάφιους λόγους του 4^{ου} αι. π.Χ., οι οποίοι ή ούτως ή άλλως αναπαρήγαν τα θέματα αυτών του 5^{ου} αι. π.Χ., με τις ικετευτικές τραγωδίες (*suppliant plays*) του 5^{ου} αι. π.Χ., όπως ήταν για παράδειγμα οι *Εὐμενίδες* του Αισχύλου ή οι *Ίκέτιδες* του Ευριπίδη, και εντόπισε ως κοινό τους τόπο την ιδεολογική κατασκευή της ισχυρής αυτάρκους πόλης που διεξάγει νικηφόρες μάχες υπέρ άλλων πόλεων, που έχουν απευθυνθεί σε αυτή ως ικέτιδες. Επιπλέον, η Tzanetou υποστηρίζει ότι η πλειονότητα των επιταφίων λόγων παρουσιάστηκαν στο αθηναϊκό κοινό τον 4^ο αι. π.Χ., όταν η αθηναϊκή ηγεμονία είχε πια αντικατασταθεί από τη Σπαρτιατική και η τέτοιου τύπου χειραγώγηση των μύθων είχε πια μεγάλη προπαγανδιστική αξία³⁴².

Συνολικά ως προς τη λειτουργία τους οι *ἐπιτάφιοι λόγοι* εκφωνούνταν μεν για τους πεσόντες στο πεδίο της μάχης, αλλά στην ουσία, όπως λέγεται και στις *Τρωάδες* του Ευριπίδη³⁴³, στόχευαν εξίσου στους ζωντανούς και στον εγκωμιασμό της πόλης της Αθήνας. Σκοπός τους ήταν να εκφράσουν δημόσια τη δυναμική αριστεία της πόλης, να «ανακαλύψουν» και να

³⁴¹ Σε αντίθεση με τον F. Jacoby, *Griechische Geschichtsschreibung*, στο: H. Bloch (εκδ.), *Abhandlungen zur griechischen Geschichtsschreibung*, Leiden 1956, 73-99 βλ. πειστικά L. Porciani, *Prime forme della storiografia greca: prospettiva locale e generale nella narrazione storica* [Historia: Einzelschriften, 152], Stuttgart 2001, 127 *passim*, ο οποίος όμως δείχνει να αγνοεί τη θεματική συνάφεια μεταξύ των αθηναϊκών επιταφίων λόγων και ειδικά αυτόν του Περικλή και των πινδαρικών *Παιάνων* 1 και 2, την οποία εντόπισε πρόσφατα ο G.B. d'Alessio στο τολμηρό του άρθρο, βλ. G.B. d'Alessio, *Defining Local Identities in Greek Lyric Poetry*, στο: R. Hunter - I. Rutherford (εκδ.), *Wandering Poets in Ancient Greek Culture: Travel, Locality and Pan-Hellenism*, Cambridge 2009, 137-167, ειδικά 156-167.

³⁴² Βλ. Α. Tzanetou, *Supplication and Empire in Athenian Tragedy*, στο: D.M. Carter, *Why Athens? A Reappraisal of Tragic Politics*, Oxford 2011, 305-324, 309-317. Για το πώς αξιοποιούνται αλλά και για το πώς διαστρεβλώνονται στα ρητορικά κείμενα της κλασικής εποχής οι μύθοι οι σχετικοί με την προθυμία της Αθήνας να βοηθήσει όσους έρχονται σε αυτήν ως ικέτες και για το πώς συμβάλλουν στον γενικότερο έπαινο της πόλης βλ. M. Heath, *The Poetics of Greek Tragedy*, London - Stanford 1987, 65 σημ. 52.

³⁴³ Βλ. Ευρ., Τρ. 1246-1250: *χωρεῖτε, θάπτετ' ἀθλίῳ τύμβῳ νεκρόν· / ἔχει γὰρ οἷα δεῖ γε νερτέρων στέφει. / δοκῶ δὲ τοῖς θανοῦσι διαφέρειν βραχύ, / εἰ πλουσίων τις τεύξεται κτερισμάτων· / κενὸν δὲ γαύρωμ' ἐστὶ τῶν ζώντων τόδε.*

«επανακαλύψουν» μέσω της μυθικής και της ιστορικής αφήγησης τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της πόλης, να λειτουργήσουν τα κατορθώματα και οι αρετές των προγόνων ως πηγή έμπνευσης για τους πολίτες και να εγκωμιαστεί το ιδανικό της δημοκρατικής Αθήνας.

Τέλος, σύμφωνα με τη βασικότερη μελετήτρια των αθηναϊκών επιταφίων λόγων, τη Ν. Loraux, τα κείμενα αυτά έπαιζαν κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. τον πολύτιμο ρόλο ημι-ιστορικών εγχειριδίων σχετικά με την απώτερη μυθολογική και την πιο πρόσφατη «πραγματική» ιστορία της Αθήνας, δηλαδή από τους Περσικούς πολέμους και μετά. Αν σκεφτούμε δε ότι στα πιο γνωστά έργα της ρητορικής της κλασικής εποχής, δηλαδή σε αυτά του Δημοσθένη, του Αισχίνη και λιγότερο του Ισοκράτη, η εστίαση γινόταν κυρίως στην πρόσφατη ιστορία της πόλης, δηλαδή από τον Σόλωνα και κυρίως από τους Περσικούς πολέμους και έπειτα, ενώ οι απώτερες μυθολογικές παραδόσεις αποσιωπούνταν, τότε η εκτεταμένη αυτή και σφαιρικότερη αντίληψη των επιταφίων λόγων για το παρελθόν, η οποία περιλάμβανε και το κομμάτι της μυθολογικής ίδρυσης της Αθήνας, τους καθιστά ακόμα πολυτιμότερους για τον προπαγανδισμό της αυτοχθονίας των κατοίκων της σε συνδυασμό με τις αριστείες των μυθικών και ιστορικών τους προγόνων³⁴⁴.

Βάσει του πλατωνικού *Μενεξένου*, ο πρώτος επιτάφιος λόγος εκφωνήθηκε στην Αθήνα το 457 π.Χ. στην κηδεία όσων σκοτώθηκαν εκείνη τη χρονιά στην Τανάγρα και στα Οινόφυτα υπερασπιζόμενοι τους Βοιωτούς³⁴⁵. Ωστόσο η συγκεκριμένη μαρτυρία από μόνη της δεν αρκεί για να προσδιορίσουμε πότε ακριβώς θεσμοθετήθηκε το να εκφωνούνται επιτάφιοι λόγοι στις δημόσιες κηδείες των νεκρών του πολέμου, καθώς ο *Μενέξενος* δεν αποτελεί αξιόπιστη ιστορική πηγή³⁴⁶.

³⁴⁴ Βλ. C. Clarke, *Making Time for the Past: Local History and the Polis*, Oxford 2008, 252-274 για τη διαφορετική χρήση του παρελθόντος από τους ρήτορες Δημοσθένη, Αισχίνη και κυρίως Ισοκράτη και D. Boedeker, *Presenting the Past in Fifth-Century Athens*, στο: D. Boedeker - K.A. Raaflaub (εκδ.), *Democracy, Empire, and the Arts in Fifth-Century Athens*, Cambridge - London 1998, 185-202 για τον κοινό «επεισοδιακό» χαρακτήρα των αθηναϊκών επιταφίων λόγων και των εικαστικών τεχνών, καθώς προτιμώνταν οι σκηνές από το απώτερο σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν της Αθήνας.

³⁴⁵ Βλ. Πλάτ., *Μενέξ.* 242α-242γ.

³⁴⁶ Επίσης έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η αναφορά του αντίθετου με τον πόλεμο μεταξύ των Ελλήνων Πλάτωνα στο 457 π.Χ., δηλαδή στο έτος που σηματοδότησε την αρχή των εχθροπραξιών, δεν είναι παρά ένα εσκεμμένο λάθος του Πλάτωνα, προκειμένου να

Ο αθηναϊκός θεσμός της κατ' ανάθεση³⁴⁷ εκφώνησης επιταφίων λόγων είναι μία μόνο από τις τιμές που αποδίδονταν στους νεκρούς του πολέμου. Όμως οι τιμές των νεκρών του πολέμου είναι ένα θέμα αρκετά πολύπλοκο, καθώς σύμφωνα με μία μερίδα των μελετητών εμπίπτει στο ευρύτερο ζήτημα της λατρείας των ηρώων. Και η λατρεία των ηρώων, που σύμφωνα με την πρόσφατη βιβλιογραφία εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην αρχαϊκή εποχή, διατηρήθηκε με αυξομειώσεις σε όλη την αρχαιότητα, με φαινομενικό σκοπό να τιμώνται με τρόπο ανταποδοτικό για την πόλη οι μικρότερης εμβέλειας θεοί καθώς και οι μετά τον θάνατό τους ηρωοποιημένοι θνητοί, οι οποίοι είχαν διακριθεί για κάτι σημαντικό.

Οι δε μελετητές του θέματος της λατρείας των ηρώων είχαν μέχρι πρόσφατα να αντιμετωπίσουν διάφορες δυσκολίες που οφείλονταν, πρώτον, στα λιγοστά σωζόμενα αρχαιολογικά στοιχεία, δεύτερον, στα εσφαλμένα συμπεράσματα στα οποία είχαν οδηγηθεί γενιές προηγούμενων ερευνητών εξαιτίας της χρήσης κυρίως λογοτεχνικών - και μάλιστα μεταγενέστερων - μαρτυριών, που όμως δεν αντικατόπτριζαν την πραγματικότητα του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ., και, τρίτον, στον εγκλωβισμό τους στο αποπροσανατολιστικό δίπολο ολύμπιες και χθόνιες θεότητες. Σύμφωνα με το σχήμα αυτό οι ήρωες λογίζονταν ανέκαθεν ως χθόνιες θεότητες, συνδέονταν περισσότερο με τους θεούς του κάτω κόσμου και τους νεκρούς παρά με τους θεούς του Ολύμπου και λατρεύονταν κυρίως με *ἐναγισμούς* και πολύ σπανιότερα με *θυσίες* και *γεύμα*³⁴⁸. Όμως η έρευνα των επιγραφικών και λογοτεχνικών πηγών έχει δείξει ότι το πιο συνηθισμένο θυσιαστικό τελετουργικό από το 700 μέχρι το 300 π.Χ. ήταν αυτό της *θυσίας* και του ακόλουθου κοινού γεύματος, το οποίο τελετουργικό αφορούσε τόσο στους ήρωες όσο και στους θεούς³⁴⁹. Επομένως, το δίπολο χθόνιες και

δείξει ότι οι επιτάφιοι λόγοι αποτέλεσαν προϊόν της περιόδου του εμφύλιου σπαραγμού και έτσι να κατακρίνει το είδος στο σύνολό του. Βλ. Loraux, *Invention* 62.

³⁴⁷ Βλ. Διόδ. 11.33.3: *ὁμοίως δὲ καὶ ὁ τῶν Ἀθηναίων δῆμος ἐκόσμησε τοὺς τάφους τῶν ἐν τῷ Περσικῷ πολέμῳ τελευτησάντων, καὶ τὸν ἀγῶνα τὸν ἐπιτάφιον τότε πρῶτον ἐποίησε, καὶ νόμον ἔθηκε λέγειν ἐγκώμια τοῖς δημοσίᾳ θάπτομένοις τοὺς προαιρεθέντας τῶν ῥητόρων.*

³⁴⁸ Βλ. τη σημαντική μονογραφία της G. Ekroth, *The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults in the Archaic to the Early Hellenistic Periods* [Kernos Supplément, 12], Liège 2002, 14-15.

³⁴⁹ Βλ. Ekroth, *Sacrificial Rituals*, ch. I: «Terms assumed to be related to hero-cult» και ch. II: «Evidence for sacrifices in hero-cults down to 300 BC».

ολύμπιες θεότητες φαίνεται ότι δεν είχε στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο τη σημασία που μέχρι πρότινος του αποδίδαμε.

Εν προκειμένω μέσα από την ευρεία βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα της λατρείας των ηρώων στις ελληνικές πόλεις της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου ξεχωρίζει το τέταρτο κεφάλαιο του έργου του R. Seaford, *Reciprocity and Ritual: Homer and Tragedy in the Developing City-State*, όπου όμως το ενδιαφέρον εστιάζεται κυρίως στην πόλη της Αθήνας³⁵⁰. Μία πιο πρόσφατη ανασκόπηση των θεμάτων των σχετικών με την ενδεχόμενη ηρωοποίηση και τη λατρεία των νεκρών του πολέμου στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο μπορεί να βρει κανείς στο έβδομο κεφάλαιο του έργου του B. Currie, *Pindar and the Cult of Heroes*³⁵¹, στο σχετικό άρθρο της G. Ekroth³⁵² όπως και στο τέταρτο κεφάλαιο της τελευταίας μονογραφίας του R. Parker, *On Greek Religion*³⁵³.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι νεκροί του πολέμου τιμώνταν ήδη στην Αθήνα από τις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ., αλλά οι τιμές περιορίζονταν στους κύκλους των αριστοκρατών, οι οποίοι χρησιμοποίησαν τον τρόπο αυτό προκειμένου να μπορέσουν να κυριαρχήσουν ακόμα πιο αποτελεσματικά πάνω στον δῆμον. Η πρώτη μαρτυρημένη συλλογική δημοσία δαπάνη ταφή Αθηναίων στρατιωτών αφορά στο σῆμα που υψώθηκε στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. δίπλα στον πορθμό του Ευρίπου για τους πεσόντες σε μάχη που έγινε στους πρόποδες της Δίρφης, όπως μας παραδίδεται σε ένα απόσπασμα επιτάφιου επιγράμματος που αποδίδεται στον Σιμωνίδη³⁵⁴. Ωστόσο, αν ποτέ θεσμοποιήθηκε η λατρεία των νεκρών του πολέμου, αυτό δεν φαίνεται να ολοκληρώθηκε πριν το 460 π.Χ.³⁵⁵.

Τα αρκετά αντιφατικά μεταξύ τους στοιχεία των πηγών δεν μας αφήνουν το περιθώριο να υποθέσουμε ότι υπήρχε κάποια ενιαύσια περιοδικότητα ως προς την τέλεση των ταφικών αυτών τελετών. Το μόνο

³⁵⁰ Βλ. R. Seaford, *Reciprocity and Ritual: Homer and Tragedy in the Developing City-State*, Oxford 1994, 106-143.

³⁵¹ Βλ. B. Currie, *Pindar and the Cult of Heroes*, Oxford 2005, 89-119.

³⁵² Βλ. G. Ekroth, *Heroes and Hero Cults*, στο: D. Ogden (εκδ.), *A Companion to Greek Religion* [Blackwell Companions to the Ancient World], Oxford 2007, 249-272 και ειδικά 105.

³⁵³ Βλ. R. Parker, *On Greek Religion* [Townsend lectures, Cornell studies in classical philology], Ithaca - New York 2011, 103-123 και ειδικά 121.

³⁵⁴ Βλ. Παλατ. *Ανθολογία*, 16. 26 και D.L. Page - R.D. Dawe - J. Diggle (εκδ.), *Further Greek Epigrams*, Cambridge 1981, 189-191.

³⁵⁵ Βλ. Currie, *Pindar*, 108-109.

που μπορούμε να πούμε με κάποια βεβαιότητα είναι ότι οι δημόσιες κηδείες και οι εκφωνήσεις των επιταφίων λόγων προς τιμήν των νεκρών του πολέμου οργανώνονταν όποτε και αν το επέτασσαν οι συνθήκες³⁵⁶. Βάσει της μαρτυρίας του Αριστοτέλη³⁵⁷ και των ιδίων των επιταφίων λόγων, που μας σώζονται, η τιμητική μεταχείριση των νεκρών του πολέμου είχε δύο σκέλη: πρώτον, τη δημοσία δαπάνη ταφή, την εκφωνήση του επιτάφιου λόγου, τους αγώνες, που διεξάγονταν την ημέρα της κηδείας, και ίσως και κάποια θυσιαστική τελετουργία στο πλαίσιο της τελευταίας, για την οποία όμως δεν έχουμε συγκεκριμένα στοιχεία, και, δεύτερον, την ενιαύσια λατρευτική εκδήλωση που γινόταν προς τιμήν τους και όπου περιλαμβάνονταν επιτάφιοι αγώνες (μουσικοί, ίππικοί, γυμνικοί)³⁵⁸ και ίσως κάποια θυσιαστικά τελετουργικά που αναλογούσαν σε ήρωες³⁵⁹.

Σε σχέση με τα παραπάνω έχει υποστηριχθεί ότι οι τιμές για τους νεκρούς των πόλεμων του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. υπήρξαν η συνέχεια των τιμών που αποδίδονταν στους αριστοκράτες του 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. και στη συνέχεια μετεξελίχθηκαν σε λατρεία των εν ζωή βασιλιάδων και αυτοκρατόρων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου³⁶⁰. Όμως το

³⁵⁶ Βλ. Θουκ., *Ιστορ.* Β', 34,7, Πλάτ., *Μενέξ.*, 234b4-7 και Δημοσθ., *Επιτάφ.*, 1 και συνολικά W.K. Pritchett, *The Greek State at War*, vol. 4, Princeton 1985, 112-124 και Loraux, *Invention*, 37-39.

³⁵⁷ Βλ. Αριστ., *Αθην. Πολ.* 58,1: ὁ δὲ πολέμαρχος θύει μὲν θυσίας τῇ τε Ἀρτέμιδι τῇ ἀγροτέρᾳ καὶ τῷ Ἐνναλίῳ, διατίθῃσι δ' ἀγῶνα τὸν ἐπιτάφιον {καὶ} τοῖς τετελευτηκόσιν ἐν τῷ πολέμῳ καὶ Ἀρμοδίῳ καὶ Ἀριστογείτονι ἐναγίσματα ποιεῖ.

³⁵⁸ Βλ. L.E. Roller, *Funeral Games for Historical Persons*, *Stadion* 7 (1981), 1-18 και ειδικά 8-9, όπου οι πρώτοι επιτάφιοι αγώνες για τους νεκρούς του πολέμου στην Αθήνα τοποθετούνται βάσει αρχαιολογικών στοιχείων και λογοτεχνικών μαρτυριών γύρω στο 480 π.Χ. και θεωρούνται η βάση για μεταγενέστερες πένθιμες έορτές, όπως τα *Επιτάφια* τα *Γενέσια* ή και τα δυο. Βλ. σχετικά L. Deubner, *Attische Feste*, Berlin 1932 [ανατ. Darmstadt 1969] 230, F. Jacoby, *ΓΕΝΕΣΙΑ: A Forgotten Festival of the Dead*, *CQ* 38 (1944), 65-75, D.G. Kyle, *Athletics in Ancient Athens* [Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava. Suppl. 95], Leiden 1987, 41-45, S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, vol. I: Books I-III, Oxford 1991, 292-293 υπέρ της μεταγενέστερης εισαγωγής των αθλητικών αγώνων και R. Osborne, *Competitive Festivals and the Polis: A Context for Dramatic Festivals at Athens*, στο: A. Sommerstein - S. Halliwell - J. Henderson - B. Zimmermann (εκδ.), *Tragedy, Comedy and the Polis*, Bari 1993, 21-38. Βλ. Osborne, *Festivals*, 21, για το 479 π.Χ. ως ημερομηνία πραγματοποίησης του πρώτου επιταφίου αγώνος για τους νεκρούς του πολέμου.

³⁵⁹ Βλ. Currie, *Pindar*, 112-113.

³⁶⁰ Βλ. Seaford, *Reciprocity*, 120-123. Εντούτοις βλ. τις σημαντικές διαπιστώσεις του Seaford (ό.π. 106-114) σχετικά με τα αλληλένδετα φαινόμενα της αύξησης των δημόσιων ταφικών τελετών, της αναβίωσης της λατρείας των ηρώων και της ακόλουθης ενίσχυσης

απλουστευτικό αυτό σχήμα τείνει πλέον να αρθεί χάρη στην τάση που ισχύει τα τελευταία χρόνια στους κύκλους των μελετητών της ελληνιστικής περιόδου να εντοπίζονται περισσότερο οι συνέχειες παρά οι διαφοροποιήσεις της τελευταίας σε σχέση με την κλασική περίοδο.

Σε μία τέτοια κατεύθυνση είναι γραμμένη και η μονογραφία του B. Currie, *Pindar and the Cult of Heroes*, όπου διαπιστώνεται η συχνή πρόθεση του ποιητή να αποδίδει τιμές ηρώων σε αρκετούς από τους εν ζωή αποδέκτες των ωδών. Έτσι ενισχύεται η άποψη ότι το φαινόμενο της ηρωοποίησης ήταν πολύ πιο εκτεταμένο κατά τον 5^ο αι. π.Χ. απ' ό,τι θεωρείτο παλαιότερα και ότι η αύξηση του αριθμού των ηρωοποιήσεων του 4^{ου} αι. κ.εξ. π.Χ. αποτέλεσε μία μάλλον ομαλή παρά απότομη εξέλιξη, σε αντίθεση με όσα υποστήριζαν μέχρι πρότινος οι «κλασικιστές» μελετητές, οι οποίοι επέμεναν να ερμηνεύουν τη λατρεία των θνητών ως εκφυλιστικό φαινόμενο της ελληνικής θρησκείας κατά την ελληνιστική περίοδο³⁶¹.

Γεγονός πάντως παραμένει πως οι επιτάφιοι αθηναϊκοί λόγοι, των οποίων αναμφίβολα μάς σώζεται ένα ελάχιστο δείγμα πλην όμως αρκετό για να καταλάβουμε πόσο κυρίαρχο ήταν σε αυτούς το εγκώμιο της Αθήνας, ήταν τελικά πολύ κοντά στα όσα θα πούμε στη συνέχεια για τους πανηγυρικούς λόγους. Πρώτον, γιατί οι τιμές για τους νεκρούς δεν πόλεμου φαίνεται ότι δεν απείχαν από τις τιμές που αποδίδονταν στους θεούς και τους ήρωες της αρχαιότητας, οι οποίες λάμβαναν χώρα στις θρησκευτικές εορτές-πανηγύρεις. Δεύτερον, γιατί εκτός από το παρόμοιο παραστασιακό τους πλαίσιο τόσο οι επιτάφιοι μέχρι τον 4^ο αι. π.Χ. όσο και οι πανηγυρικοί λόγοι μέχρι και τον 6^ο αι. μ.Χ. είχαν ως κεντρικό τους θέμα τον έπαινο των

της κοινωνικής συνοχής στην Αθήνα της κλασικής εποχής χάρη στους περιορισμούς των εκδηλώσεων των ιδιωτικών ταφικών τελετών από τον Σόλωνα. Βλ. επίσης την αναθεωρημένη μελέτη της M. Alexiou, *The Ritual Lament in Greek Tradition. Second edition revised by Dimitrios Yatromanolakis and Panagiotis Roilos* [Greek Studies: Interdisciplinary Approaches Series, 2ND], Lanham, Maryland 2002, 18-19.

³⁶¹ Βλ. Currie, *Pindar*, 406-407. Βλ. ωστόσο το μοναδικής διεισδυτικότητας άρθρο του J.N. Bremmer, *The Rise of the Hero Cult and the New Simonides*, *ZPE* 158 (2006), 15-26, το οποίο καταρρίπτει με πληθώρα επιχειρημάτων τη θέση της D. Boedeker για το ότι το περιεχόμενο της ιστορικής ελεγείας του Σιμωνίδη για τη μάχη των Πλαταιών αποδεικνύει την απόδοση ηρωικών τιμών στους νεκρούς του πολέμου στην Αθήνα ήδη από το πρώτο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. και συντάσσεται με τη θέση του R. Parker, *Athenian Religion: A History*, Oxford 1996, 78 για το ότι οι Αθηναίοι της κλασικής εποχής «heroized their benefactors as best they could, but they did not take the final step of an official heroization of the war-dead».

πόλεων, όπου λάμβαναν χώρα οι επιτάφιος τελετές και οι πανηγύρεις αντίστοιχα. Μπορεί παράλληλα να αυξάνονταν όλο και περισσότερο τα εγκώμια των αυτοκρατόρων και άλλων μελών της ελληνορωμαϊκής ελίτ, αλλά τα εγκώμια των πόλεων, που καταλάμβαναν είτε ένα μέρος είτε όλη την έκταση των πανηγυρικών λόγων, των οποίων τον ακριβή χαρακτήρα θα δούμε στο επόμενο υποκεφάλαιο, εξακολούθησαν να διατηρούν σημαντικό μερίδιο στην πλειονότητα των λόγων της επιδεικτικής ρητορικής της ύστερης αρχαιότητας. Τέλος για τη σχέση αλληλεπίδρασης των επιταφίων και των πανηγυρικών λόγων χαρακτηριστική παραμένει η φράση από τον Πανηγυρικό του Ισοκράτη: *Καίτοι μ' οὐ λέληθεν ὅτι χαλεπὸν ἔστιν ὕστατον ἐπελθόντα λέγειν περὶ πραγμάτων πάσαι προκατειλημμένων καὶ περὶ ὧν οἱ μάλιστα δυνηθέντες τῶν πολιτῶν εἰπεῖν ἐπὶ τοῖς δημοσίᾳ θαπτομένοις πολλάκις εἰρήκασιν*³⁶².

II.3.ii. Πανηγύρεις, παναθηναϊκοί πανηγυρικοί λόγοι και η σημασιολογική εξέλιξη του όρου πανηγυρικός

Μετά τους αθηναϊκούς επιτάφιους λόγους ερχόμαστε στο δεύτερο επιδεικτικό ρητορικό είδος, αυτό των πανηγυρικών λόγων, το οποίο, όπως θα φανεί παρακάτω, επίσης συνέβαλε στη σταδιακή μετατροπή των μη αυτοτελών εγκωμίων πόλεων σε αυτοτελή μέσα στο διάστημα από την κλασική εποχή μέχρι τους πρώτους αιώνες της ύστερης αρχαιότητας. Για να μπορέσουμε όμως να εντοπίσουμε ποιοι ήταν οι πανηγυρικοί αυτοί λόγοι και ποια ήταν η σχέση τους με τα εγκώμια πόλεων καθίστανται αναγκαίες δύο σύντομες παρεκβάσεις. Πρώτον, θα πρέπει να δούμε τον χαρακτήρα των πανηγύρεων ως εκδηλώσεων της θρησκευτικής ζωής των αρχαίων και, δεύτερον, θα πρέπει να δοθούν κάποια διευκρινιστικά στοιχεία για τη σημασιολογική εξέλιξη του όρου πανηγυρικός.

Συγκεκριμένα όσον αφορά στην ελληνική θρησκεία είναι πλέον σαφές στους μελετητές της ότι η λατρεία των θεών και των ηρώων υπήρξε ανέκαθεν συνυφασμένη με τις πανηγύρεις. Οι πανηγύρεις ή *έορταί* (ο αντίστοιχος όρος που χρησιμοποιείται στην αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία

³⁶² Βλ. Ισοκ., Πανηγγ. 74.

είναι το festivals) ήταν οι δημόσιες ή ιδιωτικές θρησκευτικές τελετουργίες, που οργανώνονταν σε ναούς, ιερά και τεμένη είτε στις πόλεις είτε στην ύπαιθρο ή και σε τόπους με πανελλήνια εμβέλεια, όπως ήταν η Ολυμπία, οι Δελφοί, η Νεμέα, η Ισθμία κ.ά., προκειμένου να τιμώνται και να μένουν ευχαριστημένοι οι θεοί και οι ήρωες και έτσι να με τρόπο ανταποδοτικό να εξασφαλίζεται η εὐταξία.

Οι θεοί και οι θεές ήταν αφενός οι κύριοι και οι δευτερεύοντες (μεταξύ άλλων οι χθόνιες θεότητες και τα θεοποιημένα στοιχεία της φύσης, όπως άνεμοι, ποταμοί, νύμφες κ.ά) και αφετέρου οι προσωποποιημένες αφηρημένες θεότητες, όπως η Πειθώ, η Ομόνοια, η Ειρήνη, η Τύχη, η Νέμεση, η Υγεία κ.ο.κ. και από την ελληνιστική εποχή και μετά οι θεοποιημένοι μονάρχες, ενώ από τον 2^ο αι. π.Χ. θεότητα θεωρείτο και η ίδια η Ρώμη³⁶³.

Οι ήρωες και οι ηρωίδες ήταν από τη μια πλευρά οι γνωστοί ημίθεοι (Ηρακλής, Αχιλλέας, Διόσκουροι, Θέτις, Ελένη κ.ά.) και άλλα μυθικά-ιστορικά πρόσωπα που συνήθως συνδέονταν με την ίδρυση ή την υπεράσπιση πόλεων, όπως ο Θησέας για την Αθήνα, ενώ από την άλλη ήταν οι νεκροί των πολέμων, κάποιοι βιαιοθάνατοι, κάποιοι που πέθαναν σε νεαρή ηλικία και γενικά όσοι θνητοί θεωρούνταν ότι μετά το θάνατό τους είχαν τη δύναμη να επηρεάζουν προς το καλύτερο ή και προς το χειρότερο τη ζωή των ανθρώπων³⁶⁴. Επίσης από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής αρχίζουν να αποδίδονται τιμές ηρώων σε σημαίνοντα ζώντα πρόσωπα όπως σε τυράννους, στρατηγούς, αθλητές, ποιητές κ.ά.

³⁶³ Βλ. Parker, *Religion*, 64-102, ενώ για τις προσωποποιημένες θεότητες βλ. E. Stafford, *Personification in Greek Religious Thought and Practice*, στο: D. Ogden (εκδ.), *A Companion to Greek Religion* [Blackwell Companions to the Ancient World. Ancient History], Oxford 2007, 71-85. Επίσης συνολικά για την ελληνική θρησκεία και ειδικά για τη νέα θεότητα της θείας Ρώμης (Dea Roma) υπάρχει η συγκεντρωμένη βιβλιογραφία *Greek Religion* από τον A. Chaniotis στη σειρά Oxford Bibliographies Online, Oxford 2009 <http://panhgyris.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195389661/obo-9780195389661-0058.xml>.

³⁶⁴ Είναι ενδεικτικό μεταξύ άλλων το παράδειγμα του ψυχοπαθή αθλητή Κλεομήδη από την Αστυπάλαια, ο οποίος θεωρείται ο πρώτος μαρτυρημένος κατά συρροήν δολοφόνος στην ελληνική ιστορία και ο οποίος λατρευόταν ωστόσο από τους ντόπιους ως ήρωας, προκειμένου να μην επιδρά βλαπτικά σε βάρος της κοινότητας. Βλ. Πaus., *Ελλ. Περιήγ.*, 6.9.6-9.

Γεγονός είναι ότι οι θρησκευτικές εορτές κατά την αρχαιότητα είχαν μεγάλη σημασία για τη ζωή των πολιτών διακόπτοντας σε τακτά χρονικά διαστήματα τη ρουτίνα της καθημερινότητας και δίνοντάς τους ευκαιρίες για χαλάρωση και για θρησκευτική, πολιτιστική, πολιτική, οικονομική³⁶⁵ και πολύ συχνά γαστρονομική δραστηριότητα και ότι από την ελληνιστική περίοδο και εξής σημειώθηκε αύξηση των πανηγύρεων³⁶⁶. Εκ πρώτης όψεως η αιτία φαίνεται να ήταν η σταδιακή αύξηση των ηρωοποιήσεων τεθνεώτων ή και ζώντων ανθρώπων. Όμως η αύξηση αυτή στην ουσία οφειλόταν κυρίως στις βαθιές πολιτικές αλλαγές που επήλθαν με το τέλος της κλασικής εποχής και κυρίως με τη ρωμαϊκή κατάκτηση στο μέσο του 2^{ου} αι. π.Χ.

Η σταδιακή αποδυνάμωση της πόλης-κράτους³⁶⁷ και η έλευση των ελληνιστικών βασιλείων απομάκρυναν τους πολίτες από την ενεργό πολιτική και τους ώθησαν περισσότερο στη λατρεία των θεών και των ηρώων³⁶⁸. Από την άλλη η επαφή των ελληνιστικών βασιλείων με τις ανατολικές και έντονα πολυθεϊστικές θρησκείες ενίσχυσε περαιτέρω τη

³⁶⁵ Βλ. C. Chandezon, Foires et panégyries dans le monde grec classique et hellénistique, REG 113 (2000), 70-100.

³⁶⁶ Βλ. L. Robert, Discours d'ouverture, στο: Πρακτικά τοῦ Ἡ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, Ἀθῆνα 3-9 Ὀκτωβρίου 1982, Ἀθῆνα 1984, 36-37.

³⁶⁷ Σε αντίθεση με την άποψη που ήθελε τους υπάρχοντες μεν στην ελληνιστική περίοδο δημοκρατικούς θεσμούς να καταστρατηγούνται ουσιαστικά από μικρές ομάδες αξιωματούχων, οι οποίοι μέσω της οικονομικής και πολιτικής τους εμπλοκής δρούσαν με τρόπο σχεδόν ολιγαρχικό (βλ. ενδεικτικά P. Veyne, *Le pain et le cirque: sociologie historique d'un pluralisme politique*, Paris 1976, F. Quaß, *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens. Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit*, Stuttgart 1993 και J. Bleicken, *Die athenische Demokratie*, Paderborn 1994), τα τελευταία χρόνια τείνει να επικρατήσει η άποψη πως όχι μόνο δεν παρέμειναν ζωντανές οι ελληνικές πόλεις-κράτη μέχρι και τη ρωμαϊκή κατάκτηση τουλάχιστον (βλ. Gauthier, *Cités, passim*), αλλά ότι εξακολούθησε σε αυτές και μάλιστα απρόσκοπτα η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών και η ενεργή συμμετοχή των πολιτών στις κοινές αποφάσεις, όπως για παράδειγμα στην απόδοση τιμητικών ψηφισμάτων στους ευεργέτες, ξένους και μη, βλ. παραπάνω σελ. 30 σημ. 98 και V. Grieb, *Hellenistische Demokratie: politische Organisation und Struktur in freien griechischen Poleis nach Alexander dem Grossen* [Historia Einzelschriften, 199], Stuttgart 2008 και πρόσφατα R. Bielfeldt, *Polis Made Manifest: The Physiognomy of the Public in the Hellenistic City with a Case Study on the Agora in Priene*, στο: C. Kuhn (εκδ.), *Politische Kommunikation und öffentliche Meinung in der antiken Welt*, Stuttgart 2012, 87-122, 92κ.εξ..

³⁶⁸ Βλ. A. Chanotis, Sich selbst feiern? Städtische Feste des Hellenismus im Spannungsfeld von Religion und Politik στο: M. Wörrle - P. Zanker (εκδ.), *Stadt und Bürgerbild im Hellenismus, Kolloquium, München, 24.-26. Juni 1993*, München 1995, 147-172 και ειδικά 161.

λατρευτική διάθεση των πιστών. Επιπλέον, οι μονάρχες των ελληνιστικών βασιλείων χρησιμοποίησαν τις μεγαλοπρεπείς και πολυπληθείς πομπές και τα εντυπωσιακά θεάματα των πανηγύρεων ως μέσο πολιτικής προπαγάνδας³⁶⁹, ενώ η τοποθέτηση των επιμέρους κοινωνικών ομάδων στις πομπές λειτουργούσαν ως τρόπος προβολής και διατήρησης της καθεστηκυίας τάξης. Είναι χαρακτηριστική η φράση του O. van Nijf για τη ρωμαϊκή Ανατολή, η οποία φράση μπορεί ωστόσο να προβληθεί και στην ελληνιστική περίοδο: «Such ritual occasions are not only a model of society, they are also set up as a model for society»³⁷⁰. Τέλος, τόσο οι τοπικές όσο και οι πανελλήνιες εμβέλειας πανηγύρεις ή στεφανίται, ήταν απαραίτητα στοιχεία της πολιτικής ζωής, καθώς λειτουργούσαν συνεκτικά ενισχύοντας τους δεσμούς φιλίας, συγγενείας και οίκειότητος μεταξύ των πόλεων, ενώ χάρη στους αγώνες, που τις περισσότερες φορές οι πανηγύρεις αυτές περιλάμβαναν, και χάρη στις ποικίλες παρουσιάσεις των περιοδευόντων επαγγελματιών μουσικών, ποιητών, ηθοποιών, τραγουδιστών, χορευτών και ρητόρων καλλιεργούνταν η κοινή ελληνική παιδεία και γλώσσα της ελληνιστικής περιόδου, που επίσης ήταν απαραίτητα στοιχεία για την επαφή και την επικοινωνία των πόλεων μεταξύ τους³⁷¹.

Ωστόσο η κορύφωση της αύξησης των εορτών παρατηρείται κατά τους πρώτους τρεις μεταχριστιανικούς αιώνες. Υπολογίζεται ότι σε κάποιες περιοχές της ρωμαϊκής ανατολής οι πανηγύρεις, ιδιωτικές και δημόσιες-πολιτικές έφταναν να ξεπερνούν τις μία με δύο σε κάθε πόλη και

³⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά F. Dunand, *Fête et propagande à Alexandrie sous les Lagides*, στο: F. Dunand et al. (εκδ.), *La fête, pratique et discours. D'Alexandrie hellénistique à la mission de Besançon* [Annales littéraires de l'Université de Besançon, 262], Paris 1981, 13-40.

³⁷⁰ Βλ. O.M. van Nijf, *Athletics, Festivals and Greek Identity in the Roman East*, PCPS 45 (1999), 175-200, 195.

³⁷¹ Βλ. P. Gauthier, *Les cités hellénistiques*, στο: M.H. Hansen (εκδ.) *The Ancient Greek City-State. Symposium on the Occasion of the 250th Anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1-4 July 1992, Copenhagen*, 211-231, εδώ 226-227 και πρόσφατα O.M. van Nijf, *Political Games*, στο: K. Coleman - J. Nelis-Clément - P. Ducrey (εκδ.), *L'organisation des spectacles dans le monde romain* [Entretiens sur l'Antiquité classique, 58], Genève - Vandœuvres, 47-95, 70-88 για τον έντονο βαθμό δικτύωσης των ελληνικών πόλεων μεταξύ τους και των ελληνικών πόλεων με τη Ρώμη χάρη: α) στη διαρκώς αυξανόμενη παρουσία των απεσταλμένων, που ανάγγελλαν τους αγώνες, δηλαδή των θεωρών, β) στην οργανωμένη δράση των τεχνιτών, δηλαδή των επαγγελματικών συλλόγων των αθλητών, των μουσικών και των ηθοποιών, και γ) στην απόδοση της ιδιότητας του πολίτη της διοργανώτριας πόλης στους νικητές των αγώνων.

κωμόπολη, ενώ ο συνολικός αριθμός των αγώνων στις ανατολικές επαρχίες κατά την παραπάνω περίοδο υπολογίζεται να είναι γύρω στους 500³⁷². Βασικός λόγος για την αύξηση αυτή ήταν το γεγονός ότι με τη λήξη των εμφύλιων πολέμων άρχισε σιγά σιγά να ανακάμπτει οικονομικά η ρωμαϊκή επικράτεια με κυριότερες τις ανατολικές επαρχίες. Από την άλλη η ίδια η ρωμαϊκή κεντρική εξουσία επιδίωξε την οργάνωση όλο και περισσότερων πανηγύρεων έχοντας σαν βασικό στόχο το να συντηρηθεί η μεθοδικά καλλιεργημένη ελληνορωμαϊκή ταυτότητα των κατοίκων³⁷³. Οι τελευταίοι μέσα από τη συμμετοχή τους στις εορταστικές εκδηλώσεις ένοιωθαν ότι ήταν ενεργά μέλη αφενός ενός κοινωνικού ιστού στενότερου, δηλαδή της πόλης ή της κώμης τους, των οποίων την αυτονομία η κεντρική εξουσία είχε πολλούς λόγους να τη διατηρεί, προκειμένου να οργανώνει πιο αποτελεσματικά τη διοίκηση της αχανούς επικράτειας και αφετέρου ενός ευρύτερου κοινωνικού ιστού, που ήταν η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, δηλαδή η *communis patria*³⁷⁴. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί η συμβολή των πανηγύρεων και ειδικά των συμπεριλαμβανόμενων σε αυτές αγώνων στην τόνωση της περηφάνειας των κατοίκων των πόλεων ειδικά αν οι αγώνες ήταν υψηλής στάθμης και χαρακτηρίζονταν για παράδειγμα ως *ισοπύθιοι*, *ισολύμπιοι*, *ισάκτιοι*, *ισοκαπετώλιοι*, *ισονέμεοι*, *ισαντινόιοι*, *οίκουμενικοί*, *είσελαστικοί* ή *έκεχειριοι*³⁷⁵.

Επιπλέον, μέσω της οργάνωσης και της οικονομικής ενίσχυσης των πανηγύρεων οι τοπικοί άρχοντες κάλυπταν την ανάγκη τους για προβολή και κοινωνική διάκριση, με αποτέλεσμα να έχουμε κατά την αυτοκρατορική περίοδο μία επάνοδο στο ελληνιστικό φαινόμενο του ευεργετισμού.

³⁷² Βλ. W. Leschhorn, Die Verbreitung von Agonen in den östlichen Provinzen des Römischen Reiches, *Stadion* 24,1 (1998) [Colloquium "Agonistik in der römischen Kaiserzeit". Hrsg. von Manfred Lämmer], 31-57 και H. Pleket, Mass-sport and Local Infracture in the Greek Cities of Roman Asia Minor, *Stadion* 24,1 (1998) [Colloquium "Agonistik in der römischen Kaiserzeit". Hrsg. von Manfred Lämmer], 151-172, κυρίως σελ. 155.

³⁷³ Βλ. πρόσφατα S. Aneziri, Greek Strategies of Adaptation to the Roman World: The Case of the Contests, *Mnemosyne* 66 (2013), 423-442, *passim*. Η Σ. Ανεζίρη μου έστειλε το τότε υπό έκδοση άρθρο της για το οποίο και την ευχαριστώ. Για μία πρόσφατη ευσύνοπτη επισκόπηση της έννοιας των ελληνορωμαϊκών πανηγύρεων βλ. J.W. Iddeng, What is a Graeco-Roman Festival? A Polythetic Approach, στο: J.R. Brandt - J.W. Iddeng (εκδ.), *Greek and Roman Festivals: Content, Meaning, and Practice*, Oxford 2012, 11-38.

³⁷⁴ Βλ. C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley 2000, 15.

³⁷⁵ Βλ. Chaniotis, *Festivals*, 23 σημ. 184.

Συνολικά, λοιπόν, οι πανηγύρεις είχαν μέχρι και το τέλος του 3^{ου} αι. μ.Χ. έναν έντονα κοινωνικό ρόλο, τον οποίο ο κατεξοχήν μελετητής τους O.M. van Nijf έχει συμπυκνώσει ως εξής: «The cumulative effect of the many festivals that the Lycian benefactors organised was to establish these benefactors, and the members of their families, not only as the guardians of Greek culture, but also as a separate, superior stratum in society. Festive euergetism thus helped to legitimise an increasingly oligarchic political system, which was securely locked into an all-embracing imperial system. It can be seen that the preservation - or invention - of such traditional elements of Greek culture as artistic and athletic festivals was not simply a matter of love of sport, of dry antiquarianism, or even of a romantic harking back to a Greek past: these games were used to project an image of a well-ordered society to the outside world by presenting a local hierarchy with the members of pro-Roman elites firmly in control. The emperor must have loved it»³⁷⁶.

Η ταξινόμηση και η κατανόηση των αρχαίων εορτών είναι κάτι που μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει με μεγάλη επιτυχία, γιατί από τη μία τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι λίγα και συχνά αναχρονιστικά, ενώ από την άλλη η πραγματικότητα των εορτών ήταν τόσο ποικίλη και πλούσια που όπως λέει χαριτολογώντας ο R. Parker: « [...] to catch the mood and the nuances of, say, the abuse exchanged between men and women at various festivals one would need a transcript and video recording»³⁷⁷. Εξάλλου μέχρι πρόσφατα οι μελετητές αναζητούσαν τους ακριβείς σκοπούς και τις ακριβείς σημασίες των εορτών παραλείποντας να δουν ότι τελικά οι εορτές δεν ήταν τίποτα άλλο παρά «[...] special forms of social transaction and interaction or performances»³⁷⁸. Κάτω από το χαλαρό, λοιπόν, αυτό παραστασιακό πρίσμα θα εξετάσουμε στη συνέχεια το περιεχόμενο των εορτών γενικότερα και τις εκφωνήσεις ρητορικών λόγων, των πανηγυρικών, στις εορτές αυτές ειδικότερα.

³⁷⁶ Βλ. Van Nijf, *Athletics*, 196. Για μία ακόμα πιο διεισδυτική προσέγγιση του κοινωνικού και πολιτικού ρόλου των αρχαίων ελληνικών πανηγύρεων βλ. A. Chaniotis, *Festivals and Contests in the Greek World*, στο: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* VII, Los Angeles 2011, 36-40 και van Nijf, *Political Games*, 60-70 αντίστοιχα.

³⁷⁷ Βλ. Parker, *Religion*, 175.

³⁷⁸ Βλ. προηγούμενη σημείωση.

Στις εορτές από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα οργανώνονταν πομπές, ψάλλονταν ύμνοι και προσευχές, τελούνταν θυσίες, προσφέρονταν γεύματα στο σύνολο όσων παρευρίσκονταν, παρουσιάζονταν χορικές παραστάσεις από αγόρια και κορίτσια, εκφωνούνταν λόγοι από ονομαστούς ρήτορες³⁷⁹, και στην πλειονότητα των περιπτώσεων διεξάγονταν αγώνες. Το αγωνιστικό στοιχείο ποίκιλλε και ανάλογα με το μέγεθος της εορτής μπορούσε να περιορίζεται σε παιχνίδια, καλλιστεία και αφήγηση ανέκδοτων ή να φτάνει μέχρι σε άρτια οργανωμένους και με πολλές συμμετοχές αθλητικούς και μουσικούς αγώνες. Στους πρώτους δε μεταχριστιανικούς αιώνες οι αγώνες αυτοί παρουσίασαν μεγάλη αύξηση, διότι όπως λέει ο O.M. van Nijf: «Athletic festivals, of which there were increasing numbers, were frequently closely connected with the imperial cult or at any rate with representation of Roman power, and Romans, or the need to please the Romans, may have been a major drive behind the spread of athletic festivals. Old festivals were frequently revived, or reorganised under Roman supervision»³⁸⁰.

Ειδικότερα στους μουσικούς αγώνες οι διαγωνισμοί γίνονταν στη χορική, τη λυρική και την επική ποίηση, στην κιθάρα και σε άλλα μουσικά όργανα, ενώ ήδη από την κλασική εποχή σε κάποιες ορισμένες πανηγύρεις, όπως στα κατ' ἄστυ Διονύσια, είχαν αρχίσει να μπαίνουν στο πρόγραμμα των αγώνων τα τρία είδη της δραματικής ποίησης (σκηνικοί ἄγῶνες). Επιπλέον σίγουρα από τον 2^ο αι. π.Χ. και ίσως και από τον 4^ο αι. π.Χ., όπως θα δούμε παρακάτω³⁸¹, έχουμε μαρτυρίες για τη διοργάνωση αγώνων ή καλύτερα διαγωνισμών ρητορικής, που γίνονταν, όπως και οι υπόλοιποι

³⁷⁹ Βλ. Πανσ., *Ελλ. περιήγ.*, 6.17.7 για το ότι στην Ήλιδα στον ιερό χώρο διεξαγωγής των *Όλυμπίων* υπήρχε μεταξύ των ανδριάντων των νικητών των αθλητικών αγώνων και ένα άγαλμα αφιερωμένο στον Γοργία, του οποίου η φήμη είχε προφανώς φτάσει και εκτός της Αθήνας (βλ. *ό.π.*, 6.17.9). Για τους πανηγυρικούς λόγους του Γοργία βλ. αμέσως παρακάτω.

³⁸⁰ Από την ευρεία σχετική βιβλιογραφία βλ. O.M. van Nijf, *Global Players: Athletes and Performers in the Hellenistic and Roman World*, *Hephaistos. Kritische Zeitschrift zu Theorie und Praxis der Archäologie und abgegrenzender Gebiete* 24 (2006), 225-236, 232 και του ίδιου, *Political Games*, 70-73. Επίσης βλ. Αίλιος Αριστείδης, *Εἰς Ρώμην*, 120, 19-23: ἀντεισῆκται δὲ θεὰς πᾶσα χάρις καὶ ἀγῶνων ἄπειρος ἀριθμός. ὥστε ὅλον πῦρ ἱερὸν καὶ ἄσβεστον οὐ διαλείπει τὸ πανηγυρίζειν, ἀλλὰ περίεσιν ἄλλοτε εἰς ἄλλους, αἱ δὲ ἔστι πον, πάντες γὰρ ἀξίως τούτου πεπράσιν.

³⁸¹ Βλ. παρακάτω το υποκεφ. II.3.iii. «Καταλογάδην ἐγκώμια πόλεων, ρητορικοί διαγωνισμοί και ἐπιδείξεις ἢ ἀκροάματα» και ειδικά τη σημ. 411.

διαγωνισμοί στον χώρο του γυμνασίου, σε αντίθεση με τους αθλητικούς αγώνες, που διαζάγονταν στο στάδιον. Ωστόσο οι ρητορικοί ήταν πολύ πιο σποραδικοί και δεν εντάσσονταν επισήμως στο πρόγραμμα των μουσικῶν αγώνων³⁸².

Όσον αφορά στη σημασιολογική του εξέλιξη ο όρος πανηγυρικός χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να περιγράψει τους επιδεικτικούς λόγους που εκφωνούνταν από ειδικά επιλεγμένους ρήτορες στις μεγάλες θρησκευτικές εορτές (πανηγύρεις) της κλασικής περιόδου, με σκοπό να εγκωμιαστεί ο θεός ή ο ήρωας προς τιμήν του οποίου γινόταν η γιορτή αλλά και με απώτερο σκοπό να προβληθούν οι συχνά πολιτικές θέσεις των ίδιων των συντακτών τους και των πόλεων από τις οποίες αυτοί προέρχονταν.

Ενδεικτικοί για αυτή την κατηγορία λόγων είναι ο Όλυμπικός³⁸³ (408 π.Χ.) και ο Πυθικός του Γοργία, ο Όλυμπιακός³⁸⁴ (388 ή 384 π.Χ.) του Λυσία και κάπως διαφοροποιημένα, όπως θα δούμε παρακάτω, ο Πανηγυρικός (380 π.Χ.) και ο Παναθηναϊκός (339 π.Χ.) του Ισοκράτη. Στους λόγους αυτούς, οι οποίοι - πλην των δύο τελευταίων - σώζονται αποσπασματικά, κυρίαρχο θέμα ήταν η *ομόνοια*, δηλαδή η ομοφροσύνη των Ελλήνων, καθώς, όπως φαίνεται από την πρόσφατη βιβλιογραφία, η πανελλήνια ενότητα ακόμα και στη διάρκεια των πανελλήνιων εορτών μόνο δεδομένη δεν μπορούσε να θεωρείται³⁸⁵.

³⁸² Βλ. Chaniotis, *Festivals*, 23: «In addition to the agonistic programme (the competitions), contests included religious rituals, political and social events, and cultural performances (epideictic orations, victory songs, etc.)». Ως προς τον ακριβή χαρακτήρα των μουσικών αγώνων και ειδικά ως προς τη συνάφειά τους με τους ρητορικούς αγώνες στις πανηγύρεις της αρχαιότητας υπάρχει ένα σαφές βιβλιογραφικό κενό. Αυτό αναμένεται να καλυφθεί σε έναν βαθμό από τη μονογραφία που ετοιμάζει ο αναπλ. καθηγ. του John Hopkins Univ. D. Yatromanolakis για την κοινωνικοπολιτιστική ιστορία του θεσμού των μουσικών αγώνων της αρχαϊκής, κλασικής και ελληνιστικής εποχής, όπως αναγράφεται στη σχετική ιστοσελίδα του παν/μίου <http://classics.jhu.edu/directory/dimitrios-yatromanolakis/>

³⁸³ Του λόγου του Γοργία μάς σώζεται μόνο η επιτομή του από τον Φιλόστρατο βλ. Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 1.9 στο: Philostratus (Kayser), 493.

³⁸⁴ Στον επίσης αποσπασματικά σωζόμενο λόγο του Λυσία επισημαίνεται αρχικά ότι ο Ηρακλής ίδρυσε τους Ολυμπιακούς αγώνες για να προωθήσει την ομόνοια και να περιορίσει τις φατρίες μεταξύ των ελληνικών πόλεων, ενώ στη συνέχεια ακολουθούν προτροπές προς τους Έλληνες να εκστρατεύσουν κατά του τύραννου της Σικελίας Διονύσιου (βλ. Διόδωρος Σικελός, *Βιβλιοθήκη* 14.109).

³⁸⁵ Βλ. N. Spivey, *The Ancient Olympics: War Minus the Shooting*, Oxford 2004, 190-192 για τη «ρητορική της πανελλήνιας ενότητας» του τέλους του 5^{ου} και των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ. και M. Scott, *Delphi and Olympia: The Spatial Politics of Panhellenism in the Archaic and Classical Period*,

Από την άλλη, επειδή, όπως ήταν γνωστό ήδη από τη Ρητορική του Αριστοτέλη, οι έπαινοι και οι συμβουλές έχουν πάντα ως κοινό τους σημείο πως αυτό που προτείνεται στο πλαίσιο μίας συμβουλής ταυτίζεται τελικά με αυτό που εγκωμιάζεται με λίγο παραλλαγμένη τη διατύπωσή του³⁸⁶ ή με άλλα λόγια ότι η συμβουλή-παραίνεση γίνεται πιο αποτελεσματική εφόσον έχει προηγηθεί το εγκώμιο αυτού στον οποίον απευθυνόμαστε, έτσι και οι συντάκτες των πανηγυρικών αυτών λόγων συνήθως πρότασσαν ένα τμήμα έντονα εγκωμιαστικό, που λειτουργούσε και ως *captatio benevolentiae*, είτε με θέμα τη συγκεκριμένη εορτή είτε με θέμα την πόλη, όπου λάμβανε χώρα η πανήγυρις αυτή, είτε με θέμα τον θεό ή τον ήρωα που τιμούσαν με την πανήγυριν, ενώ στη συνέχεια ακολουθούσε αμεσότερα η όποια ιδέα ή η όποια πολιτική θέση ήθελαν να περάσουν στο ακροατήριο που τους παρακολουθούσε³⁸⁷.

Εκτός από τους πανηγυρικούς λόγους του Γοργία και του Λυσία, που αναφέρθηκαν πιο πάνω, και εκτός από τους πολλούς άλλους παρόμοιους λόγους που εκφωνήθηκαν στις διάφορες πανηγύρεις της κλασικής περιόδου και που δεν μας έχουν σωθεί, την ίδια εποχή γράφτηκαν και κάποιοι λόγοι που, μολονότι κατά πάσα πιθανότητα δεν εκφωνήθηκαν στο πλαίσιο αληθινών πανηγύρεων, ονομάστηκαν έτσι από τους συντάκτες τους, που ήταν ρητοροδιδάσκαλοι, προκειμένου να λειτουργήσουν ως πρότυπα διδασκαλίας του συγκεκριμένου αυτού επιδεικτικού ρητορικού είδους και ίσως και να διαδοθούν-ανακυκλωθούν εκφωνούμενοι στο πλαίσιο κλειστών συγκεντρώσεων λογίων. Τα πιο χαρακτηριστικά σωζόμενα δείγματα τέτοιων λόγων είναι ο Πανηγυρικός και ο Παναθηναϊκός λόγος του Ισοκράτη, οι οποίοι μας παραδίδονται αυτούσιοι και τους οποίους θα εξετάσουμε παρακάτω ως πιθανά προστάδια των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων της ύστερης αρχαιότητας.

Cambridge 2010, *passim* για την αμφίβολη «πανελλήνια ενότητα», όπως αρκετά πειστικά αποδεικνύεται μέσω της χωρικής ανάλυσης (spatial analysis) στα ιερά των Δελφών και της Ολυμπίας.

³⁸⁶ Βλ. Αριστ., Ρητ. 1367b36 - 1368a9: [...] ἔχει δὲ κοινὸν εἶδος ὁ ἔπαινος καὶ αἱ συμβουλαί. ἃ γὰρ ἐν τῷ συμβουλευεῖν ὑπόθιοι ἄν, ταῦτα μετατεθέντα τῇ λέξει ἐγκώμια γίνονται ... ὥστε ὅταν ἐπαινῇ βούλη, ὅρα τί ἂν ὑπόθιοι· καὶ ὅταν ὑποθέσθαι, ὅρα τί ἂν ἐπαινέσειας.

³⁸⁷ Για τη στενή συνάφεια επιδεικτικής και συμβουλευτικής ρητορικής βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 711-718, ειδικά 718: «Le genre épideictique doit donc être réinterprété comme une gigantesque leçon» και πιο πρόσφατα Pernot, *Epideictic*, 93-94.

Από τις πηγές του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. δεν προκύπτει το εάν οι παραπάνω πανηγυρικοί λόγοι εκφωνούνταν με απ' ευθείας ανάθεση σε σπουδαίους ρήτορες της εποχής, αν προηγείτο κάποιος σχετικός ρητορικός διαγωνισμός ή εάν οι ρητορικοί διαγωνισμοί υπήρξαν εξελικτικό στάδιο που ακολούθησε τις απευθείας αναθέσεις. Μία υπόθεση που μπορεί να γίνει είναι ότι ίσως οι απευθείας αναθέσεις των αθηναϊκών επιταφίων λόγων του 5^{ου} αι. π.Χ. λειτούργησαν σαν πρότυπα και για τις υπόλοιπες πιο χαρμόσυνες πανηγύρεις, όπου με τον καιρό και κάτω από την επίδραση του γενικότερου αγωνιστικού πνεύματος, που επικρατούσε σε αυτές, άρχισαν να διοργανώνονται και αγώνες τέτοιων πανηγυρικών λόγων με αφορμή τον τιμώμενο θεό, τον άρχοντα-ευεργέτη, την πόλη ή και τα τρία στοιχεία μαζί³⁸⁸.

Πρόκειται για μία υπόθεση αρκετά ελκυστική, που ίσως και να συνάδει με τη γενικότερη τάση που υπήρχε κατά τους τρεις πρώτους προχριστιανικούς αιώνες να ενισχύονται τόσο από τους άρχοντες όσο και από τα συμβούλια των πόλεων οι επαγγελματίες τεχνίτες, δηλαδή οι τῶν κοινῶν/συνόδων τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῖται, σε σύγκριση με τους απλούς ρήτορες. Μέσα από αυτή την «επαγγελματοποίηση» των ρητόρων φαίνεται ότι κατάφεραν να μειώνουν την έντονη και σε κάποιες περιπτώσεις επικίνδυνη τάση για διάκριση και προβολή εκ μέρους των ευγενών διαγωνιζομένων³⁸⁹. Εξάλλου γνωρίζουμε ότι με παρόμοιο τρόπο κατά τη μέση και ύστερη Ρωμαϊκή Δημοκρατία η Γερουσία προσπάθησε να ελέγξει την υπερβολική και ίσως επιζήμια για τη διατήρηση του κοινωνικού κατεστημένου διάκριση των ευγενών, που έπαιρναν μέρος στα διάφορα

³⁸⁸ Για τα χαρακτηριστικά των ρητορικών αγώνων βλ. το επόμενο υποκεφ. II.3.iii. με τίτλο «Καταλογάδην ἐγκώμια πόλεων, ρητορικοί διαγωνισμοί και ἐπιδείξεις ἢ ἀκροάματα» σελ. 140 κ.εξ. και για την ποικιλία της θεματολογίας των διαγωνισμών στις πανηγύρεις βλ. Chaniotis, *Festivals*, 29: «But depending on the idiosyncrasies (e.g. the education) of the gymnasiarchos unusual contests could also be organised, such as the literary contests (ἀμίλλης ἀγῶνος τῶν τε ἐκ φιλολ[ο]γίας μαθημάτων) organized by Zosimos in Priene (IPriene 113, l. 28-29 (1st cent. B.C.))».

³⁸⁹ Για την επαγγελματοποίηση των κοινῶν τῶν περὶ Διόνυσον τεχνιτῶν βλ. S. Aneziri, *Die Vereine der dionysischen Techniten im Kontext der hellenistischen Gesellschaft. Untersuchungen zur Geschichte, Organisation und Wirkung der hellenistischen Technitenvereine* [HISTORIA, Einzelschriften, 163], Stuttgart 2003, 267-287.

αγωνίσματα των θρησκευτικών εορτών³⁹⁰. Πέρα όμως από τις επιμέρους πολιτικές σκοπιμότητες που εξυπηρετούνταν από την ύπαρξη των κοινών/συνόδων τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν δεν μπορεί να παραβλεφθεί η ήδη από την ελληνιστική εποχή υπάρχουσα συνεκτική λειτουργία των ενώσεων αυτών, δεδομένου ότι οι σύνοδοι τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν εν μέρει αναπλήρωσαν την έλλειψη των διευρυμένων οικογενειῶν της κλασικής περιόδου μέσα στο πλαίσιο των αχανών ελληνιστικῶν βασιλείων³⁹¹.

Από επιγραφικές μαρτυρίες πληροφορούμαστε ότι ήδη από τον 2^ο αι. π.Χ. και ενδεχομένως και νωρίτερα διεξάγονταν σε κάποιες λίγες θρησκευτικές εορτές και αγώνες λογικῶν (=πεζῶν) εγκωμίων, στις οποίες συμμετείχαν μάλλον επαγγελματίες ρήτορες. Δεν ξέρουμε αν οι ρήτορες αυτοί ήταν μέλη Κοινῶν ή Συνόδων τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν, αλλά από τις επιγραφικές μαρτυρίες φαίνεται ότι η εμφάνισή τους έγινε πιο συχνή την εποχή που οι αναφορές στους τεχνίτας άρχισαν να γίνονται όλο και πιο αραιές, δηλαδή στα τέλη περίπου του 1^{ου} αι. π.Χ.³⁹².

Παράλληλα ήδη από την ελληνιστική εποχή δεν έχουμε πλέον μαρτυρίες για εκφωνήσεις πανηγυρικῶν λόγων του τύπου αυτών της κλασικής εποχής. Ο όρος πανηγυρικός επανέρχεται στη Ρώμη μόλις τον 1^ο αι. μ.Χ. από τον Πλίνιο, για να προσδιορίσει την επεξεργασμένη εκδοχή της *gratiarum actio* (ευχαριστήριοις λόγος) του τελευταίου προς τον αυτοκράτορα Τραϊανό. Ο λόγος αυτός συνιστά επί της ουσίας το πρώτο μαρτυρημένο αυτοκρατορικό εγκώμιο και θα είναι το πρότυπο για την πλειάδα των παρόμοιων εγκωμίων που θα ακολουθήσουν από τον 4^ο αι. μ.Χ. και έπειτα

³⁹⁰ Βλ. J. Rüpke, *Public and Publicity: Long-Term Changes in Religious Festivals during the Roman Republic*, στο: Brandt - Iddeng, *Festivals*: 305-322, 317: «In the middle and late republic nobles performed neither as actors nor as sportsmen. Competition was entirely left to professionals, something which, at least for the races and athletic competitions, implied a change from the earlier practice».

³⁹¹ Βλ. σχετικά S. Schmidt, *Nekropolis - Grabarchitektur und Gesellschaft im hellenistischen Alexandria*, στο: G. Weber (εκδ.), *Alexandria und das ptolemäische Ägypten: Kulturbegegnungen in hellenistischer Zeit*, Berlin 2010, 136-159.

³⁹² Για την τάση στην ύστερη αρχαιότητα να προκρίνονται όλο και περισσότερο τα εγκώμια τα απαγγελόμενα προς τιμήν των θεών σε σχέση με τις διάφορες προς τιμή τους τελετουργίες βλ. Chaniotis, *Festivals*, 43 και S. Bradbury, *Julian's Pagan Revival and the Decline of Blood Sacrifice*, *Phoenix* 49 (1995), 331-356. Επίσης βλ. Aneziri, *Vereine*, 211 και ειδικά για τους επικούς ποιητές, οι οποίοι μέσα στον 1ο αι. π.Χ. σταδιακά υποκαταστάθηκαν από τους εγκωμιογράφους, βλ. ό.π. 213-215.

τόσο στη ρωμαϊκή Δύση όσο και στη ρωμαϊκή Ανατολή μέχρι την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453.

Από τα παραπάνω προκύπτει μία σταδιακή μετάβαση από τους κατ' ανάθεση πανηγυρικούς της κλασικής εποχής στους ολοένα αυξανόμενους σε αριθμό πανηγυρικούς-εγκώμια προς τιμήν θεών, ηγεμόνων και πόλεων, οι οποίοι εκφωνούνταν από επαγγελματίες πια ρήτορες³⁹³ κατά τους αγώνες λογικῶν εγκωμίων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Πρόκειται για μία εξέλιξη που ακόμα περισσότερο επιβεβαιώνει τη σημασιολογική εγγύτητα μεταξύ των όρων πανηγυρικός και ἐγκώμιον.

Όσον αφορά στην εγγύτητα αυτή έχουμε και μερικές ακόμα σχετικές ενδείξεις. Πρώτον, οι επικούρειοι φιλόσοφοι με κυριώτερο τον Φιλόδημο τον 1^ο αι. π.Χ. αντέταξαν στο «δημηγορεῖν δυνατῶς καὶ δίκας εὖ λέγειν» το «πανηγυρικὸν (ενν. εἶδος τῆς ῥητορικῆς)»³⁹⁴, άλλο ένα δείγμα για το ότι ο όρος πανηγυρικός είχε αρχίσει σταδιακά να απομακρύνεται από την έννοια της πανηγύρεως και να πλησιάζει αυτόν του ἐγκωμίου. Δεύτερον, ενώ ο Κικέρων, ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς και ο Κοϊντιλιανός δεν ταύτιζαν ακόμα ρητά το ἐπιδεικτικόν με το πανηγυρικόν γένος, αυτό έγινε για πρώτη φορά πιο έμμεσα από τον Ερμογένη τον 2^ο αι. μ.Χ. στο έργο του *Περὶ ιδεῶν*. Εκεί αφενός διαχωρίστηκε η λογοτεχνία όχι σε ποίηση και πεζογραφία, όπως είχε γίνει σε προηγούμενα θεωρητικά κείμενα των Διονύσιου του Αλικαρνασσεά, του Κοϊντιλιανού και του Δίωνα από την Προύσα, αλλά σε πανηγυρικόν και πολιτικόν λόγον και αφετέρου περιλήφθηκαν στο γένος πανηγυρικόν όλα τα είδη της λογοτεχνίας πλην των δικανικών και των συμβουλευτικών λόγων³⁹⁵.

³⁹³ Για το ότι οι ρήτορες αυτοί ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες ανάλογες των συντεχνιών των *περί τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν* βλ. Aneziri, *Vereine*, 210-211, σημ. 45.

³⁹⁴ Βλ. Φιλόδ., *Περὶ ῥητ.* 2.251,10 κ.εξ., K. Ziegler, «Panegyrikos», *RE* 36,2, Stuttgart 1949, 559-579, ειδικά 560-561 και Pernot 38, 41 και 350-351.

³⁹⁵ Βλ. Ερμोग., *Περὶ ιδεῶν* 2. 10-12 (Rabe 386-413) και C.H. Wooten, *Hermogenes' On Types of Style Translation with Introduction, Notes, and Critical Essay*, Chapel Hill 1987, 138-140 (Appendix 2: Hermogenes on Panegyric) και ειδικά 140, όπου γίνεται λόγος για την *letteraturizzazione* του πανηγυρικού είδους, I. Rutherford, *Inverting the Canon: Hermogenes on Literature*, *Harvard Studies in Classical Philology* 94 (1992), 355-378 και του ίδιου, *Canons of Style in the Antonine Age: Idea-Theory in its Literary Context* [Oxford Classical Monographs], Oxford 1998, 43-47 (III, 3: The Origin of the Categories πολιτικός and πανηγυρικός), όπου στη σελ. 44 σημ. 27 διαπιστώνεται ότι δεν υπάρχει ακόμα κάποια μελέτη σχετικά με την εξέλιξη του όρου πανηγυρικός.

Από εκεί και πέρα οι θεωρητικοί της ρητορικής της ύστερης αρχαιότητας και της βυζαντινής εποχής άρχισαν να χρησιμοποιούν τον όρο *πανηγυρικός* αντί των όρων *ἐπιδεικτικός* και *ἐγκώμιον*. Η σημασιολογική αυτή ανακατεύθυνση καθρεφτίστηκε πολύ καθαρά και στον τίτλο *Panegyrici latini*, που δόθηκε στη συλλογή των λόγων των εγκωμιαστικών για τους ρωμαίους αυτοκράτορες από τον 1^ο αι. μέχρι και τον 4^ο αι. μ.Χ. και που επηρέασε τη λατινική και νεολατινική γραμματεία μέχρι και τον 17^ο αι. Στις τελευταίες συννυπήρχαν οι όροι *laus/laudes* και *panegyricus/panegyrici*, ενώ μέσω των επόμενων στη σειρά *linguae francae*, δηλαδή της γαλλικής και της αγγλικής γλώσσας, οι όροι *panegyrique/panegyriques* και *panegyric/panegyrics* πέρασαν σε πολλές σύγχρονες γλώσσες.

Παρόλη την παραπάνω εξέλιξη σε σχέση με τον όρο *πανηγυρικός* και παρόλη τη χρονικά πολύ διαρκέστερη σημασιολογική του ταύτιση με το *ἐγκώμιον* απ' ό,τι με την *πανήγυριν*, στο παρόν κεφάλαιο θα αξιοποιήσουμε την αρχική σημασία του όρου, αυτή δηλαδή του λόγου που εκφωνείται στο πλαίσιο μίας γιορτής. Έτσι θα δούμε συνοπτικά τους λόγους που προορίζονταν για εκφώνηση σε μεγάλες πανηγύρεις και αυτούς που προορίζονταν για διδασκαλία ενώπιον πιο ολιγάριθμου κοινού. Η δε εξέταση θα γίνει υπό το πρίσμα των κατ' αρχάς ενσωματωμένων σε αυτούς τους λόγους εγκωμίων πόλεων, τα οποία στην πορεία εμπλουτίστηκαν με επιπλέον ρητορικούς εγκωμιαστικούς τρόπους και άρχισαν σταδιακά, όπως θα δούμε, να αποκτούν ολοένα και μεγαλύτερη αυτοτέλεια.

Οι πανηγυρικοί λόγοι του Γοργία και του Λυσία δεν σώζονται ολόκληροι και έτσι δεν είμαστε σε θέση να ξέρουμε με σιγουριά αν περιλαμβανόταν σε αυτούς το εγκώμιο των πόλεων διεξαγωγής των *πανηγύρεων*. Στους πανηγυρικούς λόγους του Ισοκράτη, τον *Πανηγυρικόν*, το 380 π.Χ., και τον *Παναθηναϊκόν*, το 342 π.Χ., οι οποίοι μας σώζονται ολόκληροι, εγκωμιάζεται μεν η Αθήνα, αλλά όχι ως η πόλη διεξαγωγής της πανηγύρεως. Κατ' αρχάς κατά πάσα πιθανότητα ούτε ο μέσα σε μία δεκαετία γραμμένος *Πανηγυρικός* (από το 390 μέχρι το 380 π.Χ.) ούτε ο μέσα σε μία τριετία γραμμένος *Παναθηναϊκός* (από το 342 μέχρι το 339 π.Χ.) εκφωνήθηκαν στο πλαίσιο κάποιας *πανηγύρεως*. Γράφτηκαν είτε για να χρησιμοποιηθούν ως διδακτικό υλικό από τον Ισοκράτη προς τους μαθητές του - ειδικά ο *Πανηγυρικός*, που γράφτηκε, όταν ο Ισοκράτης ήταν εν ενεργεία δάσκαλος της ρητορικής - είτε για να ανακυκλωθούν μεταξύ των μελών ενός

ευρύτερου αναγνωστικού/ακροαματικού κοινού. Εντούτοις είναι και οι δύο γραμμένοι σαν να εκφωνήθηκαν σε πανηγύρεις και ο εκτενής εγκωμιασμός της Αθήνας, μολονότι, όπως θα δούμε, εξυπηρετεί σκοπούς βαθύτερους από μία απλή *captatio benevolentia*, δεν παύει να μας θυμίζει έστω και έμμεσα τη σημασία του υποθετικού παραστασιακού πλαισίου των λόγων αυτών.

Ο Παναθηναϊκός από τον τίτλο και μόνο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σχετίζεται με τη γιορτή των Παναθηναίων, πράγμα που δεν είναι το ίδιο προφανές και με τον Πανηγυρικόν, ο οποίος θα μπορούσε να έχει εκφωνηθεί σε μία οποιαδήποτε γιορτή με πανελλήνιο χαρακτήρα όπως τα Όλύμπια, τα Πύθια, τα Παναθήναια κ.ο.κ. Υπάρχουν ωστόσο πλείστες εσωτερικές μαρτυρίες για το ότι η πανήγυρις η σχετική με τον Πανηγυρικόν ήταν κάποια από τις αρκετές πανελλήνιου χαρακτήρα θρησκευτικές γιορτές της πόλης της Αθήνας, όπως ήταν τα Παναθήναια ή τα Διονύσια. Το πιο ενδεικτικό στοιχείο είναι η χρήση του α' πληθυντικού προσώπου σε ό,τι αφορά την πόλη και το ακροατήριο, όπως για παράδειγμα οι φράσεις «ήμετέραν πόλιν», «τὴν τιμὴν ἡμετέραν» κ.ο.κ. Ο πληθυντικός δε αυτός σίγουρα δεν είναι της μεγαλοπρέπειας, καθώς όπου ο ρήτορας μιλάει για τον εαυτό του χρησιμοποιεί το πρώτο ενικό πρόσωπο. Επομένως θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο λόγος απευθύνεται πρωτίστως στο αθηναϊκό κοινό στο πρώτο «επιδεικτικό» τμήμα του λόγου (20-128) και στο ευρύτερο ελληνικό ακροατήριο στο δεύτερο «συμβουλευτικό» τμήμα (133-186).

Ωστόσο ο παραπάνω διαχωρισμός δεν αναιρεί το ότι υπάρχουν αρκετά εσωκειμενικά και εξωκειμενικά στοιχεία που ενισχύουν την άποψη ότι ο λόγος γράφτηκε για κάποια εικονικά Όλύμπια. Πρώτον, υπάρχουν δύο μαρτυρίες της ύστερης αρχαιότητας για το ότι ο Πανηγυρικός εκφωνήθηκε στα Όλύμπια, το οποίο βέβαια από μόνο του δεν αρκεί λόγω της μεγάλης χρονικής απόστασης που παρεμβάλλεται μεταξύ αυτών και του κειμένου³⁹⁶.

³⁹⁶ Η μία προέρχεται από τον Φιλόστρατο (βλ. Φιλ., *Βίοι σοφ.* 1.503) και η άλλη από τον Μένανδρο από τη Λαοδίκεια, τον σοφιστή και θεωρητικό της ρητορικής του δεύτερου μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ. (βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 391, 3-4, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 118: ὥσπερ Ἰσοκράτης ἦσθη τοῖς Ἑλλήσιν ἀναγνοὺς ἐν Ὀλυμπίᾳ τὸν πανηγυρικὸν λόγον). Επιπλέον τα υπόλοιπα αρχαία και βυζαντινά σχόλια, τα οποία έχει συγκεντρώσει ο Β. Μανδηλαράς στην πρόσφατη έκδοση του *corpus* του Ισοκράτη *Isocrates, Opera omnia*, vol. II, B.G. Mandilaras (εκδ.), Monachii et Lipsiae 2003, 65-66 - στην οποία και παραπέμπουμε - δεν αναφέρουν κανένα συγκεκριμένο τόπο. Τέλος, από τους σύγχρονους μελετητές την

Δεύτερον, υπάρχει ένα σχόλιο του Αριστοτέλη σχετικά με το ότι είναι δυνατόν να συμβουλεύει κανείς και ταυτόχρονα να κατηγορεί αυτόν που συμβουλεύει, όπως κάνει ο Ισοκράτης με τους Λακεδαιμονίους στον *Πανηγυρικό* (Αριστ. Ρητ., 1418α). Επομένως προεξοφλείται από τον Αριστοτέλη ότι μέσα στο κοινό του *Πανηγυρικού* ήταν και οι Λακεδαιμόνιοι, πράγμα που μόνο σε μία πανελλήνια γιορτή θα μπορούσε να συμβεί την εποχή εκείνη. Τρίτον, έχει αποδειχθεί προ πολλού η σχέση εξάρτησης του *Πανηγυρικού* από τον *Επιτάφιο* και ίσως και από τον αποσπασματικά σωζόμενο *Όλυμπιακό* του Λυσία³⁹⁷. Τέταρτον, η υπόθεση υπέρ της Ολυμπίας θα μπορούσε ίσως να ενισχυθεί και από την παράλληλη ανάγνωση δύο χωρίων του *Πανηγυρικού*. Αφενός είναι η εισαγωγική περίοδος, όπου ο Ισοκράτης, μολονότι απορεί για τη συνήθεια στις περισσότερες πανηγύρεις να τιμώνται υπερβολικά οι αθλητές και ελάχιστα αυτοί που κοπιάζουν για το κοινό καλό, αποφασίζει παρ' όλ' αυτά να εκφωνήσει τον λόγο του³⁹⁸. Πρόκειται ενδεχομένως για μία πανήγυριν, όπου δινόταν μεγαλύτερη έμφαση στο αθλητικό παρά στο μουσικό-ρητορικό πρόγραμμα, πράγμα που θυμίζει σαφώς περισσότερο τα *Όλύμπια* σε σχέση με τις άλλες γιορτές. Αφετέρου, είναι οι παράγραφοι 43-46, όπου εγκωμιάζονται οι πανηγύρεις που λαμβάνουν χώρα στην Αθήνα και στις οποίες μεταξύ άλλων διεξάγονται και αγώνες ρητορικοί σε αντίθεση ενδεχομένως με το καθεστώς που ίσχυε στην Ολυμπία την ίδια περίοδο³⁹⁹. Επιπλέον το γεγονός πως ο λόγος δεν τιτλοφορείται *Όλυμπιακός*, όπως ο λίγο προγενέστερος λόγος του Λυσία, ίσως υποδηλώνει και την διάθεση του

Ολυμπία ως τόπο εκφώνησης του *Πανηγυρικού* την υποστήριξε πρώτος ο U. von Wilamowitz - Moellendorf στο έργο του *Aristoteles und Athen* II, 1893, 380.

³⁹⁷ Βλ. σχετικά J. Walz, *Der lysianische Epitaphios* [Philologus Suppl. 29,4], Leipzig 1936, και E. Buchner, *Der Panegyrikos des Isokrates: eine historisch-philologische Untersuchung* [Historia Einzelschriften, 2], Wiesbaden 1958, 10-4, *passim*.

³⁹⁸ Βλ. Ισοκ., *Πανηγ.* 1-3: Πολλάκις ἐθαύμασα τῶν τὰς πανηγύρεις συναγαγόντων καὶ τοὺς γυμνικὸν ἀγῶνα καταστησάντων, ὅτι τὰς μὲν τῶν σωμάτων εὐτυχίας οὕτω μεγάλων δωρεῶν ἡξίωσαν, τοῖς δ' ὑπὲρ τῶν κοινῶν ἰδίᾳ πονήσασιν καὶ τὰς αὐτῶν ψυχὰς οὕτω παρασκευάσασιν ὥστε καὶ τοὺς ἄλλους ὠφελεῖν δύνασθαι, τούτοις δ' οὐδεμίαν τιμὴν ἀπένειμαν, ὧν εἰκὸς ἦν αὐτοὺς μᾶλλον ποιήσασθαι πρόνοιαν [...] οὐ μὴν ἐπὶ τούτοις ἀθυμήσας εἰλόμην ῥαθυμεῖν, ἀλλ' ἱκανὸν νομίσας ἄθλον ἔσεσθαι μοι τὴν δόξαν τὴν ἀπ' αὐτοῦ τοῦ λόγου γενησομένην ἥκω συμβουλευσὼν περὶ τε τοῦ πολέμου τοῦ πρὸς τοὺς βαρβάρους καὶ τῆς ὁμοιοῖας τῆς πρὸς ἡμᾶς αὐτούς.

³⁹⁹ Βλ. Ισοκ. *Πανηγ.* 44: [...] ἔτι δ' ἀγῶνας ἰδεῖν μὴ μόνον τάχους καὶ ῥώμης, ἀλλὰ καὶ λόγων καὶ γνώμης καὶ τῶν ἄλλων ἔργων ἀπάντων, καὶ τούτων ἄθλα μέγιστα.

Ισοκράτη να διαφοροποιηθεί από τον προκάτοχό του, από τον οποίο αντλεί μεν υλικό, πράγμα που είχε εντοπιστεί ήδη στην αρχαιότητα⁴⁰⁰, αλλά απέναντι στον οποίο φαίνεται να δείχνει μία ανταγωνιστή διάθεση, αν κρίνουμε από τις παραγράφους 7-17. Εκεί κάνει λόγο για τη διαφορά του *Πανηγυρικού* με άλλους λόγους ως προς τα εισαγωγικά σχόλια και ως προς την πραγμάτευση του θέματος της συμφιλίωσης των Ελλήνων ενόψει μίας εκστρατείας κατά των Περσών. Τα παραπάνω μας οδηγούν, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι το παραστασιακό πλαίσιο, πραγματικό ή σκηνοθετημένο, ήταν κατά πάσα πιθανότητα η πανήγυρις των *Όλυμπίων* το 380 π.Χ., μετά δηλαδή από τα *Όλύμπια* του 392 και του 388 π.Χ., όπου εκφωνήθηκαν οι *Όλυμπιακοί* λόγοι των ανταγωνιστών του Ισοκράτη ρητόρων, Γοργία και Λυσία αντίστοιχα. Επιπλέον, όπως θα φανεί και παρακάτω, ο στόχος του *Πανηγυρικού* ήταν μέσα από το εγκώμιο της Αθήνας, δηλαδή μέσα από το επιδεικτικό του τμήμα, να πειστούν οι Σπαρτιάτες ότι άξιζε να αναλάβουν την από κοινού *ήγεμονία* μαζί με τους Αθηναίους ενόψει μίας πανελλήνιας εκστρατείας, πράγμα που συνιστά το συμβουλευτικό τμήμα του λόγου⁴⁰¹ και το οποίο θα μπορούσε να εκφραστεί με μεγαλύτερο αποτέλεσμα σε μία πανελλήνιας εμβέλειας γιορτή, όπως ήταν τα *Όλύμπια*.

Πιο συγκεκριμένα, ο *Πανηγυρικός*⁴⁰² γράφτηκε σε μία εποχή που η Σπάρτη μετά τη λήξη του Κορινθιακού πολέμου με την Ανταλκίδειο ή Βασιλείο ειρήνη του 387 π.Χ. είχε ήδη αρχίσει να εκμεταλλεύεται τους επωφελείς για αυτή όρους της ειρήνης και από τη θέση της ως προστάτιδα της ειρήνης διέλυε όποιες συμμαχίες θεωρούσε απειλητικές για την ειρήνη, ενώ παράλληλα επέκτεινε την επιρροή της στην υπόλοιπη ελληνική επικράτεια. Έτσι ο Ισοκράτης, μολονότι εξαρχής δηλώνει στον *Πανηγυρικόν* του (15-17) ότι σκοπός του λόγου του είναι να πείσει τους Έλληνες να δεχτούν τη νεωτεριστική πρόταση μίας διπλής ηγεμονίας Σπάρτης και

⁴⁰⁰ Βλ. Αίλ. Θέων, *Προγυμν.* 63.

⁴⁰¹ Βλ. Buchner, *Panegyrikos*, 151 και *passim*.

⁴⁰² Για τον *Πανηγυρικό* βλ. την έκδοσή του στο *Isocrates. Opera Omnia*, B.G. Mandilaras (εκδ.), vol. II [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Monachii - Lipsiae 2003, 65-112, η οποία αναμένεται να ακολουθηθεί από νέα έκδοση και σχολιασμό από τον S. Martinelli Tempesta, ώστε να καλυφθεί το κενό που αφήνει η παλαιότερη και αρκετά παρωχημένη μελέτη του E. Buchner. Επίσης βλ. σύντομα *Panegyrikos* 19-115, όπου και μικρή εισαγωγή, και T.L. Papillon, *Isocrates*, στο: Worthington, *Greek Rhetoric*, 63-65.

Αθήνας και να εκστρατεύσουν κατά των Περσών⁴⁰³, στη συνέχεια εστιάζει το μισό τμήμα του λόγου του στο εγκώμιο της Αθήνας.

Αυτή η μονοδιάστατη παρουσίαση των δύο πόλεων σε έναν λόγο που κατά βάση στόχευε στην *ὁμόνοϊαν* είχε ξενίσει ακόμα και τον Φώτιο, το βυζαντινό λόγιο και σχολιαστή αρχαίων κειμένων που έζησε τον 9^ο αι. (Βιβλ. 487α). Ωστόσο από σύγχρονους μελετητές δίνεται η εξήγηση ότι δεδομένης της ισχυρής θέσης που είχε την εποχή εκείνη η Σπάρτη ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις ο Ισοκράτης έπρεπε να προβάλλει ακόμα πιο έντονα την Αθήνα, ώστε να εξασφαλίσει την ισότιμη θέση της δίπλα της⁴⁰⁴.

Ως εκ τούτου στο πρώτο του τμήμα (21-128) μετά από μία έντεχνη εισαγωγή, όπου προβάλλονται εν τάχει οι πάγιες θέσεις του Ισοκράτη, όπως είναι η ανάγκη να φροντίζει κανείς για το καλό της πόλης του και για τα οφέλη που προκύπτουν από την ένωση των ελληνικών πόλεων κατά των Περσών, και όπου εσκεμμένα αποσιωπάται ο ρόλος της Αθήνας, ενώ προβάλλεται η εν τοις πράγμασι ηγεσία της Σπάρτης, ακολουθεί ο εκτενής εγκωμιασμός της Αθήνας και προετοιμάζεται έτσι το έδαφος, ώστε να ακολουθήσει το δεύτερο τμήμα του λόγου (133-169), το οποίο έχει καθαρά συμβουλευτικό χαρακτήρα, με σκοπό να πειστεί το προφανώς όχι αμιγώς αθηναϊκό ακροατήριο για τη σημασία μίας πανελλήνιας εκστρατείας κατά των Περσών.

Συγκεκριμένα αρχικά τονίζεται η αυτοχθονία των κατοίκων και ο πρωταρχικός τους ρόλος εν είδει ιστορικής αναδρομής στις θρησκευτικές, πνευματικές και στρατιωτικές εκδηλώσεις των Ελλήνων, τις οποίες μάλιστα ο Ισοκράτης με πρωτότυπο τρόπο κατανέμει στις δύο μεγάλες κατηγορίες των «ειρηνικών» (26-50) και των «πολεμικών» πράξεων (51-99). Κατά τον τρόπο αυτό συνδυάστηκαν για πρώτη φορά στην ιστορία της επιδεικτικής ρητορικής οι δύο μέθοδοι παράθεσης των πράξεων των εγκωμιαζόμενων προσώπων που ίσχυαν μέχρι τότε είτε στους επιτάφιους λόγους είτε στα αυτοτελή εγκώμια. Από τη μία ήταν η αφηγηματική-χρονολογική

⁴⁰³ Βλ. M.A. Flower, *From Simonides to Isocrates: The Fifth-Century Origins of Fourth-Century Panhellenism*, *Classical Antiquity* 19 (2000), 65-101, 66, όπου ο «πανελληνισμός» ορίζεται ως η ιδεολογία της εκστρατείας των ενωμένων Ελλήνων κατά της Περσίας με διάθεση εκδίκησης για τις αντίστοιχες περσικές εκστρατείες του 490 και 480-479 π.Χ. Είναι μία ιδέα που, όπως αποδεικνύεται από τον M.A. Flower, υπήρχε έντονα σε όλο τον 5^ο και το πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

⁴⁰⁴ Βλ. Flower, *Panhellenism*, 94.

παράθεση των πράξεων και από την άλλη ήταν ο τύπος του ηθικού «πορτραίτου» που βασιζόταν στις αρετές της φρονήσεως ή σοφίας, της σωφροσύνης, της δικαιοσύνης, της ανδρείας και της ενσωματωμένης αργότερα με την δικαιοσύνην εὐσεβείας, όπως εκφράστηκαν για πρώτη φορά στους πλατωνικούς διαλόγους *Πρωταγόρας* (330b, 349b) και *Εὐθύφρων* (12e) και στη συνέχεια στο εγκώμιο του Έρωτα στο πλατωνικό *Συμπόσιον* (196b-d).

Επιπλέον ο Ισοκράτης χωρίζοντας τις «ειρηνικές» πράξεις των εγκωμιαζόμενων Αθηναίων σε τομείς όπως την πολιτική, το εμπόριο, τις θρησκευτικές εορτές, την τέχνη και τα πνευματικά επιτεύγματα συνδύασε για πρώτη φορά με αρκετά συγκεχυμένο ωστόσο τρόπο τις κατηγορίες των *ἐπιτηδευμάτων* από τη μια και των *πράξεων* ή *ἐνεργημάτων* των Αθηναίων από την άλλη. Τις παραπάνω κατηγορίες των *οϊκούντων* των εγκωμιαζόμενων πόλεων θα τις δούμε να επανέρχονται λιγότερο συγκεχυμένα και με έμφαση στην αρετή της *φιλανθρωπίας* στον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη του 2^{ου} αι. μ.Χ., ενώ στη συνέχεια θα τις δούμε να εμφανίζονται πολύ πιο οργανωμένα στις οδηγίες για το *Πῶς χρή πόλεις ἐπαινεῖν* του Μένανδρου του 3^{ου} αι μ.Χ.

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι μολονότι το παραστασιακό πλαίσιο είναι πολύ διαφορετικό, χαρμόσυνη πανήγυρις από τη μια και θρηνητική επιτάφια τελετή από την άλλη, ωστόσο το περιεχόμενο του εγκωμιαστικού τμήματος του *Πανηγυρικού* δεν διαφέρει ιδιαίτερα από το περιεχόμενο των επιταφίων λόγων του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για μία έντονα πατριωτική ρητορική που κυριαρχεί στην Αθήνα της κλασικής εποχής και η οποία βασίζεται στην αξιοποίηση του λαμπρού αθηναϊκού παρελθόντος, τόσο του μυθολογικού μέσω της αναδιήγησης των αιτιολογικών της μύθων όσο και του ιστορικού μέσω της προβολής της συνεισφοράς της Αθήνας στους περσικούς πολέμους, της οικονομικής ανάπτυξης της πόλης κατά την πενήντακονταετία και της πνευματικής της πρωτοκαθεδρίας σε όλο τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ.

Στα χνάρια του *Πανηγυρικού* και σύμφωνα με τις προδιαγραφές της παραπάνω αθηναϊκής πατριωτικής ρητορικής του δεύτερου μισού του 5^{ου} και ολόκληρου του 4^{ου} αι. π.Χ. είναι γραμμένος και ο *Παναθηναϊκός* λόγος του Ισοκράτη, ο οποίος, όπως φαίνεται, προοριζόταν κι αυτός όχι για δημόσια εκφώνηση αλλά για ανάγνωση σε ένα στενότερο κύκλο ακροατών.

Μία βασική όμως διαφορά με τον *Πανηγυρικό* είναι ότι τον μεν ένα τον έγραψε ο Ισοκράτης σε ηλικία 56 ετών, δηλαδή σε μία ηλικία όπου ήταν ακόμα ενεργός ως δάσκαλος και όπου προφανώς εκφώνησε ή ανάγνωσε ο ίδιος τον λόγο του, ενώ τον *Παναθηναϊκό* τον ξεκίνησε το 342 π.Χ. σε ηλικία 94 ετών και τον ολοκλήρωσε, ενώ υπέφερε από σοβαρά προβλήματα υγείας, το 339 π.Χ. σε ηλικία 97 ετών, ένα χρόνο δηλαδή πριν τον θάνατό του που συνέπεσε με την ήττα των συνασπισμένων Ελλήνων από τον στρατό του Φίλιππου στη Χαιρώνεια. Παρόλα αυτά δεν έχουμε λόγο να αποκλείσουμε την περίπτωση ο *Παναθηναϊκός* όντως να εκφωνήθηκε ενώπιον κάποιου κλειστού ακροατηρίου, όσο ο συντάκτης του ήταν ακόμα εν ζωή.

Ο λόγος απευθύνεται, λοιπόν, στο επινοημένο κοινό κάποιων *Παναθηναίων*, τα οποία αναφέρονται με αρκετή αληθοφάνεια στην αρχή του κειμένου, ενώ το κοινό αυτό το επικαλείται σε διάφορα σημεία προσδίδοντας έτσι ζωντάνια στον λόγο του. Εντούτοις πρόκειται για έναν λόγο, που στην πραγματικότητα δεν επρόκειτο ποτέ να παρασταθεί έξω από το πλαίσιο της ρητορικής σχολής του ίδιου και των συνεχιστών του ή έξω από κάποιον επίλεκτο κύκλο λογίων σύγχρονων ή μεταγενέστερών του. Αυτό οφείλεται στο ότι ο ίδιος ο Ισοκράτης αρνιόταν να συμμετέχει στην δημόσια ρητορεία της εποχής του προφασιζόμενος τη *μικροφωνίαν* του και την αδυναμία του να μιλάει μπροστά σε κοινό⁴⁰⁵.

Πρόκειται για μία πληροφορία που μεταδόθηκε κατά γράμμα από τους βιογράφους του Ισοκράτη και τους κριτικούς του έργου του τόσο κατά την αρχαιότητα όσο και κατά τη βυζαντινή εποχή, με αποτέλεσμα να υποτιμηθεί κατά πολύ η πραγματική αξία του ρήτορα. Η αληθινή όμως αιτία της άρνησής του αυτής ήταν η συνειδητή αποχή του από την *πολυπράγμονα*, ηχηρή και επιβλαβή - κατά τη γνώμη του - για την πόλη ρητορική δραστηριότητα των «νέων πολιτικών», που με τη βοήθεια της διδασκαλίας των σοφιστών έκαναν αθρόα την εμφάνισή τους στην Αθήνα στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴⁰⁶. Και ο Ισοκράτης εμπρός στο δίλημμα «προφορικός ή γραπτός λόγος» επέλεξε τον γραπτό λόγο αποβλέποντας δίχως άλλο και στη διάσωση και διάδοση των κειμένων του.

⁴⁰⁵ Βλ. Ισοκ., *Φίλιππ.* 81, *Έπιστ.* 8.7 και *Παναθ.* 9-10.

⁴⁰⁶ Βλ. αρχικά W.R. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, Princeton 1971 και ειδικά για τη στάση που κράτησε ο Ισοκράτης βλ. το κεφ. 3: «*The politics of the small voice*», στο: Too, *Rhetoric*, 74-113.

Ο λόγος είναι αρκετά δύσκολος ως προς τη βαθύτερη κατανόησή του εξαιτίας τόσο της μεγάλης του έκτασης όσο και της πολύπλοκης δομής του. Έτσι έχουν διατυπωθεί μέχρι σήμερα πολλές και διάφορες ερμηνευτικές εκδοχές. Φυσικά δεν είναι η παρούσα μελέτη το κατάλληλο πλαίσιο για να εκτεθούν οι διαφορετικοί τρόποι ανάγνωσης του *Παναθηναϊκού*, πράγμα που έχει γίνει άλλωστε με ευσύνοπτο τρόπο για τις μελέτες μέχρι το 1998 από τον P. Roth στην «Εισαγωγή» της σχετικά πρόσφατα εκδεδομένης διατριβής του⁴⁰⁷. Όμως, προκειμένου να τοποθετήσουμε τον συγκεκριμένο λόγο στη χορεία των υπόλοιπων πανηγυρικών της κλασικής αρχαιότητας για να κατανοήσουμε στη συνέχεια τη συνολική συμβολή του είδους αυτού στη μετέπειτα διαμόρφωση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, θα πρέπει να δούμε σύντομα τα βασικά του χαρακτηριστικά, δηλαδή το παραστασιακό πλαίσιο μέσα στο οποίο παρουσιάστηκε, τον απώτερο στόχο του λόγου και τον τρόπο που επέλεξε ο Ισοκράτης για να εγκωμιάσει την Αθήνα.

Βάσει του σχολιασμού του *Παναθηναϊκού* από τον P. Roth, βάσει της βιβλιοκριτικής του έργου του τελευταίου από τον T. Natoli (Bryn Mawr Classical Review 2004.10.32), ο οποίος ετοιμάζει και έναν νέο σχολιασμό του *Παναθηναϊκού*, και βάσει των άρθρων του J. Signes Codoñer⁴⁰⁸, καταλήγουμε στο εξής συμπέρασμα: το κύκνειο αυτό άσμα του Ισοκράτη ερμηνεύεται τελικά ως μία προσπάθεια του τελευταίου αφενός να προβάλλει τις απόψεις του περί παιδείας και να τονίσει τον ακόμα ενεργό πολιτικό του ρόλο και αφετέρου να επανέλθει στο πολιτικό προσκήνιο μέσα από ένα πατριωτικό εγκώμιο της Αθήνας και των προγόνων της, το οποίο όμως λειτουργεί ταυτόχρονα και ως άσκηση κριτικής στο παρόν και άρα αυτοϋπομονεύεται. Το σημαντικότερο ωστόσο προσωπικό όφελος που είχε ο Ισοκράτης από τη δημοσίευση του λόγου αυτού ήταν ότι χάρη στον εγκωμιασμό του λαμπρού

⁴⁰⁷ Βλ. P. Roth, *Panathenaikos des Isokrates. Übersetzung und Kommentar* [Beiträge zur Altertumskunde, 196], München - Leipzig 2003, 9-18.

⁴⁰⁸ Βλ. J. Signes Codoñer, *El Panatenaico de Isócrates: 1. El Excursus de Agamenón*, *Emerita* 64 (1996), 138-156, του ίδιου, *El Panatenaico de Isócrates: 2. Tema y finalidad del discurso*, *Emerita* 66 (1998), 67-94 και του ίδιου, *El Panatenaico de Isócrates: 3. Las cartas a los Macedonios*, *Emerita* 69 (2001), 7-53. Επίσης πρβλ. την αγγλική μετάφραση του τρίτου άρθρου από τους T. Natoli και T. Pill, το 2005, με κάποιες προσθήκες του ίδιου του J. Signes Codoñer <http://members.optusnet.com.au/t.natoli/signes/signescodoner3.pdf>, όπου και παραπέμπουμε.

αθηναϊκού παρελθόντος μάλλον κατάφερε έστω και στο τέλος της ζωής του να απεμπλακεί κάπως από την κατηγορία που τον βάραινε για τη μέχρι τότε φιλομακεδονική του στάση και να κηδευτεί με τιμές ανάλογες ενός πατριώτη στα *Επιτάφια* που οργανώθηκαν στο τέλος του 338 π.Χ., ένα χρόνο δηλαδή μετά την παρουσίαση του *Παναθηναϊκού* του.

Ως προς το περιεχόμενο του λόγου και ειδικά ως προς τον τρόπο με τον οποίο εγκωμιάζεται η Αθήνα εντύπωση κάνει ότι πλην μίας σύντομης αναφοράς στην παράγραφο 17 η πανήγυρις των *Παναθηναίων* ούτε αναφέρεται ούτε εγκωμιάζεται περαιτέρω. Είναι μία τακτική την οποία είδαμε και στον *Πανηγυρικό* αρκετά χρόνια νωρίτερα και η οποία προφανώς απηχεί τη μετάθεση του ενδιαφέροντος από τη γιορτή αυτή καθ' εαυτή στην πόλη διεξαγωγής της. Συγκεκριμένα στον *Παναθηναϊκό* η πόλη της Αθήνας δεν προβάλλεται μόνη της, αλλά πάντα σε αντιδιαστολή με την αντίπαλη Σπάρτη, τόσο σε σχέση με τις πράξεις και τα κατορθώματα των κατοίκων τους αναφορικά με τους υπόλοιπους Έλληνες όσο και σε σχέση με τα πολιτεύματα των δύο αυτών πόλεων.

Βλέπουμε, δηλαδή, μία μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τις πολεμικές πράξεις, οι οποίες είχαν μονοπωλήσει τον παλαιότερο *Πανηγυρικό*, στις πράξεις φιλανθρωπίας και σεβασμού προς τους συνανθρώπους των Αθηναίων, οι οποίες κυριαρχούν στον *Παναθηναϊκό*. Οι πράξεις αυτές σε συνδυασμό με την πολεμική αριστεία και τη γενναιότητα, που είχε προβληθεί στον *Πανηγυρικό*, συνιστούν τελικά το περιεχόμενο της άρτιας πολιτικής ταυτότητας, που είναι και το ζητούμενο της ισοκρατικής ρητορικής και της αλληλένδετης της ισοκρατικής παιδείας.

Ο Ισοκράτης στόχευε στην ηθική και πολιτική ωρίμανση των πολιτών μέσω της ρητορικής τέχνης και του κατάλληλου περιεχομένου της, που σύμφωνα με αυτόν δεν ήταν άλλο από το ενοποιημένο *corpus* των πολιτικών λόγων του. Μέσα από το σύνολο του έργου του προβαλλόταν η ελληνική παιδεία ως αθηναϊκή και κατ' επέκταση ως ισοκρατική, με αποτέλεσμα να συνδέονται επιδέξια και να αλληλοεξαρτώνται η πολιτική ταυτότητα του ακροαματικού-αναγνωστικού του κοινού με την πανελλήνια-αθηναϊκή προοπτική και την ισοκρατική φιλοσοφία⁴⁰⁹.

⁴⁰⁹ Βλ. το σύνολο της μελέτης της Too, *Identity* καθώς και τη βιβλιοκριτική της από τον J. Ober στο *Classical Review* 93,1 (1998), 83-86, 85.

II.3.iii. Καταλογάδην εγκώμια πόλεων, ρητορικοί διαγωνισμοί και επιδείξεις ή ἀκροάματα

Με τους όρους καταλογάδην ή λογικά (=πεζά) εγκώμια χαρακτηρίζονταν δύο ομάδες επιδεικτικών ρητορικών κειμένων της αρχαιότητας. Αφενός ήταν τα πεζά εγκώμια θεών, ηγεμόνων και πόλεων, που εκφωνούνταν στους ρητορικούς διαγωνισμούς στη διάρκεια των πανηγύρεων - σποραδικά από τον 4^ο αι. π.Χ., συχνότερα από τον 2^ο αι. π.Χ. και ακόμα πιο συχνά από την αυτοκρατορική περίοδο και έπειτα⁴¹⁰. Αφετέρου ήταν τα πεζά εγκώμια - πάλι για θεούς, ηγεμόνες και πόλεις - που εκφωνούνταν υπό μορφήν επιδείξεων-ἀκροαμάτων στα γυμνάσια και τα *auditoria* της αρχαιότητας. Για τους ρητορικούς διαγωνισμούς στο πλαίσιο των θρησκευτικών εορτών υπάρχουν μερικές δημοσιεύσεις⁴¹¹, αλλά δεν υπάρχει ακόμα μία συνολική μελέτη.

⁴¹⁰ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 47-50, 84-94 για μία συγκεντρωτική επισκόπηση, η οποία όμως χρήζει βιβλιογραφικής ενημέρωσης.

⁴¹¹ Για τις επιγραφικές και άλλες γραπτές μαρτυρίες περί αγώνων λογικῶν ἐγκωμίων από την ελληνιστική εποχή και έπειτα βλ. ενδεικτικά με τη σειρά εμφάνισής τους: J. Frei, *De certaminibus thymelicis* [Diss.], Halle 1900, 34-41, L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques* [Bibliothèque de l'École des Hautes Études, 272], Paris 1938, 17-29 και ειδικά 21, όπου υποστηρίζεται η οψιμότερη εμφάνιση τω αγώνων αυτών, δηλαδή από τον 1^ο αι. π.Χ. και έπειτα, J.H. Oliver, *The Civilizing Power: A Study of the Panathenaic Discourse of Aelius Aristides against the Background of Literature and Cultural Conflict, with Text, Translation and Commenting* [TAPhS, 58,1], Philadelphia 1968, 15 σημ. 17, L. Moretti, *Olympionikai, i vincitori negli antichi agoni olimpici*, στο: *Memorie della classe di scienze morali e storiette dell' accademia dei Lincei*, Rome 8 (Ser. 8a), 59-198, του ίδιου, *Supplemento al catalogo degli Olympionikai*, *Klio* 52 (1970), 295-303, J.W. Day, *The Glory of Athens. The Popular Tradition as Reflected in the Panathenaicus of Aelius Aristides*, Chicago 1980, 175 σημ. 16, Hardie, *Statius*, 89-90, 97-99, R.L. Enos, *The Art of Rhetoric at the Amphiareion of Oropos: A Study of Epigraphical Evidence as Written Communication*, *Written Communication* 3 (1986), 3-14, M. Wörrle, *Stadt und Fest in kaiserzeitlichen Kleinasien. Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oenoanda*, München 1988, 248-249, A. Chaniotis, *Gedenktage der Griechen: Ihre Bedeutung für das Geschichts-bewußtsein griechischer Poleis*, στο: J. Assmann (εκδ.), *Das Fest und das Heilige. Religiöse Kontrapunkte zur Alltagswelt*, Gütersloh 1991, 123-145, ειδικά 130-131, 138, Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, *passim* και κυρίως 48-50, Chaniotis, *Sich selbst feiern?*, 162, J.L. Shear, *Polis and Panathenaia: The History and Development of Athena's Festival*, <http://repository.upenn.edu/dissertations/AAI3015371> και το δεύτερο μέρος στο R. Parker, *Polytheism and Society in Ancient Athens*, Oxford 2005. Επίσης βλ. R.L. Enos, *A Study of the Roman Patronage of Greek Oratorical and Literary Contests: The Amphiareion of Oropos*, στο: του ίδιου, *Roman Rhetoric: Revolution and the Greek Influence. Revised and Expanded Edition* [Lauer Series in Rhetoric and Composition], West Lafayette, Ind. 2008, 152-163, Aneziri, *Vereine*, 215-217 και της ίδιας, *Strategies*, 427 και σημ. 19.

Από την κλασική εποχή γνωρίζουμε μόνο για τη διεξαγωγή κάποιων «αγώνων σοφιστικής» στο ιερό του Αμφιάραου στον Ωρωπό της Αττικής τον 4^ο αι. π.Χ.⁴¹² και έχουμε και τη φράση *ἀγῶνας ἰδεῖν μὴ μόνον τάχους καὶ ῥώμης ἀλλὰ καὶ λόγων καὶ γνῶμης καὶ τῶν ἄλλων ἔργων ἀπάντων* [η υπογράμμιση είναι δική μου] από τον Πανηγυρικό του Ισοκράτη στο σημείο όπου εξαιρεί τις πανηγύρεις στην Αθήνα⁴¹³. Από την ελληνιστική εποχή γνωρίζουμε τα εξής στοιχεία. Πρώτον, στη γιορτή των Ἐλευθερίων στις Πλαταιές από τον 2^ο αι. π.Χ. μέχρι και τη ρωμαϊκή εποχή λάμβανε χώρα ο *διάλογος* (=ρητορικός διαγωνισμός), κατά τον οποίο η Αθήνα και η Σπάρτη διαγωνίζονταν στην εκφώνηση λόγου για τη συμβολή των Αθηναίων και των Σπαρτιατών αντίστοιχα στη μάχη των Πλαταιών και ο οποίος είχε ως έπαθλο τα *προπόμπεια* (=την πρώτη θέση στην πομπή)⁴¹⁴. Δεύτερον, υπάρχουν αρκετές επιγραφικές μαρτυρίες για τη διεξαγωγή αγώνων *λογικῶν* ή *καταλογάδην ἐγκωμίων* στο πλαίσιο των θρησκευτικών πανηγύρεων ήδη από τον 2^ο αι. π.Χ.⁴¹⁵.

Ειδικότερα από τις σωζόμενες επιγραφές ξεχωρίζει μία επιγραφή από τη Λάρισα στη Θεσσαλία με τη λίστα των νικητών στην τοπική πανήγυριν του 172 π.Χ. για την απόδοση τιμών στους νεκρούς της μάχης των Θερμοπυλών⁴¹⁶. Η επιγραφή, που έχει μελετηθεί πρόσφατα από τον Α. Petrovic, έχει ενδιαφέρον, πρώτον, γιατί αναφέρεται σε αυτή κάποιος Κόιντος Όκριος Κόιντου ως νικητής του *ἐγκωμίου λογικοῦ*, δηλαδή του πεζού εγκωμίου, και δεύτερον, γιατί αναφέρεται η πανήγυρις σε συνάφεια με τους όρους *καταλογῇ παλαιᾷ, καταλογῇ νέᾳ καὶ ἐπιγράμματι*⁴¹⁷.

⁴¹² Βλ. IG 414.

⁴¹³ Βλ. Ισοκ., Πανηγ. 45.

⁴¹⁴ Βλ. IG II 2, 277, N. Robertson, A Point of Precedence at Plataia: The Dispute between Athens and Sparta over Leading the Procession, *Hesperia* 55 (1986), 88-102, Chaniotis, *Gedenktage*, 130-131 και του ίδιου, *Sich selbst feiern*, 161.

⁴¹⁵ Βλ. παραπάνω σημ. 345 και ειδικά Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 47-50, 84-94. Ο L. Pernot διαχωρίζει τους ρήτορες της αυτοκρατορικής περιόδου σε εγκωμιογράφους και σοφιστές, οι οποίοι συνέτασσαν στις πανηγύρεις αντίστοιχα εγκώμια αγωνιστικά (*agonistique*), αυτά δηλαδή που προορίζονταν κυρίως για διαγωνισμούς ρητορικής, και σοφιστικά (*sophistique*), αυτά δηλαδή που προορίζονταν κυρίως για παρουσιάσεις - επιδείξεις.

⁴¹⁶ Βλ. IG IX 2, 531 με SEG LX 579.

⁴¹⁷ Βλ. Α. Petrovic, Epigrammatic Contests, *Poeti Vaganti* and Local History, στο: Hunter - Rutherford, *Wandering Poets*, 195-216, 208-209. Βλ. ακόμη Α. Petrovic, *Casualty Lists in Performance. Name Catalogues and Greek Verse-Inscriptions*, στο: F. Montanari - A. Rengakos

Για τα στοιχεία αυτά της συγκεκριμένης πανηγύρεως ο Α. Petrovic έχει διατυπώσει την υπόθεση ότι η παλαιά καταλογή, η οποία και άνοιγε τη γιορτή, ήταν ίσως ο πριν τη μάχη λόγος, που ανέφερε τα ονόματα των πεσόντων πολεμιστών και κάποια παλαιότερα κατορθώματά τους, και ότι η νέα καταλογή, που έκλεινε τη γιορτή, ήταν ίσως ένα είδος επιταφίου λόγου⁴¹⁸. Τέλος, στο παραπάνω άρθρο του Α. Petrovic βάσει της διαπιστωμένης κοινής θεματολογίας των επικών ποιημάτων και των καταλογάδην ἐγκωμίων του 2^{ου} αι. π.Χ.⁴¹⁹ διατυπώνεται η περαιτέρω υπόθεση ότι τα επιγράμματα που επιλέγονταν μέσα από τις πανηγύρεις και τις δημόσιες αναθέσεις αντλούσαν τα θέματά τους κυρίως από την τοπική ιστορία των πόλεων στις οποίες αναφέρονταν⁴²⁰. Έτσι μπορούμε να καταλήξουμε με κάποια σχετική βεβαιότητα στο συμπέρασμα ότι τα επιγράμματα ίσως υπήρξαν τελικά το ενδιάμεσο στάδιο μεταξύ των επιταφίων και των πανηγυρικών λόγων της κλασικής αρχαιότητας και των αυτοτελών ἐγκωμίων της ύστερης αρχαιότητας, τα οποία θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Επίσης γνωρίζουμε από επιγραφικές μαρτυρίες ότι η πανήγυρις των Αμφιαρείων εμπλουτίστηκε σταδιακά από τον 3^ο αι. π.Χ. και έπειτα και ότι από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. διέθετε και αυτή αγώνες καταλογάδην ἐγκωμίων⁴²¹. Τον σχολιασμό των επιγραφών από το ιερό του Αμφιάραου έχουν κάνει ο Β.Χ. Πετράκος⁴²² και πιο πρόσφατα ο R.L. Enos, ο οποίος και εντόπισε την ενίσχυση των μουσικών-ρητορικών διαγωνισμών και την

- E. Sistakou (εκδ.), *Dialect, Diction and Style in Greek Literary and Inscribed Epigram* [Trends in Classics, 9], Berlin - New York 2016, 359-388, 383-384 και σημ. 81.

⁴¹⁸ Η σκέψη αυτή του Α. Petrovic, ότι δηλαδή ένας πανηγυρικός λόγος που φέρει τον τίτλο νέα καταλογή ενδεχομένως να συνεχίζει κάπως παραλλαγμένη την παράδοση των αθηναϊκών επιταφίων, ενισχύει και την άποψη του J. Soffel για την εγγενή συνάφεια μεταξύ επιταφίων και πανηγυρικών λόγων. Σύμφωνα με τον τελευταίο μελετητή οι επιτάφιοι αθηναϊκοί λόγοι εξελίχθηκαν τελικά σε ἐγκώμια κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή, βλ. J. Soffel, *Die Regeln Menanders für die Leichenrede* [Beiträge zur klassischen Philologie, 57], Meisenheim am Glan 1974, 19.

⁴¹⁹ Βλ. σχετικά G. Weber, *Dichtung und höfische Gesellschaft: Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemäer* [Hermes - Einzelschriften 62], Stuttgart 1993, 108-115 και Hardie, *Statius*, 85-91.

⁴²⁰ Βλ. Petrovic, *Epigrammatic contests*, 213-216 καθώς και Hardie, *Statius*, 97-102.

⁴²¹ Βλ. IG 415, 417.

⁴²² Βλ. Β.Χ. Πετράκος, *Ὁ Ὡρωπός καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Αμφιαράου* [Ἡ ἐν Αθήναις Αρχαιολογική Ἑταιρεία], Αθήναι 1968, *passim*.

αντίστοιχη υποβάθμιση των αθλητικών αγώνων από την ελληνιστική εποχή και εξής⁴²³. Η απόψη ωστόσο αυτή του R.L. Enos έχει αποδυναμωθεί από τα πορίσματα των επιγραφικών ερευνών των τελευταίων χρόνων και ειδικά αυτών του O. van Nijf, ο οποίος έδειξε ότι οι αθλητικοί αγώνες εξακολούθησαν να είναι το ίδιο σημαντικοί και ίσως και πιο σημαντικοί από τους ρητορικούς και άλλους λογοτεχνικούς αγώνες⁴²⁴.

Από την αρχή της ρωμαϊκής εποχής μέχρι και τον 4^ο αι. μ.Χ., οπότε και ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος απαγόρευσε οριστικά τη διεξαγωγή θρησκευτικών πανηγύρεων, γνωρίζουμε ότι οι ρητορικοί αγώνες αποτελούσαν συστατικό τμήμα των εορτών. Είναι ενδεικτικό ότι για τα Παναθήναια των αρχών του 1^{ου} αι. μ.Χ. μαρτυρείται για πρώτη φορά - απ' όσο γνωρίζουμε - η διεξαγωγή ρητορικού διαγωνισμού εγκωμίων με θέμα μάλλον την Αθήνα, όπως φαίνεται από μία αναθηματική επιγραφή από την Κω, που μεταξύ του 4 και του 14 μ.Χ. αφιερώθηκε σε κάποιον ανώνυμο Κώο, του οποίου το εγκώμιο είχε κερδίσει στο συγκεκριμένο ρητορικό διαγωνισμό⁴²⁵. Φαίνεται δε ότι στο πλαίσιο ενός ανάλογου ρητορικού αγώνα εκφωνήθηκε και από τον Αίλιο Αριστείδη στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁴²⁶ - μετά τις ανανεωτικές παρεμβάσεις του ρωμαίου αυτοκράτορα Αδριανού σε σχέση με την πόλη της Αθήνας και ειδικά σε σχέση με τη γιορτή των Παναθηναίων⁴²⁷ - ο ιδιαίτερα εκτενής Παναθηναϊκός λόγος, τον οποίο και θα εξετάσουμε αναλυτικά στη συνέχεια ως το πρώτο σωζόμενο εκτενές αυτοτελές εγκώμιο πόλης. Παρόλο δε που στο σύνολο των παραπάνω επιγραφικών μαρτυριών δεν απαντά ο όρος πανηγυρικός, αλλά προτιμάται ο όρος *ἐγκώμιο*, υποθέτουμε βάσει και των ενδοκειμενικών στοιχείων των δύο σωζόμενων εκτενών εγκωμίων πόλεων της ύστερης αρχαιότητας, του

⁴²³ Βλ. Enos, *Roman Patronage*, 155 κ.εξ., 161: «What is evident in the inscriptions in the Amphiareion, however, is the diachronic transition from the athletic/military emphasis to an artistic/cultural emphasis in the games».

⁴²⁴ Βλ. ενδεικτικά van Nijf, *Athletes*, 193: «men were still being made in the *gymnasion*, and athletic success was no less a prerequisite for elite status and for claiming a Greek identity than were rhetorical or literary skills».

⁴²⁵ Βλ. *BullMusImpRom* 3, 10 με τις διορθώσεις του Robert, *Études*, 22-23.

⁴²⁶ Για τις επιφυλάξεις του για την παραπάνω ημερομηνία αλλά και για τις δυσκολίες χρονολόγησης του Παναθηναϊκού βλ. S. Follet, *Athènes au IIe et au IIIe siècle: études chronologiques et prosopographiques* [Collection d'études anciennes], Paris 1976, 331-333.

⁴²⁷ Βλ. Shear, *Polis and Panathenaia*, 635, 639-645 και 647-648.

Παναθηναϊκοῦ του Αίλιου Αριστείδη και του Ἀντιοχικοῦ του Λιβάνιου⁴²⁸, ὅτι το παραστασιακό πλαίσιο των παραπάνω λόγων ἦταν αὐτό των εορτῶν-πανηγύρεων.

Ὅσο για το αγωνιστικό πλαίσιο, αὐτό δεν ἦταν πάντα προϋπόθεση προκειμένου να εκφωνοῦνται τα συνηθισμένα εγκώμια θεῶν, ηγεμόνων και πόλεων. Αντιθέτως τόσο στις πανηγύρεις ὅσο και στα βουλευτήρια, τα γυμνάσια και τα ἀμφιθέατρα της ελληνιστικής ἐποχῆς και της ὑστερης ἀρχαιότητος πραγματοποιοῦνταν πολὺ συχνά και μη αγωνιστικές ἐπιδείξεις ἢ ἀκροάσεις/ἀκροάματα εγκωμίων ἀπὸ ρήτορες της ἐποχῆς⁴²⁹. Για τις παρουσιάσεις αὐτές οι ρήτορες κάποιες φορές τιμῶνταν ἀπὸ την πόλη με τιμητικά ψηφίσματα⁴³⁰.

Ἡ προσφορά των ρητόρων αὐτῶν ἔχαιρε ἐκτίμησης ιδιαίτερα ἀπὸ τις ἀρχές των ελληνικῶν πόλεων στην ελληνιστική και την αυτοκρατορική περίοδο για δύο λόγους. Ἀπὸ τη μία πλευρά οι ἐπιδείξεις εγκωμίων που οι ρήτορες αὐτοὶ παρουσίαζαν και που ἀφορούσαν εἴτε στους ιδρυτές-κτίστας των ελληνικῶν πόλεων εἴτε στους προστάτες θεοὺς ἢ ἥρωες εἴτε στους ἀρχοντες εἴτε και στις ίδιες τις πόλεις ἀποτελοῦσαν πολὺτιμους φορεῖς διαμόρφωσης της συλλογικῆς και ιστορικῆς συνείδησης των κατοίκων. Ἀπὸ την ἄλλη οι ρήτορες με τις ἐπιδείξεις τους αὐτές και χάρι στις ἀναφορές τους στο μυθολογικό παρελθόν των πόλεων συνέβαλλαν στη διατήρηση των δεσμῶν συγγενείας και φιλίας μεταξύ των πόλεων της ελληνιστικῆς και ρωμαϊκῆς περιόδου και κατ' ἐπέκταση συνέβαλλαν στη διατήρηση των εὐθραυστων ἰσορροπιῶν του χώρου της ελληνικῆς ἀνατολῆς⁴³¹.

Μολονότι ὑπάρχει πλούσιο ἐπιγραφικό υλικό, το οποίο μαρτυρά την ἀδιάλειπτη συνέχεια των ἀγῶνων ἐπιδεικτικῆς ρητορικῆς στο πλαίσιο των πανηγύρεων τόσο της ελληνιστικῆς ἐποχῆς ὅσο και της ὑστερης ἀρχαιότητος, και μολονότι το θέμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον τόσο

⁴²⁸ Βλ. παρακάτω το ὑποκεφ. II.3.vi. «Ο Ἀντιοχικός του Λιβάνιου ὡς το πρῶτο αὐτοτελές εγκώμιο πόλης με ἐνσωματωμένη ἐκτενὴ εγκωμιαστικὴ ἐκφραση της πόλης».

⁴²⁹ Βλ. ἀρχικά Robert, *Études*, 14 και Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 50 και πιο πρόσφατα Aneziri, *Vereine*, 222, σημ. 106.

⁴³⁰ Βλ. H. Bouvier, *Hommes de lettres dans les inscriptions delphiques*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 58 (1985), 119-135.

⁴³¹ Βλ. το κεφ. II: «The honorand as benefactor, saviour or tutor of the political community», στο: S. Aneziri, *The Rhetoric of Work in the Decrees of Greek Poleis of the Hellenistic and Roman Period*, στο: Y. Yannitsiotis - D. Lampropoulou - C. Salvaterra (εκδ.), *Rhetorics of Work*, Pisa 2008, 139-160, 144-145.

για τους φιλολόγους όσο και για τους ιστορικούς, η συγκέντρωση και η μελέτη των επιγραφών αυτών εξακολουθεί να είναι *desideratum* της έρευνας. Σύμφωνα με τη Σ. Ανεζίρη η αύξηση των σχετικών επιγραφών από τον 2^ο αι. π.Χ. και εξής συσχετίζεται με την ανάγκη των ελληνικών πόλεων να ενισχύουν τόσο την οντότητά τους όσο και τη μεταξύ τους σύμπνοια και συνεργασία ενώπιον των μεγάλων πολιτικών μορφωμάτων των ελληνιστικών βασιλείων. Ως προς την υπόθεση δε που έχει διατυπωθεί, ότι δηλαδή διαγωνισμοί εγκωμίων διεξάγονταν στις πανηγύρεις ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ. - βάσει της αναφοράς σε κάποιον σοφιστήν σε επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ. από το ιερό του Αμφιάραου στον Ωρωπό⁴³² - και δεδομένου ότι σοφιστής κατά πάσα πιθανότητα δεν σήμαινε ρήτορας την εποχή εκείνη, θα πρέπει να είμαστε αρκετά επιφυλακτικοί.

Εντούτοις οι περισσότεροι αγωνιστικοί εγκωμιαστικοί λόγοι φαίνεται ότι στην πλειονότητά τους αφορούσαν είτε στις πόλεις, είτε στους θεοποιημένους άρχοντες είτε στη νέα θεά Ρώμη. Ως προς το περιεχόμενο δε των λόγων αυτών, το οποίο δεν μας σώζεται επιγραφικά, η Ανεζίρη υποθέτει ότι πιθανότατα ήταν παρόμοιο με το περιεχόμενο των τιμητικών ψηφισμάτων προς τιμήν ορισμένων διακεκριμένων επαγγελματιών, όπως αθλητών, μουσικών, ρητόρων και γιατρών. Τα τιμητικά αυτά ψηφίσματα αναφέρονταν στα *ἐπιτηδεύματα* των επαγγελματιών προς όφελος της πόλης⁴³³, ενώ οι έπαινοι των πατρικών πόλεων των τιμώμενων προσώπων περιλάμβαναν εγκωμιαστικές αναφορές σχετικά με το μυθικό και ιστορικό παρελθόν των πόλεων, σχετικά με τους ήρωες και τις θεότητες που προστάτευαν τις πόλεις αυτές και σχετικά με την προβολή και την εδραίωση της θέσης τους μέσα από σχέσεις συγγενείας και φιλίας με τις άλλες όχι πάντα γειτονικές πόλεις⁴³⁴.

Είναι γεγονός ότι χάρη στις ειδικές κοινωνικές-πολιτικές συνθήκες που επικράτησαν στις ελληνικές πόλεις από την ελληνιστική εποχή και έπειτα ο εγκωμιασμός και η προβολή των μυθολογικών καταβολών και της ιστορίας των πόλεων απέκτησαν σταδιακά όλο και μεγαλύτερη σημασία για τη

⁴³² Βλ. παραπάνω σελ. 140 σημ. 410.

⁴³³ Βλ. Aneziri, *The Rhetoric of Work*, *passim* και ειδικά τις σημ. 46, 47 και 59.

⁴³⁴ Για τις έντονα προβαλλόμενες σχέσεις συγγενείας μεταξύ των πόλεων βλ. O. Curty, *Les parentés légendaires entre cités grecques: catalogue raisonné des inscriptions contenant le terme συγγένεια et analyse critique* [Hautes études du monde gréco-romain, 20], Genève 1995, *passim*.

διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας των κατοίκων τους. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί και το γιατί παρουσίασαν σταδιακή αύξηση τόσο οι αγώνες εγκωμίων πόλεων, καταλογάδην/λογικῶν και ἐπικῶν, στις θρησκευτικές πανηγύρεις όσο και οι ρητορικές ἐπιδείξεις/ἀκροάματα με ανάλογη θεματολογία στα θέατρα, τα γυμνάσια και τα *auditoria* της ύστερης αρχαιότητας. Στο ιδιάζον δε αυτό κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο φαίνεται ότι βρήκε τη θέση της και αξιοποιήθηκε τελικά η παρακαταθήκη που υπήρχε ήδη από την αρχαϊκή και κλασική αρχαιότητα τόσο σε μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων όσο και σε εγκωμιαστικές αναφορές και ἐκφράσεις (=περιγραφές) σχετικές με πόλεις από έργα ρητορικά, λογοτεχνικά και φιλοσοφικά, πεζά και ποιητικά⁴³⁵. Παράλληλα η σταδιακή επικράτηση της επιδεικτικής ρητορικής έναντι των άλλων δύο ρητορικών ειδών από τον 4^ο αι. π.Χ. και έπειτα⁴³⁶ φαίνεται ότι οδήγησε και στη σταδιακή μετατροπή των παναθηναϊκών πανηγυρικών λόγων από πολιτικούς-συμβουλευτικούς, που ήταν κατά την κλασική εποχή, σε καθαρά εγκωμιαστικούς με πρώτο γνωστό δείγμα τον Παναθηναϊκόν του Αίλιου Αριστείδη. Ο συγκεκριμένος λόγος του Αριστείδη αποτελεί το πρώτο σωζόμενο ανεξάρτητο-αυτοτελές εγκώμιο πόλης της αρχαιότητας και, όπως θα φανεί παρακάτω, λειτούργησε χάρη και στη μεγάλη του έκταση ως κείμενο σταθμός για τα υπόλοιπα αυτοτελή εγκώμια πόλεων - εκτενή και λιγότερο εκτενή - μέχρι και το τέλος της βυζαντινής εποχής.

II.3.iv. Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων

Μέχρι και την αρχή της αυτοκρατορικής περιόδου για τα εγκώμια πόλεων, όπως και για αυτά των θεών, των φυτών, των ζώων και των αφηρημένων εννοιών, δεν γινόταν ξεχωριστή μνεία στα εγχειρίδια της

⁴³⁵ Βλ. παραπάνω το κεφ. II.2. «Εγκωμιαστικές αναφορές, εγκωμιαστικές εκφράσεις-περιγραφές και μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων».

⁴³⁶ Βλ. παραπάνω τα κεφ. I.5. «Η επιδεικτική ρητορική κατά την ελληνιστική εποχή» και I.6. «Η επιδεικτική ρητορική κατά τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ. - δεύτερη σοφιστική», ενώ για τις διαχρονικά ποικίλες σημασιολογικές αποχρώσεις της επιδεικτικής ρητορικής βλ. επίσης παραπάνω το κεφ. I.1. «Απαρχές της ρητορικής θεωρίας και της ρητορικής κριτικής και ορισμένες επίκαιρες διαπιστώσεις».

επιδεικτικής ρητορικής. Ειδικά όσον αφορά στα εγκώμια πόλεων αυτά απουσίαζαν εντελώς τόσο στη *Ρητορική* του Αριστοτέλη και το έργο *Ρητορική πρὸς Ἀλέξανδρον* όσο και στο θεωρητικό ρητορικό έργο του Κικέρωνα⁴³⁷. Ως διακριτό αντικείμενο της επιδεικτικής ρητορικής θεωρήθηκαν οι πόλεις για πρώτη φορά και μάλιστα αρκετά επιγραμματικά από τον Μάρκο Φάβιο Κοϊντιλιανό. Ο ρωμαίος αυτός ρητοροδιδάσκαλος, που έζησε στη Ρώμη από το 35 έως το 96 μ.Χ. και που στο έργο του *Institutio Oratoriae* πραγματεύτηκε θέματα παιδαγωγικής και διδακτικής, ιδιαίτερα των φιλολογικών μαθημάτων, διάρθρωσε τον εγκωμιασμό των πόλεων πάνω στον τριπλό άξονα της εγκωμιαστικής αναφοράς του ιδρυτή της, των αρετών που εκδηλώνονται μέσα από τις πράξεις των κατοίκων της και της τοποθεσίας τους⁴³⁸.

Μετά τον Κοϊντιλιανό και ενώ οι πόλεις αποτελούσαν ξεχωριστό αντικείμενο των προγυμνασματικών τοπογραφικών εκφράσεων, δηλαδή των περιγραφών τόπων, ήδη από τον 1^ο αι. μ.Χ., όπως διατυπώνεται με σαφήνεια στα *Προγυμνάσματα* του Αίλιου Θέωνα, ακολούθησαν τα *Προγυμνάσματα* του Ψευδο-Ερμογένη, όπου οι πόλεις αναφέρθηκαν για πρώτη φορά ως ξεχωριστό αντικείμενο του προγυμνασματικού είδους τους εγκωμίου, πράγμα που υιοθέτησαν άλλωστε και οι Αφθόνιος και Νικόλαος στα *Προγυμνάσματά* τους του 4^{ου} και 5^{ου} αι. μ.Χ. αντίστοιχα.

Οι πρώτες ωστόσο σοβαρές απόπειρες κωδικοποίησης των εγκωμίων πόλεων, που μας σώζονται, είναι αυτές του 2^{ου} και του 3^{ου} αι. μ.Χ. Πρόκειται για τα ειδικά κεφάλαια με οδηγίες για τον εγκωμιασμό των πόλεων, τα οποία άρχισαν σταδιακά να αποτελούν τμήματα των *Περὶ ἐπιδεικτικῶν πραγματειῶν*, που όλο και πιο συχνά, όπως φαίνεται, περιλαμβάνονταν στις ήδη από την κλασική εποχή γνωστές *Τέχναι ῥητορικαί*⁴³⁹.

⁴³⁷ Βλ. σχετικά Menandrus (Russell - Wilson), xviii-xxiii και Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 183-186 και Pernot, *Epideictic*, 43.

⁴³⁸ Βλ. Quint., *Institutio oratoriae* 3.7.26-27: *Laudantur autem urbes similiter atque homines. Nam pro parente est conditor, et multum auctoritatis adfert vetustas, ut iis qui terra dicuntur orti, et virtutes ac vitia circa res gestas eadem quae in singulis: illa propria quae ex loci positione ac munitione sunt. Cives illis ut hominibus liberi sunt decori.*

Est laus et operum, in quibus honor utilitas pulchritudo auctor spectari solet: honor ut in templis, utilitas ut in muris, pulchritudo vel auctor utrubique. Est et locorum, qualis Siciliae apud Ciceronem: in quibus similiter speciem et utilitatem intuemur, speciem maritimis planis amoenis, utilitatem salubribus fertilibus.

⁴³⁹ Βλ. παραπάνω σελ. 55-57.

Ως εκ τούτου βλέπουμε να κάνει πιο αναλυτικά λόγο για το πώς έπρεπε να εγκωμιάζονται οι πόλεις πρώτος ο Ψευδο-Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς στη δική του *Τέχνη ρητορική*⁴⁴⁰ και συγκεκριμένα στο πρώτο μέρος της, όπου περιέχονται επτά διαφορετικά υποκεφάλαια για την πραγμάτευση των πανηγυρικῶν, των γαμηλίων, των γενεθλιακῶν, των ἐπιθαλαμίων, των προσφωνηματικῶν, των ἐπιταφίων και των προτρεπτικῶν ἀθληταῖς λόγων ἀντίστοιχα⁴⁴¹.

Όσον αφορά στον ειδικότερο εγκωμιασμό των πόλεων αυτός συνιστάται από τον Ψευδο-Διονύσιο να γίνεται στο πλαίσιο αφενός των πανηγυρικῶν και αφετέρου των προσφωνηματικῶν λόγων, ενώ μία πολύ σύντομη μνεία γίνεται και στους πρὸς ἀθλητὰς προτρεπτικοὺς λόγους. Ειδικότερα, στους πανηγυρικούς και τους προσφωνηματικούς λόγους προτείνεται από τον Ψευδο-Διονύσιο να εγκωμιάζονται οι πόλεις στις οποίες οργανώνονταν οι διάφορες εορτές και πανηγύρεις και στις οποίες εισέρχονταν οι διάφοροι κυβερνήτες αφενός με βάση τη θέση (θέσις), την προέλευσή τους (γένεσις), τις πράξεις των κατοίκων τους σε καιρὸ πόλεμου και ειρήνης (πράξεις), το μέγεθος (μέγεθος) και το κάλλος τους, το οποίο συνίστατο στους ναούς, τα υπόλοιπα κτήρια και τα ποτάμια, καθώς και με βάση τους μύθους που συνδέονταν με τις πόλεις αυτές και αφετέρου με βάση την προέλευσή τους, την ισχύ και τις πλουτοπαραγωγικές τους πηγές, την καλλιέργεια των κατοίκων, τα εδάφη ἀπὸ τα οποία προερχόταν ο πλούτος τους, την ἰδρυσὴ τους και τους μύθους που συνδέονταν με αυτή, το μέγεθος, το κάλλος και τη θέση τους καθώς και τις τιμές που αυτές είχαν δεχτεί είτε ἀπὸ αυτοκράτορες είτε ἀπὸ παλαιότερους ηγεμόνες χάρις στις ἀξιέπαινες πράξεις των κατοίκων τους⁴⁴².

Παρά τις παραπάνω ἀπόπειρες συστηματοποίησης, που ξεκίνησαν με τον Κοϊντιλιανὸν τον 1^ο αἰ. μ.Χ., συνεχίστηκαν με το *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* του Ψευδο-Διονύσιου του Αλικαρνασσεά τον 2^ο αἰ. μ.Χ. και προφανῶς συνοδεύτηκαν και ἀπὸ ἄλλα παρόμοια θεωρητικά ἔργα, τα οποία ὁμως δεν

⁴⁴⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 55.

⁴⁴¹ Βλ. Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Τέχνη ρητορική*, στο: Dionysius Halicarnaseus (Usener - Radermacher), 255-292.

⁴⁴² Για τα σχετικά αποσπάσματα ἀπὸ τα κεφάλαια 1: «Τέχνη περὶ τῶν πανηγυρικῶν», 5: «Μέθοδος προσφωνηματικῶν» και 7: «Προτρεπτικὸς ἀθληταῖς», βλ. Ψευδο-Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, ὁ.π. 257.6-19, 275.15-276.6 και 289.3-8 ἀντίστοιχα.

μας έχουν σωθεί, η πλήρης κωδικοποίηση δεν ολοκληρώθηκε παρά μόλις στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. Αυτό επιτεύχθηκε χάρη στην ευρεία καλλιέργεια της επιδεικτικής ρητορικής που έλαβε χώρα σε όλη την αυτοκρατορική περίοδο στο πλαίσιο του πνευματικού φαινόμενου της δεύτερης σοφιστικής, φαινόμενο το οποίο προφανώς ενισχύθηκε και από την αύξηση της ζήτησης σε λόγους της επιδεικτικής ρητορικής λόγω και της πληθώρας των εορτών και των πανηγύρεων που διοργανώνονταν στην ευρύτερη επικράτεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και ειδικά στο ανατολικό της ελληνόφωνο τμήμα⁴⁴³. Από την άλλη ήταν και η έντονη αλληλεπίδραση της ρητορικής θεωρίας και της πράξης κατά την ίδια περίοδο⁴⁴⁴, που οδήγησε στο να αρχίσουν σταδιακά να ορίζονται και να υιοθετούνται ειδικοί κανόνες για τον εγκωμιασμό των πόλεων, οι οποίοι εφαρμόζονταν όλο και πιο οργανωμένα, όποτε χρειαζόταν να συνταχθεί ένα εγκώμιο πόλης. Έτσι από τα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. και εξής από τη μία σημειώθηκε μία κατακόρυφη αύξηση στην παραγωγή αυτοτελών και μη εγκωμίων πόλεων και από την άλλη κυκλοφόρησαν δύο πολύ σχετικά με τον εγκωμιασμό των πόλεων έργα της θεωρητικής ρητορικής.

Το ένα έργο ήταν το δεύτερο και το τρίτο βιβλίο της πραγματείας *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* του Μένανδρου Ι, στα οποία βιβλία περιλαμβάνονταν αντίστοιχα τα κεφάλαια «Πῶς χρὴ χώραν ἐπαινεῖν»⁴⁴⁵ και «Πῶς χρὴ πόλεις ἐπαινεῖν» με τα υποκεφάλαια «[Πῶς δεῖ λιμένας ἐγκωμιάζειν]», «[Πῶς δεῖ κόλπους ἐπαινεῖν]», «[Πῶς δεῖ ἀκρόπολιν ἐγκωμιάζειν]» και «Πῶς δεῖ ἀπὸ γένους πόλιν ἐγκωμιάζειν» και το ημιτελές κεφάλαιο «Πῶς δεῖ ἀπὸ ἐπιτηδεύσεων τὰς πόλεις ἐγκωμιάζειν». Το άλλο έργο ήταν η επίσης ημιτελής πραγματεία με τίτλο *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* του

⁴⁴³ Βλ. παραπάνω στο κεφ. Ι.6. «Η επιδεικτική ρητορική κατά τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ. - δεύτερη σοφιστική» τις σελ. 45-61 και ειδικά τις σελ. 50-51 και 59-61 και παρακάτω βλ. στο υποκεφ. ΙΙ.3.ii. «Πανηγύρεις, παναθηναϊκοί πανηγυρικοί λόγοι και η σημασιολογική εξέλιξη του όρου πανηγυρικός» τις σελ. 122-126.

⁴⁴⁴ Βλ. παραπάνω στο κεφ. Ι.6. «Η επιδεικτική ρητορική κατά τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ. - δεύτερη σοφιστική» τις σελ. 55-59.

⁴⁴⁵ Για τη σχέση συνάφειας μεταξύ εγκωμίων χωρῶν και πόλεων βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 344.8-14, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 28: ἐφεξῆς δ' ἂν εἴη περὶ χώρας <καὶ> πόλεως ἐπαίνων εἰπεῖν· οὕτως γὰρ καὶ εἰς τοὺς τόμους ἀναγωγὴ γεγένηται. καὶ πρῶτον περὶ τῆς χώρας ἐγκωμίων, οὐχ ὥς ἀποτόμως [περὶ] τινὸς ἐγκωμιάσαντος χώραν ἄνευ πόλεως, ἀλλ' ἐν τοῖς τῶν πόλεων ἐγκωμίοις καὶ τῶν περὶ χώρας ἐπαίνων παραλαμβανομένων.

Μένανδρου II, στην οποία περιλαμβάνονταν οδηγίες για τον εγκωμιασμό των πόλεων στα υποκεφάλαια 3: «Περὶ ἐπιβατηρίου», 4: «Περὶ λαλιᾶς», 5: «Περὶ προπεμπτικῆς», 10: «Περὶ προσφωνητικοῦ», 14: «Περὶ κλητικοῦ», 15: «Περὶ συντακτικοῦ» και 16: «Περὶ μονωιδίας»⁴⁴⁶.

Ὅσον αφορά στο *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* του Μένανδρου I, μετά τις οδηγίες για τον εγκωμιασμό των χωρῶν, που διαρθρώνονται πάνω στον άξονα θέσις και φύσις⁴⁴⁷, και μετά από μία εισαγωγική περίοδο, όπου λέγεται ότι οι έπαινοι των πόλεων αποτελούνται από τον έπαινο της χώρας και από τον έπαινο των ανθρώπων της, που με τη σειρά του συνίσταται στο γένος, τις πράξεις και τις ἐπιτηδεύσεις των τελευταίων⁴⁴⁸, ακολουθούν οι οδηγίες για τα εγκώμια των πόλεων, οι οποίες συνοψίζονται στο ακόλουθο σχεδιάγραμμα:

- ΘΕΣΙΣ⁴⁴⁹ (κατὰ τὸν οὐρανὸν καὶ κατὰ τὰς ὥρας⁴⁵⁰, πρὸς ἡπειρον, πρὸς θάλασσαν, πρὸς τὴν περιοικίδα χώραν⁴⁵¹, πρὸς τὰς ἐν γειτόνων πόλεις ἢ χώρας⁴⁵²)

⁴⁴⁶ Για τα σχετικά χωρία βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 379.5-379.13, 382.10-387.2, 394.3-394.25, 396.23-396.32, 398.23-398.26, 417.18-417.23, 426.7-429.27, 432.1-433.32, 434.26-434.30, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 102-110, 124-126, 128-130, 132, 168, 186-192, 196-200, 202.

⁴⁴⁷ Η θέσις μίας χώρας κρίνεται πρὸς γῆν, πρὸς θάλατταν και πρὸς οὐρανόν, ενώ η φύσις της κρίνεται ανάλογα με το αν είναι ὀρεινὴ ἢ πεδινὴ ἢ ξηρὰ καὶ ἄνυδρος ἢ λιπαρὰ καὶ εὐνδρος ἢ εὐφορος καὶ πολύφορος ἢ ἄφορος καὶ δύσφορος. Η εξέταση της θέσεως και της φύσεως στο εγκώμιο μίας χώρας πρέπει σύμφωνα με τον Μένανδρο I να γίνεται βάσει των κριτηρίων της ἡδονῆς και της ὠφέλειας καθώς και βάσει του αν η χώρα είναι ἔνδοξος, ἄδοξος, ἀμφίδοξος ἢ παράδοξος.

⁴⁴⁸ Βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 346.27-31, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 32: Οἱ τοίνυν περὶ τὰς πόλεις ἔπαινοι μικτοὶ εἰσιν ἀπὸ κεφαλαίων τῶν περὶ χώρας εἰρημένων καὶ τῶν περὶ ἀνθρώπους. ἐκ μὲν γὰρ τῶν περὶ χώρας τὴν θέσιν ληπτέον, ἐκ δὲ τῶν περὶ ἀνθρώπους τὸ γένος, τὰς πράξεις, τὰς ἐπιτηδεύσεις· ἀπὸ γὰρ τούτων τὰς πόλεις ἐγκωμιάζομεν.

⁴⁴⁹ Στην πραγματεία *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* το προοίμιο και ο επίλογος δεν αποτελούν συστατικά μέρη των οδηγιών για τη σύνταξη των διάφορων λόγων σε αντίθεση με το *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, όπου η λέξη προοίμιον/-α απαντά 22 φορές και η λέξη ἐπίλογος/-οι απαντά 8. Πρόκειται για μία διαφορά η οποία κατά τη γνώμη μας συνιστά μία ακόμη ένδειξη για το ότι οι δύο πραγματείες δεν γράφτηκαν από το ίδιο πρόσωπο.

⁴⁵⁰ Στο θέμα των εποχών του έτους περιλαμβάνεται και το τι προϊόντα παράγονται στη χώρα της εγκωμιαζόμενης πόλεως με βάση τις εποχές αυτές. Βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 348.7-10, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 34-36: ἐν δὲ <τῷ> περὶ τῶν ὥρων καὶ ἂ ἐκάστη φέρει τακτέον, αὐτὰ ταῦτα δὲ ἐφ' ἐκάστη κατὰ τὰ τρία ταῦτα θεωρητέον, χρόνον ποιότητα ποσότητα·

- **ΤΟΠΙΚΗ ΘΕΣΙΣ - ΦΥΣΙΣ** (ἡ πᾶσα ἐν ὄρει καὶ γηλόφῳ <ἔστηκεν> ἡ πᾶσα ἐν πεδίῳ <ἡ πῆ μὲν ἐν ὄρει πῆ δὲ ἐν πεδίῳ>, λιμένες⁴⁵³, κόλποι⁴⁵⁴, ἀκρόπολεις⁴⁵⁵)
- **ΓΕΝΟΣ** (οἰκισταί⁴⁵⁶, οἰκήσαντες⁴⁵⁷, χρόνος⁴⁵⁸, μεταβολαί⁴⁵⁹ καὶ αἰτίαι ἀφ' ὧν αἱ πόλεις οἰκοῦνται⁴⁶⁰)
- **ΕΠΙΤΗΔΕΥΣΕΙΣ ΟΙΚΟΥΝΤΩΝ**
 - Κατὰ τὴν τῆς πολιτείας κατάστασιν (βασιλεία - τυρρανίς, ἀριστοκρατία - ὀλιγαρχία καὶ πλουτοκρατία, δημοκρατία - λαοκρατία, μικτή)
 - Κατὰ τὰς ἐπιστήμας (ἀστρολογία, γεωμετρία, μουσική, γραμματική, φιλοσοφία)
 - Κατὰ τὰς τέχνας (βάνανσοι, ἐλευθέριοι)
 - Κατὰ τὰς δυνάμεις (ρήτορική, ἀθλητική καὶ ὅσαι τοιαῦται)
- **ΕΝΕΡΓΗΜΑΤΑ - ΠΡΑΞΕΙΣ ΟΙΚΟΥΝΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΑΡΕΤΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΡΗ ΑΥΤΩΝ**

⁴⁵¹ Η θέση της πόλεως σε σχέση με τη γύρω περιοχή μπορεί να ορίζεται ανάλογα με το αν είναι ἐν ἀρχῇ, πρὸς τῷ τέλει ἢ πανταχόθεν μέσῃ καθώς, με βάσει το αν είναι τὰ σκληρὰ προβαλλομένη ἐν πεδινοῖς ἢ ἐν τοῖς σκληροτάτοις τόποις κατῴκισται τὰ πεδία προβαλλομένη καθώς και ανάλογα με το αν τα αποθέματα της χώρας σε νερό είναι ὡς πηγῶν, ὡς ποταμῶν ἢ ὡς λιμνῶν.

⁴⁵² Η θέση της πόλεως σε σχέση με τις γύρω πόλεις ἢ περιοχές κρίνεται βάσει της ἐν ἀρχῇ, πρὸς τῷ τέλει ἢ πανταχόθεν μέσῃ θέσης της ως προς αυτές, βάσει του μεγέθους των πόλεων αυτῶν ἢ βάσει της ἀρχαιότητάς τους.

⁴⁵³ Τα λιμάνια ἐγκωμιάζονται βάσει των ἀκόλουθων πέντε κατηγοριῶν με τις υποκατηγορίες τους: α) ἐν μέσῳ - ἐν ἀρχῇ, β) αὐτοφυεῖς καὶ ἀπρόχωστοι - χειροποίητοι καὶ προχοῦνται, γ) εἰς - πολλοί, δ) ἄκλυστοι - νήνεμοι - ἐπισκεπεῖς - πολύπλοες - πάντα ἄνεμον ἐκπέμποντες - πρὸ τῶν μεγάλων πελαγῶν προκείμενοι - ἀγχιβαθεῖς)

⁴⁵⁴ Οι κόλποι ἐγκωμιάζονται βάσει του μεγέθους, του κάλλους, της εὐρυθμίας, της εὐλιμενότητος καὶ της πολυλιμενότητός τους.

⁴⁵⁵ Οι ἀκρόπολεις των ἐγκωμιαζόμενων πόλεων κρίνονται βάσει του αν είναι: α) ἐν μέσῳ - ἐν πλαγίῳ, β) ὑψηλαὶ καὶ στεναὶ - βραχεῖαι καὶ εὐρύχωροι, γ) εὐδροὶ - ἄνυδροι καὶ δ) ἀνώμαλοι τὰς κορυφάς - πεδινώτεροι.

⁴⁵⁶ Ο οἰκιστής της πόλης που ἐγκωμιάζεται κρίνεται ανάλογα με το αν είναι θεός, ἥρωας ἢ ἄνθρωπος, που με τη σειρά του μπορεί να είναι στρατηγός, βασιλεὺς ἢ ιδιώτης.

⁴⁵⁷ Οι οἰκήσαντες κρίνονται ανάλογα με το αν είναι βάρβαροι (ἀρχαιοτάτοι ἢ βασιλικότατοι) ἢ Ἕλληνες (Δωριεῖς, Αἰολεῖς ἢ Ἰωνες).

⁴⁵⁸ Ο χρόνος διακρίνεται σε τρεῖς κατηγορίες: α) τῶν παλαιοτάτων, β) τῷ μέσῳ ὄρῳ καὶ γ) τῶν ἐσχάτων καὶ νεωτάτων.

⁴⁵⁹ Οι μεταβολαὶ χωρίζονται στις ἐξῆς κατηγορίες: α) ἡ ἀπωκίσθη, β) ἡ συνωκίσθη, γ) ἡ μετωκίσθη, δ) ἡ ἐπηνεξήθη καὶ ε) ὅλως οὐκ οὐσα πρότερον ὤκισθη.

⁴⁶⁰ Οι αἰτίαι ἀφ' ὧν αἱ πόλεις οἰκοῦνται διακρίνονται καὶ αὐτές στις ἀκόλουθες τρεῖς κατηγορίες με τις υποκατηγορίες τους: α) θεῖαι, ἥρωικαὶ καὶ ἀνθρώπιναι, β) ἐπ' εὐφροσύνη καὶ ἐπὶ πένθει καὶ γ) διὰ τὸ δίκαιον, διὰ τὸ καλὸν, διὰ τὸ συμφέρον καὶ διὰ τὸ ἀναγκαῖον

- Κατὰ τὴν δικαιοσύνην (εὐσέβεια περὶ τοὺς θεοὺς⁴⁶¹, δικαιοπραγία περὶ τοὺς ἀνθρώπους⁴⁶², ὁσιότης περὶ τοὺς κατοικομένους⁴⁶³)
- Κατὰ τὴν σωφροσύνην (ἐν τῇ κοινῇ πολιτείᾳ⁴⁶⁴, ἐν τοῖς ἰδίοις οἴκοις⁴⁶⁵)
- Κατὰ τὴν φρόνησιν (ἐν τοῖς κοινοῖς⁴⁶⁶, ἰδίως⁴⁶⁷)
- Κατὰ τὴν ἀνδρείαν (κατ' εἰρήνην⁴⁶⁸, κατὰ πόλεμον⁴⁶⁹)

Οἱ οδηγίες του Μένανδρου Ι για τὸ Πῶς χρὴ πόλεις ἐπαινεῖν δεν σταματοῦν στις πράξεις των κατοίκων τους βάσει των τεσσάρων αρετῶν, ἀλλὰ προχωροῦν στη συνέχεια καὶ σε ἕναν ἀκόμα τρόπο για τὸν ἐγκωμιασμό των πόλεων, ὅπως εἶναι ὁ ἀπὸ κρίσεως ἐνδόξου, δηλαδή τὸ λεγόμενο ἐπιχείρημα τῆς «προσφυγῆς στην αὐθεντία» (*argumentum ad verecundiam*)⁴⁷⁰, τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ἐργαλεῖα που

⁴⁶¹ Ἡ εὐσέβεια διακρίνεται στη θεοφιλότητα, δηλαδή τὸ νὰ ἀγαπᾷ κανεὶς τοὺς θεοὺς, καὶ τὴν φιλοθεότητα, δηλαδή τὸ νὰ ἀγαπιέται κανεὶς ἀπὸ τοὺς θεοὺς.

⁴⁶² Ἡ δικαιοπραγία διακρίνεται σε αὐτὴ που ἀπευθύνεται εἰς τε τοὺς ἀφικνουμένους ξένους ἀπὸ τὴ μίᾳ καὶ εἰς ἀλλήλους ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐνῶ τμῆμα αὐτῆς εἶναι καὶ νὰ ὑπάρχουν ἰσότιμα καὶ φιλάνθρωπα ἥθη καὶ νόμοι ἀκριβεῖς καὶ δίκαιοι.

⁴⁶³ Ἡ ὁσιότης διακρίνεται στις περὶ τὴν ἐκφορὰν τῶν τετελεστηκότων τιμές καὶ στα περὶ τὰ νομιζόμενα κατὰ τὰ μνήματα καὶ τοὺς τάφους.

⁴⁶⁴ Ἡ ἐν τῇ κοινῇ πολιτείᾳ σωφροσύνη ἀναφέρεται στα περὶ τε παίδων ἀγωγῆς καὶ παρθένων καὶ γάμων καὶ συνοικήσεων καὶ τῶν νομίμων τῶν ἐπὶ τοῖς ἀμαρτήμασιν τοῖς ἀκόσμοις.

⁴⁶⁵ Ἡ τοῖς ἰδίοις οἴκοις σωφροσύνη σε μίᾳ πόλιν φαίνεται σύμφωνα με τὸν Μένανδρον Ι στο εἰ ἐλάχιστα μοιχεῖα καὶ ἄλλα ἀμαρτήματα ἐν τῇ πόλει φαίνεται.

⁴⁶⁶ Ἡ τοῖς κοινοῖς φρόνησις σε μίᾳ πόλιν φαίνεται στο εἰ τὰ νόμιμα καὶ περὶ ὧν οἱ νόμοι τίθεται ἀκριβῶς ἡ πόλις, κλῆρον ἐπικλήρων, καὶ ὅσα ἄλλα μέρη νόμων.

⁴⁶⁷ Ἡ ἰδίως φρόνησις σε μίᾳ πόλιν κρίνεται ἀπὸ τὸ εἰ πολλοὶ ἐλλόγιμοι γεγονόσιν ἀπὸ τῆς πόλεως ῥήτορες, σοφισταί, γεωμέτραι, καὶ ὅσαι ἐπιστῆμαι φρονήσεως ἥρτηνται.

⁴⁶⁸ Ἡ κατ' εἰρήνην ἀνδρεία των κατοίκων μίας πόλης εἶναι σύμφωνα με τὸν Μένανδρον Ι πρὸς τὰς ἐκ τοῦ δαιμονίου συντυχίας, σεισμούς, λιμούς, λοιμούς, ἀνχμούς, καὶ ὅσα τοιαῦτα.

⁴⁶⁹ Ἡ κατὰ πόλεμον ἀνδρεία των κατοίκων μίας πόλης ἀφορᾷ στις ἐν τοῖς ὅπλοις πράξεις, οἱ ὁποῖες με τὴ σειρά τους διακρίνονται στα ζεύγη: πρὸς Ἑλληνας - πρὸς βαρβάρους, ἐκ περιουσίας - ἐξ ἀνάγκης, ἐνδοξοὶ - ἀμφίδοξοι - ἄδοξοι, κοιναί - ἴδιαι.

⁴⁷⁰ Για τὴ σημασία που ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στους ἐγκριτοὺς μάρτυρες, ἀφενὸς τοὺς παλαιούς (τούς τε ποιητὰς καὶ ὅσων ἄλλων γνωρίμων εἰσὶν κρίσεις φανεραὶ) καὶ ἀφετέρου τοὺς προσφάτους (ὅσοι γνώριμοί τι κεκρίκασιν: χρήσιμοι γὰρ αἱ τούτων κρίσεις τοῖς περὶ τῶν αὐτῶν ἀμφισβητοῦσιν) καὶ για τις ἀνάλογες μαρτυρίες ἀπὸ μεταγενέστερους θεωρητικούς τῆς ρητορικῆς βλ. Ἀριστ., *Ῥητ.* 1.15.13-19, *Rhet. Alex.* 15.1431b-32a, *Cic., Top.* 19.73-20.78, *Quint., Inst. Orat.* 5.7.1-37, 5.11.36-42, 5.13.57, *Rhet. Her.* 2.6.9-7.10, 4.1.1-3 καὶ Αἴλιος Θέων, *Προγυμνάσματα* 123, 126. Πρόκειται για μίᾳ συνθήκη που στη συνέχεια ἐντάχθηκε ἀπὸ τὸν Μινουκιανό, τὸν ρήτορα τοῦ 3^{ου} αἰ. μ.Χ., στο ἔργο του *Περὶ ἐπιχειρημάτων* στην ὑποκατηγορία *τόπος ἀπὸ κρίσεως των ρητορικῶν συλλογισμῶν ἢ ἐνθυμημάτων*, ὅπου ὁ

χρησιμοποιεί η επιδεικτική ρητορική, προκειμένου να πείθει μέσω του τύπου του επιχειρήματος της *αύξήσεως* (amplificatio)⁴⁷¹.

Τέλος, στο τελευταίο τμήμα της ημιτελούς πραγματείας του για το Πῶς χρὴ πόλεις ἐπαινεῖν ο Μένανδρος Ι περνά στον διαχωρισμό των εγκωμίων πόλεων σε κοινά και ἴδια. Ως κοινά ορίζονται αυτά που μπορούσαν να εκφωνούνται όλο τον χρόνο ανεξάρτητα από το παραστασιακό τους πλαίσιο και ως ἴδια ορίζονται αυτά που εκφωνούνταν μόνο σε ειδικές περιστάσεις και συγκεκριμένα στις ἐορτές, τις πανηγύρεις και τους ἀγῶνες, ἐνοπλίους, γυμνικούς ή μουσικούς.

Το τελευταίο αυτό σημείο δίνει την ευκαιρία στον Μένανδρο Ι την ευκαιρία να κάνει μία παρέκβαση για το πώς έπρεπε να συντάσσεται ένας πανηγυρικός λόγος, στον οποίο ο ρήτορας συνήθως περιλάμβανε έξι ξεχωριστές ενότητες: α) το τιμώμενο πρόσωπο της πανηγύρεως, β) τους διοργανωτές της πανηγύρεως, γ) τον τόπο της πανηγύρεως, δ) τον χρόνο της πανηγύρεως, ε) τα αίτια διεξαγωγής της πανηγύρεως και στ) τα υλικά από τα οποία οργανωνόταν μία πανήγυρις. Πρόκειται για ένα ημιτελές απόσπασμα της πραγματείας του Μένανδρου Ι, το οποίο θυμίζει αρκετά το αντίστοιχο κεφάλαιο με τίτλο «Τέχνη περὶ τῶν πανηγυρικῶν» της Τέχνης ρητορικῆς του Ψευδο-Διονύσιου με τη διαφορά ότι ο τελευταίος δεν περιλάμβανε τόσες υποκατηγορίες θεμάτων όσον αφορά στον εγκωμιασμό των πανηγύρεων όσες ο μεταγενέστερος και προφανώς πιο αναλυτικός Μένανδρος Ι. Γεγονός πάντως παραμένει ότι από τις δύο αυτές βασικές πραγματείες γίνεται σαφής η κεντρική θέση των εγκωμίων πόλεων στο σύνολο της επιδεικτικής ρητορικής των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, όπου οι πανηγύρεις και οι κάθε είδους εορταστικές εκδηλώσεις κυριαρχούσαν στην καθημερινότητα των κατοίκων της αυτοκρατορίας.

Από τη δεύτερη πραγματεία με τίτλο *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, που αποδίδεται στον Μένανδρο τον Ρήτορα και η οποία αφορά σε διάφορα είδη *εὐκαιριακῶν* λόγων, ξεχωρίζουμε ορισμένους μόνο λόγους που περιέχουν ενσωματωμένα εγκώμια πόλεων, για τα οποία και δίδονται συγκεκριμένες

όρος κρίσις ταυτίζεται με την auctoritas (=αυθεντία) του Κοϊντιλιανού, βλ. σχετικά *Rhetores Graeci*, L. Spengel - C. Hammer (εκδ.), vol. 1.2, Lipsiae 1894, 349.11.

⁴⁷¹ Βλ. παραπάνω στη σελ. 3 τον πίνακα και την υποσ. 10. Για μία πρωτότυπη ανάλυση της πειθούς της επιδεικτικής ρητορικής μέσω της επιχειρηματολογίας της *αύξήσεως* βλ. Pernot, *Epideictic*, 87-91.

οδηγίες. Οι λόγοι αυτοί είναι με τη σειρά που εμφανίζονται ο *ἐπιβατήριος* και ο *πάτριος*, η *λαλιά*, η *συντακτική*, η *ἐπιβατήριος* και σε ειδικό κεφάλαιο η *προπεμπτική*, ο *λόγος* ο *προσφωνητικός*, ο *κλητικός*, ο *συντακτικός*⁴⁷² και η *μονωδία*⁴⁷³.

Ειδικότερα, όσον αφορά στους *ἐπιβατηρίους*, όπου περιλαμβάνονται και οι αναλυτικότερες από ό,τι στους άλλους λόγους οδηγίες για τα αναγκαία σε αυτούς εγκώμια πόλεων⁴⁷⁴, γίνεται μία αρχική διάκριση σε τρεις υποκατηγορίες ανάλογα με το παραστασιακό τους πλαίσιο. Πρόκειται για τους λόγους που εκφωνούνταν προς τιμήν όσων εισέρχονταν στις γενέθλιες πόλεις τους, τους λόγους που εκφωνούνταν για όσους εισέρχονταν σε ξένες πόλεις, και τους λόγους που απευθύνονταν ειδικά προς τους άρχοντες που εισέρχονταν στις πόλεις⁴⁷⁵. Ο έπαινος της πόλης προτείνεται ως βασικό προφανώς τμήμα στις δύο πρώτες περιπτώσεις αλλά προτείνεται και στην τρίτη περίπτωση, αν ο κυβερνήτης δεν είχε ο ίδιος να επιδείξει κάτι το αξιομνημόνευτο, όπως την ανατροφή του ή τις πράξεις του ίδιου ή των προγόνων του⁴⁷⁶.

⁴⁷² Βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 432.1-433.32, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 196-200.

⁴⁷³ Βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 434.26-434.30, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 202.

⁴⁷⁴ Βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 379.6-13, 382.10-388.15, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 96, 102-114, όπου μετά τις οδηγίες για τη σύνταξη των *ἐπιβατηρίων* και των *πατρίων* παρατίθεται μάλλον ως δείγμα πατρίου ένα παράδειγμα για το πώς συντάσσεται ένας Τρωικός λόγος.

⁴⁷⁵ Βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 377.32-378.3, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 94: *Ἐπιβατήριον ὁ βουλόμενος λέγειν δηλὸς ἐστὶ βουλόμενος προσφωνῆσαι ἢ τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα ἐξ ἀποδημίας ἤκων, ἢ πόλιν ἑτέραν, εἰς ἣν ἂν ἀφίκηται, ἢ καὶ ἄρχοντα ἐπιστάντα τῇ πόλει. [οἱ υπογραμμίσαις εἶναι δικές μου].* Ειδικά για τους *ἐπιβατηρίους* λόγους κατά την ύστερη αρχαιότητα και τη βυζαντινή περίοδο δεν έχει δημοσιευτεί μέχρι τώρα κάποια σχετική μελέτη, με αποτέλεσμα να παραμένει αρκετά ασαφές το ακριβές τους περιεχόμενο και συχνά να συγχέονται με τους *προσφωνητικούς*/*προσφωνηματικούς*, τις αντίστοιχες *λαλιές* και τους *πατρίους* λόγους.

⁴⁷⁶ Βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 379.5-379.15, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 96: *ἐὰν μὲν οὖν ἔχῃς πράξεις εἰπεῖν τοῦ ἄρχοντος, ἐρεῖς· εἰ δὲ μὴ, περιέργως ἢ πατρίδα ἢ ἔθνος ἐκφράσεις καὶ χωρογραφῆσεις τῷ λόγῳ ἀπὸ τῶν ἐπισημοτάτων καὶ θρυλουμένων περὶ τῆς χώρας ἢ τῆς πατρίδος, <οἶον> ὅτι Ἰταλιώτης, ἐκ ποιάς δὲ [χώρας ἢ] πόλεως περιωνύμου, οἶον τῆς Ρώμης. ζητήσεις δὲ καὶ τοῦ γένους πράξεις. εἰ δὲ ἀποροίης πράξεων τοῦ ἐπαινουμένου, ἐκ τούτων θηράσεις τὸν ἔπαινον, ὥστε μὴ αὐχμηρὰν καὶ ἄγονον παρασχέσθαι τὴν ὑπόθεσιν. ἔπειτα λέγε· πείθομαι δὲ τὸν ἐκ τοιούτων γεγονότα πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ πατέρας ἀμιλλώμενον ἀγαθὸν περὶ ἡμᾶς γενήσεσθαι καὶ δίκαιον·*

Όσον αφορά στις δύο πρώτες κατηγορίες *ἐπιβατηρίων*, το εγκώμιο της πόλης ακολουθεί τα αναγκαία *προοίμια περιχαρείας* και στη συνέχεια διαρθρώνεται σε έναν άξονα τεσσάρων κεφαλαίων. Στο πρώτο κεφάλαιο αντιπαραβάλλεται η κακή κατάσταση την οποία βίωνε ο *ἐπιβαίνων* προτού έρθει σε επαφή με την πόλη με την ευτυχία την οποία νοιώθει τώρα με την είσοδό του σε αυτή χάρη στη θέαση των τεμένων, της ακρόπολης, των ναών, των λιμανιών και των στοών της. Στο δεύτερο εγκωμιάζεται ο κτίσας την πόλη. Στο τρίτο περιγράφεται η φύσις της χώρας και η θέσις της πόλης μέσα σε αυτή. Τέλος, στο τέταρτο, το σχετικό με την *ἀνατροφήν* των κατοίκων της πόλης, αν η *ἀνατροφή* αυτή δεν ήταν αρκετά αξιομνημόνευτη, όπως είναι το παράδειγμα των Αθηναίων, οι οποίοι σύμφωνα με τον Αίλιο Αριστείδη πήραν τους καρπούς από τη Δήμητρα και στη συνέχεια τους μετέδωσαν στους υπόλοιπους Έλληνες, προτείνεται να αντικαθίσταται από τον εγκωμιασμό των *ἐθῶν* της πόλης, δηλαδή τα *ἐπιτηδεύματα*, που ορίζονται ως *ἔνδειξις τοῦ ἥθους καὶ τῆς προαιρέσεως τῶν ἀνδρῶν ἄνευ πράξεων ἀγωνιστικῶν*. Όλα δε τα παραπάνω πρέπει σύμφωνα με τον Μένανδρο II να τα διατρέχει ως συνεκτικός ιστός η διαπίστωση ότι τα θετικά στοιχεία της πόλης ήταν αυτά που δεν άφηναν μέχρι τώρα τον *ἐπιβαίνοντα* στην πόλη να ησυχάσει⁴⁷⁷.

Στη συνέχεια ακολουθούν οι οδηγίες για τους πατρίους λόγους, οι οποίοι παρουσιάζονται συνολικά ως μία εναλλακτική περίπτωση των *ἐπιβατηρίων*. Συγκεκριμένα ως *πάτριος* χαρακτηρίζεται ο λόγος που εκφωνούσε κάποιος ρήτορας προς τιμήν της ιδιαίτερης πατρίδας του και που θα έπρεπε οπωσδήποτε να περιλαμβάνει τα κεφάλαια τα σχετικά με τη φύσιν και το γένος της πόλης ή της περιοχής καθώς και τα κεφάλαια σχετικά με τα *ἐπιτηδεύματα* και τις *πράξεις* των κατοίκων, εκ των οποίων οι *πράξεις* αναλύονται πιο διεξοδικά με βάση τις αρετές της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης, της φρονήσεως και της ανδρείας.

Το κύριο σημείο που σύμφωνα με τον Μένανδρο II διαφοροποιεί τους πατρίους από τους *ἐπιβατηρίους* είναι ότι δεν μοιράζονται τα *προοίμια περιχαρείας*, τα οποία σύμφωνα με τον Μένανδρο II θα πρέπει να αφορούν

⁴⁷⁷ Βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 382.31-384.32, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 102-106 και ειδικά Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 384.28-30, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 106: ταῦτά με ἦν τὰ ἐφελκόμενα, ταῦτα ἐπόθουν, διὰ τοῦτο οὔτε νύκτωρ οὔτε μεθ' ἡμέραν ἐδόκουν ἡσυχάζειν φλεγόμενος τοῖς περὶ ταῦτα ἔρωσι·

αποκλειστικά στους *ἐπιβατηρίους*. Από την άλλη παραλείπει να πει ότι το πολύ διαφορετικό παραστασιακό πλαίσιο των δύο ειδών απαλλάσσει τους πατρίους λόγους από τον επιβεβλημένο εγκωμιασμό του προσώπου που επιβαίνει σε μίαν πόλη. Επίσης εντύπωση προκαλούν δύο ακόμα νέα στοιχεία που εισάγονται από τον Μένανδρο. Από τη μία είναι η πρωτοφανής επιμονή του στο να γίνεται σύγκριση διαφόρων στοιχείων της εγκωμιαζόμενης πόλης με αυτά άλλων σπουδαίων πόλεων, είτε παλαιότερων είτε σύγχρονων με αυτή. Από την άλλη είναι το γεγονός ότι για πρώτη φορά βλέπουμε σε οδηγίες για τον εγκωμιασμό πόλεων να γίνεται αναφορά στην περιγραφή της εξωτερικής μορφής της πόλης, δηλαδή στο *σχῆμα* της ιδιαίτερης πατρίδας αυτού που εκφωνεί τον *πάτριον* λόγο, πράγμα που περιλαμβάνεται μεν στα υπόλοιπα είδη των *ἐπιβατηρίων* και των άλλων ευκαιριακών λόγων, οι οποίοι περικλείουν εγκωμιασμό πόλης, αλλά πολύ πιο έμμεσα και συγκεχυμένα⁴⁷⁸.

Τέλος, παρατίθεται ένα παράδειγμα πατρίου λόγου και συγκεκριμένα ενός *Τρωικοῦ* λόγου, ο οποίος όμως, ενώ αναλύεται διεξοδικά μέχρι και το *γένος* της πόλης, στη συνέχεια κλείνει απότομα με τα κεφάλαια των *ἐπιτηδευμάτων*, των *πράξεων*, της σύγκρισης με άλλες πόλεις και της *ἐκφράσεως* - περιγραφής της Τροίας απλά να υπονοούνται μέσα από τη φράση «μετὰ ταῦτα ἐρεῖς καὶ περὶ τῆς πόλεως, ὅπως καὶ αὐτὴ ἐν μέσῃ τῇ χώρᾳ κεῖται ἢ μικρὸν ἐπικλίνει πρὸς τὴν θάλασσαν, εἴθ' ἐξῆς ὥσπερ ἔχει σύμπασα ἢ διαίρεσις»⁴⁷⁹.

Με βάση τα παραπάνω θα μπορούσε να διατυπωθεί η απόψη ότι οι *πάτριοι* λόγοι δεν απείχαν τελικά και τόσο πολύ από τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων και ότι ως πατρίους θα πρέπει να χαρακτηρίζουμε λόγους όπως ήταν ο *Ἀντιοχικός* του Λιβάνιου. Ήταν λόγοι που εκφωνούνταν από τους

⁴⁷⁸ Βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 386.21-387.2, στο: Menandrus (Russell - Wilson) 110: μετὰ τὴν σύγκρισιν ἥξεις ἐπὶ τοὺς ἐπιλόγους, ἐν οἷς διαγράψεις αὐτὸ τὸ σχῆμα τῆς πόλεως, καὶ ἐρεῖς στοάς, ἰερά, λιμένας, εὐετηρίας, ἀφθονίαν, τὰ ἐκ τῆς θαλάσσης ἐπεισαγόμενα ἀγαθὰ, ἵππων δρόμους, ἂν ἔχη, ἀγώνων διαθέσεις, λουτρῶν ἀπολαύσεις, ὑδάτων ἐπιρροάς, ἄλσιν ἐν αὐτῇ τῇ πόλει, τὰ περὶ τὴν πόλιν, οἷον ἂν ἱερὸν πλησίον πολυτελές ἢ, ἂν μαντεῖον, ἂν τέμενος θεοῖς ἀνακείμενον· καὶ γὰρ ταῦτα συντελεῖ πρὸς κόσμον τῇ πόλει· ἐφ' ἅπασιν δὲ τούτοις τοῖς παραγγέλμασιν ἐντεύξει Καλλινίκου λόγοις καὶ Ἀριστείδου καὶ Πολέμωνος καὶ Ἀδριανοῦ, καὶ μιμήσῃ τὰς ἐργασίας ἐν μὲν τῷ τῆς φύσεως τόπῳ, ἐν δὲ τοῖς λοιποῖς ὡσαύτως· οὐχ ἦττον δὲ κἂν τοῖς ἐπιλόγοις τὸν ἐκείνων τρόπον ζηλώσεις. [η υπογράμμιση είναι δική μου]

⁴⁷⁹ Βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 388.12-15, στο: Menandrus (Russell - Wilson) 114.

ρήτορες προς τιμήν των γενέτειρών τους είτε αυτές ήταν πόλεις είτε ήταν ευρύτερες περιοχές. Εξάλλου, όπως θα φανεί παρακάτω στο σχετικό υποκεφάλαιο, ο *Αντιοχικός* ήταν επί της ουσίας ο πρώτος λόγος που συγκέντρωσε όλα τα στοιχεία που ο Μένανδρος II με αρκετά διεξοδικό τρόπο απέδωσε στους πατρίους λόγους.

Στους υπόλοιπους ευκαιριακούς λόγους της δεύτερης πραγματείας του Μένανδρου II, όπου απαιτείται κάποιου είδους εγκωμιασμός της πόλης, οι οδηγίες για τα εγκώμια αυτά - με εξαίρεση τα όσα λέγονται στα κεφάλαια του *κλητικοῦ* και του *συντακτικοῦ* - είναι συνήθως αρκετά πιο επιγραμματικές και σύντομες. Έτσι βλέπουμε στα διάφορα είδη των *λαλιῶν* να κυριαρχούν τα παραδείγματα τα σχετικά με την πόλη της Αθήνας, και ειδικά με την ακρόπολή της, τις τελετές και τα μυστήριά της, τις πανηγύρεις, τους λιμένες και τα πανέμορφα οικοδομήματά της, όπως τα θέατρα και τα μουσεία, τον Άρειο πάγο, το Λύκειο και την Ακαδημία, ενώ σε δεύτερη μοίρα έρχονται οι αναφορές στην ένδοξη ιστορία, τη γενικότερη λαμπρότητα καθώς και στο κλίμα της εγκωμιαζόμενης πόλης⁴⁸⁰. Επίσης για τους *προσφωνητικούς* λόγους προτείνεται ένας προαιρετικός επιλογικός εγκωμιασμός των πόλεων στον χώρο των οποίων γίνονται οι εκφωνήσεις και συνιστάται ο έπαινος των λιμανιών, των όμορφων οικοδομημάτων, του εύκρατου κλίματος και των τειχών τους⁴⁸¹.

⁴⁸⁰Βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 391.29-392.18, 394.3-394.25, 396.23-396.32, 398.23-398.26, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 119-120, 124-126, 128-130, 132.

⁴⁸¹ Βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 417.18-417.23, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 168.

Αντίστοιχα στην περίπτωση των *κλητικῶν*, οι οποίοι χωρίζονται σε τρεις υποκατηγορίες, οι οδηγίες που αφορούν στο εγκώμιο της ίδιας της πόλης που απευθύνει μέσω κάποιου πρεσβευτή της ή κάποιου άλλου απεσταλμένου της τον λόγο-πρόσκληση είναι επίσης πιο αναλυτικές. Έτσι στην πρώτη κατηγορία των *κλητικῶν*, όπου ο λόγος απευθύνεται σε κάποιον άρχοντα ενόψει μίας συγκεκριμένης πανηγύρεως ή *ιερομηνίας*, προτείνεται με τρόπο επιγραμματικό ανάμεσα στο εγκώμιο της πανηγύρεως και του άρχοντα να παρεμβάλλεται και ένας αρκετά αναλυτικός εγκωμιασμός της πόλης, όπου πρόκειται να λάβει χώρα η γιορτή.

Στη δεύτερη κατηγορία των *κλητικῶν*, όπου η πρόσκληση του προσώπου - είτε είναι άρχοντας είτε όχι - δεν γίνεται ενόψει κάποιας επίσημης εκδήλωσης και όπου το πρόσωπο αυτό έρχεται για πρώτη φορά στην πόλη, τότε σύμφωνα με τον Μένανδρο II θα πρέπει το εγκώμιο της πόλης να προεξαγγέλλεται ήδη από το πρώτο *προοίμιον*, πριν από το δεύτερο *προοίμιον* με το εγκώμιο αυτού που κάνει την πρόσκληση - αν αυτός βέβαια κατέχει κάποια σημαίνουσα θέση. Στη συνέχεια προτείνεται ένας αρκετά ιδιότυπος έπαινος της πόλης διαρθρωμένος πάνω στις αρχαίες πράξεις των κατοίκων της πόλης και την αξία των πράξεων αυτών παρακάμπτοντας στοιχεία όπως τη θέσιν, τη φύσιν ή και τη λαμπρότητα των οικοδομημάτων, καθώς η λαμπρότητα της πόλης πρέπει να συσχετίζεται κυρίως με τις αρετές του άρχοντα που προσκαλείται στην *πανήγυριν*.

Κατά τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η σύνδεση με το εγκώμιο του άρχοντα, το οποίο ακολουθείται από την *έκφρασιν-περιγραφή* της χώρας και της πόλεως. Στο πλαίσιο αυτής γίνεται αναφορά στη *χάριν* των *αέρων*, στο *ἦθος* των *ἀνδρῶν*, στη *μετριότητα* των *τρόπων*, στη *σεμνότητα* και στο εν γένει *τέμενος* των *ἀρετῶν* που συνιστά η πόλη. Πρόκειται δε για εκείνα τα στοιχεία που την καθιστούν ανταγωνιστική και συγκρίσιμη με τις ενδοξότερες των πόλεων, όπως ήταν η Αθήνα και η Ρώμη, δηλαδή οι δύο πόλεις που περισσότερο από όλες τις άλλες υπερείχαν ως προς την καλλιέργεια των λόγων και της αρετής. Τέλος, το εγκώμιο της πόλης στους *κλητικούς* λόγους της δεύτερης κατηγορίας συνιστάται από τον Μένανδρο II να κλείνει αφενός με έναν επίλογο, όπου παρατίθενται τα πιο ορατά στοιχεία της πόλης, όπως οι *ἡπειροι*, τα *ὄρη*, τα *πελάγη*, τα *κάλλη*, τα *θεάματα*, τα *ἄλση* και οι *ποταμοί*, καθώς και αφετέρου με τη διαβεβαίωση

προς τον άρχοντα ότι όλοι οι κάτοικοι της πόλης θα αναμένουν με προσμονή τον ερχομό του έχοντας ως συνοδό τους τον Απόλλωνα τον Σμίνθιο.

Στην τρίτη κατηγορία των κλητικῶν λόγων, όπου ο άρχοντας έχει επισκεφθεί ξανά στο παρελθόν την πόλη, που για μία ακόμη φορά τον προσκαλεί, το εγκώμιο της πόλης παραμένει περίπου το ίδιο με την προηγούμενη κατηγορία. Παραμένει δηλαδή εστιασμένο στον έπαινο της θέσεως και του κάλλους ή και το ανάποδο, ενώ διατηρεί και το επιλογικό συνοπτικό εγκώμιο της πόλης μετά τον έπαινο του άρχοντα⁴⁸².

Βάσει επομένως των παραπάνω η διαφοροποίηση ανάμεσα στους κλητικούς που απευθύνονται σε άρχοντες που έχουν ή δεν έχουν επισκεφτεί ξανά την πόλη εντοπίζονται στα εξής τέσσερα σημεία. Πρώτον, στην δεύτερη περίπτωση λέγεται ότι ήδη από τα προοίμια πρέπει να τονίζεται η επιθυμία του άρχοντα να βλέπει ξανά την πόλη και της πόλης να βλέπει πάλι τον άρχοντα, όπως οι ερωτευμένοι επιθυμούν να αντικρίζουν ξανά και ξανά το αντικείμενο του έρωτά τους. Δεύτερον, είναι η πόλη που εν προκειμένω επιθυμεί ακόμα περισσότερο να δει τον άρχοντα λόγω των αρετών του και ειδικά λόγω της δικαιοσύνης του, διαπίστωση που λειτουργεί ως γέφυρα ανάμεσα στο εγκώμιο της πόλης και του άρχοντα και στους ακριβείς λόγους για τους οποίους ο τελευταίος προσκαλείται σε αυτήν. Τρίτον, πριν το εγκώμιο της πόλης στην τρίτη κατηγορία προτείνεται να λέγεται ότι, εφόσον γνωρίζει κανείς την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, τότε εξυπακούεται ότι ξέρει και αυτή την πόλη λόγω της εξίσου μακράς και λαμπρής ιστορίας της. Τέλος, και στις δύο περιπτώσεις, όταν η πόλη δεν έχει να επιδείξει κάποιο αξιομνημόνευτο παρελθόν, τότε τονίζεται η αξία

⁴⁸² Η μόνη διαφορά στο επιλογικό συνοπτικό εγκώμιο που προτείνεται τόσο στη δεύτερη όσο και στην τρίτη κατηγορία των κλητικῶν λόγων εντοπίζεται στα εξής δύο σημεία. Στη δεύτερη περίπτωση το στοιχείο της θέσεως αναλύεται σε ήπειρους, ὄρη και πελάγη με τα κάλλη να προσδιορίζονται τόσο ως θεάματα όσο και ως ἄλση και ως ποταμοί, δηλαδή ως στοιχεία που έχουν να κάνουν περισσότερο με τη φύσιν της πόλης, βλ. σχετικά Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 427.10-16, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 188. Στην τρίτη κατηγορία των κλητικῶν το κάλλος εντοπίζεται τόσο στα προϊόντα της οικοδομικής δραστηριότητας, όπως είναι τα *ιέρα*, οι *στοαί*, τα *λουτρά* όσο και στο εορταστικό-αγωνιστικό στοιχείο της πόλης, όπως στις *ἵππων ἄμιλλας*, τα *θέατρα* και τις *πανηγύρεις*, βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 429.13-21, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 192.

της θέσεώς της, ενώ ορισμένοι ρήτορες επιλέγουν να συσχετίζουν τα θετικά της πόλης με αυτά του άρχοντα που προσκαλείται και το ανάποδο⁴⁸³.

Στους συντακτικούς πάλι λόγους ο εγκωμιασμός της πόλης, από την οποία πρόκειται να αναχωρήσει ο αποδέκτης του λόγου, είτε είναι άρχοντας είτε απλός πολίτης, αποτελεί το πρώτο και κύριο θέμα του λόγου, είτε η αναχώρηση γίνεται από τον γενέθλιο τόπο είτε γίνεται από μία οποιαδήποτε άλλη ξένη μεν προσφιλή δε πόλη. Για τον σκοπό αυτόν, λοιπόν, ο Μένανδρος II προτρέπει τον επίδοξο ρήτορα να εγκωμιάσει την πόλη αναχώρησης του αποδέκτη του λόγου μέσω διάφορων τρόπων, όπως μέσα από τον έπαινο της ιστορίας της, του κλίματός της, του εξωτερικού της κάλλους, δηλαδή των στοών, των λιμανιών, της ακρόπολής της, των ιερών και των αγαλμάτων της, καθώς και των πανηγύρεων, των ιερομηνιών της, των μουσείων, των θεάτρων και των αγώνων της μαζί με τους ευγενείς και φιλόξενους κατοίκους της, είτε πρόκειται για ιερείς, είτε για δαδούχους, είτε για ιεροφάντες.

Στη συνέχεια, λέει ο Μένανδρος II, στο δεύτερο τμήμα ενός λόγου συντακτικού πρέπει να περιλαμβάνεται και ο έπαινος της πόλης προορισμού κυρίως σε σχέση με τη δόξαν και την εὐκλειάν της ως προς το μέγεθος, τα αξιοθαύμαστα της στοιχεῖα και την καλλιέργεια των λόγων και των τεχνών, ο οποίος όμως θα μπορεί να εμπλουτιστεί και με εἰκόσι, ἱστορίαις, παραβολαῖς και ταῖς ἄλλαις γλυκύτησι καὶ ἐκφράσεσι τισιν ἐν τῷ ἐπαίνῳ τῆς πόλεως, στοῶν καὶ λιμένων καὶ ποταμῶν καὶ πηγῶν καὶ ἄλσεων ἔχοντας ως βασικό βέβαια στόχο τον έπαινο της πόλης από την οποία πρόκειται να γίνει η αναχώρηση.

Τέλος, αν η πόλη προορισμού είναι λιγότερο ή περισσότερη καλή από την πόλη αναχώρησης, τότε μπορεί κανείς να πει με ευφημιστικό τρόπο ότι αυτή δεν υπολείπεται εκείνης, ενώ, αν η πόλη προορισμού είναι κατώτερη από την πόλη αναχώρησης, τότε μπορεί κανείς να εστιάσει στους επιτακτικούς λόγους που έχουν συντρέξει για την αναχώρηση αυτή⁴⁸⁴.

Τέλος, στη μονωδία ο έπαινος της πόλης προτείνεται μόνο στην περίπτωση όπου ο αποθανών ήταν μία σημαίνουσα προσωπικότητα για την

⁴⁸³ Για όλα τα παραπάνω βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 424.15-17, 425.22-30, 426.7-430.8, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 182, 184, 186-192.

⁴⁸⁴ Βλ. σχετικά Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 430.30-431.13, 432.1-432.6, 433.13-32, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 195-196, 196, 200.

πόλη και που θα μπορούσε το μεγαλείο της πόλης να αντιπαραβληθεί με τον θάνατο του άρχοντά της⁴⁸⁵.

Από τα επιμέρους κεφάλαια και τα χωρία τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω για τον εγκωμιασμό των πόλεων και τα οποία προέρχονται από τρία από τα βασικότερα θεωρητικά εγχειρίδια για την επιδεικτική ρητορική που μας σώζονται από την αρχαιότητα, δηλαδή από το *Institutio Oratoria* του Κοϊντιλιανού, από το *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* του Ψευδο-Διονύσιου του Αλικαρνασσεά και από τις δύο πραγματείες *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* και *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, τις αποδιδόμενες στον Μένανδρο τον Ρήτορα, προκύπτει η εξής διαπίστωση: τα εγκώμια των πόλεων βρίσκονταν εξ αρχής σε άμεση συνάρτηση και αναλογία με τα εγκώμια των προσώπων, τη ραχοκοκκαλιά δηλαδή του είδους των εγκωμίων αλλά και της επιδεικτικής ρητορικής εν γένει. Η σχέση αυτή της αναλογικότητας βασιζόταν στο ότι οι εγκωμιαστικοί τόποι για τα πρόσωπα ήταν πάνω κάτω οι ίδιοι είτε τους βρίσκουμε στα εγκώμια προσώπων τα ενσωματωμένα σε άλλα έργα, είτε στο πρώτο αυτοτελές εγκώμιο προσώπου, τον *Εὐαγόραν* του Ισοκράτη του 4^{ου} αι. π.Χ., είτε στις οδηγίες για τα εγκώμια στο πλαίσιο των προγυμνασματικών ασκήσεων της ύστερης αρχαιότητας⁴⁸⁶, είτε, τέλος, στις πιο ολοκληρωμένες οδηγίες για τη σύνταξη των βασιλικῶν λόγων, οι οποίες περιλαμβάνονταν στην πραγματεία *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* του Μένανδρου II.

Συγκεκριμένα βάσει των παραπάνω οδηγιών του Μένανδρου II ο βασιλεύς και κατ' επέκταση κάθε εγκωμιαζόμενο πρόσωπο έπρεπε να επαινείται κατ' αρχάς ως προς την καταγωγή του. Αυτή αναλυόταν στην ιδιαίτερη πατρίδα ή την πόλιν του, δηλαδή την πόλη όπου είχε γεννηθεί, στο έθνος, τους γονείς και τους πρόγονούς του ή αλλιώς το γένος του, ενώ ακολουθούσε ο εγκωμιαστικός τόπος της γενέσεως, που περιλάμβανε τους

⁴⁸⁵ Βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 434.26-434.30, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 202: *ἐὰν δὲ καὶ πόλεως τύχη προεστὼς ὁ μεταστάς, ἔρεῖς τι καὶ περὶ αὐτῆς τῆς πόλεως, μεταχειριζόμενος καὶ ταύτης τὰ ἐγκώμια πρὸς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι λαμπρὰ μὲν ἡ πόλις, ὁ δὲ ἐγείρας αὐτὴν ὁ πεπτωκὼς ἐστίν.* [η υπογράμμιση είναι δική μου]

⁴⁸⁶ Για τα εγκώμια προσώπων από τα Προγυμνάσματα των Αίλιου Θέωνα, Ψευδο-Ερμογένη, Αφθόνιου και Νικόλαου, βλ. αντίστοιχα: *Rhetores Graeci* (Spengel), 2.109.19-112.16, *Hermogenis opera*, H. Rabe (εκδ.), Lipsiae 1913 [ανατ. 1969], 7.21-53, *Aphthonii progymnasmata*, H. Rabe (εκδ.) [*Rhetores Graeci*, 10], Lipsiae 1926, 21,20-22,11 και *Nicolai progymnasmata* J. Felten (εκδ.) [*Rhetores Graeci*, 11], Lipsiae 1913, 49,49-53,19.

θετικούς οιωνούς και τα σημάδια τα σχετικά με τη γέννησή του. Στη συνέχεια έρχόταν συνήθως η σειρά του εγκωμιασμού της φύσεώς του, δηλαδή των εξωτερικών του φυσικών χαρισμάτων του, της ανατροφής και της παιδείας του, ενώ στη συνέχεια έρχονταν τα έπιτηδεύματά του, δηλαδή η επαγγελματική του πορεία και το ήθος του⁴⁸⁷, καθώς και οι πράξεις του εκείνες, οι οποίες είχαν λάβει χώρα είτε κατ' εἰρήνην είτε κατὰ πόλεμον στη διάρκεια του ενήλικου βίου του και που βρίσκονταν σε συνάρτηση με τις τέσσερις βασικές αρετές (ἀνδρεία, δικαιοσύνη, σωφροσύνη, φρόνησις). Ο εγκωμιαστικός τόπος της τύχης ή της καλοτυχίας, που ακολουθούσε, σχετιζόταν κυρίως με τις διάφορες επιτυχίες του εγκωμιαζόμενου προσώπου, τα παιδιά, τους φίλους και άλλα παρόμοια εξωτερικά αγαθά, ενώ το εγκώμιο έκλεινε με τους ἐπιλόγους, όπου ειδικά στην περίπτωση του αυτοκράτορα παρετίθεντο επιγραμματικά όσα έκαναν τις πόλεις των οποίων ο αυτοκράτορας ηγεμόνευε να ευημερούν σε όλα τα επίπεδα.

Σύμφωνα με τα πορίσματα της μακρόχρονης έρευνας του L. Pernot για τα εγκώμια των προσώπων από τον 4^ο αι. π.Χ. και μέχρι το τέλος της αρχαιότητας οι παραπάνω εγκωμιαστικοί τόποι διαρθρώνονταν με τους εξής τρεις τρόπους: είτε σε χρονολογική σειρά από τη γέννηση των προσώπων έως τον θάνατό τους, είτε με τη μορφή του πορτρέτου, όπου αναφέρονταν οι αρετές των προσώπων χωρίς χρονολογική σειρά, είτε συνήθως έχοντας μία μεικτή μορφή, όπως συνέβαινε για παράδειγμα στην περίπτωση του πρωτοπόρου έργου στο είδος του εγκωμίου, δηλαδή του *Εὐαγόρα* του Ισοκράτη, όπου συνδυάζονταν η αφήγηση της ζωής του με την περιγραφή-πορτρέτο των φυσικών και ηθικών αρετών του ανά τις επιμέρους χρονικές περιόδους⁴⁸⁸.

⁴⁸⁷ Η έννοια των ἐπιτηδευμάτων παραμένει ακόμα αρκετά ασαφής, μολονότι συναντάμε πολύ συχνά τον όρο στα θεωρητικά εγχειρίδια της επιδεικτικής ρητορικής της αυτοκρατορικής περιόδου και ειδικά στα *Προγυμνάσματα*. Πρώτος ο L. Pernot όρισε τα ἐπιτηδεύματα με τη διπλή σημασία αφενός της επαγγελματικής σταδιοδρομίας του εγκωμιαζόμενου προσώπου και αφετέρου του ήθους του και του τρόπου με τον οποίο έχει αυτό επιλέξει να υπάρχει. Όσον αφορά στη δεύτερη σημασία του όρου πρόκειται για το σύνολο των στοιχείων εκείνων που συνιστούν αυτό που λέμε «τρόπο ύπαρξης» κατά την ενήλικη ζωή του εγκωμιαζόμενου προσώπου σε αντιδιαστολή με την φύσιν, που περιλαμβάνει τόσο τα εξωτερικά όσο και τα εσωτερικά χαρίσματα κατά την περίοδο της νεότητας. Βλ. σχετικά Pernot, *Epideictic*, 32-34, όπου για τα ἐπιτηδεύματα χρησιμοποιείται η αγγλική φράση «way of being».

⁴⁸⁸ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, *passim* και Pernot, *Epideictic*, 35-36.

Στη βάση δε των παραπάνω και αφού οι ρήτορες της ύστερης αρχαιότητας, σύμφωνα με τον L. Pernot, ξεπέρασαν το δίλημμα για το αν τα πρόσωπα θα έπρεπε να επαινούνται κυρίως για τις πράξεις τους ή κυρίως για τις αρετές τους, άρχισαν από τον 1^ο αι. μ.Χ., όπως φαίνεται και από το πρώτο εγχειρίδιο *Προγυμνασμάτων*, που μας σώζεται, αυτό του Αίλιου Θέωνα, να προτείνουν για τα εγκώμια των προσώπων την εξής κυκλική διάταξη: ξεκινώντας από τα αγαθά τα προερχόμενα από το περιβάλλον, δηλαδή τη γέννησιν και την καταγωγή τους, περνούν στο *σῶμα* και τα άλλα φυσικά τους αγαθά, για να καταλήξουν στη συνέχεια στα ψυχικά τους χαρίσματα, που αντικατοπτρίζονταν στην παιδεία, τα *ἐπιτηδεύματα* και τις πράξεις τους, τις σύμφωνες με τις τέσσερις αρετές της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης, της ανδρείας και της σοφίας, ενώ έκλειναν τα εγκώμια επανερχόμενοι στα εξωτερικά αγαθά και συγκεκριμένα στην καλή τύχη και στην περίπτωση των *ἐπικηδείων* λόγων στις καλές συνθήκες θανάτου των προσώπων⁴⁸⁹.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι, όπως και ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης διέκριναν τα αγαθά στα εξωτερικά, αυτά του σώματος και αυτά της ψυχής, έτσι και στην περίπτωση των εγκωμίων υπήρχε εξ αρχής μία σαφής κλιμάκωση από τα κατώτερα, που ήταν τα εξωτερικά αγαθά, δηλαδή η γέννηση και η καταγωγή, στα ανώτερα, που ήταν αυτά το σώμα, και, τέλος, στα ακόμα πιο ανώτερα αγαθά, που ήταν αυτά της ψυχής, ενώ το σχήμα έκλεινε με την επιστροφή στα εξωτερικά αγαθά και την υπόμνηση της αξίας του καλού θανάτου. Παρόμοια δε δομή με αυτή των εγκωμίων προσώπων βλέπουμε να εφαρμόζουν οι θεωρητικοί της ρητορικής και στα εγκώμια των πόλεων, όπως και στα εγκώμια όλων των υπόλοιπων άψυχων και έμψυχων όντων.

Εν προκειμένω στα εγκώμια των πόλεων τη θέση των εξωτερικών αγαθών της καταγωγής και της γεννήσεως καταλαμβάνει ο ιδρυτής και το γένος της πόλης, τη θέση του αγαθού του σώματος παίρνει η θέσις και η περιβάλλουσα φύσις της πόλης, ενώ η παιδεία, το είδος του πολιτείας, τα *ἐπιτηδεύματα* και οι σύμφωνα με τις τέσσερις αρετές πράξεις των προσώπων υιοθετούνται ως εγκωμιαστικοί τόποι των κατοίκων των πόλεων καταλαμβάνοντας τη θέση των αγαθών της ψυχής και, τέλος, το σύνολο των οικοδομημάτων και όλων όσων κοσμούν την πόλη - μεταξύ αυτών τα

⁴⁸⁹ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge, passim* και Pernot, *Epideictic*, 36-40

υδραγωγεία κατέχουν πρωτεύουσα θέση σε όλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας -συγκεντρώνονται στο τέλος του εγκωμίου αντιστοιχώντας στα εκ της τύχης προερχόμενα εξωτερικά αγαθά, τα οποία ως υποδεέστερα των δύο άλλων κατηγοριών, δηλαδή αυτών του σώματος και αυτών της ψυχής, καταλαμβάνουν και αναλογικά μικρότερη έκταση.

Πρόκειται για ένα εγκωμιαστικό σχήμα που επίσης δίνει σαφή προτεραιότητα και σημασία στα αγαθά της ψυχής εν σχέση με τα αγαθά του σώματος. Επίσης πρόκειται για ένα σχήμα που σαφώς υπαγορεύει την ανωτερότητα των τελευταίων έναντι των αγαθών που προκύπτουν χάρη στον ιδρυτή ή το γένος-καταγωγή ή χάρη στην καλή τύχη των πόλεων. Τέλος, βάσει της παραπάνω αντιστοιχίας προσώπων και πόλεων επιβεβαιώνεται και στην πράξη η πρώτη απόπειρα θεωρητικοποίησης του μέχρι τότε εμπειρικού και αρκετά τυχαίου, όπως είδαμε παραπάνω⁴⁹⁰, τρόπου εγκωμιασμού των πόλεων, η οποία διατυπώθηκε από τον Κοϊντιλιανό στα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ. και η οποία υπαγόρευσε έκτοτε την ανάγκη να αντιμετωπίζονται οι πόλεις από τους επίδοξους εγκωμιαστές τους σαν προσωποποιημένες οντότητες⁴⁹¹.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι όλα όσα περιλαμβάνονταν στα εγκώμια των προσώπων υιοθετήθηκαν σταδιακά από τους θεωρητικούς της επιδεικτικής ρητορικής και στον εγκωμιασμό των πόλεων, ενώ αντίστοιχα δόθηκε η ανάλογη προτεραιότητα και στα ηθικά χαρίσματα και τις από αυτά απορρέοντα πράξεις σε βάρος πάλι της φύσεως και των εξωτερικών γνωρισμάτων των προσώπων. Η τάση αυτή της «ανθρωποποίησης» (anthropology) των εγκωμίων των πόλεων, σύμφωνα με την οποία οι πόλεις κατά τον εγκωμιασμό τους αντιμετωπίζονται με κριτήρια ανάλογα με αυτά των ανθρώπων και τα αγαθά τους επίσης κλιμακώνονται από τα εξωτερικά στα ψυχικά, αντικατοπτρίζεται στην πράξη στα εξής δύο στοιχεία: πρώτον, τόσο στον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη όσο και στον *Αντιοχικόν* του Λιβάνιου τα τμήματα της παιδείας, του πολιτεύματος, των *ἐπιτηδευμάτων*

⁴⁹⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 148-149 και σημ. 445.

⁴⁹¹ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge, passim*, Pernot, *Epideictic*, 42 και R. Webb, *Cities, Praise of*, στο: A. Grafton - G.W. Most - S. Settis (εκδ.), *The Classical Tradition*, Cambridge, MA - London 2010, 201-2, 201, όπου όμως τα εγκώμια πόλεων θεωρούνται εσφαλμένα μία συρραφή των εγκωμίων των *χωρών* (βλ. *φύσις* και *θέσις*) και των προσώπων (βλ. *πράξεις* και *ἐπιτηδεύσεις*).

και των ενάρετων πράξεων καταλαμβάνουν αναλογικά ιδιαίτερα μεγάλη έκταση. Δεύτερον, μπορεί ο Λιβάνιος να αφιερώνει στην εξωτερική όψη και το κάλλος του οικισμένου τοπίου της Αντιόχειας αρκετά μεγαλύτερη έκταση - 46 παραγράφους - σε σχέση με την αντίστοιχη μηδαμινή έκταση που αφιερώνει ο Αίλιος Αριστείδης - μόλις 4 παραγράφους - στην όψη της Αθήνας, αλλά και πάλι η έκταση της εν λόγω μεγάλης εγκωμιαστικής έκφρασης-περιγραφής της Αντιόχειας, δηλαδή των εξωτερικών της χαρακτηριστικών, διατηρείται σε σαφώς πολύ χαμηλότερα επίπεδα σε σύγκριση με την έκταση των «ψυχικών» χαρακτηριστικών της ίδιας πόλης επιβεβαιώνοντας και πάλι τον κανόνα της αναλογικότητας των εγκωμίων των πόλεων προς τα εγκώμια των προσώπων⁴⁹².

Συνολικά από την παραπάνω παρουσίαση των οδηγιών του Μένανδρου Ι και αυτών του Μένανδρου ΙΙ για τον εγκωμιασμό των πόλεων το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι σε κανένα από τα δύο συγγράμματα δεν αφορούν οι εν λόγω οδηγίες σε αυτοτελή εγκώμια πόλεων. Στην πρώτη περίπτωση οι οδηγίες είναι μεν ιδιαίτερες αναλυτικές και καλύπτουν όλους τους πιθανούς τρόπους των εγκωμίων πόλεων προσφέροντας στους επίδοξους ρήτορες πλήθος από παραδείγματα για τις επιμέρους περιπτώσεις, όμως δεν φαίνεται από πουθενά ότι αφορούν σε κάποια ειδική κατηγορία *εὐκαιριακῶν λόγων*. Αυτό που γίνεται σαφές από την εισαγωγή της πρώτης πραγματείας, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν*, είναι ότι τα εγκώμια πόλεων συνιστούσαν σύμφωνα με τον Μένανδρο Ι το πρώτο τμήμα της δεύτερης από τις δύο βασικές ομάδες που αποτελούσαν τους *ἐπιδεικτικούς λόγους*, δηλαδή τα εγκώμια των *θνητῶν* και τα εγκώμια των *θεῶν*, εκ των οποίων αναλύονται τελικά μόνο τα εγκώμια των *θεῶν* και των πόλεων, καθώς η πραγματεία του Μένανδρου Ι δεν μας παραδίδεται ολόκληρη⁴⁹³.

⁴⁹² Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'èloge, passim*, Pernot, *Epideictic*, 45 και παρακάτω τα σχεδιαγράμματα του Παναθηναϊκού και του Αντιοχικού στις σελ. 175-176 και 203-204 καθώς και την πολύπλευρη ερμηνευτική προσέγγιση της εκτενούς εγκωμιαστικής έκφρασης της όψης της πόλης πριν τον επίλογο του Αντιοχικού.

⁴⁹³ Βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 331.18-19, 332.8-32, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 3-5: *ἔπαινος δέ τις γίνεται, ὅτε μὲν εἰς <θεούς, ὅτε δὲ εἰς τὰ θνητά· [...] Τῶν δ' αὖ περὶ θνητῶν οἱ μὲν περὶ πόλεις γίνονται ἔπαινοι, οἱ δὲ περὶ ζώων. τὸ μὲν δὴ περὶ τὰς πόλεις καὶ χώρας ἄτμητον, διὸ τὰς διαφορὰς ἐν ταῖς τεχνικαῖς μεθόδοις ἐπιδειξόμεθα. [οἱ μὲν περὶ ἀθανάτων,] οἱ δὲ περὶ ζώων [θνητῶν] οἱ μὲν περὶ λογικόν, ἄνθρωπον, οἱ δὲ περὶ ἀλόγων γίνονται ἔπαινοι. καὶ τὸν μὲν περὶ τὸν ἄνθρωπον μεθῶμεν, τῶν δ' αὖ περὶ τὰ ἄλογα οἱ μὲν περὶ χερσαῖα, οἱ δὲ περὶ ἔνδρα ἔπαινοι γίνονται. καὶ τὸ μὲν περὶ τῶν ἐνδρῶν πάλιν*

Το ότι τα εγκώμια πόλεων δεν συνιστούσαν ξεχωριστή κατηγορία αυτοτελών λόγων ενισχύεται ακόμα από τα εξής δύο στοιχεία. Αφενός είναι ότι οι περιφραστικοί τίτλοι του τύπου «Πῶς χρή χώραν ἐπαινεῖν», «Πῶς χρή πόλεις ἐπαινεῖν», «Πῶς δεῖ ἀπὸ γένους πόλιν ἐγκωμιάζειν» και «Πῶς δεῖ ἀπὸ ἐπιτηδεύσεων τὰς πόλεις ἐγκωμιάζειν», που αποδίδονται στα επιμέρους κεφάλαια από τον Μένανδρο Ι, διαφέρουν αισθητά από τους μονολεκτικούς τίτλους των υποκεφαλαίων για τους ύμνους στο πρώτο βιβλίο της πραγματείας, οι οποίοι είναι του τύπου «Περὶ τῶν κλητικῶν», «Περὶ ἀποπεμπτικῶν», «Περὶ τῶν φυσικῶν» κ.ο.κ. Αφετέρου είναι ότι ο Μένανδρος Ι στο τέλος της παρουσίασης των ύμνων προς τους θεούς καταλήγει στη διαπίστωση ότι συνήθως οι διάφοροι τύποι ύμνων συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο και ότι αρκετά συχνά για τη σύνθεση κάποιων ύμνων αξιοποιούνται όλες οι επιμέρους κατηγορίες, ενώ αφήνεται να εννοηθεί ότι σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις, οι οποίες αφορούν κυρίως στην ποίηση, εμφανίζονται κάποιες κατηγορίες καθεαυτές και δίχως προσμίξεις⁴⁹⁴, κάτι που θα μπορούσε να προβληθεί και στην περίπτωση των εγκωμίων πόλεων, που ακολουθούν αμέσως μετά.

Η δεύτερη πραγματεία που αποδίδεται στον Μένανδρο ΙΙ με τίτλο *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* είναι αρκετά διαφορετικής λογικής από την πρώτη, καθώς δεν εστιάζει στους ποικίλους τρόπους εγκωμιασμού των βασικών κατηγοριών των θεῶν και των θνητῶν με την προοπτική να χρησιμοποιηθούν ως δομικό υλικό διαφόρων άλλων λόγων επιδεικτικών και μη. Αντιθέτως, αφού λαμβάνει ως βασικό ταξινομικό κριτήριο το παραστασιακό πλαίσιο

ἀποτιθέμεθα, τῶν δ' αὖ ἄλλων [ἐν γῇ] μέρος διττόν, ἢ πτηνὸν ἢ πεζόν. ἐφ' ἅπασιν δὲ τούτοις ἐξῆς [ἀνθέων καὶ φυτῶν] μέτιμεν ἀπὸ τῶν ἐμψύχων ἐπὶ τὰ ἄψυχα. Αἱ μὲν <οὖν> διαιρέσεις τοῦ ἐπιδεικτικοῦ μέρους παντὸς πᾶσαι αὐταί, οὐκ ἄγνωσθ' ὅτι ἐπιτηδευμάτων καὶ τεχνῶν ἤδη τινὲς ἐγκώμια γεγράφασιν, ἀλλ' ἂφ' οὐπὲρ ἡμῖν ὁ λόγος γίνεται περὶ τὸν ἄνθρωπον, πάντα ταῦτα ἔδειξει, ὥστε λελήθασιν αὐτοὺς οἱ συγγράφωντες μέρος τι τοῦ παντὸς ἐγκωμίου ὡς ὅλον ἐγκώμιον συνθέντες. οὐ μὴν οὐδ' ἐκεῖνο ἄγνωσθ', ὅτι καὶ τῶν ἁλῶν καὶ τῶν τοιούτων ἤδη τινὲς τῶν πάλαι σοφιστῶν ἐπαίνους συνεγράψαντο, ἀλλ' ἂφ' οὐπὲρ ἡμῖν ἀπὸ τῶν ἐμψύχων ἐπὶ τὰ ἄψυχα μεταβέβηκεν ἡ διαίρεσις, ἤδη περιείληφεν καὶ τοῦτο τὸ μέρος. ὅπως δὲ τούτων ἕκαστον τμητέον, καὶ ὅπη τὰ αὐτὰ κεφάλαια πᾶσιν ὕπεστιν, καὶ ὅπη ἐκάστω ἀρμόττει χρῆσασθαι, ἐφεξῆς [καὶ δὴ] δείκνυμεν. [ἡ υπογράμμιση εἶναι δική μου]

⁴⁹⁴ Βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 343.27-33, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 26: Ἐφην δὲ γενέσθαι τινὰς ὕμνους καὶ ἐξ ὁμοίου τούτων ἀπάντων ἢ τῶν πλείστων συντεθέντων, οἵπερ εἰσὶ καὶ τελειότατοι ἔπαινοι καὶ μάλιστα τοῖς συγγραφεῦσι πρέποντες· τῷ μὲν <γάρ> ποιητῇ ἔξαρκεῖ καὶ μέρος τι ἀπολαβόντι καὶ κατακοσμήσαντι τῇ ποιητικῇ κατασκευῇ πεπαῦσθαι, ὁ δὲ συγγραφεὺς πειράσεται διὰ πάντων ἐλθεῖν.

εκφώνησης, προχωρά σε μία ακόμα πιο οργανωμένη και εξελιγμένη μορφή κατηγοριοποίησης των επιδεικτικών λόγων⁴⁹⁵. Εντούτοις και στο συγκεκριμένο θεωρητικό έργο - με εξαίρεση τους πατριούς λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω⁴⁹⁶ - επίσης δεν περιλαμβάνονται καθόλου οδηγίες για κανενός είδους αυτοτελές εγκώμιο πόλης.

Επομένως βάσει των παραπάνω στοιχείων συμπεραίνει κανείς ότι μέχρι και τα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ., οπότε και μάλλον συντάχθηκαν οι μενάνδρειες οδηγίες, δεν υφίστατο ακόμα η κατηγορία των «αυτοτελών» εγκωμίων πόλεων. Παρά τη διόλου τυχαία εμφάνιση του μοναδικού στο είδος του εκείνη την εποχή Παναθηναϊκού του Αίλιου Αριστείδη, η οποία εμφάνιση προφανώς και συνδεόταν με τη μεγάλη αύξηση των πανηγύρεων κατά την αυτοκρατορική περίοδο⁴⁹⁷, δεν είχε φτάσει να αποκρυσταλλωθεί ακόμα σε θεωρητικό επίπεδο το ρητορικό *genus* των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων. Αυτό θα λάμβανε την πλήρη του έκφραση μερικές δεκαετίες αργότερα με τον *Αντιοχικόν* του Λιβάνιου, ο οποίος λόγος επρόκειτο εφεξής και μέχρι το τέλος της ύστερης βυζαντινής εποχής να αντικαθιστά εξίσου αποτελεσματικά, όπως θα δούμε στο δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής, τις απύσες θεωρητικές οδηγίες⁴⁹⁸.

⁴⁹⁵ Για τις δύο βασικές κατηγορίες της επιδεικτικής ρητορικής βλ. παραπάνω σελ. 49-50.

⁴⁹⁶ Βλ. παραπάνω σελ. 155-157.

⁴⁹⁷ Βλ. παραπάνω το κεφ. Ι.6. «Η επιδεικτική ρητορική κατά τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ. - δεύτερη σοφιστική» και το υποκεφ. ΙΙ.3.iii. «Πανηγύρεις, παναθηναϊκοί πανηγυρικοί λόγοι και η σημασιολογική εξέλιξη του όρου πανηγυρικός» σε συνάρτηση με το αμέσως παρακάτω υποκεφ. ΙΙ.3.v. «Ο Παναθηναϊκός του Αίλιου Αριστείδη ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης».

⁴⁹⁸ Βλ. παρακάτω το υποκεφ. ΙΙ.3.vi. «Ο *Αντιοχικός* του Λιβάνιου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης». Για τη λανθάνουσα αυτή εκκόλαψη τους είδους των εγκωμίων πόλεων μέσα στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες κάνει λόγο και ο L. Pernot, βλ. Pernot, *Epideictic*, 43, αλλά δεν εισέρχεται στο ειδικότερο ζήτημα των εκτενών αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, με τον τρόπο που γίνεται για πρώτη φορά στο πλαίσιο της εν λόγω διατριβής καθώς και των διαφόρων παλαιότερων άρθρων και ανακοινώσεών μου. Βλ. ενδεικτικά: A. Voudouri, *Representations of Power in the Byzantios Oration of Theodore Metochites: Illusions and Realities, Parekbolai* 3 (2013), 107-130 και το ενημερωτικό έντυπο της ανακοίνωσης της ίδιας στο *I.S.H.R Twentieth Biennial Conference, Tübingen, July 31, 2015*, με τίτλο, *Libanios' Antiochikos as the First Independent City Praise to Contain an Extent City Description or the Last Evolutionary Stage of a Rhetorical Genus*,

https://www.academia.edu/13170436/Libanios_Antiochikos_as_the_First_Independent_City_Praise_to_Contain_an_Extent_City_Description_or_the_Last_Evolutionary_Stage_of_a_Rhetorical_Genus

Η μόνη περίπτωση λόγων που προσέγγιζε αρκετά το είδος των αυτοτελών εγκωμίων πόλης, όπως αυτό διαμορφώθηκε κατά την ύστερη αρχαιότητα και που αναβίωσε στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, φαίνεται να ήταν οι *πάτριοι* λόγοι. Οι τελευταίοι θα μπορούσε να πει κανείς ότι λειτούργησαν τόσο ως πρόδρομο είδος όσο και ως πρότυπο των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, μολονότι ο όρος *πάτριοι* ήταν εξαρχής αρκετά περιοριστικός, καθώς περιέκλειε εγκώμια πόλεων ή ευρύτερων περιοχών που συνιστούσαν αποκλειστικά τις ιδιαίτερες πατρίδες των ρητόρων που συνέτασσαν και εκφωνούσαν τους συγκεκριμένους λόγους⁴⁹⁹. Αντιθέτως τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων, όπως στην πράξη εμφανίστηκαν για πρώτη φορά με τον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη, μπορούσαν να αναφέρονται σε όποια πόλη επέλεγε ο εκάστοτε ρήτορας να επαινέσει.

II.3.v. Ο Παναθηναϊκός του Αίλιου Αριστείδη ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης

Τα τελευταία χρόνια έχει ανανεωθεί το ενδιαφέρον για τον μάλλον σημαντικότερο ρήτορα του 2^{ου} αι. μ.Χ., τον Αίλιο Αριστείδη. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η έκδοση των πρακτικών του συνεδρίου που έγινε το 2007 στο Columbia University⁵⁰⁰, ενώ για τα επιμέρους εγκώμια των πόλεων έχουν δημοσιευθεί αρκετές σχετικές μονογραφίες και άρθρα με κυριώτερα αυτά των L. Pernot, E. Oudot, E. Saïd, F. Fontanella, C. Franco κ.ά. Επίσης για την επίδραση του Αίλιου Αριστείδη στους εκπροσώπους της τρίτης

⁴⁹⁹ Για τη διάκριση *ἐπιβατηρίων* και *πατρίων* λόγων βλ. παραπάνω σελ. 156, ειδικά τη σημ. 478, και παρακάτω στις σελ. 172-175, ειδικά τις σημ. 525 και 526. Εντούτοις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως *πάτριοι* καταχρηστικά και αυτοτελή εγκώμια πόλεων, όπως αυτό του Θεόδωρου Μετοχίτη για τη Νίκαια και του Γεώργιου Καρβώνη για την Κωνσταντινούπολη. Οι πόλεις αυτές δεν ήταν γενέτειρες των παραπάνω λογίων, αλλά φαίνεται ότι είχαν λειτουργήσει ως τέτοιες, ώστε αμφότεροι να τους απευθύνουν τον λόγο σαν σε θετές τους μητέρες. Επίσης καταχρηστικά ως «πάτριος» θα μπορούσε να θεωρηθεί και ο *Παναθηναϊκός* του Αίλιου Αριστείδη, καθώς στον πρόλόγό του ο Αριστείδης μέσω της επανειλημμένης χρήσης του όρου *τροφεύς* και των κλητικών του τύπων υπαινίσσεται εμμέσως ότι κι αυτός θεωρεί την Αθήνα εμμέσως ως *τροφόν* του.

⁵⁰⁰ Βλ. W.V. Harris - B. Holmes (εκδ.), *Aelius Aristides between Greece, Rome, and the Gods*, [Columbia Studies in the Classical Tradition, 33], Leiden - Boston 2008.

σοφιστικής⁵⁰¹, η οποία και μας ενδιαφέρει στη συνέχεια για να κατανοήσουμε τη σχέση μεταξύ του Παναθηναϊκού και του Αντιοχικού του Λιβάνιου, είναι χρήσιμα τα σχετικά άρθρα που περιλαμβάνονται στην πρόσφατη έκδοση των T. Schmidt και P. Fleury⁵⁰² όπως και τα άρθρα των R. Cribiore και G. Karla⁵⁰³, ενώ πολύ χρήσιμη είναι και η βιβλιογραφία στον ιστότοπο *Classicalsace*⁵⁰⁴ καθώς και η συντονισμένη προσπάθεια που καταβάλλεται στο πλαίσιο του project *La Méthodologie de Strasbourg dans le domaine de la philologie classique* από το *Centre d'Analyse des Rhétoriques Religieuses de l'Antiquité*, από την έδρα Gutenberg 2009-2010 του Παν/μίου του Στρασβούργου και σε συνεργασία με το Παν/μιο της Νάπολης, προκειμένου να αξιοποιηθούν όλα τα δυνατά μεθοδολογικά εργαλεία για την έκδοση των έργων του Αριστεΐδη στις εκδόσεις Les Belles Lettres της Collection des Universités de France. Τέλος, σύντομα θα κυκλοφορήσει από τον εκδοτικό οίκος Brepols ο τόμος *Catalogus Codicum Aristidis (CCA). La transmission de l'œuvre d'Aelius Aristide à travers les siècles. Papyri, manuscrits et incunables du IVe au XVIe siècle*, που είναι προϊόν της συνεργασίας της L. Quattrocelli, του L. Pernot και ομάδας καθηγητών του Παν/μίου του Στρασβούργου.

Παρά όμως τις παραπάνω θετικές εξελίξεις ως προς τη συνολική μελέτη του έργου του Αίλιου Αριστεΐδη ειδικά για τον Παναθηναϊκόν λόγο, που μας ενδιαφέρει εν προκειμένω, βασιζόμαστε ακόμα στην έκδοση των F.W. Lenz και C.A. Behr⁵⁰⁵, ενώ ως προς τη μετάφραση και τα σχόλια έχουμε μόνο το βιβλίο του C.A. Behr από τη δεκαετία του '80⁵⁰⁶, καθώς η αρκετά προγενέστερη έκδοση, η μετάφραση και τα σχόλια του J.H. Oliver δεν

⁵⁰¹ Βλ. παραπάνω το κεφ. I.7. «Η επιδεικτική ρητορική κατά την υστερορωμαϊκή (πρώιμη βυζαντινή) περίοδο - τρίτη σοφιστική».

⁵⁰² Βλ. Vanderspoel, *Speeches*, *passim* και Johnson, *Libanius' Monody*, *passim*.

⁵⁰³ Μολονότι υπάρχει ακόμα ευρύ πεδίο για μία πληρέστερη έρευνα της επίδρασης που άσκησε ο Αίλιος Αριστεΐδης στον Λιβάνιο βλ. προς το παρόν Cribiore, *Vying*, *passim* και Karla, *Klage*, *passim*.

⁵⁰⁴ http://www.classicalsace.unistra.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=112&Itemid=69

⁵⁰⁵ Βλ. P. Aelii Aristidis opera quae extant omnia. Volumen primum Orationes I - XVI complectens. Orationes I et V-XVI edidit Fridericus Waltharius Lenz, praefationem conscripsit et Orationes II, III, IV edidit Carolus Allison Behr, Lugduni Batavorum 1976-1980, 7-137.

⁵⁰⁶ Βλ. P. Aelius Aristides, *The Complete Works* translated into English by Charles A. Behr, vol. 2, Leiden 1981-1986, 7-77 και 428-448.

χαίρουν πια μεγάλης αξιοπιστίας⁵⁰⁷. Τέλος, για μία πιο εμπεριστατωμένη μελέτη του λόγου περιοριζόμαστε στις ακόμα πολύτιμες παρατηρήσεις του L. Pernot, που περιλαμβάνονται στο έργο του για τα εγκώμια στην αυτοκρατορική περίοδο⁵⁰⁸, στο θεμελιώδες άρθρο της S. Saïd για την αξιοποίηση του αθηναϊκού παρελθόντος από τον Ισοκράτη μέχρι τον Αίλιο Αριστείδη⁵⁰⁹ καθώς και στα σχόλια τα διάσπαρτα σε άρθρα, δημοσιευμένες διατριβές και μονογραφίες διαφόρων μελετητών, όπως είναι κατά κύριο λόγο ο L. Pernot⁵¹⁰ και η E. Oudot⁵¹¹.

Όπως είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, μικρότερα και μεγαλύτερα εγκώμια πόλεων απαντούν ενσωματωμένα σε διάφορα είδη της ελληνικής γραμματείας ήδη από την αρχαϊκή εποχή⁵¹². Όμως αυτοτελή εγκώμια πόλεων - με την έννοια των κειμένων που δεν έχουν έτερο εμφανή σκοπό πέρα από το εγκώμιο της πόλης - δεν απαντούν πριν τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. και συγκεκριμένα πριν τον Παναθηναϊκόν του Αίλιου Αριστείδη, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα εκφωνήθηκε από τον ίδιο τον ρήτορα στην ανανεωμένη από τον αυτοκράτορα Αδριάνο γιορτή των Παναθηναίων το 155 μ.Χ. Πρόκειται για μία διαπίστωση που έρχεται βέβαια σε αντίφαση με τα συμπεράσματα της μέχρι τώρα βιβλιογραφίας, καθώς σε αρκετές

⁵⁰⁷ Βλ. τις ακόλουθες παρατηρήσεις του L. Pernot για τον *Eis Pámon* λόγο του Αριστείδη, που όμως ισχύουν εξίσου για τον Παναθηναϊκόν λόγο στο: L. Pernot, *Éloges grecs de Rome: Discours traduits et commentés*, Paris 2004, 55-56: «La traduction d'Oliver, à laquelle on se réfère souvent, fourmille d'interprétations aventureuses (comme le commentaire) et doit être utilisée avec la plus grande prudence».

⁵⁰⁸ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge, passim* και κυρίως 189-216 και 323-328.

⁵⁰⁹ Βλ. S. Saïd, *The Rewriting of the Athenian Past: From Isocrates to Aelius Aristides*, στο: D. Konstan - S. Saïd (εκδ.), *Greeks on Greekness: Viewing the Greek Past under the Roman Empire* [Cambridge Classical Journal, Proceedings of the Cambridge Philological Society, Supplementary volume 29], Cambridge 2006, 48-50.

⁵¹⁰ Βλ. Pernot, *Elogio*, ειδικά 296-297.

⁵¹¹ Βλ. E. Oudot, *Athènes repeinte en cité grecque? Quelques remarques sur l'idéologie du Panathénaïque d'Aelius Aristide*, *Mètis* N.S. 3 (2005), 319-335, της ίδιας, *Au commencement était Athènes. Le Panathénaïque d'Aelius Aristide ou l'histoire abolie*, *Ktema* 31 (2006), 227-244 και της ίδιας, *L'Athènes primitive sous l'Empire romain: l'exemple du Panathénaïque d'Aelius Aristide*, *Anabases* 3 (2006) (= *La Préhistoire des Anciens, Actes de la journée d'étude organisée par P. Cordier, Université de Toulouse II-Le Mirail, 25 mars 2005*), 195-212. Για μία ακόμα πιο πρόσφατη ερμηνεία του λόγου υπό το πρίσμα της *εὐσεβείας* στο πλαίσιο της ιδιαίτερης ελληνορωμαϊκής πραγματικότητας του 2^{ου} αι. μ.Χ. βλ. C. Kelly, *Greek Piety in a Roman Context: Aelius Aristides's Panathenaic Oration*, *Digressus* 11 (2011), 51-73.

⁵¹² Βλ. παραπάνω το κεφάλαιο II.2. «Εγκωμιαστικές αναφορές, εγκωμιαστικές εκφράσεις-περιγραφές και μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων».

περιπτώσεις είχαν χαρακτηριστεί με τρόπο αρκετά βιαστικό και άκριτο ως τυπικά εγκώμια πόλεων τόσο οι αθηναϊκοί επιτάφιοι λόγοι⁵¹³ και οι παναθηναϊκοί πανηγυρικοί λόγοι⁵¹⁴ της κλασικής εποχής όσο και κάποιοι άλλοι λόγοι του Αίλιου Αριστείδη, όπως ο *Εἰς Ρώμην* και οι *Σμυρναϊκοί* 17 και 21, οι οποίοι εμπεριέχουν εγκώμια πόλεων.

Ειδικά για τη μη στοιχειοθετημένη ταύτιση επιταφίων λόγων και εγκωμίων της Αθήνας είναι αρκετοί μελετητές, οι οποίοι παρασυρμένοι είτε από αρχαίες μαρτυρίες, όπου σωστά τονίζεται ο εγκωμιαστικός χαρακτήρας των επιταφίων⁵¹⁵, είτε από τη μεγάλη έκταση των εγκιβωτισμένων στους επιταφίους λόγους εγκωμίων της Αθήνας, έχουν εσφαλμένα χαρακτηρίσει τα τυπικά αυτά δείγματα επικήδειων λόγων ως εγκώμια πόλεων, εν προκειμένω της κλασικής Αθήνας⁵¹⁶. Αυτό όμως δείχνει ότι αγνοούν τις λιγοστές αλλά υπαρκτές οδηγίες των αρχαίων θεωρητικών της ρητορικής για τη δομή των *ἐπιταφίων*, η οποία συνίστατο στο *προοίμιον*, στον *ἔπαινον*, που περιλάμβανε τους εγκωμιαστικούς *τόπους* του *γένους*, της *πατρίδος* και της *πράξεως* των πεσόντων, στην *παραμυθίαν* των συγγενών τους και στον *ἐπίλογον*⁵¹⁷.

Επίσης ειδικά ο Πανηγυρικός και ο Παναθηναϊκός λόγος του Ισοκράτη έχουν αρκετές φορές παρερμηνευθεί στο σύνολό τους ως αυτοτελή εγκώμια πόλεων εξαιτίας των εκτενών εγκωμίων της Αθήνας που και οι δύο περιλαμβάνουν⁵¹⁸, ενώ ο πρώτος μελετητής που εσκεμμένα απέφυγε τον

⁵¹³ Βλ. παραπάνω το υποκεφ. II.3.i. «Αθηναϊκοί επιτάφιοι λόγοι και η λατρεία των νεκρών του πολέμου».

⁵¹⁴ Βλ. παραπάνω το υποκεφ. II.3.ii. «Πανηγύρεις, παναθηναϊκοί πανηγυρικοί λόγοι και η σημασιολογική εξέλιξη του όρου πανηγυρικός» και ειδικά τις σελ. 127-139, όπου αναλύονται ο Πανηγυρικός και ο Παναθηναϊκός του Ισοκράτη.

⁵¹⁵ Βλ. Δημοσθ., *Κατά Λεπτίνου*, 141, Θουκυδ., *Ιστορ.* Β', 34,4, Πλάτ., *Μενέξενος*, 234c 4-6, 235a 3, 6-7 κ.ά. και συνολικά Loraux, *Invention*, 50-56.

⁵¹⁶ Βλ. ενδεικτικά Walters, *Rhetoric*, 1: «While the funeral oration's ostensible purpose was to eulogize the dead, in fact it was an encomium on the city itself» και Loraux, *Invention*, 49: «So from now on we shall study the funeral oration as an epainos», 52: «[...] each epitaphios can easily be reduced to an encomium of Athens, in relation to which the praise of the dead becomes secondary».

⁵¹⁷ Βλ. αρχικά Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Τέχνη ρητορική* 6.277-283 [μτφ. στο Menandrus (Russell - Wilson), 373-376] και στη συνέχεια βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 418.5 - 422.3, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 170-179.

⁵¹⁸ Βλ. V. Gray, *Images of Sparta: Writer and Audience in Isocrates' Panathenaicus*, στο: A. Powell - S. Hodkinson, *The Shadow of Sparta*, London - New York 1994, 223-271, 267: «To summarize, Isocrates aimed to praise Athens in a balanced way..», 268: «The speech should not

παραπλανητικό χαρακτηρισμό των κειμένων αυτών ως «εγκώμια πόλεων» και που πρώτος έθεσε την έρευνα των εγκωμίων πόλεων σε μία πιο σωστή βάση ήταν ο L. Pernot⁵¹⁹.

Από τους υπόλοιπους λόγους του Αίλιου Αριστείδη αυτοί που περιλαμβάνουν κάπως πιο εκτενή εγκώμια πόλεων είναι ο *Σμυρναϊκός* [*Πολιτικός*] και ο *Σμυρναϊκός Προσφωνητικός* (Λόγοι 17 και 21)⁵²⁰. Οι συγκεκριμένοι, μολονότι συχνά χαρακτηρίζονται από τους μελετητές ως εγκώμια πόλεων και εν προκειμένω ως εγκώμια της Σμύρνης, εκφωνήθηκαν από τον Αριστείδη κάποια χρόνια μετά τον *Παναθηναϊκόν* λόγο δίχως όμως να αποσκοπούν αποκλειστικά στον εγκωμιασμό των πόλεων αυτών. Πρόκειται για σύντομα σχετικά κείμενα, τα οποία έχουν μεν σε ένα βαθμό συνταχθεί σύμφωνα με τις προδιαγραφές των οδηγιών για το *Πῶς χρή πόλεις ἐπαινεῖν* του ρητοροδιδάσκαλου του 3^{ου} αι. μ.Χ. Μένανδρου I⁵²¹ και έχουν ακόμα πιο έντονο εγκωμιαστικό χαρακτήρα με την έννοια ότι ούτε κυρίως συμβουλεύουν, όπως ο *Πανηγυρικός* και ο *Παναθηναϊκός* λόγος του Ισοκράτη, ούτε κυρίως θρηγνούν ή πενθούν κάποιου είδους απώλεια, όπως οι *Ἐπιτάφιοι* λόγοι στην κλασική Αθήνα.

Ωστόσο από την άλλη από κάποια ενδοκειμενικά στοιχεία, όπως η φράση με την οποία προφανώς ο ρήτορας απευθύνεται στον επίσημο νεοαφιχθέντα στο τέλος του πρώτου *Σμυρναϊκοῦ* (17)⁵²² ή οι φράσεις στην

be read as a balanced praise of Athens...», T.L. Papillon, *Isocrates*, στο: Worthington, *Greek Rhetoric*, 58-74, 62: «Praise discourses [by Isocrates] fall into two sub-categories: discourses that praise individuals include *Evagoras*, *Helen* and *Busiris* ... those praising Athens are the *Panegyricus* and *Panathenaicus*», 63: «Isocrates wrote two discourses in praise of Athens, the *Panegyricus* and the *Panathenaicus*», ενώ για μία πιο ανοιχτή ερμηνεία του λόγου βλ. Roth, *Panathenaikos*, *passim* και παρόμοια Too, *Rhetoric*, 68-73.

⁵¹⁹ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, *passim*.

⁵²⁰ Βλ. Αίλιος Αριστείδης, *Σμυρναϊκός* [*Πολιτικός*], στο: *Aelii Aristidis Smyrnaei opera quae extant omnia edidit Bruno Keil. Volumen II, orationes XVII-LIII continens*, Berolini 1898 [ανατ. Berlin 1958], 1-8, ειδικά για την εγκωμιαστική έκφραση βλ. ό.π., 3.8-8.10 [για τη μετάφραση και τα σχόλια βλ. Behr, *Aelius Aristides*, 1-6 και 356-358] και Αίλιος Αριστείδης, *Σμυρναϊκός* [*Πολιτικός*, *Προσφωνητικός*], στο: *Aelius Aristides* (Keil), 23-27, ειδικά για την πολύ πιο σύντομη εγκωμιαστική έκφραση βλ. ό.π. 24,10 - 24,20 [για τη μετάφραση και τα σχόλια βλ. Behr, *Aelius Aristides*, 19-22 και 361-2].

⁵²¹ Βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 346, 26-367, 8 στο: Menandrus (Russell - Wilson), 32-75.

⁵²² Βλ. Αίλιος Αριστείδης, *Σμυρναϊκός* [*Πολιτικός*], 8.10-14 στο: *Aelius Aristides* (Keil), 8: περί γὰρ τοῦ δήμου τί δεῖ λέγειν; αὐτὸς γὰρ κρινεῖς καὶ ἔτι βελτίω ποιήσεις ἐξηγούμενος πρὸς τὸ κάλλιστον. νῦν μὲν οὖν οἶδ' ὅτι καὶ σοὶ καὶ τῶν παρόντων τοῖς πολλοῖς μετρίως δοκῶ

αρχή και στο τέλος του δεύτερου Σμυρναϊκού (21)⁵²³ καταλαβαίνει κανείς ότι τα εγκώμια αυτά εξυπηρετούσαν και ειδικότερους επικοινωνιακούς σκοπούς. Στον μεν πρώτο Σμυρναϊκόν λόγο (17) εγκωμιάζεται η Σμύρνη του μέσου του 2^{ου} αι. μ.Χ. με την ευκαιρία της άφιξης του κυβερνήτη της Ασίας P. Cluvius Maximus Paullinus, ενώ στον δεύτερο Σμυρναϊκόν (21) - είκοσι χρόνια αργότερα - εγκωμιάζεται η μετά τον καταστροφικό σεισμό του 179 μ.Χ. άρτι ανοικοδομηθείσα Σμύρνη με αφορμή την άφιξη στη Σμύρνη του γιου του P. Cluvius Maximus Paullinus ως νέου κυβερνήτη⁵²⁴.

Δεν γνωρίζουμε την ακριβή περίσταση στην οποία εκφωνήθηκαν οι συγκεκριμένοι λόγοι. Μία πιθανή εκδοχή είναι να εκφωνήθηκαν κατά την υποδοχή των κυβερνήτων, πριν ακόμα αυτοί περάσουν την πύλη της πόλης, οπότε και θα μπορούσαμε να τους συμπεριλάβουμε στην κατηγορία των *ἐπιβατηρίων λόγων*⁵²⁵. Μία άλλη λιγότερο πιθανή εκδοχή είναι οι

διειλέχθαι· αὐτίκα δὲ ἐξελεγχθήσεται πάντα ταῦτα ἡττώμενα. καί μοι κέρδος ἡττᾶσθαι τὰ τοιαῦτα. [η υπογραμμισμένη είναι δική μου]

⁵²³ Βλ. Αίλιος Αριστείδης, Σμυρναϊκός [Προσφωνητικός], 23,4 - 23,16 και 27,15 - 27,21, στο: Aelius Aristides (Keil), 23 και 27: Ἐβουλόμην ἂν, ὦ θαυμάσιε, μάλιστα μὲν τὴν πόλιν οἷαν κατέλιπες τοιαύτην φανῆναι· εἰ δὲ μὴ, παρὼν αὐτὸς ποιεῖσθαι τοὺς λόγους, ἵν' ἀμφοτέρως ἐκέρδαινον, σοί τε συνὼν καὶ τῆς νῦν ἀνιούσης ἡμῖν πόλεως ἀπολαύων τὰ γιγνόμενα. ἐπεὶ δ' οὕτω συμβέβηκεν, οὐ τοῦ γε παντὸς εἶργεσθαι καλῶς ἔχειν ὑπέλαβον, ἀλλ' ἵχνης γέ τι φωνῆς ἡμετέρας σοί τε γενέσθαι γνωρίσαι καὶ τοῖς παροῦσι τῶν Ἑλλήνων ὅσοι τε πολῖται καὶ ὅσοι ξένοι. ὅλως μὲν γὰρ ἔμοιγε σχεδὸν εἰς ἔθος καθέστηκεν ἀπόντι πανηγυρίζειν, ἐπειδὴ γε ὁ θεὸς ταύτην ἄγει. ὁ δὲ νυνὶ λόγος καὶ πάνν μοι κατὰ καιρὸν ἐστίν. ἐπεὶ γὰρ καὶ τῆς ἀνελπίστου φήμης ἀφικομένης πρώτος ὑπὲρ τῆς πόλεως ἐμνήσθην πρὸς τοὺς πάντα ἀρίστους βασιλέας διατρίψας οὐ πλέον μιᾶς νυκτὸς, εἰκὸς τοι καὶ περὶ τῶν εἰς εὐφημίαν ἡκόντων οὕτως ἔχειν ὥς ἐμαντῶ προσηκόντων. [...] ἔδει δὲ ἴσως καὶ τοῖς παισὶν ὥσπερ ἄλλην τινὰ μοῖραν τοῦ λόγου σωθῆναι. τιθεῖν δ' ἂν τις καὶ τοῦτ' εἰς ἀγαθὸν σύμβολον σέ τε ἡμῖν ἐπὶ τὰς πόλεις ἤκειν καὶ τὴν περίοδον οὕτω συμβαίνειν, ὥστε σέ τὴν πατρώαν ἀρχὴν ἀκριβῶς ἀνανεώσασθαι ταῖς περὶ τὴν Σμύρναν διατριβαῖς. τῆς γὰρ πόλεως ὁ καιρὸς πολὺς, νικῶν δὲ τὰ τῆς ἀγαθῆς τύχης πανταχῇ. [οι υπογραμμισμένες είναι δικές μας]

⁵²⁴ Βλ. Behr, Aelius Aristides, 356-8 και 361-2 για έναν σύντομο σχολιασμό των δύο λόγων.

⁵²⁵ Βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 377,31-384,32, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 94-107 για τους ἐπιβατηρίους, τους οποίους διακρίνει σε τρεις υποκατηγορίες. Πρώτον, στους λόγους που προσφωνούνταν χάριν των υψηλόβαθμων προσώπων που εισέρχονταν στις πόλεις (κυβερνήτες κ.ο.κ) και που τους εκφωνούσαν συνήθως σπουδαίοι ρήτορες των πόλεων. Δεύτερον, στους λόγους που προσφωνούνταν χάριν των πατρικών πόλεων των εισερχόμενων σε αυτές αρχόντων και που στους αυτοκρατορικούς χρόνους μπορεί και να τους εκφωνούσαν κάποιοι εντεταλμένοι ρήτορες της πόλης. Τρίτον, στους λόγους που προσφωνούνταν χάριν των ξένων πόλεων στις οποίες εισέρχονταν οι άρχοντες, οι κυβερνήτες κ.ο.κ. Στην τρίτη κατηγορία των ἐπιβατηρίων σωστά συγκαταλέγει ο L. Pernot τους δύο Σμυρναϊκούς λόγους του Αίλιου Αριστείδη, τους οποίους όμως ταυτόχρονα τους αναφέρει και ως προσφωνητικούς, βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 96, 269, 280, 398,

παραπάνω λόγοι να εκφωνήθηκαν άμα τη αφίξει των δύο κυβερνήτων στο εσωτερικό της πόλης, οπότε και θα μπορούσαμε να τους χαρακτηρίσουμε ως προσφωνητικούς ή προσφωνηματικούς⁵²⁶. Μία τρίτη εκδοχή είναι να εκφωνήθηκαν στο πλαίσιο των ετήσιων θρησκευτικών πανηγύρεων, καθώς στη διάρκεια αυτών των πανηγύρεων οι κυβερνήτες-διοικητές των επαρχιών φρόντιζαν να επισκέπτονται τις διάφορες πόλεις της επικράτειάς τους για την άσκηση του δικαστικού-διαμεσολαβητικού τους ρόλου στις υποθέσεις των κατοίκων μεταξύ τους ή στις υποθέσεις των κατοίκων με τη ρωμαϊκή αρχή⁵²⁷. Επομένως στην περίπτωση αυτή προφανώς θα μπορούσαμε να πούμε ότι πρόκειται για σύντομους πανηγυρικούς⁵²⁸.

αντιβαίνοντας έτσι τις μενάνδρειες οδηγίες που θέλουν τους προσφωνητικούς λόγους να αφορούν κυρίως στους εισερχόμενους στην πόλη κυβερνήτες και σε δεύτερη μοίρα στις πόλεις, όπου εισέρχονται, βλ. Μένανδρος, 414, 31-418, 4, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 164-171. Επίσης αβάσιμη είναι η άποψη της C. Saliou για το ότι οι δύο *Σμυρναϊκοί* λόγοι, 17 και 21, του Αριστείδη είναι *πάτριοι* λόγοι (βλ. C. Saliou, *Antioche decrite par Libanios. La Rhétorique de l'espace urbain et ses enjeux au milieu du quatrième siècle*, στο: Amato - Roduit - Steinrück, *Approches*, 273-285, 275-6). Οι *πάτριοι* λόγοι εντάσσονται μεν από τον Μένανδρο II στο κεφάλαιο των *ἐπιβατηρίων*, όπου και περιλαμβάνονται οι γενικότερες οδηγίες για τη σύνταξή τους, ενώ δίδεται και ένα δείγμα *πατρίου* λόγου σχετικά με την πόλη της Τροίας (βλ. σχετικά Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 385,1-387,2 και 387,3-388,15, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 106-110 και 110-114), αλλά διευκρινίζεται ρητά το ότι το παραστασιακό πλαίσιο ενός *πατρίου* λόγου δεν είναι αυτό της άφιξης κάποιου προσώπου, αλλά μία περίσταση κατάλληλη για την εκφώνηση του εγκωμίου της πατρίδας του ίδιου του ρήτορα και επομένως δεν μπορεί να περιλαμβάνει το στοιχείο της *περιχαρείας*, δηλαδή της χαράς για την άφιξη του προσώπου που *ἐπιβαίνει*, και το οποίο θετικό συναίσθημα είναι συνήθως απαραίτητο εισαγωγικό τμήμα των *ἐπιβατηρίων* λόγων. Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 153-154 και παρακάτω σελ. 219-220.

⁵²⁶ Βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 377,31-387,2 στο: Menandrus (Russell - Wilson), 106-111 για τους *ἐπιβατηρίους* και τους *πατρίους*. Στο ρητορικό εγχειρίδιο του Μένανδρου II υπάρχει και ειδικό κεφάλαιο για την πραγμάτευση του επιμέρους επιδεικτικού είδους, του *προσφωνητικού* λόγου [βλ. Μένανδρος, 414,31-418,3, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 164-171], ο οποίος εκφωνείται κατά την υποδοχή κάποιου υψηλά ιστάμενου ηγέτη και επομένως μεγάλο τμήμα του καταλαμβάνεται από το εγκώμιο του ίδιου του ηγέτη. Ωστόσο οι *Σμυρναϊκοί* λόγοι 17 και 21 δεν εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία, καθώς απουσιάζει εντελώς το προσωπικό εγκώμιο των δύο διοικητών. Παρόλα αυτά ο L. Pernot αλλού τους χαρακτηρίζει ως *ἐπιβατηρίους* κι αλλού τους χαρακτηρίζει εσφαλμένα ως *προσφωνητικούς*, βλ. παραπάνω σημ. 529.

⁵²⁷ Βλ. Behr, *Aelios Aristides*, 356 για την πιθανή εκφώνηση του *Σμυρναϊκού* [*Πολιτικού*] (17) κατά την εορτή των *Διονυσίων*, ενώ για τη λειτουργία των δικαστηρίων (*assizes*) στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία βλ. G. P. Burton, *Proconsuls, Assizes and the Administration of Justice under the Empire*, *Journal of Roman Studies* 65 (1975), 92-106 και N. Lewis, *The Prefect's Conventus: Proceedings and Procedures*, *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 18 (1981), 119-29 και για τον ειδικό προγραμματισμό των επισκέψεων των κυβερνητών, ώστε

Γεγονός πάντως είναι ότι εξαιτίας του απώτερου στόχου του λόγου, που - ανεξάρτητα από το παραστασιακό πλαίσιο - ήταν να βοηθήσει στο να αναπτυχθεί ένα διάυλος επικοινωνίας με τον νέο κάθε φορά κυβερνήτη, δεν είναι βάσιμο να χαρακτηρίσουμε τους δύο αυτούς λόγους ή και αρκετούς άλλους παρόμοιους με αυτούς του Αίλιου Αριστείδη και άλλων ρητόρων της δεύτερης σοφιστικής ως αυτοτελή εγκώμια πόλεων.

Όσον αφορά δε στον *Εἰς Ρώμην* του Αίλιου Αριστείδη⁵²⁹, ο οποίος έχει θεωρηθεί από αρκετούς μελετητές ότι συνιστά ένα τυπικό εγκώμιο πόλης⁵³⁰ και που θα μπορούσε να είναι κάλλιστα το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης στην ελληνική γραμματεία, καθώς χρονολογείται στο 144 μ.Χ.⁵³¹, δέκα δηλαδή χρόνια πριν τον *Παναθηναϊκόν*, πρέπει να σημειωθούν τα εξής: μολονότι είναι κι αυτός αρκετά εκτενής, αυτοτελής και γραμμένος *laudationis causa*, δηλαδή δεν έχει άλλο - εμφανή τουλάχιστον - σκοπό από το να εγκωμιάσει τη Ρώμη, και, μολονότι στη μέχρι τώρα βιβλιογραφία

να συμπίπτουν με τις θρησκευτικές πανηγύρεις στις μεγάλες πόλεις των επαρχιών βλ. A.G.J. Greenidge, *The Legal Procedure of Cicero's Time*, London 1901, 139: «In the provinces the various local festivals must have been observed by the governor and had to be considered in fixing the date of his *conventus*».

⁵²⁸ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.ii. «Πανηγύρεις, παναθηναϊκοί πανηγυρικοί λόγοι και η σημασιολογική εξέλιξη του όρου πανηγυρικός» τις σελ. 127-139 για τους δύο εκτενείς πανηγυρικούς του Ισοκράτη.

⁵²⁹ Βλ. Αίλιος Αριστείδης, *Εἰς Ρώμην* στο: Aelius Aristides (Keil), 90-124. Βλ. επίσης τις μεταγενέστερες εκδόσεις, τις μεταφράσεις και τα σχόλια επί του λόγου βάσει χρονολογικής σειράς: J.H. Oliver, *The Ruling Power. A Study of the Roman Empire in the Second Century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides*, Philadelphia 1953, P. Klein, *Die Romrede des Aelius Aristides, herausgegeben, übersetzt und mit Erläuterungen versehen [Texte zur Forschung, 45]*, Darmstadt 1983, L. Pernot, *Éloges grecs de Rome: Discours traduits et commentés*, Paris 2004 και F. Fontanella, *Elio Aristide. A Roma*, préface de P. Desideri, Pisa 2007.

⁵³⁰ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge, passim*, όπου όμως από τη μία επισημαίνεται ότι ο ένας, δηλαδή ο *Εἰς Ρώμην*, αποτελεί αντιστροφή του άλλου, δηλαδή του *Παναθηναϊκού*, βλ. σχετικά ό.π. 328-331 και ειδικά 331: «C'est bien de l'éloge de cité qu'il faut partir», ενώ σε άλλο σημείο, ό.π. 759-762, οι δύο λόγοι παρομοιάζονται με ένα δίπτυχο, που στη μία του μεριά παρουσιάζεται μέσω του *Παναθηναϊκού* το δοξασμένο παρελθόν της κλασικής Αθήνας, ενώ στην άλλη μέσω του *Εἰς Ρώμην* παρουσιάζεται το ισχυρό παρόν της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Για την παραπάνω ερμηνεία βλ. και παλαιότερα Oliver, *Civilizing Power, passim*, του ίδιου, *Ruling Power, passim* και ακόμα παλαιότερα Boulanger, *Aelius*, 348. Για μία πιο ισορροπημένη ειδολογική εκτίμηση του *Εἰς Ρώμην* βλ. Pernot, *Epideictic*, 107-109, όπου όμως το ενδιαφέρον του μελετητή εστιάζεται μόνο στο ότι ο Αίλιος Αριστείδης επιλέγει συνειδητά μάλλον να μην αναφέρει το παραμικρό σε σχέση με την ιστορία της Ρώμης, ενώ δεν εντοπίζονται καθόλου οι ουσιώδεις διαφορές του συγκεκριμένου λόγου σε σύγκριση με τα τυπικά εγκώμια πόλεων.

⁵³¹ Βλ. Pernot, *Éloges*, 17.

συνηθιζόταν να συνεξετάζεται, να παραβάλλεται και να συσχετίζεται με τον Παναθηναϊκόν, εν τέλει και αυτός, όπως και οι Σμυρναϊκοί λόγοι, λόγω του ειδικού παραστασιακού του πλαισίου δεν αποτελεί τυπικό δείγμα αυτοτελούς εγκωμίου πόλης.

Συγκεκριμένα, υπάρχουν εσωτερικές ενδείξεις για το ότι ο *Εἰς Ῥώμην* είναι ένας τυπικός ἐπιβατήριος λόγος εκ μέρους του ρήτορα που εισέρχεται στην πόλη και ο οποίος είναι πολύ πιθανό να εκφωνήθηκε αυτούσιος από τον Αίλιο Αριστείδη κατά την άφιξή του στη Ρώμη το 144 μ.Χ. μετά από το δύσκολο και κοπιαστικό του ταξίδι⁵³². Στην εκδοχή αυτή συνηγορεί δε και η έκτασή του, που δεν είναι υπερβολικά μεγάλη, όπως αυτή του Παναθηναϊκοῦ του Αίλιου Αριστείδη, και επομένως μπορούμε πιο εύκολα να τον φανταστούμε να εκφωνείται στη διάρκεια μίας επίσημης τελετής υποδοχής. Όσον αφορά δε στην τελευταία φράση «ἐκτετέλεσται μοι τὸ τόλμημα· εἴτε δὲ χειρόν εἴτε βέλτιον ἔξεστιν ἤδη φέρειν τὴν ψῆφον» [η υπογράμμιση είναι δική μου] μάλλον η εδώ χρήση του ψῆφος είναι μεταφορική και ο Αίλιος Αριστείδης δεν εννοεί ότι παίρνει μέρος σε ρητορικό διαγωνισμό στο πλαίσιο κάποιας θρησκευτικής γιορτής⁵³³. Διότι στην αντίθετη περίπτωση ο *Εἰς Ῥώμην* θα άνηκε στην κατηγορία των τυπικῶν πανηγυρικῶν, οι οποίοι εκφωνούνταν είτε μεμονωμένα κατά την έναρξη των πανηγύρεων είτε στο πλαίσιο των ρητορικῶν διαγωνισμῶν που διεξάγονταν σε αυτές, και επομένως οι προσωπικές αναφορές στο

⁵³² Βλ. Αίλιος Αριστείδης, *Εἰς Ῥώμην*, 1 στο: Aelius Aristides (Keil), 91,11-15: *ἡμεῖς δὲ, ὦ ἄνδρες, παρὰ τὴν ὁδὸν τὴν ἐνταῦθα καὶ τὸν πλοῦν εὐχὴν ταύτην ἐποιήσαμεθα, οὐκ ἄμουςον οὐδ' ἐκμελῇ οὐδ' ἄπο τῆς τέχνης, εἰ σωθείμεν, προσερεῖν ἐν τῷ μέσῳ τὴν πόλιν* και Αίλιος Αριστείδης, *Εἰς Ῥώμην*, 108-109, ό.π. 124, 6-16: *Ἀλλὰ τὸ ἐξ ἀρχῆς ἀγώνισμα παντὸς μειζόν, παρισῶσαι τῷ τῆς ἀρχῆς μεγέθει τὸν λόγον, καὶ σχεδὸν τοῦ ἴσου χρόνου δεόμενον ὅσοσπερ ὁ τῆς ἀρχῆς· εἴη δ' ἂν οὗτος ὁ πᾶς αἰὼν. κράτιστον οὖν, ὥσπερ οἱ τῶν διθυράμβων τε καὶ παιάνων ποιηταί, εὐχὴν τινα προσθέντα οὕτω κατακλεῖσαι τὸν λόγον. καὶ δὴ κεκλήσθων θεοὶ πάντες καὶ θεῶν παῖδες καὶ διδόντων τὴν ἀρχὴν τήνδε καὶ πόλιν τήνδε θάλλειν δι' αἰῶνος καὶ μὴ παύεσθαι πρὶν ἂν μύδροι τε ὑπὲρ θαλάττης πέσωσιν καὶ δένδρα ἤρι θάλλοντα παύσῃται· ἄρχοντά τε τὸν μέγαν καὶ παιδὰς τούτου σῶς τε εἶναι καὶ πρυτανεύειν πᾶσι τὰ ἀγαθὰ. ἐκτετέλεσται μοι τὸ τόλμημα· εἴτε δὲ χειρόν εἴτε βέλτιον ἔξεστιν ἤδη φέρειν τὴν ψῆφον.* [οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου]. Για μία αναλυτική παρουσίαση του θέματος των συνηθῶν εκφωνήσεως και της χρονολόγησής του λόγου βλ. Pernot, *Éloges*, 16-28 και 163-170 (Appendice 1).

⁵³³ Την ιδέα για τη μεταφορική χρήση του ψῆφος την οφείλω στον L. Pernot, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά. Για το παραστασιακό πλαίσιο των συνηθῶν πανηγυρικῶν λόγων βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.ii. «Πανηγύρεις, παναθηναϊκοί πανηγυρικοί λόγοι και η σημασιολογική εξέλιξη του όρου πανηγυρικός» τις σελ. 119-126.

κοπιαστικό ταξίδι του ρήτορα θα έπρεπε να απουσιάζουν. Τέλος, η περίπτωση να εκφωνήθηκε ο *Εἰς Ρώμην* σε κάποια από τα *Ρώμια* επίσης δεν ισχύει. Ο λόγος είναι ότι οι γιορτές αυτές, οι αφιερωμένες στη θεά Ρώμη, οι οποίες διοργανώνονταν σε διάφορες ελληνικές πόλεις κατά τους ελληνιστικούς και τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους και οι οποίες συνιστούσαν τη θρησκευτική επικύρωση της αμοιβαίας εμπιστοσύνης, φιλίας και συμμαχίας μεταξύ του ρωμαϊκού κράτους και του ελληνικού κόσμου, λάμβαναν χώρα μόνο στις ελληνικές πόλεις και όχι στην ίδια τη Ρώμη⁵³⁴. Από αυτούς όμως τους λόγους που εκφωνούνταν στα *Ρώμια* - με εξαίρεση τον *Εἰς Ρώμην* - δεν διαθέτουμε ολόκληρους παρὰ σε μορφή σπαραγμάτων ή από αναφορές σε άλλα έργα, όπως είναι οι *Δειπνοσοφισταί* του Αθήναιου ή το βυζαντινό λεξικό της *Σούδας*⁵³⁵. Οι προπαγανδιστικοί δε πανηγυρικοί λόγοι που εκφωνούνταν σε αυτές τις γιορτές εντοπίστηκαν πρόσφατα από τον L. Pernot μέσω της φράσης: «*Alcuni elogi avevano per argomento Roma e l'Impero*»⁵³⁶, ενώ δεν έχουν ακόμα μελετηθεί ως ξεχωριστό είδος της επιδεικτικής ρητορικής.

Ανεξάρτητα πάντως από το παραστασιακό πλαίσιο του *Εἰς Ρώμην* - πλην των πρώτων παραγράφων (4-13), όπου εγκωμιάζονται το μέγεθος, η μεγαλοπρέπεια και η ευημερία της πρωτεύουσας της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, στη συνέχεια και μέχρι το τέλος του λόγου (14-109) το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από την πόλη Ρώμη στην ίδια την αυτοκρατορία και στην υπεροχή της έναντι όλων των αυτοκρατοριών του παρελθόντος⁵³⁷. Επομένως στην προκειμένη περίπτωση δεν μπορούμε να μιλάμε για ένα αμιγές εγκώμιο πόλης, αλλά για έναν πιο ιδιόρρυθμο λόγο που εντάσσεται

⁵³⁴ Βλ. R. Mellor, *Θεά Ρώμη: The Worship of the Goddess Roma in the Greek World* (Hypomnemata 42), Göttingen 1975, 165-180 για τις επιγραφικές μαρτυρίες και για τα *Ρώμια*. Επίσης βλ. Enos, *Roman Patronage, passim*, ειδικά για τους ρητορικούς διαγωνισμούς στη γιορτή των Αμφιαρειών στο Ωρωπό από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής καθώς και το διαδικτυακό άρθρο της M. Kantirea, *Rhomaia*, στο: *The Encyclopedia of Ancient History* (2012) <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781444338386.wbeah17393/full>.

⁵³⁵ Βλ. Σουίδας II 1951, Καλλίνικος F 1, Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 3, 98c.

⁵³⁶ Βλ. Pernot, *Elogio*, 282.

⁵³⁷ Παράβαλε την ανάλυση του λόγου από τον S. Swain στο: Swain, *Hellenism*, 274-284, όπου στις σελ. 275-276 επισημαίνεται η αδιαφορία του Αίλιου Αριστείδη για τον εγκωμιασμό της ίδιας της πόλης της Ρώμης. Πρόκειται για μια διαπίστωση που είχε γίνει ήδη από τους πρώτους μελετητές του λόγου (J.H. Oliver, L. Pernot, P. Klein κ.ά.), οι οποίοι όμως επίσης δεν είχαν αξιολογήσει επαρκώς την ουσιώδη διαφορά του παραστασιακού πλαισίου από τη μια των πανηγυρικών και από την άλλη των *ἐπιβατηρίων* λόγων.

στην ειδική εκείνη κατηγορία εγκωμίων, που είχαν ως θέμα τους τη Ρώμη και τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Τα έργα αυτά εκτός του ότι ενισχύονταν από την κεντρική εξουσία, γιατί λειτουργούσαν προπαγανδιστικά υπέρ της αυτοκρατορίας, ήταν αρκετά δημοφιλή κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες λόγω και της διαδεδομένης την εποχή εκείνη στωικής ιδέας του «κοσμοπολιτισμού», σύμφωνα με την οποία όλοι οι πολίτες ανεξαρτήτου φυλής προέλευσης και θρησκείας θεωρούνταν πολίτες του κόσμου, και εν προκειμένω της κοσμοπόλεως Ρώμης⁵³⁸.

Μέσω της μεθόδου της εις άτοπον απαγωγής γίνεται σαφές από τα παραπάνω ότι τελικά ο Παναθηναϊκός λόγος είναι ο μόνος που διαφοροποιήθηκε τόσο ξεκάθαρα από τα υπόλοιπα παρεμφερή προγενέστερα και σύγχρονα με αυτόν κείμενα, τα οποία περιλάμβαναν εκτενή εγκώμια πόλεων. Αυτό οφείλεται αφενός στο ότι ο ένας και μοναδικός του - φαινομενικά τουλάχιστον - στόχος ήταν να προβάλει την Αθήνα του 2^{ου} αι. μ.Χ. και αφετέρου στο ότι διέθετε έναν αμιγώς εγκωμιαστικό χαρακτήρα. Πρόκειται για δύο στοιχεία τα οποία θα αναδειχθούν στη συνέχεια μέσα από την παρουσίαση της δομής του λόγου, ενώ παράλληλα θα ερευνηθεί και το κατά πόσο η μεγάλη έκταση του συγκεκριμένου εγκωμίου της Αθήνας υπήρξε τελικά καθοριστική για την εν γένει διαμόρφωση του χαρακτήρα των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων ως ενός νέου είδους στην ιστορία της ελληνικής γραμματείας.

Πρόλογος (1-8)

Θέσις, φύσις και κλίμα της Αττικής (9-23)

⁵³⁸ Βλ. Richter, *Cosmopolis*, New York 2011, 4: «Aristeides claim is a brilliant resolution of some seemingly intractable paradoxes: Rome is both empire as polis and polis as empire». Επίσης βλ. ό.π. 3-18 για τις στωικές καταβολές της έννοιας του «κοσμοπολιτισμού» και ό.π., 87-130 για τη ρητορική της ενότητας (Rhetoric of unity) από τον Ισοκράτη (Παναθηναϊκός και Παναθηναϊκός) μέχρι τον Δίωνα τον Χρυσόστομο και τον Αίλιο Αριστείδη, στα έργα των οποίων παρά τις εκκλήσεις τους για μία ενιαία πολιτιστική «οικουμένη» εξακολουθεί να γίνεται λόγος για την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων. Για μία ανάλογη εθνοφυλετική ρητορική πίσω από την ιδέα της οικουμενικότητας στα έργα των χριστιανών «απολογητών» (βλ. παραπάνω σελ. 64, σημ. 198) του 2^{ου} και 3^{ου} αι. μ.Χ. βλ. D.K. Buell, *Why This New Race: Ethnic Reasoning in Early Christianity*, New York 2005, *passim*.

Γένος της πόλης (24-30)

Κάτοικοι της πόλης (ἐπιτηδεύσεις και πράξεις) (31-401)

Επάρκεια στα προς το ζην αγαθά και μοίρασμά τους με άλλους λαούς (31-38)

Τιμές και δώρα στους Αθηναίους από τους θεούς (39-48)

Φιλανθρωπία Αθηναίων (49-316)

Μέσα από ειρηνικές πράξεις (49-74)

υποδοχή και φιλοξενία των εξόριστων (Ηρακλείδες κ.ά.) (49-61)

ίδρυση αποικιών (62-74)

Μέσα από πολεμικές πράξεις (75-321): υπεράσπιση όσων απειλούνταν

Αρχαίοι χρόνοι (78-88)

Περσικοί πόλεμοι (91-184)

Πεντηκονταετής πόλεμος (189-227)

Πελοποννησιακός πόλεμος (228-263)

4^{ος} αιώνας π.Χ. (264-316)

Υπεροχή αττικής γλώσσας ως στοιχείο δύναμης της πόλης (322-330)

Τιμές που αποδόθηκαν στην πόλη από άλλους λαούς (331-334)

Μακρά διάρκεια ύπαρξης της πόλης (335)

Ευεργεσίες προς άλλες πόλεις - μετάδοση καρπών, ιερών τελετών, σοφίας και παροχή προστασίας στους πολέμους (336-350)

Μέγεθος και κατασκευή πόλης (351-355)

Φιλοτιμία Αθήνας σε σύγκριση με άλλες πόλεις (356-364)

Αθηναίοι σοφοί και νομοθέτες - ίδρυση Άρειου Πάγου - εισαγωγή νέων ηθών, ψηφισμάτων, πρεσβειών και μυστηρίων (365-374)

Υπεροχή έναντι άλλων πόλεων ως προς τον χρόνο έναρξης, την ποιότητα και την ποσότητα των επιτευγμάτων (375-382)

Αθηναϊκό πολίτευμα (383-391)

Περιληπτική ανακεφαλαίωση των θετικών γνωρισμάτων των κατοίκων της Αθήνας (392-401): αξιοκρατία, ισότητα, ελευθερία προερχόμενη από το αθηναϊκό πολίτευμα, προθυμία στους πολέμους, ομόνοια και εμπιστοσύνη, λόγοι στις πανηγύρεις, συνελεύσεις του δήμου, οξύνοια και πραότητα του δήμου, σοφία των φιλοσόφων, σεβασμός εκ μέρους άλλων πόλεων, εύνοια θεών προς αυτή

Επίλογος (402-404): προτροπή προς Έλληνες για αποδοχή της ανωτερότητας της Αθήνας, ο λόγος προσφέρεται ως άλλος πέπλος στη θεά Αθηνά.

Το παραπάνω σχήμα⁵³⁹ έχει μεν ορισμένες ομοιότητες με τις οδηγίες του Μένανδρου Ι για το *Πῶς χρή πόλεις ἐπαινείν*, τις οποίες είδαμε αναλυτικά σε προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής⁵⁴⁰. Το γεγονός όμως ότι δεν διαθέτει την αρτιότητα της δομής του μενάνδρειου σχήματος και ότι προηγείται χρονολογικά κατά έναν αιώνα έναντι του έργου του Μένανδρου, το οποίο τοποθετείται στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ., μας οδηγεί στην υπόθεση ότι ο τρόπος διάρθρωσης του *Παναθηναϊκού* αποτελεί ένα ακόμα από τα προστάδια στην εξελικτική διαδικασία της διαμόρφωσης των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων.

Αρχικά προηγείται ο πρόλογος (1-8), όπου προσδιορίζεται το αντικείμενο του λόγου, δηλαδή το εγκώμιο της Αθήνας, και δίνεται η υπόσχεση ότι παρά την πληθώρα των χαρακτηριστικών της Αθήνας, τα οποία είναι άξια επαίνου, ο λόγος θα αναφερθεί σε όσα περισσότερα από αυτά και δεν θα στοχεύσει σε τίποτε άλλο πλην του καθαρού εγκωμιασμού της πόλης, πράγμα που σύμφωνα με τον Αίλιο Αριστείδη πρόκειται να γίνει για πρώτη φορά⁵⁴¹. Με άλλα λόγια ο ρήτορας λέει ότι μέχρι τότε δεν υπήρχε κανένα αυτοτελές εγκώμιο της Αθήνας. Πρόκειται για μία δήλωση που, αν δεν εκληφθεί ως ρητορικός τόπος, θα μπορούσε και να ενισχύσει τα όσα είπαμε παραπάνω για την έλλειψη αυτοτελών εγκωμίων πόλεων πριν την αυτοκρατορική περίοδο. Στη συνέχεια μετά την αναφορά στην προνομιούχο κεντρική θέση, την εύφορη φύση και το ήπιο κλίμα της πόλης (8-23), ακολουθεί το εγκώμιο του αυτόχθονου γένους της (24-30), ενώ τον κορμό του λόγου καταλαμβάνει το εγκώμιο των κατοίκων της (30-316).

⁵³⁹ Η αρίθμηση στις ακόλουθες παρενθέσεις αφορά στην παραγραφοποίηση του κειμένου, όπως εμφανίζεται στην έκδοση των Lenz-Behr (βλ. παραπάνω σημ. 521).

⁵⁴⁰ Βλ. παραπάνω το υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων».

⁵⁴¹ Βλ. Αίλιος Αριστείδης, *Παναθηναϊκός*, 4, στο: Aelius Aristides (Lenz-Behr), 8.18-21: *Ὁὐ μὴν ἀλλ' αὐτό γε τοῦτ' ἐστὶ τὸ καὶ μόνον πεποιηκός μοι τὸν λόγον, ὅτι οὕτω πολλοῖς καὶ μεγάλοις τῆς πόλεως ὑπερεχούσης καὶ τόπον οὐδένα τοῖς βουλομένοις εὐφημεῖν ἄργον παρειαίας, οὐδεὶς πω μέχρι τῆσδε τῆς ἡμέρας εἰς ἅπαντα καθῆκεν ἑαυτὸν οὐδὲ ἐθάρρησεν.*

Σύμφωνα με τους μελετητές, οι οποίοι είχαν ασχοληθεί μέχρι τώρα με τον λόγο, ο έπαινος των κατοίκων κάλυπτε μόνο τα θέματα της αυτοχθονίας, της αυτάρκειας ως προς τα «προς το ζην» και της θεϊκής εύνοιας, δηλαδή τις παραγράφους 24-48, ενώ το κομμάτι το σχετικό με την φιλανθρωπίαν των κατοίκων, το οποίο καταλάμβανε και τον κορμό του λόγου, δηλαδή τις παραγράφους 49-316, χαρακτηριζόταν ως ιστορική αναδρομή⁵⁴². Όμως από τη μία βάσει των θεωρητικών οδηγιών για τα εγκώμια πόλεων που δίνονται στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. από τον Μένανδρο Ι υποδεικνύονται στους επίδοξους εγκωμιαστές πόλεων τα εξής: πρώτον, να προβάλλουν τους κατοίκους των εγκωμιαζόμενων πόλεων ως προς τις *ἐπιτηδεύσεις* τους ανάλογα με το υπάρχον πολίτευμα, τις επιστήμες, τις τέχνες και τη ρητορική μαζί με τον αθλητισμό, όπου οι ίδιοι διαγωνίζονται, και, δεύτερον, να προβάλλουν τους κατοίκους των πόλεων που έχουν αναλάβει να εγκωμιάσουν ως προς τις *πράξεις* τους, εφόσον οι τελευταίες είναι συμβατές με τις τέσσερις βασικές αρετές, δηλαδή τις αρετές της δικαιοσύνης, της δωφροσύνης, της φρόνησης και της ανδρείας. Από την άλλη διόλου δεν αναφέρεται ο Μένανδρος Ι στην ανάγκη να γίνεται κάποιου είδους ιστορική αναδρομή⁵⁴³, καθώς και από τη συνολική μελέτη του λόγου του Αίλιου Αριστείδη φαίνεται ότι το θέμα των κατοίκων καλύπτει τελικά το τμήμα που μέχρι πρότινος χαρακτηριζόταν εσφαλμένα ως «ιστορική αναδρομή» όπως και το υπόλοιπο τμήμα του λόγου με τα επιμέρους θετικά χαρακτηριστικά των κατοίκων της πόλης.

Από την ανάγνωση του μεγάλου τμήματος του σχετικού με την αρετή της φιλανθρωπίας των κατοίκων (49-316) αλλά και από μία σύντομη αυτοαναφορική δήλωση του ρήτορα στην παράγραφο 230⁵⁴⁴ γίνεται σαφές ότι τον Αίλιο Αριστείδη δεν τον ενδιαφέρει να παρουσιάσει αδιακρίτως όλες

⁵⁴² Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éløge*, 323-328, ειδικά 324-325.

⁵⁴³ Για τη σχηματοποιημένη δομή ενός εγκωμίου πόλης, όπως προκύπτει από τις οδηγίες του Μένανδρου Ι, βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 346,26-367,8, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 32-75 και παραπάνω τις σελ. 151-153 στο υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων».

⁵⁴⁴ Βλ. Αίλιος Αριστείδης, *Παναθηναϊκός*, 230, στο: Aelius Aristides (Lenz - Behr), 89, 8-14: ἔτι δ', ὥσπερ εἵπομεν, οὐ συγγραφῆς ἔργον ψιλῆς προειλόμεθα ἀφηγεῖσθαι τὰ πεπραγμένα τῇ πόλει, καὶ γὰρ ἂν εἰς τὴν ἐπιούσαν πεντετηρίδα ἐκτείνοντο ὁ λόγος, ἀλλὰ τῶν μὲν κατὰ τοὺς πολέμους πράξεων τὰς γνωριμωτάτας εἰπεῖν, τῶν δ' ὑπαρχόντων ἀγαθῶν τῇ πόλει καθ' ὅσον δυνατόν μηδὲν παραλιπεῖν. ταῦτα δ' ἐστὶν οὐκ ἂν διὰ πάντων ἕκαστα λέγωμεν, ἀλλ' ἂν μηδὲν εἶδος εὐφημίας παραλείπωμεν.[ἡ υπογράμμιση είναι δική μου]

τις αξιομνημόνευτες ειρηνικές και πολεμικές πράξεις των Αθηναίων. Αυτό που λέει εξ αρχής είναι ότι τον ενδιαφέρει να δείξει την ηθική διάσταση των πράξεων του συνόλου των Αθηναίων και συγκεκριμένα ότι ανέκαθεν, δηλαδή από την ίδρυση της Αθήνας και σε όλες τις συγκυρίες, ειρηνικές και μη, κυριαρχούσε στην Αθήνα το στοιχείο της φιλανθρωπίας⁵⁴⁵.

Ο έπαινος της πόλης καταλήγει, λοιπόν, να εκφράζεται σχεδόν αποκλειστικά μέσα από τον έπαινο των κατοίκων της (31-401) και ειδικότερα μέσα από το πρίσμα της νέας αλλά βασικής κατά τον Αριστείδη αρετής των Αθηναίων, που είναι η φιλανθρωπία. Το ότι τονίζεται η συγκεκριμένη αρετή δεν σημαίνει ωστόσο ότι αποσιωπώνται όλες οι υπόλοιπες γνωστές από τους έπιταφίους λόγους και τους παναθηναϊκούς πανηγυρικούς λόγους του Ισοκράτη αρετές των Αθηναίων, όπως η ανδρεία (9 φορές), η εὐψυχία (5 φορές), η τόλμα (5 φορές), η μεγαλοψυχία (9), η σωφροσύνη / φρόνησις (2 φορές), η καρτερία (4 φορές), η ἐπιείκεια (8 φορές) και η πραότης (5). Αντιθέτως η καθεμία με τον τρόπο της - είτε πιο άμεσα είτε πιο έμμεσα - σχετίζονται με την φιλανθρωπίαν και την ενισχύουν, με αποτέλεσμα να τονώνεται έτσι και η συνολική πρόθεση των Αθηναίων να λειτουργούν ως θεματοφύλακες του ελληνισμού και ως φορείς της διάχυσής του προς άλλους λαούς⁵⁴⁶.

Το πόσο σημαντική δε είναι η προβολή της συγκεκριμένης αρετής, ώστε να είναι άρτιος - σύμφωνα με τα δεδομένα του ρήτορα - ο εγκωμιασμός της πόλης και ώστε να επιτευχθεί έτσι ο κύριος στόχος του λόγου, φαίνεται από τα εξής δύο στοιχεία. Πρώτον, η ένδοξη ιστορία της πόλης των Αθηνών, που ξεκινά μεν από τη μυθική εποχή αλλά για τους προφανείς λόγους φτάνει

⁵⁴⁵ Για τον εξαρχής φιλάνθρωπον χαρακτήρα των Αθηναίων τόσο στην ειρήνη όσο και στον πόλεμο βλ. Αίλιος Αριστείδης, *Παναθηναϊκός*, 8, στο Aelius Aristides (Lenz - Behr), 10,21-11,3: οἱ τε γὰρ οἰκήσαντες αἰεὶ τὴν χώραν ἐναργῆ καὶ θαυμαστὰ τῆς αὐτῶν ἐπιεικείας σημεῖα ἐξήνεγκαν ἐν παντὶ τῷ παρασχόντι, τὰ μὲν ἦν οὕτως τις ἂν εἴποι φιλανθρωπίαν ἐπιδεικνύμενοι τῇ τῶν τρόπων πραότητι καὶ ταῖς ὁμιλίαις, οὐδέσιν ἄλλοις ὁμοίως ἡμέροις εἶναι δοκεῖν λιπόντες, τὰ δ' ἐν ταῖς χρείαις καὶ τοῖς κινδύνοις ἐν προβόλου μοῖρα τοῖς Ἑλλήσι τεταγμένοι και ό.π. 49, στο: Aelius Aristides (Lenz - Behr), 24, 9-12: Νῦν δὲ παντοδαπῶν ἐπιόντων ἀκόλουθον ἴσως ἐστὶ λέγειν ὃν μέρος ἐγγέγραπται τοῖς εἰρημένοις, ὅση τῇ περιουσίᾳ τῆς φιλανθρωπίας εἰς ἅπαντας ἐχρήσαντο καὶ ὅπως εἰς τὸ κοινὸν ἐπολιτεύσαντο. [οἱ υπογραμμίσεις εἰναι δικές μου]

⁵⁴⁶ Για την αρετή της φιλανθρωπίας και για τη συνάφειά της στον Παναθηναϊκόν με τις άλλες αρετές, τις γνωστές από προηγούμενα εγκώμια της Αθήνας βλ. κατ' αρχάς αλλά αρκετά σύντομα και κάπως συγκεχυμένα Oudot, *Athènes repeinte*, 322-326.

μέχρι τη μάχη της Χαιρώνειας και την κατάκτησή της από τους Ρωμαίους, προβάλλεται από τον Αίλιο Αριστείδη σε όλα της τα σημεία ως άμεσα εξαρτώμενη από το στοιχείο της *φιλανθρωπίας* των κατοίκων. Η *φιλανθρωπία* ήταν που παρακίνησε τους Αθηναίους να προβούν τόσο στις ειρηνικές πράξεις της υποδοχής και της φιλοξενίας των εξόριστων Ηρακλειδών και των άλλων λαών (49-74) και η *φιλανθρωπία* πάλι ήταν το κίνητρο για τους Αθηναίους, προκειμένου να προβούν σε πλήθος πολεμικές πράξεις και να υπερασπιστούν όσους απειλούνταν τόσο κατά τους αρχαίους χρόνους και την περίοδο των περσικών πολέμων όσο και κατά την πενήντακονταετία, την περίοδο του πελοποννησιακού πολέμου και τον 4^ο αι. π.Χ. (75-321). Δεύτερον, το τμήμα της παραπάνω διαχρονικής παρουσίας της *φιλανθρωπίας* των Αθηναίων είναι τόσο εκτενές που καταλαμβάνει σχεδόν τα 2/3 της συνολικής έκτασης του λόγου, καθώς από τις 404 παραγράφους, στις οποίες χωρίζεται ο *Παναθηναϊκός* στην έκδοση των Lenz-Behr, η ιστορική αυτή αναδρομή εκτείνεται από την παράγραφο 75 μέχρι την παράγραφο 321.

Η εκτενής όμως αυτή παρουσίαση του *φιλανθρώπου* χαρακτήρα των κατοίκων της μυθολογικής, αρχαϊκής και κλασικής Αθήνας εκτός από δομικό στοιχείο για τον ίδιο τον *Παναθηναϊκόν* είναι εξίσου σημαντική και για τη γενικότερη εξέλιξη του ρητορικού είδους των μακροσκελών εγκωμίων. Συγκεκριμένα κατά την αυτοκρατορική περίοδο ο *Παναθηναϊκός* του Αίλιου Αριστείδη από τη μία, ως τυπικό δείγμα των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, και ο *Πανηγυρικός* λόγος του Πλίνιου για τον αυτοκράτορα Τραϊανό από την άλλη⁵⁴⁷, ως τυπικό δείγμα και πρότυπο των αυτοκρατορικών εγκωμίων, που εξακολούθησαν να παράγονται ανελλιπώς μέχρι και το τέλος της βυζαντινής εποχής, οριοθέτησαν με την παρουσία τους μία νέα τάση στην επιδεικτική ρητορική. Σύμφωνα με την τάση αυτή η μεγάλη έκταση ενός λόγου αφενός τροφοδοτεί και νοσηματοδοτεί τον ίδιο τον λόγο μέσω της επαναληπτικότητας και της περιοδικότητας ορισμένων θεμάτων ή ορισμένου θέματος, και αφετέρου τροφοδοτείται και

⁵⁴⁷ Η βιβλιογραφία για τον συγκεκριμένο λόγο του Πλίνιου είναι πλέον ιδιαίτερα εκτενής. Για τη συνάρτηση μεγάλης έκτασης και έμμεσου μηνύματος βλ. το ch. 5 «The Art of Sincerity: Pliny's *Panegyricus*» στη μονογραφία της S. Bartsch, *Theatricality and Doublespeak from Nero to Hadrian* [Revealing Antiquity, 6], Cambridge, MA 1994.

νοηματοδοτείται και η ίδια από την επαναληπτικότητα και την περιοδικότητα των θεμάτων αυτών.

Επιπλέον η συχνή αναφορά του ρήτορα σε κάποια ζητήματα, τα οποία έρχονται και επανέρχονται στο προσκήνιο με διαφορετικές κάθε φορά εκφάνσεις και διατυπώσεις, όπως επανέρχεται εν προκειμένω από τον Αίλιο Αριστείδη το θέμα της *φιλανθρωπίας*, μπορεί κατά τη γνώμη μας να αξιοποιηθεί και ως βάση για την ερμηνευτική προσέγγιση μεγάλων σε έκταση λόγων. Η επαναληπτικότητα ορισμένων μοτίβων-θεμάτων ενδείκνυται δε ακόμα περισσότερο ως κλειδί ερμηνείας στην περίπτωση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων και των εγκωμίων αυτοκρατόρων, οι οποίοι ως λόγοι αφενός μπορεί να είναι τόσο μεγάλοι, ώστε να αριθμούν 100 φύλλα ο καθένας, και αφετέρου βασίζουν συνήθως τη σύνθεσή τους πάνω σε συγκεκριμένα και στιλιζαρισμένα πρότυπα, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολα προσπελάσιμοι σε σχέση με τα βαθύτερα κίνητρα των συντακτών τους⁵⁴⁸.

Όσον αφορά ειδικά στον *Παναθηναϊκόν* η κεντρική θέση της *φιλανθρωπίας* των κατοίκων συνάδει και με το πρόσφατο συμπέρασμα του πλέον έμπειρου μελετητή των εγκωμίων της ελληνορωμαϊκής εποχής, του L. Pernot. Συγκεκριμένα στο τελευταίο άρθρο του με θέμα την εν γένει λειτουργία των εγκωμίων κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής ο L. Pernot υποστηρίζει ότι η *φιλανθρωπία* (*humanitas*) μαζί με την *εὐγένεια* (*genus*) ήταν οι δύο βασικοί άξονες πάνω στους οποίους αρθρώνονταν τα εγκώμια κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής⁵⁴⁹. Το συμπέρασμα αυτό του L. Pernot ενισχύεται επίσης από το άρθρο του F. Curta σχετικά με τον δεύτερο πανηγυρικό του Ιουλιανού για τον Κωνσταντίο, όπου διαπιστώνεται ότι η αρετή της *φιλανθρωπίας* ήδη από τον *Βασιλικόν* του Δίωνα του Χρυσόστομου τον 2^ο αι. μ.Χ. και υπό την επίδραση της νεοπλατωνικής φιλοσοφίας φτάνει να ξεπερνά σε σημασία τις τέσσερις

⁵⁴⁸ Για έναν πρώτο συσχετισμό της επανάληψης ορισμένων θεμάτων και των βαθύτερων στόχων των συντακτών των μακροσκελών εγκωμίων βλ. Voudouri, Byzantios, 119-129.

⁵⁴⁹ Βλ. Pernot, *Elogio*, 286-287.

θεμελειώδεις αρετές: τη δικαιοσύνη, την ανδρεία, την ευσέβεια και τη σωφροσύνη⁵⁵⁰.

Προτού περάσουμε ωστόσο στην ειδική λειτουργία του μοτίβου της φιλανθρωπίας στον *Παναθηναϊκόν*, ας σημειωθούν τα εξής σε σχέση με τον έπαινο των κατοίκων στον συγκεκριμένο λόγο: το εκτενέστατο, όπως φαίνεται από το σχεδιάγραμμα, αυτό τμήμα του λόγου, θυμίζει ως προς την έκτασή του το τμήμα του επαίνου των προγόνων στους *έπιταφίους λόγους*⁵⁵¹ καθώς και τα τμήματα της ιστορικής αναδρομής στα εγκώμια της Αθήνας, τα εγκιβωτισμένα στους δύο πανηγυρικούς λόγους του Ισοκράτη⁵⁵².

<u>Έπιτάφιοι λόγοι</u> <u>κλασικής περιόδου</u>	<u>Πανηγυρικοί λόγοι του Ισοκράτη</u> <u>(Πανηγυρικός & Παναθηναϊκός)</u>	<u>Παναθηναϊκός</u> <u>λόγος του Αίλιου</u> <u>Αριστείδη</u>
έπαινος προγόνων των νεκρών του πολέμου	εγκωμιαστική ιστορική αναδρομή αποκλειστικά για την Αθήνα στον <i>Πανηγυρικόν</i> και σε αντιδιαστολή με τη Σπάρτη στον <i>Παναθηναϊκόν</i> λόγο	έπαινος κατοίκων της κλασικής Αθήνας

Παρά τη μεγάλη έκταση που συνδέει ως κοινό χαρακτηριστικό τις συγκεκριμένες ενότητες των παραπάνω τριών ξεχωριστών ρητορικών ειδών, ο έπαινος των κατοίκων στον λόγο του Αίλιου Αριστείδη εκτός του ότι διαρθρώνεται στον διπλό άξονα των ειρηνικών και των πολεμικών πράξεων με κυρίαρχες τις τελευταίες διαφοροποιείται και ως προς το ότι έχει πολύ διαφορετική λειτουργία σε σχέση με τα αντίστοιχα κομμάτια των άλλων δύο κατηγοριών.

Συγκεκριμένα στους *έπιταφίους λόγους* ο έπαινος των προγόνων των νεκρών του πολέμου είναι αναπόσπαστο κομμάτι του εγκωμίου των πεσόντων στο πεδίο της μάχης. Στη δεύτερη ομάδα λόγων, στον μεν

⁵⁵⁰ Βλ. F. Curta, *Atticism, Homer, Neoplatonism, and Fürstenspiegel: Julian's Second Panegyric on Constantius*, GRBS 36 (1995), 177-211, 196-200.

⁵⁵¹ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.i. «Αθηναϊκοί επιτάφιοι λόγοι και η λατρεία των νεκρών του πολέμου» τις σελ. 109-116.

⁵⁵² Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.ii. «Πανηγύρεις, παναθηναϊκοί πανηγυρικοί λόγοι και η σημασιολογική εξέλιξη του όρου *πανηγυρικός*» τις σελ. 134-139.

Πανηγυρικόν η εγκωμιαστική ιστορική αναδρομή λειτουργεί ως βασικό επιχείρημα υπέρ της ανάληψης της ηγεμονίας από τους Αθηναίους⁵⁵³, ενώ στον μεταγενέστερο και αρκετά δυσσερμήνευτο *Παναθηναϊκόν* του Ισοκράτη η ιστορική αναδρομή φαίνεται σε μία πρώτη ανάγνωση να παλινδρομεί μεταξύ του εγκωμίου της Αθήνας και της Σπάρτης, καθώς, όπως αναφέρει ο μαθητής του Ισοκράτη, που εμπλέκεται στον τελικό διάλογο, όσα έχει πει ο δάσκαλός του είναι λόγοι ἀμφίβολοι ... ἐπαμφοτερίζειν δυναμένους (Ισοκρ., *Παναθ.*, 240). Ωστόσο επί της ουσίας δεν απομακρύνεται από τους δύο βασικούς στόχους του ρήτορα, που φαίνεται να είναι αφενός ο προπαγανδισμός της ουτοπικής πανελλήνιας ιδέας υπό την ηγεσία της Αθήνας και αφετέρου η υστεροφημία του ίδιου⁵⁵⁴. Και στις δύο κατηγορίες πάντως (ἐπιτάφιοι και πανηγυρικοί λόγοι) ο εγκωμιασμός της Αθήνας αποτελεί το μέσο για να φτάσουν οι ρήτορες στον στόχο τους.

Στους μεν ἐπιταφίους στόχος είναι η μέγιστη παραμυθία των συγγενών των νεκρών του πολέμου, στους δε παναθηναϊκούς πανηγυρικούς του Ισοκράτη ο στόχος είναι συμβουλευτικός. Από τη μία στον *Πανηγυρικόν* ο ρήτορας συμβουλεύει το κοινό του για την ανάγκη της καλλιέργειας της πανελλήνιας ιδέας και της επίτευξης συγκεκριμένων μεγαλεπήβολων πανελλήνιων επεκτατικών σχεδίων, από την άλλη στον *Παναθηναϊκόν* στόχος του Ισοκράτη είναι πιο σύνθετος. Μέσα από τη μετριοπαθή παρουσίαση των σύγχρονών του Αθηναίων, μέσα από τον εγκωμιασμό των προγόνων τους και μέσα από τη σύγκρισή τους με τους Σπαρτιάτες αφενός ασκεί κριτική στη σύγχρονή του Αθήνα παρέχοντας ταυτόχρονα μία τελική σύνοψη της πολιτικής του φιλοσοφίας και αφετέρου μέσω των επιχειρημάτων του κατά τον διάλογο με τον φιλοσπαρτιάτη μαθητή του και με την οριστική απόδειξη της ηθικής υπεροχής της Αθήνας του 5^{ου} αι. π.Χ. έναντι της Σπάρτης κάνει μία ύστατη προσπάθεια με σκοπό την ηθική και

⁵⁵³ Βλ. παραπάνω σελ. 134-136, Burgess, *Epideictic*, 95-102, Buchner, *Panegyrikos*, *passim*, Buchheit, *Untersuchungen*, 181-182, Usher, *Panegyricus*, 19-21 κ.ά.

⁵⁵⁴ Βλ. Too, *Rhetoric*, *passim*, Signes Codoñer, *Panathenaico*, *passim* και Roth, *Panathenaikos*, *passim*. Για την πανελλήνια ιδέα στην κλασική περίοδο η βιβλιογραφία είναι εκτενής, αλλά βλ. πιο πρόσφατα Scott, *Delphi*, 250-273. Επίσης βλ. Signes Codoñer, *Panathenaico*, 93: «Isócrates, coherente consigo mismo, realizaba así un falso encomio de Atenas, que le permitía restañar las heridas que había abierto su *A Filipo* y al mismo tiempo ser fiel a sus propias convicciones. Para ello se sirvió de λόγους ἀμφιβόλους de forma que su propósito no quedara claramente manifiesto sino después de una segunda lectura, algo que convirtió a este complejo discurso en una obra reservada al todavía limitado círculo de lectores atenienses».

ρητορική διαπαιδαγώγηση του επίλεκτου ακροαματικού/αναγνωστικού κοινού του και με την αταλάντευτη πάντα πρόθεση της προώθησης του πανελλήνιου οράματος του ιδίου⁵⁵⁵.

Αντιθέτως στον Παναθηναϊκόν λόγο του Αίλιου Αριστείδη - τέσσερις αιώνες μετά - ο στόχος είναι φαινομενικά πολύ πιο ξεκάθαρος. Ο ρήτορας απλά και μόνο εγκωμιάζει την πόλη-σύμβολο της ελληνικής αρχαιότητας δίχως να παρεκκλίνει - φαινομενικά τουλάχιστον - καθόλου από τον στόχο του.

Όσον αφορά ειδικά στον όρο *φιλανθρωπία*, στις εμφανίσεις του στην αρχαία γραμματεία καθώς και στις ποικίλες σημασιολογικές του αποχρώσεις δεν υπάρχει μέχρι στιγμής μία συνολική μελέτη⁵⁵⁶, στην οποία θα μπορούσαμε να βασιστούμε, ώστε να ερμηνεύσουμε καλύτερα την τόσο έντονη παρουσία του όρου στον Παναθηναϊκόν του Αίλιου Αριστείδη.

Ο όρος *φιλανθρωπία* αρχίζει να απαντά στην αρχαία ελληνική γραμματεία ήδη από το πρώτο ήμισυ του 4^{ου} αι. π.Χ. Συγκεκριμένα σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία που παρέχονται από τη βάση δεδομένων της *Perseus Digital Library* τη βρίσκουμε σε έργα των Ισοκράτη (4 φορές), του Ξενοφώντα (10 φορές), του Πλάτωνα (1 φορά), του Υπερείδη (1 φορά), του Αισχίνη (5 φορές), του Αριστοτέλη (5 φορές), του Δημοσθένη (34 φορές) και του Δημάδη (1 φορά).

Στη συνέχεια παρατηρείται μία πολύ πιο εντατική χρήση του όρου στα έργα των ιστορικών της περιόδου της ρωμαϊκής δημοκρατίας με τον Πολύβιο, τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά, τον Διόδωρο τον Σικελό και τον

⁵⁵⁵ Βλ. Ισοκρ., *Παναθην.* 39-41 και D.J. Murphy, *Isocrates and the Dialogue*, *Classical World* 103 (2013), 311-353, ειδικά 350-351.

⁵⁵⁶ Οι μόνες συνθετικές προσεγγίσεις που έχουν γίνει μέχρι στιγμής, οι οποίες όμως σε καμία περίπτωση δεν καλύπτουν όλο το εύρος και το βάθος του θέματος, είναι αφενός η πολύ ελλιπής συγκέντρωση των χωρίων που περιλαμβάνουν τον όρο *φιλανθρωπία* από τον S. Tromp De Ruiter, *De vocis quae est philanthropia significatione atque usu*, *Mnemosyne* 59 (1932), 271-306 και η επίσης ελλιπής μεταπτυχιακή εργασία του M.J.J. Šulek, *Philosophía and Philanthrôpía: A cultural history of the interrelations between philosophy and philanthropy from the pre-Socratics to the post-moderns*. [M.A. Thesis], Indiana University 2004 και τα δύο πιο πρόσφατα άρθρα του ίδιου ερευνητή για την ιστορία του όρου *philanthropia/φιλανθρωπία* στη μοντέρνα και την κλασική εποχή. Βλ. σχετικά M. Sulek, *On the Modern Meaning of Philanthropy, Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* (39) 2010, 193-212 [αρχικά δημοσιευμένο στον ιστό στις 11 Μαρτίου 2009 <http://nvs.sagepub.com/content/39/2/193>] και του ίδιου, *On the Classical Meaning of Philanthrôpía*, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* (39) 2010, 385-408 [αρχικά δημοσιευμένο στον ιστό στις 13 March 2009 <http://nvs.sagepub.com/content/39/3/385>].

Φλάβιο Ιώσηπο να αναφέρουν την *φιλανθρωπίαν* και τα παράγωγά της στα αντίστοιχα έργα τους *Ιστορίαι* (31 φορές), *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* (33 φορές), *Ιστορική Βιβλιοθήκη* (32 φορές) και *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* (20 φορές), ενώ ακόμα πιο συχνά απαντά η *φιλανθρωπία* κατά την αυτοκρατορική περίοδο και ειδικά στα έργα των εκπροσώπων της δεύτερης σοφιστικής.

Πιο συγκεκριμένα, τη *φιλανθρωπίαν* τη συναντάμε στους λόγους του Δίωνα Χρυσόστομου (15 φορές), στους λόγους του Αίλιου Αριστείδη (73 φορές), σε σαράντα ένα διαφορετικά έργα του Πλούταρχου (62 φορές), σε εννέα διαφορετικά έργα του Λουκιανού (12 φορές), στο σωζόμενο ιστοριογραφικό έργο του Αππιανού (16 φορές), στη *Ρωμαϊκήν Ιστορίαν* του Δίωνα του Κάσιου (20 φορές) και στον *Προτρεπτικόν* του χριστιανού συγγραφέα Κλήμεντα του Αλεξανδρέα (12 φορές). Αρκετά συχνά γίνεται η χρήση του όρου σε έργα και άλλων εκπροσώπων της δεύτερης σοφιστικής, όπως του Αιλιανού, του Αθήναιου, του Διογένη Λαέρτιου⁵⁵⁷, του Αχιλλέα Τάτιου, του Χαρίτωνα και του Φιλόστρατου, μόλις τρεις φορές συναντάμε τη *φιλανθρωπίαν* στην *Καινή Διαθήκη*, που συντάσσεται γύρω στο 150 μ.Χ., ενώ μεμονωμένα απαντά ο όρος στο εγχειρίδιο αστρολογίας *Τετράβιβλος* του Κλαύδιου Πτολεμαίου και στο γεωγραφικό-περιηγητικό έργο *Ελλάδος περιήγησις* του Πausανία. Τέλος, βλέπουμε να επαναχρησιμοποιείται ο όρος με μεγάλη συχνότητα από τον 4^ο αι. μ.Χ. και μέχρι το τέλος της ύστερης αρχαιότητας σε έργα τόσο εθνικών συγγραφέων, όπως είναι οι *Επιστολαί* του Ιουλιανού (18 φορές), όσο και σε έργα χριστιανών συγγραφέων, όπως είναι οι *Επιστολαί* του Βασίλειου Καισάρειας (34 φορές), το *Περί πολέμων* του Προκόπιου (15 φορές), η *Εκκλησιαστική Ιστορία* του

⁵⁵⁷ Ο Διογένης ο Λαέρτιος, ο ιστοριογράφος της φιλοσοφίας, που έζησε τον 3^ο αι. μ.Χ., είναι αυτός που παραπλανητικά προσδιόρισε ως «πλατωνικές» τις τρεις διαφορετικές έννοιες της *φιλανθρωπίας* της εποχής του, δηλαδή, α) την ευπροσέγγιση στάση αυτού που χαιρετά όποιον βλέπει στον δρόμο, β) τη διάθεση να βοηθά κανείς όποιον βρίσκεται σε ανάγκη και γ) τη διάθεση κάποιου να έχει ανοιχτό και φιλόξενο σπίτι για γιορτές και συνεστιάσεις. Βλ. σχετικά Διογ. Λαέρτ., *Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων*, Γ, 98: *Τῆς φιλανθρωπίας ἐστὶν εἶδη τρία: ἐν μὲν διὰ τῆς προσηγορίας γινόμενον, οἷον ἐν οἷς τινες τὸν ἐντυχόντα πάντα προσαγορεύουσι καὶ τὴν δεξιὰν ἐμβάλλοντες χαιρετίζουσιν. ἄλλο εἶδος, ὅταν τις βοηθητικὸς ᾗ παντὶ τῷ ἀτυχοῦντι. ἕτερον εἶδος ἐστὶ τῆς φιλανθρωπίας, ἐν ᾧ τινες φιλοδειπνισταὶ εἰσι. τῆς ἄρα φιλανθρωπίας τὸ μὲν ἐστὶ διὰ τοῦ προσαγορεύειν, τὸ δὲ διὰ τοῦ εὐεργετεῖν, τὸ δὲ διὰ τοῦ ἐστιᾶν καὶ φιλοσυνουσιάζειν.* [η υπογράμμιση είναι δική μου]

Ευσέβειου Καισάρειας (18 φορές) και ο *Βίος Βαρλαάμ και Ἰωάσαφ* του Ιωάννη Δαμασκηνού (12 φορές)⁵⁵⁸.

Από τα παραπάνω στατιστικά στοιχεία προκύπτουν ορισμένες πρώτες επισημάνσεις. Κατ' αρχάς η συχνότητα εμφάνισης του όρου *φιλανθρωπία* στην αρχαία ελληνική γραμματεία από τον 5^ο αι. π.Χ. και μέχρι το τέλος της ύστερης αρχαιότητας δείχνει να είναι περιοδική. Ακόμα και στο πλαίσιο της περιοδικότητας όμως αυτής ο όρος *φιλανθρωπία* εμφανίζεται πολύ πιο συχνά σε ορισμένους συγγραφείς απ' ό,τι σε κάποιους άλλους, με τον Πλούταρχο και τον Αίλιο Αριστείδη να έχουν αναμφίβολα την πρωτοκαθεδρία. Εντούτοις τα έργα του Πλούταρχου, που περιλαμβάνουν τον όρο *φιλανθρωπία*, είναι σχεδόν διπλάσια σε έκταση σε σύγκριση με τα αντίστοιχα έργα του Αίλιου Αριστείδη και επομένως η σχετική συχνότητα εμφάνισης του όρου *φιλανθρωπία* στον Πλούταρχο καταλήγει να είναι τελικά σχεδόν διπλάσια από την αντίστοιχη στον Αριστείδη.⁵⁵⁹

Κατά δεύτερον, για την ακόμα καλύτερη κατανόηση της έννοιας της *φιλανθρωπίας* - ειδικά κατά την αυτοκρατορική περίοδο - εκτός από τους παραπάνω ποσοτικούς συσχετισμούς των λογοτεχνικών πηγών είναι αναγκαίο να εξεταστεί και η συχνότητα εμφάνισης των σχετικών όρων (*φιλανθρωπία*, *φιλόανθρωπος* κ.λ.π.) και στις πλήθος δημοσιευμένες επιγραφικές πηγές. Έτσι θα μπορέσουν στη συνέχεια να ερευνηθούν όλες οι επιμέρους σημασιολογικές τους αποχρώσεις. Μία τέτοια διαχρονική και

⁵⁵⁸ Για τα παραπάνω στατιστικά στοιχεία βλ. τη σχετική σελίδα του Perseus Digital Library <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/wordfreq?lang=greek&lookup=filanqrwpi%2Fa>.

⁵⁵⁹ Για την έννοια της *φιλανθρωπίας* στο έργο του Πλούταρχου βλ. αρχικά H. Jr. Martin, *The Concept of Philanthropia in Plutarch's Lives*, *AJPh* 82 (1961), 164-175 και J. de Romilly, *La douceur dans la pensée grecque*, Paris 1979 ειδικά 275-305, όπου αποδεικνύεται ότι η ηπιότητα (*douceur*), ως συγκερασμός των αρετών της *πραότητος*, της *φιλανθρωπίας*, της *ἐπιεικείας* και της *συγγνώμης*, προβλήθηκε ως βασικό στοιχείο της ελληνικότητας κυρίως μέσα από το έργο του Πλούταρχου. Στη συνέχεια βλ. σύντομα F. Frazier, *Histoire et morale dans les Vies parallèles de Plutarque*, Paris 1996, 231-239 και J.R. Ferreira, *O doce afago da philanthropia*, στο: C. Soares et al. (εκδ.), *Ética e paideia em Plutarco*, Coimbra 2008, 85-97. Για κάποιες ειδικότερες φιλοσοφικές και σημασιολογικές αποχρώσεις της *φιλανθρωπίας* στο έργο του Πλούταρχου βλ. τα πρόσφατα άρθρα των F. Becchi, *La notion de philanthropia chez Plutarque: contexte social et sources philosophiques* και A.G. Nicolaidis, *Philanthropia as Sociability and Plutarch's Unsociable Heroes*, στο: J.R. Ferreira - D.F. Leão - M. Tröster - P. Barata Dias (εκδ.), *Symposium and Philanthropia in Plutarch*, Coimbra 2009, 263-274 και 275-288 αντίστοιχα, ενώ για την εν γένει σημασία της *φιλανθρωπίας* στον Πλούταρχο βλ. Nicolaidis, *Philanthropia*, 276: «One might aptly say that *philanthropia* for Plutarch is the lens through which he sees, examines, judges and evaluates individuals and human activities at large».

σε βάθος επισκόπηση είναι απαραίτητη δεδομένου ότι ήδη από μία πρώτη ματιά στα παραπάνω χωρία φαίνεται να διαφέρει αρκετά η έννοια της *φιλανθρωπίας* από εποχή σε εποχή, από συγγραφέα σε συγγραφέα, από έργο σε έργο και από συμφραζόμενα σε συμφραζόμενα. Έτσι αλλού έχει την έννοια της ευεργεσίας, αλλού της καλοσύνης, αλλού της ανθρωπιστικής διάθεσης, αλλού της ευγενικής συμπεριφοράς, αλλού της επιείκας και αλλού της γενναιοδωρίας⁵⁶⁰, αλλού αφορά σε δούλους, αλλού σε αιχμαλώτους, αλλού σε υποτελείς και αλλού σε πολίτες, ενώ σε άλλα χωρία και σε άλλους συγγραφείς συνοδεύεται από προσδιοριστικούς όρους όπως η *πραότης*, η *χρηστότης*, η *εὔνοια*, η *εὐσέβεια*, η *αἵδεσις*, η *συγγνώμη*, η *τιμή*, η *ὁμιλία*, η *κοινότης*, οι *λόγοι* κ.ά.

Τέλος, από μία συνολική εξέταση των χωρίων που περιέχουν τον όρο *φιλανθρωπία* και που περιλαμβάνονται σε έργα της κλασικής εποχής φαίνεται ότι οι πιο μεγάλες συγκεντρώσεις του όρου εμφανίζονται στους λόγους του Δημοσθένη, μολονότι κι εκεί οι σημασιολογικές αποχρώσεις είναι αρκετά περιορισμένες. Κατά τον τρόπο αυτό βλέπουμε την *φιλανθρωπίαν* να αναφέρεται από τη μία σε συγκεκριμένα πρόσωπα με την έννοια της καλοσύνης και της θετικής διάθεσης προς τους άλλους, ενώ ειδικά για τον Φίλιππο ο όρος χρησιμοποιείται ειρωνικά με την έννοια της προσποιητής ευγένειας. Από την άλλη ο Δημοσθένης αναφέρει την *φιλανθρωπίαν* και ως μία συλλογική αρετή των Αθηναίων, αλλά κυρίως με την έννοια της συγχώρεσης, της επιείκας, της ανοχής, του αλτρουισμού και της ευεργετικής τους διάθεσης προς τους συνανθρώπους τους, ελεύθερους και δούλους. Εντούτοις σε κανένα από τα παραπάνω χωρία του δημοσθένειου έργου δεν απαντά ρητά η *φιλανθρωπία* με την έννοια της συμμαχικής συμπαράστασης των Αθηναίων απέναντι στους κατοίκους άλλων πόλεων.

Αντιθέτως στα έργα της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου αρχίζει να εμφανίζεται μία σταδιακή σημασιολογική μετατόπιση από την *φιλανθρωπίαν* των μεμονωμένων προσώπων και των κάπως ευρύτερων

⁵⁶⁰ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί ότι σε κανένα από τα παραπάνω χωρία δεν έχει η *φιλανθρωπία* την έννοια της *σωφροσύνης* - σε αντίθεση με τη συνάφεια των δύο όρων, που προβάλλεται εσφαλμένα από την E. Oudot στο άρθρο της για την «ανάγνωση» της στάσης του 404-403 π.Χ. από τους συγγραφείς της περιόδου της δεύτερης σοφιστικής. Βλ. Oudot, Athènes, 266 σημ. 88.

ομάδων πολιτών στη συλλογικότερη φιλανθρωπία των πόλεων και ειδικά στην φιλανθρωπία με την έννοια της πολεμικής κυρίως βοήθειας προς τους συμμάχους. Πρόκειται για μία αλλαγή που τη βλέπουμε σποραδικά στον Πολύβιο με μεμονωμένες αναφορές στην φιλανθρωπία των *Καρχηδονίων*, των *πολλῶν*, των *Ρωμαίων* και των *Ροδίων* αντίστοιχα (5 φορές), επίσης σποραδικά στον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά με αναφορές στην φιλανθρωπία του δήμου και της πόλεως (3 φορές), το ίδιο και στον Διόδωρο Σικελό με αναφορές στην φιλανθρωπία των *Σπαρτιατῶν*, των *Συρακοσίων* και του δήμου (5 φορές), αλλά πολύ πιο εκτεταμένα στους λόγους του Αίλιου Αριστείδη με αναφορές στην φιλανθρωπία των *Αθηναίων* (18 φορές μόνο στον *Παναθηναϊκόν* και μάλιστα 3 φορές εξ αυτών συμπληρωματικά προς την αρετή της πολεμικής ἀνδρείας), στην φιλανθρωπία των *Ρωμαίων* (2 φορές), των κατοίκων της Κυζίκου (1 φορά) κ.ά. Τέλος, από τον 4^ο αι. μ.Χ. μέχρι και τον 6^ο αι. μ.Χ., βλέπουμε από τις πηγές ότι αρχίζει να συναρτάται όλο και πιο έντονα η έννοια της φιλανθρωπίας με την ευεργετική διάθεση του Θεού προς τους ανθρώπους, πράγμα που δίχως άλλο απηχεί την έντονα προς την φιλανθρωπία προσανατολισμένη ηθική φιλοσοφία των τριών πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων⁵⁶¹.

Αν δεχτούμε, λοιπόν, βάσει των παραπάνω στατιστικών στοιχείων, ότι ειδικά κατά την αυτοκρατορική περίοδο και ειδικά μέσα από το έργο του Αίλιου Αριστείδη κλιμακώθηκε η σταδιακή αυτή σημασιολογική μετατόπιση της έννοιας της φιλανθρωπίας από το επίπεδο του ατόμου στο επίπεδο της συλλογικότητας της πόλης, εικάζουμε ότι θα πρέπει αντίστοιχα στο *corpus* του Αριστείδη να ήταν κατά πολύ περιορισμένη και η χρήση του

⁵⁶¹ Βλ. παραπάνω σημ. 559. Για τον ρόλο του Πλούταρχου τόσο ως ευαίσθητου δέκτη των φιλοσοφικών και των θρησκευτικών τάσεων της εποχής του αλλά και ως διαμορφωτή των τάσεων αυτών, βλ. L.R. Lanzillotta - I.M. Gallarte (εκδ.), *Plutarch in the Religious and Philosophical Discourse of Late Antiquity* [Studies in Platonism, Neoplatonism, and the Platonic Tradition, 14], Leiden - Boston 2012. Ειδικά για τις φιλοσοφικές του θέσεις, όπως αποτυπώνονται μέσα από τα *Ἠθικά* του, βλ. τα άρθρα των J. Dillon, F. Becchi, J. Opsomer, E. Kechagia-Osveiko, M. Bonazzi, L. Van Hoof και C.B.R. Pelling στη δεύτερη ενότητα στον πρόσφατα εκδεδωμένο συγκεντρωτικό τόμο για τον Πλούταρχο από τον M. Beck (εκδ.), *A Companion to Plutarch* [Blackwell Companions to the Ancient World, 98], Malden - Oxford - West Sussex 2014. Όσον αφορά δε στην έννοια της φιλανθρωπίας ειδικά στους *Βίους Παράλληλους* βλ. G. Roskam, *Philanthropy, Dignity, and Euergetism*, στο: Beck, *Companion*, 516-528.

Αθήνα της κλασικής εποχής, δηλαδή στους έξι σωζόμενους έπιταφίους λόγους για τους νεκρούς του πολέμου καθώς και στους δύο συμβουλευτικούς-πανηγυρικούς λόγους του Ισοκράτη, τον Πανηγυρικόν και τον Παναθηναϊκόν⁵⁶⁴. Επιπλέον εντύπωση προκαλεί το ότι ο Αίλιος Αριστείδης υπαινίσσεται στο προοίμιο του Παναθηναϊκού πως η φιλανθρωπία των Αθηναίων υπήρξε αντικείμενο κατ' αρχάς των έπιταφίων λόγων⁵⁶⁵, πράγμα φαινομενικά αντιφατικό δεδομένης της έλλειψης του όρου αυτού καθαυτού στους έπιταφίους της κλασικής εποχής. Πρόκειται για μία αντίφαση που εξηγείται, είτε διότι ο Αριστείδης είχε υπόψιν του κάποιους χαμένους σήμερα έπιταφίους λόγους, όπου όντως απαντούσε κατά λέξη ο όρος φιλανθρωπία, είτε διότι ο ίδιος «βάφτισε» με τον συγκεκριμένο όρο, που ήταν πλέον πολύ επίκαιρος στην εποχή του, το ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. γνωστό στοιχείο της γενναιοδωρίας και της αλτρουιστικής διάθεσης των Αθηναίων απέναντι στις συμμαχικές και τις άλλες πόλεις.

Η δεύτερη εξήγηση, που είναι η πιο ευλογοφανής και μάλλον και η πιο πιθανή, μας κάνει να υποψιαστούμε ότι η ανάγκη του Αίλιου Αριστείδη να προβάλει την φιλανθρωπία της πόλης της Αθήνας και όχι πλέον την φιλανθρωπία μεμονωμένων προσώπων ή ομάδων, τον έκανε τελικά να διαφοροποιηθεί από τα κλασικά του πρότυπα. Επομένως - σε αντίθεση με τις μέχρι τώρα αναλύσεις του Παναθηναϊκού - αν όντως δεχτούμε ότι η φιλανθρωπία της πόλης αποτελεί τη ραχοκοκαλιά του λόγου, τότε ίσως ο

⁵⁶⁴ Βλ. παραπάνω τα υποκεφ. II.3.i. «Αθηναϊκοί επιτάφιοι λόγοι και η λατρεία των νεκρών του πολέμου» και II.3.ii. «Πανηγύρεις, παναθηναϊκοί πανηγυρικοί λόγοι και η σημασιολογική εξέλιξη του όρου πανηγυρικός». Ωστόσο στον Πανηγυρικόν και τον Παναθηναϊκόν του Ισοκράτη και στον Παναθηναϊκόν του Αίλιου Αριστείδη απαντά ο παρερμεφής όρος *εὐεργεσία* και κυρίως ο πληθυντικός τύπος *εὐεργεσίαι* 5, 6 και 15 φορές αντίστοιχα.

⁵⁶⁵ Βλ. Αίλιος Αριστείδης, Παναθηναϊκός, 4-5, στο: Aelius Aristides (Lenz - Behr), 8.21-9.11: *ἀλλ' οἱ μὲν τοὺς ἄνω χρόνους ἐν τοῖς ποιήμασιν ἄδουσι καὶ τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς κοινὰ τῇ πόλει, καὶ ταῦτ' ἀπὸ τοῦ παρείκοντος, οἱ δὲ τοὺς ἐπὶ τῶν καιρῶν πολέμους πρὸς Ἑλλήνας καὶ βαρβάρους αὐτῆς ἀφηγοῦνται μεμερισμένως· ἕτεροι δὲ τὴν πολιτείαν καταλέγουσιν· οἱ δὲ ἐν τοῖς ἐπιτάφιοις λόγοις τῶν ἀποθανόντων ἐνίους προσειρήκασιν.* εἰσὶν δὲ οἱ κὰν τούτοις οὐχ, ὡς νομίζεται, διὰ τῶν πράξεων ἦλθον, ἀλλ' ἑτέραν ἐτράποντο, δείσαντες, ἐμοὶ δοκεῖν, ἐλάττους γενέσθαι τῶν πραγμάτων, οὐκ ἔξω μὲν πον συγγνώμης λαβόντες φόβον, ἀλλ' οὖν οὕτω πολλοῦ τινος ἐδέξαντο περὶ πάντων γε τῶν ὑπαρχόντων τῇ πόλει διεξελεθεῖν. καὶ μὴν οἱ μὲν τὴν σοφίαν αὐτῆς ἐγκωμιάζουσιν, οἱ δὲ τὰς ἀποικίας καταλέγουσιν, ἕτεροι δὲ αὐτὴν κοινότητα καὶ φιλανθρωπίαν ὕμνουσι, καὶ ταῦτα οἱ μὲν τοῖς συγγράμμασι πον τοῖς ἄλλοις ἐγκαταμινύντες, οἱ δ' ἀπὸ στόματος οὕτως κατὰ τὸ συμβαῖνον τῆς μνήμης.

Αίλιος Αριστείδης επέλεξε ως πηγή της έμπνευσής του περισσότερο τα μεγάλα ιστοριογραφικά κείμενα των πρώτων προχριστιανικών αιώνων, όπως αυτά του Πολύβιου, του Διονύσιου του Αλικαρνασσέα και του Διόδωρου Σικελού, παρά τους έπιταφίους και τους παναθηναϊκούς πανηγυρικούς λόγους της κλασικής αρχαιότητας⁵⁶⁶.

Το ερώτημα από ποιον από τους παραπάνω συγγραφείς επηρεάστηκε περισσότερο ο Αριστείδης είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον και προφανώς η απάντησή του θα φώτιζε περαιτέρω την προσπάθειά μας για την ακόμα καλύτερη κατανόηση του *Παναθηναϊκού*. Όμως είναι ένα ερώτημα που ξεπερνά το πλαίσιο της παρούσας έρευνας και έτσι θα πρέπει προς το παρόν να αρκεστούμε στη διαπίστωση ότι η *φιλανθρωπία* των κατοίκων της Αθήνας χάρη στη νέα - πιο συλλογική και πιο πολιτικοποιημένη - μετακλασική νοηματοδότησή της παίζει τελικά έναν κεντρικότατο ρόλο στο συνολικό έργο και την πολιτική θεωρία όχι μόνο του Αίλιου Αριστείδη αλλά ενδεχομένως και των λοιπών εκπροσώπων της δεύτερης σοφιστικής⁵⁶⁷.

Ο εγκωμιαστικός τόπος της *φιλανθρωπίας* αξιοποιείται τελικά σε ένα προσοστό 66% επί του συνόλου του *Παναθηναϊκού*, δηλαδή σε πάνω από τα δύο τρίτα του λόγου και συγκεκριμένα στις παραγράφους 49-321⁵⁶⁸. Χάρη δε στην τόσο μεγάλη έκταση, που του αποδίδεται από τον ρήτορα, γίνεται εφικτό μέσα από την επιλογή συγκεκριμένων ιστορικών στιγμών, όπου πρωταγωνίστησαν ανώνυμοι ως επί το πλείστον Αθηναίοι, αφενός να αναφερθούν τα πιο σπουδαία πολεμικά ανδραγαθήματα των κατοίκων της πόλης και αφετέρου να καλυφθούν και κάποιοι από τους παραδοσιακούς εγκωμιαστικούς τόπους για την πόλη της Αθήνας, όπως τους γνωρίζουμε από την παράδοση των *έπιταφίων* και των *πανηγυρικών παναθηναϊκών λόγων*.

Κατά τον τρόπο αυτό η Αθήνα επαινείται τελικά στον *Παναθηναϊκόν* σχεδόν αποκλειστικά μέσω του επαίνου των κατοίκων της, των οποίων προβάλλονται κυρίως οι αρετές της *εὐσεβείας*, της *καρτερίας*, της

⁵⁶⁶ Βλ. τα παραπάνω στατιστικά στοιχεία στις σελ. 187-191.

⁵⁶⁷ Βλ. παραπάνω τις σελ. 187 κ.εξ. και τις σημ. 556, 557 και 559.

⁵⁶⁸ Πιο έμμεσα αλλά εξίσου αποτελεσματικά παρουσιάζεται η έννοια της *φιλανθρωπίας* των Αθηναίων προς το τέλος του λόγου στις παραγράφους 336-350, όπου γίνεται λόγος για τις ευεργετική προσφορά εκ μέρους των Αθηναίων προς τους άλλους λαούς των εξής τεσσάρων στοιχείων: α) γεωργικών καρπών, β) ιερών τελετών, γ) πολεμικής βοήθειας και δ) σοφίας.

φρονήσεως, της φιланθρωπίας και της μεγαλοψυχίας⁵⁶⁹. Αντιθέτως αποσιωπώνται ορισμένες αρετές των Αθηναίων που σχετίζονταν με την εύρυθμη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος και με τις βασικές του προϋποθέσεις, όπως ήταν για παράδειγμα η παρρησία ή η ίσηγορία. Πρόκειται ωστόσο για μία έλλειψη που ή ούτως ή άλλως παρατηρείται και στους έπιταφίους και στους πανηγυρικούς παναθηναϊκούς λόγους της κλασικής εποχής. Κάπως διεξοδικότερα αναλύεται η χρήση της αττικής διαλέκτου (322-330), πράγμα που εσφαλμένα - κατά τη γνώμη μας - σχολιάζεται από την Ε. Oudot ως κεντρικό κλειδί ερμηνείας του λόγου⁵⁷⁰ λόγω της μικρής σχετικά έκτασης που καλύπτει συνολικά το θέμα «αττική διάλεκτος» σε σύγκριση με την πολλαπλάσια συνολικά έκταση που καλύπτεται από τα στοιχεία της φιλανθρωπίας αλλά και της εὐσεβείας, όπως θα φανεί παρακάτω.

Το τελευταίο 1/4 περίπου του λόγου καταλαμβάνεται από τη σχετικά επιγραμματική παράθεση όλων των υπόλοιπων στοιχείων που συνιστούν το εγκώμιο της Αθήνας. Συγκεκριμένα αναφέρονται ο σεβασμός που τρέφουν οι άλλοι λαοί προς την Αθήνα (331-334), η μακρά διάρκεια ύπαρξης της πόλης (335), οι ευεργετική διάθεσή της προς άλλες πόλεις μέσω της παροχής των καρπών, των ιερών τελετών, της σοφίας και της προστασίας στους πολέμους (336-350), το μεγάλο της μέγεθος, τα πολλά της λιμάνια και

⁵⁶⁹ Βλ. παραπάνω σελ. 185 και Αίλιος Αριστείδης, Παναθηναϊκός, 154-156, στο: Aelius Aristides (Lenz - Behr), 64,6-65,10: οἱ δὲ τῆς Ἀθηνᾶς ἐν πολλοῖς ἤδη πολλάκις δείξαντες ὡς ὀρθῶς εἰσιν ἐπώννυμοι καὶ μάλα ἴλεω τῇ τῆς θεοῦ χρῶνται διανοίᾳ καὶ συνειδότες ἔξωθεν οὖσαν τῇ πόλει τὴν φυλακὴν ψήφισμα ποιοῦνται τὴν μὲν πόλιν ἐπιτρέψαι τῇ πολιοῦχῳ θεῷ, παῖδας δὲ καὶ γυναῖκας εἰς Τροιζῆνα παρακαταθέσθαι, αὐτοὶ δὲ γυμνωθέντες τῶν περιττῶν προβαλέσθαι τὴν θάλατταν, πάντων ὅσα <ἀν> τις εἴποι μέγιστα κατ' ἀνθρώπους ἐν ἡμέρᾳ μιᾷ παρασχόμενοι σύμβολα εὐσεβείας, καρτερίας, φρονήσεως, φιλανθρωπίας, μεγαλοψυχίας· εὐσεβείας μὲν διὰ τὴν πίστιν, ἣν ἐν τοῖς θεοῖς εἶχον, καρτερίας δὲ παίδων καὶ γυναικῶν καὶ τῆς τῶν οἰκειοτάτων συνηθείας ἀπεξευγμένοι φέροντι τῷ θυμῷ, φιλανθρωπίας δὲ, ὅτι ταῦτα ὑπὲρ τῆς τῶν ἄλλων σωτηρίας ὑπέμενον. καὶ μὴν καὶ μεγαλοψυχία γε τίς ἀνθρώπων ἐκείνοις ὁμοῖος, οἱ τῶν ὄντων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀπέστησαν; ἀλλὰ μὴν τό γε γινῶναι τὸ μόνον μέλλον διασφάζειν ἅπαντα τὰ πράγματα τὴν σοφίαν λέγω, δι' ἣν καὶ τῆς ὑπὸ πάντων ἐν τοῖς λόγοις τιμωμένης τοῖς ἄρχουσιν εὐπειθείας τοὺς πάποτ' ἐνίκησαν τῷ δόγματι. [η υπογράμμιση είναι δική μου]

⁵⁷⁰ Βλ. Oudot, Athènes repeinte, 327-328. Στο ίδιο άρθρο η Ε. Oudot προκρίνει ως τρίτο κλειδί ερμηνείας του λόγου - μετά την φιλανθρωπία και την αττική διάλεκτο - την αναφορά στην εντατική καλλιέργεια της παιδείας και του λόγου στην Αθήνα, πράγμα που όμως δεν στοιχειοθετείται επαρκώς από το ίδιο το κείμενο, βλ. ό.π. 328-332 και το σχεδιάγραμμα του λόγου παραπάνω στις σελίδες 179-180.

η άρτια κατασκευή της (351-355), η έντονη φιλοτιμία της (356-364), η παρουσία σε αυτήν σπουδαίων φιλοσοφών και νομοθετών, όπως ο Σωκράτης και ο Σόλων, η ίδρυση στην Αθήνα του Άρειου Πάγου, η εισαγωγή από την Αθήνα νέων πολιτικών ηθών, η θέσπιση σε αυτή των ψηφισμάτων και των πρεσβειών, η ίδρυση των Ελευσινίων μυστηρίων (365-374), η υπεροχή της σε σχέση με τις άλλες πόλεις ως προς τον χρόνο έναρξης, την ποιότητα και την ποσότητα των παραπάνω επιτευγμάτων (375-382) και το άριστο πολίτευμά της (383-391), το οποίο παρουσιάζεται αναλυτικότερα.

Ο Αίλιος Αριστείδης επιλέγει να κλείσει το εγκώμιο της Αθήνας με τα εξής δύο στοιχεία. Κατ' αρχάς προτάσσει μία περίληψη-επιστέγασμα των σημαντικότερων χαρακτηριστικών της πόλης, δηλαδή τις συνθήκες αξιοκρατίας, ισότητας και ελευθερίας στο πλαίσιο του αθηναϊκού πολιτεύματος, την προθυμία και την αυταπάρνηση των Αθηναίων στους πολέμους υπέρ της πόλης τους, τη μεταξύ τους ομόνοια και εμπιστοσύνη, την ανδρεία τους στις εκστρατείες, τους εμπεριστατωμένους λόγους τους στις πανηγύρεις και τις συνελεύσεις του δήμου, την οξύνοια και την πραότητα του δήμου, τη σοφία των φιλοσόφων της, τον σεβασμό προς αυτή εκ μέρους των άλλων πόλεων, την έντονη εύνοια των θεών σε βαθμό τέτοιο που να λειτουργεί τελικά σαν συγγενής ή σαν ύπαρχος των τελευταίων (392-401)⁵⁷¹. Στη συνέχεια ο Αριστείδης προτρέπει τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις να αποδεχθούν την ανωτερότητα της Αθήνας (402-403), ενώ στο τέλος προσφέρει τον λόγο του ως άλλο πέπλο στη θεά Αθηνά (404).

Εκτός από τη διαπιστωμένη, λοιπόν, προσπάθεια του Αίλιου Αριστείδη να συμβάλει στην αποτροπή αποσχιστικών τάσεων των ελληνικών πόλεων σε σχέση με την κεντρική ρωμαϊκή εξουσία⁵⁷², το εγκώμιο του κύρους και της δύναμης της αττικής διαλέκτου και η τελική προτροπή του ρήτορα προς τις ελληνικές πόλεις για την αποδοχή της ανωτερότητας της Αθήνας μάς οδηγούν και σε έναν άλλο απώτερο και ενδεχομένως πιο καίριο στόχο του

⁵⁷¹ Το γεγονός ότι η *φιλανθρωπία* των Αθηναίων δεν απαντά στην περιληπτική αυτή ανακεφαλαίωση του εγκωμίου της πόλης εξηγείται ίσως από το γεγονός πως τα στοιχεία που αναφέρονται στο τελικό αυτό κομμάτι μάλλον εσκεμμένα θυμίζουν πολύ έντονα τους *ἐπιταφίους* λόγους της κλασικής εποχής, όπου η *φιλανθρωπία* δεν εμφανιζόταν καθόλου. Αυτό όμως δεν αναιρεί τη μεγάλη έμφαση που της αποδίδεται στο 1/3 σχεδόν του λόγου, δηλαδή στις παραγράφους 49-316.

⁵⁷² Βλ. Saïd, *Rewriting*, 58-60.

Αριστείδη. Αφενός έχουμε την πιστή στα ρητορικά παραδείγματα των πανηγυρικῶν παναθηναϊκῶν λόγων πρόταση του Αριστείδη να λειτουργήσει η Αθήνα ως πρότυπο της ιδανικής πόλης, η οποία πρόταση γίνεται τόσο έμμεσα από το σύνολο του εγκωμίου της πόλης όσο και άμεσα στο τέλος του λόγου με την έντονη παραίνεση προς τους ακροατές να αποδεχθούν την ανωτερότητα της Αθήνας δίχως ζηλοφθονία αλλά με την πεποίθηση ότι δυνατή Αθήνα σημαίνει και δυνατές υπόλοιπες ελληνικές και ομόφυλες πόλεις⁵⁷³.

Από την άλλη η εστίαση του Αίλιου Αριστείδη αποκλειστικά στο ιστορικό παρελθόν της πόλης δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως αδιαφορία του ρήτορα για το παρόν της Αθήνας ή ως δείγμα της αυστηρής του προσήλωσης στα πρότυπά του από την ύστερη κλασική εποχή. Αντιθέτως ο Αριστείδης δείχνει να αξιοποιεί τις βασικές ιδέες για την πόλη της Αθήνας, όπως εμφανίζονται στους επιτάφιους λόγους του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. και στα κείμενα του Ισοκράτη, προκειμένου να αποδώσει στην Αθήνα του 2^{ου} αι. μ.Χ. την ιδιότητα του «καθαρού κέντρου» (pure center) γύρω από το οποίο συσπειρώνονταν και μέσω του οποίου νοσηματοδοτούνταν οι υπόλοιπες περιφερειακές πόλεις της Ελλάδας⁵⁷⁴.

Τέλος, έχουμε τα προσωπικά κίνητρα του ίδιου του Αίλιου Αριστείδη, που, ως ένας φημισμένος ρήτορας της εποχής του και με στόχο να διατηρεί την υψηλή κοινωνική του θέση καθώς και τα απορρέοντα από αυτήν προνόμια, προφανώς δεν έχανε ευκαιρία, όπως και οι περισσότεροι εκπρόσωποι της δεύτερης σοφιστικής, προκειμένου να υπενθυμίζει άλλοτε πιο άμεσα και άλλοτε πιο έμμεσα στο κοινό, που συνέρρεε στις παρουσιάσεις του, την ισχύ της Ρώμης και των εκπροσώπων της στις

⁵⁷³ Βλ. Αίλιος Αριστείδης, *Παναθηναϊκός*, 403-404, στο: Aelius Aristides (Lenz - Behr), 137, 4-13: ἀνθ' ὧν, ὧ ἄνδρες Ἕλληνες, οὔτε φθόνον εἰκὸς ἔχειν τῇ πόλει οὔθ' ὑποχωροῦντας αἰσχύνεσθαι, ἀλλὰ συναύξειν ἐκ τῶν ἐνόντων καὶ φιλοτιμῆσθαι. τῶν γὰρ Ἀθηναίων νικῶντων, παρ' ὑμῖν ἐστὶ τὸ νικᾶν. πάντας μὲν γὰρ ἀπάντων εἶναι ἀρίστους ἀδύνατον. ὥσπερ δὲ ὅταν στρατηγὸς προέχη, μετέχει τῆς δόξης ἡ πόλις, οὕτω τῆς ἡγουμένης πόλεως τὰ εἰκότα τιμωμένης ἅπασι μέτεστι τῆς φιλοτιμίας. οἶμαι δὲ οὐδ' αὐτοῖς Ἀθηναίοις φέρειν αἰσχύνην, ἂν τις αὐτοῖς πρεσβεύῃ τὴν ἀκρόπολιν. χρή τοίνυν καὶ ὑμᾶς, ὥσπερ ἀκρόπολιν τινα ἢ κορυφὴν νομίσαντας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ὁμοφύλων τὴν πόλιν καὶ ἔργῳ καὶ λόγῳ κοσμεῖν, καὶ μετέχειν τῆς δόξης, ἀλλ' οὐκ ἀποστερεῖσθαι νομίζοντας. [η υπογράμμιση είναι δική μου]

⁵⁷⁴ Βλ. Richter, *Cosmopolis*, 130: «If Rome is the ordered cosmopolis that contains and controls within itself the diversity of its empire, the diversity of Hellas is somehow redeemed by the purity and homogeneity of its center».

ανατολικές επαρχίες⁵⁷⁵. Επομένως, όπως έχει διαπιστωθεί ήδη από τους πρώτους μελετητές του λόγου, ο Αριστείδης, εκτός του ότι παράγει ένα εγκώμιο για την Αθήνα βάσει της παράδοσης των προγενέστερων παναθηναϊκῶν πανηγυρικῶν, αφήνει να εννοηθεί ότι στη θέση της Αθήνας είναι η ίδια η Ρώμη. Έτσι επεισόδια της αθηναϊκής ιστορίας, όπως ο αποικισμός, το επεισόδιο με τις Αμαζόνες, οι Περσικοί πόλεμοι, η περίοδος της Πενήντακονταετίας και η αντιμετώπιση των αποστατούντων πόλεων (Μήλος και Σκιάνη) προβάλλονται με τρόπο που να θυμίζει αντίστοιχες «ένδοξες» σελίδες της ιστορίας της Ρώμης⁵⁷⁶.

Με τον τρόπο αυτό κατορθώνει ο Αίλιος Αριστείδης να ικανοποιήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις προσωπικές του φιλοδοξίες κολακεύοντας είτε τους ρωμαίους συγκλητικούς είτε ακόμα και τον ίδιο τον αυτοκράτορα, που ενδεχομένως παρακολουθούσαν τον λόγο του. Από την άλλη όμως μέσω της έντονα νοσταλγικής του ματιάς στην φιλόανθρωπον Αθήνα του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. υπαινίσσεται ότι η Ρώμη έχει στα χέρια της τη συνταγή της επιτυχίας για τη διακυβέρνηση του αχανούς κράτους, που η ίδια δημιούργησε. Και η συνταγή δεν μπορεί να είναι άλλη από το να ακολουθηθεί και η Ρώμη μία ήπια φιλόανθρωπον πολιτική απέναντι στις επαρχίες της στο πρότυπο της πολιτικής που ασκούσε η Αθήνα στις σύμμαχες πόλεις και να αποδεχτεί επίσης τη μορφοποιητική δύναμη της ελληνικής γλώσσας, την οποία άλλωστε και ο ίδιος ο ρήτορας τόσο πολύ επ' ωφελεία του χρησιμοποιεί. Η υπεροχή της ελληνικής γλώσσας έναντι όλων των υπόλοιπων γλωσσών παρουσιάζεται αναλυτικά και για πρώτη φορά σε εγκώμιο της Αθήνας στις παραγράφους 322 έως και 330⁵⁷⁷, ενώ το πρίσμα

⁵⁷⁵ Γενικά για την προβολή των ευεργεσιών της Ρώμης από τους ρήτορες της αυτοκρατορικής εποχής βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éløge*, 751-754.

⁵⁷⁶ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éløge*, 754-762 και Saïd, *Rewriting*, 53-54.

⁵⁷⁷ Για το ότι η πρώτη αναφορά στη δύναμη της ελληνικής γλώσσας σε εγκωμιαστικό κείμενο για την Αθήνα απαντά στον Παναθηναϊκόν βλ. Αίλιος Αριστείδης, *Παναθηναϊκός*, 322-323, στο: Aelius Aristides (Lenz - Behr), 115, 22 - 116, 11: καὶ περὶ μὲν τούτων ἱκανά. ὧν δ' οὐδεὶς τὸ μέχρι τούτου, ὅσα γ' ἡμεῖς σύνισμεν, ἐν ταῖς κοιναῖς εὐφημίαις ἐμνήσθη, ταῦτα οὐ πρὶν εἰπεῖν παύσομαι. καὶ γὰρ ὥσπερ οὐ θεμιτόν μοι φαίνεται λόγοις τὰς πράξεις κοσμοῦντα τοῦ κατ' αὐτοὺς τοὺς λόγους μέρους παρελθεῖν τὴν μνησίαν. μόνοι γὰρ ἀπάντων ἀνθρώπων, τὸ λεγόμενον δὴ τοῦτο, ἀναίμακτον τρόπαιον ἐστήσατε, οὐκ ἀπὸ Βοιωτῶν οὐδ' ἀπὸ Λακεδαιμονίων οὐδὲ Κορινθίων, ἀλλ' ἀπὸ τῶν ὁμοφύλων ἀπάντων, λέγω δὲ οὐχ ὥς ἂν τις Ἕλληνας προσείποι πρὸς βαρβάρους ἀντιδιαιρούμενος, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ κοινοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, καὶ νίκην ἀνείλεσθε ἔντιμον καὶ μεγάλην κατὰ παντός τοῦ χρόνου, οὐ κατὰ τὴν ἐν Τανάγρα μάχην τὴν ἀμφισβητήσιμον οὐδὲ μὰ Δία κατὰ τὴν ἐν Μαραθῶνι τὴν τοσοῦτον

μέσα από το οποίο προβάλλεται είναι και πάλι αυτό της *φιλανθρωπίας* των Ελλήνων προς τις άλλες πόλεις⁵⁷⁸.

Συνολικά μέσα από το παράδειγμα του *Παναθηναϊκού* βλέπουμε, λοιπόν, κατά τον 2^ο αι. μ.Χ. να έχει μεν ελαχιστοποιηθεί το συμβουλευτικό κομμάτι, που χαρακτήριζε τους παλαιότερους *παναθηναϊκούς* πανηγυρικούς λόγους. Όμως από την άλλη βλέπουμε ότι στα αυτοτελή πλέον πανηγυρικά εγκώμια πόλεων με έμμεσο τρόπο λέγονται, προτείνονται ή και υπονοούνται πράγματα, που ίσως αλλιώς και να μη λέγονταν καθόλου, όπως είναι για παράδειγμα η επιμονή στην *φιλανθρωπίαν*, που μας παραπέμπει στην πολύ έμμεση αλλά σταθερή και επίμονη προτροπή του έλληνα ρήτορα προς τους ρωμαίους ιθύνοντες για μία συνολικά πιο *φιλάνθρωπον* πολιτική στις επαρχίες.

Επομένως σύμφωνα με τα παραπάνω έχουμε και στην περίπτωση του *Παναθηναϊκού* ένα ακόμα δείγμα έργου επιδεικτικής ρητορικής της δεύτερης σοφιστικής, το οποίο χρησιμοποιείται ως μέσο ιδεολογικής προπαγάνδας κατά της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Η συγκεκριμένη ήταν μία αρκετά διαδεδομένη τακτική των εκπρόσωπων της επιδεικτικής ρητορικής κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες στις ελληνόφωνες ανατολικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και τα τελευταία χρόνια έχει απασχολήσει τους μελετητές στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν ακόμα καλύτερα τον ειδικό και πολυπρισματικό χαρακτήρα της συγκεκριμένης περιόδου⁵⁷⁹. Ενδεικτικά είναι τα λόγια του L. Pernot στο

νικῶσαν, ἀλλ' ὥς ἀληθῶς τὴν πρέπουσαν ἀνθρώπῳ καὶ διηνεκῇ καὶ ἦν Διὸς παῖδα προσεῖπεν εὐσεβές. ἅπασαι γὰρ αἱ πόλεις καὶ πάντα τὰ τῶν ἀνθρώπων γένη πρὸς ὑμᾶς καὶ τὴν ὑμετέραν δίαίταν καὶ φωνὴν ἀπέκλινεν. [η υπογράμμιση είναι δική μου]

⁵⁷⁸ Για το ότι οι Αθηναίοι μοιράζονται με τους άλλους λαούς την ελληνική γλώσσα με την ίδια *φιλανθρωπίαν* με την οποία στο παρελθόν υπερασπίζονταν τους λαούς εκείνους που απειλούνταν στον πόλεμο βλ. Αίλιος Αριστείδης, *Παναθηναϊκός*, 330, στο: Aelius Aristides (Lenz - Behr), 118, 10 - 14: *πρότερον μὲν οὖν τοὺς καταφεύγοντας ἐφ' ὑμᾶς τῶν Ἑλλήνων διεσφύζετε, νυνὶ δ' ἀτεχνῶς πάντας ἀνθρώπους καὶ πάντα γένη τῇ καλλίστῃ τῶν εὐεργεσιῶν ἀνέχετε, ἡγεμόνες παιδείας καὶ σοφίας ἀπάσης γιγνόμενοι καὶ πάντας ἀπανταχοῦ καθαίροντες.*

⁵⁷⁹ Βλ. ενδεικτικά την παλαιότερη βιβλιογραφία για τον *Εἰς Ρώμην* (J.H. Oliver, P. Klein κ.ά.), όπου ο λόγος ερμηνεύεται αποκλειστικά σαν ένας από τους κατεξοχήν προπαγανδιστικούς υπέρ της Ρώμης λόγους της αυτοκρατορικής περιόδου. Για την εντελώς διαφορετική ερμηνευτική προσέγγιση των εγκωμίων της περιόδου ως μέσων υπονόμησης και άσκησης κριτικής επί της ρωμαϊκής κυριαρχίας, βλ. ενδεικτικά τα άρθρα των L. Pernot, F. Fontanella και C. Franco στο τρίτο μέρος του συλλογικού τόμου: Harris - Holmes, *Aelius*

πρόσφατα δημοσιευμένο άρθρο του για τη λειτουργία των ρητορικών εγκωμίων κατά την δεύτερη σοφιστική: «Sulla questione del rapporto tra le élites ellenofone e l'autorità romana, questione delicata, la retorica epidittica ha permesso forme di espressione attutite e discorsi che la danno a bere, in cui attese, condizioni e incrinature si esprimevano dietro l'apparenza dell'approvazione più entusiasta»⁵⁸⁰.

Προς ενίσχυση των παραπάνω αναφέρεται η μικρή ενότητα του Παναθηναϊκού με τίτλο «Τιμές που αποδόθηκαν στην πόλη από άλλους λαούς» (331-334). Σε αυτήν ο ρήτορας εστιάζει ειδικά στις τιμές που αποδόθηκαν στην Αθήνα από τους Μακεδόνες και από τους Ρωμαίους. Ωστόσο παρά το κλίμα της ευφορίας και την αίσθηση της καταξίωσης, που εμφανώς προσπαθεί να μεταδώσει ο ρήτορας μέσα από το συγκεκριμένο τμήμα του λόγου, χάρη σε δύο μικρές φράσεις, το *μικροῦ δεῖν* και το *μη ραδίως*⁵⁸¹, καταφέρνει την ίδια στιγμή να περάσει στον υποψιασμένο

Aristides, 217-251. Επίσης για την τακτική που ακολουθούσαν αρκετοί από τους Έλληνες ρήτορες και συγγραφείς των τριών πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, προκειμένου να περνούν έμμεσα τα αντιρωμαϊκά τους φρονήματα βλ. Pernot, *Elogio*, 291-295 και 296-297 για την τρίτη (*L'interpretatio Graeca della dominazione romana*) και την πέμπτη (*Riflessioni disilluse*) λειτουργία των εγκωμίων αντίστοιχα. Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 51-52. Τέλος, πολύ πρόσφατα ο T. Whitmarsh σε ένα ενδιαφέρον άρθρο του προσέγγισε ακόμα σφαιρικότερα το θέμα της έμμεσης αντίστασης των ελλήνων κατά της ρωμαϊκής αρχής, η οποία ήταν τελικά και η μόνη εφικτή μορφή αντίστασης λόγω της παντοδυναμίας της *Pax Romana*. Βλ. T. Whitmarsh, *Resistance is Futile? Greek Literary Tactics in the Face of Rome* στο: P. Schubert - P. Ducrey - P. Derron (εκδ.), *Les Grecs héritiers des Romains: huit exposés suivis de discussions* [Entretiens sur l'Antiquité classique, 59], Genève 2013, 57-78. Εκεί καταδεικνύονται τρία ξεχωριστά πεδία για την έμμεση εκδήλωση των αντιρωμαϊκών θέσεων: οι τόποι ως χώροι μνήμης του ελληνικού παρελθόντος, η ειδική πρόσληψη του επέκεινα χώρου και η αναπαράσταση του ανθρώπινου σώματος και δη του σώματος που έχει υποστεί βία. Έτσι σύμφωνα με τον T. Whitmarsh επιτυγχάνεται η «αντίσταση», η οποία ορίζεται ως προσπάθεια σφυρηλάτησης διακριτών ταυτοτήτων για όσους η ταυτότητά τους είναι συγκεχυμένη. Βλ. ό.π. 76: «... attempts to forge distinct identities precisely on the part of those whose identities are most confused».

⁵⁸⁰ Βλ. Pernot, *Elogio*, 298.

⁵⁸¹ Βλ. Αίλιος Αριστείδης, *Παναθηναϊκός*, 332, στο: Aelius Aristides (Lenz - Behr), 119, 17-23: ἡ τε νῦν ἀρχὴ γῆς τε καὶ θαλάττης, εἷη δὲ ἀθάνατος, οὐκ ἀναίνεται τὰς Ἀθήνας μὴ οὐκ ἐν διδασκάλων καὶ τροφῶν μέρει κοσμεῖν, ἀλλὰ τοσαύτη τῶν τιμῶν ἐστὶν ἡ περιουσία, ὥστε τοσοῦτον ἐτέρως ἢ πόλις πράττει τὰ νῦν, ὅσον οὐ πραγματεύεται. τὰ δὲ τῆς ἄλλης εὐδαιμονίας μικροῦ δεῖν παραπλήσιά ἐστιν αὐτῇ τοῖς ἐπ' ἐκείνων τῶν χρόνων, ὅτ' εἶχεν τῆς Ἑλλάδος τὴν ἀρχήν, καὶ προσόδων ἕνεκα καὶ προεδρίας καὶ τοῦ παρὰ πάντων συγκεχωρηκότος και στο ίδιο, 120, 14-21: Ἀλλὰ μὴν πέντε μὲν ἐστὶ μνήμη βασιλειῶν, μὴ γένοιτο δὲ πλειόνων. τούτων δ' ἐπὶ μὲν τῆς Ἀσσυρίων τῆς πρεσβυτάτης αἱ πρώται τῆς πόλεως

ακροατή με κεκαλυμμένο τρόπο το μήνυμα ότι παρά τις προσπάθειες των κατακτητών η Αθήνα δεν βρίσκεται σε κατάσταση το ίδιο ευδαίμονα με αυτή στην οποία βρισκόταν όταν ήταν ελεύθερη - ασκώντας έτσι μία πολύ επιδέξια έμμεση κριτική στην αυτή καθεαυτή ρωμαϊκή διακυβέρνηση του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁵⁸².

Επομένως η ανάγνωση του *Παναθηναϊκού*, όπως και των άλλων λόγων του Αίλιου Αριστείδη, είναι καλό να γίνεται και σε ένα δεύτερο πιο συγκαλυμμένο επίπεδο. Θα πρέπει να αποδεχτούμε το γεγονός ότι ο Έλληνας αυτός ρήτορας της εποχής των Αντωνίνων εκτός από όσα λέει ανοιχτά και άμεσα από τη θέση του συμβιβασμένου και ευνοημένου υποτελούς πολίτη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, στην οποία εύχεται μάλιστα σε ένα σημείο του λόγου του να είναι αθάνατη⁵⁸³, αρθρώνει και έναν πολύ πιο έμμεσο πολιτικό λόγο, που αντιτίθεται στη δύναμη της Ρώμης και νοσταλγεί την προγενέστερη ανεξαρτησία των Ελλήνων⁵⁸⁴.

Εκτός από την *φιλανθρωπίαν* των Αθηναίων ο δεύτερος άξονας γύρω από τον οποίο περιστρέφεται ο «αιρετικός» λόγος του Αριστείδη στον *Παναθηναϊκόν* είναι η ευσέβεια των κατοίκων της πόλης. Από τη μελέτη των κλασικών *ἐπιταφίων* λόγων και των *παναθηναϊκών πανηγυρικῶν* του Ισοκράτη βρίσκουμε αρκετές αναφορές στην εύνοια των θεῶν απέναντι στην Αθήνα, στη θεϊκή καταγωγή της, στη φιλοθεότητά της και στις πολλές θρησκευτικές εορτές, που διεξάγονταν στην Αθήνα, όπως και στην επιστασία της διεξαγωγής των Ελευσίνιων μυστηρίων⁵⁸⁵. Όμως η διαφορά

εἰσιν πράξεις, καὶ ὅσα τῶν θεῶν, εἰς τοῦτον ἐμπίπτει τὸν χρόνον. ἐπὶ δὲ τῆς δευτέρας ἤρετο ἡ πόλις. τὴν δὲ τρίτην διὰ τέλους ἐνίκησεν. ἐν δὲ τῇ τετάρτῃ μόνῃ μὲν ἀντέσχευ, ἄριστα δὲ ἀπὴν ἄλλαξεν τῶν ἄλλων. ἐπὶ δὲ τῆς πάντα ἀρίστης καὶ μεγίστης τῆς νυνὶ καθεστηκυίας τῆς πρεσβεΐας παντὸς ἔχει τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ πέπραγεν οὕτως, ὥστε μὴ ῥαδίως ἂν τινὰ αὐτῇ τὰρχαῖα ἀντὶ τῶν παρόντων συνεύξασθαι. [ἡ υπογράμμιση εἶναι δική μου]

⁵⁸² Βλ. Pernot, *Elogio*, 297-298. Για περαιτέρω παραδείγματα τέτοιων «*Riflessioni disilluse*» βλ. παραπάνω τη σημ. 579.

⁵⁸³ Βλ. παραπάνω στο χωρίο της σημ. 581 την παρενθετική φράση *εἷη δὲ ἀθάνατος*.

⁵⁸⁴ Ειδικά για τον Αίλιο Αριστείδη και για την αμφιθυμία του σε σχέση με τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία βλ. κατ' αρχάς τη μελέτη του S.A. Stertz, *Aelius Aristides' Political Ideas*, στο: W. Haase (εκδ.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (ANRW). Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Neuren Forschung. Teil II: Principat, Band 34,2: Sprache und Literatur*, Berlin - New York 1994, 1248-1270, *passim* και ειδικά τις σελ. 1268-1270 σημ. 86 και 87 για τη συγκεντρωμένη παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁸⁵ Βλ. C. Kelly, *Greek Piety in a Roman Context: Aelius Aristides's Panathenaic Oration, Digressus* 11 (2011), 51-73, 56 σημ. 17. Επιπλέον βάσει των στατιστικών στοιχείων του Perseus

είναι ότι, όπως αναφέρει και η C. Kelly, στα ρητορικά αυτά έργα, εκ των οποίων κάποια ήταν επίσης ιδιαίτερα μακροσκελή, όπως για παράδειγμα ο *Παναθηναϊκός* του Ισοκράτη, τα κεφάλαια που αναφέρονταν στη θρησκευτική υπεροχή της Αθήνας ήταν κατά μέσο όρο ένα με πέντε ανά έργο, ενώ αντιθέτως στον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη βρίσκουμε πάνω από πενήντα τέτοιες αναφορές διάσπαρτες μέσα στο κείμενο⁵⁸⁶.

Επίσης το ότι το στοιχείο της ευσέβειας είναι σημαντικό στον *Παναθηναϊκόν* φαίνεται από το γεγονός ότι σε μία από τις τελευταίες παραγράφους του λόγου, την 401, όπου έχουμε κατά τη γνώμη μας και την κορύφωση του λόγου, εμφανίζεται για πρώτη φορά και μάλιστα με κεκαλυμμένο τρόπο η πόλη να λαμβάνει τις θεϊκές ιδιότητες του αυτοκράτορα. Συγκεκριμένα ο ρήτορας μετά την επιγραμματική παράθεση όλων των θετικών χαρακτηριστικών της Αθήνας στις παραγράφους 392 με 400 λέει ότι, ενώ η Αθήνα μέχρι τότε εγκωμιαζόταν ως σοφίας *πρυτανείον* ως *Ἑλλάδος ἐστία* και ως [*Ἑλλάδος*] *ἔρεισμα*, τώρα πια όλα αυτά τα γνωρίσματα έχουν υποχωρήσει ενώπιον της πολύ ευρύτερης εμβέλειας της πόλης, που εμφανίζεται ως *θεῶν ὕπαρχος* ως [*θεῶν*] *συγγενής* και ως *εἰκόν*

Digital Library στον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη είναι σχεδόν 90 οι φορές που απαντά το ουσιαστικό *θεός*, 5 φορές που απαντά το επίθετο *θεῖος* και 4 φορές που απαντά ο κατά τα λοιπά ακόμα σπάνιος όρος *εὐσέβεια*. Για το ότι η έννοια της *εὐσέβειας* ήλθε στο προσκήνιο κυρίως μέσω των χριστιανών συγγραφέων από τον 4^ο αι. μ.Χ. και έπειτα είναι ενδεικτικό το ότι στο σύνολο των λόγων του Αίλιου Αριστείδη ο όρος *εὐσέβεια* απαντά μόλις 14 φορές σε αντίθεση με τον όρο *θεός*, που εμφανίζεται στο αριστείδιο *corpus* σχεδόν 4.000 φορές (!). Επίσης στον *Παναθηναϊκόν* και τον *Πανηγυρικόν* του Ισοκράτη είναι μόλις 9 και 10 φορές αντίστοιχα που απαντά το ουσιαστικό *θεός*, ενώ και στους δύο λόγους δεν απαντούν καθόλου οι όροι *θεῖος* και *εὐσέβεια*.

⁵⁸⁶ Βλ. Kelly, *Greek Piety*, 57 σημ. 18. Παρά τη χρήσιμη αυτή συγκεντρωτική υποσημείωση και την ενδιαφέρουσα βασική ιδέα για την έμφαση που δίνεται από τον Αίλιο Αριστείδη στην ευσέβεια της Αθήνας του 2^{ου} αι. μ.Χ. καθώς και τα τρία επιμέρους στοιχεία που εντοπίζει η C. Kelly, δηλ. την αποσιώπηση των σύγχρονων του Αριστείδη νεοεισηγμένων στην Αθήνα πανελλήνιων εορτών, όπως των *Πανελληνίων* και των *Αδριανείων*, την απόδοση του επίσης ρωμαϊκού θεσμού του *Πανελληνίου* στους θεούς και όχι στη Ρώμη (Kelly, *Greek Piety*, 67) και την έμμεση ταύτιση της πόλης με τον αυτοκράτορα στο τέλος μόλις του λόγου (ό.π. 72), το άρθρο στο σύνολό του πάσχει από χαλαρή συνοχή και επιχειρηματολογία, από ορισμένες φτωχές, ανακριβείς, πλεονάζουσες ή και υπερφορτωμένες υποσημειώσεις (βλ. σημ. 30, 31 32, 34 και 61) καθώς και από λάθη και παραλείψεις (για παράδειγμα βλ. σελ. 60, όπου αναφέρονται οι *τεχνίται* δίχως να δίνεται ακριβής ορισμός του όρου ή έστω κάποια βιβλιογραφική παραπομπή για το θέμα).

καὶ ὁρος τῆς ἀνθρωπείας φύσεως⁵⁸⁷. Βλέπουμε επομένως τον Αριστείδη να αποδίδει ευθέως στην Αθήνα τον ρόλο που επίσημα δικαιούτο να έχει μόνο ο Ρωμαίος αυτοκράτορας, δηλαδή τον ρόλο του εγγυητή της θεϊκής εὐνοίας και τον ρόλο του πρότυπου και του μέτρου του ανθρώπου, καθώς μόνο αυτός έχει άμεση συγγενική σχέση με τους θεούς μόνο αυτός μπορεί να έχει τον ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ ανθρώπων και θεών και μόνο αυτός μπορεί να λειτουργεί ως εἰκὼν θεοῦ.

Μέσω της παραπάνω φράσης-κατακλείδας ο Αίλιος Αριστείδης κατορθώνει δύο πράγματα: από τη μία πλευρά με την απόδοση θεϊκών ιδιοτήτων στην πόλη πετυχαίνει τον ύψιστο εγκωμιασμό της τελευταίας, ενώ από την άλλη με την έμμεση ταύτιση της Αθήνας, της πιο αντιπροσωπευτικής ελληνικής πόλης στη ρωμαϊκή επικράτεια, με τον ίδιο τον Ρωμαίο αυτοκράτορα και με την έμμεση αμφισβήτηση του ρόλου του τελευταίου ως απόλυτου εκφραστή της θρησκευτικής λατρείας πετυχαίνει να κλείσει τον μακροσκελή του λόγο με μία πλάγια αλλά αρκετά έντονη πράξη «αντίστασης» απέναντι στην κατακτήτρια Ρώμη. Πρόκειται για τη λεγόμενη «δια των λόγων αντίσταση» (“discursive” resistance) των Ελλήνων λογίων απέναντι στη ρωμαϊκή κυριαρχία με τη βοήθεια φαντασιακών αναπαραστάσεων, όπως ήταν η εικόνα της Αθήνας ως αυτοκράτορα-ιερέα σε έργα όχι μόνο ρητορικά αλλά και γεωγραφικά, βιογραφικά ή και μυθιστορηματικά⁵⁸⁸.

Ως εκ τούτου μέσα από την εξέταση των δύο βασικών παραμέτρων του εκτενούς αυτού εγκωμίου της Αθήνας του Αίλιου Αριστείδη, δηλαδή της αθηναϊκής φιλανθρωπίας και της αθηναϊκής εὐσεβείας στο πλαίσιο του ανεπαίσθητα προβαλλόμενου ασφυκτικού κλοιού της ρωμαϊκής κυριαρχίας, επιστρέψαμε στο βασικό θέμα που μας απασχολεί στην ενότητα αυτή. Είναι ο καθοριστικός ρόλος που έπαιξε ο Παναθηναϊκός στη

⁵⁸⁷ Βλ. Αίλιος Αριστείδης, *Παναθηναϊκός*, 401, στο: Aelius Aristides (Lenz - Behr), 137, 1-3: ἀλλ’ εἴ τινα χρη πόλιν θεῶν ὑπαρχον ἢ συγγενῇ προσειπεῖν ἢ τῆς φύσεως τῆς ἀνθρωπείας εἰκόνα καὶ ὅρον, ἢ δ’ ἂν μοι δοκεῖ δικαίως κληθῆναι. Βλ. επιγραμματικά Kelly, *Greek Piety*, 72.

⁵⁸⁸ Βλ. Whitmarsh, *Resistance*: 77: «This is what I mean by ‘discursive’ resistance: imaginative literature has the power to shift our perspectives, so that the reach of imperial control no longer seems infinite, but bounded and contained; and the defeated can become victors».

σταδιακή και μακρόχρονη διαμόρφωση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων της αυτοκρατορικής περιόδου και της ύστερης αρχαιότητας και η ειδική σημασία της πρωτοφανούς μεγάλης έκτασης του συγκεκριμένου λόγου. Το ερώτημα που προκύπτει άμεσα είναι το αν και κατά πόσο μέσω ενός άλλου - μικρότερης έκτασης - Παναθηναϊκού λόγου θα ήταν σε θέση ο ρήτορας να διατυπώσει την εμμονή του στις αρετές της *φιλανθρωπίας* και της *εὐσεβείας* και αφενός να ενημερώσει το ρωμαϊκό και ελληνικό κοινό του για την αναγκαιότητα μίας πιο *φιλανθρώπου* ρωμαϊκής πολιτική στις επαρχίες και αφετέρου να διατυπώσει την αμφισβήτηση της ρωμαϊκής *εὐσεβείας* και κατ' επέκτασιν της ρωμαϊκής πρωτοκαθεδρίας ως προς τα θρησκευτικά ζητήματα στην ελληνική επικράτεια και ειδικά σε μία πόλη με τόσο βαρύνουσα θρησκευτική σημασία, όπως ήταν η Αθήνα.

Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα είναι προφανής: αν η έκταση του Παναθηναϊκού δεν ήταν τόσο μεγάλη, δεν θα μπορούσαν να εμφανίζονται και να επανεμφανίζονται οι έννοιες της *φιλανθρωπίας* και της *εὐσεβείας* τόσο συχνά. Κι έτσι δεν θα μπορούσε να εμπεδωθεί στους αποδέκτες του λόγου η πεποίθηση ότι αυτές οι δύο ήταν οι βασικές αρετές των κατοίκων της Αθήνας τόσο διαχρονικά - από την αρχή της ιστορίας της - όσο και συγχρονικά κατά τον 2^ο αι. μ.Χ. Το αποτέλεσμα θα ήταν ότι δεν θα είχε μπορέσει τελικά ο Αίλιος Αριστείδης να περάσει στο κοινό του τα μηνύματα τα σύμφωνα με τα δεδομένα και τις ανάγκες της ρωμαιοκρατούμενης Ελλάδας του 2^{ου} αι. μ.Χ. και έτσι θα είχε υποπέσει στη στείρα και ανούσια μίμηση των προτύπων του, δηλαδή των *ἐπιταφίων* και των *παναθηναϊκῶν πανηγυρικῶν λόγων* της κλασικής εποχής.

Ο Παναθηναϊκός του Αριστείδη αποκτά, λοιπόν, κεντρική θέση στην ιστορία της επιδεικτικής ρητορικής γενικότερα και στην ιστορία του είδους των εγκωμίων πόλεων ειδικότερα. Αφενός είναι το πρώτο αμιγώς εγκωμιαστικό και το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης, που μας σώζεται, και το οποίο συντέθηκε δίχως άλλο εμφανή σκοπό πέραν του να εξάρει την πόλη της Αθήνας. Αφετέρου είναι το πρώτο τόσο εκτενές αυτοτελές εγκώμιο πόλης, που μας σώζεται, μέσω του οποίου ο συντάκτης του θέλησε να διατυπώσει θέσεις και απόψεις αρκετά αιρετικές για τα δεδομένα της εποχής, πράγμα που πέτυχε τελικά με έμμεσο τρόπο τόσο χάρη στη μεγάλη του έκταση όσο και χάρη στις περιοδικά επαναλαμβανόμενες κύριες θέσεις του. Οι πιο έντονα προβαλλόμενες ιδέες είναι εν προκειμένω η

φιλανθρωπία και η εὐσέβεια των κατοίκων της Αθήνας και με αφορμή αυτές είναι που καλεί ο Αίλιος Αριστείδης τους σύγχρονους του Αθηναίους να αναλάβουν λόγω του ισχυρού παρελθόντος τους έναν πιο ουσιώδη ρόλο στο ήδη προδιαγεγραμμένο τοπίο της μεγάλης ρωμαϊκής επικράτειας της αυτοκρατορικής περιόδου⁵⁸⁹.

Π.3.vi. Ο *Αντιοχικός του Λιβάνιου* ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης

Διακόσια χρόνια μετά την εκφώνηση του *Παναθηναϊκού* λόγου από τον Αίλιο Αριστείδη στα Παναθήναια του 155 μ.Χ. και μετά από δύο αιώνες κατά τους οποίους δεν μαρτυρούνται αυτοτελή εγκώμια πόλεων εκφωνείται στα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ. και συγκεκριμένα το 356 μ.Χ. στο πλαίσιο της γιορτής των *Όλυμπίων* στην Αντιόχεια το δεύτερο ανεξάρτητο εγκώμιο πόλης. Πρόκειται για τον *Αντιοχικόν* του Λιβάνιου, του πλέον προβεβλημένου εθνικού ρήτορα του 4^{ου} αι. μ.Χ.⁵⁹⁰. Όπως υπαινίσσεται ο ίδιος

⁵⁸⁹ Υπό το πρίσμα αυτό ίσως έτσι εξηγείται και η εμμονή του Αριστείδη με τις πολεμικές επιχειρήσεις των Αθηναίων της κλασικής περιόδου σε αντίθεση με το πολύ περιορισμένο ενδιαφέρον του για τη συνεισφορά της Αθήνας στον πολιτισμό, το οποίο ενδιαφέρον εξαντλείται στην αττική διάλεκτο (βλ. παραπάνω σελ. 198, σημ. 577). Η συγκεκριμένη ανισορροπία προφανώς και σχετίζεται με τον μιλιταριστικό κυρίως χαρακτήρα της αθηναϊκής *φιλανθρωπίας*, η οποία διατρέχει το σύνολο του λόγου ως συνεκτικός λώρος, αλλά από την άλλη υπάρχει και η υπόνοια ότι ο Αίλιος Αριστείδης - ακολουθώντας την τάση κι άλλων ελλήνων λόγιων της εποχής του, όπως ήταν ο Πλούταρχος και ο Παυσανίας - προτίμησε να εγκωμιάσει τα πολεμικά κατορθώματα των κατοίκων της κλασικής Αθήνας και όχι τα πολιτιστικά τους επιτεύγματα, διότι οι Ρωμαίοι δεν μπορούσαν τόσο εύκολα να σφετεριστούν τα πολεμικά κατορθώματα των Ελλήνων, όπως είχαν ήδη κάνει με την ελληνική γλώσσα και τη λογοτεχνία [βλ. τις περιλήψεις των σχετικών ομιλιών του A. Wenzel στο πλαίσιο της 141ης και 142ης συνάντησης της *American Philological Association* στο San Antonio, TX το 2011 για την έμφαση που δίνουν ο Πλούταρχος, ο Αίλιος Αριστείδης και ο Παυσανίας στις εν γένει στρατιωτικές επιτυχίες των Ελλήνων.]

⁵⁹⁰ Για τη χρονολόγηση, την έκδοση, τη μετάφραση και τον σχολιασμό του *Αντιοχικού* βλ. αντίστοιχα P. Petit, *Zur Datierung des 'Antiochikos' (or. 11) des Libanios*, στο: G. Fatouros - T. Krischer (εκδ.), *Libanios [Wege der Forschung, 621]*, Darmstadt 1983, 129-149, *Libanii Opera*, Vol. 1.2: *Orationes VI-XI*, R. Foerster (εκδ.), Lipsiae 1903 [ανατ. Hildesheim 1998], 437 - 535, G. Downey, *Libanius' Oration in Praise of Antioch*, *Proceed. Americ. Philos. Soc.* 103/5 (1959), 652-686, G. Fatouros - T. Krischer, *Libanios, Antiochikos (or. XI): Zur heidnischen Renaissance in der Spätantike*, Wien-Berlin 1992 καθώς και τη μελέτη της M. Francesio, *L'idea di Città in Libanio*

σε μία από τις επιστολές του⁵⁹¹ αλλά και όπως συνάγεται από τον όρο βιβλίον με τον οποίο χαρακτηρίζει το πόνημά του στην εισαγωγή του λόγου του⁵⁹², ο *Αντιοχικός* μάλλον εκφωνήθηκε αρχικά σε μία πιο σύντομη εκδοχή του και στη συνέχεια εμπλουτίστηκε τόσο ώστε η τελική του έκταση να είναι τόσο μεγάλη όσο τα 3/4 περίπου του λόγου του *Αριστείδη*.

Ο λόγος προς τιμήν της Αντιόχειας εκφωνήθηκε, όπως και ο *Παναθηναϊκός*, με μοναδικό σκοπό να προσφερθεί ως πανηγυρικός-δώρο προς τιμήν της πόλης τέλεσης των *Ολυμπίων*. Ο αμιγώς επιδεικτικός και διόλου - εμφανώς τουλάχιστον - πολιτικός ή συμβουλευτικός χαρακτήρας του *Αντιοχικού*, η περιλαμβανόμενη σε αυτόν αναλυτική εγκωμιαστική έκφραση της πόλης και των προαστείων της και η μεγάλη έκταση του λόγου είναι τα τρία βασικά στοιχεία του *Αντιοχικού* που θα εξεταστούν στη συνέχεια. Ο σκοπός μας είναι να φανούν τα εξής: πρώτον, ότι ο *Αντιοχικός* συγκεντρώνει, όπως και ο *Παναθηναϊκός* του Αίλιου *Αριστείδη*, τα χαρακτηριστικά εκείνα που τον καθιστούν ένα τυπικό εκτενές αυτοτελές εγκώμιο πόλης και μάλιστα το δεύτερο στη σειρά μετά τον *Παναθηναϊκόν*,

[Geographica Historica, 18], Stuttgart 2004. Αναλυτική βιβλιογραφία για τον Λιβάνιο μπορεί να βρει κανείς στον ιστότοπο του *Centre Libanios* στο Montpellier: http://recherche.univ-montp3.fr/cercam/article.php3?id_article=250#tt, ενώ για τα πιο πρόσφατα άρθρα σχετικά με τον *Αντιοχικό* βλ. C. Saliou, *Antioche decrite par Libanios. La Rhétorique de l'espace urbain et ses enjeux au milieu du quatrième siècle*, στο: Amato - Roduit - Steinrück, *Approches*, 273-285, της ίδιας, C. Saliou, *Rhétorique et réalités: l'eau dans l'Éloge d'Antioche* (Libanios, Or. XI), *Chronos* 13 (2006), 7-27, της ίδιας, *L'Éloge d'Antioche* (Libanios, discours 11 = *Antiochikos*) et son apport à la connaissance du paysage urbain d'Antioche, στο: *Pour un «Lexicon Topographicum Antiochenum»*. *Les sources écrites de l'histoire du paysage urbain d'Antioche sur l'Oronte* (20 et 21 septembre 2010, Université de Paris-8), 43-56, τη βιβλιοκριτική από τον H.-U. Wiemer <http://www.sehepunkte.de/2006/03/8350.html> και του ίδιου, *Vergangenheit und Gegenwart im Antiochikos des Libanios*, *Klio* 85 (2003), 442-468. Επίσης βλ. τις ακόλουθες δημοσιεύσεις, οι οποίες μεταξύ άλλων αναφέρονται και στον *Αντιοχικόν*, A. Pellizzari, *Tra retorica, letteratura e epigrafia: esempi di laudes urbium tardoantiche*, *Historika* 1 (2011), 123-144 και του ίδιου, 'Salvare le città': lessico e ideologia nell'opera di Libanio, *Koinonia* 35 (2011), 45-62. Τέλος, πολύ πρόσφατα κυκλοφόρησε το άρθρο της L.-N. André, *L'image de la fluidité dans la construction du paysage urbain d'Antioche chez Libanios: pour une poétique de «l'effet de retour»*, στο: E. Amato - V. Fauvinet-Ranson - B. Pouderon (εκδ.), *EN ΚΑΛΟΙΣ ΚΟΙΝΟΠΡΑΓΙΑ. Hommages à la mémoire de Pierre-Louis Malosse et Jean Bouffartigue*, *Revue des Études Tardo-antiques* (RET), Supplément 3 (2014), 29-51, ενώ βρίσκεται στο στάδιο της εκτύπωσης η έκδοση και ο σχολιασμός του *Αντιοχικού* από τους C. Saliou, M. Casevitz και O. Lagacherie στο πλαίσιο των εκδόσεων της Collection des Universités de France (collection Budé).

⁵⁹¹ Βλ. Λιβάνιος, *Επιστολές*, 36, 2.

⁵⁹² Βλ. Λιβάνιος, *Λόγοι*, 11, 3.

δεύτερον, ότι μέσω της δυναμικής εισχώρησης σε αυτόν της περιγραφής-έκφρασεως του τοπίου της πόλης ο συγκεκριμένος λόγος του Λιβάνιου ολοκλήρωσε και έκλεισε τη μακρά εξελικτική πορεία του είδους των αυτοτελών εκτενών εγκωμίων πόλεων της αρχαιότητας και, τρίτον, ότι και αυτός, όπως το πρότυπό του, ο Παναθηναϊκός του Αίλιου Αριστείδη, απέκτησε βαρύτητα και λειτούργησε ως φορέας πολιτικών μηνυμάτων ακριβώς χάρη στη μεγάλη του έκταση.

Προϋπόθεση ωστόσο και οδηγός μας για τη διερεύνηση των παραπάνω ζητημάτων είναι η σύνταξη ενός ορθολογικού, σαφούς και κοντά στη ρητορική παράδοση και τα ρητορικά εγχειρίδια σχεδιαγράμματος, όπως το παρακάτω.

Προοίμιον (1-12)

Θέσις και φύσις (13-41)

Γένος (οίκιστής, οικήσαντες και κατάσχοντες) (42-131)

Έπιτηδεύσεις και πράξεις οικούντων (132-195)

Κατὰ τὴν τῆς πολιτείας κατάστασιν

Εγκώμιο της βουλῆς (132-149)

- Λειτουργίες-ευεργετισμός (134-138)
- Πολιτικός ρόλος της βουλῆς (139-149)

Εγκώμιο των πολιτῶν (δῆμος) (150-195)

- Πολιτικές και πολεμικές αρετές Αντιοχέων (150-162)
- Παραλληλισμός Αθηναίων και Αντιοχέων ως προς τη γενναιότητα, τη φιλανθρωπία, την πολεμική ετοιμότητα και τη ρητορική δεινότητα (163-195)

Έκφρασις πόλεως⁵⁹³ (196-269)

⁵⁹³ Η ενότητα που επιγράφεται ως *έκφρασις* μπορεί εναλλακτικά να χαρακτηριστεί ως *κατὰ τὰς βαναύσους τέχνας έπιτηδεύματα*, στην οποία βέβαια δεν θα μπορεί πλέον να είναι ενταγμένη η ειδυλλιακή περιγραφή του προαστείου Δάφνη, διότι εκεί δεν περιλαμβάνονται κτήρια, αλλά τμήματα του φυσικού τοπίου.

Το κέντρο της πόλης (196-229): πανοραμική όψη του κέντρου της πόλης (196-269): παλιά πόλη (στοές και αψιδωτοί δρόμοι), νέα πόλη (τείχη, παλάτι, στοές και αψιδωτοί δρόμοι), εύκολη επικοινωνία των ανθρώπων, ιππόδρομος, θέατρο, λουτρό, ιδιωτικές κατοικίες, ευνοϊκός δυτικός άνεμος, οικοδομική ανάπτυξη

Τα προάστεια (230-243)

Γενική όψη των προαστείων (230-232)

Το προάστειο Δάφνη [*locus amoenus*]⁵⁹⁴ (233-243): ειδυλλιακή διαδρομή προς το προάστειο, πλούσια βλάστηση, αρχιτεκτονική, αφθονία νερού και ιερότητα

Η ζωή μέσα στην πόλη (244-269)

Μεγάλη επάρκεια σε νερό (244-248)

Μάταιη η σύγκριση των διαφόρων τμημάτων της πόλης (249-250)

Ανθηρό εμπόριο (251-264): πλούτος αγαθών για όλους, πολλές αγορές και καταστήματα που παραμένουν ανοιχτά μέρα νύχτα, εύκολη μεταφορά των προϊόντων μέσω της λίμνης και του ποταμού

Εορταστικός χαρακτήρας της πόλης (265-269)

Επίλογοι (270-272): σύντομη σύγκριση με άλλες πόλεις, ο ρήτορας ξεπλήρωσε το χρέος του προς την πόλη

Από τη σχηματική παρουσίαση του περιεχομένου φαίνεται κατ' αρχάς ότι η βασική πρόθεση του ρήτορα ήταν να εγκωμιάσει τη γενέτειρά του και ότι δεν αποσκοπούσε σε τίποτε άλλο πλην αυτού. Όπως και στον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη έτσι και στον *Άντιοχικόν* απουσιάζει η όποια ένδειξη για το ότι ο Λιβάνιος ήθελε να συμβουλέψει με κάποιο τρόπο τους συμπολίτες του ή για το ότι σκόπευε να περάσει οιοδήποτε πολιτικό μήνυμα. Η διαπίστωση αυτή σε συνδυασμό με το δεδομένο πανηγυρικό παραστασιακό πλαίσιο εκφώνησης του λόγου συνηγορούν στο ότι πρόκειται και στη περίπτωση του *Άντιοχικού* για ένα τυπικό δείγμα αυτοτελούς εγκωμίου πόλης, το δεύτερο στη σειρά που μας σώζεται μετά τον *Παναθηναϊκόν* του Αριστείδη. Το ερώτημα είναι αν και στην περίπτωση

⁵⁹⁴ Για την έννοια του *locus amoenus* βλ. παρακάτω σελ. 237-240.

του *Ἀντιοχικοῦ* η μεγάλη έκταση του λόγου είχε την ίδια καταλυτική σημασία, όπως είδαμε ότι είχε και στην περίπτωση του *Παναθηναϊκοῦ*, και αν χάρη στην έκταση αυτή του λόγου του κατόρθωσε τελικά και ο Λιβάνιος, όπως και ο προκάτοχός του Αριστείδης, να περάσει με έμμεσο τρόπο πολιτικά ή άλλα μηνύματα, επίκαιρα της εποχής του, τα οποία είτε δεν του επιτρεπόταν είτε δεν είχε την ευκαιρία να εκφράσει μέσω άλλων λόγων του⁵⁹⁵.

Το παραπάνω σχεδιάγραμμα του *Ἀντιοχικοῦ* έχει μεν ορισμένες ομοιότητες με το σχεδιάγραμμα το προτεινόμενο από την C. Saliou στο άρθρο της για τον ρόλο-κλειδί του νερού στον *Ἀντιοχικόν*⁵⁹⁶, αλλά στο σύνολό του διαφοροποιείται αισθητά από αυτό.

Πρώτον, δεν ακολουθεί την επιλογή της C. Saliou βάσει της οποίας οι παράγραφοι 13 έως 41 για τη θέση, τη φύση, το κλίμα και την απόσταση της Αντιόχειας από τη θάλασσα εντάσσονται στην ευρύτερη ενότητα με τίτλο «Le passé». Ο λόγος είναι ότι αφενός δεν μπορεί αυτά τα μόνιμα και διαχρονικά στοιχεία της πόλης να αποτελούν τμήμα μίας συγκεκριμένης χρονικής βαθμίδας και μάλιστα της παρελθοντικής και ότι αφετέρου μία τέτοια επιλογή δεν συμφωνεί καθόλου με τις προηγηθείσες μενάνδρειες οδηγίες, οι οποίες ή ούτως ή άλλως προβλέπουν ξεχωριστή ενότητα που να αφορά στα ειδικά γεωγραφικά χαρακτηριστικά των εγκωμιαζόμενων πόλεων⁵⁹⁷. Επιπλέον ο χωρισμός του *Ἀντιοχικοῦ* από την C. Saliou σε δύο μεγάλα τμήματα (12-131 και 132-269) με βάση τις δύο χρονικές βαθμίδες, παρελθόν και παρόν, είναι επίσης στοιχείο ασύμβατο με τις οδηγίες του Μένανδρου⁵⁹⁸.

Ανάλογο διμερή χωρισμό του λόγου σε «παρελθόν και «παρόν» προτείνει η C. Saliou και στο πιο πρόσφατο άρθρο της⁵⁹⁹, ενώ με παρόμοιο τρόπο και αντίθετα πάλι με τη δομή του *Παναθηναϊκοῦ* και τις οδηγίες του Μένανδρου επιλέγει και η L.-N. André να χωρίσει τον *Ἀντιοχικόν* σε δύο

⁵⁹⁵ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.v. «Ο Παναθηναϊκός του Αίλιου Αριστείδου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης» τις σελ. 199-205.

⁵⁹⁶ Βλ. Saliou, *Rhétorique*, 13-14.

⁵⁹⁷ Βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 346,27-351,19 στο: Menandrus (Russell - Wilson), 32-42 και Saliou, *Rhétorique*, 15.

⁵⁹⁸ Βλ. παραπάνω το σχεδιάγραμμα στις σελ. 151-153.

⁵⁹⁹ Βλ. Saliou, *L'Éloge* (ό.π. σημ. 494) με τα υποκεφ.: «Origines mythologiques et récits de fondation», «La période hellénistique» και «Le présent».

μεγάλες ενότητες, δηλαδή στο «παρελθόν» και στο «παρόν»⁶⁰⁰. Παραδόξως δε την επιλογή αυτού του διμερούς χωρισμού με κριτήριο τη χρονική βαθμίδα τη στηρίζουν και οι δύο όχι στη ρητορική παράδοση των εγκωμίων πόλεων αλλά σε κάποια βαθύτερη πρόθεση του Λιβάνιου να εμφανίσει το παρελθόν και το παρόν της Αντιόχειας ως μία ενιαία πραγματικότητα, πράγμα που σύμφωνα με τις παραπάνω μελετήτριες επιτυγχάνεται κυρίως μέσω της εμμονής του ρήτορα σε ορισμένα στοιχεία της όψης της πόλης, όπως στο σύστημα υδροδότησής της⁶⁰¹.

Υπάρχουν ορισμένα αρχαιολογικά δεδομένα που συνηγορούν στο ότι μέρος του υδραγωγείου της ύστερης αρχαιότητας υπήρχε ήδη από την ελληνιστική εποχή στην Αντιόχεια⁶⁰², όμως η στο σύνολό της αρκετά ενδιαφέρουσα άποψη των C. Saliou και L.-N. André δεν τεκμηριώνεται ικανοποιητικά. Πρώτον, τα στοιχεία που αφορούν στην όψη της πόλης κατά το «παρελθόν», δηλαδή κατά την ελληνιστική εποχή, καταλαμβάνουν πολύ μικρότερη έκταση (118-125) αναλογικά τόσο με το σύνολο της «ιστορικής αναδρομής» (42-130) όσο και με τη μεγάλη ενότητα που αφορά στην όψη της πόλης στο «παρόν» (196-243). Δεύτερον, ο Λιβάνιος δεν δείχνει μέσα από το σύνολο του λόγου του να ενδιαφέρεται να εστιάσει στη διαχρονικότητα του συγκεκριμένου στοιχείου υποδομής της πόλης, δηλαδή του υδραγωγείου της. Η εστίασή του σε αυτό, όπως και σε όλα τα άλλα εξωτερικά γνωρίσματα της πόλης, γίνεται με γνώμονα το παρόν και μόνο και μάλιστα με πολύ πυκνό και εμφατικό τρόπο, όπως σωστά τονίζει η L.-N. André σε

⁶⁰⁰ Βλ. André, *L'image*, 33: «Dans la même vision panoramique qu'offre ce discours, en dehors des temps mythologiques imposés par la logique étiologique, se mêle deux strates temporelles distinctes: la ville à la période hellénistique et la ville au présent du discours, c'est-à-dire en 356 ap. J.-C.».

⁶⁰¹ Βλ. Saliou, *L'Éloge*, 49: «Dans son récit de la période hellénistique, Libanios cherche à mettre en évidence l'existence d'une harmonie entre le présent et le passé de la ville tout en rappelant les liens privilégiés qui unissaient les dieux à la cité. Les références à l'espace urbain présentes dans ce récit répondent pour l'essentiel à ces deux objectifs. [...] Un certain nombre d'éléments de l'espace urbain mentionnés dans le cadre du récit de la période hellénistique réapparaîtront dans la description de la ville actuelle» και André, *L'image*, 33: «Si les preuves archéologiques permettent de savoir que l'aménagement des aqueducs mentionnés dans les développements descriptifs de la ville (§ 243) comme réalisations datant des souverains hellénistiques (§ 125) est vrai d'un point de vue historique - ce qui démontre que Libanios ne mélange pas toujours les strates temporelles et les réalités urbanistiques - il n'en résulte pas moins que le discours construit, sur le plan spatial et temporel, une image unifiée de la ville d'Antioche» [οι υπογραμμίσεις στα παραπάνω δύο αποσπάσματα είναι δικές μας].

⁶⁰² Βλ. Saliou, *L'Éloge*, 49 σημ. 2.

άλλα σημεία του άρθρου της⁶⁰³. Η δυσκολία και των δυο μελετητριών να υποστηρίξουν την αρχική τους θέση βρίσκεται στην εξ αρχής αποπροσανατολιστική προσπάθειά τους να τονίσουν την ηθελημένη γεφύρωση του παρελθόντος και του μέλλοντος της πόλης εκ μέρους του Λιβάνιου. Πρόκειται για μία γεφύρωση που - κατά τη γνώμη μας - δεν έχει κάποιο ιδιαίτερο νόημα σε έναν λόγο όπως είναι ο *Ἀντιοχικός*, που, όπως φαίνεται στο προτεινόμενο σχεδιάγραμμα, είναι δομημένος κατά τα 2/3 της συνολικής του έκτασης στο μενάνδρειο τρίπτυχο της *θέσεως*, του *γένους* της πόλης και των *ἐπιτηδεύσεων-πράξεων* των κατοίκων της.

Δεύτερον, η C. Salou δεν αναφέρεται ρητά στο πολύ σημαντικό τμήμα των εγκωμίων πόλεων, δηλαδή το *γένος* τους. Αυτό σύμφωνα με τον Μένανδρο ακολουθεί το κομμάτι για τη *θέσιν* και την *φύσιν* των πόλεων, «διαίρεται δὲ εἰς οἰκιστάς, εἰς τοὺς οἰκήσαντας, εἰς τὸν χρόνον, εἰς τὰς μεταβολάς, εἰς τὰς αἰτίας ἀφ' ὧν αἱ πόλεις οἰκοῦνται»⁶⁰⁴ και έχει ως βασικό του άξονα την *εὐγένειαν*, δηλαδή την ευγενική καταγωγή όσων συμμετείχαν στην ίδρυση και την περαιτέρω πορεία της πόλης, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από τις φράσεις «ἐχόμενον δ' ἂν εἴη διελθεῖν περὶ τῆς εὐγενείας τῶν κατασχόντων τὴν χώραν καὶ τῶν πρώτων καὶ τῶν δευτέρων καὶ τῶν ἐπ' ἐκείνοις καὶ δεῖξαι πᾶσιν» και «σκοπεῖτω δὴ τις τὴν εὐγένειαν καὶ ὥς ὅτιπερ κράτιστον τῶν ἑκασταχοῦ, τοῦτο ἐνταυθοῖ συνερρῶηκεν».⁶⁰⁵ Αντιθέτως η C. Salou έχει αυθαίρετα ταυτίσει το *γένος* με την ίδρυση της πόλης (1.2.1. Origines et fondation: le genos de la cite) και αντί για τους διαχρονικά *οἰκήσαντες* και *κατάσχοντες* την Αντιόχεια έχει χωρίσει την ενότητα αυτή του λόγου με βάση το αναχρονιστικό κριτήριο της διάκρισης

⁶⁰³ Βλ. André, *L'image*, 32: «Le paysage d'Antioche n'est pas un pur produit rhétorique de même qu'il n'est pas seulement une réalité urbanistique et topographique: c'est un objet tiers enraciné dans la réalité d'une ville et de son arrière-pays et transformé par l'action d'un regard cultivé, expression d'une identité précise. Bien qu'elle ne singularise pas forcément l'Antiochikos par rapport à la topique épideictique et à l'héritage rhétorique qui lui échoie, cette composition constitue cependant une singularité de perception du paysage urbain caractéristique de la pensée et de la culture de la fin de l'Antiquité. *Le cas d'Antioche est alors paradigmatique de cette perception singulière du paysage urbain du fait de l'expérience dynamique qui en est proposée*» [η υπογράμμιση είναι δική μου].

⁶⁰⁴ Βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 353.5-8, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 46: *Δεύτερος δ' ἂν εἴη τόπος ὁ τοῦ γένους καλούμενος, διαίρεται δὲ εἰς οἰκιστάς, εἰς τοὺς οἰκήσαντας, εἰς τὸν χρόνον, εἰς τὰς μεταβολάς, εἰς τὰς αἰτίας ἀφ' ὧν αἱ πόλεις οἰκοῦνται*

⁶⁰⁵ Βλ. Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός* 42 και 57 στο: Libanius (Foerster), 450 και 454 αντίστοιχα.

των περιόδων της ιστορίας της πόλης σε μυθική εποχή και σε ιστορική (Les temps legendaires, 44-58 και Les temps historiques, 59-130), κάτι που δεν βρίσκουμε ούτε στον Μένανδρο αλλά ούτε και σε κάποιον άλλο από τους αρχαίους συγγραφείς.

Τρίτον, η C. Saliou σωστά μεν περιλαμβάνει σε μία ενότητα τις παραγράφους 133-195, διότι πράγματι το κομμάτι αυτό αναφέρεται στις *ἐπιτηδεύσεις* των κατοίκων της πόλης, των σύγχρονων του Λιβάνιου. Ωστόσο τελικά διαφοροποιείται από τις οδηγίες του Μένανδρου δίνοντας στην ενότητα αυτή τον τίτλο «Portrait moral de la cité» και μάλιστα χρίζοντάς την ως πρώτο τμήμα της ευρύτερης ενότητας με τίτλο «Le présent». Ένας τέτοιος χωρισμός όμως είναι αντίθετος με τις οδηγίες του Μένανδρου, ο οποίος δεν αναφέρει καν την ιστορία των πόλεων και την ηθική των κατοίκων τους ως αναγκαίες παραμέτρους του εγκωμιασμού των πόλεων⁶⁰⁶. Επιπλέον η C. Saliou, ενώ σωστά αποδίδει τις παραγράφους 133-149 στο εγκώμιο της *βουλῆς*, στη συνέχεια διαχωρίζει τις επόμενες σαράντα παραγράφους σε δύο τμήματα: στον έπαινο του δήμου της πόλης μέσα από τη στάση του στα πολιτικά θέματα (150-162) και στον έπαινο του δήμου μέσα από τη σύγκρισή του με τον δήμον της Αθήνας ως προς τη γενναιότητα, τη φιλανθρωπία, την πολεμική ετοιμότητα και τη ρητορική ικανότητα (163-195)⁶⁰⁷. Όμως αυτές όλες οι παράγραφοι απαρτίζουν - κατά τη γνώμη μας - μία ενιαία ενότητα (133-195), η οποία χωρίζεται σε δύο διαφορετικά αλλά σχεδόν ισόποσα τμήματα: τον έπαινο της *βουλῆς* και τον έπαινο του δήμου⁶⁰⁸. Είναι δε πολύ πιθανό μέσα από αυτή την εξισορρόπηση

⁶⁰⁶ Βλ. παραπάνω το σχεδιάγραμμα στις σελ. 151-153.

⁶⁰⁷ Όσον αφορά στις τρεις τελευταίες παραγράφους 193-195, συμφωνούμε με την C. Saliou για το ότι λειτουργούν ως μία ήπια μετάβαση από την ενότητα που αναφέρεται στις *ἐπιτηδεύσεις* και τις *πράξεις* των κατοίκων στην όψη της πόλης. Ωστόσο θεωρούμε ότι στόχος του Λιβάνιου δεν ήταν τόσο να εγκωμιαστούν οι *ἄρχοντες* για τη διάθεσή τους να στολίσουν με οικήματα την πόλη όσο το να εγκωμιαστεί συνολικά η ατμόσφαιρα στην πόλη, που δημιουργεί τέτοιου είδους διάθεση στους *ἐπὶ τὰς ἀρχὰς ἰόντας*. Αυτό δεν προβάλλεται στο σχεδιάγραμμα της C. Saliou, όπου η ενότητα τιτλοφορείται ως «Transition: l'activité ediltaire des notables».

⁶⁰⁸ Αντίθετα με την J. Ploka, *Griechische Christen - Christliche Griechen. Plausibilisierungsstrategien des antiken Christentums bei Origenes und Johannes Chrysostomos* [Studien und Texte zu Antike und Christentum, 30], Tübingen 2006, 184, σημ. 47 και 48, όπου το τμήμα που αποδίδεται στον δήμο εμφανίζεται εσφαλμένα να είναι μόλις τρεις παράγραφοι, με σκοπό να ενισχυθεί η θέση της αρθρογράφου ότι μέσα από αυτή την ανισορροπία τονίζεται περαιτέρω το εγκώμιο της *βουλῆς*.

του ρόλου της βουλῆς και του δήμου να προσπάθησε ο Λιβάνιος να αμβλύνει κάπως το αίσθημα της ανασφάλειας που υπήρχε στο ακροαματικό - αναγνωστικό κοινό του *Αντιοχικοῦ* λόγω της δραματικής μείωσης των μελών της βουλῆς ἤδη στα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ.⁶⁰⁹. Από την ἄλλη η ἀκόμα ενεργή παρουσία της βουλῆς στην Αντιόχεια του 4^{ου} αι. μ.Χ. και η σημασία που δείχνει ὅτι εἶχε το πολιτικό αὐτό ὄργανο για τη συνολική ευημερία της πόλης ἀλλά και η ανησυχία του Λιβάνιου για την προϊούσα μέσα στον 4^ο αι. μ.Χ. κατὰπτωση του συγκεκριμένου θεσμοῦ, η οποία ἔχει διαπιστωθεῖ ἐδῶ και δεκαετίες ἀπὸ τους ιστορικούς της ὕστερης αρχαιότητος⁶¹⁰, μάλλον επιβεβαιώνει τελικά το πόρισμα της μελέτης του P. Kloeg για την ἀντίστοιχη αὐξηση του πληθυσμοῦ της Αντιόχειας κατὰ τον 2^ο αι. μ.Χ.⁶¹¹ ἀλλά και ἄλλες μελέτες που ἔχουν γίνει σχετικά με τους παράγοντες που συντέλεσαν στο να ἐξελιχθούν η Ρώμη, η Αλεξάνδρεια και η Καρχηδόνα στις μεγαλοπόλεις της εποχῆς ἐκείνης⁶¹².

Σύμφωνα με την ἀρκετά καλὰ τεκμηριωμένη ἀποψη του P. Kloeg η πληθυσμιακή αὐξηση στην Αντιόχεια του 2^{ου} αι. μ.Χ. οφειλόταν σε ἀμιγῶς πολιτικούς και ὄχι σε οικονομικούς παράγοντες. Εικάζουμε, λοιπόν, ὅτι, ὅπως συνέβαινε και στις περιπτώσεις των ἄλλων μεγαλοπόλεων της ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας, ἔτσι και στην Αντιόχεια του 4^{ου} αι. μ.Χ. εἶχε συγκεντρωθεῖ η πολιτική και η στρατιωτική ἐλίτ της ἀνατολικῆς

⁶⁰⁹ Βλ. Λιβάνιος, Λόγος 2. 33; 34-35; 48.3-4, Liebeschuetz, *Antioch*, 101-105, L. De Salvo, *Funzionari ed élites locali. Gli archontes di Libanio*, στο: *Atti dell'Accademia Romanistica Constantiniana* 13 (2001), 737-759, της ἰδίας, *Elites dirigenti in trasformazione. Le testimonianze di Libanio*, στο: L. Testa, *Le trasformazioni delle élites in età tardoantica. Atti del Convegno Internazionale, Perugia, 15-16 marzo 2004* [Saggi di Storia Antica. 28], Rome 2006, 141-154 και Ploka, *Griechische Christen*, 184-185. Επίσης ἀπὸ μία ἄλλη οπτική βλ. το ἀρθρο του A. Pellizzari, 'Salvare le città': lessico e ideologia nell'opera di Libanio, *Koinonia* 35 (2011), 45-62, για τη συχνή χρήση ἀπὸ τον Λιβάνιο των ὀρων *σωτήρ* και *σωτηρία* ως ἐνδεικτικό σημείο της αγωνίας που εἶχε ο ρήτορας για την πορεία των σύγχρονών του πόλεων και για την προστασία των θεσμών τους.

⁶¹⁰ Βλ. Jones, *Later Roman Empire*, 737-757, F. Millar, *Empire and City, Augustus to Julian: Obligations, Excuses and Statues*, *JRS* 73 (1983), 79-96 και A. Laniado, *Recherches sur les notables municipaux dans l'empire protobyzantin*, Paris 2002, ειδικὰ το κεφ. 1.

⁶¹¹ Βλ. P. Kloeg, *Antioch the Great: Population and Economy of Second-Century Antioch* [μεταπτ. διατρ., Leuven University], Leuven 2013.

⁶¹² Βλ. P. Erdkamp, *Urbanism*, στο: W. Scheidel (εκδ.), *The Cambridge Companion to the Roman Economy*, Cambridge 2013, 241-265, 245, σημ. 14 για τον ρόλο που ἐπαιξαν πολιτικοί και διοικητικοί παράγοντες στη διαμόρφωση των μεγαλοπόλεων της αυτοκρατορικῆς περιόδου και στη διατήρησή τους και μετὰ τον 3^ο αι. μ.Χ.

Μεσογείου, η οποία ήταν απολύτως αναγκαία για τη συνολική ευημερία της Αντιόχειας και της γύρω περιοχής, αλλά η οποία αξίωνε από την πλευρά της να ζει σε μία αληθινή μητρόπολη. Έτσι εξηγείται, λοιπόν, αφενός η έμφαση που δίνει ο Λιβάνιος στην ύπαρξη της βουλής⁶¹³, αλλά και το υπαρκτό οικονομικό παράδοξο του 2^{ου} αι. μ.Χ. και κατ' επέκταση και του 4^{ου} αι. μ.Χ., σύμφωνα με τον P. Kloeg, μία μεγάλη πόλη, όπως η Αντιόχεια να εξακολουθεί να βασίζεται στην αγροτική οικονομία της ευρύτερης μεγάλης γύρω περιοχής και να μην έχει επιδιωχθεί η - σύμφωνα με τις πιο πρόσφατες και έγκυρες οικονομικές μελέτες για τις μητροπόλεις και την ανάπτυξή τους - αναγκαία αποκέντρωση για τη μείωση του κόστους της μεταφοράς των προϊόντων από την παραγωγή στην κατανάλωση⁶¹⁴.

Βάσει, λοιπόν, των παραπάνω ενστάσεων επιλέξαμε μετά τα γεωγραφικά και τα κλιματολογικά γνωρίσματα της Αντιόχειας (13-41) να προσθέσουμε μία μεγάλη ενότητα από την παράγραφο 42 έως την παράγραφο 195 με τίτλο «Επιτηδεύσεις και πράξεις των κατοίκων της πόλης». Έτσι η δομή του *Αντιοχικού* προσαρμόζεται τόσο με τις οδηγίες του Μένανδρου για το *Πῶς χρή πόλεις ἐπαινεῖν*⁶¹⁵ όσο και με τον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη⁶¹⁶, για τον οποίον εικάζουμε ότι ήταν το άμεσο πρότυπο του *Αντιοχικού*. Από τη μία ο Λιβάνιος γνώριζε πολύ καλά και

⁶¹³ Για τη σημασία που απέδιδε ο Λιβάνιος στον ρόλο των βουλευτών για τη σωτηρία της πόλης βλ. επίσης Pellizzari, *Salvare, passim*. Για το εγκώμιο του σώματος των βουλευτών της Αντιόχειας μία πιθανή εξήγηση θα ήταν επίσης το ότι ο Λιβάνιος ως ο επίσημος σοφιστής και ο υπεύθυνος της μοναδικής δημοτικής σχολής ρητορικής της πόλης από το 355 μ.Χ. και ως αμειβόμενος από τον αυτοκράτορα και το συμβούλιο της πόλης ήθελε να ευχαριστήσει - ένα χρόνο μετά την ανάληψη των καθηκόντων του - τις αρχές της πόλης για την εμπιστοσύνη που του είχαν δείξει, ώστε να του αναθέσουν μία τόσο σημαντική αρμοδιότητα. Βλ. R. Cribiore, *The School of Libanius in Late Antique Antioch*, Princeton 2007, κεφ. 1: «Libanius and Rhetoric in Antioch».

⁶¹⁴ Βλ. Kloeg, *Antioch*, 51: «How and why a city as large as Antioch could come into existence is harder to answer. The current, but admittedly fragile explanation offered above prefers political over economic factors as the main drivers behind the concentration of population in a single, large centre as Antioch. With most production of an agrarian nature and high trade costs, a more decentralized network of smaller urban centres would make more sense from an economic point of view. The best explanation for Antioch defying this logic should then be sought in what made the city special: its political importance in the Roman Near East, embodied by the presence of powerful elites and military officials».

⁶¹⁵ Βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 359.16 - 367.8, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 58-75.

⁶¹⁶ Βλ. παραπάνω το σχεδιάγραμμα στις σελ. 179-180.

θαύμαζε το έργο του Αίλιου Αριστείδη και από την άλλη δεν μας σώζεται από όλη την αρχαιότητα - κλασική, ελληνιστική, ρωμαϊκή και ύστερη - άλλο εκτενές ανεξάρτητο εγκώμιο πόλης πλην του *Παναθηναϊκού*⁶¹⁷. Παρόλα αυτά η μίμηση εκ μέρους του Λιβάνιου δεν είναι και τόσο πιστή. Αυτό φαίνεται κατ' αρχάς στο ότι οι δραστηριότητες-πράξεις των κατοίκων της Αντιόχειας εκτός από το παρελθόν αφορούν και στην εποχή του ίδιου του ρήτορα, δηλαδή τον 4^ο αι. μ.Χ. Αντιθέτως στον *Παναθηναϊκόν* τα *ἐπιτηδεύματα* των κατοίκων της Αθήνας εντοπίζονται μόνο στον παρελθοντικό χρόνο και εξετάζονται κυρίως υπό το πρίσμα της *φιλανθρωπίας* και της *εὐσεβείας*, με αποτέλεσμα η αναφορά στο παρόν των Αθηναίων του 2^{ου} αι. μ.Χ. να είναι σχεδόν ανύπαρκτη.

Αυτά που ξεκάθαρα όμως διαφοροποιούν τον λόγο του Λιβάνιου από τον λόγο τού Αίλιου Αριστείδη αλλά και από τις οδηγίες του ρητοροδιδάσκαλου Μένανδρου Ι είναι δύο άλλα στοιχεία. Πρώτον, είναι η μεγάλη έκταση της ενότητας που αφορά στο γένος της πόλης (42-131) και ειδικά στους *κατάσχοντας* Σελευκίδες (100-132). Δεύτερον, είναι η ιδιαίτερα εκτενής περιγραφή-έκφραση του οικισμένου τοπίου της πόλης, στο κέντρο και στα προάστεια, καθώς και η αναφορά στις ποικίλες απολαύσεις της

⁶¹⁷ Για την επιρροή του Αριστείδη στον Λιβάνιο εκτός από την παραπάνω σημ. 310 βλ. επιπλέον τις προγενέστερες μελέτες των R. Pack, *Two Sophists and Two Emperors*, *Classical Philology* 42 (1947), 17-20, Swain, *Hellenism*, 362-373, R. Cribiore, *The School of Libanius in Late Antique Antioch*, Princeton 2007, 22-24, ενώ είναι πολύ χαρακτηριστική και η πρόσφατη εκτίμηση της J. Downie, *At the Limits of Art: A Literary Study of Aelius Aristides' Hieroi Logoi*, New York 2013, 4: «For Libanius, a tenacious defender of pagan learning in a world increasingly dominated by Christian interests, Aristides offered not just a literary exemplar, but also an ethical model. Aristides approached oratory - logoi - as a solemn vocation, [...] In the harmony between Aristides' words and his countenance, Libanius found an image of the role traditional literary culture should play in the life of the Greek-speaking Roman Empire. [...] For Aristides oratory was "the sum of life", the origin of all human endeavors, and a fundamental enabler of human community, making political and social life possible. [...] It was a gift of the gods and Aristides portrays his professional engagement as a divine vocation. [...] Every speech is an obligation, an offering rendered in thanks to the gods who have initiated Aristides into the mysteries of logoi, a high honor he would not betray. [...]» και ό.π., 5: «Libanius was not, for his part, particularly interested in religion per se, but he recognized that religious practice, by giving logoi a tangible presence in the world, in some sense anchored the cultural and intellectual life he valued so highly. Libanius grasps a point that is fundamental to Aristides' writings: religion and rhetoric are intimately entwined». Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η συγκριτική μελέτη *Παναθηναϊκού* και *Αντιοχικού*, που θα φώτιζε περαιτέρω την εξάρτηση του Λιβάνιου από τον Αίλιο Αριστείδη, εξακολουθεί να παραμένει *desideratum* για την έρευνα.

αστικής ζωής, στο ανθηρό εμπόριο και στα διάφορα θεάματα και τις πανηγύρεις (196-269).

Όσον αφορά στο πρώτο, δηλαδή στη μεγάλη έκταση του γένους, που είναι 89 παράγραφοι - έναντι των 6 παραγράφων του γένους στον *Παναθηναϊκόν* - και που καταλαμβάνει σχεδόν το 1/3 της συνολικής έκτασης του λόγου του Λιβάνιου, είναι αρκετά ικανοποιητική η ερμηνεία που δίνεται από τον U. Wiemer σε πρόσφατο άρθρο του. Συγκεκριμένα με τη βοήθεια της παράλληλης ανάγνωσης του τμήματος του *Αντιοχικού* για τους Σελευκίδες (100-130) και των αρχαίων πηγών για τη συγκεκριμένη περίοδο ο U. Wiemer αποδεικνύει την προσπάθεια του Λιβάνιου μέσα από την ανάσυρση των ελληνιστικών πηγών να προβάλει την ξεχασμένη από τους σύγχρονους του Αντιοχείς προρωμαϊκή εποχή⁶¹⁸. Βάσει δε και της ήδη διατυπωμένης αντίληψης από παλαιότερους μελετητές του *Αντιοχικού* για το ότι απώτερος στόχος του ρήτορα ήταν με έμμεσο τρόπο να υποβιβάσει τη σταδιακά αυξανόμενη δύναμη της Κωνσταντινούπολης και τον κεντρικό ρόλο της ρωμαϊκής κυριαρχίας στην ολοένα και πιο επισκιαζόμενη γενέτειρά του, ο λόγος λειτουργεί τελικά, σύμφωνα με τον U. Wiemer, ως ένα μέσο έμμεσης υποτίμησης της ανερχόμενης πρωτεύουσας του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους⁶¹⁹.

Μέσα σε λίγες δεκαετίες χάρη στην εντυπωσιακή οικιστική της ανάπτυξη⁶²⁰, χάρη στην ίδρυση μίας ισχυρής Συγκλήτου, που πολύ σύντομα αύξησε τα μέλη της από 300 σε 2000⁶²¹, χάρη στα νομίσματα με την Παλαιά και τη Νέα Ρώμη να απεικονίζονται η μία δίπλα στην άλλη⁶²² και, τέλος, χάρη στα κείμενα της επιδεικτικής ρητορικής και της εκκλησιαστικής

⁶¹⁸ Βλ. Wiemer, *Vergangenheit*, 449-463. Βλ. επίσης C. Saliou, *Les fondations d'Antioche dans l'Antiochikos (Or. XI) de Libanios*, *Aram* 11-12 (1999-2000), 357-388, 359-376 και 387-388, όπου συσχετίζονται και αντιπαραβάλλονται τα στοιχεία του *Αντιοχικού* με αυτά άλλων πηγών της ελληνιστικής περιόδου.

⁶¹⁹ Βλ. Wiemer, *Vergangenheit*, 463-468.

⁶²⁰ Βλ. G. Dagron, *Naissance d'une Capitale. Constantinople et ses Institutions de 330 à 451* [Bibliothèque byzantine, Études 7], Paris 1974, 92-102, 518-541 [ελλ. μτφ. Μ. Λουκάκη, Αθήνα 2000, 1η ανατύπ. 2009]

⁶²¹ Βλ. Dagron, *Naissance*, 119-210, J. Vanderspoel, *Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty, and Paideia from Constantius to Theodosius*, Ann Arbor 1995, 55, 57-60 και G. Kelly, *The New Rome and the Old: Ammianus Marcellinus' Silences on Constantinople*, CQ 53 (2003), 588-607, 595-596 σημ. 42 για τη διάσταση απόψεων όσον αφορά στον ακριβή χρόνο σύστασης της συγκλήτου.

⁶²² Dagron, *Naissance*, 49-51.

ιστορίας - με κυριότερα αυτά του Θεμίστιου και του Ευσέβιου αντίστοιχα - η Κωνσταντινούπολη ως Νέα Ρώμη⁶²³ πολύ γρήγορα αντικατέστησε την Αλεξάνδρεια στη δεύτερη θέση μετά τη Ρώμη. Έτσι μειώθηκε το αδιαμφισβήτητο μέχρι τότε κύρος της Αντιόχειας από την τρίτη στην τέταρτη θέση και μπήκαν οι βάσεις για τη μετέπειτα Πενταρχία των χριστιανικών εκκλησιών⁶²⁴.

Με δεδομένες, λοιπόν, τις παραπάνω εξελίξεις σε σχέση με την Κωνσταντινούπολη του 4^{ου} αι. μ.Χ. και με δεδομένο τον έντονα χριστιανικό χαρακτήρα της νέας μητρόπολης ήταν απολύτως αναμενόμενη εκ μέρους του Λιβάνιου η διάθεσή του να προσπαθήσει με κάποιον τρόπο να «αντισταθεί» και να ενταχθεί και αυτός στην ομάδα των εθνικών συγγραφέων, οι οποίοι είτε πιο ανοιχτά είτε πιο κεκαλυμμένα προσπάθησαν να υποβιβάσουν τη σημασία της Κωνσταντινούπολης⁶²⁵. Ενδεικτικά αναφέρονται ο σύγχρονος του Λιβάνιου λατινόφωνος ιστορικός Αμμιανός Μαρκελλίνος⁶²⁶, ο επίσης σύγχρονός του σοφιστής και ιστορικός Ευνάπιος⁶²⁷ καθώς και ο επικός ποιητής Κλαυδιανός στα τέλη του 4^{ου} αι.

⁶²³ Βλ. κατ' αρχάς Dagron, *Naissance*, 51-55. Για την αρχική χρήση του όρου «Νέα Ρώμη» βλ. Θεμίστ., Λόγ. 3, 42α-γ. Ο τρίτος λόγος του ρήτορα φιλόσοφου Θεμίστιου προς τον Κωνσταντίνο Β' χρονολογείται την άνοιξη του 357 μ.Χ. κατά την επίσκεψη του Θεμίστιου στη Ρώμη ως απεσταλμένου της συγκλήτου της Κωνσταντινούπολης και αποτελεί την αφετηρία μίας σειράς προπαγανδιστικών λόγων του ίδιου, οι οποίοι εκφωνήθηκαν κατά τις επόμενες δύο δεκαετίες με σκοπό την ταχεία ανέλιξη της νεοσύστατης πόλης στην ιεραρχία των μητροπόλεων.

⁶²⁴ Βλ. Dagron, *Naissance*, *passim* και M.V. Anastos, *The Theory of the Pentarchy and Byzantine Arguments against the Roman Primacy*, στο: M.V. Anastos - Sp. Vryonis, *Aspects of the Mind of Byzantium: Political Theory, Theology, and Ecclesiastical Relations with the See of Rome* [Variorum Collected Studies Series, 717], Aldershot 2001, 55-59.

⁶²⁵ Βλ. κυρίως L. Cracco Ruggeri, *Simboli di battaglia ideologica nel tardo Ellenismo* (Roma, Atene, Costantinopoli; Numa, Empedocle, Cristo), in: *Studi Storici in onore di Ottorino Bertolini*, I, 177-300, 204-216 και Kelly, *New Rome*, 588-590 για την ως επί το πλείστον έμμεση πολεμική που ασκήθηκε κατά της Κωνσταντινούπολης από ειδωλολάτρες κυρίως ιστορικούς συγγραφείς του 4^{ου} αι. μ.Χ.

⁶²⁶ Βλ. Kelly, *New Rome*, 595-596 για την πολύ σύντομη και καθόλου κολακευτική μνεία που γίνεται από τον Αμμιανό Μαρκελλίνο για την Κωνσταντινούπολη στο *Res Gestae* σε αντίθεση με τα απλόχερα εγκωμιαστικά σχόλια για άλλες σύγχρονες της Αντιόχειας πόλεις της αυτοκρατορίας.

⁶²⁷ Βλ. Ευνάπιος, *Βίοι Σοφιστών* 6.2.8-9.462 στο: *Eunapii Vitae Sophistarum*, J. Giangrande (εκδ.), [Scriptores Graeci et Latini consilio Academiae Lynceorum Editi], Rome 1956, 8-9.

μ.Χ.⁶²⁸. Από την άλλη η υψηλή θέση του Λιβάνιου και οι διασυνδέσεις του με ⁶²⁹πολλούς αξιωματούχους της νέας πρωτεύουσας ενδεχομένως να μην του επέτρεπαν να εκφράζει ανοιχτά τις αντιρρήσεις του και τους προβληματισμούς του. Επομένως εικάζουμε ότι δεν υπήρχε καλύτερη ευκαιρία για τον ειδωλολάτρη ρήτορα, προκειμένου να δηλώσει με έμμεσο τρόπο την ενόχλησή του για την ταχεία εξέλιξη της Κωνσταντινούπολης σε βάρος της Αντιόχειας, από το να εκφωνήσει έναν πανηγυρικό λόγο υπέρ της αγαπημένης του πόλης και μάλιστα στο μεγαλοπρεπές πλαίσιο μίας μεγάλης παγανιστικής γιορτής με ευρεία απήχηση στο κοινό της Αντιόχειας, όπως ήταν τα Όλύμπια.

Με τη χρήση της *αὐξήσεως*, της γνωστής τεχνικής της επιδεικτικής ρητορικής, ο Λιβάνιος εγκωμίασε με αριστοτεχνικό τρόπο κάποια χαρακτηριστικά της Αντιόχειας, που η νεόκοπη Κωνσταντινούπολη δεν ήταν σε θέση ακόμα να τα προσεγγίσει, και στα οποία αφιέρωσε μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι στα υπόλοιπα. Έτσι βλέπουμε στον *Ἀντιοχικόν* να επαινούνται με ιδιαίτερη θερμότητα το ένδοξο ιστορικό παρελθόν της πόλης, ιδιαίτερα την εποχή των Σελευκίδων, οι ώριμοι πολιτικοί θεσμοί της κατά τον 4^ο αι. μ.Χ., όπως η δυναμική βουλή και ο πολιτικά ενεργός δήμος, καθώς και η ζωντάνια της καθημερινής ζωής της πόλης μέσα στο πλούσιο δημογραφικά, οικονομικά και οικιστικά περιβάλλον της, το οποίο παρουσιάζεται στο τελευταίο τμήμα του λόγου, από την παράγραφο 196 έως 269, και αφορά στην όψη της πόλης⁶³⁰. Βάσει των παραπάνω δεν μπορούσε να μείνει κανένα περιθώριο αμφιβολίας τόσο στο κοινό που

⁶²⁸ Βλ. G. Kelly, *Claudian and Constantinople*, στο: Grig - Kelly, *Two Romes*, 241-264 για τον έμμεσο ψόγο της Κωνσταντινούπολης μέσω της αποσιώπησης του ονόματός της στα ποιήματα του Κλαυδιανού και για τον άμεσο ψόγο της στον λόγο του τελευταίου κατά του ευνούχου Ευτρόπιου. Επίσης βλ. J. Long, *Claudian and the City: Poetry and Pride of Place*, στο: W.W. Ehlers - F. Felgentreu - S. Wheeler (εκδ.), *Aetas Claudiana. Eine Tagung an der Freien Universität Berlin vom 28. bis 30. Juni 2002*, München-Leipzig 2004, 1-15, 14-15, για το πώς ο Κλαυδιανός μέσω των τοπογραφικών περιγραφών της Ρώμης αναβαθμίζει την τελευταία σε σχέση με τις άλλες αυτοκρατορικές πόλεις, όπως το Μιλάνο και την Κωνσταντινούπολη, τις οποίες απαξιώνει να περιγράψει ή να προσωποποιήσει.

⁶²⁹ Αριστ., *Ῥητ.*, 1368, 22-29: *πίπτει δ' εὐλόγως ἡ αὐξήσις εἰς τοὺς ἐπαίνους· ἐν ὑπεροχῇ γάρ ἐστιν, ἢ δ' ὑπεροχῇ τῶν καλῶν· διὸ καὶ μὴ πρὸς τοὺς ἐνδόξους, ἀλλὰ πρὸς τοὺς ἄλλους δεῖ παραβάλλειν, ἐπεὶ περ ἡ ὑπεροχὴ δοκεῖ μηνύειν ἀρετὴν. ὅλως δὲ τῶν κοινῶν εἰδῶν ἅπασιν τοῖς λόγοις ἢ μὲν αὐξήσις ἐπιτηδευομένη τοῖς ἐπιδεικτικοῖς (τὰς γὰρ πράξεις ὁμολογουμένας λαμβάνουσιν, ὥστε λοιπὸν μέγεθος περιθεῖναι καὶ κάλλος)· [η υπογράμμιση είναι δική μου]*

⁶³⁰ Βλ. το σχεδιάγραμμα παραπάνω στις σελ. 208-209.

παρακολούθησε την εκφώνηση του λόγου όσο και σε όσους διάβασαν τη διευρυμένη του εκδοχή ότι η Αντιόχεια των μέσων του 4^{ου} αι. μ.Χ. πράγματι δεν είχε τίποτα να ζηλέψει από την κατά τα λοιπά ευνοημένη Νέα Ρώμη.

Ερχόμενοι τώρα στο δεύτερο σημείο διαφοροποίησης του *Αντιοχικού* από τα πρότυπά του, τον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη και τις μενάνδρειες οδηγίες, δηλαδή στην ασυνήθιστα εκτενή προβολή της όψης του κέντρου της πόλης (196-229), του βασικού της προαστείου, της Δάφνης (233-243), καθώς και των προσφερόμενων απολαύσεων στους κατοίκους, της αυξημένης εμπορικής δραστηριότητας, των θαμάτων και των πανηγύρεων (244-269), καλούμαστε κατ' αρχάς να απαντήσουμε στο κατά πόσο η εκτενής αυτή έκφραση της πόλης Αντιόχειας ήταν ρεαλιστική και στο κατά πόσο ανταποκρινόταν στην πραγματική εικόνα της πόλης των μέσων του 4^{ου} αι. μ.Χ.

Μολονότι στους εγκωμιαστικούς λόγους κάποια σημεία των εγκωμιαζόμενων αντικειμένων, έμψυχων ή άψυχων, συχνά επαινούνται υπερβολικά, σχεδόν εκθειάζονται, ώστε να εξωραϊζεται η πραγματική τους εικόνα, πράγμα που θα μπορούσε να ισχύει και στην περίπτωση του *Αντιοχικού* και έτσι να μην ανταποκρίνεται η περιγραφή της πόλης στην πραγματικότητα, οι παλαιότεροι μελετητές του λόγου βασιζόμενοι στις μέχρι τότε γνωστές λογοτεχνικές και αρχαιολογικές πηγές⁶³¹ υποστήριξαν ήδη από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα ότι τόσο η Αντιόχεια όσο και τα περίχωρά της άκμαζαν κατά τον 4ο αι. μ.Χ., όπως ακριβώς περιγράφεται από τον Λιβάνιο στον λόγο του για την πόλη⁶³². Πρόκειται για μία διαπίστωση που τα τελευταία είκοσι χρόνια έχει ενισχυθεί αφενός χάρη στις σημαντικές αρχαιολογικές έρευνες στην κοιλάδα του Αμούκ [Amuq Valley Regional Project (AVRP)]⁶³³ αφετέρου χάρη στις επιπλέον μαρτυρίες για την Αντιόχεια μέσα από έργα εθνικών και χριστιανών συγγραφέων

⁶³¹ Για μία εξαντλητική παράθεση των πηγών αυτών βλ. G. Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton 1961, 24-45.

⁶³² Βλ. ενδεικτικά J. H. W. G. Liebeschuetz, *Antioch: City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford 1972, 97-100, 276.

⁶³³ Βλ. K.A. Yener - C. Edens - T.P. Harrison - J. Verstraete - T.J. Wilkinson (εκδ.), *The Amuq Valley Regional Project, 1995-1998*, *American Journal of Archaeology* 104 (2000), 163-220, K.A. Yener - S. Batiuk - R. Kriech Ritner (εκδ.), *The Amuq Valley Regional Projects, Volume 1: Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey, 1995-2002*, Chicago 2005, F. Gerritsen - A.U. de Giorgi - A. Eger - R. Özbal - T. Vorderstrasse, *Settlement and Landscape Transformations in the Amuq Valley, Hatay: A Long-Term Perspective*, *Anatolica* 34 (2008), 241-314.

πλην του Λιβάνιου και του χρονογράφου του 6^{ου} αι. Ιωάννη Μαλάλα⁶³⁴. Βάσει, λοιπόν, των παραπάνω οι μελετητές έχουν οδηγηθεί σε πιο στέρεα συμπεράσματα για την τοπογραφία, το οικισμένο περιβάλλον και την οικονομία της ευρύτερης περιοχής της Αντιόχειας, η οποία αποδεικνύεται ότι είχε ανοδική πορεία σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της μέχρι και τον 6^ο αι.⁶³⁵. Με τη βοήθεια δε των μελετών αυτών ο λόγος του Λιβάνιου εμφανίζεται να είναι πολύ κοντά στη ρεαλιστική εικόνα της πόλης των μέσων του 4^{ου} αι. μ.Χ. και να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αξιόπιστη πηγή για την κατανόηση της πραγματικότητας τόσο της πόλης της Αντιόχειας όσο και της ευρύτερης περιοχής της Συρίας κατά την ύστερη αρχαιότητα⁶³⁶.

⁶³⁴ Εκτός από τον Άντιοχικόν *Ioannis Malalae Chronographia*, J. Thurn (εκδ.) [Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB), 35], Berlin - New York 2000, *passim* και J. H. W. G. Liebeschuetz, *Malalas on Antioch*, στο: του ίδιου (εκδ.), *Decline and Change in Late Antiquity: Religion, Barbarians and their Historiography* [Variorum Collected Studies Series, CS846], Aldershot 2006.

Για την αξιοποίηση των στοιχείων για την τοπογραφία της Αντιόχειας, όπως εμφανίζονται σε χριστιανούς και άλλους συγγραφείς, βλ. ενδεικτικά L. Lavan, *The Agorai of Antioch and Constantinople as Seen by John Chrysostom*, στο: J. Drinkwater - B. Salway (εκδ.), *Wolf Liebeschuetz Reflected: Essays Presented by Colleagues, Friends, & Pupils* [Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement 91], London 2007, 157-167, αλλά και πολλά από τα άρθρα που περιλαμβάνονται στον τόμο με τα πρακτικά από το συνέδριο με τίτλο «Les sources de l'histoire du paysage urbain d'Antioche sur l'Oronte»

Για περαιτέρω σχετική βιβλιογραφία βλ. τη βιβλιογραφική βάση δεδομένων *Comprehensive Bibliography on Syriac Christianity* <http://www.csc.org.il/db/db.aspx?db=SB> στο Center for the Study of Christianity του Department of Comparative Religion του Παν/μίου του Ισραήλ.

⁶³⁵ Για μία συνολική θεώρηση βλ. πολύ πρόσφατα K.P. Todt - B.A. Vest, *Syria (Syria prōtē, Syria deutera, Syria Euphratēsia)*, [Tabula Imperii Byzantini, 15], Wien 2015, *passim*. Ειδικά για τον 2^ο αι. μ.Χ. βλ. Kloeg, *Antioch*, *passim*, ενώ για τον 5^ο και 6^ο αι. βλ. A. Eger, (Re)Mapping Medieval Antioch: Urban Transformations from the Early Islamic to Middle Byzantine Periods, *Dumbarton Oaks Papers* 67 (2013), 95-134 και H. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*, Athens 2006, 41-42 και 13-45 για μία πιο πολύ βασισμένη στα αρχαιολογικά δεδομένα αντιμετώπιση του αμφιλεγόμενου θέματος της «παρακμής» της πρώιμης βυζαντινής Αντιόχειας και για μία συνολική επισκόπηση των διαφορετικών απόψεων. Τέλος, για την τοπογραφία της πόλης βλ. και τη βιβλιογραφία στον ιστότοπο *Antiochepedia = Musings Upon Ancient Antioch* <http://libaniusredux.blogspot.gr>.

⁶³⁶ Ως εκ τούτου με αφορμή το συγκεκριμένο σημείο διαφοροποιούμαστε από την αρκετά παγιωμένη άποψη για το ότι τα εγκώμια πόλεων δεν αποτελούν πηγές κατάλληλες για την ανασύνθεση της τοπογραφίας της πόλης που εγκωμιάζεται, βλ. Saliou, *L'Éloge*, 44: «Un éloge ne saurait se confondre avec une description objective. Cependant l'éloge, pour être convaincant, doit être fondé sur l'identification des spécificités de l'objet loué. L'Éloge d'Antioche fournit un grand nombre d'indications précises, localisables ou du moins relatives à des lieux déterminés».

Ενώ, λοιπόν, στον *Ἀντιοχικόν*, στο προοίμιο και στο τμήμα που αφορά στη *θέσιν*, τη *φύσιν* και το κλίμα της πόλης, βλέπουμε τον Λιβάνιο να ακολουθεί πάνω κάτω τις μενάνδρειες οδηγίες και το πρότυπό του, τον *Παναθηναϊκόν*, παρατηρούμε μεγάλη διαφοροποίηση εκ μέρους του στην περιγραφή του αστικού τοπίου. Το τμήμα αυτό του λόγου, όπου περιγράφεται η όψη της Αντιόχειας, ξεπερνά τελικά σε έκταση το απλωμένο σε 63 παραγράφους εγκώμιο των κατοίκων, το οποίο προηγείται με τη μορφή του εγκωμίου των μελών της βουλῆς και του δήμου, καταλαμβάνοντας συνολικά 73 παραγράφους επί του συνόλου των 272 παραγράφων του *Ἀντιοχικοῦ*. Επομένως σε αντίθεση με τα εγκώμια της Αθήνας, που περιλαμβάνονταν στους επιτάφιους λόγους και στους λόγους του Ισοκράτη, και σε αντίθεση με τα περισσότερα από τα εγκώμια πόλεων της δεύτερης σοφιστικής, ο Λιβάνιος εμφανίζεται να είναι ο πρώτος που αφιερώνει στους δρόμους, στις στοές, στα δημόσια κτήρια, στην κατατοπιστική περιγραφή της τοπογραφίας της παλιάς και της νέας πόλης και της Δάφνης, του *locus amoenus* δηλαδή των προαστείων⁶³⁷, καθώς και στις απολαύσεις της ζωῆς μέσα στην πόλη πάνω από το ένα τέταρτο του εκτενούς λόγου του.

Πρόκειται αναμφίβολα για μία εντυπωσιακή αύξηση του ποσοστού, το οποίο μέχρι τότε αναλογούσε στο οικισμένο τοπίο των πόλεων που εγκωμιάζονταν - είτε αυτοτελώς είτε στο πλαίσιο άλλων εκτενέστερων έργων ρητορικών και μη - και του οποίου η διακύμανση αυτή επιβεβαιώνεται από τα περιορισμένα δείγματα των εγκωμιαστικών περιγραφών των πόλεων κατά τους τρεις πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Από τη μια βάσει των υποκεφαλαίων Π.2.ι. «Εγκωμιαστικές αναφορές σε πόλεις στο πλαίσιο ποιητικών κειμένων», Π.2.ii. «Εγκωμιαστικές αναφορές σε πόλεις στο πλαίσιο πεζών κειμένων» και Π.2.iii. «Ομαδοποίηση εγκωμιαστικών τόπων» του κεφαλαίου Π.2. της παρούσας διατριβῆς και ειδικότερα βάσει της εξέτασης του *Παναθηναϊκοῦ* στο πλαίσιο του κεφ. Π.3. διαπιστώνεται ότι κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής, δηλαδή μέχρι και τον 2^ο αι. μ.Χ., δεν ήταν ακόμα βασικό ζητούμενο των τότε ρητόρων-σοφιστών, όπως ήταν ο Αίλιος Αριστείδης, ο Δίων ο Χρυσόστομος κ.ά., η αναφορά στα οικοδομήματα και το φυσικό

⁶³⁷ Για τη σημασία του όρου *locus amoenus* βλ. παρακάτω σελ. 237-240.

κάλλος μίας πόλης⁶³⁸. Από την άλλη, ούτε στις μενάνδρειες οδηγίες του τέλους του 3^{ου} αι. μ.Χ. για τον εγκωμιασμό των πόλεων υπήρχαν τέτοιου είδους εκτενείς αναφορές είτε στα κτήρια είτε στα άλλα στοιχεία που κοσμούσαν τις πόλεις⁶³⁹.

Οι μόνες σχετικές και ιδιαίτερα επιγραμματικές αναφορές στην πραγματεία του Μένανδρου Π είναι τέσσερις στο κεφάλαιο *Περὶ ἐπιβατηρίου*⁶⁴⁰ και ἑξὶ στα κεφάλαια *Περὶ λαλιᾶς*, *Περὶ προπεμπτικῆς*, *Περὶ*

⁶³⁸ Βλ. στο υποκεφ. Π.3.ν. «Ο Παναθηναϊκός του Αίλιου Αριστείδου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης» το σχεδιάγραμμα στις σελ. 177-178, όπου και φαίνεται ότι στην περιγραφή του αστικού τοπίου της Αθήνας αφιερώνονται μόλις 4 παράγραφοι. Οι δε υπόλοιπες ἐκφράσεις-περιγραφές πόλεων, οι οποίες περιλαμβάνονται σε διάφορους εὐκαιριακούς λόγους - κυρίως ἐπιβατηρίοι, πανηγυρικοί και μονωδία - του Αίλου Αριστείδη και άλλων σοφιστών του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. (βλ. παραπάνω σελ. 100-102), είναι ακόμα αρκετά σύντομες σε σχέση με τη συνολική έκταση των λόγων αυτών.

⁶³⁹ Στην πρώτη πραγματεία που αποδίδεται στον Μένανδρο, δηλαδή στο *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν*, υπάρχουν μεν τα υποκεφάλαια [*Πῶς δεῖ λιμένας ἐγκωμιάζειν*] και [*Πῶς δεῖ ἀκρόπολιν ἐγκωμιάζειν*], αλλά αυτά αναφέρονται αποκλειστικά στα γεωφυσικά χαρακτηριστικά των λιμανιών και των ακροπόλεων των εγκωμιαζόμενων πόλεων και όχι στα στοιχεία της αρχιτεκτονικής και του διάκοσμού τους.

⁶⁴⁰ Βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 379, 5-10, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 98: *ἐὰν μὲν οὖν ἔχῃς πράξεις εἰπεῖν τοῦ ἄρχοντος, ἐρεῖς· εἰ δὲ μή, περιέργως ἢ πατρίδα ἢ ἔθνος ἐκφράσεις καὶ χωρογραφήσεις τῷ λόγῳ ἀπὸ τῶν ἐπισημοτάτων καὶ θρυλουμένων περὶ τῆς χώρας ἢ τῆς πατρίδος, <οἶον> ὅτι Ἰταλιώτης, ἐκ ποιάς δὲ [χώρας ἢ] πόλεως περιωνύμου, οἶον τῆς Ρώμης.*

Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 382,10-19, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 102: *Ἐὰν δέ τις τῷ εἶδει τούτῳ [τῷ ἐπιβατηρίῳ] καὶ πρὸς πόλιν θέλῃ χρῆσασθαι, ἴστω ὅτι ἀπὸ τῆς διαθέσεως καὶ τῆς εὐνοίας τῆς περὶ τὴν πόλιν, ἣν ἔχει, καὶ ἀπὸ τῆς ὀψεως τῆς φανεράς τῆς πόλεως λήψεται τὴν χορηγίαν τοῦ λόγου ἐκ μεθόδου καὶ τῶν πατρίων μεμνημένος· οἶον ἐπόθουν μὲν πάλαι καὶ γυμνάσια καὶ θέατρα ταῦτα καὶ ἱερῶν κάλλη καὶ λιμένων τῆσδε τῆς πόλεως· τίς γὰρ οὐκ ἂν ἀγάσαιο τῶν παρ' ἡμῖν ἐξαιρέτων τὰς ὑπερβολάς; εἶδον δὲ καὶ νῦν ἀσμένως καὶ γέγηθα τῇ ψυχῇ [τὰ ἐξαίρετα].*

Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 382,31-383,9, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 104: *οὐκοῦν μετὰ τὰ προοίμια ὄντα ἐκ περιχαρείας κεφάλαιον ἐργάση ἔχον ἐναντίον αὐξήσιν οὕτως· ὅτι ἐδυσχέλαινον δὲ ὡς ἔοικεν τὸν παρελθόντα χρόνον καὶ ἡνιώμην ἀθεάμων ὑπάρχων κάλλεων τοσούτων καὶ πόλεως, ἣν μόνην καλλίστην πόλεων ὁ ἥλιος ἐφορᾷ· ἐπειδὴ δὲ εἶδον, ἐπανσάμην τῆς λύπης, ἀπεσεισάμην δὲ τὴν ἀνίαν, ὁρῶ δὲ ἅπαντα ὧν ἐπόθουν τὴν θεάν, οὐκ ὄνειράτων εἰκόνας οὐδὲ ὥσπερ ἐν κατόπτρῳ σκιάς, ἀλλ' αὐτὰ τὰ τεμένη, αὐτὴν τὴν ἀκρόπολιν, αὐτοὺς τοὺς νεῶς καὶ λιμένας καὶ στοάς.*

Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 386,21-29, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 110: *μετὰ τὴν σύγκρισιν ἤξεις ἐπὶ τοὺς ἐπιλόγους, ἐν οἷς διαγράψεις αὐτὸ τὸ σχῆμα τῆς πόλεως, καὶ ἐρεῖς στοάς, ἱερά, λιμένας, εὐετηρίας, ἀφθονίαν, τὰ ἐκ τῆς θαλάσσης ἐπείσαγόμενα ἀγαθὰ, ἵππων δρόμους, ἂν ἔχῃ, ἀγώνων διαθέσεις, λουτρῶν ἀπολαύσεις, ὑδάτων ἐπιρροάς, ἄλσιν ἐν αὐτῇ τῇ πόλει, τὰ περὶ τὴν πόλιν, οἶον ἂν ἱερὸν πλησίον πολυτελὲς ἦ, ἂν μαντεῖον, ἂν τέμενος*

προσφωνητικοῦ, *Περὶ κλητικοῦ* και *Περὶ συντακτικοῦ* ἀντίστοιχα, όπου όμως στο τελευταίο απαντούν δύο αναφορές⁶⁴¹. Τα χωρία αυτά αποτελούν στο σύνολό τους τμήματα των λίγο πριν τους ἐπιλόγους προτεινόμενων από τον Μένανδρο σύντομων εγκωμίων των πόλεων που σχετίζονται με τους λόγους αυτούς. Και τα εγκώμια αυτά βλέπουμε ότι στην πλειονότητά τους αναφέρονταν κυρίως στην ὄψιν και το κάλλος των πόλεων παρά στην ιστορία ή τους κατοίκους τους⁶⁴², ενώ από τα διάφορα δημόσια

θεοῖς ἀνακείμενον· καὶ γὰρ ταῦτα συντελεῖ πρὸς κόσμον τῇ πόλει· [οἱ υπογραμμίσεις εἶναι δικές μου]

⁶⁴¹ Βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 394,8-12, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 124: *τίς δ' ἂν ἀνάσχοιτο ἀκροπόλεως τοιαύτης κάλλος καταλιπεῖν, ἱερά, Διονύσια, Παναθήναια, ἄνδρας λογάδας σοφίας καὶ ἀρετῆς τροφίμους; καὶ ὅλως ἐφαρμόσομεν τὰ τῆς πόλεως ἐξαιρέτα, τὰ κάλλη τῶν οἰκοδομημάτων καὶ πανηγύρεων πολυτελείας.*

Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 396, 23-32, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 128-130: *μετὰ τὸν πρὸς τοὺς ἀκροατὰς λόγον, οὗς ὥσπερ δικαστὰς ὑπεθέμεθα, τρίτον ἐπὶ τούτοις εἰσάξεις πρὸς ἐποχὴν δῆθεν καὶ τὰ τῆς πόλεως ἐγκώμια· οὐδ' οὕτως ὁ τῶν Ἀθηναίων αἰρεῖ σε πόθος, οὐδὲ μυστηρίων καὶ τελετῶν, οὐδὲ μουσεῖα καὶ θέατρα λόγων, οὐδὲ παιδευτῶν φιλοτιμίαι περὶ τοὺς λόγους; ... Ἄρειος δὲ πάγος καὶ Λύκειον καὶ Ἀκαδημία καὶ ἀκροπόλεως κάλλος, ἃ διεύργασται φιλοπόνως ἅμα καὶ χαριέντως ... ἀνέραςτος ἄρα ὥς ἔοικεν ἦσθα·*

Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 417,17-24, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 168: *εἴτα ἐπίλογον ἐπὶ τούτοις ἐργάση. (πρὸ δὲ τοῦ ἐπιλόγου ἐὰν τὴν πόλιν, ἐν ἣ καὶ ὁ λόγος, βουληθῆς ἐπαινέσαι - οὐ γὰρ αἰεὶ τοῦτο ποιήσεις, πλὴν εἰ βούλοιο - ἐρεῖς τι καὶ περὶ αὐτῆς ὥδε πως, ὅτι λαμπρὰ μὲν ἡ πόλις ἡμῖν ἄνωθεν λιμένων κατασκευαῖς καὶ οἰκοδομημάτων κάλλεσι καὶ ἁέρων εὐκρασίαις καὶ τείχεσι, σὺ δ' αὐτὴν περιβλεπτοτέραν ἀπειργάσω.) οἱ δὲ ἐπίλογοι ἔξουσιν ἄλλα τοιαῦτα·*

Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 429,15-21, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 192: *εἴτα τὸ κάλλος τῆς πόλεως· ὥραιζεται μὲν γὰρ ἡ πόλις κάλλεσιν ἱερῶν καὶ στοῶν καὶ λουτρῶν μεγέθεσιν, ὥς αὐτὸς ἑώρακας, ἀλλὰ ταῦτα σύμπαντα μικρὰ πρὸς τὴν σὴν θεὰν ὑπολαμβάνει· τί γὰρ οὐκ ἐξαίρετον τῶν παρ' ἡμῖν; τί δ' οὐ κάλλιστον; οὐχ ἵππων ἅμιλλαι; οὐ θεάτρων τέρψεις καὶ πανηγύρεων;*

Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 430,31-431,7, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 194: *ἐπαινέσει δὲ αὐτήν, ὅπόθεν ἂν ὁ καιρὸς αὐτῷ διδῶ τὰ ἐγκώμια, οἷον ἀπὸ τῶν ἀρχαίων εἴ τι σεμνὸν ἔχοι, ἀπὸ τῶν ἁέρων, ἀπὸ τοῦ εἶδους τοῦ κάλλους, οἷον ἀπὸ στοῶν καὶ λιμένων καὶ ἀκροπόλεως καὶ ἱερῶν πολυτελῶν καὶ ἀγαλμάτων. ἐπαινέσει δὲ μετὰ ταῦτα καὶ τὰς ἐν αὐτῇ πανηγύρεις καὶ ἱερομηνίας καὶ μουσεῖα καὶ θέατρα καὶ ἀγώνων διαθέσεις, πανταχοῦ παραπλέκων,*

Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 433,13-19, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 200: *καλλωπίσεις δὲ τὸν λόγον καὶ εἰκόσι καὶ ἱστορίαις καὶ παραβολαῖς καὶ ταῖς ἄλλαις γλυκύτησι καὶ ἐκφράσεσιν τισιν ἐν τῷ ἐπαίνῳ τῆς πόλεως, στοῶν καὶ λιμένων καὶ ποταμῶν καὶ πηγῶν καὶ ἁλσεων, καὶ ἦθος δὲ περιθήσεις τῷ λόγῳ μέτριον καὶ ἀπλοῦν καὶ δεξιόν, τὴν ἐπιείκειαν πανταχοῦ ἐμφανίζων μετὰ τοῦ μὴ καθαιρεῖν τὸ ἀξίωμα μηδὲ ὑποπεπτωκέναι. [οἱ υπογραμμίσεις ὅλων των παραπάνω αποσπασμάτων εἶναι δικές μας]*

⁶⁴² Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» τις σελ. 154-158.

οικοδομήματα και αξιοθέατα των πόλεων αυτά που ξεχώριζαν στην εποχή του Μένανδρου ήταν κυρίως τα θέατρα, τα γυμνάσια, τα ιερά, τα λιμάνια, οι στοές και τα ἄλση και λιγότερο τα τείχη και οι ἀκροπόλεις, ενώ κυρίαρχο ρόλο στα εκφραστικά-περιγραφικά αυτά χωρία είχαν και οι ἀγῶνες και οι πανηγύρεις.

Η μόνη περίπτωση, όπου δίνονται πιο αναλυτικές οδηγίες για την επιλογική εγκωμιαστική περιγραφή της πόλης προς την οποία γίνεται η προσφώνηση του λόγου, είναι αυτή του απλού πατρίου⁶⁴³. Στην περίπτωση αυτή λέει ρητά ο Μένανδρος II ότι δεν έχουμε να κάνουμε με έναν ἐπιβατήριον, συνεπώς θα πρέπει να απουσιάζει εντελώς το στοιχείο της περιχαρείας, το οποίο αντικαθίσταται, όπως φαίνεται, από μία πολύ πιο ολοκληρωμένη παρουσίαση της πατρικής πόλης του ρήτορα. Αν προσέξει δε κανείς τα στοιχεία, που η περιγραφή αυτή περιλαμβάνει, θα δει ότι ταυτίζονται με τη σύνοψη όλων όσων ο Λιβάνιος περιέλαβε στον δικό του λόγο, ο οποίος αναμφίβολα πληρεί τελικά όλες τις προδιαγραφές των πατρικών λόγων.

Εκτός όμως από την παραπάνω ειδολογική ταυτότητα του Ἀντιοχικοῦ, η οποία εν πολλοίς καθόρισε και το περιεχόμενό του, έχουν δοθεί κατά καιρούς και άλλες ερμηνείες για την ιδιαίτερη έμφαση του Λιβάνιου στο οικισμένο τοπίο σε σύγκριση με τα προγενέστερα εγκώμια πόλεων, οι οποίες όμως ερμηνείες δείχνουν ότι δεν αρκούν προκειμένου να εξηγήσουν την τόσο έντονη παρουσία της περιγραφής-έκφρασης στον Ἀντιοχικόν.

Συγκεκριμένα, η περιορισμένη έμφαση στο φυσικό και οικισμένο τοπίο της πόλης κατά την αυτοκρατορική περίοδο εξηγήθηκε με αρκετή συντομία από τον L. Pernot στο έργο του για τα εγκώμια στην περίοδο της δεύτερης σοφιστικής. Σύμφωνα με τον L. Pernot, τα κτίσματα, τα έργα υποδομής και οι φυσικές ομορφιές των πόλεων, παρά τη σποραδική τους παρουσία στα εγκώμια των πόλεων της αυτοκρατορικής περιόδου⁶⁴⁴, δεν τονίζονταν ποτέ ιδιαίτερα λόγω της από την κλασική αρχαιότητα παγιωμένης αντίληψης ότι κατά την εξέταση των πόλεων θα πρέπει να προέχει η προβολή του ηθικού κάλλους των πράξεων των κατοίκων τους⁶⁴⁵. Επίσης, σύμφωνα με τον L. Pernot, όταν στα εγκώμια πόλεων η εστίαση ήταν στις πράξεις των

⁶⁴³ Βλ. παραπάνω στη σελ. 222 στη σημ. 640 το τέταρτο απόσπασμα.

⁶⁴⁴ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éløge*, 216 σημ. 500.

⁶⁴⁵ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éløge*, 198-200.

κατοίκων, γινόταν πολύ λίγο λόγος για το κάλλος της πόλης, ενώ σε κάποιες αρκετές περιπτώσεις συνέβαινε το αντίθετο, δηλαδή δεν γινόταν καθόλου αναφορά στην ιστορία της πόλης, αλλά η εστίαση περιοριζόταν στο εξωτερικό κάλλος⁶⁴⁶.

Εκτός από την παραπάνω ελκυστική αλλά σίγουρα όχι αρκετά τεκμηριωμένη ερμηνεία του Pernot έχουμε και μία πιο έμμεση προσέγγιση του θέματος σε πρόσφατο άρθρο της Saradi⁶⁴⁷. Η εν λόγω προσέγγιση, που σχετίζεται με τον τρόπο θέασης (*culture of viewing*) κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, συνδέει την περιορισμένη περιγραφή του οικισμένου τοπίου στον *Παναθηναϊκόν* με τη γενικότερη τάση των συντακτών *ἐκφράσεων* των ρωμαϊκών χρόνων να μην εμπλέκουν στις περιγραφές τους τους παρατηρητές των περιγραφόμενων αντικειμένων (π.χ. έργων τέχνης, πόλεων κ.ο.κ.). Σε αντιδιαστολή με αυτό οι συγγραφείς των τελευταίων αιώνων της ύστερης αρχαιότητας και της πρώιμης βυζαντινής περιόδου δήλωναν άμεσα ότι ήταν ταυτόχρονα συγγραφείς των περιγραφών αλλά και παρατηρητές των όσων περιγράφονταν. Έτσι σε αντίθεση με τον *Παναθηναϊκόν*, όπου το ρήμα *θεᾶσθαι* απαντά μόνο μία φορά, η Αντιόχεια περιγράφεται - σύμφωνα με την Saradi - με ιδιαίτερη ζωντάνια από τον Λιβάνιο, ο οποίος προσφέρει στον αναγνώστη-ακροατή πιο έντονα την αίσθηση της συναισθηματικής εμπλοκής του τελευταίου στην παρατήρηση της πόλης⁶⁴⁸. Ανάλογη σύμφωνα με την Saradi είναι και η προσέγγιση του Νόννου, του επικού ποιητή του 5^{ου} αι., στις περιγραφές της Τύρου και της Βηρυτού, που περιλαμβάνονται στο έργο *Διονυσιακά*⁶⁴⁹.

Σύμφωνα με μία τρίτη εκδοχή η έμφαση που δίνεται από τον Λιβάνιο στην όψη της πόλης, στις απολαύσεις, στο εμπόριο, στα θεάματα και τις πανηγύρεις ενδεχομένως και να οφείλεται σε μία στοχευμένη θετική προβολή του παγανιστικού χαρακτήρα της Αντιόχειας από τον ειδωλολάτρη ρήτορα με σκοπό τη συγκαλυμμένη αποσιώπηση του ολοένα και πιο ισχυρού χριστιανικού προφίλ της πόλης⁶⁵⁰. Το ότι πράγματι ο

⁶⁴⁶ Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 215, σημ. 498, αλλά όχι με παραπομπή σε όλα τα αποσπάσματα.

⁶⁴⁷ Βλ. Saradi, *Beholding*, *passim*.

⁶⁴⁸ Βλ. Saradi, *Beholding*, 31-32

⁶⁴⁹ Βλ. Saradi, *Beholding*, 33 και βλ. παραπάνω σελ. 90-91.

⁶⁵⁰ Βλ. Stenger, *Identität*, 306-313.

Λιβάνιος μπορεί μέσα από τον λόγο του αυτόν να συνέβαλε σε έναν απώτερο έμμεσο αρνητικό σχολιασμό της θρησκείας του χριστιανισμού, που είχε ήδη εγκαθιδρυθεί στην Αντιόχεια των μέσων του 4^{ου} αι. μ.Χ., είναι σημαντικό στοιχείο για τη συνολική ερμηνεία του λόγου, αλλά σε καμία περίπτωση δεν αρκεί για να εξηγηθεί αυτή καθεαυτή η τόση εμμονή του ρήτορα και συντάκτη του λόγου, προκειμένου να υμνηθεί η ομορφιά που υπήρχε παντού μέσα στην πόλη.

Σύμφωνα με μία τέταρτη εκδοχή, η οποία έχει διατυπωθεί από την κατεξοχήν γνώστρια της αρχαίας Αντιόχειας, C. Saliou, σε πρόσφατο άρθρο της για τη σημασία του νερού στον *Αντιοχικόν*⁶⁵¹, η ευρεία έκφραση-περιγραφή της πόλης έχει επιλεγεί από τον Λιβάνιο ως καμβάς, για να σχεδιαστεί και να υλοποιηθεί πάνω σε αυτόν το απώτερο σχέδιο του ρήτορα, που δεν ήταν άλλο από την προβολή του άρτιου υδρευτικού συστήματος της πόλης και της γενικότερης επάρκειάς της σε νερό, με σκοπό την έμμεση αλλά επί ίσοις όροις σύγκριση της Αντιόχειας με την Κωνσταντινούπολη και το καινούργιο υδραγωγείο της τελευταίας.

Είναι γεγονός ότι η επάρκεια σε νερό ήταν ανέκαθεν στοιχείο ζηλευτό για μία πόλη. Η αναφορά δε σε αυτό αποτελούσε ήδη στα πρώτα δείγματα των μη αυτοτελών *laudes urbium* της αρχαϊκής εποχής απαραίτητο στοιχείο προβολής για όσες πόλεις το διέθεταν σε αφθονία, όπως έχει αποδείξει ο L. Pernot στο σύντομο αλλά ενδεικτικό υποκεφάλαιό του για τη διαχρονική εξέταση των εγκωμίων πόλεων από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και την αυτοκρατορική περίοδο⁶⁵².

Ως εκ τούτου, ενώ η ζωντάνια της παραπάνω έκφρασης της Αντιόχειας δεν φαίνεται να αποσκοπεί σε κάτι άλλο πλην του εγκωμιασμού του κάλλους και του πολυσχιδούς χαρακτήρα της πόλης, ωστόσο με μία πιο προσεκτική ματιά βλέπουμε ότι η έκφραση-περιγραφή διατρέχεται από ένα συγκεκριμένο θέμα, το θέμα της επάρκειας της πόλης σε νερό, το οποίο επαναλαμβάνεται σε διαφορετική μορφή κάθε φορά.

Επίσης, όπως σωστά έχει επισημάνει η C. Saliou, το στοιχείο του νερού και οι άμεσες ή έμμεσες νύξεις σχετικά με την αυτάρκεια της Αντιόχειας ως προς αυτό δεν περιορίζονται στο τμήμα της έκφρασης-περιγραφής της

⁶⁵¹ Βλ. Saliou, *Rhétorique, passim*

⁶⁵² Βλ. Pernot, *La rhétorique de l'éloge*, 178-216,

πόλης, αλλά εμφανίζονται σποραδικά και στον υπόλοιπο λόγο, με τις πιο έμμεσες από αυτές να εντοπίζονται στην αναφορά στον Αλέξανδρο και την πηγή της Ολυμπιάδας (72-74), στην παρομοίωση του πλήθους των διαβατών στην πόλη με τα ρεύματα των ποταμών (172), στην παρομοίωση του πλήθους των διαβατών με πλοίο, του οποίου η πορεία ανακόπτεται από κύματα (173), στην παρομοίωση του οδικού δικτύου με δίκτυο υδροδότησης (201) και του πλούτου του Νυμφαίου με τον πλούτο των ποταμών (202)⁶⁵³.

Μία πρώτη εξήγηση εκ μέρους της C. Saliou για την έμφαση που δίνεται στην υδροδότηση της Αντιόχειας στον *Αντιοχικόν* είναι ότι ο Λιβάνιος ακολουθώντας με ιδιαίτερο ζήλο τις προδιαγραφές των εγκωμίων πόλεων και προσπαθώντας να εξάρει τις χάρες της γενέθλιας πόλης του εστιάζει κυρίως στις προφανείς αρετές της, δηλαδή στη μακρά ιστορία της και στα μεγάλα αποθέματά της σε νερό⁶⁵⁴. Βέβαια η Αντιόχεια δεν ήταν η μόνη πόλη της ανατολικής Μεσογείου που μπορούσε να επαίρεται στα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ. για την επάρκειά της σε νερό και για τα προηγμένα υδραυλικά συστήματα και τα υδραγωγεία που διέθετε. Τέτοιες αναφορές απαντούν και για πολλές άλλες σύγχρονες τις Αντιόχειας πόλεις σε διάφορες πηγές, λογοτεχνικές και επιγραφικές⁶⁵⁵, με την Κωνσταντινούπολη να κατέχει τα πρωτεία από το 345 μ.Χ. και έπειτα, καθώς σε διάστημα εκατό χρόνων σταδιακά ολοκληρώθηκε το μοναδικό για την εποχή του δίκτυο υδροδότησής της. Μέσω του συγκεκριμένου δικτύου, το οποίο με έκταση σχεδόν 400 χιλιόμετρα και με 170 μεγάλες δεξαμενές συνιστούσε το πιο εντυπωσιακό μηχανικό επίτευγμα της ύστερης αρχαιότητας, συνδέθηκε η μεγαλύτερη πόλη του αρχαίου κόσμου, δηλαδή η Κωνσταντινούπολη του 5^{ου} αι., με τις πηγές της Ανατολικής Θράκης⁶⁵⁶.

⁶⁵³ Βλ. Saliou, *Rhétorique*, 11-14.

⁶⁵⁴ Βλ. Saliou, *Rhétorique*, 15.

⁶⁵⁵ Συνολικά έχουν καταγραφεί 1.600 ρωμαϊκά υδραγωγεία, από τα οποία έχουν μελετηθεί μόλις τα 600. Τα στοιχεία είναι συγκεντρωμένα στις δύο συναφείς ιστοσελίδες <http://www.romaq.org> και <http://www.romanaqueducts.info>, όπου περιλαμβάνονται αντίστοιχα ο χάρτης και ο κατάλογος των υδραγωγείων καθώς και η δευτερεύουσα σχετική βιβλιογραφία.

⁶⁵⁶ Βλ. επίσης J. Crow, *The Infrastructure of a Great City: Earth, Walls and Water in Late Antique Constantinople*, L. Lavan - E. Zanini - A. Sarantis (εκδ.), *Technology in Transition A.D. 300-650* [Late Antique Archaeology 4 - 2006], Leiden 2007, 251-285, 276-282, J. Crow - J. Bardill - R. Bayliss, *The Water Supply of Byzantine Constantinople*, [JRS Monograph, 11], Oxford 2008, *passim*, J. Crow, *Water and Late Antique Constantinople: "It would be abominable for the*

Επομένως βάσει των παραπάνω η αναφορά στις πολλές πηγές στα περίχωρα της Αντιόχειας, στα υδραγωγεία της, στα λουτρά της, τα διαφορετικά για κάθε εποχή, στα νυμφαία και στις κρήνες μέσα και έξω από αυτή και ειδικά στο ειδυλλιακό προάστειο της πόλης, την Δάφνη, η απόδοση της ευημερίας και της εμπορικής ανάπτυξης της πόλης σε μεγάλο βαθμό στον ποταμό Ορόντη, καθώς και οι διάσπαρτες άμεσες και πιο έμμεσες αναφορές στη σημασία του νερό σε διάφορα σημεία του λόγου μας κάνουν να υποψιαστούμε την εξής εκδοχή: ότι ο Άντιοχικός εκφωνήθηκε και διαδόθηκε προκειμένου να λειτουργήσει όχι μόνο εγκωμιαστικά για την ίδια την Αντιόχεια, αλλά και αντιπερισπαστικά στην ολοένα αυξανόμενη αίγλη και στην ολοένα αυξανόμενη φήμη της Κωνσταντινούπολης.

Ενισχυτικά της παραπάνω υπόθεσης είναι τα εξής δύο σημεία. Πρώτον, η Κωνσταντινούπολη ή Νέα Ρώμη το 356 μ.Χ., τη χρονιά δηλαδή εκφώνησης του Άντιοχικού, διένυε ήδη τον εικοστό έκτο χρόνο από τα εγκαίνιά της και τον ενδέκατο χρόνο από την έναρξη των εργασιών για την κατασκευή του πιο φιλόδοξου συστήματος υδροδότησης της ύστερης αρχαιότητας και του πρώιμου μεσαίωνα. Υπό αυτό το πρίσμα η Αντιόχεια ήταν ίσως η μόνη πόλη που μπορούσε να ανταγωνιστεί την Κωνσταντινούπολη, καθώς είχε κοντά της θάλασσα, λίμνη και ποταμό, ενώ οι πηγές που την τροφοδοτούσαν βρίσκονταν σε απόσταση μόλις 4-5 χιλιομέτρων από το κέντρο της, όπως ήταν οι πηγές του προαστείου Δάφνη στα δυτικά και η πηγή της Ολυμπιάδας στα βόρεια, με αποτέλεσμα η Αντιόχεια επί του Ορόντη να είναι μία από τις λίγες πόλεις που διέθεταν ξεχωριστά λουτρά για το καλοκαίρι και για τον χειμώνα⁶⁵⁷.

inhabitants of this Beautiful City to be compelled to purchase water.”, στο: L. Grig - G. Kelly (εκδ.), *Two Romes: From Rome to Constantinople*, New York 2012, 116-135, J. Crow, *Ruling the Waters: Managing the Water Supply of Constantinople, AD 330-1204*, *Water History* 4 (2012), 35-55 καθώς και την ιστοσελίδα του ερευνητικού προγράμματος «Water Supply of Constantinople» που εκπονείται την τελευταία δεκαετία υπό την εποπτεία του καθηγητή J. Crow <http://www.shca.ed.ac.uk/projects/longwalls/>.

⁶⁵⁷ Βλ. Λιβάνιος, Άντιοχικός 220, στο: Libanius (Foerster), 514,1-4, C. Saliou, *Bains d'été et bains d'hiver: Antioche dans l'empire romain*, στο: B. Cabouret - P.-L. Gatier - C. Saliou (εκδ.), *Antioche de Syrie, Histoire, images et traces de la ville antique*, [Topoi, Supplément 5], Lyon 2004, 289-309 και της ίδιας, *Bains et histoire urbaine. L'exemple d'Antioche sur l'Oronte dans l'Antiquité, à paraître dans les actes du colloque «Thermes et hammams, 25 siècles de bain collectif au Proche-Orient»* (Programme ANR Balnéorient, 2-6 novembre 2009), Damas 2009, 657-685 και πρόσφατα την ημερίδα με θέμα *Antioche sur l'Oronte: Work in Progress*. Journée d'étude organisé par Hatice Pamir - Catherine Saliou (5 juin 2014, Université Paris 8), όπου και

Δεύτερον, είναι διαπιστωμένη από τους ερευνητές η συστηματική έμμεση κριτική που ασκήθηκε από τον Λιβάνιο στον Κωνσταντίνο και την Κωνσταντινούπολη. Συγκεκριμένα ο H.-G. Wiemer και συμπληρωματικά ο P.-L. Malosse έχουν δείξει ότι ο Λιβάνιος υπήρξε επικριτικός προς το πρόσωπο του Κωνσταντίνου με αρκετά έμμεσο τρόπο στο εγκώμιο των μετέπειτα αυτοκρατόρων Κωνσταντίνου και Κώνστα, κυρίως όχι με όσα είπε αλλά με όσα δεν είπε. Συγκεκριμένα, δεν ανέφερε καθόλου τον χριστιανισμό, την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης και την αποτελεσματική φορολογική πολιτική του Κωνσταντίνου. Αντιθέτως, όταν ο ρήτορας βρέθηκε αρκετά χρόνια αργότερα στο πολύ πιο ειδωλολατρικό περιβάλλον της Αντιόχειας, επισημαίνουν οι παραπάνω μελετητές, σε ορισμένους από τους λόγους του προς τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο η κριτική του έγινε ανοιχτή και απροκάλυπτη. Εναντιώθηκε σφόδρα σε τρεις μοιραίες κατά τη γνώμη του επιλογές του Κωνσταντίνου. Πρώτον, στην ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, εξαιτίας της οποίας αποδυναμώθηκαν τα συγκλητικά σώματα των ανατολικών πόλεων, δεύτερον, στην προσχώρηση του Κωνσταντίνου στον χριστιανισμό και την επακόλουθη καταστροφή των ειδωλολατρικών ναών, και, τρίτον, στην απόφαση του τελευταίου να πολεμήσει κατά των Περσών, πράγμα που αποδείχθηκε καταστροφικό για τις ανατολικές πόλεις⁶⁵⁸.

Επομένως το γεγονός πως επιλέγεται από τον Λιβάνιο να τονιστεί τόσο πολύ η υπεροχή της Αντιόχειας σε επάρκεια σε νερό έναντι όλων των άλλων πόλεων και άρα και της Κωνσταντινούπολης μπορεί να θεωρηθεί ως ένα ακόμα έμμεσα υποτιμητικό σχόλιο του ρήτορα σε σχέση με τη διαρκώς εξελισσόμενη και την ολοένα πιο ισχυρή και πιο εντυπωσιακή πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Η διαφορά είναι ότι αυτή τη φορά η «συγκαλυμμένη πρόθεση» (*disguised intention*) του ρήτορα⁶⁵⁹, διατυπώνεται στο ασφαλέστερο περιβάλλον της ειδωλολατρικής Αντιόχειας και εμφανίζεται πολύ πιο άμεσα και αποτελεσματικά.

ανακοινώθηκαν τα αποτελέσματα των εν εξελίξει μελετών σχετικά με το υδραγωγείο, που συνέδεε την Δάφνη με την Αντιόχεια.

⁶⁵⁸ Βλ. H.-U. Wiemer, *Libanius on Constantine*, CQ 44 (1994), 511-524 και P.-L. Malosse, *Libanius on Constantine Again*, CQ 47 (1997), 519-524.

⁶⁵⁹ Βλ. B. Schouler, *Le déguisement de l'intention dans la rhétorique grecque*, *Ktema* 11 (1986), 257-272, 259.

Από τις παραπάνω τέσσερις διαφορετικές προσεγγίσεις - άλλες πιο άμεσες και άλλες πιο έμμεσες - για την ανίχνευση της εκτενούς έκφρασης-περιγραφής της Αντιόχειας αυτή της C. Salou δείχνει να είναι η πιο στοιχειοθετημένη χωρίς όμως να καλύπτει εντελώς το θέμα που μας απασχολεί και χωρίς από την άλλη ο υψηλότερος βαθμός συγκρότησής της να καθιστά τις υπόλοιπες απόψεις εντελώς ανεπαρκείς. Ωστόσο και οι τρεις άλλες χρειάζονται περαιτέρω ανάπτυξη και ενίσχυση με πορίσματα από τις πιο πρόσφατες έρευνες που έχουν γίνει σχετικά με τον τρόπο θέασης (culture of viewing) των ανθρώπων κατά την ύστερη αρχαιότητα και ειδικά κατά τον 4^ο αι. μ.Χ., που θεωρείται από πολλούς το μεταίχμιο ανάμεσα στην αρχαιότητα και τον μεσαίωνα⁶⁶⁰. Κάτι τέτοιο είναι βέβαια αδύνατο να γίνει

⁶⁶⁰ Ο τρόπος με τον οποίο «έβλεπαν» οι αρχαίοι Έλληνες και οι Ρωμαίοι έχει μελετηθεί αρκετά συστηματικά κυρίως από ιστορικούς της τέχνης σε σχέση με τα έργα τέχνης ήδη από τα τέλη του 20^{ου} αι. (για τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. Morales, *Vision*, 8 σημ. 39). Όμως μέχρι πρόσφατα δεν έχει δοθεί η ανάλογη έμφαση στον τρόπο θέασης του τοπίου (φυσικού, αστικού κ.ά.), όπως αποτυπωνόταν στα λογοτεχνικά κείμενα της αρχαιότητας (ποιητικά, φιλοσοφικά, ιστορικά, ρητορικά κ.ά.) και όπως φαίνεται από την περιορισμένη σχετικά βιβλιογραφία και κυρίως μέσα από συλλογικούς τόμους, όπως των G. Siebert (εκδ.), *Nature et paysage dans la pensée et l'environnement des civilisations antiques*, (Actes du colloque de Strasbourg 11-12 juin 1992), Paris 1996, Chr. Mauduit - P. Luccioni (εκδ.), *Paysages et milieux naturels dans la littérature antique* (Actes de la table ronde organisée au Centre d'Études et de Recherches sur l'Occident romain, Université Jean Moulin - Lyon 3, 25 septembre 1997) [Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines. Nouvelle série, 17], Paris 1998, Chr. Cusset (εκδ.), *La nature et ses représentations dans l'Antiquité* (Actes du colloque des 24 et 25 Octobre 1996, École Normale Supérieure de Fontenay-Saint Cloud), Paris 1999, S. Meitinger (εκδ.), *Espaces et paysages: Représentations et inventions du paysage de l'Antiquité à nos jours (histoire, philosophie, esthétique et littérature)*, Paris 2005.

Παρά τις παραπάνω δημοσιεύσεις κλασικών φιλολόγων και ιστορικών τέχνης η έρευνα δεν έχει καταλήξει ακόμα σε στέρεα συμπεράσματα για το πώς ακριβώς έβλεπαν οι αρχαίοι το οικισμένο και το φυσικό τους τοπίο. Το ενθαρρυντικό είναι ότι τόσο στη Γαλλία όσο και στη Γερμανία έχει ξεκινήσει τα τελευταία χρόνια μία συντονισμένη προσπάθεια, προκειμένου να εντοπιστούν οι κοινοί τόποι, τα χαρακτηριστικά αλλά και οι ιδιαιτερότητες του τρόπου θέασης του τοπίου στις διάφορες περιοχές της Μεσογείου και στις διάφορες φάσεις της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας. Στο μεν Παρίσι μόλις το 2010 συστάθηκε το ερευνητικό κέντρο ANHIMA (Anthropologie et Histoire des Mondes Antiques), το οποίο καλύπτει την ευρεία μελέτη των αρχαίων κοινωνιών της Μεσογείου ως προς τη χωρική και πολιτική οργάνωσή τους, το φυσικό τους περιβάλλον, τα συστήματα των πεποιθήσεων και τις πρακτικές τους, τις γνώσεις και τις παραδόσεις τους, όπως αυτές διατρέχουν κείμενα και εικόνες. Στο πλαίσιο δε του ANHIMA λειτούργησε το 2014 το διεπιστημονικό πρόγραμμα «Anthropologie et histoire comparée des images et du regard», διαρθρωμένο στους άξονες «Nature et paysage» et «Le spectaculaire: anthropologie du visuel dans les mondes anciens», το οποίο έχει ως θέμα του ακριβώς τη μελέτη του «βλέμματος» στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα. Ως εκ τούτου μόλις τον Οκτώβριο του 2014 έλαβε χώρα και η

στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, αλλά θα προσπαθήσουμε παρόλα αυτά να προτείνουμε ένα πιο συνθετικό ερμηνευτικό μοντέλο της εκτενούς έκφρασης-περιγραφής στον *Αντιοχικόν* κι έτσι να προαχθεί περαιτέρω η έρευνα τόσο για τον τρόπο πρόσληψης του τοπίου όσο και για τον γενικότερο τρόπο θέασης κατά την ύστερη αρχαιότητα.

Το μοντέλο μας θα στηριχθεί από τη μία σε όσα ήδη αναφέρθηκαν παραπάνω και σε ένα άρθρο του 2014, της L.-N. André, το οποίο πραγματεύεται την αίσθηση του κυματισμού (*fluidité*) που προκαλείται στον ακροατή/αναγνώστη του *Αντιοχικού* μέσα από την επαναλαμβανόμενη αναφορά στα στοιχεία που σχετίζονται με το νερό και τους ανέμους καθώς και με την αέναη κίνησή τους μέσα στην πόλη⁶⁶¹. Από την άλλη θα αξιοποιήσουμε εκείνα τα στοιχεία της περιγραφής-έκφρασης της πόλης, τα οποία λειτουργούν ως καταλύτες για την πρόκληση μίας ποικιλίας αισθήσεων και συναισθημάτων στον αναγνώστη-ακροατή που βρίσκεται μπροστά στο μεγαλείο και την ομορφιά της Αντιόχειας.

Συγκεκριμένα, η L.-N. André στο πρώτο τμήμα του άρθρου της επισημαίνει κατ' αρχάς πολύ επιγραμματικά το πόσο ασυνήθιστη είναι η δυναμική αυτή περιγραφή του αστικού τοπίου, των προαστείων και των απολαύσεων της ζωής μέσα στην Αντιόχεια. Δεδομένου όμως ότι το μόνο στοιχείο από την προγενέστερη παράδοση, το οποίο επικαλείται η συγκεκριμένη ερευνήτρια για να στηρίξει την παραπάνω διαπίστωση, είναι μία φράση του J. Bouffartigue, την οποία ερμηνεύει μάλιστα με εσφαλμένο τρόπο⁶⁶², η διαπίστωσή της για την ασυνήθιστη περιγραφή του τοπίου στον

πρώτη ημερίδα για το εντυπωσιακό φυσικό τοπίο, την αναπαράσταση και τον τρόπο θέασής του από τους αρχαίους με τίτλο «Le spectacle de la nature: regards grecs et romains». Αντίστοιχα στο Βερολίνο έχει συσταθεί πολύ πρόσφατα το διεπιστημονικό ερευνητικό κέντρο The Excellence Cluster Topoi: The Formation and Transformation of Space and Knowledge in Ancient Civilizations. Αυτό συνεργαζόμενο στενά με το Berliner Antike-Kolleg, το νεοσυσταθέν κέντρο που ηγείται έξι διαφορετικών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων και ινστιτούτων της περιοχής του Βερολίνου, περιλαμβάνει στα επιστημονικά του πεδία μεταξύ άλλων την πρόσληψη και την αναπαράσταση του χώρου (Research area C: Perception and representation) με μία από τις υποενότητες τη διαχρονική και διαπολιτισμική προσέγγιση στη μελέτη της κατασκευής του χώρου μέσα από εικόνες.

⁶⁶¹ Βλ. André, *L'image, passim* και κυρίως τις σελ. 46-50.

⁶⁶² Βλ. Bouffartigue, *La tradition*, 48: «Le véritable destinataire de l'éloge est le peuple de la cité, ou plus exactement la partie éduquée et socialement active de la population», το οποίο βάσει και των όσων ακολουθούν στο εν λόγω άρθρο σημαίνει ότι τα εγκώμια πόλεων προοριζόνταν να έχουν ως ακροατήριο τους κατοίκους της πόλης και κυρίως τους πιο

Αντιοχικόν χρήζει περαιτέρω ανάλυσης. Έτσι στο σημείο αυτό αποδεικνύονται ιδιαιτέρως χρήσιμα τα μέχρι τώρα συμπεράσματα των προηγούμενων κεφαλαίων του δεύτερου μέρους της παρούσας διατριβής, όπου αποδείχθηκε ότι από την αρχαϊκή εποχή μέχρι τον 4^ο αι. μ.Χ. και τον *Αντιοχικόν* του Λιβάνιου περιγραφές του φυσικού και του οικισμένου τοπίου απαντούσαν μεν - είτε ως μεμονωμένες εγκωμιαστικές αναφορές είτε ως εκτενέστερα εγκώμια - αλλά πάντοτε στο πλαίσιο άλλων γραμματειακών ειδών και ποτέ στο πλαίσιο αυτοτελών εγκωμίων πόλεων⁶⁶³.

Στη συνέχεια του πρώτου μέρους του άρθρου της η L.-N. André συσχετίζει το δυναμικό της πόλης της Αντιόχειας με την έντονη παρουσία του νερού, το οποίο εκτός του ότι έτσι κι αλλιώς αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ύπαρξη μίας μεγάλης και δυναμικής πόλης, έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία ειδικά για την Αντιόχεια. Ο λόγος είναι ότι το νερό καθορίζει όχι μόνο την τοπογραφία της αλλά και την ιστορία της. Συγκεκριμένα, ο ποταμός Ορόντης ρέοντας από τα ανατολικά προς τα δυτικά τη χωρίζει όχι μόνο γεωγραφικά αλλά και χρονικά, όπως είχε

μορφωμένους και τους πιο πολύ εμπλεκόμενους στα κοινά. Αντιθέτως η L.-N. André «καταλαβαίνει» ότι τα εγκώμια πόλεων είχαν ως θέμα τους κατοίκους και όχι το τοπίο (αστικό και φυσικό), πράγμα που είχε δεχτεί άλλωστε ο J. Bouffartigue παραπάνω στο άρθρο του, βλ. Bouffartigue, *La tradition*, 45-47.

⁶⁶³ Βλ. παραπάνω τα κεφ. II.2. «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», II.2. «Εγκωμιαστικές αναφορές, εγκωμιαστικές εκφράσεις-περιγραφές και μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων» και II.3. «Η μετάβαση από τα μη αυτοτελή στα αυτοτελή εγκώμια πόλεων». Σε αντίθεση με τα συμπεράσματα της παραπάνω εξέτασης ο J. Bouffartigue στο εν λόγω άρθρο του, που είναι ιδιαίτερα σύντομο για την κάλυψη ενός τόσο ευρέος θέματος και όπου γίνεται επιγραμματική μόνο αναφορά στον L. Pernot και στην πολύτιμη προεργασία του για τη μελέτη της διαμόρφωσης των εγκωμίων πόλεων στο ακόμα αξεπέραστο έργο του για τα εγκώμια της αυτοκρατορικής περιόδου (βλ. παραπάνω σημ. 6), υποστηρίζει σε μία μόνο παράγραφο και δίχως να επικαλείται πειστικά επιχειρήματα την πλήρη απουσία της περιγραφής του τοπίου στα εγκώμια πόλεων μέχρι τον 1^ο αι. μ.Χ. Τότε άρχισε κατά τον J. Bouffartigue το τοπίο να εμφανίζεται σταδιακά σε έργα, όπως ο *Παναθηναϊκός* και ο *Σμυρναϊκός* λόγος του Αριστείδη, και να κωδικοποιείται το ρητορικό είδος των «εγκωμίων πόλεων», αφενός υπό την επίδραση της παράδοσης των έργων των γεωγράφων, όπως ο Ηρακλείδης ο Κρητικός, ο Στράβων κ.ά. από την ελληνιστική εποχή και έπειτα, και αφετέρου υπό την επίδραση της πολιτικής εξάρτησης και της παρακμής των ελληνικών πόλεων της κλασικής εποχής μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Βλ. Bouffartigue, *La tradition*, 47: «De toute façon, l'éloge de la cité ne peut plus désormais, contrairement à ce qui se passait à l'époque classique, se concevoir sans description physique. La cité a perdu son indépendance, elle n'est plus qu'une petite partie, mais elle a gagné un corps, une réalité matérielle accessible aux sens».

εντοπίσει ο G. Downey ήδη από τα μέσα του 20^{ου} αι.⁶⁶⁴, καθώς τέμνει την πόλη σε δύο τμήματα, την παλιά-ελληνιστική και τη νέα-ρωμαϊκή, η οποία αποτελεί ένα νησί μέσα σε αυτόν⁶⁶⁵. Οι αναφορές στο νερό, τις οποίες η L.-N. André δεν επαναλαμβάνει, καθώς έχει προηγηθεί το αναλυτικό άρθρο της C. Saliou⁶⁶⁶, είναι διάσπαρτες μέσα στον λόγο και κορυφώνονται στη δήλωση του ρήτορα για το ότι η πόλη ως κατάρρυτος υπερνικά τελικά όλες τις άλλες τόσο στο πλήθος όσο και στο κάλλος των νερών, που την διατρέχουν⁶⁶⁷.

Τέλος, πάλι στο πρώτο μέρος του άρθρου της η L.-N. André ερμηνεύει την παρουσία του νερού μέσα από την διαδικασία της *artialisation*, δηλαδή του σύνθετου τρόπου πρόσληψης-παραγωγής των τοπίων (*perception-production des paysages*), τον οποίο θεωρητικοποίησε ο καθηγητής της Αισθητικής A. Roger το 1997 στο έργο του *Court traité du paysage* με τη γνωστή φράση του «Un pays n'est pas d'emblée un paysage, [...] il y a de l'un à l'autre, toute l'élaboration de l'art»⁶⁶⁸. Υπό το πρίσμα αυτό της *artialisation* η L.-N. André «βλέπει» το νερό - έτσι όπως παρουσιάζεται εκ μέρους του Λιβάνιου - εκτός από σύμβολο δύναμης και αυτάρκειας της πόλης να λειτουργεί και ως τρόπος ανατροπής της πραγματικότητας, καθώς εμφανίζεται να ρέει μέσα στην πόλη με τον ίδιο μαγικό τρόπο που εμφανίζονται να ρέουν οι δρόμοι, οι στοές⁶⁶⁹ και οι άνεμοι⁶⁷⁰. Επιπλέον ήδη

⁶⁶⁴ Βλ. Downey, *History of Antioch*, 608-611.

⁶⁶⁵ Βλ. André, *L'image* 33-34.

⁶⁶⁶ Βλ. Saliou, *Rhétorique*, *passim*.

⁶⁶⁷ Βλ. Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός* 244, στο: Libanius (Foerster), 523, 5-11: *Καὶ νῦν ὃ μάλιστα νικῶμεν, τοῦτό ἐστιν, ὅτι κατάρρυτος ἡμῖν ἡ πόλις. Καὶ πρὸς μὲν τᾶλλα καὶ ἀναισχυντήσαι τις, ἐν δὲ ὑδάτων μνήμῃ πάντες εἴκουσι. Τὰ μὲν ἄφθονα τῷ πλήθει, τὰ δὲ χαρίεντα τῷ κάλλει, μᾶλλον δὲ τὰ μὲν ἄφθονα τῷ πλήθει, τὰ δὲ χαρίεντα τῷ κάλλει. Για την αισθητική και το κάλλος των υδάτων στις πόλεις της ὑστερης αρχαιότητας, το οποίο κάλλος αποτυπώνεται κυρίως στα διακοσμημένα νυμφαία, τις πηγές και τα συντριβάνια βλ. I. Jacobs - J. Richard, "We Surpass the Beautiful Waters of Other Cities by the Abundance of Ours". Reconciling Function and Decoration in Late-Antique Fountains, *JLA* 5 (2012), 3-71.*

⁶⁶⁸ Βλ. A. Roger, *Court traité du paysage* [Bibliothèque des Sciences humaines], Paris 1997, 18.

⁶⁶⁹ Βλ. Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός* 201-202 στο: Libanius (Foerster), 505.11-506.11: Εοίκασι δὲ αἱ μὲν στοαὶ ποταμοῖς ἐπὶ πλεῖστον πορευομένοις, οἱ στενωποὶ δὲ ῥύαξιν ἀπ' αὐτῶν ἡγμένοις. Πέμπουσι δὲ οἱ μὲν εἰς τὸ ὄρος βλέποντες πρὸς τὰς τῆς ὑπωρείας χάριτας, οἱ δὲ ἐπὶ θάτερα πρὸς ἑτέραν ὁδὸν γυμνὴν ὁροφῆς ἑκατέρωθεν ὠκισμένην, ὥσπερ ἐκ ποταμοῦ πρὸς ποταμὸν διώρυχες εἰς διάπλουν πεποιημέναι. Τελευτᾷ δὲ καὶ τοῦτο τὸ μέρος εἰς κήπων ὥραν πολλαχοῦ, αὐτοὶ δὲ ἐκεῖνοι λήγουσιν εἰς τὴν ὀχθὴν Ὀρόντου τοῦ ποταμοῦ. Τῶν τοίνυν στοῶν, ὅπερ ἔφην, ἐξ ἀνίσχοντος ἡλίου πρὸς δυσμὰς τεταμένων καὶ τοσοῦτον μήκους ἐπεχουσῶν,

από την αρχή της περιγραφής της πόλης, όπου αναφέρεται το μεγάλο της μέγεθος, το οποίο και συναρτάται με τη μεγάλη σε μήκος και πλάτος στεγασμένη λεωφόρο, η επιλογή της φράσης «οὕτω δὲ ὕπτιον καὶ συνεχὲς διὰ τέλους» είναι τέτοια, ώστε ήδη να προετοιμάζει την αίσθηση του κυματισμού (*fluidité*) μέσα στον αστικό χώρο⁶⁷¹.

Παρενθετικά στην ανάλυση της L.-N. André αξίζει να αναφερθεί μία ακόμα πιο εμπλουτισμένη και πιο ενημερωμένη εκδοχή της θεωρίας της *artialisisation* σε σχέση με τις πόλεις. Πρόκειται για το πρόγραμμα «Cityscaping - Literarische, Architektonische und Urbanistische Modellierungen Städtischer Räume (Research Group C-6)» του ερευνητικού διεπιστημονικού κέντρου Exzellenz Cluster TOPOI <https://www.topoi.org/group/c-6>⁶⁷². Εκεί ο νεολογισμός «cityscaping» ορίζεται με τον εξής περιφραστικό τρόπο: «A society or social group not only reacts to its existing urban space, but also designs, creates and transforms this space continually. This process whereby urban spaces are actively shaped and modeled will be referred to here using the term cityscaping», ενώ στο παραπάνω πλαίσιο εκπονείται και το υποπρόγραμμα (C-6-4) «Antioch. Rhetorical modeling of a metropolis in late antiquity», υπό την εποπτεία του J. Stenger <https://www.topoi.org/project/c-6-4/>.

ὅσον ἂν καὶ τρισὶν ἀπέχρησεν ἄστεσι, κατὰ μέσσην μάλιστα τὴν δεξιὰν ἀψίδες πανταχόθεν τετραμμέναι μίαν ὀροφὴν ἔχουσαι λίθον παρέχουσιν ἀρχὴν ἐτέραις στοαῖς πρὸς ἄρκτον ἄχρι τοῦ ποταμοῦ προΐούσαις τὸ περὶ αὐτὰς Νυμφῶν ἱερὸν οὐρανόμηκες λίθων ἀνγαῖς καὶ κιόνων χροαῖς καὶ γραφῆς αἴγλη καὶ γαμάτων πλούτῳ πάντα ὀφθαλμὸν ἐπιστρέφον. Στενωποὶ δὲ καὶ ἀπὸ τούτων ἤπερ ἀπὸ τῶν προτέρων ῥρμηνται [οἱ υπογραμμίσσεις εἶναι δικές μας]. Επίσης βλ. και τον εύστοχο σχολιασμό από την L.-N. André, *L'image*, 35: «[...] le thème de la fluidité et du ruissellement des eaux prend des formes inattendues en posant l'hybridation nature/culture au travers de l'échange des formes entre l'eau et la terre, entre les méandres du fleuve et les recoins des rues d'Antioche».

⁶⁷⁰ Βλ. Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός* 225, στο: Libanius (Foerster), 515, 3-21: Ὁ δὲ διαρρεῖ τε ἄπασαν καὶ περιρρεῖ καὶ οὐδὲν ἄμοιρον τῆς ἐπικουρίας ἀφήσιν· οὐ γὰρ εἰς μὲν τὰς τῶν εὐδαιμόνων οἰκίας καὶ τριωρόφους εἰσχεῖται, τῶν δὲ χαμαιζήλων καὶ ὅσαι πενήτων ὑπεραιωρεῖται, ἀλλ' ὥσπερ ἐν δημοκρατίᾳ τῶν νόμων ἴσον μέτεστιν, οὕτω παρ' ἡμῖν ἰσομοιρία τις τῶν ζεφύρου καλῶν, καὶ οὐδεὶς πώποτε διψῶν αὔρας παρὰ τῶν γειτόνων ἠτιάσατο τοῦτο παθεῖν. Οὕτω διὰ πάντων ἔρχεται καὶ διολισθαίνει καὶ ὅτουπερ ἂν λάβηται, τοῦτο ὁδὸς αὐτῷ [οἱ υπογραμμίσσεις εἶναι δικές μας] και το επίσης εύστοχο σχόλιο της André, *L'image*, 37: «On voit donc que l'eau et les rues mais aussi l'eau et le vent sont associés dans une même unité que constitue l'image de la fluidité. Sa dynamique contribue à dessiner et animer, de son épaisseur, l'espace de la ville d'Antioche».

⁶⁷¹ Βλ. Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός* 197, στο: Libanius (Foerster), 504, 15-16.

⁶⁷² Βλ. παραπάνω σημ. 660.

Στόχος του παραπάνω προγράμματος είναι η μελέτη των διαφορετικών απεικονίσεων της Αντιόχειας από τον Λιβάνιο και τον μαθητή του Ιωάννη Χρυσόστομο υπό το ειδικό πρίσμα της ιδέας του «cityscaping», που αφορά στην κειμενική φαντασιακή αναπαράσταση του χώρου της πόλης και όχι στην απλή μιμητική παρουσίαση του φυσικού αστικού τοπίου. Στη βάση δε της παραπάνω κατεύθυνσης βρίσκεται η πεποίθηση των ερευνητών που συμμετέχουν στο πρόγραμμα ότι και οι δύο ρήτορες προσπάθησαν να νοηματοδοτήσουν εκ νέου τον αστικό χώρο της Αντιόχειας επικαλούμενοι χαρακτηριστικά της, όπως κτήρια, κοινωνικές δομές και τοπικές συνήθειες, αλλά και αναπαραστάσεις της πόλης, σχηματοποιημένες μέσα από την έντονη ρητορική δραστηριότητα της εποχής εκείνης. Εξάλλου, όπως έχει φανεί από την έρευνα στον τομέα της κοινωνιολογίας του χώρου, οι ρητορικές απεικονίσεις των χώρων δεν επιδρούν μόνο δημιουργώντας συγκεκριμένες πεποιθήσεις για τους χώρους αυτούς μέσω λογικών επιχειρημάτων αλλά και αναδιαμορφώνοντας τον τρόπο με τον οποίο το ακροαματικό-αναγνώστικό κοινό των παραπάνω απεικονίσεων προσεγγίζει καθημερινά τους χώρους αυτούς⁶⁷³.

Στη συνέχεια της πειστικής μεν έμμεσης δε ερμηνευτικής προσέγγισης από την L.-N. André σχετικά με τη συσχέτιση από τη μια του κυριολεκτικού κυματισμού (*fluidité*) της κίνησης του ποταμού Ορόντη, των παραπόταμών του, του νερού στα κανάλια και στα υπόλοιπα μέρη του υδροδοτικού συστήματος της Αντιόχειας και από την άλλη του μεταφορικού κυματισμού μέσα στην πόλη από τη συνεχόμενη διάταξη και ροή των δρόμων και των στοών, εμφανίζεται πιο άμεση η επόμενη διαπίστωση της εν λόγω ερευνήτριας. Συγκεκριμένα, η L.-N. André, προκειμένου να ενισχύσει την άποψή της για το ότι ο *Αντιοχικός* αποτελεί τυπικό δείγμα της νοητικής διαδικασίας της *artialisation*, μέσω της οποίας ο αστικός χώρος (*espace urbain*) μετατρέπεται σταδιακά σε αστικό τοπίο (*paysage urbain*)⁶⁷⁴,

⁶⁷³ Βλ. το σχετικό απόσπασμα από την ιστοσελίδα του ερευνητικού προγράμματος: «Libanius and Chrysostom aim to guide the movements of their fellow citizens through the city, to influence their dealings with both men and buildings, to subject the use of space to specific regulations, and to transform visible expressions of habitus. This means that *their modeling of space was (intended) to impact physical and social space*» [η υπογράμμιση είναι δική μου].

⁶⁷⁴ Βλ. André, *L'image*, 38: «[...] pour construire en une vision unifiée la représentation mentale - dont les éléments sont vérifiables dans la réalité matérielle de la ville - du paysage urbain d'Antioche».

χρησιμοποιεί τους παραλληλισμούς που κάνει ο Λιβάνιος ανάμεσα σε ορισμένα σημεία της πόλης και στη ζωγραφική, τη γλυπτική και την ποίηση, ομηρική και πινδαρική, με σκοπό να αποδείξει ότι και η τέχνη, όπως και η έντονη παρουσία του νερού μέσα στην πόλη, λειτουργούν εξίσου σαν φίλτρα μέσα από τα οποία ο ρήτορας επιτυγχάνει την ενότητα, τη συνοχή και τον πρωτόγνωρο δυναμισμό του ρευστού αστικού τοπίου της Αντιόχειας⁶⁷⁵.

Στο δεύτερο μέρος του άρθρου της η L.-N. André ξεκινά με μία αρκετά πρωτότυπη προσέγγιση της νέας πόλης της Αντιόχειας, η οποία βρίσκεται στο νησί που σχηματίζεται μέσα στον ποταμό Ορόντη. Ο νησιωτικός χαρακτήρας της πόλης αφενός εξετάζεται ως ένα ακόμα στάδιο στην διαδοχική εξέλιξη από το αρχαϊκό στο κλασικό και στη συνέχεια στο ελληνιστικό μοτίβο του νησιωτικού τοπίου (*perception de l'insularité*)⁶⁷⁶ και αφετέρου σχολιάζεται για τον δυναμισμό που χαρίζει στη νέα πόλη. Πρόκειται για έναν δυναμισμό που σύμφωνα με την L.-N. André προκύπτει εκ νέου από το φαινόμενο του κυματισμού (*fluidité*).

Εν προκειμένω η εντύπωση του κυματισμού δημιουργείται από το νερό, που ή ούτως ή άλλως περιβάλλει τη νέα πόλη, ενώ σύμφωνα με τη L.-N. André προκύπτει και από δύο ακόμα παράγοντες. Πρώτον, είναι η αίσθηση της κινητικότητας και της ρευστότητας που προκύπτει από την απρόσκοπτη επικοινωνία μεταξύ παλιάς και νέας πόλης χάρη στις πέντε γέφυρες⁶⁷⁷. Δεύτερον, είναι η αίσθηση της εναλλαγής και του γλιστρήματος από εξέχοντα σημεία της πόλης, όπως το *ἄρραγές τεῖχος*, σε εικόνες-μοντέλα, όπως ο *στέφανος*, από σχήματα και μορφές, όπως είναι η *κύκλιος μορφή* της νέας πόλης, στη μορφολογία της φύσης, όπως είναι ο *ὀμφαλός*, και στη μορφολογία της αρχιτεκτονικής, όπως είναι οι τέσσερις *συνηρμοσμένοι ἀψίδες*, και από την υλική πραγματικότητα μίας αστικής τοπογραφίας, όπως είναι το *πεδῖον*, στην καλλιτεχνική μεταφορά ενός αγάλματος του

⁶⁷⁵ Βλ. André, *L'image*, 32: «Le cas d'Antioche est alors paradigmatique de cette perception singulière du paysage urbain du fait de l'expérience dynamique qui en est proposée».

⁶⁷⁶ Βλ. André, *L'image*, 40-41.

⁶⁷⁷ Βλ. Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός* 208 στο: Libanius (Foerster), 509, 1-6: Ἀλλ' ἐκεῖσε ἐπάνειμι, ὅτι τὴν νέαν μὲν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας τὸ διὰ μέσου ῥέον χωρίζει, γεφύραις δὲ πέντε ἰσχυραῖς τὸ διεστηκὸς τοῦτο συνδεῖται. Καὶ τὸ μὲν ὕδωρ δύο ποιεῖ τὴν ἡμετέραν, ἐκεῖναι δὲ αὐτὴν οὐκ ἐῷσιν εἶναι δύο, παραζευγνῦσαι τὴν δευτέραν τῇ πρεσβυτέρᾳ, καθάπερ πῶλον μητρί.

τετράχειρου Απόλλωνα⁶⁷⁸. Ανάλογος κυματισμός εντοπίζεται πολύ σωστά από την L.-N. André και στην παράγραφο 202, όπου περιγράφεται η παλιά πόλη με τρόπο κατοπτρικό προς την παράγραφο 204 και την περιγραφή της νέας πόλης. Στην παλαιά πόλη είναι επίσης κυρίαρχα τα σχήματα και οι μορφές, φυσικές, αρχιτεκτονικές και καλλιτεχνικές, όπως οι μακρές στοές, οι πλήθος αψίδες, το Νυμφαίο⁶⁷⁹ και οι στενοί δρόμοι, που βγαίνουν με ορμή σαν χείμαρροι από τις επίσης χείμαρρώδεις στοές και που χάρη στον έντονο γλυπτό, ζωγραφικό και αρχιτεκτονικό διάκοσμο του Νυμφαίου κάνουν ακόμα πιο έντονη την αίσθηση της πολυμορφικότητας και της πολυαισθητικότητας⁶⁸⁰.

Τέλος, το δεύτερο μέρος της *spatial-artialisant* ανάλυσης της L.-N. André καταλήγει στην απόδειξη μίας νέας συμμετρίας, ενός νέου κυματισμού και ενός νέου δυναμισμού, που εντοπίζεται στον λόγο του Λιβάνιου. Αυτή τη φορά πρόκειται για τους δύο *loci amoeni* της Αντιόχειας, τον *locus amoenus* του κέντρου της πόλης, που αναλύθηκε παραπάνω, και τον *locus amoenus* του βασικού προάστειου της τελευταίας, δηλαδή της Δάφνης. Ειδικά την ειδυλλιακή έκφραση του κέντρου της πόλης η L.-N. André τη χαρακτηρίζει εύστοχα ως την επίσημη πρώτη εμφάνιση ενός νέου τόπου για τον εγκωμιασμό των τοπίων, του «ειδυλλιακού αστικού τόπου» (*locus amoenus*

⁶⁷⁸ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 204 στο: Libanius (Foerster), 507, 6-12: Μορφή δὲ τῇ νῆα ταύτῃ κύκλιος. Κεῖται μὲν γὰρ ἐν πεδίῳ πᾶσα ἀκριβῶς, τεῖχος δὲ αὐτὴν ἀρραγὲς δίκην στεφάνου περιθεῖ. Ἐκ δὲ ἀψίδων τεττάρων ἀλλήλαις συνηρμοσμένων εἰς τετράγωνον τύπον ὥσπερ ἐξ ὀμφαλοῦ τέτταρες στοῶν συζυγίαι καθ' ἕκαστον τμήμα τοῦ οὐρανοῦ τέτανται, οἷον ἐν Ἀπόλλωνος τετράχειρος ἀγάλματι καὶ André, *L'image*, 42-43.

⁶⁷⁹ Τα Νυμφαία ήταν τα ιδιαίτερα εκείνα μνημεία της ελληνιστικής και ύστερης αρχαιότητας, που σηματοδοτούσαν, κοσμούσαν και προσέδιδαν κύρος στις εισόδους των πόλεων. Βλ. σχετικά τις πρόσφατες μονογραφίες των J. Richard, *Water for the City, Fountains for the people. Monumental fountains in the Roman East: an Archaeological Study of Water Management*, Turnhout 2012 και B. Longfellow, *Roman Imperialism and Civic Patronage. Form, Meaning, and Ideology in Monumental Fountain Complexes*, Cambridge 2014.

⁶⁸⁰ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 202 στο: Libanius (Foerster), 506, 6-16: Τῶν τοίνυν στοῶν, ὅπερ ἔφην, ἐξ ἀνίσχοντος ἡλίου πρὸς δυσμὰς τεταμένων καὶ τοσοῦτον μήκους ἐπεχουσῶν, ὅσον ἂν καὶ τρισὶν ἀπέχρησεν ἄστεσι, κατὰ μέσσην μάλιστα τὴν δεξιὰν ἀψίδες πανταχόθεν τετραμμέναι μίαν ὀροφὴν ἔχουσαι λίθον παρέχουσιν ἀρχὴν ἑτέραις στοαῖς πρὸς ἄρκτον ἄχρι τοῦ ποταμοῦ προΐούσαις τὸ περὶ αὐτὰς Νυμφῶν ἱερὸν οὐρανόμηκες λίθων ἀνγαῖς καὶ κιόνων χροαῖς καὶ γραφῆς αἰγλῇ καὶ ναμάτων πλούτῳ πάντα ὀφθαλμὸν ἐπιστρέφον. Στενωποὶ δὲ καὶ ἀπὸ τούτων ἢ περ ἀπὸ τῶν προτέρων ὥρμηγναι καὶ André, *L'image*, 43-44.

urbain), που δεν είναι τίποτα παραπάνω από την εξέλιξη και τον εμπλουτισμό του περιεχομένου του *locus amoenus*⁶⁸¹.

Ο όρος *locus amoenus* πρωτοεμφανίστηκε σε ένα ποιητικό έργο του λόγιου μοναχού της ελβετικής μονής St. Gall, ονόματι Ekkehart, ο οποίος έζησε στα τέλη του 10^{ου} αι. Ο όρος έγινε γνωστός ως *terminus technicus* χάρη στο λεξικό του Papia, *Elementarium Doctrinae Rudimentum*, στα μέσα του 11^{ου} αι. με την έννοια του «τόπος ευχάριστος». Από εκεί και έπειτα ο *locus amoenus* έλαβε αρκετές ακόμα σημασιολογικές αποχρώσεις ανάλογα με τις διαφορετικές εποχές και τα διαφορετικά λογοτεχνικά περικείμενα, ενώ οι περισσότεροι «ευχάριστοι τόποι» περιγράφηκαν και σχολιάστηκαν ως τέτοιοι κυρίως κατά την εποχή της Αναγέννησης⁶⁸². Γεγονός πάντως παραμένει ότι στην πλειονότητά τους ως *loci amoeni* ανέκαθεν χαρακτηρίζονταν οι ειδυλλιακές περιγραφές τοπίων, όπου κυριαρχούσαν το νερό, η πυκνή και ποικίλη βλάστηση και σε κάποιες περιπτώσεις - ειδικά κατά τον Μεσαίωνα - και το δάσος⁶⁸³. Ήταν περιγραφές ειδυλλιακών - κυρίως βουκολικών - τοπίων, που έχοντας τις ρίζες τους στην ομηρική ποίηση, στα έργα του Θεόκριτου, στα μυθιστορήματα της ελληνιστικής εποχής και της ύστερης αρχαιότητας, στα ποιητικά έργα του Βιργίλιου, του Οβίδιου, του Οράτιου, του Κλαυδιανού και του Στάτιου, σπάνια αφορούσαν σε πόλεις⁶⁸⁴.

Επομένως σωστά επισημαίνεται από τη L.-N. André - δίχως όμως να αποδεικνύεται από κανένα στοιχείο στο παρόν άρθρο της, αλλά σε συμφωνία ωστόσο με τα όσα έχουν διαπιστωθεί ήδη σε προηγούμενα

⁶⁸¹ Βλ. André, *L'image*, 32: «Cette perception singulière du paysage dont Antioche est l'un des meilleurs exemples au sein de l'héritage rhétorique, aboutit en effet à l'émergence d'un nouveau topos paysager: le *locus amoenus* urbain [...]».

⁶⁸² Βλ. E.R. Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, trans. by W.R. Trask, London 1953, 183-202.

⁶⁸³ Βλ. Curtius, *European Literature*, 194-195.

⁶⁸⁴ Μία ενδιαφέρουσα διαχρονική προσέγγιση του *locus amoenus* από τις φιλοσοφικές του ρίζες στον Φαῖδρον του Πλάτωνα, στις «ριψοκίνδυνες» ελληνιστικές βακχικές εκδοχές του και τον πετυχημένο συνδυασμό των δύο παραπάνω στις αποτυπώσεις των ρωμαϊκών τοπίων στα έργα της λατινικής ποίησης του 1^{ου} αι. π.Χ. και του 1^{ου} αι. μ.Χ. προσφέρει το τρίτο κεφάλαιο «Landscape and Aesthetics» της μονογραφίας της D. Spencer, *Roman Landscape: Culture and Identity* [Greece & Rome. New Surveys in the Classics, 39], Cambridge-New York 2010, 16-30.

κεφάλαια της παρούσας διατριβής⁶⁸⁵ - ότι μέχρι τον 4^ο αιώνα μ.Χ. και μέχρι τον *Ἀντιοχικόν* του Λιβάνιου οι περιγραφές των *locorum amoenorum* δεν σχετίζονταν καθόλου με τις πόλεις, πόσο μάλλον δεν αποτελούσαν τμήματα πεζών κειμένων και ειδικά εγκωμίων πόλεων⁶⁸⁶. Επιπλέον, όπως επιβεβαιώνεται από διάφορα σημεία της παρούσας διατριβής⁶⁸⁷, οι περιγραφές είτε των «ευχάριστων τόπων» είτε άλλου είδους τοπίων μέσα ή γύρω από τις πόλεις σε καμία περίπτωση δεν είχαν την έκταση που καταλαμβάνει η συγκεκριμένη περιγραφή του προάστειου της Δάφνης, η οποία καλύπτει δέκα παραγράφους, δηλαδή το 1/20 του λόγου⁶⁸⁸. Επομένως φαίνεται ότι ο *Ἀντιοχικός* υπήρξε τόσο το αρχέτυπο του μεσαιωνικού εκτενούς *locus amoenus*, που τόσο συχνά βρίσκουμε στη δυτική κυρίως λογοτεχνία από τον 10^ο αι. και έπειτα, αλλά και το αρχέτυπο του *locus amoenus urbanus*, το οποίο απαντά ως επί το πλείστον σε πολύ μεταγενέστερα κείμενα της νεώτερης και σύγχρονης εποχής⁶⁸⁹.

⁶⁸⁵ Βλ. παραπάνω στο κεφ. II.2. «Εγκωμιαστικές αναφορές, εγκωμιαστικές εκφράσεις-περιγραφές και μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων» την αναλυτική παρουσίαση των πιο αντιπροσωπευτικών εγκωμιαστικών μη αυτοτελών εκφράσεων πόλεων από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τον 6^ο αι. και την ομαδοποίηση των εγκωμιαστικών τους τόπων. Σε αυτούς δεν υπάρχει καθόλου αναφορά στο ειδυλλιακό τοπίο μέσα ή έξω από τις εγκωμιαζόμενες πόλεις. Το ίδιο ισχύει επίσης και στην περίπτωση του *Παναθηναϊκού*, του άμεσου προτύπου του *Ἀντιοχικού*, ενώ οι όποιες αναφορές σε ειδυλλιακά αστικά τοπία σε άλλα κείμενα της δεύτερης σοφιστικής, όπως στους *Σμυρναϊκούς* λόγους του Αίλιου Αριστείδη, σε καμία περίπτωση δεν έχουν την έκταση της έκφρασης του *locus amoenus urbanus*, που εμφανίζεται στον *Ἀντιοχικόν*. Βλ. παραπάνω το υποκεφ. II.3.v. «Ο *Παναθηναϊκός* του Αίλιου Αριστείδου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης», *passim* και τη σημ. 527.

⁶⁸⁶ Βλ. παραπάνω σημ. 664 και επιπλέον André, L'image 33: «La modalité de construction du paysage de l'Antioche de Libanios se marque dans le texte par une expérience polysensorielle du paysage urbain qui confine à la merveille» και ό.π. 39: «Le processus de fusion des éléments topographiques et urbains, autour de la dynamique de la fluidité des eaux et des vents d'Antioche, prépare l'émergence de ce topos paysager nouvellement créé» [οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου].

⁶⁸⁷ Βλ. παραπάνω σημ. 685 και ειδικά από τη σελ. 222 κ.εξ.

⁶⁸⁸ Μία αρκετά μικρότερη ως προς την έκταση αλλά εξίσου αποτελεσματική περιγραφή του *locus amoenus* ενός κήπου περιλαμβάνεται σε ένα από τα *Προγυμνάσματα* του Λιβάνιου, όπου ο ποιητής-καλλιτέχνης ακολουθώντας τα ποτάμια, που ρέουν από τα βουνά προς τον κήπο, φτάνει τελικά στον φράχτη του, τα δέντρα του και την πηγή στο κέντρο του κήπου. Βλ. Λιβάνιος, *Προγυμνάσματα* 9, 2-5, στο: *Libanii Opera*, Vol. 8, *Progymnasmata - Argumenta Orationum Demosthenicarum*, R. Foerster (ed.), Lipsiae 1915, 485.10 - 486.13.

⁶⁸⁹ Βλ. ενδεικτικά τη διατριβή της J. Nazyrova, *The Theme of the Pastoral and the Russian Silver Age* [διδακτ. διατρ., Univ. of Southern California], Los Angeles, CA 2010 για την ιστορία του κλασικού ελληνικού και ρωμαϊκού ειδύλλιου, του πρόδρομου του μεσαιωνικού *locus*

Τέλος, ένα ενδιαφέρον αλλά ήδη από παλαιότερους μελετητές του λόγου εντοπισμένο στοιχείο, το οποίο αναφέρει στη συνέχεια η L.-N. André, είναι η ισορροπία και η συμμετρία μεταξύ του «αστικού» *locus amoenus* της πόλης της Αντιόχειας (196-229) και του «φυσικού» *locus amoenus* του προαστείου της, της Δάφνης (233-243). Πρόκειται για μία συμμετρία που επιτυγχάνεται σύμφωνα με την εν λόγω μελετήτρια χάρη στη συσχέτιση και στους δύο *loci amoeni* της ομορφιάς των δύο διαφορετικών τοπίων, του αστικού και του φυσικού, καθώς και των συναισθημάτων που η ομορφιά αυτή προκαλεί σε όσους την αντικρίζουν⁶⁹⁰.

Έτσι μέσω αυτής της γέφυρας των συναισθημάτων η L.-N. André περνά στο τρίτο μέρος του άρθρου της, όπου και χαρακτηρίζει για άλλη μία φορά τον λόγο του Λιβάνιου ως πρωτοπόρο κείμενο στην παράδοση των εγκωμίων πόλεων. Εν προκειμένω εκτός από τον κυματισμό του νερού μέσα στην πόλη, εκτός από τη δυναμική, την οποία η συσσώρευση των πολλών και πολυμορφικών στοιχείων της πόλης προσδίδει στον λόγο, και εκτός από την πολυαισθητικότητα, που προκύπτει από την πολυμορφία αυτή, υπάρχουν λείω σωστά η L.-N. André και τα ειδικά συναισθήματα, που η θέα των τοπίων αυτών γεννά σε όποιον τα αντικρίζει⁶⁹¹. Και για να υποστηρίξει τη θέση της έχει συγκεντρώσει τέσσερα χωρία από τις παραγράφους 200, 201, 206 και 233⁶⁹², όπου τα συναισθήματα κυμαίνονται από την ευθυμία μέχρι την εκλεπτυσμένη χαρά και από την ευωχία μέχρι

amoenus, ως ένα μείγμα της αισθητικής των πόλεων και της αισθητικής των αγρών, που διατρέχεται από το θέμα της σχέσης του ατόμου με τη φύση και για την αναβίωση του *locus amoenus* στη ρωσική και δυτικοευρωπαϊκή λογοτεχνία της εποχής του μοντερνισμού, για την αποσύνδεσή του από την άγρια φύση και για τη σύνδεσή του με τα αστικά πάρεκα και τη ζωή των αριστοκρατών στη ρωσική λογοτεχνία του ύστερου 18^{ου} και του 19^{ου} αι.

⁶⁹⁰ Βλ. André, *L'image*, 44-46 και ειδικά 46: «[...] ce qui importe dans la description parallèle de ces *loci amoeni*, naturels et urbains, c'est le lien qui est établi avec la beauté et les émotions qu'elle suscite».

⁶⁹¹ Βλ. André, *L'image*, 46: «On constate en effet que la thématique visuelle déployant la beauté qui naît du spectacle qu'offre ce paysage est systématiquement associée aux émotions ressenties lors de l'observation du paysage».

⁶⁹² Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 200, στο: Libanius (Foerster), 505, 14: πάσης δὲ εὐθυμίας ἀφορμαί, ό.π. 202 στον ίδιον 505, 19-506,1: πρὸς τὰς ὑπάρειας χάριτας, ό.π. 206 στον ίδιον 508, 5: προαστείων δὲ πανταχόθεν εὐωχούντων τὰς ὄψεις, ό.π. 233 στον ίδιον 518, 19-20: Καὶ μόνα ταῦτα ἰδεῖν ἄξιον, ἀκούσας δὲ ἡδιστα οὕτως ἂν οὐχ ὅσον ἄξιον ἀκούσαις [οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου].

την πιο έντονη και ηδονική χαρά⁶⁹³, ενώ αναφέρει και τον καταϊγισμό των ποικίλων και εντεινόμενων συναισθημάτων της παραγράφου 236, όπου ο αφηγητής αντικρίζει από κοντά το προάστειο της Δάφνης. Πρόκειται για ένα τοπίο που σύμφωνα με την L.-N. André ανοίγεται μεν μπροστά στα μάτια του αφηγητή σαν ένα «θαύμα» (le merveille) ⁶⁹⁴, αλλά διαφέρει ωστόσο από την αρχαία και σύγχρονη του Λιβάνιου παράδοση των θαυμαστών-θαυμαστών τοπίων χάρη στον τόσο πολυαισθητικό και έντονο τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται από τον ρήτορα ο φυσικός αυτός *locus amoenus* της Αντιόχειας, δηλαδή της Δάφνης⁶⁹⁵.

Στο τρίτο μέρος της μελέτης της η L.-N. André επιλέγοντας να συσχετίσει την πολυαισθητικότητα του τοπίου της Δάφνης με την ένταση και τα συναισθήματα, που αυτή γεννά, δεν παραλείπει να αναφέρει την επίσης έντονη και φορτισμένη περιγραφή των αποθεμάτων σε νερό της Δάφνης⁶⁹⁶. Στο σημείο αυτό έχουμε κλιμάκωση της πολυαισθητικότητας με το πέρασμα από την όραση και την ακοή, που έχει προηγηθεί στην

⁶⁹³ Βλ. τα τονισμένα σημεία στα χωρία της προηγούμενης σημείωσης.

⁶⁹⁴ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 236, στο: Libanius (Foerster), 519,15-520,11: ἤν ἰδόντι μὴ βοᾶν οὐκ ἔστι καὶ σκιρτᾶν καὶ ἀνάττειν καὶ κροτεῖν καὶ μακαρίζειν αὐτὸν τῆς θέας καὶ οἷον ὑπὸ τῆς ἡδονῆς πτεροῦσθαι. Ἄλλο γὰρ ἄλλοθεν τὸ μὲν θέλγει, τὸ δὲ ἐκπλήττει, καὶ τὸ μὲν κατέχει, τὸ δὲ ἐπιπάται καὶ περικέχεται τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐγῇ περιστρέφουσα τὸν θεατὴν, Ἀπόλλωνος ἱερὸν, Διὸς ἱερὸν, στάδιον Ὀλυμπικόν, θέατρον ἀπάσης τέρψεως, κυπαρίττων πλήθος καὶ πάχος καὶ ὕψος, ἀτραποὶ σκιεραὶ, χοροὶ μουσικῶν ὀρνίθων, πνεῦμα σύμμετρον, ἀρωμάτων ἡδίων ὁσμαί, καταγωγαὶ σεμναί, ἡμερίδες εἰς ἀνδράνας ἔρπουσαι. Αἰκίνου κῆποι, τράπεζα Σικελική, κέρας Ἀμαλθείας, πανδαισία, Σύβαρις. Λουτρὸν δὲ ὃ τι ἂν προκρίνας λούση, τὸ χαριέστερόν σοι παρῶπται [οἱ υπογραμμίσσεις εἶναι δικές μου].

⁶⁹⁵ Βλ. André, *L'image*, 47: «Le discours de Libanios se différencie cependant de cet héritage du paysage merveilleux en ce qu'il semble proposer un *dépassement de la topique par une perception polysensorielle et intensive* ce qui n'est pas le cas dans l'héritage littéraire et culturel contemporain qui utilise la merveille comme vecteur paysager» [η υπογράμμιση είναι δική μου]. Επίσης για το θέμα της περιγραφής των θαυμαστών τοπίων στην ελληνική γραμματεία και για την εξέλιξη του περιεχομένου του όρου «θαύμα» από την ομηρική ποίηση μέχρι και τα επικά ποιήματα της ύστερης αρχαιότητας βλ. L.-N. André, *Regard et représentation du paysage dans l'épopée grecque d'époque impériale: le cas des mirabilia, Pallas* 92 (2013), 183-202.

⁶⁹⁶ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 242, στο: Libanius (Foerster), 522, 7-14: Τίς γὰρ ἐπιστὰς καὶ θεασάμενος ἔκ τε τῶν πρώτων στομάτων τὸ ὕδωρ ἐκρέον καὶ καθ' ἐκάτερον τοῖχον τοῦ νεῶ φερόμενον οὐκ ἂν ἀγασθεῖν μὲν τὸ πλήθος, ἐκπλαγεῖν δὲ τὸ κάλλος, τιμήσειε δὲ ὡς θεῖον, ἄψαιτο δὲ ἡδέως, λούσαιο δὲ ἡδίων, πιοι δὲ ὡς ἡδιστα· τὸ γὰρ αὐτὸ ψυχρόν τε καὶ διανγές καὶ ποτιμώτατον καὶ χάριςιν ἐγκεχρισμένον καὶ προσηγές ὁμιλῆσαι σώμασιν [οἱ υπογραμμίσσεις εἶναι δικές μας και οι μεν απλές αφορούν στην πολυαισθητικότητα οι δε διακεκομμένες στα συναισθήματα χαράς του αποσπάσματος].

παράγραφο 233, στις αισθήσεις της αφής και της γεύσης⁶⁹⁷ και κλιμάκωση και σωματοποίηση της χαράς μέσω της διαδοχικής χρήσης του θετικού, συγκριτικού και υπερθετικού βαθμού του επιρρήματος *ήδέως*⁶⁹⁸.

Επίσης στο σημείο αυτό εντοπίζεται από την L.-N. André η «επιστροφή» εκ μέρους του Λιβάνιου στο θέμα του νερού, το οποίο δεν χρησιμοποιείται πλέον για να οριοθετήσει την πόλη και να τη χωρίσει σε παλαιά και νέα, όπως έγινε στο πρώτο μέρος της έκφρασης, αλλά για να προβάλλει στον αστικό χώρο και στο πραγματικό τοπίο της πόλης την πνευματική του εικόνα και το πολιτιστικό μοντέλο της Αντιόχειας, όπως αυτά προκύπτουν μέσα από το λογοτεχνικό κείμενο. Η «επιστροφή» ενισχύεται επίσης από τη μετακίνηση του ενδιαφέροντος του ρήτορα από τον πομπό στον δέκτη, στην αισθητηριακή πρόσληψη και τα συναισθήματα του τελευταίου, ενώ ερμηνεύεται υπό το πρίσμα μίας γενικότερης ποιητικής της «επίδρασης της επιστροφής» (*l'effet retour*)⁶⁹⁹.

Την «επίδραση της επιστροφής» βρίσκει επίσης η L.-N. André και στην παράγραφο 243, όπου περιγράφεται το υδραγωγείο, και στην πρώτη φράση της παραγράφου 244, όπου διαπιστώνεται με εμβληματικό τρόπο η αδιαμφισβήτητη πρωτιά της πόλης στα συνολικά αποθέματά της σε νερό⁷⁰⁰.

Το υδραγωγείο, το οποίο κατασκευάστηκε από τους κατοίκους της πόλης, με σκοπό να μεταφέρει το νερό από τις πηγές της Δάφνης στην υπόλοιπη πόλη, ξεπέρασε κάθε προσδοκία, καθώς υπερέβη πολλές πρακτικές δυσκολίες και εμπόδια, ενώ κατέληξε να συνδέσει και αυτό με τον τρόπο του την παλιά με τη νέα πόλη μέσω της χρήσης των γεφυρών του επίσης ενοποιητικού οδικού δικτύου. Ωστόσο χάρη στο φαινόμενο του

⁶⁹⁷ Βλ. τα υπογραμμισμένα ρήματα και τους υπογραμμισμένους ρηματικούς τύπους, τους σχετικούς με τις τρεις από τις πέντε αισθήσεις, στο χωρίο που περιλαμβάνεται στην προηγούμενη σημείωση.

⁶⁹⁸ Βλ. το χωρίο στη σημ. 699. Επίσης βλ. André, *L'image*, 48-49 και ειδικά 48: «Dans cette description, Libanios opère une gradation qui va de l'émotion ressentie par la vue à l'incarnation corporelle de cette émotion».

⁶⁹⁹ Βλ. André, *L'image*, 49: «Il convient d'entendre par «effet retour» le fait de projeter, sur l'espace urbain et le paysage réel de la ville d'Antioche (que l'on peut connaître par l'histoire et l'archéologie), l'image mentale du paysage, la modélisation culturelle que propose le texte littéraire».

⁷⁰⁰ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 244, στο: Libanius (Foerster), 522, 5-7: *Καὶ νῦν ᾧ μάλιστα νικῶμεν, τοῦτ' ἐστίν, ὅτι κατάρρυτος ἡμῖν ἡ πόλις*. Ορθά η L.-N. André και σε αντίθεση με τον R. Foerster θεωρεί την παραπάνω φράση ως τελευταία της παραγράφου 244 και όχι ως πρώτη της παραγράφου 245.

κυματισμού, το οποίο η λειτουργία του υδραγωγείου ενέτεινε περαιτέρω, παρουσιάζεται μία επιπλέον αντιστροφή της φυσικής τάξης των πραγμάτων, ανάλογη με αυτή που είχαμε δει και στην αρχή της έκφρασης, στις παραγράφους 201, 202 και 225, όπου η ροή των δρόμων, των στοών και των ανέμων της πόλης είχε παραλληλιστεί με την διαρκή και αέναη ροή του νερού μέσα σε αυτή⁷⁰¹. Το αποτέλεσμα δε της αναφοράς από τον Λιβάνιο στο υδραγωγείο είναι ότι έτσι μπόρεσε να «επιδράσει μέσω της επιστροφής του μοτίβου της ρευστότητας» στην ακόμα υψηλότερη πνευματική, αισθητηριακή και συναισθηματική απήχηση της πόλης σε όσους την αντικρίζουν και τη θαυμάζουν ως ένα άλλο «θαύμα» (*le merveille*). Ένα «θαύμα» το οποίο αντιβαίνει ακόμα και τη φυσική τάξη των πραγμάτων - εν προκειμένω της φυσικής και αβίαστης ροής του νερού των πηγών της Δάφνης - μέσω μίας νέας και πρωτόγνωρης «αισθητικής λογικής» (*logique esthétique*)⁷⁰².

Ωστόσο η αναφορά από τη L.-N. André μόνο τεσσάρων σημείων του λόγου, όπου προβάλλονται τα συναισθήματα τα εγείρομενα από τη θέα της πόλης, είναι πολύ περιορισμένη και περιοριστική σε σχέση με το σύνολο των συναισθημάτων, που προκαλούνται είτε άμεσα είτε έμμεσα σε όσους απολαμβάνουν τη θέα του κέντρου (196-229), των προαστείων (230-243) και των δραστηριοτήτων μέσα στην πόλη, όπως του εμπορίου, των θεαμάτων και των πανηγύρεων (244-269). Καθώς δεν είναι εύκολο να περιλάβουμε στην παρούσα μελέτη όλα τα σχετικά χωρία, θα τα ομαδοποιήσουμε ανάλογα με το ειδικό συναίσθημα που κάθε φορά εκφράζεται και στη συνέχεια θα αναφερθούμε στους αριθμούς των παραγράφων, όπου τα χωρία αυτά απαντούν - είτε πρόκειται για μεμονωμένες λέξεις είτε για ολόκληρες φράσεις. Επίσης είναι βασικό να αναφερθεί ότι αρκετά από τα

⁷⁰¹ Βλ. παραπάνω σελ. 233-234 και σημ. 669 και 670.

⁷⁰² Βλ. André, *L'image*, 50: «La nature même du lieu et sa perception culturelle (dans la suite du développement sur ce système hydraulique, Libanios mentionne une référence à Homère) replacée dans le contexte général de l'image du paysage d'Antioche que nous livre ce texte ont alors poussé les habitants à «machiner» un système hydraulique grandeur nature qui reprend le système des ponts assurant la cohérence viaire entre la ville neuve et l'ancienne ville. Partout domine cette dynamique de la fluidité qui inverse le rapport de l'ordre nature/culture, non seulement dans le texte, mais aussi dans la réalité. Il domine ainsi une logique esthétique qui fait d'Antioche une ville au réseau viaire aussi dense que le réseau hydrographique et dont on ne saurait remettre en question la forme et l'esthétique paysagère singulière qui en émerge» [οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου].

σημεία αυτά δεν αναφέρονται στα συναισθήματα των ίδιων των προσώπων, που έρχονται σε επαφή με την πόλη είτε άμεσα ως κάτοικοι είτε έμμεσα ως επισκέπτες, αλλά συχνά παρατηρούμε στον *Ἀντιοχικόν* το φαινόμενο της προβολής των ανθρωπίνων συναισθημάτων σε επίθετα και επιρρήματα που χαρακτηρίζουν είτε άλλα έμψυχα, όπως τα ζώα, είτε άψυχα στοιχεία της φύσης καθώς και άψυχα αντικείμενα της πόλης και των προαστείων της.

Συνολικά το πιο συχνό συναίσθημα είναι αυτό της χαράς, το οποίο εκφράζεται κυρίως μέσα από τα ρήματα *χαίρω*, *φαιδρύνομαι* και *εὐθυμέω* και τα παράγωγά τους⁷⁰³ και δευτερευόντως μέσα από το επίθετο *εὐδαίμων* και τα παράγωγά του⁷⁰⁴, τα ρήματα *γάννυμαι* και *προευφραίνω*⁷⁰⁵, μέσα από την πλατωνική φράση *γέλως καὶ κρότος*⁷⁰⁶, μέσα από το εξ αντιθέτου σχήμα *πάθος δὲ οὐδὲν οὕτως ἰσχυρόν οὐδὲ ἄμαχον οὐδὲ ἔμμονον, ὅπερ οὐκ ἂν ἐξελάσειεν ἢ Δάφνη, ἀλλ' ἅμα τε προσῆλθες τῷ τόπῳ καὶ τὸ λυποῦν ἀπελήλυθε*⁷⁰⁷ και, τέλος, μέσα από το σύνολο της παραγράφου 242, η οποία εμπεριέχει λέξεις και φράσεις που εκφράζουν τα συναισθήματα της χαράς, όπως είναι το *χάρισιν* και το *προσηνὲς ὁμιλῆσαι*.

Δεύτερο σε συχνότητα είναι το συναίσθημα της έντονης ευχαρίστησης ή της ηδονής, το οποίο εκφράζεται μέσα από το ομώνυμο αρχαίο ουσιαστικό *ἡδονή*⁷⁰⁸ και τα παράγωγά του *ἡδιστον* και *ἡδιστα*⁷⁰⁹, αλλά και μέσα από το σύνολο των παραγράφων 236Α και 242, όπου είναι διάχυτο το συναίσθημα της έντονης ευχαρίστησης και όπου απαντούν και οι ειδικές φράσεις *καὶ οἶον ὑπὸ τῆς ἡδονῆς πτεροῦσθαι* και *ἄψαιτο δὲ ἡδεώς, λούσαιοτο δὲ ἡδιον, πίοι δὲ ὥς ἡδιστα*⁷¹⁰.

⁷⁰³ Βλ. με τη σειρά Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός*, 200, 201, 220, 221, 230, 241 και 246, στο: Libanius (Foerster), 505, 14; 506, 1; 514, 1; 514, 4-5; 517, 16, 17; 521, 19; 522, 13-14; 524, 8.

⁷⁰⁴ Βλ. Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός* 230, 248 στο: Libanius (Foerster), 518, 1; 525, 3.

⁷⁰⁵ Βλ. Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός* 237, στο: Libanius (Foerster), 520, 13.

⁷⁰⁶ Βλ. Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός* 230, στο: Libanius (Foerster), 518, 2.

⁷⁰⁷ Βλ. Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός* 237, στο: Libanius (Foerster), 520, 14-16.

⁷⁰⁸ Βλ. Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός* 218, 234, 236, 253 στο: Libanius (Foerster), 512, 13; 519, 8; 519, 18; 527, 2.

⁷⁰⁹ Βλ. Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός* 214, 222, 233 (μέσα στη φράση: *Καὶ μόνα ταῦτα ἰδεῖν ἄξιον, ἀκούσας δὲ ἡδιστα οὕτως ἂν οὐχ ὅσον ἄξιον ἀκούσαις*), 250, στο: Libanius (Foerster), 510, 17; 514, 11; 518, 19-20; 525, 13.

⁷¹⁰ Βλ. Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός* 236, 242, στο: Libanius (Foerster), 519, 17-18; 522, 11-12.

Τρίτο στη σειρά έρχεται το συναίσθημα του θαυμασμού, το οποίο συνοδεύει κυρίως τη θέα του κάλλους της πόλης και το οποίο εκφράζεται μέσα από το ουσιαστικό *θαῦμα*⁷¹¹ και τα συνώνυμά του *θαυμάζω*⁷¹² και *θαυμαστός*⁷¹³, το ρήμα *ἄγαμαι*⁷¹⁴ και μέσα από το σύνολο των παραγράφων 265, 266 και 267, όπου μαζί με την έντονη χαρά και την ηδονή, που κυριαρχούν στη συγκεκριμένη ενότητα σε σχέση με τις γιορτές και τις πανηγύρεις, που διοργανώνονται στην πόλη, προβάλλεται ήδη στην πρώτη φράση και η έννοια του θαυμασμού για την αυτάρκεια της πόλης όχι μόνο στον τομέα του εμπορίου αλλά και στον τομέα της διασκέδασης⁷¹⁵.

Τέταρτο σε συχνότητα προβολής έρχεται το συναίσθημα της απόλαυσης, το οποίο εκφράζεται μέσα από το ρήμα *ἀπολαύω*⁷¹⁶, ενώ αντίστοιχα συχνά εμφανίζεται και το συναίσθημα της ηρεμίας, το οποίο προβάλλεται μία φορά άμεσα μέσω του επιρρήματος *ἡρέμα*⁷¹⁷ και δύο φορές μέσω του σχήματος του εξ αντιθέτου με τη βοήθεια του ουσιαστικού *φόβος* και του επίθετου *φοβερόν*⁷¹⁸.

Τέλος, μεμονωμένα αλλά εξίσου έντονα προβάλλονται κατά σειρά εμφάνισης τα συναισθήματα της περηφάνειας ή *μεγαλαυχίας*⁷¹⁹, της ικανοποίησης ή *τέρψεως*⁷²⁰, της ευχάριστης έκπληξης μέσα από τη φράση *ἐκπλαγείη δὲ τὸ κάλλος*⁷²¹ και της έγνοιας ή φροντίδας μέσα από τη μετοχή *κηδόμενος*, η οποία αναφέρεται μεν στον Σέλευκο, αλλά θα μπορούσε να προβληθεί και στους φιλόστοργους προς την Αντιόχεια του 4^{ου} αι. μ.Χ. κατοίκους και άρχοντες⁷²².

⁷¹¹ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 238 (στην εκ του αντιθέτου φράση: *Τοιαῦτα δὲ ὄντα ἂ διεξήλθον οὐ τασαῦτά ἐστιν, ὥστε τὴν ὑπερβολὴν τοῦ κάλλους ἐν τῇ βραχύτητι τῶν μετεिल्φώτων τοῦ κάλλους ἀπολλύναι τὸ θαῦμα*), στο: Libanius (Foerster), 521,2-5.

⁷¹² Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 255, στο: Libanius (Foerster), 527,13-14.

⁷¹³ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 230 (στην εκ του αντιθέτου φράση: *Οὐ τοίνυν ἡ μὲν πόλις οὕτω διὰ πάντων θαυμαστή, τὰ δὲ ἔξω τοιαῦτα, οἷα ἂν τινα ἀξιῶσαι βελτίω τῶν ὄντων εἶναι δεῖν, ἀλλ' ἀκριβῶς ὅτι ταύτης ἐστὶ, δηλοῦντα*), στο: Libanius (Foerster), 517, 8-11.

⁷¹⁴ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 220, στο: Libanius (Foerster), 512,10-513,1.

⁷¹⁵ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 265, στο: Libanius (Foerster), 531,15.

⁷¹⁶ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 200, 255, 258, στο: Libanius (Foerster), 505,15; 528,1; 528,19-20.

⁷¹⁷ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 198, στο: Libanius (Foerster), 505,1.

⁷¹⁸ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 199, 200, στο: Libanius (Foerster), 505,4-8; 505,12-13.

⁷¹⁹ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 207, στο: Libanius (Foerster), 508,20-509,21.

⁷²⁰ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 218, στο: Libanius (Foerster), 513,5.

⁷²¹ Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 242, στο: Libanius (Foerster), 522,10-11.

⁷²² Βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός* 263, στο: Libanius (Foerster), 531,5.

Όλα τα παραπάνω συναισθήματα εντυπωσιάζουν αφενός με την πυκνότητά τους και αφετέρου με την έντασή τους. Ως εκ τούτου - κατά την άποψή μου - δεν μπορεί παρά να υποβιβάζεται τελικά ο ρόλος τους, όταν η L.-A. André επιλέγει να τα περιορίζει σε τέσσερα μόνο χωρία⁷²³. Από την άλλη η παραπάνω ερευνήτρια επιλέγει να ερμηνεύσει την έκφραση της πόλης στον *Αντιοχικόν* ως ένα κομβικό σημείο της ρωμαϊκής εξέλιξης της αρχαίας παράδοσης των *θαυμάτων*, μία παράδοση που έχει μελετηθεί ενδελεχώς από την η L.-A. André υπό το πρίσμα του τοπίου τόσο στην διδακτορική της διατριβή⁷²⁴ όσο και σε ένα από τα πιο πρόσφατα άρθρα της⁷²⁵.

Στη μεν διατριβή της η L.-A. André αποδεικνύει ότι από την ελληνιστική εποχή και έπειτα τα τοπία που απαντούν στα έργα της ελληνικής λογοτεχνίας και ειδικά στα μεθομηρικά έπη έχοντας κατ' αρχάς απομακρυνθεί από την πιο στενή αρχαϊκή νησιωτική έννοια του κόσμου⁷²⁶ συμβάλλουν στη συνέχεια και ιδιαίτερα μετά την ανακάλυψη της ασιατικής ηπείρου με τις κατακτήσεις του Μ. Αλέξανδρου στη διαμόρφωση-μετατροπή του «κόσμου-νησιού» σε ένα τεράστιο έδαφος πρόσφορο για πλαστική παραμόρφωση, τον «κόσμο-χλαμύδα», ο οποίος διατηρεί ωστόσο τον νησιωτικό του χαρακτήρα με την έννοια της «*insularité continentale*»⁷²⁷.

⁷²³ Εντούτοις βλ. και André, Image, 51: «*Une enquête approfondie du lexique des sens et des émotions nous paraît alors être une piste intéressante à investir dès à présent. La notion de paysage trouve de nouveau ici, sa pleine légitimité en tant que terrain d'investigation pour comprendre et analyser tout à la fois les formes et les évolutions d'un genre littéraire donné et les interactions avec la réalité quotidienne à la fin de l'Antiquité dont l'Antiochikos est un parfait témoignage*» [οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας].

⁷²⁴ Βλ. L.-N. André, *Formes et fonctions du paysage dans l'épopée hellénistique et tardive* [Thèse de doctorat, Lyon, École normale supérieure], Lyon 2012.

⁷²⁵ Βλ. André, Regard, *passim*.

⁷²⁶ Βλ. S. Valette, *L'insularité dans la pensée grecque* [Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, 106 - Annales littéraires de l'Université de Besançon, 446], Paris 1991, όπου εξετάζεται ο νησιωτικός χαρακτήρας του αρχαϊκού κόσμου, όπως ανιχνεύεται μέσα στα ομηρικά έπη, τους ομηρικούς ύμνους και τα έργα του Πίνδαρου και του Καλλίμαχου.

⁷²⁷ Βλ. το πρώτο μέρος της διατριβής L.-N. André. Δεδομένου ότι δεν είχα πρόσβαση στη διατριβή, για την κατανόηση των βασικών της θέσεων χρησιμοποίησα την περίληψή της <http://www.theses.fr/2012ENSL0779>, ένα απόσπασμά της, που περιλαμβάνεται στο άρθρο της L.-N. André για τον *Αντιοχικόν* (βλ. André, L'image, 41) καθώς και η περίληψη της πρόσφατης σχετικής ομιλίας της μελετήτριας με τίτλο «*L'insularité continentale: sémantique paysagère et construction identitaire dans les épopées grecques hellénistiques et tardives*», που

Μέσα από τη νέα αυτή οπτική του ελληνιστικού κόσμου τα τοπία αρχίζουν - σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας της L.-N. André - για πρώτη φορά να αυτονομούνται και να συγκλίνουν μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα στην έννοια του θαύματος⁷²⁸. Την πρωτότυπη αυτή θέση της την υποστηρίζει η L.-A. André και στο πρόσφατο άρθρο της για τον τόπο του θαύματος στην ελληνική γραμματεία⁷²⁹. Εκεί είναι που διαπιστώνει ότι μόλις στη ρωμαϊκή εποχή και ειδικά στο έργο *Naturalis Historia* του Πλίνιου του Πρεσβύτερου το μέχρι τότε «περιθωριοποιημένο» τοπίο της φύσης βγήκε από την απομόνωσή του και προβλήθηκε και αυτό ως θαῦμα⁷³⁰ δίπλα στα οικοδομήματα, τα έργα τέχνης και τα διάφορα αξιοπερίεργα (παράδοξα, καινά, ἐς ὑπερβολήν, ἀλλόκοτα), που εντυπωσίαζαν τους παραδοξογράφους της ελληνιστικής εποχής⁷³¹.

Είναι γνωστό ότι κατά την ελληνιστική περίοδο άρχισε να καλλιεργείται το είδος της παραδοξολογίας, δηλαδή της καταγραφής των θαυμασίων, θαυμαστών, παραδόξων, ιδίων και ἀπίστων φαινομένων, με σκοπό την πρόκληση έκπληξης και δέους σε όσους τα διάβαζαν ή τα άκουγαν στα συμπόσια⁷³². Πρώτος ο επικός ποιητής και επιγραμματογράφος Καλλίμαχος ο Κυρηναίος φέρεται να έγραψε το *Θαυμάτων τῶν εἰς ἅπασαν τὴν γῆν κατὰ τόπους συναγωγή*. Κι ενώ στα ομηρικά έπη, στους ομηρικούς ύμνους, στα έργα του Ησίοδου, στον Ηρόδοτο, λιγότερο στον Πλάτωνα και πολύ λιγότερο στα υπόλοιπα έργα της κλασικής εποχής η λέξη θαῦμα αναφερόταν σε θαυμαστά γεγονότα, φαινόμενα ή αντικείμενα, τα οποία

εκφωνήθηκε στο 5th International Congress ENCLS, Islands and Continents: (Re)Constructing Identitaires. 26th to 28th September 2013, Fuchal, Madeira Island, Portugal

⁷²⁸ Βλ. André, *Formes, passim* [έχω υπόψιν μου τα βασικά μόνο συμπεράσματα της διατριβής χάρι στην κατατοπιστική περίληψη, όπου αναφέρεται η ακόλουθη φράση: «Paysage et merveille s'entremêlent étroitement au point de se substituer l'un à l'autre: c'est là une définition possible du paysage antique à partir de la période hellénistique»].

⁷²⁹ Βλ. André, *Regard*, ειδικά 185-192 για την εξελικτική πορεία της έννοιας του θαύματος από τα ομηρικά έπη μέσω των ελληνιστικών κειμένων μέχρι και τα έργα της δεύτερης σοφιστικής.

⁷³⁰ Βλ. André, *Regard*, 190: «Si le mélange entre les réalisations de la τέχνη humaine suscitant l'admiration et les curiosités merveilleuses créées par la nature remonterait donc à Callimaque de Cyrène, l'on doit à Plin l'Ancien et ses *Histoires Naturelles* l'extension plus systématique du concept de merveilles humaines aux curiosités qu'offre la nature».

⁷³¹ Βλ. André, *Regard*, 190-192.

⁷³² Για το κοινωνικό πλαίσιο που ευνόησε την ανάπτυξη του είδους βλ. I. Pajón Leyra, *Entre ciencia y maravilla. El género literario della paradoxografia griega* [Monografías de filología griega, 21], Zaragoza 2011, ειδικά 51-82.

συνοδεύονταν είτε από τη φράση *θαῦμα ἰδέσθαι* είτε από τα ουσιαστικό *ἔργον/ἔργα*⁷³³, στη συνέχεια κατά την ελληνιστική εποχή και με αφορμή τις εκστρατείες του Αλέξανδρου στην Ανατολή ως θαύματα/θωμαστά άρχισαν σταδιακά να θεωρούνται τα πλέον αξιοθαύμαστα δημιουργήματα των ανθρώπων (*merveilles du monde*), τα οποία ήταν κυρίως έργα τέχνης και αρχιτεκτονικής⁷³⁴.

Εκτός όμως από τα παραπάνω και εκτός από την κοινής αποδοχής προϋπόθεση ότι για να είναι ένας τόπος θωμαστός έπρεπε, όπως είχε ήδη φανεί από την ελληνιστική ποίηση, να είναι ο τόπος είτε πολύ όμορφος και ευχάριστος στην όψη (*locus amoenus*) είτε τρομακτικός και δυσάρεστος (*locus horridus*)⁷³⁵, η L.-N. André εντόπισε ένα ακόμα εξελικτικό στάδιο των θαυμάτων κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Στο στάδιο αυτό αφενός ανοίχτηκαν για πρώτη φορά τα θωμάσια προς τα τοπία της φύσης και αφετέρου φορτίστηκαν ιδεολογικά ορισμένα θαύματα, με σκοπό την ενδυνάμωση της ελληνικής ταυτότητας μέσα στην αχανή ρωμαϊκή αυτοκρατορία⁷³⁶.

Στο τρίτο δε αυτό στάδιο της παράδοσης των *mirabilliorum* και ειδικά στην ταύτισή τους με τα αστικά και φυσικά τοπία βρίσκεται ίσως - σύμφωνα με την παραπάνω μελετήτρια - και το κλειδί της ερμηνείας της εκτενούς έκφρασης της πόλης στον *Αντιοχικόν*, η οποία εκλαμβάνεται στο τρίτο μέρος του σχετικού άρθρου της ως ένα ακόμα από τα πιο σύνθετα θαύματα της ρωμαϊκής περιόδου. Συγκεκριμένα, στο τρίτο μέρος του άρθρου της για τον *Αντιοχικόν* η L.-N. André εξετάζει αφενός το πώς το

⁷³³ Βλ. Ch. Hunzinger, *Thauma. L'étonnement et l'émerveillement dans l'épopée grecque archaïque* [Thèse de doctorat, Université de Paris IV-Sorbonne], Paris 1995 και André, Regard, 185-186.

⁷³⁴ Η αρχή είχε γίνει μεν τον 5^ο αι. π.Χ. από τον Ηρόδοτο, που έκανε πρώτος λόγο για τα θώματα των κρεμαστών κήπων της Βαβυλώνας (I, 178-183) και των πυραμίδων του Χέοπα (II, 124-127), αλλά η οριστική ομαδοποίηση των γνωστών μέχρι και σήμερα «επτά θαυμάτων του κόσμου» έγινε τον 2^ο αι. π.Χ. σε ένα επίγραμμα του Αντίπατρου του Σιδώνιου (*Anthologia Graeca* 9, 58).

⁷³⁵ Για την παρουσία του *locus horridus* στη λατινική ποίηση και τις εικαστικές τέχνες κατά τη ρωμαϊκή εποχή βλ. J. Trinquier, *Loca Horrida. L'espace des animaux sauvages dans le monde romain entre la fin de la République et le Haut Empire* [Thèse de doctorat, Paris X], Nanterre 2004, ενώ για την παράλληλη παρουσία του «τρομακτικού τοπίου» βλ. L.-N. André, *L'escalpe à Cyzique (Apollonios de Rhodes, Les Argonautiques, I, 922-1152): espaces phobiques, stéréotypes paysagers et transfiguration*, *Rursus* 5 (2010) <http://rursus.revues.org/> [προσβάσιμο διαδικτυακά από τις 11-3-2010].

⁷³⁶ Βλ. André, Regard, 190-192, όπου το κεφ. 1.3. «Le mirabilium romain: extension du concept, resserrement identitaire».

τοπίο της Αντιόχειας προβαλλόμενο στο κείμενο μπορεί να καθορίσει τον σχεδιασμό της πόλης και αφετέρου το ποια ήταν η σημασία του τοπίου στην καθημερινή ζωή και τη σκέψη των ανθρώπων της αυτοκρατορικής περιόδου⁷³⁷. Από την άλλη στο ίδιο τμήμα του άρθρου, όπου κυριαρχούν ο όρος *merveille* και τα παράγωγά του, αναφέρονται οι ομοιότητες αλλά και οι διαφορές του *Αντιοχικοῦ* με τα λοιπά δείγματα της παράδοσης των *θαυμάτων*, για να καταλήξει τελικά με έμμεσο τρόπο ο λόγος του Λιβάνιου να λάβει περίοπτη θέση μέσα σε αυτή⁷³⁸.

Ωστόσο η έμμεση αυτή ένταξη της έκφρασης του *Αντιοχικοῦ* στα ρωμαϊκά *mirabilia* στηρίζεται από τη L.-N. André σε μία αρκετά σύντομη και χαλαρή επιχειρηματολογία. Αφενός είναι μόλις σε μία σελίδα⁷³⁹, όπου προσπαθεί μη πειστικά να αποδείξει η L.-N. André την αρχική της θέση για την τομή που επήλθε στην παράδοση των *θαυμάτων* χάρη στον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο και χάρη στον εγκωμιασμό των 18 «θαυμαστών» υποδομών της Ρώμης στο 36^ο βιβλίο του έργου του *Naturalis Historia*⁷⁴⁰. Αφετέρου η μελετήτρια επικαλείται την ή ούτως ή άλλως προβληματική εκτενή σύγκριση από τον Πλίνιο δύο ευρύτερων περιοχών, της Αιγύπτου και της Ελλάδας, με μία πόλη, την πόλη της Ρώμης, ενώ στη συνέχεια ταυτίζει τον λόγο του Λιβάνιου με το επίσης μη ξεκάθαρο είδος των εγκωμίων της Ιταλίας (*les éloges de l'Italie*)⁷⁴¹.

Ο τελευταίος είναι ένας όρος που δεν έχει αποσαφηνιστεί αρκετά στη βιβλιογραφία της ρητορικής της ρωμαϊκής περιόδου. Από τη μία σχετίζεται με τους επίσης προβληματικούς πλην όμως από τον 2^ο αι. π.Χ. και εξής αρκετά διαδεδομένους προπαγανδιστικούς *Εἰς Ρώμην* λόγους, όπως ήταν ο ομώνυμος λόγος του Αίλιου Αριστείδη, οι οποίοι όμως απείχαν αρκετά από τα τυπικά εγκώμια πόλης της δεύτερης σοφιστικής, όπως ήταν ο

⁷³⁷ Βλ. André, *L'image*, 46-50.

⁷³⁸ Βλ. André, *L'image*, 47.

⁷³⁹ Βλ. André, *Regard* 191

⁷⁴⁰ Βλ. C. Plini Secundi *Naturalis historiae libri XXXVII; post Ludovici Iani obitum recognovit et scripturae discrepantia adiecta iterum edidit Carolus Mayhoff*, Lipsiae 1906, 101-124, στο πλαίσιο της γενικότερης σύγκρισης των οικοδομημένων *θαμάτων* της Αιγύπτου, της Ελλάδας και της πόλης της Ρώμης, ό.π. 64-124

⁷⁴¹ Βλ. André, *Regard* 191 και σημ. 33: «Ce genre rhétorique connaît alors un franc succès et un héritage que l'on retrouve dans la rhétorique grecque d'époque imperial notamment sous la plume d'auteurs d'Asie Mineure comme Aelius Aristide ou Libanios», όπου ο *Αντιοχικός* συμπεριλαμβάνεται στο ρητορικό είδος των «*l'éloges de l'Italie*».

Παναθηναϊκός λόγος του Αίλιου Αριστείδη. Από την άλλη ο όρος *laudes Italiae* ταυτίζεται και με τα παλαιότερα εγκώμια της χώρας της ρωμαϊκής επικράτειας κατά την εποχή της δημοκρατίας, τα ενσωματωμένα στα έργα του Βάρωνα, του Βιργίλιου και του Προπέρτιου⁷⁴².

Από όλα τα παραπάνω δεν μπορεί παρά να προκύψει, λοιπόν, ως αρκετά αποδυναμωμένη η θέση της L.-N. André, που «βλέπει» στην εκτενή έκφραση της πόλης και των προαστείων της στον λόγο του Λιβάνιου ένα ακόμα τμήμα της αρραγούς μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα ελληνιστικής παράδοσης των θαυμάτων. Επιπλέον, αν ίσχυε η θέση αυτή της L.-N. André, θα έπρεπε η αίσθηση της Αντιόχειας ως θαύματος να αντανakλάται και στα συναισθήματα που γεννιούνται στον αφηγητή, που περιγράφει την πόλη, και θα έπρεπε να κυριαρχεί το συναίσθημα του θαυμασμού. Αντιθέτως στον *Αντιοχικόν* το συναίσθημα που επικρατεί είναι αυτό της χαράς, που κυμαίνεται από την απλή χαρά μέχρι και την ηδονή, ενώ το αναμενόμενο συναίσθημα του θαυμασμού έρχεται τρίτο στη σειρά με μόλις τέσσερις μεμονωμένες αναφορές πλην των παραγράφων 265, 266 και 267, όπου όμως και πάλι αναμειγνύεται με το συναίσθημα της χαράς. Επομένως παράλληλα με τις υπόλοιπες - σωστές στην πλειονότητά τους - αναγνώσεις του *Αντιοχικού* από την L.-N. André θα πρέπει στο σημείο αυτό να επαναξιολογηθεί ο ρόλος των τόσο έντονων συναισθημάτων, που συγκεντρώθηκαν παραπάνω και τα οποία εστιάζονται πολύ περισσότερο στην έντονη και αβίαστη χαρά και λιγότερο στον θαυμασμό αυτού που αντικρίζει την πόλη της Αντιόχειας και τα προάστειά της με τις γιορτές και τις εκδηλώσεις που λαμβάνουν χώρα σε αυτές.

Στο σημείο αυτό και προτού περάσουμε στις υπόλοιπες ερμηνευτικές εκδοχές που έχουν δοθεί κατά καιρούς από τους ερευνητές για τον *Αντιοχικόν* αξίζει να αναφερθεί ότι η C. Saliou έχει προβεί σε μία σύντομη πλην όμως ενδιαφέρουσα σύνδεση της έκφρασεως της πόλης στον *Αντιοχικόν* αφενός με τη ρητορική παράδοση των πατρίων λόγων, στους

⁷⁴² Βλ. Varro, *Rerum rusticarum* 1, 2, 3-7, Vergilius, *Georgica* 2, 136-175, Propertius, *Elegiae* 3, 22, 19-38 και L. Passavanti, *LAUDES ITALIAE: L'idealizzazione dell'Italia nella letteratura latina di età augustea*, Trento 2009. Ειδικά για το εγκώμιο της Ιταλίας στα *Γεωργικά* του Βιργίλιου είναι εκτενής η βιβλιογραφία με πιο κατατοπιστική την προσέγγιση της E. Leach στο έργο της *The Rhetoric of Space. Literary and Artistic Representations in Republican and Augustan Rome*, Princeton 1988, 197 κ.εξ.

οποίους σύμφωνα με τις μενάνδρειες οδηγίες έπρεπε να περιλαμβάνεται στο επιλογικό τους τμήμα τὸ σχῆμα τῆς πόλεως, και αφετέρου κάπως πιο αυθαίρετα με τον αρκετά διαφορετικό πρώτο *Σμυρναϊκόν* λόγο του Αίλιου Αριστείδη⁷⁴³. Αντιθέτως όμως κατά τη γνώμη μας εκτός από τις οδηγίες για τους πατρίους λόγους η έκφρασις της Αντιόχειας παραπέμπει περισσότερο σε δύο άλλα πρόδρομα κείμενα και ειδικότερα στο σύντομο μεν αλλά σημαντικό τμήμα των παραγράφων 351-355 του *Παναθηναϊκού* του Αίλιου Αριστείδη για τον εγκωμιασμό του μεγέθους και της κατασκευής της πόλης και στην οδηγία του Μένανδρου Ι για την ανάγκη της αναφοράς και στις *Κατὰ τὰς τέχνας ἐπιτηδεύσεις* των κατοίκων τους, όπου προφανώς εμπίπτει και η οικοδομική και καλλιτεχνική δραστηριότητα των τελευταίων⁷⁴⁴.

Από προηγούμενους μελετητές έχουν προταθεί κατά καιρούς και άλλα ελκυστικά μεν αλλά όχι αρκετά πειστικά ερμηνευτικά κλειδιά για τον *Αντιοχικόν*. Υπάρχει η άποψη για παράδειγμα ότι ο Λιβάνιος μέσω του συγκεκριμένου λόγου επιδίωξε να συντάξει το μανιφέστο του «ειδωλολατρικού κόμματος» της Αντιόχειας⁷⁴⁵ ή ότι προσπάθησε να περάσει το μήνυμα για το όφελος που είχαν οι συγκλητικοί και ο λαός από την κλασική παιδεία και τη ρητορική, που προσφερόταν πλουσιοπάροχα στην πόλη και την οποία ο ίδιος με τόση σταθερότητα και με τόσο πείσμα υπηρετούσε και δίδασκε⁷⁴⁶, ή ότι μέσα από διάφορα σημεία του λόγου του

⁷⁴³ Βλ. παραπάνω σημ. 525

⁷⁴⁴ Βλ. παραπάνω το σχεδιάγραμμα με τις μενάνδρειες οδηγίες στις σελ. 151-153.

⁷⁴⁵ Βλ. Petit, Zur Datierung, 148.

⁷⁴⁶ Βλ. Francesio, *L'idea*, 78-88 με το επιπρόσθετο επιχείρημα ότι η περιγραφή της πόλης διαρθρώνεται πάνω στον βασικό της οδικό άξονα με τις κιονοστοιχίες, στις στοές των οποίων λάμβαναν χώρα οι συναντήσεις των πολιτών μεταξύ τους και οι ρητορικές τους αναζητήσεις και πρακτικές, ό.π. 86-88. Για μία παρόμοια ανάλυση βλ. G. V. da Silva, *Qualche riflessione sull'idea di città nell'Oratio XI di Libanio* στο: O. Lagacherie - P.-L. Malosse (εκδ.), *Libanios, le premier humaniste. Études en hommage à Bernard Schouler (Actes du colloque de Montpellier, 18-20 mars 2010)* [Cardo, 9], Alessandria 2011, 133-140. Στον αντίποδα της άποψης του M. Francesio μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι η ομολογουμένως περισσή έμφαση που αποδίδεται από τον Λιβάνιο στη συγκεκριμένη οδό οφείλεται στο γεγονός πως η Αντιόχεια είχε πράγματι τα πρωτεία σε σχέση με τις υπόλοιπες πόλεις της Ανατολικής Μεσογείου τόσο ως προς την αρχαιότητα όσο και ως προς το μήκος της κεντρικής της οδού με τις κιονοστοιχίες (3.200-3.400 μέτρα μήκος και 700 κίονες από κάθε πλευρά, άρα 1.400 στο σύνολο!) <http://libaniusredux.blogspot.gr/2008/06/colonnaded-street.html> Βλ. σχετικά J. Lassus, *Antioch-on-the-Orontes V, Les Portiques d'Antioche* [Publications of the Committee for the Excavation of Antioch and its Vicinity], Princeton - London 1972, *passim* και ειδικά για τις αναφορές στις στοές στον *Αντιοχικόν* βλ. τις σελ. 127-130 και για τα συμπεράσματα της

προσπάθησε να συγκρίνει άλλοτε πιο άμεσα και άλλοτε πιο έμμεσα την πόλη του με την πόλη της Αθήνας, με απώτερο σκοπό να αποδείξει ότι η Αντιόχεια αποτελούσε τη μόνη σοβαρή εναλλακτική στην παρηκμασμένη πια Αθήνα και τη φυσική συνέχεια της τελευταίας ως πόλης-σύμβολου του κλασικού πολιτισμού και της κλασικής παιδείας, με τον ίδιο και τη σχολή του να υπηρετούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την παιδεία αυτή.

Ειδικά στην τελευταία ερμηνευτική προσέγγιση η συγκεκριμένη στάση του Λιβάνιου και ο Άντιοχικός του παραλληλίζονται με τον Ισοκράτη και τον Πανηγυρικών του. Εκεί ο ρήτορας και η σχολή του εμφανίζονται να υπηρετούν δια βίου την έντονα συμβολοποιημένη Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ. και να υποστηρίζουν την αξίωση της τελευταίας ως κοιτίδας του τότε ελληνικού πολιτισμού να ηγείται στον αγώνα κατά των βαρβάρων⁷⁴⁷. Όμως οι ερμηνείες αυτές όσο σωστές κι αν είναι για μεμονωμένα σημεία του λόγου δεν καλύπτουν το σύνολο του Άντιοχικού και σίγουρα δεν απαντούν στο ερώτημα γιατί και πώς η πρώτη μεγάλη σε έκταση αλλά και σε ένταση έκφραση πόλης στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας απαντά στον συγκεκριμένο αυτό λόγο του 4^{ου} αι. μ.Χ.

Επομένως η πιο κατατοπιστική εξήγηση για την παρουσία μίας πρωτοφανώς τόσο μεγάλης έκφρασης πόλης στο πλαίσιο του αυτοτελούς εγκωμίου της πόλης δεν μπορεί παρά να είναι ο συνδυασμός των ακόλουθων παραμέτρων. Πρώτον, είναι πολύ στέρεα για να

μελέτης βλ. 140-151. Επίσης βλ. R. Burns, *Colonnaded Streets in the Cities of the East under Rome* [διδ. διατρ., Macquarie University], Sydney 2011, 94-105.

⁷⁴⁷ Βλ. A. Wenzel, *Pots of Honey and Dead Philosophers: The Ideal of Athens in the Roman Empire* [διδ. διατρ., Ohio State University], Ohio 2009, 163-174, ειδικά για τον Ισοκράτη και τον Πανηγυρικών του βλ. 173 σημ. 72. Βλ. επίσης Wenzel, *Ideal of Athens*, ό.π., 166 σημ. 49, όπου επισημαίνεται ότι στον Άντιοχικόν αξιοποιείται για πρώτη φορά στην ιστορία του είδους των *laudes urbium* το στοιχείο της σύγκρισης της εγκωμιαζόμενης πόλης με κάποια άλλη ονομαστή πόλη. Πρόκειται για μία νέα προοπτική που δίνεται στα εγκώμια των πόλεων και που εμπλουτίζει τις οδηγίες του Μένανδρου Ι για το *Πώς χρή πόλεις ἐπαινεῖν*, στις οποίες δεν αναφέρεται καθόλου η σύγκριση της εγκωμιαζόμενης πόλης με άλλες σημαντικές πόλεις - σύγχρονες της ή και παλαιότερες. Η μόνη τέτοιου τύπου αναφορά γίνεται από τον Μένανδρο ΙΙ στο κεφάλαιό του για τους *ἐπιβατηρίους λόγους*. Εκεί συνιστάται πριν τους *ἐπιλόγους*, την περιγραφή δηλαδή ή *ἐκφρασιν* της πόλης, να συγκρίνεται η πόλη με άλλες πόλεις. Και πρόκειται για μία μάλλον σωστή άποψη, αν θεωρήσουμε μάλιστα τις συγκρίσεις της αυτοκρατορίας της Ρώμης με αυτές των υπόλοιπων αυτοκρατοριών στον *Εἰς Ρώμην* του Αἰλίου Αριστείδη ως μη εμπίπτουσες στο είδος των εγκωμίων πόλεων, όπως έχει υποστηριχθεί άλλωστε και σε προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής.

αμφισβητηθούν τα πορίσματα της έρευνας της C. Saliou για την προβολή του κοινωνικού-πολιτικού ρόλου του νερού που διατρέχει την πόλη και τα προάστειά της και το οποίο προωθεί την Αντιόχεια σε μία θέση εφάμιλλη, αν όχι και ανώτερη, αυτής της ανερχόμενης νέας μητρόπολης, δηλαδή της Κωνσταντινούπολης⁷⁴⁸. Δεύτερον, δεν γίνεται να μείνουν αναξιοποίητα τα συμπεράσματα του σχετικού άρθρου της L.-N. André για την πολύπλευρη αίσθηση της «ρευστότητας», που κυριαρχεί στον λόγο και που προσδίδει δύναμη στην εγκωμιαζόμενη πόλη, καθώς και για την «τοποποιητική» και μεταμορφωτική δύναμη του νερού, το οποίο κυλά στους ποταμούς, τους παραπόταμους και τα ρυάκια της πόλης και των περιχώρων της, καθώς και του νερού, που κυλά στα τεχνητά κανάλια και των υπόλοιπα τμήματα του εκτενούς υδρευτικού της συστήματος. Τρίτον, είναι η για πρώτη φορά αξιοποίηση από τον Λιβάνιο της δύναμης των συναισθημάτων, που μεταφέρονται είτε πιο άμεσα είτε πιο έμμεσα από τον αφηγητή του λόγου μέσω της διαδοχικής περιδιάβασής του στην πόλη και στις απολαύσεις που αυτή προσφέρει. Πρόκειται για τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις του λόγου, οι οποίες λειτουργούν όμως συμπληρωματικά. Σκοπός και των τριών είναι να προβάλουν τη μορφοποιητική δύναμη της εκτενούς εγκωμιαστικής έκφρασης, που για πρώτη φορά περιλαμβάνεται σε ένα εκτενές αυτοτελές εγκώμιο πόλης και που αποσκοπεί όχι μόνο στο να πείσει για την υπεροχή της πόλης με την παράθεση λογικών επιχειρημάτων και στοιχείων, αλλά και στο να κινήσει το θυμικό των ακροατών μεταδίδοντάς τους τα έντονα συναισθήματα της χαράς που μπορεί να προκαλέσει η επαφή με μία μεγαλούπολη σαν την Αντιόχεια, μία μεγαλούπολη που φιλοδοξεί να έχει την πρωτοκαθεδρία έναντι των άλλων πόλεων του ανατολικού τμήματος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Επιπλέον όμως ο Άντιοχικός μέσω της δυναμικής εισχώρησης σε αυτόν της περιγραφής-έκφρασης του τοπίου της πόλης ολοκληρώνει και κλείνει τη μακρά εξελικτική πορεία του είδους των αυτοτελών εκτενών εγκωμίων πόλεων της αρχαιότητας αντλώντας και αυτός, όπως και τα υπόλοιπα κείμενα της παράδοσης των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, το νόημά του από την ευρυχωρία της μεγάλης του έκτασης και λειτουργώντας ως φορέας

⁷⁴⁸ Βλ. Saliou, *Rhétorique*, *passim*.

έμμεσων και δύσκολων πολιτικών μηνυμάτων ακριβώς χάρη στην έκτασή του αυτή.

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι παρά τις πρωτοτυπίες του *Ἀντιοχικοῦ* και παρά το ξάφνιασμα που προκαλούν η έκταση της αναφοράς στην ίδρυση της πόλης και η περιγραφή του οικισμένου τοπίου της ο συγκεκριμένος λόγος δεν παύει να είναι ο χρονολογικά δεύτερος μεγάλος σταθμός στην ιστορία των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων. Υποθέτουμε ότι κατά το διάστημα των διακοσίων χρόνων, που ακολούθησαν την εκφώνηση του αρχικού προτύπου του, δηλαδή του *Παναθηναϊκοῦ* του Αίλιου Αριστείδη, πιθανότατα γράφτηκαν και εκφωνήθηκαν και άλλα εγκώμια πόλεων - αυτοτελή και μη, εκτενή και λιγότερο εκτενή. Μπορεί τα έργα αυτά να μην άνηκαν σε εξίσου δημοφιλείς συγγραφείς, ώστε να γνωρίσουν την διάδοση που γνώρισαν ο *Παναθηναϊκός* και ο *Ἀντιοχικός*, εικάζουμε ωστόσο ότι χάρη σε αυτά καλλιεργήθηκε και εμπλουτίστηκε περαιτέρω η τοπολογία του είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων και ότι στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. είχε σχηματιστεί πλέον το απαραίτητο υπόβαθρο, προκειμένου να συνταχθούν οι γνωστές οδηγίες του Μένανδρου για τον εγκωμιασμό των πόλεων, που ήδη παρουσιάστηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο⁷⁴⁹. Αν κρίνουμε από το παραπάνω σχεδιάγραμμα του *Ἀντιοχικοῦ*, τις μενάδρειες οδηγίες είναι που αξιοποίησε σε μεγάλο βαθμό και ο Λιβάνιος στο αυτοτελές εγκώμιο της πατρικής του πόλης, της Αντιόχειας, ενώ παρόμοιες προδιαγραφές φαίνεται ότι ακολούθησαν και οι μεταγενέστεροι του Λιβάνιου συντάκτες μη αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, τα οποία ενσωματώθηκαν σε έργα ρητορικά, ιστοριογραφικά, ποιητικά κ.ά. της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου και τα οποία διαδέχθηκαν τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων της ύστερης αρχαιότητας, όπως θα φανεί στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

⁷⁴⁹ Για το σχεδιάγραμμα των οδηγιών του Μένανδρου βλ. παραπάνω στο υποκεφ. Π.3.ιγ. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» τις σελ. 151-153.

II.4. Αυτοτελή εγκώμια πόλεων κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο και η αποκατάσταση μίας γραμματολογικής ασάφειας

Παρά τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του ως το πρώτο ανεξάρτητο-αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή έκφραση της πόλης και παρά την τομή που επέφερε στη μέχρι τότε παράδοση των εκτενών αυτοτελών εγκωμίων πόλεων ο Άντιοχικός του Λιβάνιου δεν φαίνεται να αποτέλεσε ισχυρό πρότυπο για τους συγγραφείς και ρήτορες της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου, ώστε να συντάξουν αντίστοιχου μεγέθους και είδους εγκώμια πόλεων. Μολονότι στον συγκεκριμένο λόγο έγινε, όπως είδαμε, για πρώτη φορά τόσο εκτενής αναφορά στο γένος της πόλης, μολονότι σε αυτόν επίσης για πρώτη φορά συμπεριλήφθηκε εκτενής έκφραση του αστικού τοπίου και μολονότι ο Λιβάνιος εμπλούτισε την έκφραση αυτή με το πλήθος των αισθήσεων και των συναισθημάτων, που η επαφή με την πόλη γεννούσε στους κατοίκους και τους επισκέπτες της, ο Άντιοχικός δεν άφησε το ανάλογο αποτύπωμα στους μεταγενέστερους βυζαντινούς λογίους. Πρόκειται για μία εκτίμηση που βασίζεται στο ότι από τον 5^ο μέχρι και τον 12^ο αι. δεν μας σώζεται στη βυζαντινή χειρόγραφη παράδοση ούτε ένα ανεξάρτητο εγκώμιο πόλης - είτε μικρότερο είτε μεγαλύτερο σε έκταση. Αντιθέτως η ύστερη βυζαντινή περίοδος έχει να παρουσιάσει και μικρότερα αλλά και πολύ μεγαλύτερα αυτοτελή εγκώμια πόλεων, που όπως θα δούμε και στο δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής, άλλοτε πιο άμεσα και άλλοτε πιο έμμεσα μιμούνται τον προδρομικό λόγο του Λιβάνιου.

Το γραμματολογικό αυτό κενό μπορεί να σημαίνει δύο πράγματα. Είτε ότι πράγματι στο διάστημα αυτό δεν συντάχθηκε κανένα ανεξάρτητο εγκώμιο πόλης, είτε ότι - κι αν ακόμα συντάχθηκαν κάποια ανεξάρτητα εγκώμια πόλεων - αυτά δεν ήταν αρκετά αξιόλογα και σημαντικά ή δεν συνετέθησαν από γνωστούς λογίους, ώστε να σωθούν στη χειρόγραφη παράδοση. Γεγονός πάντως παραμένει ότι σε αντίθεση με τις μη αυτοτελείς εγκωμιαστικές εκφράσεις και τα μικρότερα ή και μεγαλύτερα εγκώμια τα ενσωματωμένα σε άλλα έργα, όπως ποιητικά, ρητορικά, ιστοριογραφικά, αγιολογικά, επιστολικά κ.ά., τα οποία εξακολούθησαν να γράφονται σε όλη τη μέση βυζαντινή περίοδο και τα οποία πλην ορισμένων εξαιρέσεων, όπως

αυτών που αφορούν στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη⁷⁵⁰, δεν έχουν ακόμα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης, αυτοτελή εγκώμια πόλεων παύουν να μαρτυρούνται μετά τον *Ἀντιοχικόν* του Λιβάνιου, ενώ επανεμφανίζονται μόλις στα μέσα του 13^{ου} αι. με το *Ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν* του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη.

Για μία πρώτη προσπάθεια εξήγησης της απουσίας αυτοτελών εγκωμίων πόλεων από τον 5^ο αι. μ.Χ. και έπειτα όχι με βάση τα ευρύτερα ιστορικοιστικά και κοινωνιολογικά κριτήρια, που έχουμε συνηθίσει να αναπαράγουμε τις τελευταίες δύο δεκαετίες⁷⁵¹ και βάσει των οποίων η «εμφάνιση» και η «εξαφάνιση» των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων βρίσκονταν εξ αρχής σε σχέση ευθέως ανάλογη με την ακμή και την παρακμή των πόλεων ή και το ανάποδο, αλλά βάσει πιο στενών φιλολογικών κριτηρίων, υποστηρίζω την εξής υπόθεση. Τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων δεν έκαναν ποτέ ξανά την εμφάνισή τους κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο όχι μόνο γιατί οι βυζαντινές πόλεις παρουσίασαν μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό ακμής ή παρακμής, αλλά διότι οι επίδοξοι συντάκτες των αυτοτελών πλούσιων και εκτενών εγκωμίων των πόλεων δεν είχαν πλέον στη διάθεσή τους ως πρότυπα κείμενα προς μίμηση τα βασικά και ενδεχομένως μοναδικά δείγματα του εξαιρετικά απαιτητικού αυτού είδους της επιδεικτικής ρητορικής, δηλαδή τον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη και τον *Ἀντιοχικόν* του Λιβάνιου.

Συγκεκριμένα, από το σύνολο των 21 χειρογράφων, τα οποία περιέχουν τον *Ἀντιοχικόν*, ένα μόνο προέρχεται από τον 10^ο αι., ένα χρονολογείται μεταξύ του 10^{ου} και του 14^{ου} αι., τρία είναι αχρονολόγητα και 16 χρονολογούνται από τον 13^ο αι. μέχρι και τον 17^ο αι., όπου τα πέντε εντοπίζονται στον 13^ο αι. και τρία στον 14^ο αι. Όσον αφορά δε στα χειρόγραφα του *Παναθηναϊκού*, αυτά είναι στο σύνολό τους 69, εκ των οποίων δύο είναι αχρονολόγητα, ένα είναι πιθανόν του 10^{ου} αι., ένα είναι του 12^{ου} αι., οκτώ χρονολογούνται στον 13^ο αι., εικοσιπέντε χρονολογούνται

⁷⁵⁰ Βλ. Fenster, *Laudes, passim*, H. Hunger, *Laudes Thessalonicenses*, *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εορταστικός τόμος 50 χρόνια 1939-1989* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 75], Θεσσαλονίκη 1992, 99-113 και Ελ. Καλτσογιάννη - Σ. Κοτζάμπαση - Η. Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία: ρητορικά και αγιολογικά κείμενα* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 32], Θεσσαλονίκη 2002.

⁷⁵¹ Βλ. σύντομα στις αμέσως επόμενες σελίδες.

στον 14^ο αι. και τα υπόλοιπα τοποθετούνται μεταξύ του 15^{ου} και του 18^{ου} αι. εκ των οποίων τα εικοσιπέντε χρονολογούνται στον 15^ο αι., έξι στον 16^ο αι. μ.Χ. και ένα στον 18^ο αι.⁷⁵²

Βάσει των παραπάνω στοιχείων γίνεται σαφές ότι η παρουσία των δύο αυτών θεμελειακών λόγων για την εξέλιξη του είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων υπήρξε εξαιρετικά σπάνια - σχεδόν μηδενική θα λέγαμε - στη χειρόγραφη παράδοση του μέσου Βυζαντίου, πράγμα που θα άξιζε βέβαια να διευρευνηθεί και περαιτέρω - ειδικά σε συνάρτηση και με την αντίστοιχη διάδοση των υπόλοιπων έργων των δύο αυτών συγγραφέων, δηλαδή του Αίλιου Αριστεΐδη και του Λιβάνιου - αλλά που ξεπερνά ωστόσο το πλαίσιο της παρούσας διατριβής⁷⁵³.

Εντούτοις η σχεδόν πλήρης απουσία ενδιαφέροντος για τους συγκεκριμένους δύο εγκωμιαστικούς λόγους - ορόσημα, του Αίλιου Αριστεΐδη και του Λιβάνιου, φαίνεται ότι άλλαξε ριζικά μετά το 1204, οπότε και άρχισε να παρατηρείται μία αθρόα εμφάνιση χειρογράφων που περιλάμβαναν τα παραπάνω έργα, όπως είδαμε και στην προηγούμενη παράγραφο. Υποψιαζόμαστε δε ότι τα 5 νέα χειρόγραφα του *Ἀντιοχικοῦ* και τα 8 νέα χειρόγραφα του *Παναθηναϊκοῦ*, που χρονολογούνται στον 13^ο αι., συνιστούν ένα ακόμη από τα πλήθος επιμέρους σχετικά παραδείγματα στη χειρόγραφη παράδοση του ύστερου Βυζαντίου, στο πλαίσιο της οποίας αντιγράφονταν εκ νέου συγγραφείς και έργα της ύστερης αρχαιότητας εξαιτίας της γενικότερης τάσης που επικράτησε μεταξύ των λογίων της πρώιμης παλαιολόγειας αναγέννησης για επιστροφή και επαναχρησιμοποίηση των πιο σημαντικών έργων της ύστερης αρχαιότητας και ειδικά της δεύτερης και της τρίτης σοφιστικής.

Σε αντίθεση με τους σύγχρονους του μελετητές, οι οποίοι εξέταζαν τα εγκώμια των πόλεων, αρχαίων και μεσαιωνικών, δυτικών και βυζαντινών, στο σύνολό τους δίχως να τα διαχωρίζουν σε εξαρτημένα και μη και οι οποίοι έβλεπαν μία αρραγή συνέχεια από την αρχαιότητα μέχρι και τον 15^ο

⁷⁵² Για τα παραπάνω στοιχεία βλ. <http://pinakes.irht.cnrs.fr>

⁷⁵³ Βλ. την ανακοίνωσή μου, η οποία είναι προγραμματισμένη να γίνει στο 21^ο συνέδριο της I.S.H.R. στο Λονδίνο στις 27-29 Ιουλίου του 2017 με τίτλο: «City Praises in Middle Byzantium: a Real or a Rhetorical Question?», όπου θα εξεταστεί ο βαθμός διάδοσης των χειρογράφων του *Παναθηναϊκοῦ* του Αίλιου Αριστεΐδη και του *Ἀντιοχικοῦ* του Λιβάνιου από τον 4ο αι. μ.Χ. και έπειτα, για να αποδειχθεί στη συνέχεια η πλήρης απουσία τους από τον 10^ο μ.Χ. μέχρι και τον 12^ο αι. μ.Χ.

αι.⁷⁵⁴, ο πρώτος που εντόπισε το παραπάνω κενό στην παραγωγή αυτοτελών εγκωμίων πόλεων στο Βυζάντιο ήταν ο A. Hohlweg. Συγκεκριμένα, το 1971 στο λήμμα του «Ekphrasis» στο *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst* έγινε η διαπίστωση του κενού αυτού με αφορμή τη συγκέντρωση ορισμένων αυτοτελών εγκωμίων βυζαντινών πόλεων, για τα οποία όμως χρησιμοποιήθηκε ο εσφαλμένος όρος «Ekphraseis»⁷⁵⁵. Ο όρος αυτός υιοθετήθηκε για τα αυτοτελή-ανεξάρτητα εγκώμια πόλεων και από τον H. Hunger λίγα χρόνια αργότερα στη γραμματολογία του για τη βυζαντινή λογοτεχνία, στο κεφάλαιο για τη ρητορική και συγκεκριμένα στο αρκετά αποπροσανατολιστικό υποκεφάλαιο με τίτλο «Εκφράσεις πόλεων»⁷⁵⁶.

Στα επόμενα είκοσι χρόνια δεν υπήρξε κάποια ειδική δημοσίευση σχετικά με τα εγκώμια και τις περιγραφές των βυζαντινών πόλεων - με μόνες εξαιρέσεις τη μονογραφία του J. Classen, που κάλυψε μεν το διάστημα από την κλασική εποχή μέχρι τον 12^ο αι., αλλά εστίασε κυρίως στα εγκώμια δυτικών πόλεων από τον 6^ο αι. και έπειτα⁷⁵⁷, και το σύντομο άρθρο του J. Bouffartigue, στο οποίο δόθηκε ένα πρόχειρο και αποσπασματικό διάγραμμα της παράδοσης των εγκωμίων πόλεων από την κλασική εποχή μέχρι και το ύστερο Βυζάντιο⁷⁵⁸.

Το 1995 η H. Saradi στο άρθρο της για το κάλλος των βυζαντινών πόλεων επανεξέτασε μεταξύ άλλων τα εγκώμια των ύστερων βυζαντινών

⁷⁵⁴ Βλ. L. Robert, *Les Kordakia de Nicée, le combustible de Synnada et les poissons-scies. Sur des lettres d'un métropolitain de Phrygie au Xe siècle. Philologie et réalités*, 1, *Journal des savants* 3 (1961), 97-166, 152-166 και ειδικά 152: «le genre s'est repandu, sous une forme abrégée et condensée, dans des oeuvres de toute sorte».

⁷⁵⁵ Βλ. A. Hohlweg, *Ekphrasis*, στο: *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, Bd. 2, K. Wessel - M. Restle (εκδ.), Stuttgart 1971, 33-75. Για τη διαφορά στη σημασία που αποδιδόταν στον όρο *ἐκφρασις* στην αρχαιότητα και στη μοντέρνα εποχή αλλά και για τις σύγχρονες ιδιαίτερες αποχρώσεις του όρου βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.1. «Εισαγωγικές παρατηρήσεις» τις σελ. 78-79.

⁷⁵⁶ Βλ. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I*, München 1978 [ελλ. μτφ. Κ. Συνέλλη, Αθήνα 1992], 172-177.

⁷⁵⁷ Βλ. Classen, *Stadt*, *passim*.

⁷⁵⁸ Βλ. Bouffartigue, *La tradition de l'éloge de la cité*, 54-58, όπου υπάρχουν όμως λάθη, όπως για παράδειγμα στον αυθαίρετο διαχωρισμό των πράξεων των κατοίκων στις μενάνδρειες οδηγίες για το *Πῶς χρή πόλεις ἐπαινεῖν* σε δύο μέρη (α. *ἐπιτηδεύσεις* και β. «les vertus de la population») και σε δύο από τις παραπομπές στον *Ἀντιοχικόν* (βλ. Bouffartigue, *La tradition de l'éloge de la cité*, 51-52 και 53 σημ. 57 και 58 αντίστοιχα).

πόλεων υπό το πρίσμα των αναφορών τους στο αστικό κάλλος⁷⁵⁹. Στο άρθρο της, που θεωρήθηκε και εξακολουθεί να θεωρείται από πολλούς τομή στη μελέτη των εγκωμίων πόλεων, υποστήριξε με τη βοήθεια ιστορικοιστικών κυρίως κριτηρίων ότι τον εγκωμιασμό του κάλλους του φυσικού τοπίου και των επιτευγμάτων των κατοίκων των αρχαίων πόλεων τον διαδέχθηκε το αρχιτεκτονικό κάλλος των πόλεων από τον 4^ο αι. μ.Χ. έως και τον 6^ο αι., που στη μέση βυζαντινή αντικαταστάθηκε από τον εγκωμιασμό του κάλλους των τειχών και των εκκλησιών, για να επανέλθει τελικά στην ύστερη βυζαντινή περίοδο κυρίως από κλασικίζοντες συγγραφείς ως ρητορικός τόπος και σχήμα λόγου⁷⁶⁰. Παρά το δελεαστικό ολοκληρωμένο σχήμα που πρότεινε η Η. Saradi για την εξέλιξη του τόπου του κάλλους και κατ' επέκταση για τη διαχρονική εξέλιξη των εγκωμίων πόλεων από την ύστερη αρχαιότητα μέχρι και τον 15^ο αι. το άρθρο εμφανίζει σοβαρές αδυναμίες που δεν του επιτρέπουν κατά τη γνώμη μας να συνεχίζει να κατέχει την κεντρική θέση που κατείχε μέχρι τώρα στη βιβλιογραφία των εγκωμίων των βυζαντινών πόλεων.

Πρώτον, κυριαρχεί η αποσπασματικότητα ως προς την επιλογή των κειμένων, που είναι είτε ρητορικά, είτε ιστοριογραφικά, είτε νομοθετικά, είτε επιγραφικά, είτε αγιολογικά και ομιλητικά και που συνεξετάζονται από τη μελετήτρια παρά τις διαφορές ως προς το είδος και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Δεύτερον, υιοθετούνται από την Η. Saradi τέως ιστορικές βεβαιότητες, όπως αυτή της πολιτικής και κοινωνικής συρρίκνωσης των ελληνικών πόλεων μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση⁷⁶¹ ή της μετάβασης από την αρχαία στη μεσαιωνική πόλη κατά τον 6^ο αι. μ.Χ. και

⁷⁵⁹ Βλ. Η. Saradi, *The Kallos of the Byzantine City: The Development of a Rhetorical Topos and Historical Reality*, *Gesta* 34/1 (1995), 37-56, 45-47.

⁷⁶⁰ Βλ. Saradi, *Kallos*, 48-49, όπου και τα συμπεράσματα του άρθρου.

⁷⁶¹ Βλ. Saradi, *Kallos*, 37. Εκτενής είναι η βιβλιογραφία για την ποικίλη κοινωνική διαστρωμάτωση και για τη συμβολή των λαϊκών συνελεύσεων στην πολιτική ζωή στις ελληνικές πόλεις της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ. Ενδεικτικά βλ. A. Zuiderhoek, *On the Political Sociology of the Imperial Greek City*, *GRBS* 48 (2008), 417-445 και του ίδιου το λήμμα «Roman cities (East)» στο: R.S. Bagnall - K. Brodersen - C.B. Champion - A. Erskine - S.R. Huebner (εκδ.), *The Encyclopedia of Ancient History* (13 vols.), Malden, MA 2012, 1516-1520, όπως και τη διπλωματική εργασία του T. Oppeneer, *Democratic Elements in the Greek Cities of the Roman Empire. An Investigation into the Politics of the Post-Classical city in the writings of Dio of Prusa and Plutarch of Chaeronea*, [μεταπτ. διατρ., Ghent University], Ghent 2012.

της έναρξης μίας γενικευμένης παρακμής των βυζαντινών πόλεων⁷⁶², οι οποίες έχουν προ πολλού αρθεί χάρη στα πορίσματα της νεώτερης έρευνας⁷⁶³. Τρίτον, η H. Saradi παρά το ότι στο δεύτερο μέρος του άρθρου της επανέφερε το θέμα των εγκωμίων πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου ως ξεχωριστού ρητορικού είδους, πράγμα που θα άνοιγε τον δρόμο στην περαιτέρω ειδολογική μελέτη και ορθότερη ταξινόμηση των αξιολογών αυτών κειμένων, επέφερε μία επιπλέον σύγχυση, γιατί δεν έκανε την απαραίτητη διάκριση ανάμεσα στα αυτοτελή και μη αυτοτελή εγκώμια, με αποτέλεσμα να χαρακτηρίσει ως εγκώμια πόλεων τόσο τις

⁷⁶² Βλ. Saradi, Kallos, 48. Το ότι ο 6^{ος} αι. μ.Χ. αποτέλεσε το μεταίχμιο ανάμεσα στην αρχαία και τη μεσαιωνική πόλη χάρη στον έντονο εκχριστιανισμό των ανατολικών περιοχών υποστηρίχθηκε εκτενώς από την εν λόγω μελετήτρια και στην πιο πρόσφατη μονογραφία της βλ. Saradi, *Byzantine City, passim*. Εντούτοις παρά το εντυπωσιακό πλήθος των αρχαιολογικών και λογοτεχνικών στοιχείων, που παρατίθενται σε αυτή, υπάρχουν σοβαρά προβλήματα στη μεθοδολογία και την αξιοπιστία των συμπερασμάτων, όπως έχουν επισημάνει στις αντίστοιχες βιβλιοκριτικές τους αναφορικά με τη φιλόδοξη μονογραφία της Saradi τόσο ο C. Foss [βλ. *Speculum* 83 (2008), 746-748] όσο και ο L. Lavan [βλ. L. Lavan, What Killed the Ancient City? Chronology, Causation, and Traces of Continuity, *JRA* 22 (2009), 803-812].

⁷⁶³ Από την πρόσφατη πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά τη μελέτη του L. Zavagno, *Cities in Transition: Urbanism in Byzantium between Late Antiquity and the Early Middle Ages (AD 500-900)* [British Archaeological Reports International Series, 2030], Oxford 2009, όπου η μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων τεσσάρων αντιπροσωπευτικών βυζαντινών πόλεων από τον 6^ο αι. μ.Χ. κ.εξ. αποδεικνύει ότι δεν υφίστατο θέμα παρακμής ή μεταμόρφωσης τους, αλλά ότι οι πόλεις της περιόδου αυτής εξελίχθηκαν ομαλά ως κοινωνικές μονάδες συνδεδεμένες με τον αστικό ιστό [βλ. τη σχετική βιβλιοκριτική από τον D. K. Pettegrew στο *Speculum* 87 (2012), 628-630]. Επίσης βλ. Lavan, What Killed, *passim* για την αμφισβήτηση του ρόλου που έπαιξε ο εκχριστιανισμός στο τέλος των αρχαίων πόλεων. Τέλος, βλ. H.W. Dey, *The Afterlife of the Roman City: Architecture and Ceremony in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Cambridge 2015 και ειδικά τις σελ. 189-212 για τις βυζαντινές πόλεις, όπου η επίμονη συνέχεια των σημαντικότερων πόλεων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τον 3^ο μέχρι και τον 9^ο αι. συσχετίζεται με την εμμονή των βασιλέων, αυτοκρατόρων, επισκόπων, χαλίφιδων και των άλλων υποδεέστερων ηγετών των πόλεων να συνεχίζουν να προβάλλουν την δόξα τους μέσα στο αστικό περιβάλλον και ειδικά στους ειδικά διαμορφωμένους δρόμους με τις κιονοστοιχίες ενώπιον του πλήθους των κατοίκων των πόλεων εν είδει ρωμαϊκών θριάμβων (*adventi*). Για το ήπιο, σταδιακό και σε διαρκή διαπραγμάτευση και διάλογο με το παρελθόν πέρασμα από την ύστερη αρχαιότητα στην πρώιμη μεσαιωνική εποχή, ανεξάρτητα από τις έννοιες της παρακμής, της συνέχειας και της μετατροπής, βλ. ακόμα πιο πρόσφατα S. Elm, *Church-Festival-Temple: Reimagining Civic Topography in Late Antiquity*, στο: C. Rapp - H. Drake (εκδ.), *The City in the Classical and Post-Classical World: Changing Contexts of Power and Identity*, Cambridge 2014, 167-182, ειδικά 174-176 για τη διατήρηση αλλά και για την ανασηματολόγηση του ρωμαϊκού *adventus* στις χριστιανικές πόλεις.

περιγηγηματικού τύπου περιγραφές των πόλεων των Αγίων Τόπων του Ιωάννη Φωκά, τις μικρές αυτοτελείς εγκωμιαστικές εκφράσεις νησιών και κωμών του Ιωάννη Ευγενικού, τα εγκωμιαστικά αποσπάσματα από τις διηγήσεις των Ευστάθιου και Ιωάννη Αναγνώστη σχετικά με τις αλώσεις της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς και τους Τούρκους αντίστοιχα και το επίσης εγκωμιαστικό τμήμα της μονωδίας του τελευταίου για την πόλη, ενώ στο είδος των εγκωμίων πόλεων ενέταξε η Η. Saradi ακόμα και την επιστολή του Μανουήλ Χρυσολωρά προς τον Ιωάννη Παλαιολόγο με τη σύγκριση της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης⁷⁶⁴. Επίσης προβληματική ήταν και η επιλογή της Η. Saradi να χρονολογήσει την περιγραφή της άλωσης της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες το 904 μ.Χ. του Ιωάννη Καμινιάτη στην ύστερη βυζαντινή περίοδο⁷⁶⁵, προκειμένου να εξυπηρετηθεί το προκατασκευασμένο γραμματολογικό της σχήμα, που υπαγόρευε την απουσία εκτενών και πλήρων εγκωμίων πόλεων κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, πλην των εγκωμιαστικών αναφορών σε εκκλησίες και τείχη⁷⁶⁶.

⁷⁶⁴ Βλ. Saradi, Kallos, 45-47.

⁷⁶⁵ Βλ. αρχικά Α. Kazhdan, Some Questions Addressed to the Scholars, who Believe in the Authenticity of Kaminiates' Capture of Thessalonika, BZ 71 (1978), 301-314 και την πειστική κριτική της άποψης του τελευταίου για τη μεταχρονολόγηση του κειμένου στην ύστερη βυζαντινή περίοδο στο John Kaminiates, *The Capture of Thessaloniki. Translation, Introduction and Notes with Gertrud Böhlig's Edition of the Greek Text*, D. Frendo - Α. Fotiou (εκδ.) [Byzantina Australiensia, 12], Perth 2000, xxxvii-xl.

Με την παραπάνω μεταχρονολόγηση είναι αντίθετος ο Ch. Messis, *La mémoire du "je" souffrant. Construire et écrire la mémoire personnelle dans les récits de captivité*, στο: P. Odorico - P.A. Agapitos - M. Hinterberger (εκδ.), *L'écriture de la mémoire. La littérature de l'historiographie, Actes du IIIe colloque international philologique, Nicosie 6-8 mai 2004*, Paris 2006, 107-146, 120-122 και ο P. Odorico, *Jean Caminiatès, Eustathe de Thessalonique, Jean Anagnostès: Thessalonique, Chroniques d'une ville prise*, textes présentés et traduits du grec par P. Odorico, Toulouse 2005.

⁷⁶⁶ Σχετικά με τον περιορισμό του ρητορικού κάλλους των πόλεων της μέσης περιόδου στις εκκλησίες και τα τείχη βλ. την κριτική τοποθέτηση εκ μέρους του M.D. Lauxtermann στο άρθρο του Constantine's City: Constantine the Rhodian and the Beauty of Constantinople, στο: A. Eastmond - L. James (εκδ.), στο: *Wonderful Things: Byzantium through its Art. Papers from the 42nd Spring Symposium of Byzantine Studies, London, 20-22 March 2009* [Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies, 16] Farnham 2013, 295-308, 306 σημ. 31. Για την αναπαραγωγή της ταύτισης εγκωμίων και εκφράσεων πόλεων εκ μέρους της Saradi βλ. και το κατά τα λοιπά πιο εμπεριστατωμένο άρθρο της Α. Akisik, Praising a City: Nicaea, Trebizond, and Thessalonike, στο: N. Necipoğlu - C. Kafadar (εκδ.), *In Memoriam Angeliki E. Laiou, Journal of Turkish Studies* 33 (2011), 1-25, 2: «We mainly discuss one genre (city encomion) and three cities (Nicaea, Trebizond, and Thessalonike). *The city enkomion, a laudatory description of a city*, is particularly suited to study the essence of the city». [η υπογράμμιση είναι δική μου]

Έτσι η γραμματολογική ασάφεια που είχε δημιουργηθεί ήδη στην παλαιότερη βιβλιογραφία εξαιτίας της ταύτισης *ἐγκωμίων* και *ἐκφράσεων* πόλεων δεν θεραπεύθηκε στο εν λόγω άρθρο. Αντιθέτως με τη συμπερίληψη από τη Saradi στο υποκεφάλαιο «Later Byzantine *encomia* of cities» τόσο ανεξάρτητων τοπογραφικών εκφράσεων όσο και εκφράσεων τόπων και πόλεων ενσωματωμένων σε άλλα λογοτεχνικά είδη, όπως ιστοριογραφικά, περιηγητικά-προσκυνηματικά, μονωδίες και επιστολές, η ασάφεια ενισχύθηκε και κληροδοτήθηκε στις επόμενες δεκαετίες ακόμα και μέσω σημαντικών μελετών για τη βυζαντινή ρητορική⁷⁶⁷.

Παρά τις αδυναμίες των παραπάνω δημοσιεύσεων της H. Saradi, οι οποίες σε ένα βαθμό εγκλώβισαν την έρευνα σε έναν ατελέσφορο φαύλο κύκλο, καθώς οι μεταγενέστεροι μελετητές δεν έβλεπαν ότι απουσίαζε ο αναγκαίος ειδολογικός χαρακτηρισμός των σχετικών κειμένων, που με τη σειρά του θα καθόριζε και την κατεύθυνση της περαιτέρω ρητορικής τους ανάλυσης, το 2011 και το 2012 επανατροφοδοτήθηκε το ενδιαφέρον των ερευνητών για τα εγκώμια των βυζαντινών πόλεων χάρη στη δημοσίευση των πρακτικών δύο διεθνών σεμιναρίων, που πραγματοποιήθηκαν στην Πράγα και που αφορούσαν αφενός στις εκφράσεις των μνημείων πόλεων και αφετέρου στις εκφράσεις των ιδίων των πόλεων, όπως μαρτυρούνται στη βυζαντινή και σλαβοβυζαντινή λογοτεχνία⁷⁶⁸. Σε αρκετές από τις ανακοινώσεις των παραπάνω σεμιναρίων έγινε διάκριση μεταξύ εγκωμίων και εκφράσεων πόλεων⁷⁶⁹, αλλά αυτό που κυριάρχησε και πάλι ήταν η

⁷⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά E. Jeffreys, *Rhetoric in Byzantium*, στο: Worthington, *Greek Rhetoric*, 166-183, 172: «Striking from the Palaeologan period is the revival of the *ekphrasis* of cities: there are examples on Nicaea by Theodore II Lascaris and Theodore Metochites (c. 1290), on Trebizond by Bessarion (c. 1438/9) and John Eugenicus, and on Constantinople by Metochites».

⁷⁶⁸ Βλ. V. Vavřinek - P. Odorico - V. Drbal (εκδ.), *Ekphrasis: la représentation des monuments dans les littératures byzantine et byzantino-slaves. Réalités et imaginaires, Actes du Colloque organisé à Prague le 19 - 20 - 21 mars 2010*, [Byzantinoslavica 69/3 Supplementum], Prague 2011 και P. Odorico - Ch. Mesis (εκδ.), *Villes de toute beauté: L'ekphrasis des cités dans les littératures byzantine et byzantino-slaves. Actes du colloque internationale, Prague, 25-26 novembre 2011* [Dossiers Byzantins, 12], Paris 2012.

⁷⁶⁹ Βλ. C. Mesis, *Littérature, voyage et politique au XIIe siècle: L'Ekphrasis des lieux saints de Jean 'Phokas'*, στο: Vavřinek - Odorico - Drbal, *Ekphrasis*, 146-166, όπου όμως υιοθετούνται και πάλι οι αυθαίρετες απόψεις της Saradi για το ότι οι περιγραφές των πόλεων της ύστερης αρχαιότητας στόχευαν στον εξωραϊσμό των «παρακμαζουσών» πόλεων και ότι ήταν αρκετά απομακρυσμένες από την πραγματικότητα, βλ. ό.π. 154, σημ. 43 και 45. Για την ορθή χρήση των όρων «εκφράσεις» και «εγκώμια» πόλεων βλ. επίσης S. Ivanov, *Ekphraseis*

γραμματολογική σύγχυση μεταξύ των δύο ρητορικών ειδών. Η σύγχυση εκπορεύθηκε κυρίως από τα δύο περιλαμβανόμενα άρθρα της H. Saradi⁷⁷⁰

of Constantinople in Old Russian Literature, στο: Vavřinek - Odorico - Drbal, *Ekphrasis*, 205-212, W. Hörandner, Theodore Prodromos and the City, στο: Odorico - Messis, *Villes*, 49-62, όπου οι πρώτοι 13 στίχοι του 79^{ου} ποιήματος του Θεόδωρου Πρόδρομου με τίτλο *Συντακτήριοι Βυζαντίοις* σωστά χαρακτηρίζονται ως «descriptive enkomion», S. Efthymiadis, Michael Choniates' *Inaugural Address at Athens: Enkomion of a City and a Two-fold Spiritual Ascent*, στο: Odorico - Messis, *Villes* 63-80, A. Rhoby, Theodoros Metochites' *Byzantios* and other City Encomia of the 13th and 14th centuries, στο: Odorico - Messis, *Villes*, 81-99, όπου παρά τη σωστή χρήση του όρου «encomia» στον τίτλο του άρθρου στη συνέχεια χρησιμοποιείται πάλι ο όρος «ekphraseis» για δύο ανεξάρτητα εγκώμια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, βλ. ό.π. 82-83: «In the following the *Βυζάντιος* will be compared with the *Νικαεύς*, Metochites' second city encomion, and two more encomiastic ekphraseis, namely Theodoros Laskaris', the future emperor's, speech on Nicaea and the rather unknown speech on Constantinople by Georgios Karbones, who also belonged to a circle of learned friends in the early 14th c.», P. Magdalino, The Beauty of Antiquity in Late Byzantine Praises of Constantinople, στο: Vavřinek - Odorico - Drbal, 101-121, όπου όμως και αυτός χαρακτηρίζει το εκτενές κείμενο με τίτλο *Σύγκρισις Παλαιᾶς καὶ Νέας Ρώμης*, η οποία περιλαμβάνεται στην επιστολή του Μανουήλ Χρυσολωρά προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο ως εγκώμιο πόλης. Πιο κοντά από όλους στην ορθή γραμματολογική κατάταξη είναι η Webb με το σημαντικό άρθρο της Describing Rome in Greek: Manuel Chrysoloras' *Comparison of Old and New Rome*, στο: Odorico - Messis, *Villes*, 123-133, *passim* και ο Ch. Messis με το άρθρο του De l'invisible au visible: les éloges de Venise dans la littérature byzantine, στο: Odorico - Messis, *Villes*, 149-179, ενώ ορθά γίνεται η χρήση των όρων «les Ekphraseis» και «la description» και στα άρθρα των D. Lauritzen, À l'ombre des jeunes villes en fleurs: Les *Ekphraseis* de Nicée, Tyr et Beyrouth dans les *Dionysiaques* de Nonnos de Panopolis, στο: Odorico - Messis, *Villes*, 181-214 και V. Drbal, Béroé et Amymôné dans la description de Bérytos dans les *Dionysiaques* XLI-XLIII de Nonnos de Panopolis, 231-240.

⁷⁷⁰ Βλ. Saradi, Monuments, *passim*, της ίδιας, Idyllic Nature and Urban Setting: An Ideological Theme with Artistic Style, στο: Odorico - Messis, *Villes*, 9-36, όπου, ενώ στη σελ. 9 παρά την ασάφεια του πρώτου μέρους της φράσης «The intensity of their (the citizens') loyalty, and their force of local patriotism gave rise to the praise of the city in the Roman world. An essential part of the praise was, of course, the description, the *ekphrasis*» χρησιμοποιεί σωστά τους δύο όρους, στην αμέσως επόμενη σελίδα επαναλαμβάνει την παρωχημένη πλέον άποψη των A. Hohlweg και H. Hunger (βλ. παραπάνω σημ. 7 και 8) ότι τα αυτοτελή και μη αυτοτελή εγκώμια των πόλεων ονομάζονται και εκφράσεις, βλ. ό.π., 10: «Ekphraseis of cities were produced either as independent rhetorical works, delivered on the occasion of various official events in the city [...]» και ό.π., 12: «The description of nature in the *ekphraseis* of cities is rooted in the ancient tradition», για να συγκεντρώσει στη συνέχεια του άρθρου της τις αναφορές στο φυσικό τοπίο, όπως εμφανίζονται σε ένα ασυνάρτητο σύνολο παραδειγμάτων. Με τον ίδιο μη εμπεριστατωμένο τρόπο που είχε ακολουθήσει η ίδια μελετήτρια και στο άρθρο της για το κάλλος των βυζαντινών πόλεων (βλ. παραπάνω σημ. 760) έτσι κι εδώ με την ίδια έλλειψη κριτηρίων συμπαρατάσσει περιγραφές του φυσικού τοπίου, όπως περιλαμβάνονται σε έργα φιλοσοφικά, σε πραγματείες, όπως το *Περί πόρων* του Ξενοφώντα, σε ρητορικά εγχειρίδια, όπως τις οδηγίες του Μένανδρου, σε πανηγυρικούς

αλλά και από άρθρα άλλων ερευνητών⁷⁷¹, οι οποίοι υιοθέτησαν άκριτα τη γραμματολογική ταύτιση *ἐγκωμίων* και *ἐκφράσεων*, δύο ρητορικών ειδών που ήταν απολύτως διακριτά μεταξύ τους ήδη στα ρητορικά εγχειρίδια της δεύτερης σοφιστικής και της πρώιμης βυζαντινής εποχής.

Τέλος, η ίδια σύγχυση εξακολουθεί να συντηρείται μέχρι και σήμερα, όπως φαίνεται από την εναλλασσόμενη χρήση των όρων «*encomia of cities*» και «*ekphraseis of cities*» για τα αυτοτελή εγκώμια των πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου, τα οποία αποτελούν τμήμα του κατά τα λοιπά αξιολόγου υπό έκδοση άρθρου της E. Kaltsogianni, όπου όμως με επίσης ασαφή γραμματολογικά κριτήρια τα κείμενα που εξετάζει τα διαχωρίζει σε «*"complete" city encomia*», σε «*those integrated into imperial orations*» και σε «*free standing city-encomia*»⁷⁷².

Από τα παραπάνω καθίσταται εύκολα αντιληπτό ότι έχουμε να κάνουμε με μία βιβλιογραφική πλάνη, η οποία ξεκίνησε από ορισμένους ερευνητές πριν από αρκετές δεκαετίες και που μεταφέρθηκε αυτούσια σε όλους σχεδόν τους επόμενους. Το αποτέλεσμα είναι αφενός να έχουν καταλήξει συστηματικά και κατ' εξακολούθηση να ταυτίζονται δύο ήδη από την αρχαιότητα εντελώς διακριτά μεταξύ τους ρητορικά είδη, τα εγκώμια πόλεων και οι εκφράσεις πόλεων, και αφετέρου να μην έχει γίνει ποτέ ορθή ρητορική ανάλυση ούτε των αυτοτελών και των μη αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, αλλά ούτε και των αυτοτελών και των μη αυτοτελών εκφράσεων - περιγραφών πόλεων.

και άλλους ευκαιριακούς λόγους, σε αγιολογικά κείμενα και στις ιδιαίτερες εγκωμιαστικές εκφράσεις μίας πόλης, μίας κόμης και ενός νησιού του Ιωάννη Ευγενικού.

⁷⁷¹ Βλ. το αρκετά ασαφές άρθρο του H. Maguire, *The Heavenly City in Ekphrasis and in Art*, στο: Odorico - Messis, *Villes*, 37-48, 37-39, όπου ακόμα και ο *Ἀντιοχικός* του Λιβάνιου θεωρείται «*ekphrasis*» καθώς και το χαοτικό άρθρο των S. Gagens - J. Jančárková, *Stadtgefühle in Byzanz und in Novgorod in der Renaissancezeit* », 215-229, όπου για όλες τις περιπτώσεις (εγκώμια πόλεων ανεξάρτητα, εγκώμια πόλεων εξαρτημένα και εκφράσεις-περιγραφές πόλεων) χρησιμοποιείται ο όρος «*Ekphrasis/Ekphraseis*», βλ. ό.π. 215, 220, 221, 223 και 229.

⁷⁷² Βλ. E. Kaltsogianni, *The "Legacy" of Aphthonios, Hermogenes and Pseudo-Menander: Aspects of Byzantine Rhetoric under the Palaiologoi*, στο: S. Kotzabassi (εκδ.), *Companion to the Intellectual Life in the Palaiologan Period* [Brill Companions to the Byzantine World] [υπό έκδοση, το κείμενο είναι ήδη αναρτημένο στην Πλατφόρμα Ασύγχρονης Τηλεκπαίδευσης του Παν/μίου Ιωαννίνων στην ενότητα των Ανοιχτών Ακαδημαϊκών Μαθημάτων/Φιλολογίας] <http://ecourse.uoi.gr/course/resources.php?id=1346>

Ειδικότερα σε απάντηση των μελετητών που είτε ταύτιζαν είτε επιχείρησαν να ταυτίσουν τα εγκώμια με τις εγκωμιαστικές εκφράσεις πρέπει να αναφερθεί ότι στα μεν *Προγυμνάσματα* του Αίλιου Θέωνα, του Ερμογένη, του Αφθόνιου και του Νικόλαου του Σοφιστή, το *ἐγκώμιον* και η *ἐκφρασις* εξετάζονταν σε διαφορετικά κεφάλαια, ενώ στο *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* του Μένανδρου δεν υπάρχει κανένα ξεχωριστό κεφάλαιο για την *ἐκφρασιν*. Από την άλλη βέβαια είναι τέτοια η συχνότητα εμφάνισης του ρήματος *ἐκφράζω* και του παράγωγου του ουσιαστικού *ἐκφρασις* στα επιμέρους κεφάλαια των διαφόρων τύπων *ἐπιδεικτικῶν λόγων* του Μένανδρου I και του Μένανδρου II (23 φορές συνολικά), που καταλαβαίνει κανείς ότι οι προγυμνασματικές ασκήσεις των *ἐκφράσεων*, δηλαδή των *περιηγηματικῶν περιγραφῶν* και ειδικά των *περιγραφῶν των πόλεων*, μπορεί να μην είχαν αυτοτέλεια κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής, αλλά ήταν απολύτως απαραίτητα στοιχεία για τη σύνθεση πολλών από τα επιμέρους είδη της επιδεικτικής ρητορικής, όπως ήταν οι *βασιλικοί λόγοι*, οι *πρεσβευτικοί*, οι *ἐπιβατήριοι*, οι *συντακτικοί*, οι *προσφωνηματικοί*, οι *μονωδίες* και οι *ἐπιτάφιοι λόγοι* και φυσικά τα ίδια τα *ἐγκώμια πόλεων*, που τελικά κατέληξαν στην πράξη να ταυτίζονται με τους *πατρίους λόγους*.

Πιο συγκεκριμένα, τα *ἐγκώμια* των προσώπων και τα *ἐγκώμια των πόλεων* από μη αυτοτελή προγυμνασματικά είδη, που ήταν στην αρχή της δεύτερης σοφιστικής στα έργα του Αίλιου Θέωνα και του Ερμογένη, τα βλέπουμε μόλις μερικές δεκαετίες αργότερα στις οδηγίες του Μένανδρου II να ανεξαρτητοποιούνται και να γίνονται αυθύπαρκτες ρητορικές οντότητες ως *βασιλικοί λόγοι* τα μεν και ως *πάτριοι λόγοι* τα δεύτερα⁷⁷³. Από την άλλη δεν βλέπουμε να συμβαίνει κάτι ανάλογο και με τις προγυμναστικές *ἐκφράσεις πόλεων*, οι οποίες παραμένουν βοηθητικά στοιχεία και μόνο για την καλύτερη απόδοση των αντίστοιχων εγκωμίων πόλεων. Αντιθέτως οι *εκφράσεις-περιγραφές προσώπων*, κυρίως μυθικών και ιστορικών, οι *εκφράσεις-περιγραφές πράξεων και τρόπων*, οι *εκφράσεις-περιγραφές ἐμβίων και μη στοιχείων της φύσης*, όπως ζώων, φυτών και άλλων, οι *εκφράσεις-περιγραφές πραγμάτων*, κυρίως έργων τέχνης, μνημείων, αλλά

⁷⁷³ Για το πώς τα προγυμνασματικά εγκώμια πόλεων και χωρῶν σχηματοποιούνται τελικά στους ανεξάρτητους πατρίους λόγους βλ. τις ἐμμεσες ἀκόμα νύξεις ἀπὸ τὸν Μένανδρου στὸ *Διαίρεσις*, 387.2-14 καὶ 387.30-31, στὸ: Menandrus (Russell - Wilson), 110-111 καὶ 112.

και άλλων αντικειμένων της καθημερινής ζωής, οι εκφράσεις-περιγραφές τόπων και οι εκφράσεις-περιγραφές χρόνων, δηλαδή των εποχών, ήδη από τον 3^ο αι. μ.Χ. φαίνεται ότι απέκτησαν τέτοια λογοτεχνική αυτοτέλεια, ώστε να συγκεντρώνονται ακόμα και σε συλλογές προγυμνασμάτων, όπως ήταν για παράδειγμα αυτή του Λιβάνιου⁷⁷⁴.

Τέλος, μία ακόμα βασική διαφορά *ἐγκωμίων* και *ἐκφράσεων*, η οποία είχε τεθεί ήδη από την αρχική σχηματοποίησή τους στα πρώτα ρητορικά εγχειρίδια της ύστερης αρχαιότητας, έγκειτο στο ότι στα *Προγυμνάσματα* ο βασικός ορισμός της *ἐκφράσεως* αναφερόταν σε έναν «λόγον περιηγηματικόν ἐναργῶς ὑπ' ὅψιν ἄγοντα τὸ ἀντικείμενον⁷⁷⁵», δηλαδή σε ένα ρητορικό κείμενο που παραγόταν από την περιδιάβαση του υποκειμένου μέσα στον χώρο ή μπροστά στο αντικείμενο το οποίο καλείτο να περιγράψει. Επομένως έπρεπε να περιλαμβάνονται στην *ἐκφρασιν* τα στοιχεία που θα της προσέδιδαν τη βασική αρχή της *ἐναργείας*, δηλαδή της ζωντάνιας και της παραστατικότητας⁷⁷⁶.

Τα στοιχεία αυτά δεν ήταν άλλα από τα στοιχεία της εξωτερικής μορφής του προσώπου, του τόπου ή του αντικειμένου, που επρόκειτο να περιγραφεί. Αντιθέτως τα *ἐγκώμια* προσώπων, θνητών και αθάνατων, και πόλεων, όπως αναφέρονται στην πρώτη πραγματεία που αποδίδεται στον Μένανδρο τον ρήτορα⁷⁷⁷, όφειλαν να περιλαμβάνουν εκτός από τα ορατά και αντίστοιχα *εναργή* εκφραστικά-περιγραφικά στοιχεία της εξωτερικής τους εμφάνισης, όπως ήταν η θέση και η φύση τους, και αναφορές στη ζωή και το ήθος των προσώπων ή αντίστοιχα στο *γένος-ίδρυση* και την ιστορία

⁷⁷⁴ Βλ. *Libanii Opera*, Vol. 8: *Progymnasmata, Argumenta Oratorum Demosthenicarum*, R. Foerster (εκδ.), Lipsiae 1915, 24-571 και *Libanius's Progymnasmata: Model Exercises in Greek Prose Composition and Rhetoric*, trans. Craig Gibson [Writings from the Greco-Roman World, 27], Atlanta 2008.

⁷⁷⁵ Για τις σημασιολογικές μετατοπίσεις του όρου *ἐκφρασις* από την ύστερη αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή βλ. παραπάνω σελ. 78-79.

⁷⁷⁶ Για τη συνάφεια *ἐναργείας* και *ἐκφράσεως* ήδη από την κλασική αρχαιότητα βλ. τη βιβλιογραφία στις σελ. 78-79 και H.F. Plett, *Enargeia in Classical Antiquity and the Early Modern Age: The Aesthetics of Evidence*, [International Studies in the History of Rhetoric, 4], Leiden - Boston 2012, ειδικά σελ. 7-21, F.I. Zeitlin, *FIGURE: EKPHRASIS, Greece & Rome* 60 (2013), 17-31 και M. Squire, *Introductory Reflections: Making Sense of Ancient Sight*, στο: του ίδιου, *Sight and the Ancient Senses* [The Senses in Antiquity, 4], Abingdon, Oxon - New York, NY 2016, 1-35, 17-18.

⁷⁷⁷ Βλ. Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 346, 26-367, 8 στο: Menandrus (Russell - Wilson), 32-75.

των πόλεων αλλά και στις μη ορατές πάντα πράξεις και επιτηδεύσεις των κατοίκων τους.

Επομένως σε αντίθεση με την άποψη των μέχρι τώρα μελετητών, οι οποία είχε στη βάση της την παραπάνω βιβλιογραφική πλάνη και την απορέουσα λαθεμένη ταύτιση των εγκωμίων και των εκφράσεων πόλεων, από τον 9^ο μ.Χ. μέχρι και τα μέσα του 13^{ου} αι. δεν εξέλειπαν στο Βυζάντιο οι εκφράσεις πόλεων. Είναι γεγονός ότι οι περισσότερες βυζαντινές πόλεις πλην της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης, όπως για παράδειγμα η Αθήνα, η Λάρισα, η Δημητριάς, οι Θήβες, η Κόρινθος, η Πάτρα και το Αργος είχαν αρχίσει ήδη από τον 6^ο αι. να χάνουν τον υστερορωμαϊκό αστικό τους ιστό και τα χαρακτηριστικά της κλασικής πόλης. Ωστόσο μετά τους σκοτεινούς αιώνες και συγκεκριμένα από τον 10^ο αι. και έπειτα εγκώμια και εγκωμιαστικές εκφράσεις-περιγραφές πόλεων επανεμφανίστηκαν στη βυζαντινή γραμματεία ως τμήματα άλλων εκτενέστερων έργων, όπως έχουν δείξει είτε για μεμονωμένες κάθε φορά περιόδους είτε για μεμονωμένα είδη είτε για μεμονωμένες πόλεις οι μελέτες των Fenster, Hunger, E. Καλτσογιάννη-Σ. Κοτζάμπαση-Η. Παρασκευοπούλου, H. Saradi, A.-Φ. Σταμούλη⁷⁷⁸.

Εντούτοις και παρά την ερευνητική δουλειά που έχει ήδη γίνει με αρκετά αποσπασματικό ωστόσο τρόπο σε σχέση με τα κείμενα αυτά, εκκρεμούν ακόμα να εξεταστούν τα εγκώμια και οι εκφράσεις των πόλεων που περιλαμβάνονται σε πολλούς από τους βασιλικούς λόγους της μέσης περιόδου, σε έργα θεολογικά-ομιλητικά, σε έργα ιστοριογραφικά, σε επιστολές, στα ερωτικά μυθιστορήματα, αλλά και σε έργα ποιητικά. Τέλος, υπάρχει μεγάλο ερευνητικό πεδίο όσον αφορά στον εντοπισμό, την κατανόηση, την ταξινόμηση και την ερμηνεία των εγκωμίων αλλά και των εγκωμιαστικών εκφράσεων ή εγκωμιαστικών αναφορών που περιλαμβάνονται στο πλήθος των αγιολογικών κειμένων και τους βίους

⁷⁷⁸ Βλ. Fenster, *Laudes, passim*, Hunger, *Laudes, passim*, Καλτσογιάννη - Κοτζάμπαση - Παρασκευοπούλου, *Θεσσαλονίκη, passim* και Saradi, *Byzantine City*, 59-96, της ίδιας, *The City in Byzantine Hagiography*, στο: St. Efthymiadis (εκδ.), *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography, Volume II: Genres and Contexts*, Farnham, Surrey, 2014, 421-454, *passim* και Α.-Φ. Σταμούλη, *Οι εκφράσεις στα αγιολογικά κείμενα της παλαιολογικής εποχής* [διδ. διατρ., Παν/μιο Πελοποννήσου], Καλαμάτα 2015, 205-542.

των αγίων της πρώιμη βυζαντινής και της μέσης περιόδου. Η διαχρονική εξέταση των μη αυτοτελών εγκωμίων και των εκφράσεων των πόλεων σε όλο το εύρος της βυζαντινής γραμματεία είναι ένα ιδιαίτερα απαιτητικό και μακρόπνοο έργο που μόνο ως αποτέλεσμα συλλογικής και διεπιστημονικής έρευνας μπορεί να υλοποιηθεί.

Εφόσον όμως η συνολική αυτή έρευνα πραγματοποιηθεί, θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση της διαχρονικής εξέλιξης των εγκωμιαστικών τόπων των σχετικών με τις πόλεις και θα φωτίσει περαιτέρω τις ιστορικές-κοινωνικές συνθήκες μέσα από τις οποίες οι τόποι αυτοί δημιουργήθηκαν. Από την άλλη θα συμβάλει, πιστεύουμε, και στην κατανόηση της εν γένει αντίληψης που είχαν και οι πιο απλοί πολίτες του Βυζαντίου για τις πόλεις τους τόσο ως προς την πραγματική όσο και ως προς την ιδανική-ιδεατή τους διάσταση, δεδομένου ότι ειδικά τα αγιολογικά κείμενα της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου - σε αντίθεση με αυτά της ύστερης περιόδου - σε έναν βαθμό δεν προέρχονται από τους κύκλους των λογίων.

Εντούτοις γεγονός παραμένει ότι η ύπαρξη όλων αυτών των διάσπαρτων μη αυτοτελών εγκωμίων και εγκωμιαστικών εκφράσεων των σχετικών με τις πόλεις της πρώιμης και της μέσης περιόδου δεν αναιρεί το ότι το ιδιαίτερο είδος των αυτοτελών μικρότερων και μεγαλύτερων εγκωμίων πόλεων, το οποίο λανθασμένα ορίστηκε ως «εκφράσεις πόλεων» από τη μέχρι τώρα βιβλιογραφία και το οποίο μας προσέφερε ορισμένα πολύ αξιολογα δείγματα τόσο κατά την ύστερη αρχαιότητα όσο και κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή, είτε δεν καλλιεργήθηκε καθόλου στους αιώνες που μεσολάβησαν είτε απλά δεν διαθέτουμε σχετικά δείγματα για λόγους που μένει να ερευνηθούν.

II.5. Συμπεράσματα δεύτερου μέρους

Όσον αφορά στη σταδιακή και ιδιαίτερα αργή διαμόρφωση του είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων κατά την περίοδο της κλασικής, ελληνιστικής και ύστερης αρχαιότητας και βάσει της ανάλυσης που έγινε ήδη στα προηγούμενα κεφάλαια, η διαδικασία της μετάβασης από τα μη αυτοτελή στα αυτοτελή εγκώμια πόλεων με κριτήριο το παραστασιακό τους

πλαίσιο μπορεί να οριστεί συνοπτικά ως το σύνολο των εξής πέντε ξεχωριστών φάσεων.

Η πρώτη εξελικτική φάση σηματοδοτήθηκε από την εμφάνιση των λεγόμενων πανηγυρικών λόγων, δηλαδή των λόγων, οι οποίοι άρχισαν ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. και ίσως και νωρίτερα να ανατίθενται στις πανελλήνιες κυρίως θρησκευτικές εορτές σε γνωστούς ρήτορες της εποχής, όπως ήταν για παράδειγμα - βάσει και των λόγων που μας σώζονται - ο Λυσίας, ο Γοργίας και ο Ισοκράτης. Οι λόγοι αυτοί, που ανάλογα με το είδος της γιορτής τιτλοφορούνταν *Παναθηναϊκοί*, *Όλυμπιακοί* κ.ο.κ., εκφωνούνταν αρχικά κυρίως κατά την έναρξη των εορτών αυτών και είχαν συνήθως έναν αρκετά έντονα πολιτικό-συμβουλευτικό χαρακτήρα, πράγμα που ήταν λογικό, καθώς η συγκέντρωση τόσων Ελλήνων μαζί στο ίδιο μέρος αποτελούσε ιδανική ευκαιρία για τη μετάδοση σημαντικών ιδεών και πολιτικών μηνυμάτων⁷⁷⁹.

Δεδομένου όμως ότι στους δύο μετέπειτα τέτοιους λόγους που μας σώζονται αυτούσιοι, δηλαδή τον *Πανηγυρικόν* και τον *Παναθηναϊκόν* του Ισοκράτη και ειδικά στον *Πανηγυρικόν*, το συμβουλευτικό κομμάτι ήταν σχεδόν ισοσκελισμένο με το εγκωμιαστικό, το οποίο και στις δύο περιπτώσεις αφορούσε στην πόλη της Αθήνας⁷⁸⁰, καταλαβαίνουμε ότι με την πάροδο του χρόνου οι πανηγυρικοί αυτοί λόγοι μάλλον είχαν αρχίσει να αντλούν όλο και περισσότερα στοιχεία από την επιδεικτική ρητορική και να χάνουν αντίστοιχα από τον συμβουλευτικό τους χαρακτήρα. Από την άλλη, η έλλειψη σχετικών αναφορών από τον 4^ο αι. π.Χ. ίσως είναι ενδεικτική και μίας σταδιακής εγκατάλειψης των εναρκτήριων πανηγυρικών λόγων στις πανηγύρεις ανά την ελληνική επικράτεια. Τα δε αίτια για τη μείωση, που μάλλον έφτανε μέχρι και την κατάργηση των εναρκτήριων πανηγυρικών λόγων, θα πρέπει να αναζητηθούν αφενός στο μειωμένο ενδιαφέρον από την πλευρά του κοινού αλλά και των ρητόρων να πραγματεύονται στην εναρκτήρια φάση των πανελλήνιων αγώνων πολιτικά θέματα πανελλήνιου ενδιαφέροντος και αφετέρου στη μείωση του κύρους των ίδιων των παλιών παραδοσιακών πανελλήνιων αγώνων, οι

⁷⁷⁹ Βλ. στο παραπάνω υποκεφ. II.3.ii. «Πανηγύρεις, παναθηναϊκοί πανηγυρικοί λόγοι και η σημασιολογική εξέλιξη του όρου *πανηγυρικός*» τις σελ. 119-129 σε συνδυασμό με τις σχετικές πληροφορίες τις συγκεντρωμένες στο κεφ. I.4. «Η επιδεικτική ρητορική κατά την κλασική εποχή».

οποίοι στο πλαίσιο της ελληνιστικής εποχής σε έναν βαθμό υποσκελίστηκαν από τους διάφορους νέους αγώνες που θεσμοθετήθηκαν στις πόλεις του μεγάλου κράτους του Μ. Αλέξανδρου και των διαδόχων του.

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τους πανηγυρικούς λόγους της ελληνιστικής εποχής είναι ισχνά, οπότε μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε για μία πιθανή υποκατάστασή τους από τους αγώνες των λογικῶν/καταλογάδην και των ἐπικῶν εγκωμίων, οι οποίοι άρχισαν να μαρτυρούνται κατά την ελληνιστική εποχή και οι οποίοι σηματοδότησαν το δεύτερο στη σειρά παραστασιακό πλαίσιο μέσα στο οποίο κυοφορήθηκαν τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων. Πρόκειται για τους αγώνες εκείνους, οι οποίοι - βάσει των λιγοστών επιγραφικών κυρίως πηγών που διαθέτουμε - άρχισαν να αποτελούν ενδεχομένως από τον 4^ο αι. π.Χ. αλλά σίγουρα από τον 2^ο αι. π.Χ. τμήματα των επίσημων αγωνιστικών προγραμμάτων των εορτών που διεξάγονταν ανά τις πόλεις. Στους αγώνες αυτούς οι διαγωνιζόμενοι ρήτορες και ποιητές καλούνταν να εκφωνήσουν ή να άδουν αντιστοίχως έργα εγκωμιαστικά για ποικίλα θέματα⁷⁸¹.

Από τα πεζά αυτά και ποιητικά εγκωμιαστικά κείμενα, εκ των οποίων δεν μας σώζεται δυστυχώς κανένα δείγμα, υποθέτουμε ότι τα περισσότερα αφορούσαν στους θεούς και στους ηγεμόνες, προς τιμήν των οποίων διεξάγονταν οι εορτές. Βάσει όμως επιγραφικών μαρτυριών θεωρείται πολύ πιθανό αρκετοί ρητορικοί και ποιητικοί διαγωνισμοί να είχαν ως θέμα τους και τις πόλεις στις οποίες διεξάγονταν οι αντίστοιχες γορτές. Για τη σύνταξη δε των εγκωμίων των πόλεων αυτών εικάζεται ότι οι διαγωνιζόμενοι ρήτορες αντλούσαν τους εγκωμιαστικούς τους τόπους τόσο από το εγκώμιο της πατρίδας των πεσόντων, που περιλαμβανόταν στους ἐπιταφίους λόγους της κλασικής εποχής⁷⁸², όσο και από τα μη αυτοτελή

⁷⁸⁰ Για μία σύντομη ρητορική ανάλυση των δύο λόγων βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.ii. «Πανηγύρεις, παναθηναϊκοί πανηγυρικοί λόγοι και η σημασιολογική εξέλιξη του όρου πανηγυρικός» τις σελ. 131-139.

⁷⁸¹ Βλ. παραπάνω το υποκεφ. II.3.iii. «Καταλογάδην εγκώμια πόλεων, ρητορικοί διαγωνισμοί και ἐπιδείξεις ή ἀκροάματα» ειδικά τις σελίδες 140-144 καθώς και τις σχετικές πληροφορίες τις συγκεντρωμένες στο κεφ. I.4. «Η επιδεικτική ρητορική κατά την ελληνιστική εποχή».

⁷⁸² Βλ. παραπάνω το υποκεφ. II.3.i. «Αθηναϊκοί επιτάφιοι λόγοι και η λατρεία των νεκρών του πολέμου».

εγκώμια πόλεων που περιλαμβάνονταν στα διάφορα πεζά και ποιητικά έργα από την αρχαϊκή εποχή και έπειτα⁷⁸³.

Όσον αφορά στην τρίτη εξελικτική φάση της διαμόρφωσης των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, η χρονική της διάρκεια εντοπίζεται από το τέλος της ελληνιστικής εποχής μέχρι τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. Κατά την περίοδο αυτή η Ρώμη προσπαθώντας να ισχυροποιήσει την κυριαρχία της στις ανατολικές επαρχίες στράφηκε μεταξύ άλλων στις πανηγύρεις, τις οποίες αξιοποίησε ως ένα μέσο προπαγανδισμού της αυτοκρατορικής ιδεολογίας και ελέγχου των τοπικών πληθυσμών αλλά και ως έναν τρόπο διατήρησης της συνοχής των πόλεων μεταξύ τους. Έτσι αφενός ενίσχυσε τις ήδη υπάρχουσες θρησκευτικές εορτές στις πόλεις του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας και αφετέρου ενθάρρυνε την περαιτέρω αύξησή τους. Κατ' αυτό τον τρόπο φαίνεται όμως ότι αυξήθηκαν και οι ρητορικοί διαγωνισμοί, οι οποίοι διεξάγονταν στις πανηγύρεις και των οποίων ένα από τα συνήθη θέματα ήταν πλέον τα εγκώμια πόλεων⁷⁸⁴.

Επίσης κατά την ίδια περίοδο φαίνεται ότι έγινε ακόμα πιο σύνηθες στα γυμνάσια και στα *ἀμφιθέατρα* των πόλεων των ανατολικών κυρίως επαρχιών οι ποιητές και οι ρήτορες-σοφιστές της εποχής να εκφωνούν ποικίλα εγκωμιαστικά κείμενα, που λέγονταν *ἐπιδείξεις* ή *ἀκροάματα* και που μεταξύ των οποίων τα εγκώμια πόλεων φαίνεται ότι κατείχαν και πάλι εξέχουσα θέση. Ως εκ τούτου υποθέτουμε - λόγω των λιγοστών ακόμα μελετημένων επιγραφικών κυρίως στοιχείων που διαθέτουμε - ότι στους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες και μέσα στην πρόσφορη ατμόσφαιρα της δεύτερης σοφιστικής μάλλον αναβίωσε το ξεχασμένο από την κλασική εποχή είδος των κλασικών *Παναθηναϊκῶν* και *Ὀλυμπιακῶν* λόγων.

Η τέταρτη εξελικτική φάση της δημιουργίας των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, η οποία χρονικά επικαλύπτεται με την τρίτη φάση, σχετίζεται με την πιθανότατη αναβίωση των κλασικών πανηγυρικών λόγων, που αναφέρθηκε παραπάνω, και εντοπίζεται στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ., οπότε και

⁷⁸³ Βλ. παραπάνω τα υποκεφ. του κεφ. II.2. «Εγκωμιαστικές αναφορές, εγκωμιαστικές εκφράσεις-περιγραφές και μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων».

⁷⁸⁴ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.iii. «Καταλογάδην εγκώμια πόλεων, ρητορικοί διαγωνισμοί και ἐπιδείξεις ή ἀκροάματα» τις σελ. 145-146 σε συνδυασμό με το κεφ. I.5. «Η επιδεικτική ρητορική κατά τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι και τον 3ο αι. μ.Χ. - δεύτερη σοφιστική».

εκφωνήθηκε ο εξής ένας σωζόμενος *Παναθηναϊκός* της αυτοκρατορικής περιόδου, αυτός του Αίλιου Αριστείδη. Μολονότι κατά τη συγκεκριμένη εποχή, όπως φάνηκε από τη μέχρι τώρα ανάλυση, είχαν ήδη διαμορφωθεί οι περισσότεροι εγκωμιαστικοί τόποι για τις πόλεις⁷⁸⁵, δεν είχε συνταχθεί ακόμα το κείμενο εκείνο που θα συγκέντρωνε την πλειονότητα των τόπων αυτών σε σχέση με μία πόλη της εποχής και το οποίο κείμενο δεν θα είχε άλλο σκοπό πλην του εγκωμιασμού της πόλης αυτής, σε αντίθεση με τους πανηγυρικούς λόγους της κλασικής περιόδου, οι οποίοι έφεραν έντονα και το στοιχείο της συμβουλευτικής ρητορικής.

Οι περισσότεροι από τους μέχρι τότε γνωστούς τύπους των εγκωμίων πόλεων αξιοποιήθηκαν στον *Παναθηναϊκόν* παρά το υπερβολικό βάρος που έριξε ο συντάκτης του Αίλιος Αριστείδης στο εγκώμιο των κατοίκων αφιερώνοντάς τους τις 370 από τις 404 παραγράφους, δηλαδή το 92% του λόγου. Επίσης οι διάφοροι εγκωμιαστικοί τόποι για τις πόλεις αξιοποιήθηκαν παρά την εμμονή του Αίλιου Αριστείδη στην αρετή της *φιλανθρωπίας* τόσο εν καιρώ ειρήνης όσο και εν καιρώ πολέμου, που έφτασε να καλύπτει τελικά 267 παραγράφους από το σύνολο των 404 παραγράφων της έκδοσης Lenz- Behr, δηλαδή το 66% του λόγου⁷⁸⁶.

Εντούτοις, παρόλη την πρωτοκαθεδρία στον *Παναθηναϊκόν* εκείνων των πράξεων των Αθηναίων, οι οποίες διαπνέονταν από την αρετή της *φιλανθρωπίας*, που ως συνώνυμο της *δικαιοσύνης*⁷⁸⁷ υποσκέλισε τελικά τις άλλες τρεις βασικές αρετές της *ἀνδρείας*, της *σωφροσύνης* και της *φρονήσεως*⁷⁸⁸, ο Αίλιος Αριστείδης φρόντισε να ενσωματώσει στο εγκώμιο

⁷⁸⁵ Βλ. παραπάνω το κεφ. II.2. «Εγκωμιαστικές αναφορές, εγκωμιαστικές εκφράσεις-περιγραφές και μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων» και τα υποκεφ. II.2.i. «Εγκωμιαστικές αναφορές σε πόλεις στο πλαίσιο ποιητικών κειμένων», II.2.ii. «Εγκωμιαστικές αναφορές σε πόλεις στο πλαίσιο πεζών κειμένων» και II.2.iii. «Ομαδοποίηση εγκωμιαστικών τόπων».

⁷⁸⁶ Βλ. παραπάνω το υποκεφ. «Ο *Παναθηναϊκός* του Αίλιου Αριστείδη ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης» και ειδικά για την εκτενή αναφορά στην αρετή της *φιλανθρωπίας* των Αθηναίων βλ. τις σελ. 187-195.

⁷⁸⁷ Στις οδηγίες για τη σύνταξη του βασιλικού λόγου στον Μένανδρο II (βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, 374,25-375,4, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 88) η *δικαιοσύνη*, που μαζί με την *ἀνδρείαν* και τη *φρόνησιν* συνιστούν τις αρετές που πρέπει να καθορίζουν τις πράξεις ενός αυτοκράτορα σε περιόδους πολέμου, εμφανίζεται ως τμήμα της περιληπτικής αρετής της *φιλανθρωπίας*. Η τελευταία απαντά στον Μένανδρο I μόλις 2 φορές σε αντίθεση με τον Μένανδρο II, όπου απαντά 15 φορές.

⁷⁸⁸ Για τις υπόλοιπες αρετές και τη συχνότητα της εμφάνισής τους στον *Παναθηναϊκόν* βλ. παραπάνω τις σελ. 181-182.

των κατοίκων της Αθήνας και άλλες πράξεις και επιτηδεύσεις τους δίχως ωστόσο να τις χωρίσει ακόμα με τον διακριτό τρόπο που επρόκειτο να κάνει ο Μένανδρος Ι εκατόν πενήντα χρόνια αργότερα. Οι πιο ενδεικτικές από αυτές σχετίζονται με την ευσέβεια των Αθηναίων προς τους θεούς, με την αττική διάλεκτο, με την ευρεία καλλιέργεια των τεχνών, βαναύσων και ἐλευθερίων, η οποία αντικατοπτριζόταν τόσο στην οικοδόμηση της Αθήνας όσο και στα όσα αυτή προσέφερε στις άλλες πόλεις, με τον υψηλό βαθμό της φιλοτιμίας των κατοίκων της και, τέλος, με το αθηναϊκό πολίτευμα⁷⁸⁹.

Βλέπουμε δηλαδή ότι ο Αίλιος Αριστείδης ούτε διάρθρωσε το εγκώμιό του για την Αθήνα με τον πλέον οργανωμένο τρόπο και ούτε εστίασε στη ζητούμενη από τους ακροατές-αναγνώστες συνοχή κατά το πέρασμα από το ένα θέμα στο άλλο, πράγμα που φαίνεται και από τη δυσκολία να περιοριστεί ο μεγάλος αριθμός των υποκεφαλαίων 11-14 του λόγου στην ενότητα «Επιτηδεύσεις και πράξεις των κατοίκων της πόλης». Από την άλλη χάρη στον Παναθηναϊκόν λόγο - παρά τις δομικές του αδυναμίες - προλειάνθηκε με τέτοιο τρόπο το έδαφος, ώστε να μπορέσουν να διατυπωθούν με κατανοητό τρόπο οι οδηγίες του Μένανδρου Ι εκατόν πενήντα χρόνια μετά και να αξιοποιηθούν με τη σειρά τους ακόμα πιο δημιουργικά από τον Λιβάνιο κατά τη σύνταξη του *Αντιοχικού* του λόγου στα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ.

Ολοκληρώνοντας τη σύνοψη της διαμόρφωσης του είδους των αυτοτελών εγκωμίων των πόλεων φτάνουμε στο πέμπτο στάδιο, το οποίο, όπως και τα προηγούμενα, προσδιορίζεται και αυτό με γνώμονα το παραστασιακό πλαίσιο των σχετικών κειμένων. Πρόκειται για ένα κριτήριο που θεωρείται από τους μελετητές της επιδεικτικής ρητορικής όλο και πιο ασφαλές. Ο λόγος είναι ότι κάθε φορά που άλλαζαν οι συνθήκες εκφώνησης των εγκωμίων των πόλεων άλλαζαν και οι συναφείς επικοινωνιακοί στόχοι των συντακτών τους, με αποτέλεσμα να προσαρμόζεται ανάλογα το περιεχόμενό τους και να τροποποιείται ο αριθμός και η ποιότητα των εγκωμιαστικών τόπων. Ήταν δε εκείνοι οι τόποι, τους οποίους οι ρήτορες αντλούσαν από την παρακαταθήκη των αιώνων υπάρξεως των μη αυτοτελών εγκωμίων και εγκωμιαστικών

⁷⁸⁹ Βλ. στο υποκεφ. II.3.v. «Ο Παναθηναϊκός του Αίλιου Αριστείδη ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης» τις σελ. 178-182 και στο υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» τις σελ. 150-152.

αναφορών για τις πόλεις της αρχαιότητας και οι οποίοι παγιώθηκαν διαδοχικά από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τους αυτοκρατορικούς χρόνους⁷⁹⁰.

Εν προκειμένω ο χρόνος κατά τον οποίο επωάστηκε η τελευταία εξελικτική φάση για τη διαμόρφωση των αυτοτελών εγκωμίων ήταν τα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ. και ο υπεύθυνος ρήτορας για τον εμπλουτισμό τού ήδη από τις οδηγίες του Μένανδρου στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. σχεδόν πλήρως διαμορφωμένου είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων ήταν ο Λιβάνιος. Ο δημοφιλής δάσκαλος της ρητορικής, το σήμα κατατεθέν της ειδωλολατρικής Αντιόχειας κατά τον μεταβατικό 4^ο αι. μ.Χ., εγκωμίασε την πατρίαν του πόλη με τον εκτενή *Ἀντιοχικόν* του, τον οποίο εκφώνησε στην Αντιόχεια στα *Ὀλύμπια* του 356 μ.Χ. στο πρότυπο αλλά και στον αντίποδα του *Παναθηναϊκοῦ* του Αίλιου Αριστείδη.

Αφενός μετά από μία εκτενή αναφορά στη δράση των κατασχόντων Σελευκίδων στο πλαίσιο της ευρύτερης ενότητας του γένους ο Λιβάνιος οργάνωσε και αυτός περισσότερο το εγκώμιο των κατοίκων δίχως ωστόσο να υιοθετήσει επακριβώς το σχήμα των *ἐπιτηδευμάτων-πράξεων*, που είχε ήδη προταθεί από τον Μένανδρο, και το οποίο ήταν γνωστό από τις οδηγίες για τη σύνταξη των προγυμνασματικών εγκωμίων κατά πάσα πιθανότητα ήδη από τον 1^ο αι. μ.Χ.⁷⁹¹. Συγκεκριμένα, ο Λιβάνιος επέλεξε να εστιάσει στις *ἐπιτηδεύσεις* των κατοίκων και ειδικά στις *κατὰ τὴν τῆς πολιτείας κατάστασιν ἐπιτηδεύσεις*. Αυτές τις ενέταξε στο εγκώμιο της βουλῆς και του δήμου, όπου και ενσωμάτωσε τα *ἐνεργήματα* ή τις *πράξεις* τους βάσει των αρετών της *σωφροσύνης*, της *φρονήσεως*, της *φιλανθρωπίας* και της *ἀνδρείας*.

Αφετέρου ο Λιβάνιος εισήγαγε για πρώτη φορά στην ιστορία των αυτοτελών και μη αυτοτελών εγκωμίων πόλεων μία μακροσκελή έκφραση-

⁷⁹⁰ Βλ. παραπάνω τα υποκεφ. II.2.i. «Εγκωμιαστικές αναφορές σε πόλεις στο πλαίσιο ποιητικών κειμένων», II.2.ii. «Εγκωμιαστικές αναφορές σε πόλεις στο πλαίσιο πεζών κειμένων» και II.2.iii. «Ομαδοποίηση εγκωμιαστικών τόπων».

⁷⁹¹ Για να οριστεί το πότε ακριβώς εμφανίστηκε για πρώτη φορά σε θεωρητικό επίπεδο το ζεύγος *ἐπιτηδεύσεις/ἐπιτηδεύματα* και *πράξεις* στις οδηγίες για τη σύνταξη των προγυμνασματικών εγκωμίων της ύστερης αρχαιότητας προϋπόθεση είναι να καταλήξει η έρευνα σχετικά με τη χρονολόγηση των *Προγυμνασμάτων* του Αίλιου Θέωνα. Οι περισσότεροι μελετητές τα τοποθετούν στον 1^ο αι. μ.Χ. σε αντίθεση με τον M. Heath, ο οποίος επιχειρηματολογεί εκτενώς υπέρ της χρονολόγησής τους τον 5^ο αι. μ.Χ. (βλ. Heath, *Progymnasmata*, 141-158).

περιγραφή του φυσικού και οικισμένου τοπίου της εγκωμιαζόμενης πόλης και των προαστείων της⁷⁹². Το πιο πιθανό κείμενο-πρότυπο για την εκτενή έκφραση της Αντιόχειας δεν ήταν ο *Παναθηναϊκός* του Αίλιου Αριστείδη, όπου το οικισμένο τοπίο καταλάμβανε μόλις 4 στο σύνολο των 404 παραγράφων, αλλά μάλλον η κατά πολύ μικρότερη σε έκταση έκφραση της Σμύρνης, που περιλαμβάνεται στον *Σμυρναϊκόν [Πολιτικόν]* του ιδίου⁷⁹³. Επίσης στην απόφαση του Λιβάνιου να δώσει τόση έμφαση στην περιγραφή της πόλης πρέπει να συνέβαλαν καθοριστικά και οι οδηγίες του Μενάνδρου II για τους *ἐπιβατηρίους* λόγους. Εκεί ως υποκατηγορία των τελευταίων παρεμβάλλονταν οι *πάτριοι* λόγοι, στους οποίους η περιγραφή της πατρίδας πόλης θεωρείτο απαραίτητη προϋπόθεση⁷⁹⁴.

Κλείνοντας την παραπάνω επισκόπηση μπορούμε να πούμε με σχετική βεβαιότητα ότι η διαμόρφωση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων της ύστερης αρχαιότητας ολοκληρώθηκε συνολικά στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. Ήταν η εποχή, όπου μετά και την επίσημη απαγόρευση των αρχαίων πανηγύρεων και θρησκευτικών εορτών τόσο στην ανατολικό όσο και στο δυτικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας εξέλειπε οριστικά το αναγκαίο μέχρι τότε παραστασιακό πλαίσιο για την εκφώνηση τέτοιου είδους εκτενών λόγων της αμιγούς επιδεικτικής ρητορικής.

Παρά ωστόσο την επακόλουθη παντελή του έλλειψη κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, το είδος των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων θα επανεμφανιστεί ανανεωμένο αλλά σε πολύ διαφορετικό παραστασιακό πλέον πλαίσιο κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων που θα προκύψουν στους τρεις τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου και τα οποία θα είναι κυρίως ένα μείγμα πατρίων και *ἐπιβατηρίων* λόγων θα αντικατοπτρίσουν αφενός τη νοσταλγική διάθεση των λογίων εκπροσώπων της παλαιολόγειας

⁷⁹² Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. «Ο *Αντιοχικός* του Λιβάνιου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης» τις σελ. 219-254.

⁷⁹³ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.v. «Ο *Παναθηναϊκός* του Αίλιου Αριστείδη ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης» τις σελ. 172-175.

⁷⁹⁴ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.vi. «Ο *Αντιοχικός* του Λιβάνιου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης» τις σελ. 222-224 και στο υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» τις σελ. 155-157.

αναγέννησης και αφετέρου τις ειδικές πολιτικές συνθήκες που θα επικρατήσουν στη βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1204 και έπειτα και που θα οδηγήσουν στον σταδιακό κατακερματισμό της, στην αποκέντρωσή της αλλά και στην ανάγκη για προβολή και εγκωμιασμό τόσο της πρωτεύουσας όσο και των άλλων αναδυόμενων πόλεων.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ.

ΤΑ ΑΥΤΟΤΕΛΗ ΕΓΚΩΜΙΑ ΠΟΛΕΩΝ ΤΗΣ ΎΣΤΕΡΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

*ἀλλὰ καὶ ὅσα περὶ τὴν τῶν ὄντων θεωρίαν τῇ ἀνθρωπίνῃ
κατανενόηται σοφία, πλεῖστα δὴ καὶ διάφορα περὶ διαφόρων
τῶν ὑποκειμένων εἰς σκέψιν, καὶ ὅσα περὶ τὴν τῆς φωνῆς
ἄσκησιν, ἅπαντα φθάσαντα τοῖς πρὸ ἡμῶν εἵργασται.*

Θεόδωρος Μετοχίτης, *Γνωμικαὶ σημειώσεις*, 1,4

ΙΙΙ.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις και μεθοδολογία

Προτού περάσουμε στην αναλυτική παρουσίαση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, τα οποία μας σώζονται από την ύστερη βυζαντινή περίοδο, κρίνεται απαραίτητο να προηγηθεί μία εισαγωγή αφενός για τα κριτήρια που ακολουθήθηκαν, προκειμένου να γίνει η επιλογή των συγκεκριμένων κειμένων, και αφετέρου για τα μεθοδολογικά εργαλεία που θα χρησιμοποιηθούν κατά την ανάλυσή τους.

Ειδικότερα, μέσα από το πλήθος των λόγων της ύστερης βυζαντινής περιόδου επιλέξαμε αυστηρά και μόνο τα κείμενα που είχαν ως στόχο τον εγκωμιασμό πόλεων. Αυτό σημαίνει ότι περιορίσαμε τη μελέτη μας αποκλειστικά στα αυτοτελή εγκώμια πόλεων. Δεν αποτέλεσε κριτήριο το μέγεθος των πόλεων, παρό όξεχωρίσαμε τα κείμενα με βάση το αν οι εγκωμιαζόμενες πόλεις βρίσκονταν στον γεωγραφικό χώρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας και το αν τα συγκεκριμένα εγκώμια είχαν συνταχθεί κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, δηλαδή από το 1204 μέχρι και το 1453.

Έτσι έμειναν έξω από τη μελέτη μας όλα τα υπόλοιπα εγκώμια πόλεων, τα ενσωματωμένα σε άλλα ρητορικά κυρίως είδη, με κυριότερα τα εγκώμια των γενέθλιων πόλεων των αυτοκρατόρων της συγκεκριμένης περιόδου, τα οποία περιλαμβάνονταν στο σύνολο σχεδόν των βασιλικών λόγων⁷⁹⁵, και τα

⁷⁹⁵ Ακόμα εκκρεμεί μία συνολική μελέτη για τους βασιλικούς λόγους της παλαιολόγειας περιόδου. Υπάρχει μεν η διατριβή της I. Toth, *Imperial Orations in Late*

εγκώμια των γενέθλιων πόλεων των αγίων, τα οποία επίσης περιλαμβάνονταν στα περισσότερα αγιολογικά κείμενα της αυτής περιόδου⁷⁹⁶. Ως εκ τούτου δεν θα έχουμε μεν τη δυνατότητα να εξετάσουμε το σύνολο των υστεροβυζαντινών εγκωμίων πόλεων, αυτοτελών και μη - πράγμα ή ούτως ή άλλως ανέφικτο στο πλαίσιο μίας διατριβής. Από την άλλη περιορίζοντας τον ορίζοντά μας αποκλειστικά στα αυτοτελή εγκώμια αφενός θα μπορέσουμε να προσδιορίσουμε με ακόμη μεγαλύτερη ακρίβεια τα ειδικά χαρακτηριστικά του ξεχωριστού αυτού είδους της υστεροβυζαντινής επιδεικτικής ρητορικής και αφετέρου θα μπορέσουμε να κάνουμε τη σύνδεση, εφόσον υπάρχει, με την προγενέστερη παράδοση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, την οποία και εξετάσαμε στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας.

Βάσει, λοιπόν, της παραπάνω διάκρισης καταλήξαμε στα εξής επτά αυτοτελή εγκώμια πόλεων: α) το *Ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν* του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη, β) τον *Νικαέα* του Θεόδωρου Μετοχίτη, γ) τον *Βυζάντιον* του Θεόδωρου Μετοχίτη, δ) το [*Ἐγκώμιον Κωνσταντινουπόλεως*] του Γεώργιου Καρβώνη, ε) τον *Εἰς Τραπεζοῦντα λόγον* του Βησσαρίωνα, στ) την *τῇ Τραπεζοῦντι πόλει ἐγκωμιαστικὴν ἔκφρασιν* του Ιωάννη Ευγενικού και ζ) την *Ἐγκωμιαστικὴν ἔκφρασιν Κορίνθου* του Ιωάννη Ευγενικού.

Πρόκειται για σημαντικά και εν πολλοίς ελάχιστα μελετημένα έργα της επιδεικτικής ρητορικής, που συντάχθηκαν με αποκλειστικό σκοπό να εγκωμιάσουν τις πόλεις στις οποίες αναφέρονται και να προσφερθούν ως

Byzantium [διδακτ. διατρ., University of Oxford], Oxford 2003, η οποία όμως παραμένει αδημοσίευτη και επομένως όχι εύκολα προσβάσιμη. Πιστεύουμε ότι η μία τέτοια μελέτη θα αποκάλυπτε πολλές κοινές συνιστώσες με τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων, τα οποία εξετάζονται στην παρούσα διατριβή, και θα φώτιζε περαιτέρω το πόσο αυτά τα δύο είδη λειτουργούσαν τελικά ως συγκοινωνούντα δοχεία κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Η μελέτη του D. Angelon, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium (1204-1330)*, Cambridge 2006 περιέχει κάποια συγκριτικά στοιχεία για τους βασιλικούς της πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου, αλλά δίχως να δίνεται κάποια ιδιαίτερη έμφαση στα ενσωματωμένα εγκώμια των πατρίων πόλεων των εγκωμιαζόμενων αυτοκρατόρων. Ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η μη δημοσιευμένη αλλά διαδικτυακά προσβάσιμη διατριβή του F. Leone, *Rhetoric in Purple: The Renewal of Imperial Ideology in the Texts of Manuel II Palaiologos* [διδακτ. διατρ., Central European University], Budapest 2012

<http://docplayer.gr/587014-Rhetoric-in-purple-the-renewal-of-imperial-ideology-in-the-texts-of-emperor-manuel-ii-palaiologos.html>

⁷⁹⁶ Βλ. περιληπτικά Saradi, *The City, passim* και πιο αναλυτικά Σταμούλη, *Εκφράσεις*, 203-542, μολονότι η εδώ ανάλυση των εγκωμιαστικών εκφράσεων πόλεων γίνεται με αρκετά επιδεσμικό τρόπο.

δώρα προς αυτές εκ μέρους των συντακτών τους. Έχουμε, με άλλα λόγια έναν κοινό, σύμφωνα με τον H.R. Jauss, ορίζοντα προσδοκιών του υστεροβυζαντινού ακροαματικού και αναγνωστικού κοινού των συγκεκριμένων έργων, πάνω στον οποίο και θα βασιστούμε στη συνέχεια για να αναζητήσουμε μία κοινή και για τα επτά κείμενα ερμηνευτική γραμμή.

Κύριο εργαλείο κατά την προσπάθειά μας αυτή θα είναι οι οδηγίες που αποδίδονται στον Μένανδρο, τον ρητοροδιδάσκαλο του 3^{ου} αι. μ.Χ., και οι οποίες περιλαμβάνονται στο κεφάλαιο με τίτλο *πῶς χρή πόλεις ἐπαινεῖν* της πραγματείας του *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν*. Στην κατεύθυνση των οδηγιών αυτών είδαμε να έχει κινηθεί με ενορατικό - προδρομικό τρόπο ήδη από τον 2^ο αι. μ.Χ. ο Αίλιος Αριστείδης από τη μία και με πολύ πιο άμεσο τρόπο κατά τον 4^ο αι. μ.Χ. ο Λιβάνιος από την άλλη, προκειμένου να συνθέσουν τα αντίστοιχα δικά τους αυτοτελή εγκώμια πόλεων, δηλαδή τον *Παναθηναϊκόν* και τον *Ἀντιοχικόν*, που όλα δείχνουν ότι λειτούργησαν ως πρότυπα για κάποιους από τους συντάκτες των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου μία χιλιετία περίπου αργότερα.

Πιο συγκεκριμένα, έχοντας υπόψιν μας τις θεμελιώδεις αυτές οδηγίες θα προσπαθήσουμε να αποτυπώσουμε τη δομή των επτά εγκωμιαστικών λόγων βάσει σχεδιαγραμμάτων τέτοιων, που να είναι όσο το δυνατό πιο κοντά στο πνεύμα του Μένανδρου. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές με τις μενάνδρειες οδηγίες - έχοντας ωστόσο την υποψία ότι μέσα στις αποκλίσεις ενέχονταν συνήθως και οι όποιες απώτερες επιδιώξεις των εγκωμιογράφων. Και, τέλος, με τη μέθοδο αυτή ελπίζουμε να κατανοήσουμε τι και γιατί ήθελαν οι τελευταίοι να προβάλουν ή να αποσιωπήσουν σε σχέση με τις πόλεις τους - είτε για την εξυπηρέτηση των δικών τους απώτερων επιδιώξεων είτε για την εξυπηρέτηση των συλλογικών στόχων και προτεραιοτήτων της κοινότητας.

Προκειμένου ωστόσο να διευκολυνθεί η συγκεκριμένη ερμηνευτική διαδικασία και προκειμένου να φωτιστούν επαρκώς και τα τρία πιο δύσκολα από τα κείμενα, δηλαδή ο λόγος του Μετοχίτη για την Κωνσταντινούπολη και ο λόγος του Βησσαρίωνα για την Τραπεζούντα, που έχουν ιδιαίτερα μεγάλη έκταση, καθώς και ο λόγος για την Κωνσταντινούπολη από τον Γεώργιο Καρβώνη, που σώζεται σε ημιτελή μορφή, επιλέχθηκε να προηγηθούν των αντίστοιχων κεφαλαίων της

ερμηνείας από τρία υποκεφάλαια υποστηρικτικά της ερμηνευτικής προσέγγισης.

Πρώτον, κρίθηκε απαραίτητο το να προστεθούν τα αντίστοιχα υποκεφάλαια με τις πιο πρόσφατες και βιβλιογραφικά ενημερωμένες πληροφορίες για τους συντάκτες των εγκωμίων και για την εποχή τους, ώστε να υπάρχει το αναγκαίο ιστορικό πλαίσιο ανάλυσης των λόγων. Δεύτερον, προστέθηκαν τα υποκεφάλαια με τα στοιχεία για τη χειρόγραφη παράδοση, τις εκδόσεις και την κατά το δυνατόν ακριβέστερη χρονολόγηση των κειμένων, καθώς ειδικά η τελευταία σε κάποιες περιπτώσεις βοηθά στην ερμηνεία των έργων. Τρίτον, κρίθηκε απολύτως απαραίτητο το να προστεθεί από ένα υποκεφάλαιο για κάθε λόγο, το οποίο να περιέχει την απόδοση του περιεχομένου για όσα έργα υπάρχει ικανοποιητική μετάφραση στα νέα ελληνικά, όπως είναι η *Βυζάντιος* λόγος του Μετοχίτη, και την πιστή στο κείμενο μετάφραση για όσα έργα δεν υπάρχει κάποια ικανοποιητική μετάφραση στα νέα ελληνικά, όπως είναι όλα τα υπόλοιπα.

Για μία αποτελεσματικότερη, λοιπόν, εξέταση των σωζόμενων υστεροβυζαντινών αυτοτελών εγκωμίων πόλεων θα αξιοποιήσουμε ως κλειδιά ερμηνείας και ως εργαλεία για τη βαθύτερη κατανόηση των λόγων τόσο τις μεταξύ τους ομοιότητες και διαφορές όσο και τον βαθμό σύγκλισης και απόκλισής τους σε σχέση με τις μενάνδρειες οδηγίες. Κατ' αυτόν δε τον τρόπο ούτε θα θυσιάσουμε την ουσία και τη σημασία των εγκωμίων στον βωμό μίας μονότονης φιλολογικής ανάλυσης και συσσώρευσης παράλληλων χωρίων, ούτε θα αναλωθούμε σε μία ανούσια στενή ρητορική προσέγγιση και στην αναζήτηση ρητορικών σχημάτων και εκφραστικών τρόπων, αλλά ούτε και θα προβούμε σε αυθαίρετες εκτιμήσεις και συνδέσεις βάσει μίας καθαρά ιστορικιστικής οπτικής.

Επιπλέον μέσα από τη μελέτη του συγκεκριμένου ρητορικού-λογοτεχνικού είδους θα αναδειχθεί πιστεύουμε για μία ακόμη φορά το πόσο σημαντική ήταν τόσο για τους ίδιους τους βυζαντινούς συγγραφείς όσο και για το βυζαντινό ακροαματικό - αναγνωστικό κοινό η ύπαρξη διακριτών λογοτεχνικών και ρητορικών ειδών καθώς και ειδικών και θεωρητικά προσδιοριζόμενων αρχών για την υλοποίησή τους, προκειμένου αφενός να συντάσσονται και αφετέρου να προσλαμβάνονται τα

παραγόμενα βυζαντινά ρητορικά-λογοτεχνικά κείμενα με τον επικοινωνιακά αποτελεσματικότερο δυνατό τρόπο⁷⁹⁷.

III.2. Τοῦ αὐτοῦ Θεοδώρου Δοῦκα τοῦ Λάσκαρι ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν

III.2.i. Ο Θεόδωρος Β' Δούκας Λάσκαρης και η εποχή του

Ο Θεόδωρος Β' Δούκας Λάσκαρης⁷⁹⁸ γεννήθηκε το 1222 στη Νίκαια της Βιθυνίας και ήταν γιος του Ιωάννη Γ' Βατάτζη, του γαμπρού και διαδόχου του Θεόδωρου Α' Λάσκαρη⁷⁹⁹, ο οποίος υπήρξε και ο ιδρυτής του κράτους της Νίκαιας. Η αυτοκρατορία της Νίκαιας (1204-1261) αποτελεί το ένα από τα τρία διάδοχα βυζαντινά κράτη που έκαναν την εμφάνισή τους στη Νίκαια, την Ήπειρο και την Τραπεζούντα αντίστοιχα μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους και Βενετούς σταυροφόρους το

⁷⁹⁷ Βλ. M. Mullett, *The Madness of Genre*, στο: A. Cutler - S. Franklin, *Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan*, *Dumbarton Oaks Papers* 46 (1992), 233-243, 243: «I have no qualms in seeking to detect the “then meaning” as distinct from the “now meaning” and attempting to reconstruct what Jauss calls “the horizon of expectation” of what Stanley Fisch calls an “interpretive community”. I take genre to be a major component of the horizon of expectations of Byzantine literary society, an interpretive community if there ever was one». [η υπογράμμιση είναι δική μου]

⁷⁹⁸ Για τη ζωή και το έργο του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη έχουμε μόνο τη μονογραφία του J. Pappadopoulos, *Theodore II Lascaris, empereur de Nicée*, Paris 1908 [βλ. και την κριτική από τον N. Festa στο *BZ* 18 (1909) 213-17], τις αδημοσίευτες διατριβές των S. Georgiopolou, *Theodore II Laskaris as an Author and an Intellectual of the XIIIth Century* [Ph.D. dissertation], Harvard University 1990 και Laurence Delobette, *Théodore II Lascaris, Éloge de Nicée, Éloge de Jean Vatatzes. Édition, traduction et commentaire; thèse soutenue le 20 décembre 1997 à l'université de Paris-IV-Sorbonne et effectuée sous la direction de Monsieur le Professeur Bernard Flusin* και σχετικά πρόσφατα το κεφάλαιο «Theodore II Laskaris as a political thinker» στο έργο του D. Angelon, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium (1204-1330)*, Cambridge 2006, 204-252. Πρόκειται για ένα σημαντικό βιβλιογραφικό κενό, το οποίο υπάρχει η προσδοκία να καλυφθεί από τη σχετική μονογραφία που ετοιμάζει ο D. Angelon.

⁷⁹⁹ Βλ. Η. Γιαρένης, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α' Κομνηνός Λάσκαρις* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών, Μονογραφίες, 12], Αθήνα 2008.

1204⁸⁰⁰. Συγκεκριμένα ο Θεόδωρος Α' Λάσκαρης (1174-1221), ο ικανός εκείνος ηγεμόνας και γαμπρός του εκθρονισμένου αυτοκράτορα Αλέξιου Γ' Άγγελου, κατέφυγε το 1204 στη Μ. Ασία, όπου αρχικά του δόθηκε ο τίτλος του στρατηγού, στη συνέχεια το 1205 αναγορεύθηκε δεσπότης, ενώ στέφθηκε με το αυτοκρατορικό διάδημα μόλις το 1208, όταν δηλαδή εξελέγη πατριάρχης ο Μιχαήλ Δ' Αυτωρειανός (1208-1214)⁸⁰¹.

Ο Θεόδωρος Α' Λάσκαρης όσο και τα άλλα μέλη της δυναστείας των Λασκαρίδων για την ενίσχυση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας και του αυτοκρατορικού τους κύρους δεν αξιοποίησαν παρά ελάχιστα τις παραδοσιακές πρακτικές της αυτοκρατορικής προπαγάνδας, δηλαδή αυτές των προοιμίων στα αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα, των πανηγυρικών λόγων και της κοπής χρυσών *ύπερπύρων*. Έτσι, ενώ από το 1204 μέχρι το 1330 έχουμε συνολικά 61 προοίμια και 22 πανηγυρικούς λόγους, μόνο 5 προοίμια και 4 πανηγυρικοί αναφέρονται στην αυτοκρατορία της Νίκαιας και τους Λασκαρίδες. Αυτό οφείλεται στη μετά το 1204 αποδιοργάνωση της αυτοκρατορικής διοίκησης, στην έλλειψη ρητόρων και λογίων-γραφειοκρατών, στην έλλειψη πόρων και στην περιορισμένη αυτοκρατορική πατρωνία⁸⁰² καθώς και στο κατά πολύ μειωμένο κύρος των

⁸⁰⁰ Σχετικά με τη μετά το 1204 διάσπαση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και με τα επιμέρους κέντρα εξουσίας (λατινική Κωνσταντινούπολη, ελληνικές Νίκαια, Ήπειρος και Τραπεζούντα, σλαβικές και τουρκικές μεθόριοι, βενετικές αποικίες στην Πελοπόννησο, την Κρήτη και την Κύπρο και τα υπό γενονατική κατοχή νησιά του Αιγίου) έχουμε αρκετά άρθρα και αρκετές μονογραφίες. Ωστόσο μέχρι πρόσφατα απουσίαζαν τα έργα εκείνα που θα μπορούσαν να φωτίσουν συνολικά τον βυζαντινό κόσμο του 13^{ου} αι. Έτσι το 2004 και με αφορμή την 800ετηρίδα της άλωσης δημοσιεύθηκε ο τόμος *Urbs capta: The Fourth Crusade and its consequences. La IVe Croisade et ses consequences*, Angeliki Laiou (εκδ.) [Réalités Byzantines, 10], Paris 2005, ακολούθησε η μονογραφία Angelon, *Imperial ideology* (βλ. παραπάνω τη σημ. 798), ενώ πρόσφατα εκδόθηκε και ο τόμος των J. Herrin - G. Saint-Guillan (εκδ.), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Surrey-Burlington 2011.

⁸⁰¹ Βλ. V. Puech, *The Aristocracy and the Empire of Nicaea*, στο: Herrin - Saint-Guillan, *Identities*, 70-71, όπου εμφανίζεται η στέψη του Θεόδωρου Α' Λάσκαρη ως αποτέλεσμα της συνεργασίας μεταξύ συγκεκριμένων αριστοκρατικών οικογενειών.

⁸⁰² Ειδικά για τον Ιωάννη Γ' Βατάτζη υπάρχει η άποψη ότι ο ίδιος δεν επιδίωκε να γράφονται πανηγυρικοί προς τιμήν του, βλ. *Teodoro II Duca Lascari. Encomio dell'imperatore Giovanni Duca*, A. Tartaglia (εκδ.), Naples 1990, 49, 59: *κομψενομένους λόγους οίδα μυσάπτη*. Βλ. επίσης R. Macrides, *From the Komnenoi to the Palaiologoi: Imperial Models in Decline and Exile*, στο: P. Magdalino (εκδ.), *New Constantines: The Rythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th centuries. Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992* [Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications 2], Aldershot-Brookfield 1994, 269-282, εδω 280-281.

εξόριστων Λασκαρίδων σε σχέση με τους προκατόχους τους στην Κωνσταντινούπολη⁸⁰³.

Εκτός από τα 5 προίμια και τους 4 πανηγυρικούς, που αναφέρθηκαν παραπάνω, εκτός από ορισμένα έμμετρα εγκώμια που απαγγέλθηκαν προς τιμήν των Λασκαρίδων στη διάρκεια των τελετών της προκύψεως, και εκτός από τα *υπέρπυρα* που άρχισαν να επανεκδίδονται από τον Βατάτζη⁸⁰⁴, έχουμε μόνο ένα ακόμα στοιχείο αυτοκρατορικής ιδεολογίας κατά την περίοδο 1204-1261. Πρόκειται για ένα κείμενο του πατριάρχη Αυτωρειανού, το οποίο χρονολογείται μεταξύ του 1208 και του 1210. Σε αυτό αφενός γίνεται έντονη χρήση της λεγομένης ρητορικής της διαδοχής, καθώς παρουσιάζεται η τεχνητή δυναστεία των Λασκαρίδων ως νόμιμη συνέχεια της δυναστείας των Κομνηνών, και αφετέρου ενισχύεται το αυτοκρατορικό κύρος με την πρόσκληση όλων των κατοίκων της Νίκαιας προκειμένου να δώσουν όρκο πίστης και αλληλεγγύης στον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη και στον νόμιμο διάδοχό του Νικόλαο⁸⁰⁵.

Παρόλη την περιορισμένη χρήση της αυτοκρατορικής προπαγάνδας εκ μέρους του Θεόδωρου Α΄ Κομνηνού-Λάσκαρη, ο τελευταίος μπόρεσε να κατοχυρώσει την εξουσία του και να βάλει γερές βάσεις για τη θεμελίωση και την ανάπτυξη της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, καθώς έθεσε ως πρώτο του μέλημα την αντιμετώπιση των όχι λίγων εξωτερικών εχθρών. Έτσι σταδιακά εξώθησε τον κίνδυνο τον προερχόμενο από το σελτζουκικό σουλτανάτο του Ρουμ⁸⁰⁶, ισορρόπησε τις σχέσεις του με τους Λατίνους⁸⁰⁷, τους ισχυρούς τοπάρχες της Μ. Ασίας (Θεόδωρο Μαγκαφά, Μανουήλ Μαυροζώμη, Σάββα Ασιδηνό)⁸⁰⁸ και τους Βενετούς⁸⁰⁹, ενώ στάθηκε ικανοποιητικά απέναντι στα ανταγωνιστικά προς τη Νίκαια κράτη της Ηπείρου και της Τραπεζούντας και τους ηγέτες τους, που ήταν οι εγγονοί

⁸⁰³ Βλ. Angelov, *Imperial Ideology*, 29-42.

⁸⁰⁴ Βλ. M. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, IV, 2, Washington 1999, 453.

⁸⁰⁵ Βλ. Angelov, *Imperial ideology*, 117 και N. Oikonomidès, *Cinq actes inédits du Patriarche Michel Autôreianos*, *REB* 25 (1967), 121-124 και 136-144.

⁸⁰⁶ Βλ. Γιαρένης, *Συγκρότηση*, 59-89 και D. Korobeinikov, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, [Oxford Studies in Byzantium], Oxford 2014, 40-79.

⁸⁰⁷ Βλ. Γιαρένης, *Συγκρότηση*, 90-116.

⁸⁰⁸ Βλ. Γιαρένης, *Συγκρότηση*, 117-130.

⁸⁰⁹ Βλ. Γιαρένης, *Συγκρότηση*, 131-138.

του Ανδρόνικου Β', Αλέξιος και Δαυίδ Κομνηνός, και ο Μιχαήλ Α' Άγγελος Δούκας αντίστοιχα⁸¹⁰.

Στη συνέχεια, μετά τον αιφνίδιο θάνατο του Θεόδωρου Α' Λάσκαρη το 1221 και αφού είχαν πεθάνει πριν τον ίδιο οι γιοι του και νόμιμοι διάδοχοί του, Νικόλαος και Ιωάννης, η ηγεσία του κράτους της Νίκαιας ανατέθηκε το 1221 στον πρωτοβεστιάριο Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη (1193-1254)⁸¹¹. Αυτός επίσης αξιοποιώντας τη ρητορική της διαδοχής αφενός ως γαμπρός του Θεόδωρου Α' Λάσκαρη και αφετέρου ως μακρινός απόγονος της δυναστείας των Κομνηνών Δουκών⁸¹² όχι μόνο διατήρησε στο ακέραιο την εδαφική επικράτεια της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, αλλά την επεξέτεινε προς τα δυτικά. Έτσι τον βρίσκουμε το 1246 να καταλαμβάνει τη Θεσσαλονίκη και να αποκρούει το αντίπαλο δέος της Ηπείρου καθώς και τη βαριά σκιά του Θεόδωρου Κομνηνού Δούκα, δισέγγονου του Αλέξιου Α' και από το 1215 έως το 1230 εστεμμένου και χρισμένου αυτοκράτορα της Ηπείρου και της Θεσσαλονίκης, αλλά και των απόγονών του, οι οποίοι ως συνεχιστές της δυναστείας των Κομνηνών Δουκών απειλούσαν τη νομιμότητα του αυτοκρατορικού τίτλου του Βατάτζη⁸¹³. Εκτός από τις μεγάλες στρατιωτικές

⁸¹⁰ Βλ. Γιαρένης, *Συγκρότηση*, 139-149 και 163-186. Για τις σχέσεις Νίκαιας και Ηπείρου στις πρώτες δύο δεκαετίες του 13^{ου} αι. βλ. επίσης Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13^ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 7], Θεσσαλονίκη 1990 [ανατ. το 1991], 41, σημ. 15 και 16 με παλαιότερη βιβλιογραφία τόσο για τη Νίκαια όσο και για την Ήπειρο. Ωστόσο στην εν λόγω μονογραφία εντοπίζεται το εσφαλμένο συμπέρασμα πως δεν γινόταν καθόλου χρήση της ρητορικής της διαδοχής ως στοιχείο νομιμοποίησης των Λασκαρίδων στο αυτοκρατορικό αξίωμα σε αντίθεση με τους ηγεμόνες της Ηπείρου (βλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια*, 216 κ.ά.). Αντιθέτως βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, ch. 3: «Rhetorical theories of succession».

⁸¹¹ Για τον Βατάτζη λείπει μία μονογραφία. Υπάρχει μόνο η μελέτη του J.S. Langdon, *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor: The Documentary Evidence for and Hagiographical Lore about John III Ducas Vatatzes' Crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231* [Hellenism Ancient, Mediaeval, Modern, 7], New Rochelle, New York 1992. Η τελευταία είναι βασισμένη τόσο σε βυζαντινές όσο και σε τουρκικές και μεταβυζαντινές πηγές και αποτελεί επεξεργασία της διδακτορικής διατριβής του ίδιου, *John III Ducas Vatatzes' Byzantine Imperium in Anatolian Exile, 1222-54: The Legacy of his Diplomatic, Military and Internal Program for the restitutio orbis* [διδακτ. διατρ. Univ. of California], Los Angeles 1979, στην οποία όμως δεν είχαμε πρόσβαση. Βλ. επίσης Korobeinikov, *Byzantium and the Turks, passim*, όπου η πολιτική και στρατιωτική παρουσία του Βατάτζη εξετάζεται μέσα από το πρίσμα των σχέσεων της αυτοκρατορίας της Νίκαιας με το Σελτζούκους και τους Μογγόλους, βλ. ειδικά σελ. 111-170.

⁸¹² Βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, 118 και σημ. 10.

⁸¹³ Βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, 119 σημ. 11.

επιτυχίες ο Ιωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης εφάρμοσε και ένα δραστικό οικονομικό πρόγραμμα, το οποίο αύξησε μεν τα έσοδα του κράτους, αλλά λειτούργησε σε βάρος των τοπαρχών με αποτέλεσμα να ενταθούν οι σχέσεις τους με την κεντρική εξουσία στη Νίκαια.

Τον Βατάτζη διαδέχθηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο της Νίκαιας ο γιος του Θεόδωρος Β' Δούκας Λάσκαρης (1222-1258), ο οποίος, όπως φαίνεται από τη μελέτη των πηγών, χρησιμοποιούσε σε επίσημα έγγραφα τον τίτλο του αυτοκράτορα ήδη από το 1242⁸¹⁴. Ο Θεόδωρος γεννήθηκε το 1222, τη χρονιά που ανέβηκε στον θρόνο της Νίκαιας ο πατέρας του. Ο Θεόδωρος ήταν ένας χαρισματικός νέος, ο οποίος μετά την ολοκλήρωση της εγκύκλιας παιδείας παρακολούθησε μαθήματα ανώτερης παιδείας μέχρι το 1246 περίπου δίπλα στον σπουδαιότερο λόγιο της εποχής, τον Νικηφόρο Βλεμμύδη⁸¹⁵. Στη συνέχεια ο Νικηφόρος Βλεμμύδης έπαυσε να είναι δάσκαλος του νεαρού συναυτοκράτορα, διότι, όπως λέγεται στις πηγές, δεν ήταν σύμφωνος με τη σκληρή φορολογική και εκκλησιαστική πολιτική του τελευταίου και του πατέρα του. Έτσι ο Θεόδωρος μαθήτευσε δίπλα στον δεύτερο καλύτερο δάσκαλο της εποχής του, τον Γεώργιο Ακροπολίτη, από τον οποίο έμαθε μαθηματικά και ρητορική⁸¹⁶.

Όταν, λοιπόν, έφτασε να αναλάβει το αυτοκρατορικό αξίωμα το 1254, τη χρονιά που πέθανε ο πατέρας του, ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης συγκέντρωνε πια όλα τα χαρακτηριστικά του λογίου-αυτοκράτορα, ο οποίος είχε μεν από τη μια μεγάλο ενδιαφέρον για τη θεολογία, τη φιλοσοφία, τα μαθηματικά και τη ρητορική, αλλά από την άλλη με τη βοήθεια των διαβασμάτων του είχε διαμορφώσει και μία πολύ συγκεκριμένη αντιαριστοκρατική ιδεολογία

⁸¹⁴ Βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, 117 σημ. 7. Για την αντίθετη άποψη βλ. George Pachymeres, *Relations historiques, édition, introduction, notes par A. Failler, traduction française par V. Laurent*, 5 vol. [CFHB, Series Parisiniensis, 24], Paris, 1984-2000 [Paris 1984 (I-II), 1999 (III-IV), 2000 (V - Index)], I, 161 και Nicephori Gregorae Byzantina Historia: Graece et Latine, vol. I, L. Schopen (εκδ.), Bonn 1829 [ανατύπωση Cambridge 2012], I, 53. Επίσης βλ. την όχι επαρκώς τεκμηριωμένη άποψη της Macrides, *From Komnenoi*, στο: Magdalino, *New Constantines*, 281, σημ. 55, όπου λέγεται ότι ο Βατάτζης δεν προανακήρυξε τον γιο του αυτοκράτορα όσο ζούσε για να είναι η ανάρρησή του στον θρόνο αποτέλεσμα λαϊκής βούλησης, πράγμα όμως ιστορικά αβάνισμο, διότι ο νεαρός Θεόδωρος συμπεριλαμβανόταν στα επίσημα αυτοκρατορικά έγγραφα ήδη από 1241.

⁸¹⁵ Βλ. C.N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca.1310)*, Nicosia 1982, 14-15.

⁸¹⁶ Βλ. Constantinides, *Education*, 17-18.

βάσει της οποίας προσπάθησε να κυβερνήσει το κράτος της Νίκαιας, που ήταν ήδη κατά πολύ ισχυρότερο και γεωγραφικά εκτενέστερο σε σχέση με τις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} αι.

Ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης στην προσπάθειά του να υλοποιήσει αυτού του τύπου τη δύσκολη διακυβέρνηση και να εξοντώσει τους εχθρούς του κατάφερε τρία σημαντικά επιτεύγματα σε επίπεδο φιλοσοφικοπολιτικό. Πρώτον, συνδύασε την αριστοτελική με τη χριστιανική σκέψη, προκειμένου να χτίσει ένα πρωτότυπο πολιτικό σύστημα δομημένο πάνω στην έννοια της *φιλίας-οικειότητας* και όχι στην έννοια της *συγγενείας*⁸¹⁷. Δεύτερον, εισήγαγε σε κείμενά του πολιτικά στοιχεία από τον Πλάτωνα και τους νεοπλατωνικούς⁸¹⁸ και, τρίτον και κυριότερον, απεγκλώβισε τον μεσαιωνικό πολιτικό στοχασμό από την ταύτιση πολιτικής και ηθικής αρετής με τρόπο παρόμοιο με αυτόν που ακολούθησε ο Μακκιαβέλι δύο αιώνες αργότερα⁸¹⁹. Έτσι μπόρεσε να αποδώσει στον ηγεμόνα την ελευθερία να δρα κατά περίπτωση ακόμα και ανήθικα και έξω από τον νόμο, προκειμένου να εξυπηρετείται το σύνολο της πολιτείας. Παρόλα αυτά δεν πρέπει να ταυτίζουμε το πρότυπο του ηγεμόνα του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη με αυτό του Μακκιαβέλι, διότι ο πρώτος διατηρώντας τη δυνατότητα της εν Χριστώ σωτηρίας παρέμεινε στο πνευματικό πλαίσιο του μεσαίωνα, ενώ ο δεύτερος μη έχοντας τη χριστολογική αυτή προοπτική συμβόλισε τον άνθρωπο της νέας εποχής⁸²⁰.

Σε πολιτικό επίπεδο η παραπάνω θεωρητική σκευή ίσως και να ενίσχυσε τον Θεόδωρο Β' Λάσκαρη στο να συγκρουστεί με κάποιους από τους αριστοκράτες και να προσλάβει ανθρώπους της μεσαίας τάξης σε καίριες πολιτικές θέσεις, όπως ήταν αυτή του *μεγάλου δομεστίκου*, που την ανέθεσε στον ταπεινής καταγωγής Γεώργιο Μουζάλωνα⁸²¹. Εντούτοις τα

⁸¹⁷ Βλ. Angelov, *Imperial Ideology*, 215-234.

⁸¹⁸ Βλ. G. Richter, *Theodoros Dukas Laskaris: Der natürliche Zusammenhang. Ein Zeugnis vom Stand der Byzantinischen Philosophie in der Mitte des 13. Jahrhunderts*, Amsterdam 1989, *passim*,

⁸¹⁹ Βλ. Angelov, *Imperial Ideology*, 234-252.

⁸²⁰ Βλ. Angelov, *Imperial Ideology*, 252: «[Theodore Lascaris] was not a fully secular thinker and was deeply affected by his faith and by Christian ideas».

⁸²¹ Για το ότι ο Γεώργιος Μουζάλων μετά τον θάνατο του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη θανατώθηκε από τους εχθρικά διακείμενους αριστοκράτες, οι οποίοι φαίνεται ότι είχαν θιγεί από το καθεστώς των Λασκαρίδων, βλ. Georgius Pachymeres (Failler), I, 91-115. Για τη γενικότερη απόρριψη των αριστοκρατικών ιδεωδών κατά το διάστημα της ύπαρξης της αυτοκρατορίας της Νίκαιας βλ. D. Angelov, *Byzantine Ideological Reactions to the Latin*

τελευταία χρόνια χάρη και στην αύξηση των προσωπογραφικών δεδομένων για τον 13^ο αι. έχει επανεκτιμηθεί το σενάριο περί διαχωρισμού μεταξύ νέας και παλαιάς αριστοκρατίας στο κράτος της Νίκαιας. Η σύνθεση των αριστοκρατικών οικογενειών δείχνει να παρέμεινε περίπου η ίδια με αυτή της κομνηνικής περιόδου. Ωστόσο από τα μέσα του 13^{ου} αι. φαίνεται ότι άρχισε να γίνεται όλο και πιο έντονος ο διαχωρισμός ανάμεσα στην αριστοκρατία της Μ. Ασίας και σε αυτή των ευρωπαϊκών επαρχιών με κύριες εκπροσώπους τις οικογένειες των Λασκαρίδων και των Παλαιολόγων αντίστοιχα⁸²².

Τέλος, στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης έκανε δύο επιτυχημένες εκστρατείες εναντίον των Βουλγάρων το 1255 και το 1256 αντίστοιχα, ενώ με επιδέξιες διπλωματικές κινήσεις μπόρεσε να εξασφαλίσει την ηρεμία από τους υπόλοιπους εξωτερικούς εχθρούς. Όμως η επωφελής για το κράτος της Νίκαιας διακυβέρνησή του δεν επρόκειτο να κρατήσει πολύ, καθώς η κληρονομημένη από τον πατέρα του ασθένεια της ελονοσίας τον χτύπησε τέσσερα χρόνια μετά την ανάρρησή του στον θρόνο, με αποτέλεσμα να πεθάνει το 1258.

Το συγγραφικό του έργο υπήρξε πολυσχιδές, καθώς έγραψε διάφορα κείμενα θεολογικού, φιλοσοφικού και ρητορικού χαρακτήρα. Τα έργα αυτά έχουν ελάχιστα μελετηθεί⁸²³, με αποτέλεσμα να μη μπορεί ακόμα να αποτιμηθεί συνολικά η προσωπικότητα του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη και η πνευματική συμβολή του στην κρίσιμη τελευταία περίοδο της αυτοκρατορίας της Νίκαιας.

Conquest of Constantinople, στο: A. Laiou (εκδ.), *Urbs Capta: The Fourth Crusade and its Consequences/La IVe Croisade et ses conséquences* [Realités Byzantines, 10], Paris 2005, 293-310, 303-305.

⁸²² Βλ. Puech, *Aristocracy*, 74-79.

⁸²³ Βλ. μόνο Richter, *Theodoros*, D. Angelov, *The Moral Pieces by Theodore II Laskaris, Dumbarton Oaks Papers* 65-66 (2011-2012), 237-269, Π. Κουτουβάλας, *Οι επιστολές του Θεοδώρου Β' Δούκα Λάσκαρη: προσέγγιση της λογοτεχνικής φυσιογνωμίας του αυτοκράτορα* [διδ. διατρ., Παν/μιο Αθηνών], Αθήνα 2014 και J. Koder, *Die Hellenis als Mitte der Ökumene: Theodoros Laskaris über den Ursprung von Philosophie, Weisheit und Wissenschaft*, στο: Th. Antonopoulou - S. Kotzabassi - M. Loukaki (εκδ.), *Myriobiblos. Essays on Byzantine Literature and Culture* [Byzantinisches Archiv, 29], Boston - Berlin - Munich 2015, 195-210.

III.2.ii. Χειρόγραφη παράδοση, εκδόσεις και χρόνος συγγραφής

Το εγκώμιο του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη για τη Νίκαια παραδίδεται στα εξής τέσσερα χειρόγραφα:

1. Parisinus suppl. gr. 472

13^{ος} αι., φφ. 116 (108-116ν, 1-107ν), περγαμηνή, 277x210, σειρές: 19

Περιεχόμενο: Ρητορικά έργα του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη

φφ. 28-33ν: Τοῦ αὐτοῦ Θεοδώρου Δούκα τοῦ Λάσκαρι ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν

Βιβλιογραφία: H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, vol. III, Paris 1888, 266 - J.B. Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris empereur de Nicée*, Paris 1908, x-xi - Ch. Astruc, *La tradition manuscrite des oeuvres oratoires profanes de Théodore II Lascaris*, *Travaux et Mémoires* 1 (1965), 395-404 - S. Georgiopolou, *Theodore II Laskaris as an Author and an Intellectual of the XIIIth Century* [διδακτ. διατρ., Harvard University], Harvard, MA 1990, 73-75 - *Theodorus II Ducas Lascaris Opuscula Rhetorica*, A. Tartaglia (ed.), Monachii et Lipsiae 2000, IX.

2. Parisinus gr. 3048

27 Ιουνίου 1486, φφ. I, 115, χαρτί, 180x285, σειρές: 22-24

Περιεχόμενο: Σύμμεικτος κώδικας

φφ. 31ν-38ν: Τοῦ αὐτοῦ Θεοδώρου Δούκα τοῦ Λάσκαρι ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν

Βιβλιογραφία: Omont, *Inventaire*, 99-100 - Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris*, X - Astruc, *Astruc, La tradition*, 394-398 - Georgiopolou, *Theodore II Laskaris*, 68-72 - Theodorus Lascaris (Tartaglia), X

3. Parisinus suppl. gr. 37

16^{ος} αι. (τέλος), φφ. I, 64 (-1), χαρτί, 197x277, σειρές: 27-30

Περιεχόμενο: Σύμμεικτος κώδικας

φφ. 17-22: Τοῦ αὐτοῦ Θεοδώρου Δούκα τοῦ Λάσκαρι ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν

Βιβλιογραφία: Omont, *Inventaire*, 207 - Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris*, x-xi - Astruc, Astruc, *La tradition*, 402-403 - Georgiopolou, *Theodore II Laskaris*, 76-78 - Theodorus Lascaris (Tartaglia), X

4. Scorialensis graecus 243 (Y.I. 4)

16^{ος} αι., φφ. XI, 315, χαρτί

Περιεχόμενο: Σύμμεικτος κώδικας

φφ. 245-248v: Τοῦ αὐτοῦ Θεοδώρου Δούκα τοῦ Λάσκαρι ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν

Βιβλιογραφία: E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escorial*, Paris 1848, 184-185 - G. de Andres, *Catálogo de los codices griegos de la Real Bibliotheca de El Escorial*, II, Madrid 1965, 83-86 - N. Panaghiotakis, *Leo the Deacon*, Athens 1965, 85-92, Astruc, *La tradition*, 398-400 - Georgiopolou, *Theodore II Laskaris*, 79 - Theodorus Lascaris (Tartaglia), X-XI

Οι εκδόσεις του εγκωμίου της Νίκαιας είναι οι ακόλουθες:

1. L. Bachmann, *Theodori Ducae Lascaris Imperatoris In laudem Nicaeae urbis oratio*, Rostochii 1847, 1-14. Η συγκεκριμένη έκδοση έχει βασιστεί στο χειρόγραφο Parisinus Suppl. gr. 37

2. S. Georgiopolou, *Theodore II Ducas Laskaris (1222-1258) as an Author and an Intellectual of the Thirteenth Century* [διδακτ. διατρ., Harvard University], Harvard, MA 1990

3. *Theodorus II Ducas Lascaris Opuscula Rhetorica*, A. Tartaglia (ed.), Monachii et Lipsiae 2000, 69-84 [στην οποία θα παραπέμπουμε στη συνέχεια]

Επίσης το εγκώμιο αυτό του Λάσκαρη έχει γίνει αντικείμενο εκτενούς μελέτης στις ακόλουθες μονογραφίες⁸²⁴:

1. E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, [Miscellanea Byzantina Monacensia, 9], München 1968, 178-184

2. Cl. Foss, with the collaboration of Jacob Tulchin, *Nicaea: A Byzantine Capital and its Praises: With the Speeches of Theodore Laskaris, In praise of the Great City of Nicaea, and, Theodore Metochites, Nicene oration*, [Archbishop Iakovos

⁸²⁴ Για μία σύντομη ανάλυση με γνώμονα την αναφορά του Λάσκαρη στα τείχη της Νίκαιας βλ. Akişik, *Praising a City*, 5-6.

library of ecclesiastical and historical sources, 21], Hellenic College Press, Brookline MA 1996, 123-163

Ως ισχυρός *terminus pro quem* του λόγου προτείνεται το 1239, καθώς δεν θα μπορούσε να γραφτεί ένας τέτοιος λόγος πριν την ολοκλήρωση της μέσης εκπαίδευσης του πρίγκιπα, δηλαδή πριν το 1239 περίπου, μία χρονιά κατά την οποία ο νεαρός Θεόδωρος διένυε το 17^ο έτος της ηλικίας του. Εικάζουμε ότι τότε ήταν που έχοντας ολοκληρώσει τη βασική γραμματική και ρητορική του παιδεία ήταν σε θέση να προχωρήσει στην ανώτερη βαθμίδα της ρητορικής.

Καθώς δεν διαθέτουμε πιο συγκεκριμένα στοιχεία ούτε για τα επιμέρους στάδια της εκπαίδευσής του, ούτε για τους δασκάλους που είχε στην ηλικία αυτή ο Θεόδωρος Λάσκαρης, μπορούμε ίσως να βοηθηθούμε, αν παρακολουθήσουμε την πιο καλά μαρτυρημένη πορεία του κατά πέντε χρόνια μεγαλύτερού του και φίλου του Γεώργιου Ακροπολίτη⁸²⁵. Ο τελευταίος το 1234, όταν ήταν 17 ετών και είχε ολοκληρώσει την *ἐγκύκλιον παιδείαν*⁸²⁶, με εντολή του αυτοκράτορα Ιωάννη Γ' Βατάτζη κλήθηκε από την Κωνσταντινούπολη στη Νίκαια για να μαθητεύσει μαζί με άλλους τέσσερις διακεκριμένους νέους κοντά σε έναν ονομαστό δάσκαλο της ρητορικής τέχνης, τον Θεόδωρο Εξαπτέρυγο.

Για τον δάσκαλο αυτό δεν έχουμε άλλες πληροφορίες πλην του παραπάνω γεγονότος και το μόνο που διαθέτουμε είναι μία συλλογή από έξι *διηγήματα*, τα οποία μάλλον χρησιμοποιούσε στη διδασκαλία του και τα οποία σώζονται σε ένα μόνο χαρτώ χειρόγραφο του 13^{ου} αι., τον κώδικα Vind. phil. gr. 254, που περιλαμβάνει κυρίως *προγυμνάσματα* και άλλα ρητορικά έργα⁸²⁷. Το γεγονός όμως ότι ο ίδιος ο Ακροπολίτης λέει πως ο συγκεκριμένος δάσκαλος δεν ήταν τόσο καταρτισμένος σε άλλους τομείς πλην αυτού της ρητορικής τέχνης μάς δίνει να καταλάβουμε ότι ένας

⁸²⁵ Βλ. C.N. Constantinides, *Teachers and Students of Rhetoric in the Late Byzantine Period*, στο: Jeffreys, *Rhetoric*, 42-43.

⁸²⁶ Βλ. *Georgii Acropolitae opera*, A. Heisenberg (εκδ.), 2 vol., Lipsiae 1903 [ανατ. και διορθ. P. Wirth, Stuttgart 1978], 46.13.

⁸²⁷ Βλ. W. Hörandner, *Die Progymnasmata des Theodoros Hexapterygos*, στο: W. Hörandner - J. Koder - O. Kresten - E. Trapp. (εκδ.), *BYZANTIOS, Festschrift für Herbert Hunger zum 70. Geburtstag*, Wien 1984, 147-62 (κείμενο σελ. 150-158) και Constantinides, *Teachers*, 42-43.

ταλαντούχος νέος σαν τον Ακροπολίτη στην ηλικία των δεκαεπτά ή λίγο μετά δεν αρκούνταν πια μόνο στη διδασκαλία της ρητορικής τέχνης, την οποία προφανώς είχε διδαχθεί αναλυτικά μέχρι τότε⁸²⁸, αλλά αποζητούσε να εμβαθύνει και σε άλλα γνωστικά αντικείμενα της εγκύκλιας παιδείας. Και πράγματι η επιθυμία του αυτή υλοποιήθηκε μερικά χρόνια αργότερα, καθώς ο Θεόδωρος Εξαπτέρυγος απεβίωσε (μάλλον το 1238/9) και οι πέντε νέοι - σε αυτούς δεν μπορεί να ήταν ο Θεόδωρος Λάσκαρης λόγω διαφοράς ηλικίας - είχαν την τύχη να μαθητεύσουν ευθύς αμέσως κοντά στον Νικηφόρο Βλεμμύδη και να διδαχθούν μαθηματικά και φιλοσοφία⁸²⁹. Χάρη στην ανώτερη παιδεία, που έλαβε, μπόρεσε ο Ακροπολίτης πολύ σύντομα να ανέλθει στη διοικητική ιεραρχία και σταδιακά να φτάσει το 1245 στο αξίωμα του μεγάλου λογοθέτου.

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι στα μέσα του 13^{ου} αι. στη Νίκαια όσοι ήταν σε θέση να προχωρήσουν από το στάδιο της στοιχειώδους εκπαίδευσης σε αυτό της εγκύκλιου παιδείας - που περιλάμβανε το *trivium* (γραμματική, ποιητική και ρητορική) και το *quadrivium* (αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία και μουσική)⁸³⁰ - διδάσκονταν τόσο εντατικά τη ρητορική τέχνη, ώστε ο Ακροπολίτης στην ηλικία των 17 να εμφανίζεται καθόλα έτοιμος να προχωρήσει στο στάδιο της ανώτερης παιδείας⁸³¹.

⁸²⁸ Τα διηγήματα του Εξαπτέρυγου επιβεβαιώνουν την παραπάνω κρίση του Ακροπολίτη.

⁸²⁹ Βλ. Georgii Acropolitae opera, A. Heisenberg (εκδ.), vol. 1, Lipsiae 1903, 50.3-6, Nicephori Blemmydae Autobiographia sive Curriculum Vitae, J.A. Munitiz (εκδ.) [CCSG 13], Tournhout 1984, 26.3-27.1. Πρβλ. σχετικά του ίδιου, Nikephoros Blemmydes: A Partial Account. Introduction, Translation and Notes [Spicilegium Sacrum Lovaniense, Études et Documents 48], Leuven 1988, 71-2 και Αθ. Μαρκόπουλος, Θεόδωρου Β' Λασκάρεως, Ανέκδοτον ἐγκώμιον προς τον Γεώργιον Ακροπολίτην, ΕΕΒΣ 36 (1968), 115.135-9. Επίσης για τη χρονολόγηση βλ. R. Macrides, George Akropolites, The History. Introduction, Translation and Commentary, Oxford 2007, 194, 6.

⁸³⁰ Βλ. ενδεικτικά A. Moffat, Early Byzantine School Curricula and a Liberal Education, στο: Byzance et les Slaves. Études de civilisation. Mélanges I. Dujčev, [Association des amis des études archéologiques des mondes byzantino-slaves et du christianisme oriental], Paris 1979, 275-288 και πιο πρόσφατα του ίδιου, De la structure de l'école byzantine. Le maître, les livres et le processus éducatif, B. Mondrain (εκδ.), Lire et écrire à Byzance, Paris 2006, 85-96, Αθ. Μαρκόπουλος, Από τη δομή του βυζαντινού σχολείου. Ο δάσκαλος, τα βιβλία και η εκπαιδευτική διαδικασία, Vivlioamphiastis 3 (2008), 1-13.

⁸³¹ Για την ανώτερη εκπαίδευση στο ύστερο Βυζάντιο βλ. Constantinides, Education, passim, S. Mergiali, L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453) [Εταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ. Κέντρον Ἑρεῦνης Βυζαντίου, 5], Ἀθήνα 1996, Ath.

Επομένως και ο Λάσκαρης, αν υποθέσουμε ότι ακολούθησε μία αντίστοιχη πορεία, θα μπορούσε ιδανικά γύρω στα 17 του - στο τέλος δηλαδή της ρητορικής του παιδείας - να γράψει με τη βοήθεια ίσως και του δασκάλου του ένα εγκώμιο όπως αυτό της Νίκαιας. Ωστόσο, επειδή, όπως θα δούμε παρακάτω, το έργο αυτό έχει έναν έντονα προγραμματικό και πολιτικό χαρακτήρα, που ξεφεύγει αρκετά από τις μενάνδρειες οδηγίες για τα εγκώμια πόλεων, ένας νέος 17 χρονών ίσως να μην είχε την πολιτική ωριμότητα να το συντάξει μόνος του και ακόμα περισσότερο να το εκφωνήσει μπροστά στον αυτοκράτορα και τους κατοίκους της Νίκαιας. Ενδεχομένως όμως λίγο αργότερα και με τη βοήθεια ενός λαμπρού δασκάλου, όπως ήταν ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, που κατά πάσα πιθανότητα ανέλαβε για ένα διάστημα τη διδασκαλία του, ίσως και να ήταν σε θέση να το καταφέρει.

Αρα ως ισχυρός *terminus post quem* του λόγου μάλλον πρέπει να τοποθετηθεί η έναρξη της πιθανολογούμενης μαθητείας του Λάσκαρη δίπλα στον Νικηφόρο Βλεμμύδη μετά το 1239-1240, αφότου δηλαδή έκλεισε τα 18 του χρόνια και αφότου ο Βλεμμύδης επέστρεψε από τον Άθω, τη Θεσσαλονίκη και την Αχρίδα, όπου είχε μεταβεί για να συλλέξει χειρόγραφα κατόπιν εντολής του αυτοκράτορα⁸³².

Από την άλλη ο ισχυρός *terminus ante quem* του εγκωμίου της Νίκαιας προφανώς είναι το 1254, η χρονιά δηλαδή που πέθανε ο Ιωάννης Γ' Βατάτζης, καθώς ο τελευταίος αναφέρεται μέσα στο κείμενο ως ζωντανός ων και δραστήριος βασιλεὺς μίας διαρκώς αυξανόμενης σε έκταση αυτοκρατορίας, η οποία έτεινε πλέον να επανέλθει στο αρχαίο της μέγεθος⁸³³. Αν δεχτούμε δε ότι ο Λάσκαρης στο συγκεκριμένο χωρίο

Marcopoulos, Education, στο: E. Jeffreys - J. Haldon - R. Cormack (εκδ.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford 2008, 785-795, και του ίδιου, In Search for 'Higher Education' in Byzantium, ZRVI 50/1 [Mélanges Ljubomir Maksimović] (2013), 29-44, 39-40 για την απουσία ανώτερων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων κατά τους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

⁸³² Βλ. M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, 557 σημ. 114.

⁸³³ Βλ. Θεόδωρος Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 304-308, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 80-81: νῦν δὲ τῷ θεμελίῳ τούτου ὁ γενναιόφρων βριαρόχειρ μεγαλοφυῆς βασιλεὺς Δούκας ὁ χαριτώννυμος, μυριαχῶς αὐξων τὰ ὅρια τῆς ἀρχῆς, εἰς τὴν ἀρχαίαν ἔγγιστά πως αὐτὴν ἀνάγει μεγαλειότητα. [οἱ υπογραμμίσεις εἰναι δικές μας]

κυριολεκτεί και ότι η δήλωση αυτή δεν είναι μία ρητορική υπερβολή, τότε θα μπορούσαμε να πούμε - με μία σχετική επιφύλαξη βέβαια λόγω της έλλειψης άλλων στοιχείων⁸³⁴ - ότι την εποχή που εκφωνήθηκε ο λόγος η αυτοκρατορία της Νίκαιας βρισκόταν πράγματι σε ένα πολύ καλό σημείο ως προς τη γεωπολιτική της κατάσταση και ότι ενδεχομένως το *ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν* να εκφωνήθηκε από τον Λάσκαρη ως πάτριος λόγος και με αφορμή την επιστροφή του πατέρα του από μία από τις νικηφόρες εκστρατείες του.

Ωστόσο θα πρέπει να αποκλείσουμε δύο από τις τρεις κύριες εκστρατείες του Βατάτζη στο παραπάνω διάστημα. Πρώτον, πρέπει να αποκλείσουμε την εκστρατεία του 1242 στη Θεσσαλονίκη, καθώς από αυτή ο Βατάτζης γύρισε εσπευσμένως λόγω της μογγολικής επίθεσης που είχε ενσκήψει στη Μ. Ασία. Δεύτερον, θα πρέπει να αποκλείσουμε τη μεγάλη αλλά με αρκετές αμφίρροπες μάχες εκστρατεία στην Ήπειρο μεταξύ του δεύτερου μισού του 1252 και του τέλους του φθινοπώρου του 1253. Ο λόγος είναι ότι είτε την άνοιξη είτε το καλοκαίρι του 1252 απεβίωσε η αγαπημένη σύζυγος του Θεόδωρου Λάσκαρη, γεγονός που του προκάλεσε μεγάλη θλίψη, όπως είναι φανερό τόσο από το έργο του *Ἐπιτομαὶ ἠθικαί*, το οποίο γράφτηκε λίγο μετά τον θάνατό της, όσο και από τις επιστολές του προς τον Γεώργιο Ακροπολίτη, ο οποίος μάλιστα την εποχή εκείνη συνόδευε τον Βατάτζη στην εκστρατεία στα Βαλκάνια⁸³⁵.

Από το 1239 μέχρι το 1254 μένει, λοιπόν, μία μόνο μεγάλη νικηφόρα εκστρατεία για το πέρας της οποίας θα έμπαινε στη διαδικασία να οργανωθεί η πανηγυρική εκφώνηση ενός τόσο σημαντικού λόγου τόσο για τη Νίκαια όσο και για τη δυναστεία των Λασκαρίδων. Πρόκειται για την εκστρατεία του Βατάτζη το 1246 στη Θράκη, κατά την οποία επιτέθηκε κατά των Βουλγάρων, με αποτέλεσμα να προσαρτήσει το μεγαλύτερο μέρος της

⁸³⁴ Το μόνο στοιχείο που θα βοηθούσε να προσδιορίσουμε ακριβέστερα χρονικά τον λόγο σε συνάρτηση με τα όσα λέγονται για τον Βατάτζη είναι οι φράσεις *νυμφαγωγεί* και *γεννήματα ἐχιδνῶν* στο: Θεόδωρος Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 342-347, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 82: *νυμφαγωγεί σὲ ἄρτι τῷ βασιλεῖ, 'γεννήματα ἐχιδνῶν' τῶν δυτικῶν ἀρχῶν σοὶ προσφέροντι, ἐκφυγόντα δηλονότι ἐκ τῆς ὑποκειμένης ὀργῆς τῆς αὐτοῦ τμητικωτάτης ἐν ἀληθινῇ καὶ βεβαίᾳ κρίσει διακρίσεως*. [οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου]. Όμως πρόκειται για στοιχεία που δεν μπορούν να αντιστοιχηθούν με κάποιο από τα γεγονότα που γνωρίζουμε για τη ζωή του Βατάτζη.

⁸³⁵ Βλ. σχετικά με τις χρονολογίες Angelon, *Moral Pieces*, 238-241.

Θράκης και της Μακεδονίας - της πόλης της Θεσσαλονίκης συμπεριλαμβανομένης - και να φτάσει έτσι το κράτος του στο μεγαλύτερο από την ίδρυσή του μέγεθος⁸³⁶.

Επομένως βάσει των παραπάνω το εγκώμιο της Νίκαιας είναι πολύ πιθανό να γράφτηκε γύρω στο 1246 με αφορμή τη θριαμβευτική άφιξη του Βατάτζη στη Νίκαια, όταν δηλαδή ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης ήταν περίπου 24 ετών.

III.2.iii. Μετάφραση⁸³⁷

Πρόλογος (1-67)

Κεφ. 1 (1 - 47): Η Νίκαια συγκεντρώνει όλα όσα χρειάζεται μία πόλη για να θεωρείται πόλις πόλεων και βασιλὶς βασιλίδων, αλλά το μεγαλύτερό της πλεονέκτημα είναι η καλλιέργεια σε αυτή των γραμμάτων και των επιστημών.

Η πόλη της Νίκαιας προσφέρει μεγάλη απόλαυση σε όσους την αντικρίζουν τόσο χάρη στα καλοφτιαγμένα τείχη της, στο αξιόλογο μέγεθός της, στη θέση της, στους ψηλούς θριγγούς και τους πύργους της, στην εξαιρετική κατασκευή των κτηρίων της μέσα και έξω από τα τείχη, στην καθημερινή συρροή σε αυτή όλων των αγαθών, όσο και χάρη στους κοσμιότατους, καλλιεργημένους και άξιους σεβασμού κατοίκους της. Διότι μία πόλη ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες και θεωρείται ότι είναι πόλις πόλεων και βασιλὶς βασιλίδων, εφόσον έχουν καλλιεργηθεί σε αυτή τα γράμματα και οι επιστήμες. Δεν αρκούν τα πλούτη, η πολυτέλεια και τα πλήθος εμπορεύματα που μπορεί να διακινούνται μέσω αυτής, αν η πόλη δεν κυριαρχείται από τη λογική, αν οι Μούσες του λόγου δεν ρυθμίζουν την ευταξία σε αυτή και αν η ίδια δεν διαθέτει τη μεγαλοπρέπεια της παιδείας και των μαθημάτων.

⁸³⁶ Βλ. Georgius Acropolites (Heisenberg), 43-46.

⁸³⁷ Για την αρίθμηση των κεφαλαίων δεν ακολουθήθηκε ο χωρισμός σε 9 κεφάλαια, που προτείνεται από τον A. Tartaglia, αλλά προκρίθηκε αντ' αυτού ένας αρκετά διαφοροποιημένος χωρισμός σε 10 κεφάλαια, ο οποίος προσεγγίζει ωστόσο περισσότερο τις οδηγίες του Μενάνδρου για το *Πῶς χρὴ πόλεις ἐπαινείν*.

Η Βαβυλώνα και οι άλλες χώρες στην Ινδική χερσόνησο μπορεί να φημίζονται για τον πλούτο τον προερχόμενο από τα πλήθος μύρα, τον χρυσό, τα μαργαριτάρια καθώς και για την ποικιλία των τροφών και τη σπατάλη που λαμβάνει χώρα σε αυτές, αλλά πόρρω απέχοντας από τον λόγο και τη γνώση και τη λογιότητα, που προέρχονται από τον άνθρωπο, τον μικρό δηλαδή κόσμο που κοσμεί τον μεγάλο κόσμο, οι πόλεις αυτές μη έχοντας ούτε ίχνος λόγου, παιδείας και φιλοσοφίας καταλήγουν να είναι νεκρές και τα θριγγώματα που κοσμούν τη Βαβυλώνα καταλήγουν να είναι ακαλαίσθητα. Διότι οι άνθρωποί της οι σεμνοπρεπείς και οι καλλωπιζόμενοι με τον λόγο και τη φιλοσοφία είναι τα αληθινά στολίδια μίας πόλης.

Κεφ. 2 (48 - 67): Το εγκώμιο είναι δώρο τόσο για την πόλη όσο και για τους κατοίκους της. Η ολβιότητα άλλωστε της πόλης οφείλεται σε αυτούς.

Η πόλη, λοιπόν, που ανήκει στους Νικαείς, στολίζεται με αυτό τον λόγο που προέρχεται από έναν ρήτορα θετικά διακεείμενο προς αυτή και στολίζει τις κεφαλές των σεμνοπρεπών ανδρών της με τον ερυθριασμό της μεγαλοπρέπειας και της αλήθειας. Γιατί, όταν αυτή εξυψώνεται, μεγαλώνει και η δική τους δόξα, ενώ, όταν εξιστορούνται τα κατορθώματά της, γίνονται κι αυτοί πιο σεμνοπρεπείς. Αφενός διότι τα μέσα είναι βέβαια πάντα πιο ένδοξα από τα έξω και αφετέρου διότι αυτή σαν έξοχος μανδύας υφασμένη από τον λόγο αυτό πολλαπλώς καλλωπίζει εκείνους (ενν. τους κατοίκους) και τους κάνει ακόμα πιο σπουδαίους και πιο διακεκριμένους, και από εκείνους έχοντας στ' αλήθεια την ολβιότητα τούς ανταποδίδει ακόμα πιο περίβλεπτη την προστασία τους σαν να έχει εκείνους παιδιά της και με καλοσύνη να τους αγκαϊζει, αυτούς από τους οποίους αντλεί την ύπαρξή της, και σαν να έχει έμψυχους τους πύργους της και ζωντανά τα περιτειχίσματά της πλουτίζει ολόκληρη από τη γνώση του λόγου και μέσα από το μητρικό της μεγαλείο εκπέμπει προς τους κατοίκους της το αγαθό. Κι έτσι βέβαια η πόλη είναι σε θέση να αντιστρέφει προς όφελός της την από αυτούς προερχόμενη μεγαλοπρέπεια και να γίνεται αυτή αρχηγός των άλλων πόλεων, καθώς έχει κατοίκους που ζουν με περηφάνεια μέσα σε αυτή όχι εξαιτίας του πλούτου και της ισχυρής της φρουράς, αλλά εξαιτίας του λόγου.

Επιτηδεύσεις κατὰ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς δυνάμεις (68 - 147)

Κεφ. 3 (68 - 89): Η πόλη ως θεϊκός νους και οι κάτοικοί της ως διανοήματα

Η πόλη μοιάζει με θεϊκό νου, ενώ οι αγαθοί πολίτες της μοιάζουν με ευγενή διανοήματα, τα οποία αντιβάλλονται στην πράξη και με τη θεωρία αναμειγνύουν την πράξη και ανεβαίνουν τις βαθμίδες του λόγου με καθαρό βηματισμό και κοσμούνται αποκλειστικά από τη δύναμη της λογικής και περιτειχίζουν τον οικείο τους νου, δηλαδή την πόλη, κάνοντάς την πιο περιβλεπτή και από τον Μηδικό πλούτο και από την ομηρική χρυσή αλυσίδα, που κρέμεται από τον ουρανό. Έτσι και αυτή η βασιλική πόλη είναι ανώτερη των άλλων πόλεων και σαν ένας νους περιτειχίζει τους κατοίκους της με ακόμα πιο όμορφο ήχο και με ακόμα πιο εξέχον άκουσμα. Και σεμνύνεται σεμνυνομένη και στηρίζει στηριζομένη, και αν υπάρχει κάποια αντίπαλη πόλη τους κατοίκους της τους προστατεύει με τη σταθερότητά της σαν να είναι λιμάνι. Διότι τότε το σώμα δεν παρεκκλίνει, όταν διαθέτει ευρυθμία μεταξύ των μερών και των μελών των οργάνων του. Έτσι και η πόλη βλέποντας τα μέλη της να κοσμούνται από τη λογιότητα των εγχώριων ανδρών μορφοποιείται και στολίζεται με λαμπρότητα χάρη στο σύνολο των καλών αναλογιών. Καθώς διαθέτοντας στο εσωτερικό της τα μαργαριτάρια του λόγου καθημερινά είναι η μόνη που λειτουργεί ως αυτοκράτειρα έναντι όλων των άλλων πόλεων και τις ξεπερνάει με καύχημά της τον λόγο.

Κεφ. 4 (90 - 110): Η αρχαία Αθήνα ως πρότυπο για το επίπεδο του λόγου και της παιδείας της αλλά και ως παράδειγμα αποφυγής για τον τρόπο χρήσης του λόγου και την τελική αλογία

Αλλά μπορεί να αναφέρει κανείς και την Αθήνα που σεμνυνόταν να ακμάζει κάποτε ως προς τον λόγο και την παιδεία και να να αντλεί χαρά από τις ρητορικές αντιθέσεις και την κομψολογία και να θεωρεί ότι πλησιάζει τις ουράνιες αψίδες τόσο πολύ, ώστε και στην αθεΐα, τι παράδοξο, έφτασαν να πέσουν οι κάτοικοί της και στερήθηκαν εντελώς τον λόγο, αυτοί που θεωρούσαν ότι με αυτόν, σαν να ήταν το δαχτυλό τους, μπορούσαν να μετακινήσουν ακόμα και τη γη. Τώρα όμως, αν πάει να πει κανείς κάτι τέτοιο, ο αέρας θα χτυπηθεί από τα αντίποινα μίας άλλης γλώσσας και θα φτάσουν στα αυτιά του άλλα πράγματα, τα οποία φέρνουν

στην πόλη τη μεγαλοπρέπεια και τη φερώνυμη νίκη και αφιερώνουν στη Νίκαια την πρώτη θέση. Διότι στη χρυσή Αθήνα ήταν πράγματι κάποτε ο λόγος ευθαλής και ακμάζων και συνακμάζων - θα μπορούσε να πει κανείς - με την πόλη και υπερείχε όλων. Όμως δεν έφτασε στην κορυφή η λογιότητα αυτών των κατοίκων, ούτε ο σκοπός τους είχε καλό τέλος, ούτε δοξάστηκαν τα έργα τους, επειδή διέφυγε της προσοχής τους ο αληθινός τους ιδρυτής, ενώ θα έπρεπε να έχει γίνει ακριβώς το αντίστροφο. Διότι, μολονότι είχαν πολύ από τον λόγο, λάτρεψαν αλόγως τα παράλογα και με ντροπιαστικό τρόπο για τον λόγο τον διδακτό, αφού περιέπεσαν στο μεγάλο νόσημα της αλογίας.

Κεφ. 5 (110 - 147): Στη Νίκαια αντιθέτως καλλιεργούνται η φιλοσοφία, η ρητορική και επιστήμες, όπως τα μαθηματικά και η ιατρική, πάντα με γνώμονα τη γνώση του Λόγου και την ευσέβεια.

Έτσι η Νίκαια, αυτή η λαμπρή πόλη, δύο φορές εμπλούτισε τη φιλοσοφία: και με την έξωθεν κατώτερη σοφία και με την υπερκείμενη θεογνωσία, διότι σε αυτή είναι δυνατό να φιλοσοφούν οι κάτοικοί της με πολλούς τρόπους, μολονότι τελικά όλοι οι τρόποι καταλήγουν στις δύο κύριες κατευθύνσεις, δηλαδή στις αριστοτελικές και τις πλατωνικές-σωκρατικές θέσεις. Και οι διόλου λιγότεροι ρήτορες - σε σχέση με όσους από παλιά μιμούνταν τον Δημοσθένη και τον Ερμογένη - αποπνεούν δύναμη, καθώς από τις γλώσσες τους, που βγάζουν ήχο χρυσό, ρέουν λόγια μελισταγή μεν πλην όμως μεγαλοπρεπή ως προς τον χαρακτήρα. Επίσης συχνά με τον ρυθμό της ποίησης και με τις ωδές των πουλιών δίνουν τέλος στις θηριωδίες των ψυχικών τους πόνων, ενώ είναι εξασκημένοι σε κάθε είδος παιδείας, της οποίας είναι απρεπές να λέει κανείς και το όνομα - και στα μαθηματικά δηλαδή και στην ακόμα πιο πέρα ιατρική - και είναι σε θέση να γνωρίζουν τα επιμέρους τους στοιχεία σε υψηλό βαθμό.

Όμως όλα αυτά δεν είναι κάτι το καινούργιο και παράδοξο το ότι τα γνωρίζουν αυτοί, αλλά το ότι ανέμειξαν με νέο τρόπο τη φιλοσοφία με τη γνώση τού Λόγου, ενώ είχαν διαπαιδαγωγηθεί με ευαγγελικά και αποστολικά και πατερικά θεολογικά κείμενα, και το ότι κατάφεραν να φιλοσοφούν πάνω στα θεία δόγματα μετακεντρίζοντας την αγριελιά σε ελιά ήμερη και συλλαμβάνοντας κάθε νόημα εν Χριστώ, αυτό ήταν το καινούργιο. Και εξ αιτίας αυτού η Νίκαια θαυμάζεται σε τέτοιο μεγάλο βαθμό. Σαν να

είναι η ίδια μία καθαρότατη κρήνη πλημμυρίζει τα ρεύματα της ευσέβειας αρδεύοντας κάθε άλλη πόλη και συγκρατώντας την ορμή του νερού σαν κανάλι τα μεταδίδει (ενν. τα ρεύματα της ευσέβειας) από την πιο ψηλή βουνοκορφή στις κατοικημένες περιοχές της πεδιάδας. Κι αυτό είναι που κάνει τις ψυχές των πενήτων και των μη πενήτων να χορταίνουν, διότι γεμίζει η χάρη τα δόγματα, τα δέχεται αυτή και τα μεταδίδει με τυχαίο τρόπο πλουτίζοντας μεν κατά την παραλαβή τους, νοιώθοντας περήφανη κατά τη μετάδοσή τους και ακτινοβολώντας από παντού, καθώς διπλά φιλοσοφεί τις εξέχουσες έννοιες. Διότι, όποτε τυχαίνει να συνδράμουν στον αυτό στόχο η φιλοσοφία και η ευσέβεια και ανταποδοτικά να αναμειγνύονται σύμφωνα με τον θεϊκό σκοπό, αστράφτουν βολίδες πολλές και κάνουν να λάμπει σχεδόν όλη η οικουμένη και μαζί με την πόλη καταστολίζουν τους κατοίκους της.

Έκφρασις της πόλης (148 - 247)

Κεφ. 6 (148 - 170): Πέρασμα από την περιγραφή του πνευματικού στην περιγραφή του υλικού κάλλους της πόλης

Όμως παρεκτράπηκα από τον αρχικό μου σκοπό να υμνήσω την πολυπαινεμένη καλλονή της πόλης με αυτόν εδώ τον ταπεινό λόγο, καθώς ξέχασα το καθήκον μου εξαιτίας της ορμής μου, και παραβλέποντας την πρόθεσή μου να παρουσιάσω την πόλη όρμησα στα εγκώμια των κατοίκων της. Το οποίο διόλου δεν θα φανεί παράξενο, ώστε να κινδυνέψω να μου τύχει η μεμψίμοιρος τύχη να αποτελέσει αντικείμενο σκώμματος εκ μέρους άνδρα που καταπιάνεται με αυτό (ενν. την κριτική), διότι δεν επιχείρησα πέραν του δέοντος να αρχίσω από τα έμψυχα όντα και να τους δώσω τα πρωτεία, επειδή διαθέτουν λογική, και έτσι να παρουσιάσω πρώτους τους πολίτες της πόλης. Επομένως αυτά όλα θα ακολουθήσουν την εξύμνηση της καλλονής της πόλης. Γιατί τι θα φανεί ότι απουσιάζει, όταν στην πόλη είναι πανταχού παρών ο λόγος, είναι μόνιμη η παρουσία της γνώσης και καλλιεργείται η μάθηση; Τίποτα δεν θα φανεί ότι λείπει. Αλλά και όλα σε υπερβολικό βαθμό σε αυτή το οικοδόμημα η ισχύς του λόγου τα γεμίζει χωρίς να τα παραποιεί. Διότι αυτά που οικοδομούνται από τον λόγο είναι ολβιότερα από όσα συνάγονται δίχως τον λόγο και φέρονται ως τυχαία. Έτσι, λοιπόν, ξέρει καλά ο νυν λόγος πώς να εξυμνεί την πόλη για αυτά, έτσι ξέρει πώς να παρουσιάζει όλες της τις χάρες, έτσι ξέρει πώς να

διακηρύσσει το ύψος της. Διότι με τον λόγο και τη σοφία ανεβάζοντας τους πολίτες της πάνω από όλους τους άλλους αναγορεύει αυτή σε βασίλισσα και σε αληθινά κυρίαρχη εξαιτίας του λόγου.

Κεφ. 7 (170 - 223): Πλούσια βλάστηση, εντυπωσιακά κοσμικά και θρησκευτικά οικοδομήματα (θέατρα, οικίες, ναοί και ιερά), γερά τείχη και πυργώματα

Κι αν κάποιος με αγροίκο τρόπο μου φωνάξει: «άσε κατά μέρος τον εγκωμιαστικό λόγο και στείλε μακριά την παιδεία και στρίψε τον αυλό και με τις χορδές του λόγου βάλε μπροστά ηδονικό τραγούδι και προχώρα με υλιστική διάθεση στα εγκώμια των τροφών και των τρυφών, επειδή συρρέει πλήθος από αυτούς που θέλουν πολύ περισσότερο να απολαμβάνουν με όσα ευφραίνονται οι πολλοί παρά να κοσμούνται με τον λόγο σύμφωνα με το ήθος τους και να τιμώνται για τις ψυχές του», αυτός λέει ότι θα πεισθώ από τα λόγια του και ότι, αφού αποχωρήσω από τις καλλιέργειες των έμψυχων και λογικών πλασμάτων, ευθύς θα πορευθώ ως τρυγώνα φτερουγίζουσα στα άλση των Χαρίτων και παντού θα τρέξω και κυκλικά όλον τον κόσμο θα αναπολήσω. Θα βαδίσω με τον νου στην πόλη των Νικαέων με τις πολύτιμες πηγές, που αναβλύζουν διαυγέστατα νερά, και ξέρω ότι προς την πόλη θα στραφώ με σπουδή, καθώς αυτή είναι υπεράνω όλων των άλλων και παντού με τρόπο βασιλικό ξεχωρίζει.

Γιατί τι μπορεί κανείς να ζητήσει και να μην το βρει σε αυτή ή τι μπορεί να ποθήσει και να μη σταθεί τυχερός κατά πολύ και χάρη στα φυσικά πλεονεκτήματα της περιοχής και χάρη στα μεταλλεία της και χάρη στην τέρψη των επίκτητων αγαθών της, τα οποία μιμούμενα με φυσικό τρόπο τη συνολική ομορφιά συνέρρευσαν εκεί; Σε αυτή υπάρχει πλήθος φυτών, που είναι φυτεμένα κυκλικά γύρω από αυτή, αλλά πλήθος φυτών υπάρχει και στο εσωτερικό της. Αν τη δει κανείς από μακριά, άλσος θα πει ότι είναι αυτή, το οποίο κοσμείται παντού με πλούσιες φυλλωσιές, παρά για πόλη θα την υποψιαστεί. Προσεγγίζοντάς τη θα σκεφτεί ότι είναι παράδεισος λόγω της εξερχόμενης από αυτήν οσμής, που είναι η ωραιότερη και η πιο ευχάριστη. Και από εκεί πάλι, αν έχει κανείς την τύχη να βαδίσει πιο κοντά, θα ευφρανθεί με όλες του τις αισθήσεις. Και αν προχωρήσει προς τα μέσα και εξετάσει τις ποικιλίες του μέσα χώρου και τη μορφή των θεάτρων και την ευπρέπεια των σπιτιών, δεν θα πει τίποτα άλλο ότι είναι αυτή πέρα από

πόλη των Χαρίτων και κατά πολύ ανώτερη από τη γη των μακάρων. Και από εκεί θα δει περικαλλείς ναούς και λαμπρά ιερά άπειρα, από τα οποία μπορεί ο νους του να αναχθεί ακόμη περισσότερο στη σφαίρα της θεωρίας, να δει δηλαδή αυτή σαν να είναι η πόλη του Θεού και τους αγγέλους από το ανώτερο σημείο στο οποίο βρίσκονται να ανέρχονται και να κατέρχονται σε αυτή και να εκπληρώνουν τις προσταγές τους οι ευσεβείς βασιλιάδες της πόλης. Διότι με το παντού αποτελεσματικό χέρι του Θεού και όπως μόνο αυτός ξέρει έχει λάβει αυτή τα πρωτεία και με τις άριστες πράξεις του μεγαλειώδους βασιλιά της έχει δεχτεί τη φυσική ενίσχυση των περιτειχισμάτων και των πυργωμάτων, που ήδη διέθετε, διπλασιάζοντας την ασφάλειά της με τα προπυργώματα από τα οποία περιστοιχίζεται και επενδύοντας τα τείχη της με επιπλέον θριγκούς - καλλωπιζόμενη με την ωραιότητά τους και ενισχυόμενη με τη σταθερότητά τους. Και, αφού πάλι διπλασίασε με τη βοήθεια του βασιλιά της το ήδη ισχυρό της τείχος, μέσω του γύρω από αυτή περιβόητου ενδύματος, υπερβαίνει πλέον κατά πολύ τις από παλιά πολυθρύλητες πόλεις της γης. Γι' αυτό έχοντας την τύχη να είναι οι πύργοι της ευθείς σαν κυπαρίσσια και να μοιάζουν με στύλους αδαμάντινους μπορεί να πει κανείς ότι κι αυτή μοιάζει με τον δοξασμένο ναό του Σολωμόντα. Διότι χάρη στις πολλές αναστηλώσεις των οχυρώσεών της τής αφιερώθηκε από τον Θεό το όνομα της νίκης.

Κεφ. 8 (224 - 247): Μεγάλος βαθμός απόλαυσης στην πόλη χάρη στην πλούσια και σκιερή της βλάστηση και την επάρκειά της σε νερό

Αλλά, αν κάποιος άλλος εραστής της απόλαυσης μου πει: «Δώσε και σε μένα λίγες από τις χάρες της, γιατί θέλω κι εγώ να απολαύσω τις αισθήσεις που αυτή προκαλεί, δεν θα τον αγνοήσω και παίρνοντας νερό από τις πηγές της θα τον ξεπλύνω από τη ντροπή και θα τον προτρέψει να χορτάσει και θα τον βουτήξει μέσα στην ηδονή δίχως να το σκεφτεί παραπάνω. Διότι δεν υπάρχει στον κόσμο κάποια πολυτέλεια ή κάποιος εραστής της, ο οποίος δεν θα χορτάσει εντρυφώντας σε αυτό που επιθυμεί, αν βέβαια είναι σε θέση να ευφρανθεί όσα ποθεί μέσα στην τρυφή αυτή. Διότι γύρω από αυτή υπάρχουν, και πάλι θα το πω, ωραιότατα φυτά, αμπελώνες σε αριθμό μεγαλύτερο από αυτόν που μπορεί να μετρηθεί στη φύση, νερά που χύνονται, αφού εύκολα περνούν και εύκολα διοχετεύονται χάρη στην έγκαιρη ανοικοδόμηση της οχύρωσης, και που είναι πάλι πόσιμα και

διαυγή, αφού έχουν ξεχυθεί σε ύψος που ξεπερνάει το ύψος ενός ανθρώπου, και ραντίζουν κυκλικά όλη την πόλη. Ποτέ δεν έχει αυτόχθων άνδρας απολαύσει τα ύδατα κάποιου άλλου, διότι ο καθένας έχει στο σπίτι και από μία πηγή. Ούτε πρόκειται να ζηλοφθονήσει κανένας ξένος τους ντόπιους, διότι είναι περίσσια εδώ η ροή του νερού. Επίσης οι ξένοι (ενν. που έρχονται στην πόλη) δεν έχουν σκέπαστρο ή και οροφή πάνω από το κεφάλι τους, καθώς οι πυκνές φυλλωσιές των δέντρων δημιουργούν ένα είδος σκηνής, που είναι κι αυτή πολλή και πλούσια. Ούτε αγρότη θα δεις των δικών της αγρών να διαφέρει από τους υπόλοιπους πολίτες της πόλης, γιατί βλασταίνει και έξω από αυτή η παιδεία και διαπαιδαγωγεί και όσους είναι στα πιο μακρινά μέρη της επικράτειάς της. Κι έτσι με αυτό τον τρόπο μπορούν και οι αγρότες να μετέχουν στη σοφία της πόλης.

Πράξεις κατὰ τὴν ἀνδρείαν (248 - 358)

Κεφ. 9 (248 - 267): Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, όταν βρέθηκε να τα έχει χάσει όλα, στη Νίκαια απευθύνθηκε για βοήθεια

Αλλά, ω πόλη του Θεού, γιατί έτσι πρέπει να σε φωνάζω όχι μόνο μία φορά, αλλά συχνά λόγω των απολαύσεων που προκύπτουν από τις χάρες σου, ήδη σου απευθύνω τον λόγο και με ακόμα μεγαλύτερη ειλικρίνεια σου λέω, επειδή από την προσέγγιση της ομορφιάς σου εξάπτεται το ζωτικό όργανο της καρδιάς μου και αναζωπυρωμένος από τη ψυχική σου ενέργεια αυτά τώρα σου φωνάζει: πολλές τώρα πόλεις έγιναν δυνατές, πολλές δοξάστηκαν, πολλές στερέωσαν την αρχή του οικείου τους γένους, όμως αυτή τις ξεπέρασε και τις υπερνίκησε όλες. Επειδή πολλές φορές η ρωμαϊκή αυτοκρατορία μοιράστηκε μεταξύ εθνικών στρατευμάτων και ηττήθηκε, αφού προηγουμένως συνεπλάκη, και αλώθηκαν οι πόλεις της και γυμνώθηκε από την εξουσία της, όλη η δική της γη, που πριν ήταν προσβάσιμη, έγινε άβατη, αφού την παραχώρησε στην αντίπαλη δυναστεία και αφού στερήθηκε την προηγούμενη μεγαλοπρέπειά της. Και λόγω της ατυχίας της έγινε μικροπρεπής και ενώ έβριθε από πλούτο τον έχασε όλο και τη βασιλική της υπεροχή επί της πενίας την εξίσωσε με τη λύπη. Έτσι μόνο σε εκείνη (ενν. τη Νίκαια) εδράστηκε και στηρίχτηκε και παγιώθηκε. Άρα της χρειάζεται τώρα (ενν. της Νίκαιας) το εγκώμιο, διότι ενέχει μέσα στο λίγο το παν.

Κεφ. 10 (267 - 308): Η Νίκαια πρέπει έστω και σύντομα να επαινεθεί για την αντίστασή της έναντι των Ιταλών και για την προστασία των από την Κωνσταντινούπολη εγκαταλελειμένων περιοχών έναντι των Περσών (ενν. Τούρκων) υπό τη στρατηγία του Θεόδωρου Λάσκαρη και του διαδόχου του Δούκα (ενν. Ιωάννη Βατάτζη)

Και η τόση μεγαλοπρέπεια του πράγματος ακόμα και σε έναν σύντομο λόγο καταδεικνύει ολόκληρη την αλήθεια, επειδή δεν είναι κανείς τόσο άφρων, ώστε να προσπαθήσει να μάθει για τη δύναμη του ήλιου από άλλους, αλλά με αυτοφυή και φυσικό τρόπο ο κάθε ένας που έχει σώας τα φρένας του μπορεί ξεκάθαρα να την αναγνωρίσει (ενν. τη δύναμη του ήλιου) με τον νου του. Αυτό, λοιπόν, συμβαίνει και στην περίπτωση αυτής, της λαμπρής μεγαλόπολης των Νικαέων, καθώς σαν πυρσοί κατά των εχθρών έλαμψαν τα τακτοποιημένα της τρόπαια, επειδή στη βασιλική της αρχή ασκήθηκε τυραννική εξουσία από τους αντιπάλους και σαν αρραγής πέτρα τη διαφύλαξε και αποσόβησε τις ορμές των εχθρών και άμβλυne τα δόρατά τους και τους κατέθραυσε την ισχύ και προφυλάσσοντας τους οικείους αντιμετώπισε τους εχθρούς και με ασφάλεια για την ίδια στήριξε τις περιοχές που είχαν εγκαταλειφθεί και αποκοπεί από την αυτοκρατορία.

Διότι πιο πριν είχε αλωθεί και είχε αποκλειστεί όλη η πόλη του Κωνσταντίνου και είχε γυρίσει τα νώτα της στην ιταλική στρατιά και είχε υποδουλωθεί χωρίς να προστατέψει τις άλλες σύμφωνα με το ευαγγέλιο, αλλά σαν κάποια έμπιστή τους φίλη τις εγκατέλειψε τρομαγμένη από την αλαζονική ηχώ της Ιταλικής φωνής. Έτσι, όταν τα λιοντάρια εισέβαλαν μέσα στην αυτοκρατορία και άλωσαν τις πόλεις και υποδούλωσαν το στράτευμα και άμβλυne τα όπλα του και νίκησαν κατά κράτος, ενόσω η πόλη έφευγε σαν μισθοφόρος, αυτή μόνο (ενν. η Νίκαια) πήδηξε στη μέση σαν όπλο αγχέμαχο αποκρούοντας τη σήψη της Ιταλικής ισχύος και με την αποτελεσματικότητα της στρατηγίας και της ευσέβειάς της ταπείνωσε και ατίμασε την αδύναμή τους αλαζονία αντιστεκόμενη στις επιδρομές των Περσών και την ήττα τους σταθερά συναρμόζοντας με εκείνες (ενν. τις επιδρομές) υπό τη στρατηγία εκείνου που όφειλε την καταγωγή του στην κατεστραμμένη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, του μεγάλθυμου, αετοδρόμου, μεγάλου βασιλιά Θεόδωρου του Λάσκαρη. Και τώρα πάνω στο θεμέλιο αυτού ο γενναίος, χειροδύναμος και μεγαλοφυής βασιλιάς Δούκας, ο

χαριτώννυμος, κατά πολύ αυξάνοντας τα όρια της αυτοκρατορίας την ανάγει όσο το δυνατό εγγύτερα στο αρχαίο της μεγαλείο.

Κεφ. 11 (309 - 338): Η Νίκαια ως η μόνη που δεν εγκατέλειψε το πλοίο της αυτοκρατορίας έμεινε μοναδική του κύριος. Χάρη στην άμυνά της, χάρη στη διατήρηση του πολιτεύματος και χάρη στο στράτευμα που εξόπλισε είναι σαν να ενίσχυσε με αίμα το άρρωστο σώμα της αυτοκρατορίας.

Γι' αυτό και νομίζω ότι κάθε έμφρων άνδρας θα δώσει τα πρωτεία σε εκείνη ως στ' αλήθεια ανώτερη όλων των πόλεων, επειδή υπάρχει και νόμος για αυτό, ότι δηλαδή αυτός που μένει τελευταίος σε καράβι που έχει εγκαταλειφθεί από όλους είναι και ο κύριος του πλοίου. Γιατί, αφού αυτή περίμενε τις εφόδους των εχθρών και αφού αυτή προστάτεψε την αυτοκρατορία και διατήρησε το πολίτευμα και εξόπλισε το στράτευμα και έδωξε τους αντιπάλους, έπρεπε να πάρει τα νικητήρια μαζί με τη φερωνυμία, γιατί αυτή κυρίευσε όλες τις πόλεις. Και έτσι επέστρεψε πάλι το θερμό (ενν. το αίμα) μέσα και από τις φλέβες και από τις αρτηρίες, αφού είχε αλλάξει η πορεία του από άλλες αρρώστιες και αφού είχε μεταφερθεί κοντά στην καρδιά και αφού είχε πολλαπλασιαστεί και συστραφεί και αφού είχε άλλοτε ελλαττωθεί ως προς την ποσότητα και αφού είχε άλλοτε σπαραχθεί ως προς την ποιότητα, έπρεπε αυτό να εξακοντιστεί όσο ήταν καιρός και να διέλθει από τα μέλη και να θερμάνει τα όσα είχαν αποψυχεί και να αναζωπυρώσει τα όσα είχαν σβήσει και με κάθε τρόπο να μεταδώσει τη ζωντάνια του, ώστε να κάνει το ναρκωμένο σώμα να βαδίζει με ευκολία και σε καλή φυσική κατάσταση και να προχωρά με μεγαλύτερη ταχύτητα και να στρέφεται με γρηγοράδα και να υπερβαίνει με οξύτητα τους νόμους τους φυσικούς. Διότι αυτό, αφού συγκεντρώθηκε και στη συνέχεια εξακοντίστηκε, είναι τώρα σε θέση να λειτουργεί με τέτοιο τρόπο.

Κεφ. 12 (339 - 358): Η αυτοκρατορία γλίτωσε από την εθνική καταστροφή και τη διχόνοια και η πόλη προξενεύεται στον βασιλιά (ενν. Ιωάννη Βατάτζη), ενώ αυτός της φέρνει γεννήματα έχιδνῶν των δυτικών αρχόντων. Ας τον δεχτεί ως νικητή, ως δεσπότη και ως αετό προστάτη των νεοσσών της (ενν. των κατοίκων της).

Με τον ίδιο τρόπο και η αυτοκρατορία ολόκληρη, αφού παλινδρόμησε και έτρεξε προς εκείνη (ενν. τη Νίκαια) λόγω της καχεξίας που είχε από τους εχθρούς, από τους οποίους διώχθηκε και αποκρούστηκε, αναζωπυρώθηκε από αυτή και έλαβε την ισχύ. Από την ισχύ της έλαβε τη σταθερότητα και προέβη προς τα έξω και τις πόλεις τις απονεκρωμένες από την τυραννική δυναστεία σαν να ήταν μέλη και μέρη σώματος τις αναζωογόνησε και τις έκανε όπως ήταν πριν και έδιωξε τους εχθρούς και από τη σύνθεση αυτή απέκτησε πάλι την ύπαρξη που είχε χάσει πρωύτερα. Και αυτά τα καλά είχε την τύχη να αποκτήσει χάρη σε εκείνη (ενν. τη Νίκαια) η αυτοκρατορία, το ότι δηλαδή από τη μία προφυλάχθηκε έγκαιρα από την εθνική καταστροφή και το ότι από την άλλη εξολόθρευσε κάθε εσωτερική της διχόνοια και ένωσε όσα πιο πριν ήταν διαιρεμένα. Σε εκείνη (ενν. τη Νίκαια), λοιπόν, μέσω της οποίας έτυχε σε αυτή (ενν. την αυτοκρατορία) η προηγούμενή της ελευθερία, αφού της χάρισε τις ανταμοιβές της νίκης με τρόπο βασιλικό, τώρα την προξενεύει στον βασιλιά, ο οποίος της προσφέρει γεννήματα έχιδνών των δυτικών αρχόντων, που έχουν διαφύγει από την οργή της κοφτερής στ' αλήθεια κρίσης αυτού. Ας τον δεχτεί, λοιπόν, η μεγαλάνυμος και ας σεμνυθεί για αυτόν και ας τον περιβάλει ως νικητή και ας πειθαρχήσει σε αυτόν ως δεσπότη και ας του προσφέρει σαν σε αετό που πετάει ψηλά άριστης ποιότητας φωλιές, για να σκεπάσει με το φτέρωμά του τα δικά της νεογέννητα και για να διαφυλάξει με τη μεγάλη του ισχύ όσους πάνε σε εκείνη και ζητούν τη βοήθειά του. Γι' αυτό και την τωρινή του νίκη, αφού σε εκείνη αποθησαύρισε ο βασιλιάς, σαν να γέμισε με πλούτο κάποιο θησαυρό, μαζί με αυτό σε αυτή για πάντα έβαλε και την καρδιά του. Γιατί όπου είναι ο θησαυρός, εκεί είναι και η καρδιά αυτού που τον κατέχει.

Επίλογος (359 - 377)

Κεφ. 13 (359 - 377): Οι κάτοικοι (ενν. μαζί με τον ρήτορα) ελεύθεροι θα πάνε προς την πόλη και θα της προσφέρουν τον εγκωμιαστικό λόγο μετέχοντας όλων των χαρίτων της.

Κι εμείς, λοιπόν, (ενν. ο ρήτορας ή/και οι κάτοικοι της Νίκαιας) ακολουθώντας με την καρδιά μας τη βασιλική ροπή και τρέχοντας με χαρά και βαδίζοντας με ελεύθερη ψυχή, που δεν πάσχει πια από θλίψη, που είναι μακριά από τη λύπη και δεν πάσχει από δυστυχίες και δεν είναι

τραυματισμένη, ελεύθερα θα βαδίσουμε (ενν. προς την πόλη). Στολισμένοι με τη φιλοσοφία και ευπρεπώς σεμνυνόμενοι με την ελευθερία που προκύπτει χάρη σε αυτή (ενν. τη φιλοσοφία) με χαρά τρέχουμε και εισδύουμε σε εσένα την καλή μας κουροτρόφο. Καθώς από την αρχή μας παρέλαβες, όταν πέσαμε από τη μητέρα μας στη γη, και με τρόπο μητρικό μάς εξέθρεψες και σαν τροφός μάς περιποιήθηκες και με περιβλεπτό τρόπο μάς στόλισες. Χάριν αυτού σου προσφέρουμε ως ανταπόδοση τον λόγο, τον οποίο, όταν εσύ, η λαμπρόπολη, τον δεχτείς, δεν θα μας αφήσεις άμοιρους του μεγαλείου σου. Αλλά κερδίσαμε την εμπιστοσύνη να μετέχουμε και όλων των χαρίτων σου, για να σου προσφέρουμε κατά τις άριστες λόγω των τροπαίων σου παλιννοστήσεις (ενν. μας) πολυδόξαστα τα εγκώμια, και προσαρμόζοντας για πάντα σε εσένα τις νίκες μας και αντίστροφα από εσένα τη νίκη με μεγάλη λαμπρότητα ποριζόμενοι.

III.2.iv. Ερμηνευτικές παρατηρήσεις

Σύμφωνα με τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω στην ενότητα II.2.ii. για τη χρονολογία συγγραφής του εγκωμίου του Θεόδωρου Λάσκαρη για τη Νίκαια, το έργο είναι σχετικά νεανικό. Όμως παρόλα αυτά διαθέτει αρκετά στοιχεία που δείχνουν πρωτοτυπία και συντελούν στη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου λογοτεχνικού ύφους.

Κύριο στοιχείο πρωτοτυπίας αποτελεί αναμφίβολα η δομή του λόγου, η οποία με βάση την αρίθμηση των στίχων της έκδοσης του Α. Tartaglia και τη νέα προτεινόμενη αρίθμηση των κεφαλαίων, διαμορφώνεται ως εξής:

Πρόλογος (1-67)

Κεφ. 1 (1 - 47): Η Νίκαια συγκεντρώνει όλα όσα χρειάζεται μία πόλη για να θεωρείται πόλις πόλεων και βασιλίσ βασιλίδων, αλλά το μεγαλύτερό της πλεονέκτημα είναι η καλλιέργεια σε αυτή των γραμμάτων και των επιστημών.

Κεφ. 2 (48 - 67): Το εγκώμιο είναι δώρο τόσο για την πόλη όσο και για τους κατοίκους της. Η ολβιότητα άλλωστε της πόλης οφείλεται σε αυτούς.

Επιτηδεύσεις κατὰ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς δυνάμεις (68 - 147)

Κεφ. 3 (68 - 89): Η πόλη ως θεϊκός νους και οι κάτοικοί της ως διανοήματα

Κεφ. 4 (90 - 110): Η αρχαία Αθήνα ως πρότυπο για το επίπεδο του λόγου και της παιδείας της αλλά και ως παράδειγμα αποφυγής για τον τρόπο χρήσης του λόγου και την τελική αλογία

Κεφ. 5 (110 - 147): Στη Νίκαια αντιθέτως καλλιεργούνται η φιλοσοφία, η ρητορική και επιστήμες, όπως τα μαθηματικά και η ιατρική, πάντα με γνώμονα τη γνώση του Θεού και την ευσέβεια.

Έκφρασις της πόλης (148 - 247)

Κεφ. 6 (148 - 170): Πέρασμα από την περιγραφή του πνευματικού στην περιγραφή του υλικού κάλλους της πόλης

Κεφ. 7 (170 - 223): Πλούσια βλάστηση, εντυπωσιακά κοσμικά και θρησκευτικά οικοδομήματα (θέατρα, οικίες, ναοί και ιερά), γερά τείχη και πυργώματα

Κεφ. 8 (224 - 247): Μεγάλος βαθμός απόλαυσης στην πόλη χάρη στην πλούσια και σκιερή της βλάστηση και την επάρκειά της σε νερό

Πράξεις κατὰ τὴν ἀνδρείαν (248 - 358)

Κεφ. 9 (248 - 267): Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, όταν βρέθηκε να τα έχει χάσει όλα, στη Νίκαια απευθύνθηκε για βοήθεια

Κεφ. 10 (267 - 308): Η Νίκαια πρέπει έστω και σύντομα να επαινεθεί για την αντίστασή της έναντι των Ιταλών και για την προστασία των από την Κωνσταντινούπολη εγκαταλελειμένων περιοχών έναντι των Περσών (ενν. Τούρκων) υπό τη στρατηγία του Θεόδωρου Λάσκαρη και του διαδόχου του Δούκα (ενν. Ιωάννη Βατάτζη)

Κεφ. 11 (309 - 338): Η Νίκαια ως η μόνη που δεν εγκατέλειψε το πλοίο της αυτοκρατορίας έμεινε μοναδική του κύριος. Χάρη στην άμυνά της, χάρη στη διατήρηση του πολιτεύματος και χάρη στο στράτευμα που εξόπλισε είναι σαν να ενίσχυσε με αίμα το άρρωστο σώμα της αυτοκρατορίας.

Κεφ. 12 (339 - 358): Η αυτοκρατορία γλίτωσε από την εθνική καταστροφή και τη διχόνοια και η πόλη προξενεύεται στον βασιλιά (ενν. Ιωάννη Βατάτζη), ενώ αυτός της φέρνει γεννήματα ἐχιδνῶν των δυτικών

αρχόντων. Ας τον δεχτεί ως νικητή και ως αετό προστάτη των νεοσσών της (ενν. των κατοίκων της).

Επίλογος (359 - 377)

Κεφ. 13 (359 - 377): Οι κάτοικοι (ενν. μαζί με τον ρήτορα) ελεύθεροι θα πάνε προς την πόλη και θα της προσφέρουν τον εγκωμιαστικό λόγο μετέχοντας όλων των χαρίτων της.

Κατ' αρχάς ο Λάσκαρης πρωτοτυπεί ως προς την ενότητα του προλόγου, καθώς, με το που ξεκινά τον λόγο του, αποφεύγει την όποια γενικόλογη εισαγωγή, αλλά αρχίζει να απαριθμεί συγκεκριμένους παράγοντες για τους οποίους η Νίκαια ευφραίνει την ψυχή όποιου την αντικρίζει. Δεν λέει για παράδειγμα, ούτε όπως ο Βησσαρίων στον λόγο για την Τραπεζούντα, ότι το εγκώμιο γράφτηκε από ευγνωμοσύνη του πολίτη προς την πατρίδα του, για όσα αυτή του προσφέρει, ούτε αναφέρεται στην ταπεινότητά και την αδυναμία του να εγκωμιάσει κάτι τόσο θαυμαστό, όπως κάνει ο Μετοχίτης στον *Νικαέα* ή ο Λιβάνιος στον *Αντιοχικόν*. Αντιθέτως μιλά ευθύς εξ αρχής στο ακροατήριό του για τους παράγοντες που προσδίδουν κάλλος στην πόλη του. Έτσι αναφέρει επιγραμματικά τα τείχη της, το μέγεθός της, τη θέση της, τους προμαχώνες και τους πύργους της, την καλή κατασκευή της, τα προϊόντα που παράγει και τέλος τους ίδιους τους κατοίκους της. Το ενδιαφέρον είναι ότι η προσέγγιση γίνεται από έξω από τα τείχη προς το εσωτερικό και από ψηλά προς τα χαμηλά. Έτσι δημιουργείται η αίσθηση στον ακροατή ότι πετάει πάνω από την πόλη και ότι σταδιακά προσγειώνεται σ' αυτή.

Κατά δεύτερον, έχει επιλέξει να απουσιάζουν εντελώς οι βασικές ενότητες της θέσεως, της φύσεως και του γένους της πόλης αναφέροντας μόνο επιγραμματικά την καλή της θέσιν και ενσωματώνοντας στην ενότητα της έκφρασεως ορισμένα στοιχεία της φύσεώς της, όπως τα μεταλλεία της, την πυκνή και σκιερή της βλάστηση, τους αμπελώνες της και τα πλούσια κοιτάσματά της σε νερό, καθώς η έκφρασις είναι μοιρασμένη σε δύο διακριτές ενότητες, μία που αφορά στο οικιστικό τοπίο (κεφ. 7) και μία που αφορά στο φυσικό τοπίο (κεφ. 8).

Τρίτον, από την ενότητα των *ἐπιτηδεύσεων* των κατοίκων ο Λάσκαρης επιλέγει να εγκωμιάσει από κοινού και μάλιστα με μεγάλη έμφαση τις δύο

μόνο από τις τέσσερις ομάδες *ἐπιτηδεύσεων* που προτείνει ο Μένανδρος, δηλαδή αυτή των *ἐπιστημῶν καὶ τῶν δυνάμεων*. Συγκεκριμένα από τις μενάνδρειες *ἐπιστήμες* εστιάζει κυρίως στη φιλοσοφία και δευτερευόντως στη μαθηματική και την ιατρική, ενώ από τις *κατὰ τὰς δυνάμεις ἐπιτηδεύσεις* εγκωμιάζει μόνο τη ρητορική και μάλιστα με εξίσου μεγάλη έμφαση με τη φιλοσοφία.

Τέταρτον, εισάγει στο κεντρικό σημείο του λόγου την έκφραση της πόλης, μολονότι στις οδηγίες του Μένανδρου για τους αυτοτελείς *laudes urbium* δεν περιλαμβάνόταν καθόλου το στοιχείο του κάλλους της εγκωμιαζόμενης πόλης⁸³⁸. Επιπλέον στους *πατρίους-χαριστηρίους*, όπου θα μπορούσε να ενταχθεί και ο λόγος του Λάσκαρη⁸³⁹, υποδεικνυόταν από τον Μένανδρο να τοποθετείται η περιγραφή της σχετικής πόλης στο τέλος του λόγου *μετὰ τὰς συγκρίσεις και πρὶν τοὺς ἐπιλόγους*⁸⁴⁰.

Πέμπτον, αντί για την αναμενόμενη σύγκρισιν με άλλες πόλεις ο λόγος κλείνει με την ενότητα των *πράξεων/ἐνεργημάτων* των κατοίκων της Νίκαιας και μάλιστα με αποκλειστικά τις πιο πρόσφατες *κατὰ τὴν ἀνδρείαν πράξεις* υπό την ηγεσία της καινούργιας δυναστείας των Λασκαρίδων και στο πλαίσιο της νεοσύστατης αυτοκρατορίας της Νίκαιας, που ιδρύθηκε με σκοπό τη θεσμική και γεωπολιτική αποκατάσταση της μετά το 1204 διαλυμένης βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αυτή η αρκετά ανορθόδοξη επιλογή για το πριν τον *ἐπίλογον* κλείσιμο του λόγου δεν σημαίνει ωστόσο ότι απουσιάζουν εντελώς οι *συγκρίσεις*. Αντιθέτως η Νίκαια συγκρίνεται με τη Βαβυλώνα και τις άλλες πόλεις της Ινδικής χερσονήσου αρχικά και με την Αθήνα στη συνέχεια με γνώμονα τον βαθμό και την ποιότητα της ανάπτυξης του *λογιότητος*, της *λογικῆς* και του *λόγου* των κατοίκων τους.

Ειδικότερα, στον αντισυμβατικό του πρόλογο ο Λάσκαρης αναλύει επιγραμματικά τους λόγους για τους οποίους η λογική παιδεία των κατοίκων μιας πόλης είναι υπέρτερη όλων των άλλων υλικών αγαθών. Έπειτα παρεμβάλλει ένα κομμάτι για τον ρόλο του συγκεκριμένου

⁸³⁸ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» το σχεδιάγραμμα στις σελ. 150-152.

⁸³⁹ Βλ. παραπάνω το υποκεφ. III.2.ii. «Χειρόγραφη παράδοση, εκδόσεις και χρόνος συγγραφής» τις σελ. 293-294.

⁸⁴⁰ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» τις σελ. 150-152.

εγκωμίου ως προς την αύξηση της σεμνοπρεπείας και ως προς την τόνωση της περιφανούς χαράκτηρα των κατοίκων και για τη σχέση αλληλεπίδρασης εγκωμίου και κατοίκων. Πρόκειται για το πλέον ενδεικτικό σημείο, προκειμένου να διαπιστώσει κανείς τη βαθύτερη σημασία του έργου αυτού του Λάσκαρη για τη διαμόρφωση της ταυτότητας και του συλλογικού «εγώ» των κατοίκων της νέας σχετικά πλην όμως φιλόδοξης αυτοκρατορίας της Νίκαιας.

Στα επόμενα τρία κεφάλαια ο ρήτορας με εμφανείς τις έντονα στωικές επιδράσεις στις θέσεις του κι ενώ εξακολουθεί να μην παρεκκλίνει επί της ουσίας από τις μενάνδρειες προδιαγραφές των εγκωμίων των πόλεων, αναλύει την έννοια της *λογιότητος*, δηλαδή της παιδείας των κατοίκων της πόλης σε συνάφεια με την καλλιέργεια της *λογικότητος/λογικῆς*, δηλαδή του ορθού λόγου, αλλά και με την τέχνη του λόγου, δηλαδή τη ρητορικήν. Όλα τα παραπάνω δε τα εντάσσει κάτω από την επίβλεψη του νοῦ-λόγου της πόλης⁸⁴¹, τον οποίο με τη βοήθεια και της αρχαίας αναλογίας κόσμος (μέγας κόσμος) - ἄνθρωπος (μικρός κόσμος)⁸⁴² τον ταυτίζει τελικά με τον χριστιανικό Θεό. Αυτόν, λέει ο Λάσκαρης, δεν τον γνώριζε η πόλη της Αθήνας, λόγω της ειδωλολατρίας που επικρατούσε σε αυτή, και ως εκ τούτου περιέπεσε στην ἀλογίαν⁸⁴³. Τη στωικού τύπου πόλιν - κόσμον της

⁸⁴¹ Βλ. Θεόδωρος Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 68-69, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 70: ἐγὼ δὲ καὶ νοῦν θεῖον εἶπω τὴν πόλιν, τοὺς ἀγαθοὺς ὑμᾶς πολιστὰς ἔχοντα ὥσπερ τινὰ διανοήματα εὐγενῆ ἀντιβαλλόμενα πρακτικῶς καὶ θεωρία μιγνύοντα πρᾶξιν καὶ βαθμίδας λόγου ἐν βαδίσματι καθαρῷ ἐπιβαίνοντα, καὶ ὁλοκλήρως ἐκ λογικῆς ἰσχύος αὐτὰ ἑαυτὰ κοσμοῦντα καὶ τὸν οἰκεῖον οἶονεῖ νοῦν τὴν πόλιν περιτειχίζοντα,

Θεόδωρος Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 76-78, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 71: οὕτω δὴ ἡ ὑμῶν πόλις βασιλὶς ὑπάρχουσα πόλεων καὶ ὥσπερ, τις εἶπη, τις νοῦς ὑμᾶς τοὺς τροφίμους ταύτης περιτειχίζουσα, [οἱ υπογραμμίσσεις εἶναι δικές μου]

⁸⁴² Βλ. Θεόδωρος Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 36-38, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 69: ἐπειδὴ γὰρ τὸν περιεκτικὸν τοῦτον δὴ κόσμον ὁ ‘μικρὸς κόσμος’ κοσμεῖ καὶ τῇ ἐκ τούτου ἐξερχομένη γνῶσει καὶ λογιότητι πάντα ῥυθμίζεται καὶ στηρίζεται,

Θεόδωρος Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 43-47, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 69-70: κόσμος καὶ γὰρ πόλεως οὐδέν ἐστιν ἕτερον, ἢ ἄνδρες σεμνοπρεπεῖς, λόγω καλλωπιζόμενοι καὶ ἐπιστήμη φιλοσοφίας καὶ ἑαυτοὺς καὶ τὴν πόλιν καλλωπίζοντες καὶ δοξάζοντες. [οἱ υπογραμμίσσεις εἶναι δικές μου]

Για την έννοια του μικροῦ κόσμου στην αρχαιότητα βλ. παρακάτω τις σελ. 436-437 και τις σημ. 1009 και 1010.

⁸⁴³ Βλ. Θεόδωρος Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 107-109, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 72: λόγου γὰρ εὐμοιροῦντες ἐλάτρευσαν ἀλόγως εἰς αἰσχύνην τοῦ λόγου τοῦ

ενότητας των *ἐπιτηδεύσεων*, και τον κυρίαρχο σε αυτή *θεῖον νοῦν*, που παραπέμπει στον *στωικό Λόγον* και συνδέεται έτσι με τη *λογιότητα* και τη *λογικὴν παιδεία* των κατοίκων, που εγκωμιάζεται στην πρώτη ενότητα, θα την επαναπροσδιορίσει ο Λάσκαρης στις επόμενες ενότητες της *ἐκφράσεως* και των *κατὰ τὴν ἀνδρείαν πράξεων* των κατοίκων. Εκεί την αποκαλεί *ἀμεσα* πια ως *πόλιν τοῦ Θεοῦ* ελαχιστοποιώντας έτσι την περίπτωση να δοθεί η εντύπωση ότι με αφορμή την εξύμνηση της όχι πάντα χριστιανικά προσανατολισμένης φιλοσοφίας ο λόγος απομακρύνεται από τα χριστιανικά ιδεώδη⁸⁴⁴.

Στο πέμπτο κατά σειρά κεφάλαιο παραδέχεται ο Λάσκαρης ότι στάθηκε περισσότερο στους κατοίκους της Νίκαιας και την παιδεία στη πόλη και λιγότερο στις άλλες της χάρεις⁸⁴⁵. Αυτές τις εγκωμιάζει μέσα από μία αρκετά εκτενή αναλογικά με το σύνολο του λόγου *ἐκφρασιν*, η οποία εισάγεται μέσω του κεφ. 6 και του τρίτου στη σειρά εγκωμίου της *λογιότητας* και της *λογικότητος* των κατοίκων της Νίκαιας, που έκαναν τον ρήτορα να παρακάμψει την εξωτερική της εμφάνιση και να περάσει κατευθείαν στο εγκώμιο των κατοίκων της, παραμένοντας έτσι πιστός στη βασική διάθεση των μέχρι τότε αυτοκρατόρων της Νίκαιας να αρκούνται στα λίγα αγαθά υλικά.

Η *ἐκφρασις* στο κύριο τμήμα της (κεφ. 7 και 8) θυμίζει αρκετά την αντίστοιχη *ἐκφρασιν-locus amoenus* της Αντιόχειας στον λόγο του Λιβάνιου εξαιτίας του στοιχείου της πολυαισθητικότητας, που κορυφώνεται με τη

διδασκτοῦ τοῖς ἀλόγοις, τὸ μέγα τῆς ἀλογίας νοσήσαντες νόσημα. [οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου]

⁸⁴⁴ Βλ. Θεόδωρος Λάσκαρης, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 202-207, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 76: *ναοὺς τε περικαλλεῖς σεμνεῖά τε ἀγλαὰ κἀντεῦθεν θεάσεται ἄπειρα, ἐξ ὧν εἰς πλεῖονα τὸν αὐτοῦ νοῦν θεωρίαν ἀναγαγὼν, πόλιν εἶπη ταύτη θεοῦ, ἀγγέλους ἐκ τῆς πρώτης ὑπεροχῆς βλέπων ἀνερχομένους τε καὶ κατερχομένους ἐν ταύτῃ καὶ ἐκπληροῦντας τὰ προσταττόμενα τοὺς εὐσεβεῖς βασιλέας αὐτῆς*.

Θεόδωρος Λάσκαρης, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 248, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 78: *Ἀλλ' ὦ πόλις θεοῦ* -δεῖ με γὰρ οὕτω καλεῖν σε οὐχ ἄπαξ, ἀλλὰ συχνάκις διὰ τὰ τῶν σῶν χαρίτων ἐπεντρυφήματα -, [οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου]

⁸⁴⁵ Βλ. Θεόδωρος Λάσκαρης, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 148-152, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 74: *ἐγὼ δε τῇ πολλαχῶς ὕμνουμένη τῆς πόλεως καλλονῇ τῷ λόγῳ τούτῳ τῷ χθαμαλῷ ἐκτραπεῖς καὶ τοῦ καθήκοντος ἐπιλαθόμενος τῆς ὀργῆς, καὶ ὁ πόλιν βουλόμενος ἐξιστορεῖν παριδὼν, ἐπὶ τῶν πολιτῶν ὄρμησα τὰ ἐγκώμια*.

φράση «ίλαρυνθῇ πάντα τὰ αἰσθητήρια»⁸⁴⁶, αλλά και εξαιτίας της έμφασης που δίνεται στα πλούσια αποθέματα νερού της πόλης⁸⁴⁷. Επιπλέον εντυπωσιάζει για την αμεσότητά της η δήλωση του Λάσκαρη ότι μολονότι προτιμά να εκθειάζει τη λογιότητα και τη λογική παιδεία των κατοίκων της πόλης του παρά τα στοιχεία της πολυτέλειας και της τρυφής που υπάρχουν σε αυτή, εντούτοις είναι σε θέση να εγκωμιάζει εξίσου και με μεγάλη αμεσότητα και τα τελευταία, όπως φαίνεται από τη σχετική ιδιαίτερος γλαφυρή εισαγωγική φράση με την οποία ανοίγει το κεφάλαιο της ενότητας της έκφρασεως⁸⁴⁸. Το συγκεκριμένο δε απόσπασμα του λόγου του Λάσκαρη, όπου ο ρήτορας δηλώνει ότι μπορεί εξίσου εύκολα να περνάει από την παιδείαν και τον λόγον στην ὥδην ἡδονῆς και στο να βαδίζει ὑλικῶς εἰς ἐγκώμια τροφῶν καὶ τρυφῶν, θα μπορούσε και να ερμηνευθεί και ως έμμεση δήλωση του ρήτορα για την επιλογή του να διάγει βίον μέτριον,

⁸⁴⁶ Βλ. Θεόδωρος Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 194-197, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 76: προσεγγίζων δέ, διανοήσεται εἶναι παράδεισον ἐκ τῆς ἐξερχομένης ὁδμῆς, καλλίστης γε οὔσης καὶ εὐφραντῆς. ἐκεῖθεν δ' αὖ αὐτῇ πλησιέστερον βαδίσας καὶ ξυντυχῶν, ἱλαρυνθῇ πάντα τὰ αἰσθητήρια. [η υπογράμμιση είναι δική μου]

⁸⁴⁷ Βλ. Θεόδωρος Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 181-183, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 75: βαδιούμαι τῷ νοῖ καὶ ποτίμους πηγὰς διειδέστατα βλυζούσας ὕδατα εἰς τὴν Νικαέων πόλιν.

Θεόδωρος Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 224-229, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 77: Ἄλλ' εἵπερ ἐρεῖ τις ἕτερος τρυφῆς ἐραστής· "Μετάδος τῶν χαρίτων ταύτης κάμοι· ἡδυνθῆναι μάλα καὶ γὰρ ἐκ ταύτης θέλω τὰ αἰσθητήρια", οὐ παρίδω αὐτόν, τῶν τε ὕδατων αὐτῆς ὕδωρ ἀναλαβόμενος ἐκπλυνῶ τῆς αἰσχύνης αὐτόν, καὶ κορεσθῆναι προτρέψω καὶ ἀφιλοσόφως κατατρυφήσαι τοῦτον τῆς ἡδονῆς.

Θεόδωρος Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 232-239, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 78: γύρωθεν γὰρ ταύτης καὶ πάλιν ἐρῶ φυτὰ ὠραιότατα, ἀμπελῶνες ὑπὲρ τὸν ὄν οἶδεν ἢ φύσις ἀριθμὸν ἀριθμεῖν, ὕδατα βρύοντα, ῥαδίως μὲν περαιούμενα εὐοχέτευτά τε τῇ τοῦ ὀχυρώματος ἐν καιρῷ ἀνοικοδομῇ, ποτίμά τε αὐθις καὶ διειδέστατα, ὑπὲρ κεφαλῆς ἔκβλυσιν σχόντα μὲν, κύκλω δὲ διόλου τὴν πόλιν περιρραντίζοντα. οὐ πώποτε αὐτόχθων ἀνὴρ ἄλλου ὕδασιν ἐντρυφήσειεν· ἕκαστος γὰρ οἴκοθεν ἔχει πηγὴν.

[οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου]

⁸⁴⁸ Βλ. Θεόδωρος Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 170-181, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 75: εἰ δέ τις ἀγροικικῇ μοι βοήσῃ· "Πάριδε λόγον τοῦ ἐξυμνεῖν καὶ πόρρω πέμψον παιδείαν καὶ μετὰστρεψον τὸν αὐλόν, καὶ ταῖς τοῦ λόγου χορδαῖς ἔνθεες ὥδην ἡδονῆς ὑλικῶς τε βάδισον εἰς ἐγκώμια τροφῶν καὶ τρυφῶν, ἐπειδὴ, ὡς ὀρεῖς, συρρέει πλήθος πολὺ βουλομένων μᾶλλον τρυφᾶν ἐξ ὧν εὐφραίνονται οἱ πολλοί, ἢ λόγῳ κατ' ἥθος κοσμεῖσθαι καὶ σεμνύνεσθαι τὰς ψυχάς", πεισθῶ τῷ λόγῳ τοῦ λέξαντος. ὅθεν καὶ τῶν τῶν ἐμψύχων καὶ λογικῶν φυτηκομιῶν φυτῶν ἀποχωρήσας, εὐθὺς πορεύσομαι ὡς τρυγῶν πετεροκροτήσας εἰς ἄλση Χαρίτων καὶ πανταχόσε διαδραμοῦσα καὶ κύκλωσε κόσμον ὅλον ἀναπολήσασα.

[οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου]

δηλαδή μία ζωή που συνδύαζε τις έντονα πνευματικές αναζητήσεις του βίου θεωρητικοῦ και τις καθημερινές πρακτικές ενασχολήσεις του βίου πολιτικοῦ, όπως έκαναν άλλωστε αρκετοί λόγιοι της παλαιολόγειας περιόδου με κυριότερο τον Θεόδωρο Μετοχίτη.

Τέλος, ο Λάσκαρης κλείνει τον λόγο του με ένα είδος αναδρομής στην πιο πρόσφατη λαμπρή ιστορία της Νίκαιας στα κεφάλαια 9 και 10, όπου χρησιμοποιεί τρεις παραστατικές μεταφορές. Πρώτον, τη Νίκαια που είναι σαν το αίμα που θέρμανε το παγωμένο σώμα της αυτοκρατορίας και με αυτό τον τρόπο αντικατοπτρίζει το ενδιαφέρον των λογίων της εποχής του Λάσκαρη για τις φυσικές επιστήμες και ειδικά για την ιατρική. Δεύτερον, τη Νίκαια που είναι σαν νύφη που προσφέρεται στον Ιωάννη Βατάτζη, για να διαπρέψουν μαζί ενάντια στους Πέρσες. Τρίτον, τη Νίκαια που είναι η στοργική τροφός των κατοίκων της αυτοκρατορίας, που έμειναν ορφανοί από πρωτεύουσα μετά το 1204.

Οι παραπάνω παρεκκλίσεις του Λάσκαρη από το παραδοσιακό δομικό σχήμα των εγκωμίων πόλεων, όπως αυτό διαμορφώθηκε στην ύστερη αρχαιότητα, δίνουν στον λόγο ιδιαίτερο χαρακτήρα και έχει ενδιαφέρον να τις εξετάσουμε. Τα ερωτήματα είναι αρκετά: γιατί ο Λάσκαρης δεν αναφέρεται καθόλου σε θέματα όπως το κλίμα της Νίκαιας, τη θέση της σε σχέση με τη θάλασσα ή με την ενδοχώρα, τη φύση που την περιβάλλει, τα προϊόντα που παράγει ή την παλαιότερη ιστορία της; Γιατί, ενώ στην αρχή βάζει τον ακροατή στη θέση του πανεπόπτη, που βλέπει την πόλη από ψηλά, άρα και συνολικά, αμέσως μετά του περιορίζει το οπτικό πεδίο στους κατοίκους και μάλιστα στενά στην πνευματική τους καλλιέργεια; Γιατί επιλέγει ένα είδος ανισορροπίας στον λόγο δίνοντας τόση έμφαση στη ρητορική παιδεία και τον λόγον, τη λογιότητα και τη λογικότητα/λογικὴν των κατοίκων;

Μία πιθανή απάντηση είναι ότι, όπως σε κάθε λόγο ο συγγραφέας βάζει αναπόφευκτα το προσωπικό του στοιχείο, έτσι και εδώ ο Λάσκαρης δεν επρόκειτο να περιοριστεί σε ένα τυπικό εγκώμιο της Νίκαιας, αλλά αναγκαστικά θα εστίαζε τον λόγο του στα σημεία τα σημαντικά για αυτόν. Και αυτό που φαίνεται να τον ενδιαφέρει περισσότερο είναι να τονίσει την υπερηφάνεια του για την πλούσια πνευματική ζωή της Νίκαιας, τμήμα της οποίας ήταν και ο ίδιος. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Λάσκαρης είχε από πολύ νέος έναν σπουδαίο δάσκαλο, τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, ο οποίος ήταν

και ο σημαντικότερος λόγιος της εποχής του και ο οποίος είχε επίσης σπουδάσει στη Νίκαια. Επίσης ο ίδιος ο Λάσκαρης άφησε πίσω του σημαντικό συγγραφικό έργο και η σύντομη τετραετής αυτοκρατορική του θητεία χαρακτηρίστηκε από την έμφαση που έδωσε στην καλλιέργεια των γραμμάτων.

Μία άλλη πιθανή αιτία για την κάπως ιδιάζουσα επιλογή των θεμάτων είναι ότι για τα συγκεκριμένα ζητήματα ο Λάσκαρης είχε περισσότερα πράγματα να αναφέρει. Με άλλα λόγια η Νίκαια ούτε είχε κάποια τόσο σημαντική ιστορική διαδρομή πίσω της, ούτε ήταν τόσο μεγάλη, ούτε είχε ιδιαίτερη οικιστική ανάπτυξη ανάλογη με αυτήν της Κωνσταντινούπολης ή της Θεσσαλονίκης του 13^{ου} αι. Από την άλλη είχε καταβληθεί περισσή προσπάθεια από τους αυτοκράτορες Θεόδωρο Α' Λάσκαρη και Ιωάννη Γ' Βατάτζη προκειμένου να παρέχεται η εγκύκλιος αλλά και η ανώτερη παιδεία τόσο στους εκπατρισμένους Κωνσταντινουπολίτες όσο και στους γηγενείς κατοίκους του νέου αυτού πολιτικού κέντρου της διαμελισμένης αυτοκρατορίας. Επίσης φαίνεται ότι ήταν στόχος των δύο αυτών αυτοκρατόρων να γίνει η Νίκαια πνευματικός πόλος έλξης για όλη την ανατολική Μεσόγειο. Ήταν ένας στόχος, τον οποίο ξεκίνησαν να υλοποιούν, αλλά η προσπάθειά τους δεν συνεχίστηκε λόγω της επανάκτησης της Κωνσταντινούπολης το 1261.

Τέλος, μία τρίτη συμπληρωματική εκδοχή για τα *sui generis* στοιχεία της δομής και του περιεχομένου του εγκωμίου της Νίκαιας μπορεί να είναι το ότι ο λόγος γράφτηκε ουσιαστικά κατά παραγγελία από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Γ' Βατάτζη και πατέρα του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη, με σκοπό να εκφωνηθεί δημόσια και να παρουσιαστεί ενώπιον του ακροατηρίου το συγκεκριμένο πρόγραμμα αναμόρφωσης και αναβάθμισης της παιδείας των κατοίκων της Νίκαιας και της δημιουργίας ενός ισχυρού πνευματικού κέντρου στην ευρύτερη περιοχή και κατ' επέκταση της ενίσχυσης της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Επομένως ο νεαρός συντάκτης του λόγου ώφειλε να προσαρμόσει τις θεωρητικές οδηγίες και τα αρχαία πρότυπα των εγκωμίων πόλεων στα δεδομένα και τις απαιτήσεις του παραγγελιοδότη του.

Επίσης έχει ενδιαφέρον ότι ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, προκειμένου να τονίσει στον λόγο του τα όσα τον ενδιαφέρουν, εκτός από την ανισορροπία που προκαλεί στην ανάπτυξη των επιμέρους θεμάτων κάνει και ένα είδος

αναδιάταξης: την παιδεία και τα ἐπιτηδεύματα των κατοίκων, που στην πρώτη πραγματεία του ο Μένανδρος Ι προτείνει να ακολουθούν τα εξωτερικά χαρακτηριστικά ή αλλιώς την όψη της πόλης που εγκωμιάζεται, με σκοπό να τηρείται η πλατωνικού τύπου εμβάθυνση από τα εξωτερικά στα εσωτερικά πνευματικά-ψυχικά αγαθά των κατοίκων της πόλης⁸⁴⁹, ο Λάσκαρης τα εξυμνεί στην αρχή, ενώ παρεμβάλλει σύντομα το κομμάτι για τα εξωτερικά της χαρακτηριστικά, δηλαδή την πλούσια βλάστηση, τα μοναστήρια, τα τείχη, τις καλλιέργειες και τα νερά για να καταλήξει τελικά στις κατὰ τὴν ἀνδρείαν πράξεις των κατοίκων και την πολύ πρόσφατη ιστορία της Νίκαιας, αφήνοντας εντελώς έξω τα κομμάτια που αφορούν στο κλίμα, τη θέση, τη γύρω περιοχή και τη λίμνη, όπως και την ίδρυση, δηλαδή το γένος της πόλης.

Στο κείμενο του Λάσκαρη δίνεται η πρωτοκαθεδρία, πρώτον, στη λογιότητα, τη λογικότητα και τη λογικὴν ψυχὴν της πόλης της Νίκαιας, που αναφέρονται 8 φορές, δεύτερον, στον λόγον με την έννοια της «λογικής» και του «ορθού λόγου», που αναφέρεται 24 φορές, αλλά και στον ὄρο ἄλογος και τα παράγωγά του που αναφέρονται άλλες 3 φορές σε σχέση με την ασταθή πορεία που κράτησαν οι κάτοικοι της Αθήνας, τρίτον, στους ὄρους παιδεία, λογικὴ παιδεία, μαθήματα, διανοήματα, σοφία, φιλοσοφία, ἐπιστήμη, ῥητορεύω, μαθηματικὴ και ἰατρικὴ και κάποια παράγωγά τους, τα οποία απαντούν 23 φορές στο κείμενο, ενώ, τέλος, εντυπωσιακή είναι και η ενάργεια με την οποία δίνεται η ιατρικὴν χαρακτήρα παρομοίωση της Νίκαιας με αἷμα και της αυτοκρατορίας με σώμα αποστερημένο από το αἷμα, το οποίο επανέρχεται στη ζωή χάρι στην αιμοδοτρία πόλη.

Από την άλλη βλέπουμε να είναι πολύ πιο περιορισμένη η αναφορά στους θεολογικούς-χριστιανικούς ὄρους θεῖος, ἀθεΐα, θεογνωσία, εὐαγγελικός, ἀποστολικός, πατρικός, θεηγορία, δόγματα, εἰς Χριστόν, εὐσέβεια, χάρις, εὐσεβής, ἄγγελοι, που απαντούν μόλις 21 φορές στο σύνολό τους και που δεν συνοδεύονται από την αναμενόμενη αναφορά στη συμβολή της Νίκαιας στη δογματική στερέωση του χριστιανισμού χάρι στις δύο οικουμενικές συνόδους που διεξήχθησαν σε αυτή. Η ανισορροπία αυτή που δεν προσπαθεί ο Λάσκαρης να τη διορθώσει, τουναντίον έχει κανείς

⁸⁴⁹ Βλ. παραπάνω το υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» και ειδικά το σχεδιάγραμμα στις σελ. 151-153.

την αίσθηση ότι αποτελεί ζητούμενο σε όλη την έκταση του λόγου, δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί μία ακόμα ένδειξη για το ότι πράγματι ο ένας και ίσως και ο σπουδαιότερος θεματολογικός άξονας πάνω στον οποίο δομείται ο λόγος είναι η θύραθεν κλασική παιδεία με τον *λόγον*, τη λογιότητα, δηλαδή τη μελέτη των αρχαίων κειμένων, και τη φιλοσοφία να βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του νεαρού λόγιου συμβασιλέα και μελλοντικού αυτοκράτορα μίας αυτοκρατορίας που έμεινε γνωστή ανά τους αιώνες για την πνευματική της ανάπτυξη.

Διαχωρίζει, λοιπόν, ο Λάσκαρης με σαφήνεια τη στάση του από τη μέχρι τότε γνωστή παράδοση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων και πρωτοτυπεί και σε άλλα σημεία του λόγου, όπως για παράδειγμα στο ότι δεν εγκωμιάζει κάθε στοιχείο της πόλης ξεχωριστά με γνώμονα την απόλαυση και την ωφέλεια που αυτό προσφέρει, όπως επιτάσσεται από τη μενάνδρεια φράση «ἕκαστον καὶ πρὸς ἡδονὴν καὶ πρὸς ὠφέλειαν»⁸⁵⁰.

Από την άλλη επιλέγει να προβάλλει τα αντιτιθέμενα αυτά στοιχεία της ἡδονῆς και της ὠφέλειας πάνω στον τριπλό άξονα που έχει χτίσει τη δομή του συνόλου του λόγου του. Αφενός, λοιπόν, με ρητό και έντονο τρόπο προβάλλει το στοιχείο της ἡδονῆς πάνω στην ενότητα της ειδυλλιακής περιγραφής χρησιμοποιώντας τόσο την ίδια τη λέξη ἡδονή και το ρήμα ἡδύνω όσο και τους ακόλουθους και συναφείς ως προς τη σημασία όρους: *τρυφή, τρυφάω, εὐφραίνομαι, ποθῶ, χάρις, τερπνότης, κάλλιστος, εὐφραντός, ἰλαρύνομαι, πόλις Χαρίτων, γῆ μακάρων, ὠραιότης, κατατρυφάω, ἐντρυφάω, ἐπευφραίνομαι και ἐπεντρυφήματα*. Αφετέρου προβάλλει την ὠφέλειαν στο σύνολο των δύο ενοτήτων που περιβάλλουν την ενότητα της περιγραφής, δηλαδή την ενότητα για τις κατὰ τὰς ἐπιστήμας και τὰς δυνάμεις ἐπιτηδεύσεις και την ενότητα για τις κατὰ τὴν ἀνδρείαν πράξεις.

Επίσης πρωτοτυπεί και ως προς το ότι στην αρχή του λόγου αναφέρει ότι πολλές πόλεις φημίζονται για τον πλούτο, την πολυτέλεια, για τα προϊόντα που παράγουν ή που εισάγουν από αλλού⁸⁵¹ κι ότι αυτά όλα όμως

⁸⁵⁰ Το ζεύγος ἡδονή-ὠφέλεια απαντά 5 φορές στο πρώτο βιβλίο που αποδίδεται στον Μένανδρο με τίτλο *Διαίρεσις ἐπιδεικτικῶν*, ενώ στο ίδιο βιβλίο υπάρχει και ένα ακόμη σχετικό χωρίο με το ζεύγος ἡδονή-ἀσφάλεια.

⁸⁵¹ Βλ. Θεόδωρος Λάσκαρης, *Εγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 20-26, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 68-69: *ὅτι μὲν γὰρ πολλαὶ πόλεις βρίθουσι χαρισμάτων ὀλβιότητι παμπληθῶς, καὶ κοσμούμεναι μύρων πολυτελεία, καὶ ταῖς ἐκ γύρωθεν καλλωπιζόμεναι τῶν ὧν ἔτυχον*

δεν αξίζουν τίποτα, αν δεν συνδυάζονται με τη λογικότητα, τη μόρφωση δηλαδή και την παιδεία των κατοίκων. Κι ενώ η συνήθης πρακτική στα εγκώμια πόλεων ήταν τα μειονεκτικά στοιχεία των άλλων πόλεων να χρησιμοποιούνται προς όφελος της πόλης που επαινείται, εδώ ο Λάσκαρης επιλέγει να κάνει το αντίθετο, παρουσιάζοντας ως ελαττώματα τα προτερήματα των άλλων εφάμιλλων πόλεων.

Τέλος, δύο ακόμα αντισυμβατικά και πρωτότυπα στοιχεία του λόγου είναι η εικόνα του νεκρού σώματος μιας πόλης που ευωδιάζει από τα μύρα και είναι στολισμένο με κακότεχνους θριγκούς, την οποία ο Λάσκαρης τη χρησιμοποιεί για τη νεκρή πνευματικά Βαβυλώνα⁸⁵², καθώς και ο φανταστικός συνομιλητής, που εισάγεται έντεχνα στην αρχή του τρίτου, του έκτου και του έβδομου κεφαλαίου⁸⁵³, προκειμένου να προσδώσει ζωντάνια και παραστατικότητα στον λόγο ενισχύοντας έτσι την πεποίθηση ότι ο λόγος για τη Νίκαια γράφτηκε από τον Λάσκαρη για να εκφωνηθεί δημοσίως.

Πάντως γεγονός παραμένει ότι ο Λάσκαρης με τον λόγο του αυτό συνέβαλε κατά πολύ στην τόνωση της αυτοπεποίθησης του ακροατηρίου του σε μία ιδιαίτερα κρίσιμη για την εναπομείνασα αυτοκρατορία εποχή. Με τον τίτλο *ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν*, με την επιλογή των όρων *μεγαλόπολις, πόλις πόλεων, βασιλὶς βασιλίδων, μεγαλώννμος*, που αντιστοιχούσαν μέχρι τότε μόνο στην Κωνσταντινούπολη⁸⁵⁴, αλλά και με την απόδοση του 1/3 περίπου του λόγου του στις κατά τὴν ἀνδρείαν πράξεις του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη και του Γεωργίου Γ΄ Βατάτζη ο μέλλοντικός αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης ενίσχυσε μέσω της ρητορικής

τυχικῶς ἐπιδόσεων τόπον, καὶ ταῖς ἐκ πλοίων ποικίλαις συνεισφοραῖς τὰς ἀρχοντικὰς συνεισφοράς βρύνουσαι, ἀληθὲς ὁμοῦ τε καὶ πρόδηλον.

⁸⁵² Βλ. Θεόδωρος Λάσκαρης, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 38-41, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 69: ἐν ταύτῃ δὲ τὰ μὲν μύρα καὶ ἃ προείπομεν βοίθουσι παμπληθῶς, λόγος δὲ οὐκ ἀνθεῖ καὶ παιδεία οὐκ ἐγχορεύει καὶ φιλοσοφία οὐ περιέχει, συμβαίνει νεκρὰν εἶναι αὐτήν.

⁸⁵³ Βλ. Θεόδωρος Λάσκαρης, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 90-92, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 71: Ἀλλ' εἶπη τις καὶ τὰς Ἀθήνας ποτὲ ἀκμαζούσας τῷ λόγῳ καὶ τῇ παιδείᾳ σεμννομένας

Θεόδωρος Λάσκαρης, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 170-171, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 75: Εἰ δέ τις ἀγροικικὴ μοι βοήσῃ.

Θεόδωρος Λάσκαρης, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν*, 224, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 77: Ἀλλ' εἵπερ ἐρεῖ τις ἕτερος τρυφῆς ἐραστής· [οἱ υπογραμμίσεις εἶναι δικές μου]

⁸⁵⁴ Βλ. A. Rhoby, Die byzantinischen Epitheta Nikaias, *Byzantinoslavica* 62 (2004), 207-216.

προπαγάνδας και μέσω του είδους του εγκωμίου τις προσπάθειες που καταβάλλονταν από το 1204 και εξής από τους προκατόχους του για τη θεσμική κατοχύρωση του κράτους της Νίκαιας ως νόμιμου συνεχιστή του διαμελισμένου Βυζαντίου και για τον εξοβελισμό της απειλής των ανταγωνιστικών κρατών της Ηπείρου και της Τραπεζούντας.

III.3. Θεόδωρου Μετοχίτου, Νικαεύς

III.3.i. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης και η εποχή του

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης ήταν ένας υψηλός αξιωματούχος του Βυζαντινού κράτους των αρχών του 14^{ου} αι. καθώς και ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της πρώιμης Παλαιολόγειας αναγέννησης, της σύντομης μεν πλούσιας δε πνευματικής και καλλιτεχνικής κίνησης, που εκδηλώθηκε κυρίως στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας από τους Βυζαντινούς το 1261⁸⁵⁵.

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης γεννήθηκε γύρω στο 1270 στην Κωνσταντινούπολη. Από δεκατριών έως είκοσι χρονών έζησε στη Νίκαια της Βιθυνίας, όπου και μετέβη μαζί με την οικογένειά του λόγω της δυσμένειας στην οποία είχε πέσει ο φιλοενωτικός ανώτερος αξιωματούχος πατέρας του, Γεώργιος, κατά την περίοδο της βασιλείας τους αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282). Η επάνοδός του στην Κωνσταντινούπολη σχετίστηκε αφενός με την περάτωση των εγκύκλιων σπουδών του και αφετέρου με το ότι μάλλον χάρη και στον εγκωμιαστικό λόγο που εκφώνησε για τη Νίκαια το 1290 ενώπιον του Ανδρόνικου Β΄ (1282-1328) κέρδισε την εκτίμηση του τελευταίου και προσελήφθη στην αυτοκρατορική αυλή αρχικά ως μέλος της συγκλήτου, στη συνέχεια ως λογοθέτης τῶν ἀγγελῶν και έπειτα ως λογοθέτης τῶν οἰκειακῶν⁸⁵⁶.

⁸⁵⁵ Βλ. N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London 1968, 229-264, I. Ševčenko, *The Palaiologan Renaissance*, στο: Treadgold, *Renaissances*, 144-171 και E. Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261 - c. 1360)* [Medieval Mediterranean, 27], Leiden - Boston - Cologne, 2000.

⁸⁵⁶ Για τη ζωή του Θεόδωρου Μετοχίτη βλ. PLP, VII, 17982, ODB II, 1357-1358 και E. de Vries-van der Velden, *Théodore Métochites, une réévaluation*, Amsterdam, 1987, ενώ για το συνολικό πνευματικό εκτόπισμα του Θεόδωρου Μετοχίτη στο πλαίσιο της Παλαιολόγειας

Στη συνέχεια και αφού διεκπεραίωσε με επιτυχία δύσκολες διπλωματικές αποστολές στην Κιλικία, τη Σερβία και τη Θεσσαλονίκη, ο Θεόδωρος Μετοχίτης επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη το 1305, όπου και ανέλαβε το αξίωμα του λογοθέτου τοῦ γενικοῦ. Το 1315 απέσπασε το αξίωμα του μεσάζοντος από τον επίσης υψηλότατης μόρφωσης Νικηφόρο Χούμνο, ενώ το 1321 έφτασε στο υψηλότερο στάδιο της ιεραρχίας, δηλαδή στο αξίωμα του μεγάλου λογοθέτου.

Όμως η καθαίρεση του Ανδρόνικου Β΄ λίγα χρόνια αργότερα, το 1328, από τον φιλόδοξο εγγονό του Ανδρόνικο Γ΄, ο οποίος προσπάθησε με κάθε τρόπο να απομακρύνει όσους είχαν υποστηρίξει τον προκάτοχό του, είχε σαν αποτέλεσμα τη δήμευση της περιουσίας και της βιβλιοθήκης του Θεόδωρου Μετοχίτη καθώς και την εξορία του στο Διδυμότειχο. Από εκεί του επιτράπη να γυρίσει ως μοναχός Θεόληπτος το 1331 στην Κωνσταντινούπολη, όπου και πέρασε τα δύο τελευταία χρόνια της ζωής του απομονωμένος στη μονή της Χώρας.

Το λαμπρό αυτό μοναστήρι αποτελεί το σημαντικότερο σωζόμενο μνημείο της εποχής των Παλαιολόγων και πρόκειται αναμφίβολα για τον χώρο με τον οποίο ταύτισε την ύπαρξή του ο Θεόδωρος Μετοχίτης⁸⁵⁷. Λόγω των καταστροφών του 1204 αλλά και λόγω της γενικότερης ανέχειας που ακολούθησε τη λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, η μονή της Χώρας ήταν σε κακή κατάσταση, όταν ο Μετοχίτης ανέλαβε την

αναγέννησης βλ. κυρίως I. Ševčenko, Theodore Metochites, the Chora and the Intellectual Trends of his Time, στο: P.A. Underwood (εκδ.), *The Kariye Djami, vol. 4: Studies in the Art of the Kariye Djami and its Intellectual Background* [Bollingen Series, 70], Princeton NJ 1975, 19-91, όπου για την πρώιμη ανέλιξή του στην κρατική ιεραρχία βλ. το χαρακτηριστικό σχόλιο του I. Ševčenko στη σελ. 26: «The impossible had happened». Επρόκειτο για μία ιδιαίτερος προνομιακή μεταχείριση του νεαρού Μετοχίτη, η οποία ενδεχομένως να οφειλόταν και στη διάθεση του Ανδρόνικου Β΄ να ενισχύσει τη συναίνεση στη διχασμένη κοινωνία της Κωνσταντινούπολης μετά την αποκήρυξη από τον ίδιο της βραχύβιας ένωσης των εκκλησιών του συνεδρίου της Λυών (1274-1282). Βλ. N. Gaul, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik: Studien zum Humanismus urbaner Eliten der frühen Palaiologenzeit*, Wiesbaden 2011, 52 σημ. 150.

⁸⁵⁷ Βλ. τα ποιήματα I, II, IV, XVII, XVIII, XIX, στο: *Theodori Metochitae Carmina*, Ioannis Polemis (εκδ.) [Corpus Christianorum Series Graeca, 83], Turnhout 2015, M. Hinterberger, Studien zu Theodoros Metochites. *Gedicht I - Des Meeres und des Lebens Wellen - Die Angst vor dem Neid - Die autobiographischen Texte - Sprache*, JÖB 51 (2001), 285-319, 289-232, 293 και M. Featherstone, Metochites's Poems and the Chora, στο: H. A. Klein - R. G. Ousterhout - B. Pitarakis (εκδ.), *Kariye Camisi, Yeniden / The Kariye Camii Reconsidered*, Istanbul 2011, 179-203.

ανακαίνισή της το 1315 περίπου⁸⁵⁸. Ως λογοθέτης του γενικού αρχικά και ως μεσάζων στη συνέχεια, αλλά και ως ο πιο εύρωστος και ο πιο ισχυρός άνδρας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας εκείνη την εποχή μετά τον Ανδρόνικο Β΄, ο Θεόδωρος Μετοχίτης αποδείχθηκε ότι ήταν ο ιδανικός άνθρωπος για να επωμιστεί την πατρωνία του πολυδάπανου αυτού έργου. Η αναστήλωση και η ανακαίνιση-διακόσμηση της μονής ολοκληρώθηκαν το 1321, αφού όπως όλα δείχνουν, είχε συμβάλει προσωπικά ο ίδιος ο Μετοχίτης στη σύλληψη και εφαρμογή του μοναδικής αισθητικής και πρωτοτυπίας εικονογραφικού προγράμματος του καθολικού της μονής⁸⁵⁹.

Μετά την ανακαίνιση της μονής της Χώρας το δεύτερο σπουδαιότερο έργο του Μετοχίτη ήταν ότι με την ιδιότητά του ως ενός από τους πιο ευρυμαθείς λογίους των αρχών του 14^{ου} αι. μπόρεσε να εξασφαλίσει τόσο μεγάλο αριθμό χειρογράφων για τη βιβλιοθήκη της μονής της Χώρας, ώστε η τελευταία έφτασε μέσα σε λίγα χρόνια να ξεπεράσει το σύνολο όλων των μοναστικών βιβλιοθηκών της πρωτεύουσας. Και έτσι μέσα στο ιδανικό περιβάλλον της αγαπημένης του βιβλιοθήκης ο ίδιος ο Μετοχίτης παρά τις

⁸⁵⁸ Βλ. V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel, 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 1], Wiesbaden 1994, 20-25.

⁸⁵⁹ Για τα ψηφιδωτά και για τις τοιχογραφίες οι πιο αντιπροσωπευτικές μελέτες είναι αυτές του O. Demus, *The Style of the Kariye Djami and its Place in the Development of Palaeologan Art*, στο: Underwood, *Kariye*, 107-60, R. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul* [Dumbarton Oaks Studies 25], Washington D.C. 1987, του ίδιου, *The Art of the Kariye Camii*, London-Istanbul 2002 και του ίδιου: *The Kariye Camii: An Introduction*, στο: H. Klein - R. Ousterhout (εκδ.), *Restoring Byzantium: The Kariye Camii in Istanbul and the Byzantine Institute Restoration, Exhibition Catalogue*, New York 2004, 5-14, 7-8: «On yet another level, the art of the Chora reflects the patronage of one of Byzantium's greatest intellectuals; it is as sophisticated and erudite as a work of contemporary Byzantine literature, structured like a vast epic poem». Για την ύπαρξη κλασικιστικών μοτίβων στο πλαίσιο του εικονογραφικού κύκλου του καθολικού και για τον συσχετισμό τους με τον ίδιο τον Μετοχίτη βλ. αρκετά επιγραμματικά B. Kiilerich, *Aesthetic Aspects of Palaiologan Art in Constantinople - Some Problems*, στο: J.O. Rosenqvist (εκδ.), *Interaction and Isolation in Late Byzantine Culture: Papers Read at a Colloquium Held at the Swedish Research Institute in Istanbul, 1-5 December, 1999* [Transactions of the Swedish Institute Istanbul, 13], 2004, 11-26, 16-22, ενώ για την απουσία κλασικιστικών στοιχείων στα μωσαϊκά και τις τοιχογραφίες του καθολικού της μονής της Χώρας βλ. R. Nelson, *Byzantium*, στο: Grafton - Most - Settis, *Classical Tradition*, 152-159, 157. Επίσης για τη συνάφεια του λογοτεχνικού ύφους του Μετοχίτη με τον ειδικό χαρακτήρα των μωσαϊκών της μονής της Χώρας βλ. Ševčenko, *Metochites*, 19-24 και 37-43 και Demus, *Style*, 109: «the effete, self-conscious, and tormented style of Theodore Metochite's writing might be similarly defined».

αυξημένες υποχρεώσεις, που είχε λόγω της υψηλής του θέσης στη βυζαντινή διοικητική ιεραρχία σε μια εποχή ιδιαίτερα δύσκολη για την αυτοκρατορία κυρίως λόγω των επιθέσεων των Καταλανών μισθοφόρων από τα δυτικά⁸⁶⁰ και των Οθωμανών Τούρκων από τα ανατολικά⁸⁶¹, κατάφερε να φέρει σε πέρας τη σύνταξη ενός πλούσιου και πολυσχιδούς συγγραφικού *corpus*. Τα μέρη του *corpus* αυτού διακρίνονται στις εξής τέσσερις κατηγορίες:

- 1) τα επιστημονικά του συγγράματα, τα βασισμένα κυρίως στο έργο του Αριστοτέλη και του μαθηματικού και αστρονόμου του 2^{ου} αι. μ.Χ. Κλαύδιου Πτολεμαίου, εκ των οποίων η *Στοιχείωσις ἀστρονομική* συνιστά το πρώτο έργο αστρονομίας, που συντάχθηκε στο Βυζάντιο μετά από αιώνες ανυπαρξίας του συγκεκριμένου γένους⁸⁶²
- 2) τα ιδιότυπα 20 εκτενή ποιήματά του σε δακτυλικό εξάμετρο, στα οποία συνδυάζονται τα είδη της αυτοβιογραφίας, της επιστολής, της έκφρασης και του εγκωμίου και τα οποία με αρκετά πεσσιμιστικό τόνο απευθύνονται είτε σε φίλους του συγγραφέα είτε κυρίως στον ίδιο⁸⁶³
- 3) οι 18 ρητορικοί του λόγοι, που παραδίδονται στον κώδικα Vindobonensis phil. gr. 95 και που ορισμένοι εξ αυτών παραμένουν ακόμα ανέκδοτοι⁸⁶⁴

⁸⁶⁰ Για τις επιθέσεις των μισθοφόρων της Καταλανική Εταιρείας και για την άμυνα των Βυζαντινών βλ. Α. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328* [Harvard Historical Studies, 88], Harvard 1972, 158-199 και πιο πρόσφατα S. Kyriakidis, *Warfare in late Byzantium, 1204-1453* [History of Warfare, 67], Leiden 2011, 121-5.

⁸⁶¹ Βλ. S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley 1971, 250-258 [ελλ. μτφ. Κ. Γαλαταριώτου, Αθήνα 1996] και πιο πρόσφατα Korobeinikov, *Byzantium and the Turks, passim*.

⁸⁶² Βλ. B. Byden, *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike and the Study of Natural Philosophy and Mathematics in Early Palaiologan Byzantium* [Acta Universitatis Gothoburgensis. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, 66], Göteborg 2003.

⁸⁶³ Βλ. την πρόσφατη έκδοση *Theodori Metochitae Carmina*, Ioannis Polemis (εκδ.) [Corpus Christianorum Series Graeca, 83], Turnhout 2015.

⁸⁶⁴ Για το σύνολο των εκδεδομένων λόγων μέχρι το 2001 βλ. Hinterberger, *Studien*, 286 σημ. 8. Έκτοτε έχουμε από τον Πολέμη τη νέα επαυξημένη έκδοση του *Ἠθικός ἢ περὶ παιδείας* και τις εκδόσεις των δύο *Βασιλικῶν λόγων* και του *Βυζαντίου λόγου*, βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ἠθικός ἢ περὶ παιδείας*. Εισαγωγή, κριτική έκδοση, μετάφραση, σημειώσεις Ἰ. Πολέμης, Αθήνα 2002, Θεόδωρος Μετοχίτης, *Οἱ δύο βασιλικοὶ λόγοι*. Εισαγωγή - Κριτική έκδοση - Μετάφραση - Σημειώσεις Ἰ. Δ. Πολέμης, [Κείμενα Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, 4],

- 4) τα 120 δοκίμια για διάφορα ιστορικά, φιλοσοφικά, ρητορικά και πολιτικά θέματα με τίτλο *Γνωμικαὶ σημειώσεις*⁸⁶⁵

Η διαρκής αυτή παλινδρόμηση του λόγιου αξιωματούχου μεταξύ πολιτικού και πνευματικού βίου αντικατοπτρίζεται στον δέκατο από τους λόγους του Μετοχίτη. Είναι ο επονομαζόμενος *Ἠθικός* ή *Περὶ παιδείας*, όπου ο συγγραφέας απευθύνεται σε έναν νέο, με σκοπό να τον πείσει για την αξία της παιδείας. Ωστόσο μέσα από αρκετές αυτοβιογραφικές αναφορές καθίσταται σαφής ο μόνιμος και βασανιστικός διχασμός του ίδιου ανάμεσα στις πειστικές ανάγκες της καθημερινότητας και τον πόθο του για προσήλωση στην παιδεία και τη μελέτη των αρχαίων συγγραφέων, με απώτερο βέβαια σκοπό την καλλιέργεια της πίστης και της αρετής⁸⁶⁶.

III.3.ii. Χειρόγραφη παράδοση, εκδόσεις και χρόνος συγγραφής

Ο *Νικαεύς* παραδίδεται στον κώδικα Vindobonensis philol. gr. 95.

14^{ος} αι. (1^ο μισό), φφ. II, 374, II, περγαμηνή⁸⁶⁷, 280/287 x 205/220, 2 στήλες, σειρές 30 (φφ. 1-315), 31-35 (φφ. 316-374)

Περιεχόμενο: Ρητορικά έργα του Θεόδωρου Μετοχίτου

φφ. 1r-8v: *Νικαεύς*

Βιβλιογραφία: H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, I: Codices historici, codices philosophici et philologici [Museion. Veröffentlichungen der Handschriftensammlung, N.F. 4,1], Wien 1961, 202.

Αθήνα 2007 και Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος ἡ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλοπόλεως. Κοσμολογία καὶ ρητορική κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα*. Εἰσαγωγή, κριτική ἔκδοση, μετάφραση, σημειώσεις Ἰωάννης Πολέμης. Πρόλογος Βασίλης Κατσαρός [Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς, 18] Θεσσαλονίκη 2013.

⁸⁶⁵ Βλ. πρὸς το παρόν *Theodore Metochites on Ancient Authors and Philosophy. Semeioseis gnomikai* 1-26 & 71. A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes, and Indexes by K. Hult. With a Contribution by Börje Bydén [Studia Graeca et Latina Gothoburgensia / Acta Universitatis Gothoburgensis, 65], Göteborg 2002.

⁸⁶⁶ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ἠθικός ἡ περὶ παιδείας*. Εἰσαγωγή-Κριτική ἔκδοση-Μετάφραση-Σημειώσεις Ἰ. Πολέμης, β' ἔκδοση, αναθεωρημένη, Αθήνα 2002, 120*-131*.

⁸⁶⁷ Εκτός ἀπὸ το φ. 374, το οποίο προέρχεται ἀπὸ χαρτῶο κώδικα.

Οι εκδόσεις του Νικαέως είναι οι ακόλουθες:

1. Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ἢ Συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Ἐπιστάσις Κ. Ν. Σάθα, τόμος 1, Βενετία 1872, 139-153.
2. E. Mineva, Ο «Νικαεύς» του Θεοδώρου Μετοχίτου, *Δίπτυχα* 6 (1994-1995), 307-327, 314-325, όπου και παραπέμπουμε στη συνέχεια.

Επίσης το εγκώμιο αυτό του Μετοχίτη έχει γίνει αντικείμενο μελέτης στις ακόλουθες εργασίες⁸⁶⁸:

1. E. Mineva, Ο «Νικαεύς» του Θεοδώρου Μετοχίτου, *Δίπτυχα* 6 (1994-1995), 307-327, 307-313
2. Cl. Foss, with the collaboration of Jacob Tulchin, *Nicaea: a Byzantine capital and its praises: with the speeches of Theodore Laskaris, In praise of the great city of Nicaea, and, Theodore Metochites, Nicene oration*, [Archbishop Iakovos library of ecclesiastical and historical sources, 21], Hellenic College Press, Brookline MA 1996, 123-131, 164-203
3. A. Rhoby, Theodoros Metochites' Byzantios and Other City Encomia of the 13th and 14th Centuries, στο: Odorico - Messis, *Villes*, 81-99, 85-94, όπου όμως η εξέταση του Νικαέως γίνεται παράλληλα με την εξέταση του Βυζαντίου λόγου του Μετοχίτη

Ο λόγος του Θεόδωρου Μετοχίτη για τη Νίκαια οριοθέτησε την αρχή της καριέρας του, καθώς συντάχθηκε το 1290, όταν ο συγγραφέας ήταν μόλις είκοσι χρονών, και εκφωνήθηκε την ίδια χρονιά ενώπιον του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' στη Νίκαια την εποχή που ο τελευταίος έχοντας ως έδρα του την πόλη αυτή της Βιθυνίας επιθεωρούσε τα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας⁸⁶⁹. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα νεανικό έργο, το οποίο λέει ο ίδιος ο Μετοχίτης έκανε τέτοια εντύπωση στον αυτοκράτορα, ώστε ο τελευταίος έσπευσε να προσλάβει τον προικισμένο συγγραφέα στην αυτοκρατορική αυλή.

⁸⁶⁸ Για έναν σύντομο σχολιασμό του τμήματος του λόγου που αφορά στα τείχη της Νίκαιας βλ. Akişik, *Praising a City*, 6-8.

⁸⁶⁹ Για τη χρονολόγηση του λόγου βλ. I. Ševčenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos. La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues* [Corpus Bruxellense Byzantinae, Subsidia III], Bruxelles 1962, 136-139. Για την περιοδεία του Ανδρόνικου Β', βλ. επίσης Laiou, *Constantinople*, 76-79.

III.3.iii. Μετάφραση⁸⁷⁰

Πρόλογος (1,1 - 2,27)

Κεφ. 1 (1,1 - 1,28): Δυσκολία εγχειρήματος

Το πρόβλημα του εγκωμιασμού της πόλης ενώπιον αυτόπτων μαρτύρων (1,1 - 1,16)

Μέχρι τώρα μόνο σιωπηλά μπορούσε ο ρήτορας να θαυμάζει αυτή την πόλη και δεν επεδίωκε να είναι μεγαλύτερος λάτρης του κάλλους της, ώστε να της προσφέρει λόγους εγκωμιαστικούς και να της δωρίζει την ευφημία που αρμόζει στα ωραία πράγματα. Διότι και σε αυτόν φαίνεται αρκετά δύσκολο να αντιληφθεί με τον αρμόζοντα τρόπο τις χάρες της αλλά και σε όσους διαθέτουν μεγάλες λεκτικές δυνατότητες και η δύναμή τους αυτή για σπουδαία πράγματα τους αξιώνει. Συνάμα τώρα υπάρχει επιπλέον το γεγονός ότι οι λόγοι μπορεί να εκφωνηθούν ενώπιον ακροατών που είναι παρόντες και βλέπουν και που μπορούν, αν μη τι άλλο, να επιβεβαιώσουν και αυτοί τα φαινόμενα. Και σε κάθε περίπτωση είναι μεγάλη ντροπή όχι μόνο να υπερβάλλει ο λόγος ως προς τα εγκώμια ή να υπολείπεται της πραγματικότητας, αλλά και να επιδιώκει να παραλείπει ένα μεγάλο μέρος των πραγμάτων ενώπιον ακροατών που έχουν γνώση του θέματος. Διότι αυτός που δεν γνωρίζει μπορεί ίσως να νομίσει ότι είναι αρκετή η προσπάθεια κάποιου τυχαίου και ίσως τον ευνοήσει. Πώς όμως μπορεί κάποιος να συνεχίζει να αναλαμβάνει σημαντικά πονήματα ξέροντας ότι δεν έχει τις ικανότητες, όταν ο κριτής αμέσως παίρνει τους λόγους και τους βάζει δίπλα στην πραγματικότητα;

Τα οφέλη από την παρουσία των αυτόπτων μαρτύρων (1,16 - 1,28)

Ωστόσο⁸⁷¹, αυτό που φαινόταν ότι θα δημιουργούσε τη μεγαλύτερη δυσχέρεια στον λόγο αντιθέτως έδωσε δύναμη στον ρήτορα, ώστε να

⁸⁷⁰ Για την αρίθμηση των κεφαλαίων δεν ακολουθήθηκε ο χωρισμός ο προτεινόμενος από την Mineva, αλλά προκρίθηκε ένας αρκετά διαφοροποιημένος χωρισμός σε 12 πάλι κεφάλαια, αλλά με αρκετά διαφορετική διάταξη σε κάποια σημεία τους. Οι όποιες αλλαγές έγιναν, προκειμένου να αποδοθεί καλύτερα το περιεχόμενο του λόγου και να υπάρξει μεγαλύτερη σύγκλιση με τις οδηγίες του Μενάνδρου για το πώς χρή πόλεις ἐπαινεῖν και με την προγενέστερη παράδοση.

ασχοληθεί με το πόνημα αυτό, και θάρρος για τα σύμφωνα με τον νόμο εγκωμιαστικά του λόγια για την πόλη. Διότι όποιος ακούει, ενώ περιβάλλεται από τα πράγματα, μπορεί ταυτόχρονα και να ξέρει πού να αποστασιοποιηθεί από τον λόγο και σε κάθε περίπτωση να συγχωρέσει, καθώς είναι σε θέση να κρίνει ότι το να μιλά κανείς με τρόπο κατώτερο από την πραγματικότητα οφείλεται στην αξία του αντικειμένου και ότι ο ενθουσιασμός για πράγματα αξιόλογα δεν είναι αδόκιμος και ούτε αξίζει ίσως να κατηγορείται. Ακόμα περισσότερο δε, όταν θεωρεί ότι η πραγματικότητα είναι σημαντική και όταν θα ήθελε να σκέφτονται έτσι και οι υπόλοιποι. Εξάλλου αυτό δεν είναι κάτι το φοβερό, αλλά μάλλον ευχαριστεί τόσο τους ακροατές, που είναι ευνοϊκά διατεθειμένοι, όσο και τον ομιλητή, το να μεροληπτήσει δηλαδή έναντι των (ενν. άλλων) πραγμάτων και έτσι να αναδείξει την ανωτερότητα όσων ανέλαβε (ενν. να εγκωμιάσει). Γι' αυτό έκανε αυτή την προσπάθεια και δεσμεύτηκε με την υποχρέωση αυτή, που μοιάζει εκούσια. Πόσο μάλλον, όταν η ίδια η ομορφότερη πόλη είναι εν μέρει πατρίδα μου και στην πατρίδα οφείλει κανείς σε κάθε περίπτωση να προσφέρει κάτι από αυτά που έχει.

Κεφ. 2 (1,29 - 2,27): Αιτιολόγηση της παράλειψης της ενότητας του γένους

Συνηθίζεται όσοι αναλαμβάνουν αυτά τα πράγματα όχι μόνο να χρησιμοποιούν τα παρόντα και τα φανερά στοιχεία, αλλά και να ανατρέχουν στα πολύ παλαιότερα χρόνια τιμώντας τα αρχαία επιτεύγματα με τους επαίνους τους. Αν μεν θεωρούσε ο ρήτορας ότι, όπως είναι, επαρκεί και για τα δύο, ίσως να μην ήταν πρόβλημα να αφιέρωνε περισσότερο χρόνο από αυτόν που έχει και να στόλιζε τους λόγους με την ιστορία της πόλης. Τώρα όμως, γιατί να έχει κανείς φιλοδοξίες για αυτά, όταν ο ίδιος είναι ανεπαρκής ακόμα και στο να πετυχαίνει την περιγραφή των πραγμάτων που είναι ορατά, πράγμα πολύ πιο απαραίτητο να γίνει. Διότι γι' αυτόν που επιθυμεί να είναι πάνσοφος υπάρχουν πολλές ευκαιρίες να είναι πολυπράγμων μελετώντας τους αρχαίους ναούς των Βιθυνών, τη δόξα που εξ αρχής είχε η πόλη καθώς και το ότι ούτε για λίγο ούτε από λίγους τα

⁸⁷¹ Στο σημείο αυτό επιλέξαμε να χωρίσουμε το κεφ. 1, που ισοδυναμεί με το πρώτο μισό του προλόγου, σε δύο παραγράφους.

σχετικά με αυτή με ζήλο μελετήθηκαν, αλλά και για διάφορους γαλαζοαίματους του παρελθόντος έγιναν σκοπός της φιλοτιμίας τους. Και ο ίδιος ο Τραϊανός, ο μετέπειτα αυτοκράτορας των Ρωμαίων, του οποίου τις πολλές αρετές στον τρόπο σκέψης και στον χαρακτήρα και τα πολλά του μεγαλειώδη επιτεύγματα άοκνα μας παραδίδει ο χρόνος, δεν θεώρησε ντροπή να ασχολείται και να περνά τον καιρό του με αυτά, που άλλων η αγάπη για το κάλλος δημιούργησε. Αλλά αποφασισμένος για το ότι πρέπει να επιδιώκει τα καλά έργα και, όσο είναι δυνατό, να τα προάγει, μεταξύ άλλων και αυτήν εδώ την πόλη της Νίκαιας την έφερε στη σημερινή της μορφή, σαν υπενθύμιση και μνημείο της μεγαλοψυχίας του, με αποτέλεσμα η ίδια αυτή πόλη να θεωρείται ταυτόχρονα και παλιά και καινούργια. Κι ως είναι η μεγαλοπρέπεια της αρχαιότητας χαρακτηριστικό της πόλης και η σοφία του χρόνου, που πάντα γνωρίζει τα καλύτερα, κι αυτή πάλι τμήμα της ως είναι. Αλλά, όπως έλεγα, δεν έχω ελεύθερο χρόνο με αυτά να ασχολούμαι και να αναλώνω την προσπάθειά μου.

Θέσις (3,1 - 3,27)

Κεφ. 3 (3,1 - 3,27): Θέσις σε σχέση με τη θάλασσα

Το ότι στην πόλη έτυχε να έχει θέση καλή και το ότι ιδρύθηκε σε κατάλληλο σημείο της γης, αυτό και είναι εμφανές και εδώ με τον λόγο μου ταιριάζει να προσπαθήσω να το δείξω. Διότι είναι τόσο κατάλληλη η θέση της, ώστε να μην της λείπει ούτε η ασφάλεια ούτε η χάρη, αλλά να έχει και τα δύο αυτά σε ικανοποιητικό βαθμό, με αποτέλεσμα να μη μπορεί κανείς να βρει κάποια υπερβολή σε αυτά. Διότι τη θάλασσα φαίνεται να μην την εμπιστεύεται πολύ. Γι' αυτό δεν έμαθε βέβαια ούτε να συνορεύει ούτε να συμβιώνει μαζί της, αλλά να έχει τέτοια απόσταση, ώστε να μπορεί να απολαμβάνει όλα τα αγαθά που προέρχονται από αυτή με όχι μεγάλη δυσκολία, και αν προέλθει κάτι εχθρικό από τη μεριά της, σαν αυτά που υφέρπουν χωρίς να φαίνονται, να είναι μακριά εγκατεστημένη και από εκεί να μην προκύπτει κανένας φόβος. Και είναι αυτό ευχάριστο συνάμα και εξαιρετικά παράξενο, ώστε να το θαυμάζει κανείς, το ότι αυτή (ενν. η Νίκαια) δεν έχει μερτικό στην κακή πλευρά των πραγμάτων, όπως γίνεται αναγκαστικά, αλλά η απόλαυση από τα καλά είναι τόση όση αυτή επιλέγει - και η γειτόνισσά της (ενν. η θάλασσα) έλαχε να είναι γενναιόδωρη - ενώ η κάθε δυσχέρεια, που προέρχεται από εκείνη (ενν. τη θάλασσα), επέρχεται

νωχελικά και είναι αδύνατο να την αγγίξει. Και αυτό δεν είναι μόνο στα λόγια, αλλά είναι εδώ και όλος ο προηγούμενος καιρός να φέρνει μπροστά μας τις αποδείξεις. Ότι δηλαδή πολλές φορές εκείνες οι τόσες παραθαλάσσιες σύγχρονες της πόλεις, που ευημερούσαν και ήταν άλλες πιο μακριά και άλλες πιο κοντά σε αυτήν, άλλαξαν αρκετές φορές τύχη και με κακό τρόπο απαλλάχθηκαν από τις συμφωνίες που είχαν κάνει με τη θάλασσα, ενώ για αυτή (ενν. τη Νίκαια) ο βίος ήταν ακύμαντος και συνάμα ήταν επιπλέον σαν ένα λιμάνι για τις άλλες πόλεις που είχαν ναυαγήσει. Αλλά αυτό μας ήρθε από το παρελθόν, το οποίο και ο λόγος μόλις προσπάθησε να δείξει, ότι δηλαδή η πόλη γνωρίζοντας πως δεν πρέπει να εμπιστεύεται πολύ τη θάλασσα, εξαιτίας της συνηθισμένης κρυψίνου και της μυστικότητας των επιθέσεων της τελευταίας, υποχώρησε στην ασφάλεια της στεριάς. Και όπως ακριβώς κάποιος που μπορεί εύκολα να προσφέρει ή να μην προσφέρει στον εαυτό του αυτό που τον ευχαριστεί, έτσι και αυτή (ενν. η Νίκαια) έχει τη θάλασσα να την υπηρετεί με ευκολία για όσα έχει ανάγκη και είναι στη διάθεσή της να απολαμβάνει εδώ τα αγαθά της (ενν. της θάλασσας) στην ίδια αφθονία όπως και στις γειτονικές της πόλεις.

Φύσις (4,1 - 5,20)

Κεφ. 4 (4,1 - 4,27): Λίμνη

Κι ακόμα δεν προσέθεσε ο ρήτορας τη θάλασσα που φέρεται από την πόλη αυτή. Αφενός έχει νερό που είναι πεντακάθαρο, ευχάριστο στη γεύση και συνάμα υγιεινό για τα σώματα, ώστε δεν ξέρει αν μπορεί κανείς από όλες τις θεραπείες να προσφέρει μια θεραπεία τόσο εξαίρετη, τόσο ωραία και τόσο εύκολη στο να βρεθεί και στο να χορηγηθεί. Κι έπειτα το μήκος της δεν συγκρίνεται με καμίας άλλης λίμνης, ώστε αναγκαστικά ξαθαρρεύουν σε αυτή μόνο όσοι τη γνωρίζουν επακριβώς. Επιπλέον υπάρχει απόθεμα σε κάθε είδους τροφές, που χρησιμεύουν κατά περίπτωση είτε για να καλύπτουν ανάγκες είτε για να προσφέρουν απλή ευχαρίστηση. Όχι μόνο αυτό, αλλά και τα ποτάμια ρέουν τόσο κοντά σε αυτή, ώστε είναι δυνατό, κι αν δεν είναι φίλα διακείμενη προς τη θάλασσα, να είναι αυτάρκης η πόλη και να χρησιμοποιεί αποκλειστικά τα δικά της αγαθά. Και πόση χαλάρωση για τα μάτια να απολαμβάνει κανείς μέσα από την πόλη το θέαμα της λίμνης, που την περιβάλλει πιεστικά. Στη μια πλευρά να απολαμβάνει τις

υποκείμενες πεδιάδες, ενώ στην άλλη να ενώνεται με τις απόκρημνες τοποθεσίες και να υποχωρεί, μολονότι μέχρι τότε διεκδικούσε την ελευθερία της και την επεδίωκε σε έντονο βαθμό. Και ούτε η γειτνίασή της με τα βουνά και στις δύο πλευρές θα φαινόταν σε κάποιον δυσάρεστη και τυχαία, αλλά σαν κάτι που έγινε με τρόπο αρμονικό και φυσιολογικό και σαν να ήταν σκοπός του συμπλέγματος αυτού να περιτειχιστεί και να κλειστεί γύρω γύρω η λίμνη για χάρη της πόλης - δεν ξέρω, αν είναι μία ευχάριστη και τρυφήλη απασχόληση να την κοιτάζει και να τη χρησιμοποιεί κανείς με όποιο τρόπο νομίζει, όπως κάνουμε για παράδειγμα με τα χειροποίητα πράγματα, ή αν είναι σαν ένα είδωλο της θάλασσας, που δόθηκε στην πόλη. Και πράγματι εκτείνεται σε μεγάλο μήκος πέρα από τον θεατή και γίνεται αφορμή ερωτικού πάθους. Διότι δεν είναι λίγος ο φόβος, μήπως η γειτονική θάλασσα από φθόνο στήσει ενέδρα και με δόλο την αφαιρέσει. Αλλά και εμπρός σπεύδει με ασφάλεια και σε μεγάλη απόσταση μεταφέρει αυτά που περιέχει επιδεικνύοντάς τα όσο το δυνατό πιο κοντά σε αυτή (ενν. τη θάλασσα). Και, αφού ξεπερνά τις από εκεί προερχόμενες επιβουλές, θυμάται έπειτα τις συμφωνίες της με την πόλη και με χαρά γυρίζει πάλι πίσω και γίνεται δική της. Αλλά αυτά μάλλον ειπώθηκαν σε ικανοποιητικό βαθμό.

Κεφ. 5 (5,1 - 5,20): Ηπειρωτική χώρα

Όσον αφορά στην ηπειρωτική χώρα και είναι μεγάλη η χάρη της, καθώς από παντού τόσες πεδιάδες συναντούν την πόλη και μεταξύ τους και με την πόλη με χάρη ενώνονται, και είναι πολύ χρήσιμη (ενν. η ηπειρωτική χώρα), καθώς το γόνιμο έδαφος των πεδιάδων δυναμώνει κάθε σοδειά. Διότι δεν υπάρχει εκεί κάποιο είδος που να ευδοκιμεί περισσότερο από τα άλλα, αλλά πιο δύσκολο από όλα είναι να ξέρει κανείς συνολικά σε ποια προϊόντα είναι η πόλη κατώτερη του εαυτού της. Διότι η φιλοτιμία των άλλων πόλεων δεν αρκεί για όλα, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις είναι κατώτερη της πραγματικότητας. Και αυτό σημαίνει ευπραγία, το να μη λείπουν δηλαδή τα αναγκαία. Εδώ η γη είναι μια πλουσιοπάροχη αποθήκη και μαζί με τα όσα είναι αναγκαία υπάρχουν και τα όσα δίνουν ποικιλία στην πολυτέλεια. Και σχεδόν μόνο σε αυτή την πόλη είναι δυνατό να ζει κανείς με πολυτέλεια δίχως να κοπιάζει. Από τη μια είναι άφθονη η συγκομιδή των κάθε είδους καρπών, από την άλλη τα αμπέλια προκαλούν τον θαυμασμό

και είναι φανερό τόσο το πλήθος τους όσο και η ποιότητα των καρπών τους. Και δεν προσέθεσε ο ρήτορας ακόμα τα εποχιακά φυτά, των οποίων, αν αφήσει κατά μέρος το πόσο πολλά είναι, είναι τόση η ομορφιά τους και είναι τόση η επινοητικότητα της φύσης σε σχέση με αυτά, ώστε εξάγονται μακριά από τη χώρα που τα παράγει, όσο μακριά είναι γραφτό τους να φτάσουν, με τον ίδιο τρόπο που συνηθίζουν να περιοδεύουν εδώ τα αξιοθαύμαστα της φύσης από άλλες χώρες. Ήδη δε από κάποιους επιδιώχθηκε, για να ωφελήσουν την πατρίδα τους με την εδώ ευκαρπία και για να την προτρέψουν στην ευπραγία, να δράττονται της ευκαιρίας από την εδώ βλάστηση να φτιάχνουν παραπλήσιες ποικιλίες. Και μπορεί κανείς να πάρει (ενν. μόνο) τα μέτρια στοιχεία από έξω και να τα φέρει μέσα στην πόλη.

Επιτηδεύσεις οϊκούντων κατὰ τὰς τέχνας (6,1 - 8,14)

Κεφ. 6 (6,1 - 6,28): Τείχη

Όσον αφορά όμως στον δικό της στέφανο και στον πράγματι από όλες τις απόψεις ασάλευτο όρο της ευδαιμονίας της, για τον οποίο ο ρήτορας δεν γνωρίζει αν κερδίζει τις εντυπώσεις στον λόγο, όταν είναι στο τέλος ή στην αρχή του, ποιος δεν θαυμάζει βλέποντας αυτά τα τείχη γύρω της, που αντλούν τόση σιγουριά από την τεχνική της κατασκευής τους, ώστε να μην αποτελεί καμία ενόχληση η οποιαδήποτε επίθεση εναντίον τους από τις πολιορκητικές μηχανές, αλλά μία εντελώς ανώφελη σπατάλη χρόνου για πράγματα αδύνατα; Από τη μια το σχήμα της είναι κυκλικό, δηλαδή το πιο ευρύχωρο από όλα. Από την άλλη περιφρονεί κάθε κοντινή της ανισότητα και σεμνύνεται να συνενώνει όσα οι περισσότερες πόλεις κλέβουν ως προς τα δύσβατα σημεία και επί τούτου σοφίζονται στις απότομες κατωφέρειες. Όμως αυτή με φιλόνητο διάθεση και με ομαλό τρόπο απλωμένη πιστεύει στον εαυτό της και στα εξωτερικά της περιβλήματα, τα οποία είναι τόσο ωραία κατασκευασμένα, ώστε και είναι ευχάριστο και προκαλεί θαυμασμό το να βλέπει κανείς την αταλάντευτη προνοητικότητα αυτών που τα έφτιαξαν, την τόσο ακαταμάχητη ομορφιά τους, τα κατάλληλα δεσίματά τους.

Διότι τέτοιου είδους είναι το ακατάβλητο χρέος της συνολικής κατασκευής της, της προσαρμοσμένης στην ύλη, και τέτοιου είδους είναι οι πύργοι στο εσωτερικό της. Από τη μια φτάνουν σε μεγάλο ύψος

εμπιστευόμενοι τα θεμέλιά τους, από την άλλη από τη βάση τους εξέχουν μπροστά από τη συνεχόμενη αμυντική γραμμή και συναντούν τους εχθρούς ως ακαταπρόκλητη και ακλόνητη εμπροσθοφυλακή. Το ότι είναι τόσο μονοιασμένοι και το ότι δεν θέλουν ούτε λίγο να απομακρύνονται ο ένας από τον άλλο, σε κάνει να νομίζεις ότι ξετυλίγεται κάποιος χορός, που από τη μια είναι αρμονικός και πολύ ευχάριστος να τον απολαμβάνουν οι κάτοικοι της πόλης και από την άλλη, όταν κάποιος απ' έξω με εχθρική διάθεση πλησιάζει, εμφανίζεται πάνοπλος και ακοινώνητος.

Και είναι τόσο γενναιόδωρη η πόλη σε αυτά τα θέματα, ώστε και έναν άλλο μικρό περίβολο έχει στο μπροστινό μέρος. Αυτός ίσως θα ήταν αρκετός από μόνος του για άλλες πόλεις, αν είχε και κάποια επιπρόσθετη ανωμαλία στο έδαφος σαν σύμμαχό του, όπως συνηθίζουν στις περισσότερες περιπτώσεις να μηχανεύονται. Αυτής δε ούτε το πλεόνασμα σε ασφάλεια της αρκεί και ούτε υπολείπεται σε καινοτομίες. Επιπλέον, απλώνει μπροστά από αυτόν (ενν. τον περίβολο) βαθειά τάφρο, γεμάτη με λάσπη, την οποία με την επινοητική της διαίσθηση κρύβει περίτεχνα από την κοινή θέα και μαζεύει εκεί όσους αναπάντεχα πέφτουν μέσα.

Κεφ. 7 (7,1 - 7,22): Κτήρια, λουτρά και φιλανθρωπικά ιδρύματα

Κτήρια και λουτρά (7,1 - 7,9)

Αλλά γιατί ο λόγος του ρήτορα μένει ακόμα έξω από την πόλη και δεν προχωρά στο εσωτερικό της; Διότι ευθύς αυτά από παντού κάνουν κάποιον να τα θαυμάζει, δηλαδή το μήκος (ενν. του τείχους), που είναι τόσο μεγάλο, ώστε να επαρκεί για τις πρώτες των πόλεων, και που φαίνεται λίγο να υπολείπεται έναντι της συνεχούς σειράς των επικείμενων κτηρίων, εκ των οποίων τα περισσότερα φιλονικούν με τον αέρα και από ψηλά επιδεικνύουν το πλεόνασμα της τέχνης τους με περίσσια φροντίδα στολισμένα. Αλλά, βέβαια, μεγάλη είναι και η αισθητική απόλαυση από τα λουτρά, που έχουν το επιπλέον χάρισμα να συνδυάζουν την πολυτέλεια με τη χρησιμότητα. Αυτά δε που βρίσκονται επιπλέον εδώ χάρη στην πραγματικά ευεργετική πολιτεία είναι ωραία διακοσμημένα, αλλά ακόμα μεγαλύτερη είναι η ωφέλεια που προσφέρουν.

Φιλανθρωπικά ιδρύματα (7,10 - 7,22)

Αυτά - και με το «αυτά» εννοώ τα κοινά καταγώγια των εξουθενωμένων από τις αρρώστιες και τη φτώχεια - των οποίων δεν είναι σωστό να θαυμάζουμε το κάλλος τους περισσότερο από το να τα σεβόμαστε, γιατί ομολογούν τη φυσική αδυναμία του ανθρώπου, φανερώνουν ότι υπάρχει η έννοια της συναίσθησης στην πόλη και προσφέρουν φιλανθρωπικό έργο με δύο τρόπους: πρώτον, με την πρακτική αντιμετώπιση της αρρώστιας και, δεύτερον, με την υποστήριξη κατά της φτώχειας. Και το φιλανθρωπικό αυτό έργο έχει μοιραστεί σε όσους η ζωή τους έχει φτάσει στο έσχατο σημείο της απόγνωσης λόγω της ιερής νόσου, σε όσους έχουν χάσει εντελώς τις ελπίδες τους για τη μόνη κοινή θεραπεία της φυσικής μας - δεν ξέρω, εάν πρέπει να πω - αδυναμίας ή ελαφρότητας και σε αυτούς που μαζί με τους άλλους υποφέρουν από τη φτώχεια, ξένους και μη. Διότι η βασιλική φιλανθρωπία διαμοιράζει τον οίκτο της και στις δύο περιπτώσεις και νικά με τη μεγαλοψυχία της την ανάγκη. Και ως προς τα άλλα τιμά την πόλη με τα έργα που αναλαμβάνει, ενώ ακόμα και σε εμάς τους ίδιους θυμίζει να μην κάνουμε σκέψεις που ξεπερνούν την ταπεινότητα της φθαρτής μας φύσης.

Κεφ. 8 (7,22 - 7,40): Μοναστήρια

Κι έπειτα οι σεπτές αυτές εικόνες του κάλλους, οι περιφανείς στήλες της σοφίας της εποχής μας, οι καρποί της, οι λαμπρές και πολυτελείς τελετές της, οι ιεροί τόποι περισυλλογής αυτών που αποφάσισαν να απομακρυνθούν από τα υλικά αγαθά και να αφοσιωθούν μόνο στον Θεό, σε ποια άλλη πόλη θα μπορούσαν να απαντούν σε τέτοια ποσότητα και ποιότητα; Κάποιοι τέτοιοι χώροι είναι για τους άνδρες και κάποιοι είναι για την άλλη μερίδα των ανθρώπων, οι οποίοι αποδέχτηκαν την ίδια ενασχόληση με αυταπάρνηση. Αυτών η επιλογή είναι επίπονη και αντίστοιχα επίπονες είναι από τη μια η σχετική προετοιμασία για όσους είναι ακόμα άγουροι και δεν έχουν ζήσει πολλά χρόνια και από την άλλη η τελείωση για όσους έχουν απολαύσει τα χρόνια τους. Αυτή είναι μία επιπρόσθετη δόξα για την πόλη και ίσως η μεγαλύτερη από τις άλλες. Ωστόσο ο ρήτορας δεν μπορεί να παρουσιάζει αυτά τα θέματα και να συνεχίζει να τα συζητά, διότι φοβάται ότι αδυνατεί να πλησιάσει την πραγματικότητα και ντρέπεται μήπως προκαλέσει το γέλιο στους παρευρισκομένους, όταν όντας έτσι θα επιχειρήσει να οδηγήσει τον λόγο

του σε τέτοια θέματα. Διότι εδώ όσο σε καμία άλλη πόλη είναι μεγάλο το πλήθος των ανθρώπων που έχουν επιλέξει μια τέτοια ζωή και είναι μεγάλο το πλήθος των οίκων του Θεού, στους οποίους μελετάται αυτή η μεγαλόψυχη επιλογή τρόπου ζωής. Το κάλλος δε των περισσότερων (ενν. των μοναστηριών) είναι αδύνατο να περιγραφεί, αποτελεί μεγάλη αισθητική απόλαυση να τα βλέπει κανείς και σε κάθε περίπτωση δεν αποτελεί κίνδυνο το να μιλάει κανείς για τα κτήρια αυτά.

Κεφ. 9 (7,40 - 8,14): Ιεροί ναοί και το θαύμα του Αγίου Τρύφωνα

Το εσωτερικό των ιερών ναών (7,40 - 7,59)

Εκεί είναι πολύ ευρηματική η ασφαλής κατασκευή των ιερών ναών και είναι πολλή η χάρη τους. Η μεν οροφή είναι λεπτεπίλεπτα διακοσμημένη, με αναλαμπές από χρυσό και με λουλούδια από χρωστική ουσία, καθώς η τέχνη δαπάνησε εδώ όλη της την ποικιλία. Και η διακόσμηση αυτή καλύπτει προς τα κάτω και τις δύο πλευρές. Ακολουθεί η λάμψη της ποικιλόχρωμης λιθόστρωσης, που με τις κάθε είδους αποχρώσεις επείγεται να φτάσει σε χάρη το παραπάνω επίπεδο, ενώ σε αυτό συμβάλλει και η τεχνική, που επινοεί τις αναλογίες της συναρμογής. Και πιο κάτω από αυτό υφαίνεται και το δάπεδο με την ίδια ποικιλία. Διότι είναι σωστό κάθε τι που ακολουθεί να είναι εφάμιλλο με όσα έχουν προηγηθεί. Και οι στοές εναλλάσσονται, ενώ με τη σιγουριά που τους δίνουν οι κολώνες φιλονικούν για την τιμητική θέση και παραλλάσσουν ελαφρώς την πρώτη εντύπωση που δημιουργείται σε όσους μπαίνουν. Και στη μέση ορθώνονται κίονες, οι μεν αξιοθαύμαστοι ως προς τον όγκο, οι δε ως προς τη λιτότητα, οι μεν επιδεικνύοντας τον φυσικό πλούτο, οι δε την τεχνική διευθέτηση, με τις κορυφές και τις βάσεις τους να υπομένουν ατελείωτα καλλιτεχνικά λαξεύματα και με τον χρυσό, που με τον πλούτο του κάλλους του τα πάντα καταδυναστεύει, να τοποθετείται κι αυτός εκεί και να κάνει τα πάντα να φαίνονται λαμπερά και όμοια μεταξύ τους. Και ο ρήτορας δεν έχει καν περιλάβει τη λαμπρότητα των θείων εικόνων, την πραγματικά πολύτιμη εκεί υπηρεσία των πολύτιμων λίθων, τον χρυσό, που τον έχουν πάλι επεξεργαστεί για διακοσμητικούς λόγους, και την ευσέβεια, που μαρτυρείται από τη λατρεία των ιερών αναθημάτων, τα πολύτιμα σκεύη και τις στοίβες των ιερών βιβλίων.

Ειδυλλιακή περιγραφή του περιβάλλοντος χώρου των ιερών ναών (7,59 - 7,72)

Αυτά δε που συναντά κανείς φεύγοντας από τον ιερό ναό είναι στ' αλήθεια πολύ ευχάριστα, το να βλέπει δηλαδή κανείς από τη μια πλευρά απέραντα λειβάδια, το να βλέπει από την άλλη πλευρά την εξαιρετική ποιότητα και την ποσότητα των καρπών και το να βλέπει, τέλος, ακόμα και κάποια άγωνα σημεία να έχουν τη δική τους συνεισφορά. Διότι το κυπαρίσσι, που δεν έχει μεν καρπό, αλλά είναι ευθυτενές και φτάνει μέχρι τον ουρανό, φαίνεται στον ρήτορα ότι δείχνει στους εκεί φιλοσοφούντες με απλό τρόπο προς ποια κατεύθυνση πρέπει να προχωρούν και να ανεβαίνουν αφήνοντας σταδιακά στην άνοδο τα περιττά υλικά αγαθά και λεπταίνοντας, όσο πλησιάζουν στην κορυφή. Μπορεί δε κανείς να θαυμάσει και τις εκεί πηγές, τόσο αυτές που σε αφθονία παρέχει η γη, όσο και αυτές που η τεχνική μηχανεύεται για λογαριασμό της φύσης, καθώς σοφίζεται να πέφτει το νερό από ψηλά. Αλλά ο ρήτορας νομίζει ότι δεν θα πει περισσότερα για τα όσα προσφέρονται σε αυτούς που βρίσκονται εκεί (ενν. στον ναό) ως ανακούφιση της φυσικής τους αδυναμίας και δίνονται στο άλογο ως προς την επιθυμία κομμάτι της ψυχής ως ευκαιρία για να περνάει τον καιρό του με αγνώτερους τρόπους απόλαυσης, όταν κουράζεται η λογική και ελευθερώνεται για λίγο από την αποστολή της. Και αυτά (ενν. η ανάγκη για παροχή αγνότερων τρόπων απόλαυσης) συμβαίνουν σε πολύ μέτριο βαθμό στις παρούσες συνθήκες.

Ο ναός και το θαύμα του Αγίου Τρύφωνα (7,72 - 8,14)

Ο ρήτορας προσπέρασε το πλήθος και τον διάκοσμο των άλλων ναών, οι οποίοι στέκουν σε όλη την πόλη, είναι πλούτος ομορφιάς, υπόμνηση αρετής, αρραγείς σύνδεσμοι της κοινής ευσέβειας και εκ των οποίων, αν ήθελε να αργοπορήσει, θα ήταν ένας από όλους (ενν. τους ναούς) για να προσφέρει στον λόγο του μία βάσιμη δικαιολογία για σπουδή. Και, αν ενδιαφέρεται κανείς (ενν. να μάθει) για αυτόν (ενν. τον ναό), που με το όνομά του θυμίζει τον γενναίο κατά τον βασανισμό του Τρύφωνα, για το πόσο μεγάλος και πόσο όμορφος είναι, θα ήταν μέγιστο επίτευγμα να το επιχειρήσει ο ρήτορας και να το φέρει σε πέρας δίχως να λείπει τίποτα. Γιατί όμως σπεύδει ο λόγος του να αντιπαρέλθει αυτό το θαύμα, το συνυφασμένο με την ηδονή, που ταυτόχρονα δοξάζει και την πόλη

περισσότερο από κάθε άλλο, το ότι δηλαδή κάθε χρόνο την εποχή που γιορτάζεται η μνήμη του έρχεται εδώ από τους άνω λειμώνες ο μάρτυρας με τα άνθη του και παρουσιάζει, για να τα θαυμάσουμε, εποχιακά φυτά που φύονται μόνα τους σε εναέριους λειμώνες - πόσο μάλλον άνθη που ούτε λειμώνες δεν χρειάζονται, καρπούς, δηλαδή, που γίνονται δίχως ρίζες; Κι αυτό είναι ταυτόχρονα δείγμα του πόσο νοιάζεται ο μάρτυρας για την πόλη αλλά και δείγμα της ευσέβειας προς αυτόν, στην οποία ευσέβεια οφείλεται και το ενδιαφέρον του για την πόλη. Γι' αυτούς που επιδεικνύουν τα έργα τους εκεί, όπου είτε είναι η πατρίδα τους είτε ο τόπος της μακροχρόνιας παραμονής τους είτε το μέρος που τυχαίνει να τους βρει στο τέλος ο μακάριος θάνατος, θα έλεγε κανείς ότι η παλαιά σχέση απαιτεί να είναι φιλότιμοι και ότι αυτά είναι ένα αντάλλαγμα που ξεπερνά σε μεγαλοψυχία την καλή τύχη που προηγήθηκε. Όταν όμως όλα αυτά απουσιάζουν, όπως αναμφίβολα συμβαίνει τώρα στην περίπτωση του μάρτυρα και της πόλης, τι μπορεί να πει κανείς πέρα από το ότι σχετίζεται μόνο με τη θεία χάρη και σε κάθε περίπτωση με τη θεία χάρη που πιστοποιεί την ευσέβεια αυτών που την εισπράττουν;

Πράξεις οίκούντων (9,1 - 11,53)

Πράξεις οίκούντων κατὰ τὴν εὐσέβειαν (9,1 - 10,11)

Κεφ. 10 (9,1 - 10,11): Οικουμενικές σύνοδοι

Η πρώτη οικουμενική σύνοδος στη Νίκαια (9,1 - 9,28)

Αλλά, επειδή ο ρήτορας αναφέρθηκε στη θεία χάρη, υπάρχει κάποιος κι από τους πιο αδαείς που δε γνωρίζει ότι η πόλη αυτή είναι πολύ υπερήφανη ως προς το ότι από εκεί ανάβλυσε για όλους τους άλλους η πηγή των δογμάτων της αλήθειας και ότι εκεί έγινε η αρχή και μπήκαν τα θεμέλια για το πώς μπορεί κανείς να έχει μια σωστή θεώρηση των θείων πραγμάτων; Υπάρχει δε ακόμα χειροπιαστή η απόδειξη ότι εκεί συστάθηκε ο πρώτος συνασπισμός στη γη κατά των αποστατών του Χριστού, η πρώτη παράταξη της αλήθειας κατά των υπερασπιστών του ψεύδους και ότι η παράταξη αυτή διαμέλησε με το ξίφος του πνεύματος κάθε αλλότριο και εχθρικό στοιχείο. Διότι το θράσος της ασέβειας του Άρειου ξεκίνησε μεν από την Αίγυπτο, αλλά στη συνέχεια εκδηλώθηκε κατά ολόκληρης της οικουμένης και σαν κάποια φοβερή ασθένεια, που σερνόταν χωρίς να γίνεται αντιληπτή, πάλευε ήδη για να καταλάβει το υγιές σώμα της

εκκλησίας. Αλλά εδώ σταμάτησε και νικήθηκε από την πόλη αδυνατώντας να νικήσει και να ανατρέψει εκ θεμελίων τα καλώς κείμενα. Διότι ο μέγας εκείνος άνδρας της ευσέβειας, δεν ξέρει ο ρήτορας αν πρέπει να τον αποκαλέσει δάσκαλο ή υπηρέτη, ο πρώτος εν Χριστώ αυτοκράτορας, αποφάσισε να δημιουργήσει ένα είδος συμμαχίας των πράξεών του και αυτού (ενν. του Χριστού) και συγκέντρωσε από παντού τους ερμηνευτές του θείου πνεύματος, για να τους παρουσιάσει αυτή τη μία αναγκαία προσπάθεια, ώστε να δώσουν στην εκκλησία την ασφάλεια που προέρχεται από την πίστη στον θεό και να επέμβουν και να διώξουν κάθε τι το κακό και το νόθο. Θεώρησε δε ότι μόνη αυτή η πόλη ήταν κατάλληλη για τον σκοπό και για την ανάγκη αυτή και ότι ήταν η μόνη άξια να σηκώσει το βάρος της συγκεκριμένης σπουδής και της καλοτυχίας, που θα ακολουθούσε από εκεί και πέρα για το μέλλον. Και δε βρήκαν τη δύναμη να εναντιωθούν στην απόφαση τόσες πόλεις στην ενδοχώρα και τόσες άλλες παραθαλάσσιες πόλεις της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, το μέγεθος της οποίας αντιστοιχούσε τότε στο μήκος όλης σχεδόν της οικουμένης. Και δεν αποφάσισε (ενν. ο αυτοκράτορας) υπέρ αυτής (δηλ. υπέρ της Νίκαιας) από μεγαλοψυχία, ούτε ολοκλήρωσε πάραυτα τη διαδικασία, αλλά ευθύς ερεύνησε τα πάντα, πρόσφερε όλα τα απαραίτητα και πραγματοποίησε για την πόλη την ωραία αυτή γιορτή.

Η Νίκαια ως παγκόσμια λύρα της πίστης (9,28 - 9,40)

Εκείνα τα χρόνια, λοιπόν, η πόλη από τη μια επιστατούσε στην οικουμένη με μια αληθινά θεϊκή επιστασία, ενώ από την άλλη όλες οι άλλες (ενν. πόλεις) την υπάκουαν και συνάμα έστελναν και έπαιρναν τις συμφωνημένες διδαχές για την ευσέβεια. Και, όταν ο Φαραώ υπέστη τον αναμενόμενο όλεθρο εξαιτίας του θράσους του, τόσο η ακρόπολη ράγισε και αποκάλυψε άφθονα τα ρεύματα της αλήθειας όσο και η κιβωτός δε στάθηκε πια κρυψώνα για τις πλάκες, αλλά ανοίχτηκε και ξεπρόβαλαν ελεύθερα οι θείοι νόμοι και ο ταμίας της αρμονίας συνόδευσε με μουσική την έναρξη της μελωδικής συναυλίας. Εκεί ήταν μαζεμένα όλα τα καλά: η εύκολη απόλαυση των ρευμάτων της ευσέβειας, τα οποία έρρεαν από εκεί για όποιον θα ήθελε να τα χρησιμοποιήσει, η πανταχού ανακήρυξη και διάδοση των θείων όρων της αλήθειας και η παγκόσμια αυτή λύρα, που είχε από εκεί την αφορμή και την πρώτη κίνηση, η οποία τα συνδύαζε όλα

αρμονικά και η οποία μελωδικά συνόδευε το αναμφισβήτητο δόγμα περί Θεού. Αυτή ήταν η αρχή και το πρώτο καταστατικό όλων των εκκλησιαστικών δογμάτων, αυτό ήταν το στήριγμα της ευσέβειάς τους. Πάνω σε αυτές τις υποθέσεις και πάνω σε αυτή τη βάση δημιουργήθηκαν όλα τα υπόλοιπα και αντικαταστάθηκαν οι κατά καιρούς αποστάτες της αλήθειας.

Εβδομη οικουμενική σύνοδος στη Νίκαια (9,40 - 10,11)

Οι περισσότεροι ίσως νομίζουν ότι εδώ τελειώνουν τα αγαθά και ότι η πόλη τιμήθηκε αρκετά από τα έργα αυτά και ότι ο λόγος του ρήτορα είχε αρκετή δόση από ιστορία, καθώς έγινε σαφές ότι όλη η ευσέβεια που ακολούθησε στο εξής προήλθε από την αρχή που έγινε σ' αυτήν εδώ την πόλη· διότι υπάρχουν αρκετά στοιχεία για να σκεφτούν και να κρίνουν οι άλλοι, όπως και για τον νυν λόγο. Αλλά η πόλη αυτή ξεπέρασε τόσο πολύ τις άλλες σε μεγαλοψυχία και συνέχισε σε όλες τις περιστάσεις να είναι πιστή στις πεποιθήσεις της, με αποτέλεσμα να οργανώσει - πέρα από κάθε προσδοκία - και δεύτερη σύνοδο και να φέρει το τέλος του συνολικού αγώνα και της μάχης κατά των αιρετικών. Διότι, καθώς έπρεπε και αυτή η τελευταία συνάντηση να είναι ανάλογη με τις προηγούμενες έξι συναντήσεις των ιερών διδασκάλων, πού αλλού θα ήταν το ταμείο της ευσέβειας ασφαλέστερο απ' ό,τι εδώ, όπου έγινε η πρώτη συμπύκνωση της υγιούς πίστης; Και βέβαια ο χρόνος, που γνωρίζει καλά ποιο είναι το δέον, ανέθεσε και αυτή τη σύνοδο στην πόλη και η πόλη την ανέθεσε στην εκκλησία. Και ενώ από τη μια έβαλε τις βάσεις και έκανε την αρχή της συνολικής κίνησης για τα ζητήματα αυτά, από την άλλη οδήγησε στην τελειοποίηση του δόγματος και την οριστική συνοχή και ασφάλεια της εκκλησίας. Κι αν κάποιος το θεωρεί σπουδαίο - γιατί πράγματι είναι το σπουδαιότερο - η πόλη προσέφερε την πρώτη αποκάλυψη της αλήθειας. Κι αν αναλογιστεί κανείς τη μετέπειτα πάλι επισφράγιση και το κύρος που απέκτησε (ενν. η εκκλησία) σε όλους τους τομείς, κι αυτό επίσης αποδίδεται στην πόλη.

Πράξεις οίκούντων κατὰ τὴν ἀνδρείαν (11,1 - 11,53)

Κεφ. 11 (11,1 - 11,53): Η αυτοκρατορία της Νίκαιας

Η άμεση κινητοποίηση της Νίκαιας μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (11,1 - 11,13)

Στα δε παρελθόντα αναλογούν απολύτως και τα πρόσφατα γεγονότα. Διότι πριν από καιρό, όταν έγινε αντιληπτό ότι οι υποθέσεις των Ρωμαίων πήραν άλλη τροπή και ότι η προηγούμενη ευδαιμονία τους άρχισε να μεταβάλλεται και ότι η πόλη από αρχηγός και κυρίαρχος των υπόλοιπων πόλεων αποφάσισε να υποταχτεί στην τύχη της, ανατράπηκε αμέσως η καλή τύχη όλης της ηγεμονίας και από εκεί και έπειτα έπεσε βαριά άρρωστη - με κάποια εδάφη να ανήκουν ακόμα σε αυτή, με κάποια άλλα να κινδυνεύουν και με κάποια άλλα να αναμένεται να χαθούν - και τότε έπεσαν όλα τα δεινά μαζί, δηλαδή οι εμφύλιοι πόλεμοι, οι σε κάθε ευκαιρία επιθέσεις των βάρβαρων και πάνω από όλα η μέγιστη σε όλη την οικουμένη κινητοποίηση και συνάμα ο μεγάλος φόβος ότι η ισχυρότερη και πιο μεγαλόπρεπής ηγεμονία στη γη θα καταστρεφόταν εντελώς και θα υποδουλωνόταν, δε φοβήθηκε, λοιπόν, (ενν. η βυζαντινή αυτοκρατορία) και γι' αυτήν εδώ την πόλη τα ίδια, μήπως δηλαδή αναμειχθεί κι αυτή στα γεγονότα κι έχει κοινή τύχη με τις άλλες;

Η ίδρυση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας (11,13 - 11,30)

Αυτή όμως άντεξε με τόση γενναιότητα τις δυσχέρειες, μάλλον δε τις ξεπέρασε και νίκησε, με αποτέλεσμα να λειτουργήσει σαν ακρόπολη - και όχι μόνο - για όλο το ρωμαϊκό κράτος, αφού δέχτηκε με χαρά τη βασιλική επιστασία, που κατέφυγε σε αυτή. Αρχικά της έδωσε τη δυνατότητα να ανασυσταθεί και στη συνέχεια να ασχοληθεί με τα δικά της θέματα, αλλά επιπλέον προσέθεσε στις ευεργεσίες της και το ότι δέχτηκε την έδρα της θρησκείας, το οργανωμένο σύνταγμα της εκκλησίας, την πρώτη και πράγματι τελειώτερη ασφάλεια και συνοχή των ζητημάτων μας και ότι δέχτηκε να σώσει την ίδια τη λογισύνη, που μαζί με όλα τα άλλα περιπλανιόταν και κινδύνευε. Και, βέβαια, πώς θα μπορούσε η πόλη να έχει δείξει περισσότερο ότι είναι αντάξια του εαυτού της και της παλαιότερης της περηφάνειας; Ή πώς θα μπορούσε περισσότερο να εμπνεύσει τους κατοίκους της, ώστε να σκέφτονται ότι αξίζουν, και πώς θα μπορούσε να ανακόψει την ακατάσχετη ορμή του θράσους των εχθρών, ώστε να μην υπάρχει καμία δυσχέρεια για τους Ρωμαίους και ούτε να τους λείπει κάτι από τη πρώτη τους ευημερία, μέχρι που τους υποδέχτηκε η πόλη των

Νικαέων; Αυτή επέλεξε να διεκπεραιώσει τα τοιαύτα, που δεν ήταν μόνο, όπως είπε ο ρήτορας, το να έχει τα πάντα σε ασφάλεια, αλλά και το να αφοσιωθεί με μεγαλοψυχία στο να προστεθεί δόξα σε όσα ήταν από μόνα τους παραπάνω από μέτρια και αυτάρκη. Αυτό το έργο αναχαίτισε τις μέχρι τώρα ασυγκράτητες ελπίδες των εχθρών, σταμάτησε την ολοκληρωτική καταστροφή της αυτοκρατορίας, διέσωσε τα σπέρματα της μετέπειτα αναβίωσής της και η πόλη έγινε ο ζωογόνος χυμός για ολόκληρη τη διαλυμένη αυτοκρατορία των Ρωμαίων, την οποία επανασυγκρότησε και στερέωσε. Αυτό το έργο φαίνεται στον ρήτορα ότι δε θα το κατόρθωνε όποια πόλη κι αν θελήσει κανείς να κατονομάσει από αυτές που περηφανεύονται για τη γειτνιάσή τους με τη θάλασσα, όπως ακριβώς μπόρεσε να δράσει ευεργετικά την κατάλληλη στιγμή αυτή η απτόνητη μέσα στην ασφάλειά της πόλη, η οποία δεν έγινε μαλθακή λόγω του πλούτου από τη θάλασσα.

Η συμβολή της Νίκαιας στην επανασυγκρότηση της Κωνσταντινούπολης και σύγκριση με άλλες πόλεις-ανακεφαλαίωση (11,30 - 11,53)

Αλλά, όταν αργότερα η εξουσία πέρασε πάλι στα χέρια των Ρωμαίων, η τέως κατεστραμμένη πλάκα του Δαυΐδ επανασυναρμολογήθηκε και συνετέθη, ο νόθος και υβριστής εχθρός ηττήθηκε και υποχώρησε, η κιβωτός επανήλθε στο Ισραήλ και ο χρόνος απέδωσε σαν οφειλόμενο χρέος το πιο όμορφο κόσμημα ολόκληρης της αυτοκρατορίας, τη βασίλισσα των πόλεων, τότε, λοιπόν, και η πόλη, που στην ανάγκη σαν μητέρα την είχε περιποιηθεί και την είχε συντηρήσει, απέδωσε στην αγαπημένη της (ενν. την Κωνσταντινούπολη) την πανέμορφη παρακαταθήκη, τη δόξα της εκκλησίας, και προσέθεσε γενναιόδωρα κάποια από τα δικά της αγαθά. Απέστειλε αυτούς τους λόγους, απέστειλε τις όμορφες αποικίες, που ήταν αφορμή για μία δεύτερη ζωή, και της (ενν. της Κωνσταντινούπολης) παρείχε άφθονη χρήση των τεχνών, που άλλες τις έστειλε μαζί και άλλες τις κράτησε για την ίδια. Των οποίων μόνο εδώ η τελειότητα με την οποία αυτές εξασκούνται είναι ίσως υπόμνηση έρωτα και συνάμα γίνεται χάριν της συνολικά καλής κατασκευής. Αλλά κι από αυτά στέλνει μαζί τα απαραίτητα και διακοσμεί τα βασιλικά παλάτια με τη μόνο εδώ τόσο κάλλιστη υφαντική τέχνη. Και σκέφτηκε, βέβαια, ο ρήτορας ότι έπρεπε τα

περισσότερα να τα αποσιωπήσει και να επιδείξει τη μεγαλοψυχία που δείχνει και η πόλη. Γιατί, αφού έτσι όλα τα μοίρασε, έχει ωστόσο επάρκεια σε όλα και δεν υστερεί έναντι καμίας από τις πρώτες πόλεις. Άλλες τις ξεπερνά με την πλεονεκτική της θέση, άλλες με τη φύση της και την ποκίλη παραγωγή της, άλλες με το μήκος του τείχους της, άλλες με το θάρρος της και συνάμα προστίθεται και η χάρη της, καθώς άλλες τις ξεπερνά με τα όμορφα κτίσματα στο εσωτερικό της και άλλες με τα κοινωφελή παλαιότερα και νεώτερα φιλανθρωπικά έργα. Αυτή δε στο σύνολό της ξεπερνά τα πάντα, κάθε τι ξεχωριστά και όλα μαζί.

Επίλογος (12,1 - 12,29)

Κεφ. 12 (12,1 - 12,29): Σύντομο εγκώμιο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄

Και ο ρήτορας αναρωτιέται για το κατά πώς μπορεί κανείς τη συνεισφορά του κράτιστου βασιλιά σιωπηλά να την προσπεράσει. Καθώς μάλιστα αυτή η πόλη πλουτίζει έχοντας εκείνον δεσπότη και κηδεμόνα και απολαμβάνει μεταξύ άλλων την τόσο μεγάλη καλοτυχία από τον Θεό και συγκροτείται και προοδεύει και σε σχέση με τις προσδοκίες της γίνεται όλο και πιο θαρραλέα. Έπειτα ούτε αυτό είναι μικρό πράγμα - και πώς θα μπορούσε να είναι; Ο ζήλος του για την πόλη, ο πόθος του για διάκριση, η προσθήκη της ομορφιάς των λόγων στα έργα, όλα αυτά αποτελούν στ' αλήθεια τη μεγαλύτερη απόδειξη του κάλλους της. Και είναι πασιφανές ότι, ενώ απολαμβάνει ο βασιλιάς τα παρόντα αγαθά, επιθυμεί ακόμα περισσότερα και ότι, όταν έχει τη δυνατότητα, τότε κάνει όλες τις προσθήκες που θέλει.

Απόδειξη δε είναι ότι περνά τον καιρό του στην πόλη και από τη μια αναθερμαίνεται ο πόθος του με το ότι συναντά τα όμορφα πράγματα, ενώ από την άλλη συνηθίζει να φέρνει και να χαρίζει σαν δώρα όλα όσα ανήκουν στους ενοχλητικούς γείτονές τους. Και, όπως λέει ο λόγος, φέρνει από εκεί τη λεία των Μυσών, δηλαδή αναρίθμητους σκλάβους, χιλιάδες άλογα, χιλιάδες βόδια και τόσα και τόσα από όλα τα άλλα εξημερωμένα ζώα. Και όλα αυτά τα φέρνει στην πόλη ως εχέγγυα μεγάλων ελπίδων. Έτσι νικά πάντα τους εχθρούς, νικά όλους αυτούς που ήταν πριν από εκείνη στα πράγματα και περισσότερο από όλους νικά τον εαυτό του, καθώς εμφανίζεται καλύτερος σε κάθε ένα από τα χαρίσματά του.

Ζει δε μόνο για τις ευγενικές πράξεις και εκεί αναλώνεται αυτός που είναι από όλα απρόσβλητος και τίποτα άλλο δεν τον κατέχει περισσότερο, όπως τον κατέχει ο έρωτας για τα καλά και ο ζήλος για τα καλύτερα. Και, καθώς μαζί με όλα τα άλλα ξεπερνά και τους λόγους και όλοι οι λόγοι, τόσο οι μικροί όσο και οι μεγαλύτεροι, σταθερά υπολείπονται των πράξεών του, γιατί πρέπει να ξοδέψει ο ρήτορας περισσότερο χρόνο σε αυτούς; Ας μνημονευθεί, λοιπόν, αυτός εδώ μονάχα (ενν. ο αυτοκράτορας) σαν το τελευταίο - δίπλα στα άλλα - στολίδι για την πόλη και για τον λόγο του ρήτορα.

III.3.iv. Ερμηνευτικές παρατηρήσεις

Εκ πρώτης όψεως το εγκώμιο αυτό της Νίκαιας δείχνει ότι είναι ένα έργο ωριμότητας ως προς το εμπειριστατωμένο περιεχόμενο, τη δουλεμένη έκφραση και τη συνοχή του - παρά τις μεγάλες περιόδους του, που είναι συχνά πομπώδεις και όχι ιδιαίτερα διαυγείς. Αν το εξετάσει όμως κανείς προσεκτικότερα, βλέπει ότι πρόκειται για ένα έργο νεανικό και εν πολλοίς βασισμένο στη μέχρι τότε παράδοση των εγκωμίων πόλεων και στις ρητορικές τους συμβάσεις με κάποιες λίγες διαφοροποιήσεις, τις οποίες θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Στα συμβατικά στοιχεία του λόγου δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ανήκει κατ' αρχάς η δομή του, η οποία παρατίθεται σχηματικά παρακάτω:

Πρόλογος (1,1 - 2,27)

Κεφ. 1 (1,1 - 1,28): Δυσκολία εγχειρήματος

Το πρόβλημα του εγκωμιασμού της πόλης ενώπιον αυτόπτων μαρτύρων (1,1 - 1,16)

Τα οφέλη από την παρουσία των αυτόπτων μαρτύρων (1,16 - 1,28)

Κεφ. 2 (1,29 - 2,27): Αιτιολόγηση της παράλειψης της ενότητας του γένους

Θέσις (3,1 - 3,27)

Κεφ. 3 (3,1 - 3,27): Θέσις σε σχέση με τη θάλασσα

Φύσις (4,1 - 5,20)

Κεφ. 4 (4,1 - 4,27): Λίμνη

Κεφ. 5 (5,1 - 5,20): Ηπειρωτική χώρα

Επιτηδεύσεις οϊκούντων κατὰ τὰς τέχνας (6,1 - 8,14)

Κεφ. 6 (6,1 - 6,28): Τείχη

Κεφ. 7 (7,1 - 7,22): Κτήρια, λουτρά και φιλανθρωπικά ιδρύματα

Κτήρια και λουτρά (7,1 - 7,9)

Φιλανθρωπικά ιδρύματα (7,10 - 7,22)

Κεφ. 8 (7,22 - 7,40): Μοναστήρια

Κεφ. 9 (7,40 - 8,14): Ιεροί ναοί και το θαύμα Ἀγίου Τρύφωνα

Το εσωτερικό των ιερών ναών (7,40 - 7,59)

Ειδυλλιακή περιγραφή του περιβάλλοντος χώρου των ιερών ναών (7,59 - 7,72)

Ο ναός και το θαύμα του Ἀγίου Τρύφωνα (7,72 - 8,14)

Πράξεις οϊκούντων (9,1 - 11,53)

Πράξεις οϊκούντων κατὰ τὴν εὐσέβειαν (9,1 - 10,11)

Κεφ. 10 (9,1 - 10,11): Οικουμενικές σύνοδοι

Η πρώτη οικουμενική σύνοδος στη Νίκαια (9,1 - 9,28)

Η Νίκαια ως παγκόσμια λύρα της πίστεως (9,28 - 9,40)

Ἐβδομη οικουμενική σύνοδος στη Νίκαια (9,40 - 10,11)

Πράξεις οϊκούντων κατὰ τὴν ἀνδρείαν (11,1 - 11,53)

Κεφ. 11 (11,1 - 11,53): Η αυτοκρατορία της Νίκαιας

Η άμεση κινητοποίηση της Νίκαιας μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (11,1 - 11,13)

Η ίδρυση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας (11,13 - 11,30)

Η συμβολή της Νίκαιας στην επανασυγκρότηση της Κωνσταντινούπολης και σύγκριση με άλλες πόλεις-ανακεφαλαίωση (11,30 - 11,53)

Ἐπίλογος (12,1 - 12,29)

Κεφ. 12 (12,1 - 12,29): Σύντομο εγκώμιο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄

Ο Νικαεύς ξεκινά με το τυπικό προοίμιο (κεφ. 1-2), το οποίο συναντάται στα εγκώμια πόλεων και όπου ο συντάκτης δηλώνει την κατωτερότητά του μπροστά σε ένα τόσο μεγάλο θέμα. Στη μεν πρώτη παράγραφο του πρώτου κεφαλαίου εκφράζεται η αδυναμία του ρήτορα να αντεπεξέλθει στον εγκωμιασμό της Νίκαιας λόγω του μεγαλείου της και ειδικά όταν αυτό θα πρέπει να γίνει παρουσία αυτοπτών μαρτύρων. Στη δεύτερη παράγραφο αντικρούεται το παραπάνω στοιχείο με το επιχείρημα ότι για μία τέτοια πόλη είναι αποδεκτό και το να υπολείπεται το εγκώμιό της της πραγματικότητας, λόγω του ότι προεξοφλείται πως η πραγματικότητα είναι ανώτερη του εγκωμίου, αλλά και το να είναι το εγκώμιο ανώτερο αυτής λόγω του ότι για μία τέτοια πόλη είναι δικαιολογημένος και ο ενθουσιασμός και η υπερβολή στον εγκωμιασμό της. Επομένως ο ρήτορας αντιπαρερχόμενος των αρχικών του δυσκολιών αναλαμβάνει το φέρει σε πέρας το εγκώμιο - πόσο μάλλον που η Νίκαια είναι εν μέρει σαν πατρίδα του.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του προλόγου, το οποίο η Mineva το εκλαμβάνει ως πρώτη ενότητα του εγκωμίου μετά τον πρόλογο και την τιτλοφορεί κάπως αυθαίρετα σε σχέση με τις μενάνδρειες οδηγίες ως «Το παρελθόν»⁸⁷², ο νεαρός Μετοχίτης αντιβαίνει για πρώτη φορά την τυπική δομή ενός εγκωμίου. Αυτό το κάνει παραθέτοντας τους λόγους για τους οποίους πρόκειται να παρακάμψει το στοιχείο του γένους της πόλης, δηλαδή το εγκώμιο της ίδρυσής της και των σημαντικών γεγονότων της ιστορίας των πρώτων της κατοίκων. Συγκεκριμένα λέει ότι δεν έχει την αναγκαία άνεση του χρόνου για να το κάνει, αλλά παρόλα αυτά δεν αποσιωπά εντελώς το γένος της πόλης, καθώς από την άλλη έστω και έμμεσα υπαινίσσεται κάποιου είδους λαμπρό παρελθόν της Νίκαιας συνδέοντάς τη με τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Τραϊανό (53-117 μ.Χ.) και την ενασχόλησή του με αυτή κατά τη διάρκεια της θητείας του ως κυβερνήτη της Συρίας από το 73/74 έως το 76/77 μ.Χ., όπου μεταξύ άλλων έργων, που έκανε σε διάφορες πόλεις της επικράτειάς του, έφτιαξε και ένα υδραγωγείο στη Νίκαια⁸⁷³.

⁸⁷² Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, 2,1-27, στο: Theodorus Metochites (Mineva), 315.

⁸⁷³ Βλ. J. Bennet, *Trajan, Optimus Princeps: A Life and Times*, Bloomington, 1997, 19. Στο σημείο αυτό ενδεχομένως ο Μετοχίτης να εννοεί και τον μετέπειτα φιλέλληνα

Στη συνέχεια μετά από την αναφορά στην ιδανική θέση της Νίκαιας (κεφ. 3) σε σχέση με τη θάλασσα από την οποία δεν απέχει ούτε πολύ, ώστε να χάνει τα πλεονεκτήματα της *χάριτος*, αλλά ούτε και λίγο, ώστε να χάνει το πλεονέκτημα της *ασφαλείας*, ο Μετοχίτης περνά στη συναφή με τη θέσιν ενότητα της *φύσεως* (κεφ. 4-5). Εκεί αρχικά με γνώμονα πάλι το δίπολο *ήδονή* και *χρεία* περιγράφει με παραστατικό τρόπο τη λίμνη, που βρίσκεται δίπλα στην πόλη, για να έρθει στη συνέχεια στην ηπειρωτική χώρα και να περιγράψει τις πεδιάδες, που βρίθουν από γεννήματα και καρπούς και που τα προσφέρουν στην ίδια αλλά και σε άλλες μακρινές πόλεις.

Με το πέρας της ενότητας της *φύσεως* ακολουθεί η ενότητα των *κατὰ τὰς τέχνας ἐπιτηδεύσεων*, η οποία περιλαμβάνει τα κεφάλαια 6, 7, 8, και 9. Εξ αυτών το κεφ. 6 αφορά στα τείχη της, τα γνωστά από την αρχαιότητα για το μήκος τους, τη στερεότητα της κατασκευής τους, τους πύργους και το δεύτερο τείχος με την τάφρο γύρω από αυτά. Επρόκειτο για στοιχεία που θύμιζαν έντονα τα τείχη της Κωνσταντινούπολης και τα οποία προσέδιδαν ακόμα μεγαλύτερη αίγλη στην πόλη⁸⁷⁴.

Στο κεφ. 7 ο Μετοχίτης κάνει λόγο για τα οικοδομήματα που βρίσκονται μέσα στην πόλη και ειδικά για τα ψηλά κτήρια κατά μήκος του τείχους, τα λουτρά, τα ιδιωτικά και τα δημόσια, και τα ευαγή ιδρύματα για τους φτωχούς και τους άρρωστους, ντόπιους και ξένους. Με τον τρόπο αυτό συμπλέκει στο εγκώμιο των κτηρίων και ειδικά των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων μία από τις κατηγορίες των *ἐνεργημάτων* - *πράξεων* *κατὰ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ μέρη αὐτῶν* των μενάνδρειων οδηγιών για το *πῶς χρή πόλεις ἐπαινεῖν* και συγκεκριμένα τις *πράξεις κατὰ τὴν δικαιοσύνην* και ειδικά την κατηγορία της *δικαιοπραγίας περὶ τῶν ἀνθρώπων*, που εν προκειμένω ταυτίζεται με την έννοια της *φιλανθρωπίας*⁸⁷⁵.

Στο κεφ. 8 εγκωμιάζει τα μοναστήρια της πόλης ως περαιτέρω δείγματα των *κατὰ τὰς τέχνας ἐπιτηδεύσεων τῶν οἰκούντων* και έτσι βρίσκει την ευκαιρία ο ρήτορας να περιλάβει το στοιχείο της *εὐσεβείας* των κατοίκων,

αυτοκράτορα Τραϊανό Αδριανό, ο οποίος ανέλαβε την ανοικοδόμηση της Νίκαιας μετά τον καταστροφικό σεισμό του 121 μ.Χ. Βλ. σχετικά Rhoby, Byzantios, 87.

⁸⁷⁴ Βλ. Foss - Tulchin, *Nicaea*, 89-96 και πιο αναλυτικά C. Foss - D. Winfield, *Byzantine Fortifications, an Introduction*, Pretoria 1985, 75-120.

⁸⁷⁵ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» το σχεδιάγραμμα στη σελ. 151 και τη σημ. 466.

που συναποτελεί μαζί με τις κατηγορίες της δικαιοπραγίας και της δσιότητος την περιληπτική κατηγορία της δικαιοσύνης τῶν οἰκούντων.

Ο ἴδιος συνδυασμός των κατὰ τὰς τέχνας ἐπιτηδεύσεων και των κατὰ τὴν δικαιοσύνην-εὐσέβειαν πράξεων αξιοποιεῖται ἀπὸ τον Μετοχίτη και στο κεφ. 9, ὅπου αφενός περιγράφεται με ιδιαίτερα παραστατικό τρόπο το κάλλος του εσωτερικού ενός ναοῦ ὡς αντιπροσωπευτικὸ δείγματος και για τους υπόλοιπους καθὼς και ἡ εἰδυλλιακὴ ατμόσφαιρα του χώρου που τον περιβάλλει και αφετέρου μνημονεύονται επιγραμματικά ο ναός και το θαῦμα του Ἀγίου Τρύφωνα.

Ο Ἅγιος Τρύφων ἦταν ο προστάτης των καλλιιεργειῶν και κυρίως του ἀμπελιοῦ, ο οποίος μαρτύρησε το 250 μ.Χ. στη Νίκαια και του οποίου ἡ λατρεία γνώρισε μεγάλη διάδοση στην Κωνσταντινούπολη και τη Μ. Ἀσία ἀπὸ τον 10^ο αἰ. και ἔπειτα. Μετά δε το 1204, που το λείψανό του μεταφέρθηκε ἀπὸ τους σταυροφόρους στη Ρώμη, φαίνεται ὅτι ἡ λατρεία του εντατικοποιήθηκε εἰδικά στη Νίκαια⁸⁷⁶. Ἐτσι πρὸς τιμὴν του Ἀγίου Τρύφωνα ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης ἐχτίσε το 1254 πολυτελὲς ναὸ στο σημεῖο του παλίου μαρτυρίου, ἐνὼ ἐγράψε και ἓνα σχετικὸ ἐγκώμιο⁸⁷⁷. Σε αὐτὸ γίνεται ἀναφορὰ τόσο στον συγκεκριμένο ναὸ ὅσο και στο ετήσιο θαῦμα, που λάμβανε χώρα τὴν ἡμέρα της γιορτῆς του αγίου, τὴν 1^η Φεβρουαρίου, και σύμφωνα με το οποίο ο ἅγιος ἐκανε να ἀνθίζει ο κρίνος δίπλα στη λυχνία του, που εἶχε κοπεί ἓναν χρόνο πρὶν⁸⁷⁸. Λέγεται μάλιστα ὅτι δίπλα στον ναὸ ο Λάσκαρης ἰδρυσσε και μία σχολή, ὅπου διδάσκονταν ἡ γραμματικὴ και ἡ ρητορικὴ⁸⁷⁹.

Βάσει της σημασίας που εἶχαν ο Ἅγιος Τρύφων και ο ναός του για τη Νίκαια θα μπορούσαμε ἴσως - δίχως να ἀποκλείσουμε τὴν πρόταση του Cl. Foss υπέρ της ταύτισης του ἀνώνυμου ναοῦ με το καθολικὸ της μονῆς του Υάκινθου⁸⁸⁰ - να διατυπώσουμε τὴν εἰκασία ὅτι ἡ ἐκτενὴς περιγραφή των ιερῶν ναῶν στο κεφ. 9 του Νικαεῶς μπορεῖ να ἀφορὰ ταυτόχρονα τόσο στο

⁸⁷⁶ Βλ. Ν. Kastrinakis, «Νίκαια, Λατρεία Ἀγίου Τρύφωνος», 2005, *Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor* <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5520>

⁸⁷⁷ Βλ. Foss - Tulchin, *Nicaea*, 108-110.

⁸⁷⁸ Βλ. Foss - Tulchin, *Nicaea*, 104-108.

⁸⁷⁹ Βλ. Foss - Tulchin, *Nicaea*, 69-70 και Saradi, Kallos, 46. Για μία πιο κριτικὴ ματιά ἀπέναντι στον θεωρούμενο υψηλὸ βαθμὸ ἀντιγραφῆς χειρογράφων στη Νίκαια στο μέσον του 13^{ου} αἰ. βλ. Ν. Wilson, *Scholars in Byzantium*, London - Baltimore, 218-225.

⁸⁸⁰ Βλ. Foss - Tulchin, *Nicaea*, 115-117.

σύνολο των ναών της πόλης, όπως προαναγγέλεται από τον Μετοχίτη στην αρχή του κεφαλαίου με τη φράση «Αὐτίκα πολλή μὲν ἢ περὶ τοὺς θεῖους νεὼς εὐμήχανος παρὰ τῆς δημιουργίας ἀσφάλεια, πολλή δὲ ἢ ἐπανθοῦσα χάρις»⁸⁸¹, όσο και πιο ἐμμεσα στον συγκεκριμένο ναό του Ἀγίου Τρύφωνα. Την εικασία μας δε αυτή θα μπορούσαμε να τη στηρίξουμε στα εξής μεμονωμένα στοιχεία που απαντούν μέσα στο κείμενο του Μετοχίτη: πρώτον, παρὰ τη χρήση του πληθυντικού αριθμού στην εισαγωγική φράση του κεφαλαίου, ο Μετοχίτης περνά ἄμεσα στον ενικό αριθμό, τον οποίο και διατηρεῖ καθόλη την περιγραφή του ναού. Ἄρα ως ακροατές-αναγνώστες ἔχουμε διαρκῶς την αἴσθηση ὅτι δεν πρόκειται για πολλούς, ἀλλὰ για ἓναν ναό.

Δεύτερον, στην περιγραφή του εξωτερικού χώρου των ναών υπάρχει ἡ αναφορά σε ἓνα κυπαρίσσι, το οποίο βοηθᾷ «τοῖς ἐκεῖ φιλοσοφοῦσι» να αντιληφθoύν ὅτι, ὅπως αὐτό ανεβαίνοντας πρὸς τα πάνω γίνεται ὅλο και πιο λεπτό, κατὰ τον ἴδιο τρόπο και οἱ ἴδιοι κατὰ την ἀνοδική πνευματική τους πορεία θα πρέπει σταδιακά να ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τα υλικά ἀγαθὰ και να γίνονται πιο λεπτοφυεῖς. Οἱ συγκεκριμένοι «φιλοσοφοῦντες» - ἀν δὲν εἶναι οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς του Υἱακίνθου, το οποίο ἐνισχύεται μάλιστα και ἀπὸ τη χρήση του τύπου «φιλοσοφεῖ» για την πνευματική δραστηριότητα των μοναχῶν στο προηγούμενο κεφ. 8 για τα μοναστήρια τῆς πόλης⁸⁸² - θα μπορούσαν να εἶναι οἱ τρόφιμοι τῆς σχολῆς που ἱδρυσε παρὰ τον ναό ο Θεόδωρος Λάσκαρης και ἡ οποία σχολή θα πρέπει να προσέφερε τελικά και κάτι παραπάνω ἀπὸ ἀπλά μαθήματα γραμματικής και ρητορικής, πράγμα πολὺ πιθανό, ἀν λάβουμε ὑπόψιν μας τα εἰδικὰ φιλοσοφικά ἐνδιαφέροντα του ιδρυτῆ τῆς.

Πόσο μάλλον που ἀμέσως μετὰ ο Μετοχίτης - με ἀφορμή τα ἀφθονα νερά που τρέχουν δίπλα στον ναό και τα οποία ξεκουράζουν τους κουρασμένους ἐνοικούντας, εἴτε εἶναι οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς Υἱακίνθου εἴτε εἶναι οἱ μαθητῆς τῆς σχολῆς - λέει ὅτι ἐκεῖ μποροῦν να βρεθοῦν ἐπίσης και ἀγνότεροι τρόποι ἀπόλαυσης για το ἄλογο ἐπιθυμητικό μέρος τῆς ψυχῆς, το οποίο ἐρχεται στο προσκήνιο, ὅταν το λογιστικό μέρος σταματᾷ για λίγο

⁸⁸¹ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, 7,40-41, στο: Theodorus Metochites (Mineva), 320.

⁸⁸² Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, 7,37, στο: Theodorus Metochites (Mineva), 320: τῶν θείων οἴκων, ἐν οἷς ἡ μεγάλῳφρων αἵρεσις αὕτη φιλοσοφεῖ.

να είναι ενεργό και ξεκουράζεται από την επίπονη αποστολή του⁸⁸³. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερο χωρίο, που μας κάνει να σκεφτούμε ότι - εκτός από τον προφανή συσχετισμό του με τη ζωή των μοναχών της μονής Υάκινθου - ίσως τελικά ο Μετοχίτης να είχε και εδώ κατά νου τους σπουδαστές της σχολής του Θεόδωρου Λάσκαρη και την ανάπαυλα που έβρισκαν από τις κοπιαστικές πνευματικές τους ενασχολήσεις στο ειδυλλιακό περιβάλλον γύρω από τον ναό. Κι αυτό το τελευταίο στοιχείο επίσης ενδεχομένως να παραπέμπει στο ότι η σχολή που είχε ιδρύσει ο Λάσκαρης προσέφερε - είτε εξαρχής είτε στη συνέχεια - ανώτερου επιπέδου παιδεία, δηλαδή *ἐγκύκλιον*⁸⁸⁴.

Τέλος, ο τύπος του αόριστου β' «παρήκα» στη φράση με την οποία ο Μετοχίτης εισάγει την τρίτη παράγραφο του κεφ. 9⁸⁸⁵, μπορεί να αναφέρεται εξίσου τόσο στα όσα προηγήθηκαν όσο και στα όσα πρόκειται να ακολουθήσουν. Στην πρώτη περίπτωση το «παρήκα» σημαίνει ότι ο ρήτορας άφησε μέχρι τώρα στην άκρη τα εγκώμια των άλλων ιερών ναών και ασχολήθηκε μόνο με το εγκώμιο ενός ανώνυμου ναού, μολονότι δεν αποκλείεται βέβαια ο ανώνυμος αυτός ναός να είναι στην πράξη είτε το καθολικό της μονής του Υάκινθου είτε η εκκλησία του Αγίου Τρύφωνα, το οποίο και επιβεβαιώνει την παραπάνω εικασία μας, ενώ στη δεύτερη περίπτωση το «παρήκα» σημαίνει ότι από εδώ και πέρα ο ρήτορας - και αφού έχει αναφερθεί γενικώς στους ιερούς ναούς της πόλης - θα ήθελε να εστιάσει την επισκόπησή του ειδικά σε έναν ναό, αυτό του Αγίου Τρύφωνα,

⁸⁸³ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, 7,68-72, στο: Theodorus Metochites (Mineva), 320-321: *Καὶ σιγῆσαί μοι τὰ πλείω δοκῶ, ὅσα τοῖς ἐνοικοῦσιν ἐγγίνεται τῆς φυσικῆς ἀσθενείας ἀναψυχὴ καὶ τῶ κατὰ τὴν ἔφεσιν ἀλόγῳ τῆς ψυχῆς ἐνδίδωσι τρυφῇ σχολάζειν καθαρωτέρα, τοῦ λογισμοῦ κάμνοντος καὶ πρὸς βραχὺ τῶν πόνων μεθιεμένου.* [η υπογράμμιση είναι δική μου]

⁸⁸⁴ Βλ. παραπάνω τις σελ. 291-293.

⁸⁸⁵ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, 7,72-79, στο: Theodorus Metochites (Mineva), 321: *Παρήκα δὲ τῶν ἄλλων ναῶν πλήθῃ καὶ κόσμους, οἱ διὰ πάσης τῆς πόλεως ἴστανται, κάλλους περιουσία, ὑπόμνησις ἀρετῆς, τῆς κοινῆς εὐσεβείας ἀρραγεῖς σύνδεσμοι, ὧν εἴ μοι βουλομένῳ σχολή, προσῆν ἓνα τῶν πάντων τῶ λόγῳ προθεῖναι σπουδῆς ὑπόθεσιν, καὶ εἰ βούλει τοῦτον δὴ τὸν ἐπὶ τῇ κλήσει φρονούντα τοῦ γενναίου τὴν ἄθλησιν Τρύφωνος, ὅπως μὲν μεγέθους, ὅπως δὲ ὥρας ἔχει, μέγιστον ἔργον ἂν ᾗ διαγενέσθαι καὶ τῶν ὄντων μὴ πάνυ τοι ἐνδεῶς ἀνῦσαι.* [οι υπογραμμισμοί είναι δικές μου]. Η επιλογή μου να θεωρήσω την παραπάνω φράση ως αρχή της παραγράφου που αναφέρεται στον Άγιο Τρύφωνα και όχι ως κατακλείδα της παραγράφου του εξωτερικού τμήματος των ιερών ναών, όπως προτείνεται από την E. Mineva, εξυπηρετεί καλύτερα και την ισορροπία των τμημάτων του λόγου και τη συνολική του δομή.

το οποίο δεν κάνει όμως στη συνέχεια, διότι πρόκειται για χρονοβόρο και δύσκολο εγχείρημα λόγω των πολλών στοιχείων που ο ναός διαθέτει και που θα ανάλωναν μεγάλο τμήμα του λόγου.

Ταυτίζοντας, λοιπόν, έμμεσα ο Μετοχίτης το εγκώμιο του ναού του Αγίου Τρύφωνα με το εγκώμιο του συνόλου των ναών μέσα στην πόλη και κάνοντας στη συνέχεια το πρόσθετο σχόλιο για το μεγαλείο του συγκεκριμένου ναού, το οποίο είναι τόσο που δεν περιγράφεται, καταφέρνει και να δώσει επακριβώς την εικόνα του ναού του Αγίου Τρύφωνα, αλλά και να αφήσει το υπονοούμενο ότι σαν αυτόν είναι πολλοί οι ναοί, εξαίροντας έτσι περαιτέρω το βασικό αντικείμενο του λόγου του, που είναι η ίδια η πόλη⁸⁸⁶. Επιπλέον με την αναφορά στο θαύμα του Αγίου Τρύφωνα ως δείγμα ευσεβείας των κατοίκων της πόλης ο Μετοχίτης κάνει πιο ομαλό το πέρασμα στην επόμενη ενότητα, που αφορά στα *κατὰ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ μέρη αὐτῶν ἐνεργήματα-πράξεις οἰκούντων* και ειδικά στις *κατὰ τὴν εὐσέβειαν πράξεις τῶν οἰκούντων*⁸⁸⁷.

Ερχόμενοι, λοιπόν, στην τέταρτη και εκτενέστερη όλων ενότητα του λόγου, που αφορά στις *πράξεις τῶν οἰκούντων* και που χωρίζεται σε δύο μεγάλες υποενότητες, τις *πράξεις κατὰ τὴν εὐσέβειαν* (κεφ. 10) και τις *πράξεις κατὰ τὴν ἀνδρείαν* (κεφ. 11), μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής: πρώτον, επιλέγοντας να διαρθρώσει το κεφάλαιο 10 της υποενότητας για τις *πράξεις κατὰ τὴν εὐσέβειαν* σε τρία παρόμοιας έκτασης μέρη, όπως φαίνεται στο σχεδιάγραμμα και σε αντίθεση με τον χωρισμό της E. Mineva, όπου αφιερώνεται εσφαλμένα στην πρώτη οικουμενική σύνοδο, που διεξήχθη στη Νίκαια το 324 μ.Χ., η πενταπλάσια έκταση σε σχέση με την έκταση που αντιστοιχεί στην έβδομη οικουμενική σύνοδο του 787 μ.Χ.⁸⁸⁸, ο

⁸⁸⁶ Η εκδοχή που δίνει ο A. Rhoby (βλ. Rhoby, Byzantios, 93) για το ότι ο Μετοχίτης επιλέγει να διατηρήσει την ανωνυμία του ναού, που με τόση παραστατικότητα περιγράφει, εξαιτίας του ότι ο Νικαεύς εκφωνείται στον χώρο του συγκεκριμένου ναού, δεν στοιχειοθετείται επαρκώς και εκτός αυτού ακυρώνει την εσκεμμένη κατά τη γνώμη μου επιλογή του Μετοχίτη να «πολλαπλασιάσει» το εγκώμιο των εκκλησιών της Νίκαιας μέσα από μία πρώτη υποτίθεται ανώνυμη αλλά αναγνωρίσιμη από όλους περιγραφή και την αμέσως ακόλουθη διαπίστωση ότι ο ανώνυμος ναός που μόλις περιγράφηκε είναι στην πραγματικότητα αδύνατον να περιγραφεί εν συντομία.

⁸⁸⁷ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» το σχεδιάγραμμα και ειδικά τη σελ. 152 και τη σημ. 463.

⁸⁸⁸ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, 9,1-53 και 10,1-11, στο: Theodorus Metochites (Mineva), 321-323.

Μετοχίτης αποδίδει παρεμφερή σημασία και στα δύο ιστορικής αξίας γεγονότα και έτσι πετυχαίνει να προβάλλει τη διαχρονική ευσέβεια των κατοίκων της πόλης, η οποία μάλιστα τονίζεται ακόμη περισσότερο με την ενδιάμεση παράγραφο, που έχει σαν θέμα τον συνολικό ρόλο της Νίκαιας στην παγκόσμια εδραίωση της χριστιανικής πίστης.

Δεύτερον, δεδομένου ότι οι κάτοικοι της Νίκαιας φημίζονταν για την ευσέβειά τους και για τη διαφύλαξη της ενότητας της εκκλησίας λόγω της εκεί διοργάνωσης της πρώτης και της εβδόμης οικουμενικής συνόδου, θα έπρεπε ο Μετοχίτης να προβάλλει κάποιο εξίσου ισχυρό στοιχείο από την ιστορία της πόλης, εφόσον είχε σκοπό να εγκωμιάσει τις πράξεις των κατοίκων και σύμφωνα με κάποια από τις υπόλοιπες αρετές και ειδικά με αυτή της *ἀνδρείας*, καθώς *πράξεις κατὰ τὴν δικαιοσύνην* - με την έννοια της φιλανθρωπίας - αναφέρθηκαν ήδη έστω και πιο έμμεσα στο πλαίσιο των *κατὰ τὰς τέχνας ἐπιτηδεύσεων* των κατοίκων⁸⁸⁹. Έτσι ήταν λογικό να επιλέξει τελικά να εγκωμιάσει την πρόσφατη σημαντική συμβολή της Νίκαιας στη διάσωση της αυτοκρατορίας, αφότου η Κωνσταντινούπολη αλώθηκε από τους Λατίνους το 1204, καθώς εκεί μετέφερε την έδρα του ο βυζαντινός αυτοκράτορας ιδρύοντας την αυτοκρατορία της Νίκαιας, από όπου και οργανώθηκε η επανάκτηση της βασιλεύουσας το 1261.

Το γεγονός δε ότι και σε αυτή την υποενότητα της ευρύτερης ενότητας των *κατὰ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ μέρη αὐτῶν ἐνεργημάτων-πράξεων οἰκούντων* εντοπίζονται τρεις ισόποσες μεν, διαδοχικές δε ως προς τα γεγονότα που περιγράφονται, και διαφορετικής θεματικής παράγραφοι με τους αντίστοιχους τίτλους: α) Η άμεση κινητοποίηση της Νίκαιας μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (11,1 - 11,13), β) Η ίδρυση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας (11,13 - 11,30) και γ) Η συμβολή της Νίκαιας στην επανασυγκρότηση της Κωνσταντινούπολης και σύγκριση με άλλες πόλεις-ανακεφαλαίωση (11,30 - 11,53) προσδίδει στον λόγο ένα ακόμα στοιχείο που ενισχύει την καλοδουλεμένη και ισορροπημένη δομή του.

Αν λάβουμε υπόψιν μας και το επιλογικό κομμάτι, το οποίο αποτελεί ένα εγκιβωτισμένο εγκώμιο του - απ' όσο γνωρίζουμε - παρόντος κατά την εκφώνηση του λόγου αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β', ο οποίος το 1290, που

⁸⁸⁹ Βλ. παραπάνω στο σχεδιάγραμμα τη δεύτερη ενότητα του κεφ. 7 με τίτλο «Φιλανθρωπικά ιδρύματα» και τον σχολιασμό της στη σελ. 342.

εκφωνήθηκε ο Νικαεύς βρισκόταν στη Νίκαια επιστρέφοντας από μία περιοδεία του κατά των Σελτζούκων της Μ. Ασίας, πρόκειται για ένα υποδειγματικό αυτοτελές εγκώμιο πόλεως, που παρά τις λίγες αποκλίσεις του από τις βασικές μενάνδρειες οδηγίες θα πρέπει να εξακολουθήσει να επηρεάζει τους μετέπειτα συντάκτες εγκωμίων πόλεων.

Εκτός όμως από τις ομοιότητες και τις διαφορές του Νικαέα σε σχέση με τις οδηγίες του Μένανδρου, οι οποίες αναφέρθηκαν αναλυτικά παραπάνω, υπάρχουν και κάποιες πιο έμμεσες επιρροές από τον *Αντιοχικόν*. Η κυριότερη είναι η περιγραφή του *locus amoenus* του περιβάλλοντα χώρου του ιερού ναού, που περιγράφεται στο πρώτο τμήμα του κεφ. 9 της ενότητας με τίτλο «Ιεροί ναοί και το θαύμα του Αγίου Τρύφωνα» και η οποία, μολονότι είναι κατά πολύ μικρότερη, θυμίζει αρκετά την αντίστοιχη περιγραφή του *locus amoenus* της Δάφνης, του κοντινού δηλαδή προαστείου της Αντιόχειας⁸⁹⁰.

Η κύρια διαφορά των δύο λόγων βρίσκεται στο ότι στην περίπτωση του *Αντιοχικού* η έκφρασις του προαστείου καταλαμβάνει ξεχωριστή θέση στη δομή του εγκωμίου, ενώ στην περίπτωση του Νικαέως έχουμε μία πολύ πιο σύντομη έκφρασις - προφανώς λόγω του διαφορετικού χαρακτήρα του λόγου και λόγω της πολύ πιο μικρής και πιεσμένης έκτασης του συγκεκριμένου λόγου - η οποία αποτελεί τμήμα της περιγραφής ενός ιερού ναού στο πλαίσιο της ενότητας των *κατὰ τὰς τέχνας ἐπιτηδεύσεων*.

Τέλος, δύο ακόμα έμμεσες ομοιότητες που εντοπίζονται μεταξύ *Αντιοχικού* και Νικαέως - και οι οποίες ενδεχομένως να παραπέμπουν στην επιρροή που ο Λιβάνιος άσκησε στον Μετοχίτη - είναι η σύντομη σύγκριση της Νίκαιας με άλλες από τις πρώτες πόλεις, οι οποίες δεν κατονομάζονται, και η οποία σύγκριση λειτουργεί και ως επιγραμματική ανακεφαλαίωση των βασικών αξόνων του εγκωμίου. Η σύγκριση που στον Νικαέα είναι στο τέλος του κεφ. 11, δηλαδή στο τέλος της ενότητας των *κατὰ τὴν ἀνδρείαν πράξεων* και αμέσως πριν τον επίλογο, είναι σύμφωνη με τις οδηγίες που

⁸⁹⁰ Βλ. παραπάνω στο κεφ. II.3.vi. «Ο *Αντιοχικός* του Λιβάνιου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης» τις σελίδες 219-254 με την εκτενή ανάλυση της συγκεκριμένης *ἐκφράσεως* αλλά και του συνόλου του λόγου με κύρια κριτήρια την πολυαισθητικότητα και τα συναισθήματα τα οποία γεννά η θέα της πόλης.

δίνονται από τον Μένανδρο για τους ἐπιβατηρίους και πατρίους λόγους⁸⁹¹. Με τον ίδιο τρόπο κλείνει και ο Λιβάνιος τον λόγο του, όπου όμως λόγω του διαφορετικού παραστασιακού πλαισίου η σύντομη σύγκριση με τις άλλες πόλεις συνοδεύεται από το κλασικό κλείσιμο των πατρίων λόγων, όπου ο ρήτορας λέει ότι προσπάθησε με τον λόγο να ξεπληρώσει το χρέος του προς την πατρίαν πόλιν του όσο καλύτερα μπορούσε⁸⁹².

Όσον αφορά, τέλος, στις ομοιότητες που έχουν επισημανθεί από την Ε. Mineva μεταξύ του Νικαέως και του προγενέστερου συναφούς λόγου του Θεόδωρου Λάσκαρη, οι οποίες παραπέμπουν κατά την Ε. Mineva σε μία απευθείας επίδραση του τελευταίου στον νεαρό Μετοχίτη⁸⁹³, πλην των τύπων ἄμπελοι / ἄμπελῶνες, πλήθος φυτῶν / φυτῶν πλήθος, διειδέστατα ὕδατα / διειδές ὕδωρ, καταθραύουσα / ἔθραυσε, ὑπεδέξω / ὑπεδεξαμένη και περιποιήσω / περιποιησαμένη, οι οποίοι δεν είναι τόσο ιδιαίτεροι, ώστε να μιλάμε για μία άμεση επίδραση του προγενέστερου λόγου στον μεταγενέστερο, δεν έχει εντοπιστεί καμία άλλη σοβαρή ομοιότητα ούτε στη δομή, ούτε στο περιεχόμενο αλλά ούτε και στο ύφος των δύο λόγων. Μπορεί ο λόγος του Λάσκαρη να έχει χρονολογηθεί σε μία κατά προσέγγιση ημερομηνία η οποία παραπέμπει σε ένα επίσης νεανικό έργο, αλλά η συνολική αίσθηση που αφήνουν τα δύο έργα είναι πολύ διαφορετική με τον Λάσκαρη να ανοίγει τις δικές του ατραπούς στο είδος των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων και με τον Μετοχίτη να μένει όσο πιο κοντά γινόταν στην αρχαία παράδοση.

⁸⁹¹ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» τις σελ. 155-156 και τη σημ. 478.

⁸⁹² Η δομική αυτή ομοιότητα μεταξύ Νικαέως και Αντιοχικοῦ έχει εντοπιστεί και από την Ε. Mineva, βλ. Theodorus Metochites (Mineva), 312.

⁸⁹³ Βλ. Theodorus Metochites (Mineva), 309-311.

III.4. Θεόδωρου Μετοχίτου, Βυζάντιος ἡ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλοπόλεως

III.4.i. Χειρόγραφη παράδοση, εκδόσεις και χρόνος συγγραφής

Ο Βυζάντιος ἡ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλοπόλεως λόγος του Θεόδωρου Μετοχίτη παραδίδεται στον *codex unicus* Vindobonensis philol. gr. 95, φ. 233v-302v, ο οποίος περιλαμβάνει αποκλειστικά έργα του Θεόδωρου Μετοχίτη.

14^{ος} αι. (1^ο μισό με πιο ισχυρό *terminus ante quem* το 1314⁸⁹⁴), φ. II, 374, II', περιγραμμένη⁸⁹⁵, 280/287 x 205/220, 2 στήλες, σειρές 30 (φ. 1-315), 31-35 (φ. 316-374)

Περιεχόμενο: Ρητορικά έργα του Θεόδωρου Μετοχίτη

Αντιγραφέας: Ο αντιγραφέας του κώδικα είναι ο γνωστός «Metochitesschreiber», ο οποίος έχει ταυτοποιηθεί με τον Μιχαήλ Κλωστομάλλη, έναν από τους κύριους αντιγραφείς της αυτοκρατορικής αυλής και του αντιγραφικού εργαστηρίου της μονής της Χώρας στα χρόνια των Ανδρόνικου Α' και Ανδρόνικου Β'⁸⁹⁶.

φ. 233v-302v: Βυζάντιος ἡ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλοπόλεως

Ο λόγος, που είναι ο ενδέκατος στη σειρά στο σύνολο των 19 λόγων, είναι ημιτελής κατά ένα φύλλο τουλάχιστον. Συγκεκριμένα στο τέλος του κειμένου είχαν εντοπιστεί από τον I. Ševčenko χάσματα μετά τα φύλλα 299, 301 και 302, τα οποία χάσματα θεραπεύτηκαν χάρη στον E. Fenster, που έκανε λόγο για διαταραγμένη σειρά των φύλλων και τα επανατοποθέτησε ως εξής: 299, 302, 300, 301⁸⁹⁷. Επίσης πριν και μετά το φύλλο 251 υπάρχουν χάσματα, όπου απουσιάζουν ένα η και περισσότερα φύλλα,

Βιβλιογραφία: H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, I: Codices historici, codices philosophici et

⁸⁹⁴ Βλ. παρακάτω τη χρονολόγηση του λόγου στις σελ. 352-358.

⁸⁹⁵ Εκτός από το φ. 374, το οποίο προέρχεται από χαρτώο κώδικα.

⁸⁹⁶ Βλ. E. Lambez, Das Geschenk des Kaisers Manuel II an das Kloster Saint-Denis und der "Metochitesschreiber" Michael Klostomalles, στο: B. Borkopp - Th. Stepan (εκδ.). *Λιθόστρωτον. Studien zur byzantinischen Kunst und Geschichte. Festschrift für Marcell Restle*, Stuttgart 2000, 155-165 και ειδικά σελ. 158-9 για την ταυτοποίηση του "Metochitesschreiber" με τον Μιχαήλ Κλωστομάλλη.

⁸⁹⁷ Βλ. Ševčenko, *La vie*, 205 κ.εξ. και Fenster, *Laudes*, 196. Την ανακολουθία θεράπευσαν με τον ίδιο τρόπο και οι δύο πρώτοι εκδότες του λόγου Rougounia και Πολέμης.

philologici [Museion. Veröffentlichungen der Handschriftensammlung, N.F. 4,1], Wien 1961, 203.

Η πρώτη έκδοση του *Βυζαντίου* έγινε από την Pougounia ως τμήμα της διατριβής της, που εκπονήθηκε στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης υπό την επίβλεψη του N. Wilson και υποστηρίχθηκε το 2003⁸⁹⁸.

Τον Νοέμβριο του 2013 κυκλοφόρησε στη σειρά «Βυζαντινοί Συγγραφείς» των εκδόσεων «Ζήτηρος» η κριτική έκδοση του λόγου από τον Πολέμη, η οποία περιλαμβάνει επίσης εισαγωγή, μετάφραση και σημειώσεις και στην οποία θα παραπέμπουμε στο εξής⁸⁹⁹.

Από τους επιμέρους σχολιαστές του *Βυζαντίου* λόγου, ο E. Fenster, που πρώτος τον μελέτησε από το χειρόγραφο, περιορίστηκε σε μία σύντομη παρουσίαση του περιεχομένου του⁹⁰⁰. Εν συνεχεία πέρασαν σχεδόν τέσσερις δεκαετίες μέχρι να έχουμε τα επόμενα σχόλια επί αποσπασματικών μόνο τμημάτων του λόγου. Αφενός από τον Πολέμη στις κριτικές εκδόσεις τριών άλλων ρητορικών έργων του Μετοχίτη καθώς και σε ένα άρθρο του ειδικά για ένα απόπασμα του *Βυζαντίου*, όπου εντοπίζονται κοσμολογικές προεκτάσεις⁹⁰¹, και αφετέρου από τον P. Magdalino σε άρθρο του από συλλογικό τόμο με τα πρακτικά συμποσίου αφιερωμένου στη Μονή της Χώρας⁹⁰², τον A. Rhoby σε άρθρο του που περιλαμβάνεται σε συλλογικό τόμο με τα πρακτικά συμποσίου αφιερωμένου στις βυζαντινές εκφράσεις

⁸⁹⁸ Βλ. I. Pougounia, *Byzantios or about the Imperial Megalopolis. Introduction, Text, and Commentary* [διδακτ. διατρ., University of Oxford], Oxford 2003. Η συγγραφέας είχε την ευγενή καλοσύνη να μου προμηθεύσει το κείμενο του *Βυζαντίου*.

⁸⁹⁹ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, στο: Theodorus Metochites (Πόλεμης 2013), 110-477. Από την παραπάνω έκδοση διαφοροποιούμαι μόνο ως προς την προτεινόμενη από τον Πολέμη δομή του λόγου καθώς και από ορισμένες επιλογές του τελευταίου όσον αφορά στον χωρισμό του λόγου σε επιμέρους κεφάλαια.

⁹⁰⁰ Βλ. Fenster, *Laudes*, 196-209.

⁹⁰¹ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ἡθικός ἢ περὶ παιδείας*. Εισαγωγή, κριτική έκδοση, μετάφραση, σημειώσεις I. Πολέμης [Κείμενα Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, 1], Αθήνα 2002, 45*, 87, σημ. 76, Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βασιλικοί λόγοι*. Εισαγωγή, κριτική έκδοση, μετάφραση, σημειώσεις I. Πολέμης, Αθήνα 2007, 111, 365 σημ. 246, 373 σημ. 256, 395 σημ. 278, 409 σημ. 291 και I. Polemis, Theodore Metochites' Byzantios as a Testimony to the Cosmological Discussions of the Early Palaeologan Period, *REB* 66 (2008), 241-246.

⁹⁰² Βλ. P. Magdalino, Theodore Metochites, the Chora, and Constantinople, στο: H.A. Klein - R.G. Ousterhout - B. Pitarakis (εκδ.), *Kariye Camii, Yeniden/ The Kariye Camii Reconsidered*, [İstanbul Araştırmaları Enstitüsü yayınları, 14. Sempozyum dizisi, 1], Istanbul 2011, 169 - 214.

των πόλεων⁹⁰³ και τελευταία από εμένα σε άρθρο μου ειδικά για τον *Βυζάντιο* και την κριτική αντιμετώπιση των αποτυπώσεων της έννοιας της ισχύος, όπως εμφανίζονται στον συγκεκριμένο λόγο⁹⁰⁴.

Όσον αφορά στη χρονολόγηση του *Βυζαντίου* δεν μπορούμε να την προσδιορίσουμε με ακρίβεια. Είμαστε όμως σε θέση να εντοπίσουμε με αρκετή ασφάλεια τον ισχυρότερο *terminus ante quem* και τον ισχυρότερο *terminus post quem* του λόγου και στη συνέχεια να κάνουμε υποθέσεις για την πιθανότερη ημερομηνία της σύνταξής του. Από τα όσα γνωρίζουμε μέχρι στιγμής για τον αντιγραφέα του κώδικα Vindobon. gr. 95, τον Μιχαήλ Κλωστομάλλη⁹⁰⁵, η δραστηριότητά του βάσει της γραφολογικής ανάλυσης των χειρογράφων και των επίσημα χρονολογημένων εγγράφων που έχουν αντιγραφεί από τον ίδιο έχει χωριστεί από τους πρώτους μελετητές στις εξής τέσσερις περιόδους: α) περ. 1311-1312, β) περ. 1317-1321, γ) περ. 1330-1339, δ) περ. 1339-1340, όπου εντάχθηκαν αντίστοιχα οι τρεις ομάδες στις οποίες χωρίζονται τα έργα του cod. Vind. gr. 95 ως εξής: α) οι λόγοι 1-11, στους οποίους ανήκει και ο *Βυζάντιος*, από το 1311 μέχρι το 1312, β) οι λόγοι 12-14 από το 1317 μέχρι το 1321 και γ) οι λόγοι 15-19 από το 1330 μέχρι το 1332⁹⁰⁶.

⁹⁰³ Βλ. Rhoby, *Byzantios*, 81-86, 87, 88-89, 91, 92-93, 95-96, 98-99. Ο Α. Rhoby ήταν ο πρώτος που πρότεινε το 1311-1312, δηλαδή έναν προγενέστερο *terminus ante quem* του *Βυζαντίου* λόγου.

⁹⁰⁴ Βλ. Voudouri, *Byzantios*, *passim*.

⁹⁰⁵ Βλ. παραπάνω σελ. 350 σημ. 896.

⁹⁰⁶ Η πρώτη προσπάθεια για τη χρονολόγηση των σταδίων της αντιγραφικής δραστηριότητας του Μιχαήλ Κλωστομάλλη έγινε αρχικά από τον G. Prato, *I manoscritti greci dei secoli XIII e XIV: note paleografiche*, στο: D. Harlfinger - G. Prato (εκδ.), *Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio internazionale, Berlino - Wolfenbüttel, 17-21 ottobre 1983* [Bibliotheca di Scrittura e civiltà, III], Alessandria 1991, 131-149, 141-3, 145-8, pl. 6, 12a, 13a (ανατύπ. στο του ίδιου, *Studi di paleografia greca* [Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Collectanea, 4], Spoleto 1994, 115-131 και ειδικά σελ. 123-127), ενώ ακολούθησαν οι μελέτες του E. Lamberz, *Georgios Bullotes, Michael Klostomalles und die byzantinische Kaiserkanzlei unter Andronikos II. und Andronikos III. in den Jahren 1298-1329*, στο: B. Mondrain (εκδ.), *Lire et écrire à Byzance* [Collège de France - CNRS Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Monographies, 19], Paris 2006, 33-48, ειδικά σελ. 44-47 και του ίδιου, *Johannes Kantakuzenos und die Produktion von Luxushandschriften in Konstantinopel in der frühen Palaiologenzeit*, στο: Β. Ατσαλός-Ν. Τσιρώνη (εκδ.), *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας (Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003)*, 1 [Βιβλιοαμφιάστης, παράρτημα 1], Αθήνα 2008, 133-157, ειδικά σελ. 145 σημ. 50 και της I. Hutter, *Schreiber und*

Όμως μέσα στα χρόνια που ακολούθησαν - βάσει των νέων χρονολογημένων εγγράφων που προστέθηκαν και βάσει της δουλειάς που έγινε κυρίως από τον E. Lamberz - οι περίοδοι της αντιγραφικής δραστηριότητας του Κλωστομάλλη επαναπροσδιορίστηκαν και συμπτύχθηκαν σε τρεις ως εξής: α) περίπου 1311-1314, β) περίπου 1317-1323, γ) περίπου 1329/30-1342⁹⁰⁷.

Επίσης ειδικά για τον Μετοχίτη, μολονότι η έρευνα δεν έχει καταλήξει ακόμη σε τελικά συμπεράσματα, έχει αρχίσει κάπως να ξεκαθαρίζει το τοπίο σε σχέση με τα επιμέρους στάδια γραφής και αντιγραφής των έργων του. Θεωρείται, λοιπόν, ότι τα κείμενα γράφονταν αρχικά από τον ίδιο τον Μετοχίτη (κείμενον, archetype), στη συνέχεια ακολουθούσε μία πρώτη αντιγραφή, η οποία αντιστοιχούσε μάλλον και στην πρώτη έκδοση (first edition)⁹⁰⁸, και, τέλος, όχι πολύ αργότερα, ένα με δύο χρόνια μετά τη σύνταξη των αρχετύπων, ερχόταν το στάδιο της πολυτελούς και καλλιγραφικής αντιγραφής των κειμένων από το χέρι του Μιχαήλ Κλωστομάλλη, το οποίο αντιστοιχούσε και στην τελική έκδοση (Reinschrift)⁹⁰⁹.

Η κοινώς αποδεκτή χρονολόγηση των έντεκα πρώτων λόγων του Μετοχίτη στον Vindob. phil. gr. 95 στην πρώτη περίοδο της αντιγραφικής δραστηριότητας του Μιχαήλ Κλωστομάλλη, ο επέκταση της περιόδου αυτής από το 1311-1312 στο 1311-1314 και ο σχετικά ακριβέστερος προσδιορισμός του διαστήματος που παρεμβαλλόταν ανάμεσα στις αρχικές γραφές των

Maler der Palaiologenzeit in Konstantinopel, στο: Άτσαλος - Τσιρώνη, *Πρακτικά*, 159-190, 172-174 ειδικά σημ. 60 και σελ. 188-189.

⁹⁰⁷ Για τα ακόμα μη δημοσιευμένα πορίσματα της πιο πρόσφατης έρευνάς του σε σχέση με τον Κλωστομάλλη ευχαριστώ θερμά τον E. Lamberz.

⁹⁰⁸ Τους αντιγραφείς του σταδίου αυτού δεν τους γνωρίζουμε, καθώς οι εκδόσεις αυτές δεν μας σώζονται.

⁹⁰⁹ Ο χρόνος παρέλευσης από τις αρχικές γραφές του Μετοχίτη μέχρι τις τελικές εκδόσεις από τον Κλωστομάλλη μπορεί να υπολογιστεί σε δύο χρόνια κατά προσέγγιση βάσει των στοιχείων των εισαγωγών των εκδόσεων, βλ. Theodorus Metochites (Agapitos-Hult-Smith), 16-24, Theodorus Metochites (Hult), xvi-xxii, Theodorus Metochites (Byden), 383-411. Επίσης βλ. την τελευταία εκτενή υποσημείωση στο M. Featherstone, *Theodore Metochites's Seimeioseis Gnomikai: Personal Encyclopedism*, στο: P. van Deun - C. Macé (εκδ.), *Encyclopaedic Trends in Byzantium* [Orientalia Analecta Lovanensia, 212], Leuven 2011, 333-344. Για τα τρία στάδια της έκδοσης των *Γνωμικῶν σημειώσεων* του Μετοχίτη βλ. St. Wahlgren, *Editing the Miscellanea of Theodorus Metochites*, στο: J. Signes Codoñer - I. Pérez Martín (εκδ.), *Textual Transmission in Byzantium: Between Textual Criticism and Quellenforschung* [Lectio, 2], Turnhout 2014, 131-144, 132-138.

έργων του Μετοχίτη και στις τελικές καλλιγραφικές πολυτελείς τους εκδόσεις (Reinschrifte) από τον Κλωστομάλλη στα δύο περίπου χρόνια μάς οδηγούν στο να τοποθετήσουμε τον πρώτο ισχυρό *terminus ante quem* της σύνταξης του *Βυζαντίου* λόγου δύο χρόνια περίπου πριν από τον *terminus post quem* της πρώτης περιόδου της αντιγραφικής δραστηριότητας του Κλωστομάλλη, δηλαδή στο 1309-1311.

Επομένως βάσει των παραπάνω μετατίθεται αρκετά νωρίτερα ο *terminus ante quem* του *Βυζαντίου* σε σύγκριση με το τόσο από την Ρουγουνία όσο και από τον Πολέμη προτεινόμενο 1320. Η μεν Ρουγουνία σωστά παρατηρεί ότι στον *Βυζάντιο* δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά στη μονή της Χώρας και το μεγαλεπήβολο σχέδιο για την ανακαίνισή της, το οποίο γνωρίζουμε ότι ολοκληρώθηκε το 1321 και το οποίο ο Μετοχίτης αναφέρει με μεγάλη περηφάνεια σε άλλα έργα του. Άρα και το εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης υποχρεωτικά θα πρέπει να συντάχθηκε πριν το 1321, δηλαδή το αργότερο μέχρι το 1320⁹¹⁰.

Ο δε Πολέμης παραθέτει υπέρ του 1320 τα εξής δύο επιχειρήματα: πρώτον, ότι στον Vindob. phil. gr. 95 έπονται του *Βυζαντίου* οι λόγοι 13 και 14 του Μετοχίτη, οι οποίοι μέχρι πρότινος θεωρούνταν από τους μελετητές ως η κορύφωση της από το 1305 διαρκούσης διαμάχης του Μετοχίτη με τον Νικηφόρο Χούμνο και οι οποίοι τοποθετούνταν μετά το 1321⁹¹¹. Δεύτερον, ότι στην αρχή του λόγου ο Μετοχίτης στο σημείο που επικαλείται τους λόγους που τον οδήγησαν στη σύνταξη του εγκωμίου της Κωνσταντινούπολης λέει ότι το έκανε και για να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του στους δύο νυν αυτοκράτορες της πόλης εννοώντας είτε τον Ανδρόνικο Β΄ και τον γιο του και συναυτοκράτορά του Μιχαήλ Θ΄, ο οποίος πέθανε το 1320, είτε τον Ανδρόνικο Β΄ και τη γυναίκα του και αυτοκράτειρα Ειρήνη, η οποία πέθανε το 1317⁹¹².

⁹¹⁰ Βλ. Theodorus Metochites (Pougounia), 17.

⁹¹¹ Βλ. και Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 22 και Ševčenko, *La vie*, 149-151. Επίσης βλ. πρόσφατα A. Riehle, *Funktionen der byzantinischen Epistolographie. Studien zu den Briefen und Briefsammlungen des Nikephoros Chumnos (ca. 1260-1327)* [διδακτ. διατρ., Ludwig-Maximilians-Universität München], München 2014, 13-40, ειδικά 26-40, όπου αποδεικνύεται ότι ο *terminus post quem* της μεταβάσης από μία «*délicate amitié*» σε ένα «*dossier polémique*» ανάμεσα στον Χούμνο και τον Μετοχίτη πρέπει να μετατοπιστεί από το 1305 στο 1323.

⁹¹² Βλ. Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 22. Το ερώτημα είναι πώς ο Μετοχίτης σε ένα τόσο εκτενές απόσπασμα, το οποίο αναφέρεται σε δύο πρόσωπα, δεν έχει

Όσον αφορά στον *terminus post quem* του Βυζαντίου μπορεί και αυτός να μετατεθεί πιο μετά από το 1305, το οποίο έχει προταθεί με αρκετή επιφύλαξη από τον Πολέμη σε συνάρτηση με τον γύρω στα 1305 χρονολογημένο από τον ίδιο Ἡθικόν του Μετοχίτη⁹¹³. Παρόμοια άποψη έχει διατυπώσει και η Ι. Ρουγουνιά, η οποία τοποθετεί μάλιστα τον *terminus post quem* του Βυζαντίου ακόμα αργότερα, δηλαδή το 1307, δίχως όμως να φέρει συγκεκριμένα στοιχεία για αυτό πέραν της χρονολόγησης του Ἡθικοῦ⁹¹⁴.

Πιο συγκεκριμένα ο Πολέμης είχε προτείνει το 1305 ως χρονολογία της πρώτης γραφής του Ἡθικοῦ βάσει του ότι η σειρά των λόγων στον Vindob. phil. gr. 95 είναι χρονολογική⁹¹⁵, βάσει του ότι ο Ἡθικός λόγος βρίσκεται μετά τη μονωδία για τη μητέρα του Ανδρόνικου Β΄, η οποία πέθανε στις 4

χρησιμοποιήσει ούτε μία φορά τον δυϊκό αριθμό, που ο ίδιος συνήθιζε να χρησιμοποιεί κατά τα λοιπά στο σύνολο του έργου του αλλά και στον Βυζάντιο. Βλ. ενδεικτικά τον τύπο της δεικτικής αντωνυμίας «τούτοι» που απαντά δύο φορές στο Θεόδωρος Μετοχίτης, Βυζάντιος, 4,9 και 42,171, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 134 και 440. Επίσης από μία προσεκτική ανάγνωση του σχετικού αποσπάσματος προκύπτει ότι πλην του «τῶν ἐμῶν τουτωνί βασιλέων» δεν απαντούν σαφείς ενδείξεις υπέρ των νυν αυτοκρατόρων.

Ενδεχομένως ο Μετοχίτης στο συγκεκριμένο απόσπασμα «Τὸ δὲ δὴ τῶν ἐμῶν τουτωνί μεγίστων τε καὶ πάντ' ἀρίστων βασιλέων καί, ὡς ἀληθῶς, ἀπογόνων τε καὶ κληρονόμων τῆς ἐκείνου πίστεως καὶ ἀρχῆς καὶ κατ' ἀμφοτέρωτα μεγαλοδοξίας, ὅσον ἄρα, πρὸς τὸν παρόντα συμπίθεται καὶ καταναγκάζει λόγον» [Θεόδωρος Μετοχίτης, Βυζάντιος, 1, 61-65, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 116-118] να επιδίωξε την κάπως πιο ασαφή αναφορά στους δύο νυν αυτοκράτορες, τον Ανδρόνικο Β΄ και τον γιο του Μιχαήλ Θ΄. Αφήνοντάς ανοιχτό το ενδεχόμενο ότι με το βασιλείς μπορεί και να αναφέρεται στο σύνολο των αυτοκρατόρων που διαδέχτηκαν τον ιδρυτή της πόλης Μ. Κωνσταντίνο, του Ανδρόνικου Β΄ και του γιου του φυσικά συμπεριλαμβανομένων, αποφεύγει να τους μνημονεύσει με ιδιαίτερη έμφαση σε μία ιστορική συγκυρία μάλιστα ιδιαίτερα δυσμενή και για τους δυο τους. Ο Μιχαήλ Θ΄ μετά από μία σωρεία στρατιωτικών αποτυχιών στο μέτωπο της Μ. Ασίας έχει ηττηθεί και το 1305 στην κρίσιμη μάχη με τους Καταλανούς, ενώ ο Ανδρόνικος Β΄ μετά την πτώχευση του κράτους και την υποτίμηση του νομίσματος το 1300 έχει θεωρηθεί από τον λαό και υπαίτιος για τον μεγαλύτερο λοιμό που είχε ενσκήψει στην πρωτεύουσα εδώ και πολλές δεκαετίες και ο οποίος προκλήθηκε από τον αποκλεισμό του σιτοβολώνα της Θράκης για να αναγκαστούν σε αποχώρηση οι άμεσα επηρεαζόμενοι την Κωνσταντινούπολη Καταλανοί μισθοφόροι.

⁹¹³ Βλ. Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 21 και Theodorus Metochites (Πολέμης 2002), 9*.

⁹¹⁴ Βλ. Theodorus Metochites (Pougounia), 17.

⁹¹⁵ Βλ. I. Ševčenko, Observations sur les recueils des *Discours* et des *Poèmes* de Th. Métochite et sur la bibliothèque de Chora à Constantinople, *Scriptorium* 5 (1951) 279-288, ειδικά σελ. 282 σημ. 10 και Ševčenko, *La vie*, 135-44.

Μαρτίου του 1303, και βάσει του ότι στον *Ἡθικόν* υπάρχει μία αναφορά του Μετοχίτη στον νεογέννητο γιο του⁹¹⁶.

Αποσκοπώντας ωστόσο παρακάτω σε μία κατά το δυνατό πιο ολοκληρωμένη ερμηνεία του *Βυζαντίου* λόγου με τη βοήθεια και της ακριβέστερης χρονολόγησης της πρώτης του γραφής προτείνουμε ως *terminus post quem* του *Ἡθικοῦ* και κατ' επέκταση και του αμέσως επόμενου *Βυζαντίου* το 1307 αντί του 1305. Ο λόγος είναι ότι μία απλή αναφορά στον νεογέννητο γιο του Μετοχίτη στον *Ἡθικόν* και δεδομένου ότι δε διαθέτουμε άλλα πιο συγκεκριμένα στοιχεία για τις ηλικίες των παιδιών δεν αρκεί από μόνη της για να χρονολογηθεί ο συγκεκριμένος λόγος στο 1305. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η περίπτωση να γράφτηκε ο *Ἡθικός* και μερικά χρόνια αργότερα, κάτι που έχει πει άλλωστε και ο Πολέμης, αλλά χωρίς να το υποστηρίξει περαιτέρω⁹¹⁷.

Κατά δεύτερον, στον *Ἡθικόν* ήδη από τις πρώτες του σελίδες αλλά και στη συνέχεια ο Μετοχίτης οικτρίζει την κακή του τύχη που τον οδήγησε στο να εμπλακεί τα τελευταία χρόνια με βαριές και οχληρές επαγγελματικές και οικογενειακές υποχρεώσεις, με αποτέλεσμα να μην έχει τον χρόνο να ασχοληθεί με τους λόγους, όπως έκανε στο παρελθόν⁹¹⁸. Πρόκειται για αρκετά και μάλιστα αρκετά έντονα αυτοβιογραφικά σημεία του κειμένου, τα οποία δεν είναι λογικό να λέγονται με τέτοια έμφαση, αν το διάστημα αποχής από τους λόγους, στο οποίο αναφέρεται ο Μετοχίτης, ήταν το πολύ δύο χρόνια, δηλαδή από το 1303, όπου τεκμηριωμένα έγραψε τη μονωδία για τη μητέρα του Ανδρόνικου Β', έως το 1305. Πόσο μάλλον που από το 1290, που ξεκίνησε την καριέρα του ως ρήτορας, μέχρι το 1303, δηλαδή μέσα στα δεκατρία χρόνια που με τόση νοσταλγία επικαλείται, έγραψε μόλις εννέα και μάλιστα όχι και τόσο εκτενή έργα. Τα έργα αυτά καλύπτουν λιγότερα από τα μισά φύλλα του κώδικα Vindob. phil. gr. 95 (189 από τα 373 φύλλα) και αναλογούν σε λιγότερο από ενάμισυ έργο τον χρόνο. Άρα

⁹¹⁶ Βλ. Theodorus Metochites (Πολέμης 2002), 9*-10* και σημ. 4 σύμφωνα με την παλαιότερη σχετική επισήμανση από τον Ševčenko, *Études*, 141 σημ. 2, όπου όμως δεν αναφέρεται ρητά η ημερομηνία 1305.

⁹¹⁷ Βλ. Theodorus Metochites (Πολέμης 2002), 9*-10* και σημ. 4.

⁹¹⁸ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ἡθικός ἢ περὶ παιδείας*, 1-3 και 45-48, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2002), 2,1-9,18 και 186,4-200,1, όπου ο λόγος είναι έντονα αυτοβιογραφικός, όπως φαίνεται από την αποκλειστική χρήση του α' ενικού και του α' πληθυντικού προσώπου.

δεδομένης της μεγάλης πίεσης που νοιώθει ο Μετοχίτης - σύμφωνα με τα λεγόμενα του ίδιου - λόγω της μακράς αποχής του από την ενασχόλησή του με τους λόγους, δηλαδή από τη συγγραφή, είναι πιο λογικό ο Ήθικός να γράφτηκε από το 1307 και εξής και όχι από το 1305 και εξής, σε παραπάνω δηλαδή από μία διετία μετά την ολοκλήρωση της μονωδίας για τη μητέρα του Ανδρόνικου Β'.

Τέλος, μέσα στον Ήθικόν αναφέρονται με αρκετά φορτισμένο συναισθηματικά τρόπο οι πολλές και διάφορες πολιτικές ευθύνες που επιβάρυναν τον Μετοχίτη στο τελευταίο μεγάλο διάστημα που είχε διακόψει την επαφή του με τους λόγους⁹¹⁹. Αν εξετάσουμε, λοιπόν, ποια μπορεί να ήταν η ιστορική συγκυρία, στην οποία αναφέρεται με έμμεσο μεν τρόπο - αλλά με τόση βαρυθυμία - ο Μετοχίτης και η οποία διήρκεσε κατά την τετραετία 1303-1307, τότε θα δούμε ότι επρόκειτο για μία από τις πλέον δύσκολες πολιτικές συνθήκες που αντιμετώπισε ποτέ το βυζαντινό κράτος.

Το 1307 είναι γνωστό ότι έλαβε χώρα η οριστική αποχώρηση των Καταλανών μισθοφόρων από τη Δυτική Θράκη μετά από τέσσερα χρόνια λεηλασιών και καταστροφικών εχθροπραξιών μεταξύ των τελευταίων και του βυζαντινού κράτους. Επρόκειτο για μία εξαιρετικά δυσχερή κατάσταση για το Βυζάντιο, η οποία έληξε με ακόμα πιο σκληρό τρόπο. Μετά από την ήττα από τους Καταλανούς το 1305 και μέσα σε μία ασφυκτική οικονομική κρίση που ήδη μάστιζε την πρωτεύουσα από το 1303 και έπειτα ο Ανδρόνικος Β' οδηγήθηκε στη δύσκολη απόφαση να αποκλείσει το φθινόπωρο του 1306 τον σιτοβολώνα της Θράκης. Το αποτέλεσμα ήταν να αποχωρήσουν μεν οι Καταλανοί προς τη Μακεδονία, αλλά και να ακολουθήσει τον ίδιο χειμώνα ένας από τους χειρότερους λιμούς που είχε πλήξει ποτέ την Κωνσταντινούπολη για τον οποίο ο αυτοκράτορας κατηγορήθηκε κατ' επανάληψη και με ιδιαίτερα σκληρή γλώσσα από τον Πατριάρχη Αθανάσιο (1289-1293 και 1304-1310)⁹²⁰.

⁹¹⁹ Για τις πιεστικές οικογενειακές υποχρεώσεις του Μετοχίτη βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ήθικός ἢ περὶ παιδείας*, 46 και 47, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2002), 190,20-198,10, ενώ για τις επαγγελματικές-πολιτικές του υποχρεώσεις βλ. ό.π. 45-46 και 48, στο: του ίδιου, 186,4-190,19 και 198,11-204,8. Για τη συνάφεια του εσωτερικού αυτού διχασμού του Μετοχίτη με το γενικότερο ζήτημα της αξίας του θεωρητικού βίου και της διάκρισης μεταξύ της *vita contemplativa* και της *vita activa* βλ. Theodorus Metochites (Πολέμης 2002), 120*-130*.

⁹²⁰ Για τον δύσκολο χειμώνα του 1305-1306 και τις αντιδράσεις κατά της πολιτικής του Ανδρόνικου Β', βλ. Georgius Pachymeres (Failler), 2,628, A.-M. Talbot, *The Correspondence of*

Επομένως, αν λάβει κανείς υπόψιν του τα πολλαπλά αδιέξοδα που αντιμετώπισαν ο Ανδρόνικος Β΄ και οι υπουργοί του κατά την τετραετία 1303-1307, ίσως έτσι μπορεί να εξηγηθεί και η επίμονη αναφορά του Μετοχίτη στις εξωτερικές υποχρεώσεις που τον πίεζαν και στον διαρκώς εντεινόμενο πόθο του για την ενασχόληση με τα γράμματα και την παιδεία. Βάσει δε αυτών είναι δύσκολο επίσης να φανταστεί κανείς ότι τα τέσσερα φύλλα του χειρογράφου του Ἡθικοῦ, τα οποία και αφιέρωσε στην παρουσίαση του εσωτερικού του διχασμού, τα συνέταξε ο Μετοχίτης σκεπτόμενος μόνο τις οικογενειακές του υποχρεώσεις και όχι και τις μεγάλες και γεμάτες ευθύνες πολιτικές και διοικητικές του αρμοδιότητες, οι οποίες αντικατοπτρίζονται μάλιστα σε ορισμένα σημεία με έμμεσο τρόπο και στον ίδιο τον *Βυζάντιον*⁹²¹.

Ως εκ τούτου βάσει όλων των παραπάνω θα μπορούσαμε ενδεχομένως να προτείνουμε τη μεταχρονολόγηση του *terminus post quem* του Ἡθικοῦ από το 1305 στο 1307 και τη μετατόπιση του *terminus post quem* του ακόλουθου στη σειρά *Βυζαντίου* από το 1305 γύρω στο 1308 πλησιάζοντας έτσι τον προτεινόμενο από εμάς *terminus ante quem* 1309-1310 και να δεχτούμε με σχετική ασφάλεια ότι η πρώτη γραφή του εγκωμίου της Κωνσταντινούπολης έγινε από τον Μετοχίτη γύρω στο 1308-1309.

Τέλος, όσον αφορά στο παραστασιακό πλαίσιο εκφώνησης του *Βυζαντίου*, όπως έχουμε ήδη υποστηρίξει σε προηγούμενη εργασία, ο συγκεκριμένος και μοναδικός για τη μεγάλη του έκταση λόγος θα πρέπει κατά πάσα πιθανότητα να εκφωνήθηκε για πρώτη φορά από τον ίδιο τον Μετοχίτη σε ένα από τα θέατρα - ίσως και στο αυτοκρατορικό θέατρον - της εποχής του⁹²². Η υπόθεση μας για το ότι ο λόγος του Μετοχίτη πρώτα

Athanasius I, Patriarch of Constantinople. *Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family, and Officials* [Dumbarton Oaks Texts, 3 / Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 7], Washington, 1975, epist. 67, 72, 73, 74, 78, 93, 100, 106, A.E. Laiou, The Provisioning of Constantinople during the Winter of 1306-1307, *Byz* 37 (1967), 91-113 και της ίδιας, *Constantinople*, 182-183 και 158-199 για μία λεπτομερή παρουσίαση της καταλανικής επίθεσης και της άμυνας των Βυζαντινών.

⁹²¹ Βλ. Voudouri, Byzantios, 115-119.

⁹²² Για τα θέατρα κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή βλ. την αδημοσίευτη διατριβή της I. Toth, *Imperial Orations in Late Byzantium* [διδακτ. διατρ., University of Oxford], Oxford 2003, 209-214, πιο αναλυτικά βλ. G. Cavallo, *Leggere a Bisanzio*, Milan 2007 [ελλ. μτφ. Σ. Τσοχανταρίδου - P. Odorico, Αθήνα 2008], 73-82, 95-101 και ειδικά για την Παλαιολόγεια περίοδο βλ. I. Toth, *Rhetorical theatron in Byzantium. The Example of Palaiologan Imperial*

αναγνώστηκε-εκφωνήθηκε ενώπιον του κοινού του και στη συνέχεια διαβάστηκε από αυτό βασίζεται αφενός στον αυξημένο βαθμό προφορικότητας της εν γένει βυζαντινής λογοτεχνίας και ρητορικής⁹²³ και αφετέρου στα πολλά χωρία του λόγου με έντονο το στοιχείο της προφορικότητας καθώς και τα αρκετά σημεία αυτοαναφορικότητας, τα οποία εντοπίζονται⁹²⁴.

Orations, στο: M. Grünbart (εκδ.), *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter*, Vienna 2007, 429-448, εδώ 436-445 και πιο πρόσφατα N. Gaul, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik. Studien zum Humanismus urbaner Eliten der frühen Palaiologenzeit* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 10], Wiesbaden 2011, 18-53. Τέλος, για το αυτοκρατορικό θέατρον κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου βλ. τις χρήσιμες παρατηρήσεις στο Leonte, *Rhetoric in Purple*, 70-78 [ό.π. σημ. 795].

⁹²³ Βλ. Voudouri, Byzantios, 111-113 και σημ. 22-28 και E.C. Bourboulakis, *Rhetoric and Performance*, στο: P. Stephenson (ed.), *The Byzantine World* [The Routledge Worlds], London-N.Y. 2010, 175-187, όπου τονίζεται το στοιχείο της προφορικότητας και άρα της παραστασιακότητας (performativity) των περισσότερων βυζαντινών ρητορικών έργων (ό.π. 177: «Publication in a manner of speaking, was achieved through performance»).

⁹²⁴ Βλ. Επίσης για τα στοιχεία προφορικότητας βλ. τις γύρω στις 100 παρενθετικές φράσεις του τύπου οὐκ οἶδα // πῶς ἂν εἴπῃ τις // οἶμαι // ὡς εὐθὺς εἰδεῖν // καίτοι τί λέγω // ὡς δ' οὖν ἔμοιγε δοκῶ // ὅπως ἄρα φέρε δὴ πρῶτον // ἀλλ' ὁρᾷν πάρεστιν // ὅψει χρῆσθαι // οὐτ' ὅψει // ὡς ἔφην // ἐν τοῖς ἀκούουσιν // ὦ ἄνδρες // τοὺς ἀκροωμένους // δεικνύων ἐμοὶ δοκεῖν ἐν τούτοις αἰσθανόμενος ἑαυτοῦ καὶ τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἐπακροωμένων γε αὐτῶν; [ἡ τελευταία φράση αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου δείγματος προφορικότητας και αυτοαναφορικότητας του Μετοχίτη, το οποίο εντοπίζεται στο τέλος της εισαγωγικής υποενότητας της ενότητας της θέσεως από το 4,41 έως το 4,68] // μικρὸν ὕστερον ἴσως ἀρμόττει λέγειν // κατακαιρὸν ἐροῦμεν // βραχὺ τοῦθ' ὅσον εἴρηται // ἀλλ' ὅπερ ἐλέγομεν // ὡς εἰκός // καὶ τοῦτο δέδεικται πρότερον ἤδη // ὁρῶμεν // ὡς ἐμοὶ δοκεῖν μέγιστον // θαυμάζω δ' ἔγωγε // ἐκεῖνο φημί (καὶ τοῦτο γὰρ ἦν ἡ πρόθεσις) [...] (καὺτὸς ἐγὼ φημι, μάλισθ' ὡς ἄρα δικαίως καὶ τιμᾶται καὶ θαυμάζεται [...] καὶ δικαίως κανταῦθα φῆμ' ἔγωγε // ὡς ἔλεγον // ὦ θαυμαστοῦ τοῦ φρονήματος, ὡς εἰπεῖν // ὡς ἔοικεν // ὡς ἔπος εἰπεῖν // ἀλλ' ἵνα μὴ πλείον ἔτι τριβῶν μηκύνω καὶ ἴσως μὲν ἄκαιρα, ἴσως δ' οὐ παντάπασιν, οὐδ' ἔξω τοῦ καιροῦ καὶ τῆς χρειᾶς // ἀλλ' ὅπερ ἔλεγον // φέρε δ' εἴπωμεν // ἤδη τὲ πρότερον εἴρηται καὶ πλείω λέγειν οὐτ' ἔχοιμεν ἂν ἴσως, οὐτ' εἰ πάνυ πλείω καὶ λέγειν ἔχοιμεν ἂν ἴσως // καὶ τοῖνυν ὅπερ ἔλεγον // καὶ τὰ μὲν ἄλλ' ἐῶ // καὶ τί ἂν ἔχοιμεν ἔτι μηκύνειν ἐν τούτοις [...] ἀλλ' ἡμῖν ἀδύνατα συνελεῖν ἐνταῦθα καὶ προσθεῖναι πάνθ' ἐξῆς καὶ τῶν καιρῶν ἴσως ἔξω; // οὐ γὰρ ἄλλως ἔφην // αἶς ὁ καθ' ἡμᾶς ἔχεται λόγος // ὅπερ δὲ ἐλέγομεν // οὐ γὰρ ἦν ὡς ἔγγιστα παραβάλλειν ὁπωσὺν τῶν φθασάντων [...] (ἢ πῶς γὰρ οὐ;) // (πῶς ἂν εἴποιμι;) // (πῶς ἂν εἴποι τις) // καὶ ἔγωγε λοιπὸν ἀπορῶ καὶ θαυμάζω, καὶ μοι λογισμὸς οὗτος ἄληπτος εἰπεῖν, // καθόλου δ' ἐρεῖν ἂν ἔχοιμεν ὡς οὐτ' οὐδεὶς ἀνθρώπων [...] // (τί λέγω) // ἐμοὶ δοκεῖ // ὡς ἂν αὐτοὺς δὴ τοὺς ὁρῶντας ἐπιμαρτύραιτο // Ἐνεθυμήθην δὲ ἔγωγ' ἐνταῦθα νῦν εἶναι ὁ πρότερον εἴρηται // καθὰ μικρῶ πρότερον εἴρηται // τίς ἂν γενοίμην τοιγαροῦν ἐνταῦθα ἢ τί χρῆσομαι; Ἥ πῶς ἂν καὶ παρέλθοιμι [ἡ τελευταία φράση αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου δείγματος προφορικότητας και αυτοαναφορικότητας εκ μέρους του Μετοχίτη, το οποίο εντοπίζεται στην αρχή της υποενότητας για την Αγία Σοφία από το 32,20 έως το 32,42] // καὶ τί ἂν

III.4.ii. Απόδοση του περιχομένου

Πρόλογος (1,1 - 3,19⁹²⁵)

Κεφ. 1 (1,1 - 3,19): Λόγοι σύνταξης του εγκωμίου και δυσκολίες που ενέχονται στο μεγαλεπήβολο εγχείρημα.

Πέρα από τις πλήθος αφορμές που δίνει η Κωνσταντινούπολη με τα όσα αξιοθαύμαστα διαθέτει συντρέχουν και τέσσερις ειδικοί επιπλέον λόγοι για τη σύνταξη του εγκωμίου της. Πρώτον, η πόλη είναι η πατρίδα του ρήτορα, δεύτερον, είναι η πνευματική του τροφός, τρίτον, μεγάλο μερίδιο της ευγνωμοσύνης του οφείλει να αποδοθεί στον αυτοκράτορα και θείο Κωνσταντίνο, ο οποίος και την ίδρυσε, και, τέταρτον, ανάλογη ευγνωμοσύνη οφείλεται και στους αυτοκράτορες της πόλης. Αυτοί συνεισφέρουν καθημερινά στην ανάπτυξη και το μεγαλείο της πόλης και πρόκειται αναμφίβολα να χαρούν με την εκφώνηση ενός εγκωμίου για την πόλη, με τον ίδιο τρόπο που χαίρεται ο εραστής ακούγοντας να επαινείται το αντικείμενο του έρωτά του.

Στη συνέχεια αναφέρονται από τη μια οι δυσκολίες ενός τέτοιου μεγαλεπήκολου στόχου, οι οποίες και παραλληλίζονται με τις δυσκολίες ορισμένων υπερφυσικών εγχειρημάτων. Από την άλλη παραλληλίζεται η

ἔπειτα πράγματ' ἔχοιμι, κάμων ἀπέρανθ' ὡς ἀληθῶς, καὶ ἃ φυγεῖν προυθέμην καὶ παρελθεῖν, ἐκὼν ἔπειθ' αὐθις ἢ καὶ ἄκων ὑπ' ἀνάγκης, ὡς ἔοικέ, τινος τρίβων περὶ ταῦτα καὶ μηδὲν ἀνύτων, οὐκουν γε καὶ ὅτιοῦν πρὸς τὸ τῶν πραγμάτων δίκαιον; // πῶς ἂν εἴπης; // οὐ λέγω // Καὶ τὰ μὲν πλείω παρήσειν μοι δοκῶ // ἀλλὰ φέρε γὰρ // Καὶ τί ἂν ἐν τοῖς κακίστοις τοῖσδε καὶ χρῆσθαι καὶ μνημονεύειν ἔτι τρίβοιμεν ἐπαντλοῦντες φιλανθρώποις ἀκοαῖς δυστυχίαν λόγων τοσαύτην καὶ προσεπιφοροῦντες καὶ κόπτοντες ἐπεργαζόμενοι τῶν αἰσχίστων, ὡς μὴ ὄφελον, τῶνδε καὶ ἀνιαρωτάτων καὶ ἀηδεστάτων διηγημάτων; Ἀλλ' ἐπαναλάβωμεν ἔτι // φαμέν // Καὶ τοῦτο μὲν δὴ τοσοῦτ' ἐχέτω νῦν // ἃς προέφημεν // ὥθηθην // ἃς εἶπον // καὐτὸς ἔγωγε τίθεμαι. [οἱ υπογραμμίσσεις εἶναι δικές μου καὶ αφορρὸν στίς φράσεις που εμφανίζονται με τὴ μεγαλύτερη συχνότητα στο κείμενο]

⁹²⁵ Ο χωρισμός του κεφ. 3 στο σημείο αυτό και η ενσωμάτωση της πρώτης του περιόδου (3,1-3,19) στο τέλος του κεφ. 2 κρίθηκε προτιμότερος, διότι με το τρόπο αυτό ολοκληρώνεται η πραγμάτευση και των δύο θεμάτων που απασχολούν τον ρήτορα στην εισαγωγή του, δηλαδή των ειδικών λόγων που τον οδήγησαν στη σύνταξη του εγκωμίου και των δυσκολιών που ενέχονται σε ένα τέτοιο εγχείρημα. Έτσι προετοιμάζεται το έδαφος, ώστε να ακολουθήσουν στη συνέχεια οι ήδη από την ύστερη αρχαιότητα κωδικοποιημένες επιμέρους ενότητες οι σχετικές με τη *θέσιν* και την *φύσιν* των εγκωμιαζόμενων πόλεων, όπως τις παραθέτει ο ρητοροδιδάσκαλος του 3ου αι. μ.Χ. Μένανδρος Ι στο έργο του *Πῶς χρή πόλεις ἐπαινείν* (βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» το σχεδιάγραμμα στις σελ. 150-152).

κατάσταση του ίδιου του συντάκτη του λόγου με αυτή του εραστή, που διακατέχεται από ακατάσχετο πόθο, καθώς και με αυτή του ευσεβούς, που αντιμετωπίζεται με επιείκεια, εφόσον προσφέρει ως κάτι αναπόφευκτο τις ευγνώμονες προσευχές του στον Θεό, ακόμα κι αν δε στέκεται στο ύψος των περιστάσεων, ενώ θεωρείται ασυγχώρητος, αν δεν προβαίνει καν στην εκδήλωση της ευγνωμοσύνης του. Έτσι και αυτός δεν έχει αγωνία για μία πιθανή αποτυχία του στο να ανταποκριθεί στο υψηλότατο εγχείρημα του εγκωμιασμού της πόλης, ωστόσο διατυπώνει τη δυσκολία του ότι δεν ξέρει από πού να πρωταρχήσει την απαρίθμηση των εγκωμιαστικών του λόγων.

Θέσις (3,19 - 6,173)

Κεφ. 2 (3,19 - 6,173): Επαφή πόλης τόσο με θάλασσα όσο και με ξηρά, απαράμιλλο κάλλος του σημείου που βρίσκεται, κεντρική θέση μεταξύ Ευρώπης και Ασίας και οφέλη πολιτισμικά και εμπορικά, αίσθηση ελευθερίας χάρη στην ανοιχτή θάλασσα που την περιβάλλει και κεντρική θέση ανάμεσα στις πιο σημαντικές θάλασσες.

Επιλέγεται να αρχίσει ο εγκωμιασμός της Κωνσταντινούπολης με την αναφορά στη θέση της, στο έδαφός της και στη θάλασσα που την περιβάλλει. Αρχικά αιτιολογείται η συγκεκριμένη επιλογή μέσω μίας απόδειξης εκ του αντιθέτου, καθώς παρουσιάζεται η γενικότερη μειονεξία των πόλεων που βρίσκονται σε επαφή είτε μόνο με τη στεριά είτε μόνο με τη θάλασσα αλλά όχι ταυτόχρονα και με τα δύο. Σε αντιδιαστολή με αυτές η Κωνσταντινούπολη διαθέτει και ξηρά και θάλασσα και μάλιστα στο ομορφότερο σημείο της οικουμένης, το οποίο σημείο είναι αδύνατο, σύμφωνα με τον Μετοχίτη, να περιγραφεί ενώπιον των ίδιων των κατοίκων της πόλης ακόμα κι από τον πιο ικανό ρήτορα. Πρόκειται για μία άποψη που αναλύεται διεξοδικά και στοχεύει στο να τονιστεί το απαράμιλλο κάλλος της Κωνσταντινούπολης. Από την άλλη η αντιπαραβολή της με την εντελώς διαφορετική άποψη που εκφράζει ο Πλάτων για τον εγκωμιασμό της Αθήνας στον διάλογό του Μενέξενος καθιστά εμμέσως την Κωνσταντινούπολη ανώτερη ακόμα και σε σχέση με την Αθήνα της κλασικής εποχής.

Μετά την παραπάνω παρέκβαση για το αδύνατο της περιγραφής της πόλης ο ρήτορας επανέρχεται στα ειδικά χαρακτηριστικά της θέσης της, που είναι η πιο κεντρική όλων των πόλεων της αυτοκρατορίας και

επομένως όλων των πόλεων της οικουμένης, δεδομένου ότι η αυτοκρατορία κατέχει κεντρική θέση στην οικουμένη και βρίσκεται επίσης στο όριο των πιο προνομιούχων ηπείρων, δηλαδή της Ευρώπης και της Ασίας. Χάρη στη θέση της δε ανάμεσά τους συμβάλλει στη μεταξύ των δύο ηπείρων πολιτισμική και εμπορική επικοινωνία, ενώ ταυτόχρονα αντλεί όλα τα δυνατά οφέλη από μία επικοινωνία τόσο πλούσια και προσοδοφόρα. Με τον τρόπο αυτό κατορθώνει να συγκεντρώνει τελικά όλα τα θετικά στοιχεία τόσο της μίας όσο και της άλλης πλευράς και να είναι η πλέον ωφελημένη όλων.

Επιπλέον από τις πόλεις που βρίσκονται σε κομβικές θέσεις είναι η μόνη η οποία είναι χτισμένη δίπλα σε έναν τόσο στενό θαλάσσιο δίαυλο. Έτσι έχει ελαχιστοποιήσει τους κινδύνους όσον αφορά στις θαλάσσιες μεταφορές. Από την άλλη έχει ενισχύσει την ασφάλειά της χάρη στο ότι όσους την προσεγγίζουν τους ξεγελάει ως προς την ακριβή της θέση και ως προς το αν ανήκει στη μία ή την άλλη ήπειρο. Πρόκειται, λοιπόν, για μία ιδιαίτερη θέση, η οποία έχει εγκωμιαστεί σε πλήθος γραπτές μαρτυρίες ήδη από την αρχαιότητα με πιο αντιπροσωπευτική αυτή του Ηροδότου, ο οποίος είχε απορήσει με την ανεξήγητη απόφαση των Χαλκηδονίων να χτίσουν την πόλη τους εβδομήντα χρόνια πριν την ίδρυση του αρχαίου Βυζαντίου στην ασιατική αντί για την εμφανώς πιο προνομιούχα ευρωπαϊκή πλευρά.

Πιο συγκεκριμένα, χάρη στο ότι η Κωνσταντινούπολη είναι χτισμένη πάνω σε μία χερσόνησο που βγαίνει απευθείας στην ανοιχτή θάλασσα, το τοπίο που την περιβάλλει είναι ανοιχτό, ανεμπόδιο και ελεύθερο. Και η ελευθερία του τοπίου συμβάλλει τελικά σε μία γενικότερη αίσθηση ελευθερίας και ανεξαρτησίας από εξωτερικούς ή εσωτερικούς καταπατητές και καταπιεστές, την οποία απολαμβάνει κανείς σε όποιο σημείο της πόλης κι αν βρίσκεται. Επιπλέον η πόλη κατέχει κεντρική θέση ανάμεσα σε τέσσερις από τις σημαντικότερες θάλασσες. Πρόκειται για μία θέση χάρη στην οποία μετατρέπονται σε θετικούς και επωφελείς για την ευμάρεια της Κωνσταντινούπολης όλοι οι άνεμοι που πνέουν στη γύρω περιοχή - ακόμα και οι πιο δυσμενείς. Η συνολική δε ευμάρεια της πόλης συνδέεται με την απρόσκοπτη διεξαγωγή του εμπορίου και με το αυστηρό ισοζύγιο των εξαγωγικών και εισαγόμενων προϊόντων από και προς την πόλη, η κεντρική θέση της οποίας παραλληλίζεται με το κέντρο ενός ομόκεντρου

κύκλου από το οποίο περνούν με την ίδια ευκολία και ισορροπία όλα τα αγαθά από και προς όλες τις κατευθύνσεις.

Φύσις (7,1 - 9,164)

Κεφ. 3 (7,1 - 7,200): *Θαλασσία φύσις* (στενά Βόσπορου ως σύνδεση Εύξεινου Πόντου και Αιγαίου Πελάγους, Προποντίδα ως πλατιά ήρεμη θάλασσα γύρω από την πόλη και Πριγκηπονήσια που της προσφέρουν κάλλος και ασφάλεια)

Η Κωνσταντινούπολη συγκρίνεται με άλλες κεντρικές πόλεις του ελλαδικού χώρου, όπως την Αθήνα και τους Δελφούς, και βγαίνει κατά πολύ υπέρτερη λόγω του ότι βρίσκεται στο μέσον μεταξύ των δύο μεγάλων ηπείρων, της Ευρώπης και της Ασίας, και άρα του κόσμου όλου. Η παραπάνω εκτενής επιχειρηματολογία για την τόσο κεντρική θέση της πόλης οδηγεί με τρόπο ομαλό στην επίσης εκτενή αναφορά στα στοιχεία της φύσεως γύρω από αυτήν, τα οποία και την κάνουν να ξεχωρίζει ακόμα περισσότερο. Πρόκειται κατ' αρχάς για τα στενά του Βόσπορου, όπου τιθασσεύονται τα νερά που κατεβαίνουν ορμητικά από τον Εύξεινο πόντο, για να απελευθερωθούν στη συνέχεια στον απέραντο χώρο της Προποντίδας, ένα θέαμα που μαγεύει και συγκλονίζει ταυτόχρονα όσους το αντικρίζουν. Ο Βόσπορος παρομοιάζεται με στενό αυχένα σώματος στις δύο πλευρές του οποίου υπάρχουν οι δύο ήπειροι, ενώ η πόλη παρομοιάζεται με κλείδωση και με ζυγό που συνδέει τον Εύξεινο πόντο και το Αιγαίο πέλαγος. Τα δυνατά ρεύματα από τον Εύξεινο κόλπο προσωποποιούνται και παρουσιάζονται να φτάνουν γαληνεμένα στον Βόσπορο. Αυτός αρχικά μικραίνει σε πλάτος όσο κατεβαίνει προς τα κάτω και στη συνέχεια πλαταίνει απίστευτα και περιβάλλει όλη την πόλη, ενώ μέσα από τα νερά του προβάλλουν τα Πριγκηπονήσια, τα οποία θυμίζουν σημάδια αναμνηστικά του έρωτα του πορθητού προς την πόλη, από την οποία έχει πια απομακρυνθεί. Ταυτόχρονα όμως λειτουργούν πρακτικά και ως προπύργια και λιμάνια, που συμβάλλουν στην ασφάλεια της πόλης. Είναι δε τέτοια η φυσική ομορφιά και η γαλήνη του Βόσπορου, που απορεί κανείς πώς προέκυψε ο θρύλος για την εκεί ύπαρξη των τρομακτικών Συμπληγάδων.

Στη συνέχεια ο Μετοχίτης παρομοιάζει τα Πριγκηπονήσια με στολίδια γύρω από τον λαιμό της Κωνσταντινούπολης και με άνθη σε λιβάδι, ενώ

την Προποντίδα την παρομοιάζει με απλόχωρη περιφραγμένη αυλή, με όμορφο στρογγυλό λιβάδι, γεμάτο δρόμους, καταλύματα για ξεκούραση και λιμάνια, καθώς και με ένα απόκοσμο μαγευτικό κάτοπτρο του ουρανού, όπου καθρεφτίζεται όλος ο καλά σκηνοθετημένος χορός των αστεριών. Σε αντιδιαστολή με τα παραπάνω αναφέρεται η αγριότητα και ο αφιλόξενος χαρακτήρας του τοπίου από τη στιγμή που βγαίνει κανείς στον Εύξεινο πόντο από τη βορεινή πλευρά του Βόσπορου.

Κεφ. 4 (8,1 - 8,28): *Η παραθαλασσία φύσις της πόλης ως ἀτεχνῶς μίμημα τοῦ παντὸς κόσμου*

Από την παραπάνω περιγραφή της θαλάσσιας κυρίως φύσης της προκύπτει ότι η πόλη συγκεντρώνει τελικά όλα τα πιθανά χαρακτηριστικά μίας παραθαλάσσιας πόλης. Πρόκειται για στοιχεία ανάμεικτα και συχνά αντιφατικά μεταξύ τους, τα οποία συναποτελούν ωστόσο ένα θαύμα να το βλέπει και να το αισθάνεται κανείς, ένα κράμα όλων των αντιθέσεων, ένα ἀτεχνῶς μίμημα τοῦ παντὸς κόσμου.

Κεφ. 5 (9,1 - 9,164): *Ἡπειρωτική φύσις (γόνιμα βουνά και πεδιάδες)*

Επίσης η ενδοχώρα της, δηλαδή τα βουνά της Θράκης, που μοιάζουν με τη ραχοκοκαλιά της, και οι πεδιάδες της, που μοιάζουν με τη σάρκα της, είναι όλα πολύ γόνιμα λόγω του καλού κλίματος. Η δύναμή της όμως προέρχεται και από τα επίσης γόνιμα βουνά που την περιβάλλουν και που της προσφέρουν την άφθονη ξυλεία τους. Επιπλέον η θάλασσα είναι κι αυτή πηγή ποικίλων αγαθών, ενώ οι θαλασσινοί άνεμοι αποδεικνύονται ιδιαίτερα χρήσιμοι για την αγροτική παραγωγή και η πόλη καταλήγει να παρέχει μέσω του εμπορίου ως ευεργέτης πλείστα αγαθά, με κυριώτερο το σιτάρι, σε όλα τα έθνη, σε όλες τις χώρες και σε όλες τις άλλες πόλεις. Προς αυτές η διανομή των αγαθών γίνεται αδάπανα και εύκολα, εφόσον βέβαια αποδίδεται και ο αναμενόμενος σεβασμός και η αναμενόμενη ευγνωμοσύνη προς την τροφόν πόλη. Δεδομένων αυτών όλων των χαρακτηριστικών της φύσεως της Κωνσταντινούπολης πολλοί ξένοι, όπως οι Ιταλοί, έρχονται εδώ από τις μακρινές τους πατρίδες, προκειμένου να αντλήσουν μεγάλα κέρδη από το εμπόριο.

Γένος (10,1 - 18,47)

Κεφ. 6 (10,1 - 11,157): Εγκώμιο του Μ. Κωνσταντίνου ως ηγέτη-υπερασπιστή της χριστιανικής πίστης (10,1 - 11,157)

Ο Κωνσταντίνος ήταν στρατηλάτης εφάμιλλος του Αλέξανδρου και το εγκώμιό του είναι επιβεβλημένο δίπλα στο εγκώμιο της πόλης, όπως είναι επιβεβλημένο και το εγκώμιο του Αλέξανδρου δίπλα σε αυτό της Αλεξάνδρειας. Πέρα, λοιπόν, από την οδηγία που υποδεικνύει κάθε εγκώμιο πόλης να περιλαμβάνει και εγκώμιο του ιδρυτή της, το εγκώμιο του Κωνσταντίνου είναι κάτι παραπάνω από αναγκαίο. Ο λόγος είναι ότι αυτός και μόνο ήταν ο ηγέτης ο απόλυτα ταγμένος στην υπεράσπιση της χριστιανικής πίστης, αυτός που είχε τον μεγαλύτερο ζήλο, που ήταν ο πιο σοφός, ο πιο θαυμάσιος και πολύτιμος, ο πιο πρόθυμος, ο πιο φιλόδοξος, ο πιο ικανός, ο καρτερικότερος και τολμηρότερος, ο πιο πιστός όλων των άλλων ηγετών. Ήταν αυτός που με τη δύναμη του σταυρού, με το προσωπικό θάρρος και την πυγμή του όχι μόνο πήρε τις καλύτερες αποφάσεις αλλά και έφερε τα πιο εντυπωσιακά αποτελέσματα. Το αρχικό του κίνητρο, που ήταν η πίστη στον Θεό, λειτούργησε σαν ούριος άνεμος σε όλη την διάρκεια του δύσκολου ταξιδιού του και η συνειδητή του προσπάθεια και ο θερμός του ζήλος ενάντια στους αντιπάλους του οδήγησαν στην κάλλιστη δυνατή έκβαση για τον ίδιο αλλά και για τους υπηκόους του.

Πώς, λοιπόν σε αυτόν που με τη δύναμη, την ευφυΐα και το υψηλό του φρόνημα κατάφερε να οραματιστεί, να τολμήσει, να ελπίσει και να διεκπεραιώσει τόσο μεγάλα έργα, να αιχμαλωτίσει τόσους αντιπάλους, να θεμελιώσει μία τέτοια αυτοκρατορία, να τη διατρανώσει και να την κληροδοτήσει στους απογόνους του κατατροπώνοντας όσους τον επιβουλεύονταν τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό αυτής, πώς σε αυτόν να μην αποδώσουμε τον θαυμασμό μας για την τύχη, τη δύναμη και κυρίως για την κρίση του, τις εύστοχες αποφάσεις και τις προτεραιότητες που έθετε με γνώμονα την ολοκλήρωση των έργων του; Ήταν τα έργα που έφερε σε πέρας χάρη στη χριστιανική πίστη λειτουργώντας εξ αρχής σαν να ήταν κατειλημμένος από θεϊκή μανία και σαν να είχε ως έναν και μοναδικό σκοπό του τη διακονία του θελήματος του Θεού.

Κεφ. 7 (12,1 - 18,47): Εγκώμιο του Μ. Κωνσταντίνου ως ιδρυτή της Κωνσταντινούπολης με εγκιβωτισμένο εγκώμιο της πόλης (12,1 - 18,47)

Το πιο σπουδαίο του έργο ωστόσο ήταν η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, την οποία θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι υλοποίησε είτε αποκλειστικά για την δική του προβολή και την προσωπική του επίδειξη είτε αποκλειστικά προς όφελος της αυτοκρατορίας είτε και για τους δύο αυτούς λόγους μαζί. Φαίνεται όμως ότι τελικά ίσχυσε η τρίτη περίπτωση, καθώς ούτε η Κωνσταντινούπολη θα μπορούσε να έχει ιδρυθεί από άλλον ιδρυτή αλλά ούτε και ο Κωνσταντίνος θα μπορούσε να έχει ποτέ προσφέρει έργο μικρότερης εμβέλειας και αξίας από αυτό, δηλαδή πόλη που να μην έχει αυτή την τόσο επικαιρη θέση και να μην έχει συμβάλει τόσο καίρια στη συνολική ευημερία της αυτοκρατορίας.

Όμως μετά το εγκώμιο του ιδρυτή της είναι ώρα να εγκωμιαστεί και η ίδια η πόλη. Το σημείο για την ίδρυσή της επιλέχθηκε έτσι ώστε να απέχει από όλα τα σημεία της αυτοκρατορίας το ίδιο και να έχει θέση ανάλογη με αυτή της ακρόπολης σε μία πόλη, ενώ δε θα μπορούσαν το μέγεθος, η κατασκευή και η φιλοτεχνία της παρά να αποσκοπούν στη μέγιστη δυνατή ισχύ. Επίσης ο Κωνσταντίνος οχύρωσε πολύ καλά με τείχος την πόλη και την έκανε ανθεκτική σαν από διαμάντι και αμετακίνητη σαν έρμα πλοίου, με αποτέλεσμα να είναι τόσο ζωτικής σημασίας για τη ζωή της αυτοκρατορίας, όπως είναι η καρδιά ενός ζωντανού οργανισμού.

Όσον αφορά στο μέγεθός της ήταν η μεγαλύτερη από όλες τις πόλεις και δικαίως αποτελούσε το άστυ της αυτοκρατορίας με την έννοια του άστεως της κλασικής εποχής. Σύμφωνα με την έννοια αυτή το άστυ στην αρχαιότητα προσέφερε όχι μόνο ασφάλεια και κάλλος αλλά και όλα τα προϊόντα τα απαραίτητα για τη διαβίωση των κατοίκων της περιοχής γύρω από αυτό. Όμως στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης δε μιλάμε τελικά μόνο για το άστυ της αυτοκρατορίας, αλλά για το άστυ ολόκληρης της οικουμένης, που χάρη στο μέγεθος, τη φύση, τη δύναμη, την αρμονία και τη μουσική-γεωμετρική αναλογία είναι σε θέση να προσφέρει τα πάντα. Κι έτσι δεν μπορεί να μη μνημονεύσει κανείς εκ νέου τον προνοητικό ιδρυτή της πόλης, τον σοφό αρχιτέκτονα Κωνσταντίνο, ο οποίος τη διάλεξε ανάμεσα σε πολλές άλλες πόλεις με τη βοήθεια του Θεού και των θαυμάτων του, πίστεψε στο μέλλον αυτής της πόλης και υλοποίησε τη φιλόδοξη θεμελίωσή της. Επρόκειτο για ένα έργο τόσο μεγάλο σε

σπουδαιότητα όσο μεγάλη ήταν σε έκταση από κοινού η Ευρώπη με την Αφρική και την Ασία, δηλαδή η επικράτεια της αυτοκρατορίας την εποχή του Κωνσταντίνου. Πιο συγκεκριμένα, ενώ επρόκειτο για μία πόλη που αρχικά ήταν μικρή και λεγόταν Βυζάντιο, σταδιακά εξελίχθηκε και έφτασε μέσα από μία ανταγωνιστική πορεία μέχρι την *ἄκραν κορυφήν*, μέχρι την υπαρξιακή της πληρότητα.

Οι πρώτοι της κάτοικοι ήταν Δωριείς, που ήταν αυστηροί, σεμνοί και ικανοί πολεμιστές και που κυριαρχούσαν στα πιο ισχυρά σημεία της Ελλάδας, σε στεριά και θάλασσα, ενώ την πλεονεκτική θέση του Βυζαντίου την είχαν αντιληφθεί από νωρίς και οι Πέρσες και ο Φίλιππος και οι Ρωμαίοι. Και οι τρεις λαοί προσπάθησαν μάταια να το κατακτήσουν αφενός εξαιτίας της αποτελεσματικής αντίστασης των κατοίκων του Βυζαντίου και αφετέρου εξαιτίας της καίριας θέσης της πόλης.

Η καταγραφή της ιστορίας της Κωνσταντινούπολης αναγνωρίζεται ως έργο δυσθεώρητα μεγάλο και έτσι ο ρήτορας αναγκαστικά περιορίζεται εδώ στο να πει ότι η πόλη υπήρξε συνολικά αξίας ανάλογης με αυτή του ιδρυτή της και ότι, όπως κι αυτός ήταν ξακουστός και τέλειος, με τρόπο ανάλογο εξελίχθηκε και η Κωνσταντινούπολη σε μία ξακουστή και τέλεια πόλη. Το μεγαλείο της φάνηκε από την αρχή, δηλαδή από τη γέννησή της, κατά την οποία αμέσως ξεπέρασε όλες πόλεις ήταν στο παρελθόν μεγάλες και ονομαστές. Έτσι πήρε τη θέση της βασίλισσας πόλης, μία θέση την οποία κράτησε επάξια χάρη στη δίκαιη διακυβέρνηση που άσκησε επί των υπολοίπων, ειδικά εφόσον η ίδρυσή της συνέπεσε με την επικράτηση ως επίσημης θρησκείας αυτής του χριστιανισμού και εφόσον ο ιδρυτής της υπήρξε ο ίδιος ισάποστολος.

Στη συνέχεια ακολουθεί το εγκώμιο του Κωνσταντίνου και της πόλης του, η οποία γεννήθηκε για να βασιλεύσει. Επομένως δεν μπορεί να ήταν τυχαίο το γεγονός πως την ώρα που γεννιόταν η πόλη χτίζονταν και οι πρώτες εκκλησίες, τα σύμβολα της πίστεως και της ευδαιμονίας, τα οποία οδήγησαν τελικά στη μεγάλη ακμή της αυτοκρατορίας και η οποία με τη σειρά της έφερε κι άλλες εκκλησίες και άλλα ιερά κτήρια, καθώς, όπως σύμφωνα με την παροιμία ενός κακού μύρια έπονται, έτσι και ενός καλού μύρια έπονται. Η πόλη, λοιπόν, στο σύνολό της μπορεί κάλλιστα να παρομοιαστεί με ένα μεγαλοπρεπές ανάκτορο ανάλογο του μεγαλείου της χριστιανικής πίστης.

Τέλος, η πόλη ως προϊόν της θείας πρόνοιας είχε εξ αρχής ως απώτερο σκοπό της εκτός από την καλοτυχία του συνόλου της αυτοκρατορίας, τη διαφύλαξη της πίστης και των δογμάτων, τη νομοθέτηση σε θέματα σχετικά με την πίστη, την ευσέβεια και την καλύτερη δυνατή εφαρμογή των δογμάτων, ενώ ζώντας κανείς σε αυτήν δεν γινόταν παρά να αναζητήσει της αλήθειας του Χριστού. Επίσης η Κωνσταντινούπολη από κοινού με τον εκάστοτε πατριάρχη της είχαν ανέκαθεν την υψηλή επιστασία όλης της οικουμένης, με τον ίδιο τρόπο που ο κορυφαίος ενός χορού δίνει εξ αρχής τον τόνο και εξασφαλίζει την αρμονία του συνόλου, που ο κυβερνήτης ενός μεγάλου πλοίου το κατευθύνει προς τα εκεί που αυτός θεωρεί καλύτερα και που ο αυτοκράτορας, ο αρμόδιος για τα θέματα της ευσέβειας, προτρέπει τους υπηκόους του να ζουν με σωφροσύνη.

Επιτηδεύσεις κατοίκων (19,1 - 36,57)

Επιτηδεύσεις κατὰ τὰς τέχνας (19,1 - 32,153)

Κεφ. 8 (19,1 - 21,124): Τείχος μοναδικό σε δύναμη, μέγεθος και κάλλος, διαρκής οικοδομική ανανέωση αλλά και αίγλη χάρη στα παλιά κτήρια και τα ερείπια των κτηρίων που καταστράφηκαν από τους εχθρούς της πόλης

Το θέμα της ευσέβειας της πόλης θα αναφερθεί και παρακάτω και έτσι ο ρήτορας επιλέγει να το αφήσει και να περάσει στις *ἐπιτηδεύσεις* των κατοίκων της. Χάριν του υψηλού στόχου που είχε ανατεθεί στην Κωνσταντινούπολη, να μεταδώσει τη χριστιανική πίστη σε όλες τις υπόλοιπες πόλεις της οικουμένης, κόπηκε σαν από θαύμα ένα κομμάτι στεριάς και βρέθηκε στην ιδανική απόσταση από τη θάλασσα. Στη συνέχεια εποίκιστηκε από Έλληνες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και η ρωμαϊκή πυγμή και τα ρωμαϊκά επιτηδεύματα γονιμοποίησαν τους θηλυκούς χυμούς της ελληνικής σοφίας σε μία αρμονική ένωση, προκειμένου να υλοποιηθεί η ιδιαίτερη σύνθεση των διαφόρων στοιχείων και να κατασκευαστεί η Κωνσταντινούπολη. Για τον σκοπό αυτό μεταφέρθηκαν οικοδομικά υλικά από όλη την αυτοκρατορία και χτίστηκε κατ' αρχάς ένα διπλό τείχος που όμοιό του δεν είχε ξαναγίνει. Το τείχος, που συνδυάζει την ισχύ, το μέγεθος και το κάλλος σε βαθμό μοναδικό, αντί να φθείρεται με το πέρασμα του χρόνου όχι μόνο παραμένει αναλλοίωτο αλλά και εμπλουτίζεται διαρκώς. Η ίδια αειφορία, όπως και στα αειθαλή φυτά, παρατηρείται και στα κτήρια εντός του τείχους. Ειδικότερα υπάρχουν

πολλά και λαμπρά οικοδομήματα, παλιά και καινούργια, τα οποία όταν παθαίνουν ζημιές αμέσως ανανεώνονται, με αποτέλεσμα διαρκώς να αναγεννάται η πόλη, με τον ίδιο τρόπο που ανανεώνεται το πτέρωμα των πουλιών σε τακτά χρονικά διαστήματα. Έτσι τα μεν καινούργια κτήρια προσδίδουν κάλλος και ακμή στην πόλη, ενώ στην αίγλη της πόλης ως απομεινάρια της παλιάς λαμπρότητας και ως επιτύμβιες στήλες των ένδοξων νεκρών συμβάλλουν και τα ερείπια των παλιών μεγάρων. Σε αντίθεση με το τι συμβαίνει σε άλλες πόλεις, όπου συχνά τα παλιά μνημεία προβάλλονται ως νοσταλγοί του παρελθόντος και ως αντιστάθμισμα της έλλειψης άλλων νεώτερων στοιχείων, στην Κωνσταντινούπολη τα πολλά και σημαντικά παλιά μνημεία συνιστούν σπουδαία αξιοθέατα, που όμως σε καμία περίπτωση δεν είναι τα μόνα στοιχεία που έχει να επιδείξει η πόλη. Αντιθέτως τα παλαιά μνημεία κερδίζουν σε αίγλη από την παρουσία των νέων και τα νέα κερδίζουν από την παρουσία των παλιών αντίστοιχα. Τα τελευταία χάρη στην ανθεκτικότητά τους εξακολουθούν να θυμίζουν το παλαιότερο μεγαλείο της πόλης, ενώ εντυπωσιάζει το ότι όσο μεγαλύτερα είναι σε μέγεθος τόσο μεγαλύτερη είναι και η ανθεκτικότητά τους. Όσο για αυτά που είναι σε ερειπιώδη κατάσταση αποτελούν κι αυτά αντικείμενα θαυμασμού, με τον ίδιο τρόπο που αποτελεί αντιμέμενο θαυμασμού ακόμα και το παραμικρό δείγμα ενός ισχυρού όλου, ενώ εντυπωσιάζει η γερή κατασκευή τους και η δύναμη που φαίνεται ότι είχαν τα αρχικά κτίσματα. Είναι άξιο απορίας, λοιπόν, ποιοι κατάφεραν στο παρελθόν να τα καταστρέψουν τόσο ανθεκτικά που ήταν. Το πιο πιθανό είναι ότι η καταστροφή επιτελέστηκε από ανθρώπους που είχαν μοναδικό τους σκοπό την καταστροφή των ωραίων στοιχείων αυτού του κόσμου, διότι φυσικές καταστροφές δε θα ήταν ικανές από μόνες τους να επιφέρουν το τέλος τέτοιων γερών οικοδομημάτων.

Κεφ. 9 (22,1 - 23,83): Πλήθος και εντυπωσιακός χαρακτήρας των νέων κτηρίων, όπως ναών, μοναστηριών, δημοσίων και ιδιωτικών κτηρίων και αγαλμάτων, ανδριάντων και άλλων διακοσμητικών στοιχείων, που είναι δύσκολο μα περιγραφούν

Όσον αφορά στα νέα κτήρια, που κοσμούν την πόλη, αυτά είναι τόσα πολλά και τόσο εντυπωσιακά χτισμένα, που ένας άνθρωπος δεν επαρκεί ούτε να τα απαριθμήσει πόσο μάλλον να τα περιγράψει. Ενδεικτικό είναι το

παράδειγμα των πολλών ιερών ναών, που μοιάζουν με αστέρια στον ουρανό και που προσφέρουν στους κατοίκους της πόλης τους αναγκαίους χώρους για την εν ηρεμία και ευτυχία καλλιέργεια της πίστης. Επίσης στην πόλη υπάρχουν μοναστήρια, όπου σαν σε ακροπόλεις και σαν σε ησυχαστήρια καταφεύγουν όσοι διαθέτοντας το αναγκαίο σθένος ψυχής παίρνουν την απόφαση να εγκαταλείψουν οριστικά τον εγκόσμιο ταραχώδη βίο.

Επιπλέον η πόλη είναι γεμάτη από όλων των ειδών τα δημόσια και ιδιωτικά οικοδομήματα, όπως στοές, γυμνάσια, μεγάλους δρόμους, θέατρα, υδραγωγεία, κρήνες και βαλανεία, τα οποία αποδεικνύουν τη μεγάλη επάρκειά της σε νερό, ενώ άλλα κτήρια, όπως τα νοσοκομεία, είναι δηλωτικά της φιλόανθρωπης διάθεσης των κατοίκων της.

Τέλος, η Κωνσταντινούπολη διαθέτει τέτοια πληθώρα αγαλμάτων, ανδριάντων και άλλων διακοσμητικών και αναθηματικών έργων, φτιαγμένων από όλα τα είδη των υλικών και με τέτοια απaráμιλλη τέχνη, που δεν είναι υπερβολή να πει κανείς ότι δεν υπάρχει πόλη που να την ξεπερνά ως προς την καλλιέργεια της τέχνης και μάλιστα μίας τέχνης απελευθερωμένης από τη στενή προσκόλληση στην ορατή πραγματικότητα.

Με αφορμή την παραπάνω διαπίστωση περί τέχνης βρίσκει την ευκαιρία ο Μετοχίτης να εκφράσει το αδιέξοδο που αντιμετωπίζει ένας ρήτορας, που καλείται να περιγράψει μία πόλη τόσο εξωπραγματικά μεγαλοπρεπή, όπως είναι η Κωνσταντινούπολη, καθώς τα έργα της ρητορικής δεν μπορεί παρά να είναι στενά δεμένα με την πιστή αντίληψη του κόσμου που μας περιβάλλει.

Κεφ. 10 (24,1 - 24,69): Πλειάδα τεχνιτών και υλικών προερχόμενων από όλο τον κόσμο για την κατασκευή των κτηρίων και των διακοσμητικών στοιχείων της πόλης

Για την οικοδόμηση όλων αυτών των έργων ήταν απαραίτητη ωστόσο μία πλειάδα τεχνιτών και υλικών. Και τα υλικά αυτά μόνο στη συγκεκριμένη πόλη θα μπορούσαν να συγκεντρωθούν σε τέτοιες ποσότητες φερμένα με μεγάλη άνεση από όλα τα μήκη και πλάτη της οικουμένης, όπως την Αίγυπτο, την Ιταλία, την Αφρική, την Ινδία, την Αραβία, τη Συρία και τη Βαβυλώνα, χάρη στην εύκολη πρόσβαση δια ξηράς και δια

θαλάσσης. Πρόκειται για βασικά για τη διαβίωση αγαθά αλλά και για αγαθά που αφορούν στον καλλωπισμό και την επίδειξη, ενώ η πληθώρα και η ποικιλία τους είναι τέτοια που δεν υπάρχει τίποτα που να στερείται η πόλη επωμιζόμενη όμως ταυτόχρονα επάξια και τον βαρύ ρόλο του διανομέα του συνόλου των αγαθών προς κάθε κατεύθυνση μέσα στην αυτοκρατορία.

Κεφ. 11 (25,1 - 25,61): Πόλη τόσο στολισμένη ως φιλάρεσκη γυναίκα και ως θεϊκό δημιούργημα

Ένα ακόμα εντυπωσιακό στοιχείο στην Κωνσταντινούπολη είναι το ότι συγκεντρώνει πάνω της τέτοια ποσότητα μνημείων και εγκαλλωπισμάτων, ώστε φτάνει να διπλασιάζεται το μέγεθός της τόσο σε ύψος όσο και σε βάθος. Τα όσα τη στολίζουν μοιάζουν με τα κάθε είδους κοσμήματα που έχει πάνω της μία φιλάρεσκη περιποιημένη γυναίκα, με τα όπλα και τις αρματωσιές που έχει πάνω του ένα ρωμαλέο σώμα καθώς και με το πλήθος των προϊόντων που διατίθενται σε μία φημισμένη και πλούσια εμποροπανήγυρι. Είναι άξιο απορίας το πώς χωρούν όλα αυτά πάνω σε μία και μόνη πόλη και το πώς διατηρείται η ποιότητα, το μέτρο και η καλλισθησία σε έναν τόσο υψηλό βαθμό. Η μόνη απάντηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι η πόλη είναι προϊόν της θείας πρόνοιας και ότι έχει φτιαχτεί από τον Θεό με τον ίδιο τρόπο και με την ίδια τελειότητα που έχουν φτιαχτεί η γη και ο ήλιος και ελάχιστα άλλα από τα φυσικά δημιουργήματα.

Κεφ. 12 (26,1 - 27,66): Διαρκής ανανέωση του οικιστικού τοπίου της πόλης εντός και εκτός των τειχών της

Η Κωνσταντινούπολη είναι μία πόλη στην οποία όλες οι πόλεις θα επιθυμούσαν να έμοιαζαν και να διέθεταν ένα μικρό έστω μέρος των στοιχείων του κάλλους που η ίδια διαθέτει, προκειμένου να μπορούσαν κι αυτές να επιδεικνύονταν. Όμως παρόλη τη ζηλευτή θέση, που η Κωνσταντινούπολη κατέχει μέσα στο σύνολο των άλλων πόλεων, η ίδια δεν επαναπαύεται στις δόξες της και δε σταματά ποτέ να προσπαθεί και να βελτιώνεται συνεχώς. Αυτή η διαρκής ανανέωσή της οφείλεται στο ότι αξιοποιεί αρχικά μεν τα στοιχεία του παρελθόντος αλλά στη συνέχεια τα επεξεργάζεται και τους δίνει μία σύγχρονη πολύ πιο επίκαιρη διάσταση.

Έτσι καταλήγει να αντιστρατεύεται τους φυσικούς νόμους, που θέλουν τους ζωντανούς οργανισμούς να φθίνουν και να μειώνεται διαρκώς η δύναμή τους, καθώς αυτή κάθε φορά αναγεννάται και ανθίζει θυμίζοντας το σύμπαν, που παλιώνει μεν αλλά αλλάζει διαρκώς υφή και υπόσταση. Τέλος, η πόλη μοιάζει αφενός με μία θεατρική σκηνή, όπου πάνω της παίζονται κάθε φορά νέα έργα, και αφετέρου με το απείκασμα της πλατωνικής ιδέας, της τέλει και μοναδικής, ενώ παραμένει αδιάλειπτα φιλόδοξη, άοκνη και δυναμική.

Η Κωνσταντινούπολη έχει τέτοια επάρκεια ενέργειας που καταφέρει να διοχετεύει τη δραστηριότητά της και εκτός της στενής της επικράτειας με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την επέκτασή της εν είδει προαυλίου στην ασιατική ακτή, στη γειτονική της θάλασσα και στα νησιά που βρίσκονται σε αυτήν αλλά και στα στενά του Βόσπορου. Ειδικά τα στενά είναι γεμάτα από κάθε είδους κτήρια, δημόσια και ιδιωτικά, με κυριάρχες τις επαύλεις, οι οποίες δημιουργούν ένα είδος κυκλικού χορού, έναν κατάφυτο κήπο, ένα θέαμα θεσπέσιο και μία γλύκα στην ψυχή όσων το αντικρίζουν, ενώ μοιάζουν και με ακτίνες που εκπέμπονται από τον ήλιο, που σε αυτή την περίπτωση δεν είναι άλλος από την πόλη μας.

Κεφ. 13 (28,1 - 29,59): Μεγαλοψυχία της πόλης που μοιράζεται με τις άλλες πόλεις την τεχνογνωσία, τα υλικά και τα αγαθά της, που σαν ποτάμια συγκεντρώνονται σε αυτή, η οποία σαν θάλασσα τα αναδιανέμει με μία αέναη κυκλική κίνηση, που μοιάζει με αυτή του σύμπαντος.

Η πόλη λειτουργεί σαν ένα γενναιόδωρος πλούσιος άνθρωπος που δε χαίρεται τόσο όταν ο πλούτος του μένει μόνο σε αυτόν, αλλά απολαμβάνει το να τον μοιράζεται με τους συνανθρώπους του. Με παρόμοιο τρόπο η Κωνσταντινούπολη διαθέτοντας όλη αυτή τη συσσωρευμένη παρακαταθήκη σε οικοδομικές κατασκευές και σε έργα απαράμιλλης τεχνικής και τέχνης, ευχαριστείται να κοινοποιεί και σε άλλες πόλεις την πολύτιμη τεχνογνωσία της. Επίσης χαίρεται, ως μία δυνατή και όμορφη πόλη που είναι, να κάνει και τις άλλες πόλεις δυνατές και ικανές να επιδεικνύουν κι αυτές τα κάλλη τους. Αυτή τη μεγαλόψυχη στάση της μπορεί και την τηρεί με συνέπεια, καθώς λειτουργεί προς όλους τους άλλους λαούς και προς τις άλλες πόλεις σαν ένας βασιλιάς, ο οποίος εισπράττοντας φόρους από όλους τους υπηκόους του στη συνέχεια είναι σε

θέση αναδιανέμοντας τον μαζεμένο πλούτο να δημιουργεί συνθήκες γενικότερης ανάπτυξης και ευδαιμονίας. Έτσι και η πόλη αντλώντας από όλες τις άλλες περιοχές της οικουμένης τα αναγκαία αγαθά τα συγκεντρώνει σε μεγάλες ποσότητες σε αυτή και στη συνέχεια από το μεγάλο απόθεμα, που δημιουργείται, μπορούν ελεύθερα όλες οι υπόλοιπες πόλεις να αντλούν ό,τι χρειάζονται. Κι όλο αυτό το σύστημα συνεχίζει να υφίσταται, διότι δεν παύει ποτέ ούτε η δυνατότητα της πόλης να προσφέρει ούτε και η επιθυμία και η σπουδή των υπολοίπων πόλεων να παίρνουν χορηγίες από αυτή. Μα πώς γίνεται να μην αξιοποιούνται τα πλούτη που συρρέουν σε αυτή σαν ποτάμια και που αυτή τα συγκεντρώνει σαν να είναι μία θάλασσα. Πρόκειται για μία θάλασσα, η οποία ποτέ δεν αδειάζει αλλά διαρκώς ανανεώνεται ως προς το περιεχόμενό της, καθώς η πόλη εισπράττει εν είδει φόρων τα αγαθά που της αναλογούν και στη συνέχεια τα μοιράζει σε όσους τα έχουν ανάγκη.

Η πόλη μπορεί να παραλληλιστεί με το σύμπαν, όπου κυριαρχεί μία αέναη κυκλική κίνηση. Βάσει της κίνησης αυτής η φύση με βίαιο και τυραννικό τρόπο απορροφά τα ζωογόνα υγρά τα προερχόμενα από τα ρεύματα και τα ποτάμια και τα αποθησαυρίζει μέσα στις μυστικές της εσοχές και τις κοιλότητες του εδάφους. Καθώς όμως δεν είναι δυνατό τα υγρά να παραμένουν για πάντα εγκλωβισμένα στα έγκατα της γης, το έδαφος αρχίζει να διαρρηγνύεται και το πολύτιμο για τη ζωή νερό ξεπηδάει μέσα από τις πηγές για να δημιουργήσει στη συνέχεια τους ποταμούς. Κι έτσι η Κωνσταντινούπολη λειτουργεί σαν ένα κάτοπτρο του σύμπαντος και της τελειότητάς του, πράγμα που αντανακλάται τόσο στο κάλλος όσο και στην ασφάλεια της ίδιας, ενώ δε στερεύει ποτέ σε αγαθά διατηρώντας αμείωτο το κλέος και το κάλλος της.

Κεφ. 14 (30,1 - 31,69): Πλήθος ναών και μοναστηριών και λατρεία εκτεταμένη της προστάτιδας της πόλης Θεοτόκου, πληθώρα θαυμάτων αυτής

Όμως η αληθινή δύναμη της πόλης βρίσκεται στον μεγάλο αριθμό των ιερών ναών και των μοναστηριών, που την προστατεύουν διασκορπισμένα σαν φύλακες σε όλη της την έκταση και που έχουν ακάματη και αήττητη φρούραρχο τους τη Θεοτόκο. Αυτή ως η μητέρα της ανθρώπινης φύσης του δεσπότη και δημιουργού των πάντων και ως επιλεγμένη από τη θεία

πρόνοια μέσα από όλες τις γυναίκες λειτουργεί διαμεσολαβητικά ανάμεσα στον Θεό και τους ανθρώπους, ανακατευθύνει όσους παραστρατούν από τον δρόμο του Θεού, εκδηλώνει τη φιλευσπαλχνία της, όπου χρειάζεται, είναι η προστάτιδα της πόλης και όλων της των κατοίκων, σε αυτή προσφεύγουν όλοι στις δύσκολες στιγμές και από αυτή προσφέρεται τάχιστα και με άριστο τρόπο η βοήθεια που κάθε φορά χρειάζεται. Περίτρανη απόδειξη των παραπάνω αποτελούν τα πλήθος θαύματα που σχετίζονται με αυτή και που συνεχίζουν να λαμβάνουν χώρα και στη σημερινή εποχή. Μολονότι δεν αμφισβητείται από κανέναν ότι η απαρίθμησή τους θα συνέβαλλε με εντυπωσιακό τρόπο στον εγκωμιασμό της πόλης, τελικά κάτι τέτοιο καθίσταται μη ρεαλιστικό λόγω του τεράστιου αριθμού των θαυμάτων αυτών, στα οποία μόνο οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς θα μπορούσαν ενδεχομένως να αναφερθούν με πληρότητα.

Η Θεοτόκος είναι για την πόλη βασίλισσα, στρατηγός, κυβερνήτης, επιστάτης όλων των θεμάτων και χορηγός όλων των αγαθών. Είναι αυτή που μάλλον πρώτη διέγινωσε τη νευραλγική θέση της πόλης ως ακρόπολης της αυτοκρατορίας και η ίδια την έκανε ανάκτορό της, κτήμα της, βασιλικό θρόνο της, όχημα πολύτιμο, οίκο ανάπαυσης, θησαυροφυλάκιο ευδαιμονίας, έδωσε τις χορηγίες για να γίνει η πόλη πηγή θεωρικών για τους κατοίκους της, έγινε η ίδια θεατρική σκηνή, ώστε να λαμβάνουν χώρα σε αυτή τα θαύματα, και η πόλη της αφιερώθηκε ολοκληρωτικά, έγινε τέμενος και ιερό της και γέμισε με ναούς, εκκλησίες και μοναστήρια, που σε αριθμό ξεπερνούν κάθε άλλη πόλη και κάθε άλλο μέρος της οικουμένης, ενώ τα περισσότερα είναι αφιερωμένα στην Παρθένο. Η πόλη λειτουργεί σαν ιεροπομπός για όλη την οικουμένη, καθώς σε αυτή λαμβάνουν χώρα όλες οι τελετουργίες και τα μυστήρια του Χριστιανισμού, και η ίδια παίζει τον ρόλο τείχους προστατευτικού της πίστης.

Κεφ. 15 (32,1 - 32,153): Εγκώμιο ναού Αγίας Σοφίας (πρόλογος για τη δυσκολία του εγκωμιασμού του ναού, εστίαση στον υπεράνθρωπο χαρακτήρα του εγχειρήματος της κατασκευής του, σύγκριση με άλλους ναούς μη ρεαλιστική, κεντρικός ρόλος ναού για το συνολικό οικιστικό-καλλιτεχνικό θαύμα, που συντελείται στην πόλη)

Η όποια προσπάθεια να αναφερθεί κανείς αναλυτικά στις εκκλησίες και τους ναούς της Κωνσταντινούπολης είναι ανώφελη λόγω του όγκου των

ιερών που είναι συγκεντρωμένα σε αυτήν. Παρόλα αυτά είναι αδύνατον να μην πραγματευθεί κανείς αναλυτικά τον μεγάλο ναό της Αγίας Σοφίας, το μέγιστο θαύμα όλων των πόλεων της ανθρωπότητας, τη νοητικά ασύλληπτη κατασκευή, το οποίο μόνο ως έργο της σοφίας, της πρόνοιας και της παντοδυναμίας του Θεού μπορεί να γίνει κατανοητό. Για αυτό το έργο τα λόγια που μπορούν να ειπωθούν είναι τόσα φτωχα, ώστε να καταλήγει κανείς να θεωρεί καλύτερο το να μένει σιωπηλός.

Εντούτοις ο ρήτορας επιλέγει τη μέση οδό και αποφασίζει να μην αναφερθεί ούτε στα πάμπολλα στάδια που προηγήθηκαν της κατασκευής της, ούτε στα άφθονα υλικά που χρειάστηκαν, ούτε στην απαράμιλλη τέχνη και την ευρυματικότητά των τεχνητών που εργάστηκαν για την υλοποίησή της. Αυτά όλα είναι στοιχεία που μόνο ένας ιστορικός μπορεί να παραθέσει σε ένα βιβλίο ειδικά αφιερωμένο στον ναό της Αγίας Σοφίας. Εν προκειμένω θα γίνει αναφορά στο πόσο αδιανόητο ήταν το να κατασκευαστεί ένα έργο τόσο υψηλής ποιότητας μόνο από ανθρώπους, πόση εκλεπτισμένη τέχνη απαιτήθηκε, τι μεγάλες ποσότητες υλικών χρησιμοποιήθηκαν, από πόσα λατομεία τα υλικά αυτά εξορύχθηκαν, τι προπαρασκευή χρειάστηκε να γίνει, πόσοι πολλοί εργάτες δούλεψαν για την περάτωση του, πόση ομορφιά, πόση σοφία απαιτήθηκε για την κατασκευή και, τέλος, πόσος πλούτος χρειάστηκε να μεταφερθεί για τη διακόσμησή της και πόσος χρόνος επενδύθηκε σε αυτή. Όλα τα παραπάνω έγιναν σε τόσο έντονο βαθμό πέρα από τα όρια του πραγματικού, που δε μένει παρά να σκεφτεί κανείς ότι ο ναός αυτός υπήρξε προϊόν θείου θαύματος.

Και βέβαια ο ναός της Αγίας Σοφίας είναι μακράν το μεγαλύτερο θαύμα σε σύγκριση τόσο με τους κρεμαστούς κήπους της Βαβυλώνας, με τις πυραμίδες, με το μαυσωλεία της Καρίας όσο και με τα υπόλοιπα κοινώς απόδεκτά θαύματα του κόσμου. Η σύγκριση του ιερού ναού με αυτά μόνο εξευτελιστική μπορεί να είναι σε βάρος της Αγίας Σοφίας. Οπότε βάσει της πρωτοκαθεδρίας της πόλης στο σύνολο της οικουμένης και βάσει του πλήθους των μνημείων μέσα σε αυτή ο συγκεκριμένος ναός υπερτερώντας όλων των άλλων μνημείων αποτελεί το αστραφτερό κάλλος του ουρανού πάνω στη γη, αποτελεί τη σκηνή του Θεού, αποτελεί τον οίκο του φωτός και το όχημα της δόξας του Θεού, είναι η καρδιά της πόλης, ο χορηγός του πνεύματος, της ουσίας και της ζωής της, είναι η βασιλεύουσα επί της γης,

είναι η ψυχή της ψυχής της οικουμένης, ο οφθαλμός της, ο νους της και ο οφθαλμός του οφθαλμού του κόσμου.

Συνοψίζοντας μπορεί να πει κανείς ότι ο ναός της Αγίας Σοφίας είναι το κομμάτι που συνέχει την πόλη περισσότερο από κάθε άλλο, που συνδυάζεται με τον καλύτερο τρόπο με όλα τα υπόλοιπα στοιχεία της πόλης, τα οποία και συμβάλλουν από κοινού στη μελωδική τους συνύπαρξη και συνέργεια με τον ίδιο τρόπο που όλα τα στοιχεία της λύρας συμβάλλουν στην επίτευξη της μελωδίας. Κι αν έχει κανείς σώας τας φρένας θα διαπιστώσει ότι όλα ανεξαιρέτως τα υλικά στοιχεία της πόλης συμμετέχουν επί ίσοις όροις στην ολοκλήρωση του θαύματος είτε αυτά είναι οι ναοί, είτε είναι οι στοές, είτε τα γυμνάσια, είτε οι δρόμοι, υπαίθριοι και στεγασμένοι, είτε οι στήλες, μαρμάρινες και λίθινες, είτε οι ανδριάντες, είτε τα ζωγραφικά έργα, είτε τα αγάλματα μεμονωμένων προσώπων και συμπλεγμάτων ανθρώπων, που εκτίθενται σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, είτε οι επιγραφές πάνω στα αγάλματα. Ειδικά οι τελευταίες κεντρίζουν τη διεισδυτικότητα του βλέμματος και αποκαλύπτουν την έκταση των γνώσεων που βρίσκονται αποθηκευμένες στα έργα τέχνης. Αυτά κοσμούν την πόλη είτε ως προσβάσιμα στο κοινό είτε ως απευθυνόμενα μόνο στους λίγους εκλεκτούς, οι οποίοι έχουν την δυνατότητα και την τόλμη να εισχωρούν στο βαθύτερο νόημά τους.

Ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς ἐπιστήμας καὶ κατὰ τὰς δυνάμεις (33,1 - 34,48)

Κεφ. 16 (33,1 - 33,77): Το πλήθος των πνευματικών αγαθών που συσσωρεύονται στην πόλη χάρη στην καλλιέργεια των επιστημών, της φιλοσοφίας, της ρητορικής και του θεάτρου και χάρη στη διεξαγωγή ρητορικών και μουσικών αγώνων καθιστά την πόλη σε θησαυροφυλάκιο της σοφίας για όλες τις άλλες πόλεις.

Σύμφωνα με τον Πλάτωνα ο ουρανός είναι η αρχή της σοφίας και όλων των επιστημών του κόσμου, καθώς χάρη στον ουρανό μπορεί να ερευνήσει κανείς την αρμονία, τους αριθμούς, την αδιάσπαστη χορεία των άστρων και τη μουσική που διέπει την κίνησή τους. Με τον ίδιο τρόπο και η Κωνσταντινούπολη είναι η αρχή των επιστημών και όλων των ειδών της σοφίας, διότι σε αυτή μπορεί κανείς να μάθει τα πάντα για τη φιλοσοφία, για τα κάθε είδους δόγματα και για τη ρητορική, ενώ αυτή είναι ο προσφορότερος χώρος και για τη γνωριμία των ανθρώπων με το θέατρο και

με την ορχηστρική τέχνη. Η πόλη είναι σαν ένα θέατρο γνώσης και ένα λιβάδι μνήμης. Η πόλη στο σύνολό της είναι σαν μία αναβλύζουσα πηγή για τη φιλοσοφία χάρη στα πάμπολλα μοναστήρια, χάρη στις τόσες τελετές και χάρη στα τόσα μυστήρια, μέσω των οποίων μετακενώνονται οι φιλοσοφικές θεωρίες. Επίσης σε αυτήν εξασκείται και διδάσκεται με άριστο τρόπο η τέχνη των λόγων και σε αυτή λαμβάνουν χώρα πλήθος αγώνες, ρητορικοί και μουσικοί. Τέλος, σε αυτή την πόλη είναι που συντελούνται όλες οι μεγάλες αλλαγές και προχωρούν τα πράγματα στο πνευματικό επίπεδο απομακρυνόμενα από το σημείο που είχαν φτάσει στα παλαιότερα χρόνια τόσο στην Αθήνα όσο και την Παλαιστίνη και την Αλεξάνδρεια, όπου ειδικά στην τελευταία η μόνη πνευματική δραστηριότητα που έχει απομείνει πια είναι αυτή των λογίων που συλλέγουν τα έργα των αρχαιότερων συγγραφέων. Έτσι η Κωνσταντινούπολη παραμένει τελικά η μόνη και αδιαφιλονίκητη εστία και το μόνο θησαυροφυλάκιο της σοφίας, από το οποίο αντλούν όλες οι άλλες περιοχές της οικουμένης, το μόνο χωράφι στη γη, όπου καλλιεργείται ακόμα η σοφία και από όπου όλοι ανεξαιρέτως μπορούν να αντλήσουν τους καρπούς του, οι οποίοι προσφέρονται απλόχερα σε όλους. Η πόλη λειτουργεί σαν μία συνεχής άνοιξη λόγων για όσο ακόμα διάστημα η σοφία και οι λόγοι τρέφουν τους λαούς της οικουμένης.

Κεφ. 17 (33,77 - 34,48): Τα πνευματικά αγαθά συνοδεύονται και από πληθώρα υλικών αγαθών. Η πόλη ως θησαυροφυλάκιο των προϊόντων όλης της οικουμένης και ο ρόλος των πολλών λιμανιών στη διεξαγωγή του εμπορίου.

Όμως τα όσα προσφέρονται από την πόλη δεν περιορίζονται μόνο στα πνευματικά αγαθά. Αντιθέτως επεκτείνονται και σε άλλα ακόμα πιο πολύτιμα αγαθά, όπως είναι το αγαθό της ζωής, το αγαθό της ύπαρξης και το αγαθό του να διαβιεί κανείς σε μία καλή και ασφαλή χώρα. Από την άλλη όσα υλικά αγαθά προσφέρονται από την πόλη, ενώ προέρχονται από άλλες περιοχές, καλώς διατίθενται μέσω αυτής, διότι οτιδήποτε περιορίζεται στον τόπο παραγωγής του και δε φτάνει στην Κωνσταντινούπολη τελικά καταδικάζεται να μένει στην απομόνωση και να χάνει μέρος της αρχικής του αίγλης και αξίας. Το αποτέλεσμα όλων των παραπάνω είναι ότι η πόλη καθίσταται σε θησαυροφυλάκιο της οικουμένης

και όλων των προϊόντων της γης, τα οποία βρίσκει κανείς εδώ με μεγάλη ευκολία.

Ένα ακόμα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της πόλης είναι τα πολλά λιμάνια της, που από τη μια την περικλείουν και από την άλλη εισχωρούν μέσα σε αυτή και που μοιάζουν με καταδεχτικά χέρια, τα οποία υποδέχονται όσους ξένους φτάνουν στην πόλη. Τα υπήνεμα αυτά λιμάνια γεμίζουν με πλοία προσφέροντάς ασφάλεια στους πολυπληθείς ναυτικούς και η πόλη μας λειτουργεί σαν φιλόστοργη μητέρα, που φέρεται με φιλανθρωπία και μεγαλοψυχία σε όλους ανεξαιρέτως - είτε βρίσκονται σε ανάγκη είτε όχι. Αντίθετα, λοιπόν, με τις περιοχές που έχουν μεν λιμάνια αλλά τα οποία μένουν αναξιοποίητα και άδεια και σε αντίθεση με τις περιοχές που, ενώ έχουν πληθώρα προϊόντων, δεν έχουν καθόλου λιμάνια κι έτσι είναι καταδικασμένες στην απομόνωση, την έλλειψη παιδείας και την αγριότητα, η Κωνσταντινούπολη διαθέτει τα πάντα.

Ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὴν τῆς πολιτείας κατάστασιν (35,1 - 36,57)

Κεφ. 18 (35,1 - 36,57): Ως πολιτειακό καθεστώς της πόλης αυτό της κοινοπολιτείας, στο πλαίσιο της οποίας όλοι οι λαοί και όλες οι περιοχές της οικουμένης γίνονται κοινωνοί των αγαθών, των ηθών και της σοφίας που αυτή διαθέτει - Η επικοινωνία των λαών και ο πλούτος των εμπειριών ως ευτυχία και υλική ευμάρεια, η μόνωση ως δυστυχία και θάνατος.

Εκτός από τη δική της προσωπική τύχη η πόλη διοχετεύει τύχη και σε άλλες περιοχές της οικουμένης και συνιστά θεμέλιο της ευνομίας και της συνοχής της ανθρωπότητας, ενώ αποτελεί ενέχυρο για την ασφάλεια όλου του σύμπαντος, επικοινωνεί με όλους τους λαούς και είναι η παγκόσμια αγορά, το παγκόσμιο συσσίτιο, όπου όλοι έρχονται για να προμηθευτούν τα αναγκαία. Εξ ου και είναι πάντα γεμάτη από ξένους, οι οποίοι μεταφέρουν σε αυτή τα ειδικά τους ξεχωριστά χαρακτηριστικά και τη δική τους εμπειρία, τα οποία μεταλαμπαδεύονται στον κοινό χώρο της Κωνσταντινούπολης, που λειτουργεί ως τροφός και ως πατρίδα όλων. Είναι ένα νέο είδος κοινοπολιτείας, όπου όλοι γίνονται κοινωνοί των υπολοίπων ηθών και εθίμων και διαλέγονται σαν ανθρώπινα όντα και όχι σαν θηρία. Διαλλάκτης και κοινής αποδοχής δεσπότης τους είναι η πόλη, η οποία προβάλλει την έννοια της φιλίας των λαών και φροντίζει για τη γνωριμία όλων με τις φυσικές επιστήμες, τους θεσμούς, τα έθιμα και τα πολιτεύματα.

Αποτελεί το σχολείο όλης της οικουμένης και με το έργο αυτό που προσφέρει ενισχύει την πεποίθηση ότι όποιος έχει τη δυνατότητα να ταξιδεύει, να είναι ενεργός και να είναι ανοιχτός σε νέες εμπειρίες είναι πιο ευτυχισμένος από εκείνον που ζει περισσότερα χρόνια, αλλά δε φεύγει από τον τόπο του και δεν έρχεται σε επαφή με άλλους λαούς και με άλλες εμπειρίες. Η μοναξιά των ανθρώπων αυτών μοιάζει με σκοτάδι και τυφλότητα, μοιάζει με τη ζωή στον κόσμο των νεκρών. Αντίθετα όσος έχουν την τύχη να ζουν στην Κωνσταντινούπολη είναι οι μακροβιότεροι και ολβιότεροι όλων των κατοίκων των υπόλοιπων περιοχών και των υπόλοιπων πόλεων χάρη στη διαρκή επικοινωνία τους με άλλους λαούς, χάρη στο διαρκές εμπόριο και χάρη στον πλούτο που συρρέει μέσα σε αυτή όλο τον χρόνο. Δεδομένου δε ότι ο θάνατος είναι η κοινή μοίρα των ανθρώπων, δε μένει παρά να θεωρείται πιο ευτυχισμένος αυτός που είχε την τύχη να ζήσει έστω και για λιγότερα χρόνια σε μία πόλη σαν την Κωνσταντινούπολη από αυτόν που έζησε για πολύ περισσότερα χρόνια σε μία άλλη πόλη.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και από τον Πλάτωνα, ο οποίος μέσα από τον διάλογο του Σίφνιου πολίτη με τον Θεμιστοκλή περνάει το μήνυμα ότι είναι προτιμότερος ο θάνατος μετά από μία έντονη και πλούσια σε εμπειρίες ζωή παρά μία ζωή μεγαλύτερη σε διάρκεια αλλά φτωχή σε περιεχόμενο. Επομένως μία πόλη σαν την Κωνσταντινούπολη μόνο ευδαιμονία, δόξα και περηφάνεια μπορεί να φέρει σε όσους μένουν σε αυτή, ενώ η αξιοζήλευτη θέση των τωρινών κατοίκων της αποτελεί κληροδότημα προερχόμενο από τα ανδραγαθήματα των παλαιότερων από το κλέος που αυτοί εξασφάλισαν στην πόλη.

Πράξεις οίκούντων (37,1 - 42,9)

Πράξεις κατὰ τὴν ἀνδρείαν (37,1 - 37,82)

Κεφ. 19 (37,1 - 37,82): Μέσα από το πλήθος των πράξεων ανδρείας των κατοίκων γίνεται αναφορά μόνο στην ίδρυση της πόλης και στην επέκταση της αυτοκρατορίας σε όλη την οικουμένη

Η εξιστόρηση του συνόλου των πράξεων των αντάξιων της πόλης Ελλήνων και Ρωμαίων κατοίκων της αποτελεί έργο υπερβολικά φιλόδοξο, το οποίο μόνο ένας ιστορικός θα μπορούσε να αναλάβει, πράγμα που δεν έχει γίνει ποτέ μέχρι τώρα. Πόσο μάλλον που ο λόγος έχει ήδη τραβήξει σε

μεγάλο μάκρος. Άρα μέσα από το πλήθος των γεγονότων μόνο ένα μπορεί να αναφερθεί. Πρόκειται για την ίδρυση και την κατοίκηση της πόλης αρχικά από τους Ρωμαίους και τους Έλληνες, οι οποίοι υπέταξαν όλη σχεδόν την οικουμένη. Αυτοί έδωσαν στην πόλη το όνομά της και χάρη στις υπεράνθρωπες προσπάθειες και τους κόπους αυτών έγινε εφικτή αφενός η συμπερίληψη των περιχώρων της Κωνσταντινούπολη στον βασικό της κορμό και η εντυπωσιακή συγκέντρωση σε αυτή όλων των τροπαίων της γης, τα οποία ενίσχυσαν την εξουσία της σε τέτοιο βαθμό που μόνο ένας παράλογος άνθρωπος δεν το αναγνωρίζει. Κι ένας τέτοιος άνθρωπος δεν μπορεί παρά να είναι τελικά ο πιο δυστυχισμένος άνθρωπος του κόσμου.

Συγκεκριμένα, οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες ήταν αυτοί που την ίδρυσαν, που την κατοίκησαν, που μεγέθυναν αυτήν και την ευδαιμονία της τόσο όσο δεν πήγαινε παραπάνω και που κατέκτησαν τελικά όλη την οικουμένη. Και με εγγυητή τους τον χρόνο και υπερνικώντας τόσο την ισχύ και την ανδρεία των Κελτών, των Κελτιβήρων, των Γαλατών και των Σκυθών όσο και τη σοφία των Αιγυπτίων και την ελευθερία των Ελλήνων συμπεριέλαβαν στην ηγεμονία τους όλη την Ευρώπη και τις γύρω της περιοχές από τον Εύξεινο πόντο, τη Μαιώτιδα και την Ταναΐδα και τον Καύκασο, ως τη Βακτριανή, την Ινδία, την Αραβία και την Αίγυπτο, την Αφρική και τα στενά των Γαδείρων με τη Μεσόγειο να αποτελεί το μέσον της αυτοκρατορίας.

Πράξεις κατὰ τὴν δικαιοσύνην - εὐσέβειαν (38,1 - 42,9)

Κεφ. 20 (38,1 - 38,121): Πράξεις ευσέβειας των κατοίκων (Κωνσταντινούπολη ως πηγή και θεματοφύλακας των δογμάτων και ως χώρος διατήρησης και γενναιόδωρης διοχέτευσης των κειμηλίων - Άγιος Ανδρέας και Μ. Κωνσταντίνος ως βασικοί θεμελιωτές της χριστιανικής πίστης)

Όμως η ατελέσφορη προσπάθεια της αφήγησης του ένδοξου ιστορικού παρελθόντος και της απαρίθμησης των υλικών αγαθών, τα οποία είναι συγκεντρωμένα στην πόλη δεν έχει νόημα να συνεχίζεται. Αντ' αυτού είναι πιο χρήσιμο να αναφερθεί ξανά η καλλιέργεια της ευσέβειας και της χριστιανικής πίστης, στην οποία σε μεγάλο βαθμό οφείλονται και όλα τα άλλα θετικά στοιχεία της πόλης. Συγκεκριμένα η Κωνσταντινούπολη είναι η πηγή των δογμάτων, της ευσέβειας, της θεοσέβειας, της πίστης και της

αλήθειας της ορθοδοξίας, η οποία μεταλαμπαδεύεται από εκεί σε όλη την οικουμένη, με αποτέλεσμα η τελευταία να μετατρέπεται σε μόνιμη σκιά της πόλης μας. Αυτό επιτυγχάνεται χάρι στο ότι εδώ διαφυλάττονται οι κανόνες της ευσέβειας, εδώ μένουν ανόθευτοι, καθαροί και υγιείς οι σπόροι της πίστης, εδώ ασφαρίζονται τα κειμήλια της θεοσέβειας και προσφέρονται με ευκολία, φιλανθρωπία, μεγαλοψυχία, γενναιοδωρία και πλησμονή σε όσους τα έχουν ανάγκη.

Ο πρώτος που μετέδωσε τα δόγματα της χριστιανικής πίστης ήταν ο Άγιος Ανδρέας, ο οποίος ξεκίνησε από την πόλη μας και ταξίδεψε σε πολλά μέρη της οικουμένης. Όμως αυτός που αληθινά συνέδεσε το όνομά του με την ευσέβεια και τη διάδοση της χριστιανικής πίστης ήταν ο Μέγας Κωνσταντίνος, που αφού γαλουθήκε ο ίδιος στη χριστιανική πίστη υπέταξε όλη την αυτοκρατορία σε αυτή και προσέφερε με μεγαλοψυχία στους κατοίκους της το προνόμιο να είναι αυτοί που θα έχουν τη μεγαλύτερη παρηρησία και τη μεγαλύτερη ισχύ μέσα στη χριστιανική οικουμένη. Αυτός είναι ο μόνος από τους αυτοκράτορες που κρίθηκε και άγιος και απόστολος ταυτόχρονα, αυτός είναι ένας από τους λίγους τόσο σθεναρούς υπεραπιστές του χριστιανισμού και αυτός είναι που ποτέ δεν εγκατέλειψε την πίστη του σε αντίθεση με τον Ιουλιανό, που αποστάτησε και τελείωσε τη ζωή του με άσχημο τρόπο εξορισμένος στην Περσία. Μόνος ο Ιουλιανός έδειξε τόση ασέβεια, πράγμα που ενισχύει ακόμα περισσότερο την πυγμή της πόλης μας στον αγώνα της υπέρ της διαφύλαξης της πίστης και την ικανότητά της να αποβάλλει με αποτελεσματικότητα όσους την απειλούν.

Κεφ. 21 (39,1 - 39,104): Σε σύγκριση με τις υπόλοιπες τέσσερις πόλεις, που ορίστηκαν ως προστάτιδες της χριστιανικής πίστης, η Κωνσταντινούπολη ως η μόνη πόλη που δεν παρέκκλινε από την αποστολή της

Σε συνάρτηση με το θέμα της ευσέβειας η Κωνσταντινούπολη υπήρξε η μόνη πόλη που εξ αρχής διατήρησε αταλάντευτη την απόφασή της να είναι για πάντα χριστιανική. Σε αντίθεση με άλλες πόλεις που υποκύπτοντας στον πονηρό δαίμονα είτε έχασαν τη χριστιανική τους πίστη προσωρινά είτε για πάντα και σε αντίθεση επίσης με άλλες πολεις που ουδέποτε είχαν την τύχη να έλθουν σε επαφή με τα χριστιανικά δόγματα ή που ενώ αρχικά υπήρξαν χριστιανικές στη συνέχεια λόγω της κακής τους τύχης δεν

κατάφεραν να συνεχίσουν την ευσεβή τους πορεία, η πόλη του Κωνσταντίνου παρέμεινε λαμπρή και περιφανής. Επίσης ουδέποτε υπήρξαν σε αυτή βωμοί δαιμόνων ή ντροπιαστικές τράπεζες για αιμοσταγείς θυσίες, ενώ η ίδια ξεσηκώθηκε κατά των θυσιαστικών πρακτικών σε βάρος των ζωντανών οργανισμών και υπεραμύνθηκε της αξίας της ιερής τράπεζας, που προσφέρει την άρρητη τρυφή, ενώ ουδέποτε αντικατέστησε τις ιερές δαδουχίες με νέες, απεχθείς και αλλόκοτες τελετές λατρείας και ουδέποτε νέες περιτομές διέσπασαν την ασφαλή, πάνοπλη, κατάφρακτη και απόρθητη ευσέβειά της και την πίστη της.

Από τις πέντε πόλεις, που με σοφό τρόπο ορίστηκαν από τους πατέρες της εκκλησίας ως ηγέτιδες πόλεις όλης της επικράτειας του χριστιανικού κόσμου και που λειτούργησαν ως αρχαίες μητροπόλεις, ως ακροπόλεις, ως πρυτανεία, ως θησαυροφυλάκια και ως πηδάλια της συνολικής πορείας του κόσμου αυτού, οι τέσσερις στη μέση του ταξιδιού ναυάγησαν είτε γιατί κατακτήθηκαν από ασεβείς εχθρούς είτε γιατί σταδιακά απώλεσαν τα ηγεμονικά χαρακτηριστικά της πίστης τους και την κοσμική τους λαμπρότητα, ενώ η παλιά τους δόξα ήταν πλέον ορατή μόνο στα εναπομείναντα ερείπια και τις αναφορές στα βιβλία.

Κεφ. 22 (40,1 - 40,120): Στην Κωνσταντινούπολη διεξήχθησαν οι τρεις από τις επτά οικουμενικές συνόδους κατά των αιρέσεων και η ίδια επέλεξε τις πόλεις διεξαγωγής των τεσσάρων υπολοίπων

Αντίθετα με τις παραπάνω πόλεις η Κωνσταντινούπολη αντιστάθηκε στις διάφορες επιβουλές διατήρησε τη λαμπρότητα, τη δύναμη, την υγεία και την ευσέβειά της, την οποία διέθετε απλόχερα σε όσους την αναζητούσαν. Κι έτσι ανεξάρτητα από την πρωτοπόρο εισχώρησή της στον χριστιανισμό κατάφερε να διεξαχθούν σε αυτήν οι τρεις από τις επτά οικουμενικές συνόδους, που υλοποιήθηκαν στην αυτοκρατορία με σκοπό να καταπολεμήσουν τους αποστάτες της πίστης, να υπερασπιστούν τις αρχές του χριστιανισμού και να διατυπώσουν τα δόγματα και να επαναφέρουν στον δρόμο της πίστης όλους όσους είχαν αποκλείνει αλλά είχαν ειλικρινώς μετανοήσει στη συνέχεια. Όμως εκτός από τη διεξαγωγή σε αυτή των τριών από τις επτά συνόδους η βασική επιτυχία της πόλης ήταν το ότι με έμμεσο τρόπο συνέβαλε στην επιλογή των υπόλοιπων τεσσάρων πόλεων, οι οποίες βρίσκονταν στη γύρω περιοχή της Κωνσταντινούπολης. Έτσι επιτεύχθηκε η

αναγκαία συνοχή μεταξύ τους, ώστε να δέχονται απρόσκοπτα τη βοήθεια και την καθοδήγησή της, καθώς αυτή ήταν και είναι ο βασικός μοχλός της χριστιανικής πίστης και της ευσέβειας σε όλα τα επίπεδα λειτουργώντας ανέκαθεν σαν αποθηκάρχος, σαν φιλόπονος εργάτης, σαν διοικητής, σαν κορυφαίος του χορού και σαν φορέας όλων των καλών.

Κεφ. 23 (41,1 - 42,9): Η πόλη ως διαχρονικός τιμητής των Πατριαρχών και των Πατέρων της Εκκλησίας και ως χώρος συγκέντρωσης αναθημάτων, σκηνωμάτων και άλλων πηγών θαυμάτων

Όσον αφορά στους επώνυμους άρχοντες της χριστιανικής εκκλησίας, δηλαδή τους πατριάρχες, η πόλη τους τίμησε με τον πλέον αρμόζοντα τρόπο βάσει της υψηλότερης ποιότητας της σκέψης τους, βάσει των γνώσεών τους και βάσει του ενάρετου βίου τους. Το ίδιο έκανε άλλωστε και για τους πατέρες της εκκλησίας, τον Γρηγόριο τον Θεολόγο και τον Βασίλειο τον Χρυσόστομο, τους οποίους τίμησε ακόμα περισσότερο από τους παλαιότερους λογίους, που έφεραν τα ίδια προσωνύμια με αυτούς, τόσο όσο ήταν εν ζωή όσο και μετά τον θάνατό τους, προβάλλοντας για άλλη μία φορά τη θεοσέβεια και τη φιλοκαλία της πόλης. Επίσης σε αυτή βρίσκει κανείς, εκτός από τους ναούς τους αφιερωμένους σε διάφορους άλλους αγίους, αγάλματα, εικόνες και πλήθος άλλα αναθήματα, τα οποία συμβάλλουν στην τέλεση μέσα στην πόλη ποικίλων τελετών, μυστηρίων, πανηγύρεων, προσκηνημάτων και αγιασμάτων των σκηνωμάτων των αγίων της, τα οποία αποτελούν πηγή θαυμάτων. Έτσι η πόλη γίνεται πόλος έλξης για όλους όσους έρχονται από όλα τα μέρη της οικουμένης και αναζητούν εκεί απαλλαγή από τα δεινά και τους πόνους τους. Αυτό το έργο το επιτελεί η πόλη πάντα με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, με αποτέλεσμα να έχει καταστεί πασίγνωστη για τα θαύματα, τα οποία λαμβάνουν χώρα σε αυτή σχεδόν αμέσως μετά τις επικλήσεις των πιστών που ζητούν τη βοήθειά της.

Ανακεφαλαίωση - σύντομο εγκώμιο Κωνσταντινούπολης (42,10 - 42,179)

Κεφ. 24 (42,10 - 42,179): Η πόλη ως χώρος παραγωγής γεωργικών και θαλάσσιων προϊόντων, ως κεντρικός σταθμός διεξαγωγής του εμπορίου με τις άλλες πόλεις, ως υπόδειγμα οικιστικού κάλλους, ως πόλος έλξης για την επιχειρηματική δραστηριότητα των ξένων, ως θεματοφύλακας του

δόγματος της χριστιανικής θρησκείας και των τρόπων λατρείας και ως υπέρτερη όλων των άλλων πόλεων

Συνοψίζοντας τα πλεονεκτήματα της Κωνσταντινούπολης μπορεί να πει κανείς ότι είναι η πιο ευνοημένη από όλες τις άλλες τις πόλεις τόσο ως προς τη θέση της σε σχέση με τη γη, τον ουρανό και τη θάλασσα όσο και ως προς τους ανέμους, το κλίμα και την αρμονική μετάβαση από τη μία εποχή στην άλλη και τον ήπιο χαρακτήρα των τελευταίων, που οδηγεί σε ευφορία του εδάφους και σε μεγάλη ποικιλία των καρπών. Από την άλλη η θάλασσα αποτελεί σημαντική πηγή πλούτου για την πόλη, καθώς οι κάτοικοι αντλούν από αυτή με μεγάλη ευκολία μεγάλες ποσότητες ψαριών και άλλων θαλάσσιων προϊόντων, τα οποία χρησιμοποιούν τόσο για τη δική τους επιβίωση όσο και για το εμπόριό τους με άλλες πόλεις. Τα αγαθά από τη θάλασσα μοιάζουν τόσο με ετήσιους φόρους, που καταβάλλονται στην πόλη, όσο και με μία πομπή ή με έναν ακυβέρνητο στόλο, που περνάει καθημερινά από μπροστά της σαν ένα αληθινό θαύμα της φύσης. Επίσης η πόλη έχει θέση αυχένα μεταξύ δύο πολύ σπουδαίων πελάγων. Αυτά συμφιλιώνονται χάρη στη θετική τους διάθεση προς αυτή, ενώ χάρη στα ασφαλή λιμάνια της και την πληθώρα των αγαθών που συγκεντρώνονται εντός τους η πόλη λειτουργεί σαν μία μεγάλη αποθήκη υπέρ όλων των υπολοίπων διαθέτοντας θαλάσσιους κανονισμούς ευνοϊκούς για τους ναυτιλλομένους. Όσον αφορά στο εσωτερικό της εντυπωσιακά για τους παρατηρητές είναι τόσο το μεγάλο μέγεθος της ίδιας και του τείχους της όσο και η ποσότητα και το κάλλος των οικοδομημάτων, που υπάρχουν σε αυτή κυρίως ως κληρονομιά του δοξασμένου ιδρύτη της και που διακρίνονται σε πάμπολλα πολυτελή κτήρια, δημόσια και ιδιωτικά, σε πλήθος μεγάλους και όμορφους ναούς, σε πίνακες, σε αγάλματα, σε ανδριάντες και σε ποικίλα έργα τέχνης. Όλα αυτά από κοινού συντελούν στο απαράμιλλο κάλλος της πόλης, η οποία προσομοιάζει τελικά σε όμορφο σώμα, μεγάλο και αρμονικό.

Ένα ακόμα σημαντικό στοιχείο σε αυτή είναι οι πολλοί ξένοι που καθημερινά συρρέουν εκεί για να πλουτίσουν οι ίδιοι αλλά και για να συνεισφέρουν στην αύξηση και του δικού της πλούτου με τη βοήθεια των όσων μαθαίνουν από την επαφή τους μαζί της.

Όλα δε τα παραπάνω λαμβάνουν χώρα μέσα σε μία ατμόσφαιρα ευσέβειας και διαφύλαξης της ορθής πίστης χάρη στην ευσεβή ιστορία της

πόλης και χάρη στους αγώνες της υπέρ των χριστιανικών δογμάτων και της αλήθειας μέσα στους αιώνες. Επίσης στη συγκεκριμένη πόλη βρίσκει κανείς τις πλέον όμορφες λατρευτικές τελετές και τα πλέον πιστά και ζωντανά μυστήρια, ενώ χάρη στη μεγάλη και λαμπρή ιστορία της οι παραδόσεις είναι βαθιά αφομοιωμένες από τους κατοίκους και κάθε μία από τις άλλες πόλεις θα επιθυμούσε να είχε ένα μικρό μέρος έστω των όσων αγαθών βρίσκονται με αρμονικό τρόπο συγκεντρωμένα σε αυτήν.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η Κωνσταντινούπολη ξεπερνάει κατά πολύ τις άλλες πόλεις τόσο ως προς την αρχαία της παρακαταθήκη όσο και ως προς τα σύγχρονα επιτεύγματά της.

Σύγκριση Κωνσταντινούπολης με άλλες πόλεις (42,179 - 49,59)

Σύγκριση με άλλες πόλεις συνολικά ως προς τη θέση και το μέγεθος (42,179 - 43,77)

Κεφ. 25 (42,179 - 43,77): Αδυναμία σύγκρισης της Κωνσταντινούπολης με άλλες πόλεις τόσο ως προς τη σταθερά ιδανική της θέση και τις εξ αυτής απορρέουσες χάρες της συμμετρίας, της αρμονίας, της δύναμης και του πλούτου όσο και ως προς το μέγεθος

Παρά τη δυσκολία να συγκριθεί η Κωνσταντινούπολη με άλλες πόλεις, λόγω του ότι συγκεντρώνει τόσο παλιά όσο και νέα χαρίσματα, ο ρήτορας αποπειράται να κάνει μία πρώτη αντιπαραβολή μεταξύ αυτής και των άλλων μεγάλων και φημισμένων πόλεων ως προς τη θέση τους. Πρόκειται για μία σύγκριση σχεδόν ανέφικτη δεδομένου ότι η Κωνσταντινούπολη κατέχει την καλύτερη θέση από όλες τις άλλες πόλεις σε σχέση με την ξηρά και τη θάλασσα. Χάρη στη θέση της αυτή, την οποία η Κωνσταντινούπολη έχει καταφέρει να διατηρεί ανέπαφη ανά τους αιώνες, και χάρη στην από αυτή τη θέση προκύπτουσα συμμετρία και αρμονία μέσα στην πόλη και γύρω από αυτή, ξεπεράστηκαν διαχρονικά όλες οι δυσκολίες που κατέβαλαν κατά καιρούς τις άλλες πόλεις. Έτσι συντηρήθηκε η δύναμη και ο πλούτος της Κωνσταντινούπολης. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες πόλεις που μοιάζουν να έχουν απωλέσει τις μπροστινές τιμητικές τους θέσεις στο μεγάλο θέατρο της οικουμένης ή που μοιάζουν με καταστόλιστα σπίτια, τα οποία σταδιακά έχασαν την πρότερη λάμψη τους λόγω του σαθρού εδάφους στο οποίο ήταν εξαρχής χτισμένα, η Κωνσταντινούπολη κρατιέται πάντα στο υψηλό επίπεδο που ανέκαθεν είχε και αποδεικνύεται καθημερινά

χρήσιμη τόσο για τον εαυτό της όσο και για την υπόλοιπη οικουμένη και για τις άλλες πόλεις, οι οποίες μη έχοντας την κατάλληλη γεωγραφική θέση έχασαν η μία μετά την άλλη τα πρόσκαιρα αγαθά τους. Ότι ισχύει για τη θέση της Κωνσταντινούπολης ισχύει και για το μέγεθός της, το οποίο είναι ανυπέρβλητο.

Σύγκριση με τη Βαβυλώνα (44,1- 45,75)

Κεφ. 26 (44,1 - 45,75): Αδυναμία σύγκρισης της Βαβυλώνας με την Κωνσταντινούπολη λόγω έλλειψης σε αυτή των πολιτικών αρετών και του ήθους των Ελλήνων, λόγω της ανάπτυξης του θαλάσσιου εμπορίου και του καθεστώτος της κοινοπολιτείας και λόγω τη έλλειψης σε αυτή κατοίκων με υψηλό φρόνημα, όπως αυτό των Ελλήνων

Η Βαβυλώνα είναι γνωστή για το μεγάλο της τείχος, το οποίο όμως δεν ξεπερνά κατά πολύ αυτό της Κωνσταντινούπολης. Επίσης η Βαβυλώνα διαχρονικά εξουσίαζε την ασσυριακή επικράτεια, ήταν εύφορη και διέθετε όλα τα χαρακτηριστικά μίας πόλης που ήταν σε ευδαιμονία. Ωστόσο ανέκαθεν της έλειπαν οι πολιτικές αρετές και το ήθος των Ελλήνων, το οποίο συνίστατο στη σωφροσύνη, την ελευθερία, τη μετρημένη μεγαλοψυχία, τους θεσμούς και τους καθιερωμένους νόμους καθώς και την κοσμική και μουσική αγωγή, την ευρυθμία και τη συμμετρία των πολιτευμάτων της καθώς και τη συνολικά αρμονική ζωή μέσα σε αυτή.

Αντιθέτως η Βαβυλώνα διέθετε σε πληθώρα τα στοιχεία της βαρβαρικής αβρότητας, της υπερβολής, της τρυφής, της μαλθακότητας, η οποία από τη μία κομπάζει για την καλή της τύχη και από την άλλη σπαταλά τα αγαθά. Επίσης διέθετε και τα στοιχεία της αφθονίας και της πολυτέλειας, που όμως η Κωνσταντινούπολη τα διέθετε και τα δύο και μάλιστα σε μεγαλύτερο ακόμα βαθμό από αυτόν της Βαβυλώνας. Εξάλλου η τελευταία πέρα από το όχι τόσο εύφορο έδαφός της δε θα μπορούσε να εμφανίζει τον πλούτο της Κωνσταντινούπολης μη έχοντας λιμάνια και επαφή με τη θάλασσα και μη έχοντας αναπτύξει το θαλάσσιο εμπόριο. Τα ποτάμια Τίγρης και Ευφράτης σε καμία περίπτωση δεν επαρκούσαν για να αναπτυχθεί αυτό σε τόσο υψηλό βαθμό όπως το εμπόριο και η τῆς οἰκουμένης κοινοπολιτεία της Κωνσταντινούπολης.

Τέλος, σε αντίθεση με το σύνολο των εθνών που περιλαμβάνονταν στη Βαβυλωνιακή επικράτεια και τα οποία ήταν όλα βαρβαρικά, η

Κωνσταντινούπολη είχε υπό την κυριαρχία της μόνο ευγενή και φημισμένα έθνη, όπως ήταν το έθνος των Ελλήνων. Βάσει των παραπάνω και βάσει των αξιωμάτων του Ευριπίδη και του Δημοσθένη για τη συνάρτηση των ανθρώπινων αντιλήψεων και της τύχης και για τη συνάρτηση των φρονημάτων των ανθρώπων και της κατάστασης στην οποία αυτοί ζουν, ισχύει και για την Κωνσταντινούπολη ότι δε θα μπορούσε να έχει διαφορετικής ποιότητας και διαφορετικού φρονήματος πολίτες. Έτσι και οι κάτοικοι της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ανέκαθεν έχαιραν και υψηλών φρονημάτων και υψηλών αντιλήψεων.

Σύγκριση με την Αλεξάνδρεια και την Αντιόχεια (46,1- 48,79)

Κεφ. 27 (46,1 - 48,79): Παρά τις αρκετές ομοιότητες της Κωνσταντινούπολης με την Αλεξάνδρεια και την Αντιόχεια καθίσταται αδύνατη η μεταξύ τους σύγκριση λόγω του ότι οι τελευταίες, εκτός του ότι δεν διατήρησαν την ανεξαρτησία τους πέφτοντας στα χέρια ασεβών κατακτητών, επιπλέον ήταν πολύ μικρότερες σε έκταση και περιορίζονταν σε μία ήπειρο η καθεμία και επιπλέον, όταν προσαρτήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, δεν της προσέδωσαν ούτε ιδιαίτερο κύρος ούτε ιδιαίτερη έκταση

Η Αλεξάνδρεια στην Αίγυπτο είναι φημισμένη για τον ιδρυτή της, το μέγεθός της, την ακμή της και για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιοχής στην οποία βρίσκεται, με κυριότερο τον ποταμό Νείλο. Από την άλλη και η Αντιόχεια στη Συρία φημίζεται για τη μακρόχρονη ακμή της, για τις αρετές της, τις φυσικές και τις επίκτητες, τόσο όσον αφορά στη χώρα όσον αφορά και στην ίδια την πόλη, ενώ φημίζεται επίσης για τα ψυχικά χαρίσματα των κατοίκων της, τα αξιόλογα κτήριά της, που οι ίδιοι οι κάτοικοι κατασκεύασαν, και για τη σπουδή και τη φιλοδοξία τους. Και οι δύο πόλεις μοιράζονται το γεγονός ότι ιδρύθηκαν σε συνθήκες ευδαιμονίας και πλούτου από σπουδαίους ιδρυτές, δηλαδή τους Μακεδόνες, οι οποίοι ήταν ιδιαίτερα ισχυροί τον καιρό που τις ίδρυσαν. Μοιράζονται όμως και ότι όχι μόνο διατήρησαν τη δύναμη και τον πλούτο τους στα επόμενα χρόνια της εγκαθίδρυσης του Χριστιανισμού, αλλά κατάφεραν και να συγκαταλεχθούν στις λίγες πόλεις της οικουμένης, οι οποίες διαχρονικά τίμησαν τη χριστιανική πίστη. Παρόλη την υπεροχή τους όμως έναντι άλλων πόλεων ως προς το μέγεθος, το κάλλος, τη χάρη, τα οικοδομήματα,

τα έργα τέχνης και όλα τα υπόλοιπα δημιουργήματα, που υπάρχουν σε αυτές και που αποσκοπούν στην επίδειξη και τον εντυπωσιασμό, αμφότερες δε γίνεται να συγκριθούν με την απαράμιλλη Κωνσταντινούπολη.

Η αιτία που δεν είναι εφικτή η σύγκριση των δύο αυτών πόλεων με την Κωνσταντινούπολη βρίσκεται στο ότι και οι δύο πέραν του ότι σε καμία περίπτωση δε διέθεταν μία αντίστοιχα ιδανική θέση, όπως διέθετε η Κωνσταντινούπολη, δεν κατάφεραν - παρά την προσήλωσή τους στη χριστιανική πίστη - να διατηρήσουν την ισχύ τους και να αντιμετωπίσουν τους εξωτερικούς κινδύνους που προήλθαν από τους ασεβείς κατακτητές τους και έτσι δεν μπόρεσαν να ξεφύγουν από την ύβρη, τα βδελυρά θρησκευμένα, τους βάρβαρους ηγεμόνες, την άθλια ζωή και τη σταδιακή απώλεια της ελληνικής και της ρωμαϊκής ευγένειάς τους. Τα θλιβερά αυτά στοιχεία τα αντιπαρέρχεται ο ρήτορας και εστιάζει στο ότι πλέον στις δύο αυτές πόλεις δεν υπάρχουν παρά ερείπια, που επιβεβαιώνονται πλέον μόνο από τις λογοτεχνικές μαρτυρίες ότι αποτελούν τα απομεινάρια μιας παρελθούσας λαμπρότητας και μεγαλοπρέπειας. Όμως τα βιβλία δεν αρκούν να πείσουν τον όποιο ακροάτη, αν δεν μπορεί ο ίδιος να αντικρίσει με τα μάτια του τα όσα περιγράφονται.

Επομένως για να μην αλλοιωθεί και ο χαρακτήρας και η ποιότητα του συγκεκριμένου λόγου, ο ρήτορας επιλέγει να μην αναφερθεί καθόλου σε μία ανούσια και πληκτική αναλυτική σύγκριση των δύο πόλεων με την Κωνσταντινούπολη, αλλά επιλέγει να εστιάσει στα εξής στοιχεία. Πρώτον, σχολιάζει τη μικρή τους επικράτεια, καθώς αμφότερες περιορίστηκαν σε μία μόνο ήπειρο, την Αφρική και την Ασία αντίστοιχα, σε αντίθεση με την Κωνσταντινούπολη, που επεκτάθηκε σε δύο διαφορετικές ηπείρους και κατέλαβε τα πιο όμορφα και τα πιο ωφέλιμα τμήματα των ηπείρων αυτών. Δεύτερον, ο Μετοχίτης επαναφέρει το θέμα της μικρής διάρκειας του βίου τους, που έληξε μετά την προσάρτησή τους από την Κωνσταντινούπολη. Η επικράτεια της τελευταίας ήταν δε ήδη τόσο μεγάλη, ώστε παρόλη την προσάρτηση δεν αυξήθηκε πολύ παραπάνω από όσο ήταν. Έτσι καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι οι δύο πόλεις μοιάζουν με δύο ηθοποιούς που ανέβηκαν στο θέατρο της οικουμένης για λίγο μόνο με τα μεγαλοπρεπή προσώπεια των ηγεμόνων, ενώ στην συνέχεια αποχώρησαν ολότελα από τη θεατρική σκηνή παραχωρώντας τη θέση τους σε άλλες πόλεις πιο

κατάλληλες για την ηγεμονική αυτή θέση. Επίσης μπορούν να αντιπαραβληθούν με τους στρατιώτες της εμπροσθοφυλακής σε μία μάχη, οι οποίοι προετοιμάζουν την έλευση του αρχηγού τους, που ακολουθεί νικηφόρος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο αρχηγός ήταν Κωνσταντινούπολη, η οποία εξαρχής λειτούργησε ως ο κύριος λόγος ύπαρξης και των δύο πόλεων.

Σύγκριση με τη Ρώμη (49,1 - 49,59)

Κεφ. 28 (49,1- 49,59): Αδυναμία σύγκρισης Κωνσταντινούπολης με τη Ρώμη λόγω του ότι η τελευταία υστερεί σε όλους τους τομείς (μέγεθος, τοποθεσία, λιμάνια, εμπόριο, φιλανθρωπία, κοινοπολιτεία, θησαυροφυλάκιο αγαθών, οικοδομήματα)

Από την άλλη η σύγκριση με την τρίτη *μεγαλώνυμον πόλιν*, δηλαδή τη Ρώμη, δεν μπορεί παρά να αποβεί και αυτή άνευ νοήματος, καθώς και αυτή υστερεί έναντι της Κωνσταντινούπολης σε όλους τους τομείς. Είναι το μέγεθός της πολύ μικρότερο, είναι η τοποθεσία της πολύ λιγότερο ιδανική, είναι τα λιμάνια της ανύπαρκτα σε σχέση με αυτά της Κωνσταντινούπολης και είναι επομένως πολύ περιορισμένη η εμπορική δραστηριότητα και οι άνθρωποι που συρρέουν στην πόλη και άρα και ο βαθμός της φιλανθρωπίας της πόλης. Επίσης είναι και η ανθρώπινη επικοινωνία σε πολύ μικρότερο βαθμό ανεπτυγμένη και η Ρώμη σε καμία περίπτωση δε λειτουργεί ως μαγνήτης των ανθρώπων από όλη την οικουμένη και ως κοινό θέατρο, ως κοινό πολίτευμα, ως κοινή αγορά και πανήγυρη, ως κοινό ταμείο, ως ασύλητο θησαυροφυλάκιο, από όπου όλοι προμηθεύονται όσα χρειάζονται, ως πηγή που γεμίζει με αφθονία από τον θησαυρό αυτό, ως ασφαλής τρόπος περιφρούρησης του θησαυρού, ως ο μόνος τροφοδότης όλων των ανθρώπων. Αντιθέτως στην Κωνσταντινούπολη η άμιλλα και ο ευγενής ανταγωνισμός εξακοντίζονται και σε αυτήν είναι που όλοι τελικά προσπαθούν να φέρουν τα προϊόντα τους για να τα ανταλλάξουν με τους υπόλοιπους εμπόρους. Τέλος, σε αυτή την πόλη υπάρχουν τα περισσότερα και τα λαμπρότερα οικοδομήματα, δημόσια και ιδιωτικά, τα οποία λειτουργούν σαν ένα οικοδόμημα, έχουν χάρη αμύθητη και ξεπερνούν τον ανθρώπινο λόγο και τον νου. Επομένως ποιος θα ήταν τόσο τρελός, σε βαθμό που να προκαλεί το γέλιο, ποιος θα ήταν τόσο δυστυχής και ανέραστος, ποιος δικαστής και βουλευτής θα ήταν τόσο αγνώμων, ποιος θα

είχε μία τόσο παράξενη αίσθηση της όρασης και θα ήταν ανίδεος και ανίκανος να προσλάβει το παραμικρό, ποιος θα ήταν ελλανοδίκης ασύμμετρων πραγμάτων και ποιος θα βράβευε τους πάντες; Δεν γνωρίζω ποιον από τους δύο θα χαρακτήριζα ως διανοητικά νωθρότερο ή βδελυρότερο, ώστε να εντοπίσει στην πόλη της Ρώμης τους μεγάλους ναούς της Κωνσταντινούπολης, τις στοές της, τα ιδρύματα και τους ξενώνες της, τα γυμναστήρια, τα θέατρα, τα λουτρά και την κάθε είδους πολυτέλεια που υπάρχει σε αυτή; Πόσο μάλλον που τα όσα παρόμοια διαθέτει η Ρώμη είναι όλα στοιχεία της πατρογονικής κληρονομιάς της τελευταίας προς την πόλη του Μετοχίτη και των συμπολιτών του και επομένως τα απολαμβάνουν εξίσου κι αυτοί ως γνήσιοι διάδοχοί της.

III.4.iii. Ερμηνευτικές παρατηρήσεις

Προτού προσεγγίσουμε τον *Βυζάντιο* ερμηνευτικά κρίνεται κατ' αρχάς απαραίτητο να ορίσουμε τη δομή του, αφού λάβουμε υπόψιν μας τις πηγές του. Συγκεκριμένα από την ύστερη αρχαιότητα και έπειτα έχει φανεί, όπως έδειξε και η εξέταση στο δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής, ότι τα μόνα αυτοτελή εγκώμια πόλεων που μας σώζονται είναι ο *Παναθηναϊκός* του Αίλιου Αριστείδη, ο *Αντιοχικός* του Λιβάνιου και δύο μικρά εγκώμια του Ιμέριου για την Κωνσταντινούπολη⁹²⁶. Εξ αυτών κυρίως ο *Παναθηναϊκός*, αλλά δευτερευόντως μάλλον και ο *Αντιοχικός*, έχουν αποδειχθεί ήδη τόσο από την I. Rougounia όσο και από τον Πολέμη λόγω των αρκετών ταυτόσημων παραλλήλων ότι αποτέλεσαν τη βασική πηγή έμπνευσης του Μετοχίτη, προκειμένου να συντάξει τον δικό του αντίστοιχο λόγο για την Κωνσταντινούπολη χίλια χρόνια σχεδόν μετά τα πρότυπά του⁹²⁷.

⁹²⁶ Βλ. παραπάνω του κεφ. II.2. τα εξής υποκεφ. «Ο Παναθηναϊκός του Αίλιου Αριστείδη ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης», «Ο Αντιοχικός του Λιβάνιου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης» καθώς και το κεφ. II.4. «Αυτοτελή εγκώμια πόλεων κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο και η αποκατάσταση μίας γραμματολογικής ασάφειας». Για τα μικρά αυτοτελή εγκώμια του Ιμέριου βλ. παραπάνω τη σελ. 103.

⁹²⁷ Βλ. Theodorus Metochites (*Pougounia*), *passim* και Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 25-30 και σε διάφορα σημεία των σχολίων που συνοδεύουν τη μετάφραση του κειμένου στις σελ. 479-510.

Πρόκειται για μία βάσιμη διαπίστωση, η οποία όμως χρειάζεται ενίσχυση μέσω της περαιτέρω έρευνας του *Βυζαντίου* λόγου σε σχέση με τις πηγές του και ειδικά σε σχέση με τα δύο αυτά εκτενή αυτοτελή εγκώμια πόλεων, τα οποία είναι και τα μοναδικά που μας σώζονται μέσα στους δέκα και παραπάνω αιώνες που μεσολάβησαν από τον 2^ο αι. μ.Χ. μέχρι την εποχή του λόγου του Μετοχίτη⁹²⁸. Εξάλλου δεν μπορεί παρά στους δύο αυτούς ρήτορες της ύστερης αρχαιότητας να αφορά ο σαφής υπαινιγμός του Μετοχίτη, ο οποίος περιλαμβάνεται σε ποίημα του τελευταίου προς τον φίλο του και λόγιο Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο. Εκεί, αφού κατατάσσει τον *Βυζάντιο* δεύτερο στη σειρά των λόγων του μετά τον *Ήθικό* και πριν τον λόγο για τον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό⁹²⁹, λέει ότι το κείμενό του για την Κωνσταντινούπολη αποτέλεσε ένα είδος μαθητείας στα αντίστοιχα εγκώμια πόλεων των ρητόρων-προτύπων της αρχαιότητας. Και τη μαθητεία του την προσδιορίζει τόσο σε σχέση με τη διάταξη και τα νοήματα όσο και σε σχέση με τις λέξεις και το ύφος των λόγων αυτών των γραμμένων στη λαμπερή και γεμάτη χάρη αττική διάλεκτο από ρήτορες που ήταν τόσο περιφανείς, ώστε να διακρίνονται σε ρητορικούς αγώνες⁹³⁰.

Με βάση τα όσα αποδείχθηκαν στο δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής για τις τομές που επέφεραν στο είδος των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων ο Αίλιος Αριστείδης και ο Λιβάνιος και για τη σημασία των δύο αυτών ρητόρων στην εξέλιξη της επιδεικτικής ρητορικής κατά την αυτοκρατορική περίοδο και την πρόωμη βυζαντινή εποχή, με βάση τον έντονα αγωνιστικό χαρακτήρα της επιδεικτικής ρητορικής κατά την ίδια

⁹²⁸ Είναι μία ανάγκη που έχει άλλωστε εντοπιστεί και από τον Πολέμη στην εισαγωγή της έκδοσής του, βλ. Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 25.

⁹²⁹ Βλ. I. Ševčenko, *The Logos of Gregory of Nazianzus by Theodore Metochites*, στο: W. Siebt (εκδ.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit. Referate des Internationalen Symposions zu Ehren von Herbert Hunger*, Wien, 30. November bis 3. Dezember 1994, Vienna 1996, 221-233.

⁹³⁰ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Εἰς τὸν σοφὸν Ξανθόπουλον τὸν Νικηφόρον καὶ περὶ τῶν οἰκείων συνταγμάτων*, IB', 211-219, στο: M. Cunningham - J. Featherstone - S. Georgiopolou, *Theodore Metochites's Poem to Nikephoros Kallistos Xanthopoulos*, *Harvard Ukrainian Studies* 7 (1983) [= *Okeanos: Essays presented to I. Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. Edited by C.A. Mango and O. Pritzak with the assistance of U.M. Pasiecznyk*], 100-116, 108: δεύτερος αὖ ἐπὶ τῷδε δοκῶ μοι Βυζάντιος / τὰχ' ἂν ἀπόγραφος ἀρχετύπων προτέρων νύ τ' ἐκείνων, τῶν μεγαλῶν μ' ἑασί τε τίμιά τε κλέ' ἀνδρῶν / ἡμὲν ἅπασαν διάθεσιν ἡδ' αὖ νόμιμ' ὤδε / ῥήτρας ἄεθλα ἐνὶ τοιοῖσδ' ἡδὲ πορίσματα νοῦός, / ἡδ' ἐρίηρ' ὀνόματα, εὐφραδέα θ' ἐρμηνείαν / ἔχνια κατ' ἄρ' ἀνύτουσαν περιφανῶν κείνων, / εἴν γε παλαίσμασι φωνῆς ἀνδρῶν, ἀγλαῆ τε / Ἀτθίδος εὐγενέος δῆτ' εὐεπίης χάρισι τε. [η υπογράμμιση είναι δική μου]

περίοδο και τη δυναμική συμμετοχή όλων ανεξαιρέτως των σπουδαίων της ρητόρων στο αγωνιστικό αυτό περιβάλλον⁹³¹, αλλά και με βάση την ανανέωση του ενδιαφέροντος για τους συγγραφείς της δεύτερης και της τρίτης σοφιστικής εκ μέρους των εκπροσώπων της πρώιμης παλαιολόγιας αναγέννησης καθώς και με τη διαπιστωμένη αξιοσημείωτη αύξηση των χειρογράφων με έργα του Αίλιου Αριστείδη και του Λιβάνιου από τον 13^ο αι. και έπειτα⁹³², τεκμαίρεται ότι τα *ἀρχέτυπα* στα οποία αναφέρεται ο ίδιος ο Μετοχίτης δεν μπορεί παρά να είναι οι εξής δύο λόγοι, ο *Παναθηναϊκός* του Αίλιου Αριστείδη και ο *Ἀντιοχικός* του Λιβάνιου.

Επομένως, όπως εργαστήκαμε για την ερμηνεία των λόγων αυτών, αφού πρώτα προσδιορίσαμε τα δομικά τους μέρη έτσι ώστε να είναι στέρεα και σύμφωνα αφενός με το περιεχόμενό τους και αφετέρου με τα προγενέστερα αυτοτελή και μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων, με τον ίδιο τρόπο θα εργαστούμε και για τη δομή του *Βυζαντίου* λαμβάνοντας υπόψιν μας, πρώτον, τη δομή των οδηγιών για τη σύνταξη αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, όπως περιλαμβάνονται στην πρώτη πραγματεία που αποδίδεται στον Μένανδρο τον ρήτορα, δεύτερον, τη δομή του *Παναθηναϊκού* του Αίλιου Αριστείδη και, τρίτον, τη δομή του *Ἀντιοχικού* του Λιβάνιου⁹³³.

Από την άλλη τα τέσσερα προηγούμενα δομικά σχήματα, που προτάθηκαν για τον *Βυζάντιο* λόγο από τους Fenster, Rougounia, Voudouri, και Πολέμη⁹³⁴ θα τα λάβουμε σε έναν μικρό μόνο βαθμό υπόψιν μας για τους εξής επιμέρους λόγους.

Πρώτον, ο Fenster χωρίζει τον λόγο σε έξι ενότητες του προλόγου συμπεριλαμβανομένου: α) αίτια συγγραφής, β) τοποθεσία πόλης, γ) ίδρυση πόλης, δ) κτίσματα πόλης και Αγία Σοφία, ε) σημασία πόλης ως φύλακα της ορθοδοξίας και ως φιλόανθρωπου παρόχου όλων των αγαθών της ανθρωπότητας, στ) σύγκριση με άλλες πόλεις. Πρόκειται ωστόσο για έναν

⁹³¹ Βλ. του κεφ. II.2. το υποκεφάλαιο II.3.iii. «Καταλογάδην εγκώμια πόλεων, ρητορικοί διαγωνισμοί και ἐπιδείξεις ἢ ἀκροάματα» και στο απόσπασμα από το παραπάνω ποίημα του Μετοχίτη προς τον Ξανθόπουλο βλ. τη φράση *εἶν γε παλαιίσμασι φωνῆς ἀνδρῶν* για το αγωνιστικό περιβάλλον στο οποίο ζούσαν τα *ἀρχέτυπα* του Μετοχίτη.

⁹³² Βλ. παραπάνω στο κεφ. II.4. «Αυτοτελή εγκώμια πόλεων κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο και η αποκατάσταση μίας γραμματολογικής ασάφειας» τις σελ. 256-257.

⁹³³ Για τη δομή των εγκωμίων πόλεων στην πρώτη πραγματεία του Μένανδρου του ρήτορα, για τη δομή του *Παναθηναϊκού* του Αίλιου Αριστείδη και για τη δομή του *Ἀντιοχικού* του Λιβάνιου βλ. παραπάνω τις σελ. 150-152, 178-179 και 207-208 αντίστοιχα.

⁹³⁴ Βλ. Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 33-40.

χωρισμό πολύ αδρομερή, που πλην της πρώτης, δεύτερης και έκτης ενότητας ανταποκρίνεται ελάχιστα στην έκταση, το βάθος και την πολυπλοκότητα του *Βυζαντίου* λόγου⁹³⁵.

Δεύτερον, η εκδότρια του λόγου Ρουγουνία μαζί με τη συνοπτική παρουσίαση του περιεχόμενου του λόγου προτείνει 15 ενότητες - του προλόγου συμπεριλαμβανομένου - χωρίς ωστόσο να ορίζει επακριβώς που αρχίζει και πού τελειώνει η κάθε ενότητα. Έτσι έχουμε τον χωρισμό σε : Α) πρόλογος, Β) ιδανική θέση, Γ) λιμάνια και θάλασσες, Δ) πεδιάδες, λόφοι, άνεμοι και παραγόμενα αγαθά, Ε) ιδρυτής και εγκώμιό του, ΣΤ) τείχη και κτήρια που περιβάλλονται από αυτά, Ζ) έργα τέχνης μέσα στην πόλη, Η) η Παρθένος Μαρία ως προστάτιδα της πόλης, Θ) Αγία Σοφία, Ι) κάλλος πόλης παράλληλα με την καλλιέργεια των επιστημών, της σοφίας και της παιδείας, Κ) πληθώρα αγαθών από άλλες χώρες, κοσμοπολίτικος χαρακτήρας της πόλης και πλούτος εμπειριών για τους κατοίκους της, Λ) η δόξα της πόλης δοξάζει και τους κατοίκους της, Μ) θρησκευτική λαμπρότητα της πόλης Ν) μοναδικές και ιδανικές συνθήκες που επικρατούν στην πόλη (κλίμα, εύφορο έδαφος, γη, θάλασσες, λιμάνια, τείχη, κτήρια, έργα τέχνης, ξένοι, χριστιανική πίστη) και Ξ) επίλογος με σύγκριση υπέρ της Κωνσταντινούπολης με τη Βαβυλώνα, την Αλεξάνδρεια, την Αντιόχεια και τη Ρώμη ως προς τη θέση, τα παραγόμενα αγαθά και τη σχέση τους με την υπόλοιπη οικουμένη⁹³⁶.

Μολονότι ο χωρισμός από την Ι. Ρουγουνία είναι πολύ πιο κοντά στο περιεχόμενο του λόγου πλην των Λ), Μ), Ν), οι οποίες δεν απηχούν τα κεντρικά ζητήματα των αντίστοιχων ενοτήτων, και της Ξ), η οποία εσφαλμένα θεωρείται «επίλογος», και μολονότι η Ι. Ρουγουνία με τη δομή αυτή καλύπτει τα περισσότερα επιμέρους στοιχεία του *Βυζαντίου*, ωστόσο δε δείχνει να έχει καμία συνάφεια με τη δομή των λόγων προτύπων του και ακόμα περισσότερο δείχνει να μην έχει την παραμικρή συμβατότητα με τις οδηγίες του Μένανδρου για το *πῶς δεῖ πόλεις ἐπαινείν*.

Το ίδιο ισχύει και για τον εκ μέρους μου παρεμφερή με της Ρουγουνία χωρισμό του λόγου, ο οποίος περιλαμβάνεται σε προηγούμενη δημοσίευσή μου. Εκεί παραπέμπονται οι σελίδες του χειρογράφου, καθώς, όταν

⁹³⁵ Βλ. Fenster, *Laudes*, 196-204.

⁹³⁶ Βλ. Theodorus Metochites (Pougounia), 22-28.

ολοκληρώθηκε η συγγραφή του εν λόγω άρθρου, δεν είχε κυκλοφορήσει ακόμα η έκδοση του λόγου από τον Πολέμη, και διακρίνονται οι εξής έντεκα ενότητες - του προλόγου συμπεριλαμβανομένου: Α) πρόλογος (233^v-237), Β) θέση, φύση και κλίμα (237-251), Γ) ίδρυση (251-263), Δ) τείχη, οικισμένο τοπίο μέσα κι έξω από την πόλη, μνημεία, αγαθά από και προς την πόλη και διαρκής ανανέωση αυτής (263-274^v) , Ε) ευσέβεια κατοίκων: η Παρθένος Μαρία προστάτιδα της πόλης, το πλήθος των εκκλησιών και η Αγία Σοφία (274^v-279^v) , ΣΤ) υψηλό επίπεδο παιδείας (φιλοσοφία και ρητορική) (279^v-280^v), Ζ) λιμάνια (εμπόριο, πλούτος και φιλόξενη αντιμετώπιση όσων επισκέπτονται την πόλη) και καθεστώς κοινοπολιτείας (280^v-285), Η) ιστορική αναδρομή Ι (ρωμαϊκές και ελληνικές κατακτήσεις και πατριωτικό πνεύμα) (285-287), Θ) ιστορική αναδρομή ΙΙ (διατήρηση της χριστιανικής πίστης και των δογμάτων της σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας) (287-293), Ι) σύντομο περιληπτικό εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης (293-295^v) και Κ) σύγκριση με άλλες πόλεις (Βαβυλώνα, Αλεξάνδρεια και Αντιόχεια, Ρώμη) (295^v-301^v)⁹³⁷.

Στον παραπάνω χωρισμό, μολονότι σωστά για πρώτη φορά εισάγεται ο όρος «σύντομο περιληπτικό εγκώμιο της πόλης» για την προτελευταία ενότητα του λόγου, το δομικό σχήμα αδυνατίζει σε οικονομία και συνοχή, πρώτον, γιατί η ενότητα Γ) δεν αναφέρεται ειδικά στο εγκώμιο του ιδρυτή της πόλης, Μ. Κωνσταντίνου, δεύτερον, γιατί οι ενότητες Δ), Ε), ΣΤ) και Ζ) δεν έχουν ακόμα ομαδοποιηθεί κάτω από την εγκωμιαστική κατηγορία των *ἐπιτηδεύσεων* των κατοίκων και, τρίτον, γιατί οι ενότητες Η) και Θ) επίσης δεν έχουν ομαδοποιηθεί κάτω από τις *πράξεις* των κατοίκων παρά τιτλοφορούνται ως ιστορική διαδρομή Ι και ΙΙ αυθαιρέτως, καθώς ουδέποτε στην ιστορία των εγκωμίων πόλεων είχε υπάρξει ανάλογη εγκωμιαστική κατηγορία.

Τέλος, ο τέταρτος στη σειρά μελετητής του *Βυζαντίου* λόγου και εκδότης του, Πολέμης, προτείνει τον χωρισμό του λόγου σε πέντε ενότητες του προλόγου συμπεριλαμβανομένου. Οι ενότητες είναι οι ακόλουθες: Α) πρόλογος, Β) σχέση της πόλης με τον περιβάλλοντα χώρο, Γ) σχέση της πόλης με την αυτοκρατορία [με δύο υποενότητες: α) σκοπός της ίδρυσης της

⁹³⁷ Βλ. Voudouri, Byzantios, 114-115.

πόλης και β) ίδρυση της πόλης καθ' εαυτήν], Δ) σχέση της πόλης με τον Θεό και Ε) σύγκριση με άλλες μεγαλοπόλεις της αρχαιότητας.

Πρόκειται για ένα ενδιαφέρον και σίγουρα αποδεκτό δομικό σχήμα του λόγου. Ωστόσο απομακρύνεται από τις προδιαγραφές των *ἀρχετύπων* του λόγου⁹³⁸, ενώ συντρέχουν και τρεις επιπλέον λόγοι υπέρ της υιοθέτησης της παραδοσιακής μενάνδρειας δομής για τη διάρθρωση του συγκεκριμένου λόγου.

Πρώτον, ο ίδιος ο Μετοχίτης στο αρκετά συντηρητικό σύγγραμμά του με τίτλος *Γνωμικαὶ σημειώσεις*, όπου οι φιλοσοφικές και πολιτικές του απόψεις αποσκοπούν στην πλειονότητά τους στη διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης, δηλώνει ανοιχτά την πίστη του στο ότι οι αρχαίοι φιλόσοφοι και λόγιοι τα έχουν πει όλα και στο ότι δεν υπάρχει χώρος για κανενός είδους καινοτομία τόσο στην κοσμική όσο και στη θεολογική σκέψη⁹³⁹. Ως εκ τούτου θα ήταν αξιοσημείωτο, αν παρόλα αυτά δεν υιοθετούσε την από αιώνες παραδοσιακή δομή των εγκωμίων πόλεων και έμπαινε στη διαδικασία να πειραματιστεί με έναν πολύ διαφορετικό τύπο δομής σε έναν τόσο μεγάλης έκτασης λόγο.

Δεύτερον, με την τριάδα των σχέσεων της πόλης δεν αναδεικνύεται ο ρόλος και η σημασία του κεντρικότερου στον λόγο, όπως θα φανεί παρακάτω από το σχεδιάγραμμα και την ακόλουθη ανάλυση, εγκωμίου του ιδρυτή της πόλης Μ. Κωνσταντίνου⁹⁴⁰. Επιπλέον, οι δύο υποενότητες που δημιουργούνται για α) τον σκοπό ίδρυσης της πόλης και β) την ίδρυση της πόλης αυτής καθ' εαυτής είναι αρκετά ανισομερείς καταδεικνύοντας έτσι

⁹³⁸ Βλ. παραπάνω σελ. 391, σημ. 930..

⁹³⁹ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Γνωμικαὶ σημειώσεις*, 1,4, στο: Theodorus Metochites (Hult), 2: ἀλλὰ καὶ ὅσα περὶ τὴν τῶν ὄντων θεωρίαν τῇ ἀνθρωπίνῃ κατανενόηται σοφία, πλεῖστα δὴ καὶ διάφορα περὶ διαφόρων τῶν ὑποκειμένων εἰς σκέψιν, καὶ ὅσα περὶ τὴν τῆς φωνῆς ἄσκησιν, ἅπαντα φθάσαντα τοῖς πρὸ ἡμῶν εἴργασται.

⁹⁴⁰ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, 10,44 - 10,54, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 203-204: Ἀλλὰ τοῖνυν ὁμως ἐπεὶ περὶ τῆς πόλεως διεξιόντα μὴ κακείνουν μεμνήσθαι καὶ τὰς ἐντεῦθεν μεγίστας τῶν ἐγκωμίων συνεισφέρειν ἀφορμὰς ὥστερ ἐγγενέσιν ἀπογόνους πατρῶν ἀνδραγαθήματα, παντάπασις ἡλίθιον ἂν εἴη καὶ μὴ πάνυ τοι ξυνιέντος τὰ βέλτιστα καὶ ἂ μάλιστα καιρὸν ἔχει περὶ ὧν σπουδάζει, φέρε δὴ τὰς ἀρχάς, ὡς ἔφην, καθάπερ ἐν θεμελίοις ἤδη τῆς πόλεως ὑποτιθέμενοι, λέγομεν περὶ τῶν ἐκείνου, τοῦτο προειπόντες ὅτι τὸ μὲν παραδραμεῖν οὐκ ἀμαθίας μόνης τῆς ἐσχάτης, ὡς ἔλεγον, καὶ πάντων ἀβελτερώτατον, ἀλλ' ἐμβραχὺ γ' εἶρῃ καὶ παντὸς μᾶλλον ἀδύνατον, τὸ δὲ μεμνήσθαι καθάπαξ ἀναγκαῖον [οἱ υπογραμμίσεις εἶναι δικές μου].

το αδιέξοδο που προκύπτει, όταν στα εγκώμια πόλεων δεν ακολουθούνται οι θεωρητικές τους οδηγίες.

Τρίτον, με την πρόταση αυτή εκτός από το μεγάλο εγκώμιο του Μ. Κωνσταντίνου δεν υιοθετούνται επίσης οι εκτενείς και εμφανώς διαχωρισμένες, όπως θα φανεί παρακάτω στο σχεδιάγραμμα και στα ακόλουθα σχόλια, *ἐπιτηδεύσεις* και *πράξεις* των κατοίκων.

Επομένως, αφού έχουν ήδη αντιμετωπιστεί κριτικά για διαφορετικούς λόγους η καθεμία και οι τέσσερις δομές οι προτεινόμενες από τους μέχρι τώρα εκδότες και τους μελετητές του *Βυζαντίου*, δεν μένει παρά να παρουσιαστεί στη συνέχεια και να υποστηριχτεί με περαιτέρω επιχειρήματα και η προτεινόμενη δομή του λόγου, η οποία σχηματοποιείται ως εξής:

Πρόλογος (1,1 - 3,19⁹⁴¹)

Κεφ. 1⁹⁴² (1,1 - 3,19): Λόγοι σύνταξης του εγκωμίου και δυσκολίες που ενέχονται στο μεγαλεπήβολο εγχείρημα.

Θέσις (3,19 - 6,173)

Κεφ. 2 (3,19 - 6,173): Επαφή πόλης τόσο με θάλασσα όσο και με ξηρά, απaráμιλλο κάλλος του σημείου που βρίσκεται, κεντρική θέση μεταξύ Ευρώπης και Ασίας και οφέλη πολιτισμικά και εμπορικά, αίσθηση ελευθερίας χάρη στην ανοιχτή θάλασσα που την περιβάλλει και κεντρική θέση ανάμεσα στις πιο σημαντικές θάλασσες.

Φύσις (7,1 - 9,164)

⁹⁴¹ Ο χωρισμός των ενότητων έγινε βάσει της αρίθμησης των παραγράφων της έκδοσης του Πολέμη. Εντούτοις, όπως θα φανεί και παρακάτω, σε αρκετά σημεία διαφοροποιούμαι από τον Πολέμη ως προς τον χωρισμό των παραγράφων. Για την αντιστοίχιση των εδώ προτεινόμενων ενότητων με τις σελίδες του χειρογράφου βλ. *Πρόλογος* (φ. 233^v,6 - 237,10), *Θέσις* και *φύσις* (φ. 237,10 - 250^v,30), *Γένος* (φ. 251,1 - 263^v,14), *Επιτηδεύσεις οϊκούντων* (φ. 263^v,14 - 285,29), *Πράξεις οϊκούντων* (φ. 285,29 - 293,29), *Επίλογος* (φ. 293,29 - 301^v,30).

⁹⁴² Για τον χωρισμό σε κεφάλαια, τα οποία σε κάποια σημεία είναι διαφορετικά διαρθρωμένα απ' ό,τι τα αντίστοιχα προτεινόμενα από τον Πολέμη και τα οποία είναι στο σύνολό τους μόλις 28, δηλαδή λίγο πάνω από το μισό των 48 κεφαλαίων του τελευταίου, βλ. παραπάνω τα έντονα τυπωμένα σημεία με την ένδειξη Κεφ. 1,2,3 κ.ο.κ. στην απόδοση του περιεχομένου του *Βυζαντίου* στο υποκεφ. III.4.ii.

Κεφ. 3 (7,1 - 7,200): Θαλασσία φύσις (στενά Βόσπορου ως σύνδεση Εύξεινου Πόντου και Αιγαίου Πελάγους, Προποντίδα ως πλατιά ήρεμη θάλασσα γύρω από την πόλη και Πριγκηπονήσια που της προσφέρουν κάλλος και ασφάλεια)

Κεφ. 4 (8,1 - 8,28): Η παραθαλασσία φύσις της πόλης ως ἀτεχνῶς μίμημα τοῦ παντὸς κόσμου

Κεφ. 5 (9,1 - 9,164): Ἡπειρωτική φύσις (γόνιμα βουνά και πεδιάδες)

Γένος - εγκώμιο ιδρυτή πόλης (10,1 - 18,47)

Κεφ. 6 (10,1 - 11,157): Εγκώμιο του Μ. Κωνσταντίνου ως ηγέτη-υπερασπιστή της χριστιανικής πίστης

Κεφ. 7 (12,1 - 18,47): Εγκώμιο του Μ. Κωνσταντίνου ως ιδρυτή της Κωνσταντινούπολης με εγκιβωτισμένο εγκώμιο της πόλης

Ἐπιτηδεύσεις κατοίκων (19,1 - 36,57)

Ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς τέχνας (19,1 - 32,153)

Κεφ. 8 (19,1 - 21,124): Τείχος μοναδικό σε δύναμη, μέγεθος και κάλλος, διαρκής οικοδομική ανανέωση αλλά και αίγλη χάρη στα παλιά κτήρια και τα ερείπια των κτηρίων που καταστράφηκαν από τους εχθρούς της πόλης

Κεφ. 9 (22,1 - 23,83): Πλήθος και εντυπωσιακός χαρακτήρας των νέων κτηρίων, όπως ναών, μοναστηριών, δημοσίων και ιδιωτικών κτηρίων και αγαλμάτων, ανδριάντων και άλλων διακοσμητικών στοιχείων, που είναι δύσκολο μα περιγραφούν

Κεφ. 10 (24,1 - 24,69): Πλειάδα τεχνιτών και υλικών προερχόμενων από όλο τον κόσμο για την κατασκευή των κτηρίων και των διακοσμητικών στοιχείων της πόλης

Κεφ. 11 (25,1 - 25,61): Πόλη τόσο στολισμένη ως φιλάρεσκη γυναίκα και ως θεϊκό δημιούργημα

Κεφ. 12 (26,1 - 27,66): Διαρκής ανανέωση του οικιστικού τοπίου της πόλης εντός και εκτός των τειχών της

Κεφ. 13 (28,1 - 29,59): Μεγαλοψυχία της πόλης που μοιράζεται με τις άλλες πόλεις την τεχνογνωσία, τα υλικά και τα αγαθά της, που σαν ποτάμια συγκεντρώνονται σε αυτή, η οποία σαν θάλασσα τα αναδιανέμει με μία αέναη κυκλική κίνηση, που μοιάζει με αυτή του σύμπαντος

Κεφ. 14 (30,1 - 31,69): Πλήθος ναών και μοναστηριών και λατρεία εκτεταμένη της προστάτιδας της πόλης Θεοτόκου, πληθώρα θαυμάτων αυτής

Κεφ. 15 (32,1 - 32,153): Εγκώμιο ναού Αγίας Σοφίας (πρόλογος για τη δυσκολία του εγκωμιασμού του ναού, εστίαση στον υπεράνθρωπο χαρακτήρα του εγχειρήματος της κατασκευής του, σύγκριση με άλλους ναούς μη ρεαλιστική, κεντρικός ρόλος ναού για το συνολικό οικιστικό-καλλιτεχνικό θαύμα, που συντελείται στην πόλη)

Επιτηδεύσεις κατὰ τὰς ἐπιστήμας καὶ κατὰ τὰς δυνάμεις (33,1 - 34,48)

Κεφ. 16 (33,1 - 33,77): Το πλήθος των πνευματικών αγαθών, που συσσωρεύονται στην πόλη χάρη στην καλλιέργεια των επιστημών, της φιλοσοφίας, της ρητορικής και του θεάτρου και χάρη στη διεξαγωγή ρητορικών και μουσικών αγώνων, καθιστά την πόλη σε θησαυροφυλάκιο σοφίας για όλες τις άλλες πόλεις.

Κεφ. 17 (33,77 - 34,48): Τα πνευματικά αγαθά συνοδεύονται και από πληθώρα υλικών αγαθών. Η πόλη ως θησαυροφυλάκιο των προϊόντων όλης της οικουμένης και ο ρόλος των πολλών λιμανιών στη διεξαγωγή του εμπορίου.

Επιτηδεύσεις κατὰ τὴν τῆς πολιτείας κατάστασιν (35,1 - 36,57)

Κεφ. 18 (35,1 - 36,57): Ως πολιτειακό καθεστώς της πόλης αυτό της κοινοπολιτείας, στο πλαίσιο της οποίας όλοι οι λαοί και όλες οι περιοχές της οικουμένης γίνονται κοινωνοί των αγαθών, των ηθών και της σοφίας που αυτή διαθέτει - Η επικοινωνία των λαών και ο πλούτος των εμπειριών ως ευτυχία και υλική ευμάρεια, η μόνωση ως δυστυχία και θάνατος.

Πράξεις οἰκούντων (37,1 - 42,9⁹⁴³)

⁹⁴³ Κατά τη γνώμη μου, το νόημα της ενότητας που αφορά στις *Πράξεις* των κατοίκων περατώνεται στο 293,29 του χειρογράφου, όπου και ολοκληρώνεται η πραγμάτευση του θέματος της *εὐσεβείας*. Ο χωρισμός αυτός αντιτίθεται στην άποψη του Πολέμη, που στην κριτική έκδοση του κειμένου χωρίζει τα κεφάλαια 41 και 42 στο 239,19, δηλαδή δέκα σειρές πριν την πλήρη παράθεση των επιχειρημάτων υπέρ του ευσεβούς χαρακτήρα της πόλης και των κατοίκων της.

Πράξεις κατὰ τὴν ἀνδρείαν (37,1 - 37,82)

Κεφ. 19 (37,1 - 37,82): Μέσα από το πλήθος των πράξεων ανδρείας των κατοίκων γίνεται αναφορά μόνο στην ίδρυση της πόλης και στην επέκταση της αυτοκρατορίας σε όλη την οικουμένη

Πράξεις κατὰ τὴν δικαιοσύνην - εὐσέβειαν (38,1 - 42,9)

Κεφ. 20 (38,1 - 38,121): Πράξεις ευσέβειας των κατοίκων (Κωνσταντινούπολη ως πηγή και θεματοφύλακας των δογμάτων και ως χώρος διατήρησης και γενναιόδωρης διοχέτευσης των κειμηλίων - Αγ. Ανδρέας και Μ. Κωνσταντίνος ως βασικοί θεμελιωτές της χριστιανικής πίστης)

Κεφ. 21 (39,1 - 39,104): Σε σύγκριση με τις υπόλοιπες τέσσερις πόλεις, που ορίστηκαν ως προστάτιδες της χριστιανικής πίστης, η Κωνσταντινούπολη ως η μόνη πόλη που δεν παρέκκλινε από την αποστολή της

Κεφ. 22 (40,1 - 40,120): Στην Κωνσταντινούπολη διεξήχθησαν οι τρεις από τις επτά οικουμενικές συνόδους κατὰ των αιρέσεων και η ίδια επέλεξε τις πόλεις διεξαγωγής των υπολοίπων τεσσάρων

Κεφ. 23 (41,1 - 42,9): Η πόλη ως διαχρονικός τιμητής των Πατριαρχών και των Πατέρων της Εκκλησίας και ως χώρος συγκέντρωσης αναθημάτων, σκηνωμάτων και άλλων πηγών θαυμάτων

Ανακεφαλαίωση - σύντομο εγκώμιο Κωνσταντινούπολης (42,10 - 42,179)

Κεφ. 24 (42,10 - 42,179): Η πόλη ως χώρος παραγωγής γεωργικών και θαλάσσιων προϊόντων, ως κεντρικός σταθμός διεξαγωγής του εμπορίου με τις άλλες πόλεις, ως υπόδειγμα οικιστικού κάλλους, ως πόλος έλξης για την επιχειρηματική δραστηριότητα των ξένων, ως θεματοφύλακας του δόγματος της χριστιανικής θρησκείας και των τρόπων λατρείας και ως υπέρτερη όλων των άλλων πόλεων

Σύγκρισις με άλλες πόλεις (42,179 - 49,59)

Κεφ. 25 (42,179 - 43,77): Σύγκριση Κων/πολης με άλλες πόλεις συνολικά ως προς τη θέση και το μέγεθός τους (αδυναμία σύγκρισης της Κωνσταντινούπολης με άλλες πόλεις τόσο ως προς τη σταθερά ιδανική

της θέση και τις εξ αυτής απορρέουσες χάρες της συμμετρίας, της αρμονίας, της δύναμης και του πλούτου όσο και ως προς το μέγεθός της) **Κεφ. 26** (44,1 - 45,75): Σύγκριση με τη Βαβυλώνα (αδυναμία σύγκρισης λόγω έλλειψης στην τελευταία των πολιτικών αρετών και του ήθους των Ελλήνων, λόγω της μη ανάπτυξης του θαλάσσιου εμπορίου και του καθεστώτος της κοινοπολιτείας και λόγω τη έλλειψης σε αυτή κατοίκων με υψηλό φρόνημα, όπως αυτό των Ελλήνων)

Κεφ. 27 (46,1 - 48,79): Σύγκριση με την Αλεξάνδρεια και την Αντιόχεια (παρά τις αρκετές τους ομοιότητες καθίσταται αδύνατη η μεταξύ τους σύγκριση λόγω του ότι οι τελευταίες, εκτός του ότι δεν διατήρησαν την ανεξαρτησία τους πέφτοντας στα χέρια ασεβών κατακτητών, επιπλέον ήταν πολύ μικρότερες σε έκταση και περιορίζονταν σε μία ήπειρο η καθεμία και επιπλέον, όταν προσαρτήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, δεν της προσέδωσαν ούτε ιδιαίτερο κύρος ούτε ιδιαίτερη έκταση)

Κεφ. 28 (49,1 - 49,59): Σύγκριση με τη Ρώμη (αδυναμία σύγκρισης λόγω του ότι η Ρώμη υστερεί σε όλους τους τομείς, δηλ. μέγεθος, τοποθεσία, λιμάνια, εμπόριο, φιλανθρωπία, κοινοπολιτεία, θησαυροφυλάκιο αγαθών, οικοδομήματα)

Από μία πρώτη ματιά στην παραπάνω δομή του *Βυζαντίου* γίνονται φανερές αφενός η αύξηση της ποικιλίας των θεματικών ενοτήτων και αφετέρου η ελάττωση των αντίστοιχων προτεινόμενων κεφαλαίων κατά ένα ποσοστό της τάξης του 50% περίπου. Πιο συγκεκριμένα με τη βοήθεια των προδιαγραφών της παράδοσης των εγκωμίων πόλεων συμπυκνώνονται τα κεφάλαια από 48 σε 28. Έτσι προκύπτει ένα πιο ευέλικτο δομικό σχήμα, όπως φαίνεται και παραπάνω στην ανάλυση του περιεχομένου στο υποκεφ. III.4.ii., το οποίο θα διευκολύνει στη συνέχεια και τις επιμέρους ερμηνευτικές παρατηρήσεις. Από την άλλη, με μόλις 7 ενότητες έναντι των 10 ενοτήτων της Voudouri και των 15 της Rougounia και με τις ειδικές εγκωμιαστικές κατηγορίες τις προτεινόμενες από τον Μένανδρο να λειτουργούν ως οδηγός, η δομή που ακολουθείται στην παρούσα διατριβή είναι και αρκετά πιο οικονομική στο σύνολό της και πολύ πιο κοντά στην τόσο επιθυμητή από την πλευρά του Μετοχίτη παράδοση.

Οι παραπάνω μελετητές πρότειναν δικής τους έμπνευσης διαρθρώσεις του περιεχομένου του *Βυζαντίου* μην μπαίνοντας παρά ελάχιστα στη

διαδικασία να «διαβάσουν» τον λόγο με τη βοήθεια του θεωρητικού εγχειριδίου του ίδιου του Μενάνδρου, του πλέον αξιόπιστου όλων των εγχειριδίων της αρχαιότητας για την επιδεικτική ρητορική⁹⁴⁴. Κι ενώ οι προτάσεις τους μας βοηθούν μεν να παρακολουθήσουμε τη ροή του ασυνήθιστα εκτενούς κειμένου, δεν αποκαλύπτουν ωστόσο καθόλου ούτε τι είδους δομή είχε ο ίδιος ο Μετοχίτης στον νου του, όταν έγραφε τον λόγο του, ούτε μας διευκολύνουν να ερμηνεύσουμε με ακρίβεια το εγκώμιο αυτό για την Κωνσταντινούπολη και να εντοπίσουμε τα βαθύτερα κίνητρα του δημιουργού του. Πόσο μάλλον μας απομακρύνουν από τον απώτερο στόχο μας που είναι η σχηματοποίηση της εξέλιξης ενός από τα πιο ενδιαφέροντα είδη της επιδεικτικής ρητορικής, αυτού των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων.

Αντιθέτως η δομή η προτεινόμενη στην παρούσα διατριβή εκτός του ότι εμφανίζεται να είναι απολύτως συμβατή με την από τον ίδιο τον *μέγαν λογοθέτην* δηλωμένη συντηρητική του διάθεση και με την προσήλωσή του στα *ἀρχέτυπά* του, θα αποδειχθεί ως η καλύτερη δυνατή για τρεις επιπλέον λόγους. Πρώτον, θα φανεί ότι συνιστά το μόνο δομικό σχήμα το οποίο ενσωματώνει με αβίαστο, ισορροπημένο και αποτελεσματικό τρόπο όλα τα επιμέρους θέματα του λόγου και επομένως θα αποδειχθεί ως το σχήμα το εγγύτερο στις προθέσεις του ίδιου του Μετοχίτη. Δεύτερον, θα φανεί ότι είναι αυτό το σχήμα που μπορεί να μας οδηγήσει πιο εύκολα στα ερμηνευτικά κλειδιά του λόγου και σε μία σε βάθος κατανόηση ενός φαινομενικά υπερβολικά εκτενούς και υπερφίαλου εγκωμίου της Κωνσταντινούπολης, το οποίο συντάχθηκε και εκφωνήθηκε σε μία από τις πιο δύσκολες περιόδους της ιστορίας της. Τρίτον, θα φανεί ότι ο Μετοχίτης με το εγκώμιό του αυτό όχι μόνο συνέχισε την αρχαία παράδοση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, αλλά και ότι την αφομοίωσε με δημιουργικό τρόπο ενσωματώνοντας σε αυτή κάποια επιπλέον στοιχεία που δεν υπήρχαν στα αρχαία του πρότυπα.

Εκκινώντας από το αρχικό ζητούμενο, τον προσδιορισμό δηλαδή των στοιχείων εκείνων που καθιστούν την παραπάνω προτεινόμενη δομή ως την εγγύτερη δυνατή στις προθέσεις του ίδιου του δημιουργού του

⁹⁴⁴ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» το σχεδιάγραμμα στις σελ. 151-153.

Βυζαντίου μπορούν να σημειωθούν τα εξής. Αρχικά, με σκοπό τη διευκόλυνση του αναγνώστη και ως εκ τούτου τη μεγιστοποίηση της λειτουργικότητας του περιεχομένου του λόγου επιλέχθηκε να μην υιοθετηθούν ευρείες νοηματικές ενότητες. Επιλέχθηκε οι ενότητες να μην είναι ούτε παραπάνω στον αριθμό ούτε διαφορετικές ως προς το περιεχόμενο σε σύγκριση με τις νοηματικές ενότητες που γνωρίζουμε ότι αποτελούσαν τα συστατικά μέρη των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων από τις πρώτες εμφανίσεις του είδους μέχρι και τις αρχές του 14^{ου} αι., οπότε και έχουμε την επανεμφάνισή του μετά από το κενό μίας χιλιετίας περίπου που μεσολάβησε από τον *Ἀντιοχικόν* του *Λιβάνιου* και έπειτα⁹⁴⁵. Επίσης επιλέχθηκε ορισμένες από τις ενότητες αυτές να χωριστούν σε υποενότητες και να τονιστούν οι επιδέξιες και ιδιαίτερα αποτελεσματικές μεταβάσεις από τη μία στην άλλη.

Έτσι εντοπίστηκαν οι εξής επιμέρους, αρμονικά διευθετημένες αλλά και απολύτως σύμφωνες με τις μενάδρειες οδηγίες και τη δομή των πρότυπων λόγων της αρχαιότητας κύριες αρχικά και δευτερεύουσες στη συνέχεια ενότητες. Για τον ακριβή προσδιορισμό των ενοτήτων χρησιμοποιήθηκαν αφενός η αρίθμηση των σελίδων της έκδοσης του λόγου και αφετέρου η διάταξη των κεφαλαίων, που προτάθηκε κατά την απόδοση του περιεχομένου του εγκωμίου στο υποκεφάλαιο III.4.ii.

- *Πρόλογος*
- *Θέσις*
- *Φύσις*
- *Γένος*
- *Ἐπιτηδεύσεις οἰκούντων*
- *Πράξεις οἰκούντων*
- *Ανακεφαλαίωση - Σύντομο εγκώμιο Κωνσταντινούπολης*
- *Σύγκρισις*

Πιο συγκεκριμένα στον πρόλογο (1,1 - 3,19, κεφ. 1) παρατίθενται οι λόγοι της σύνταξης του εγκωμίου, που είναι η οφειλή στην πατρίδα, η

⁹⁴⁵ Βλ. παραπάνω τα κεφ. II.4. «Αυτοτελή εγκώμια πόλεων κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο και η αποκατάσταση μίας γραμματολογικής ασάφειας» και II.5. «Συμπεράσματα δεύτερου μέρους».

οφειλή στην πνευματική τροφό του ρήτορα, η οφειλή στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο και η οφειλή στους παλαιότερους και νυν αυτοκράτορες.

Στην ενότητα της θέσεως (3,19 - 6,173, κεφ. 2) αναφέρεται ότι η Κωνσταντινούπολη διαθέτει και ξηρά και θάλασσα, ότι έχει κεντρική θέση και ότι βρίσκεται δίπλα σε έναν στενό θαλάσσιο δίαυλο και ανάμεσα σε τέσσερις από τις σημαντικότερες θάλασσες.

Η ενότητα της φύσεως (7,1 - 9,164, κεφ. 3-5) χωρίζεται σε δύο υποενότητες με μία μεταβατική παράγραφο ενδιάμεσα. Η πρώτη υποενότητα αφορά στο θαλάσσιο φυσικό τοπίο, το οποίο περιγράφεται ως ένας πολύ στενός θαλάσσιος πορθμός μεταξύ Ανατολής και Δύσης και μεταξύ των Ελλήνων και των άλλων γενών. Επίσης αναφέρεται ότι όλοι οι δρόμοι προς τις άλλες περιοχές της οικουμένης περνούν από τους θαλάσσιους διαύλους της πόλης και η υποενότητα κλείνει με την ειδυλλιακή περιγραφή του Βόσπορου, της Προποντίδας, των Πριγκηπόννησων και του Εύξεινου Πόντου (7,1 - 7,200, κεφ. 3). Στη μεταβατική παράγραφο-κατακλείδα της πρώτης υποενότητας επισημαίνεται ότι η ποικιλία των τοπίων συνοδεύεται από ποικιλία συναισθημάτων και ότι το μείγμα των αντιθέσεων δημιουργεί ένα θαῦμα εντεινόμενο από το μείγμα που δημιουργείται από τον συνδυασμό της θάλασσας και της ξηράς (8,1 - 8,28, κεφ. 4). Έτσι γίνεται με ήπιο τρόπο η μετάβαση στη δεύτερη υποενότητα, η οποία αφορά στο ηπειρωτικό φυσικό τοπίο. Εκεί αναφέρονται κατ' αρχάς οι πεδιάδες και τα βουνά της Θράκης, όπου υπάρχουν γόνιμα εδάφη στις μεν και πλούσια αποθέματα ξυλείας στα δε, όπου οι σοδειές παραμένουν πλούσιες ακόμα και σε συνθήκες ανομβρίας και όπου η θάλασσα λειτουργεί ως μέσο για τη μεταφορά προϊόντων. Το αποτέλεσμα των παραπάνω είναι να καθίσταται η Κωνσταντινούπολη σε πηγή ζωής, σε κοινὸν ταμείον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, σε πρυτανεῖον, καθώς από αυτή γίνεται η εξαγωγή του σιταριού προς όλες τις πόλεις. Χάρη δε σε όλα τα προηγούμενα φτάνει να χαρακτηρίζεται ακόμα και ως μητέρα, τροφός και ευεργέτης των υπόλοιπων λαών της οικουμένης (9,1 - 9,164, κεφ. 5).

Η ενότητα του γένους (10,1 - 18,47, κεφ. 6-7) με οκτώ μεγάλα κεφάλαια στην έκδοση του κειμένου και με δύο ακόμα μεγαλύτερα κεφάλαια στην οικονομικότερη διάρθρωση του λόγου, η οποία προτείνεται στην παρούσα διατριβή, κατέχει το 17% περίπου της συνολικής έκτασης του λόγου και τη

δεύτερη θέση στο σύνολο των ενοτήτων μετά από την ενότητα των *ἐπιτηδεύσεων*, που κατέχει το 33,5% περίπου του λόγου, και πριν την ενότητα των *πράξεων*, που κατέχει το 10,5%.

Σε όλα τα υπόλοιπα σωζόμενα αυτοτελή εγκώμια πόλεων στο πλαίσιο της ενότητας του *γένους* εγκωμιάζονταν είτε η αυτοχθονία των πρώτων της κατοίκων, όπως στον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη, είτε η καταγωγή των *οἰκηστών* της, όπως στον λόγο του Βησσαρίωνα για την Τραπεζούντα, είτε ο *οἰκιστής*, οι *οἰκήσαντες* και οι *κατάσχοντες*, όπως στον *Ἀντιοχικόν* του Λιβάνιου, όπου είδαμε μάλιστα το *γένος* να καλύπτει πρωτοφανώς ένα ποσοστό γύρω στο 32% επί του συνόλου του λόγου⁹⁴⁶. Αντίθετα η εδώ ενότητα του *γένους*, ενώ είναι η πιο εκτενής μετά την αντίστοιχη ενότητα στο εγκώμιο της Αντιόχειας, αφορά αποκλειστικά και μόνο στον ιδρυτή της πόλης, τον Μεγάλο Κωνσταντίνο. Επομένως τίθενται λογικά τα ερωτήματα για το πώς διαρθρώνεται με τον βέλτιστο τρόπο ένα τόσο μεγάλο εγκώμιο του *οἰκιστοῦ* στο πλαίσιο ενός αυτοτελούς εγκωμίου πόλης και για το πώς καταφέρνει τελικά ο Μετοχίτης να μην υποσκελίσει το εγκώμιο του ιδρυτή της πόλης τα υπόλοιπα μέρη του *Βυζαντίου* λόγου.

Η απάντηση είναι κοινή και για τα δύο παραπάνω ερωτήματα και βρίσκεται στον ιδιαίτερα μεθοδικό τρόπο με τον οποίο ο Μετοχίτης έχει συνθέσει τη δομή της ενότητας του *γένους* πάνω στον άξονα ενός διπλού εγκωμίου του Κωνσταντίνου. Το πρώτο μέρος του εγκωμίου έχει ως βάση του το ότι ο Κωνσταντίνος υπήρξε ο κύριος ηγέτης-υπεραπιστής της χριστιανικής πίστης. Το δεύτερο, μολονότι καταλαμβάνει μόνο ένα κεφάλαιο στην εδώ προτεινόμενη διάρθρωση, είναι κατά πολύ μεγαλύτερο σε έκταση από το πρώτο, διότι βασίζεται στο ότι ο Κωνσταντίνος υπήρξε ο ιδρυτής της Κωνσταντινούπολης και διότι ο Μετοχίτης βρίσκει στο σημείο αυτό την ευκαιρία να εγκιβωτίσει ένα μικρό και σχεδόν πλήρες εγκώμιο της πόλης.

Με την επιδέξια αυτή αξιοποίηση και διεύρυνση της ενότητας του *γένους* ο Μετοχίτης πετυχαίνει από τη μία να θυμίσει εν τάχει στους ακροατές του τα όσα έχει ήδη πει για την πόλη στις δύο πρώτες ενότητες και να τονίσει έτσι ακόμη περισσότερο τα ακαταμάχητα πλεονεκτήματα

⁹⁴⁶ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.vi. «Ο *Ἀντιοχικός* του Λιβάνιου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης» τις σελ. 216-219.

της πόλης χάρη στην προνομιούχο θέσιν και την προνομιούχο φύσιν της. Από την άλλη πετυχαίνει να προετοιμάσει τις ενότητες που ακολουθούν στη συνέχεια μετά την ενότητα του γένους και ειδικά το θέμα της *εὐσεβείας*, το οποίο θα κυριαρχήσει και στο υπόλοιπο τμήμα του *Βυζαντίου* και το οποίο θα αποτελέσει τελικά ένα από τα ερμηνευτικά κλειδιά για το σύνολο του λόγου.

Πιο συγκεκριμένα στην πρώτη υποενότητα για το εγκώμιο του Κωνσταντίνου ως ηγέτη-υπερασπιστή της χριστιανικής πίστης (10,1 - 11,157, κεφ. 6) ο εν λόγω αυτοκράτορας εμφανίζεται να είναι ο πλέον σοφός, θαυμαστός, πολύτιμος, πρόθυμος, φιλόδοξος, ικανός, καρτερικός, τολμηρός, πιστός, θαρραλέος, με πυγμή και αποφασιστικότητα, αποτελεσματικός, συνειδητοποιημένος και με ζήλο κατά των θρησκευτικών του αντιπάλων, δυνατός, ευφυής, με υψηλό φρόνημα, οραματιστής, με ελπίδα, τυχερός, με κρίση, εύστοχος στις αποφάσεις που παίρνει και στις προτεραιότητες που θέτει, κατειλημμένος από θεϊκή μανία, ενώ εμφανίζεται και ως χέρι του Θεού και διάκονος του θελήματός του.

Στην αρχή της δεύτερης υποενότητας με θέμα το εγκώμιο του Κωνσταντίνου ως ιδρυτή της Κωνσταντινούπολης (12,1 - 18,47, κεφ. 7) ο Μετοχίτης τοποθετεί ένα εισαγωγικό κεφάλαιο (12,1 - 12,53). Σε αυτό ο ρήτορας θέτει το ερώτημα για το κατά πόσο η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης αποσκοπούσε στην προσωπική επίδειξη και τη λαμπρότητα του ιδρυτή της ή στην εξυπηρέτηση των αναγκών της αυτοκρατορίας ή και στα δύο και διαπιστώνει ότι δεν μπορεί παρά να ισχύει η τρίτη εκδοχή. Το επιχείρημά του είναι ότι ούτε μία τέτοια πόλη θα μπορούσε να έχει ιδρυθεί παρά μόνο για να λαμπρύνει έναν τέτοιο αυτοκράτορα και ούτε ένας τέτοιου βεληνεκούς αυτοκράτορας θα μπορούσε να έχει ποτέ ιδρύσει κάτι λιγότερο λαμπρό από μία τέτοια πόλη.

Έτσι όμως προκύπτει ένα είδος ταύτισης του Κωνσταντίνου με την Κωνσταντινούπολη και της Κωνσταντινούπολης με τον Κωνσταντίνο. Και στην ταύτιση αυτή είναι που θα βασιστεί ο Μετοχίτης για να δικαιολογήσει την προσθήκη στη συνέχεια του μικρού μεν αυτόρκους δε εγκωμίου της πόλης, το οποίο και καταλαμβάνει το υπόλοιπο και μεγαλύτερο τμήμα της δεύτερης υποενότητας της ενότητας του γένους (13,1 - 18,47). Ο ρήτορας επιλέγει να διαρθρώσει το εγκιβωτισμένο εγκώμιο της πόλης με γνώμονα τα όσα ιδιαίτερα στοιχεία οφείλει η Κωνσταντινούπολη άμεσα στον ιδρυτή

της, όπως τη θέση, το μέγεθος, την αρχιτεκτονική της ανάπτυξη και τη θεοσεβή - δίκαιη βασιλεία. Κατά τον τρόπο αυτό ο Μετοχίτης εμφανίζεται να είναι πάλι σύμφωνος με την παράδοση των επιδεικτικών λόγων και ειδικά των βασιλικών, όπου βάσει των μενάνδρειων οδηγιών θα πρέπει το εγκώμιο του αυτοκράτορα να καταλήγει σε ένα επιλογικό εγκώμιο των ωφελημένων από αυτόν πόλεων⁹⁴⁷. Από την άλλη στο μικρό εγκώμιο της πόλης εισάγονται και ορισμένες έμμεσες συνδέσεις της με τον ιδρυτή της, όπως είναι για παράδειγμα η συνάρτηση του ανεξάρτητου και αδούλωτου χαρακτήρα του Κωνσταντίνου με τον αντίστοιχο φιλελεύθερο χαρακτήρα των πρώτων κατοίκων της πόλης, των Δωριέων, με σκοπό την περαιτέρω ενίσχυση τόσο του εγκωμίου τόσο του ίδιου του Κωνσταντίνου όσο και της Κωνσταντινούπολης.

Ειδικότερα στο μικρότερο μη αυτοτελές αυτό εγκώμιο αναφέρονται διαδοχικά τα εξής επιμέρους θέματα: κατ' αρχάς γίνεται λόγος για την καίρια κεντρική θέση της Κωνσταντινούπολης, η οποία επελέγη από τον Κωνσταντίνο. Έπειτα γίνεται λόγος για την ισχυρή της οχύρωσή, η οποία επίσης οφείλεται στον Κωνσταντίνο και λέγεται ότι μοιάζει με έρμα πλοίου και με την καρδιά ενός ζωντανού οργανισμού, που είναι εν προκειμένω η ρωμαϊκή αυτοκρατορία (13,1 - 13,48). Στη συνέχεια εγκωμιάζεται η επίσης από τον Κωνσταντίνο υλοποιημένη οργάνωση του μεγάλου μέγεθους της πόλης και η λειτουργία της τελευταίας ως *ἄστυ μέγιστον μεγίστης καὶ ἄστυ κάλλιστον καλλίστης* μέσα στο σύνολο της οικουμένης. Η αναμενόμενη ενότητα της φύσεώς της, καθώς δεν σχετίζεται άμεσα με τη συμβολή του ιδρυτή της, παρακάμπτεται και εγκωμιάζονται αντί αυτής η δύναμεις της, η

⁹⁴⁷ Βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, 377,10-377,28, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 90-92: *μετὰ τὴν σύγκρισιν οἱ ἐπίλογοι. ἐν τούτοις ἔρεῖς τὰς εὐετηρίας, τὰς εὐδαιμονίας τῶν πόλεων, ὅτι πλήρεις μὲν ὠνίων αἱ ἀγοραί, πλήρεις δὲ ἐορτῶν καὶ πανηγύρεων αἱ πόλεις, γεωργεῖται μετ' εἰρήνης ἡ γῆ, πλεῖται ἡ θάλασσα ἀκινδύνως, εὐσέβεια δὲ ἡ περὶ τὸ θεῖον ἡῤῥηται, τιμαὶ δὲ κατὰ τὸ προσήκον ἐκάστοις νέμονται, οὐ δεδοίκαμεν βαρβάρους, οὐ πολεμίους, ὀχυρώτερον τοῖς βασιλέως ὅπλοις τετειχίσμεθα ἢ τοῖς τείχεσιν αἱ πόλεις, αἰχμαλώτους οἰκέτας κεκτήμεθα αὐτοὶ μὴ πολεμοῦντες, παρὰ δὲ τῆς βασιλέως χειρὸς νικῶσης δεχόμενοι. τίνας οὖν εὐχὰς εὐχεσθαι δεῖ τῷ κρείττονι τὰς πόλεις ἢ ὑπὲρ βασιλέως αἰεὶ; τί δὲ μείζον αἰτεῖν παρὰ τῶν θεῶν ἢ βασιλέα σῶζεσθαι; ὄμβροι γὰρ κατὰ καιρὸν καὶ θαλάσσης φοραὶ καὶ καρπῶν εὐφορίαι διὰ τὴν βασιλέως δικαιοσύνην ἡμῖν εὐτυχοῦνται τοιγάρτοι καὶ ἀμειβόμεναι αὐτὸν αἱ πόλεις καὶ ἔθνη καὶ γένη καὶ φυλαὶ στεφανοῦμεν, ὑμνοῦμεν, γράφομεν, πλήρεις εἰκόνων αἱ πόλεις, αἱ μὲν πινάκων γραπτῶν, αἱ δὲ πού καὶ τιμιωτέρας ὕλης. [οἱ υπογραμμίσεις εἰναι δικές μου]*

ἁρμονία της, η μουσική και η γεωμετρική ἀναλογία, η αρχιτεκτονική της ἀρτιότητα, το ότι η ὅλη ἑκταση του εγχειρήματος του Κωνσταντίνου ἦταν Θεοῦ βουλή και θαῦμα και το ότι η ἀνάπτυξη της πόλης υπήρξε μακρόχρονη μέχρις οὔ τυχούσα τοῦ τέλους, δηλαδή μέχρι που ἔφτασε στο ὑψιστο σημεῖο ἀπό το οποίο δεν μπορούσε να προχωρήσει περαιτέρω (13,48 - 14,27). Ἐπειτα ακολουθεῖ το εγκώμιο του γένους και των πρώτων κατοίκων της πόλης, των Βυζαντίων Δωριέων, οι οποίοι εἶχον μὲν γε ἐν προβόλων ἀεὶ μοῖρα καὶ σκοπῶν τάξιν ἐν προμάχοις τοῦ παντός ἑλληνικοῦ και των οποίων η ἀντίσταση κατὰ των κατακτητῶν παρουσιάζεται ως ἀνάλογη του ιδρυτῆ της πόλης (14,27 - 14,99). Ὡς ἀνάλογη του ιδρυτῆ της εγκωμιάζεται ἐπίσης και η ὑπερφυῆς ἀνάπτυξη της πόλης (15,1 - 15,51). Τέλος, ως μοναδικός σκοπός της πόλης ἀναφέρεται η βασιλεία, ἐνῶ ἀντάξια του κλήρου που της ἔτυχε θεωρεῖται ἐιδικότερα η δικαία και θεοσεβῆς βασιλεία, η βασιζόμενη στην ταύτιση του πρώτου πολιστοῦ της με τον πρώτο χριστιανό αυτοκράτορα. Αυτός ἦταν που της προσέδωσε ὄχι μόνο κοσμική ἀλλὰ και χριστιανική-θρησκευτική δόξα, ἐνῶ η Κωνσταντινούπολη υπήρξε τὸ πρυτανεῖον τῆς εὐσεβείας τοῦ Χριστοῦ και η πόλη που πρωτοστάτησε σε θέματα πίστεως, δογμάτων και χριστιανικῆς πρακτικῆς, καθὼς και στο ζήτημα της ἀγαστῆς συνεργασίας με τον Πατριάρχη (16,1 - 18,47).

Με τον ἐπιδέξιο παραπάνω συμφυρμό ἐκείνων των ἐπιτηδεύσεων των κατοίκων, οι οποίες συνδέονται ἀμεσα με τον ιδρυτῆ της πόλης, δηλαδή των ἐπιτηδεύσεων κατὰ τὴν τῆς πολιτείας κατάστασιν (βασιλεία), και ἐκείνων των ἐνεργημάτων - πράξεων των κατοίκων, που ἐπίσης συνδέονται με τον ιδρυτῆ της, δηλαδή των πράξεων κατὰ τὴν δικαιοσύνην (εὐσέβεια)⁹⁴⁸, φτάνει στο τέλος της η ἐνότητα του γένους της πόλης, η οποία ἐν προκειμένῳ ταυτίστηκε πλήρως με το εγκώμιο του οἰκηστοῦ και δομήτορός της Κωνσταντίνου. Κλείνοντας την ἐνότητα αὐτή ο Μετοχίτης ἐπισημαίνει ὅτι δεν ἔπρεπε να ἔχει ἐπεκταθεῖ τόσο πολύ σε σχέση με την εὐσέβειαν της πόλης, καθὼς εἶναι ἓνα θέμα στο οποίο θα ἐπανέλθει σε μία ἀπό τις υπόλοιπες ἐνότητες του λόγου.

Ἡ ἐπόμενη ἐνότητα, αὐτή των ἐπιτηδεύσεων των κατοίκων (19,1 - 36,57, κεφ. 8-18), εἶναι μὲν η μακροσκελέστερη ὅλων των ἐνοτήτων του Βυζαντίου

⁹⁴⁸ Βλ. παραπάνω στο ὑποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τὴ σύνταξη εγκωμίων πόλεων» το σχεδιάγραμμα των οδηγιῶν του Μένανδρου για το Πῶς χρὴ πόλεις ἐπαινεῖν στη σελ. 152.

καταλαμβάνοντας το 33,5% της συνολικής του έκτασης. Αν όμως τη διαρθρώσουμε βάσει του μενάνδρειου σχήματος, τότε όλα της τα στοιχεία εμφανίζονται να διαδέχονται αρμονικά το ένα μετά το άλλο και τίποτα δεν εμφανίζεται να περισσεύει στις τρεις αντίστοιχες υποενότητες.

Πρώτη είναι η υποενότητα για τις ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς τέχνας (19,1 - 32,153, κεφ. 8-15). Σύμφωνα με τις οδηγίες του Μένανδρου οι κατὰ τὰς τέχνας ἐπιτηδεύσεις αφορούσαν είτε στις βαναύσους είτε στις ἐλευθερίους τέχνας⁹⁴⁹, αλλά εν προκειμένω ο Μετοχίτης επιλέγει να εστιάσει μόνο στις βαναύσους τέχνας και ειδικά στην οικιστική ανάπτυξη της Κωνσταντινούπολης⁹⁵⁰. Έτσι εγκωμιάζονται κατ' αρχάς τα αξιόλογα τείχη, τα παλιά κτήρια και τα ερείπια (19,1 - 21,124, κεφ. 8), ενώ στη συνέχεια ακολουθεί ο εγκωμιασμός των αξιόλογων νέων κτηρίων, όπως είναι οι ιεροί ναοί, τα μοναστήρια, τα δημόσια και ιδιωτικά οικοδομήματα και τα αγάλματα (22,1 - 23,83, κεφ. 9). Στο πλαίσιο της ίδιας υποενότητας επισημαίνεται ο πλούτος των οικοδομημάτων και τα υλικά που προέρχονται από όλη την οικουμένη (24,1 - 24,69, κεφ. 10), η ποσότητα, η ποιότητα και η ποικιλία των μνημείων ως προϊόντων της θείας πρόνοιας (25,1 - 25,61, κεφ. 11), η διαρκής οικιστική ανανέωση και η επέκταση της πόλης (26,1 - 27,66, κεφ. 12), το γενναιόδωρο και μεγαλόψυχο μοίρασμα της τεχνογνωσίας και των υλικών με τους άλλους λαούς και η πόλη ως αστείρευτη πηγή (28,1 - 29,59, κεφ. 13), η ευσέβεια της πόλης, όπως εκδηλώνεται στους πλήθους ναούς και τα μοναστήρια τα αφιερωμένα στη βασίλισσα, στρατηγό, κυβερνήτη, επιστάτη και χορηγό Θεοτόκο (30,1 - 31,69, κεφ. 14) και, τέλος, η εκκλησία της Αγίας Σοφίας ως το μεγαλύτερο στολίδι της πόλης και ως θεϊκό θαύμα (32,1 - 32,153, κεφ. 15)⁹⁵¹.

⁹⁴⁹ Βλ. σχετικά Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 360,25-32, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 60: Αἱ δὲ κατὰ τὰς τέχνας ἐπιτηδεύσεις αἱ μὲν εἰσι βάνανσοι, αἱ δὲ ἐλευθέριοι. βάνανσοι μὲν χρυσοχοϊκὴ καὶ χαλκευτικὴ καὶ τεκτονικὴ καὶ ὅσαι τοιαῦται. ... ἔστιν οὖν καὶ ἀπὸ τούτων ἐπαινέσαι πόλιν ἢ εἰς πλῆθος ἢ εἰς ἀκρίβειαν. φασὶ γὰρ Ἀθηναίους μὲν ἐπὶ ἀγαλματοποιῖα καὶ ζωγραφία, καὶ Κροτωνιάτας ἐπὶ ἰατρικῇ μέγιστον φρονήσαι, καὶ ἄλλους ἐπ' ἄλλαις τέχναις. [οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου]

⁹⁵⁰ Βλ. Voudouri, Byzantios, 120-121.

⁹⁵¹ Ειδικά για την απόδειξη του μοναδικής αξίας και σημασίας θεϊκού χαρακτήρα της Αγίας Σοφίας ο Μετοχίτης επικαλείται το εξής επιχείρημα: εφόσον η Αγία Σοφία συγκρίνεται με τα θαύματα της οικουμένης και εφόσον είναι αποδεδειγμένη η πρωτοκαθεδρία της πόλης μέσα στην οικουμένη, η Αγία Σοφία ως το σημαντικότερο μνημείο της πόλης θα είναι εκ των πραγμάτων και το σημαντικότερο μνημείο της

Στη συνέχεια ακολουθεί η υποενότητα για τις ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς δυνάμεις (33,1 - 34,48, κεφ. 16-17), η οποία αποτελεί ουσιαστικά τη συνένωση δύο ξεχωριστών κατηγοριών ἐπιτηδεύσεων - από αυτές που αναφέρονται στις μενάνδρειες οδηγίες - σε μία ⁹⁵². Για λόγους καλύτερης διευθέτησης του υλικού του ο Μετοχίτης δομεί και αυτό το τμήμα του λόγου του σε δύο μικρότερες υποενότητες. Στη μεν πρώτη (33,1 - 33,77, κεφ. 16) η πόλη εγκωμιάζεται ως πηγή των ἐπιστημῶν και ειδικά της αστρονομίας και των μαθηματικών και ως θησαυροφυλάκιο της σοφίας. Η σοφία αναλύεται εν προκειμένω στη φιλοσοφίαν και τη ρητορικήν και μέσω αυτών βρίσκει την ευκαιρία ο ρήτορας να εισαγάγει και την έννοια των ἐπιτηδεύσεων κατὰ τὰς δυνάμεις, που σύμφωνα με τις οδηγίες του Μένανδρου είναι η ρητορική, ο αθλητισμός και οι άλλες παρόμοιες δραστηριότητες⁹⁵³, ενώ σε σχέση με τις ἐπιτηδεύσεις της φιλοσοφίας και της ρητορικής αναφέρονται επιγραμματικά μεν πλην όμως με πληρότητα οι ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες που επικρατούν στην Κωνσταντινούπολη για την καλλιέργειά τους⁹⁵⁴.

Στη δεύτερη υποενότητα (33,77 - 34,48, κεφ. 17), που λειτουργεί και ως μεταβατικό κεφάλαιο για την επόμενη υποενότητα, δηλαδή για τις ἐπιτηδεύσεις που συνδέονται με την πολιτείαν και ειδικά με το καθεστώς κοινοπολιτείας, που κυριαρχεί στην πόλη, η Κωνσταντινούπολη

οικουμένης, πράγμα που μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι η Αγία Σοφία δεν μπορεί παρά να είναι έργο θεϊκό.

⁹⁵² Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» το σχεδιάγραμμα για το *Πῶς χρή πόλεις ἐπαινεῖν* στις σελ. 151-153.

⁹⁵³ Βλ. σχετικά Μένανδρος, *Διαιρέσεις τῶν ἐπιδεικτικῶν* 361,1-2, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 60: *Αἱ δὲ κατὰ τὰς δυνάμεις ἐπιτηδεύσεις ῥητορικὴ καὶ ἀθλητικὴ καὶ ὅσαι τοιαῦται.*

⁹⁵⁴ Βλ. σχετικά Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος* 33,21-39, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 358: *Καὶ τοῦτο μὲν γε νῦν ἐπελθὼν οὕτω δοκεῖν ἔμοιγ' οὐ παντὸς ἔξω καιροῦ καὶ λόγου εἴρηται, καθόλου γε μὴν ἐρεῖν ποῦ γῆς ἄλλη νῦν ἢ τῇδε μόνον αἱ τῆς σοφίας ἀπάσης ἀναχεόμεναι πολὺρρύτοι πηγαὶ καὶ πρὸς πάντας ἀνθρώπους ἐνταῦθα πάντοθεν ἔλκουσαι, ποῦ παραπλησίως πρὸς μετουσίαν ἄφθονοι, ποῦ καθαραὶ τε καὶ πότιμοι, ποῦ παντοίας ἡδονῆς, ποῦ παντοίας ἀρετῆς παμπλήρεις ῥέουσai, ποῦ τοσαῦτα φιλοσοφίας σεμνεῖα καὶ τελεταὶ καὶ μυστήρια καὶ θεωρίας τῶν ὄντων καὶ δογμάτων παντοίων μετουσία τε καὶ βακχεῖα καὶ θειασμός, ποῦ ῥητορείας χάριτες καὶ λειμῶνες τοσούτοι καὶ λαμπρότητες καὶ ἀγορὰ πλήθους καὶ πανήγυρις καὶ ὥρα λόγων τοσαύτη καὶ οὕτως εὖωνος, ποῦ θέατρα καὶ κρότοι πρὸς ἐπίδειξιν καὶ γυμνάσια καὶ ἄμιλλαι κράτους καὶ πίστεως καὶ ἀσκήσεις καὶ διαυλοὶ καὶ δρόμοι διαρκεῖς εὐστομίας καὶ γλώττης θιγάνη σφόδρα τομὸς καὶ παρασκευὴ φωνῆς τοσαύτης καὶ πνεῦμα λεῖον καὶ δαψιλὲς χορηγοῦν εἰς εὐφωνίαν παντοίαν; Ποῦ πάντες Μουσῶν χοροί; [οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου]*

εγκωμιάζεται ως θησαυροφυλάκιο των υλικών αγαθών και εξαίρεται το μοίρασμα των αγαθών της με άλλους λαούς της οικουμένης χάρη στα λιμάνια της.

Κατά τον τρόπο αυτό φτάνουμε με ομαλό τρόπο στην τρίτη υποενότητα της κύριας ενότητας των *ἐπιτηδεύσεων*, αυτή των *ἐπιτηδεύσεων κατὰ τὴν τῆς πολιτείας κατάστασιν* (35,1 - 36,57, κεφ. 18), η οποία, όπως θα φανεί παρακάτω, συνιστά κατά τη γνώμη μας ένα από τα βασικά ερμηνευτικά κλειδιά του *Βυζαντίου* λόγου. Εδώ η Κωνσταντινούπολη παρομοιάζεται με *τροφόν* και *πατρίδα* όλων, με ένα είδος *κοινοπολιτείας*, που προσδιορίζεται ως ένα καθεστώς ελευθερίας, όπου όλοι είναι ευπρόσδεκτοι να διαλέγονται μεταξύ τους έχοντας για κοινής αποδοχής δεσπότη τους την πόλη. Η συγκεκριμένη πόλη είναι η πολιτική οντότητα που διδάσκει σε όλους ανεξαιρέτως τη σημασία της φιλίας, τις φυσικές επιστήμες, τους θεσμούς, τα έθιμα και τα πολιτεύματα. Επίσης χάρη στην ύπαρξη της Κωνσταντινούπολης διατρανώνεται η πεποίθηση ότι είναι καλύτερο να ζει κανείς μία πιο σύντομη ζωή σε μία ζωντανή εμπορική πόλη, όπως είναι η ίδια, παρά να ζει μία ζωή μεγαλύτερη σε διάρκεια, αλλά φτωχή σε εμπειρίες από την έλλειψη της επαφής με μία μεγαλόπολη και τον ανεπτυγμένο σε αυτή κόσμο του εμπορίου.

Στη συνέχεια έπεται η αναμενόμενη βάσει των μενάδρειων οδηγιών κύρια ενότητα για τις *πράξεις των κατοίκων*, η οποία χωρίζεται σε δύο υποενότητες. Πρώτον, την πιο σύντομη, που αφορά στις *πράξεις κατὰ τὴν ἀνδρείαν* (37,1 - 37,82, κεφ. 19), δηλαδή στο ότι οι κάτοικοι της, Έλληνες και Ρωμαίοι, αφού ίδρυσαν την πόλη, κατέκτησαν όλες τις γύρω περιοχές και τελικά όλη την οικουμένη. Δεύτερον, την εκτενέστερη με θέμα τις *πράξεις κατὰ τὴν δικαιοσύνην - εὐσέβειαν* (38,1 - 42,9, κεφ. 20-23).

Σε αυτή τη δεύτερη ο Μετοχίτης αναφέρει κατ' αρχάς ότι η πόλη διαφύλαξε τα δόγματα της πίστης με τη βοήθεια του Αγίου Ανδρέα και του Μεγάλου Κωνσταντίνου (38,1 - 38,121, κεφ. 20), ότι η πόλη είναι η μόνη από τις πέντε μεγάλες χριστιανικές πόλεις που διατήρησε για πάντα την πίστη και την αλήθεια του Θεού, διότι ουδέποτε υιοθέτησε μη χριστιανικές πρακτικές (39,1 - 39,104, κεφ. 21), ότι η Κωνσταντινούπολη είναι η μόνη πόλη που κατάφερε να γίνουν σε αυτή τρεις από τις επτά οικουμενικές συνόδους (40,1 - 40,120, κεφ. 22) και ότι η Κωνσταντινούπολη τίμησε τους πατέρες της Εκκλησίας και τους αγίους τόσο όσο αυτοί ήταν εν ζωή και

μετά τον θάνατό τους, ενώ τίμησε και τους αγίους άλλων πόλεων προσκυνώντας τα σκηνώματα και τους ναούς και τις εικόνες που φιλοτέχνησε για αυτούς (41,1 - 42,9, κεφ. 23).

Η επόμενη ενότητα, η οποία περιλαμβάνει την ανακεφαλαίωση με τη μορφή ενός σύντομου εγκωμίου της Κωνσταντινούπολης (42,10 - 42,179, κεφ. 24), δεν εμφανίζεται μεν στις οδηγίες του Μενάνδρου για το *Πῶς χρή πόλεις ἐπαινέειν* και θα έσπευδε ίσως κανείς να υποστηρίξει ότι πρόκειται για καινοτομία του Μετοχίτη και για μία συνειδητή απομάκρυνσή του από τα παραδοσιακά σχήματα. Όμως και εδώ ο μέγας λογοθέτης δείχνει να ακολουθεί το ένα από τα δύο βασικά του *ἀρχέτυπα* - εν προκειμένω τον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη, ο οποίος επίσης κλείνει με τη σύντομη σχετικά ενότητα με τίτλο «Περίληπτική αναφορά στα θετικά γνωρίσματα των κατοίκων της Αθήνας». Η ενότητα αυτή καταλαμβάνει τις παραγράφους 392-401 στο σύνολο των 404 παραγράφων του *Παναθηναϊκού* και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για ένα ομαλό σχετικά κλείσιμο του αρκετά άναρχα δομημένου λόγου, όπως φάνηκε παραπάνω στο σχετικό υποκεφάλαιο της παρούσας διατριβής και στο σχετικό σχεδιάγραμμα⁹⁵⁵. Από την άλλη ένα ανάλογο ανακεφαλαιωτικό στοιχείο απαντά και στο τέλος των μενάνδρειων οδηγιών για τον βασιλικόν λόγο, όπως το είδαμε άλλωστε να αξιοποιείται ήδη από τον Μετοχίτη στο πρώτο εγκιβωτισμένο εγκώμιο της πόλης, με το οποίο κλείνει η παραπάνω ενότητα του γένους εν είδει ενός ξεχωριστού βασιλικού λόγου.

Ο Μετοχίτης δεν αντιμετωπίζει μεν κάποιο ανάλογο οργανωτικό ζήτημα για τη διάταξη του λόγου του, όπως είχε ο Αίλιος Αριστείδης εξαιτίας των αδιαμόρφωτων ακόμα στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. προδιαγραφών για τη σύνταξη των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων. Ωστόσο στην προσπάθειά του αφενός να ελέγξει το υλικό ενός τόσο εκτενούς εγκωμίου πόλης, όπως ήταν ο *Βυζάντιος*, και για να καταστήσει αφετέρου αποτελεσματικότερη την ενότητα της συγκριτικής παράθεσης Κωνσταντινούπολης και των άλλων πόλεων, με την οποία κατά πάσα πιθανότητα κλείνει τον λόγο του, εμπερικλείει πριν την παρουσίαση των τεσσάρων άλλων μεγαλοπόλεων της αρχαιότητας ένα δεύτερο

⁹⁵⁵ Βλ. παραπάνω το υποκεφ. II.3.v. «Ο Παναθηναϊκός του Αίλιου Αριστείδη ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης» και ειδικά το σχεδιάγραμμα στις σελ. 178-179.

εγκιβωτισμένο εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης. Το εγκώμιο αυτό εκτός από το ότι επαναφέρει στη μνήμη των ακροατών τα βασικά χαρακτηριστικά της πόλης παίζει και τον ρόλο του πρώτου όρου της σύγκρισης, που πρόκειται να ακολουθήσει.

Σε σχέση με το προηγούμενο εγκιβωτισμένο μικρό εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης στην ενότητα του γένους ο Μετοχίτης δεν επαναλαμβάνει ακριβώς τα ίδια θέματα, αλλά επιλέγει να εστιάσει και σε άλλες πτυχές της πόλης, όπως το ήπιο κλίμα από την ήπια εναλλαγή των εποχών, την ευφορία του εδάφους, την ποικιλία των καρπών και τον πλούτο τον προερχόμενο από τη θάλασσα καθώς και τη φιλόξενη διάθεση προς τους ξένους.

Ως προς τη διάρθρωσή του κατ' αρχάς ο Μετοχίτης συνδέει επιδέξια την ενότητα της ανακεφαλαίωσης με την προηγούμενη ενότητα της *εὐσεβείας* της πόλης και ειδικά με το τελευταίο της κομμάτι (41,39 - 42,9), το οποίο χώριστηκε επί τούτου με τρόπο διαφορετικό. Συγκεκριμένα μετά από την εκτεταμένη λατρεία των πατέρων της Εκκλησίας και των άλλων αγίων καθώς και μετά από τους πολλούς ναούς, τις εικόνες, τις τελετές και τα μυστήρια, τις πανηγύρεις, τα προσκηνήματα, τα αγιάσματα και τα σκηνώματα αναφέρονται ο μεγάλος αριθμός των ταμάτων και των δεήσεων των πιστών εκείνων που έρχονταν στην Κωνσταντινούπολη από άλλες χώρες. Η μνεία δε της πόλης ως ισχυρού πόλου έλξης των υπόλοιπων λαών λειτουργεί συνδεδετικά με το ανακεφαλαιωτικό εγκώμιο, καθώς και αυτό αρχίζει με μία παρόμοια αναφορά στη λειτουργία της Κωνσταντινούπολης ως *φιλανθρώπου οἰκονόμου* σε σχέση με τις υπόλοιπες πόλεις χάρη στην πληθώρα των αγαθών της.

Η οργάνωση όμως του περιεχομένου του *Βυζαντίου* λόγου εκ μέρους τού Μετοχίτη με γνώμονα τη μεγαλύτερη δυνατή συνοχή φαίνεται και στην επιλογή μίας κυκλικής δομής για το ανακεφαλαιωτικό κεφάλαιο - εγκώμιο, το οποίο αρχίζει και τελειώνει με τον εγκωμιαστικό τόπο του ότι η πόλη έχει να επιδείξει τόσο παλιά όσο και νέα επιτεύγματα⁹⁵⁶. Από την έμφαση δε,

⁹⁵⁶ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, 42,10-42,17, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 426: *Καὶ πάντων ἀγαθῶν ἡ πόλις ἄβυσσος καὶ πάντων φιλανθρώπων πηγὴ καὶ πάντων οἰκονόμος τῶν χρησίμων τῶν εἰς τὸν κοινὸν τῶν ἀνθρώπων βίον καὶ οὐχ ὅτι οὖν ἔπειτ' ἐλλείπει οὐτ' οὐδὲν τῶν βελτίστων ἄπεςτιν ἐνταῦθα καὶ τῆς πόλεως ἀφήρηται ἄνωθεν εὐθὺς*

που δίνει στο στοιχείο αυτό ο Μετοχίτης λίγο προτού αρχίσει την σύγκρισιν, υποψιαζόμαστε ότι ίσως αυτή η επάρκεια της πόλης τόσο σε παλιά όσο και σε νέα επιτεύγματα, η οποία ισοδυναμεί τελικά με τη μεγάλη διάρκεια της υπόστασής της, αποτελεί τόσο τη βάση όσο και το επιστέγασμα της συγκρίσεως με τις άλλες ονομαστές πόλεις του παρελθόντος αλλά και του παρόντος, όπως είναι η Βαβυλώνα, η Αντιόχεια, η Αλεξάνδρεια και η Ρώμη.

Ο Μετοχίτης ακολουθώντας στο μικρό εγκώμιο την κατεύθυνση από έξω προς τα μέσα, κάνει αρχικά λόγο για την ιδανική θέση της Κωνσταντινούπολης, το κλίμα της, την ήπια εναλλαγή των εποχών του έτους και τον ήπιο χαρακτήρα τους, την ευφορία του εδάφους της καθώς και την ποικιλία των καρπών της. Στη συνέχεια αναφέρεται στη θάλασσα που την περιβάλλει και που είναι πλούσια σε ψάρια και άλλα αγαθά, που συμβάλλει στη διεξαγωγή του επικερδούς εμπορίου και που χάρη στα αρκετά λιμάνια της πόλης τη βοηθά ώστε να λειτουργεί σαν μία γεμάτη αποθήκη για τους λοιπούς λαούς (42,17 - 42,85). Έπειτα περνώντας στο εσωτερικό της κάνει λόγο για τα οικοδομήματα και τα έργα τέχνης, τα οποία την κοσμούν, αναφέρεται στη φιλόξενη διάθεση της πόλης απέναντι στους ξένους και στο καθεστώς κοινοπολιτείας που επικρατεί μέσα σε αυτή, ενώ το εγκώμιο ολοκληρώνεται με το θέμα της εὐσεβείας της πόλης και με τους αγώνες της υπέρ της διατήρησης της ορθής πίστης και υπέρ των δογμάτων (42,85 - 42,151). Τέλος, ο Μετοχίτης διαπιστώνει την εγγενή δυσκολία ως προς το να συγκριθεί η Κωνσταντινούπολη με άλλες πόλεις λόγω του ότι αυτή είναι η μόνη που συγκεντρώνει τόσο παλαιά όσο και νέα χαρίσματα και έτσι με οκτώ διαδοχικά αντιδιαστελλόμενα ζεύγη του τύπου παλαιά - παρόντα, πάλαι - νῦν και παλαιά - νέα και με τη φράση τῶν ἀμέλει νῦν ἀκμαζόντων καὶ νεαρῶν τῆς τύχης καὶ λαμπρυνομένων τὰ παρόντα μόνα καὶ φαινόμενα⁹⁵⁷ κλείνει με κυκλικό τρόπο το ανακεφαλαιωτικό εγκώμιο, το οποίο ισούται, όπως είδαμε, με τον πρώτο όρο της σύγκρισης, που πρόκειται να ακολουθήσει.

Στη συνέχεια έχουμε την τελευταία κύρια ενότητα του *Βυζαντίου*, με την οποία και ολοκληρώνεται με αρκετά απότομο τρόπο ο λόγος μάλλον

ἐξαρχῆς ἐφορῶντι, φημί, πάνθ' ἐξῆς καὶ ὅσα παλαιὰ καὶ πρῶτα καὶ ὅσα νέα καὶ προσθῆκαι δεύτεραι τύχης εὐνοία καὶ χρόνου σοφίσματα συνεχῆ. [οἱ υπογραμμίσεις εἶναι δικές μου]

⁹⁵⁷ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, 42,153-42,179, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 438-440.

εξαιτίας των φύλλων του χειρογράφου που έχουν εκπέσει και τα περιεχόμενα των οποίων δεν μπορούμε να τα δούμε από άλλα χειρόγραφα, καθώς ο Vindob. gr. 95 είναι *codex unicus*. Πρόκειται για την ενότητα της συγκρίσεως με τις άλλες μεγαλόπολεις (42,179 - 49,59, κεφ. 25-28). Η ενότητα αυτή δεν περιλαμβάνονταν μεν στις οδηγίες του Μένανδρου για το *Πῶς χρή πόλεις ἐπαινεῖν*, αλλά ήταν, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, σύνηθες στοιχείο των *ἐπιβατηρίων λόγων*.

Συγκεκριμένα, στους *ἐπιβατηρίους*, ειδική κατηγορία των οποίων αποτελούσαν οι *πάτριοι λόγοι* και οι οποίοι εκφωνούνταν κατά την υποδοχή αρχόντων ή και άλλων λιγότερο σημαίνοντων προσώπων, αναμενόταν από τους ρήτορες να περιλαμβάνουν και το εγκώμιο της πόλης στην οποία γινόταν η υποδοχή των προσώπων. Στο πλαίσιο δε των μη αυτοτελών αυτών εγκωμίων πόλεων συνήθιζαν οι ρήτορες της ύστερης αρχαιότητας να προσθέτουν πριν τους *ἐπιλόγους* και τις συγκρίσεις των πόλεων που εγκωμιάζονταν με άλλες γνωστές πόλεις⁹⁵⁸.

Επομένως, δεδομένου του ότι ο *Βυζάντιος* λόγος συγκεντρώνει αρκετά από τα χαρακτηριστικά των *πατρίων λόγων*, όπως άλλωστε και τα δύο *ἀρχέτυπά* του, ο πανηγυρικός (*πάτριος*) *Παναθηναϊκός* και ο επίσης πανηγυρικός *πάτριος Ἀντιοχικός*⁹⁵⁹, η εκτενής ενότητα της συγκρίσεως με τις άλλες μεγαλόπολεις της αρχαιότητας είναι απολύτως θεμιτή τόσο ως μία από τις προδιαγραφές που επιτάσσονταν από τη ρητορική παράδοση των εγκωμίων πόλεων όσο και ως η κύρια τεχνική της *αὐξήσεως*, που συνιστούσε εξ αρχής τη βάση του ρητορικού είδους του εγκωμίου⁹⁶⁰.

Ειδικότερα, της συγκρίσεως προηγείται ένα εισαγωγικό κεφάλαιο (42,179 - 43,77, κεφ. 25). Σε αυτό προαναγγέλλεται ότι θα ακολουθήσει η αντιδιαστολή της Κωνσταντινούπολης με άλλες πόλεις συνολικά ως προς τη θέση και το μέγεθός τους. Έτσι ορίζεται ο ένας από τους δύο βασικούς

⁹⁵⁸ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» τις σελ. 155-157 και το σχετικό χωρίο Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, 386.21-387.2, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 110: *μετὰ τὴν σύγκρισιν ἤξεις ἐπὶ τοὺς ἐπιλόγους*.

⁹⁵⁹ Βλ. παραπάνω τη σημ. 499 για την καταχρηστική αναφορά της Αθήνας ως πατρίδας του Αίλιου Αριστείδη και στο κεφ. II.3.vi. «Ο Ἀντιοχικός του Λιβάνιου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης» τις σελ. 224 για τη συγκέντρωση στον συγκεκριμένο λόγο όλων των ειδικών χαρακτηριστικών ενός *πατρίου λόγου*.

⁹⁶⁰ Βλ. Pernot, *Epidictic*, 88.

άξονες στους οποίους πρόκειται να κινηθεί η σύγκριση. Είναι η οικονομική ευρωστία χάρη στο μεγάλο μέγεθος της πόλης, χάρη στην ιδανικά κεντρική θέση της στο μέσον μεταξύ Ευρώπης και Ασίας αλλά και χάρη στην εγγύτητά της με τη θάλασσα και με ορισμένους από τους πλέον πολυσύχναστους εμπορικούς διαύλους της εποχής. Πρόκειται για εκείνες ακριβώς τις συνθήκες που λειτούργησαν ως προϋπόθεση για την ευώδοση του καθεστώτος της *κοινοπολιτείας*, το οποίο προβάλλεται αρκετά κατά τη σύγκριση της Κωνσταντινούπολης με τη Βαβυλώνα και ακόμα περισσότερο κατά τη σύγκρισή της με τη Ρώμη.

Σε δεύτερη μοίρα έρχεται το στοιχείο της *εὐσεβείας* της Κωνσταντινούπολης και ειδικά της προσήλωσης στη χριστιανική πίστη και το ορθόδοξο δόγμα, το οποίο συνιστά και τον δεύτερο άξονα στον οποίο κινείται η σύγκρισις της τελευταίας με τις άλλες πόλεις. Κι ενώ η *εὐσέβεια* με την παραπάνω έννοια δεν υπεισέρχεται κατά τη σύγκριση της Κωνσταντινούπολης με την ειδωλολατρική Βαβυλώνα, βλέπουμε να αναλύεται εκτενώς στη σύγκριση με την Αλεξάνδρεια και την Αντιόχεια, των οποίων μάλιστα η γενικότερη παρακμή αποδίδεται στην απομάκρυνση των κατοίκων τους από την ορθόδοξη χριστιανική πίστη.

Ειδικότερα, μετά το εισαγωγικό κεφάλαιο ακολουθούν διαδοχικά οι συγκρίσεις με πρώτο το ζεύγος Κωνσταντινούπολη - Βαβυλώνα (44,1 - 45,75, κεφ. 26). Εκεί αποδεικνύεται η ανωτερότητα της Κωνσταντινούπολης με τρεις τρόπους. Πρώτον, με την αναίρεση των υλικών κυρίως θετικών στοιχείων της ασσυριακής πρωτεύουσας, όπως ήταν τα πασίγνωστα τείχη της, η μεγάλη της επικράτεια, η εύφορη γη της και η εν γένει ευδαιμονία των κατοίκων της, τα οποία υποσκελίζονται από τις πνευματικές και ηθικές αρετές των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης. Δεύτερον, με την προβολή του θαλάσσιου εμπορίου που ανέκαθεν ανθούσε στην τελευταία και με την προβολή του άμεσα συνδεδεμένου με το εμπόριο καθεστώτος της κοινοπολιτείας. Τρίτον, με την προβολή της ποιότητας των εθνών που είχε η Κωνσταντινούπολη υπό την κυριαρχία-κοινοπολιτεία της, με κυριότερο το ελληνικό, έναντι των βαρβαρικών εθνών που κατείχε η Βαβυλώνα.

Δεύτερη στη σειρά έρχεται η σε δύο στάδια οργανωμένη σύγκριση με την Αλεξάνδρεια και την Αντιόχεια (46,1 - 48,79, κεφ. 27). Στο μεν πρώτο στάδιο αναφέρονται από τη μία τα θετικά στοιχεία που έχουν οι δύο πόλεις ξεχωριστά, όπως ο ιδρυτής, το μέγεθος, η ακμή και ο Νείλος της

Αλεξάνδρειας, οι φυσικές και επίκτητες αρετές και τα ψυχικά και πνευματικά χαρίσματα των κατοίκων της Αντιόχειας. Από την άλλη αναφέρονται τα από κοινού θετικά τους στοιχεία, όπως είναι οι άξιοι ιδρυτές τους, δηλαδή οι Μακεδόνες, η συντήρηση της ισχύος τους και η υιοθέτηση και διατήρηση της χριστιανικής πίστης. Στο δεύτερο στάδιο αναφέρονται οι αρνητικές παράμετροι των παραπάνω στοιχείων, όπως είναι η όχι και τόσο ιδανική τους θέση, η μη ες αεί διατήρηση της ισχύος τους και της χριστιανικής τους πίστης, η απορρέουσα σταδιακή απώλεια του ελληνορωμαϊκού τους γένους και του αστικού τους κάλλους. Τέλος, ο Μετοχίτης κλείνει τη σύγκριση ως ανούσια λόγω της μειονεκτικής τους θέσης, που καλύπτει μόνο μία ήπειρο και όχι δύο, όπως καλύπτει η Κωνσταντινούπολη, αλλά και λόγω της προσάρτησής τους από αυτή και της πτώσης τους σαν δύο ηθοποιοί που αποχώρησαν από τη σκηνή της οικουμένης και σαν δύο στρατιώτες που προετοίμασαν την έλευση του αρχηγού τους, δηλαδή της Κωνσταντινούπολης.

Τρίτη στη σειρά έπεται η μη ολοκληρωμένη σύγκριση με τη Ρώμη (49,1 - 49,59, κεφ. 28). Εδώ ο Μετοχίτης αντί να εγκωμιάσει άμεσα τη Ρώμη επιλέγει τη μέθοδο της αποδείξεως εκ του αντιθέτου. Συγκεκριμένα δεν απαριθμεί τα όσα θετικά στοιχεία διαθέτει η Ρώμη, προκειμένου να τα ακυρώσει στη συνέχεια, όπως έκανε με τις προηγούμενες τρεις μεγαλοπόλεις. Αντί αυτού απαριθμεί όσα δε διαθέτει η Ρώμη υπονοώντας αρχικά ότι όλα αυτά τα διαθέτει η Κωνσταντινούπολη και λέγοντάς το ανοιχτά στη συνέχεια. Έτσι το αποτέλεσμα είναι ότι βρισκόμαστε ενώπιον ενός ακόμα μικρού εγκωμίου της Κωνσταντινούπολης, του τρίτου στη σειρά μετά από το πρώτο στην ενότητα του γένους και μετά από το δεύτερο στην ενότητα της ανακεφαλαίωσης⁹⁶¹.

Σε αυτό το τρίτο και κατά πολύ μικρότερο εγκώμιο επανεμφανίζονται μεν τα πάγια εγκωμιαστικά θέματα, τα οποία είδαμε και στα προηγούμενα εγκιβωτισμένα εγκώμια, όπως το μεγάλο μέγεθος της πόλης, η ιδανική της θέσις, οι λιμένες της και η χάρη σε αυτούς στηριγμένη έντονη εμπορική δραστηριότητα, η αυξημένη φιλανθρωπία της και το καθεστώς της κοινοπολιτείας, που θεμελιώνεται πάνω στη φιλανθρωπία αυτή. Ωστόσο εκτός από τα παραπάνω επαναλαμβανόμενα θέματα βλέπουμε να

⁹⁶¹ Για τα δύο μικρά εγκιβωτισμένα εγκώμια βλ. παραπάνω τις σελ. 366-368 και 384-385

εισάγεται για πρώτη φορά στο πλαίσιο των εγκιβωτισμένων εγκωμίων του *Βυζαντίου* το επιπρόσθετο στοιχείο των πλούσιων και λαμπρών δημόσιων και ιδιωτικών οικοδομημάτων της Κωνσταντινούπολης.

Πρόκειται για ένα στοιχείο που είχε ήδη αναλυθεί διεξοδικά από τον Μετοχίτη στην ενότητα *Ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς τέχνας*, δηλαδή στα κεφάλαια 19,1 - 32,153, τα οποία αντιστοιχούν σε οκτώ από τα εικοσιοκτώ κεφάλαια του συνόλου του λόγου σύμφωνα με τον από εμένα προτεινόμενο χωρισμό των κεφαλαίων⁹⁶². Παρόλη όμως τη διεξοδική του πρότερη ανάλυση επιλέγεται το συγκεκριμένο θέμα εκ νέου από τον Μετοχίτη, προκειμένου να είναι αυτό που θα έχει την εξέχουσα θέση στο τρίτο εγκιβωτισμένο εγκώμιο, όπως φαίνεται από τη μεγαλύτερη έκταση που καταλαμβάνει σε σχέση με τα άλλα θέματα.

Θα πρέπει δε το στοιχείο των *οικοδομημάτων* της Κωνσταντινούπολης να επιλέχθηκε από τον Μετοχίτη με κριτήρια παρόμοια με αυτά με τα οποία επιλέχθηκαν και τα άλλα αντίστοιχα εξέχοντα θέματα στα προηγούμενα δύο εγκιβωτισμένα εγκώμια. Δηλαδή είτε για να τονίσουν το υπό εξέταση θέμα, όπως τον ιδρυτή της πόλης στο πρώτο⁹⁶³, είτε για να προϊδεάσουν τους ακροατές για το κεντρικό θέμα της επόμενης ενότητας, όπως στο δεύτερο εγκιβωτισμένο εγκώμιο, όπου αναδείχθηκαν οι παράμετροι του φυσικού πλούτου και της οικονομικής ευπραγίας της πόλης, δηλαδή οι δύο άξονες - οδηγοί για τη διάρθρωση της ακόλουθης *συγκρίσεως*⁹⁶⁴. Δεδομένου όμως ότι δεν έχουμε μπροστά μας το σύνολο του τρίτου αυτού εγκωμίου - λόγω των φύλλων που λείπουν - μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε για τον ρόλο του συγκεκριμένου εξέχοντος θέματος των *οικοδομημάτων* στο πιο έμμεσο και το πιο μικρό από τα τρία μη αυτοτελή εγκώμια της Κωνσταντινούπολης, τα ενσωματωμένα στον *Βυζάντιον*.

Αυτό που θεωρείται κατ' εμέ αρκετά πιθανό είναι ότι δόθηκε τόση έμφαση στην αντιδιαστολή των *οικοδομημάτων* της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης, προκειμένου να προετοιμαστεί μία ενδεχόμενη ακόλουθη έκφρασις του αστικού τοπίου της τελευταίας. Μία τέτοια έκφραση-περιγραφή θα μπορούσε κάλλιστα να καλύπτει το επιλογικό

⁹⁶² Βλ. παραπάνω τις σελ. 368-376.

⁹⁶³ Βλ. παραπάνω τις σελ. 366-368 και ειδικά τη σελ. 366.

⁹⁶⁴ Βλ. παραπάνω τις σελ. 384-385 και ειδικά τη σελ. 384.

εκείνο τμήμα του *Βυζαντίου*, που λείπει, και να είναι σύμφωνη αφενός με τις οδηγίες για τη σύνταξη των πατρίων λόγων, που περιλαμβάνονται στη δεύτερη πραγματεία του Μένανδρου, και αφετέρου με το πρότυπο του Μετοχίτη, τον κατ' εξοχήν πάτριον λόγο, δηλαδή τον *Αντιοχικόν* του Λιβάνιου⁹⁶⁵.

Στην άποψη αυτή μπορεί να αντιταχθεί βέβαια το εύλογο επιχείρημα ότι μία τέτοια επιλογική έκφρασις θα πλεόναζε και ότι θα φόρτωνε υπερβολικά τον *Βυζάντιον* λόγω της συναφούς και ιδιαίτερα εκτενούς υποεπνότητας για τις *ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς τέχνας*, που είχε ήδη προηγηθεί. Ωστόσο τα όσα αναφέρονται για το αστικό τοπίο της πόλης στα σχετικά κεφάλαια της παραπάνω υποεπνότητας δεν περιγράφονται ούτε με την αναγκαία *ἐνάργειαν* ούτε με τρόπο περιηγηματικόν, όπως θα περίμενε κανείς από μία έκφρασιν βάσει του πρώτου ορισμού της από τον Αίλιο Θέωνα τον 1ο αι. μ.Χ.⁹⁶⁶.

Επομένως η εκτενής επιλογική έκφρασις της Κωνσταντινούπολης μετά το τέλος της συγκρίσεως με τις άλλες μεγαλόπολεις διόλου δεν θα πλεόναζε για τους εξής τρεις λόγους. Πρώτον, θα προσέθετε ζωντάνια στο σύνολο του λόγου. Δεύτερον, θα βρισκόταν σε ευθεία σύνδεση με την ιδιαίτερη εστίαση του Μετοχίτη στο εγκωμιαστικό θέμα των *οικοδομημάτων* της Ρώμης, το οποίο θα αποκτούσε τη λειτουργία της γέφυρας-προπομπού για την ακόλουθη περιγραφή του αστικού χώρου της Κωνσταντινούπολης, και θα αναδείκνυε ακόμα περισσότερο την καλοδουλεμένη συνοχή του λόγου. Τρίτον, θα προσέφερε ένα ακόμα στοιχείο που θα συνηγορούσε υπέρ της δηλωμένης από τον ίδιο και αταλάντευτης, όπως αποδεικνύεται, προσήλωσης του Μετοχίτη στην παράδοση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων και ειδικά των πατρίων λόγων⁹⁶⁷.

Κλείνοντας την εξέταση του πρώτου ζητήματος, της βέλτιστης δηλαδή δομικής πρότασης για τον *Βυζάντιον*, η σύγκριση της Κωνσταντινούπολης με τις άλλες μεγαλόπολεις μπορεί συνολικά να παρομοιαστεί με μία

⁹⁶⁵ Βλ. παραπάνω στα υποκεφ. II.3.iv. «Θεωρητικά εγχειρίδια με οδηγίες για τη σύνταξη εγκωμίων πόλεων» και II.3.vi. «Ο *Αντιοχικός* του Λιβάνιου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης» τις σελ. 155-157 και 222-224 και τις σημ. 478 και 640 αντίστοιχα.

⁹⁶⁶ Για το είδος των *ἐκφράσεων* βλ. παραπάνω τις σελ. 78-79.

⁹⁶⁷ Βλ. παραπάνω τη σημ. 941.

κατιούσα κλίμακα. Βάσει αυτής η αξία των τεσσάρων πόλεων σταδιακά υποβιβάζεται και μάλιστα με αυξάνοντα ρυθμό. Σε αυτή την κατιούσα κλίμακα ο Μετοχίτης ξεκινά από τη λιγότερο σημαντική πόλη, που ως τέτοια ανέκαθεν θεωρείτο η βάρβαρος Βαβυλώνα, περνά στη συνέχεια στις χριστιανικές και σημαντικές αρχικά αλλά εξισλαμισμένες στη συνέχεια Αλεξάνδρεια και Αντιόχεια, για να καταλήξει στη διαχρονικά πιο σημαντική ανταγωνίστρια της Κωνσταντινούπολης, τη σταθερά χριστιανική Ρώμη, η οποία αξιολογείται ωστόσο με τον πλέον υποτιμητικό τρόπο ως μη έχουσα τίποτα το θετικό να επιδείξει πλην ίσως των οικοδομημάτων της. Αυτά όμως τα έχει η Ρώμη, σύμφωνα με τον *Βυζάντιον*, ήδη κληροδοτήσει στην πόλη του Μετοχίτη⁹⁶⁸.

Μολονότι θα ανέμενε κανείς να αντιμετωπιστεί η Ρώμη από τον Μετοχίτη με πολύ μεγαλύτερη επιείκεια λόγω του σταθερά χριστιανικού της χαρακτήρα, τελικά είναι αυτή που προβάλλεται ως η λιγότερο αξιόλογη και ως η μη έχουσα να επιδείξει το παραμικρό θετικό στοιχείο σε σύγκριση με όλες τις άλλες. Πρόκειται αναμφίβολα για μία ενδιαφέρουσα επιλογή εκ μέρους του Μετοχίτη, η οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να ερμηνευθεί και ως ένα από δευτερεύοντα κλειδιά για την ερμηνεία του *Βυζαντίου*. Και συγκεκριμένα θα μπορούσε να συσχετιστεί με την ανθενωτική - αντιδυτική ιδεολογία, που μετά το 1204 είχε αρχίσει να αναπτύσσεται όλο και πιο έντονα στη βυζαντινή πρωτεύουσα.

Όσον αφορά στο δεύτερο ζητούμενο του παρόντος υποκεφαλαίου, την εύρεση δηλαδή των κύριων ερμηνευτικών δεικτών του εκτενούς και σε αρκετά σημεία δύσκολα προσπελάσιμου εγκωμίου της Κωνσταντινούπολης μπορούν να παρατηρηθούν τα εξής. Δεδομένου ότι πρόκειται για έναν τόσο μεγάλο λόγο, θα αντλήσουμε κατ' αρχάς βοήθεια από την ήδη αναλυτικά παρουσιασμένη δομή του. Και στη συνέχεια θα προχωρήσουμε στον εντοπισμό εκείνων των θεμάτων που εμφανίζονται με τη μεγαλύτερη συχνότητα στο σύνολο του λόγου. Πρόκειται για τη μέθοδο που ακολουθήθηκε και στην ανάλυση των δύο μεγάλων αυτοτελών εγκωμίων

⁹⁶⁸ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, 49,53-56, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 474: πάντ' ἄλλα πράγμαθ' ὁμοῦ τίς, ὅπότε καὶ ἄττ' ἐκείνη τοιαῦτα καὶ παραπλήσια πρόσσεστιν, ἀναμφηρίστως προσήκει τῇ πόλει καθ' ἡμᾶς τῇδε καθάπερ εὐγενεῖς τινες πατρικοὶ κληροὶ φιλτάτοις;

πόλεων από την ύστερη αρχαιότητα και η οποία μας οδήγησε στα ασφαλέστερα δυνατά συμπεράσματα⁹⁶⁹.

Για τον *Βυζάντιον* λόγο η μόνη ερμηνευτική προσπάθεια που έχει γίνει μέχρι τώρα και είχε ως βάση της μία τέτοιου τύπου μεθοδολογία απαντά σε προηγούμενο άρθρο μας⁹⁷⁰. Στην ανάλυση του συγκεκριμένου άρθρου, η οποία βασίζεται ωστόσο σε ένα αρκετά διαφορετικό δομικό σχήμα, όπως είδαμε παραπάνω⁹⁷¹, η έμφαση δόθηκε εξ αρχής στα πιο έντονα προβεβλημένα στοιχεία, τα οποία εμφανίζονται ως δείκτες ισχύος της πόλης και τα οποία συσχετίζονται στη συνέχεια με τις ενδεχόμενες απώτερες επιδιώξεις του ίδιου του Μετοχίτη. Έτσι εντοπίστηκαν οι ακόλουθοι συσχετισμοί: 1) μία σύντομη αλλά αξιοπρόσεκτη αναφορά στο εμπόριο των σιτηρών στην Κωνσταντινούπολη ως προτροπή του Μετοχίτη για την ενασχόληση των συμπατριωτών του με τον επικερδή αυτό τομέα ειδικά μετά το 1307 και τη λήξη της καταλανικής κρίσης και του αποκλεισμού του σιτοβολώνα της Θράκης⁹⁷², 2) το εκτενές εγκώμιο του Μ. Κωνσταντίνου ως παράδειγμα ενός ισχυρού προτύπου της κατακερματισμένης εναπομείνουσας βυζαντινής αυτοκρατορίας⁹⁷³, 3) ο επίσης εκτενώς εγκωμιαζόμενος οικιστικός χαρακτήρας της πόλης σε συνάρτηση με τη διαρκή της ανανέωση⁹⁷⁴, 4) η εκτεταμένη λατρεία της Παρθένου Μαρίας σε σχέση με την ανάγκη της πόλης για προστασία⁹⁷⁵ και 5) το ανεπτυγμένο εμπόριο και το καθεστώς της *κοινοπολιτείας* ως μέσο

⁹⁶⁹ Βλ. παραπάνω την ερμηνεία των αντίστοιχων λόγων στα υποκεφ. II.3.v. «Ο Παναθηναϊκός του Αίλιου Αριστείδη ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης» και II.3.vi. «Ο *Αντιοχικός* του Λιβάνιου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης».

⁹⁷⁰ Βλ. Voudouri, Byzantios, 113-114: «*In order to identify the illusions and realities of power in the Byzantios logos, it is useful to first take a closer look at its structure and to subsequently examine the *credibility of the Byzantios' laudatory topics*, as displayed in this sophisticated and often obscure text of Metochites. In order to do so I will also take into consideration the research on the various features of early 14th century Constantinople. Furthermore, I will attempt to distinguish which praising topics appear more often than others and to what extent, and according to their frequency I will attempt to determine the deeper intentions of Metochites*» [οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου].

⁹⁷¹ Βλ. παραπάνω τις σελ. 388-389.

⁹⁷² Βλ. Voudouri, Byzantios, 115-119.

⁹⁷³ Βλ. Voudouri, Byzantios, 119-120.

⁹⁷⁴ Βλ. Voudouri, Byzantios, 120-122.

⁹⁷⁵ Βλ. Voudouri, Byzantios, 122-124.

προτροπής για περαιτέρω εμπλοκή των βυζαντινών στους εμπορικούς τομείς, όπου μέχρι τότε κυριαρχούσαν οι Ιταλοί⁹⁷⁶.

Τέλος, υποστηρίχθηκε βάσει του όγκου των σχετικών αναφορών ότι από όλα τα παραπάνω ξεχωρίζουν με εφάμιλλο τρόπο τα στοιχεία του εμπορίου και της ευσεβείας των κατοίκων κυρίως προς την Παναγία. Από αυτά δε τα δύο προκρίθηκε τελικά το στοιχείο της *εὐσεβείας* λόγω της κατά τι μεγαλύτερης έμφασης που του αποδόθηκε από τον Μετοχίτη στο ανακεφαλαιωτικό εγκώμιο και στη σύγκρισιν με τις άλλες πόλεις⁹⁷⁷.

Μολονότι στην παρούσα διατριβή είναι κοινή η μεθοδολογική προσέγγιση του *Βυζαντίου* με αυτή του παραπάνω άρθρου μου, εντούτοις προκύπτει μία συνολικά αρκετά διαφορετική ερμηνευτική προσέγγιση, λόγω της πολύ διαφορετικής δομής του λόγου, την οποία προτείνω και παρουσίασα αναλυτικά πιο πάνω⁹⁷⁸. Με τη βοήθεια δε του νέου αυτού δομικού σχήματος μπορεί κανείς εύκολα να παρατηρήσει ότι από την αρχή μέχρι και το τέλος του *Βυζαντίου* επανέρχονται δύο κυρίως θέματα, τα οποία κατέχουν μάλιστα και κεντρική θέση τόσο στα τρία εγκιβωτισμένα στον λόγο μικρότερα εγκώμια της Κωνσταντινούπολης όσο και στην τελευταία ενότητα της συγκρίσεώς της με τις άλλες μεγαλοπόλεις.

Δίχως να υποτιμάται η σημασία θεμάτων, τα οποία τονίζονται στο παραπάνω άρθρο μου, όπως είναι η εμπορία των σιτηρών, τα πλήθος από τα παλαιά και τα νέα οικήματα της πόλης και η εκτεταμένη λατρεία της

⁹⁷⁶ Βλ. Voudouri, Byzantios, 124-125.

⁹⁷⁷ Βλ. Voudouri, Byzantios, 126, όπου η ενότητα της *εὐσεβείας* τιτλοφορείται ως *Historical review II*: «The second, much longer section refers to Constantinople's undisputed constant and energetic involvement in the maintenance of the Christian faith [...] All of which constitute further aspects of the ideological power factor of piety, mentioned in the fourth section of the speech», για το τρίτο τμήμα της ανακεφαλαίωσης, ο.π., 127: «Finally, the third and somewhat longer part of the summary (304 words) contains an interesting passage on the past and present collective piety of the city. This is a power element, which proves to be crucial in view of the growing internal and external threats» και στα συμπεράσματα ο.π., 129: «Throughout the speech two power-indicating encomiastic features are dominant and more extensive than all others: the first concerns the economic prosperity of the city due to its central location and its trade, and the other is the piety of the city throughout its history and especially its devotion to the Mother of God. *Those two power factors are elaborated in approximately thirty folia each. But in the summary and in the crucial ten last folia, where Constantinople is compared to other famous cities, it is the economic aspect that is highlighted*» [η υπογράμμιση είναι δική μου].

⁹⁷⁸ Βλ. παραπάνω τις σελ. 396-400.

Παρθένου Μαρίας⁹⁷⁹, ωστόσο δεν μπορεί να μη ληφθεί υπόψιν ότι οι πτυχές αυτές της Κωνσταντινούπολης εξέχουν μεν σε ορισμένα σημεία, αλλά δεν διατρέχουν το σύνολο του εγκωμίου. Αντιθέτως βλέπουμε τον Μετοχίτη να περιστρέφεται επίμονα και με κάθε ευκαιρία, πρώτον, γύρω από το θέμα της οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας της πόλης επί των γειτονικών λαών χάρη στο θαλάσσιο κυρίως εμπόριο και το άμεσα εξαρτώμενο από αυτό πολιτικό καθεστώς της κοινοπολιτείας και, δεύτερον, γύρω από τη μεγάλη και συνεχόμενη διάρκεια ζωής και ακμής της πόλης χάρη στην προσήλωσή της στη χριστιανική πίστη και το ορθόδοξο δόγμα.

Προτού προβούμε όμως στην ανάλυση του πώς ακριβώς ο Μετοχίτης αναδεικνύει τους δύο κύριους αυτούς άξονες του λόγου του, θα πρέπει να πούμε ότι εντυπωσιάζει με την έκτασή της και η ενότητα του γένους, η οποία καλύπτει 30 σελίδες στο σύνολο των 182 σελίδων του κειμένου του *Βυζαντίου* στην έκδοση του Πολέμη, δηλαδή ένα ποσοστό 16,5% επί του συνόλου του λόγου. Ο συνδυασμός δε του αρκετά υψηλού αυτού ποσοστού με το ότι η εν λόγω ενότητα συμπίπτει εξ ολοκλήρου με το εγκώμιο του ιδρυτή της πόλης Μεγάλου Κωνσταντίνου και με το ότι ήδη από την ύστερη αρχαιότητα δεν προβλεπόταν στα εγκώμια των πόλεων, αυτοτελή και μη, να περιλαμβάνονται εγκιβωτισμένα τα εγκώμια των ιδρυτών τους μας προϋδεάζει για το ότι ενδεχομένως η καταστρατήγηση αυτή των κανόνων από τον Μετοχίτη και η έκταση του εγκωμίου του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου να συνιστά έναν ακόμη ερμηνευτικό δείκτη του συνόλου του *Βυζαντίου*.

Βάσει των παραπάνω μπορούμε να κάνουμε με μία σχετική ασφάλεια την ακόλουθη υπόθεση εργασίας: το εγκώμιο του πρώτου *οἰκηστοῦ* της Κωνσταντινούπολης ίσως και να χρησιμοποιήθηκε από τον Μετοχίτη στην τότε χρονική συγκυρία για έναν ειδικό πολιτικό σκοπό. Πιο συγκεκριμένα την εποχή που γράφτηκε ο *Βυζάντιος*, είχαν περάσει μόλις τέσσερις δεκαετίες μετά το 1261 και την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Στο διάστημα αυτό μπορεί να είχε γίνει αρκετά μεγάλη προσπάθεια για να ανασυσταθούν η χαμένη δύναμη και το κύρος της αυτοκρατορίας, αλλά στις αρχές του 14^{ου} αι. η πολιτική κατάσταση μέσα και έξω από αυτή παρέμενε ακόμα ιδιαίτερα

⁹⁷⁹ Για την πραγμάτευση των θεμάτων αυτών από τη Voudouri, Byzantios, 124-125.

ασταθής. Το αποτέλεσμα ήταν ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ να δέχεται ολοένα και περισσότερα πυρά των αντιπάλων του και την αντίδραση του λαού για τη γενικότερη έλλειψη δυναμισμού και την αναποτελεσματικότητα με την οποία ασκούσε τόσο την εξωτερική όσο και την εσωτερική πολιτική⁹⁸⁰.

Όσον αφορά στο εξωτερικό είχε μεν περιοριστεί η απειλή στα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας. Η ηρεμία όμως είχε κερδηθεί με κόστος τις ταπεινωτικές συνθήκες ειρήνης που είχαν υπογραφεί σε βάρος του Βυζαντίου. Από τη μια με τους ιδιαίτερα απειλητικούς μέχρι τότε Σέρβους του Στέφανου Ούρεση Β΄ Μιλούτιν και από την άλλη με τους ανασυγκροτημένους και με επεκτατική διάθεση προς τα νότια του Αίμου και προς τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας Βούλγαρους. Επίσης πάλι με ταπεινωτικούς όρους για το Βυζάντιο είχε υπογραφεί η 10ετής εκεχειρία με τη Βενετία μετά την υπέρ της τελευταίας λήξη του βενετο-γενουατικού πολέμου. Ο λόγος ήταν ότι ο Ανδρόνικος Β΄ στον πόλεμο αυτό είχε εσφαλμένα, όπως αποδείχθηκε, ταχθεί με το μέρος της Γένουας.

Παρά όμως τη νηνεμία, που επικρατούσε στα παραπάνω μέτωπα, στα ανατολικά σύνορα η κατάσταση ήταν ιδιαίτερα ανησυχητική. Ενώ στο πρώτο μισό του 13^{ου} αι. η αυτοκρατορία της Νίκαιας είχε καταφέρει να διατηρήσει - συνεχίζοντας τη συντηρητική πολιτική των Κομνηνών και των Αγγέλων - μία σχετική ισορροπία σε σχέση με το σελτζουκικό Σουλτανάτο του Ρουμ, στο δεύτερο μισό οι εξελίξεις υπήρξαν ραγδαίες. Μετά τη νίκη των Μογγόλων επί των Σελτζούκων το 1243 οι βυζαντινοί αυτοκράτορες συμμαχούσαν για μία εικοσαετία περίπου με τους Μογγόλους παραγνωρίζοντας τον κίνδυνο των Τουρκομάνων νομάδων που αντιστεκόμενοι στην πίεση των Μογγόλων είχαν αρχίσει να προωθούνται σε όλο και μεγαλύτερους αριθμούς όλο και πιο κοντά στα σύνορα με το βυζαντινό κράτος⁹⁸¹. Το αποτέλεσμα ήταν ότι από το 1290 μέχρι και το 1310 περίπου τους αρχικά ανοργάνωτους Τουρκομάνους νομάδες τους διαδέχθηκαν τα νεοσύστατα τουρκικά εμιράτα, από τα οποία - με κυριότερο το οθωμανικό - εκπορεύθηκε μία με δίκως προηγούμενο οργανωμένη και

⁹⁸⁰ Βλ. Laiou, *Constantinople, passim* και Α. Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328): Διοίκηση-Οικονομία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36], Θεσσαλονίκη 2004, *passim*.

⁹⁸¹ Βλ. Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, 111-216.

καταστροφική σταδιακή κατάκτηση της δυτικής Μικράς Ασίας, η οποία ολοκληρώθηκε το 1330 με εξαίρεση το ΒΔ άκρο και λίγες οχυρές πόλεις, όπως ήταν η Νίκαια, η Νικομήδεια, η Ηράκλεια Πόντου και η Φιλαδέλφεια, που παρέμειναν βυζαντινές⁹⁸².

Όσον αφορά δε στο εσωτερικό της η εδαφικά περιορισμένη στο βόρειο τμήμα του ελλαδικού χώρου αυτοκρατορία αντιμετώπιζε στις αρχές του 14^{ου} αι. μία συνολικά ιδιαίτερα δυσχερή οικονομική κατάσταση. Πρώτον, τα αυξημένα έξοδα του κράτους αλλά και η κακή δημοσιονομική πολιτική οδήγησαν το 1300 στη χρεοκοπία, οπότε και ο Ανδρόνικος Β΄ προχώρησε στην υποτίμηση του νομίσματος⁹⁸³ και στην επιβολή επαχθών φορολογικών μέτρων⁹⁸⁴. Αυτό προκάλεσε την περαιτέρω απομείωση του συνολικού πλούτου των υπηκόων αλλά και την αυξανόμενη κοινωνική δυσαρέσκεια για τον τρόπο διαχείρισης και αξιοποίησης των κρατικών εσόδων. Δεύτερον, λόγω του υπερπληθυσμού κυρίως στη Μακεδονία και λόγω της αδυναμίας των αγροτών - παροίκων να συντηρήσουν τα κτήματά τους, οι τελευταίοι στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν άρχισαν να μετακινούνται, με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί στις αρχές του 14^{ου} αι. αισθητή μείωση της παραγωγής τους και επομένως και της φοροδοτικής τους ικανότητας⁹⁸⁵. Τρίτον, εξαιτίας της σταδιακά αυξανόμενης κυριαρχίας των ιταλικών

⁹⁸² Βλ. αρχικά Vryonis, *Decline*, 250-258 και πιο πρόσφατα Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, 217-297.

⁹⁸³ Για τη χρεωκοπία και την υποτίμηση του νομίσματος το 1300 βλ. γενικά M.F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, 526-530, πιο αναλυτικά C. Morrisson, *Monnaie et finances dans l'empire byzantin (Xe-XIVe siècles)*, στο: V. Kravari - J. Lefort - C. Morrisson (εκδ.), *Hommes et richesses dans l'empire byzantine, Tome II, VIIIe-XVe siècle [Réalités Byzantines, 3]*, Paris 1991, 291-315, εδώ 308-315 [ανατ. στο: της ίδιας, *Monnaie et finances à Byzance. Analyses, techniques*, Aldershot 1994, IV] και πιο πρόσφατα της ίδιας, *Monnaie et finances dans le monde byzantin*, στο: A.E. Laiou (†) - C. Morrisson (εκδ.), *Le monde byzantin, 3. Byzance et ses voisins. 1203-1453 [La Nouvelle Clío]*, Paris 2011, 181-201, εδώ 181-188.

⁹⁸⁴ Για τους λόγους που οδήγησαν στη μείωση των κρατικών εσόδων την τελευταία δεκαετία του 13^{ου} αι. βλ. A.E. Laiou, *The Byzantine Empire in the Fourteenth Century*, στο: *The New Cambridge Medieval History, 6 (c. 1300 - c. 1415)*, Cambridge 2000, 795-824, εδώ 801 [ανατ. υπό τον τίτλο *The Palaiologoi and the World around them (1261-1400)*, στο: J. Shepard (εκδ.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500-1492*, Cambridge 2009, 803-833, εδώ 809] και πιο αναλυτικά K. Smyrlis, *Financial Crisis and the Limits of Taxation under Andronikos II Palaiologos (1282-1321)*, στο: D. Angelov - M. Saxby (εκδ.), *Power and Subversion in Byzantium. Papers from the Forty-third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, 27-29 March 2010*, Farnham - Burlington 2013, 71-82.

⁹⁸⁵ Βλ. Laiou, *Palaiologoi*, στο: Shepard, *Cambridge History*, 816-818.

πόλεων στο Αιγαίο πέλαγος και τη Μαύρη Θάλασσα⁹⁸⁶ με τη βοήθεια της ευνοϊκής προς αυτές πολιτικής εκ μέρους των βυζαντινών αυτοκρατόρων ήδη από την Κομνηνεία περίοδο⁹⁸⁷, στις αρχές του 14^{ου} αι. ήταν πλέον σχεδόν ανύπαρκτη η δραστηριότητα των βυζαντινών εμπόρων εκτός των ορίων της αυτοκρατορίας, ενώ μέσα σε αυτή οι τελευταίοι λειτουργούσαν πια περισσότερο ως βοηθοί των Ιταλών εμπόρων⁹⁸⁸.

Μέσα σε μία διαρκώς επαπειλούμενη αυτοκρατορία και με το κύρος του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' να πλήττεται συνεχώς μπορούμε κάλλιστα να

⁹⁸⁶ Βλ. γενικότερα M. Balard, *Latins in the Aegean and the Balkans (1300-1400)*, στο: Shepard, *Cambridge History*, 834-851, εδώ 834-838, του ίδιου, *Le grand commerce*, στο: Laiou - Morisson, *Le monde*, 117-127, εδώ 118-122, ειδικότερα F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Paris 1959, M. Nystazopoulou Pélékidis, *Venise et la Mer Noire du XIe au XVe siècle*, στο: A. Pertusi (εκδ.), *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, 1, Firenze 1973, 541-582, εδώ 550-570 και M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, 2 [Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 235 / Atti della Società Ligure di Storia Patria. Nuova Serie, 18/1], Rome - Genoa 1978, 717-868.

⁹⁸⁷ Για τη μέχρι τις αρχές του 14^{ου} αι. ευνοϊκή πολιτική προς τις ιταλικές πόλεις βλ. R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem Byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und Angeli (1081-1204)*, Amsterdam 1984, P. Francopan, *Byzantine Trade Privileges to Venice in the Eleventh Century: The Chrysobull of 1092*, *Journal of Medieval History* 30 (2004), 135-160, D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium. 1261-1453*, Cambridge 1993, 41-48, Laiou, *Constantinople*, 11, 16-17, 57-76 και 260-277 και N. Oikonomides, *The Role of the Byzantine State in the Economy*, στο: A. Laiou et alii (εκδ.), *The Economic History of Byzantium* 2 [DOS, 39], Washington D.C. 2002, 973-1058, εδώ 1050-1055.

⁹⁸⁸ Για την υποβίβαση του ρόλου των βυζαντινών εμπόρων όσον αφορά στο μακρινό εμπόριο που έφτανε μέχρι την κεντρική Ασία, την Περσία, την Κίνα και την Ινδία κατά την πρώιμη Παλαιολογεία περίοδο, όπως καθρεφτίζεται μέσα από σύγχρονα της εποχής γενονατικά αρχεία, βλ. με βάση τη χρονολογική σειρά τις ακόλουθες μελέτες: K.-P. Matschke, *Zum Charakter des byzantinischen Schwarzmeerhandels im 13. bis 15. Jahrhundert*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig* 19 (1970) 447-458, N. Oikonomides, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople. XIIIe-XVe siècles*, Montreal - Paris 1979, 83-92, A.E. Laiou, *The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System. Thirteenth-Fifteenth Centuries*, *DOP* 34-35 (1980-81) 177-222, *passim* [ανατ. στο: της ίδιας, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, London, 1992, VII], της ίδιας, *The Greek Merchant of the Palaeologan Period. A Collective Portrait*, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 57 (1982), 96-132, 100-101 [ανατ. στο: της ίδιας, *Gender*, VIII] και K.-P. Matschke, *Byzantinische Politiker und byzantinische Kaufleute im Ringen um die Beteiligung am Schwarzmeerhandel in der Mitte des 14. Jahrhunderts*, *Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstituts in Österreich* 6/2 (1984) 75-95, εδώ 76.

Για τον ρόλο των βυζαντινών εμπόρων ως βοηθών των Ιταλών εμπόρων βλ. A.E. Laiou, *The Byzantine Economy. An Overview*, στο: Laiou, *Economic History*, 1145-1164, εδώ 1159-1160, K. Smyrlis, *Byzantium*, στο: H. Kitsikopoulos (εκδ.), *Agrarian Change and Crisis in Europe, 1200-1500* [Routledge Research in Medieval Studies, 1], New York 2012, 128-166, εδώ 143.

φανταστούμε τον Μετοχίτη από την υψηλή διοικητική του θέση να επιδίωξε με τον *Βυζάντιόν* του εκτός από το εγκώμιο της πρωτεύουσας να ενιχύσει και το προφίλ της δυναστείας των Παλαιολόγων και ειδικά του τότε αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ και του γιου του και συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄. Όμως το 1308-1309, που δείξαμε ότι κατά πάσα πιθανότητα συντάχθηκε η πρώτη γραφή του *Βυζαντίου*⁹⁸⁹, οπότε και εκφωνήθηκε ενώπιον του λόγιου κοινού του αυτοκρατορικού θεάτρου⁹⁹⁰, ήταν ιδιαίτερος αρνητική συγκυρία και για τους δυο τους, πατέρα και γιο. Ο μεν πρώτος είχε θεωρηθεί υπεύθυνος για τον λιμό του 1306, ενώ η αποτυχία του δεύτερου να νικήσει τους Καταλανούς μισθοφόρους στη μάχη του 1305 είχε ενθαρρύνει την αχαλίνωτη συμπεριφορά και τις επιδρομές των τελευταίων. Έτσι ενδεχομένως ο Μετοχίτης να προτίμησε να περιοριστεί στη λακωνική εισαγωγική και ελάχιστη εγκωμιαστική μνεία στους δύο συναυτοκράτορες, που αναφέρθηκε παραπάνω⁹⁹¹, ώστε να κερδίσει ίσως το κείμενό του σε ρεαλισμό και σε πειθώ απέναντι σε ένα ακροατήριο αρκετά κριτικό πλέον προς τον Ανδρόνικο Β΄.

Από την άλλη η έμφαση που δίνεται στο εγκώμιο του ιδρυτή της πόλης μάς κάνει να υποψιαστούμε ότι ο Μετοχίτης στον συγκεκριμένο λόγο προέβαλε τόσο έντονα το παράδειγμα του Μ. Κωνσταντίνου ως αιώνιου προτύπου ηγεμόνα⁹⁹², προκειμένου να εμπνεύσει το δύσπιστο πλέον ακροατήριό του και να το πείσει για τα δυνάμει οφέλη από τη διατήρηση στην ισχνή πια εναπομείνασα αυτοκρατορία μίας σταθερής και στιβαρής ηγεσίας⁹⁹³. Ειδικά την εποχή εκείνη, που η αυτοκρατορία έπρεπε να βγει από μία πολύ έντονη και πολυεπίπεδη κρίση, το πρόσωπο του έμπειρου πλέον στα θέματα διακυβέρνησης Ανδρόνικου Β΄ πρέπει να φάνταζε στα μάτια του Μετοχίτη και άλλων συντηρητικών Βυζαντινών ως το καταλληλότερο να μείνει στην εξουσία. Όμως η προσδοκία που εκφράζεται εδώ από το υψηλόβαθμο στέλεχος της βυζαντινής διοίκησης για τη

⁹⁸⁹ Βλ. παραπάνω σελ. 352-358.

⁹⁹⁰ Βλ. Voudouri, Byzantios, 111-113.

⁹⁹¹ Για την εισαγωγική μνεία - αφιέρωση στους βασιλείς βλ. παραπάνω τη σελ. 391 και ειδικά τη σημ. 930.

⁹⁹² Βλ. τον συγκεντρωτικό τόμο P. Magdalino (εκδ.), *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th 13th Centuries*. Papers from the Twenty-Sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992, *passim*.

⁹⁹³ Βλ. Voudouri, Byzantios, 119-120.

διατήρηση του παρόντος *status quo* και για την πολιτική στήριξη ενός δοκιμασμένου ηγέτη, όπως ήταν ο Ανδρόνικος Β΄ αποδείχθηκε τελικά ότι ήταν μία φρούδα ελπίδα, καθώς το 1320, δηλαδή ούτε δεκαπέντε χρόνια αργότερα, υπό την καθοδήγηση του ορμητικού Ανδρόνικου Γ΄, ο οποίος στράφηκε κατά του παππού του Ανδρόνικου Β΄, η αυτοκρατορία δέχτηκε το πλήγμα ενός ακόμα εμφυλίου πολέμου.

Ωστόσο εκτός από την έμμεση παραίνεση για τη διατήρηση των νυν συναυτοκρατόρων στην εξουσία ο Μετοχίτης επιδίωξε μέσα από τον *Βυζάντιόν* του να διατυπώσει και μία επίσης κεκαλυμμένη προτροπή. Ήταν η προτροπή για τη γενικότερη ανασυγκρότηση του κράτους σε όλα τα επίπεδα. Δεδομένης όμως της δύσκολης πραγματικότητας που αντιμετώπιζαν η Κωνσταντινούπολη και γενικότερα η αυτοκρατορία την εποχή που γράφτηκε ο *Βυζάντιος* και την οποία αναφέραμε ήδη, ο Μετοχίτης έθεσε ως βάση της συλλογιστικής του τα δύο εξέχοντα θέματα του λόγου, δηλαδή την οικονομική ευμάρεια της πόλης λόγω της παραθαλάσσιας θέσης της και το στην ευμάρεια βασιζόμενο καθεστώς της *κοινοπολιτείας* καθώς και τη ανθεκτικότητα και μακροβιότητα της πόλης χάρη στην προσήλωσή της στη χριστιανική πίστη και το ορθόδοξο δόγμα⁹⁹⁴.

Έτσι μέσα από τις δύο πρώτες ενότητες της θέσεως και της φύσεως αφενός προβάλλεται η ιδανική της *μεσαιτάτη* και *καλλίστη* θέσις λόγω της άμεσης γειτνίασής της με τη θάλασσα, η οποία ευνοεί την ανάπτυξη της επικοινωνίας της με τους άλλους λαούς και του εμπορίου, αλλά αφετέρου προτείνεται και ένας τρόπος η πόλη εκμεταλλευόμενη περαιτέρω την ιδανική *θέσιν* και τη *φύσιν* της να βγει σταδιακά από την οικονομική δυσπραγία. Το στοιχείο δε της καθηλωτικής ως προς την *έναργειάν* της τοπογραφικής έκφρασης του θαλάσσιου τοπίου της Κωνσταντινούπολης και ειδικά του Βόσπορου προσδίδει με μη λεκτικό, αλλά πολυαισθητικό

⁹⁹⁴ Βλ. παραπάνω στη σελ. 422: «[...] βλέπουμε τον Μετοχίτη να περιστρέφεται επίμονα και με κάθε ευκαιρία, πρώτον, γύρω από το θέμα της οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας της πόλης στους γειτονικούς λαούς χάρη στο θαλάσσιο κυρίως εμπόριο και το άμεσα εξαρτώμενο από αυτό πολιτικό καθεστώς της *κοινοπολιτείας* και, δεύτερον, γύρω από τη μεγάλη και συνεχόμενη διάρκεια ζωής και ακμής της πόλης χάρη στην προσήλωσή της στη χριστιανική πίστη και το ορθόδοξο δόγμα.» [οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου] και την ανάλυση της δομής στις σελ. 402-419.

τρόπο την αναγκαία διάθεση δύναμης και αισιοδοξίας, που απαιτείται για την οικονομική αναμόρφωση της πόλης⁹⁹⁵.

Η έμμεση αυτή προσπάθεια του Μετοχίτη για την ανασυγκρότηση της πόλης και του κράτους συνεχίζεται και πάλι υπαινικτικά μέσα από την προβολή της αξίας μίας ισχυρής και ανεμπόδιστης κεντρικής εξουσίας, η οποία θα πρέπει κατά τη γνώμη του να προέρχεται από έναν ισχυρό και έμπειρο αυτοκράτορα στο πρότυπο του Κωνσταντίνου⁹⁹⁶.

Επειτα ακολουθεί ο αντικατοπτρισμός της δύναμει οικονομικής ευμάρειας της Κωνσταντινούπολης στην εικόνα μίας πόλης που είναι σε θέση να ανανεώνεται οικιστικά, πνευματικά και πολιτικά. Πρόκειται για την ενότητα των *ἐπιτηδεύσεων*, που αποτελεί το πιο εκτενές τμήμα του λόγου, και που λειτουργεί εν μέρει με γνώμονα τον ρεαλισμό και τα υπαρκτά στοιχεία της πόλης, ένα εκ των οποίων είναι ο ναός της Αγίας Σοφίας. Αυτός είναι ο μόνος από τους ναούς, ο οποίος εγκωμιάζεται με όλους τους δυνατούς τρόπους σε μία εκτενή ξεχωριστή υποενότητα, ενώ δεν περιγράφεται καθόλου, καθώς ο ρήτορας επικαλείται διαρκώς την αδυναμία του να προβεί σε ένα τόσο δύσκολο εγχείρημα⁹⁹⁷.

Από την άλλη ο Μετοχίτης στην ενότητα των *ἐπιτηδεύσεων* πλατιάζει και γενικολογεί αρκετά με θέματα όπως τα κτήρια, τα δημόσια και τα ιδιωτικά, τους ναούς και τα μοναστήρια, που γεμίζουν την πόλη, τις επιστήμες και τη φιλοσοφία που καλλιεργούνται σε υψηλό βαθμό, το πλήθος των υλικών αγαθών που καλύπτουν τις ανάγκες των κατοίκων και που περισσεύουν τόσο ώστε να μοιράζονται και στους άλλους λαούς, την τόσο ανοικτή και φιλόξενη διάθεση προς τους ξένους, που καθιστούν την Κωνσταντινούπολη πατρίδα όλων και κέντρο του μοναδικού καθεστώτος της *κοινοπολιτείας*. Με αυτές όμως τις ασαφείς και τις μη συγκεκριμένες αναφορές θεωρώ - ερχόμενη μάλιστα σε ευθεία αντίθεση με τα όσα σχετικά λέγονται στο προηγούμενο άρθρο μου, όπου όλες αυτές οι αναφορές

⁹⁹⁵ Βλ. παραπάνω τις σελ. 363-365 για την απόδοση του περιεχομένου της ενότητας, της φύσεως, *θαλασσίας* και *ἡπειρωτικής*, όπου κυριαρχεί το στοιχείο της πολυαισθητικότητας. Βλ. επίσης για την πολυαισθητικότητα στις εκφράσεις-περιγραφές των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων τις σελ. 237-238 και 241 κ.εξ. για τον *Ἀντιοχικόν* και τις σελ. 310-312 για τον *Εἰς Νίκαιαν* λόγο του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη.

⁹⁹⁶ Βλ. παραπάνω στην απόδοση του περιεχομένου τις σελ. 365-368.

⁹⁹⁷ Για το σύνολο των *ἐπιτηδευμάτων* των κατοίκων βλ. παραπάνω στην απόδοση του περιεχομένου τις σελ. 368-379, ενώ για τον ναό της Αγίας Σοφίας βλ. τις σελίδες 374-376.

αντιμετωπίζονται ως ρεαλιστικά στοιχεία της δύναμης της πόλης - ότι σε έναν βαθμό ο Μετοχίτης απομακρύνεται τελικά από την πραγματική κατάσταση της πόλης στις αρχές του 14^{ου} αι. και ότι με γνώμονα πλέον και το ιδεατό και όχι μόνο το πραγματικό αρχίζει να διατυπώνει τη μία προσδοκία μετά την άλλη για τα όσα θα έπρεπε να γίνουν ακόμη στην πόλη.

Παρόμοια ως έναν ακόμα έμμεσο τρόπο για την κινητοποίηση του κοινού του Μετοχίτη, με σκοπό τη συνολική ενδυνάμωση της πόλης-αυτοκρατορίας, θα μπορούσε να ερμηνεύσει κανείς και το περιεχόμενο της ενότητας για τις πράξεις των κατοίκων - ειδικά δε αυτές που έχουν ως άξονα την *ἀνδρείαν*. Σε μία χρονική συγκυρία κατά την οποία οι αποτυχίες στον στρατιωτικό τομέα και στον πολυμέτωπο αγώνα κατά των εχθρών της αυτοκρατορίας έρχονται με σωρευτικό τρόπο, ο Μετοχίτης κρίνει ως απαραίτητη την τόνωση και την προτροπή του υψηλού ακροατηρίου του στην κατεύθυνση της ακόμα μεγαλύτερης εγρήγορσης σε σχέση με τα θέματα της εξωτερικής πολιτικής.

Από την άλλη το ότι το δεύτερο μέρος των *πράξεων* των κατοίκων, δηλαδή οι πράξεις *κατὰ τὴν δικαιοσύνην - εὐσέβειαν*, καλύπτουν τόσο μεγαλύτερη έκταση από αυτές της *ἀνδρείας* και είναι από την αρχή μέχρι το τέλος σαφώς προσδιορισμένες και συνιστούν πραγματικά γεγονότα, όπως είναι για παράδειγμα οι οικουμενικές συνόδους, που διεξήχθησαν στην Κωνσταντινούπολη, ενισχύει την πεποίθησή μου για το ότι η συνολική *εὐσέβεια* της πόλης αποτελεί τον ένα από τους δύο άξονες για την ερμηνεία του λόγου. Επίσης ως μία έμπρακτη απόδειξη των κεκαλυμμένων προτροπών του Μετοχίτη σε σχέση με την ενότητα τη σχετική με την *εὐσέβειαν*, η οποία *εὐσέβεια* στο πρόσωπο της Παναγίας αντιπροσωπεύει μεταξύ άλλων και τον κύριο τρόπο προστασίας της πόλης από τους γύρω απειλητικούς εχθρούς⁹⁹⁸, θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει και τη μετά από μερικά χρόνια έναρξη από τον ίδιο της ανακαίνισης της μονής της Χώρας, που τόσο πολύ ταυτίστηκε με την ύπαρξή του⁹⁹⁹.

⁹⁹⁸ Για τον κεντρικό ρόλο που παίζει το στοιχείο της λατρείας της Παναγίας στον *Βυζάντιον* αλλά και για τη γενικότερη θέση της Παναγίας στην ύστερη βυζαντινή περίοδο βλ. Voudouri, Byzantios, 122-124.

⁹⁹⁹ Για την ενότητα των *πράξεων* βλ. παραπάνω στην απόδοση του περιεχομένου τις σελ. 379-383, από τις οποίες οι τρεις ανήκουν στην υποενότητα της *εὐσεβείας*. Για τη

Επιπλέον, η σε διάφορα σημεία αρκετά υπαινικτική ενθάρρυνση του κοινού του λόγου του Μετοχίτη για μία εκ νέου θεώρηση του ζητήματος της εμπορικής δραστηριότητας και ειδικά της ενασχόλησης των βυζαντινών εμπόρων με το ιδιαίτερα επικερδές εμπόριο του σιταριού¹⁰⁰⁰, επίσης συμβάλλει στον πραγματιστικό χαρακτήρα του *Βυζαντίου* λόγου και την πορεία της αυτοκρατορίας προς την πρόοδο.

Ωστόσο δεν θα συμφωνήσω εν προκειμένω με την άποψη που είχα διατυπώσει παλαιότερα στο σχετικό άρθρο μου, για το ότι το θέμα του εμπορίου βρίσκεται στον *Βυζάντιον* σε λίγο κατώτερη μοίρα από ό,τι το θέμα της *εὐσεβείας* της πόλης και δη προς την Παναγία¹⁰⁰¹. Ήδη έχει φανεί ότι η είτε άμεση είτε πιο έμμεση παρουσία του στοιχείου της ευμάρειας και της εμπορικής ανάπτυξης και της εξ αυτών ενισχυόμενης *κοινοπολιτείας* κυριαρχούν στο σύνολο του λόγου, του ανακεφαλαιωτικού εγκωμίου και της *συγκρίσεως* με τις άλλες πόλεις συμπεριλαμβανομένων, ενώ το στοιχείο της *εὐσεβείας* περιορίζεται σε συγκεκριμένες μόνο παραγράφους¹⁰⁰².

Συγκεκριμένα στην *εὐσέβειαν* αναλογούν συνολικά 40 από τις 182 σελίδες του *Βυζαντίου*, ενώ για τη συνολική ευμάρεια - λόγω των ευκαιριών που προσφέρθηκαν στην πόλη χάρι στη θέσιν της - και για τις υλικές εκφάνσεις της, αν αφαιρέσουμε την ενότητα του *γένους*, που σε ένα μόνο μέρος του πρώτου εγκιβωτισμένου εγκωμίου της Κωνσταντινούπολης

συναισθηματική ταύτιση Μετοχίτη και Μονής Χώρας βλ. παραπάνω σελ. 318-319 και σημ. 857 και 859.

¹⁰⁰⁰ Για τη σημασία των λίγων μεν αξιοπρόσεκτων δε αναφορών στο θαλάσσιο εμπόριο των σιτηρών και τη δύναμει αξιοποίησή του από τους βυζαντινούς εμπόρους στο πρότυπο των Ιταλών συναδέλφων τους ειδικά μετά τη σιτοδεία που ακολούθησε το εμπάργκο του σιτοβωλόνα της πρωτεύουσας στην ανατολική Θράκη βλ. Voudouri, Byzantios, 115-119 και 124-125. Επίσης για ένα ακόμα σχετικό χωρίο βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, 24,45-48, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 300: ἀλλ' ἅπαντα πάντοθεν ἥκει καὶ πληροὶ ταύτην δὴ τὴν κοινὴν ἐστίαν, ὥσπερ ἂν οἱ ἐκ τῆς χώρας καὶ τῶν ἀγρῶν ἀμητοὶ τοῖς ἐκάστοις προσίοις καὶ ἡγεμονικοῖς πολίσμασι.

¹⁰⁰¹ Για τις αναφορές της *εὐσεβείας* ως στοιχείου πιο εξέχοντος από το στοιχείο της οικονομικής ευμάρειας και του εμπορίου βλ. παραπάνω σημ. 995.

¹⁰⁰² Βλ. παραπάνω στην απόδοση νοήματος τις σελ. 384-390 για το ανακεφαλαιωτικό εγκώμιο και την *σύγκρισιν*. Για τις συνολικές αναφορές στην *εὐσέβειαν* βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, 16,30-18,47, 30,1-31,69, 32,1-32,153, 38,1-38,121, 39,1-39,104, 40,1-40,120 και 41,1-42,9, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 250-262, 328-342, 342-356, 390-402, 402-410, 410-420, 420-424.

αφορά στο θέμα αυτό¹⁰⁰³, τότε όλο το υπόλοιπο τμήμα του *Βυζαντίου* διατρέχεται από το στοιχείο αυτό. Αυτό σημαίνει ότι από τις 182 σελίδες, αν αφαιρέσουμε τις 9 σελίδες του προλόγου, τις 21 σελίδες του γένους (δίχως τις 11 σελίδες που αφορούν στην οικονομική ευμάρεια) και τις 40 που αναλογούν στην ευσέβεια, τότε όλες οι υπόλοιπες 112 σελίδες του λόγου σχετίζονται είτε πιο άμεσα είτε πιο έμμεσα με την ανάπτυξη και την κυριαρχία της πόλης ως προς τον πλούτο και την οικονομική ευημερία. Αυτό συνιστά ένα ποσοστό υπερδιπλάσιο του τμήματος που αναλογεί στο θέμα της *εὐσεβείας*.

Από την άλλη, σε ένα τόσο μεγάλο κείμενο της επιδεικτικής ρητορικής, όπως είναι ο *Βυζάντιος*, εξυπακούεται ότι υπεισέρχονται και άλλα θέματα, τα οποία μπορεί να μην εμφανίζονται με τη συχνότητα αυτών που αναφέρθηκαν ήδη, αλλά διατηρούν και αυτά τη σημασία τους και τη λειτουργικότητά τους μέσα στο σύνολο του έργου. Κατ' αρχάς, όπως έχει επισημάνει αναλυτικά ο Πολέμης στην εισαγωγή της έκδοσής του, ο *Βυζάντιος* διατρέχεται από μία εμφανή στωική κοσμολογική αντίληψη υπό την επίδραση κυρίως του στοχαστή της ύστερης αρχαιότητας, Φίλωνα του Ιουδαίου¹⁰⁰⁴.

Σύμφωνα και με τις πιο πρόσφατες μελέτες τις σχετικές με τις αντιλήψεις των αρχαίων στωικών η ιδανική πόλις ταυτίζεται με τον κόσμον. Και στη συγκεκριμένη πόλιν-κόσμον που αντιπροσωπεύει το κοινό σπίτι για όλους τους ανθρώπους, δύο είναι τα βασικά στοιχεία: ο κοινός νόμος και ο κοσμοπολιτισμός. Απαραίτητη προϋπόθεση για να είναι κάποιος πολίτης αυτής της κοσμικής πόλης είναι το να ζει σύμφωνα με τη φυσική δύναμη που διαπερνά τον κόσμον και που ονομάζεται κοινός νόμος. Ο κοινός νόμος είναι πάντα σύμφωνος με τη θέληση του Δία, του θεού που έχει σωματική υπόσταση και ο οποίος ταυτίζεται με τον τέλειον λόγον. Τον κοινόν νόμον είναι σε θέση να εφαρμόζουν μόνο οι θεοί και οι σοφοί της κοσμικής πόλεως. Αυτοί έχοντας ενίοτε και τη μορφή πνευμάτων και κινούμενοι στον ουρανό όπως οι πλανήτες, επιβάλλουν οι ίδιοι τις αναγκαίες εντολές στους εαυτούς τους προσδίδοντας έτσι στις επιταγές αυτές τον χαρακτήρα του κοινού νόμου. Επομένως στη στωική κοσμικήν πόλιν ενάρετοι δεν είναι όσοι

¹⁰⁰³ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, 12,36-14,26, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 222-234, δηλαδή 11 σελίδες.

¹⁰⁰⁴ Βλ. Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 40-65.

ακολουθούν πιστά κάποιους νόμους που τους επιβάλλονται έξωθεν, αλλά όσοι καταφέρνουν να γίνονται οι ίδιοι τόσο αναπόσπαστα τμήματα του τέλειου λόγου, ώστε οι επιλογές των πράξεών τους να συμπίπτουν τελικά με τις παραμέτρους του κοινού νόμου, οι οποίες όμως εκδίδονται από τους ίδιους.

Όσον αφορά στην έννοια του στωικού κοσμοπολιτισμού, αυτή θα πρέπει να τον κατανοήσουμε ως μία φυσική-θεολογική και όχι ως μία πολιτική θεωρία. Σύμφωνα με αυτή ο κόσμος είναι μία μεγάλη ζωντανή ύπαρξη με τους κατοίκους του να αποτελούν τα κομμάτια της. Στην ιδανική δε λειτουργία του κόσμου θα πρέπει όλοι οι άνθρωποι να συνδέονται μεταξύ τους βάσει της αρχής της οικειώσεως, της απόλυτα δηλαδή λογικής και απαλλαγμένης από τα συνήθη πάθη θετικής διάθεσης όλων προς όλους με την έννοια της εὐπαθείας των σοφῶν¹⁰⁰⁵.

Δεν είναι το σημείο κατάλληλο για να προχωρήσουμε σε μία αναλυτικότερη επισκόπηση του αρκετά πολύπλοκου και μέσα στους αιώνες διαρκώς αναπροσαρμοζόμενου στωικού μοντέλου της πόλης. Κι ούτε θα αναζητήσουμε το σύνολο των σημείων εκείνων του *Βυζαντίου* που παραπέμπουν στις στωικές θεωρίες, μολονότι μία τέτοιου είδους μελέτη θα είχε μεγάλο ενδιαφέρον και θα αποκάλυπτε - σύμφωνα με μία πρώτη μου εκτίμηση - ότι ο Μετοχίτης ήταν τελικά πολύ πιο ρηξικέλευθος στις φιλοσοφικές του απόψεις και πολύ πιο κοντά στις βασικές αρχές της στωικής φιλοσοφίας από όσο μέχρι τώρα πιστεύαμε. Στο εξής θα προσπαθήσουμε να εμπλουτίσουμε περαιτέρω τα επτά κοσμολογικού χαρακτήρα χωρία του *Βυζαντίου* λόγου, τα ήδη εντοπισμένα από τον Πολέμη.

Ειδικότερα από τις 49 φορές που αναφέρεται ο όρος κόσμος στο εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης μόλις οι 15 αφορούν στον κόσμο με την έννοια την κοσμολογική, ενώ όλες οι υπόλοιπες αναφέρονται στον κόσμο με την έννοια του στολιδιού / στολισμού / καλλωπισμού. Από την άλλη από αυτές τις 15 μόνο οι 7 σχετίζονται άμεσα με την ταύτιση πόλεως και κόσμου, δηλαδή με τη βασική στωική αντίληψη, ενώ οι υπόλοιπες 8 έχουν πιο έμμεση σχέση με το συγκεκριμένο κοσμολογικό μοντέλο, που μας

¹⁰⁰⁵ Βλ. σε γενικές γραμμές K.M. Vogt, *Law, Reason, and the Cosmic City: Political Philosophy in the Early Stoa*, New York 2008, 3-19.

ενδιαφέρει, και έχουν να κάνουν με επιμέρους τμήματα του φυσικού κόσμου, όπως τη στεριά, τη θάλασσα κ.ά. Εν προκειμένω θα σταθώ στα 7 πρώτα χωρία, στα οποία θα προσθέσω 2 ακόμα, τα οποία έχουν εντοπιστεί από τον Πολέμη και στα οποία δεν απαντά μεν ο όρος *κόσμος*, αλλά έχουν έντονα φυσικαλιστικό χαρακτήρα¹⁰⁰⁶.

1006

1. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, 3, 34-40, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 128-130: *τῶν κατ' ἄμφω ταῦτα χρωμένων καὶ πόλεων καὶ χωρῶν καὶ κεκραμένων ὡς εἰπεῖν εὖ ἐξ ἀμφοῖν καὶ τῆς ὅλης οὕτω τοῦ παντός κοινωνίας καὶ συναφείας εἰς τελείαν ὄντως τὴν εὐδαιμονίαν, ὡς μὴ μόνον εἶναι μέρους τοῦ κόσμου τμήμα καὶ ὅτιοῦν, ἀλλ' ὅλου μέρους τοῦ κόσμου* τῷ παντὶ *σύμπνουν* καὶ *συμπεφυκός* ὡς ἔπος εἰπεῖν καθάπερ ἐφ' ἑνός ἀμέλει τοῦ σώματος.
 2. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, 7, 63-67, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 170: καὶ νέμειν οὕτω δητ' αὐτὴν ἔχουσιν ἅπασαν ἰσότητα καὶ γαλήνην καὶ σταθμὸν αὐτοῖς γίνεσθαι δικαιοπραγίας εἰς *τὴν κοινὴν τοῦ παντός κόσμου κατάστασιν καὶ θεωρίαν* καὶ τὸν τῆς ὅλης φύσεως τῶν ὄντων διάκοσμον.
 3. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, 8, 4-16, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 182-184: *καὶ οὐδὲν ὅ,τι οὐ τῶν πλέον τοῦ προχείρου ξυνιδεῖν καὶ ὅλως τῶν ὄντων ἐν κόσμῳ, ὃ μὴ κατ' αὐτὴν τε καὶ περὶ αὐτὴν, καὶ ὡς εἰπεῖν ἐξ ἄρα πάντων εἰδῶν αὕτη κάλλιστον ἐν ὅτιοῦν χρῆμα κέκραται, ἡπίων τε καὶ μὴ βριαρῶν τε καὶ τῶν ἐναντίων, καὶ πάντων μάλιστα τῶν ἐναντίων, εὖ μάλα ξυνιόντων αὐτῇ πρὸς ἑνός τοῦ τελεωτάτου κατασκευῆν, ἀτεχνῶς μίμημα τοῦ παντός κόσμου. Καὶ φθάνω πρότερον λέγων, ὡς ἄρα αὐτὸς ἐκ πάντων ὁμοῦ καὶ τῶν ἐναντίων ὁμοῦ *παμπλήρες ἔργον ἴσταται καὶ δημιουργημὰ τέλειον* καὶ αὕτη παραπλησίως ἐκ θαλάττης οὕτω καὶ τῶν ἐνταῦθα τεραστίων τε καὶ χαρίτων, ἐκ γῆς αὐθις καὶ τῶν τῆς γῆς ἐφαμίλλων ἀπάντων ἀλλήλοις τε καὶ τοῖς ἐκ θαλάττης.*
 4. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, 10, 24-28, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 200-202: Καὶ ἅμα μὲν τί ἂν τις περὶ αὐτοῦ διὰ τὴν καθ' ἡμᾶς ταύτην βασιλικὴν ὄντως ἐπ' ἐκείνου κληθεῖσαν πόλιν καὶ τὴν τοσαύτην ἐκείνου *καθάπερ ἐν μεγάλῳ τινὶ θεάτρῳ τῷ παντὶ κόσμῳ* θαυμαστὴν ταύτην φορὰν καὶ μεγαλοπρεπείας καὶ *μεγαλουργίας ἐπίδειξιν*;
 5. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, 25, 51-55, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 306: προνοίας ὡς εἰκεν ὅλον ἔργον καὶ μόνον ἄνωθεν ἐκ Θεοῦ πρὸς ἐπίδειξιν κράτους παντοουργοῦ καὶ πανσόφου τῶν βελτίστων καὶ *μονοειδὲς ἐν ἐπὶ γῆς τόδε δημιουργημὰ*, ὡς ὁ ξύμπας οὕτοσι *κόσμος* αὐτὸς *μόνος* καὶ *Θεοῦ μόνου* καὶ *οὐρανός αὐτός* *μόνος* καὶ *Θεοῦ μόνου*,
 6. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, 28, 62-69, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 322-324: ἀλλ' ἄφθονα πᾶσιν ἐντεῦθεν ῥέει τῆς χρείας καὶ ἡ πόλις πλήρης ἀεὶ, *καθάπερ ἡ θάλασσα τοῖς ἀεὶ χορηγοῦσιν αὐτῇ ποταμοῖς καὶ παντοῖαις ἐπιρροαῖς καὶ ἐπαντλήσεσιν*, οὐτ' οὐδὲν αὖξει τῶν προσηκόντων ὀρισμάτων ἐπιτυχοῦσα οὐτ' οὐδὲν ἐλλείπει πάντοθεν πάντων ἐξαντλουμένων καὶ καταβιαζομένη τοὺς ἀπαραιτήτους τῆς φύσεως δασμούς ἄνωθεν καὶ τὸν ἀεὶ χρόνον ἄφθονος ἀποδίδουσα.
- Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*, 29, 1-59, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 324-328: Ἐνεθυμήθην δὲ ἔγωγ' ἐνταῦθα νῦν εἶναι, ὃ πρότερον εἴρηται, περὶ τῆς *τοῦ παντός φύσεως ὑπόδειγμα*. Καὶ γὰρ δὴ *καθάπερ ἐπὶ τῆς κυκλικῆς τοῦδε τοῦ παντός*

περιφορᾶς ἔχει καὶ κινήσεως, ὥς ἅπανστον ἡ φύσις κάματον αὐτουργίας ἔχει, πᾶσαν μὲν ἐκ τῶν κάτωθεν ἀνέλκειν ὑγρότητα, καὶ πλεῖστα τὸν αἰὲ χρόνον περὶ τοῦτο πονοῦσα καὶ τυραννομένη, μᾶλλον δὲ τυραννοῦσα καὶ βιαζομένη καὶ φέρουσα, πάλιν αὖθις ἀποδίδωσι τοῖς κάτω τὴν αὐτὴν καὶ οὐκ ἀλλοτρίαν φορὰν καὶ ἀντιδίδωσι τὰ ρεύματα καὶ ποταμούς ἄνωθεν ἐκ τῶν πηγῶν τούτων πέμπει, καὶ ἃ πράττεται μετ' ἰσχύος ἀπολαμβάνουσα, πραττομένη λοιπὸν ἐκοῦσα καὶ ἄκουσα νόμοις ἀλύτοις ἀποδίδωσι καὶ κυκλοῖ τὸν ἅπαντα αἰῶνα καὶ περίεσι καὶ χορεύει τὴν ἄληκτον ταύτην καὶ ἄλυτον καὶ ἀπαίτησιν, ἀλλὰ καὶ ἀποποίησιν καὶ ἀπόρροιαν καὶ ἀπόδοσιν καὶ τὰς περιστροφὰς ταύτας ἢ καὶ ἀντιστροφὰς τῶν ἐράνων, τυραννοῦσα τὸ μέρος, ὥς ἔφην, καὶ τυραννομένη καὶ νομίζουσα φόρους λαμβάνειν τῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ δίδοναι καὶ χάριτας ἐτοιμότατα καὶ γεννικῶς ὑποδεχομένη καὶ μεγαλοψύχως ἀντιδιδούσα, καὶ ἀντιπέμπουσα, καθάπερ ταῦτό τοῦτο καὶ κάτω γιγνόμενον ἔξεστι ὁρᾶν, ἔλκει μὲν εἰς βάθος ἢ γῆ τὰς πάντοθεν ἔγγιστ' ἱκμάδας καὶ τῆς ὑγρᾶς οὐσίας τὰς ἀφορμὰς, ὅπῃ ἂν ἄρα δόξη τῶν αὐτῆς ἐπικαίρων εἰς ὑποδοχὴν τόπων καὶ ἀπορρήτων ταμείων κάτω, λαβοῦσα δὲ καὶ ὑποδεξαμένη καὶ ταμειουχῆσασα τοὺς θησαυροὺς τῶν ρευμάτων ἐν τοῖς ἐπιλέκτοις τῶν ἀγγείων τε καὶ τῶν χώρων, ἢ δ' ἄτεχνῶς αὐτίκα παραχρήμα δείκνυσιν, ὥς ὁ λόγος, αὐτῇ ρέοντα τὰ πράγματα καὶ τὸν πολὺν πόνον τοῦτον καὶ πλοῦτον, καὶ κατασχεῖν οὐκ ἔστιν, οὐδὲ περιγενέσθαι τῆς φρουρᾶς, ἀλλὰ διαρρήγνυνται πολλαχῇ, καὶ τὰς πηγὰς ἀνασχισαμένη, τοὺς τῶν ποταμῶν ἐκθέοντας ἀκαμάτους δρόμους ἀπωθεῖται τῶν αὐτῆς καὶ ἀπαντλεῖται, κατὰ τὸ μυθῶδες εἰπεῖν τῶν τετρυπημένων πίθων ὑπόδειγμα - ταῦτα δὴ ταῦτα κατὰ τοὺς τῆς φύσεως ἀσαλεύτους ὅρους καὶ πόνους καὶ δρόμους καὶ τὴν λυσιτελῆ τοῦ κόσμου παντὸς αὐτουργίαν καὶ διοίκησιν καὶ λειτουργίαν ἅπανστον αἰὲ καὶ ἀκμάζουσιν αἰεὶ, καὶ ἡ πόλις, ἔοικε, μιμησαμένη, τὴν τοῦ παντὸς οὐσίαν δείκνυσιν ἐφ' ἑαυτῆς ἀρχετύπου τε καλλίστου καὶ μεγίστου κάλλιστον αὐτὴ καὶ μέγιστον ἐκτύπωμα καὶ κάτοπτρον τῆς ἀριστουργίας τῶν ὄντων καὶ τῆς τοῦ πρώτου καὶ μόνου δεσπότη καὶ δημιουργοῦ ποικιλίας καὶ σοφίας περὶ τὴν τῶν ὄντων γένεσιν καὶ ἀγωγὴν αἰεὶ καὶ μονήν, ὥς ἄρα οἱ ἔδοξεν ἄρισθ' ἡρμόσθαι καὶ κάλλιστ' ἔχειν καὶ ἀσφαλέστατα καὶ πράττειν εὖ, λαμβάνουσα μὲν αὐτὴ πάντα πάντων, ρέουσα δ' αὐτὴ πᾶσι πάνθ', ὧν ἂν χρή καὶ βούλοιντ' ἂν, ἀδαπάνητος καὶ αἰὲ φέρουσα πάνθ' ὅμως, πάντ' αἰεὶ διδοῦσα καὶ αἰεὶ διδοῦσά τε καὶ κενοῦσα, ἀτὰρ πάντων ὅμως αἰεὶ πλήρης οὖσα τῶν καλλίστων τε καὶ ὑπερφύων καὶ θαυμάζειν ἀξίων καὶ οὐκ ἐπίπαν ἀπορεῖ, οὐδ' ἐκλείπει διόλου χορηγοῦσα καὶ μὴν οὐθ' ὅλως ἐπιλείπει οὐτ' ἑλαττον ἔχει τῶν αὐτῆς ἢ πρότερον, οὐ τῶν παλαιῶν, οὐ τῶν νέων, ἀλλὰ τοῖς τε προτέροις ἀκμάζει συνεχῶς αἰεὶ καὶ τὰ νέα προστίθεται αἰεὶ. Καὶ κόσμοι μὲν κόσμους ἔστιν ὅτε καὶ οὐς ἐκδέχονται καὶ φθειρομένοις ἐπεγείρονται νέοι, τῇ δὲ τὸ κλέος τε καὶ τὸ κάλλος ἄσειστον καὶ ἀνθεὶ διαπαντὸς ἀφθαρτον, οἷον ἀλώβητον, καὶ μένει μὲν τοῖς παλαιοῖς ἄσυλος, κρατύνεται δὲ τοῖς αἰεὶ νεοδημίοις ἡκουσι, καὶ τούτων τοῖς ἱεροῖς μάλιστα καὶ Θεῷ καὶ τοῖς θεοῖς προσήκουσιν εὖ ἡδράσθαι μοι δοκεῖ μᾶλλον.

7. Θεόδωρος Μετοχίτης, Βυζάντιος, 35, 4-8, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 370: Ἡ δὲ καὶ κοινὸν ἔστιν ἀμέλει πάντων ἀγαθὸν καὶ σύνδεσμος βίου καὶ πολιτείας κοινῆς ἀνθρώπων ἀνάγκη καὶ ἀνθρωπίνης εὐνομίας ὑπόθεσις καὶ ἀφορμὴ καὶ συνεχείας ἑνὸς κόσμου, μᾶλλον δὲ τοῦ παντὸς κόσμου μονῆς ἀφορμῇ.
8. Θεόδωρος Μετοχίτης, Βυζάντιος, 14, 12-27, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 234: μᾶλλον δ' ὥσπερ ἐπὶ τῶν σωμάτων καὶ πάντων ἔχει τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν ἐκ μικροῦ τινος τὴν ἀρχὴν τοῦ μέτρου καὶ τοῦ μήκους εἰς αὐτὸ τελευτᾶν τὸ σφίσις ἐκάστοις δίκαιον, οὕτω δὴ καὶ ἡ πόλις ἔοικεν αὕτη προελθεῖν κατὰ τὴν τάξιν

Από το σύνολο επομένως των παραπάνω 9 χωρίων του Βυζαντίου, στα οποία εντοπίζονται άλλοτε πιο έντονες και άλλοτε λιγότερο έντονες κοσμολογικές αναφορές, προκύπτει η αδιαμφισβήτητη πρόθεση του Μετοχίτη να προβάλλει το στωικό κοσμολογικό μοντέλο της πόλης, το οποίο στις αρχές του 14^{ου} αι. και υπό την επίδραση του έργου του Φίλωνα του Ιουδαίου και γενικότερα του Χριστιανισμού δεν περιλάμβανε πλέον στοιχεία όπως αυτά του Διός, των θεῶν και των σοφῶν, αλλά διατηρούσε τις έννοιες του κοσμικού λόγου και του ενός μοναδικού Θεού¹⁰⁰⁷.

Ειδικότερα όμως όσον αφορά στη σύνδεση που αντιμετωπίζεται ως κεντρική από τον Πολέμη ανάμεσα στον κοσμολογικό στωικό χαρακτήρα της πόλης και στο επίσης αρχαίο πρότυπο της ιδέας του ανθρώπου ως μικροῦ κόσμου, με σκοπό να προβληθεί στη συνέχεια και η ιδέα της πόλης ως μικροῦ κόσμου σε σχέση με το σύνολο του κόσμου¹⁰⁰⁸, θα πρέπει να επισημανθούν τα εξής: πρώτον, δεν υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο σημείο στο κείμενο του Μετοχίτη, που να ενισχύει τη σύνδεση αυτή και την αναλογία άνθρωπος-κόσμος και μικρόκοσμος-μακρόκοσμος. Πρόκειται για ένα κοσμολογικό-θεολογικό σχήμα γνωστό από την αρχαιότητα - πιο

καὶ τὴν προχώρησιν τῆς φύσεως ἐκ μικροῦ τινος τὴν ἀρχὴν εἰς τὸ μέγιστον καὶ τοῦ προσήκοντος τῇ ἀρχῇ πρὸς τὸ προσήκον τῷ τέλει καὶ τὸ γιγνόμενον τῆς φύσεως καὶ τῆς τύχης ὡς εἰπεῖν καὶ ὥσπερ τὰλλα ὅσον ἐκάστων καθ' αὐτὸ τῶν ὄντων, οὕτω καὶ αὕτη λοιπὸν τὴν δικαίωσιν τῆς οὐσίας ἀπολαμβάνει μετ' αὐτῶν τῶν νομίμων χρόνων καὶ οὐ μένει κάτω, τοῖς ὑψηλοῖς καὶ μεγίστοις καὶ ὑπεράνω πάντων προσήκουσα, καθ' ὁδὸν ἰοῦσα καὶ μετασκευαζομένη πρὸς τὸ βέλτιον καί, καθάπερ ἐφ' ἑορτῆς τινος, τῷ παντὶ βίῳ χρωμένη καὶ φαιδρυνομένη καὶ πανηγυρίζουσα τῶν προσόντων καὶ τῇ φορᾷ διδοῦσα τῆς τύχης καὶ τοῦ κάλλους ἐπιδεικνυμένη καθ' ὅσον οἶόν τ' ἦν, μέχρις οὗ τυχοῦσα τοῦ τέλους, ἔπειτα καλλίστη τε καὶ μεγίστη, καταπαύει λοιπὸν πρὸς ἄκραν, φησὶν ἢ παροιμία, κορυφήν, ἅτ' οὐκέτ' ὄν περαιτέρω.

9. Θεόδωρος Μετοχίτης, Βυζάντιος, 19, 16-20, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 262-264: *ἐκ δὴ τούτων ἄρα τῶν ἐθνῶν ἡ πρώτη σύμπηξις αὕτη γεννικὴ καὶ μεγαλοφνῆς δημιουργεῖται καὶ συντίθεται, καθάπερ οἱ φυσικοὶ φασίν, ὡς ἂν ἐξ εἶδους τινὸς καὶ ὕλης τὰ γιγνόμενα πάντα, τῆς μὲν Ῥωμαϊκῆς αὐτῆς τύχης τὴν εἰδοποιὸν ὑποβαλλούσης ἀρχήν, ὥσπερ ἐν τῇ πάντων γενέσει τῶν ἀρρένων ἔχει τὰ σπέρματα, τῆς δ' Ἑλλάδος αὐτόθεν χώρας μετὰ τὴν πρώτην ὑποδοχὴν πάντα παρεχομένης τῆς κατὰ φύσιν ὕλης τὰ ρεύματα κάλλιστα τε καὶ ἀφθονα, μᾶλλον δ', ὡς εἰπεῖν, ἀφθορά τε καὶ καθαρά πρὸς τὴν εὐγενῆ ταύτην τοῦ παντὸς κρᾶσιν καὶ οἷα τῆς πρώτης εἶναι τῶν ὄντων συνθέσεως εὖ δὴ μάλιστα πεφυκότες πρὸς ἄλληλά τε καὶ τὴν τοῦ παντὸς ἀπόδοσιν ἐντελῆ καὶ κατασκευὴν ἔμμουσον πάνυ τοι καὶ ἡρμοσμένην.*

[οἱ υπογραμμίσεις εἶναι δικές μου]

¹⁰⁰⁷ Βλ. τη χρήση των επιθέτων «μόνος/μόνος» στα αποσπάσματα 5 και 7 της σημ. 1007.

¹⁰⁰⁸ Βλ. Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 44-46, 50.

έμμεσα αρχικά από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη και πριν από αυτούς από τον Δημόκριτο και άλλους προγενέστερους φιλοσόφους και πιο άμεσα στη συνέχεια από φιλοσόφους-θεολόγους της ύστερης αρχαιότητας, όπως τον Φίλωνα τον Ιουδαίο¹⁰⁰⁹, τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα, τον Ωριγένη, τον Γρηγόριο Νύσσης, τον Μάξιμο τον Ομολογητή, τον Ιωάννη τον Δαμασκηνό αλλά και αρκετούς στοχαστές του δυτικού μεσαίωνα και της Αναγέννησης¹⁰¹⁰.

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή κατ' αναλογία με τον μεγάλο κόσμο και τον Δημιουργό - Θεό - Λόγο, που τον δημιούργησε, βρίσκεται ο μικρός κόσμος-άνθρωπος και η ψυχή του. Όμως ο Μετοχίτης εν προκειμένω σε αντίθεση με όλα τα παραπάνω δεν προβάλλει ούτε το μοντέλο του ανθρώπου-μικρόκοσμου ούτε το μοντέλο πόλη-μικρόκοσμος. Το μόνο που κάνει είναι να προβάλλει την αναλογία της Κωνσταντινούπολης με τον κόσμο. Ο τελευταίος ταυτίζεται, όπως είδαμε παραπάνω, με την ιδανική

¹⁰⁰⁹ Για την αντίληψη ότι η πόλη ταυτίζεται με έναν βραχύ/μικρόν κόσμο, η οποία συνιστά και μία από τις πρώτες διατυπώσεις της μετέπειτα διαδεδομένης ταύτισης ανθρώπου και μικρόκοσμου βλ. το απόσπασμα του Φίλωνα από το έργο *Περὶ τοῦ βίου Μωυσέως*, στο: *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*, L. Cohn (εκδ.), vol. 4, Berlin 1902 [ανατύπ. Berlin 1962], 119-268, 135: ἴσως μέντοι καὶ προδιδάσκει τὸν τοῦ θεοῦ θεραπευτὴν, εἰ καὶ μὴ τοῦ κοσμοποιοῦ δυνατόν, ἀλλὰ τοῦ γε κόσμου διηνεκῶς ἄξιον εἶναι πειρᾶσθαι, οὗ τὸ μίμημα ἐνδυνάμενος ὀφείλει τῇ διανοίᾳ τὸ παράδειγμα εὐθὺς ἀγαλματοφορῶν αὐτὸς τρόπον τινὰ πρὸς τὴν τοῦ κόσμου φύσιν ἐξ ἀνθρώπου μεθρημόσθαι καί, εἰ θέμις εἰπεῖν - θέμις δὲ ἀψευδεῖν περὶ ἀληθείας λέγοντα -, βραχὺς κόσμος εἶναι. [οἱ υπογραμμίσεις εἶναι δικές μου]

¹⁰¹⁰ Για την αρχική διαμόρφωση της συμβολιστικής αναλογίας κόσμος-μακρόκοσμος και άνθρωπος-μικρόκοσμος μέχρι και τον Φίλωνα τον Ιουδαίο βλ. G.P. Conger, *Theories of Macrocosms and Microcosms in the History of Philosophy*, New York - London, 1922, 1-19, για μία συνολική επισκόπηση από την πρώτη εμφάνιση της αναλογίας μέχρι και τον 16^ο αι. βλ. R. Allers, *Microcosmos from Anaximandros to Paracelsus*, *Traditio* 2 (1944), 319-409, για τη νεοπλατωνική αξιοποίηση της αναλογίας σε σχέση με τη λογοτεχνική κριτική βλ. J.A. Coulter, *The Literary Microcosm: Theories of Interpretation of the Later Neoplatonists* [Columbian Studies in the Classical Tradition, 2], Leiden 1976, για την αξιοποίησή της από τον Μάξιμο τον Ομολογητή, βλ. L. Thunberg, *Microsocm and Mediator. The Theological Anthropology of Maximus the Confessor*, Lund 1965 και T.T. Tollefsen, *The Christocentric Cosmology of St Maximus the Confessor*, Oxford 2008, ειδικά 64-137, για τη μετέπειτα εξέλιξη της αναλογίας σε δόγμα κυρίως στον δυτικό μεσαίωνα βλ. το άρθρο του M. Zonta, "Microcosm/Macrocosm", στο: T.F. Glick - S.J. Livesey - F. Wallis (εκδ.), *Medieval Science, Technology, and Medicine: An Encyclopedia*, New York 2005, 345-347 και για τις επιρροές του Θωμά του Ακινάτη στον κατεχορήν εκφραστή του δόγματος κατά την περίοδο της πρώιμης Αναγέννησης, Γερμανού πολυίστορα Νικόλαου Κουζάνου, και άλλους εκπροσώπους της μετέπειτα ιταλικής αναγέννησης, όπως τον Μαρσίλιο Φιτσίνο και τον Τζιοβάνι Πίκο ντέλα Μιράντολα βλ. M. Führer, *Echoes of Aquinas in Cusanus's Vision of Man*, Lanham, MD 2014, 36-43.

πόλη, δηλαδή τη στωική πόλη. Πρόκειται για μία ταύτιση άλλωστε, η οποία αποδεικνύεται και από το χωρίο του Φίλωνα από το έργο του *Περὶ τοῦ θεοπέμπτους εἶναι τοὺς ὀνείρους*, ένα έργο στο οποίο στηρίζεται και ο Πολέμης, προκειμένου να κάνει λόγο για την ταύτιση της πόλεως του Θεοῦ αφενός με τον κόσμον και αφετέρου με την ψυχήν τοῦ σοφοῦ, του ιδανικού δηλαδή πολίτη της κοσμικῆς πόλεως, που είναι η ιδανική πόλη¹⁰¹¹.

Επιπλέον, η κεντρική θέση που κατέχει μέσα στον *Βυζάντιον* λόγον η στωική ιδέα για την κοσμικήν πόλιν καθώς και ο έντονα φυσικαλιστικός της χαρακτήρα, που παρουσιάστηκε παραπάνω¹⁰¹², επιβεβαιώνεται με άμεσο τρόπο και από τις 132 συνολικά αναφορές στους τύπους *φύσις*, *φύσεως*, *φύσει*, *φύσιν* και *φύσεις*, αλλά και εμμέσως από την ακόλουθη φράση του Πολέμη: «ὁ Μετοχίτης δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ μυστικὴ ἔνωση με τὸ θεῖο, ἀλλὰ γιὰ τὴ θεωρία τοῦ κόσμου, τὴν ἔνωση μὲ αὐτόν, τὴν οὐσιαστικὴ κατάργηση τῆς διακρίσεως θεωροῦντος ὑποκειμένου καὶ θεωρούμενου ἀντικειμένου, ἢ ὁποία συντελεῖται κατὰ τὴν διάρκεια τῆς συγκεκριμένης θεωρίας»¹⁰¹³.

Τέλος, ὅσον αφορά στον κεντρικό ρόλο που αποδίδεται ἀπὸ τον Πολέμη στην έννοια της θεωρίας της πόλης, η οποία συμβάλλει στην ενίσχυση της υπαρξιακῆς σχέσης πόλης και συγγραφέα, δηλαδή της ὁρωμένης και του ὁρῶντος, θα θέλαμε να επισημάνουμε ὅτι ναι μεν αναντίρρητα και σε πολλά σημεία προβάλλεται η συγκεκριμένη έννοια στον *Ἠθικόν* του Μετοχίτη, ἀλλὰ ἀπὸ την ἄλλη δεν κατέχει την ἴδια κεντρική θέση και στον *Βυζάντιον* λόγο. Ἐν προκειμένῳ στο σύνολο του εκτενέστατου λόγου τα σχετικά χωρία, ὅπου αναφέρονται οἱ ὅροι *θεωρία* και *θεωρῶ*, εἶναι μόλις τρία¹⁰¹⁴.

¹⁰¹¹ Βλ. Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 45.

¹⁰¹² Με τον σύγχρονο φιλοσοφικό ὅρο «φυσικαλισμός» εννοούμε την οντολογική εκείνη θέση σύμφωνα με την οποία «τα πάντα εἶναι φυσικές οντότητες» ἢ ὅτι με ἄλλα λόγια «δεν υπάρχει τίποτα στον κόσμο που να μην εἶναι φυσική οντότητα». Ο φυσικαλισμός αποτελεί ένα εἶδος οντολογικού μονισμού σύμφωνα με τον οποίο αρκεί μία ουσία για την κατανόηση της πραγματικότητας.

¹⁰¹³ Βλ. Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 85.

¹⁰¹⁴ Βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, 3, 21-24, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 128: *φέρει δὴ πρῶτον ὥσπερ ἄγαλμά τι τῶν κατ' οὐρανὸν τὸ κάλλιστον, τὴν πόλιν ἀποσκοποῦντες θεωρήσωμεν*, εἴ πη μάλιστα τῆς γῆς ἄλλη καιρὸν εἶχε βέλτιον ἰδρῦσθαι, ἢ ὅπη νῦν γε εἶναι,

Θεόδωρος Μετοχίτης, 7, 59-67, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 170: *Εἰκάσαις ἂν ὁρῶν γραμμικὸν ἀνέχεναι λοιπὸν εἶναι τὸ χρῆμα βοσπόρου καὶ ζυγοῦ τινος μιμεῖσθαι τὴν*

Είναι προφανές ότι μία τέτοια πόλη με τον έντονα εμπορικό - κοσμοπολίτικο χαρακτήρα που διέθετε, όπως φάνηκε από την παραπάνω ανάλυση της δομής και του περιεχομένου του λόγου, πόρρω απείχε από το να προσφέρει στους κατοίκους της την ησυχία και τη γαλήνη που ήταν απαραίτητες προκειμένου να ζουν σύμφωνα με τις προδιαγραφές του θεωρητικού βίου. Πρόκειται ωστόσο για μία άνευ σημασίας αντίφαση, δεδομένου ότι ο Μετοχίτης προέκρινε στη ζωή του τον τύπο του μεικτού βίου, πράγμα απολύτως σύμφωνο με την επιλογή ζωής που έκανε κι ένας από τους βασικούς συγγραφείς-πρότυπα του Μετοχίτη, ο Φίλων ο Ιουδαίος, ο οποίος έζησε στην Αλεξάνδρεια των αρχών του 1^{ου} αι. μ.Χ.

Ο Φίλων σε αρκετά έργα του αναφέρεται στο συγκεκριμένο δίλημμα, ενώ έγραψε και δύο ειδικά έργα, το *Βίος πολιτικός*, ὃ ἐστὶ περὶ Ἰωσήφ και το *Περὶ βίου θεωρητικοῦ ἢ ἱκετῶν*, ο συνδυασμός των οποίων ενδεχομένως και να ενέπνευσε τον Μετοχίτη, προκειμένου να γράψει το σχετικό τμήμα του *Ἠθικοῦ* του λόγου. Το κατεξοχήν όμως αντιπροσωπευτικό απόσπασμα του Φίλωνα σε σχέση με το συγκεκριμένο θέμα προέρχεται από το προοίμιο του τρίτου βιβλίου της πραγματείας του με τίτλο *Περὶ τῶν ἀναφερομένων ἐν εἴδει νόμων*. Εκεί ο Φίλων με μία απολύτως φυσικαλιστική - στωικιστική διάθεση περιγράφει με νοσταλγικό τρόπο την αξέχαστη εμπειρία που είχε από τη λεγόμενη θεωρίαν τοῦ κόσμου, το βασικό με άλλα λόγια περιεχόμενο του θεωρητικοῦ βίου, προτού αναλάβει στη συνέχεια ενεργή δράση στην πολιτική ζωή της Αλεξάνδρειας, με αποτέλεσμα να περιορίσει κατά πολύ τα διαβάσματα και τις φιλοσοφικές του αναζητήσεις¹⁰¹⁵. Ενίοτε ωστόσο βρίσκει, λέει, ακόμα την ευκαιρία να δραπετεύει πετώντας προς αυτές θυμίζοντάς μας έτσι τα επίσης ιπτάμενα πνεύματα των σοφῶν της

πόλιν δεσμόν, ἐξ ἑνὸς μὲν τοῦ μέρους τὸν Εὐξείνιον ἐξαρτῶσαν τοῦ Βοσπόρου, θατέρου δὲ τὸν Αἰγαῖον αὐτὸν καὶ τὰ λοιπὰ πελάγη τῶν ἑλλησποντείων στενῶν, καὶ νέμειν οὕτω δῆτ' αὐτὴν ἔχουσιν ἅπασαν ἰσότητά καὶ γαλήνην καὶ σταθμὸν αὐτοῖς γίνεσθαι δικαιοπραγίας εἰς τὴν κοινὴν τοῦ παντὸς κόσμου κατάστασιν καὶ **θεωρίαν** καὶ τὸν τῆς ὅλης φύσεως τῶν ὄντων διάκοσμον.

Θεόδωρος Μετοχίτης, 33, 27-31, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 358: Ποῦ παντοίας ἡδονῆς, ποῦ παντοίας ἀρετῆς παμπλήρεις ῥέουσai, ποῦ τοσαῦτα φιλοσοφίας σεμνεῖα καὶ τελεταὶ καὶ μυστήρια καὶ **θεωρίας** τῶν ὄντων καὶ δογμάτων παντοίων μετουσία τε καὶ βακχεῖα καὶ θειασμός.

¹⁰¹⁵ Βλ. T. Seland, Philo as a Citizen: Homo politicus, στο: του ίδιου (εκδ.), *Reading Philo: A Handbook to Philo of Alexandria*, Grand Rapids, MI - Cambridge 2014, 47-74, 60-63.

στωικής πόλεως - κόσμου¹⁰¹⁶. Είναι δε τα όσα περιγράφονται από τον Φίλωνα τόσο όμοια με τις αντίστοιχες εμπειρίες που περιγράφονται από τον Μετοχίτη σε διάφορα σημεία το *Ἠθικοῦ*, ώστε να αποκλείεται η περίπτωση σύμπτωσης, όπως σωστά έχει επισημάνει και ο Πολέμης¹⁰¹⁷.

Επομένως η πανομοιότυπη στάση ζωής που κράτησαν τόσο ο Φίλων όσο και ο Μετοχίτης - παρά τη μεγάλη χρονική απόσταση που τους χώριζε - μας υποδεικνύει ότι, όπως ο Φίλων ήταν στην πράξη υπέρ του να εκπληρώνει κανείς τις υποχρεώσεις του προς το κοινωνικό σύνολο ζώντας ως ενεργός πολίτης και στη συνέχεια να ασχολείται με τον *θεωρητικόν βίον*, το ίδιο πίστευε τελικά και ο Θεόδωρος Μετοχίτης, πράγμα που άλλωστε και ο Πολέμης έχει ήδη αποδείξει στην εισαγωγή του *Ἠθικοῦ* μέσα από συγκεκριμένα χωρία του συγκεκριμένου λόγου του Μετοχίτη¹⁰¹⁸.

Βάσει, λοιπόν, των παραπάνω δεν μπορεί με οιονδήποτε τρόπο να μας προβληματίζει η επιλογή του λόγιου κρατικού λειτουργού Μετοχίτη να αποδώσει στην αγαπημένη του πόλη ένα τόσο μεγάλο αυτοτελές εγκώμιο. Πόσο μάλλον που χάρη στον Φίλωνα, τον βασικό διαμεσολαβητή των σπαραγμάτων και των αποσπασματικών κειμένων των εκπροσώπων της αρχαίας και της μέσης στοάς¹⁰¹⁹, μπόρεσε ο Μετοχίτης μέσα από τον *Βυζάντιον* να επανέλθει λίγα χρόνια μετά τον *Ἠθικόν* του στην προσφιλή του εξίσου φυσικαλιστική με του Φίλωνα *θεωρίαν τοῦ κόσμου* και την εν γένει μετα-αριστοτελική κοσμολογία.

Τέλος, ως ολοκλήρωση της ερμηνείας του *Βυζαντίου* και ως επιστέγασμα του συνόλου των απόψεων που υποστηρίχθηκαν στην παρούσα διατριβή κρίνουμε απαραίτητο να επισημάνουμε και μία πιο ιστορικοιστική-πολιτική διάσταση του λόγου. Στην ιδιάζουσα πολιτική και κοινωνική συγκυρία του τέλους του 13^{ου} και των αρχών του 14^{ου} αι. τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στον υπόλοιπο βυζαντινό χώρο εκτός από την ανάγκη για μία

¹⁰¹⁶ Οι έντονες στωικιστικές επιρροές στο έργο του Φίλωνα δεν έχουν ακόμα μελετηθεί επαρκώς. Βλ. προς το παρόν A.A Long, *Philo on Stoic Physics*, στο: F. Alesse (εκδ.), *Philo of Alexandria and Post-Aristotelian Philosophy*, Leiden 2008, 121-140 για τη χρήση από τον Φίλωνα του στωικού φυσικαλισμού και των κατηγοριών του ως ένα είδος φιλοσοφικής *lingua franca* της εποχής του.

¹⁰¹⁷ Βλ. Theodorus Metochites (Πολέμης 2002), 53*-59*.

¹⁰¹⁸ Βλ. Theodorus Metochites (Πολέμης 2002), 120*-125*.

¹⁰¹⁹ Βλ. G.E. Sterling, "The Jewish Philosophy": Reading Mose via Hellenistic Philosophy according to Philo, στο: Seland, *Reading Philo*, 129-156, 141-142.

ισχυρή κεντρική εξουσία, την οποία ο ρήτορας υπαινίχθηκε μέσα από το εγκώμιο του Μ. Κωνσταντίνου, υπήρχε μία ακόμη μεγαλύτερη ανάγκη. Ήταν η επείγουσα ανάγκη να διαμορφωθεί μία νέα προσαρμοσμένη στα καινούργια δεδομένα και στέρεη ταυτότητα για τους κατοίκους της εναπομείνας και πολύ τραυματισμένης μετά την άλωση του 1204 αυτοκρατορίας.

Ως εκ τούτου ένας λόγος της επιδεικτικής ρητορικής που θα υποστήριζε με πειστικότητα την αξία και τη δύναμη της Κωνσταντινούπολης, ενός δηλαδή από τους βασικούς μέχρι τότε πυλώνες της πολιτικής ιδεολογίας του Βυζαντίου, θα μπορούσε να συμβάλει εν μέρει στην τόνωση της συλλογικής αυτοπεποίθησης της άρχουσας τάξης της πρωτεύουσας. Κι αυτό θα μπορούσε να συμβεί ακόμα και στο περιορισμένο πλαίσιο των υψηλόβαθμων βυζαντινών αξιωματούχων και λογίων, οι οποίοι είτε παρακολούθησαν την παρουσίαση του εγκωμίου από τον ίδιο τον Μετοχίτη είτε αποτέλεσαν στη συνέχεια το αναγνωστικό του κοινό. Η άνωθεν δε αυτή προερχόμενη θετική διάθεση και αισιοδοξία θα μπορούσαν από την άλλη να συντηρήσουν έστω και προσχηματικά τον οικουμενικό χαρακτήρα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, η οποία βρισκόταν όμως ήδη παρά την επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης σε τροχιά δημοσιονομικής και γεωπολιτικής κατάρρευσης.

Η εκφώνηση άλλωστε παρόμοιων και ανάλογης στόχευσης λόγων της επιδεικτικής ρητορικής, με κυριότερους τους βασιλικούς λόγους, οι οποίοι όλο και πιο συχνά περιλάμβαναν το εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης αντί για το εγκώμιο της πατρίδας των αυτοκρατόρων, αποτέλεσαν σήμα κατατεθέν της ρητορικής παραγωγής κατά την παλαιολόγεια περίοδο¹⁰²⁰. Χάρη σε αυτή την εμμονή των βυζαντινών λογίων της ύστερης περιόδου να προβάλλουν από το 1261 και έπειτα τον οικουμενικό χαρακτήρα της πρωτεύουσας και να εγκωμιάζουν με μία διαρκώς αυξανόμενη συχνότητα την πολυεθνικότητα και τη ρωμαϊκότητα του Βυζαντίου¹⁰²¹ τονωνόταν εν

¹⁰²⁰ Για την παρουσία των εγκωμίων των πατρικών πόλεων και ειδικά της Κωνσταντινούπολης στο πλαίσιο των αυτοκρατορικών εγκωμίων της πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, 102-105, 114, 418-419. Η μελέτη των βασιλικών λόγων με γνώμονα τα εγκώμια των πατρίδων των αυτοκρατόρων σε όλη τη διάρκεια της παλαιολόγειας περιόδου παραμένει *desideratum* της έρευνας.

¹⁰²¹ Βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, 115: «The restoration of Constantinople in 1261 as the imperial capital gave rise to powerful ideological claims of ecumenism and world dominance, a

μέρει η ατμόσφαιρα της πρόσκαιρης ευφορίας και του φιλόδοξου οικουμενισμού της αυτοκρατορίας.

Όμως από την άλλη η αυτοπεποίθηση αυτή ίσως και να υπήρξε μοιραία μακροπρόθεσμα, γιατί ενδεχομένως να παρεμπόδιζε και να καθυστέρησε ένα δυνάμει σωτήριο πέρασμα από την παρωχημένη και ανεδαφική βυζαντινή οίκουμένην σε μία πολλά υποσχόμενη και ήδη αναδυόμενη πρωτοεθνική βυζαντινή ταυτότητα¹⁰²². Συγκεκριμένα, ενώ η στροφή από το γένος ὀρθοδόξων ή *genus* ως υπερεθνική θρησκευτική κατηγορία στο γένος ή *natio* ως διακριτή εθνική και πολιτική οντότητα βρισκόταν σε εξέλιξη στη Δύση ήδη από τον 12^ο αι.¹⁰²³, οι απαρχές του δυτικού εθνικισμού εντοπίζονται τελικά στη Σύνοδο της Κωνσταντίας (1412-1418), όπου με τη βοήθεια και των αναζητήσεων των αναγεννησιακών ουμανιστών έγινε για πρώτη φορά αισθητή η σύγκρουση των εθνικών αυτοπροσδιορισμών ή *nationes*¹⁰²⁴. Η αντίστοιχη ελληνική ταυτότητα άρχισε να διαμορφώνεται στο Βυζάντιο μόλις το 1204 και έπειτα, όπου το όνομα Έλλην μπήκε και πάλι στο προσκήνιο και έγινε εθνώνυμο σε αντιδιαστολή πια με το τόσο φθαρμένο από την επέλαση των Λατίνων σταυροφόρων *Ρωμαίος*. Επρόκειτο για μία καθοριστική εξέλιξη, η οποία συνέπεσε με τη μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης ίδρυση του Δεσποτάτου της Ηπείρου και της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, της αποκαλούμενης ως Έλληνις

rather illusory idea in the political realities of the time. Yet the main carrier of the ideology of Byzantium as a world power was now not the emperor, but the city of Constantinople, New Rome, which was presented as the center and capital of the *oikoumene*» και πιο αναλυτικά βλ. του ίδιου, "Asia and Europe Commonly Called East and West": Constantinople and Geographical Imagination in Byzantium', στο: D. Angelov - S. Bazzaz - Y. Batsaki (εκδ.), *Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space*, Cambridge, MA 2013, 43-68, 52-56.

¹⁰²² Βλ. σχετικά T. Shawcross, "Do Thou Nothing without Counsel": Political Assemblies and the Ideal of Good Government in the Thought of Theodore Palaeologus and Theodore Metochites', *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean* 20 (2008), 89-118.

¹⁰²³ Βλ. τις μελέτες του D. Iogna Pratt, *La Maison-Dieu. Une histoire monumentale de l'Église au Moyen Âge (800-1200)*, Paris 2006 και *Cité de Dieu, cité des hommes: L'Église et l'architecture de la société. 1200-1500*, Paris 2015 για μία νέου τύπου χωρική-αρχιτεκτονική (spatial) αντίληψη της δύναμης, δηλαδή της Εκκλησίας, στον δυτικό Μεσαίωνα και της μετάβασης των μεσαιωνικών κοινωνιών προς τον μοντερνισμό ήδη από το 1200.

¹⁰²⁴ Βλ. C. Hirschi, *The Origins of Nationalism*, Cambridge 2012.

ἐπικράτεια κατά τον Νικηφόρο Βλεμμύδη ή ως Ελλάς κατά τον μαθητή του Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη¹⁰²⁵.

Στο πλαίσιο της παραπάνω πολιτικής συγκυρίας υποψιαζόμαστε, λοιπόν, ότι από το 1204 έως το 1261 υπήρχε κατά πάσα πιθανότητα ακόμα ανοιχτή η προοπτική για μία συγκέντρωση των δυνάμεων του βυζαντινού κράτους σε μικρότερες πόλεις, όπως η Νίκαια, η Θεσσαλονίκη και η Άρτα - στο πρότυπο των ιταλικών πόλεων της ίδια εποχής, πράγμα που θα μπορούσε σταδιακά να οδηγήσει στον εκσυγχρονισμό, την οικονομική αυτάρκεια και τη γεωπολιτική αυτοτέλεια του διαρκώς συρρικνούμενου βυζαντινού κράτους.

Επομένως, αν βάσει των παραπάνω η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης αντί για μία θριαμβευτική επανέναρξη της οικουμενικής αυτοκρατορίας σήμανε τελικά το ορόσημο για την επακόλουθη πτώση του Βυζαντίου στερώντας του την προοπτική να μετασχηματιστεί σε μία ομάδα μικρότερων, ανεξάρτητων, αυτάρκων και πολύ πιο ευέλικτων μικρότερων πόλεων-κρατών, τότε συμπεραίνουμε ότι συμβατικά έργα της επιδεικτικής ρητορικής, όπως ο *Βυζάντιος* του Μετοχίτη, δεν ήταν δυνατό να συμβάλουν με οιονδήποτε τρόπο στον αναγκαίο επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας του βυζαντινού κράτους και στην πρακτική του ανέλιξη.

Εντούτοις, όπως φάνηκε από την ανάλυση του λόγου τόσο στο σχετικό άρθρο μας όσο και στην παρούσα διατριβή, μέσα στο μακροσκελές εγκώμιο του Μετοχίτη για την Κωνσταντινούπολη εντοπίζονται κάποιες λίγες αλλά εξέχουσες ωστόσο νήξεις, οι οποίες αποσκοπούν στην έμμεση κινητοποίηση του συντηρητικού σε γενικές γραμμές κοινού του λόγου προς μία δυτικού τύπου αναδιοργάνωση της Κωνσταντινούπολης κυρίως ως προς τον τομέα του εμπορίου¹⁰²⁶. Επομένως, αν λάβουμε υπόψιν μας και τις σχετικές παρατηρήσεις του μεγάλου λογοθέτου στο μεταγενέστερο του *Βυζαντίου*

¹⁰²⁵ Βλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια*, 91-145. Για τη διαμόρφωση του ελληνικού πρωτοεθνικισμού και της ελληνικής ταυτότητας μετά το 1204 βλ. τη συγκεντρωτική βιβλιογραφία στο Angelon, *Byzantine Ideological Reactions*, 299 σημ. 38.

¹⁰²⁶ Βλ. Voudouri, *Byzantios*, 115-119, 124-129 και παραπάνω από το υποκεφ. III.4.ii. με την απόδοση του περιεχομένου τις σελίδες 362-363, 364, 370, 372-373, 377-379, 384-385, 386-387 και από το υποκεφ. III.4.iii. με τις ερμηνευτικές παρατηρήσεις επί του λόγου τις σελ. 403, 410, 411, 412-413, 415, 417.

δοκιμιακού τύπου έργο του, τις Γνωμικάς σημειώσεις¹⁰²⁷, και αν συνυπολογίσουμε την εκτίμηση που έτρεφε στον Μετοχίτη ο κατεξοχήν οραματιστής για την αντικατάσταση της βυζαντινής οίκουμένης με την έλληνικήν πόλιν, ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων¹⁰²⁸, τότε μπορούμε να ερμηνεύσουμε τον *Βυζάντιον* σαν ένα από τα έργα εκείνα της παλαιολόγειας περιόδου, που, δίχως να ξεφεύγουν από τα κοινωνικά και ιδεολογικά στερεότυπα της σχεδόν χιλιόχρονης βυζαντινής οίκουμένης, άφηναν ωστόσο ένα μικρό περιθώριο για να εισέλθουν μέσα στον συντηρητικό βυζαντινό τρόπο σκέψης τα στοιχεία εκείνα που θα μπορούσαν να δώσουν πρακτικές λύσεις στις πραγματικές ανάγκες της αυτοκρατορίας, προκειμένου να αντιμετωπίσει την πολυεπίπεδη κρίση των αρχών του 14^{ου} αι.

Ερχόμενοι, τέλος, στο τρίτο ζητούμενο της ερμηνευτικής μας προσέγγισης, δηλαδή τη συμβολή της δομής του *Βυζαντίου* στη συνολική επισκόπηση του είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής. Ο παραλληλισμός των δομικών σχημάτων των οδηγιών του Μένανδρου για τα εγκώμια πόλεων και των αντίστοιχων λόγων των Αίλιου Αριστείδη και Λιβάνιου, τα οποία έχουν ήδη προταθεί στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, μας δίνει ένα ξεκάθαρο εξελικτικό σχήμα μέχρι και τον 4^ο αι. μ.Χ., οπότε και συντάχθηκε το τελευταίο σωζόμενο αυτοτελές εγκώμιο πόλης της αρχαιότητας από τον Λιβάνιο. Στο σχήμα αυτό, το οποίο βασίστηκε λιγότερο οργανωμένα στην αρχή και περισσότερο οργανωμένα στη συνέχεια στην πενταμερή δομή *θέσις - φύσις - γένος - έπιτηδεύσεις - πράξεις*, προστέθηκε από τον Λιβάνιο η εκτενής *έκφρασις - περιγραφή*, όπως είδαμε αναλυτικά στο αντίστοιχο κεφάλαιο¹⁰²⁹. Η τελευταία αυτή προσθήκη, μολονότι εξακολούθησε να αποτελεί δομικό στοιχείο των μη αυτοτελών εγκωμίων πόλεων κατά τη μέση και ύστερη

¹⁰²⁷ Δεδομένου ότι η έκδοση του συγκεκριμένου εκτενούς έργου έχει υλοποιηθεί μόνο εν μέρει εκκρεμεί ακόμα η ανάλυση με γνώμονα τα ανανεωτικά αυτά στοιχεία. Βλ. αντίθετα Shawcross, *Do Thou Nothing*, *passim*.

¹⁰²⁸ Βλ. Siniossoglou, *Radical Platonism in Byzantium: Illumination and Utopia in Gemistos Plethon* [Cambridge Classical Studies], Cambridge 2011, 88-92 και *passim*.

¹⁰²⁹ Βλ. παραπάνω το υποκεφ. II.3.vi. «Ο Αντιοχικός του Λιβάνιου ως το πρώτο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης» και το κεφ. II.5 «Συμπεράσματα δεύτερου μέρους».

βυζαντινή περίοδο, δεν έλαβε ωστόσο ανάλογη έκταση και στον *Βυζάντιον*, όπως φάνηκε από την παραπάνω απόδοση του περιεχομένου του και το σχεδιάγραμμα της δομής του.

Από την άλλη ήδη από την εποχή της ύστερης αρχαιότητας βλέπουμε να εισάγεται το στοιχείο της σύγκρισης με άλλες πόλεις. Αυτό στο πλαίσιο της υποενότητας «Υπεροχή έναντι άλλων πόλεων ως προς τον χρόνο έναρξης, την ποιότητα και την ποσότητα των επιτευγμάτων» (375-382) του *Παναθηναϊκού* του Αίλιου Αριστείδη καταλάμβανε μόλις 7 κεφάλαια-παραγράφους σε σύνολο 404, δηλαδή ένα κατά προσέγγιση ποσοστό μόλις 2%. Στη συνέχεια στο πλαίσιο της υποενότητας «Παραλληλισμός Αθηναίων και Αντιοχέων ως προς τη γενναιότητα, τη φιλανθρωπία, την πολεμική ετοιμότητα και τη ρητορική δεινότητα» (13-192) του *Αντιοχικού* του Λιβάνιου το στοιχείο της σύγκρισης έφτασε να καταλαμβάνει 29 παραγράφους σε σύνολο 272, δηλαδή ένα κατά προσέγγιση ποσοστό 10%. Τέλος, στον εκτενέστερο αλλά πολύ πιο οικονομικά δομημένο *Βυζάντιο* η σύγκριση της Κωνσταντινούπολης με άλλες μεγαλόπολεις (41-49) κατέλαβε 6 στα 49¹⁰³⁰ ή 5 στα 29¹⁰³¹ κεφάλαια, δηλαδή ένα κατά προσέγγιση ποσοστό γύρω στο 15%.

Πρόκειται, λοιπόν, για μία σημαντική αύξηση του ποσοστού που αναλογούσε στη σύγκριση της εγκωμιαζόμενης πόλης με άλλες σημαντικές πόλεις σε σχέση με το σύνολο των παραπάνω αυτοτελών εγκωμίων πόλεων. Μπορεί η εκτεταμένη αυτή σύγκριση με άλλες πόλεις να μην υιοθετήθηκε ως ένα από τα κύρια εγκωμιαστικά μοτίβα και από τον Βησσαρίωνα στο αντίστοιχο μετέπειτα εγκώμιό του για τη γενέτειρά του Τραπεζούντα, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής. Όμως κατά πάσα πιθανότητα έπαιξε ρόλο στον χαράκτηρα που πήρε τελικά η επιστολή του Μανουήλ Χρυσολωρά προς τον Μανουήλ Β' Παλαιολόγο¹⁰³² και η οποία είχε ως θέμα της τη σύγκριση της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης του τέλους του 14^{ου} και των αρχών του 15^{ου} αι., στο

¹⁰³⁰ Σύμφωνα με τον διαχωρισμό των κεφαλαίων στην έκδοση του *Βυζαντίου*.

¹⁰³¹ Σύμφωνα με τον διαχωρισμό των κεφαλαίων στην απόδοση του περιεχομένου του λόγου στο υποκεφ. III.4.ii. της παρούσας διατριβής.

¹⁰³² Βλ. *Manuele Crisolora, Le due Rome. Confronto tra Roma e Costantinopoli, a cura di F. Niutta con la traduzione latina di Francesco Aleari, Bologna 2001* και *Manuele Crisolora, Roma parte del cielo. Confronto tra l'Antica e la Nuova Roma, introduzione di E. V. Maltese, traduzione e note di G. Cortassa, Torino 2000*.

διάστημα δηλαδή που ο Μανουήλ Χρυσολωράς έζησε και δίδαξε ελληνικά σε σημαντικές πόλεις της Δύσης, όπως τη Βενετία, τη Φλωρεντία και τη Ρώμη.

Πέρα από τις όποιες ομοιότητες του περιεχομένου της επιστολής με τον *Βυζάντιον* λόγο του Μετοχίτη, οι οποίες δεν έχουν διερευνηθεί ακόμα, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι ο Μανουήλ Χρυσολωράς υπήρξε κάτοχος ενός τουλάχιστον από τα πέντε χειρόγραφα με έργα του μεγάλου λογοθέτου¹⁰³³. Προς το παρόν δεν έχουμε κάποια περαιτέρω πληροφόρηση για το τι απέγινε με τα χειρόγραφα του Μετοχίτη μετά τον θάνατο του έμπιστου μαθητή και πνευματικού του κληρονόμου, Νικηφόρου Γρηγορά, ο οποίος απεβίωσε μεταξύ του 1359 και του 1361, τριάντα χρόνια δηλαδή μετά τον μέντορά του. Επομένως, έως ότου αντιπαραβληθούν σε βάθος το εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης του Μετοχίτη με την επιστολή του Μανουήλ Χρυσολωρά, μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε για το αν ο δεύτερος είχε υπόψιν του το κείμενο του πρώτου, πόσο μάλλον αν συμβουλευόταν τον *Βυζάντιον* από το πρωτότυπο χειρόγραφο, ώστε να εμπνευστεί για να συντάξει την δική του ιδιαίτερα επίκαιρη μετά το συνέδριο της Φερράρας Φλωρεντίας *Σύγκρισιν Παλαιᾶς καὶ Νέας Ρώμης*.

III.5. Γεωργίου Καρβώνη, [Εγκώμιον Κωνσταντινουπόλεως]

III.5.i. Ο Γεώργιος Καρβώνης και η εποχή του

Για τον Γεώργιο Καρβώνη έχουμε λιγοστά στοιχεία, ώστε να μπορέσουμε να ανασυνθέσουμε τη ζωή του. Επίσης το γεγονός ότι μας σώζεται μόνο ένα έργο του και αυτό ημιτελές αποτελεί ενδεχομένως ένδειξη για το ότι δεν άνηκε στην κατηγορία των λογίων πρώτης γραμμής.

¹⁰³³ Βλ. Chr. Förstel, *Metochites and his Books between the Chora and the Renaissance*, στο: Klein - Ousterhout - Pitarakis, *Kariye*, 241-266, 3: «A considerable number of manuscripts of the Chora contain indications that they once belonged to the library of Manuel Chrysoloras, the trusted advisor and envoy of Manuel II Palaiologos. The common element is a bilingual title, in Greek and Latin, at the very beginning of the manuscripts. Even if only one work of Metochites figures here (ενν. ο Vat. gr. 2176, ο οποίος περιέχει το έργο *Στοιχείωσις ἀστρονομική* και το οποίο έχει τον δίγλωσσο αυτό τίτλο στο πρώτο φύλλο του), this is evidence that the Chora's library remained to a certain extent intact in Constantinople until the reign of Manuel II».

Ως εκ τούτου είναι πολύ περιορισμένη και η σχετική βιβλιογραφία¹⁰³⁴. Ένα από τα στοιχεία που διαθέτουμε για αυτόν είναι η εισαγωγική φράση του εγκωμίου του για την Κωνσταντινούπολη: *Λυδὸν ἔοντα, Θυατείρων πόλεως ὠρμημένον Γεώργιον, αὐτὰρ ἐπωνυμίην Καρβώνην πεύθεο*, όπου δηλώνεται η ταυτότητά του. Κατάγεται από τη Λυδία, λέγεται Γεώργιος Καρβώνης και έχει έρθει από την πόλη Θυάτεια (τουρκ. Ak-hisar).

Στα παραπάνω στοιχεία ταιριάζουν τρία από τα 24 διαφορετικά λήμματα του *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, τα οποία αναφέρονται σε Καρβούνηδες και Καρβώνηδες της εποχής των Παλαιολόγων. Πρώτον, είναι το λήμμα 11154 σχετικά με κάποιον *Καρβούνη*, στον οποίο απευθύνεται με δύο επιστολές του ο Μιχαήλ Γαβράς. Τα δύο αυτά γράμματα, όπως και αναρίθμητα άλλα από το *corpus* των επιστολών του Μιχαήλ Γαβρά, έχουν ως θέμα τους τον θρήνο του τελευταίου για τον θάνατο του αδελφού του Ιωάννη. Εν προκειμένω όμως ο Γαβράς αποστέλλει τα γραπτά κείμενα που άφησε ο αδελφός του στον Καρβώνη, πράγμα που δείχνει πόσο στενή ήταν η σχέση μεταξύ του Καρβώνη και του αποθανόντος. Δεύτερον, είναι το λήμμα 11167 σχετικά με έναν *Καρβώνη*, που μαρτυρείται να βρίσκεται τα Χριστούγεννα του 1321 στη Φιλαδέλφεια ως αγγελιαφόρος μίας επιστολής της Ειρήνης Παλαιολογίνας Χούμναινας προς τον Θεόληπτο, τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας, και, τρίτον, είναι το λήμμα 11171 σχετικά με έναν *Καρβώνη Γεώργιο*, ο οποίος φαίνεται να διαμένει από το 1325 έως το 1337 στην Κωνσταντινούπολη και να είναι δάσκαλος στη βαθμίδα της μέσης εκπαίδευσης και σχολιαστής αρχαίων κειμένων. Όπως επισημαίνει και ο R. Browning, κατά πάσα πιθανότητα τα δύο τελευταία λήμματα αφορούν στο ίδιο πρόσωπο¹⁰³⁵. Όσο για το πρώτο λήμμα μάλλον θα πρέπει να το θεωρήσουμε κι αυτό σχετικό με το πρόσωπο που μας ενδιαφέρει, καθώς οι σχέσεις του Καρβώνη με τους αδελφούς

¹⁰³⁴ Βλ. *PLP*, 11154, 11167 και 11171, R. Browning, *A Byzantine Scholar of the Early Fourteenth Century: Georgios Karbones*, στο: J. Duffy - J. Peradotto (εκδ.), *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert Gerrit Westerink at 75*, Buffalo, NY 1988, 223-231 και M. Mitrea, *A Late Byzantine Swan-Song: Maximos Neamonites and his Letters* [MA Thesis, Central European University], Budapest 2011, 84-85, όπου ο Καρβώνης και ο Μάξιμος Νεαμονίτης θεωρούνται και οι δύο εκπρόσωποι μιας ενδιάμεσης κατηγορίας λόγιων της παλαιολογείας αναγέννησης των γραμμάτων, ανάμεσα στους «ευγενείς λόγιους» (gentlemen scholars) και τους «διδάσκालους-λόγιους» (schoolmasters).

¹⁰³⁵ Βλ. Browning, Karbones, 223.

Ιωάννη και Μιχαήλ Γαβρά πιστοποιούνται από δύο επιστολές του τελευταίου προς κάποιον Καρβούνη κυρῶ.

Για την ημερομηνία γέννησης του Γεωργίου Καρβώνη δεν γνωρίζουμε κάτι συγκεκριμένο. Το μόνο που μας λέει ο ίδιος για τον εαυτό του είναι το *Θνατείρων πόλεως ὠρμημένον*¹⁰³⁶. Ωστόσο υπάρχει μία εσωτερική μαρτυρία από το εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης χάρη στην οποία εικάζουμε ότι αναγκάστηκε να φύγει από την πατρώα πόλη του, όταν αυτή καταλήφθηκε από τους εχθρούς, και ότι βρήκε τελικά καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη¹⁰³⁷.

Για την ημερομηνία της κατάληψης της Θυάτειρας από τους Οθωμανούς επίσης δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι. Ο Fenster έθεσε ως *terminus ante quem* το 1302/3, όταν δηλαδή ο Μιχαήλ Η΄ περιόδευσε μέχρι την Πέργαμο και μην μπορώντας μάλλον να προχωρήσει παραπέρα επέστρεψε στις Πηγές μέσω της Κυζίκου, όπως μαρτυρείται από τον Παχυμέρη¹⁰³⁸. Πάντως γεγονός είναι ότι το 1321 τον βρίσκουμε στη Φιλαδέλφεια ως αγγελιαφόρο, είτε με βάση του την Κωνσταντινούπολη είτε με βάση του τη Φιλαδέλφεια. Τη δουλειά του αγγελιαφόρου είναι πιθανό να την έκανε ήδη μία δεκαετία, από τότε δηλαδή που βρέθηκε πρόσφυγας στη Φιλαδέλφεια και που τέθηκε υπό την προστασία του Θεόληπτου. Όμως βάσει των πηγών μας γνωρίζουμε ότι από 1325 έως το 1337 ο Γεώργιος Καρβώνης έζησε πια μόνιμα στην Κωνσταντινούπολη, όπου εξασκούσε το επάγγελμα του δασκάλου και μάλλον είχε αρχίσει να σχολιάζει, και αρχαία κείμενα είτε για σχολική χρήση είτε από καθαρό φιλολογικό ενδιαφέρον.

Τα παραπάνω, λοιπόν, λιγοστά αυτά βιογραφικά στοιχεία για τον Γεώργιο Καρβώνη, που προκύπτουν από την ανάγνωση του αποσπασματικού εγκωμίου της Κωνσταντινούπολης και από τις επιστολές

¹⁰³⁶ Ο Fenster έχει εσφαλμένα μεταφράσει το *ὠρμημένον* με «vertrieben», που σημαίνει τον εκδιωχθέντα.

¹⁰³⁷ Βλ. Γεώργιος Καρβώνης, *Λυδὸν ἐόντα, Θνατείρων πόλεως ὠρμημένον Γεώργιον, αὐτὰρ ἐπωνυμίην Καρβώνην πύθεο*, στο: Fenster, *Laudes*, 343, 2-5: τὸ γὰρ οὕτω με πάντων ἔρημον ὄντα τῆς πατρίδος ἐκ τῶν πολεμίων κακῶς ἐχούσης ἀπεληλαμένον ἐγκαθημένων αὐτῇ καὶ δηρύντων ἡδισθ' ὑπολαβεῖν τε καὶ περιπτύξασθαι καὶ περισῶσαι. Επίσης βλ. Fenster, *Laudes*, 349, 16-18: Σάρδις παλαί ποτ' ἐπὶ Κροίσου ἀφθόνῳ τῷ χρυσῷ λάμπουσα ἀντ' ὀφθαλμῶν τῇ ἐμῇ Λυδία καθεστηκυῖα, ἧς δὴ καὶ μένω μεμνημένος ἀπορραγείς, πᾶσαι μετὰ πολλῶν χαρίτων, ἐν αἷς ἀνεῖται ἐνδιατρίψαντας ἦν.

¹⁰³⁸ Βλ. σχετικά Fenster, *Laudes*, 330 και Georgius Pachymeres (Failler), 2,391 και 5,10 και P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, Istanbul 1934, 19 κ.εξ., 43.

του Νικηφόρου Γρηγορά και του Μιχαήλ Γαβρά, σκιαγραφούν το προφίλ ενός νέου, ο οποίος διέφυγε από την πατρίδα του στη Λυδία και πήγε στην Κωνσταντινούπολη είτε απευθείας είτε αφού έκανε έναν ενδιάμεσο σταθμό στη Φιλαδέλφεια, όπου και ενδεχομένως γνώρισε τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεόληπτο. Ο τελευταίος, ο οποίος έχει μείνει γνωστός για την υποστήριξη και τη βοήθεια προς τους Έλληνες φυγάδες από τις κατακτημένες περιοχές της Μ. Ασίας στην πρωτεύουσα, ήταν αυτός που μάλλον τον συνέστησε στους λογίους της Κωνσταντινούπολης και που τον βοήθησε επίσης να ολοκληρώσει τον κύκλο των σπουδών του.

Φαίνεται ότι χάρη στην υψηλής στάθμης μόρφωση που έλαβε ο Γεώργιος Καρβώνης έγινε τελικά αποδεκτός στον κύκλο των λογίων της πρωτεύουσας και έτσι τον βλέπουμε να εμφανίζεται ως στενός φίλος του αδελφού του Μιχαήλ Γαβρά, ως έμπιστος αγγελιαφόρος μεταξύ του Θεόληπτου και της κόρης του Νικηφόρου Χούμνου και χήρας του γιου του Ανδρονίκου Β', Ιωάννη του Δεσπότη, δηλαδή της Ειρήνης-Ευλογίας Παλαιολογίνας Χούμναινας (Δεκέμβριος του 1321), ενώ στη συνέχεια τον βλέπουμε ως υπεύθυνο σχολείου με περισσότερες από μία τάξεις, σε μία εκ των οποίων ο Νικηφόρος Γρηγοράς τού ζητά να δεχθεί κάποιον γνωστό του νέο ως μαθητή (η επιστολή χρονολογείται ίσως το 1330)¹⁰³⁹.

Ως προς τα έργα του Γεωργίου Καρβώνη, δυστυχώς, δεν έχει σωθεί ούτε ένα σε ολοκληρωμένη μορφή. Έτσι έχουμε μόνο το *mutile alla fine* εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης, ενώ γνωρίζουμε τρία σχόλιά του στον Προμηθέα Δεσμώτη και ένα στους Έπτα ἐπὶ Θήβας του Αισχύλου και ένα στην

¹⁰³⁹ Βλ. Fenster, *Laudes*, 330-337 και Browning, *Karbones*, 224-225. Μολονότι οι δύο προηγούμενοι μελετητές καταλήγουν στα ίδια περίπου συμπεράσματα για την ταυτότητα του Καρβώνη, ο Fenster σε αντίθεση με τον Browning αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο η επιστολή 105 του Μιχαήλ Γαβρά, η οποία τιτλοφορείται *τινὶ τῷ δυνατῷ* και στην οποία εγκωμιάζεται το εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης που έχει συντάξει ο αποδέκτης της επιστολής, να απευθύνεται στον Γεώργιο Καρβώνη και όχι στον Θεόδωρο Μετοχίτη, πράγμα που έχει ωστόσο αποκλειστεί από τον Γ. Φατούρο, τον εκδότη του *corpus* των επιστολών του Μιχαήλ Γαβρά. Ο πιθανότερος λόγος που ο Γαβράς δεν αποκαλύπτει την ταυτότητα του αποδέκτη της επιστολής είναι ότι ο Θεόδωρος Μετοχίτης μετά τον θάνατο του Ανδρονίκου Β', το 1328, όχι μόνο είδε την περιουσία, τα αξιώματα και τους τίτλους του να χάνονται και τους γιους του να φυλακίζονται, αλλά ως *persona non grata* εξορίστηκε στο Διδυμότειχο και τα δύο τελευταία χρόνια της ζωής του τα πέρασε στη βιβλιοθήκη του στη μονή της Χώρας. Επομένως οποιαδήποτε αναφορά στο πρόσωπό του θα μπορούσε να ενέχει κίνδυνο για αυτόν που θα την έκανε, βλ. σχετικά G. Fatouros, *Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290-nach 1350)* [Wiener Byzantinistische Studien, X/2], Wien 1973, 61-62 και 169-172.

Ἡλέκτρα του Σοφοκλή¹⁰⁴⁰. Με βάσει τα παραπάνω εικάζουμε ότι ο Γεώργιος Καρβώνης δεν ήταν μόνο ένας εκ των αρκετών δασκάλων των αρχών του 14^{ου} αι. στην Κωνσταντινούπολη, αλλά ως σχολιαστής αρχαίων κειμένων ίσως κατείχε μία θέση πιο αναβαθμισμένη, δηλαδή ίσως βρισκόταν στο ενδιάμεσο επίπεδο μεταξύ των διδασκάλων («schoolmasters») και των λογίων («gentlemen scholars»).

III.5.ii. Χειρόγραφη παράδοση, εκδόσεις και χρόνος συγγραφής

Το απόσπασμα του εγκωμίου της Κωνσταντινούπολης, το οποίο αποδίδεται στον Γεώργιο Καρβώνη, παραδίδεται στα προστατευτικά φύλλα (guard-leaves) 1^r-4^v και 290^r-293^v του Vaticanus gr. 444. Ο χαρτώος αυτός κώδικας, που χρονολογείται στον 14^ο αι. και περιλαμβάνει έργα του Γρηγορίου Νύσσης, έχει περιγραφεί από τον R. Devreesse στον δεύτερο τόμο του καταλόγου του για τους κώδικες Vaticani Graeci¹⁰⁴¹, ενώ το απόσπασμα που αποδίδεται στον Γεώργιο Καρβώνη έχει εκδοθεί, έχει μεταφραστεί και έχει σχολιαστεί σύντομα από τον E. Fenster εν είδει παραρτήματος στο έργο του *Laudes Constantinopolitanae*¹⁰⁴². Επίσης με το παραπάνω εγκώμιο έχουν ασχοληθεί ακροθιγώς σε άρθρα τους ο R. Browning¹⁰⁴³ και πιο πρόσφατα ο A. Rhoby¹⁰⁴⁴.

Όπως επισημαίνεται από τον E. Fenster και όπως φάνηκε από την εξέταση της φωτοτυπίας του χειρόγραφου, τα 8 προστατευτικά αυτά φύλλα έχουν 25 σειρές το 1^r και από 26 σειρές όλα τα υπόλοιπα. Πρέπει δε να ήταν

¹⁰⁴⁰ Βλ. τα συγκεντρωμένα στοιχεία στο Browning, Karbones, 226-229. Ο ίδιος σχολιάζει την ανάγκη να ολοκληρωθεί η προσπάθεια του O. Smith για την έκδοση των σχολίων των τραγωδιών του Αισχύλου (βλ. O. Smith, *Scholia Graeca in Aeschylum quae exstant omnia*, pars I et pars II (fasc. I), Stuttgarti - Lipsiae 1976-1982). Έτσι θα είναι πιο εύκολο να φανεί ποια υπήρξε η συνολική προσφορά του Καρβώνη σε σχέση με το έργο του Αισχύλου και πώς αυτή αξιολογείται σε σχέση με το έργο των υπολοίπων σχολιαστών του 14^{ου} αι. (Πλανούδης, Μοσχόπουλος, Θωμάς Μάγιστρος, Δημήτριος Τρικλίνιος). Ο O. Smith δυστυχώς απεβίωσε το 1995, προτού δει το έργο του να ολοκληρώνεται και παραμένουν ανέκδοτα τα σχόλια στους Πέρσας και τον Προμηθέα δεσμώτην.

¹⁰⁴¹ Βλ. R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci*, vol. II, *Codices 330-603*, Vatican 1937, 191-192.

¹⁰⁴² Βλ. Fenster, *Laudes*, 341-365.

¹⁰⁴³ Βλ. Browning, Karbones, 225-226.

¹⁰⁴⁴ Βλ. Rhoby, *Byzantios*, 96-98.

αρχικά μεγαλύτερα, αλλά κόπηκαν προκειμένου να μην υπερβαίνουν τα φύλλα του Vaticanus gr. 444, που έχουν μέγεθος 290×207 χλστ. Το απόσπασμα είναι γραμμένο σε μικρογράμματα ως επί το πλείστον ευκρινή γραφή, η οποία φανερώνει έμπειρο γραφέα χωρίς να έχει ωστόσο ιδιαίτερα στοιχεία καλλιγραφίας. Επίσης υπάρχουν σε αυτό αρκετές *in margine* και *supra lineam* διορθώσεις, τόσο γραμματικές και λεξιλογικές όσο και υφολογικές και επί του περιεχομένου, οι οποίες μάλλον σημειώθηκαν πάνω στο κείμενο από τον ίδιο τον συντάκτη, προκειμένου να τις επεξεργαστεί στη συνέχεια σε μία επόμενη και ίσως τελική μορφή.

Το ότι το εγκώμιο και οι διορθώσεις προέρχονται από το χέρι του ίδιου του γραφέα, ο οποίος ήταν κατά πάσα πιθανότητα και ο συντάκτης του εγκωμίου, το υποστήριξε και ο E. Fenster¹⁰⁴⁵. Ο τελευταίος διατύπωσε δε στη συνέχεια με αρκετή επιφύλαξη την υποψία ότι ο αντιγραφέας του κυρίως κειμένου του χειρογράφου είναι ίσως ο ίδιος με τον συντάκτη του εγκωμίου¹⁰⁴⁶. Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις του E. Fenster αλλά και με βάση τη σύγκριση των φωτοτυπημένων σελίδων, στις οποίες περιλαμβάνεται το εγκώμιο, και του φωτοτυπημένου φύλλου 5^τ, δηλαδή του πρώτου φύλλου του κυρίως κειμένου του χειρογράφου, τεκμαίρουμε με αρκετά μεγάλη βεβαιότητα τα εξής: πρώτον, το κείμενο των *feuilles de garde* είναι αυτόγραφο, το οποίο μάλλον αποτέλεσε την αρχική ή μία ενδιάμεση γραφή του εγκωμίου της Κωνσταντινούπολης, στη συνέχεια αντικαταστάθηκε από την τελική μορφή του κειμένου και ως μη απαραίτητο «ανακυκλώθηκε» με τη μορφή προστατευτικού καλύμματος σε χρονολογικά επόμενο κώδικα με έργα του Γρηγορίου Νύσσης, δηλαδή τον Vaticanus gr. 444. Δεύτερον, ο αντιγραφέας του Vaticanus gr. 444 φαίνεται από τον τρόπο γραφής του ότι είναι ο ίδιος με τον συντάκτη του εγκωμίου της Κωνσταντινούπολης.

Όσον αφορά στον χρόνο συγγραφής του εγκωμίου ο ισχυρός *terminus post quem* είναι το 1320-1321, όπου έχουμε αφενός τον θάνατο του Ιωάννη Γαβρά, του φίλου του Καρβώνη¹⁰⁴⁷, και την πρώτη εμφάνιση του Καρβώνη ως αγγελιαφόρου μεταξύ του Θεόληπτου και της Ειρήνης-Ευλογίας

¹⁰⁴⁵ Βλ. Fenster, *Laudes*, 327-328 και ειδικά 328: «Die Art dieser Korrekturen verrät ohne Zweifel den Autor».

¹⁰⁴⁶ Βλ. Fenster, *Laudes*, 328.

¹⁰⁴⁷ Βλ. σχετικά Fenster, *Laudes*, 336-337, σημ.1.

Παλαιολογίνας Χούμναινας. Ωστόσο για να αναλάβει μία τέτοια αποστολή μεταξύ Φιλαδέλφειας και Κωνσταντινούπολης ο Καρβώνης κατά πάσα πιθανότητα ζούσε ακόμα στη Φιλαδέλφεια, όπου είχε καταφύγει μετά την κατάληψη της γενέτειράς του Θυάτειρας από τους Σελτζούκους Τούρκους. Από την άλλη, όπως υποστηρίζει ο R. Browning, βάσει του ότι η Σμύρνη που έπεσε στα χέρια των Τούρκων το 1329 χαρακτηρίζεται εδώ από τον Καρβώνη ως Έλληνis πόλις που χάθηκε, το εγκώμιο δεν μπορεί να συντάχθηκε πριν το 1329. Τέλος, ισχυρός *terminus ante quem* φαίνεται να είναι το 1337, καθώς μέσα στον εγκωμιαστικό λόγο αναφέρεται η Νικομήδεια ως υποδειγματική στο θέμα των φοροεισπράξεων, πράγμα που δεν θα μπορούσε να λεχθεί μετά το 1337, οπότε και καταλήφθηκε από τους Τούρκους. Δεδομένης δε της τριχρονής πολιορκίας της Νικομήδειας συμφωνούμε με τον R. Browning ότι το απόσπασμα που μας σώζεται γράφτηκε μεταξύ του 1329 και του 1333¹⁰⁴⁸.

III.5.iii. Μετάφραση

Πρόλογος (341,1 - 345,15)

Κεφ. 1 (341,1 - 343,9): Τα πλεονεκτήματα της αποπλήρωσης των χρεών μέσω λόγων

Μάθε τώρα για τον Λυδό Γεώργιο, που κατάγεται από την πόλη των Θυάτειρων και που φέρει την επωνυμία Καρβώνης.

Εγώ, αν άνηκα σε αυτούς που χρωστούν χρήματα και αν, ενώ όλοι είχαν ξεπληρώσει τα χρέη τους, εγώ βουτηγμένος στη λύπη δεν μπορούσα να συνέλθω και δεν μπορούσα με τίποτα να εκτίσω το χρέος μου, πολύ εύκολα θα συγχωρούσα τον εαυτό μου προβλέποντας την καλύτερη λύση με τον λογισμό μου. Θα πήγαινα δηλαδή στους δανειστές, οι οποίοι συνήθως με ήμερο τρόπο βλέπουν αυτόν που την έλλειψή του σε πόρους τούς παρουσιάζει, διότι το να εγκαταλείπει κάποιος αυτόν που δεν έχει οικονομική άνεση όλοι βλέπουν να είναι σε βάρος αυτού που ζητάει τη χάρη, κι ας είναι και όμιλος Σκυθών, όπως ακριβώς το δίχως άλλο ως βάρος, που δύσκολα αντέχεται, έχει προστεθεί η άποψη να δανείζονται χρήματα

¹⁰⁴⁸ Βλ. Browning, Karbones, 226.

αυτοί που έχουν και να πληρώνουν χρήματα αυτοί που δεν έχουν. Και αυτά συμβαίνουν σε όσους είναι υπεύθυνοι για χρήματα, για τα οποία παρέχεται μεν συγγνώμη σε όσους δεν έχουν τη δυνατότητα να τα πληρώσουν, ενώ σε όσους έχουν όχι άδικη πέφτει κατηγορία. Εξ αιτίας αυτών, λοιπόν, αυτός που δίνει τα χρήματα γίνεται φτωχότερος, ενώ αυτός που δέχεται (ενν. χρήματα) συμβαίνει να γίνεται ευπορότερος.

Αντίθετα στις περιπτώσεις που πρόκειται ένα χρέος μέσω λόγων να ξεπληρωθεί, αυτός που το αποδίδει (ενν. το χρέος) δεν νοιώθει από αυτό να χειροτερεύει η κατάστασή του, αλλά και χαίρεται περισσότερο από το σύννηθες ξεπληρώνοντάς το, ενώ αυτός που το δέχεται βελτιώνεται ο ίδιος. Πώς δεν είναι δίκαιο, λοιπόν, με κάθε προθυμία να σπεύδει ο ευεργέτης να αμείβεται με όσα δικαιούται και αυτά να τα δέχεται ως χάρη με τη μορφή λόγων, σε αντάλλαγμα των οποίων και με λόγους πρέπει να αποδίδεται η ευφημία; Διότι σύμφωνα με το τι είναι δίκαιο και λογικό ορίζεται η αμοιβή. Κι αν κάποιος σιωπηλά περιφέρεται απολαμβάνοντας την πλούσια χάρη, ενώ έχει αναβάλει την απόδοση των οφειλομένων εκείνο έχοντας στον νου, ότι δηλαδή σε όσους περισσότερα έχουν παραχωρηθεί ως μερίδιο είναι ανάγκη να απέχουν από τους λόγους, επειδή σε αυτούς περισσότερο ταιριάζει το να επαινούνται, ούτε θα φανεί ότι λέει πράγματα φυσικά και τον ψόγο καθόλου περισσότερο δεν θα μπορέσει να αποφύγει, ότι δηλαδή καθόλου δεν τον αφορά, αν και κάποιος ως αγνώμονα τον κατηγορήσει.

Κεφ. 2 (342,10 - 344,5): Ο λόγος για την πόλη που διέσωσε και μόρφωσε τον ρήτορα είναι επιβεβλημένος

Οφείλεται, λοιπόν, από όλους στην ισχυρότερη των πόλεων ο δίκαιος έπαινος, όπως ακριβώς από τη σίτηση του πρυτανείου έχουν διαμοιραστεί από αυτή σε όλους τα κάλλιστα, και σε όσους μετέχουν στους λόγους και ακόμα περισσότερο πρέπει βέβαια να αποδοθεί ο δίκαιος έρανος των λόγων που έχουν συγκεντρωθεί, ώστε ο καθένας να μετέλθει αυτής της παιδείας. Διότι, όπως κάθε ένας από τους απογόνους είναι φυσικό να προσάπτει σε αυτούς που τον γέννησαν τον δίκαιο έπαινο λαμβάνοντας υπόψιν του το φυσικό δίκαιο - τόσο αυτός που έχει πολλές ικανότητες όσο και αυτός που σε τίποτα δεν έχει εξασκηθεί. Διότι δεν πρέπει να αποδίδει επαίνους όποιος λέει περιττά πράγματα, αλλά όποιος έχει τη διάθεση να προάγει το δίκαιο. Αυτό μου έχει ανατεθεί να κάνω και για την πόλη μου και με αξιόλογη

φροντίδα να αποπληρώσω αυτό που είναι εύλογο, δηλαδή την παιδεία που όλοι τη δοκιμάσαμε και την αποδεχτήκαμε σαν τρόπο μητρικό και τη λάβαμε ευχάριστα και που σαν μητρικό γάλα των Μουσών τη γευτήκαμε. Διότι με ποιον καλύτερο τρόπο από τους λόγους μπορεί να είναι κανείς κοντά της; Κι ενώ ο ένας φοβάται ότι δεν μπορεί να το φτάσει (ενν. τον στόχο του εγκωμιασμού της πόλης), ο άλλος το αποτολμά και ενθαρρύνει τον εαυτό του να αφιερωθεί στα εγκώμια της πόλης, ενώ με τόση πολλή ακρισία έτσι σκεπτόμενος από όλους δοκιμάζεται ο ψόγος πολύς και δαιμόνιος, αν πρέπει βέβαια να είναι σε ισχύ το δίκαιο, το οποίο αναβάλλεται, όταν αυτός το ρίχνει στις υπερβολές.

Εγώ, λοιπόν, που είμαι υπόχρεως απέναντί της δεν μπορώ να παραιτηθώ από τον λόγο. Διότι εμένα έτσι έρημο από την πατρίδα μου, η οποία υπέφερε από τους εχθρούς, και διωγμένο από αυτούς που την κατέλαβαν και τη λεηλάτησαν, με ήδιστο τρόπο με περιέλαβε (ενν. η Κωνσταντινούπολη) και με αγκάλιασε και με έσωσε, όπως η Θέτιδα λένε ότι στην αγκαλιά της έσωσε τον Διόνυσο - διότι πόσα μου φαίνεται ότι αποδίδοντάς της είναι αρκετά για να την ξεπληρώσει κανείς; Διότι το να έχει κανείς σωθεί και το να κοιτά ελεύθερος τον ήλιο, σε ποιον μπορεί κανείς να το παραθέσει και να αποδώσει επί ίσοις όροις το χρέος του; Αλλά επιπλέον αυτή που με τον βέλτιστο τρόπο τιμάται για τις ευεργεσίες της πρόσθεσε και δεύτερους λόγους στους προηγούμενους. Διότι αν πολλά από όσα συμβαίνουν στους ανθρώπους δεν μπορεί κανείς ούτε να αριθμήσει, με τα οποία ο καθένας ευχαριστείται - διότι δεν είναι δυνατό όλα τα πράγματα να θέλει κάποιος να τα απολαμβάνει - περισσότερο από όλα υπερισχύει ο λόγος, από τον οποίο δεν υπάρχει οικειότερο πράγμα για τους ανθρώπους. Αυτό εμένα σε έναν βαθμό μου δόθηκε και φάνηκε ξεκάθαρα ότι δεν υπήρξαν μάταιες οι προσπάθειές της για τον δικό μου ζήλο για τον λόγον, πράγμα που έφερε ως τεκμήριο σε αυτούς που κατέχουν σε υψηλό βαθμό την τέχνη του λόγου, αν και έτυχε να ανήκουν στους αλλοδαπούς, με σκοπό κανείς να μην είναι οκνηρός να ερωτευθεί τους λόγους και από αυτή να οδηγείται. Και σε αυτή επιπλέον δεν λείπει τίποτα από το φιλόανθρωπο της φιλοτιμίας.

Κατά αυτό, λοιπόν, τον τρόπο έχοντας εγώ ωφεληθεί από αυτή, ώστε να φτάσω να ξεχάσω την πόλη που με γέννησε, και έχοντας μετάσχει στην εξ αυτής προερχόμενη εγκύκλιο παιδεία, έπειτα να αναβάλλω (ενν. τον λόγο),

επειδή δήθεν στους άλλους ταιριάζει περισσότερο απ' ό,τι σε εμάς να επαινούν, ενώπιον ποιων (ενν. δικαστών/μαρτύρων) μπορώ να απαλλαγώ από την ισχυρή κατηγορία ότι ξεκάθαρα κατέχομαι από τη γνωστή παροιμία (ενν. που λέει) ότι μαζί με τη συμπόνια εξέλειπε και η ευγνωμοσύνη, αν και κάποιοι άλλοι πριν από μένα πάντως αλλά και μετά από μένα, όπως είναι φυσικό, αφοσιωθούν στην πόλη; Διότι αυτός που είναι ερωτευμένος όχι για κάποιον άλλον, αλλά για τον ίδιο έχει τον αγαπημένο του περί πολλού.

Κεφ. 3 (344,6 - 345,15): Ο ρήτορας μη έχοντας υλικά αγαθά προσφέρει στην πόλη μόνο τον λόγο του - Αιτιολόγηση έναρξης με την ενότητα της θέσεως

Έπειτα δεν αγνοώ ότι άνδρες καλά πεπαιδευμένοι που ασχολήθηκαν με τα εγκώμια υπέρ αυτής με δυσκολία φάνηκαν να λένε πράγματα αντίστοιχα της αξία της και σύμφωνα με αυτή και με την περιουσία τους με λειτουργίες και από τις δύο πλευρές τη στόλισαν, δηλαδή και με όσα είπαν και με όσα ξόδεψαν. Ωστόσο εγώ, επειδή δεν έχω καθόλου χρήματα, μπορώ να προσφέρω μόνο τον λόγο, που δεν προκαλεί τόσο πολύ τον θαυμασμό, αλλά όμως θα ήθελα με αυτόν όσο το δυνατό περισσότερο να την κοσμήσω. Και, ενώ είμαι ελάχιστα αδιάφορος, θα εξαιρέσω τον εαυτό μου από το να φέρω την αναγκαία εισφορά. Διότι, αν είχα και χρήματα, θα μπορούσα και από αυτά να καταθέσω την οφειλή μου, επειδή όμως έτσι αυτά λόγω της τύχης τα στερήθηκα και επιπλέον μομφή όχι ανεκτή με τον χρόνο συμπαρατείνεται, το λοιπόν με βάσει αυτά (ενν. πρέπει) ό,τι είναι φυσικό να περισώσω και στον υπόλοιπο αγώνα να αντεπεξέλθω.

Είναι, λοιπόν, μεγάλη ανάγκη να πιάσω τον λόγο για την πόλη και να προσπαθήσω να του δώσω την καταλληλότερη αρχή, αν και υπάρχει μία νέα δυσκολία, όχι διότι, ενώ δεν έχω τι να πω, πρέπει να μιλήσω, αλλά, διότι, αφού ξεκινήσω πρέπει να βάλω μία τάξη, ώστε ο λόγος να προχωρά με αρμονία ανάλογη με αυτή του σώματος. Και κινδυνεύω, όσο αυτό μέσα μου εξετάζω, να μπω στον φαύλο κύκλο των διαφορετικών αρχών του λόγου. Διότι με όσα χαίρεται κάποιος για μία πόλη αυτή όλα με ομότιμο τρόπο τα κομίζει και από παντού ρέει μία πλημμύρα από πλεονεκτήματα προς τον λόγο, ενώ είναι μεγάλο βάσανο το να προσπαθήσει κάποιος να διαλέξει το πρώτο στη σειρά. Και από τον διαγκωνισμό των λέξεων πρέπει

κανείς να διαλέξει ως πρώτα αυτά που με φυσικό τρόπο προηγούνται και να τα βάλει στην αρχή. Διότι, αν οι υπόλοιπες προτιμήσεις δεν διακρίνονται με σαφήνεια, είναι καλό να πάρεις τη σχετική θέσιν της πόλης μέσω της οποίας τράβηξε κοντά της τους πρώτους της κατοίκους. Η απόλυτη υπεροχή αυτής της προτίμησης είναι δεδομένη, γιατί, όταν λείπει αυτή όλα τα άλλα εκμηδενίζονται. Άρα είναι εύκολο να βρει κανείς την αρχή, χρειάζεται μόνο να βάλει στην αρχή το πιο σημαντικό.

Θέσις (345,16 - 354,11)

Κεφ. 4 (345,16 - 346,19): Η πόλη σε ηγεμονικό ρόλο λόγω της κάλλιστης θέσεώς της, καθώς βρίσκεται στο πέρας των άλλων πόλεων, δεν είναι ούτε πεδινή ούτε ορεινή, διαθέτει πλήθη ζώων, ποικίλες καλλιέργειες και πολλές πηγές.

Η θέση, λοιπόν, της γης είναι το πρώτο με το οποίο, επειδή είναι από όλες η κάλλιστη (ενν. θέση), τις απανταχού πόλεις τις νικά, διότι άλλες είναι λαμπρές χάρη στο έδαφός τους, άλλες ξεχωρίζουν χάρη στο πόσιμο νερό τους, άλλες χάρη στο καλό τους κλίμα επιτρέπουν σε όσους τις επισκέπτονται να μην έχουν καμία δυσκολία, ενώ αυτής της έχει τύχει να είναι η πιο ισχυρή από όλες τις άλλες πόλεις και όλες να τις νικά και όλες να επιθυμούν να ηττώνται από αυτή και αναγνωρίζοντας σε αυτή τα πρωτεία και μιμούμενες τη στάση των υπηρετών με χαρά μένουν. Διότι σε αυτή σε σύγκριση με τις άλλες, τις οπουδήποτε αλλού ευρισκόμενες πόλεις, η μεγαλύτερη δύναμη της έτυχε και αυτό το προνόμιο της έχει δοθεί, δηλαδή το να υπηρετείται από τους κατώτερους, κάτι που δεν είναι αφύσικο. Διότι είναι νόμος της φύσης οι πιο αδύναμοι να υπηρετούν τους πιο δυνατούς και επιπλέον, αν κανείς έτσι το σκεφτεί, (ενν. η πόλη) έχει συμφιλιώσει τα ανατολικά με τα δυτικά μέρη, τα οποία σε αυτή συναντιούνται και καταλήγουν. Το δε πέρας, όπως συμβαίνει με τη φύση του παντός, διαφέρει από αυτό που περατώνεται, και αυτή είναι από τη φύση της το πέρας αυτών. Και όσα υπάρχουν σε αυτές, αυτή δεν τα στερείται, ενώ σε όσα αυτή έχει πλεόνασμα, αυτές δεν έχουν συμμετοχή.

Η μεν θέση, λοιπόν, για να αρχίσω από εκεί, είναι τέτοια, ώστε και οι δύο να είναι περήφανες για τις ίδιες, δηλαδή και η θέση για την πόλη και η

πόλη για τη θέση. Διότι είναι αυτή ως απομίμηση του παντός ούτε εντελώς ομαλή ούτε ορεινή, αλλά αγαπώντας και αυτό και εκείνο δείχνει τη φιλάνθρωπη φύση της και τρέφει πλήθη ζώων, που είναι έτοιμα και για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους και για να τα κυνηγούν. Διότι οι καρποί της γης και οι άλλες καλλιέργειες, από τις οποίες τρέφονται τα ζώα, πώς από κάθε είδους φιλάνθρωπη διάθεση δεν ελέγχονται; Και από πηγές αρδεύεται όχι τόσο περισσότερο γλυκές για να πίνεις όσο πολύ ευχάριστες να τις βλέπεις, καθώς μοιάζουν με κρύσταλλο ως προς την ψυχρότητα, τις οποίες έχει μάθει κανείς να θαυμάζει όχι περισσότερο για το πλήθος τους απ' όσο για το κάλλος τους.

Κεφ. 5 (346,19 - 347,22): Θέσις πρὸς τὰς ἐν γειτόνων πόλεις ἢ χώρας

Γειτονικές πόλεις ως θεραπαινίδες αυτής και παραχώρηση χωρῶν τους ως δικά της προάστεια (346,19 - 347,10)

Αλλά, αν ήταν να μιλήσω για τα όσα είναι μπροστά από την πόλη και να αφήσω τα άλλα, με χαρά θα έστρεφα εκεί την προσοχή μου και θα διεξερχόμουν αυτών με κάθε λεπτομέρεια μέσω του λόγου μου, επειδή, με όσα στολίζονται οι περιοχές που είναι μπροστά της, αυτά δεν είναι ιδιοκτησία της, αλλά με αυτά και εκείνα, που είναι πιο μακριά, σεμνύνονται. Αυτά τα παίρνει και στον εαυτό της τα θέτει - διότι τα όσα διαθέτουν οι κατώτεροι, όπως ειπώθηκε, είναι τροφή για τους ανώτερους - και πώς δεν θα πει κανείς, όσα από άλλες πόλεις κατέχονται, ότι είναι περισσότερο προάστεια της πόλης παρά όσων τους ανήκουν; Διότι για αυτά υπάρχει μεταξύ τους ευγενής ανταγωνισμός, επειδή η καθεμία τις άλλες σε ένα βαθμό τις νικά και δεν λέει ότι παραχωρεί η μία τα πρωτεία στην άλλη, από αυτή όμως με κοινή ομολογία χωρίς ταλαιπωρίες αφίστανται, μήπως πάθουν κάτι δυσάρεστο, τα οποία είναι συνήθη στους ηττημένους. Όπως οι θεραπαινίδες, που αμφισβητούν η μία το κάλλος της άλλης, όταν εμφανίζεται η κυρία τους, λάμποντας από ομορφιά, μεγάλη ως προς το μέγεθος, με σεμνότητα στο βάδισμα, σε όλα πιο ανεπτυγμένη - ίδια με τις θεές σε όλα εκτός από τη θνητότητα, θα έλεγε ο ποιητής - βλέπουμε να στέκουν άφωνες και έχοντας ξεχάσει αν υπάρχει ομορφιά και σε αυτές, έτσι η πόλη χωρίς κανέναν να φέρει αντίρρηση έχει διεκδικήσει για τον εαυτό της το πρωτείο έναντι όλων των άλλων.

Χορηγίες άλλων πιο μακρινών χωρών σε φυτά και δέντρα (347,10 - 347,23)

Και φύονται σε αυτή δέντρα που φυτρώνουν στους Ινδούς, οι οποίοι με προθυμία παρέχουν αυτή τη χορηγία, δηλαδή όσα ανάλογα με τις εποχές ευδοκιμούν. Μου φαίνεται δε ότι και οι ίδιοι σπεύδουν σε αυτή, όταν τα δικά τους δέντρα έχουν γυμνά τα κλαδιά τους, ώστε να βρουν εδώ την αφθονία που λείπει από την πατρίδα τους. Και η ευδαίμων Αραβία, που σε όλη τη διάρκεια της ανθοφορίας υπέροχα ευωδιάζει, κινδυνεύει όμως να χάσει τη μυρωδιά της, επειδή και τα εποχιακά της φρούτα και τα ολάνθιστα φυτά της στην πόλη εισάγονται. Και σε γενικές γραμμές δεν υπάρχει καμία πόλη που να μην κοπιάζει για να βρίσκεται με προθυμία κοντά σε αυτή και που και η ίδια (ενν. η πόλη που κοπιάζει) δεν το απολαμβάνει, όταν νοιώθει ότι κοπιάζει. Έτσι, ενώ όλες οι πόλεις χρησιμοποιούν ηρεμιστικά φίλτρα εξαιτίας της, αυτή όμως αυτές, καίτοι βρίσκονται πολύ μακριά, τις κάνει να καρπίζουν χωρίς καθόλου να κοπιάζει με τρόπο πιο δυσάρεστο από αυτόν που χρησιμοποιεί για όσους καρπούς η ίδια παράγει.

Κεφ. 6 (347,23 - 354,11): Θέσις πρὸς τὴν περιωκίδα χώραν

Θέσις πρὸς Λιβύην (347,23 - 348,2): αδιαφορία για τα οφέλη από την ήπειρο της Λιβύης λόγω της ζέστης και της ξηρασίας

Ἀπτεται μὲν τοῦ ἐσχατοῦ οὐρίου τῆς Ἀσίας, τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Λιβύης, ἀπὸ τῆς ὁποῖας τῇ μίᾳ τὴν ἀπωθεῖ, καθὼς ἔχει πολὺ ἥλιο καὶ ὅσο πάει βαθειὰ καυτὴ ἄμμο καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν σὲ αὐτὴ μοσχάρια, ὅχι ὅμως ὥστε νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ἀπολαμβάνει ὅσα προέρχονται ἀπὸ αὐτὴ, ἀλλὰ μὲ ὅσα (ενν. ἡ Λιβύη) μπορεῖ νὰ προσφέρει ἀπόλαυση σὲ τοὺς κατοικοὺς τῆς (ενν. τῆς Κωνσταντινούπολης), αὐτὰ ἀπὸ ἐκεῖ αὐτὴ τὰ παίρνει, ἐνῶ ὅσα δὲν εἶναι ευχάριστα γιὰ τοὺς κατοικοὺς τῆς τὰ ἀφήνει.

Θέσις πρὸς Ἀσίαν (348,2 - 350,20)

- Ἡ Ἀσία καὶ ἡ Εὐρώπη ὡς ἀνταγωνίστριες μετὰξὺ τοὺς γιὰ τὸν ἔρωτα τῆς πόλης καὶ ἡ δικὴ τῆς ἐπαμφοτερίζουσα στάση (348,2 - 348,13)

Τὶς ἄλλες δύο (ενν. ἡπείρους), μετὰξὺ τῶν ὁποίων βρίσκεται, τὶς ἔχει καὶ τὶς δύο τοῦ χεριοῦ τῆς δίνοντας ἐλπίδες καὶ στὶς δύο, ποὺ εἶναι ἐρωτευμένες μαζὶ τῆς, ὅτι δὲν θὰ βγουν ἀπὸ τὴ λίστα μὲ τοὺς ἀγαπημένους τῆς καὶ ὅτι μὲ

δίκαιο τρόπο αντιμετωπίζοντάς τες δεν ξέρει με ποια από τις δύο να συνδεθεί. Από τη μία δίνει την εντύπωση ότι την Ευρώπη την αποφεύγει πηγαίνοντας στα ενδότερα της θάλασσας, από την άλλη ότι προσχωρεί στην Ασία, μολονότι και τις δύο τις απατά, τη μεν κολακεύοντας, ότι δήθεν ποτέ δεν θα αποδράσει, ενώ την άλλη με τις ελπίδες του έρωτα την ερεθίζει και τη γαργαλάει ότι δεν θέλει τάχα πολύ ακόμα για να γίνει δική της και να απολαύσει το αγαπημένο της πρόσωπο, ενώ από τον έρωτα με θερμότερο δήθεν τρόπο κινείται παρεμποδιζόμενη όμως απο βραχύτατη θάλασσα, την οποία δεν έχει ωστόσο καταλύσει.

➤ Τεχνάσματα έλξης και γοητείας της πόλης από την πλευρά της Ασίας (348,13 - 350,20)

- τακτική εναλλασσόμενων προσεγγίσεων και απομακρύνσεων (348,13 - 348,20)

Αντισοφίζεται δε και αυτή (ενν. η Ασία), που με δριμύτερο τρόπο είναι ερωτευμένη, θέληττα και τρόπους γοητείας κατά της πόλης αντιπαραβάλλοντας τις χάρες της ίδιας σύμφωνα με το ήθος όσων έχουν καταληφθεί από έρωτα, οι οποίοι το να αποδίδουν στους αγαπημένους τους τις ψυχές τους θεωρούν ότι είναι το άκρον άωτον της ευχαρίστησης. Αυτό που συμβαίνει σε εκείνους, ότι δηλαδή και δίνουν πολλή σημασία στην ενατένιση (ενν. του αντικείμενου του έρωτά τους) και εύκολα θέλουν να απομακρύνονται (ενν. από αυτό), με παρόμοιο τρόπο και η Ασία που είναι σφόδρα ερωτευμένη φεύγει και αποκλειόμενη από αυτήν (ενν. την Κωνσταντινούπολη) με άλλο τρόπο την οικειώνεται.

- οι κάτοικοι της Ασίας έχουν πειστεί να τελούν ευνοϊκά προς την πόλη και να αποστέλλουν σε αυτή πλούσια χάρη στην προνομιούχο φύσιν της γεωργικά προϊόντα και πολλές πρώτες ύλες (348,20 - 349,13)

Διότι τους κατοίκους της τους φέρνει και τους δίνει ή μάλλον τους πείθει με τον ίδιο τρόπο που παραιτούνται από τους εαυτούς τους να παραιτούνται και από τα υπάρχοντά τους για χάρη της πόλης και αυτά που με τα όπλα, με τον Άρη και με τα αίματα δεν είδε (ενν. να γίνεται πραγματικότητα), αυτά ο έρωτας εύκολα σε πέρας τα φέρει. Και εκφράζουν τρυφερότητα, ηδονή και αγάπη λόγω της μεταφοράς των προϊόντων τους, για τα οποία η πατρίδα αποφάσισε. Και δη και η αγριότητα των Σκυθών

επαινείται και αυτοί προς την πόλη τη φύση τους, που ως προς τα άλλα δεν διέφερε από τα θηρία, την αρνήθηκαν.

Και απλώνονται (ενν. στην Ασία) πεδιάδες ιππήλατες που μοιάζουν με τη γαλήνια θάλασσα, τη με ακρίβεια στρωμένη, και που είναι εύφορες για τα ζώα και για τη σπορά των αγαθών και για την παραγωγή καρπών και για όλα τα άλλα τα απαραίτητα για τη διαβίωση, ενώ, αν κάποιος αναζητά άνδρες, δεν ξέρω πού θα τους βρει, να είναι και στο μυαλό και στη μορφή καλύτεροι και συνάμα και οι γυναίκες τους να είναι αντίθετα με τη φύση όχι κατώτερες από τους άνδρες στη σπουδή των λόγων. Αλλά όμως και τα όρη δεν είναι λιγότερα από τις πεδιάδες και σε κάποιες περιπτώσεις μοιάζουν να είναι και ίσα (ενν. με τις πεδιάδες). Διότι, αν είναι καιρός συγκομιδής ή μη για την πεδιάδα, και τα όρη είναι φυσικό τον ίδιο τρόπο να έχουν. Και ελευθερώνουν πολλά και καλής ποιότητας στάχυα και τα σιτοφόρα πεδία μοιάζουν στα μάτια των γεωργών με δέντρα. Και για όσα ξεφεύγουν από τη γεωργία, με άλλο τρόπο εισφέρει τη χορηγία μέσω κάθε είδους πρώτης ύλης, άλλης για την οικοδόμηση των κτηρίων και άλλης για άλλου είδους υπηρεσίες.

- οι πόλεις της Ασίας κοσμούν την πόλη - η Νικομήδεια ως προεξάρχουσα αυτών ορίζει και συλλέγει τους φόρους τους προς την πόλη και προωθεί το εμπόριο με αυτή (349,13 - 350,20)

Αλλά και οι πόλεις την κοσμούν όχι λιγότερο από όσα αναφέρθηκαν. Διότι από εκείνη την πλευρά είναι η Έφεσος, η Σμύρνη - πόλεις ελληνικές, που στη φήμη μάς ακολουθούν και που πόσα αγαθά έφεραν - και η Σάρδεις η πάλαι ποτέ επί της εποχής του Κροίσου από το άφθονο χρυσάφι λάμποντας, η οποία έχει τον ρόλο των οφθαλμών για τη Λυδία τη δική μου, και από την οποία ακόμα θυμάμαι πώς αποκόπηκα, όλες με πολλές χάρες (ενν. στολισμένες), στις οποίες ήταν δυνατό να χαλαρώσουν όσοι εκεί πέρασαν τον καιρό τους, και επιπλέον και οι πόλεις της Βιθυνίας, για την οποία, αν κάποιος πει ότι έχει δωριστεί στην πόλη από τον ανώτερο όλων ως ταμείο για την πόλη, δεν θα είναι παράλογος. Διότι είναι δυνατό κάποιος να απλώσει το χέρι και οτιδήποτε από αυτά, που εκείνη δίνει, για να διαλέξει.

Η μεν Νικομήδεια, η προκαθήμενη όλης της Βιθυνίας, που το ύψος του φόρου επιλέγει και τον επιβάλλει σε όλες τις γειτονικές πόλεις, δεν παύει με χαρά να εκπληρώνει το κάθε τι και ανά πάσα ώρα να τις πείθει έξω με

εμπορικά πλοία να μεταφέρουν τα προϊόντα τους μέσω του Αστακηνού πελάγους. Από εκεί η πόλη μετά από τρεις μέρες δέχεται τους καταπλέοντες, εφόσον ο άνεμος πνέει ήρεμα και πλησίστιος και με συντροφική διάθεση, και δη (ενν. αυτοί) προς την πόλη πλέοντας εστιάζουν σε όσα βλέπουν θρηνώντας για το βάρος, ότι δηλαδή πιο γρήγορα έλκονται μακριά από τους αγρούς, που με τις χάρες τους πίσω τους τραβάνε, με τις οποίες δεν γίνεται κάποιος, που εκεί προσέρχεται, να χορτάσει, ενώ η θάλασσα ήρεμα παίζει με την ξηρά και με πυκνά κύματα επισπεύδει (ενν. το ταξίδι). Και μη έχοντας δει άλλο τέτοιο (ενν. θέαμα) ακριβώς σαν θαύμα το ερμηνεύουν και, όσο φτάνουν, ατενίζουν τα εμπορικά πλοία να φέρονται πάνω στα κύματα. Διότι οι αγροί των Νυμφών και των Χαρίτων μπορείς να πεις ότι μαζί αγγίζουν απαλά του αιγιαλού το περιδέραιο και μπορείς να τους δεις σαν σταφύλια ώριμα, που αιωρούνται, ενώ τους ιερούς ναούς, όμορφο είναι και αυτούς να τους προσπερνάς άφωνους τον κάθε έναν με άλλο σχήμα και τον ένα στον αιγιαλό, τον άλλο [...] να έχει υποχωρήσει (ενν. πιο μέσα στη στεριά) και είναι δυνατό αυτούς με μεγάλη ευχαρίστηση εορτάσιμους (ενν. να τους βλέπεις) [...] μέσα από όλη τη Νικομήδεια είναι δυνατό να πλεύσουν, αφού καθελκυστούν, ώστε και να ξεχάσουν, όσο η ψυχή τους απολαμβάνει, τότε είναι να δέσουν στο λιμάνι.

Θέσις πρὸς Εὐρώπην (350,21 - 353,10)

- Η ανταγωνιστική σχέση της θελκτικής και επιτήδειας Ασίας με την κομψή Ευρώπη αποβαίνει τελικά σε βάρος της πρώτης (350,21 - 351,6)

Αφού, λοιπόν, η Ασία έτσι με αυτά τα τεχνάσματα προσπάθησε να πείσει, ώστε και αυτόν που σιδερένια έχει καρδιά να θέλξει και με τα φοβερά δικά της φίλτρα να τον καταγοητεύσει, η Ευρώπη (ενν. εμφανίζεται) ως ανταγωνίστριά της στον έρωτα και κομψά ενδεδυμένη. Διότι δεν ανέχεται να αγνοείται από την αγαπημένη της και έτσι βγαίνει μπροστά φέροντας μαζί της τα χαρίσματά και τα αγαθά με τα οποία είναι γεμάτη, τα οποία το να τα πει κανείς με λόγια είναι τόσο πολύ δύσκολο και περισσότερο από όσο μπορεί να γίνει κατανοητό, καθώς και οι πεπειραμένοι λένε ότι τόσο πολύ υπολείπεται αυτή του να νικηθεί από την Ασία, με αποτέλεσμα από παντού φανερή η δύναμή της επί αυτής να αθροίζεται. Διότι με όσα εκείνη (ενν. η Ασία) στολίζεται, δεν μπορεί κανείς

να βρει την Ευρώπη να τα στερείται, ενώ όσα αυτή (ενν. η Ευρώπη) προβάλλει ως πιο αξιοθαύμαστα, να τα λέει και να τα ακούει κανείς, αυτά ούτε στο όνειρό της δεν μπορεί εκείνη (ενν. η Ασία) να απολαύσει.

➤ Τα ισχυρά πλεονεκτήματα της Ευρώπης (351,6 - 353,10)

▪ Ρώμη (351,6 - 351,27)

Διότι για την πρεσβυτέρα Ρώμη, από την οποία προέρχονται οι πολιστές και οι κάτοικοί της, δεν λέει πολλά, μολονότι οι απανταχού και στις δύο ηπείρους που είχαν υβριστικό θράσος έγιναν με κάθε ευκολία υποχείριοί της. Γιατί ούτε έναν δεν θα ακούσεις να αντιτίθεται στη Ρώμη, είτε γιατί της έχει αφαιρεθεί το πρωτείο από τη νέα (ενν. Νέα Ρώμη), είτε γιατί ακόμα περισσότερο χαίρεται που έδωσε την πρωτιά στην πόλη, είτε γιατί νομίζει ότι έχει ακόμα την αρχηγία, επειδή για τους πατέρες που νικιούνται από τα παιδιά τους ξέρουμε ότι αυτοί θεωρούν ότι αυτό είναι νίκη, όταν εκείνα (ενν. τα παιδιά) τελειοποιούνται ως προς την αρετή. Εκχωρεί, λοιπόν, τη δόξα στην ίδια με όλες μαζί (ενν. τις πόλεις) να ηττάται (ενν. από τη Νέα Ρώμη) και αυτή αρχίζει να αποτελεί αντικείμενο σε λόγους που προσφέρουν ευχαρίστηση. Μοιάζει δε κάπου από αυτά, που στο παρελθόν σε τόσο μεγάλο βαθμό με ζήλο είχαν γίνει, τόσο να φιλοτιμείται, όσο που αυτή να γίνεται ένα με τον ήλιο και κατά την εμφάνισή της σε μια στιγμή όλων να υπερέχει, και να είναι αυτό (ενν. αυτή) βασιλική εστία εξαιτίας και των λαμπρών τρόπαιων και της απανταχού φήμης της. Και αυτά ήταν εύκολο να τα δει κανείς, καθώς έβαλε επιτρόπους μιμούμενη προφανώς όσους αναλαμβάνουν τη φροντίδα της παρουσίας νεαρών παιδιών, των οποίων οι γονείς τους είχαν φύγει από τη ζωή, και έπειτα, όταν αυτά ενηλικιώνονται, αυτοί οικειοθελώς απομακρύνονται. Και αγαπά και απολαμβάνει περισσότερο τον ρόλο της υπηρέτριας από τον ρόλο αυτής που ήταν με δύναμη ζωσμένη.

▪ Ιταλία (351,28 - 353,10)

Αλλά ελάχιστα ταιριάζει η Ευρώπη για αυτή (ενν. τη Ρώμη) να καυχιέται και στον εαυτό της από εκεί να μοιράζει την τωρινή λαμπρότητα, για να φαίνεται ότι είναι καλύτερη από την Ασία με όσα άπειρα άλλα και κάλλιστα υπάρχουν ταυτόχρονα, για τα οποία μου φαίνεται ότι πρέπει να σταματήσω να μιλάω. Η αιτία είναι ότι επείγει να πιάσω το εγκώμιο της Ιταλίας, η οποία όλα τα χρόνια τη μέγιστη των πόλεων με χορηγία γέμισε λαμπρή και ποικίλη. Πώς είναι δίκαιο αυτή να την παραμελήσει κανείς,

επειδή δεν παράγει κάτι αξιόλογο; Αλλά θεωρώ ότι σε αυτή τα μέγιστα θα χάριζα, αν την ανέφερα μέσα από τα εγκώμιά της, στην οποία - νομίζω λόγω της καίριας θέσης της και λόγω του αποδοτικού της χαρακτήρα - έχουν σαν μύθο παρουσιάσει ότι ο Κρόνος είχε την εξουσία σε αυτή και γράφουν ότι από εκείνον προήλθε η σε αυτή γεμάτη ραστώνη ζωή.

Αλλά εμένα ο λόγος μου στο σημείο αυτό ας μετατοπιστεί, γιατί πρέπει να εξετάσω τη φύσιν αυτής. Διότι, κι αν ακόμα ψάξει κανείς, δεν θα βρει (ενν. χώρα) πιο επιτήδεια ως προς την αφθονία σε ζώα και ανθρώπους, καθώς είναι πολύ παραγωγική και πάρα πολύ χρήσιμη. Ούτε όμως μπορείς να αποδείξεις ότι έχει τακτοποιημένες καλλιέργειες, καθώς δεν έχει δέντρα, και ούτε φυτά μπορείς να αποδείξεις ότι είναι ικανή να θρέψει, ενώ το να σπέρνει ως εύφορη γη λίγο συντηρεί την παραγωγή. Θα έλεγες δε ότι είναι άχαρο ενδιαίτημα για ανθρώπους, την οποία, αν κανείς με λίγο κόπο την καλλιεργούσε, πολύ μεγάλη συγκομιδή θα έβγαζε.

Και βέβαια δεν αξίζει λιγότερο του θαυμασμού η τρυφερή βλάστηση που απλώνεται για τη βοσκή των κοπαδιών. Διότι τόσο αυτή όσο και η βλάστηση του αγρού με τον ίδιο τρόπο και τα ήμερα και τα άγρια ζώα τα συντηρούν, καθώς και από τα δύο υπάρχει αφθονία τροφής. Αυτήν ολόκληρη γκρεμοί και δρυμοί την έχουν γεμίσει - ένας Όμηρος θα χρειαζόταν να διεξέλθει τα σχετικά με αυτή και να πει τη φράση «βουνά με δάση γεμάτα», από τους οποίους (ενν. τους δρυμούς) και μπορούν πλοία να ναυπηγηθούν και με αφθονία οι όποιες άλλες ανάγκες να καλυφθούν. Επίσης σε όλη την έκτασή της ποτάμια τη διαρρέουν, που σε μεγάλο βαθμό κάνουν γόνιμη τη γη της, η οποία είναι σαν κάποιος ετήσιος φόρος που πρέπει στην πόλη - σαν σε κάποιο επίγειο θηρίο - να αποδίδεται. Και αυτή (ενν. η Κωνσταντινούπολη) με θετική διάθεση προσέρχεται μιμούμενη τον δεσπότη που από τη μία επαινεί και από την άλλη καλοσωρίζει (ενν. τους υπηκόους του).

Σύγκρισις ήπειρων (353,11 - 354,11)

Και, ενώ έτσι είναι παρασκευασμένες οι δύο ήπειροι, άλλες φορές και οι δύο εν μέρει ηττώνται, άλλες φορές καθόλου δεν αλλάζει η μεταξύ τους ισορροπία. Διότι τόσο πολύ είναι η μία καλύτερη από την άλλη, όσο ο ήλιος και από τις δύο διερχόμενος από τη μία (ενν. ήπειρο) σηκώνεται για τον Δία

συλλέγοντας το φως και την άλλη (ενν. ήπειρο) ως έδρα του έχει για να ξεκουράζει τα άλογά του και να δροσίζει τον ιδρώτα τους μέσα στα ρεύματα του Ωκεανού έτσι σύμφωνα με τον Όμηρο κι εμένα μου φαίνεται ότι αυτή (ενν. την Ευρώπη) ποθεί περισσότερο από εκείνη, όσο δηλαδή και για τους μακρόχρονους κόπους κάθε ένας τη λήξη τους προτιμά παρά την αρχή τους.

Αν δε ο Ορόντης και ο Τίγρης και ο Ευφράτης άεναα αρδεύουν την Ασία, αλλά και ο Ρήνος είναι αντάξιός τους, όχι γιατί είναι ίσος με αυτούς, αλλά και γιατί αυτούς σε πολλές περιπτώσεις τους ξεπερνάει. Και αυτά, μολονότι στην Ευρώπη υπάρχουν πολλά άλλα ποτάμια, που είναι κατάλληλα για κολύμπι και των οποίων τα ρεύματα ελάχιστα τρέχουν. Και μου φαίνεται ότι αν κάποιος έκρινε το νερό του, αφού το δοκίμαζε, αυτός θα έλεγε ότι άλλαξε γνώμη. Αναθέτει, λοιπόν, κάποιος στον Ρήνο να διευκρινίσει τη σκοτεινή προέλευση των νόμιμων και νόθων παιδιών του και αυτός αταλάντευτη δίνει την ψήφο του, ότι δηλαδή ούτε ο Αίακος ούτε ο Ραδάμανθυσ από αυτόν καθόλου δεν θα κριθούνε, ότι τα νόμιμα παιδιά του σαν γερό έδαφος τα κρατά, ενώ τα νόθα αντιθέτως τα καλύπτει με τα νερά, διότι δεν είναι τάχα δίκαιο ο ήλιος ήδη στο σκοτάδι να τα βλέπει [.....]

III.5.iv. Ερμηνευτικές παρατηρήσεις

Το απόσπασμα από το εγκώμιο του Γεώργιου Καρβώνη για την Κωνσταντινούπολη, το οποίο μάς σώζεται στα 8 προστατευτικά φύλλα, άρα στις 16 εξωτερικές σελίδες, του Vaticanus gr. 444, αποτελεί μόλις ένα μικρό μάλλον τμήμα του συνολικού έργου. Αυτό το καταλαβαίνουμε από τα εξής τρία στοιχεία: α) από τις έξι με οκτώ ενότητες για τον εγκωμιασμό των πόλεων, όπως τις γνωρίζουμε από τα θεωρητικά εγχειρίδια της ύστερης αρχαιότητας, β) από τον *Αντιοχικόν* του Λιβάνιου, που αποτελεί το αντιπροσωπευτικότερο και άρα και πληρέστερο δείγμα αυτοτελούς

εγκωμίου πόλης από την αρχαιότητα¹⁰⁴⁹, γ) από τον *Βυζάντιον* λόγο του Θεόδωρου Μετοχίτη και δ) από τον λόγο του Βησσαρίωνα για την Τραπεζούντα, που είναι τα αντίστοιχα πληρέστερα αυτοτελή εγκώμια πόλεων της βυζαντινής γραμματείας¹⁰⁵⁰, το σωζόμενο τμήμα του λόγου του Καρβώνη καλύπτει μόλις τον πρόλογο και την θέσιν, που συνιστά την πρώτη συνήθως ενότητα ενός τυπικού αυτοτελούς εγκωμίου πόλης. Πιο συγκεκριμένα ο λόγος διαρθρώνεται ως εξής:

Πρόλογος (341,1 - 345,15)

Κεφ. 1 (341,1 - 343,9): Τα πλεονεκτήματα της αποπλήρωσης των χρεών μέσω λόγων

Κεφ. 2 (343,10 - 344,5): Ο λόγος για την πόλη που διέσωσε και μόρφωσε τον ρήτορα είναι επιβεβλημένος

Κεφ. 3 (344,6 - 345,15): Ο ρήτορας μη έχοντας υλικά αγαθά προσφέρει στην πόλη μόνο τον λόγο του - Αιτιολόγηση έναρξης με την ενότητα της θέσεως

Θέσις (345,16 - 354,11)

Κεφ. 4 (345,16 - 346,19): Η πόλη σε ηγεμονικό ρόλο λόγω της κάλλιστης θέσεώς της, καθώς βρίσκεται στο πέρας των άλλων πόλεων, δεν είναι ούτε πεδινή ούτε ορεινή, διαθέτει πλήθη ζώων, ποικίλες καλλιέργειες και πολλές πηγές.

Κεφ. 5 (346,19 - 347,23): *Θέσις πρὸς τὰς ἐν γειτόνων πόλεις ἢ χώρας*

Γειτονικές πόλεις ως θεραπαινίδες αυτής και παραχώρηση χωρῶν τους ως δικά της προάστεια (346,19 - 347,10)

Χορηγίες άλλων πιο μακρινών χωρῶν σε φυτά και δέντρα (347,10 - 347,23)

Κεφ. 6 (347,23 - 354,11): *Θέσις πρὸς τὴν περιοικίδα χώραν*

Θέσις πρὸς Λιβύην (347,23 - 348,2): αδιαφορία για τα οφέλη από την ήπειρο της Λιβύης λόγω της ζέστης και της ξηρασίας

Θέσις πρὸς Ἀσίαν (348,2 - 350,20):

¹⁰⁴⁹ Βλ. τα σχετικά σχεδιαγράμματα παραπάνω στο υποκεφ. II.3.iv. στις σελ. 150-152 και στο υποκεφ. II.3.vi. στις σελ. 207-208.

¹⁰⁵⁰ Βλ. τα σχεδιαγράμματα των δύο λόγων παραπάνω στα κεφ. III.4. και III.5. στις σελ. 396-400 και 574-577 αντίστοιχα.

- Η Ασία και η Ευρώπη ως ανταγωνίστριες μεταξύ τους για τον έρωτα της πόλης και η δική της επαμφοτερίζουσα στάση (348, 2 - 348,13)
- Τεχνάσματα έλξης και γοητείας της πόλης από την πλευρά της Ασίας (348,13 - 350,20)
 - τακτική εναλλασσόμενων προσεγγίσεων και απομακρύνσεων (348,13 - 348,20)
 - οι κάτοικοι της Ασίας έχουν πειστεί να τελούν ευνοϊκά προς την πόλη και να αποστέλλουν σε αυτή πλούσια χάρη στην προνομιούχο φύσιν της γεωργικά προϊόντα και πολλές πρώτες ύλες (348,20 - 349,13)
 - οι πόλεις της Ασίας κοσμούν την πόλη - η Νικομήδεια ως προεξάρχουσα αυτών ορίζει και συλλέγει τους φόρους τους προς την πόλη και προωθεί το εμπόριο με αυτή (349,13 - 350,20)

Θέσις πρὸς Εὐρώπην (350,21 - 353,10)

- Η ανταγωνιστική σχέση της επιτήδειας και θελκτικής Ασίας με την κομψή Ευρώπη αποβαίνει τελικά σε βάρος της πρώτης (350,21 - 351,6)
- Τα ισχυρά πλεονεκτήματα της Ευρώπης (351,6 - 353,10)
 - Ρώμη (351,6 - 351,27)
 - Ιταλία (351,28 - 353,10)

Σύγκρισις ἡπείρων (353,11 - 354,11)

Από το παραπάνω δομικό σχήμα και από μία πρόχειρη σύγκριση με τα δομικά σχήματα των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, που έχουν μέχρι τώρα εξεταστεί, καταλαβαίνει κανείς ότι ο Γεώργιος Καρβώνης ναι μεν βασίζεται στην προγενέστερη παράδοση του είδους, αλλά ταυτόχρονα είναι και ο πρώτος - μαζί με τον Θεόδωρο Β' Λάσκαρη¹⁰⁵¹ - ο οποίος διαφοροποιείται αρκετά από αυτή. Καθώς δεν έχουμε την ευκαιρία να δούμε την υπόλοιπη δομή του λόγου και το κατά πόσο ο Γεώργιος Καρβώνης ξέφυγε περαιτέρω σε σχέση με την τήρηση των προδιαγραφών των κειμένων που αναφέρθηκαν παραπάνω - πλην του *Εἰς Τραπεζοῦντα* λόγου του

¹⁰⁵¹ Ωστόσο, όπως είδαμε και πιο πάνω στον λόγο του Λάσκαρη αναλογεί ένα πολύ πιο σύντομο αυτοτελές εγκώμιο πόλης και επομένως δεν γίνεται να αποτελεί συγκρίσιμο μέγεθος με το απόσπασμα του Καρβώνη.

Βησσαρίωνα, καθώς αυτός έπεται χρονικά του Καρβώνη - περιοριζόμαστε να σχολιάσουμε τις αποκλείσεις και τις ιδιαιτερότητες του λόγου μόνο στο πλαίσιο του προλόγου και της ενότητας της θέσεως.

Προηγουμένως όμως θα πρέπει να αναφερθεί ότι η μελέτη του αποσπάσματος ενίσχυσε την παραπάνω υποψία μας για το ότι το κείμενο κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί την πρώτη γραφή, το λεγόμενο κείμενον, archetype ή first draft, δηλαδή το σχέδιο ενός λόγου που δεν ξέρουμε αν ολοκληρώθηκε ποτέ πολλώ δε μάλλον αν έφτασε στο σημείο της τελικής του έκδοσης (Reinschrift). Συγκεκριμένα εκτός από τα 1-2 ανά σελίδα παροράματα και τα ορθογραφικά λάθη, που στην πλειονότητά τους έχουν ήδη εντοπιστεί από τον E. Fenster¹⁰⁵², το κείμενο πάσχει τόσο από ασυνταξίες, που εν μέρει έχουν μείνει αθεράπευτες και από τον E. Fenster¹⁰⁵³, όσο και από τη χρήση υπερβολικά πολλών απαρεμφάτων εν τη απουσία προσωπικών ή απρόσωπων ρήματα, με αποτέλεσμα ο λόγος να γίνεται σε κάποια σημεία του δυσνόητος¹⁰⁵⁴. Επίσης στο απόσπασμα υπάρχουν και μερικά *hapax*¹⁰⁵⁵ καθώς και μία αρκετά μεγάλη χαλαρότητα όσον αφορά στη συνοχή του κειμένου και στο ομαλό πέρασμα από τη μία περίοδο στην άλλη, κυρίως λόγω της παράλειψης βασικών συνδέσμων όπως το *μεν*.

Όσον αφορά τώρα στα ειδικά δομικά χαρακτηριστικά του αποσπάσματος, μπορούμε να κάνουμε την εξής παρατήρηση. Από τις μενάνδρειες οδηγίες και από τα αυτοτελή εγκώμια που εξετάζονται στην παρούσα διατριβή τα θέματα που συνήθως περιλαμβάνονται στην ενότητα της θέσεως των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων - πλην του λόγου του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη, όπου δεν εμπεριέχεται καθόλου η συγκεκριμένη ενότητα¹⁰⁵⁶ - σχετίζονται κυρίως με τις ακόλουθες κατηγορίες: α) με την κεντρική θέση της εγκωμιαζόμενης πόλης σε συνάρτηση με τις *έν γειτόνων*

¹⁰⁵² Βλ. ενδεικτικά τον τύπο *συμπαρκαίνεται* (344,18).

¹⁰⁵³ Βλ. για παράδειγμα την ανορθόδοξη χρήση της ουσιαστικοποιημένης μετοχής *εικός* στις φράσεις *τὸ γούν ἐπὶ τοῖς τὸ εἰκὸς περισῶσαι καὶ ἄρασθαι τὸν ἀγῶνα ὑπόλοιπον* (344,18-19) καὶ *τὰ ὄρη τοῦτον ἔχειν τὸν τρόπον εἰκός* (349,8-9).

¹⁰⁵⁴ Βλ. τη φράση *Τῆς Ἀσίας τοίνυν οὕτω δὴ πρὸς πειθῷ σοφισζομένης, ὥστε καὶ σιδήρειον ἦτορ ἔχοντα θέλξει τοῖς ἐαντῆς φαρμάκοις δεινοῖς οὖσι καταγοητεῦσαι* (350, 21-23).

¹⁰⁵⁵ Βλ. τους τύπους *πονερῶσης* (347,19), *εὐπέδον* (349,5), *εὐπεδον* (349,7) και *τρεχνομένων* (354,3).

¹⁰⁵⁶ Βλ. το σχεδιάγραμμα του *Εἰς Νίκαιαν λόγον* του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη στο υποκεφ. III.2.iv. στις σελ. 305-307.

πόλεις ἢ χώρας¹⁰⁵⁷, β) με την κατὰ τὸν οὐρανὸν καὶ κατὰ τὰς ὥρας θέσιν, δηλαδή με το κλίμα καὶ τις εναλλαγές των εποχών¹⁰⁵⁸, γ) με την πρὸς ἡπειρον ἢ πρὸς θάλασσαν θέσιν της, που αναλυόταν κυρίως εἴτε στην εγγύτητα ἢ στην απόσταση ἀπὸ τη θάλασσα καὶ τα ἀνάλογα ἐκ της ἀπόστασης προερχόμενα οφέλη¹⁰⁵⁹ εἴτε στα ἀξιοπρόσεκτα θαλάσσια καὶ ηπειρωτικά τοπία¹⁰⁶⁰, καὶ, τέλος, δ) με τον συνδυασμὸ της θέσεως, δηλαδή κάποιου ἀπὸ τα παραπάνω, με την τοπικὴν θέσιν - φύσιν της¹⁰⁶¹, δηλαδή με το ἀν ἡ πόλη βρίσκεται σε ορεινὸ ἢ πεδινὸ σημεῖο, ἀν ἔχει λιμάνια, κόλπους καὶ ἀκροπόλεις¹⁰⁶².

Απὸ την ἄλλη ὑπάρχει μία μόνο περίπτωση αὐτοτελοῦς ἐγκωμίου πόλης, το ἐν λόγῳ ἐγκώμιον γιὰ την Κωνσταντινούπολιν του Γεώργιου Καρβώνη, ὅπου ἡ ἐνότητα της θέσεως διαρθρώνεται με βάση το πιο σπάνιον ἀπὸ τα μενάνδρεια κριτήρια, δηλαδή αὐτὸ της πρὸς τὴν περιουκίδα χώραν θέσεως. Πρόκειται γιὰ το κριτήριον που ἀφορᾷ στο ἀν ἡ πόλη βρίσκεται ἐν ἀρχῇ, τῷ τέλει ἢ τῇ πανταχόθεν μέσῃ σε σχέση με την περιουκίδα χώραν. Πιο συγκεκριμένα, ἀν ἡ ἐγκωμιαζόμενη πόλη βρίσκεται στην ἀρχὴ τῆς γύρω χώρας ἢ των γύρω χωρῶν, τότε παρομοιάζεται με το πρόσωπον ἐνός ἀνθρώπου ἢ με την ἐξώπορτα ἐνός σπιτιοῦ. Ἀν ἡ ἐγκωμιαζόμενη πόλη εἶναι περιτριγυρισμένη ἀπὸ τη γύρω χώρα, τότε μοιάζει με τα βασιλικά ἀνάκτορα σε μία πόλιν, με το κτήριον των δημόσιων ἀρχείων, με το κέντρο μία ἀσπίδας

¹⁰⁵⁷ Βλ. το σχεδιάγραμμα των οδηγιῶν του Μένανδρου στο υποκεφ. II.3.iv. στη σελ. 151, σημ. 454, το σχεδιάγραμμα του Παναθηναϊκοῦ του Αἰλίου Αριστείδη στο υποκεφ. II.3.v. στη σελ. 178 καὶ το σχεδιάγραμμα του Βυζαντίου του Μετοχίτη στο υποκεφ. III.4.iii. στη σελ. 397.

¹⁰⁵⁸ Βλ. το σχεδιάγραμμα των οδηγιῶν του Μένανδρου στο υποκεφ. II.3.iv. στη σελ. 151, σημ. 456, το σχεδιάγραμμα του Παναθηναϊκοῦ του Αἰλίου Αριστείδη στο υποκεφ. II.3.v. στη σελ. 178, του Ἀντιοχικοῦ του Λιβάνιου στο υποκεφ. II.3.vi. στη σελ. 207 καὶ το σχεδιάγραμμα του Βυζαντίου στο υποκεφ. III.4.iii. στις σελ. 397.

¹⁰⁵⁹ Βλ. το σχεδιάγραμμα των οδηγιῶν του Μένανδρου στο υποκεφ. II.3.iv. στη σελ. 151, σημ. 453, το σχεδιάγραμμα του Ἀντιοχικοῦ του Λιβάνιου στο υποκεφ. II.3.vi. στη σελ. 207, το σχεδιάγραμμα του Νικαέως του Θεόδωρου Μετοχίτη στο υποκεφ. III.3.iv. στη σελ. 339, το σχεδιάγραμμα του Βυζαντίου στο υποκεφ. III.4.iii. στη σελ. 397 καὶ το σχεδιάγραμμα του Εἰς Τραπεζοῦντα Λόγου του Βησσαρίωνα στο κεφ. III.6.iv. στη σελ. 575.

¹⁰⁶⁰ Βλ. το σχεδιάγραμμα του Βυζαντίου στο υποκεφ. III.4.iii. στη σελ. 397.

¹⁰⁶¹ Βλ. το σχεδιάγραμμα των οδηγιῶν του Μένανδρου στο υποκεφ. II.3.iv. στη σελ. 151, καὶ το σχεδιάγραμμα του Βυζαντίου στο υποκεφ. III.4.iii. στη σελ. 397.

¹⁰⁶² Βλ. το σχεδιάγραμμα του Εἰς Τραπεζοῦντα του Βησσαρίωνα στο υποκεφ. III.6.iv. στη σελ. 575.

ή με το κέντρο ενός κύκλου. Και, τέλος, αν η πόλη βρίσκεται στο τέλος της γύρω χώρας, τότε θυμίζει την ερωμένη που αποκρούει τους εραστές της¹⁰⁶³.

Εν προκειμένω η θέσις της Κωνσταντινούπολης εγκωμιάζεται σε συνάρτηση με το ότι βρίσκεται στο τέλος και των τριών ηπείρων, της Λιβύης, της Ασίας και της Ευρώπης. Πλην της Λιβύης, που την απωθεί, γιατί δεν έχει κάτι ιδιαίτερο να της προσφέρει - μολοντί ότι μπορεί να της φανεί χρήσιμο το εκμεταλλεύεται πλήρως - τις άλλες δύο τις κρατάει σε εγρήγορση κάνοντας τες να νομίζουν ότι αγαπά την κάθε μία περισσότερο από την άλλη. Συνολικά η υποενότητα της θέσεως περι το *περιοικίδα χώραν* συνιστά μία εκτενή σύγκριση μεταξύ Ασίας και Ευρώπης. Εκεί παρατίθενται διαδοχικά πρώτα τα τεχνάσματα και οι τεχνικές, που αξιοποιούνται από την Ασία, προκειμένου να κερδίσει τον έρωτα της Κωνσταντινούπολης, και στη συνέχεια προβάλλεται η Ευρώπη, η οποία κρατώντας μία πιο συγκρατημένη και κομψή αλλά εξίσου - αν όχι και περισσότερο - ανταγωνιστική θέση με την Ασία στηρίζει τη δύναμή της στο κύρος και την αίγλη της πόλης της Ρώμης κατ' αρχάς και στη συνολική ιταλική επικράτεια κατά δεύτερον. Στη συνέχεια ο ρήτορας αρχίζει μία απευθείας κατ' αντιπαράθεση σύγκριση των δύο ηπείρων, από την οποία θα είχαμε προφανώς την ευκαιρία να δούμε και το τελικό συμπέρασμα για την οριστική προτίμηση και κλίση της Κωνσταντινούπολης, αλλά δυστυχώς μετά από ακριβώς μία σελίδα σύγκρισης διακόπτεται ο λόγος με τη λήξη του αποσπάσματος στο τέλος του 8^{ου} *feuille de garde*.

Εντούτοις ο Καρβώνης έχει ήδη πριν το τέλος της ενότητας της θέσεως εκφράσει ρητώς την άποψή του για την υπεροχή της έρωμένης Ευρώπης έναντι της έρωμένης Ασίας στην καρδιά της έρώσας Κωνσταντινούπολης. Αυτό έχει γίνει εφικτό μέσα από τα εξής δύο σημεία: α) μέσα από τη σύντομη εισαγωγή της υποενότητας για την προς *Ευρώπην* θέσιν, όπου

¹⁰⁶³ Βλ. παραπάνω το σχεδιάγραμμα με τις οδηγίες του Μένανδρου σελ. 150 σημ. 451 και για το κείμενο βλ. Μένανδρος, *Διαιρέσεις επιδεικτικῶν*, 349,3-13: Ἐξῆς ἦν στοιχεῖα θέσεως, ὅπως ἔχει πρὸς τὴν περιοικίδα χώραν, καὶ ὅπως πρὸς τὰς ἀστυγείτονας χώρας. πρὸς μὲν τοίνυν τὴν περιοικίδα χώραν θεωρητέον, εἰ ἐπ' ἀρχῆς κεῖται, ἢ ἐν μέσῳ, ἢ πρὸς τῷ τέλει. καὶ εἰ μὲν ἐπ' ἀρχῆς κεῖται, ὥσπερ προσώπῳ ἀπεικαστέον, καὶ ὅτι ἐντὸς τὴν αὐτῆς χώραν φυλάττει, ὥσπερ μιᾶς οἰκίας προπύλαια. ἐὰν δὲ ἐν μέσῳ, ὅτι ὥσπερ βασιλεία ἢ ἀρχεῖα ἢ ὀμφαλὸς ἀσπίδος, ὥσπερ Ἀριστείδης εἶπε, [κατέλιπεν] ἢ ὥσπερ ἐν κύκλῳ μέσον σημείον. ἐὰν δὲ ἐπὶ τέλει, ὅτι ὥσπερ ἐραστὰς ἀποφυγοῦσα τοὺς προσιόντας.

[η υπογράμμιση είναι δική μου]

απαντά η ακόλουθη φράση: οὐ γὰρ ἐπ' ἐρωμένης παρενδοκιμουμένη ἀνέχεται καὶ δὴ πρόεισι μεθ' ἐαυτῆς ἐπαγομένη, οἷς βρίθῃ τῶν ἀγαθῶν, ἃ δῆπου λόγῳ ῥηθῆναι τοσοῦτον ἐς τὸ δυσχερὲς ἀνήκει καὶ πλεον τοῦ ληφθῆναι, ὥς καὶ τοὺς πεπειραμένους φάσκειν τοσοῦτον ἐνδεῖν ταύτῃ τῆς Ἀσίας ἡττᾶσθαι, ὥστε καὶ περιφανῶς τὸ κράτος κατ' αὐτῆς ἀνήρηται· οἷς μὲν γὰρ ἐκείνη κοσμεῖται, οὐδὲ τὴν Εὐρώπην εὖροι τις ἂν τούτῳ δὴ στερομένην, ἃ δ' αὕτη προβάλλει θαυμασιωτέρα εἰπεῖν τε καὶ ἀκοῦσαι, τούτων δ' οὐδ' ἐν ὀνείροις φασὶν αὐτὴν ἀπολαῦσαι.¹⁰⁶⁴ καὶ β) μέσα από το παράδειγμα του Ἡλίου. Ο τελευταῖος προτιμᾷ την πλευρὰ της Δύσης ἀπὸ αὐτὴ της Ανατολῆς λόγω του ὅτι στη δύση τελειώνει το ημερήσιο ταξίδι του. Κατ' αὐτό τον τρόπο μπορεί να ξεκουράζεται καὶ ο ἴδιος καὶ τὰ ἀλογά του, πράγμα που σύμφωνα με τον Καρβώνη συμπίπτει με τὴ συναφὴ γνώμη της Κωνσταντινούπολης ὅσον ἀφορᾷ στὴν προτίμησή της ὑπὲρ της δυτικῆς Ευρώπης ἐναντὶ της ανατολικῆς Ἀσίας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ φράση: τὴν δ' ἔδραν ἔσχηκεν τὸ ταλαίπωρον τῶν ἵππων διαναπαύων καὶ ἅμα τοὺς ἰδρῶτας ἀναψύχων αὐτῷ τοῖς Ὠκεανοῦ ρεύμασιν οὕτω δόξαν Ὀμήρῳ καὶ μοι δοκεῖ ταύτην ποθεῖν ἂν μᾶλλον ἢ ἐκείνην, ὅσω καὶ τὸ τῶν μακρῶν πόνων πᾶς τις ἂν ἔλοιτο λῆξαι ἢ ἄρξαι¹⁰⁶⁵. Ὅπως, δηλαδή, ο Ἡλῖος προτιμᾷ τὴ δύση ἀπὸ τὴν ἀνατολή λόγω της ξεκούρασης που του προσφέρει ἡ πρώτη ἐναντὶ της δεύτερης, με ἀνάλογο τρόπο προτιμᾷ καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις τὴν Ευρώπῃ της Δύσης ἀπὸ τὴν Ἀσία της Ανατολῆς.

Πρόκειται γιὰ ἓνα ανορθόδοξο συμπέρασμα, καθὼς μέσω των κριτηρίων της ἐπιλογῆς μίας μυθολογικῆς μορφῆς, ὅπως ἦταν ὁ Ἡλῖος, φτάνει νὰ στοιχειοθετεῖται - προφανῶς ανεπαρκῶς - καὶ ἡ ἀντίστοιχη ἐπιλογή μίας ολόκληρης πόλης τοῦ 14^{ου} αἰ. Επομένως βάσει της παραπάνω ἀσάφειας καλούμαστε νὰ ἀπαντήσουμε στὸ διπλὸ πλεον ἐρώτημα. Πρῶτον, τι ἦταν αὐτό που ἔκανε τὸν Μετοχίτη ἀφενὸς νὰ ἀποφύγει τὸν γνωστὸ ἀπὸ τὸν 4^{ου} αἰ. μ.Χ. ἐγκωμιαστικὸ τρόπο περὶ της κεντρικῆς θέσης της Κωνσταντινούπολης καὶ νὰ υιοθετήσῃ τὸν μὴ ἀναμενόμενο ἐγκωμιαστικὸ τρόπο περὶ της τῷ τέλει θέσεως πρὸς τὴν περιοικίδα χώραν, σε ἀντίθεση μάλιστα με τὸν κατὰ δύο δεκαετίες προγενέστερο *Βυζάντιον* λόγο τοῦ Μετοχίτη, ὁ ὁποῖος θὰ ἐπρεπε λογικὰ ὡς τὸ μοναδικὸ σωζόμενο ἐκτενές

¹⁰⁶⁴ Βλ. Καρβώνη, *Λυδὸν ἐόντα*, 350,24 - 351,6.

¹⁰⁶⁵ Βλ. Καρβώνη, *Λυδὸν ἐόντα*, 353, 16-20.

αυτοτελές εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης να είχε παίξει και ρόλο προτύπου για τον Καρβώνη; Δεύτερον, ποιος ήταν ο λόγος που ο Μετοχίτης προέκρινε με εντελώς αδύναμα επιχειρήματα την υπέρ της Ευρώπης επιλογή της Κωνσταντινούπολης, πόσο μάλλον που από τη σύγκριση των πρὸς Ἀσίαν και των πρὸς Εὐρώπην υποενοτήτων επικρατέστερη για να νικήσει φαινόταν να είναι η Ασία - τόσο από το περιεχόμενο της εκ του παραλλήλου σύγκρισης των δύο ηπείρων όσο και από την αντίστοιχη ανισομερή έκταση των υποενοτήτων με 3 σελίδες για την πρώτη και 2 σελίδες για τη δεύτερη;

Όσον αφορά στο πρώτο ερώτημα, μία υπόθεση εργασίας είναι ότι ο Καρβώνης δεν γνώριζε την ύπαρξη του λόγου του Μετοχίτη. Όμως κάτι τέτοιο είναι δύσκολο να έχει συμβεί αφενός λόγω της έντονης συνάφειας και μεταξύ τους επικοινωνίας των λογίων της Κωνσταντινούπολης κατά την πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο και αφετέρου λόγω της αίσθησης που πρέπει να προκάλεσε και λόγω της δημοσιότητας που προφανώς θα έλαβε ο *Βυζάντιος* μεταξύ των μελών των θεάτρων της πόλης, όταν εκφωνήθηκε στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 14^{ου} αι.¹⁰⁶⁶

Από την άλλη στον πρόλογο του Καρβώνη περιλαμβάνεται ένα χωρίο, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα αφορά ειδικά στον Μετοχίτη και τον *Βυζάντιον* λόγο του. Συγκεκριμένα, ο Καρβώνης λέει στην αρχή του 3^{ου} κεφαλαίου (344,6 - 345,15) - χρησιμοποιώντας προφανώς παρελκυστικά τον πληθυντικό αριθμό - ότι κάποιοι πολύ μορφωμένοι έχουν ήδη γράψει λόγους-χορηγίες για την Κωνσταντινούπολη, τους οποίους όμως ενίσχυσαν παράλληλα και με υλικές χορηγίες¹⁰⁶⁷. Τα στοιχεία των λόγιων-χορηγών και

¹⁰⁶⁶ Για τη χρονολόγηση του *Βυζαντίου* βλ. παραπάνω στο υποκεφ. III.4.i. τις σελ. 352-358.

¹⁰⁶⁷ Βλ. Ἐπειτ' οὐ δ' ἐκεῖνό μοι τῶν ἡγνοημένων, ὡς ἄνδρες μαθημάτων εὖ ἤκοντες τοῖς περὶ αὐτῆς λόγοις προσέβαλον μόλις δόξαντες εἰπεῖν, οὐχ ὅσον τι καὶ ἄξιον καὶ ἄλλως αὐτῇ τοῖς οὐσι λειτουργήκασιν ἀμφοτέρωθεν αὐτὴν λαμπρύναντες, οἷς εἶπον καὶ οἷς προσανήλωσαν, (344,6-10)

[η υπογραμμισμένη είναι δική μου]

Κατά τη γνώμη μας το κόμμα πριν από τη φράση *οὐχ ὅσον τι καὶ ἄξιον καὶ ἄλλως αὐτῇ* είναι λάθος, γιατί αποκόπτει το απαρέμφατο *εἰπεῖν* από το αντικείμενό του και οδηγεί σε λίγο διαφορετική μετάφραση, όπως είναι το «ihre Rede aber kaum nennenswert erscheint» του Fenster, σύμφωνα με την οποία υποτιμάται με έντονο τρόπο το έτερο παλαιότερο εγκώμιο για την Κωνσταντινούπολη. Υποτίμηση του προγενέστερου λόγου αλλά πολύ πιο έμμεση περιέχεται και στη μεταφραστική μας προσπάθεια, όπου δεν έχει ληφθεί υπόψη το κόμμα.

τα αντικείμενα των χορηγιών τους δεν προσδιορίζονται, αλλά εδώ ο Καρβώνης κατά πάσα πιθανότητα αναφέρεται στον *Βυζάντιον* λόγο, που εκδόθηκε το 1310 περίπου από τον Θεόδωρο του Μετοχίτη, έναν δηλαδή από τους πλέον μορφωμένους λογίους της πρώιμης παλαιολόγειας αναγέννησης, και ο οποίος το 1321, 11 χρόνια μετά, προσέφερε στην Κωνσταντινούπολη την από τον ίδιο ολοκληρωμένη και μοναδική σε πολυτέλεια ανακαίνιση της μονής της Χώρας.

Βάσει των παραπάνω, λοιπόν, δεν τίθεται πλέον εν αμφιβόλω το ότι ο Καρβώνης γνώριζε τόσο τον Μετοχίτη όσο και τον *Βυζάντιον* λόγο του. Όμως από την άλλη το γεγονός πως ο Καρβώνης παρουσιάζει τον εγκώμιο του Μετοχίτη για την πόλη και την ανακαίνιση της Μονής της Χώρας να έχουν προσφερθεί ταυτόχρονα από τον Μετοχίτη στην πόλη, μολονότι στην πραγματικότητα είχαν παρεμβληθεί 11 χρόνια ενδιάμεσα, δείχνει ότι είτε ο Καρβώνης δεν ήταν τόσο σωστά ενήμερος για τα δύο αυτά γεγονότα - πράγμα δύσκολο δεδομένου ότι ο Καρβώνης βρισκόταν ήδη στην Κωνσταντινούπολη τη χρονιά που ολοκληρώθηκε η ανακαίνιση της Μονής της Χώρας - είτε είχε πρόθεση να υποτιμήσει τον *Βυζάντιον* λόγο παρουσιάζοντάς τον να χρήζει και περαιτέρω υλικής χορηγίας, για να αντεπεξέλθει στις υψηλές αξιώσεις ενός αυτοτελούς εγκωμίου της βασιλίδος μεγαλοπόλεως.

Επομένως, αφού δεν ισχύει η πρώτη υπόθεση που κάναμε για την πιθανή άγνοια του *Βυζάντιον* του Μετοχίτη από την πλευρά του κατά λίγες δεκαετίες νεώτερου Καρβώνη, τότε θα πρέπει λογικά να θεωρήσουμε το κείμενο του Μετοχίτη ως σημείο αναφοράς για τον Καρβώνη - ειδικά ελλείψει κάποιου άλλου υστεροβυζαντινού εγκωμίου της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας είτε αντίστοιχου σε μέγεθος είτε και μικρότερου. Το γεγονός, λοιπόν, ότι ο Καρβώνης διαφοροποιείται τόσο έντονα όσον αφορά στο περιεχόμενο της ενότητας της θέσεως σε σχέση με το βασικό του πρότυπο μάλλον συνδέεται με μία συνειδητή προφανώς πρόθεση του Καρβώνη να ακυρώσει τρόπον τινά την ισχύ του προτύπου του και να προβάλλει τη δική του ρητορική σύνθεση, την πιο πρωτότυπη και απαλλαγμένη από τις όποιες δεσμεύσεις και τους περιορισμούς των προκατόχων της.

Συμπληρωματικά δε προς τις παραπάνω υποθέσεις - διαπιστώσεις για την επιλογή της πιο σπάνιας εγκωμιαστικής κατηγορίας της πρὸς τὴν

περιοικίδα χώραν θέσεως μπορούμε να προσθέσουμε και μία κάπως πιο τολμηρή εκδοχή. Όπως είδαμε παραπάνω ο Καρβώνης εμφανίζεται το 1321 να μεταφέρει μία επιστολή εκ μέρους της κόρης του Νικηφόρου Χούμνου προς τον επίσκοπο Φιλαδελφείας και μέντορά του Θεόληπτο. Από τη σχέση του Καρβώνη με την κόρη του Χούμνου δεν εξυπακούεται βέβαια ότι ο νεαρός τότε Καρβώνης είχε και κάποια ιδιαίτερη επαφή με τον ίδιο τον Νικηφόρο Χούμνο. Εντούτοις υπάρχει μέσα στο εγκώμιο του Καρβώνη μία σπάνια και μάλλον συντακτικά λανθασμένη - εξ ου και αμετάφραστη - ονομαστική φράση, η οποία δεν απαντά σε κανένα άλλο από τα έργα της ελληνικής γραμματείας, τα καταγεγραμμένα στην ηλεκτρονική βάση δεδομένων του *Thesaurus Linguae Graecae*. Πρόκειται για το *τῇ τύχῃ δόξαν*, το οποίο απαντά μία και μοναδική φορά σε επιστολή του Νικηφόρου Χούμνου προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' και αφορά στην τύχη του Μ. Αλέξανδρου να έχει κοντά του τον Αριστοτέλη¹⁰⁶⁸.

Από το μη τυχαίο αυτό παράλληλο μπορούμε να εικάσουμε ότι ο Καρβώνης είτε βρισκόταν σε μία έστω και πιο έμμεση σχέση με τον Νικηφόρο Χούμνο, είτε ότι είχε μία πιο στενή σχέση μαζί του ως μαθητής προς δάσκαλο, ώστε να είναι σε θέση να έχει πρόσβαση στο επιστολικό corpus του τελευταίου. Αν δεχτούμε δε ότι ίσχυε το δεύτερο, τότε η σχέση αυτή μαθητείας θα πρέπει σύμφωνα με τα λίγα χρονολογικά δεδομένα που έχουμε για τον Καρβώνη, να δημιουργήθηκε είτε λίγο πριν είτε κατά τη διάρκεια της έντονης διαμάχης του Χούμνου με τον Μετοχίτη.

Επομένως βάσει των παραπάνω μπορούμε να εικάσουμε ότι τον λόγο του για την Κωνσταντινούπολη τον έγραψε ενδεχομένως ο Καρβώνης μετά από προτροπή του δασκάλου του, προκειμένου να αποτελέσει το αντίπαλον δέος προς τον *Βυζάντιον* του Μετοχίτη. Υπό αυτό το πρίσμα τόσο η έμμεση αναφορά στον Θεόδωρο Μετοχίτη ως λόγιο-χορηγό της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος μόλις δόξας *εἰπεῖν*, δηλαδή με δυσκολία συνέταξε τον λόγο του για την Κωνσταντινούπολη, όσο και η αναφορά στις υλικές χορηγίες που παράλληλα με τον λόγο του της έδωσε θα πρέπει να αντιμετωπιστούν στο εξής ως εμπεριέχουσες έντονη ειρωνική χροιά σε βάρος του μεσάζοντος και του μεγάλου λογοθέτου Θεόδωρου Μετοχίτη, του

¹⁰⁶⁸ Βλ. Νικηφόρου τοῦ Χούμνου *Ἐπιστολαὶ Ζ' Β. Αναφοραὶ εἰς τὸν αὐτοκράτορα αἷς ἔστι καὶ σημείον τὸ Β*, στο: *Anecdota Nova*, F. Boissonade (εκδ.), Paris 1844 [ανατ. 1962], 10-11, 11.

οποίου το εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης - παρά το ότι αναφέρεται να ακολουθήθηκε και από μία μεγάλη υλική χορηγία μερικά χρόνια αργότερα - παρουσιάζεται εδώ να υστερεί ως προς τη συνολική του αποτελεσματικότητα.

Όσον αφορά στο δεύτερο ερώτημα, δηλαδή στο πού οφειλόταν τελικά η προτίμηση της Κωνσταντινούπολης προς την Ευρώπη και όχι προς την Ασία, που θα ήταν κανονικά και η πιο αναμενόμενη λόγω των περισσότερων πλεονεκτημάτων που η τελευταία συγκέντρωνε, η απάντηση βασίζεται αποκλειστικά σε ιστορικιστικά κριτήρια. Είναι γνωστό ότι στα τέλη της τρίτης δεκαετίας του 14^{ου} αι., τότε που γράφτηκε δηλαδή ο λόγος του Καρβώνη, η κατάσταση στη Μ. Ασία είχε αρχίσει να γίνεται ολοένα και πιο ασφυκτική λόγω της τουρκικής-οθωμανικής πίεσης. Το αποτέλεσμα δε αυτής της πίεσης ήταν ότι εκτός από τη συνειδητή και αναγκαία μετακίνηση των κατοίκων της αυτοκρατορίας από την Ανατολή προς τη Δύση και από την Ασία προς την Ευρώπη λόγω των διωγμών σε όλη την έκταση της Μ. Ασίας, προέκυψε σταδιακά και μάλλον ασυνείδητα και με αρκετή μάλιστα αμφιθυμία μία νοερή τάση μετακίνησης των κατοίκων της αυτοκρατορίας είτε προς το ευρωπαϊκό τμήμα της εναπομείνουσας αυτοκρατορίας είτε και προς τη μακρινή Ιταλία και την παπική Ρώμη, τις οποίες είχαν αρχίσει να αντιμετωπίζουν ως σανίδα σωτηρίας απέναντι στον άμεσο τουρκικό κίνδυνο. Πρόκειται για μία συλλογική προσδοκία, η οποία ενδεχομένως και να αντικατοπτρίζεται στα επιμέρους στοιχεία του λόγου του Καρβώνη, όπως αυτό της τελικής υπεροχής της Ευρώπης έναντι της Ασίας κατά τον αγώνα τους για τη διεκδίκηση της καρδιάς της Κωνσταντινούπολης.

Με την παραπάνω διαπίστωση-εικασία συνδέεται κατά τη γνώμη μου και η γεμάτη ανταγωνισμό σχέση Ασίας και Ευρώπης όπως και η αμφίρροπη στάση της Κωνσταντινούπολης ανάμεσά τους, ενώ με όλα τα παραπάνω ενδεχομένως θα μπορούσε και να συνδέεται και η παντελής απουσία της αναφοράς του επίσημου ονόματός της *Κωνσταντινούπολις* τόσο στον τίτλο όσο και στο κείμενο τόσο του Βυζαντίου λόγου όσο και του εγκωμίου του Καρβώνη. Πρόκειται για μία αξιοπρόσεκτη έλλειψη, καθώς τόσο στα προγενέστερα όσο και στα επόμενα αυτών αυτοτελή εγκώμια πόλεων λίγο έως πολύ απαντούσαν τα ονόματα των πόλεων που εγκωμιάζονταν. Έτσι έχουμε 6 φορές το *Ἀθῆναι* και τους κλιτικούς του

τύπους στον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη, 4 φορές το *Ἀντιόχεια* και τους κλιτικούς της τύπους στον *Ἀντιοχικόν* του Λιβάνιου, 5 φορές το *Νίκαια* και τους κλιτικούς του τύπους στο *Ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν* του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη, 1 φορά το *Νίκαια* στον *Νικαέα* του Θεόδωρου Μετοχίτη και 6 φορές το *Τραπεζοῦς* και τους κλιτικούς του τύπους στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* λόγο του Βησσαρίωνα.

Ο όρος *Κωνσταντινούπολις* και οι διάφοροι κλιτικοί της τύποι απαντούν δε 2.871 φορές στα κείμενα της βυζαντινής γραμματείας τα καταχωρημένα στην ηλεκτρονική βάση του *Thesaurus Linguae Graecae* με αρκετή διάχυση και σε έργα της ύστερης βυζαντινής περιόδου, ενώ δείχνει να χρησιμοποιείται παράλληλα με τον όρο *Νέα Ρώμη*, ο οποίος μαζί με τους κλιτικούς του τύπους απαντά μόλις 375 φορές στα κείμενα τα καταχωρημένα στον *Thesaurus Linguae Graecae*. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα παρουσίαζε μεγάλο ενδιαφέρον το να εξεταστεί συνολικά η κατανομή του όρου ανά περίοδο σε συνάρτηση με την αντίστοιχη διακύμανση του περιεχομένου της ταυτότητας των κατοίκων της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας κατά το πέρασμα από τη μία περίοδο στην άλλη, ωστόσο και από αυτή την πρόχειρη μελέτη είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε το συμπέρασμα ότι αν μη τι άλλο ο όρος *Κωνσταντινούπολις* εξακολούθησε να χρησιμοποιείται μέχρι το τέλος του *Βυζαντίου*.

Επομένως η πλήρης αποφυγή του τόσο από τον Μετοχίτη όσο και από τον Καρβώνη και αντικατάστασή του με την ονομαστική κλίση *πόλις*, τη γενική κλίση *πόλεως*, τη δοτική *πόλει* και την αιτιατική *πόλιν*, που απαντούν συνολικά 306 φορές στον *Βυζάντιον* και 23 φορές στο απόσπασμα του Καρβώνη, δεν μπορεί παρά να μας κάνει να αναρωτηθούμε το γιατί. Δεδομένου όμως ότι η απάντηση σε σχέση με τον Μετοχίτη θα πρέπει να διευρευνηθεί σε συνάρτηση με το σύνολο του έργου του, πράγμα που υπερβαίνει το πλαίσιο της παρούσας διατριβής, καθώς δεν έχει εκδοθεί ακόμα το σύνολο του *corpus* του, θα περιοριστούμε να κάνουμε μία υπόθεση από κοινού και για τους δύο συγγραφείς και μία ειδικά για τον Καρβώνη.

Συγκεκριμένα, σε αντίθεση με την προσήλωση σε μία καθαρά ιστορικιστική οπτική, όπως αυτή που παρουσιάστηκε παραπάνω και που θα ήθελε να δει πίσω από την απουσία των τοπωνυμικών της εγκωμιαζόμενης πόλης τον κλονισμό της ταυτότητας των κατοίκων μίας πόλης αμφιταλαντευόμενης μεταξύ Ανατολής και Δύσης, θεωρώ ότι η χρήση μόνο

του όρου πόλις και ο αποκλεισμός άλλων όρων δηλωτικών για την Κωνσταντινούπολη δεν κρύβει κάποια ιδιαίτερη ιδεολογική κατεύθυνση εκ μέρους των συγγραφέων. Αντιθέτως, πρόκειται για μία καθαρά υφολογική επιλογή, προκειμένου αφενός να μη φορτωθούν τα δύο εγκώμια με τα αρκετά μακροσκελέστερα τοπωνυμικά *Κωνσταντινούπολις* και *Νέα Ρώμη* και αφετέρου για να υπάρχει το στοιχείο της συνέπειας σε όλη την έκταση των κειμένων τους, με σκοπό τη διευκόλυνση της κατανόησης εκ μέρους των αποδεκτών των συγκεκριμένων υπερβολικά μεγάλων σε έκταση λόγων και κυρίως εκ μέρους του ακροαματικού τους κοινού. Όσον αφορά ειδικά στην παρόμοια υφολογική επιλογή εκ μέρους του Καρβώνη υπέρ του όρου πόλις έναντι των όρων *Κωνσταντινούπολις* ή *Νέα Ρώμη* θεωρούμε ότι σχετίζεται και με την ασυνείδητη προσήλωση του τελευταίου στο σε μεγάλο βαθμό αξεπέραστο πρότυπο του *Βυζαντίου* λόγου του Μετοχίτη.

Τέλος, μιας και αναφέρθηκε η φράση «υπερβολικά μεγάλοι σε έκταση λόγοι» και κάποιοι μπορεί να αναρωτηθούν για το πώς προεξοφλούμε την επίσης μεγάλη έκταση του λόγου του Καρβώνη, εφόσον αυτός δεν μας σώζεται ολόκληρος, θα πρέπει να θυμίσουμε πως η ενότητα της θέσεως του λόγου του Καρβώνη - ως συνδυασμός της πιο σύντομης πρὸς τὰς ἐν γειτόνων πόλεις ἢ χώρας υποενότητας και της εκτενούς πρὸς τὴν περιοικίδα χώραν υποενότητας - είναι συνολικά αρκετά εκτενής, καθώς φτάνει μέχρι το τέλος του αποσπάσματος δίχως να έχει ολοκληρωθεί και έχοντας ωστόσο ήδη καταλάβει 9 σελίδες (345,16 - 354,11) στην έκδοση του E. Fenster.

Η ασυνήθιστα αυτή μεγάλη ανάπτυξη της θέσεως θυμίζει την αντίστοιχη ακόμα μεγαλύτερη βέβαια έκταση της θέσεως της Κωνσταντινούπολης του *Βυζαντίου* λόγου του Μετοχίτη, η οποία καταλαμβάνει 181/2 σελίδες της έκδοσης του Πολέμη. Επομένως με το δεδομένο ότι οι 181/2 σελίδες της θέσεως της Κωνσταντινούπολης στον *Βυζάντιον* αναλογούν σε έναν λόγο που συνολικά καταλαμβάνει τη 10πλάσια περίπου έκταση από την έκταση της θέσεως, δηλαδή 182 1/2 σελίδες στην έκδοσή του, μπορούμε εύκολα να υπολογίσουμε ότι βάσει του ποσοστού του 50% των σελίδων της θέσεως του *Βυζαντίου*, οι οποίες αναλογούν στις 9 σελίδες της θέσεως του λόγου του Καρβώνη, διαμορφώνεται και ο κατά προσέγγιση αριθμός σελίδων του συνόλου του έργου του Καρβώνη, που θα πρέπει να είναι κατά 50% λιγότερος σε σχέση με τις 182 1/2 σελίδες του *Βυζαντίου* και άρα γύρω στις 90 σελίδες.

III.6. Βησσαρίωνος, Ὁ εἰς Τραπεζοῦντα λόγος

III.6.i. Ο Βησσαρίων και η εποχή του

Ο Βησσαρίων γεννήθηκε στην Τραπεζοῦντα. Οι μελετητές συμφωνούν στο ότι γεννήθηκε στις 2 Ιανουαρίου, αλλά μέχρι σχετικά πρόσφατα υπήρχε ακόμα διάσταση απόψεων ως προς τη χρονολογία. Άλλοι μιλούσαν για το 1403, άλλοι για το 1399, ενώ τελευταία είχε διατυπωθεί η άποψη ότι ο Βησσαρίων γεννήθηκε το 1408. Μπορεί να φαίνεται ότι είναι μικρής σημασίας ο ακριβής προσδιορισμός της χρονιάς κατά την οποία γεννήθηκε ο Βησσαρίων, όμως, όπως θα φανεί παρακάτω, με τη χρονολογία της γέννησής του σχετίζεται και η χρονολόγηση των πρώιμων έργων του, στα οποία ανήκει και ο λόγος του για την Τραπεζοῦντα.

Την άποψη για το 1403 την υποστήριξε πρώτος ο H. Vast και την υιοθέτησαν ο L. Mohler και η L. Labowsky¹⁰⁶⁹. Αυτοί οι τρεις βασίστηκαν στη νεκρολογία του καρδινάλιου, της οποίας η τελική μορφή κυκλοφόρησε γύρω στο 1525 και που διατήρησε την ημερομηνία γέννησης του Βησσαρίωνα, όπως είχε δοθεί από τον Niccolo Capranica, τον λιγότερο αξιόπιστο εκ των τριών σύγχρονων του καρδινάλιου εγκωμιαστών. Σύμφωνα, λοιπόν, με τη νεκρολογία ο Βησσαρίων πέθανε στις 16/12/1472 σε ηλικία 69 ετών, πράγμα που δεν επαληθεύεται όμως από κάποια άλλη πηγή πλην μιας δήλωσης του ίδιου του Βησσαρίωνα, που λέει ότι τιμήθηκε πολύ από τους Έλληνες πρίγκιπες ήδη πριν κλείσει τα εικοσιτέσσερά του χρόνια και που μπορεί ίσως να σχετιστεί με την αποστολή στην Τραπεζοῦντα το 1426/1427, όπου ξέρουμε ότι συμμετείχε. Υπέρ της ίδιας χρονολογίας είναι και οι A. Coccia και E.J. Stormon χωρίς όμως να προβάλλουν κάποιο επιπλέον στοιχείο¹⁰⁷⁰.

¹⁰⁶⁹ Βλ. H. Vast, *Le cardinal Bessarion (1403-1472)*, Paris 1878, L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann: Funde und Forschungen*, Bd. I: *Darstellung* [Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, 20], Paderborn 1923 [ανατ. Paderborn 1967] και L. Labowsky, "Bessarione. Giovanni Basilio", στο: *Dizionario Biografico degli Italiani* 9, 686-696.

¹⁰⁷⁰ Βλ. A. Coccia, *Vita e opera del Bessarione*, MF 73 (1973), 266-293 και ο E.J. Stormon, *Bessarion before the Council of Florence. A Survey of his Early Writings (1423-1437)*, στο: E. Jeffreys - M. Jeffreys - A. Moffat (εκδ.), *Byzantine Papers. Proceedings of the First Australian*

Υπέρ του 1399 τοποθετήθηκε ο H. Saffrey¹⁰⁷¹. Αυτός επισήμανε ότι ο Βησσαρίων γεννήθηκε είτε το 1399 είτε το 1400, διότι μόνο έτσι επαληθεύονται οι αυτόγραφες ημερομηνίες που έδωσε ο ίδιος για την ανάληψη των εκκλησιαστικών του αξιωμάτων στον κώδικα Marc. Zan. gr. 14, σύμφωνα με τις οποίες έγινε διάκονος στις 8/12/1425 και ιερομόναχος στις 8/10/1430, δεδομένου ότι σύμφωνα με τον βυζαντινό κανονικό νόμο δεν μπορεί να γίνει κανείς διάκονος πριν τα 25 του και ιερέας ή επίσκοπος πριν τα 30 του. Όμως εν προκειμένω αγνοήθηκε το γεγονός ότι από την αρχή η πορεία του Βησσαρίωνα ήταν ταχύρρυθμη - προφανώς χάρη στις ιδιαίτερες ικανότητες που διέθετε - και ότι έτσι μπορούσε να εξηγηθεί η πρόωρη ανέλιξή του στα εκκλησιαστικά αξιώματα.

Τέλος, την επικρατέστερη άποψη, ότι δηλαδή ο Βησσαρίων γεννήθηκε το 1408, την υποστήριξε ο J. Monfasani¹⁰⁷². Αφού πρώτα αντέκρουσε με πειστικά επιχειρήματα τις άλλες δύο απόψεις, έφερε πολλαπλά στοιχεία υπέρ του 1408.

Πρώτον, υπάρχει σύμφωνα με τον Monfasani η μαρτυρία του καμαλντολέζου μοναχού Ambrogio Travesari, ο οποίος σε γράμμα του την άνοιξη του 1438 μιλά με συμπάθεια για τον Βησσαρίωνα και λέει ότι είναι ο νεότερος από τους Έλληνες εκπροσώπους στη Φερράρα-Φλωρεντία και ότι είναι τριάντα χρονών (*Est enim tricenarius*)¹⁰⁷³.

Δεύτερον, υπάρχει μια μαρτυρία του γραμματέα του Βησσαρίωνα Niccolo Perotti, ο οποίος μάλλον έγραψε και την πρώτη και εγκυρότερη βιογραφία του Βησσαρίωνα, που δεν εκδόθηκε ποτέ, αλλά αποτέλεσε τη βάση για τις άλλες δύο των Platina και Capranica. Σύμφωνα με τον Perotti ο

Byzantine Studies Conference (17-19 May 1978), Canberra 1981 [Australian Association for Byzantine Studies. ByzAustr, 1], 128-156.

¹⁰⁷¹ Βλ. H.D. Saffrey, *Recherches sur quelques autographes du cardinal Bessarion et leur caractère autobiographique*, στο: *Mélanges Eugène Tisserant*, III/2, Citta del Vaticano 1964 [Studi e testi, 233], 263-297, 265-279.

¹⁰⁷² Βλ. J. Monfasani, *Platina, Capranica, and Perotti: Bessarion's Latin Eulogists and the Date of His Birth*, στο: P. Medioli Masotti (εκδ.), *Bartolomeo Sacchi il Platina (Piadena 1421-Roma 1481): Atti del convegno internazionale di studi per il V centenario (Cremona, 14-15 novembre 1981)*, Padua, 1986, 97-136 [αναδημοσιεύθηκε στο: J. Monfasani, *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and other émigrés. Selected essays* [Variorum Collected Studies Series, 485], Aldershot 1995]

¹⁰⁷³ Βλ. G. Mercati, *Ultimi contributi alla storia degli umanisti*, fasc. I: *Traversariana* [Studi e testi, 90], Vatican City 1939, 25.

Βησσαρίων έγραψε το εγκώμιό του για τον Μανουήλ Β', που πέθανε στις 21 Ιουλίου 1425, προτού γίνει είκοσι χρονών.

Επίσης δεν έχουμε λόγο να μη δεχτούμε την εγκυρότητα των λεγόμενων του ίδιου του Βησσαρίωνα στον πρόλογο του αυτόγραφου Marc. gr. 533, που περιλαμβάνει όλα τα *opera minora* του. Εκεί λέει ότι είναι στην καταγωγή Τραπεζούντιος, ότι μεγάλωσε και μορφώθηκε στην Κωνσταντινούπολη και ότι έγραψε το πρώτο του έργο, δηλαδή το στα 1423 χρονολογημένο *Έγκώμιον εις τόν σόν πατέρα ήμών καί θεοφόρον, Βησσαρίωνα τόν θαυματουργόν*, παράλληλα με τα πρώτα του μαθήματα στη ρητορική σύνθεση. Η δήλωσή του αυτή ενισχύει την άποψη του J. Monfasani, σύμφωνα με την οποία ο γεννημένος το 1408 Βησσαρίων, που έφτασε στην Κωνσταντινούπολη το 1415/1416¹⁰⁷⁴ στην ηλικία των οκτώ ετών, άρχισε να γράφει τις συνθετικές του εργασίες στην ηλικία των δεκαπέντε.

Επίσης δεν είναι τόσο λογικό ο Βησσαρίων το 1430 να μετέβη στον Μυστρά στην προχωρημένη ηλικία των σχεδόν τριάντα ετών, για να κάνει έναν κύκλο σπουδών, που ο μάλλον λιγότερο ταλαντούχος Μάρκος Ευγενικός είχε ξεκινήσει ήδη από τον δέκατο τρίτο χρόνο της ζωής του¹⁰⁷⁵. Ο J. Monfasani επικαλείται στο σημείο αυτό και τον Perotti, σύμφωνα με τον οποίο ο Βησσαρίων τελείωσε τις σπουδές του κοντά στον Πλήθωνα στην ηλικία των είκοσι δύο ετών.

Επιπλέον, υπάρχει η δήλωση του ίδιου του Βησσαρίωνα το 1463 στο *Encyclica ad Graecos* (PG 161, 461 D), όπου λέει ότι προτού ακόμα κλείσει τα εικοσιτέσσερα χρόνια του είχε έρθει σε επαφή με τους σημαντικότερους άρχοντες. Είναι γνωστό ότι στα τέλη του 1430 ή στις αρχές του 1431 - όταν ήταν δηλαδή είκοσι δύο ετών - έφυγε από την Κωνσταντινούπολη και πήγε σε ένα μοναστήρι στην Πελοπόννησο ολοκληρώνοντας έτσι έναν σημαντικό κύκλο της ζωής του, στη διάρκεια του οποίου είχε έρθει σε στενή επαφή με το αυτοκρατορικό περιβάλλον της πρωτεύουσας. Επίσης με το που μετέβη στον Μυστρά γνωρίζουμε ότι κέρδισε τη συμπάθεια του δεσπότη Θεόδωρου.

¹⁰⁷⁴ Βλ. R.-J. Loenertz, Pour la biographie du cardinal Bessarion, *Orientalia christiana periodica* 10 (1944), 122.

¹⁰⁷⁵ Βλ. L. Petit, Acolouthie de Marc Eugénicos archevêque d'Éphèse, *Studi Bizantini* 2 (1925), 213.16 κ.εξ.

Τέλος, υπάρχουν άλλες δύο μαρτυρίες σύγχρονων του Βησσαρίωνα προσώπων, οι οποίες επιβεβαιώνουν το 1408 ως ημερομηνία γέννησής του. Πρώτον, είναι ο πατρικός και νομικός του συμβουλίου της Φερράρας-Φλωρεντίας, Andreas de Santacroce, που πρόσεξε την ασυνήθιστη νεότητα του Βησσαρίωνα, όταν ο τελευταίος έφτασε στην Ιταλία στις αρχές του 1438¹⁰⁷⁶. Δεύτερον, είναι ο Iacopo Ammannati, ένας φίλος του Βησσαρίωνα που λίγο πριν την αναχώρηση του τελευταίου για το ταξίδι στη Γαλλία στις αρχές του 1472 τον είχε χαρακτηρίσει ως *sexagerius iam*¹⁰⁷⁷.

Οι γονείς του Βησσαρίωνα, οι οποίοι λέγονταν Θεόδωρος και Θεοδούλη, τον βάπτισαν με το όνομα Βασίλειος¹⁰⁷⁸. Στην Τραπεζούντα έζησε μέχρι το 1415, καθώς τότε ο πνευματικός του πατέρας και μητροπολίτης Τραπεζούντας Δοσίθεος αναγκάστηκε να πάει στην Κωνσταντινούπολη και τον πήρε μαζί του για να λάβει την καλύτερη δυνατή μόρφωση¹⁰⁷⁹. Εκεί ζώντας μέσα σε μοναστήρι σπούδασε δίπλα στον μητροπολίτη Σηλυμβρίας Ιωάννη Χορτασμένο (περ. 1370 - περ. 1436/1437) αριστοτελική φιλοσοφία, μαθηματικά και αστρονομία, ενώ παρακολούθησε και τις παραδόσεις του γραμματικού και αντιγραφέα Γεωργίου Χρυσοκόκη, όπου συμμαθητές του ήταν μεταξύ άλλων ο Γεώργιος Κουρτέσης Σχολάριος - ο μετέπειτα

¹⁰⁷⁶ Βλ. Andreas de Santacroce, *advocatus consistorialis*, *Acta Latina Concilii Florentini*, G. Hofmann (εκδ.) [Concilium Florentinum, Documenta et Scriptores, Ser. B, 6], Roma 1955, 33,20: *dominus archiepiscopus Nicenus etate iuvenis, sed doctrina et gravitate venerabilis*.

¹⁰⁷⁷ Βλ. Jacobo Gherardi da Volterra, *Il Diario Romano dal VII settembre MCCCCLXXXIX al XII agosto MCCCCLXXXIV*, E. Carusi (εκδ.) [Rerum Italicarum Scriptores. Nuova edizione, 33/3], Città di Castello 1910-1911, 73, σημ. 1.

¹⁰⁷⁸ Αρχικά στη βιβλιογραφία είχε επικρατήσει η άποψη ότι το βαπτιστικό όνομα του Βησσαρίωνα ήταν Ιωάννης εξαιτίας της εσφαλμένης παρατήρησης του A.M. Bandini στο *De vita et rebus gestis Bessarionis Cardinalis Nicaeni commentaries*, Rome 1777, 4 βάσει ενός *in margine* σημειώματος σε ένα χειρόγραφο του Πλούταρχου. Το λάθος εντοπίστηκε από τον R.-J. Loenertz (βλ. Loenertz, Bessarion, 123), ο οποίος ανέφερε επίσης ότι σε ένα γράμμα του Γεωργίου Αμοιρούτζη προς τον Βησσαρίωνα το βαπτιστικό όνομα του τελευταίου είναι Βασίλειος (PG 161,726 C), κάτι που επαληθεύεται, σύμφωνα με τον R.-J. Loenertz, και από την τάση των βυζαντινών μοναχών να διαλέγουν μοναστικά ονόματα που άρχιζαν με το πρώτο γράμμα του βαπτιστικού τους ονόματος. Βλ. σχετικά C. Bianca, *Una nuova testimonianza sul nome di battesimo del Bessarione*, *RSCI* 38 (1984), 428-36.

¹⁰⁷⁹ Ο πρώτος μελετητής που απέδειξε ότι ο Δοσίθεος έφυγε από την Τραπεζούντα το 1415/1416 λόγω της αποπομπής του από το αρχιερατικό αξίωμα ήταν ο J.-R. Loenertz, βλ. του ίδιου, Bessarion, 122, βλ. επίσης V. Laurent, *La succession episcopale du siege de Trébizonde*, *Archéion Πόντου* 21 (1956), 92-4 και ακόμη παλαιότερα Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρύσανθος, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος*, *Archéion Πόντου* 4-5 (1933), 259 κ.έξ. και του ίδιου, Βησσαρίωνος *Πρὸς τὴν σύνοδον ἥ περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς*, *Archéion Πόντου* 9 (1939), 3-42.

Πατριάρχης Γεννάδιος Β' Σχολάριος (περ. 1400/1405 - περ. 1472/1474) - και ο Ιταλός ουμανιστής Francesco Filelfo (1398-1481). Στις 30 Ιανουαρίου 1423 έγινε μοναχός, ενώ στις 20 Ιουλίου του ίδιου έτους πήρε το μοναστικό όνομα Βησσαρίων σε ανάμνηση ενός ομωνύμου αναχωρητή από την Τραπεζούντα.

Στις 8 Δεκεμβρίου 1425 έγινε διάκονος, ενώ στις 8 Οκτωβρίου 1430 χειροτονήθηκε ιερέας και έφυγε για τον Μυστρά, όπου έμεινε έξι χρόνια στην αυλή του δεσπότη Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου. Προηγουμένως, το 1426, μάλλον ταξίδεψε στην Τραπεζούντα ως μέλος μιας διπλωματικής αποστολής που έγινε για να ζητηθεί σε γάμο η κόρη του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Αλέξιου Δ' Κομνηνού (1417-1429), Μαρία, από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγο (1425-1448). Με αφορμή το ταξίδι αυτό έγραψε και την προσφώνηση προς τον Αλέξιο Δ'¹⁰⁸⁰.

Κατά την παραμονή του στον Μυστρά ο Βησσαρίων σπούδασε φιλοσοφία, μαθηματικά και αστρονομία κοντά στον φιλόσοφο Γεώργιο Γεμιστό (περ. 1360-1454¹⁰⁸¹), ο οποίος είχε επεξεργαστεί ένα νεοπαγανιστικό φιλοσοφικό σύστημα βασισμένο στη φιλοσοφία του Πλάτωνα - εξ ου και το προσωνύμιο Πλήθων, που είχε δώσει ο ίδιος στον εαυτό του¹⁰⁸². Εκεί ήταν όπου ο Βησσαρίων μελέτησε τα έργα του Πλάτωνα και των νεοπλατωνικών φιλοσόφων.

Το 1436 επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου έγινε ηγούμενος στο μοναστήρι του Αγίου Βασιλείου, ενώ στις 11 Νοεμβρίου του 1437 αναγορεύτηκε από τον Αυτοκράτορα μητροπολίτης Νίκαιας. Έτσι μπόρεσε να ενταχθεί αμέσως μετά στη βυζαντινή αποστολή, που ξεκίνησε στις 28 Φεβρουαρίου 1438 για τη Φερράρα αρχικά και για τη Φλωρεντία στη συνέχεια, όπου έλαβε χώρα η Σύνοδος για την ένωση της ανατολικής και της δυτικής εκκλησίας από τον Μάρτιο του 1438 έως τον Ιούλιο του 1439. Εκεί ο Βησσαρίων υποστήριξε την ένωση των δύο εκκλησιών, στις 13 και 14 Απριλίου 1439 εκφώνησε τον μεγάλο του πανηγυρικό λόγο *Oratio dogmatica*

¹⁰⁸⁰ Βλ. Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου (έκδ.), *Βησσαρίωνος προσφώνημα πρὸς τὸν εὐσεβέστατον βασιλέα τῆς Τραπεζοῦντος Αλέξιον τὸν Μέγαν Κομνηνόν*, *Αρχαῖον Πόντου* 12 (1946), 117-130.

¹⁰⁸¹ Βλ. σχετικά J. Monfasani, *Pletho's Date of Death and the Burning of his Laws*, *BZ* 98/2 (2005), 459-463, όπου αποδεικνύεται ότι ο Πλήθων πέθανε το 1454 και όχι το 1452, όπως θεωρείτο μέχρι πρότινος.

¹⁰⁸² Βλ. πιο πρόσφατα B. Tambrun- Krasker, *Pléthon, le retour de Platon*, Paris 2006.

pro Unione και στις 6 Ιουλίου 1439, την ημέρα που συμφωνήθηκε η ένωση στον καθεδρικό ναό της Φλωρεντίας, ο Βησσαρίων διάβασε στα ελληνικά τον όρο της ένωσης, τον οποίο ο καρδινάλιος Cesarini διάβασε στα λατινικά. Στις 18 Δεκεμβρίου 1439 του δόθηκε ο τίτλος του καρδινάλιου, τον οποίο ο Βησσαρίων παρέλαβε στις 8 Ιανουαρίου 1440 από τον ναό των Αγίων Αποστόλων στη Ρώμη. Την 1^η Φεβρουαρίου 1440 επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, αλλά το κλίμα ήταν πολύ έντονα ανθενωτικό και ξαναγύρισε στην Ιταλία, από όπου πίστευε ότι θα μπορούσε να βοηθήσει με πιο ουσιαστικό τρόπο στις υποθέσεις της πατρίδας του.

Έκτοτε παρέμεινε στη Δύση. Εκεί δραστηριοποιήθηκε κατ' αρχάς με σκοπό την οργάνωση σταυροφορίας κατά των Τούρκων. Αυτή έγινε επί τη βάσει της συμφωνημένης κατά τη σύνοδο της Φλωρεντίας ένωσης των δύο Εκκλησιών, αλλά έληξε άδοξα με τη μάχη της Βάρνας τον Νοέμβριο του 1444. Παράλληλα ασχολήθηκε με τη μετάδοση της ελληνικής κλασικής παιδείας και ίδρυσε στο σπίτι του στη Ρώμη ένα είδος ακαδημίας, όπου διδάσκονταν τα ελληνικά και γίνονταν ποικίλες μελέτες και μεταφράσεις στα λατινικά πλήθος ελληνικών κειμένων, που ήταν μέχρι τότε άγνωστα στους Ιταλούς λογίους. Επίσης, εκτός από τη συγγραφική του δράση, στα πλαίσια της οποίας μετέφρασε και τα *Μεταφυσικά* του Αριστοτέλη¹⁰⁸³ και έδωσε έτσι το έναυσμα στον Πάπα Νικόλαο Ε' να υποστηρίξει το μεγαλεπήβολο σχέδιο για τη μετάφραση του συνολικού αριστοτελικού *corpus*, ο Βησσαρίων εξακολούθησε να είναι δραστήριο μέλος της καθολικής εκκλησίας ως επίσκοπος σε διάφορα μέρη της Ιταλίας, αλλά και ως απεσταλμένος του Πάπα στη Γερμανία και τη Γαλλία ενόψει μιας νέας σχεδιαζομένης σταυροφορίας κατά των Τούρκων.

Πιο συγκεκριμένα από το 1449 και έπειτα έγινε διαδοχικά επίσκοπος στη Σαβίνα και στο Τούσκουλο, ενώ από το 1450 μέχρι το 1455 διετέλεσε εκπρόσωπος του Πάπα στην ταραγμένη από τις εκκλησιαστικές έριδες επισκοπή της Μπολόνια¹⁰⁸⁴. Εκεί ασχολήθηκε, πρώτον, με την αναβάθμιση

¹⁰⁸³ Για την επάρκεια του Βησσαρίωνα στο να μεταφράζει από τα ελληνικά στα λατινικά βλ. τα άρθρα του J. Monfasani, *Bessarion Latinus*, *Rinascimento* 21 (1981), 165-209 και του ίδιου, *Still More on Bessarion Latinus*, *Rinascimento* 23 (1983), 217-235, όπου φαίνεται ότι ένα μεγάλο μέρος του μεταφραστικού έργου του Βησσαρίωνα πραγματοποιήθηκε από τον γραμματέα του Niccolò Perotti.

¹⁰⁸⁴ Βλ. F. Bacchelli, *La legazione bolognese del cardinal Bessarione (1450-1455)*, στο: *Bessarione e l'Umanesimo. Catalogo della mostra a cura di Gianfranco Fiaccadori con la collaborazione de*

του πανεπιστημίου, που, ενώ το 1262 αριθμούσε 10.000 σπουδαστές, τώρα είχε ξεπέσει στο να έχει το πολύ 500, και, δεύτερον, με τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης του Πάπα Νικόλαου Ε'. Μαρτυρείται μάλιστα ότι την περίοδο αυτή έστειλε τον γραμματέα του Niccolo Perotti στη γενέτειρά του την Τραπεζούντα για να αγοράσει χειρόγραφα για τον Πάπα. Όμως το 1453 αλώθηκε η Κωνσταντινούπολη από τους Τούρκους και ο Βησσαρίων ταράχθηκε τόσο πολύ, όπως φανερώνει και το γράμμα που έστειλε στο Δόγη της Βενετίας¹⁰⁸⁵, που έθεσε ως πρωταρχικό του στόχο την οργάνωση σταυροφορίας για την απελευθέρωσή της.

Η παραμονή του στη Μπολόνια διακόπηκε απότομα, διότι τον Μάρτιο του 1455 πέθανε ο Πάπας Νικόλαος Ε' και ο Βησσαρίων επέστρεψε στη Ρώμη, όπου βρέθηκε αρκετά κοντά στο να εκλεγεί στο παπικό αξίωμα. Τον Πάπα Νικόλαο Ε' διαδέχθηκε ο ουμανιστής Ennio Silvio Piccolomini ως Πάπας Πίος Β' (1458-1464). Στη διάρκεια της θητείας του τελευταίου ο Βησσαρίων ανέπτυξε μεγάλη δράση τόσο ως Καρδινάλιος όσο και ως λόγιος αλλά και ως ένας από τους υπέρμαχους μιας σταυροφορίας κατά των Τούρκων. Το 1459 έλαβε μέρος στο συνέδριο της Μάντοβα, όπου ο ίδιος ο Πάπας προσπάθησε - δυστυχώς μάταια - να πείσει τους δυτικούς ηγεμόνες για την ανάγκη μίας άμεσης σταυροφορίας. Τον Ιανουάριο του 1460 ο Πάπας αναχώρησε από τη Μάντοβα και ο Βησσαρίων μετέβη στη συνέχεια δύο φορές στη Νυρεμβέργη και μία στη Βιέννη για να πείσει τον Φρειδερίκο Γ' (1440-1493) και τους λοιπούς γερμανούς ηγεμόνες να συνεισφέρουν στην από τον Πάπα Πίο Β' σχεδιαζόμενη σταυροφορία. Όμως η αποστολή του δεν είχε κάποιο θετικό αποτέλεσμα και κατά την επιστροφή του στη Ρώμη απογοητεύθηκε ακόμη περισσότερο, όταν έμαθε το 1461 για την κατάληψη της γενέτειράς του Τραπεζούντας από τους Τούρκους.

Το 1463 αναγορεύτηκε από τον Πάπα Λατίνος Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης στη θέση του Ισίδωρου του Κιέβου και με βάση το νέο του αξίωμα ενέτεινε τις συντονισμένες πλην όμως ατελέσφορες προσπάθειες για την οργάνωση μιας Σταυροφορίας κατά των Τούρκων. Αυτή τη φορά οι ελπίδες έδειχναν να είναι μεγαλύτερες, καθώς η Βενετία,

Andrea Cuna, Andrea Gatti, Severio Ricci. Presentazione di Marino Zorzi. Prefazione di Giovanni Pugliese Carratelli, Neapel 1994, 137-147.

¹⁰⁸⁵ Το γράμμα περιλαμβάνεται σε αρκετούς κώδικες μεταξύ των οποίων και στον Cod. Marc. lat. 416, 329^v - 330.

της οποίας οι εμπορικές δραστηριότητες στην ανατολική Μεσόγειο είχαν θιγεί άμεσα από την πτώση του Δεσποτάτου του Μοριά το 1460, ήταν διατεθειμένη να συνεισφέρει στην παπική πρωτοβουλία. Όμως τα σχέδια έμειναν τελικά απραγματοποίητα, διότι ο Πάπας Πίος Β' άφησε την τελευταία του πνοή λίγο πριν αναχωρήσει η συμμαχική δύναμη για την υπόδουλη Ελλάδα. Έτσι όλες οι προετοιμασίες ακυρώθηκαν και η πολυπόθητη Σταυροφορία δεν έγινε ποτέ.

Εκτός όλων των παραπάνω πρωτοβουλιών ο Βησσαρίων συνέχισε τη παράδοση εκείνων των ουμανιστών λογίων, οι οποίοι πέρα από το επιστημονικό, φιλοσοφικό, θεολογικό και λογοτεχνικό έργο τους έδειξαν και διάθεση για κοινωνικό προβληματισμό. Έτσι τριάντα χρόνια μετά τον δάσκαλό του Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα, που είχε κι αυτός κάνει προτάσεις οικονομικής πολιτικής και ανάπτυξης μέσω των συμβουλευτικών του λόγων προς τον δεσπότη Θεόδωρο Β' και τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' και μέσω του βασικού του έργου *Νόμων συγγραφή*¹⁰⁸⁶, ο Βησσαρίων είναι ο δεύτερος και τελευταίος βυζαντινός συγγραφέας που προέβη σε ανάλογο εγχείρημα μέσω της επιστολής του προς τον δεσπότη του Μυστρά Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Πρόκειται για την τρίτη στη σειρά - σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου «Τρίτην ταύτην ἐπιστέλλων σοι» - επιστολή, η οποία είναι και η μόνη που μας έχει σωθεί. Εδώ ο Βησσαρίων κάνει την τελευταία προσπάθεια για την οικονομική και κοινωνική οργάνωση του Δεσποτάτου. *Terminus ante quem* της επιστολής θεωρείται ο Μάρτιος του 1444, οπότε και έγινε ο τειχισμός του Ισθμού που αναφέρεται από τον ίδιο τον αποστολέα. *Terminus post quem* θεωρείται η 10^η Νοεμβρίου, διότι τότε κατέληξε σε τραγική αποτυχία η μάχη της Βάρνας στα πλαίσια της εκστρατείας των δυτικών δυνάμεων κατά των Τούρκων, ενώ στην επιστολή η εν λόγω εκστρατεία αναφέρεται με διάθεση μεγάλης αισιοδοξίας¹⁰⁸⁷.

Πρόκειται για ένα κείμενο, όπου μετά τον έπαινο των προσπαθειών και ενεργειών του Κωνσταντίνου προτείνεται η ίδρυση πόλης στον Ισθμό για

¹⁰⁸⁶ Βλ. πιο πρόσφατα Ch. Baloglou, *Georgios Gemistos-Plethon: ökonomisches Denken in der spätbyzantinischen Geisteswelt*, Athens 1998, *passim*.

¹⁰⁸⁷ Βλ. Σπ. Λάμπρος, Υπόμνημα του Καρδινάλιου Βησσαρίωνος εις Κωνσταντίνον τὸν Παλαιολόγον, *NE* 3 (1906), 12-50 και *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, Σ. Λάμπρος (εκδ.), τόμ. 4, Ἐν Ἀθήναις 1930 [ανατ. Αθήνα 1972], 32-45 (όπου και παραπέμπουμε).

την καλύτερη οχύρωση της Πελοποννήσου και στη συνέχεια γίνεται λόγος αφενός για την ανάγκη σύστασης αξιόμαχου στρατεύματος χάριν της ανακούφισης των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων από τη σχεδόν πλήρη εξάρτησή τους από την άρχουσα τάξη και αφετέρου για τον χωρισμό των κατοίκων σε δύο ομάδες, μία των στρατιωτών και μία των εργατών¹⁰⁸⁸. Έπειτα τονίζεται η ανάγκη για *εὐνομία* και για την έκδοση νέων νόμων προσαρμοσμένων στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες, όπως γινόταν και στις ιταλικές πόλεις¹⁰⁸⁹. Οι νέοι νόμοι θα πρέπει να είναι πολύ ξεκάθαροι όσον αφορά στις σχέσεις του ηγεμόνα και των υπηκόων και προϋπόθεση για την ευδοκίμηση όλων αυτών θα πρέπει να είναι αφενός η πολιτική αυστηρής λιτότητας και ο έλεγχος του πλουτισμού της άρχουσας τάξης¹⁰⁹⁰ και αφετέρου η αύξηση των εισοδημάτων του κράτους μέσω της αύξησης της παραγωγής και των εξαγωγών και μέσω της εισαγωγής τεχνογνωσίας και νέων τεχνολογιών από την Δύση¹⁰⁹¹. Τέλος, θα πρέπει, σύμφωνα με τον Βησσαρίωνα, να κυριαρχήσουν τα αξιοκρατικά κριτήρια στην επιλογή των δημόσιων λειτουργών¹⁰⁹² και η αναγκαία επαφή με τη Δύση να μην εκληφθεί ως απεμπόληση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των Ελλήνων, αλλά ως επιστροφή από τους Λατίνους των στοιχείων που στο παρελθόν έλαβον από τους Έλληνες¹⁰⁹³.

Το πνεύμα της επιστολής θυμίζει εν μέρει τον δάσκαλο του Βησσαρίωνα, Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα, και τις επιστολές που αυτός είχε αποστείλει στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' τον Παλαιολόγο και τον Θεόδωρο, τον Δεσπότη του Μυστρά, όπου εφάρμοζε τις θέσεις του Πλάτωνα στις συνθήκες του Βυζαντίου του 15^{ου} αι. Πρόκειται για ένα ακόμα χαρακτηριστικό δείγμα της διαδεδομένης βυζαντινής αντίληψης ότι όλοι οι σημαντικοί νόμοι είχαν διατυπωθεί στο παρελθόν από τους μεγάλους φιλοσόφους της αρχαιότητας και ότι η ισχύς τους ήταν διαχρονική για όλους τους λαούς και για όλες τις κοινωνίες. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του μεγάλου λογοθέτη και μεσάζοντα των αρχών του 14^{ου}

¹⁰⁸⁸ Βλ. ΠΠ Δ' (Λάμπρος), 34-35.

¹⁰⁸⁹ Βλ. ΠΠ Δ' (Λάμπρος), 37.

¹⁰⁹⁰ Βλ. ΠΠ Δ' (Λάμπρος), 41-42.

¹⁰⁹¹ Βλ. ΠΠ Δ' (Λάμπρος), 42, 44.

¹⁰⁹² Βλ. ΠΠ Δ' (Λάμπρος), 38-39: *μή πλουτίνδην, ἀλλ' ἀριστίνδην ἐπὶ τὰς ἀρχὰς ἐκλεγέσθωσαν καὶ τὸ πρωτεῖον ἀρετῇ μετίτωσαν.*

¹⁰⁹³ Βλ. ΠΠ Δ' (Λάμπρος), 40.

αιώνας, Θεόδωρου Μετοχίτη, ο οποίος υποστήριζε ότι οι αρχαίοι Έλληνες είχαν πει τα πάντα με τόσο άρτιο τρόπο που για τους νεωτέρους δεν είχε μείνει τίποτε άλλο να προσθέσουν.

Επίσης κατά τον 15^ο αι. η Βενετία θεωρείτο ότι είχε την ιδανική μορφή πολιτεύματος, επειδή κάποιοι κυβερνήτες της είχαν μελετήσει και είχαν εφαρμόσει τους *Νόμους* του Πλάτωνα. Πρόκειται για μία αντίληψη της οποίας έμπρακτη εφαρμογή βλέπουμε και στον Βησσαρίωνα, που δεν παραλείπει να εκφράζει τον θαυμασμό του για το πνεύμα ισότητας, για την πιστή εφαρμογή των νόμων και για τη σοφία και την αξιοπρέπεια με την οποία λάμβανε χώρα η τότε διακυβέρνηση της Βενετίας¹⁰⁹⁴.

Όμως από την άλλη ο Βησσαρίων φαίνεται να διαπνέεται και από έντονα θετικιστικό πνεύμα - ανάλογο με αυτό των συγχρόνων του δυτικών στοχαστών - και από την πίστη ότι κάθε κοινωνία χρειάζεται νέους νόμους και κανόνες προσαρμοσμένους στις δικές της ανάγκες και στις δικές της ιδιαιτερότητες¹⁰⁹⁵. Και τα δύο αυτά στοιχεία καθρεφτίζονται στην παραπάνω επιστολή του 1444 προς τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο με απώτερο στόχο να οργανωθεί η Πελοπόννησος σε μία σημαντική εστία του ελληνικού πληθυσμού, όπου όχι μόνο θα μπορούσε να διατηρηθεί η ελληνική ταυτότητα και η ελληνική παιδεία, αλλά θα μπορούσε να αποτελέσει και τον πυρήνα της εξέγερσης κατά των Τούρκων για την απελευθέρωση των κατεκτημένων περιοχών. Βέβαια μετά από λίγα χρόνια η πραγματικότητα τον διέψευσε, καθώς η Πελοπόννησος πέρασε και αυτή στα χέρια των Τούρκων το 1461.

Παρά ωστόσο τις αντίξοες συνθήκες ο Βησσαρίων συνέχισε να προσπαθεί για την πατρίδα του και χάρη στην αγωνιστική του διάθεση έκανε μία ύστατη εμπνευσμένη προσπάθεια τα τελευταία χρόνια της ζωής

¹⁰⁹⁴ Βλ. την επιστολή του Βησσαρίωνα προς τον Δόγη Christoforo Moro, με την οποία ανακοινώθηκε η δωρεά της βιβλιοθήκης του στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου το 1468, στο: L. Labowsky, *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana: Six Early Inventories* [Sussidi erudite, 31], Roma 1979, 147-149. Για τα εγκώμια της Βενετίας στη βυζαντινή και την υστεροβυζαντινή γραμματεία βλ. Messis, *Les éloges de Venise, passim*.

¹⁰⁹⁵ Βλ. ΠΠ Δ' (Λάμπρος), 38: Οὐ γὰρ ἐπαινετέον ... οὕτως οὐδὲ τὴν σφόδραν ἐκείνην καὶ ἄλογον περὶ πάντα εὐλάβειαν, ἢ οὔτε τι τῶν κειμένων μετακινήσαι, οὔτε τῶν συνοισόντων οὐδὲν ἐκ νέου τολμῶμεν εἰσαγάγειν. Τοῖς θεοῖς γὰρ τοῦτο μόνον νόμοις ἀποδοτέον, οἱ πρὸς πάντα καιρὸν τε καὶ πράγματα χρήσιμοι τέθενται. Τοὺς δὲ γε ἀνθρωπίνους νόμους, πρὸς τὰ ἐκάστοτε ἐνεστῶτα πράγματα καὶ τοὺς τότε καιροὺς ἀρμοζομένους, τῶν πραγμάτων μεταβαλλομένων, κακείνους μεταβάλλεσθαι πάντως ἀνάγκη.

του. Είχε την ιδέα να ιδρυθεί μία ανεξάρτητη κοινότητα στο κάστρο του Montauto στο Maremma της Σιένα¹⁰⁹⁶, της οποίας τα μέλη θα είχαν τη δυνατότητα να ζουν σύμφωνα με τους νόμους του Ιουστινιανού και με τα ήθη του Βυζαντίου, αλλά θα μπορούσαν και να προσαρμόζουν τους νόμους στις εκάστοτε ανάγκες τους¹⁰⁹⁷. Εκεί θα έβρισκαν καταφύγιο οι εκπατρισμένοι Έλληνες και θα διέμεναν υπό την προστασία τη δική του, αλλά και με την υποστήριξη της Άννας Παλαιολογίνας Νοταρά¹⁰⁹⁸, κόρης του Λουκά Νοταρά, του τελευταίου βυζαντινού πρωθυπουργού, η οποία ήταν διατεθειμένη να καλύπτει τα έξοδα μεταφοράς και εγκατάστασης των προσφύγων, που σε πρώτη φάση ανέρχονταν στους εκατό. Το σχέδιο αυτό δεν υλοποιήθηκε για λόγους άγνωστους σε εμάς, αλλά μερικά χρόνια αργότερα οι συνθήκες ήταν πια ώριμες, ώστε να ιδρυθεί η Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας στις 28 Νοεμβρίου 1498. Και γύρω από αυτόν τον πυρήνα συσπειρώθηκε η διαρκώς αυξανόμενη ελληνική παροικία στη Βενετία, η οποία έφτασε στις αρχές του 16^{ου} αι. να αριθμεί τα 5.000 άτομα, που δεν ήταν πια εξαθλιωμένοι πρόσφυγες, αλλά μετανάστες διατεθειμένοι να πάρουν μέρος στη μεγαλύτερη προσπάθεια για την διάσωση και διάδοση του ελληνικού πολιτισμού¹⁰⁹⁹.

Οι Έλληνες που πήραν τον δρόμο για τη Δύση ήταν, πρώτον, πολιτικοί πρόσφυγες, όπως αρκετοί ανθενωτικοί ιερείς με κύριο εκπρόσωπό τους τον Βησσαρίωνα, που μαζί με τον Ισίδωρο, τον Μητροπολίτη Κιέβου, ήταν ο βασικός υπέρμαχος της ένωσης των δύο εκκλησιών στη Σύνοδο της

¹⁰⁹⁶ Τα έγγραφα του σχεδίου έχουν εκδοθεί από τον C. Calisse, Montauto di Maremma. Notizie e documenti, *Bullettino senese de storia patria* 3 (1896), 177-221 και από τον G. Cecchini, Anna Notara Paleologa. Una principessa greca in Italia e la politica senese di ripopolamento della Maremma, *Bullettino senese di storia patria* 45 (1938), 1-41.

¹⁰⁹⁷ Βλ. Calisse, Montauto: 213: *et ministret iustitiam cuicunque iustinianas leges et secundum eorum mores et consuetudines ac reformationes per grecorum imperatores editas seu per hoc dominos seu per dictos habitatores ebendas*.

¹⁰⁹⁸ Η Άννα Νοταρά έμεινε γνωστή για την υποστήριξη των ελληνικών υποθέσεων στη Βενετία και για τη γενναιόδωρη χρηματοδότηση της έκδοσης του Μεγάλου Έτυμολογικού Λεξικού, ενός από τα σπουδαιότερα μνημεία της βυζαντινής γραμματείας, που εκδόθηκε μετά από εξαετή προεργασία από τον Νικόλαο Βλαστό και τυπώθηκε το 1499 στο πρώτο ελληνικό τυπογραφείο του Ζαχαρία Καλλιέργη.

¹⁰⁹⁹ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Βυζαντινή Ανατολή και Λατινική Δύση. Δύο κόσμοι της Χριστιανοσύνης στο Μεσαίωνα και την Αναγέννηση: Μελέτες στην εκκλησιαστική και πολιτιστική ιστορία*, μτφρ. Κ. Κυριαζή, Αθήνα 1966, 171-204 και πρόσφατα από διαφορετική πλέον σκοπιά Η. Lamers, *Greece Reinvented. Transformations of Byzantine Hellenism in Renaissance Italy* [Brill's Studies in Intellectual History, 247], Leiden 2015.

Φερράρας-Φλωρεντίας, και βυζαντινοί πρίγκιπες και βυζαντινές πριγκίπισσες, που κατέφυγαν πριν και μετά το 1453 κυρίως στη Ρώμη¹¹⁰⁰. Δεύτερον, έχουμε τους βυζαντινούς λογίους, που οπωσδήποτε δεν ήταν τόσο αναρίθμητοι, όπως αναφέρθηκε από τον ιστορικό του 18^{ου} αι. E. Gibbon¹¹⁰¹, αλλά η παρουσία ορισμένων από αυτούς ήταν καθοριστική.

Κατ' αυτό τον τρόπο, ο Μανουήλ Χρυσολωράς, ο οποίος έφτασε στην Ιταλία στα τέλη του 14^{ου} αι. ως απεσταλμένος του αυτοκράτορα για να εξασφαλίσει τη δυτική βοήθεια για την αυτοκρατορία που κατέρρεε, βρέθηκε το 1391 στη Βενετία να κάνει μαθήματα ελληνικών σε κάποιον Roberto Rossi. Ο τελευταίος μίλησε για τον Χρυσολωρά στον Coluccio Salutati (1331-1406), τον κυβερνήτη της Φλωρεντίας, ο οποίος τον κάλεσε το 1396 να διδάξει γραμματική και ελληνική λογοτεχνία στο Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας. Μέσα στα λίγα μόνο χρόνια που έμεινε εκεί ο Χρυσολωράς δίδαξε ελληνικά σε ορισμένους από τους σημαντικότερους συντελεστές της επανόδου των ελληνικών σπουδών στην Ιταλία, όπως τον Leonardo Bruni (1369-1444), τον Guarino da Verona (1370-1460)¹¹⁰² και τον Palla Strozzi (1372-1462).

Ωστόσο δεν ήταν μόνο στον Μανουήλ Χρυσολωρά στον οποίο επιφυλάχθηκε μία τόσο θερμή υποδοχή. Ανάλογα δέχτηκαν οι Ιταλοί λόγιοι και τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα, τον Βησσαρίωνα, τον Μιχαήλ

¹¹⁰⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Θεόδωρο Παλαιολόγο (†1407), αδελφό του αυτοκράτορα Μανουήλ Β' (1390-1398), που είχε έρθει σε συνεννόηση με τις Βενετικές αρχές να του δοθεί άσυλο σε περίπτωση άλωσης της Κωνσταντινούπολης, ή τον Θωμά Παλαιολόγο, αδελφό του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου (1449-1453), και τα τρία του παιδιά, που διέφυγαν μέσω Κέρκυρας στη Ρώμη το 1461.

¹¹⁰¹ Βλ. E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, J.B. Bury (έκδ.), VII vols, London 1926, VII, 129-130: «... the restoration of the Greek letters in Italy was prosecuted by a series of emigrants who were destitute of fortune and endowed with learning, or at least with language. From the terror or oppression of the Turkish arms, the natives of Thessalonica and Constantinople escaped to a land of freedom, curiosity and wealth ... I shall not attempt to enumerate the restorers of Grecian literature in the fifteenth century; and it may be sufficient to mention with gratitude the names of Theodore Gaza, of George of Trebizond, of John Argyropulus and Demetrius Chalcocondyles, who taught their native language in the schools of Florence and Rome».

¹¹⁰² Δίπλα στον Μανουήλ Χρυσολωρά μαθήτευσε ο Guarino da Verona (1374-1460) για άλλα πέντε χρόνια, από το 1403 μέχρι το 1408, κατά την παραμονή του τελευταίου στην Κωνσταντινούπολη. Ο Guarino ήταν μαζί με τον Giovanni Aurispa (1376-1459) και τον Francesco Filelfo (1398-1481) από τους πρώτους Ιταλούς που πήγαν στην Κωνσταντινούπολη για να φέρουν χειρόγραφα και για να μάθουν ελληνικά.

Αποστόλη, τον Γεώργιο Τραπεζούντιο, τον Θεόδωρο Γαζή, τον Ιωάννη Αργυρόπουλο, τον Δημήτριο Χαλκοκονδύλη, τον Ιανό Λάσκαρη και αρκετούς άλλους. Και οι λόγιοι αυτοί χάρη στην κλασική τους παιδεία και την ικανότητά τους να διαβάζουν τα αρχαία κείμενα και να γράφουν τις δικές τους συνθέσεις στο ίδιο ύφος με αυτά - πράγμα που είχε εκλείψει εδώ και αιώνες στη Δύση - μετέδωσαν την ελληνομάθειά τους στους ιταλούς ουμανιστές και τους έκαναν να ενδιαφερθούν ακόμα περισσότερο για την αρχαία ελληνική λογοτεχνία¹¹⁰³. Επιπλέον διακρίθηκαν στους τομείς της αντιγραφής, της μετάφρασης και της τυπογραφίας και στο σημείο αυτό δεν πρέπει να παραβλεφθεί ο ρόλος των πολλών απλών ανωνύμων αντιγραφέων των χειρογράφων χωρίς τη συμβολή των οποίων δε θα μπορούσε να επανέλθει τόσο έντονα η ελληνική παιδεία στην Ιταλία την εποχή της Αναγέννησης.

Πέρα από τη συζήτηση για το κατά πόσο ήταν τόσο καθοριστική η συμβολή των ελλήνων εμιγκρέδων στη Δύση από τα τέλη του 14^{ου} αι. και έπειτα στην ιταλική Αναγέννηση, κανείς δεν αμφισβητεί σήμερα την τεράστια σημασία που είχε για τη μετάδοση των ελληνικής φιλοσοφίας και ειδικά των πλατωνικών και νεοπλατωνικών κειμένων στη Δύση η συλλογή των χειρογράφων που δόθηκε ως δωρεά στη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας από τον Καρδινάλιο Βησσαρίωνα το 1468 και που αποτέλεσε τη βάση για τη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη¹¹⁰⁴.

¹¹⁰³ Για την αλληλεπίδραση των βυζαντινών και των δυτικών λόγιων από τον 14^ο αι. κ.εξ. και για τη συμβολή της αλληλεπιδράσεως αυτής στην ιταλική αναγέννηση βλ. ενδεικτικά Constantinides, *Education, passim*, D.J. Geanakoplos, *A Byzantine Looks at the Renaissance*, GRBS 1 (1958), 157-62, του ίδιου, *Byzantium and the Renaissance: Greek Scholars in Venice: Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Hamden 1973, του ίδιου, *The Discourse of Demetrius Chalcondyles on the Inauguration of Greek Studies at the University of Padua in 1463*, *Studies in the Renaissance* 21 (1974), 118-44, του ίδιου, *Interaction of the 'Sibling' Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*, New Haven - London 1976, του ίδιου, *Constantinople and the West: Essays on the Late Byzantine (Palaeologan) and Italian Renaissance and the Byzantine and Roman Churches*, Madison 1989, N.G. Wilson, *From Byzantium to Italy: Greek Studies in the Italian Renaissance*, Baltimore, 1992. Αντιθέτως με αρκετό σκεπτικισμό αντιμετωπίζει το ίδιο θέμα ο J. Monfasani στο άρθρο του *Greek Renaissance Migrations*, *Italian History and Culture* 8 (2002), 1-14 [αναδημ. στο J. Monfasani, *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Emigres*, Aldershot 1995].

¹¹⁰⁴ Βλ. σχετικά H. Omont, *Inventaire des manuscrits grec et latins donnés à Saint Marc de Venise par le cardinal Bessarion en 1468*, *Revue des Bibliothèques* 4 (1894), 129-187, E. Mioni, *Bessarione bibliofilo e fililogio*, *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 5 (1968), 61-83, L. Labowsky,

Μολονότι ο Βησσαρίων ζούσε στη Ρώμη, βρήκε στη Βενετία τον τόπο όπου μπόρεσε να υλοποιήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τους τρεις βασικούς στόχους του: πρώτον, να διασώσει μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης την πνευματική κληρονομιά της αρχαίας και βυζαντινής Ελλάδας, δεύτερον, να συμβάλει στην ένωση των δύο Εκκλησιών και, τρίτον, να προωθήσει την ιδέα για μια Σταυροφορία κατά των Τούρκων με σκοπό την απελευθέρωση της πατρίδος του. Επίσης η Βενετία ήταν η κυρία ιταλική πόλη που υποδεχόταν τους Έλληνες πρόσφυγες από το 1453 και εξής και έτσι μετά την εκλογή του σε Λατίνο Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης το 1463 ο Βησσαρίων ανέλαβε τον ρόλο του εκκλησιαστικού ηγέτη απέναντι στην διαρκώς αυξανόμενη ελληνική μειονότητα της άλλης Κωνσταντινουπόλεως¹¹⁰⁵.

Η απόφαση για τη δωρεά των υπερχιλίων χειρογράφων στη Βενετική Πολιτεία ελήφθη κυρίως χάρη στην καταλυτική παρέμβαση του πρεσβευτή της Βενετίας στη Ρώμη και ικανού διπλωμάτη Paolo Morosini. Έτσι όλοι αυτοί οι τόμοι, οι οποίοι συλλέχθηκαν ή αντιγράφηκαν - ή και τυπώθηκαν - με πολύ κόπο και σε διάστημα πολλών ετών, έγιναν η βάση για μία από τις σημαντικότερες βιβλιοθήκες του κόσμου. Επιπλέον χάρη στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Δημοκρατίας της Βενετίας και χάρη στους όρους που περιλαμβάνονταν στην πράξη της δωρεάς, οι οποίοι υπαγόρευαν ότι τα βιβλία της συλλογής θα ήταν διαθέσιμα σε όλους ανεξαρτήτως προέλευσης, η Μαρκιανή βιβλιοθήκη λειτούργησε εξ αρχής ως η πρώτη δημόσια βιβλιοθήκη στον κόσμο. Επίσης αποδείχθηκε ικανή να διαφυλάξει

Bessarion's library and the Biblioteca Marciana: Six early inventories [Sussidi erudite, 31], Roma 1979 και C. Bianca, *La formazione della biblioteca latina del Bessarione*, στο: C. Bianca - P. Farenga - G. Lombardi - A.G. Luciani - M. Miglio (εκδ.), *Scrittura, biblioteche e stampa a Roma nel Quattrocento: aspetti e problemi. Atti del seminario 1-2 giugno 1979* [Littera antique, 1.1], Città del Vaticano 1980, 103-165.

¹¹⁰⁵ Από μία διάθεση κλασικίζουσα προτίμησε ο Βησσαρίων να αποκαλέσει την Κωνσταντινούπολη με το αρχαίο της όνομα *Βυζάντιο* στην επιστολή του προς τον Δόγη Christoforo Moro: «Cum enim in civitatem vestram omnes fere totius orbis nationes maxime confluant, tum praecipue graeci, qui e suis provinciis navigio venientes Venetiis primum descendunt, ea praeterea vobiscum necessitudine devincti, ut ad vestram appulsi urbem quasi alterum Byzantium introire videantur». Η επιστολή με την οποία ο Βησσαρίων ανακοίνωσε τη δωρεά του 1468 ήταν και η προμετωπίδα της επίσημης πράξης της δωρεάς. Το πρωτότυπό της, ο cod. Marc. lat. 14 (φ. IV και 62), φυλάσσεται στη μόνιμη έκθεση της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης και περιλαμβάνει επίσης τον κατάλογο όλων των βιβλίων της συλλογής, ελληνικών και λατινικών (φ. 16-53^v).

σε μεγάλο βαθμό την παρακαταθήκη του Καρδινάλιου Βησσαρίωνα¹¹⁰⁶ και να ενισχύσει την καλλιέργεια των *studiorum humaniorum*.

Εκτός όμως από την παραπάνω σημαντική κληρονομιά που άφησε ο Βησσαρίων στους μεταγενέστερους μελετητές της πλατωνικής και νεοπλατωνικής φιλοσοφίας¹¹⁰⁷ επιχείρησε με δύο έργα του να συμφιλιώσει τους Πλατωνικούς και τους Αριστοτελικούς, που είχαν κορυφώσει την εποχή εκείνη τη διαμάχη τους. Πρώτα έγραψε το *De natura et arte: Liber adversus Georgium Trapezuntium Cretensem*¹¹⁰⁸ και στη συνέχεια το πολύ σημαντικό *In calumniatorem Platonis*¹¹⁰⁹. Το τελευταίο το έγραψε τόσο στα ελληνικά όσο και στα λατινικά, με σκοπό αφενός να υπερασπιστεί τον Πλάτωνα έναντι του Αριστοτέλη αποκρινόμενος στο λατινιστί γραμμένο βιβλίο του Γεώργιου Τραπεζούντιου *Comparatio philosophorum Aristotelis et Platonis*¹¹¹⁰ και αφετέρου προμηθεύοντας τους δυτικούς σχολαστικούς θεολόγους με μία ελκυστική νεοπλατωνική εκδοχή των πλατωνικών θέσεων. Το *In calumniatorem Platonis* ήταν βασισμένο στο εκτενές έργο της

¹¹⁰⁶ Αριθμητικά τα βιβλία που χάθηκαν από την αρχική συλλογή της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης μέσα στους αιώνες που ακολούθησαν ήταν εντυπωσιακά λιγότερα από αυτά που χάθηκαν από άλλες βιβλιοθήκες, όπως για παράδειγμα από αυτή του Βατικανού. Βλ. σχετικά Labowsky, *Bessarion's library*, *passim*.

¹¹⁰⁷ Στον κατάλογο των χειρογράφων της συλλογής του Βησσαρίωνα, που συντάχθηκε το 1524, 80 περίπου κώδικες από τους συνολικά 977 ταξινομήθηκαν στη θεματική ενότητα «Plato and Platonists». Βλ. σχετικά Labowsky, *Bessarion's Library*, 68-69.

¹¹⁰⁸ Βλ. L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Funde und Forschungen*, Bd. III, *Aus Bessarions Gelehrtenkreis: Abhandlungen, Reden, Briefe von Bessarion, Theodoros Gazes, Michael Apostolios, Andronikos Kallistos, Georgios Trapezuntios, Niccolò Perotti, Niccolò Capranica* [Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte, 24], Paderborn 1942 (ανατ. Paderborn 1967), 92-146.

¹¹⁰⁹ Βλ. L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Funde und Forschungen*, Bd. II: *Bessarionis in calumniatorem Platonis libri IV, textum graecum addita vetere versione latine*, L. Mohler (εκδ.) [Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, 22], Paderborn 1927 (ανατ. Paderborn 1967). Η πρώτη του έκδοση έγινε σε έντυπη μορφή το 1469 και από τη μία ήταν ενδεικτική της θετικής στάσης του Βησσαρίωνα απέναντι στις νέες τεχνολογίες, ενώ από την άλλη ήταν μια από τις πρώτες έντυπες παρουσιάσεις του πλατωνικού έργου και συνέβαλε κατά πολύ στη διάδοση και τη δημοφιλία που γνώρισε η πλατωνική φιλοσοφία στη Δύση. Βλ. σχετικά J. Hankins, *Plato in the Italian Renaissance* vol.1 [Columbia studies in the classical tradition, 17], Leiden 1990, 217-264.

¹¹¹⁰ Το έργο του Τραπεζούντιου τυπώθηκε μετά από διάφορες περιπέτειες το 1523 και γνώρισε μικρότερη επιτυχία σε σχέση με αυτό του Βησσαρίωνα. Βλ. J. Monfasani, *A Tale of two Books Bessarionis In Calumniatorem Platonis and George of Trebizond's Comparatio Philosophorum Platonis et Aristotelis*, *Renaissance Studies* 22 (2008), 1-15 και του ίδιου, *George of Trebizond: A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*, Leiden 1976.

ύστερης αρχαιότητας *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα θεολογίας* του Πρόκλου και στο έργο του επίσης νεοπλατωνικού φιλόσοφου του 6^{ου} αι. Ψευδο-Διονύσιου του Αεροπαγίτη αλλά ήταν και συμβατό με την παλαιότερη βυζαντινή εξηγητική παράδοση και τη μυστική θεολογία της Ανατολικής εκκλησίας, με στόχο αφενός να συγκεράσει τις πλατωνικές και τις αριστοτελικές θέσεις και αφετέρου να συμβάλει στη θρησκευτική ένωση της ανατολικής και της δυτικής εκκλησίας¹¹¹¹.

Εκτός όμως όλων των παραπάνω¹¹¹² ο Βησσαρίων έχει να επιδείξει και σημαντικό ρητορικό έργο, το οποίο κατανέμεται ισόποσα σε όλες τις περιόδους της ζωής του. Εν προκειμένω θα μας απασχολήσει το έργο του Βησσαρίωνα κυρίως πριν το συνέδριο της Φλωρεντίας¹¹¹³, διότι σε αυτό συγκαταλέγεται και το εκτενές εγκώμιο της Τραπεζούντας. Με βάση ότι το κείμενο αυτό το έχει συμπεριλάβει ο ίδιος με τα λοιπά *opera minora* του στον αυτόγραφο Cod. Marc. gr. 533 και με βάση ότι τα έργα αυτά τα έχει κατατάξει ο ίδιος ο Βησσαρίων κυρίως με χρονολογική σειρά¹¹¹⁴, έχει νόημα κατ' αρχάς να συνεξετάσουμε το *Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα* με τα υπόλοιπα νεανικά του έργα. Κατά τον τρόπο αυτό θα καταλήξουμε σε μία

¹¹¹¹ Βλ. την ανέκδοτη διατριβή της J.E. Martin, *Cardinal Bessarion: Mystical Theology and Spiritual Union between East and West* [Ph.D. dissertation; University of Manitoba], Winnipeg 2000, *passim* και συμπερασματικά 232-233.

¹¹¹² Βλ. επίσης το άρθρο «Cardinal Bessarion» του J. Monfasani στη σειρά *Oxford Bibliographies* (last reviewed: 25 April 2015)

<http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195399301/obo-9780195399301-0230.xml>, όπου περιλαμβάνεται σχολιασμένη η πιο πρόσφατη βιβλιογραφία για τον Καρδινάλιο Βησσαρίωνα τόσο για το διάστημα της παραμονής του στο Βυζάντιο όσο και για το διάστημα της παραμονής του στη Δύση.

¹¹¹³ Βλ. Stormon, Bessarion, *passim*, όπου έχουν συγκεντρωθεί τα κείμενα που έγραψε ο Βησσαρίων πριν το 1437, ενώ για μία πρώτη χρονολογική ταξινόμηση και παρουσίαση του συνόλου των έργων του cod. Marc. gr. 533 βλ. Saffrey, *Recherches*, 272-292. Για τα νεανικά του θεολογικά έργα, τα οποία περιλαμβάνονται ως επί το πλείστον επίσης στον Μαρκιανό κώδικα, βλ. A. Rigo, *Le opere d'argomento teologico del giovane Bessarione*, στο: G. Fiaccadori (εκδ.), *Bessarione e l'umanesimo*, Napoli 1994, 33-46.

¹¹¹⁴ Βλ. Monfasani, Bessarion's Latin Eulogists, 118 σημ. 81, όπου τα *opera minora* του Βησσαρίωνα ταξινομούνται σε δύο κατηγορίες, τα έργα 1-31, τα οποία γράφτηκαν όσο ζούσε ακόμα στη βυζαντινή επικράτεια, και τα έργα 32-35, τα οποία γράφτηκαν, αφού μετέβη στην Ιταλία. Σύμφωνα με τον H.D. Saffrey οι δύο κώδικες Marc. gr. 527 και 333 με επιστολές προς τον Μιχαήλ Αποστόλη και τους Πλήθωνα και Νικόλαο Σεκουνδινό αντίστοιχα αποτελούν τη χρονολογική συνέχεια του Marc. gr. 533 και προορίζονταν από τον ίδιο τον Βησσαρίωνα να δημοσιευθούν σε ένα κοινό *corpus*, υπόθεση που ενισχύεται και από τη μετάφραση στα λατινικά αρκετών από τα έργα αυτά, βλ. Saffrey, *Recherches*, 292.

ακριβέστερη χρονολόγηση του κειμένου - έχοντας ως δεδομένο ότι ο Βησσαρίων γεννήθηκε το 1408 - και θα μπορούσαμε να προβούμε στον πιο ουσιαστικό σχολιασμό του.

Από το σύνολο των 35 έργων, που ο ίδιος ο Βησσαρίων περιέλαβε στον αυτόγραφο κώδικα Marc. gr. 533, πρώτο στη σειρά είναι το *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ὄσιον πατέρα ἡμῶν καὶ θεοφόρον, Βησσαρίωνα τὸν θαυματουργόν*¹¹¹⁵, το οποίο ο ίδιος ο Βησσαρίων αναφέρει στον πρόλογο του Marcianus gr. 533 ότι το συνέθεσε το 1423, δηλαδή σε ηλικία δεκαπέντε ετών.

Δεύτερη στη σειρά είναι η *Μονωδία ἐπὶ τῷ μακαρίτῃ καὶ ἀοιδίμῳ βασιλεῖ κυρῷ Μανουήλ τῷ Παλαιολόγῳ*¹¹¹⁶ με προφανό *terminus ante quem* την 21^η Ιουλίου του 1425, την ημερομηνία θανάτου του Μανουήλ, όπου ο Βησσαρίων ήταν δεκαεπτά ετών. Το ότι ο λόγος γράφτηκε κατά παραγγελία, για να εκφωνηθεί στα πλαίσια των εκδηλώσεων που έγιναν προς τιμήν του αποθανόντος, το εικάζουμε αφενός από το νεαρό της ηλικίας του Βησσαρίωνα και αφετέρου από το ίδιο το κείμενο, όπου ο συγγραφέας ομολογεί ότι δεν είχε την ευκαιρία να γνωρίσει από κοντά τον Μανουήλ και να ακούσει τους λόγους του. Φαίνεται όμως ότι η μονωδία αυτή μάλλον διαβάστηκε στην αυτοκρατορική αυλή, έκανε εντύπωση και αποτέλεσε τη βάση της περαιτέρω δυναμικής πορείας του Βησσαρίωνα.

Το τρίτο έργο στη σειρά είναι το *Προσφώνημα πρὸς τὸν Εὐσεβέστατον Βασιλέα τῆς Τραπεζοῦντος Αλέξιον τὸν Μέγαν Κομνηνόν*¹¹¹⁷. Πρόκειται για τον λόγο που κατά πάσα πιθανότητα εκφώνησε ο ίδιος ο Βησσαρίων ενώπιον του Αλέξιου του Μεγάλου σε μία από τις αυτοκρατορικές αποστολές προς το βασίλειο της Τραπεζούντας από το 1425 μέχρι το 1427, με σκοπό να γίνει ο γάμος μεταξύ του νέου - πλην όμως ήδη δύο φορές νυμφευθέντος¹¹¹⁸ - αυτοκράτορα Ιωάννη Ζ' και της κόρης του Αλέξιου, Μαρίας της Κομνηνής. Εντέλει ο γάμος πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1427, αφού είχε προηγηθεί ο θάνατος της αυτοκράτειρας Θεοδώρας και μητέρας της Μαρίας της Κομνηνής στις 12 Νοεμβρίου 1426 και ο ακόλουθος

¹¹¹⁵ Βλ. P. Joannou, Un opusculé inédit du Cardinal Bessarion: Le Panégyrique de Saint Bessarion, anachorète égyptien, *AnalBoll* 65 (1947), 116-138.

¹¹¹⁶ Βλ. *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, Σ. Λάμπρος (ἐκδ.), τόμος Γ', Ἐν Ἀθήναις 1926 [ανατ. Αθήνα 1972], 286-90.

¹¹¹⁷ Ἐχει εκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Χρῡσανθο στὸ *Ἀρχεῖον Πόντου* 12 (1946), 117-30.

¹¹¹⁸ Πρώτα με την Άννα της Μόσχας, η οποία πέθανε το 1417, και στη συνέχεια με τη Σοφία τη Μομφερρατική μέχρι το 1426.

ενιαύσιος θρήνος. Άρα βάσει των παραπάνω *terminus pro quem* του προσφωνηματικού λόγου είναι το 1426, όταν δηλαδή ο Βησσαρίων ήταν περίπου δεκαοκτώ ετών. Είναι σαφές ότι ο Ιωάννης Ζ' μέσα από έναν τέτοιο γάμο στόχευε στη σύσφιξη των σχέσεων του συρρικνωμένου Βυζαντίου με την ακόμα ισχυρή αυτοκρατορία της Τραπεζούντος ενώπιον της τουρκικής απειλής. Ωστόσο ρητώς δε λέγεται τίποτα τέτοιο στον λόγο, που εξαντλείται στον εγκωμιασμό του Αλεξίου για την αφοσίωσή του στους σκοπούς του, για την επιτυχημένη υπεράσπιση της αυτοκρατορίας του και για τον θρησκευτικό του ζήλο, όπως φαίνεται από την αναστήλωση παλαιών και την ανέγερση νέων ναών.

Το τέταρτο έργο στη σειρά είναι ένα ανέκδοτο κείμενο που επιγράφεται *Γράμμα παραιτήσεως του Σοφίας*, το οποίο αναφέρεται σε κάποιον εκκλησιαστικό αξιωματούχο της συγκεκριμένης επισκοπής και το οποίο χρονολογείται από τον ίδιο τον Βησσαρίωνα τον Ιούνιο του 1428¹¹¹⁹.

Το πέμπτο, το έκτο, το έβδομο και το όγδοο στη σειρά από τα πρώιμα έργα του Βησσαρίωνα (25v-29v, 29v-35, 35-38v, 38v-...) είναι οι τρεις μονωδίες και ένα επιτύμβιο ιαμβικό ποίημα, τα οποία γράφτηκαν για την εκλιπούσα αυτοκράτειρα Θεοδώρα, τη μητέρα της Μαρίας Κομνηνής: 1. *Μονωδία ἐπὶ τῇ εὐσεβεῖ Δεσποίνῃ τῇς Τραπεζοῦντος, Κυρά Θεοδώρα τῇ Μεγάλῃ Κομνηνῇ*, 2. *Μονωδία πάλιν ἑτέρα ἐπὶ τῇ αὐτῇ καὶ μερικὴ πρὸς τὸν βασιλέα παραμυθία*, 3. *Καὶ αὖθις ἐπὶ τῇ αὐτῇ ἑτέρα μονωδία* και 4. *Ἡ' στίχοι ἡρωϊκοὶ ἐπιτύμβιοι ἐπὶ τῇ αὐτῇ*¹¹²⁰, τα οποία έργα ο Βησσαρίων συνέθεσε μάλλον κατά τη διάρκεια του ενιαυσίου θρήνου που ακολούθησε τον θάνατό της, δηλαδή μέσα στο διάστημα μεταξύ του τέλους του 1426 και του τέλους του 1427.

Το ένατο έργο του επιγραφόταν σύμφωνα με τον από τον ίδιο τον Βησσαρίωνα προτασσόμενο πίνακα στίχοι *Ἰαμβικοὶ ἐπιτάφιοι ἐπὶ μιχαήλ τῷ ἀμοιρούτζῃ*, αλλά δεν μας σώζεται λόγω του ότι λείπει μία σελίδα.

¹¹¹⁹ Βλ. Rigo, *Le opere*, 38-39.

¹¹²⁰ Από τα κείμενα αυτά για το πρώτο βλ. Α. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden: Prosopographie, Datierung, Überlieferung*, Wien 1994, 531-536, για το δεύτερο και το τρίτο βλ. Α. Sideras, *25 unedierte byzantinische Grabreden* [Κλασικά Γράμματα, 5], Θεσσαλονίκη 1990, 351-359 και 363-368 αντίστοιχα, ενώ το τέταρτο δεν έχει εκδοθεί ακόμα, καθώς ο κώδικας στο σημείο αυτό είναι δυσανάγνωστος. Τα τρία πρώτα κείμενα έχουν σχολιαστεί από τον F.M. Pontani, *Epicedi inediti del Bessarione*, *RSBN* 5 (1968), 105-121 και πρόσφατα από την Η. Zalewska-Jura, *Pro Bessarione poeta*, *Studia Ceranea* 22 (2015), 357-368.

Το δέκατο έργο του (φ. 39-41v) είναι ένας ανέκδοτος λειτουργικός κανόνας προς τιμήν του Άγιου Παντελεήμονα.

Το ενδέκατο και το δωδέκατο έργο του (φ. 42v-43v και 44-46v) είναι δύο επιστολές, οι πρώτες που μας σώζονται και οι οποίες έχουν εκδοθεί μαζί και με όλες τις υπόλοιπες από τον L. Mohler στον τρίτο τόμο του έργου του για τον Βησσαρίωνα¹¹²¹. Πρόκειται για κείμενα ανεπίγραφα, δηλαδή για επιστολές με σβησμένο το όνομα του παραλήπτη τους, μάλλον λόγω της ρήξης της σχέσης του Βησσαρίωνα με αυτόν. Ο R.-J. Loenertz διατύπωσε την εικασία ότι κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για γράμματα που έστειλε ο Βησσαρίων από τον Μυστρά, όπου μαθήτευε δίπλα στον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα από το 1431 και έπειτα, στον Γεώργιο Σχολάριο, ο οποίος ήταν τότε στενός του φίλος και με τον οποίο μοιραζόταν την αγάπη του για την ελληνική γλώσσα και την κλασική παιδεία. Μάλιστα ο Σχολάριος ήταν αυτός που συνόδευσε τον Βησσαρίωνα και στη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας. Όμως, όπως φαίνεται, η φιλία τους διερράγη αργότερα, όταν μετά τον θάνατο του Μάρκου Ευγενικού ο Σχολάριος ηγήθηκε της ανθενωτικής παρατάξεως.

Το δέκατο τρίτο από τα νεανικά έργα του Βησσαρίωνα (φ. 47-48) είναι μία επιστολή στον Γεώργιο Αμιρούτζη, έναν φίλο του από την Τραπεζούντα¹¹²².

Το δέκατο τέταρτο έργο στον αυτόγραφο Μαρκιανό κώδικα (φ. 48v) είναι η ανέκδοτη έμμετρη μονωδία για την Κλεόπη Μαλατέστα, την πριγκίπισσα που ορίστηκε από τον Πάπα Μαρτίνο Ε' να παντρευτεί το 1421 τον Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο, τον άρχοντα του Μυστρά, και που απεβίωσε το 1433.

Το δέκατο πέμπτο κείμενο (48v-49) είναι το *Στίχοι ἐπὶ τῇ μακαρίτιδι καὶ αἰοιδίμῳ κυρίᾳ ἡμῶν, κυρίᾳ Θεοδώρα τῇ Παλαιολογίνῃ, ποιηθέντες παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου*, μία έμμετρη πάλι μονωδία, αλλά αυτή τη φορά για τη Θεοδώρα Παλαιολογίνα¹¹²³, τη γυναίκα του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, του αδελφού του Θεόδωρου του Β' και μετέπειτα τραγικού αυτοκράτορα της Άλωσης. Η Θεοδώρα ήταν ιταλικής καταγωγής από την οικογένεια των Τόκκων και πέθανε πάνω στη γέννα το 1429.

¹¹²¹ Βλ. Mohler, *Kardinal Bessarion (III)*, 416-417 και 418-421.

¹¹²² Βλ. Mohler, *Kardinal Bessarion (III)*, 422-424.

¹¹²³ Βλ. ΠΠ Δ' (Λάμπρος), 94-95.

Το δέκατο έκτο έργο (φ. 49v) είναι το *Ἐπὶ τοῖς εἰς τοὺς ἀοιδίμους κυρ Μανουήλ καὶ κυρὰν Ἑλένην τοὺς Παλαιολόγους γενομένοις πέπλοις διπλοῖς, ἐν σχήματι μοναστῶν καὶ κοσμικῶν, ἐξ ἀναθήματος τοῦ εὐσεβοῦς υἱοῦ αὐτῶν κυρ Θεοδώρου, τοῦ πανευτυχεστάτου δεσπότη τοῦ πορφυρογεννήτου*¹¹²⁴. Πρόκειται για ιαμβικούς στίχους που περιγράφουν το κεντημένο ὕφασμα που έφτιαξε ο Θεόδωρος Β΄ Παλαιολόγος προς τιμή των γονιών του, του Μανουήλ Β' και της αυτοκράτειρας Ελένης.

Το δέκατο έβδομο και το δέκατο όγδοο έργο (50-51 και 51-51v) είναι οι δύο επιστολές, *Τῷ Δεσπότη τῷ Πορφυρογεννήτῳ* και *Τῷ αὐτῷ*¹¹²⁵, τις οποίες έστειλε ο Βησσαρίων το 1436 από τον Μυστρά στον Θεόδωρο Β' τον Πορφυρογέννητο, τον μικρότερο αδελφό του άτεκνου αυτοκράτορα Ιωάννη και άρα νόμιμο διάδοχο του θρόνου. Ο Θεόδωρος έκανε την άνοιξη του 1436 ένα ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη για να διεκδικήσει τον θρόνο δεδομένου ότι ο Ιωάννης είχε προκρίνει για τη θέση αυτή τον μικρότερο αδερφό τους Κωνσταντίνο, στον οποίο έβλεπε περισσότερες ηγετικές ικανότητες. Ο δε Βησσαρίων με τις επιστολές του αυτές προσπαθεί να πείσει τον Θεόδωρο να παραιτηθεί από τις αξιώσεις του αυτές και να παραμείνει δεσπότης του Μυστρά, όπου είναι τόσο απαραίτητος.

Τα επόμενα τρία έργα, το δέκατο ένατο, το εικοστό και το εικοστό πρώτο (51v-52, 52-53, 53-53v) είναι τρεις επιστολές προς τους Παύλο Σοφιανό, Δημήτριο Πεπαγωμένο και Νικηφόρο Χειλά αντίστοιχα, οι οποίοι ήταν γόννοι καλών οικογενειών του Μυστρά και συνόδευσαν μάλλον τον Θεόδωρο στο ταξίδι του στην Κωνσταντινούπολη το 1436¹¹²⁶.

Το εικοστό δεύτερο έργο (53v-54) είναι η επιστολή *Διονυσίῳ ἱερομονάχῳ* και είναι παρηγορητική για τον θάνατο του μητροπολίτη Σηλυβρίας, Ιγνατίου Χορτασμένου, το 1436-1437. Ο κατά κόσμον Ιωάννης Χορτασμένος ήταν αυτός που ανέλαβε υπό την προστασία του τον νεαρό Βησσαρίωνα, όταν ήρθε σε ηλικία οκτώ ετών στην Κωνσταντινούπολη, και ήταν αυτός που του μετέδωσε την αγάπη του για τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, πράγμα καθοριστικό για την εξέλιξη του ταλαντούχου μαθητή.

¹¹²⁴ Βλ. ΠΠ Γ' (Λάμπρος), 281-283.

¹¹²⁵ Βλ. Mohler, *Kardinal Bessarion (III)*, 525-6 και 427 αντίστοιχα.

¹¹²⁶ Βλ. Bessarion (Mohler), 428-9, 429-30, 430-1.

Το εικοστό τρίτο έργο (55-56) επιγράφεται *Νομοφυλάκι τῷ Εὐγενικῷ*¹¹²⁷ και είναι μία παρηγορητική επιστολή του Βησσαρίωνα προς τον Ιωάννη Ευγενικό για τον θάνατο δύο εκ των παιδιών του, γεγονός που συνέβη κατά τη διάρκεια της δεκαετούς παραμονής του τελευταίου στην Πελοπόννησο (περ. 1421-1431). Με τον Ιωάννη, όπως και με τον αδελφό του Μάρκο Ευγενικό, ο Βησσαρίων ήρθε τελικά σε ρήξη μετά τη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας.

Το εικοστό τέταρτο έργο στη σειρά στον αυτόγραφο Μαρκιανό κώδικα (56-57v) είναι η επιστολή *Ματθαίῳ καὶ Ἰσιδώρῳ τοῖς ἱερομονάχοις*, η οποία είναι επίσης παρηγορητική για τον θάνατο του μητροπολίτη Σηλυβρίας, Ιγνατίου Χορτασμένου¹¹²⁸.

Το εικοστό πέμπτο έργο (58v-59v) είναι η ανέκδοτη επιστολή προς τον Ιωάννη Λεοντάρη, η οποία τιτλοφορείται στον πίνακα του κώδικα ως λόγος *ἠθικὸς περὶ ἀρετῶν ἐκ προσώπου ἰωάννου λάσκαρι τοῦ λεοντάρου πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ δημήτριον ἐν κέ' κεφαλαίοις διηρημένος* και η οποία χρονολογείται και αυτή από τον Rigo στο 1436, τη χρονιά δηλαδή που τοποθετούνται οι επιστολές για τον θάνατο του Χορτασμένου καθώς και ο λόγος για την Τραπεζούντα¹¹²⁹.

Το εικοστό έκτο έργο στη σειρά (107v-129) είναι ένας δικανικός λόγος που απηύθυνε ο Βησσαρίων στην Ιερά Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη αναφορικά με την υπόθεση απομάκρυνσης του δασκάλου του και μέντορά του αρχιεπισκόπου Δοσιθέου από την έδρα της Τραπεζούντας το 1416/7 και που τιτλοφορείται *Βησσαρίωνος πρὸς τὴν σύνοδον, ἥ περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς*¹¹³⁰. Πρόκειται για μία υπόθεση που διήρκεσε πολλά χρόνια με τον Δοσίθεο να μην αναγνωρίζει την απόφαση της Ιεράς Συνόδου, μετά από αρκετά χρόνια να υποχωρεί, αλλά να μετανιώνει και να ανακαλεί, το 1430/31 να βρίσκεται στη μικρότερου κύρους επισκοπική θέση της Μονεμβασίας και τελικά να

¹¹²⁷ Βλ. Bessarion (Mohler), 433-5.

¹¹²⁸ Βλ. Bessarion (Mohler), 431-3, 435-7.

¹¹²⁹ Βλ. Rigo, *Le opere*, 40-41 καθώς και την ομιλία του ίδιου με τίτλο «Two Unedited Works of the Young Bessarion: Oratio ex pers. Ioannis Lascaris Leontaris ad filium and Homelia in illud: Beatus vir qui invenit sapientiam», η οποία εκφωνήθηκε στο *Bessarion's treasure: Editing, translating and interpreting Bessarion's literary heritage, International Conference, Venice, 4 and 5 April 2014*.

¹¹³⁰ Βλ. Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσάνθου (έκδ.), *Βησσαρίωνος Πρὸς τὴν σύνοδον, ἥ περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς*, *Ἀρχεῖον Πόντου* 9 (1939), 3-42.

καταλήγει ενόψει του Συνόδου της Φερράρας να γίνεται αρχιεπίσκοπος Άγκυρας το 1438. Σύμφωνα με τον εκδότη του κειμένου Αρχιεπίσκοπο Χρυσάνθο ο λόγος πρέπει να χρονολογηθεί μεταξύ του 1422 και του 1431, πράγμα που έχει ήδη αναιρεθεί από τον Rigo, ο οποίος τοποθετεί τον λόγο βάσει πειστικών επιχειρημάτων στο 1436¹¹³¹.

Επιπλέον, αν δεχτούμε την άποψη του Αρχιεπίσκοπου Χρυσάνθου και βάσει του ότι ισχύει η από το σύνολο των μελετητών πιθανολογούμενη αλλά και από τον ίδιο τον Βησσαρίωνα εμμέσως διαπιστωμένη χρονολογική σειρά των *operae minora* του, τότε θα πρέπει να χρονολογήσουμε και τον *εἰς Τραπεζοῦντα λόγον* αρκετά νωρίτερα, αφού βρίσκεται στην ίδια υποομάδα και μάλιστα αμέσως μετά τον *πρὸς τὴν σύνοδον λόγον*. Καθώς δε υπάρχουν εσωτερικές ενδείξεις για το ότι το εγκώμιο της Τραπεζούντας γράφτηκε μετά τη μαθητεία του Βησσαρίωνα στον κύκλο του Πλήθωνα στον Μυστρά (1430-1436), θα πρέπει, λοιπόν, και ο *πρὸς τὴν σύνοδον λόγος* μάλλον να παραμείνει μαζί με τον *εἰς Τραπεζοῦντα* στην ομάδα των έργων που γράφτηκαν πριν τη σύνοδο της Φερράρας - Φλωρεντίας. Στο ερώτημα, πώς μπόρεσε ο Βησσαρίων στη συγκεκριμένη χρονικά ιδιαίτερα επιβαρυνμένη περίοδο της ζωής του να ασχοληθεί και με μία λιγότερο σημαντική υπόθεση από τις τρέχουσες, η απάντηση είναι ότι προφανώς η υπόθεση ήταν ιδιαίτερος σημαντική για τον ίδιο, αφού επρόκειτο για την ηθική αποκατάσταση του αγαπημένου του δασκάλου. Φαίνεται δε ότι η δικανική παρέμβαση του Βησσαρίωνα υπήρξε αποτελεσματική, αν κρίνουμε από το ότι ο Δοσίθεος προήχθη το 1438 σε αρχιεπίσκοπο Άγκυρας¹¹³².

Το εικοστό έβδομο έργο στη σειρά στον Cod. Marc. gr. 533 (131v-165v) είναι το εγκώμιο της Τραπεζούντας, το οποίο θα μας απασχολήσει αναλυτικά παρακάτω¹¹³³, ενώ στον αυτόγραφο Μαρκιανό κώδικα περιλαμβάνονται και άλλα εννέα έργα, εκ των οποίων τα τελευταία

¹¹³¹ Βλ. Rigo, *Le opere*, 39-40.

¹¹³² Για τη σχέση του Βησσαρίωνα με τον ησυχασμό έχει ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο αντικρούεται από τον Βησσαρίωνα το επιχείρημα της Ιεράς Συνόδου σύμφωνα με τον οποίο ο Δοσίθεος θα είχε την ευκαιρία χάρη στην απομάκρυνση από τα καθήκοντά του ως αρχιεπισκόπου να έρθει πιο κοντά στον Θεό δι' *ήσυχίας*. Απαντά, λοιπόν, σε αυτό ότι ο δρόμος που έχει επιλέξει ο Δοσίθεος είναι πιο πρακτικός και οδηγεί γρηγορότερα στον Θεό από ό,τι η *ήσυχία*. Διακρίνεται δηλαδή μία έμμεση αμφισβήτηση του ησυχασμού, πράγμα όχι απίθανο, αφού οι ησυχαστές από τη μεριά τους αμφισβητούσαν τη «θύραθεν» παιδεία, που τόσο είχε επηρεάσει τον Βησσαρίωνα.

¹¹³³ Βλ. τα υποκεφ. III.6.ii. και III.6.iv.

τέσσερα γράφτηκαν μετά την εγκατάσταση του Βησσαρίωνα στην Ιταλία το 1437.

Στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον να εξετάσουμε ένα ακόμα έργο του Βησσαρίωνα, που γράφτηκε μεν λίγο πριν τη σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας, δίχως ωστόσο να περιλαμβάνεται στον αυτόγραφο Μαρκιανό κώδικα, και το οποίο περιέχει κάποια στοιχεία πολύ διαφωτιστικά για τις αντιλήψεις του μετέπειτα καρδινάλιου. Πρόκειται για την επιστολή του προς τον Ανδρέα Χρυσοβέργη, τον λατίνο αρχιεπίσκοπο της Ρόδου, με τον οποίο φαίνεται ότι ο Βησσαρίων συνδεόταν φιλικά¹¹³⁴. Η επιστολή θίγει μία σειρά από ζητήματα θεολογικού χαρακτήρα, για τα οποία ο Βησσαρίων ζητά τη γνώμη του Χρυσοβέργη. Ένα χρόνο δε μετά την εν λόγω επιστολή οι δύο αρχιεπίσκοποι βρέθηκαν να συνομιλούν στη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας, ο Βησσαρίων ως απεσταλμένος του Πατριάρχη και ο Χρυσοβέργης ως απεσταλμένος του Πάπα.

Τα ερωτήματα που θέτει ο Βησσαρίων δείχνουν ότι δεν ήταν ακόμα εξοικειωμένος με τη σχολαστική θεολογία όσο ήταν με την πατερική και γι' αυτό ζητούσε τη βοήθεια του Χρυσοβέργη, δεδομένου ότι τόσο αυτός όσο και οι δύο αδελφοί του, Μάξιμος και Θεόδωρος, υπήρξαν μαθητές του Δημητρίου Κυδώνη - του κυρίου μεταφραστή του έργου του Θωμά του Ακινάτη (1225-1274) - είχαν ασπαστεί τον καθολικισμό και είχαν γίνει και αυτοί δομινικανοί μοναχοί¹¹³⁵.

Επιπλέον ο τρόπος που ο Βησσαρίων μιλά για τους *ιερῶς ἡσυχάζοντας* σε κάποια σημεία της επιστολής του δείχνει ότι ο τελευταίος - όπως μάλλον και πολλοί σύγχρονοί του - δεν γνώριζε πλήρως τη μυστική θεολογία των ησυχαστών. Δια στόματος, λοιπόν, του Βησσαρίωνα λέγονται τα εξής ενδιαφέροντα (σε μτφ. δική μου): «Αυτό που μας φέρνει σε αδιέξοδο είναι το πρόβλημα της θεϊκής ουσίας και των ενεργειών της. Η ιερότητά σου (ενν.

¹¹³⁴ Η επιστολή έχει αντιγραφεί *verbatim* από τον Ανδρέα Χρυσοβέργη στη δική του απαντητική επιστολή, η οποία σώζεται στον Vat. gr. 706 και σε ένα μεταγενέστερο αντίγραφο του Λέοντα Αλλάτιου. Η επιστολή του Χρυσοβέργη - μαζί με την αντιγεγραμμένη επιστολή του Βησσαρίωνα - έχει εκδοθεί, έχει μεταφραστεί στα λατινικά και έχει σχολιαστεί από τον E. Candal, *Andreae Rhodiensis, O.P., inedita ad Bessarionem epistula (De divina essentia et operatione)*, *Orientalia Christiana Periodica* 4 (1938), 329-71.

¹¹³⁵ Βλ. R. Loenertz, *Les dominicains byzantins, Théodore et André Chrysobergès, et les négociations pour l'Union des Églises Grecque et Latine, de 1415 à 1430*, *Archivium Fratrum Praedicatorum* 9 (1939), 5-61.

τον παραλήπτη της επιστολής Ανδρέα Χρυσοβέργη) γνωρίζει ότι, μολονότι στη δική μας, την ελληνική, εκκλησία έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις, ωστόσο έχει διαπιστωθεί - και έχει συμφωνηθεί να μείνουμε σταθεροί σε αυτό - ότι η θεϊκή ουσία είναι διαφορετική από την ενέργειά της. Από την άλλη ο θεός Θωμάς θεωρεί ότι η θεϊκή ενέργεια και η θεϊκή ουσία και ό,τι σχετίζεται με αυτή είναι έννοιες ταυτόσημες. Κάποτε θεωρούσε η Εκκλησία μας ότι τίποτα δεν είναι αδημιούργητο εκτός από την τριαδική θεότητα, που διακρίνεται από απόλυτη ολοκλήρωση και πληρότητα. Μετά όμως από όχι πολύ καιρό - στηριγμένη δεν ξέρω σε τι ακριβώς - η εκκλησία μας διαπίστωσε το αντίθετο και το παρουσίασε σαν κολώνα της αληθείας: ότι δηλαδή αδημιούργητη δεν είναι μόνο η τριαδική και πέρα από κάθε πραγματικότητα φύση, αλλά και κάποιες άλλες αμέτρητες κατηγορίες και είδη θεοτήτων, οι οποίες είναι απειράριθμες στον κάτω και στον πάνω κόσμο»¹¹³⁶. Ο Βησσαρίων με τα λόγια του αυτά υπαινίσσεται την παρέκκλιση από τις θέσεις της πατερικής θεολογίας - εξαιτίας της αυθαίρετης κατά τη γνώμη του παρέμβασης των ησυχαστών - και καταδικάζει την αυθαιρεσία αυτή επικαλούμενος μάλιστα τον Θωμά τον Ακινάτη μπαίνοντας έτσι και αυτός στη χορεία των φιλοθωμιστών θεολόγων της ύστερης βυζαντινής περιόδου¹¹³⁷.

¹¹³⁶ Βλ. Ανδρέας Χρυσοβέργης, *Άπολογία ἀποδεικτική*, στο: Andreas Rhodiensis (Candal), 346.

¹¹³⁷ Ο Θωμάς Ακινάτης, που ήταν και ο σπουδαιότερος θεολόγος στη λατινική δύση, έγινε γνωστός στο Βυζάντιο χάρη στις μεταφράσεις του στα ελληνικά από τα μέσα του 14^{ου} αι. μ.Χ. και εξής. Βλ. ενδεικτικά τον πλήρη τίτλο της επιστολής του Χρυσοβέργη προς τον Βησσαρίωνα μεταφρασμένο στα λατινικά: *Andreae Rhodiensis Archiepiscopi, de divina essentia et operatione ad sanctissimum Dominum Bessarionem, Metropolitam Nicaeae, ex commentariis beatissimi Thomae apodictica explicatio*. Ο ίδιος ο Βησσαρίων θα γράψει αργότερα ένα έργο ανυστερήσιμο κριτικό προς τα Συλλογιστικά κεφάλαια προς τους Λατίνους του Μάρκου Ευγενικού και υπερασπιστικό του Θωμά Ακινάτη με τίτλο: *Sapientissimi Cardinalis Domini Bessarionis Responsio ad Ephesii Capita petente Patriarcha D. Gregorio concinnata* (PG 161, 137-224).

Για το ζήτημα του θωμισμού στο Βυζάντιο, εκτός από την παλαιότερη βιβλιογραφία που είναι συγκεντρωμένη στο Λ. Μπενάκης, Η παρουσία του Θωμά Ακινάτη στο Βυζάντιο. Η νεώτερη έρευνα για τους οπαδούς και τους αντιπάλους της σχολαστικής στην Ελληνική Ανατολή, στο: Κ. Μπέης (εκδ.), *Ζωὴ δὲ οὐκέτι ἐγὼ ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός*. Αφιέρωμα στον αρχιεπίσκοπο Δημήτριο, Αθήνα 2002, 627-640, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το εν εξελίξει πρόγραμμα *Thomas de Aquinas Byzantinus* (Series prima: Thomas de Aquino Graecus & Series altera: Thomas de Aquino a Byzantinis receptus), το οποίο υλοποιείται από το Παν/μιο της Πάτρας και το ΕΙΕ-ΚΒΕ σε συνεργασία με μία ομάδα ξένων πανεπιστημιακών ινστιτούτων, με στόχο να γίνουν οι κριτικές εκδόσεις όλων των έργων του Ακινάτη που

Ωστόσο το γεγονός ότι περιορίζει την έμμεση κριτική του όσον αφορά στον Ησυχασμό στην εξής μία επιστολή, την οποία ενδεχομένως και εσκεμμένα να απέκλεισε από το *corpus* των δημοσιευμένων έργων του, είναι ένα ακόμα στοιχείο που αποδυναμώνει την παλαιότερη έντονα εκφρασμένη αντίληψη για την αντι-ησυχαστική στάση τού μετέπειτα Καρδινάλιου¹¹³⁸.

Συνολικά ο Βησσαρίων πριν από τη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας, όπως φαίνεται από τον Μαρκιανό κώδικα 533, έγραψε κυρίως επιστολές σε φίλους και γνωστούς, αρκετές έμμετρες μονωδίες, λίγους επικηδείους λόγους, ένα εγκώμιο αγίου, έναν προσφωνηματικό λόγο και ένα μεγάλο εγκώμιο πόλης. Από τη μελέτη δε των έργων αυτών, τα οποία ο ίδιος ο Βησσαρίων ομαδοποίησε και αντέγραψε στον Μαρκιανό κώδικα¹¹³⁹, και με βάση ορισμένα μόνο από τα σχόλια του E.J. Stormon καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

μεταφράστηκαν και σχολιάστηκαν στα ελληνικά από τον 13^ο μέχρι και τον 15^ο αι. μ.Χ.
<http://www.elemedu.upatras.gr/labart/dimitr/index1.html>

¹¹³⁸ Βλ. Martin, *Cardinal Bessarion* 6-15, για μία σύντομη συνολική εκτίμηση των μέχρι τώρα διατυπωμένων απόψεων για τις ιδεολογικές και θεολογικές πεποιθήσεις του Βησσαρίωνα. Ειδικά για τις απόψεις του τελευταίου περί ησυχασμού βλ. Martin, *Cardinal Bessarion*, 6-8 και 234-236. Για το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει η J.E. Martin βάσει της μελέτης του Βησσαρίωνα *In calumniatorem Platonis* ότι ο τελευταίος ουδέποτε αρνήθηκε την ησυχαστική πτυχή της ορθόδοξης πίστης βλ. και A. de Halleux, *Bessarion et le palamisme au concile de Florence, Irenikon* 62 (1989), 307-332. Αντιθέτως χρησιμοποίησε, σύμφωνα με την J.E. Martin, τον συγκερασμό των νεοπλατωνικών και των χριστιανικών στοιχείων, στον οποίο βασίζεται ο Ησυχασμός, προκειμένου να βρει ένα σημείο σύγκλισης του δυτικού σχολαστικισμού και του ανατολικού μυστικισμού, βλ. Martin, 231: «He thus conceived an attractive alternative to scholastic reasoning and a solution to the theological difficulties between East and West within the terms of the orthodox mystical tradition in its synthesis of Platonic philosophy and Christian theology». Για το ότι ο Βησσαρίων ήταν επισήμως ακόλουθος του Παλαμά και αντι-θωμιστής, βλ. επίσης S. Ronchey, *Orthodoxy on Sale: The Last Byzantine and the Lost Crusade*, στο: E. Jeffreys (εκδ.), *Proceedings of the 21st International Congress in Byzantine Studies, London, 21-26 August 2006*, I, Aldershot 2006, 313-344.

¹¹³⁹ Βλ. το απόσπασμα από το προλογικό σημείωμα του κώδικα, όπου ο Βησσαρίων χωρίζει κατά κάποιο τρόπο τα *opera minora* του σε υποομάδες ανάλογα με τα αξιώματα τα οποία ο ίδιος έλαβε τόσο από την ορθόδοξη όσο και από την καθολική εκκλησία: α) τα έργα της περιόδου πριν γίνει διάκονος (1423-1425), β) τα έργα της περιόδου που ήταν διάκονος (1425-1430), γ) τα έργα της περιόδου που υπήρξε ιερέας (1430-1437), δ) τα έργα της περιόδου που υπήρξε μητροπολίτης (1437-1440) και ε) τα έργα της περιόδου που υπήρξε καρδινάλιος (1440-1444). Βλ. σχετικά Saffrey, *Recherches*, 291.

A) Τα έργα είναι γραμμένα όλα σε μία γλώσσα «φορτωμένη» εξαιτίας του έντονου μακροπεριόδου και υποτεταγμένου λόγου¹¹⁴⁰ καθώς και λόγω των πολλών ρητορικών σχημάτων και των πολλών εκφραστικών στοιχείων. Τα μόνα κείμενα που έχουν γραφτεί με μεγαλύτερη αμεσότητα είναι οι ανεπίγραφες επιστολές 10 και 11, που από το περιεχόμενό τους και από το ότι λείπει το όνομα του αποδέκτη πιθανολογείται ότι απευθύνονταν στον στενό του φίλο Γεννάδιο Σχολάριο πριν την οριστική ρήξη μεταξύ τους. Σε αυτές - σε αντίθεση με όλα τα άλλα *opera minora* - ο λόγος είναι άλλοτε πιο ελλειπτικός και άλλοτε οι προτάσεις του είναι πιο σύνθετες, με αποτέλεσμα να αποπνέεται μεγαλύτερη σιγουριά εκ μέρους του συγγραφέα και να προκαλείται το αίσθημα της αμεσότητας.

Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στα έργα του Βησσαρίωνα που γράφτηκαν και εκφωνήθηκαν κατά τη διάρκεια του συνεδρίου της Φερράρας-Φλωρεντίας, όπου ο Βησσαρίων είχε να φέρει σε πέρας το πρακτικά δύσκολο έργο της συνδιαλλαγής με την παπική αντιπροσωπεία και όπου προφανώς δεν έμεναν πολλά περιθώρια για να εντυπωσιάσει το ακροατήριό του με ρητορικά σχήματα και εκφράσεις¹¹⁴¹.

B) Μία δεύτερη διαπίστωση που προκύπτει από τη μελέτη των πρώιμων έργων του είναι ότι σε κάποια σημεία ο Βησσαρίων εκφράζεται μεν με διάθεση αμφισβήτησης απέναντι στο ιδιαίτερα εκτεταμένο την εποχή εκείνη πνευματικό κίνημα του ησυχασμού, αλλά επί της ουσίας ουδέποτε πριν τη μετάβασή του στην Ιταλία - αλλά και κατά την εκεί παραμονή του - αρνήθηκε την ορθόδοξη πίστη συμπεριλαμβανομένης και της ησυχαστικής-μυστικιστικής της πτυχής. Αντιθέτως φαίνεται να αξιοποίησε την

¹¹⁴⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι μεγάλες δυσνόητες περίοδοι στο προλογικό τμήμα του εγκωμίου της Τραπεζούντας.

¹¹⁴¹ Βλ. Stormon, Bessarion, 136. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός πως έντονα υποτεταγμένος, μακροπερίοδος και φορτωμένος λόγος - πλην όμως πιο δουλεμένος - εμφανίζεται και στα έργα του Βησσαρίωνα που γράφτηκαν στην Ιταλία, όπως για παράδειγμα στο *In calumniatorem*. Όμως κατά τον E.J. Stormon αυτό οφείλεται στη γενικότερη τάση των ουμανιστών της εποχής να γράφουν με τρόπο φορτωμένο και εξεζητημένο, όπως έκαναν για παράδειγμα ο Sir Thomas More (1477/78 - 1535) και ο Guillaume Budé (1467-1540). Βλ. σχετικά Marie-Madeleine de la Garanderie, *Le style figure de Guillaume Bude et ses implications logiques et theologiques*, στο: Andre Stegman (εκδ.), *L'humanisme francais au debut de la renaissance*, Paris 1973, 333-356, όπου αναφέρεται η τάση του Budé για τις εξεζητημένες μεταφορές, πράγμα που το αποδοκίμαζε ο Erasmus, αλλά το θαύμαζαν άλλοι λόγιοι της εποχής, όπως ο Th. More.

παλαμική θεολογία και τις νεοπλατωνικές της αποχρώσεις για την επίτευξη της ένωσης των δύο εκκλησιών.

Γ) Τέλος, ένα τρίτο στοιχείο που προκύπτει από αυτή τη συνοπτική παρουσίαση των *operae minora* του Βησσαρίωνα είναι ότι στην πρώτη περίοδο της συγγραφικής του δραστηριότητας, δηλαδή από το 1423 μέχρι το συνέδριο της Φερράρας-Φλωρεντίας, ο Βησσαρίων δεν έδειξε να υποστηρίζει - τουλάχιστον ανοιχτά - την ένωση των δύο εκκλησιών. Ωστόσο δύο από τα τελευταία έργα του Βησσαρίωνα πριν την αναχώρησή του για τη σύνοδο της Φερράρας, δηλαδή το εγκώμιο της Τραπεζούντος και η επιστολή προς τον Ανδρέα Χρυσοβέργη, δείχνουν, όπως θα δούμε παρακάτω ειδικά για το εγκώμιο, ότι από το 1436 και έπειτα ο αρχιεπίσκοπος Νίκαιας είχε αρχίσει να ασχολείται με το φλέγον θέμα της ένωσης των δύο εκκλησιών και να προετοιμάζεται για το δύσκολο έργο της εκπροσώπησης του Πατριάρχη στην επόμενη σύνοδο.

Συνεπώς ο Βησσαρίων μέσα από τα έργα της πρώιμης συγγραφικής του περιόδου είχε ήδη δώσει το στίγμα του σε σχέση με τις πνευματικές ζυμώσεις και τις διενέξεις της εποχής του. Πρώτον, ήταν σύμφωνος με τη μυστική-ησυχαστική παράδοση της ανατολικής εκκλησίας, δεύτερον, μη γνωρίζοντας ακόμη αρκετά πράγματα για τη σχολαστικιστική θεολογία εμφανιζόταν ως αντι-θωμιστής¹¹⁴² και, τρίτον, λίγο πριν τη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας με *terminus ante quem* το 1436, δηλαδή τη χρονιά που κατά πάσα πιθανότητα έγραψε το εγκώμιο της Τραπεζούντας, είχε ήδη αρχίζει να εκφράζει τις φιλοενωτικές του διαθέσεις¹¹⁴³.

III.6.ii. Χειρόγραφη παράδοση, εκδόσεις και χρόνος συγγραφής

Ο *Εἰς Τραπεζοῦντα λόγος* μάς παραδίδεται σε έναν μόνο κώδικα, τον αυτόγραφο Marcianus gr. 533 στις σελίδες 131v-165v και είναι το 27^ο έργο στη σειρά.

¹¹⁴² Βλ. Α. Μπενάκη, Η παρουσία του Θωμά Ακινάτη στο Βυζάντιο. Η νεώτερη έρευνα για τους οπαδούς και τους αντιπάλους της σχολαστικής στην Ελληνική Ανατολή, στο: Κώστας Μπέης (εκδ.), *Ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός. Αφιέρωμα στον αρχιεπίσκοπο Δημήτριο*, Αθήνα 2002, 627-640, 629.

¹¹⁴³ Βλ. παρακάτω στο υποκεφ. III.6.iv. την ερμηνεία του εγκωμίου της Τραπεζούντας.

Το εγκώμιο έχει εκδοθεί τις εξής δύο φορές:

- 1) Σπ. Λάμπρος (έκδ.), *Βησσαρίωνος Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενον κατὰ τὸν Μαρκιανὸν κώδικα*, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 13 (1916), 145-204
- 2) Ὁδ. Λαμψίδου, Ὁ «Εἰς Τραπεζοῦντα» λόγος τοῦ Βησσαρίωνος, *Ἀρχεῖον Πόντου* 39 (1984), 3-75, όπου και παραπέμπουμε στη συνέχεια.

Ὅσον αφορά στις μεταφράσεις του εγκωμίου δεν υπάρχει καμία σε κάποια άλλη γλώσσα πλην της ελληνικής, ενώ στα ελληνικά το κείμενο έχει μεταφραστεί μόνο μία φορά:

Βησσαρίωνος, Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα κατὰ τὸν Μαρκιανὸν κώδικα, Μετάφραση: Θ. Γεωργιάδη - Γ. Κοτσιφός, Εκδοτικός Οἶκος Ἀδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2000

Πρόκειται ωστόσο για μία μεταφραστική προσπάθεια η οποία έχει βασιστεί στην έκδοση του Σπ. Λάμπρου και όχι στη μεταγενέστερη και αριότερη έκδοση του Οδ. Λαμψίδη, ενώ εμφανίζει αρκετά λάθη και παρανοήσεις, πράγμα που σε πολλά σημεία - και ειδικά σε αυτά που χαρακτηρίζονται από πιο σύνθετη σύνταξη - γίνεται πιο έντονο, καθώς στα σημεία αυτά η μετάφραση γίνεται αρκετά ελεύθερη, προκειμένου να βγαίνει νόημα στα νέα ελληνικά. Ως εκ τούτου προβήκαμε σε μία νέα μεταφραστική προσπάθεια, η οποία ακολουθεί στη συνέχεια, είναι βασισμένη στην έκδοση του Οδ. Λαμψίδη και για την οποία έχουμε προσπαθήσει να είναι όσο γίνεται πιο κοντά στο κείμενο, προκειμένου να καταστεί όσο το δυνατό πιο κατανοητό το θεμελιώδες αυτό αυτοτελές εγκώμιο πόλης των μέσω του 15^{ου} αι.

Για το συγκεκριμένο έργο έχουν δημοσιευθεί ορισμένες μελέτες, οι οποίες αναγράφονται αμέσως παρακάτω με τη σειρά εμφάνισής τους. Συνολικά είναι δυσανάλογα λίγες σε σχέση με τη σημασία του εγκωμίου και ως επί το πλείστον συνίστανται σε άρθρα ή τμήματα άρθρων περιορισμένης έκτασης. Εντύπωση δε προκαλεί τόσο η αποσπασματικότητα όσο και ο γενικόλογος χαρακτήρας των συμπερασμάτων των περισσότερων από αυτές. Τα στοιχεία αυτά που είναι χαρακτηριστικά ειδικά των άρθρων του Η. Γιαρένη, της Ελ.

Σαράντη, της Α. Akisik και του F. Lauritzen, θεωρούμε ότι σε μεγάλο βαθμό σχετίζονται με τη μέχρι τώρα απουσία μίας αξιόπιστης μετάφρασης, ώστε να είναι εφικτή η ορθή αναλυτική διάρθρωση και η σε βάθος κατανόηση του ιδιαίτερα εκτενούς και σε ορισμένα σημεία αρκετά δυσνόητου αυτού έργου.

- 1) U. Lampsides, Zu Bessarions Lobrede auf Trapezunt, *Byzantinische Zeitschrift* 35 (1935), 15-17
- 2) O. Lampsides, Die Datierung des *Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα* von Kardinal Bessarion, *BZ* 48 (1955), 291-2
- 3) Ὁδ. Λαμψίδου, Περὶ τὸ «Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα» τοῦ Βησσαρίωνος, *Ἀρχεῖον Πόντου* 37 (1982), 153-184
- 4) G. Fatouros, Bessarion und Libanios. Ein typischer Fall byzantinischer Mimesis, *JÖB* 49 (1999), 191-204
- 5) Η. Γιαρένης, Ὁ λόγιος καὶ ὁ γενέθλιος τόπος. Η Τραπεζοῦντα μὲ τὸν τρόπο τοῦ Βησσαρίωνος, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 53 (2007-2009). Κατάθεσις εἰς μνήμην τοῦ Καθηγητοῦ Δημητρίου Ζ. Σοφianoῦ, 265-280
- 6) ΕΛ. Σαράντη, Η έκφρασις της Τραπεζοῦντας ἀπὸ τον Βησσαρίωνα, η αρχαιότης και το ιστορικό μήνυμα, *Βυζαντινὸς Δόμος* 17-18 (2009-2010), 33-56
- 7) A. Akisik, Praising A City: Nicaea, Trebizond, and Thessalonike, στο: N. Necipoğlu - C. Kafadar (εκδ.), *In Memoriam Angeliki E. Laiou*, *Journal of Turkish Studies* 33 (2011), 1-25, ειδικά σελ. 10-21
- 8) F. Lauritzen, Bessarion's Political Thought: The Encomium to Trebizond, *Bulgaria Mediaevalis* 2 (2011), 189-195
- 9) H. Lamers, *Greece Reinvented: Transformations of Byzantine Hellenism in Renaissance Italy* [Brill's Studies in Intellectual History, 247], Leiden 2015, το κεφ. 3 «Freedom and Community: The Secular Greekness of Cardinal Bessarion», 92-132¹¹⁴⁴

¹¹⁴⁴ Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, το οποίο σύμφωνα με την εισαγωγή της μονογραφίας αναφέρεται σε έναν βαθμό και στο εγκώμιο του Βησσαρίωνα για την Τραπεζοῦντα, δεν είχαμε πρόσβαση, καθώς η εν λόγω μονογραφία δεν είχε ακόμα αποκτηθεί από τις ελληνικές βιβλιοθήκες, όταν ολοκληρώθηκε η παρούσα διατριβή.

Terminus pro quem του κώδικα Marc. Gr. 533 είναι το 1444, η χρονιά που συντάχθηκε το τελευταίο από τα έργα που περιλαμβάνονται σε αυτόν, που είναι η επιστολή προς τον Δεσπότη του Μορέως Κωνσταντίνο ενόψει της ατυχούς σταυροφορίας της Βάρνας, ενώ *terminus ante quem* είναι η 5^η Απριλίου του 1449, η χρονιά δηλαδή που ο Βησσαρίων άρχισε πλέον να υπογράφει ως Καρδινάλιος των Δώδεκα Αποστόλων. Ο κώδικας αποτελεί τμήμα της συλλογής των υπερχιλίων ελληνικών και λατινικών χειρογράφων του Βησσαρίωνα, τα οποία δώρισε ο ίδιος το 1468 στη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας και ουσιαστικά από το 1530 και έπειτα αποτέλεσαν τον πυρήνα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης.

Τα έργα που περιλαμβάνονται στον Marc. gr. 533 χρονολογούνται από το 1423, όπου έγραψε το πρώτο του έργο, ένα εγκώμιο για τον Άγιο Βησσαρίωνα, μέχρι λίγο πριν την τελευταία σταυροφορία, που έληξε άδοξα στη Βάρνα το 1444, δηλαδή από τότε που άρχισε να συγγράφει στην πολύ νεαρή ηλικία των δεκαπέντε ετών μέχρι και την εποχή που ζούσε ως καρδινάλιος στη Ρώμη. Σύμφωνα δε με τον πρόλογο του αυτόγραφου κώδικα Marc. gr. 533 τα έργα που περιλαμβάνονται σε αυτόν είναι σε μεγάλο βαθμό ταξινομημένα βάσει της κατά προσέγγιση χρονολογικής τους σειράς¹¹⁴⁵.

Όσον αφορά στη χρονολόγηση του εγκωμίου της Τραπεζούντος ο Οδ. Λαμψίδης προτείνει το 1436 βάσει ενός συγκεκριμένου ενδοκειμενικού σημείου, στο οποίο αναφέρεται ότι έχουν περάσει 1500 χρόνια από τη νίκη του Ρωμαίου αυτοκράτορα Πομπηίου επί του Μιθριδάτη, το 64 π.Χ.¹¹⁴⁶. Άρα κάνοντας τη σχετική αφαίρεση προκύπτει ότι ο λόγος γράφτηκε το 1436, κατά την περίοδο δηλαδή της προετοιμασίας του συνεδρίου της Φερράρας-Φλωρεντίας, το οποίο έλαβε χώρα από το 1438 μέχρι και το 1439. Με βάση αυτό εικάζεται από τον Οδ. Λαμψίδα ότι το 1436 ο Βησσαρίων βρέθηκε εκ μέρους του αυτοκράτορα του Βυζαντίου Ιωάννη Η' Παλαιολόγου στην αυτοκρατορική αυλή της Τραπεζούντας, προκειμένου να πείσει τον διάδοχο του Αλέξιου Δ', τον Ιωάννη Δ', να συμμετάσχει και αυτός με απεσταλμένους του στο συνέδριο για την ένωση των εκκλησιών, που επρόκειτο να γίνει προσεχώς στην Ιταλία.

¹¹⁴⁵ Βλ. παραπάνω τη σημ. 1140.

¹¹⁴⁶ Βλ. O. Lampsides, Die Datierung des *Εγκώμιον εις Τραπεζοῦντα* von Kardinal Bessarion, *BZ* 48 (1955), 291-292.

Η χρονολόγηση δε αυτή του Οδ. Λαμψίδη ενισχύεται και από τη χρονολόγηση των έργων που προηγούνται και αυτών που έπονται του εγκωμίου για την Τραπεζούντα και που τοποθετούνται από το 1436 μέχρι το 1437, όπως έδειξε και ο Α. Rigo στο σχετικό άρθρο του¹¹⁴⁷. Επιπλέον ο ίδιος ο Βησσαρίων στο προλογικό σημείωμα του Μαρκιανού κώδικα διαχώρισε νοερά το *opera minora* του σε πέντε περιόδους βάσει των αξιωμάτων που έλαβε στην εκκλησιαστική ιεραρχία, με αποτέλεσμα τα έργα 11-28 στα οποία ανήκει και το εγκώμιο της Τραπεζούντας - με τον αριθμό 27 - να εμπίπτουν στην περίοδο που ήταν διάκονος, δηλαδή από το 1430 μέχρι το 1437¹¹⁴⁸.

Ο Σπ. Λάμπρος τοποθέτησε τον λόγο του Βησσαρίωνα για την Τραπεζούντα στην περίοδο της βασιλείας του Αλέξιου Δ' του Μεγάλου Κομνηνού (1417-1429) με *terminus post quem* το 1426, τη χρονιά δηλαδή που πέθανε η αυτοκράτειρα Θεοδώρα Καντακουζηνή, καθώς ο Βησσαρίων έγραψε τρεις επικηδείους λόγους για αυτή¹¹⁴⁹ και άρα εικάζεται ότι μάλλον βρισκόταν εκείνο το διάστημα στην Τραπεζούντα ίσως και με αφορμή την προετοιμασία του γάμου μεταξύ του νέου αυτοκράτορα του Βυζαντίου, του Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγου (1425-1448), και της κόρης του Αλέξιου Δ' Μαρίας το 1426. Στη χρονολόγηση αυτή βασίστηκε ο F. Lauritzen σε σχετικά πρόσφατο άρθρο του, προκειμένου να υποστηρίξει την άποψη ότι ο λόγος συνετέθη από τον Βησσαρίωνα σε αντιδιαστολή προς τους δύο προηγούμενους λόγους του Γεώργιου Γεμιστού Πλήθωνα προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο και τον Δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο. Σκοπός του Βησσαρίωνα ήταν - κατά τον Lauritzen - να προτείνει μία άλλου τύπου πολιτική έπανορθώσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας πιο πολύ στηριγμένη στις δυνατότητες που προσέφερε η θάλασσα και το εμπόριο, που ανθούσε την εποχή εκείνη στην Τραπεζούντα, παρά σε μία κλειστού τύπου οικονομία, όπως αυτή που είχε προταθεί στους προτρεπτικούς-συμβουλευτικούς λόγους του Πλήθωνα δέκα χρόνια πριν, ενόψει της έντονης κρίσης που είχε ενσκήψει ειδικά στο ανατολικό τμήμα του Βυζαντίου μετά τη μάχη της Άγκυρας το 1403 και της αιχμαλώτισης του

¹¹⁴⁷ Βλ. Rigo, *Le opere*, 39-42.

¹¹⁴⁸ Βλ. παραπάνω τη σημ. 1140.

¹¹⁴⁹ Βλ. παραπάνω σελ. 493-494.

Βαγιαζήτ από τον Μογγόλο ηγεμόνα Ταμερλάνο¹¹⁵⁰. Πρόκειται για μία ενδιαφέρουσα άποψη, η οποία προσκρούει ωστόσο στη διαπιστωμένη χρονολογική σειρά των έργων του Marc. gr. 533, όπως φάνηκε από την παραπάνω παρουσίαση των λόγων σε συνδυασμό με τη μελέτη του Rigo για τα νεανικά θεολογικά έργα του Βησσαρίωνα¹¹⁵¹. Από την άλλη βάσει της επίσης τεκμηριωμένης χρονολόγησης της γέννησης του Βησσαρίωνα στο 1408 και όχι στο 1403, το οποίο δέχεται ο Lauritzen, και παρά τις αναμφισβήτητες ικανότητες του νεαρού διακόνου κρίνουμε δύσκολο έως αδύνατο να ήταν σε θέση ο τελευταίος να συντάξει ένα τόσων υψηλών απαιτήσεων έργο, όπως ήταν το μακροσκελές και σύνθετο, όπως θα φανεί παρακάτω, εγκώμιο της Τραπεζούντας.

Όσον αφορά δε στην ακόμα πιο πρόσφατα διαπιστωμένη άποψη ότι ο λόγος χρονολογείται γύρω στο 1440 ή λίγο πριν την οριστική εγκατάσταση του Βησσαρίωνα στην Ιταλία, δηλαδή το 1439 είτε κάπως πιο πριν¹¹⁵², δεν μπορεί να ευσταθεί, διότι ο Βησσαρίων έφυγε από την Ιταλία στις αρχές του Φεβρουαρίου του 1439 και μετά από λίγους μήνες επέστρεψε στη Ρώμη, αφού είχε εισπράξει το έντονα ανθενωτικό και ειδικά αρνητικό προς τον ίδιο κλίμα εκ μέρους των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης. Όμως ένα κείμενο τόσο μεγάλο και γραμμένο με τόση φροντίδα, προκειμένου να αγορευθεί ενώπιον των κατοίκων της πόλης ή ενώπιον των μελών κάποιου σημαίνοντος ρητορικού θεάτρου, δεν ήταν δυνατό να ολοκληρωθεί μέσα σε δύο και τρεις μήνες και μάλιστα μεταβατικούς, ενόσω ο Βησσαρίων βρισκόταν ήδη στη διαδικασία του εκπατρισμού του προς στη Δύση.

Επομένως το εγκώμιο της Τραπεζούντας του Βησσαρίωνα βάσει τόσο των κειμενικών όσο και των παρακειμενικών του στοιχείων, που αναφέρθηκαν παραπάνω κατά την αναλυτική παράθεση και χρονολόγηση των νεανικών ρητορικών έργων του αυτόγραφου κώδικά του Marc. gr. 533, μπορεί να τοποθετηθεί με σχετική ασφάλεια στο 1436/1437, όταν δηλαδή ο Βησσαρίων ήταν 28 χρονών.

¹¹⁵⁰ Βλ. Lauritzen, Bessarion's, *passim*.

¹¹⁵¹ Βλ. παραπάνω τις σελ. 492-498 και Rigo, *Le opere*, 37-42.

¹¹⁵² Βλ. την πρώτη φράση στην περίληψη της ανακοίνωσης της Α. Akisik στο συνέδριο με τίτλο *Bessarion's Treasure*, που έγινε στο Μόναχο το 2014: «Bessarion's enkomion of his patris Trebizond, composed circa 1440 and before the final departure of Bessarion to Italy» <http://www.bessarions-treasure-2014.byzantinistik.uni-muenchen.de/participants/index.html>

III.6.iii. Μετάφραση¹¹⁵³

Πρόλογος (20,1 - 23,8)

Κεφ. 1 (20,1 - 20,25): Λόγοι για να ευεργετεί κανείς πρωτίστως την πατρίδα του

Το να αρχίζουμε ο καθένας από εμάς με τις πιο τιμητικές αναφορές για τους δικούς μας ανθρώπους και τους προγόνους μας και τους άρχοντές μας και για όσους με κάθε άλλο καλό μάς υποστήριξαν, θεωρείται, βέβαια, πολύ δίκαιο. Διότι πρέπει ο άνθρωπος, το μόνο από τα πλάσματα που είναι ελεύθερο, φιλότιμο και φιλόδοξο, όχι μόνο να ευεργετείται αλλά και εν μέρει να ανταποδίδει τις ευεργεσίες. Και, όταν ηττάται από κάποιον δυνατότερο, πρέπει να αφήνει εκείνον να φτάνει στο τέρμα, ο ίδιος να μην αισθάνεται μειονεκτικά για τις ανταποδώσεις και τη δεύτερη θέση και μήτε να φαίνεται και σε αυτό κατώτερος των περιστάσεων μην ξεπληρώνοντας δηλαδή τις μεγάλες χάρες και μην αποδεικνύοντας ότι με την αξία του ευεργετήθηκε και ωφελήθηκε.

Και είναι τόσο πιο δίκαιο να τιμά κανείς την πατρίδα του και να ασπάζεται αυτή που τον γέννησε και σε αυτή να δωρίζει ό,τι έχει, καθόσον η γη και ο πατέρας των πατέρων μας, αν δεν παράγει τα αγαθά της, ούτε οι άρχοντες μπορούν να ελέγχουν όσους κυβερνούν, είτε επειδή δεν υπάρχουν αυτά με τα οποία μπορεί να τρέφεται και να συντηρείται ο λαός, είτε επειδή δεν υπάρχει η ευπορία χάρη στην οποία αυτοί ευεργετούσαν τους υποτελείς τους, και ούτε μπορούν να υπάρχουν με οιονδήποτε τρόπο και οιονδήποτε ανθρώπου τεκόντες πατέρες, μάλλον δε ούτε οι ίδιοι δεν μπορούν να υπάρχουν, κατ' αρχάς επειδή οι μεν ουδόλως ήταν πατέρες άλλων, οι δε ουδόλως ήταν άρχοντες.

Μοιάζουν, λοιπόν, οι μεν (ενν. οι άρχοντες και οι πατέρες) ότι δίνουν, όταν παίρνουν, ενώ αυτή (ενν. η πατρίδα) ότι μόνο δίνει και ότι μόνη αυτή προσφέρει αυτά που προκύπτουν από τις χάρες της ως προίκα στο γένος, το οποίο γένος δεν προϋπήρξε σε αυτή έναντι κάποιου άλλου, αλλά ούτε αυτή

¹¹⁵³ Για την αρίθμηση των κεφαλαίων δεν ακολουθήθηκε ο χωρισμός σε 26 κεφάλαια, που προτείνεται από τον Οδ. Λαμψίδη, αλλά προκρίθηκε ένας αρκετά διαφοροποιημένος χωρισμός σε 21 κεφάλαια, η διάταξη των οποίων προσεγγίζει ωστόσο περισσότερο τις οδηγίες του Μενάνδρου για το *Πώς χρή πόλεις επαινείν*.

χρειάστηκε κάτι άλλο στη συνέχεια, αφότου αυτό της δόθηκε, ώστε να είναι δικαίως η μόνη υπαίτιος και να δέχεται απ' όλους τις επευφημίες και τις ανταποδώσεις όχι μόνο για τα ευεργετήματα που η ίδια μας προσφέρει, αλλά και για όσα οι πατέρες μας φιλοτιμούνται και οι βασιλιάδες χαρίζουν και οι φίλοι σε φίλους δωρίζουν. Έτσι δικαιωματικά και κατ' ανάγκη ας προσφέρει κανείς από όσα ο ίδιος διαθέτει στην πατρίδα και ας ανταποδίδει με όσα διαθέτει το καλό σε αυτήν, από την οποία αποκτήσαμε τη δυνατότητα να είμαστε ζωντανοί, για να μπορούμε να δείχνουμε την ευγνωμοσύνη μας.

Κεφ. 2 (20,26 - 21,38): Ο κάθε ένας προσφέρει στην πατρίδα αυτό που μπορεί και ο ρήτορας της προσφέρει τον λόγο του

Από τους δυνατούς ας συνεισφέρουν, λοιπόν, στην πατρίδα άλλοι σε μικρότερο κι άλλοι σε μεγαλύτερο βαθμό, οι μεν ως χορηγοί, άλλοι εξοπλίζοντας τριήρεις, άλλοι παρέχοντας λαμπρά γεύματα στους πολίτες, άλλοι επισκευάζοντας τα τείχη, που έχουν υποστεί βλάβες, και στήνοντας πλοία και ιερά και κατασκευάζοντας θέατρα, τα μεν έργα για την ομορφιά της πατρίδας, τα δε για την ασφάλειά της, ενώ άλλα για την ανάπτυξη και την πρόοδό της. Καθώς δε όλοι αυτοί σκέφτονται πώς θα γίνεται αυτή συνέχεια και με κάθε τρόπο καλύτερη από πριν, για να μην ισχύει η φράση «κάθε πέρυσι και καλύτερα» και για να είναι αυτή κάθε επόμενη χρονιά πλουσιότερη και πιο λαμπερή όχι μόνο στις ελπίδες, αλλά και ήδη να φαίνεται ότι είναι έτσι, ώστε πάλι να γυρίζει το καλό σε αυτούς, καθώς, όταν εκείνης δεν της λείπει τίποτα, αυτοί και είναι και θεωρούνται ευδαίμονες. Αυτοί μαζί και κάθε ένας ξεχωριστά δεν θα επέστρεφαν ποτέ κάτι που οφείλουν σε μικρότερο βαθμό απ' όσο μπορούν, ούτε θα επέστρεφαν μόνο ό,τι οφείλουν. Διότι το μεν πρώτο είναι αδύνατο, αν δεν έχουν μόνο πάρει από εκεί το δύνασθαι μόνο, αλλά και προσφέρουν αυτά στους ίδιους, ενώ το δεύτερο είναι δείγμα παντελούς αγνωμοσύνης.

Εμείς δε που στερούμαστε όλα τα άλλα και που με κανένα τρόπο ούτε είμαστε αλλά ούτε θα είμαστε χρήσιμοι στην πατρίδα και γιατί για όσα γίνονται προς αυτή κατά τον ίδιο τρόπο στους άλλους πολίτες (ενν. τους δυνατούς) είμαστε υπόχρεοι, και γιατί κατά πολύ υπολειπόμαστε από το να είμαστε το ίδιο δυνατοί, θα αποδώσουμε σε αυτή τα τροφεία μόνο με αυτά που έχουμε και πληρώνοντας τη μεγάλη χάρη στην τροφό. Μπορούμε να

την εκθειάσουμε από τη μια με τον καλύτερο τρόπο σε σύγκριση με τους δικούς τους και από την άλλη χωρίς διόλου να υπολειπόμαστε των άλλων στολίζοντάς τη με λόγους, με τους οποίους εμάς αντί όλων (ενν. των άλλων) ο λόγιος θεός μας δοκίμασε και είδε ότι την αγαπάμε. Αυτή που μας γέννησε και όχι μόνο μας ανέθρεψε, αλλά και που έγινε αιτία αφ' ενός για όσα χάρη σ' αυτή μας προσφέρθηκαν σε αφθονία από τους προγόνους μας και αφ' ετέρου για όσα αποκτήσαμε από άλλους, τους οποίους αυτή όρισε να αναλάβουν τη δαπάνη.

Κι επειδή με αυτό τον τρόπο δεν θα εξιλεωθούμε μόνο για το χρέος μας προς αυτή, αλλά και για όλα τα άλλα δίκαια πράγματα που έγιναν με επιτυχία από αυτή χάρη τόσο στον θεό και στη διάθεσή του να μη φανούμε εμείς με κανένα τρόπο λιγότερο ωφέλιμοι όσο και χάρη στη βοήθεια των λόγων αυτών, που έχουν τόση πολλή δύναμη και που τους έλαχε μερίδιο στην τάξη του κόσμου, μακάρι να μη νικηθούμε από κανένα, αλλά να είμαστε καλύτεροι από τους περισσότερους και με τους υπόλοιπους να είμαστε ισόρροποι. Μολονότι ασκούνται στη λογική και τη θέτουν ως προτεραιότητα στη ζωή τους, δεν είναι απαραίτητο σε κάθε περίπτωση και πάρα πολύ με τη θέλησή τους να την κάνουν πράξη, ενώ εμείς από τη μια είναι ανάγκη περισσότερο από τους άλλους με κάθε τρόπο να ακολουθούμε αυτά που φαίνονται δίκαια και από την άλλη να εξυμνούμε την πατρίδα για τους επιφανείς της πολίτες, καθώς η λογική έδειξε ότι δεν υπάρχει τίποτε σωστότερο. Διότι, αν και εμείς οι ίδιοι έχοντας ως γνώμονά μας τη λογική σε μεγάλο βαθμό πορευτήκαμε ενάντια στα όσα είναι ευλογοφανή, τους άλλους, βέβαια, διόλου δεν θα τους συμβουλευάμε το ίδιο, αλλά θα τους πείθαμε να κάνουν αυτό που είναι λογικό και φυσικό. Έτσι εσπευσμένα ας έρθουμε στον λόγο μας και ας αποδυθούμε στον αγώνα εμείς (ενν. πρώτοι) παρά αυτοί που αρχίζουν με πράγματι διαφορετικό τρόπο (ενν. το εγκώμιο) για τη δική τους πατρίδα.

Κεφ. 3 (22,1 - 22,25): Οι δυσκολίες και οι βασικές κατευθύνσεις του εγκωμίου

Επειδή συνηθίζεται να παραιτείται κανείς απέναντι σε όσους από τα προφανή προτιμούν πολύ περισσότερο τη μεγαλοπρέπεια του λόγου προβάλλοντας μεν τη δική τους ταπεινότητα, εξαίροντας δε τα πράγματα, για να καταπραΰνουν έτσι τους ακροατές, ώστε και με τους δύο τρόπους να

διακριθούν, δηλαδή και επιδιώκοντας την καλή τους φήμη και κατόπιν ερχόμενοι από τη μια στη ρητορική τους δεινότητα και από την άλλη στη φύση των όσων επαινούνται, εγώ ούτε με τρόπο παρόμοιο με τους άλλους θα αρχίσω τον λόγο μου και απέχω τόσο από το να χρησιμοποιήσω τέτοια τεχνάσματα, ώστε, το ότι από τη μια ο λόγος μου θα είναι και κοπιαστικός και λαμπρός και δύσκολος στην εκτέλεσή του, δεν έχω ανάγκη να το μάθω από κανέναν κι ούτε έχει κανείς ανάγκη να το μάθει από εμένα. Διότι έχει ισχυρό αντίκτυπο στις ψυχές όλων. Το ότι αυτός δε ο λόγος σε σύγκριση με τους άλλους έχει ετοιμαστεί με τρόπο απλό και το ότι δεν είναι αρκετά εκτενής το ξέρω καλύτερα από τον καθένα.

Όμως δεν διστάζω με θάρρος να δώσω την εξής κατεύθυνση στο εγκώμιο, αφενός, δηλαδή, να μιλήσω όμορφα και καλά για τα προσόντα της πατρίδας μου και να αποδώσω σε αυτή τον λόγο τον ανάλογο με την αξία της, θεωρώντας από τη μια ότι είναι ευκαίριο να ανταλλάξω ένα πράγμα με πολλά, κάτι διόλου εύκολο, και τρέφοντας από την άλλη αισθήματα αγάπης διερωτώμαι αν και με ποιο τρόπο μπορώ να ξεπληρώσω το χρέος μου και να μην απομακρυνθώ πολύ από τον στόχο μου. Αλλά νομίζω ότι και από τους παρόντες και απ' όσους θα ακούσουν στο μέλλον τα λόγια αυτά οι περισσότεροι έτσι θα τα κρίνουν και θα είναι κριτές αξιόπιστοι.

Διότι όσους επιχειρούν στόχους μεγαλύτερους από τους ίδιους, χωρίς να τους εξωθεί κάποια ανάγκη, κανείς δεν είναι υπομονετικός απέναντί τους, αν υπολείπονται σε αξία. Διότι σε ό,τι αφορά αυτούς, ενώ έχουν ξεπεράσει τις δυσχέρειες και μην παίρνοντας κάποιο ρίσκο, από τη μεγάλη τους φιλοδοξία, όπως φαίνεται, ρίχνονται στον αγώνα, μπαίνουν στο στάδιο και καταγράφονται στους καταλόγους των αθλητών. Ωστε, όπως είναι φυσικό, αντί για τον θαυμασμό μπορεί να προκαλέσουν το γέλιο, αν δεν ξεπεράσουν όλα τα εμπόδια και αν δεν αντεπεξέλθουν σε όλες τις δυσκολίες σε βαθμό ικανοποιητικό.

Αν όμως κάποιος εκών άκων πέσει με μεγάλη τόλμη στα πολύ δύσκολα νοιώθοντας ωστόσο έντονη επιθυμία να μη χρειαστεί να διακινδυνεύσει, χωρίς όμως να ξέρει πώς θα τα καταφέρει, από αυτόν δεν βλέπω πώς θα μπορούσε να απαιτήσει κανείς τη για όλα τα πράγματα αναμενόμενη ακρίβεια ή πώς θα μπορούσε κανείς δίκαια να τον μεμφθεί, καθώς από την αρχή είναι ηττημένος; Αυτό συμβαίνει και σε εμένα και κατ' ανάγκη (ενν. συμβαίνει) και σε όσους στον λόγο τους πραγματεύονται την Τραπεζούντα

και την ευφημία της, όχι μόνο γιατί εξαιτίας του μεγάλου αριθμού αυτών που είναι αξιέπαινα σε αυτή υπάρχει ανάγκη και για πολλές διαφορετικές και σπάνιες λέξεις, αλλά και διότι σε αυτή, που είναι η πιο σημαίνουσα από κάθε άλλη πόλη, συμβαίνει, βέβαια, τα περισσότερα χαρίσματά της να είναι κρυμμένα εκτός από εκείνο που σχετίζεται με την ίδρυσή της και που είναι πιο φανερό και χειροπιαστό. Αυτό αναφέρεται στη μητέρα πόλη, με τη βοήθεια της οποίας καθώς και με τη μεσολάβηση άλλων παραγόντων αυτή (ενν. η Τραπεζούντα) προσδιορίζει τον εαυτό της. Επομένως, επειδή δεν είναι λίγα ούτε αυτά που θα ξεχάσουμε, ούτε τα σημεία στα οποία ο λόγος μας θα είναι ελλιπής, το ότι δεν μπορεί κανείς να αρκεστεί πάλι στα φαινόμενα λείπει από το συνολικό εγκώμιο της πόλης, όχι ωστόσο για να αφαιρεθεί μαζί και η φήμη της, διότι αυτή δεν μπορεί να αυξηθεί επιπλέον, καθώς στην πράξη φαίνεται η υπεροχή της.

Γένος (23,9 - 30,26)

Κεφ. 4 (23,9 - 24,6): Η πόλη σε αντίθεση με τις περισσότερες από τότε που ιδρύθηκε δεν έπαψε ποτέ να υπάρχει και γίνεται διαρκώς καλύτερη

Διότι η πόλη μας γεννήθηκε από το μηδέν και, αφού γεννήθηκε, ουδέποτε χάθηκε. Πρόκειται για γνώρισμα που από τη μια το μοιράζεται με όλες τις πόλεις, ενώ από την άλλη δεν το μοιράζεται με πάρα πολλές. Διότι, από τις πόλεις που δημιουργήθηκαν από παλιά, οι μεν, καθώς δεν δημιουργήθηκαν σωστά εξ αρχής, γύρισαν πάλι στην αρχική τους κατάσταση, σαν να μην είχαν υπάρξει ποτέ. Οι δε άλλες, αφού απόλαυσαν κάθε καλοτυχία και έφτασαν στον μέγιστο βαθμό της δύναμης και της δόξας, οι μεν με ομαλό και συνεχή τρόπο, οι άλλες πάλι με σκαμπανεβάσματα, άλλοτε στον ρόλο του άρχοντα και άλλοτε στον ρόλο του δούλου, όμως όλες έσβησαν, οι μεν χωρίς να αφήσουν ούτε ως λείψανο ένα σημάδι της παλιάς τους τύχης, οι δε, παρότι η φύση είναι ανώμαλη και γεμάτη διακυμάνσεις, για να την ελέγξει κανείς, αφού νίκησαν τον χρόνο, δέχτηκαν τελικά την ήττα από άλλους ανθρώπους, αφού εν τω μεταξύ αντιμετώπισαν πολλές μεταβολές και στάθηκαν με θάρρος δίπλα στη χειρότερη μοίρα και αφού έγιναν τόσο πιο ισχυρές μετά την παντελή καταστροφή, όσο αυτό ήταν καλύτερο για τις ίδιες, αυτή τώρα η τάξη και η κατάσταση τούς έλαχε μέσα από τη δίνη του χρόνου. Ενώ αυτή τη δική μας

πόλη, που έχει αληθινά συσταθεί σαν από κάποια θεϊκή μοίρα και που με την άδεια του Θεού είναι έργο θείων ανδρών, δεν την αμαύρωσε το πλήθος των χρόνων, ούτε την άμβλυσε η τόσο μεγάλη της διάρκεια, ούτε οι ζαριές της τύχης, ούτε οι ανώμαλες καταστάσεις μπόρεσαν με οποιοδήποτε τρόπο να την καταστρέψουν.

Αντίθετα, από τότε που της έλαχε να υπάρχει, φιλοδοξεί να ξεπερνά τα μέτρα της φύσης των όντων και, ενώ από τη μια ξεκίνησε σχεδόν από το σημείο που την ευεργέτησαν οι Έλληνες, από την άλλη δεν υποχώρησε ποτέ μπροστά στον χρόνο και τις μύριες αλλαγές που επέφερε, αλλά και ήταν και είναι για μας η ίδια, σαν να έχει κατοικηθεί μόλις τρεις μέρες πριν, αλώβητη από τις συμφορές και ανώτερη μπροστά στις αντιξοότητες της ζωής. Και μακάρι, θεέ μου, εσύ που είσαι σωτήρας, πολιούχος και άρχοντας, να μην πάψει να υπάρχει πριν σταματήσει το νερό να κελαρύζει και τα δέντρα να ευδοκιμούν και να γίνονται μεγάλα, καθώς εσύ από ψηλά συνέχεις και με χέρι δυνατό κρατάς τα πάντα και μεταδίδεις το, όπως είναι φυσικό, οικείο αγαθό της μόνιμης παρουσίας και της διάρκειας.

Τέλος, το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της, το οποίο το έχει αυτή μόνο και το οποίο αξίζει μεγάλου επαίνου και θαυμασμού, είναι ότι γίνεται πάντα καλύτερη και πολυτιμότερη από πριν, προοδεύοντας με το πέρασμα του χρόνου συνέχεια και διεκδικώντας τόσο πιο μεγάλο μερίδιο στην ευπραγία, όσο περισσότερη ευημερεί, και το ότι υπάρχει απλά και στην πράξη και στα λόγια, όπως ο λόγος στη συνέχεια σαφέστερα θα το δείξει και θα το παρουσιάσει στους ανθρώπους που το αγνοούν, αν βέβαια υπάρχουν κάποιοι.

Κεφ. 5 (24,7 - 24,27): Η Αθήνα ως η πρώτη μητρόπολη της Τραπεζούντας - Σύντομο εγκώμιο Αθήνας

Αυτή καμαρώνει ότι έχει ως πρώτη αρχή της γενιάς της την Αττική και ως μητρόπολή της, αν πρέπει να κάνει κανείς λόγο πρώτα για τα παλαιότερα, την πόλη των Αθηναίων, την τροφό των Ελλήνων, τη μητέρα των λόγων, τη διδάσκαλο της ωραιότατης αυτής γλώσσας. Διότι αυτή την αποίκισαν Σινωπείς κι αυτούς πάλι τους διαδέχτηκαν οι άποικοι των Αθηναίων, Μιλήσιοι, η μεγαλύτερη δύναμη της Ασίας, το προπύργιο των Ιώνων, οι ηγεμόνες της παραλιακής αυτής Ελλάδας, που πάλαι ποτέ είχαν υπάρξει όχι μόνο όσο λέγεται θαρραλέοι, αλλά κι ακόμα πιο πολύ. Μπορώ

να μιλήσω, λοιπόν, από τη μια για τους Αθηναίους, για το θάρρος τους και τη δύναμή τους και για το πώς κυρίεψαν όλη τη γη - άλλες περιοχές ως αποικίες, άλλες δε ως ιδιωτικές και δημόσιες ευεργεσίες - και που αντί να τις οχυρώσουν επιβλήθηκαν σε όλες μέσω της κοινής συμμαχίας, καθώς μερικοί τους παρακάλεσαν, ενώ για άλλους και μόνη η ανάγκη ήταν αρκετή, ώστε να γίνει παράκληση· μπορώ να πω πόσους πολέμους έκαναν ενάντια σε Έλληνες και σε βαρβάρους, άλλους ενάντια σε όποιον κάθε φορά τους τύχαινε, ενώ υπάρχουν και μερικοί (ενν. πόλεμοι) που έγιναν ενάντια σε όλη σχεδόν την οικουμένη. Τέλος, μπορώ να πω πόσο επικράτησαν όλων των αντιπάλων, πόσο καλύτεροι υπήρξαν και όσα θα έλεγε κανείς γι' αυτούς. Αυτά όμως θα τα αφήσω, διότι και από τους Έλληνες δεν υπάρχει κανείς ο οποίος αγνοεί τα σχετικά με αυτήν - όπως ο καθένας μας δεν αγνοεί τα σχετικά με τη μητέρα του - κι επιπλέον δεν πρόκειται για ένα τυχαίο έργο. Δεν είναι δέκα μόνο ή είκοσι οι λόγοι που όχι μόνο λένε τα πάντα για αυτή, αλλά και σε κάθε ένα από τα προσόντα της και σε κάθε μία της επιτυχία αποδίδουν όσα τους αξίζουν.

Κεφ. 6 (24,28 - 27,26): Η Μίλητος ως η δεύτερη μητρόπολη της Τραπεζούντας - Σύντομο εγκώμιο Μιλήτου

Η Μίλητος ως αποικία της Αθήνας και ως μία από τις λίγες πόλεις που δεν υποχώρησαν μπροστά στην ορμή των βαρβάρων της Ασίας (24,28 - 25,20)

Κι αφού μνημόνευσα για λίγο τη Μίλητο και τη δύναμη των Μιλησίων, όπως χαρίζει κανείς στη μητέρα του τα αναμενόμενα και της δείχνει ότι δεν είναι μόνο η πιο μακρινή και η πιο παλιά γενιά που αξίζει κάθε έπαινο, αλλά κι ότι η προσεχής και πλησιέστερη δεν υστερεί καθόλου από εκείνη και ότι μπορεί κάλλιστα να γίνει εφάμιλλη και επάξια της προηγούμενης και να βαδίζει στα χνάρια της, θα προχωρήσω στο θέμα αυτό που ήδη άρχισα να υμνώ. Το ότι η Μίλητος, λοιπόν, αφού την αποίκισαν οι Αθηναίοι, έφτασε σε μεγάλο σημείο τη δύναμή της και ηγεμόνευσε σε όλη την Ιωνία και ξεπέρασε όλους τους Έλληνες, που την κατοικούσαν, το μαρτυρούν μεν όλοι οι λογογράφοι και οι συγγραφείς, το μαρτυρούν δε και όσα διέπραξε σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα για τους ίδιους και τους Έλληνες και τους Ασιάτες πολεμώντας ενάντια σε γείτονές τους και συνάμα ενάντια σε ισχυρούς λόγω της αριθμητικής υπεροχής και του πλούτου τους βαρβάρους

και παρ' όλα αυτά αντέχοντας. Διότι οι βάρβαροι άρχοντες της Ασίας και των μέσα από τον Άλυ ποταμό πολλών πράγματι εθνών, οι οποίοι έχουν την αρχή τους στον Γύγη, που σκότωσε τον βασιλιά Κανδαύλη και ανέλαβε έτσι την ηγεμονία των Λυδών, από τη μια κατακτώντας πάντα κάτι επιπλέον και από την άλλη πάντα θεωρώντας ότι κατέχουν λιγότερα από το μηδέν/το ελάχιστο δυνατό, αν κάποιοι εγκαθίσταντο στην περιοχή τους, είχαν το ελεύθερο να διαλέγονται σαν ίσοι και όμοιοι μαζί τους, επειδή από τη μια τους είχε υποταχτεί κάθε έθνος και από την άλλη οι Φρύγες και οι Μυσοί υποτάχτηκαν, αφού συνθηκολόγησαν, και οι Βιθυνοί και οι Παφλαγόνες και οι Χάλυβες ήταν με τους ηττημένους και οι Παμφυλοί και οι Κάρες και κάθε γένος που συνθηκολόγησε υποχώρησε, όπως ακριβώς μπροστά στην αστραπή που πλησιάζει, και δεν έμεινε κανένα έθνος ούτε αδούλωτο σε αυτούς, ούτε ελεύθερο. Μόνοι οι Έλληνες και κυρίως οι Ίωνες και από αυτούς πάλι η πιο δυνατή πόλη, η Μίλητος, έμεναν προσκολλημένοι στην ελευθερία και δεν έφεραν καθόλου βαρέως αυτό, το οποίο πολύ ευχάριστα επέλεγαν για χάρη τους, ότι δηλαδή μόνοι αυτοί από όλους τους ανθρώπους εξαιρούνταν από την καταδυνάστευση. Και ξαφνικά τους πιάνει (ενν. τους βαρβάρους) σφοδρή επιθυμία και αυτούς (ενν. τους Ίωνες) να υποδουλώσουν.

Οι προσπάθειες των βαρβάρων να κατακτήσουν τη Μίλητο (25,21 - 26,29)

Όπως ακριβώς, λοιπόν, δεν έχει νόημα η συνέχεια, όταν ο κορυφαίος από τους χορευτές κάνει λάθος, και όπως γίνεται εύκολη η χειραγώγηση του στρατεύματος, όταν ο στρατηγός φεύγει από το πεδίο της μάχης, και όπως, όταν αποβάλλεις από το στάδιο τον πιο φημισμένο αθλητή, μπορείς σε όλα να κερδίσεις, έτσι έκαναν και οι βάρβαροι. Διότι, για να κατακτήσουν τη δόξα της Ιωνίας, στράφηκαν αμέσως προς την πόλη που είχε την ηγεμονία και τη στρατηγία. Η Μίλητος έγινε το παν για αυτούς και, όπως λέει ο συγγραφέας, αφού θεώρησαν λιγότερο σημαντικές τις άλλες πόλεις, εκστράτευσαν με όλες τους τις δυνάμεις εναντίον της και αντιμετώπισαν την άλωσή της σαν πρωταρχικό τους στόχο, όχι μόνο γιατί αποκλειστικά σε αυτή θα δινόταν η διόλου τυχαία βοήθεια, η οποία θα ήταν αντάξια του συνόλου (ενν. των Ελλήνων), αλλά διότι και το από κοινού φρόνημα των υπολοίπων Ελλήνων και το αξίωμά τους για τη Μίλητο θα

ενωνόταν με τη δύναμη των Μιλησίων και δεν θα υπολείπονταν ούτε στα έργα ούτε στα λόγια της άλλης Ελλάδας, αλλά θα αρκούσε μόνο αυτή να ομολογήσει την αρχηγική της θέση και οι άλλες ευθύς με αναίμακτο τρόπο θα προσχωρούσαν.

Και ο Γύγης, λοιπόν, και ο Άρδης, ο γιος του Γύγη, έχοντας κάνει όχι μικρή αλλά όμως χωρίς αποτέλεσμα προσπάθεια για να την κατακτήσουν στο τέλος εξαντλημένοι και γνωρίζοντας ότι μόνο τον αέρα χτυπούν και ότι από κόκκους άμμου πλέκουν σχοινί συνθηκολόγησαν και από τη μια κατέλαβαν τον Κολοφώνα και κατέστρεψαν τη Σμύρνη και υπέταξαν την Πριήνη και κατέκτησαν τις Κλαζομενές, ενώ από την άλλη, αφού έπαθαν από τους Μιλησίους περισσότερα από όσα οι ίδιοι τους είχαν κάνει, ξέφυγαν, καθώς έτυχαν σε ανθρώπους που διοικούνταν από τη λογική και που είχαν ηγετικά χαρίσματα στον πόλεμο.

Και οι διάδοχοί τους, ο Σαδυάττης του Άρδου και ο Αλυάττης του Σαδυάττη, γνωρίζοντας πολύ καλά ότι εκείνοι δεν είχαν προετοιμαστεί ικανοποιητικά για την εκστρατεία αφοσιώθηκαν οι ίδιοι για έντεκα ολόκληρα χρόνια στην πολιορκία, τα μεν έξι πρώτα ο Σαδυάττης, τα δε επόμενα πέντε ο Αλυάττης. Και μολονότι πολλές φορές εισέβαλαν (ενν. στη μίλητο) και ακόμα περισσότερες φορές πολέμησαν και αγωνίστηκαν σώμα με σώμα, δεν απέκτησαν όμως ούτε αυτοί τίποτα περισσότερο, αν και επιτέθηκαν έχοντας κάνει τόσο μεγάλη προετοιμασία και με τόσο μεγάλη δύναμη κατά των Μιλησίων, οι οποίοι διεξήγαγαν τον τόσο μεγάλο αυτό αγώνα μόνοι τους, χωρίς την παραμικρή ξένη συμμαχία. Διότι κανείς από τους Ίωνες δεν τους έκανε ελαφρύτερο τον αγώνα αυτό, από τη μια διότι (ενν. οι Μιλήσιοι) δεν ικέτευσαν για βοήθεια, από την άλλη διότι και η συγκυρία τους πίεζε (ενν. τους Ίωνες) να κοιτά καθένας τον εαυτό του και την προσωπική του ασφάλεια, με το σκεπτικό ότι αυτό είναι σωστό.

Έτσι οι μεν βάρβαροι οδηγώντας τη στον πόλεμο απέναντι σε όλους δήλωναν με πόσους τρόπους προσπαθούσαν να επιτύχουν τον σκοπό τους μηχανευόμενοι τα πάντα. Ενώ αυτή (ενν. η Μίλητος), αφού αγωνίστηκε όσο ήταν δυνατό στον μέγιστο βαθμό, επέδειξε μεγάλη ανδρεία, μεγαλοπρέπεια και φρόνηση. Ανδρεία (ενν. επέδειξε), επειδή, αν και αντιμετώπισε τόσους πολλούς εχθρούς και για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα, τους νίκησε. Μεγαλοπρέπεια δε έδειξε, διότι δεν πρόδωσε τίποτα από το φρόνημά της και ούτε σκέφτηκε ούτε εκστόμισε κάτι αναξιοπρεπές

ή ταπεινό, ενώ την ακίνδυνη δουλεία την αντάλλαξε με τη γεμάτη κινδύνους ελευθερία. Αλλά, αληθινά, πώς θα μπορούσε κανείς καλύτερα να αποδείξει ότι σε αυτή υπάρχει και φρόνηση και σοφία παρά με το ότι, αν και η μεν ίδια είναι σύμμαχος με όλους, από την άλλη από κανέναν δεν ζήτησε βοήθεια, ενώ από μόνη της ήταν αρκετή, ώστε να νικήσει το μεγάλο πλήθος με τη βοήθεια της ορθής κρίσης και να αποδείξει ότι είναι μάταιο να υπάρχει η δύναμη χωρίς τη φρόνηση;

Η εκτίμηση του μεγάλου βασιλιά προς τη Μίλητο και η διορατικότητά της τελευταίας (26,30 - 27,26)

Επομένως, λοιπόν, (ενν. η Μίλητος) εκείνο τον καιρό έτσι αγωνίστηκε και είχε από την πλευρά όλων την ευκαιρία να το κάνει - και από τους εχθρούς και από τους έσπονδους φίλους και από τους αντιπάλους. Οι μεν (ενν. οι εχθροί) βλέποντας αφ' υψηλού τους υπόλοιπους θεωρούσαν ότι αυτή είναι η αρχή και το τέλος των ελληνικών υποθέσεων, οι δε (ενν. οι φίλοι) της έδωσαν το προβάδισμα και της εμπιστεύτηκαν τη σωτηρία τους.

Όταν όμως με την αύξηση των παρενοχλήσεων από τους βάρβαρους αναγκαστικά κάποτε εμφανίστηκαν και οι Μιλήσιοι ως ανθρώπινες υπάρξεις και ως περιφερόμενες στον κύκλο της ζωής χωρίς να έχουν πάντα την καλύτερη μοίρα, υπάρχουν μήπως κάποιοι τους οποίους εκτιμούσαν περισσότερο οι υποδουλωτές βάρβαροι και ο ίδιος ο μέγας βασιλιάς, του οποίου την επικράτεια ορίζει ο ήλιος με την ανατολή και τη δύση του, είτε αναγνωρίζοντάς τους με τρόπο ξεχωριστό και θεωρώντας ότι στις πολεμικές υποθέσεις ήταν αυτοί καλύτεροι από άλλους, είτε μη έχοντας καθόλου ανάγκη να το μάθει αυτό και εμπιστευόμενος τον εαυτό του πιο πολύ σε άλλους και τη σωτηρία των δικών του στην αναγκαιότητα που κάθε φορά προέκυπτε; Σε καμία περίπτωση (ενν. δεν υπήρχαν άλλοι που τους εκτιμούσε περισσότερο). Αλλά ερχόμενος σε επαφή με τους πιο ελεύθερους - αν μπορεί κανείς να το πει έτσι - από τους ελεύθερους σεβόταν την παλιά τους ιδιότητα και την ηγεμονία των Ιώνων, την οποία είχαν κάποτε περιβληθεί, και, καθώς είχε στην πράξη πείρα της καρτερίας τους και της δεινότητάς τους στον πόλεμο, δεν εξεστράτευε, μολονότι οι Μιλήσιοι ήταν απόντες, ενώ οι παρόντες σωτήρες και του βασιλιά και των υποθέσεών του, μέχρις ότου δεν ήταν δυνατό να πράξει διαφορετικά, συνέχιζαν να είναι και να αποκαλούνται (ενν. σωτήρες).

Επειδή (ενν. οι Μιλήσιοι) δεν ανέχονταν να βλέπουν τους Έλληνες να είναι υποδουλωμένοι και να θρηγνούν την ελευθερία τους, άρχισαν πρώτοι να επαναστατούν - όσο επέτρεπε η περίσταση - και, αφού πήραν με το μέρος τους κι άλλους, αυτοί κύριοι κάθε αγαθού όντες και τον αληθινό ηγεμόνα καταδεικνύοντας έφτασαν μέχρι τις ίδιες τις Σάρδεις και έβλαψαν τις περιουσίες των Περσών. Έτσι οι Έλληνες πήραν για λογαριασμό τους τη μεγαλύτερη δυνατή εκδίκηση από βαρβάρους, καθώς οι Μιλήσιοι είχαν την ηγεμονία και είχαν ενδώσει κάνοντας γρήγορα αυτό που ήταν χαρακτηριστικό των Ελλήνων και δείγμα σοφίας, δηλαδή να υποχωρούν, όταν οι συνθήκες δεν είναι ευνοϊκές, και να δράττονται της ευκαιρίας που παρουσιάζεται, ώστε μήτε να επιχειρούν τα αδύνατα κάνοντας το λάθος να μην είναι αρκετά διορατικοί, μήτε να είναι νωθροί, όταν παρουσιάζεται η κατάλληλη ευκαιρία.

Κεφ. 7 (27,27 - 29,24): Η Σινώπη ως η τρίτη μητρόπολη της Τραπεζούντας - Εγκώμιο Σινώπης

Η Μίλητος ιδρύει τη Σινώπη - Θέσις και φύσις Σινώπης (27,27 -

Αυτά τα χαρακτηριστικά έχει, λοιπόν, η Μίλητος και τόσο μεγάλη είναι και έτσι θα έλεγε κανείς ότι η μητέρα της μητέρας μας έχει μερίδιο σε κάθε θαυμαστό πράγμα, το οποίο στην Ευρώπη είναι η Αθήνα και η περιοχή της Αττικής, ενώ η ίδια ξεχώρισε στην Ασία και λόγω της εξουσίας που είχε και λόγω της ευδαιμονίας της. Καθώς δε έχει αυτά τα χαρακτηριστικά και είναι απολύτως επάξια της Αθήνας, ιδρύει στο ωραιότερο σημείο του Εύξεινου Πόντου ως άλλη Μίλητο τη Σινώπη, τόσο γιατί έχει λιγοστό χώρο λόγω του πλήθους των ανθρώπων όσο και γιατί έχει ικανοποιητική δύναμη. Διότι δεν ήταν δυνατό να περνά κανείς από τη μια στην άλλη θάλασσα δίχως να έχει πλεόνασμα δύναμης και στις περιοχές που παρεμβάλλονται είτε να μην επικρατεί απολύτως είτε να μη δίνει κανένα λογαριασμό. Βλέποντας (ενν. η Μίλητος) ότι και ως προς τη δύναμη και ως προς τον πλούτο και ως προς το πλήθος των ανθρώπων της είχε την άδεια από όλους, ενδιαφέρθηκε για την αποικία και, αφού δυναμικά επέλεξε τον καλύτερο χώρο για την ίδια, εγκατέστησε τους δικούς της, αφού τους μετέφερε στο σημείο που επρόκειτο να έχουν πολύ μεγάλο συμφέρον και όπου η κατοικημένη περιοχή επρόκειτο να είναι ασφαλής και να τους παρέχει εύκολα τα

απαραίτητα για τις ανάγκες από τις οποίες χαρακτηρίζεται η ανθρώπινη ζωή.

Διότι βρίσκεται από τη μια σε ωραίο σημείο της θάλασσας κι από την άλλη σε ασφαλές σημείο της ηπειρωτικής χώρας, καθώς είναι και ηπειρωτική και παραθαλάσσια. Δίνει δε την εντύπωση ότι είναι σε ουδέτερη θέση και παρόλα αυτά δέχεται σε αφθονία τα οφέλη και από τα δύο της στοιχεία, δεδομένου ότι και από τα δύο ευνοείται λόγω της θέσης της. Διότι από τη μια η επικράτειά της προβάλλεται στο πέλαγος, καθώς απλώνεται σε μεγάλη έκταση, ημερεύει τη θάλασσα, υποδέχεται όσους εισπλέουν εκεί, δίνει ένα χέρι βοήθειας και μεταδίδει ανάπαυλα και ασφάλεια χάρη στους όρμους και τα λιμάνια, που απλώνονται γύρω της σε κύκλο, αλλά περισσότερο χάρη στο ότι ο κόλπος που σχηματίζεται προς την ανατολή είναι λιμάνι σε όλη του την έκταση. Επιπλέον σμιλεύεται και αποκτά τη μορφή νησιού και, καθώς περιβάλλεται κυκλικά από ένα είδος ισθμού, ενώνεται με τη στεριά χωρίς να παρεμβάλλεται μεγάλο διάστημα από τη μια πλευρά της θάλασσας στην άλλη και μετατρέπεται σε χερσόνησο. Η δε πόλη πάνω σ' αυτό τον ισθμό από τη μια έχει απλωθεί κατά μήκος μέχρι το ακριανό σημείο, ενώ από την άλλη κατεβαίνει κατά πλάτος και από τις δυο πλευρές μέχρι τη θάλασσα και, αφού δείξει καθαρά ότι η χερσόνησος είναι νησί, επειδή βρίσκεται ανάμεσα στη θάλασσα και τη στεριά, διαχωρίζει αυτές τη μία από την άλλη. Και, βέβαια, για την ακρίβεια, καθώς αυτή δεν είναι λιγότερο μέσα στη θάλασσα και ούτε απέχει λίγο από αυτή, θα μπορούσες να την πεις ηπειρωτική, διότι ένα μέρος αυτής είναι τριγυρισμένο από τη μέσα πλευρά και προς τη θάλασσα από ένα τόσο μεγάλο κομμάτι στεριάς, με αποτέλεσμα να λειτουργεί σαν ένα σύνολο προαστείων, να προσφέρεται για τους αμπελώνες, να είναι ό,τι πρέπει για τα βόδια και τα άροτρα και να επαρκεί για τη μεταφορά των καρπών.

Έτσι είναι, λοιπόν, αυτή και βρίσκεται ανάμεσα και απέναντι από τα δύο μεγαλύτερα και ομορφότερα ποτάμια πάνω σε όλη τη γη. Από τη μια δηλαδή βρίσκεται μεταξύ του Νείλου, που αρδεύει την Αίγυπτο και που έχει νερά άριστα για τη γονιμότητα του εδάφους, και από τη βορεινή πλευρά έχει τον Ίστρο. Από την άλλη βλέπει τις εκβολές και των δύο (ενν. των ποταμών) και βρίσκεται απέναντι και από τα δύο, τον Ίστρο που πηγάζει από τους Κέλτες και από την πόλη της Πειρήνης. Αυτός (ενν. ο Ίστρος) διασχίζει στη μέση όλη την Ευρώπη και εκβάλλει στον Εύξεινο Πόντο

απέναντι από τούτη την πόλη. Από αυτή θα μπορούσε κανείς να πάει και στην ορεινή Κιλικία και από εκεί στην Αίγυπτο, όπου ρέει και εκβάλλει ο Νείλος, και ο δρόμος του εκεί θα είναι ευθύς και χωρίς παρακάμψεις και στο σύνολό του μπορεί να χαρακτηριστεί ως πέρασμα.

Γένος Σινώπης (28,33 - 29,24)

Έτσι και σε όμορφο σημείο της γης βρίσκεται αυτό εδώ το κομμάτι της και περιβάλλεται από παντού από όλα τα καλά, με τα οποία τους ίδιους τους Μιλήσιους τούς οδήγησε στο να το ερωτευτούν και κάποτε στο παρελθόν έθεσε τέρμα στη μεγάλη περιπλάνηση των Κιμμερίων. Διότι αυτοί, αφού εκδιώχθηκαν από τους νομάδες Σκύθες από τις περιοχές πάνω από τον Καύκασο και τον Άραξη ποταμό και άρχισαν να καταδιώκονται συνέχεια προς τα εμπρός, ούτε γλίτωσαν νωρίτερα από τη φυγή, ούτε μπόρεσαν να απαλλαγούν από την ωμότητα και την τυραννία αυτών που τους καταδίωκαν, προτού φτάσουν σε αυτήν εδώ τη χερσόνησο και την κατοικήσουν γνωρίζοντας ότι τόσο η θέση της είναι καλή όσο και η ασφάλειά της είναι ικανοποιητική. Ωστε για ποιον άλλο λαό παρά για τους Έλληνες, που από το σύνολο των λαών χαίρουν της μεγαλύτερης εκτίμησης στην οικουμένη, ήταν απαραίτητο και να κοσμήσουν αυτή την περιοχή και να ιδρύσουν εκεί Ελληνική πόλη κι ας κατοικούσαν μέχρι τότε εκεί τα έθνη των Κιμμερίων κι ας διαφέντευαν την περιοχή.

Έπειτα όμως, μολονότι δεν είχαν ζήσει εκεί ούτε για δύο περίπου γενιές, μετανάστευσαν οι Λυδοί, ενώ στάλθηκαν Έλληνες και οι άποικοι από τη Μίλητο, οι οποίοι δεν έδωσαν καθόλου σημασία στους Λυδούς και ανέλαβαν τη γη και περιτείχισαν τον ισθμό, ώστε να μπορούν να κατοικούν σε ένα τέτοιο κομμάτι της γης τέτοιου είδους άνθρωποι, όπου μεταξύ αυτών και πολλών άλλων, οι οποίοι αποτελούν αντικείμενο επαίνων και θαυμασμού, διόλου λιγότερο και ο Διογένης από τη Σινώπη συντελεί στον στολισμό και τη δόξα της. Αυτός ναι μεν γεννήθηκε και μεγάλωσε εκεί, αλλά από την άλλη έζησε ελεύθερος σε όλη σχεδόν την οικουμένη και έγινε πολίτης όλης της γης, αφού από τη μια ανέπτυξε στο έπακρο τον φιλοσοφικό στοχασμό τόσο τον σχετικό με τον θεό και τη θεολογία όσο και με την πρακτική και την ηθική, η οποία κοσμεί τον άνθρωπο και ρυθμίζει την ψυχή του και αναστέλλει τις άτακτες ορμές της. Από την άλλη (ενν. ο Διογένης) αναδείχτηκε σε κοινό ευεργέτη για όλους και ελέγχοντας τους

τυράννους και νουθετώντας τους περισσότερους αυτών και κάνοντας εκκλησίες σε βασιλιάδες και διδάσκοντας τους ιδιώτες και χάριν όλων τον εαυτό του στο κέντρο βάζοντας ως κοινό αγαθό.

Η Σινώπη ιδρύει ως αποικία της την Τραπεζούντα και η Τραπεζούντα χάρη στις ομοιότητές της με την Αθήνα ξεπερνάει τη μητρόπολή της (29,25 - 30,26)

Αυτή, λοιπόν, ως άποικος των Μιλησίων και κομπάζοντας για εκείνους τους πατέρες, επειδή ακριβώς κρατούσε από μια τέτοια ρίζα με τρόπο αντάξιο των προγόνων της και σαν να ήταν κάτι το φυσικό, αυξήθηκε, διόλου δεν υπολείφθηκε των γύρω πόλεων και δεν έπρεπε ούτε στις αποικίες να έχει έλλειψη, ούτε στην επικράτειά της από ξένους να νικιέται. Κι αφού καταλήφθηκε από μοίρα θεϊκή το κατόρθωσε και αυτό. Το κατόρθωσε δε καλύτερα απ' ό,τι οι άλλες και σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι η ίδια, αφού ξεπέρασε τον εαυτό της και όλες τις πόλεις στο ότι συνοίκισε την Τραπεζούντα, την πόλη αυτήν εδώ τη δική μας, και ότι νικήθηκε από αυτή παρόλη την αύξησή της. Κι αυτό, που για τους άλλους πατέρες είναι ευκταίο, αλλά ίσως όχι εύκολο, το να ηττάται δηλαδή κανείς από τα παιδιά του, αυτό το κατάφερε αυτή και με σφοδρότητα έχει νικηθεί και έχοντας τη δεύτερη θέση χαίρεται σαν να είναι έτσι στολισμένη με το λαμπρότερο στολίδι.

Διότι δεν είναι πόσο η πόλη μας ξεπέρασε εκείνη που την έκανε αποικία της, αλλά και από τις άλλες πόλεις δεν μπορεί κανείς να βρει αυτήν που νικάει με ευκολία τη δική μας. Διότι και είναι εφάμιλλη των καλύτερων πόλεων και έχοντας στα περισσότερα πράγματα ομοιότητα με την Αττική και την πόλη των Αθηνών έχει τελειοποιηθεί στο να είναι όμοια και να αποτελεί ένα, όσο το δυνατόν, ακριβές αντίγραφο εκείνης. Αυτό έχει γίνει δίδαγμα σε εμάς και από την κοινή εμπειρία από τη φύση και από το πώς έχουν τα πράγματα, ότι δηλαδή, όταν κάποιος φέρουν κάποια στίγματα και ουλές στους βραχίονες και στο πρόσωπο, στα μεν παιδιά και ίσως στα παιδιά των παιδιών μπορεί να μη δεις την ομοιότητα, ενώ στην τρίτη και τέταρτη γενιά επανεμφανίζονται τέτοιου είδους πράγματα και μπορεί να βρεις τον εγγονό ή τον δισέγγονο να φέρει την ίδια ουλή στο ίδιο σημείο με τον παππού ή τον προπάππου. Αυτό έχει γίνει κι εδώ κατά τον καλύτερο τρόπο. Διότι βέβαια η πόλη μας δεν διατηρεί ουλές και στίγματα, ούτε την

εικόνα και τη μορφή από παραδείγματα δειλών και φαύλων ανθρώπων, αλλά την κοινότητα και τη φιλανθρωπία της Αθήνας και κατά έναν άλλο τρόπο το ότι οι κάτοικοί της είναι αυτόχθονες και το ότι έχει μεγάλη δύναμη και ότι είναι ισχυρή στις μάχες και τους πολέμους και όσα το στολίδι της Αττικής και αυτής μόνο έχει εγκαθιδρύσει, τα οποία, αν και δεν διατηρήθηκαν εντελώς στις περιοχές που έχουν αποικισθεί από την ίδια (ενν. την Αθήνα), εμείς τα έχουμε με ακρίβεια μιμηθεί. Μολονότι ερχόμαστε τρίτοι στη σειρά σε σχέση με αυτή και είμαστε παιδιά των παιδιών της, έχουμε την τέλεια ομοιότητα και δεν ξεφεύγουμε από το παράδειγμά της, με αποτέλεσμα, αν κανείς συγκρίνει με εκείνα τα δικά μας επιτεύγματα, μπορεί πολύ καλά να πετύχει τον στόχο του και πολλά πράγματα να γίνουν κατανοητά και (ενν. πολλά πράγματα) να συνεισφέρουν στον έρανο των επαίνων.

Θέσις (30,27 - 37,24)

Κεφ. 8 (30,27 - 32,10): Θέσις κατὰ γῆν

Το ότι η Τραπεζούντα δεν κατέχει κεντρική θέση σε σχέση με το σύνολο της γης δεν αναιρεί τα υπόλοιπα χαρίσματά της (30,27 - 31,16)

Η πόλη μας ούτε στη μέση του σύμπαντος βρίσκεται, ούτε στη μέση της γης κι ούτε ο ίδιος θα το ισχυριζόμουν. Διότι τις περισσότερες φορές αυτό είναι προνόμιο μιας πόλης και ενός τόπου και οι άλλες δεν μπορούν να πετύχουν το ίδιο ακριβώς, ούτε κι αν πολύ αγωνιστούν, ώστε, στην περίπτωση που κάποιος όλες για χάρη αυτής τις καταψήφιζε, και χωρίς αυτό δεν θα είχαμε τρόπο να εξαιρεθούμε της κατηγορίας και να τεθούμε μεταξύ αυτών που επαινούνται, τότε ή πρέπει και αυτή να γίνει δεκτή ως κατέχουσα κεντρική θέση ή μην μπορώντας να κρυφτούμε και ντροπιασμένοι να περιφερόμαστε, αφού ύπουλα μας αφαιρέθηκε το μεγαλύτερο μερίδιο στη δόξα. Έπειτα, αν μεν η φυσική της αριστεία έναντι όλων ήταν επακόλουθο της κεντρικής της θέσης στη γη, θα μπορούσε να φτιαχτεί ένας αντίστοιχος εγκωμιαστικός λόγος. Αν όμως αυτό δεν μπορεί να το πει κανείς μάταια εναντιωνόμενος στα γεγονότα και καθώς πολλές διαφορές της μορφολογίας του εδάφους κάνουν τις πόλεις καλύτερες και ισχυρότερες, λιγότερο και περισσότερο σημαντικές και, καθώς αυτή καθ' αυτή είναι πολύ καλύτερη στα περισσότερα σημεία της, εκεί όπου η

κεντρική θέση δεν έχει σημασία, γιατί να επαινεί κανείς αυτή γι' αυτά που δεν έχει και γι' αυτά που δεν προκαλούν μεγάλο θαυμασμό, επειδή έβαλε τα πραγματικά της χαρίσματα στην άκρη και παρέβλεψε τον αληθινό πλούτο της και στις δύο περιπτώσεις έπεσε έξω σχετικά με το σωστό; Τη μέση, λοιπόν, της γης μπορεί να μην την κατέχει η πόλη μας, αλλά το ότι αυτή είναι πολύ όμορφη και η όψη της το μαρτυρεί και η εμπειρία το έδειξε και ο λόγος στη συνέχεια θα το αποδείξει.

Η κεντρική θέση της Τραπεζούντας σε σχέση με τις πόλεις της Ασίας και η συμβολή της στην ανάπτυξη του εμπορίου (31,17 - 32,10)

Αν, βέβαια, πρέπει εγώ να μνημονεύσω και κάπως την κεντρική της θέση, δεν θα έλεγα ότι έχει την κεντρική θέση στην Αττική ή την Ελλάδα, καθώς είναι μικρή η περιοχή τους και λίγη η γη τους, που μετράται με μικρά διαστήματα και ορίζεται από στενά όρια. Θα έλεγα όμως ότι είναι στη μέση του μεγαλύτερου μέρους της Ασίας και των Ασιατικών εθνών και πόλεων. Διότι από τη μια πλευρά προς την ανατολή του ήλιου κατοικούν γύρω από την πατρίδα μας οι Πέρσες και οι Μήδοι και οι Σάπειρες και τα έθνη των Κόλχων. Αντίθετα από την άλλη πλευρά μάς περιστοιχίζουν οι Καππαδόκες, οι Κίλικες, οι Γαλάτες και οι Λυδοί, που μας συμπληρώνουν σαν δορυφόροι και μας περιτυλίζουν με ένα είδος εναρμόνιου χορού σαν σε κύκλο και μας στεφανώνουν με τους καρπούς, που παράγονται σε αυτούς, και με όσα καλά βγάζει κάθε περιοχή.

Και αυτοί δέχονται τα δικά μας, που, όπως λένε, τα εξαντλούν όλα και τους λείπουν περισσότερα από όσα παίρνουν. Διότι η πόλη μας αυτή καθ' αυτή δεν υστερεί έναντι καμιάς (ενν. άλλης πόλης) σε όσα παράγει και καλλιεργεί και, καθώς υποδέχεται τα προϊόντα εκείνων (ενν. των άλλων πόλεων), αποτελεί, λένε, κοινό ταμείο και εργαστήριο της οικουμένης και θάλασσα αγαθών. Διότι δεν έχει την κατάλληλη θέση μόνο σε σχέση με όσους (ενν. λαούς) αναφέρθηκαν, καθώς έχει σχεδόν ίση απόσταση από όλα τα σημεία, όπως ακριβώς το κέντρο σε σχέση με τον κύκλο, ώστε, από όπου κι αν ξεκινήσει κανείς με κατεύθυνση αυτή, να είναι εύκολη η πρόσβαση, μολονότι η πόλη δεν είναι από όλες τις πλευρές ίση και όμοια.

Αλλά και με τους λαούς της υπόλοιπης ηπείρου και με τις πόλεις της Ευρώπης εξίσου επικοινωνώντας τής έλαχαν η άριστη τάξη και η άριστη θέση και μια τέτοια αυξητική δύναμη, την οποία καμία άλλη πόλη δεν

μπορεί να ξεπεράσει. Διότι του συνολικού ανατολικού Πόντου και τούτης της χώρας τη μέση σχεδόν καταλαμβάνοντας μπορεί να έχει και ασφαλή και πολύ εύκολη παράκτια επικοινωνία και με τις δύο πλευρές, από τη μια εξαγοντας, από την άλλη εισάγοντας. Καθώς δε από την απέναντι ήπειρο δεν έχει μεγάλη απόσταση, έρχεται σε επαφή μαζί της με λίγο κόπο και σύντομη πλεύση και δεν υπάρχει κάποιο από τα αγαθά, από όσα η γη στο σύνολό της παράγει, που να της διαφεύγει. Έτσι εμείς έχουμε κέρδος και από την κεντρική μας θέση, επειδή μας έλαχε να είμαστε στη μέση και τέτοιου είδους και τόσων πολλών εθνών και χωρών, αν βέβαια το να έχει κανείς αυτό το χαρακτηριστικό φαίνεται άξιο για έπαινο και για λόγο εγκωμιαστικό.

Κεφ. 9 (32,11 - 37,24): Θέσις κατὰ θάλασσαν

Η θάλασσα του Εύξεινου Πόντου σε σχέση με τους ναυτιλλομένους
(32,11 - 34,4)

Κατέχουμε το μέσο ενός πελάγους και μιας τέτοιας θάλασσας, την οποία δεν θα μπορούσε κανείς ούτε λογογράφος ούτε ποιητής να την υμνήσει, ακόμη κι αν εκστόμιζε λόγια πολλά και αυτό το ένα και μόνο έργο είχε. Διότι πρώτα από όλα με το ίδιο το όνομα «Εύξεινος Πόντος», το οποίο μαρτυρεί μεγάλη φιλανθρωπία και διάθεση μοιράσματος, δείχνει συλλήβδην τα καλά του, επειδή δεν ιδρώνει κανείς κωπηλατώντας, αλλά από την άλλη είναι πολλή ώρα στην πλώρη και εξετάζει τους ανέμους, τα κύματα, τη θαλασσοταραχή, ενώ τον περισσότερο χρόνο είναι μόνο στο πηδάλιο. Αλλά και για το δίχως πέρας ταξίδι μέσα από αυτή τη θάλασσα αυτό και μόνο (ενν. το όνομα) αν λεχθεί και δίνει θάρρος και αναπτρώνει το ηθικό για το ταξίδι και περιφρονεί κανείς τα κύματα και τους ανέμους, αφού έχει εκδιωχθεί κάθε δείλιασμα της ψυχής.

Έπειτα αυτοί που και είχαν την ίδια εμπειρία και στ' αλήθεια τη βίωσαν όσο το δυνατό πιο ανώδυνα και με μεγαλύτερη ασφάλεια, καθώς τους ταξιδιώτες τούς στέλνει (ενν. ο Εύξεινος Πόντος) - όσο είναι δυνατό - προς κάθε κατεύθυνση, δεν μπορούν να τον παραβάλουν με τίποτε άλλο, ούτε με κόλπο, ούτε με πέλαγος. Διότι δεν προσφέρει ούτε Χάρυβδη, ούτε Σκύλλα, ούτε άμπωτη, ούτε πλημμύρα προκαλεί και παλίρροια, τότε μεν στην ξηρά καρφώνοντας και δένοντας τα σκάφη, τότε δε βουλιάζοντάς τα και ρίχνοντάς τα στο βυθό. Ούτε υπάρχουν εδώ Σικελικός πορθμός και του

Ατλαντικού πελάγους οι απόκρημνες ακτές και οι ύφαλοι και οι ξέρες, από τα οποία τις μεν (ενν. τις απόκρημνες ακτές) αναγκαστικά τις καταλαβαίνουν οι ταξιδιώτες, όταν τους παραδέρνει ο άνεμος, και δεν μπορούν να κάνουν τίποτα, όταν ο όλεθρος βρίσκεται μπροστά στα μάτια τους, ενώ τα δε (ενν. τους ύφαλους και τις ξέρες) δεν τα καταλαβαίνουν ούτε την ώρα της σύγκρουσης. Η συμφορά δεν γίνεται αντιληπτή, προτού φτάσουν οι αναποδιές της τύχης γι' αυτούς στο σημείο να πίνουν εν γνώσει τους αλμυρό νερό.

Αντίθετα (ενν. ο Εύξεινος Πόντος) απλώνεται από τη μια άκρη του στην άλλη και ομαλός και συνεχής, όσο ήταν απολύτως αναγκαίο να φτάνει στο μήκος και το πλάτος του, ώστε μήτε αδιαπέραστος να είναι λόγω μεγέθους, μήτε πάλι να είναι υποδεέστερος λόγω του ότι έχει συμπτυχθεί σε μικρότερο μέγεθος και λόγω του ότι έχει περιοριστεί μέσα σε στενά σύνορα. Όμως δεν ξοδεύει κανείς παρὰ λίγες ημέρες παντού περιπλέοντας και είναι δυνατό να περάσει από όλα τα σημεία και να διερευνήσει όλον τον Πόντο χωρίς να αφήσει εκεί τίποτα που να μην το πλησιάσει. Διότι, μολονότι απέφυγε την αμετρία σε κάθε μια από τις δύο πλευρές και κατά τον ίδιο τρόπο δεν τίμησε ούτε το μικρό ούτε το μεγάλο μέγεθος, έχει διατηρήσει τον εαυτό του στο μεσαίο και σωστό μέγεθος, αφού τίμησε το μέτρο, νικώντας μεν όσες θάλασσες των οποίων ήταν καλύτερος ως προς το μέγεθος, ηττώμενος δε σε όσα δεν υπήρχε, βέβαια, ανάγκη να είναι νικητής, διότι νίκη αποτελεί και η ήττα του και νικιέται εκεί μόνο, όπου η νίκη δεν θα συνέφερε. Έτσι από τους δέκα γνωστούς κόλπους της θάλασσας, που διαφέρουν ως προς το μέγεθος, ούτε πρώτος είναι αυτός ούτε τελευταίος, αλλά ο μεσαίος μέχρι τώρα και ο έκτος. Έτσι έχει τιμήσει και αυτός τη μεσότητα.

Αν και είναι και λέγεται θάλασσα και πέλαγος, είναι μόνο αυτό το οποίο ονομάζεται, δηλαδή πέλαγος, καθώς δεν προβάλλει ούτε νησιά, ούτε ηπείρους στο μέσον του, ούτε αγρούς και κωμοπόλεις και πόλεις επιδεικνύει στη μέση της θάλασσας. Πόσο δύσκολο είναι να βρει κανείς την κατάλληλη ονομασία γι' αυτόν και με βάση ποιο στοιχείο του θα μπορούσαμε να τον χαρακτηρίσουμε ήπειρο ή θάλασσα, με νερό ή χωρίς νερό, ξηρά ή πέλαγος; Αυτό, βέβαια, είναι το όνομα της άλλης θάλασσας, στην περίπτωση της οποίας θα έλεγα ότι με νόθο τρόπο αποκαλείται έτσι, καθώς της δόθηκε ένα όνομα αλλότριο. Αντίθετα η δική μας αυτή εδώ η θάλασσα είναι η μόνη που

έχει και με γνησιότητα και εγκυρότητα αυτό το όνομα και μόνη αυτή συμβαδίζει με τους λόγους για τους οποίους ονομάζεται έτσι.

Το αποτέλεσμα είναι και αυτοί που πλέουν εκεί με κανένα τρόπο τίποτα να μην φοβούνται, αλλά να σηκώνουν όλα τα ιστία τους με θάρρος και να διασχίζουν καταμεσής το πέλαγος τη νύχτα και την ημέρα χωρίς να βλέπουν με επιφύλαξη ούτε νησιά, ούτε σκοπέλους και χωρίς να φοβούνται τα ναυάγια. Σε πολλά από αυτά αναγκαστικά πέφτουν πολλοί που ταξιδεύουν στον Ελλήσποντο και στο Αιγαίο και σε αυτή τη θάλασσα και είναι ασφαλέστερο να διαπλέουν τον Εύξεινο χωρίς την παραμικρή κόπωση όσοι αλλού μπαίνουν στα λιμάνια με τη βοήθεια πυρσών και λαμπτήρων και πύργων. Διότι αφενός έχοντας σε όλη την ακτή, που τον περιβάλλει, και όρμους και φυσικά λιμάνια σε συμμετρικά διαστήματα το ένα από το άλλο, ώστε είναι δυνατό σε αυτά να δένουν τα πλοία μετά από εύκολη προσόρμηση, και αφετέρου - έχοντας ανάμεσα στους εκατέρωθεν γιαλούς αυτό και μόνο το αμύθητης αξίας πέλαγος - από τη μια φροντίζει τους επισκέπτες δίνοντάς τους τις μεγαλύτερες των ελπίδων, διότι σε αυτές τις συνθήκες είναι εύκολη η πλεύση γι' αυτούς και όταν πέφτει η νύχτα και όταν ξεσπούν καταιγίδες και λαίλαπες και τυφώνες, από την άλλη είναι, βέβαια, δυνατό να ρωτήσει κανείς και να μάθει από τους ναυτικούς κάθε τι που αυτοί θεωρούν ότι σχετίζεται με το πέλαγος.

Αυτούς δε που προσαράζουν τους υποδέχεται με λαμπρό τρόπο και τους ξεκουράζει με φιλοφροσύνη προσφέροντας και λιμάνια και αγορές και τις άλλες πολυτέλειες. Αυτό το όφελος απέχει πολύ από αυτό που έχουμε από την άλλη θάλασσα, όπου κάθε φορά που πέφτει η χωρίς φεγγάρι νύχτα αρχίζουν να φυσούν οι αντίθετοι άνεμοι και περικυκλώνουν από παντού τα νησιά. Ενώ κάποιες φορές, όταν με λαμπρότητα ακτινοβολεί η μέρα και ο αέρας με μεγαλύτερη σφοδρότητα πιέζει, προτού πιάσουμε τα ιστία και χαλαρώσουμε τα πανιά, προτού μας αντιληφθεί κανείς, εξοκείλουμε προς τις ακτές των νησιών και προσκρούουμε στα βράχια και βυθιζόμαστε στον βυθό.

Οι ακτές του Εύξεινου Πόντου σε σχέση με τους ναυτιλλομένους και τους κατοίκους (34,5 - 37,24)

Κι ενώ είναι έτσι σε όλη του την έκταση ο Εύξεινος, το τμήμα του που μας περικλύζει είναι ακόμα πιο φιλόφρων και ήμερο, σαν να μάλωσε εδώ

με τον εαυτό του και σαν να νίκησε και θέλησε να φανεί σε αυτό το μέρος καλύτερος και από τον εαυτό του. Έτσι, μολονότι εμείς έχουμε λιμάνια, τα οποία δεν γνωρίζω αν έρχονται δεύτερα σε σχέση με κάποια άλλα, από τη μια το λιμάνι του Ύσσου και από την άλλη του Ριζούντα, οι εδώ ναυτικοί και οι ψαράδες καθόλου δεν τα χρησιμοποιούν. Τις περισσότερες φορές περνούν όπου θέλουν το καλοκαίρι και την άνοιξη, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ξεχειμωνιάζουν, όπου τύχει, στους αιγιαλούς έχοντας εμπιστευτεί μια άγκυρα ή και πολλές φορές ένα σκοινί και χρησιμοποιώντας αντί για λιμάνια κάθε ακτή και όλους τους αιγιαλούς και δείχνοντας εμπιστοσύνη για τους ίδιους και για τα σκάφη τους σε όποιο σημείο επιθυμούν.

Διότι, όπως - κατά τη γνώμη μου - η φύση και με ευφύια και με επιδεξιότητα ρυθμίζει όλα τα ζητήματα που την αφορούν, στ' αλήθεια προέβλεψε ότι θα υπάρξει εκεί μια πόλη και ότι και στα υπόλοιπα και στο ναυτικό πάρα πολύ θα ξεχωρίσει και ότι θα είναι η καλύτερη στις τριήρεις και ότι στα πλοία θα επικρατήσει έναντι των άλλων πόλεων. Έτσι αυτής της θάλασσας και η φύση και η θέση ορίστηκαν με τρόπο ευφυή, καθώς έχει πλουτίσει αντί για λιμάνια από τις ακτές και αντί για όρμους από τους αιγιαλούς. Αυτό που είναι κατεξοχήν αναξιόπιστο σε οποιονδήποτε άλλο τόπο το ανέδειξε εδώ σε άξιο εμπιστοσύνης και ιδιαίτερα αποτελεσματικό, όσον αφορά στα μοναδικά πράγματα που είναι δυνατό να τα αντιμετωπίζει κανείς με εμπιστοσύνη και τόλμη σε κάθε περίπτωση, με αποτέλεσμα τίποτα να μη στέκεται εμπόδιο στο πεπρωμένο και σε όσα έχουν γραφτεί γι' αυτή και τίποτα να μην εμποδίζει αυτή να δοκιμάζει τη θάλασσα και να συμπεριφέρεται με τόλμη απέναντι στα κύματα και να διάγει βίο ναυτικό.

Εκτός δε από αυτό νομίζω ότι και οι πρώτοι της κάτοικοι την είδαν και πήραν αυτό τον χρησμό, ότι δηλαδή εκεί θα εγκατασταθούν, αφού περιφρονήσουν πολλές περιοχές στο ενδιάμεσο. Διότι, αν και στις δυο πλευρές υπήρχαν αξιόλογα λιμάνια, που να μπορούν να τα χρησιμοποιούν και τα δύο από κοντά, αυτοί κρατήθηκαν μακριά και από τα δύο θεωρώντας ότι αφενός για την εκάστοτε ανάγκη, που παρουσιάζεται, αρκούν οι παρόντες αιγιαλοί, ενώ σε μια ώρα ανάγκης μπορεί είτε το μεγαλύτερο και το συμβατό με τις εποχές του έτους λιμάνι να καλύπτει την ανάγκη τους είτε να δέχονται τα πλοία τους και στα δύο λιμάνια, καθώς το ένα δεν τα χωράει και δεν είναι αρκετό για ένα τόσο μεγάλο πλήθος ναυτικών. Αυτό

βέβαια θα απείχε πολύ από τις δυνάμεις τους, αν η πόλη βρισκόταν κοντά στο ένα από τα λιμάνια. Διότι αν είχε στερηθεί αυτό, όπου το μεγαλύτερο διάστημα του χρόνου τώρα μπαίνουν τα πλώϊμα πλοία, και αν είχε το άλλο λιμάνι με διπλάσιο χώρο από αυτόν που έχει, ουδέποτε θα είχε όσο χώρο τώρα απολαμβάνει. Τώρα όμως βρίσκεται στη μέση των δύο, περιβάλλεται από τριπλό αντί από μονό λιμάνι και τα λιμάνια που βρίσκονται στη μια και στην άλλη πλευρά της είναι σαν να δίνουν και στη μεταξύ τους θάλασσα τμήμα από τον χαρακτήρα τους και σαν να αποδεικνύουν ότι το σύνολό της είναι ένα και συνεχόμενο μέσα από κάθε λιμάνι ξεχωριστά.

Τι γίνεται όμως έξω από αυτό τον χώρο; Από τη μία αναμειγνυόμαστε με όλα τα έθνη, από την άλλη συμβάλλουμε σε όλα τα γένη, χωρίς να υπάρχουν πόλεις και ανθρώπων λογισμοί που δεν γνωρίζουμε. Για τις μεν πόλεις με αυτά τα δικά μας πλοία οι ίδιοι διαβαίνουμε παντού, ενώ για τις νοοτροπίες των ανθρώπων από παντού φτάνουν στα λιμάνια μας ξένοι και εμείς γινόμαστε σοφότεροι και καλύτεροί τους, συλλέγοντας από παντού τα εκλεκτότερα, διαλέγοντας το χρήσιμο και εμπορευόμενοι κάθε είδος γνώσης.

Παρόλα αυτά άκουσα κάποιον να λέει ότι τάχα είναι κομμάτι της ευδαιμονίας για τις πόλεις το να απέχουν όσο το δυνατό περισσότερο από τους αιγιαλούς και από τη θάλασσα και ότι μπορεί η απόσταση αυτή να συμβάλει στην αρετή τους, γιατί τάχα θα είναι απαλλαγμένες από τη ναυτική αναρχία και την απειροκαλία και από τους παρεπόμενους θορύβους και την ταραχή και τη σύγχυση και τη φοβερή αμάθεια. Εγώ, αν από τη μια έβλεπα είτε τους ναυτικούς μόνο είτε όλους να έχουν αυτή την αρρώστια, είτε την πολυπειρία να συλλέγεται με άλλο τρόπο από τους ανθρώπους και με κανένα τρόπο να μην αυξάνεται η γνώση και η αρετή δίχως να εξασκηθεί περισσότερο από πριν η έλλειψη της ομιλίας και των συναναστροφών, σφόδρα θα φοβόμουν την ομιλία και θα δυσανασχετούσα με τη θάλασσα και τα κύματα. Από την άλλη το να ευημερεί η πόλη κι από τον καθένα να παίνεται δίχως να έρχεται σε επαφή με όσο το δυνατόν περισσότερους (ενν. ανθρώπους), κανείς δεν μπορεί να το πιστέψει.

Οι περισσότεροι από τους εμπόρους είναι υποδεέστερης ποιότητας, τόσο οι ναυτικοί όσο και οι στεριανοί, ωστόσο είναι και για καλό να απολαμβάνει κανείς τα είδη από τη θάλασσα. Διότι καθόλου δεν μπορεί κανείς με όρκο

να αρνηθεί ότι και τα πολλά μαθήματα προκύπτουν από τα πολλά παθήματα και ότι η εμπειρία βοηθά στη γνώση. Κυρίως δε ως προς την αρετή δεν μπορεί κανείς ούτε να τη φτάνει, ούτε να επαινείται γι' αυτή και να θαυμάζεται σύμφωνα με την αξία του, αν δεν υπερνικά τους πολλούς που τον χτυπούν και αν δεν παραμένει όρθιος μέσα στους πολλούς που τον σπρώχνουν, μολονότι και το να γνωρίζει κανείς μόνο με τον νου δεν ξέρω αν θα τα αφαιρούσε κανείς από το ισχυρότερο μέρος της αρετής. Σε τι χρειάζονται οι αναχωρήσεις και οι προφάσεις αυτές ή πώς θα δυσχεράνουν επάξια όσα δεν είναι απαραίτητα (ενν. να δυσχεράνουν) και πώς θα ψέξουν τη θάλασσα και θα θεωρήσουν ότι είναι εύκολο αν κανείς τη στερείται; Είναι σωστό, μολονότι εμείς είμαστε γεμάτοι από όσα σε αυτό τον τομέα λείπουν από τους άλλους, αυτό μεν να το παρέρχεται κανείς σιωπηλά, και από αλλού να ερανίζεται τον έπαινο και να συμπληρώνει το εγκώμιο;

Τα οφέλη από τη θάλασσα για τις παραθαλάσσιες πόλεις (36,1 - 37,24)

Διότι ποιος και χωρίς αυτά δεν γνωρίζει σε πόσους τομείς αναπόφευκτα πλεονεκτούν οι πόλεις οι παραθαλάσσιες έναντι των πόλεων στο εσωτερικό και λόγω της ευδαιμονίας και του πλούτου και της αφθονίας των ζώων και της λοιπής δύναμης και του πλούτου, επιπλέον δε και λόγω της δύναμης και της ανδρείας και της εμπειρίας στον πόλεμο και τις μάχες; Στις μεν πρώτες είναι δυνατό να απολαμβάνουν και τα δύο καλά, δηλαδή και να εξουσιάζουν τα παράλια και να ασπάζονται τη γη και τα καλά της στεριάς και να συγκεντρώνουν στράτευμα και να σκάβουν τάφρους και να ανοίγουν χαρακώματα και να στρατοπεδεύουν και στόλο να συγκροτήσουν, αν χρειαστεί - απ' όλους μάλιστα πιο εύκολα - και να μάχονται από το κατάστρωμα και να εμπιστεύονται τα πανιά, τα κουπιά και τους ανέμους εισπλέοντας, εκπλέοντας, διαπλέοντας και να αντλούν τη δύναμή τους από παντού και να νικούν τους εχθρούς.

Ενώ οι άλλες (ενν. οι πόλεις στο εσωτερικό) διόλου περισσότερο χορταίνοντας - και με τρόπο διαφορετικό - τη στεριά μόνο και τα αγαθά, που προέρχονται από αυτή, έχουν ίσως τις πιο πολλές φορές λιγότερα, καθώς στερούνται τα καλά από τη θάλασσα. Καίτοι, αν ο Πλάτων επαινεί και θαυμάζει τον άνθρωπο που χρησιμοποιεί τόσο το δεξί όσο και το αριστερό του χέρι, ενώ αυτόν που είναι έτσι από τη φύση του τον μακαρίζει κι αυτούς που δεν τους έτυχε αυτό τούς προτρέπει να εξασκούνται, διότι

κατά τη γνώμη του σε κάθε περίπτωση είναι διαφορετικό να μπορεί κανείς να χρησιμοποιεί και το ένα χέρι και τα δύο, πόσο μάλλον αυτοί που με ευφυΐα κατέχουν όλη τη θάλασσα και τη στεριά κατά τον ίδιο τρόπο που έχει κανείς ένα χέρι και ένα άλλο μέλος του σώματος, αυτό το τμήμα της οικουμένης (ενν. τη θάλασσα) δεν θα το χρησιμοποιούσαν πιο πολύ σε σύγκριση με τα περισσότερα και τόσο, λοιπόν, περισσότερο δεν θα τους θαυμάσουμε και θα τους ζηλέψουμε και πράγματι δεν θα τους θεωρήσουμε ευδαίμονες, όταν μάλιστα πρόκειται για την πατρίδα μας;

Εμείς, που μας έχει τύχει το πιο κεντρικό τμήμα του Πόντου και τόσων εθνών και χωρών, ερχόμαστε δίχως κόπο σε επαφή με τη Γαλατία και την Παμφυλία και την Κιλικία και με τους λαούς του Ευφράτη και πλέοντας και κυρίως πεζεύοντας πηγαίνουμε, όποτε επιλέγουμε, πέρα από τις ανατολικές και τις μεσημβρινές πόλεις, ενώ προχωρούμε πολύ εύκολα και με μεγάλη άνεση προς την απέναντι ήπειρο και φτάνουμε σε κάθε μία γη ξεχωριστά, τη γη των Σαρματών, την Κολχίδα, την Αλβανία και την Ιβηρία και από εκεί πάλι απολαμβάνουμε τις αρκτικές περιοχές, όσο είναι δυνατό, χωρίς να θεωρούμε εμπόδιο την τόσο μεγάλη απόσταση των δυτικών περιοχών. Διότι χάρη στα πλοία το τόσο μεγάλο μήκος μικραίνει και φτάνουμε ευκολότερα σε αυτές πηγαίνοντας οι ίδιοι κοντά σε αυτούς και υποδεχόμενοι τους από εκεί προερχομένους.

Έτσι, καθώς η πόλη μας είναι σαν ένα εργαστήριο κοινό για όλους ή σαν ένα εμπορικό κέντρο όλης της οικουμένης, μπορείς να δεις εκεί τους πολίτες όλης της γης κατά το μεγαλύτερο διάστημα του έτους και μπορείς άκοπα να παρατηρήσεις τα πιο γνωστά γένη και τις πιο γνωστές γλώσσες. Διότι αρκεί να κατέβει κανείς σ' αυτήν εδώ την αγορά για να πάρει πληροφορίες από τους αγοραστές και από τους ίδιους τους κατοίκους για όσα έχει ανάγκη, δηλαδή και για όσα παντού παράγονται και για τα καλά της κάθε μίας χώρας.

Επίσης δεν ξέρω αν μπορεί κανείς να βρει κάπου αλλού τα προϊόντα σε καλύτερη ποιότητα ή σε μεγαλύτερη ποσότητα. Διότι και η Μηδική εσθήτα και η αιγυπτιακή και τα νήματα των Σηρών και η κανά των Σινών και τα υφάσματα των Κιλικίων δεν υπάρχουν λιγότερο σε εμάς απ' ό,τι σε αυτούς και όσα αγαθά παράγει η γη γύρω από τον Φάσι και την Τάναϊν και γύρω από όλη την εδώ περιοχή μπορείς να τα βρεις εδώ όλα και όσα δεν υπάρχουν πουθενά αλλού στη γη. Έτσι και σε αυτούς τους τομείς νικάμε

κάθε μία χώρα ξεχωριστά και όλες μαζί, από τη μια, γιατί η πόλη μας κατέχει τα είδη από όλες τις περιοχές πλουσιοπάροχα, ενώ κάθε χώρα πλεονεκτεί μόνο στα δικά της προϊόντα, από την άλλη, γιατί και προσθέτει στα δικά της που είναι σε αφθονία εισάγοντας από αλλού και καλλιεργώντας τα δικά της πάρα πολύ.

Κάθε μέρα, λοιπόν, σαν σε γιορτή και σε πανηγύρι μπορείς να δεις τους μεν να μπαίνουν, τους δε να βγαίνουν και οι μεν πλησιάζουν, οι δε απομακρύνονται, οι μεν από τη θάλασσα, οι δε από τη στεριά πλέοντας και περπατώντας, ώστε η εκεί θάλασσα να είναι συνέχεια κρυμμένη από βάρκες που ανεβαίνουν και κατεβαίνουν. Βλέπει κανείς σχεδόν μόνο πλοία και πανιά που κυρτώνουν και γίνονται κοίλα, ενώ η ήπειρος είναι γεμάτη από ανθρώπους και ζώα, που κάνουν μεταφορές, και άλλοι έμποροι πλησιάζουν από αλλού και απομακρύνονται και φέρνουν ό,τι μπορεί να φανταστεί κανείς και παίρνουν όλα τα ζώα, άλλα επειδή είναι αναγκαία για τη ζωή των ανθρώπων, άλλα για τη διασκέδαση και την ψυχαγωγία και τη ραστώνη και όσα οδηγούν τις πόλεις στην ευτυχία και στην απόκτηση της ευδαιμονίας.

Κεφ. 10 (37,25 - 39,6): Θέσις κατὰ τὸν οὐρανὸν καὶ κατὰ τὰς ὥρας

Εὐκρατο κλίμα, ομαλή μετάβαση από τη μία εποχή στην άλλη και παραγόμενοι καρποί

Αλλά έτσι της έλαχε η θέση ως προς τη γη και ως προς τη θάλασσα κι έτσι βρίσκεται σε ωραίο σημείο ανάμεσα στις δύο και είναι σε πλεονεκτική θέση σε σχέση και με τις δύο. Εξαιτίας βέβαια της αρμονίας και της κρᾶσης των εποχών και επειδή εκεί είναι πράγματι δυνατό να τις ξεχωρίζει κανείς με ακρίβεια και βεβαιότητα και σε κάθε μία (ενν. εποχή) να απονέμει το τμήμα που της αναλογεί σύμφωνα με την αντίστοιχη χρονική περίοδο, από αυτούς, λοιπόν, τους ανταγωνιστές κανείς δεν θα αμφισβητήσει την ήττα του κι ούτε υπάρχει κάποια από τις πόλεις που θα πάρει αυτά τα έπαθλα, πόσο μάλλον δεν υπάρχει κάποια που δεν θα κάνει στην άκρη μπροστά στη δική μας (ενν. την πόλη) και που δεν θα αγαπήσει τη δεύτερη θέση και δεν θα επιθυμήσει την ήττα από την Τραπεζούντα ως άλλη νικήτρια. Διότι μόνη η δική μας πόλη σύμφωνα και με τη φύση και με τον λόγο και με το πιθανό έτυχε μαζί με μόλις λίγες άλλες (ενν. πόλεις) να έχει ήπιες εποχές, όπου η

κάθε μία έχει συμμετρική ενέργεια και είναι πράγματι ταιριαστές με τη χρονική περίοδο και αντιστοιχούν επακριβώς στην ονομασία τους.

Και θα το πιστοποιήσουν όσοι ασχολούνται με τα άστρα και με τα μετεωρολογικά και ουράνια φαινόμενα, καθώς ορίζουν το συνολικό πλάτος της γης μας σε ογδόντα μοίρες από την διακεκαυμένη μέχρι την κατεψυγμένη ζώνη και διδάσκουν ότι η Τραπεζούντα βρίσκεται στον τεσσαρακοστό τρίτο παράλληλο και ότι κατέχει τη μέση του συνολικού πλάτους. Επομένως απέχοντας το ίδιο από τον σφοδρό καύσωνα και από το σφοδρό ψύχος δεν έχει χαρακτηριστεί ούτε ως περιοχή με χειμερινό ούτε ως περιοχή με θερινό κλίμα είτε έχοντας περισσότερο ψύχος από το κανονικό είτε περισσότερη ζέση από την αναγκαία, καθώς ή το καλοκαίρι έρχεται την εποχή του χειμώνα ή ο χειμώνας έρχεται εκεί την εποχή του καλοκαιριού, το οποίο είναι το αδύνατο σημείο των περισσότερων (ενν. πόλεων) και κυρίως όσων τυχαίνει η κατοικημένη περιοχή να βρίσκεται περισσότερο στο βορρά παρά στο νότο.

Εκεί είναι ελάχιστα δυνατό να ξεχωρίζει κανείς τις εποχές και σε σχέση με αυτά χρησιμοποιούν καταχρηστικά τα ονόματα με τρόπο συγκεχυμένο χωρίς να τους δίνουν την αντίστοιχη ισχύ. Διότι σε αυτές που πλήττονται πάντοτε από τις βροχές και τα χιόνια και τον παγετό οι κάτοικοι δεν είναι αναγκασμένοι μόνο τον χειμώνα να τρέμουν από το κρύο και να μένουν κλεισμένοι στα σπίτια τους ζώντας τη ζωή των φυλακισμένων και στις αγορές ελάχιστα προϊόντα να φέρνουν ή μόνο να εμφανίζονται και ευθύς να εξαφανίζονται για να μπουκ στα σπίτια τους σαν να είναι τρύπες. Όμως και στη μέση του καλοκαιριού είναι ανάγκη να αναζητούν με τί να τυλιχτούν και από πού να προμηθευτούν ένα πανωφόρι και να αμυνθούν απέναντι στο ψύχος. Από την άλλη πάλι στις περιοχές της απέναντι πλευράς λόγω της ζέσης και του καύσωνα και των φλεγόμενων ηλιακών ακτίνων αναγκαστικά είναι και ο χειμώνας καλοκαίρι και στο μέσο του Ποσειδεώνα μήνα οι κάτοικοι λειώνουν και ψάχνουν από πού να δροσιστούν.

Ωστε αυτοί που εκάστοτε εγκωμιάζουν μια από τις δύο περιοχές - τις περισσότερες φορές κάνοντάς τους τη χάρη παρά λέγοντας την αλήθεια - στους λόγους τους γι' αυτά μπορούν να βρουν εξετάζοντας όχι ό,τι λένε στ' αλήθεια αλλά ό,τι λένε μεροληπτώντας κι ας μην είναι ακριβές αυτό. Ενώ μόνοι εμείς και όσοι με λόγους εγκωμιάζουν την πατρίδα μας δεν είναι

δυνατό να κατηγορηθούμε για κάτι τέτοιο, ούτε θα μας κατάγγελλνε κανείς για ψεύτικα στοιχεία. Διότι οι εποχές μας ξετυλίγουν εναρμόνιο χορό, καθώς η μία μεταδίδει τον ρυθμό στη γειτονική της και τον παίρνει από τις άλλες, ώστε ο χειμώνας να είναι αρκετά ζεστός και το καλοκαίρι να έχει μια μέτρια ψύχρα. Έτσι αναμειγνύονται μεταξύ τους το ψύχος και ο καύσων σε κάθε μία από τις εποχές και δημιουργούν την κάλλιστη αρμονία.

Το αποτέλεσμα είναι ότι αυτές οι ίδιες και οι μεταξύ τους (ενν. εποχές) διατηρούν τα δικά τους χαρακτηριστικά χωρίς να συγχέονται της μίας (ενν. τα χαρακτηριστικά) με της άλλης. Δέχονται δε με φιλοφροσύνη τα χαρακτηριστικά των υπολοίπων μήτε έχοντας η μία περισσότερα από την άλλη, μήτε υποφέροντας από αυτό, καθώς αποστρέφονται και την παντελή μεταξύ τους αμειξία και την απόλυτη ένωση και ανάμειξη και σύγχυση. Ως εκ τούτου οι άνθρωποι (ενν. οι κάτοικοί της) έχουν υγεία και καλή κράση και σε αυτή τη γη εκτός του ότι παρασκευάζονται άριστης ποιότητας σπόροι για τους καρπούς και εκτός του ότι υπάρχει αφθονία στη βλάστηση εποχιακών φρούτων, τα οποία κερδίζουν εδώ σε φήμη κάθε άλλο μέρος της γης.

Διότι όλοι οι ξηροί καρποί και όλα τα είδη βελανιδιών και οι ποικιλίες των φρούτων, αν και διαφέρουν και ως προς το κάλλος και ως προς το πλήθος, δεν είναι ούτε περισσότερα ούτε καλύτερα σε άλλες περιοχές. Και λέω (ενν. ότι είναι) πλείστα μήτε υπερβάλλοντας, μήτε εξαιτίας του εγκωμιαστικού λόγου, αλλά τα προϊόντα είναι πράγματι πάρα πολλά και υπερβολικά στον αριθμό. Έτσι η χώρα μας είναι γεμάτη από καρπούς και από κάθε είδους γεύματα και δεν μπορεί να βρει κανείς το παραμικρό σε αυτή που να μην προάγει κάτι από το σύνολο των πραγμάτων και να μην είναι χορηγός στην αναγκαία κοινή συνεισφορά.

Τοπική θέσις - φύσις (39,9 - 41,14)

Κεφ. 11 (39,9 - 40,7): Ήπια εναλλαγή βουνών και πεδιάδων και παραγωγή σιταριού - δάση και προϊόντα υλοτομίας

Διότι ούτε είναι ορεινή στο σύνολό της καταλήγοντας σε όρη και βουνοκορφές, ούτε πάλι έχει απλωθεί στις πεδιάδες από τη μια άκρη στην άλλη, ώστε σε άλλα προϊόντα να έχει πλεόνασμα και σε άλλα έλλειψη, καθώς δεν υπάρχει ένα είδος γης που να είναι κατάλληλο για όλα, αλλά,

καθώς αυτή διαχωρίζεται εξ ίσου σε όρη και πεδιάδες, τα περισσότερα μιν μέρη παράγουν και παρέχουν τα ίδια αγαθά και με αυτά μας υποδέχονται, ενώ όσα η μία περιοχή δεν μπορεί να τα παράγει, αυτά άλλο μέρος τα παρέχει σε αφθονία προσφέροντας (ενν. στην πόλη μας) πλουσιοπάροχα όσα από αλλού δεν είναι δυνατό (ενν. αυτή) να παίρνει.

Διότι οι μιν (πεδινές) περιοχές παράγουν τον ημερώτερο από όλους τους καρπούς και αυτόν που είναι από όλους ο καλύτερος. Η γη μας είναι τόσο πολύ εύφορη και πλούσια, ώστε, αν και θα έπρεπε από παντού να εισάγουμε πολύ σιτάρι μέσω της θάλασσας και της ξηράς, δεδομένου ότι η πατρίδα μας και είναι πολυπληθής και έχει ανάγκη από μεγάλες ποσότητες εισαγόμενης τροφής, από όλους τους λαούς στη γη κανείς δεν μπορεί να μας συναγωνιστεί και κανένας από τους γειτονικούς λαούς δεν έχει ποτέ πλησιάσει (ενν. για να μας προμηθεύσει με σιτάρι).

Οι δε άλλες (ενν. οι ορεινές) περιοχές είναι γεμάτες από άλση και δέντρα - από καρποφόρα και από αυτά που μας δίνουν σε όχι μικρότερο βαθμό την άδεια για να υλοτομούμε και να δρυτομούμε όσα παρέχουν. Από αυτά χτίζουμε καράβια και κατασκευάζουμε σπίτια ανεβάζοντάς τα σε δύο και τρεις ορόφους - χωρίς να παραλείπουμε τίποτα που τα ομορφαίνει - και φτιάχνουμε μακριά πλοία και φορτηγά, που συντελούν όμοια και στον πόλεμο και στην ειρήνη στον μέγιστο και αναγκαιότατο βαθμό. Ωστε και μπορούμε να περνάμε από ομαλά και στενά μονοπάτια διανύοντας τον προκείμενο δρόμο και μπορούμε να κάνουμε ανάπαυλα κάτω από σκιές και δέντρα και να δροσιζόμαστε, καθώς θεραπεύουμε τη φλόγα από τον καύσωνα χάρη στα όρη που υψώνονται και χάρη στους ανέμους που πνέουν από αυτά αποκρούοντας τη ζέστη από τις πεδιάδες και ελαττώνοντας τον ιδρώτα που προκαλείται από αυτή (ενν. τη ζέστη).

Διότι ούτε είναι το μιν ένα κομμάτι της χώρας μόνο πεδιάδες και επίπεδο σε όλη του την έκταση, ενώ το άλλο ανεβαίνει σε όρη και βουνά, ώστε το ένα να είναι εντελώς διαφορετικό από το άλλο, αλλά είναι δυνατό να βρει κανείς εκεί και τούτο, το να δει, δηλαδή, πεδιάδες μαζί με γήλοφους, να πετύχει όχι πολύ ψηλά βουνά και στις απλωμένες οροσειρές μεμονωμένες πηγές και πεδιάδες ούτε πολύ στενές, ούτε περιοριζόμενες από στενά πλαίσια. Το αποτέλεσμα είναι ότι κρατιέται παντού η ισότητα και το μέτρο όμοια και για τα δύο αυτά στοιχεία, τα οποία έχουν καθένα το μερίδιό του στο να κοσμούν την πατρίδα μας, διότι ούτε εδώ κρίθηκε

απαραίτητο να απλώνονται παντού πεδιάδες και να καταλήγουν σε όρη, ούτε στα βουνά χρειάστηκε να φτάνουν οι πεδιάδες, αλλά και τα δύο κομμάτια (ενν. και το πεδινό και τό ορεινό) ανέλαβαν να διαφυλάττουν τον αντίστοιχο τόπο, ο οποίος έμελλε να είναι ωφέλιμος και για τα ίδια και για τους εκεί κατοίκους.

Κεφ. 12 (40,7 - 41,14): Οροσειρά του Αντίταυρου

Διότι τις πεδιάδες διαδέχονται τα όρη και τα βουνά οι πεδιάδες και ένα απολύτως συμφυές και ανάμεικτο με κάποιες πεδιάδες όρος εκτείνεται μέχρι που φτάνει στον Αντίταυρο, τον άριστο και σωτήριο για τα δικά μας όρη, ο οποίος περνώντας μέσα από την οροσειρά του Ταύρου μέχρι τις οροσειρές του Ευφράτη και των Καυκασίων, από τη φύση του πολύ μεγάλος στο μέγεθος και πολύ μακρύς στο μήκος, ορίζει τη χώρα μας από τη γη της Αρμενίας, των Κιλικών και αυτής που τώρα βάρβαροι την κατέχουν όλη. Διότι ήταν γραφτό, βέβαια, οι τόσο απομακρυσμένοι από την ομιλία και τη γλώσσα και τα ελληνικά ήθη όχι από κάποια ποτάμια που είναι εντελώς διαβατά, όπως μπορεί να είναι ο Ινδός ή ο Γάγγης, κι όχι από φαράγγια απότομα, εντελώς αδιαπέραστα τα ίδια, και δεν ξέρω αν φλυαρήσεις για κάποια άλλα, αλλά από εμάς έτσι να εμποδίζονται με γνωστά και πολύ μεγάλα βουνά κι από μακριά να τεκμαίρουν αυτοί που δεν γνωρίζουν με βάση τα στοιχεία που παρέχονται πόσο είναι το μέσο το δικό μας και εκείνων και πόσο πολύ απέχουμε μεταξύ μας και ως προς την παιδεία και ως προς τα καλά της σωφροσύνης και σε όσα από μόνα τους κοσμούν τον άνθρωπο. Εκτός βέβαια του ότι αυτός όλος βρίσκεται ανάμεσα σε εμάς κι εκείνους, ότι είναι φοβερά άβατος ή πάρα πολύ δύσβατος, ότι έχει απότομες, απόκρημνες και πολύ στενές εισόδους και διόδους και όχι βέβαια πολύ διαπερατές, που δεν είναι δύο και τρεις ούτε τέσσερις, και κάθε μία δεν είναι ούτε μικρού μήκους, ούτε έχει σύντομο το φαράγγι και το απότομο κομμάτι, αλλά εκτείνεται σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο κομμάτι με βράχια και γκρεμούς και στενούς δρόμους και έχουν φτάσει σε αριθμό αρκετό, πάνω από το οποίο δεν έπρεπε να έχουν επεκταθεί.

Ο Αντίταυρος δεν μας παρέχει τις εισόδους, όπως οι Πύλες στην Ελλάδα, που είναι οχυρωμένες σε ένα σημείο μόνο κι αυτό με τρόπο ελλιπή, διότι από άλλο σημείο είναι δυνατό να μπαίνει κανείς από πάνω χωρίς κίνδυνο κι έτσι εισέβαλαν οι Πέρσες και ο στρατός του Ξέρξη και

συνέτριψαν τον Λεωνίδα και τους τριακόσιους μαζί με αυτούς που ήταν μαζί τους, που δεν μπόρεσαν να επιδείξουν τίποτα περισσότερο από το ότι πέθαναν τιμημένοι. Ούτε τη Θυρέα μιμείται (ενν. ο Αντίταυρος), η οποία διαιρεί τη λακωνική γη και το τμήμα της Αργολίδας και την οποία είναι εύκολο να περάσει κανείς και με μικρό κόπο και λιγοστή έννοια. Σε σύγκριση δε με αυτές δεν είναι τίποτα και η διάβαση μέσω των Άλπεων από την Ιταλία στη γη των Κελτών και οι Κιλίκιες πύλες, που οδηγούν στη Συρία και την Αίγυπτο, αλλά όλες βγαίνουν νικημένες από το δικό μας μέγεθος και τη φοβερή μας όψη, γιατί αυτή εδώ η οροσειρά αποτελεί ένα μεγάλο σύνορο για τις εκατέρωθεν περιοχές, σε βάρος των οποίων έχει επεκταθεί τόσο και σε βάρος των οποίων η ίδια είναι τόσο δύσβατη.

Το αποτέλεσμα είναι ότι εν καιρώ ειρήνης είναι δυνατό όσοι έρχονται σε επαφή λόγω του εμπορίου να περνούν μέσα από αυτή (ενν. την οροσειρά) με ασφάλεια χωρίς να φοβούνται, ενώ εν καιρώ πολέμου, αν θελήσει να επιτεθεί ένα στράτευμα, ή δεν θα μπει καθόλου λόγω των εισόδων που φυλάσσονται από πολυάριθμους άνδρες ή, αν μπει, θα χαθεί με άσχημο τρόπο και θα καταλάβει ότι ενάντια στον ίδιο του τον εαυτό όρμηξε και έμπηξε το ξίφος. Έτσι για εμάς ο Αντίταυρος αποτελεί και όριο και τείχος και διαιρώντας εμάς από την εκεί γη στέκει στη μέση ακλόνητος σαν κάποιος διαμεσολαβητής και ταμίας και διανομέας της κάθε αρχής και ηγεμονίας μην αφήνοντας κανένα μέρος να επιβουλεύεται το άλλο και να μπαίνει στη γη των υπολοίπων χωρίς τη θέλησή τους.

Κεφ. 13 (41,15 - 42,9): Λόφος ακρόπολης

Καθώς, λοιπόν, έλαχε στους πατέρες μας να κατοικήσουν σε αυτή τη γη και σε αυτή τη χώρα, που είναι έτσι κυκλικά χωρισμένη από όρη και βουνά και πεδιάδες και από την πιο ήμερη και φιλόνητη από όλες τις θάλασσες, αφού αυτοί διάλεξαν το καλύτερο και ασφαλέστερο σημείο, το περιέβαλαν με τείχος. Διότι ένας λόφος, όχι πολύ ψηλός προεξέχει από τη γη, οχυρωμένος από τις δύο πλευρές με βαθιά φαράγγια και απομονωμένος από τη γύρω περιοχή με χωρίσματα που μοιάζουν με τάφρους και που σε πολλά σημεία τους είναι καλύτερα από τάφρους. Μέσα δε από αυτά (ενν. τα φυσικά χωρίσματα) εκβάλλουν συνέχεια στη θάλασσα και κάποια ποτάμια, τον μεν χειμώνα ρέοντας με τρόπο σφοδρότερο απ' ό,τι συνήθως και γεμίζοντας την κοίτη, τη δε άνοιξη χωρίς να ξεραίνονται -

ούτε μέσα στο κατακαλόκαιρο - με αποτέλεσμα και να παρέχουν στους κατοίκους όχι μόνο πολλή ασφάλεια, αλλά και αρκετή ψυχαγωγία και να καλύπτουν τις διόλου ευκαταφρόνητες ανάγκες τους. Διότι και τα απόνερα και όλα τα υπολείμματα των θυσιών είναι δυνατό μέσα από αυτά να φεύγουν άκοπα και εύκολα, καθώς το ρεύμα περνά τρώπος του λέγειν μέσα από την ίδια την πόρτα κάθε σχεδόν οικήματος. Αυτός, λοιπόν, ο γήλοφος από τη μια αρχίζει από τη θάλασσα με ήπιο τρόπο και λίγο λίγο ανεβαίνει στην πλαγιά και αυξάνει σε ύψος, ενώ από την άλλη προχωρώντας προς τα πάνω γίνεται συμμετρικός, καθώς απομακρύνεται από τη μια και την άλλη πλευρά από την πιο φαραγγώδη γη, συσφίγγεται και από τη μια αφήνει τους γκρεμούς δεξιά και αριστερά αποκαθιστώντας την αρχική του μορφή, ενώ από την άλλη σαν να στρογγυλεύει σε ένα χώρο ψηλό και επίπεδο και φυσικά άριστο για να κατοικεί κανείς και για να προσαρμόζεται στις εναλλαγές των εποχών.

Πάνω, λοιπόν, σε αυτόν (ενν. τον γήλοφο) τη μεν παλιά πόλη και νυν ακρόπολη τις έχτισαν και τις κατοίκησαν, αφού εμπιστεύτηκαν τη δική τους αρετή περισσότερο παρά τη θέση του τόπου και τη στερεότητα των τειχών, μολονότι περιβλήθηκαν με τείχη ισχυρά λόγω των πύργων, της στεφάνης αυτών και των επάλλξεων και λόγω της συνολικής κατασκευής, που δεν υπήρχε δεύτερη σε καμία άλλη πόλη. Διότι μπορούσαν αντί μεν για οποιαδήποτε άλλη άμυνα να προβάλουν τα δόρατά τους και να χρησιμοποιήσουν αντί για τείχη τα όπλα τους, όπως πάλαι ποτέ οι Λάκωνες. Κι επειδή σε αυτούς δεν μπορούσε να απουσιάζει κανένα στοιχείο απαραίτητο για την ασφάλειά τους κι ούτε αυτό, βέβαια, το κομμάτι της ευδαιμονίας, που έχει κανείς όταν είναι αυτάρκης, μπορούσε να είναι σε έλλειψη, και αυτό με τις σωστές κινήσεις το απέκτησαν.

Πράξεις οϊκούντων (42,9 - 60,10)

Κεφ. 14 (42,9 - 43,19): *Πράξεις κατὰ τὴν ἀνδρείαν* (I) - επιτυχής αντίσταση κατά των Περσών στην αρχαιότητα

Από εκεί και στο εξής οι Έλληνες την ελληνική ομιλία και την ελληνική γλώσσα προβάλλοντας και τιμώντας και την ελευθερία και την ισονομία διεκδικώντας ζούσαν μόνοι ανάμεσα στους βαρβάρους, που είχαν σε μεγάλο βαθμό διασκορπιστεί κυκλικά, κι ανάμεσα στην ηγεμονία και την καταδυνάστευση των Περσών, που έχοντας μεγάλη δύναμη υποδούλωναν

τα πάντα και που έχοντας ζωστεί ως άμυνα ακόμα περισσότερο την αρχή και την εξουσία ηγεμόνευαν - τρόπος του λέγειν - σε όλη τη γη.

Μόλις είχαν, λοιπόν, εγκατασταθεί και, όπως είναι φυσικό, ήταν ολιγάριθμοι και αδύναμοι στην ισχύ, όμως απέδειξαν ευθύς εξ αρχής ότι είναι Έλληνες, γένος ανυπότακτο και αδούλωτο και το μόνο ελεύθερο και στην ψυχή και στα σώματα, μιμούμενοι τους Σινωπείς και τους Μιλησίους και ακόμα πρωτύτερα τους προγόνους τους Αθηναίους - οι μεν (ενν. οι Αθηναίοι) ξέρουμε καλά τι είδους απαντήσεις έδωσαν, όταν τους επιτέθηκαν οι βάρβαροι, και ότι επέδειξαν σε όλους έργα πολύ αξιόλογα, οι δε (ενν. οι Σινωπείς και οι Μιλήσιοι) κατοικώντας μεν ανάμεσα στους βαρβάρους μη στρεφόμενοι δε εναντίον τους, αλλά κατά το δυνατό αντιδρώντας στους δυνάστες της οικουμένης υπέρ της ελευθερίας και μετέχοντας στην ισοπολιτεία μαζί τους ούτε άφησαν να χαλαρώσει στο παραμικρό το φρόνημά τους και η εμβριθής και γενναία τους ψυχή, ούτε επέδειξαν κάτι ανάξιο των προγόνων και της ελληνικής δόξας. Όμως (ενν. οι Τραπεζούντιοι) ως διωγμένοι όχι περισσότερο από τη γη απ' ό,τι από την αρετή και κατάφεραν να γίνουν οι κληρονόμοι τους αποδίδοντάς τους το κάθε τι και έχοντας εκείνους πρότυπο και παράδειγμα ζούσαν από τη φύση τους ως εχθροί των βαρβάρων και ασύμβατοι προς αυτούς και εξαιτίας των μέγιστων ορίων τους ως προς τη γλώσσα και την ψυχή απομακρυσμένοι και μη έχοντας κανένα κοινό με αυτούς.

Όσοι σύμφωνα, βέβαια, με τα πολεμικά ήθη έκαναν επίθεση εναντίον τους αποκρούονταν με δύναμη και δεν τους επιτρεπόταν με προφάσεις φιλανθρωπίας να παραπλανούν και με υποσχέσεις να προσπαθούν να υφαρπάζουν την ελευθερία τους. Αντίθετα (ενν. οι Τραπεζούντιοι) πέρασαν τη ζωή τους, όσο ήταν δυνατό περισσότερο, διατηρώντας ελεύθερα τις ψυχές και τα σώματά τους. Και μολονότι πολλές φορές ήταν φυσικό αυτοί (ενν. οι βάρβαροι) να εκστρατεύσουν και να επιτεθούν με όλη τους τη στρατιά σε όλα τα μέρη τριγύρω για να υποδουλώσουν τους ανθρώπους και να τους καταστήσουν υποχείριά τους, μία και μόνη όμως αυτή την πόλη έβλεπαν να ξεσηκώνεται και να έχει άλλου είδους συνήθειες και τρόπους και ήθη και να προτιμά όχι μόνο άλλη γλώσσα, αλλά και να επικαλείται διαφορετική δεσποτεία, αυτή των Ελλήνων.

Των οποίων τη δεσποτεία, κι ας μην τους έχει όλους καθυποτάξει, δεν πρέπει να τη θεωρεί κανείς φοβερή και ντροπιαστική, κάνοντάς τους (ενν.

τους Τραπεζούντιους) να φαίνονται δειλοί ή άνανδροι, αλλά το ότι νίκησε (ενν. η Τραπεζούντα) τους περισσότερους (ενν. βαρβάρους) και τόσο πολύ άντεξε, μόνη κρατώντας αντίσταση απέναντι σε τόσους πολλούς και τέτοιου είδους, θα το θαυμάσουμε, θα το εξυμνήσουμε και θα αποδώσουμε την αιτία του στην ανδρεία της ψυχής των κατοίκων, στη γενναιότητά τους και στο ακλόνητο και αήττητο φρόνημά τους. Αυτοί ήταν δυνατό - στο μέγιστο βαθμό για πάρα πολλές γενιές ανθρώπων και για χρονικό διάστημα που ξεπερνά τα όρια της μνήμης - να κάνουν την αληθινή ελευθερία να διαρκέσει και όλους τους κυκλικά διασκορπισμένους εχθρούς, τους περισσότερους και τους λιγότερους σε αριθμό, τους κατώτερους και τους ανώτερους σε δύναμη και τους από εκεί προερχόμενους πολέμους έτσι να περιφρονούν, να μην παίρνουν την πλευρά κανενός και να ξεπερνούν κατά πολύ τον καλύτερο, με αποτέλεσμα όχι μόνο τα δικά τους αλλά και τα θέματα των άλλων να ρυθμίζουν με πυγμή και κατά βούληση. Με όσα από τα έθνη και τα γένη κάθε φορά επέβαλλε η ανάγκη συνήπταν συμμαχίες και, αν υπήρχε περίπτωση με κάποιους να συγκρούονται, σε αυτούς τους ίδιους, τους δυνατότερους των ανθρώπων, καθόλου δε στρέφονταν για βοήθεια, ούτε το ανέφεραν ιδιαίτερα.

Κεφ. 15 (43,19 - 46,6): *Πράξεις κατὰ τὴν δικαιοσύνην/φιλανθρωπίαν - Κάθοδος των μυρίων*

Όσον αφορά, λοιπόν, στους χίλιους στρατιώτες του Κλέαρχου, που συμμαχίσαν με τον Κύρο τον νέο κατά του Αρταξέρξη από την Παρυσάτιδα, για να κατακτήσουν μαζί με αυτόν την αρχή και τη βασιλεία των Περσών, όταν αυτόν τον βρήκε το άτυχο τέλος του πολέμου δίχως να κατακτήσει την εξουσία και επιπλέον έχασε τη ζωή του, αυτοί εδώ μολονότι είχαν επιτυχίες στην πτέρυγα, όπου και είχαν τοποθετηθεί, όμως σταμάτησαν, όταν πληροφορήθηκαν τον θάνατο του Κύρου. Κι όταν τους ζητήθηκε να παραδώσουν τους εαυτούς τους και τα όπλα τους, δεν υπάκουσαν στο παραμικρό, μολονότι πολιορκούνταν από ενενήντα χιλιάδες στρατού, και από τη μια ανέλαβαν μεγάλη δράση, ενώ από την άλλη είχαν και πολλές απώλειες, καθώς ανέβηκαν στα υψίπεδα στο βάθος της Μικράς Ασίας και πάλι από εκεί κατέβηκαν προχωρώντας μέσα στην ξένη και εχθρική χώρα και ό,τι τους εμπόδιζε άλλοτε το αντιμετώπιζαν επιτυχώς, ενώ άλλοτε υπέφεραν εξαιτίας του.

Και γι' αυτούς δεν υπήρχε καμία παρηγοριά ή η δυνατότητα να αποφεύγουν τις συμφορές ή κάποια μετριοπαθής από τις πόλεις για να πλησιάσουν κι εκεί να ξεκουραστούν για λίγο από τον πολύ κόπο. Γι' αυτούς δεν υπήρχε ασφάλεια, ούτε μπορούσαν να βρουν κάποιους για να τους δεχτούν. Διότι όλοι φοβούνταν τους Πέρσες και την ηγεμονία των Περσών, που βρισκόταν σε τέτοια ακμή. Όμως αυτοί χρειάζονταν διέξοδο και κάποια ανάπαυλα, διότι είχαν ήδη αποκαρδιωθεί από την πολλή κούραση και θα τους τελείωνε η αντοχή, αν δεν γινόταν άμεσα ανακωχή από τις συμφορές που τους περικύκλωναν.

Τότε, λοιπόν, μόνη και πρώτη υποδέχεται αυτούς η δική μας πατρίδα και με φιλοφροσύνη τους αναπαύει και τους παρηγορεί και τους ξεκουράζει δίνοντάς τους εφόδια και άλλα αγαθά υποδεχόμενη αυτούς σαν συγκατοίκους, μοιραζόμενη με αυτούς το ψωμί και το αλάτι και όσα είχε καλά χωρίς να υπολογίσει ούτε τις απειλές, ούτε τον επικρεμάμενο κίνδυνο, ούτε πόσο ήταν επιβεβλημένο να αποκρούει αυτούς, τους οποίους ούτε άνθρωπος, ούτε πόλη, ούτε πόλη, ούτε γένος διόλου δεν ανέχονταν. Αντίθετα αυτή υποχώρησε σε όλα και οδηγήθηκε μαζί τους ενάντια στους Πέρσες πιο εύκολα από τα βότσαλα που μεταφέρονται από τα κύματα και από τα ρεύματα του χειμαρρου. Διότι και η γενναιότητα και το αήττητο στους πολέμους και η φιλανθρωπία και η ευγένεια και το ότι δεν είναι χαρακτηριστικό τους να αδιαφορούν και να απωθούν ικέτες, που είναι άνθρωποι του αυτού γένους και της αυτής φωνής και γλώσσας, αθλητές της ελευθερίας και γενναίοι φύλακες, αυτά, λοιπόν, καθόλου δεν έπειθαν τη βαρβαρική ωμότητα να σταματήσει να εκστομίζει απειλές και να περιπαίζει τους φοβισμένους, επειδή, βέβαια, γνώριζαν ότι εκείνοι ήταν κατώτεροι από τους βαρβάρους και γι' αυτό θα πάθαιναν από αυτούς ό,τι παθαίνει κανείς χτυπώντας έναν τοίχο. Οι πολίτες όμως (ενν. της Τραπεζούντας) από τη δική τους σωτηρία προτίμησαν αυτή των ικετών και δεν έθεσαν τίποτα μπροστά από τη λατρεία του ικέτη θεού, καθώς προσέφεραν το μεγαλύτερο και το σαφέστερο δείγμα της φιλανθρωπίας και της μεγαλοψυχίας και τον τελειότερο όρο της αγάπης έχοντας παραδοθεί υπέρ του να σώσουν τους φίλους τους και έχοντας προτιμήσει τον τιμημένο θάνατο από τη μη τιμημένη ζωή.

Έπειτα έχοντας περιβληθεί με αξιόμαχη ισχύ και ως προς τη δύναμη στη μάχη πίστευαν στους εαυτούς τους και στην ανδρεία τους, ότι εύκολα

θα υπομείνουν το παν και ότι με πολλή ευκολία θα αντιμετωπίσουν τον πόλεμο, που επέρχετο, πώς να μην τύχουν κάθε θαυμασμού και να μην αναχθούν στο έσχατο σημείο της ανδρείας και της γενναιότητας αντιστεκόμενοι τόσοι λίγοι ενάντια σε τόσους πολλούς και τέτοιου είδους και χωρίς να παθαίνουν από εκεί τίποτα φοβερό που να μην το περιμένουν, αλλά ούτε και υποφέροντας με το πέρασμα του χρόνου; Με χαρά, λοιπόν, γι' αυτούς τους λόγους υποδέχτηκαν τους πρόσφυγες. Τους έδωσαν όσα ήταν φυσικό και προνόησαν για την προσωρινή ασφάλειά τους. Τους έβαλαν μέσα από τα τείχη, φρόντισαν για τη μετέπειτα σωτηρία τους και έκαναν το παν - μη φοβούμενοι τους βαρβάρους και μη δειλιάζοντας με τον από εκεί προερχόμενο κίνδυνο - ώστε να βαδίσουν με μεγαλύτερη ασφάλεια μέσα από πόλεις συμμαχικές και ελληνικές . (Ενν. αυτά τα έκαναν) δίχως να φοβούνται πια τους βαρβάρους και δίχως να αντιμετωπίζουν τον από εκεί προερχόμενο κίνδυνο με καχυποψία.

Ο Ξενοφών, λοιπόν, ο Αθηναίος, που με αυτούς και με τον Κλέαρχο ανέβηκε στα βουνά της Ασίας και ξαναγύρισε μαζί με όσους κατέβηκαν, άνδρας ευδόκιμος όχι στη φιλοσοφία μόνο αλλά και στη ρητορική και διόλου λιγότερο άριστος στην πολιτική επιστήμη και ισχυρότατος στην τέχνη του πολέμου, ναι μεν έγινε αρχηγός του στρατού μετά το θάνατο του Κλέαρχου, αλλά μπορούσε από την άλλη τα περισσότερα από όσα είχαν καταφέρει να τα αποδίδει στον εαυτό του και στις δικές του αποφάσεις, σαν να ήταν άρχοντας των αρχόντων και στρατηγός των στρατηγών.

Αυτός, λοιπόν, που συγγράφει και τα σχετικά με αυτούς και τα σχετικά με τον Κύρο και με εκείνη την εκστρατεία, μαρτυρεί τα καλύτερα πράγματα για την πατρίδα μας ονομάζοντάς τη θαλασσινή και ελληνίδα και μόνη που φάνηκε φιλική προς αυτούς, φωνάζοντας και διαμαρτυρόμενος ότι σε όλη αυτή την οικουμένη και σε όλο αυτό το μέρος της γης, το οποίο πέρασαν και το οποίο διαβαίνοντας και έπαθαν και έπραξαν πολλά, μόνη ελεύθερη και κύρια του εαυτού της είδαν αυτήν εδώ, καθώς όλες οι άλλες ήταν υποδουλωμένες. Διότι οι εχθροί του βασιλιά δεν μπορούσαν να χρησιμοποιούν τους δρόμους για τους φίλους, οι οποίοι πολύ εκτιμούσαν τον βασιλιά. Διότι ήταν συγχρόνως και φίλοι αυτών και εχθροί του βασιλιά και έπρεπε, προτού δείξουν σε αυτούς τις φιλικές τους διαθέσεις, να προκαλέσουν εκ νέου ακήρυχτο πόλεμο εναντίον του και μάχη, αυτό δε πόση δύναμη χρειαζόταν και πόσο ελεύθεροι έπρεπε να είναι οι άνδρες και

αήττητοι στις ψυχές, κανείς δεν υπάρχει που να το αγνοεί. Αφού δέχτηκαν, λοιπόν, αυτούς οι πατέρες μας στην ίδια μας την πόλη και έθεσαν την έχθρα με τους Πέρσες σε δεύτερη μοίρα σε σύγκριση με τη βοήθεια προς αυτούς, ξεκίνησαν να προχωρήσουν μέχρι τη Σινώπη κι εκεί άφησαν αυτούς, όπου δεν υπήρχε πια κανένας φόβος ούτε υποψία του περσικού φόβου και των από εκεί επικρεμμένων κινδύνων.

Και πράγματι, αν θαυμάζουμε τους Αθηναίους, που όχι μόνο υποδέχτηκαν τους Ηρακλείδες, όταν ο Ευρυσθέας τους εξόρισε, αλλά και που έδωσαν στη σημερινή εποχή το (ενν. δημοκρατικό) πολίτευμα και την άλλη παραμυθία και, όταν δόθηκε η κατάλληλη ευκαιρία, κατέβηκαν στην πατρική μας γη και απέδωσαν την από τη γενιά και τον πατέρα τους ταιριαστή σε αυτούς ηγεμονία, πώς κάποιος δεν θα θαυμάσει εμάς και δεν θα υμνήσει τη φιλανθρωπία μας και δεν θα εξάρει τη γενναιότητά μας; Διότι ούτε μπορούσαμε τόσο πολύ να αδιαφορήσουμε μπροστά στις απειλές των Περσών, ούτε ήταν δυνατό να αμελήσουμε το δικό τους (εν. των μυρίων) συμφέρον, ούτε να μη ζήσουμε με γενναιότητα και φιλανθρωπία. Όσο, λοιπόν, ο Ευρυσθέας ήταν μόνος του και η χώρα του ήταν μικρή, επειδή ο τύραννος είχε λίγες δυνάμεις, με τα έθνη των Περσών (ενν. να είναι) και δεινότερα και πιο φοβερά, τόσο μεγαλύτερο και εναργέστερο δείγμα όλων των αρετών θα πούμε ότι παρουσίασαν αυτοί που ανέλαβαν τον αγώνα ενάντια στους φοβερότερους των αντιπάλων. Διότι η καλή φήμη των αντιπάλων και των δύο πλευρών δεν συνεισφέρει λίγα στην εύκλειά τους - κυρίως δε των νικητών - και η γενναιότητα των αντιπάλων δίνει δόξα σε όσους κερδίζουν.

Κεφ. 16 (46,7 - 51,29): *Πράξεις κατὰ τὴν φρόνησιν* - κάποια είδη δουλείας είναι καλύτερα από την ελευθερία, δυναστεία των Μιθριδατών ως παράδειγμα έλλειψης φρόνησης, νίκη των Ρωμαίων επί του Μιθριδάτη, φιλελληνική ρωμαϊκή διακυβέρνηση και αποδοχή της ρωμαϊκής ηγεμονίας από Έλληνες και Τραπεζούντιους

Ωστε είτε από μόνη της η πόλη μας - χωρίς κανείς από πριν να τη διδάξει - απέκτησε τη ροπή για τις άριστες των πράξεων και τόσο πολύ ξεχώρισε, είτε ζηλεύοντας τους Αθηναίους και τις πράξεις τους προς αυτό τον στόχο έσπευσε και τόσο πολύ τον ξεπέρασε. Έτσι από την αρχή είχε έντονο το ελληνικό φρόνημα, τιμούσε την ελευθερία και αποστρεφόταν και

δεν ανεχόταν τη δουλεία μέχρι του σημείου, όσο της ήταν δυνατό, να μην την αναφέρει. Επειδή, βέβαια, το να αναγκάζονται κάποιοι να είναι δούλοι σε κατώτερους τους και να ξέρουν καλά ότι οι ίδιοι είναι ισχυρότεροι από αυτούς που τους εξουσιάζουν, τίνος δε καταβάλλει την ψυχή, ή πώς δεν βάζει κανείς σε δεύτερη μοίρα όλες τις συμφορές και δεν αγωνίζεται για ένα μόνο πράγμα, να απαλλαγεί δηλαδή από αυτή τη μέγιστη συμφορά;

Διότι είναι αναγκαίο ο ελεύθερος άνδρας και η (ενν. ελεύθερη) πόλη είτε να υποχωρούν μπροστά στους καλύτερους και να είναι δούλοι των πιο ισχυρών, που άγονται από εκείνους προς τα δικά τους συμφέροντα, προς τα οποία οι ίδιοι (ενν. ο ελεύθερος άνδρας και η ελεύθερη πόλη) από μόνοι τους δεν θα επιβαρύνονταν. Διότι αυτός, βέβαια, ο νόμος της εξουσίας είναι άριστος και η δουλεία είναι μεν αντίρροπη στην ελευθερία, αλλά ορισμένες φορές είναι έως και καλύτερη, όταν κάποιοι δεν έχουν αρκετά ούτε μπορούν να φτάσουν τις αρετές, εφόσον κανείς δεν τους τις δείξει. Είτε μη έχοντας (ενν. ο ελεύθερος άνδρας και η ελεύθερη πόλη) αυτό ούτε τέτοιους εύπορους δεσπότες (ενν. είναι αναγκαίο) να ζουν μόνοι τους και να διαλέγουν εκ των ενόντων τα καλύτερα και αυτά που θα τους μαρτυρούσαν τη δια παντός ελευθερία.

Προς τέτοιους, λοιπόν, συλλογισμούς τείνοντας οι πρόγονοί μας και αυτά εκ των προτέρων μελετώντας τόσο πολύ ενστερνίστηκαν αυτού του είδους τις σκέψεις και αυτή την άποψη ώστε, όσο μεν ήταν δυνατό, και στις ψυχές και στα σώματα διατέλεσαν ελεύθεροι ζώντας ως πολίτες σε συνθήκες αληθινής ελευθερίας και αυτοδιοικούμενοι. Από την άλλη με δυσκολία κάποτε και για λίγο υποχώρησαν μεν στις επιθυμίες των σωμάτων, αλλά ούτε ελάχιστα δεν παραχώρησαν τις ψυχές τους, ούτε υποδουλώθηκαν τα φρονήματά τους στον μέγιστο των ιδίων και ισχυρότατο διατηρώντας την αρχική τους κατάσταση και την ηγεμονία και την δια πάντων ελευθερία τους.

Διότι οι άνθρωποι είναι υπόδουλοι στους ανθρώπους ως προς αυτά τα δύο, τα σώματα και τις ψυχές. Τους μεν, που έχουν καταβληθεί στις ψυχές τους και είναι ταπεινωμένοι από τα φρονήματά τους, δεν θα τους ονόμαζα ελεύθερους κι ας είναι κύριοι των σωμάτων τους υπακούοντας όμως άλλους, όσον αφορά στο πολύτιμότερο κομμάτι τους. Αν δε κάποιος, όσο είναι εφικτό, υπερέχει των αντιπάλων του και στα δύο και, όταν τον πιέζει η ανάγκη, μπορεί να προδίδει τα της κατώτερης μοίρας υπέρ του να σώσει το

καλύτερο, γι' αυτόν τον πραγματικά ελεύθερο δεν θα ντρεπόμουν να αποφανθώ ότι είναι αρχηγός υποκρινόμενος τον δούλο και ότι δεσπάζει, ενώ νομίζει ότι από κάποιους άλλους κυβερνάται.

Διότι ποιος δεν γνωρίζει ότι ο ταπεινωμένος ως προς το φρόνημα και να υπηρετεί το σώμα του αναγκάζεται και ότι ενώ το μεν ακολουθεί, όπου η ψυχή με κάθε τρόπο το καθοδηγεί, όμως χάρη στην εμβρίθεια του φρονήματος και στο αταπείνωτο της γνώμης τα σώματα ξεσηκώνονται μαζί και συμμετέχουν στην ελευθερία και για το παρόν και, αν το επιτρέπουν οι συνθήκες, και για το μέλλον, όπως οι πρόγονοί μας με αυτά τα έργα και σε αυτές τις συνθήκες έδειξαν, καθώς όχι μετά από πολύ καιρό προστέθηκαν στους κοινούς δεσπότες Ρωμαίους και στην άριστη και δικαιοτάτη ηγεμονία τους και με χαρά απαλλάχθηκαν από εκείνους, στους οποίους είχαν πρωτύτερα υποδουλωθεί, τον Μιθριδάτη (ενν. ο Μιθριδάτης Α') εννοώ και από τους από εκείνον προερχόμενους βασιλιάδες του Πόντου.

Διότι σε αυτούς και τους βασιλιάδες από αυτό το γένος έσπευσαν και παραδίδονταν (ενν. οι πρόγονοί μας). Αυτοί (ενν. ο Μιθριδάτης και οι απόγονοί του) σε μεγάλο βαθμό είχαν νικήσει, καθώς οι αντίπαλοί τους (ενν. οι πρόγονοί μας) δεν είχαν πια άλλη αντοχή, από τη μια επειδή είχαν κουραστεί πολύ έχοντας πολεμήσει πρωτύτερα με τους Πέρσες και τους άλλους βαρβάρους και αυτούς του Μιθριδάτη, από την άλλη επειδή συνειδητοποίησαν ότι αυτοί (ενν. ο Μιθριδάτης και οι απόγονοί του) είχαν προχωρήσει στη συνέχεια πάρα πολύ και ότι κατέλαβαν πολλή ακόμα ελληνική γη. Ήταν όμως (ενν. οι πρόγονοί μας) αναξιοπαθούντες και παραδόθηκαν με βαριά καρδιά θεωρώντας ανάξιο το ότι έπρεπε για όσα δεν ήταν αναγκαίο να υποχωρούν στις επιθυμίες των σωμάτων, στο κατώτερο, δηλαδή, μέρος του εαυτού τους.

Την ηγεμονία του Μιθριδάτη, του γιου του Αριοβάρζανου, στον Πόντο και τη Γαλατία, που ξεκίνησε από έναν μικρό τόπο και ήταν μικρή σε δύναμη τα πρώτα χρόνια, την εποφθαλμιούσε όμως ο μεγαλύτερος και πιο σεβαστός από τους διαδόχους του Αλέξανδρου, ο Αντίγονος, ο βασιλιάς της Συρίας και του μεγαλύτερου μέρους της Ασίας. Αυτός άρχισε να υπολογίζει με βάση αυτές τις συνθήκες σε τι όγκου και τι μεγέθους εκστρατεία θα προχωρούσε και πόση γη θα καταλάμβανε, αφού ταραχτήκε αρκετά από κάποιο όνειρο. Επειδή θεώρησε, λοιπόν, ότι αν πεθάνει ο Μιθριδάτης η βασιλεία του θα παραλύσει και ότι θα γίνει πια κομμάτι της δικής του

επικράτειας, παίρνει απόφαση πονηρή περισσότερο παρά σοφή, να προκαλέσει δηλαδή σε αυτόν τον θάνατο κατά τρόπο αναπάντεχο και αιφνίδιο. Επειδή δε ήταν σύμμαχος και συμπεριλαμβανόταν στους καλούς του φίλους και δεν μπορούσε να τον σκοτώσει με τρόπο φανερό, αν δεν είχε νόμιμη πρόφαση, δοκίμασε να του επιτεθεί με δόλο, ενώ (ενν. ο Μιθριδάτης) ήταν παρών και τον ακολουθούσε μαζί με το συμμαχικό σώμα.

Έτσι, αφού μοιράστηκε το απόρρητο με τον γιο του, τον Δημήτριο, τον δέσμευσε με όρκους να κρατήσει το μυστικό για τον εαυτό του και σε κανέναν να μην πει τίποτα παραπάνω. Αυτός, όμως, που είχε προκαταληφθεί από τα φιλικά αισθήματα του άνδρα (ενν. του Μιθριδάτη) και επειδή ο άνθρωπος (ενν. ο Μιθριδάτης) θα πλήρωνε χωρίς να φταίει, βασανίστηκε να βρει τον τρόπο πώς θα σώσει τον Μιθριδάτη από τον κίνδυνο και δεν θα φανεί επίορκος, κράτησε δε τους όρκους του, όσο ήταν δυνατό, σταθερούς· αφού πήρε, δηλαδή αυτόν στην άκρη, όταν έμειναν μόνοι τους, έγραψε στη γη με την άκρη της λόγχης, ενώ εκείνος έβλεπε: «Φύγε, Μιθριδάτη». Και αυτός αμέσως το κατάλαβε και απέδρασε τη νύχτα στην Καππαδοκία και διέφυγε τον κίνδυνο, που επικρεμόταν.

Εξαιτίας αυτού κράτησε αποστάσεις από τη φιλία του Αντίγονου και ήταν στην υπόλοιπη ζωή του αδιάφορος και εχθρικός προς αυτόν, ενώ την εξουσία του όχι μόνο συνέχιζε και συντηρούσε, αλλά και την προσαύξανε με όχι μικρές προσθήκες. Διότι νίκησε μια χώρα μεγάλη και πλούσια και απέκτησε πολλή δύναμη κατακτώντας πολλές από τις περιοχές που τότε μεν είχαν οι Μακεδόνες και που αργότερα τις κατέλαβαν οι Ρωμαίοι και που έπειτα τις υποδούλωσαν οι μετά από εκείνον (ενν. οι διάδοχοί του, Μιθριδάτης Β', Γ', Δ', Ε', ΣΤ'). Διότι αφαίρεσαν από τους Ρωμαίους την Ασία, τη Βιθυνία, την Καππαδοκία και την Παφλαγονία και κυριάρχησαν στον Πόντο, τον Βόσπορο και μέχρι τα ακατοίκητα μέρη πάνω από τη Μαιώτιδα λίμνη χωρίς κανείς να τους ενοχλήσει. Επειδή δε τίποτα δεν έβαζε όριο στην πλεονεξία τους, αλλά κατακτώντας συνέχεια κάτι παραπάνω πέρασαν και στην απέναντι ήπειρο και, αφού πλησίασαν τη Θράκη και τη Μακεδονία με πολύ στρατό, επικράτησαν σε μεγάλο τμήμα της θάλασσας, υποδούλωσαν τις Κυκλάδες και, ενώ κατείχαν ήδη την Εύβοια, επιτέθηκαν από την Αθήνα και έβγαλαν από τη μέση τα μέχρι τη Θεσσαλία έθνη της Ελλάδας.

Από τη μια, λοιπόν, ξεσήκωσαν τους Ρωμαίους εναντίον τους, από την άλλη κατάλαβαν ότι όσα μηχανεύονταν ήταν πια ενάντια στη δική τους ύπαρξη. Και η πλεονεξία τους οδήγησε να χάσουν επιπλέον και τα παλιότερα, να ζημιωθεί το αρχικό κεφάλαιο, όπως ακριβώς συμβαίνει στην περίπτωση αυτών που δανείζουν με μεγάλους τόκους, και οι συνθήκες καταλήγουν να είναι γι' αυτούς εντελώς αντίθετες απ' ό,τι ήθελαν. Διότι και ο Μάριος και μετά από εκείνον ο Σύλλας, αφού πολλές φορές πολέμησαν και ενάντια στον Μιθριδάτη και ενάντια στους στρατηγούς του, όχι μόνο τους έδιωξαν από την ευρωπαϊκή γη αλλά και ο Λούκουλλος μετά από αυτούς δεν τους αφαίρεσε λίγα από τα έθνη της Ασίας.

Επειδή δε το πεπρωμένο το απαιτούσε και η μοίρα υποχρέωνε η ηγεμονία των Ρωμαίων να είναι εκτεταμένη στα έσχατα της γης και να έχει οριοθετηθεί από αυτά σχεδόν τα πέρατα, εμφανίστηκε ο Πομπήιος Μάγνος, που από τη μια ήταν προθυμότερος λόγω του πολέμου που είχε διεξαχθεί εναντίον τους και που από την άλλη ορμούσε με τύχη πιο λαμπρή και πιο ευδαίμονα. Αυτός, αφού ενεπλάκη με τον Μιθριδάτη και τον νίκησε, έπειτα καταδίωξε τον φυγά και, αφού ανέβηκε μέχρι τις Κασπίες πύλες, νίκησε μεν όλα τα άλλα έθνη, και τους Σύρους και τους Κίλικες και τους Παφλαγόνες και τους κατοίκους της Μεσοποταμίας και της Φοινίκης και της Παλαιστίνης και της Ιουδαίας και της Αραβίας, ενώ από την άλλη έκανε υποτελείς των Ρωμαίων την Καππαδοκία, τη Μοισία, την Κολχίδα, την Ιβηρία, την Αλβανία, την Αρμενία και τις περιοχές μέχρι τη Μαιώτιδα.

Αφού πήρε, λοιπόν, όχι μόνο την εξουσία αλλά και τη ζωή του Μιθριδάτη, επανήλθε δοξασμένος με λαμπρότητα στον δήμο των Ρωμαίων και καταστεφανώθηκε με επευφημίες, με θριάμβους και με κάθε είδους τιμές. Από εκεί και έπειτα η δική μας πατρίδα είδε ασμένως την ημέρα της ελευθερίας, την οποία από πολύ καιρό επεδίωκε, και, αφού αμέσως προσχώρησε στους άρχοντες της οικουμένης, τους Ρωμαίους, και στην ηγεμονία τους, παρέδωσε ανενδοίαστα και την ίδια και τους κατοίκους της. Αυτοί από τη μια αισθάνθηκαν μεγάλη χαρά που με αυτά τα ανταλλάγματα για καλή τους τύχη απαλλάχτηκαν από τη βαρβαρική επιστασία και από την άλλη εξέφρασαν μεγάλη ευγνωμοσύνη στον θεό της ελευθερίας για την παράδοση αυτών και όλων των άλλων στον ισχυρότερο.

Το άλλο στοιχείο ήταν ότι υποτάχτηκαν στους Ρωμαίους, οι οποίοι όχι μόνο ήταν ηγεμόνες ολόκληρης της ελληνικής γης αλλά και πράγματι

κυβερνούσαν μόνοι τους με αξιοσύνη και επιδείκνυαν κηδεμονική και πατρική εύνοια στους υπηκόους τους και έψαχναν με κάθε τρόπο να βρίσκουν το συμφέρον εκείνων, το οποίο είναι χαρακτηριστικό ενός αληθινού άρχοντα και ενός πραγματικού ηγεμόνα. Διότι δεν κρατούσαν, βέβαια, μόνο με τη δύναμη και με το πλεόνασμα σε πλούτο και σε στρατό υποταγμένα όλα τα έθνη και όλο το ανθρώπινο γένος, αλλά διόλου λιγότερο φρόντιζαν αυτούς με το να κυβερνούν με νόμιμο και δίκαιο τρόπο και τους συμπεριφέρονταν, όπως ο πατέρας στα παιδιά του είναι όσο το δυνατό ηπιότερος.

Από εκεί κι έπειτα, λοιπόν, και ο χαρακτήρας της ηγεμονίας τους έχει παραμείνει σταθερά συσχετιζόμενος και συνδεδεμένος με την εύνοια και τη φιλία και μόνοι αυτοί έχουν βελτιωθεί στο πέρασμα του χρόνου. Μολονότι δε ήδη τόσος πολύς χρόνος κύλησε από το σημείο εκείνο, διόλου δεν τους αλλοίωσε την ευπραγία και την ηγεμονία, αλλά, όσο είναι δυνατό, διατήρησαν σταθερή και αμετακίνητη την επί πάντων εξουσία τους και τη βασιλική αρχή. Γι' αυτούς, αν και πολλοί τόποι και ακόμα περισσότερα έθνη δήλωσαν υποταγή, το μεγαλύτερο και το καλύτερο όφελος ήταν ότι οι δεσπότες γνώρισαν την Ελλάδα και ότι προτίμησαν να ζουν κάτω από την εξουσία τους οι σε όλη τη γη τιμητές της ελληνικής γλώσσας. Διότι τη βασιλεία την πατρική και τη νόμιμη και την επιστασία από σοφούς άνδρες με πόσες ελευθερίες με χαρά κανείς δεν θα εξαγόραζε;

Από εκεί και έπειτα εξουσίαζαν οι Ρωμαίοι, ήταν δε υπήκοος και η δική μας πατρίδα και καθοδηγείτο μαζί με τους άλλους Έλληνες και την πόλη των Αθηνών και τη μητέρα Αττική και είχαν μεν τη φαινομενική μορφή των υπήκοων, αλλά λόγω των τιμών και της εύνοιας και της αιδούς, που επιφύλασσαν γι' αυτούς, οι άρχοντές τους μάλλον αποδεικνύονταν συνάρχοντες, όπως ακριβώς κάποιος νεώτερος που συμβασιλεύει με τον μεγαλύτερο αδελφό του ή, για να το πω με μεγαλύτερη ακρίβεια, όπως (ενν. ο μεγαλύτερος αδελφός) από τη μια έχει και πολλές γνώσεις και λεκτική ικανότητα και μεγάλη πείρα από τη ζωή, από την άλλη όμως έχοντας χάνει λόγω των γηρατειών τη δυνατότητά του να πράττει, συμπαραστέκεται και ακολουθεί τον αδελφό του, που είναι μεν ρωμαλέος, θαρρετός και ικανός στην πολεμική τέχνη, αλλά που χρειάζεται λόγους και συμβουλές. Οι Ρωμαίοι ήξεραν, δηλαδή, καλά τη γλώσσα, που είχε καλλιεργηθεί από τους Έλληνες με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια και καθαρότητα, και (ενν.

ήξεραν) τη γνώση, τη φρόνηση και τον πλούτο της σοφίας, πράγματα που και οι καταστάσεις τα κατέδειξαν και όσα έκαναν, όταν έφτασαν (ενν. στην Ελλάδα).

Έτσι ούτε για συμβουλές γνώριζαν άλλους, που να είναι πιο συνετοί ή που να έχουν για όσα κάνουν σημαντικότερες και καλύτερες καταβολές, ούτε, όταν χρειαζόταν να απευθύνουν λόγο σοφό και πειστικό, έδιναν προτεραιότητα σε άλλους αξιώνοντας για τους Έλληνες τη δεύτερη θέση. Αντίθετα σαν να ήταν οι μόνοι άξιοι να έχουν στολιστεί με τη λογική και οι μόνοι που μιλούσαν τη γλώσσα που ταιριάζει στον άνθρωπο και, επειδή και στη φύση των ανθρώπων πολύ κοντά είχαν φτάσει και επειδή πράγματι αυτοί διέπονταν από τη λογική, τους έδιναν προτεραιότητα έναντι όλων των άλλων, τους αξίωναν για τις μέγιστες των τιμών και για τους ίδιους παραδέχονταν ότι αυτοί από τον καθένα υπερείχαν, αποδίδοντας μεγάλη σημασία στη γλώσσα και τη φιλοσοφία αυτών και σπεύδοντας ο κάθε ένας που είχε ασκηθεί σε αυτή να τη φτάσει στη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια. Έτσι περισσότερο οδηγούσαν οι Έλληνες τους αρχηγούς παρά οδηγούνταν από αυτούς και τέτοια ήταν σε αυτούς η μορφή της συμμαχίας.

Με αυτόν, λοιπόν, τον τρόπο παραδόθηκε η πόλη μας στους Ρωμαίους και στη διάρκεια της ηγεμονίας εκείνων απολάμβανε μεν την τιμή και τη φροντίδα που της προσφέρονταν, ενώ την αρμόζουσα πάλι αιδώ, την πίστη και την εύνοια στους άρχοντες όχι μόνο τις διαφύλαττε, αλλά και μέχρι σήμερα εξακολουθεί να τις διατηρεί γι' αυτούς, τους οποίους ευχήθηκε να έχει δεσπότες και τους οποίους εξ αρχής συνειδητοποίησε ότι με κανέναν από τους άλλους δεν θα τους αντάλλαζε και ότι θα διατελούσε ευνοϊκή προς αυτούς για πάντα. Διότι εκτός από τα πεντακόσια έχουν ήδη περάσει άλλα χίλια χρόνια που αυτή είναι υποταγμένη στους Ρωμαίους με πολλά να έχουν γίνει στο μεταξύ, ανάλογα προς το μεγάλο χρονικό διάστημα, αλλά με τα περισσότερα να έχουν μείνει κρυμμένα. Κι όμως η πόλη μας παραμένει αναλλοίωτη και αμετάβλητη αγαπώντας όσους διάλεξε για ηγεμόνες και αποδίδοντας σε αυτούς την εμπιστοσύνη τους.

Και μολονότι το είδος της αρχής μεταβλήθηκε στους Ρωμαίους, καθώς παλιά ρύθμιζαν τις υποθέσεις τους οι δικτάτορες, οι ύπατοι, η γερουσία και οι στρατηγοί, ενώ στη συνέχεια ανέλαβε αυτά ο μονάρχης και παρέπεμψε το είδος της βασιλείας στο παρελθόν, αυτό, λοιπόν, το σχήμα του δήμου των Ρωμαίων και των υπηκόων τους επικρατεί εφεξής, αφότου μεταβιβάστηκε,

δηλαδή, η βασιλική εξουσία στο Βυζάντιο και στο ανατολικό τμήμα. Η δε δική μας πόλη σε όλους τους καιρούς και σε όλες τις μεταβολές παραμένει η ίδια απέναντί τους κρίνοντας ότι η υποταγή στους Ρωμαίους είναι χρησιμότερη από κάθε τι και αξιώνοντας μόνο αυτούς να έχει για άρχοντες, βγάζοντας δε το συμπέρασμα ότι η ηγεμονία των Ρωμαίων με καμία άλλη δεν είναι άξια να παραβληθεί χάρη στα δύο κάλλιστα στοιχεία, δηλαδή τη φιλανθρωπία και την ευγένεια.

Κεφ. 17 (51,22 - 55,1): *Πράξεις κατὰ τὴν ἀνδρείαν* (II) - επιτυχῆς αντίσταση κατὰ των Περσῶν στο παρόν και στο παρελθόν

Διότι δεν θα ήταν έτσι ευνοϊκά διατεθειμένη προς αυτούς (ενν. τους Ρωμαίους), με τους οποίους αποφάσισε να συνθηκολογήσει και να τους υποταχθεί, αν δεν υπήρχε και το μεγάλο τους ενδιαφέρον προς αυτή και η υπεροχή τους στην ανδρεία και τη ρώμη, εξαιτίας των οποίων τους υποτάχτηκε ως σε άξιους, ενώ πολλά άλλα έθνη, που της επιτέθηκαν, τα κατατρόπωσε και κυρίως τους νυν επικρατούντες βαρβάρους. Αυτοί, αφού κατέστρεψαν όλα τα πέριξ και εγκαταστάθηκαν γύρω από την πόλη μας, πολλές μεν φορές έκαναν επιθέσεις, αλλά άλλες τόσες φορές αποκρούστηκαν και σαν να χτύπησαν σε κάποια πέτρα ή σαν να κόπηκε το σκοινί υπαναχώρησαν. Και υπερίσχυσαν έναντι όλων των άλλων, ενώ μόνη η δική μας πατρίδα φάνηκε πιο δυνατή και από όλους ακατάκτητη και τα μεν έθνη γύρω από τη ρωμαϊκή επικράτεια και αυτά γύρω από το Βυζάντιο ομολόγησαν πίστη στους βαρβάρους και δέχτηκαν τη δουλεία και δεν γινόταν πολὺς λόγος για τους Ρωμαίους. Εμείς δε, που έχουμε εγκατασταθεί στις εσχατιές και σε αυτά τα όρια και τα πέρατα της ρωμαϊκής επικράτειας, ούτε τους δικούς μας βασιλιάδες αρνηθήκαμε, ούτε από άλλους, που είχαν πολλές δυνάμεις, ηττηθήκαμε. Σαν να ζούσαμε δε μακριά από τους Ρωμαίους είτε δεχτήκαμε απειλές χωρίς να έχουμε τη βοήθεια εκείνων και γι' αυτό ήμασταν ευπρόσβλητοι, είτε, αφού αφαιρέσαμε την αιδώ από την ψυχή τους, αλλά σαν να αγωνιζόμασταν ενώπιόν τους, καθώς αυτοί μάς ενθάρρυναν και ήταν σύμμαχοί μας, και κρατήσαμε καθαρές την πίστη και την εὐνοιά μας σε αυτούς και δείξαμε μεγάλη ανδρεία.

Διότι αυτούς που ούτε η Ασία, ούτε η Συρία, ούτε η Αίγυπτος μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν και από τους οποίους υποδουλώθηκαν η Παμφυλία και

η Κιλικία και η Γαλατία και στους οποίους η Καππαδοκία και η Αρμενία και κάθε πόλη και χώρα και κάθε γένος των ανθρώπων υποχώρησαν, αυτοί μόνο ενάντια στη δική μας πόλη δεν φέρθηκαν με απερισκεψία, ούτε είχαν τη δύναμη να την καταδουλώσουν, αλλά αυτά μεν αφαίρεσαν από τους Ρωμαίους και με αυτά μείωσαν τη δύναμη εκείνων, διότι παραλείπω να αναφέρω όσα και οι περισσότεροι από τους Ευρωπαίους έχουν υποφέρει από αυτούς και όσα τώρα δεν είναι κατάλληλη στιγμή να πω. Μόνο, λοιπόν, από αυτή τη δική μας πόλη ηττήθηκαν και μόνη αυτή αναγνώρισαν ως απόρθητη. Τόσος πλούτος δύναμης και πίστης τη δική μας πόλη κοσμεί και καλλωπιζόμαστε με το κορυφαίο των αγαθών, δηλαδή με την αλήθεια και τη γενναιότητα. Διότι και τους νυν κρατούντες έτσι τους νίκησε (ενν. η πόλη μας) και παλαιότερα οι Πέρσες, που ήταν δυνατοί, πολλές φορές ακόμα προσπάθησαν, αλλά ούτε μία φορά δεν υπερίσχυσαν.

Αυτοί (ενν. οι Πέρσες) είχαν πληροφορίες για την περιοχή της Κολχίδας και της Λαζικής - σε σχέση με αυτή η δική μας πόλη ήταν ανέκαθεν καλύτερη και τώρα ξεκάθαρα την εξουσιάζει - είχαν μάθει δηλαδή ότι παλαιότερα ήταν υποταγμένη στους ίδιους και γνώριζαν από μόνοι τους αλλά και είχαν πληροφορηθεί από άλλους ότι, αν η περιοχή αυτή από τους ίδιους υποδουλωθεί ξανά, θα συντελέσει και θα βοηθήσει στο να καταλάβουν και να λεηλατήσουν εύκολα από εκεί όλη τη γη των Ρωμαίων και ότι ούτε αυτό το Βυζάντιο δεν θα αφήσουν απόρθητο, αλλά ότι και αυτό θα το κατακτήσουν χωρίς κανείς να προβάλει αντίσταση. Δεν υπάρχει, λοιπόν, κανένας τρόπος που δεν χρησιμοποίησαν και με δούλους και με προμήθειες και με πλήθος στρατού παρακινδυνεύοντας και ερχόμενοι αντιμέτωποι με τις κακοτοπιές των βουνών και με τους στρατιώτες των Ρωμαίων, που εμφανίζονταν ξαφνικά και προσπαθούσαν να τους εμποδίζουν.

Στα χρόνια, λοιπόν, του Ιουστίνου, του αυτοκράτορα των Ρωμαίων, ο Καβάδης, ο βασιλιάς των Περσών, εκστράτευσε κατά των Ιβήρων και του βασιλιά τους Γουργένη και τους καταδίωξε μέχρι τη Λαζική και κατέλαβε χωρίς πολύ κόπο δύο φρούρια της Λαζικής χτισμένα κοντά στα σύνορα αυτής με την Ιβηρία. Και ο Χοσρόης, ο γιος του Καβάδη, όταν ήταν βασιλιάς των Ρωμαίων ο Ιουστινιανός, και επειγόταν να φτάσει πιο κοντά και δεν επέδειξε λίγη βιασύνη για να καταδουλώσει, αν ήταν δυνατό, ολόκληρη τη Λαζική και τη δική μας πατρίδα - σαν να ήταν αυτό γι' αυτόν ο τελευταίος

αγώνας και το τελευταίο όριο της επικράτειάς του. Και με μεγάλο στράτευμα πολλές φορές μεν εισέβαλε, αλλά, αφού έπαθε περισσότερα από όσα έκανε, αποχώρησε από εκεί σε άθλια κατάσταση. Διότι μη έχοντας πλέον καθόλου δύναμη, καθώς δεν κατάφερε να κυριέψει την Πέτρα, ένα φρούριο νεόδμητο, χτισμένο από τον Ιουστινιανό, τον αυτοκράτορα, στη συνέχεια εκδιώχθηκε από εκεί με πολλή ζημιά, αφού έχασε πολλούς και καλούς στρατιώτες από τους Πέρσες, επειδή τον αντέκρουσαν οι Ρωμαίοι και οι πρόγονοί μας και σταμάτησαν τη σφοδρή τους επέλαση με σφοδρότερο τρόπο. Ωστε η δική μας πόλη δεν έμεινε διόλου απαθής μπροστά στις συμφορές, ούτε όταν οι Πέρσες κατάφεραν να προελάσουν μέχρι το Ριζαίο και την ίδια την πόλη των Αθηνών, αλλά ούτε επέτρεψε να επανακτήσουν αυτοί (ενν. οι Πέρσες) την εξουσία στην περιουσία και τη γη τους χάρη στις στενές και τις δύσβατες απομονωμένες περιοχές και χάρη στους Ρωμαίους, που τους τιμώρησαν επάξια για όσες συμφορές τούς προκάλεσαν εισβάλλοντας σε γη που δεν τούς άνηκε και προσκτώντας ξένη δύναμη.

Έτσι λεγόταν ότι αυτή και νικούσε τους εχθρούς και απαλλασσόταν από τον πολύ ισχυρότερο, καθώς γινόταν πιο δυνατή από όλους όσους της επιτίθονταν. Διότι η ίδια και ήταν ακαταμάχητη και αήττητη από αυτούς με τους οποίους πολεμούσε, ενώ δεν είχε κανένα σύμμαχο, και συμμαχώντας με τον στρατό του Βυζαντίου και των Ρωμαίων ενάντια στους Πέρσες, που τους παρενοχλούσαν, τους μεγαλύτερους και καλύτερους αγώνες τούς έχει κάνει δικό της έπαθλο χάρη στην καθοδήγησή της και στο ότι καταδεικνυε τα πολεμικά τεχνάσματα και τις εισόδους των τόπων και τα περάσματα των κακοτράχαλων εδαφών, τα οποία είχε δοκιμάσει η ίδια με μεγαλύτερη ακρίβεια από όλους, επειδή και γειτόνευε με τους βαρβάρους και στον πόλεμο εναντίον τους ήταν από παλιά εξασκημένη.

Με αποτέλεσμα για όσα η ίδια κατάφερε και για όσα οι Ρωμαίοι κέρδιζαν αυτή να μπορεί μόνη της να θεωρείται υπεύθυνη και να δαφνοστεφανώνεται, όχι μόνο επειδή ήταν η αρχή κάθε καλού και υποδεικνυε στους Ρωμαίους όσα οι ίδιοι δεν μπορούσαν να ξέρουν, αλλά και επειδή υποδεχόταν εκεί τους Ρωμαίους στρατιώτες, που έρχονταν από παντού, και προσέφερε ανάπαυση στους πολύ ταλαιπωρημένους από τις οδοιπορίες και τους έδινε τα απαραίτητα και όλα τα αναγκαία, ενώ από εκεί τους παρέδιδε ξεκούραστους σαν από κάποιο ορμητήριο και επιτείχισμα για

να κάνουν επιθέσεις στους εχθρούς και τις περισσότερες φορές να νικούν. Διότι από τις άλλες πόλεις μόνο η δική μας, βέβαια, μπορούσε και έχοντας τη δυνατότητα είχε τη βούληση περισσότερο από τον καθένα. Και από τους μεν που ζούσαν πάρα πολύ μακριά από τους Πέρσες, με αποτέλεσμα να μη λιγοστεύει διόλου ο κόπος για τον στρατό των Ρωμαίων, όταν έφταναν σε αυτούς και εξαντλημένοι σωματικά και γι' αυτό με τις δυνάμεις τους πιο ευάλωτες, και από τους δε, που βρίσκονταν μεν κοντά, αλλά δεν είχαν τις ίδιες δυνατότητες ούτε λόγω μεγέθους και κατασκευής, ούτε λόγω της αφθονίας των απαραίτητων και όσων έχουν ανάγκη οι άνθρωποι, τόσο οι περαστικοί όσο και οι μόνιμοι κάτοικοι.

Αν, βέβαια, μια διόλου μικρή επιτυχία δεν είναι σημαντικότερη από τις πολεμικές επιχειρήσεις που δεν έχουν παρασκευαστεί καλά εκ των προτέρων και ως προς όλες τις παραμέτρους και, καθώς εκτός από την καλή παρασκευή η πόλη μας βοηθούσε όχι λίγο τους Ρωμαίους σε όλες τις περιστάσεις, πώς για όσα κατορθώθηκαν γι' αυτούς δεν αρμόζει στην Τραπεζούντα το στεφάνι των επαίνων για χάρη της με δύο τρόπους να πλέκεται, και γιατί μόνη της καταφέρνει όλους να τους εξουσιάζει και γιατί δημιουργεί σε άλλους τις προϋποθέσεις για τη νίκη;

Και, βέβαια, αν μεν βρισκόμασταν στη μέση της επικράτειας των Ρωμαίων και ήμασταν περικυκλωμένοι από πόλεις υποταγμένες σε αυτούς και ήμασταν καλύτεροι από τους εχθρούς και διατηρούσαμε καθαρή την εύνοια προς τους εξ αρχής δεσπότες, θα έλεγε κανείς ότι ούτε μεγάλοι έπαινοι θα μας ταίριαζαν, ούτε ότι θα μπορούσαμε δικαιωματικά να είμαστε περήφανοι για κάποιο μεγάλο μας κατόρθωμα. Διότι το έπαθλο θα άνηκε σε αυτούς που κυκλικά μας περιέβαλλαν, που και θα αποτελούσαν ένα είδος οχυρού για εμάς και θα απέκρουαν με γενναιότητα τις επιθέσεις και θα παρείχαν σ' εμάς, που δεν θα επιθυμούσαμε ιδιαίτερα τις πολεμικές συγκρούσεις, μια απόσταση ασφαλείας, καθώς δεν θα υπήρχε πέρασμα.

Τώρα όμως μας έτυχε να κατοικούμε πάνω σχεδόν στα σύνορα Περσών και Ρωμαίων και να είμαστε μόνοι μας μπροστά απ' όλη τη γη των Ρωμαίων και να μην έχουμε ηττηθεί από εχθρούς, που μας επιτέθηκαν πολλοί μαζί και πολλές φορές, αλλά υφιστάμεθα τις επιθέσεις με μεγάλη γενναιότητα όχι μόνο μην παθαίνοντας κάτι δυσάρεστο αλλά και προκαλώντας παράλληλα βλάβες στους εχθρούς, που διαλύονται σε αφρούς και στο τίποτα σαν κύματα που σκάνε στις πέτρες των προβλητών.

Κι ούτε θελήσαμε, μολονότι ήταν εύκολο, να γίνουμε κατακτητές ίσα και όμοια με αυτούς που ασμένως θα μας δέχονταν και να δούμε έτσι από πολύ κοντά την περίπτωση της αποστασίας, που συνέβη στους προγόνους μας.

Ἐπιτηδεύσεις οἰκούντων (55,1 - 69,6)

Κεφ. 18 (55,1 - 60,10): *Ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὴν πολιτείαν*

Ἡ πόλη ἦταν ἡ μόνη ἀπὸ τις πόλεις τῆς αυτοκρατορίας που δεν κατακτήθηκε ἀπὸ τους Πέρσες ὄχι μόνο χάρη σὲν ἀνδρεία καὶ τὴ γενναιότητά της ἀλλὰ καὶ χάρη σὲν πίστη της σὲν αὐτοκρατορία καὶ σὲν καλή της μοίρα (55,1 - 56,2)

Και πράγματι, ἀν ὁ ἄνθρωπος εἶναι πίστη, προσήλωσιν σὲν ἀρχικὲς πεποιθήσεις καὶ τήρηση τῶν ὀρκῶν, οἱ πρόγονοί μας ἔχουν προχωρήσει ἀκόμα πιο μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀρετή, που ἀρμόζει σὲν ἄνθρωπο. Ἐπίσης, ἀν ἡ ἀνδρεία κοσμεῖ τὰ γένη καὶ ἡ γενναιότητα ταιριάζει σὲν ἀνθρώπινες ψυχές, ἔτσι καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση εἶχαν τὸ ελεύθερο καὶ ἔκαναν γιὰ τους ἰδίους ἀναμφίβολη τὴν ἀπὸ ἐκεῖ προερχόμενη νίκη. Διότι ἐκτὸς τοῦ ὅτι κατάφεραν νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα αὐτή, ἡ ὁποία ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ ὅσους βρίσκονταν ἀνάμεσα σὲ Ρωμαίους, ἔχουν ἀποκτήσει ἀκόμα μεγαλύτερη δύναμη ἀπὸ ἐκείνους, ἀφοῦ παρέμειναν περισσότερο ἀλώβητοι καὶ πιστοί.

Διότι, ἐνὼ ἀπὸ τὴ μια ὅλα τὰ ἄλλα τὰ πήραν οἱ βάρβαροι καὶ τὰ ἀφαίρεσαν ἀπὸ τους Ρωμαίους, τὰ υλικά μὲν ἀγαθὰ σύμφωνα μὲ τὸν νόμο τοῦ πολέμου, τους δε ἀνθρώπους τους υποδούλωσαν, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι πλησίασαν καὶ παραδόθηκαν, ἀπὸ τὴν ἄλλη, μόνη ἡ δική μας πόλη καὶ περισσότερο προόδευε καὶ αὐξάνε καὶ διατηροῦσε ἀμείωτη τὴν ἡγεμονία τῶν Ρωμαίων - ὅσο ἐξαρτιόταν ἀπὸ αὐτή - χωρὶς νὰ ἡττηθεῖ ἀπὸ τους ἐχθρούς σύμφωνα μὲ τὸν νόμο τοῦ πολέμου, χωρὶς ἐξ ἀρχῆς τις ωραίες σκέψεις νὰ περιφρονήσει καὶ χωρὶς νὰ αὐτομολήσει σὲν ἀντιπάλους, ἀλλὰ μένοντας πιστή σὲ ὅσα μία φορὰ κατάλαβε ὅτι πρέπει νὰ μένει πιστή καὶ μεγαλώνοντας λίγο χάρη σὲν προσθήκες (ἐνν. ἐδαφῶν) καὶ χάρη σὲν πλήθος τῶν ἀνθρώπων που γεννήθηκαν ἐκεῖ ἀλλὰ κι αὐτῶν που ἦρθαν ἀπὸ αλλοῦ.

Αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι εἶναι ἀναγκαστικά πολλοί, καθὼς πολιορκούμενοι ἀπὸ παντοῦ κατέφευγαν σὲ αὐτὴ σαν σὲ ἀσφαλὲς κρησφύγετο καὶ ἀνακάλυπταν τὰ ἀγαθὰ μὲ τὰ ὁποία τρέφει τους κατοίκους τῆς καὶ τὸ πῶς

τους ψυχαγωγεί με την εξάσκηση τεχνών και επιτηδευμάτων κάθε είδους, όπως αυτές των χειρονακτών και αυτές των ελεύθερων ανδρών και ανθρώπων. Αυτές οι τέχνες δεν συντελούν μόνο στο να καλύπτουν τις ανάγκες των ανθρώπων και στην καλή φυσική τους κατάσταση, αλλά κοσμούν επίσης αυτόν που επιδιώκει το ήθος, την αγωγή και τη βελτίωση της πολιτείας και συντελούν ακόμα στη σταδιακή αύξηση των παράλληλων σειρών των τειχών και την περιβολή της πόλης με τείχη πιο σημαντικά από τα προηγούμενα και λόγω της σταθερότητάς τους και λόγω του μεγάλου τους ύψους.

Τίποτα, δηλαδή, δεν απουσίαζε εντελώς ή μάλλον δεν υπήρχε ούτε ένα πράγμα από τα καλά, το οποίο από τη μια δεν ήταν ήδη παρόν σε αυτή και από την άλλη δεν επρόκειτο αυτή να το αποκτήσει. Διότι το πεπρωμένο και η μοίρα της έφεραν μαζί τους όλα τα αγαθά, τα μεν ήδη δείχνοντας εκ των προτέρων κι από την άλλη οδηγώντας αυτή σε όσα το πέραςμα του χρόνου και η φροντίδα για το μέλλον δεν άφηναν να είναι παρόντα. Και σε πολλά, βέβαια, από αυτά που επρόκειτο να γίνουν στο μέλλον και που κανείς δεν θα τα ήθελε (ενν. να συμβούν) τους άλλαξε την πορεία και τα έκανε ακόλουθα και σύμφωνα με αυτή και σαν κανέναν δεν αύξησε τη δύναμή της, όχι επειδή δεν της ταίριαζε, μήτε επειδή οι παρούσες συνθήκες την ανάγκαζαν, αλλά επειδή, ενώ όλοι οι εκεί Ρωμαίοι είχαν χαθεί, αυτή διόλου δεν καταστράφηκε, πράγμα που είναι θετικό και αποτελεί επίσης απόδειξη διόλου μικρής ευδαιμονίας, αλλά και τόσο ψηλά που έφτασε και στη δόξα και στην ευτυχία δεν ένοιωθε ασφαλής ούτε για την ελπίδα.

Η πόλη ως η βασίλισσα όλων των υπόλοιπων πόλεων και η δίκαιη ανάρρηση της δυναστείας των Κομνηνών στην εξουσία (56,2 - 57,12)

Η καλή τύχη, που από ψηλά τη διακατέχει, την έχει κοσμήσει και με άλλα πράγματα και εξακολουθεί να την τιμά και της προσέφερε το μέγιστο από τα αγαθά που οδηγούν στη δόξα και της παρέδωσε το διάδημα και το αξίωμα της βασιλείας καθιστώντας αυτή, όπως παλιά, σε βασίλισσά μας «τοῖς πράγμασι καὶ οἷς διετέλει», αφού έτσι τώρα και ως προς την ονομασία την προετοίμασε. Διότι έπρεπε αυτή, που τόσο πολύ διέφερε στην πίστη και τη δύναμη, μήτε ως καταπιεσμένη ή δειλή να έχει συνενωθεί με τους αντιπάλους της, τόσο η ίδια όσο και οι άλλες πόλεις. Επίσης, αφού περιφρούρησε για τους Ρωμαίους την επικράτειά της, όχι μόνο ως

υπερασπιστής και πρόβολος της εξουσίας των βασιλιάδων μας, έπρεπε να έχει συνασπιστεί με αυτούς, καθώς έγινε σωματοφύλακάς τους. Διότι είτε ως προς το ότι πρέπει οι ίδιοι οι άρχοντες να εμπιστεύονται τους ευνοϊκά διατεθειμένους άνδρες έδωσε αυτή μέσα σε όλα τα χρόνια θαυμαστά δείγματα πίστης είτε ως προς το ότι χάρη στην ανδρεία και τη ρώμη των κατοίκων της ξεχώρισε όσον αφορά στη γενναιότητα, είτε χάρη και στα δύο, τη δύναμη δηλαδή και την πίστη, δεν ξέρω αν μπορεί καμία άλλη (ενν. πόλη) να φτάσει τη δική μας.

Και βασιλικά ανάκτορα έχουν οικοδομηθεί, βέβαια, σε αυτή με λαμπρότητα και ανεγέρθηκαν ως σύμβολο εξουσίας και όχι δουλείας και τα έχουν κοσμήσει οι αλληλοδιαδεχόμενοι γενναίοι βασιλιάδες μας, οι οποίοι περνούσαν εκεί όλη τη ζωή τους και από εκεί εκστράτευαν κατά των εχθρών και σ' εμάς πάλι επανέρχονταν. Γι' αυτούς τους λόγους από τους άρχοντες και τους βασιλιάδες, που ήταν υπήκοοι, κανείς - ακόμα κι από αυτούς που είναι πάντα φιλοσκώμμονες - δεν θα μπορούσε να τούς προσάψει κατηγορία. Διότι οι δεσπότες και οι βασιλιάδες μας είναι από το γένος των Κομνηνών και ως το καλύτερο τμήμα της ρίζας των Κομνηνών και ως κορμός που ταιριάζει πολύ με τη ρίζα, ο οποίος ταιριάζει πολύ με την καταβολή του όχι τόσο λόγω του γένους όσο λόγω του τρόπου της εξουσίας, είναι άξιοι και για το όνομα της βασιλείας. Διότι και η γενιά τους ήταν απολύτως σύμφωνη με το μέγεθος της αυτοκρατορίας και η αρετή και η λαμπρότητα των πράξεων σε κανέναν δεν ταίριαζε παρά σε βασιλιάδες και σε δεσπότες των ανθρώπων, ώστε και να θαυμάζεται σε αυτούς ο τρόπος και το γένος πολύ να στολίζει αυτούς και όσους τους υπηρετούν. Από αυτά κρίθηκαν άξιοι για τη βασιλεία και από τον λαό των Ρωμαίων με χαρά αναρρήθηκαν στον θρόνο και, αφού επιλέχτηκαν, δεν διέψευσαν τις ελπίδες αυτών που τούς επέλεξαν, ούτε τους προκάλεσαν μεταμέλεια γι' αυτή τους την επιλογή.

Διότι αυτοί οι άνδρες - και πριν τη βασιλεία πράττοντας με αξιοσύνη τα σχετικά με τη βασιλεία και δίχως να έχουν ακόμα φορέσει το διάδημα - δεν διέφεραν σε τίποτα από αυτούς που είχαν περιβληθεί με τήβεννο και πορφύρα, καθώς όσα ήταν σχετικά με τη φροντίδα και την επιμέλεια των κοινών και τη στρατιωτική πρακτική και τους πολέμους και τα έπαθλα και τα αγωνίσματα περισσότερο οι ίδιοι τα διαχειρίζονταν όλα αυτά, όσο οι βασιλιάδες κοιμόντουσαν και είχαν πέσει σε βαθύ λήθαργο,

αναλαμβάνοντας από τη μια τις επίπονες εργασίες ως δικές τους και από την άλλη αποδίδοντας τα άθλα στους βασιλιάδες. Και πυροδότησαν την αγάπη του λαού που καταλαβαίνει ποιος είναι ο αληθινός βασιλιάς και σε ποιον ανήκει το έπαθλο για το ότι επί αυτού (ενν. του λαού) αυτοί δικαιωματικά βασιλεύουν και προΐστανται ως μόνοι άξιοι. Έτσι αυτοί και για χάρη του γένους και για να μη χαθούν παντελώς τα κεκτημένα τους εξαιτίας των Ρωμαίων δέχτηκαν την ηγεμονία.

Η συμβολή των Κομνηνών στη διάσωση της αυτοκρατορίας (57,12 - 58,22)

Διότι ήδη (ενν. οι βασιλιάδες) έπεφταν στα γόνατα και είχε εντελώς καταστραφεί η καλή τύχη για το γένος και άρχισε να γλιστρά και να ενδίδει στον χρόνο και στις φθορές εξαιτίας του ότι οι μεν βασιλιάδες ζούσαν μια ζωή γεμάτη ραστώνη, ενώ οι αντίπαλοι αγωνίζονταν και αγρυπνούσαν. Διότι και όλη την Ασία κατέτρεχαν οι βάρβαροι και χωρίς αιδώ αφαιρούσαν τα κάλλη της χωρίς κανείς να στέκεται εμπόδιο και τα πάντα σε Σκυθική έρημο μετέτρεπαν χωρίς να βάζουν κανένα όριο στην πλεονεξία τους αλλά καταστρέφοντας στο εξής τα πάντα μέχρι την ίδια τη Χαλκηδόνα και την απέναντι στεριά, που ανήκει στο Βυζάντιο, προτού κατέβουν στη θάλασσα χωρίς να ανακόπτονται στην πορεία τους προς τα εμπρός. Διότι και από την Αίγυπτο οι Σαρακηνοί και οι Τούρκοι από την ίδια την Περσική γη ορμώντας και από τις ακόμα πιο κάτω περιοχές, οι μεν τη Συρία και την Παλαιστίνη και την Παμφυλία, οι δε όλα τα ενδιάμεσα μέρη μέχρι την ίδια τη Βιθυνία - λόγω της απουσίας αυτού που θα στεκόταν εμπόδιο - τα έκαναν υποχείριά τους και τα υποδούλωσαν μέχρι που και τον ίδιο τον βασιλιά των Ρωμαίων τον πήραν αιχμάλωτο, τον Ρωμανό που ονομάζεται και Διογένης, και την Ευρώπη και όλα τα μέρη προς τα δυτικά στα λόγια μεν είχαν οι Ρωμαίοι, στην πράξη δε τα καρπώνονταν οι Σκύθες, οι Ούννοι, το έθνος κάποιων Πατζινάκων και δεν ξέρω αν ήταν και κάποιοι άλλοι, οι οποίοι από παντού επέδραμαν και έκαναν τα πάντα λεία των Μυσών.

Οι δε Ρωμαίοι και οι βασιλιάδες τους όσο καιρό περιβλήθηκαν την πορφύρα και φόρεσαν το διάδημα ορίζοντας ότι βασιλεία είναι το να απολαμβάνουν τις ορέξεις τους και αφού ξόδεψαν τα χρήματα, όχι όπως έπρεπε, οδήγησαν σε στενότητα τα κρατικά ταμεία, ενώ χρειάζονταν πολλά χρήματα για τον πόλεμο και τις πολεμικές επιχειρήσεις. Και η

κατάσταση του στρατού ήταν πολύ κακή στη διάρκεια της βασιλείας τους, καθώς δεν παρείχαν τα αναγκαία για καμία αξιόμαχη στρατιά ούτε για την αύξηση των νικών, ούτε με την εξάσκηση των αρχηγών. Διότι και ο στρατός τους ήταν ολιγάριθμος και η ραστώνη των βασιλιάδων και η γεμάτη ανέσεις ζωή τους έκαναν να μη διαφέρουν αυτοί λόγω της εξάσκησης και της πολεμικής εμπειρίας ούτε από τους γεωργούς. Δεν υπήρχε, λοιπόν, καμία ελπίδα για καλά πράγματα στο γένος, αλλά διέτρεχαν ήδη τον κίνδυνο της επιβίωσης, τα πράγματα βρίσκονταν στην κόψη του ξυραφιού και έπρεπε να κάθονται περιμένοντας τον ύστατο όλεθρο.

Ο Θεός όμως έβαλε το χέρι του από ψηλά, μας λυπήθηκε κι έκανε βασιλιάδες σε εμάς τους Κομνηνούς και μέσω αυτών έφερε πάλι στο γένος την ευτυχία, αντιμετώπισε την ήττα και έσωσε αυτά που είχαν χαθεί, από τη μια βάζοντας μπροστά τον Αλέξιο, τον πάντα άριστο και γενναίο, από την άλλη κάνοντας γνωστή στους Ρωμαίους την από εκείνον προερχόμενη όντως χρυσή σειρά (ενν. των απογόνων). Αυτοί, λοιπόν, θεώρησαν σωστό αυτό που είπε ο Δημοσθένης, ότι πρέπει, δηλαδή, κάθε άνδρας και κάθε πόλη, αφού βρουν την αιτία για την οποία έχουν γίνει κατώτεροι από πριν, να ακολουθήσουν στη συνέχεια την αντίθετη διαδρομή έτσι ώστε να ανακαλέσουν την ήττα. Και, αφού έκριναν ότι αυτοί που βασίλεψαν πριν από τους ίδιους κατέστρεψαν τα πάντα λόγω τρυφηλότητας και ολίγης βλακείας, άρχισαν να περνούν ζωή κουραστική, δυσάρεστη και νομαδική μένοντας λίγο καιρό στις πόλεις, ενώ πιο πολύ κοιμόντουσαν στο στρατόπεδο. Όλο τους τον βίο τον ξόδεψαν στον πόλεμο και στις γραμμές των μαχών έζησαν μια ζωή γεμάτη αγώνες και βελτίωσαν την καθημερινή ζωή των Ρωμαίων, αφού ξεκαθάρισαν όλους τους εχθρούς στις γύρω περιοχές και αφού τους έδιωξαν όσο το δυνατόν μακρύτερα από την Ασία και την Ευρώπη, έφεραν σε εμάς πολύχρονη ανακωχή και βαθιά γαλήνη, καθώς πυροδότησαν τις καταστάσεις και σαν να εμφύσησαν το πνεύμα της ζωής στα πράγματα, που είχαν ήδη νεκρωθεί και σβήσει τελειωτικά.

Η βασιλεία του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού και η αδιάλειπτη συνέχεια της δυναστείας των Κομνηνών (58,23 - 60,10)

Από αυτή, λοιπόν, τη σε όλα άριστη και γενναία ρίζα και από ακόμα πιο γενναία παρακλάδια έχουν προέλθει οι βασιλιάδες της δικής μας πατρίδας και σε τέτοιου είδους προγόνους μπορούν να αναφέρονται, τόσο άριστους

στην πολιτική, τόσο πιο ισχυρούς απ' όλους στα πολεμικά ζητήματα και τόσο ενδεδειγμένοι στο να στολίζουν την ψυχή τους με όλες τις αρετές. Σε εμάς ήταν ο Αλέξιος ο πρώτος που βασίλεψε σε αυτή τη γη κι αυτό το γλυκύτατο όνομα όλων - όπως και το όνομα της βασίλισσας - στάθηκε για εμάς η αρχή όλων των καλών. Αυτός ήταν από τη μια εγγονός του Ανδρόνικου του Κομνηνού, ο οποίος ήταν επίσης βασιλιάς των Ρωμαίων και από την ίδια γενιά με αυτή του πρώτου Αλεξίου. Από την άλλη ονομαζόταν Κομνηνός και διόλου λιγότερο ήταν μέγας στα έργα, καθώς αυτός κληρονόμησε όχι μόνο το όνομα αλλά και την αρετή των Κομνηνών και τέτοιους απόγονους άφησε σε εμάς, αγαθούς από αγαθούς και άριστους από άριστους, όλους βασιλιάδες, όλους να συμβαδίζουν στην ευγένεια, όλους να έχουν εκείνο τον χαρακτήρα και την ίδια εικόνα, όλους να ερίζουν μεταξύ τους και να ανταγωνίζονται ποιος θα καταφέρει να φθάσει μόνος του τα περισσότερα καλά και να τα μεταδώσει στους κατώτερους του.

Διότι την πόλη μας τη μεγάλωσαν όχι μέσα σε στενά όρια, καθώς την έκαναν άρχουσα από αρχομένη και αντί να είναι υπόδουλη σε άλλους (ενν. την έκαναν) να έχει υποδουλώσει άλλους πολλούς. Έχοντας δε τη μορφή της μητρόπολης σε σύγκριση με τις γύρω πόλεις και κατέχοντας όλη τη Λαζική έκανε τους υπηκόους της καλύτερους και τους προήγαγε στην επίδοση χάρη στην επιστασία της έννομης βασιλείας, χάρη στο πλήθος, χάρη στον πλούτο και χάρη στην ανδρεία και τη γενναιότητα στους πολέμους. Διότι αγαπούν αυτούς, όπως ο πατέρας τα παιδιά του, επιδεικνύοντας συναισθήματα που ταιριάζουν περισσότερο σε γονείς παρά σε άρχοντες, φροντίζουν δε για τη βελτίωσή τους και περισσότερο απ' όσο οι γονείς για τα παιδιά τους, από τη μια έχοντας κάποια έγνοια για αυτούς, από την άλλη γι' αυτούς πάλι προνοώντας. Διότι έχουν την άποψη ότι θα βασιλέψουν περισσότερο και με μεγαλύτερη καθαρότητα, αν κυβερνούν τους αρχομένους σαν να είναι οι καλύτεροι δυνατοί. Όση, λοιπόν, αγάπη προσφέρει ο λαός στους βασιλιάδες, που δεν ξέρω αν τα παιδιά τη δίνουν στους πατέρες τους, τόση προσφέρουν και όσοι από τους άρχοντες δεν διαψεύδουν το όνομά τους. Σε αντάλλαγμα αυτών ούτε σε βάρος μας άλλαξαν οι κρατούντες τους υπηκόους τους, ούτε εμείς αλλάξαμε τους δεσπότες και δεν αναζητήσαμε άλλους, επειδή δήθεν πειστήκαμε από αυτούς.

Αλλά το γένος των Κομνηνών και οι απόγονοί τους έχουν την εξουσία ήδη τόσο πολύ καιρό και μολονότι έχουν περάσει τόσες αλλεπάλληλες διαδοχές, το οποίο είναι χαρακτηριστικό μόνο αυτών και σε άλλον κανένα δεν μπορεί να εξετάσει και να βρει κανείς το ταίρι του. Διότι σε όλη τη γη και σε όλες τις πόλεις τούς άρχοντες που προχωρούν μέχρι την τέταρτη και την πέμπτη γενιά τούς διαδέχεται άλλο γένος και σε αυτό πάλι συμβαίνει το ίδιο και παραπέμπει την αρχή σε άλλους και έτσι γίνεται πάντα. Δεν είναι, δηλαδή, δυνατό να βρει κανείς γένος κανένα - ούτε αρχόντων, ούτε τυράννων, ούτε βασιλιάδων - που έμεινε για πάντα στο ίδιο σημείο. Όμως οι δικοί μας δεσπότες και βασιλιάδες - και σε αυτή την περίπτωση σωστά πράττοντας - τους άλλους τους ξεπέρασαν και στη γη και τη βασιλεία, που μια για πάντα την κυρίεψαν και όπου για τα καλά πάτησαν το πόδι τους. Από τη βασιλεία αυτή ούτε ο χρόνος, ούτε η τύχη, ούτε οι μεταβολές των καταστάσεων τούς απομάκρυναν, αλλά σαν τους αθάνατους άρχοντες είναι για χάρη μας αιώνιοι οι ίδιοι και αυτοί που είναι του ίδιου γένους και του ίδιου αίματος, καθώς ο γιος διαδέχεται τον πατέρα και κάθε ένας ισχυροποιεί τη δική του ηγεμονία.

Είθε, λοιπόν, να έχουμε και στο μέλλον τους ίδιους δεσπότες και τους ίδιους βασιλιάδες και ο ίδιος να συνεχίσει από ψηλά το γένος τους και από τη μια, Θεέ καθοδηγητή, να οδηγείς σε μια σταθερή γραμμή γι' αυτούς τη βασιλεία και από την άλλη να διευθετείς καλά τις υποθέσεις μας και τους μεν να τους δυναμώνεις με τους δε, με την πόλη, δηλαδή, τους βασιλιάδες και με τους βασιλιάδες την πόλη και το γένος μας.

Κεφ. 19: *Ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς τέχνας* (60,11 - 69,6)

Τείχος - περίβολος και προάστεια (60,11 - 62,3)

Με τέτοιου είδους βασιλική εξουσία και με τέτοιους άρχοντες η πόλη μας ευημερεί και έχει βελτιωθεί. Σε συμφωνία δε με τις παλαιότερές της επιτυχίες έχει διευρύνει τα όρια της επικράτειάς της χάρη στα τείχη, τη λοιπή κατασκευή πλοίων, οικημάτων και αγορών, ενώ χάρη σε όλες τις εκεί φιλοτιμίες, χάρη στο πλήθος των πολιτών, στον πλούτο και την ευδαιμονία ξεπέρασε τον εαυτό της, μολονότι έπαθε το αντίθετο απ' ό,τι οι περισσότερες. Διότι ενώ οι μεν είναι ευτυχισμένες στην αρχή και στη συνέχεια δοκιμάζουν την αντίθετη τύχη και σταματά η ανάπτυξή τους,

αυτή, μολονότι έχει αρχίσει από σημείο ταπεινό και μικρό, δεν παύει να προκόβει και να αυξάνει.

Όντως, λοιπόν, σε αυτή δημιουργήθηκε στενός ο περίβολος στην αρχή και δεύτερος φτιάχτηκε τριγύρω και επιπλέον ετοιμάστηκε και τρίτος και τα τείχη μας έχουν απλωθεί πια σε μεγάλη έκταση. Διότι την τωρινή ακρόπολη, δηλαδή την παλιά πόλη, με τις δύο εισόδους, τη μία που βγάζει έξω προς τη στεριά, την άλλη προς τη θάλασσα, επειδή θέλησαν να τη μεγαλώσουν οι πρόγονοί μας, δεν περιέλαβαν κάθε της σημείο, ώστε να την εντάξουν ολόκληρη μέσα στο τείχος. Αλλά επειδή γι' αυτούς είχε προτεραιότητα να κατεβαίνει μέχρι τη θάλασσα και στη συνέχεια, βέβαια, να μεγαλώσουν επιπλέον τον περίβολο, άφησαν να είναι πάλι στον εξωτερικό χώρο η μεν μεσημβρινή πύλη, που βλέπει προς τα έξω, ενώ το μέρος αυτής προς τη θάλασσα το πήραν, άρχισαν από κάθε μία από τις γωνίες, παρέτειναν τα τείχη εκατέρωθεν σε τόσο μήκος πολλές φορές όσο το μήκος όλης της ακρόπολης, έπειτα (ενν. τα παρέτειναν) στην άλλη εγκάρσια πλευρά και τα ένωσαν μεταξύ τους, ενώ όλον τον μέσα χώρο από εκεί και πέρα τον όρισαν σε σχέση με τον αιγιαλό. Έμειναν μεν ανοιχτοί σε κάθε μία πλευρά χάρη σε πύλες και από το τείχος πάλι προς τη θάλασσα χάρη σε μία άλλη, τον χώρο δε γύρω από την οποία, επειδή είναι ομαλός και επίπεδος, ούτε τον διαμόρφωσαν, ούτε ασχολήθηκαν πολύ μαζί του.

Για τις πύλες όμως στις άλλες πλευρές κατέβαλαν πολύ κόπο και αξίζει να το διηγηθούμε. Διότι τα φαράγγια, που κατεβαίνουν από πάνω δίπλα και στις δύο πλευρές και που εκεί και βαθαίνουν και γίνονται πιο απότομα, δεν παρείχαν εύκολη είσοδο ούτε σε οπλίτες, πόσο μάλλον σε βόδια ή σε άμαξες ή σε ζώα για μεταφορές. Έπρεπε, λοιπόν, να εξομαλυνθεί το φαράγγι και ο γκρεμός να γίνει ίσος και επίπεδος και ο δρόμος ευθεία από τις πύλες μέχρι την απέναντι γη. Από αυτά, λοιπόν, τα βαθύτατα σημεία του φαράγγιού έχοντας αρχίσει σήκωσαν τείχη με διαφορετικό πάχος και τα προχώρησαν σε ύψος ώστε να φτάνουν μέχρι τις ίδιες τις πύλες και σε κάθε μία από τις απέναντι όχθες.

Και τα τείχη είναι διπλά και στις δύο πλευρές, το μεν ένα από την πλευρά αυτών των πυλών παράλληλα προς το ρεύμα του ποταμού, το οποίο διασχίζει τα φαράγγια, το δε άλλο από την πλευρά κάθε μίας όχθης παράλληλα στο ίδιο το ρεύμα, ενώ το κομμάτι μεταξύ των δύο έχει μείνει χάος και γκρεμός και δεν μπορεί να το περάσει κανείς ούτε μπαίνοντας

ούτε βγαίνοντας από την πόλη, αν αφαιρεθεί το ζεύγμα και το ξύλινο γεφύρωμα που επίκειται. Διότι προνοώντας για την ασφάλειά τους ανέγειραν σε αυτές τις όχθες και πύργους, από όπου μπορούν να τειχίζουν τις εισόδους για τους εχθρούς, και έβαλαν από κάτω ξύλινα γεφυρώματα, ώστε, όταν παρίσταται ανάγκη, εύκολα να σηκώνονται και να αφήνουν άβατη την είσοδο στους εχθρούς.

Επειδή όμως (ενν. η πόλη) μεγάλωνε συνέχεια κι επειδή η μοίρα που της έλαχε την έκανε καλύτερη και μεγαλύτερη, έπρεπε να επεκταθεί ο περίβολος και να είναι πάνω ακριβώς στη θάλασσα, ώστε τα κύματα να περικλύζουν τα τείχη της, πράγμα που προστέθηκε, βέβαια, αργότερα. Αφού, λοιπόν, άρχισαν από το δυτικό σημείο, στην οποία είσοδο, είπαμε παραπάνω, έχει οικοδομηθεί ο πύργος, έκαναν εσωτερική όλη την εκεί χαράδρα, προχώρησαν πολύ κατά μήκος, κατέβηκαν μέχρι αυτή τη θάλασσα, έφτασαν τα κύματα τα ίδια και, αφού έκαναν τον γύρο του τείχους, πήγαν και σταμάτησαν σε αυτό το ανατολικό τμήμα της πόλης. Λίγο παρακάτω δε από την προαναφερθείσα πόλη και προς την πλευρά ολόκληρου του εκεί φαραγγιού περιβλήθηκαν από τείχος τόσο μεγαλύτερο από το δεύτερο, όσο αυτό διαφέρει από το πρώτο, που έχει ανοιχτεί με πόρτες και πορτούλες κάθε είδους και έχει πολλά ίδια ανοίγματα παντού ανάλογα με το μέγεθος του χώρου, τον οποίο έχει περιβάλλει, και ανάλογα με το πλήθος των κατοίκων. Διότι και προς τη θάλασσα ανοίγει με δύο και τρεις πύλες και σε κάθε μία από τις απέναντι πλευρές παρέχει άλλες τόσες και περισσότερες εισόδους, με αποτέλεσμα το τείχος να είναι σε μας διπλό αντί για απλό και να είναι τόσο ισχυρό όσο τα τείχη πολλών άλλων πόλεων μαζί λόγω του μεγέθους του.

Μολονότι δε το συνολικό τείχος είναι τόσο εκτεταμένο και μολονότι περικλείει τόσο μεγάλο χώρο, όμως το πλήθος της πόλης δεν στριμώχνεται λιγότερο και δεν βρίσκεται σε καλύτερη θέση από το πλήθος γύρω από την πόλη. Το μεγαλύτερο, λοιπόν, μέρος (ενν. του πληθυσμού) έχει εξαπλωθεί έξω από τα τείχη και στις δύο πλευρές κι ούτε φαίνεται το πλήθος των σπιτιών, πόσα έχουν χτιστεί φερ' ειπείν ανατολικά και δυτικά και παίζουν για την πόλη τον ρόλο προαστείων, ενώ αυτούς που ο περίβολος δεν τους χωράει τους υποδέχονται και τους προσφέρουν ξεκούραση τα λιβάδια, τα περιβόλια και τα κάθε είδους δέντρα, που είναι γεμάτα με καρπούς, όπως και τα άλλα δέντρα και το πλήθος των ελιών, που σαν κάποιο πυκνό άλσος

σκιάζουν όλον τον εκεί χώρο, τον απλωμένο μπροστά από την πόλη. Αυτά (ενν. τα δέντρα) προσφέρουν μεγάλη ευχαρίστηση σε όσους μπαίνουν στην πόλη και συχνά αναγκάζουν τους αναχωρούντες να στρέφουν τα μάτια πίσω σε αυτά, τα οποία σαν να τους κάνουν να ξεχνούν τον δρόμο που βρίσκεται μπροστά τους. Από την άλλη προκαλούν σε όλους θαυμασμό για την ομορφιά τους, η οποία κρατάει εκεί δέσμιους τους πάντες.

Αγορά (τεχνίτες και εμπορική δραστηριότητα ντόπιων και ξένων) (62,3 - 63,11)

Το εμπορικό κέντρο, η αγορά και όλοι οι μεταπράτες είναι έξω από την πόλη, στο ανατολικό κομμάτι, αρχίζοντας από τα τείχη και προχωρώντας κατά μήκος όσο το δυνατό περισσότερο όχι μόνο στην ευθεία, αλλά σε αρκετά σημεία στρίβοντας και κάνοντας όχι λίγες λοξοδρομήσεις. Στις δε δύο πλευρές και έχουν χτιστεί πολλά εργαστήρια και εξέχουν τα υπόστεγά τους, ενώ άνθρωποι του λαού κάθονται και εμπορεύονται πουλώντας και αγοράζοντας τα πολυτιμώτερα και τα καλύτερα απ' όσα η γη στο σύνολό της παράγει. Ακόμα δε όλα τα επιτηδεύματα και όλες τις τέχνες - και τις χειρονακτικές και αυτές που δεν εξαρτώνται από τη φωτιά - και γενικά όσα είναι αναγκαία στους ανθρώπους όχι μόνο για τη ζωή τους αλλά και για τη διασκέδασή τους, όλα μπορείς εκεί να τα βρεις κι αυτά ακόμη που δεν υπάρχουν αλλού στη γη. Έτσι το πλήθος των τεχνιτών είναι σε σύγκριση με τις άλλες πόλεις ένα ακόμη στοιχείο της τέλει φύσης της δικής μας πόλης. Είναι, λοιπόν, σε εμάς γεμάτη η αγορά κι αυτό το εμπορικό κέντρο όχι μόνο για λίγες μέρες, ούτε μόνο για λίγες ώρες στη διάρκεια της ημέρας, αλλά όλες τις μέρες του έτους και όλες τις ώρες της ημέρας έχοντας συνέχεια ανάμεικτο πλήθος και με δυσκολία χωρώντας τους διερχόμενους.

Διότι δεν είναι λίγοι εκεί οι ξένοι πολίτες, που έρχονται στην πόλη μας για εμπορικούς σκοπούς και που είναι στον αριθμό ανάλογοι με το μέγεθος της πόλης τους, όπως είναι και οι έμποροι, οι οποίοι δεν είναι δυνατό να μην αγοράζουν συνέχεια και που είναι αρκετοί, ώστε να κάνουν την αγορά να γεμίζει με ανθρώπους. Έτσι το πλήθος συρρέει εκεί με τρεις τρόπους, πρώτον, πρόκειται για τους ίδιους τους επήλυδες, που περνούν εκεί συνέχεια τον καιρό τους, δεύτερον, είναι όσοι έρχονται για εμπορικούς σκοπούς και, τρίτον, είναι οι ντόπιοι, από τη μια αυτοί που όλο τον καιρό συχνάζουν εκεί από συνήθεια και από την άλλη αυτοί που δεν απουσιάζουν

από εκεί λόγω ανάγκης. Ωστε και λόγω του πλήθους αυτών που αγοράζουν και λόγω του μεγέθους του χώρου, τον οποίο κατέχει η αγορά μας και στον οποίο έχει επεκταθεί, δεν υπάρχει καμία έλλειψη σε αγαθά, όταν ολόκληρη η πόλη ευημερεί.

Οικήματα (οικίες και βασιλεία - βασιλέων οικήματα) (63,11 - 65,9)

Αλλά, βέβαια, το πλήθος και την ομορφιά των σπιτιών στα οποία συνεισφέρουν πρώτον η σοφία των χτιστών μας, για τους οποίους μόνους αυτούς θα έλεγε κανείς ότι ταιριάζει το «σοφός κατασκεύασε χτίστης», το οποίο εδώ λέγεται με όλη του τη σημασία, και δεύτερον τα βουνά, που προσφέρονται για να εκμεταλλεύεται κανείς σε αφθονία κάθε είδους πρώτη ύλη, η οποία δεν μπορεί να βρεθεί αλλού, αυτά, λοιπόν, θα τα αφήσω, διότι και για άλλα παρόμοια πράγματα θα μπορούσε κανείς να καυχηθεί. Όσο γι' αυτά, βέβαια, τα βασιλικά ανάκτορα, που τα χαρακτηρίζει ανακτορική πολυτέλεια και πολλή ευγένεια, κι αν δεν μπορέσει ο λόγος ικανοποιητικά να τα παραστήσει, ωστόσο κάποια λίγα θα τα παραλείψουμε, όσο κι αν λένε ότι το μάτιο από το τελείωμά του φαίνεται.

Τα βασιλικά ανάκτορα βρίσκονται μέσα στη νυν ακρόπολη και είναι διόλου κατώτερα μιας ακρόπολης, καθώς ξεπερνούν όλα τα άλλα κτήρια με τη στερεότητα των τοίχων και την ποικιλία, το μέγεθος και το κάλλος της κατασκευής. Το μεν δυτικό τείχος αυτών είναι κοινό για την ακρόπολη και τα παλάτια και εξυπηρετεί τον ίδιο σκοπό και για τα δύο στο ύψος του πρώτου και του δεύτερου ορόφου. Από εκεί και πάνω ανυψώνεται ξεκάθαρα μόνο το πάνω από τα ανάκτορα και ανεβαίνει τόσο πάνω από το τείχος της ακρόπολης όσο σχεδόν εκείνο ανεβαίνει πάνω από τη γη. Στις άλλες πλευρές τους το τείχος, που είναι καλό ως προς το ύψος, το πάχος και την υπόλοιπη κατασκευή, εκτεινόμενο από πάνω μέχρι κάτω και αφαιρεί πάνω από το ήμισυ από την ακρόπολη και το προσθέτει στο μερίδιο των ανακτόρων, ώστε και μόνο του να είναι αρκετό για να αντιστέκεται στον εχθρό, που επιτίθεται, να προφυλάσσει με ασφάλεια όσους περικλείει και να επιτρέπει την είσοδο μέσω δύο πυλών και μιας μικρότερης πόρτας, ενώ όλο το υπόλοιπο μέρος του είναι έτσι χτισμένο, ώστε να είναι ασφαλές, να κρατάει έξω από τα τείχη και να εμποδίζει όσους πλησιάζουν. Στις δύο πλευρές του έχει μείνει ένας ανοιχτός χώρος για τα δωμάτια και για να

μένουν οι υπηρέτες των αυτοκρατόρων, ενώ στη μέση υπάρχουν τα ανάκτορα, που έχουν μία είσοδο με σκάλα από αναβαθμούς και κάνουν την είσοδο να είναι ανηφορική.

Όταν κάποιος μπαίνει μέσα, ευθύς τον υποδέχονται από τη μια πλευρά λαμπροί προθάλαμοι και αίθουσες, που είναι ικανοποιητικού κάλλους και μεγέθους και που μπορούν να χωρέσουν πολλούς ανθρώπους. Τα δωμάτια έχουν γύρω γύρω μπαλκόνια, που είναι στραμμένα προς όλες τις κατευθύνσεις και εκτεθειμένα σε όλους τους ανέμους. Στην άλλη πλευρά εκτείνεται ένα πολύ μακρύ και πανέμορφο κτήριο, στρωμένο σε όλο του το έδαφος με λευκό μάρμαρο, ενώ η οροφή αστράφτει από τα άνθη της ζωγραφιάς, το χρυσάφι και τα ποικίλα χρώματα και σε όλο της το κοίλο έχει αστέρια και ανατολές κατ' απομίμηση του ουρανού και επιδεικνύει την αρτιότητα και τη λεπτότητα της ζωγραφικής. Γύρω γύρω πάνω στους τοίχους είναι ζωγραφισμένος ο χορός των βασιλιάδων, τόσο αυτών που κυβέρνησαν την πόλη μας όσο και των προγόνων τους. Επίσης απεικονίζεται το αν ποτέ η πόλη μας διέτρεξε κάποιον κίνδυνο και το πόσοι από αυτούς που της επιτέθηκαν κατάλαβαν ότι αυτό που επιχείρησαν ήταν σε βάρος τους.

Πάνω από αυτό, στο τέρμα του κτηρίου, εμφανίζεται ένα σκεπασμένο βασιλικό βήμα, που έχει πυραμιδοειδή οροφή πάνω σε τέσσερις κολώνες, το οποίο σκεπάζεται επίσης από λευκό μάρμαρο κυκλικά και μέχρι την οροφή και που χωρίζει τους υπήκοους από τους αυτοκράτορες με κάτι σαν κάγκελα. Εκεί είναι κυρίως, όπου ο βασιλιάς κάνει την εμφάνισή του, ρυθμίζει τις υποθέσεις του με τους υπουργούς του, συνομιλεί με τους πρεσβευτές, απευθύνει τον λόγο και εισακούει τους λόγους των άλλων. Πιο πέρα υπάρχει άλλο βασιλικό βήμα, που ξεχωρίζει πολύ στο μήκος και στο πλάτος, το οποίο είναι σκεπασμένο τριγύρω με κολώνες. Στο δε βήμα υπάρχουν σκαλοπάτια, που τα ανεβαίνουν οι αυτοκράτορες και φτάνουν ψηλά, καθώς και ένα οίκημα στολισμένο με ζωγραφιές, όπου εΐθισται ο αυτοκράτορας να προσφέρει λαμπρά γεύματα στους αξιωματούχους του και τους λοιπούς υπηκόους του. Στην αριστερή πλευρά βρίσκει κανείς πάρα πολλά άλλα δωμάτια και ένα που διαφέρει από τα υπόλοιπα, χωρισμένο από τέσσερις ίσες πλευρές σαν από ένα πλαίσιο και το οποίο φέρει σκηνές από τη γέννηση, τη δημιουργία και την ιστορία του ανθρώπου. Στη δεξιά πλευρά υπάρχουν αίθουσες, χώροι υποδοχής, εξώστες, κοιτώνες και

δωμάτια που χωρίζονται μεν με στοές, κάθετες μεταξύ τους, και που είναι όλα όσο γίνεται περισσότερο συμμετρικά, άλλα μικρότερα και άλλα μεγαλύτερα και κατασκευασμένα με κάλλος ανείπωτο και με την αρμόζουσα αρμονία. Εκεί έχει ιδρυθεί επίσης ιερός ναός, που είναι στολισμένος με τις όμορφες εικόνες της Αγίας Γραφής και διακοσμημένος με ιερά αναθήματα, που μπορεί να μην είναι πολλά στον αριθμό, είναι όμως εξαιρετικής ομορφιάς. Όσο υπολείπεται αυτός ο ναός σε μέγεθος τόσο πλεονεκτεί σε ομορφιά.

Ιεροί ναοί (65,9 - 65,21)

Έτσι έχουν κατασκευαστεί τα ανάκτορα, που είναι ομορφότερα από κάθε περιγραφή και που μόνο μέσω της αυτοψίας μπορεί κανείς να τα κατανοήσει επακριβώς. Οσον αφορά στους άλλους χώρους και ειδικά σε όσους έχουν διαιεθεί στο μήκος και στο πλάτος κάτω από τον πρώτο και τον δεύτερο όροφο και που δείχνουν ποικιλία και σοφία των χτιστών, κανείς λόγος δεν μπορεί με αξιοπιστία να τους παραστήσει παρά μόνο η προσωπική εμπειρία. Πόσο μάλλον που με αυτά πάλι μοιάζουν όλα τα ιερά της πόλης και οι ναοί.

Και για να μιλήσω με συντομία, της μοιάζουν και αυτοί (ενν. οι ναοί) που βρίσκονται μέσα στην πόλη και αυτοί που είναι έξω από αυτή. Οι μεν πρώτοι είναι σε κοντινή απόσταση και είναι χτισμένοι πάνω στα τείχη, οι δε βρίσκονται μακρύτερα και κυκλώνουν όλη τη χώρα. Έτσι καμία από τις περιοχές που της ανήκουν δεν υστερεί σε τέτοιου είδους χαρίσματα, σε τέτοιο είδους διάκοσμο και στην ανάλογη χάρη, καθώς από τη μια οι ναοί αυτοί είναι περισσότερο όμορφοι παρά πολυπληθείς κι από την άλλη προέχουν στο πλήθος παρά στο κάλλος. Από τη μια είναι τόσοι πολλοί, ώστε, κι αν δεν είχαν μερτικό στην ομορφιά, δεν θα απέφεραν λιγότερη δόξα σε εμάς. Από την άλλη είναι έτσι κατασκευασμένοι και έχουν περίσσια ομορφιά, ώστε, κι αν δεν προείχαν και στο πλήθος, θα μπορούσαν και μόνο με τη συνολική αρμονία και συμφωνία να συγκριθούν ακόμα και με αυτούς που τίποτα δεν τους λείπει από όσα προκαλούν τον θαυμασμό. Γι' αυτά όμως θα χρειαζόταν μια ιδιαίτερη συγκυρία και ξεχωριστή πραγματέυση σε όποιον θα ήθελε να τα εξετάσει.

Κεφ. 20: Επιτηδεύσεις κατὰ τὰς δυνάμεις (65,22 - 69,6)

Πολεμική ετοιμότητα κατοίκων-φρουρών της πόλης, εξάσκησή τους στην πολεμική τέχνη και οι αυτοκράτορες ως πρότυπα στρατιωτών (65,22 - 67,3)

Έτσι από παντού και η φύση μας και η φιλοκαλία των προγόνων και η επιστασία μας από τους αυτοκράτορες συγκέντρωσε κάθε καλό και επιπλέον εφοδίασε την πόλη τους. Αλλά τα σχετικά με την όλη κατασκευή και τη θέση και την οικονομία και τη διαχείριση της πόλης έχουν ειπωθεί. Η μαχητικότητα της, βέβαια, και οι επιτυχίες της στις εκστρατείες και τον πόλεμο μαρτυρούν την τόσο αξιοθαύμαστη σοφία και την ανδρεία της. Διότι από το μεν σύνολο του πληθυσμού ξεχωρίζουν οι φρουροί της πόλης κι αυτοί που έχουν καταταγεί στον στρατό έχοντας ως μοναδικό τους έργο και μοναδική τους απασχόληση να βελτιώνεται η εξάσκηση των τακτικών και η ικανότητά τους στους πολέμους, ενώ διόλου λιγότερο και όλος ο δήμος και όλο το πλήρωμα της πόλης για να μην προστατεύονται περισσότερο από άλλους ή από τους φύλακες αξιώνουν να σώζουν οι ίδιοι την πόλη για χάρη και των άλλων.

Αυτοί ασχολούνται μεν με το να σώζουν τους άλλους και με την τέχνη με την οποία ο καθένας έτυχε να έχει καταπιαστεί, ενώ από την άλλη εξασκούνται στους πολέμους, τις μάχες και τα στρατιωτικά θέματα, ώστε να έχουν αρκετή σωματική δύναμη και ανδρεία, ενώ η γη προσφέρει στους κατοίκους της με τον καλύτερο δυνατό τρόπο θάρρος, συνετή τόλμη και σωματική δύναμη, ώστε δεν ξέρει κανείς αν πρέπει να θαυμάσει σε αυτούς περισσότερο την καρτερία ή το άφθαρτο από τους πόνους σώμα τους. Διότι χάρη στη γενναιότητα νικούν τους ανδρείους, χάρη στη σωματική δύναμη αυτούς που προέχουν σε ισχύ ή καλύτερα τους ρωμαλέους, χάρη στην ανδρεία και χάρη στη ρώμη νικούν τους αήττητους στην ψυχή. Σε κάθε περίπτωση μπορούν να ευδοκιμούν και με τους δύο τρόπους και να νικούν τους πάντες.

Επιπλέον υπάρχει και η εξάσκηση, πράγμα σημαντικό, επειδή γυμνάζονται όχι μόνο στα κυνήγια και στην αντιμετώπιση των ήσσονος σημασίας θηρίων, τα οποία είναι μόνο προοίμια των πολεμικών αγώνων, αλλά αυτοί κυρίως εισβάλλουν συνεχώς ενάντια στους εχθρούς και τη χώρα εκείνων και σε αυτές τις συνθήκες διεξάγουν τους πραγματικούς αγώνες, ενώ, όταν από το εκεί μέτωπο υπάρχει ανάπαυλα και ειρήνη στους πολέμους, οι ίδιοι από μόνοι τους κάποιες συγκεκριμένες μέρες

επιδεικνύουν πολλές από τις πολεμικές τους ικανότητες και εξασκούνται στις πολεμικές τακτικές. Κι έτσι μετέρχονται αυτό το ένα και χρήσιμο για τη ζωή επιτήδευμα, δηλαδή να προετοιμάζονται σωστά και καλά για τον πόλεμο, για να προβάλουν αντίσταση στον εχθρό που επιτίθεται και, αν χρειαστεί, να επιτεθούν αυτοί ενάντια σε άλλους και να είναι σε θέση να κάνουν πολλές εφόδους.

Στο να χρησιμοποιούν, λοιπόν, αγχέμαχα όπλα και στο να αγωνίζονται εκ του συστάδην από ποιον δεν έχουν ασκηθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια; Και στο να πάλλουν το δόρυ και στο να παρενοχλούν με τα τόξα ποιος θα μπορούσε ποτέ να τούς συναγωνιστεί; Στην τοξοβολία νικούν τον Τεύκρο και τον Πάνδαρο, τον Μενεσθέα τον εμπόδισαν να ετοιμάσει άλογα και ασπιδοφόρους πολεμιστές και τον γιο του Οϊλέα με βάση τη γρηγοράδα, την καλή φυσική κατάσταση και άλλα χαρίσματα τον κατέδειξαν ανάξιο για τα αγωνίσματα και σε όλα όλους τους ξεπέρασαν σε δόξα.

Διότι αυτοί είχαν μεν από μόνοι τους μια φυσική ευκολία με το κάθε τι, αλλά εμείς είχαμε την τύχη να έχουμε τέτοιους κορυφαίους ηγεμόνες, τους άριστους αυτοκράτορές μας. Επειδή, αν και γεννηθήκαμε από το μηδέν, αυτοί ήταν ικανοί σύμφωνα με το δικό τους παράδειγμα και να λειτουργήσουν σαν παιδαγωγοί και να μας εκπαιδεύσουν και να μας οδηγήσουν προς κάθε είδος αρετής και να μας κάνουν να επιθυμήσουμε τα καλά. Το αποτέλεσμα είναι η τωρινή κατάσταση της πολιτείας και η εμπειρία που έχουν οι πολίτες και η εκγύμνασή τους στα πολεμικά να μην είναι πράγματα ξένα προς τη συνηθισμένη λογική, ούτε προς την καλή φυσική τους κατάσταση, ούτε προς τον παιδαγωγικό ρόλο των αυτοκρατόρων.

Δεν είναι, λοιπόν, άξιο απορίας που κάποιοι που μας επιτέθηκαν κατάλαβαν ότι όρμησαν ενάντια στους εαυτούς τους και κακήν κακώς το έσκασαν ή που μεταφέροντας τον πόλεμο κοντά στη βάση των αντιπάλων υπερισχύσαμε και τους προκαλέσαμε φθορές ή που έχοντας μόνοι μας με άριστο τρόπο προμελετήσει τα σχετικά με τις μάχες στους πολέμους έπειτα δίναμε την εντύπωση ότι ήμασταν κατώτεροι των αντιπάλων και εκστρατεύοντας οι ίδιοι ενάντια σε άλλους επιστρέψαμε με τη λιγότερο κακή τύχη;

Δύο περιπτώσεις επιτυχούς απόκρουσης μεγάλων εχθρικών στρατευμάτων από τους Τραπεζουντίους και η διατήρηση της ειρήνης και η αποφυγή του πολέμου ως ένα είδος νίκης (67,4 - 68,13)

Μνημονεύεται, λοιπόν, ότι μάς επιτέθηκαν δύο τεράστια στρατεύματα βαρβάρων και μεγαλύτερα από οποιοδήποτε άλλο στράτευμα στη γη, τα οποία σε μυριάδες ανθρώπους προκαλούσαν τρόμο και τους αντιπάλους τούς φόβιζαν και τους ξάφνιαζαν με τη συνολική προετοιμασία, αλλά καθόλου εμάς δεν μας υπερνίκησαν ούτε με το πλήθος του στρατού, ούτε με την εμπειρία από τους αντιπάλους, ούτε με κάτι άλλο από αυτά για τα οποία περηφανεύονται οι εχθροί. Αλλά από τη μια, όταν κατάλαβαν ότι επιχειρούν πράγματα που δεν έχουν τέλος και ότι πάθαιναν περισσότερο κακό απ' αυτό που έκαναν σε εμάς, που φανήκαμε απέναντι σε όλους αήττητοι, κατέφυγαν στο έσχατο και το πιο βίαιο από τα στηρίγματα που είχαν. Έκαψαν, δηλαδή, την πόλη, ένα σχέδιο που και τη μεγάλη ανανδρία αυτών που το επιχειρούν μαρτυρεί και την απεγνωσμένη νίκη σε βάρος αυτών για τους οποίους μεθοδευόταν, το οποίο σε όσους μεν ηττώνται δεν επιφέρει καμία δικαιολογημένη κατηγορία, επειδή είναι πραγματικά αναπόφευκτο όλοι στο εξής να νικιούνται από καταστάσεις που ξεπερνούν τις ανθρώπινες δυνάμεις, ενώ σε όσους (ενν. από αυτούς που υφίστανται τέτοιους εμπρησμούς) βγαίνουν νικητές φέρνει όλα τα καλά και πολλή ανδρεία και ευτυχία. Έβαλαν, λοιπόν, φωτιά στα σπίτια, οι δε πολίτες, που αγωνίζονταν και ενάντια στη φωτιά και ενάντια στους εξωτερικούς εχθρούς και αυτούς τους απομάκρυναν και τη φωτιά έσβησαν χωρίς να υποστούν από εκεί την παραμικρή βλάβη και, αφού φάνηκαν ότι ήταν ακόμα πιο πολύ άξιοι θαυμασμού, απέδειξαν ότι όλες οι ελπίδες των εχθρών και η μεγάλη τους εμπειρία ήταν ένα τίποτα και παιδικά παιχνίδια μπροστά σε άνδρες.

Το δε δεύτερο στράτευμα, που ήταν όσο το δυνατόν δεινότερο και φοβερότερο, φάνηκε ότι ήταν πολύ πιο δεινό απέναντι στον ίδιο του τον εαυτό και φημολογείται και έχει ακουστεί παντού από ποιους παραδόθηκε σε παντελή πανωλεθρία και έχει γίνει γνωστό εξαιτίας της δικής του συμφοράς. Διότι, μόλις άρχισαν να προελαύνουν, τους συνέβησαν πράγματα παραπάνω από φοβερά χωρίς να ξέρουν από πού έρχεται ο όλεθρος, με αποτέλεσμα ούτε αγγελιοφόρος, όπως λέγεται, να μην έχει μείνει πυρφόρος, αλλά εκεί χάθηκε όλο το στράτευμα και αυτός πήγε στον

Αδη, ενώ ο βασιλιάς τους και αρχηγός της στρατιάς αιχμαλωτίστηκε, καθώς άλλαξε γι' αυτόν η προηγούμενη καλή τύχη και πράγματι πλήρωσε ακριβά για τις ονειροπολήσεις του σε βάρος της πόλης μας.

Επιπλέον παράγοντες που συμβάλλουν στη στρατιωτική επικράτηση της Τραπεζούντας: θεϊκή βοήθεια, καλή προετοιμασία, συνήθως αμυντικοί πόλεμοι, χρήση διπλωματίας (68,13 - 69,6)

Αυτό το κατώρθωσε είτε η ανδρεία των κατοίκων είτε κάποια ανώτερη δύναμη. Διότι αυτό λέγεται και πιστεύεται. Κι αν πράγματι και τα δύο αυτά συνέτρεξαν, καθώς ο Θεός βοηθούσε τους πολίτες μας, πόσα πολλά καλά δεν έφεραν στο προσκήνιο; Όπως είναι πεπρωμένο μας παντού να ευδοκιμούμε και όλους να τους νικάμε, έτσι με την πολύτιμη βοήθεια του Θεού διώχνουμε τους εχθρούς, που επιτίθενται, και εκστρατεύοντας οι ίδιοι εναντίον τους επικρατούμε για πάντα και υποδουλώνουμε τις ψυχές αυτών και τα σώματά τους, επειδή δεν είμαστε μόνο καλά προετοιμασμένοι σε όλα και σε όσα είναι αναγκαία στον πόλεμο και τη μάχη, αλλά και με κάθε δίκαιο τρόπο αντιμετωπίζουμε τους πολεμικούς αγώνες και τις διαμάχες.

Διότι ούτε μια φορά δεν αρχίζουμε τη μάχη, αλλά αμυνόμαστε απέναντι στους γειτονικούς λαούς, που κάθε φορά παραβαίνουν τα συμφωνημένα, και προβάλλουμε τον λόγο του δικαίου και έχοντας την ορμή από μία τέτοια συμμαχία, όχι αφύσικα, νικάμε τους εχθρούς και στολιζόμαστε από τα άθλα της μάχης, ώστε εμείς να μπορούμε και στις δύο περιπτώσεις άριστα να ζούμε σαν πολίτες και να απολαμβάνουμε βαθιά ειρήνη, ενώ οι περισσότεροι από τους εχθρούς μας φοβούνται και μένουν αδρανείς. Διότι περισσότερη ειρήνη έχει όποιος έχει προετοιμαστεί περισσότερο για τον πόλεμο και, αν χρειαστεί να γίνει πόλεμος, πολύ εύκολα νικά και παίρνει παντού μαζί του σαν έπαθλο τη νίκη.

Η δική μας πόλη δεν έχει νικήσει μόνο με το να εκστρατεύει ενάντια στους βαρβάρους από τη χερσαία και τη θαλάσσια οδό και με το να φτάνει στη χώρα τους και να τους εξαναγκάζει να πολεμούν, αλλά και για τις περιπτώσεις, όπου δεν βγήκε νικήτρια, δικαίως μπορεί να θαυμάζεται, από τη μια γιατί αρίστευσε, ενώ αυτοί ήταν πολλοί και όλοι ισάξιοί της, από την άλλη επειδή, κι αν δεν νικά, διόλου λιγότερο δείχνει τη γενναιότητά της, καθώς με την πληθώρα της δύναμής της συγκρατεί τους εχθρούς και τους

υποχρεώνει να μένουν ήσυχoi παρά τη θέλησή τους χωρίς να αναγκάζεται η ίδια να πολεμά.

Σε σύγκριση με το να έχει κανείς επιτυχίες στις μάχες, κάθε φορά που υπάρχει ανάγκη, διόλου κατώτερο είναι για την καλή του φήμη να προσφέρει ειρήνη στον εαυτό του από όλες τις πλευρές, καθώς οι εχθροί φοβούνται να εμπλακούν σε σύρραξη μαζί του. Ωστε έτσι μπορεί κανείς και χωρίς να έχει επιτυχίες να νικά με μεγάλη διαφορά αυτούς που έχουν τις επιτυχίες και να παίρνει τα έπαθλα των αγωνιζομένων χωρίς να παλεύει και χωρίς να μάχεται. Διότι χάρη στις πολεμικές του προετοιμασίες και στην εξάσκησή του στο να εξουσιάζει προκρίνει το να μην εμπλέκεται στον πόλεμο.

Επίλογος (69,7 - 72,8¹¹⁵⁴)

Κεφ. 21: Ανακεφαλαίωση - υπεροχή Τραπεζούντας σε σύγκριση με τις άλλες πόλεις ως προς την ανθεκτικότητα και ευχή για διατήρηση της ανθεκτικότητάς της και στο μέλλον - απόδοση χρέους ρήτορα προς πόλη μέσω του λόγου - αίτημα για θετική ψήφο εκ μέρους των ακροατών

Αυτή, λοιπόν, που έχει τόση δύναμη και τόση εξοικείωση με όλα τα καλά και τόση δεινότητα στον πόλεμο και τόση ισχύ πάνω σε όλους και που στολίζεται με τόση απλότητα και που διακρίνεται χάρη στη θέση της και την αρμονία των εποχών και το κάλλος της κατασκευής και τη συνολική δόμηση και την απόλυτη ευαρμοστία και συμφωνία, ποιος λόγος θα μπορούσε να στολίζει σύμφωνα με την αξία της ή ποια γλώσσα θα πλησίαζε στο να διατυπώσει αυτά που της ταιριάζουν;

Αυτό, λοιπόν, εμπεριέχεται στον παραπάνω λόγο και διόλου λιγότερο ταιριάζει και τώρα να ειπωθεί, ότι, δηλαδή, ενώ όλοι οι άλλοι και οι πιο κοντινοί και οι πιο μακρινοί έχουν υποδουλωθεί στη ρωμαϊκή επικράτεια και έχουν παραδώσει τα νώτα τους στους εχθρούς, η δική μας πόλη και έχει γίνει καλύτερη και επιπλέον έχει αξιωθεί να εξουσιάζει άλλους, αυτό άλλη μια φορά θα το υπαγορεύσω και θα σταματήσω. Διότι εμάς μας στολίζει και μας κάνει αντικείμενο θαυμασμού το ότι αυτή η συμμαχία όλους τους νίκησε εκτός από αυτή. Αν δει δε κανείς ότι οι πλούσιες πόλεις με δεινό

¹¹⁵⁴ Ανάμεσα στην προτελευταία (70) και την τελευταία (72) σελίδα του κειμένου του εκδομένου από τον Οδ. Λαμψίδη παρεμβάλλεται μία σελίδα (71) δίχως κείμενο παρά μόνο με δύο φωτογραφίες του χειρογράφου του λόγου.

τρόπο χάθηκαν και ότι αυτός είναι ο μόνος τρόπος με τον οποίο όλους τους νίκησε, καθώς και μόνο συγκρίνοντάς την κανείς με αυτές την επαινεί, τότε αυξάνεται ακόμα περισσότερο ο θαυμασμός για τη νικήτρια και γίνεται μεγαλύτερος ο έπαινος προς αυτή.

Για όσες, λοιπόν, πόλεις μπορούμε να κάνουμε λόγο και με όσες σαν από πατέρες στολιζόμαστε, αυτές που έφτασαν στο ύψιστο σημείο της εύκλειας τα παλιά τα χρόνια, λόγω της αρχής, της δύναμης και όλων των άλλων, καθόλου, όσο μπορεί να πει κανείς, η δική μας πόλη δεν τις ξεπέρασε. Διότι από τη Μίλητο και αυτή τη Σινώπη, της μεν πρώτης ούτε το όνομα δεν έχει απομείνει, τη δε δεύτερη θα δάκρυζες αν έβλεπες από ποιους κατοικείται και από ποιους άρχοντες έχει συμβιβαστεί να εξουσιάζεται, όσο δε για την Αθήνα και για ολόκληρη τη χώρα της Αττικής θα ένοιωθε κανείς ντροπή. Σε τόσο κακή κατάσταση έχουν περιέλθει.

Ενώ για εμάς τα πράγματα προχωρούν καλύτερα απ' ό,τι μπορεί κανείς να ευχηθεί και ο χρόνος, που όλα τα κάνει να γερνούν, ενώ ο ίδιος είναι συνέχεια ακμαίος και νεανικός, σε εμάς μόνο μετέδωσε τη φύση του κάνοντας την πόλη να είναι συνέχεια ακμαία και ευτυχής και παραπλέοντας τα μέρη αυτά ήδη από τότε σχεδόν που υπέταξε τη Μίλητο και την Αθήνα περισσότερο από όσο εκείνες έφτασαν να αποικίσουν την πόλη τη δική μας. Μακάρι δε και τον μέλλοντα χρόνο με όμοια τύχη εμείς να υποδεχτούμε και με όλους τους δυνατούς τρόπους να κοσμήσουμε την πόλη μας, για χάρη της οποίας η καλή μοίρα αυτόν (ενν. τον χρόνο) αθάνατο τον συνέχει.

Ο μεν λόγος, λοιπόν, για τούτη την πόλη έχει φτάσει στο τέλος του, άνδρες πολίτες, και το χρέος μου προς αυτήν έχει πληρωθεί ίσως όχι εφάμιλλα προς τη δύναμη, την αξία και τη βούλησή της και προς όσα θα μπορούσε κανείς να προσθέσει. Αν δε σε αυτόν που εκφωνεί τον λόγο, χωρίς να κάνετε λάθος σε βάρος της πόλης, έτσι δώσετε την ψήφο σας (ενν. θετικά), και θα κρίνετε σαν αγαθοί και δίκαιοι κριτές και αυτούς εδώ τους λόγους με αυτές τις πράξεις υπέρ σας θα επιβεβαιώσετε.

III.6.iv. Ερμηνευτικές παρατηρήσεις

Μέχρι σήμερα πλην των άρθρων που αναφέρθηκαν παραπάνω¹¹⁵⁵, πλην μίας ηλεκτρονικής ανάρτησης για το εγκώμιο της Τραπεζούντας του Βησσαρίωνα από τη Σ. Φουκανέλη στον ιστότοπο του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού και μίας σχετικής ανακοίνωσης από τον F. Lauritzen¹¹⁵⁶ καθώς και κάποιων μεμονωμένων αναφορών στο περιεχόμενο (context) του εγκωμίου από τους R.-J. Loenertz¹¹⁵⁷, J. Monfasani¹¹⁵⁸ και E.J. Stormon¹¹⁵⁹ δεν έχει γίνει κάποια ουσιαστική και σε βάθος παρουσίαση του σημαντικού αυτού έργου του Βησσαρίωνα.

Αν λάβουμε δε υπόψιν μας την κεντρική θέση που κατέχουν ο Βησσαρίων και το πολυσχιδές του έργο στο σύνολο της βυζαντινής γραμματείας και τη μοναδικότητα του συγκεκριμένου εγκωμίου τόσο για την ίδια την Τραπεζούντα όσο και για τη γενικότερη εξέλιξη της επιδεικτικής ρητορικής στο Βυζάντιο και ειδικά του είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, είναι άξιο απορίας για το ποιοι ήταν οι λόγοι που συνέτρεξαν μέχρι τώρα, προκειμένου να δημιουργηθεί το αξιοπρόσεκτο αυτό βιβλιογραφικό κενό.

Θεωρώ ότι ο κύριος λόγος είναι ότι ουδέποτε μέχρι σήμερα προσεγγίστηκε ο λόγος με στενά ρητορικά-ειδολογικά κριτήρια, πράγμα που δεν μπορεί από την άλλη να μη συσχετιστεί με την έλλειψη αφενός μίας αξιόπιστης μετάφρασης και αφετέρου μίας αξιόπιστης και αναλυτικής διάρθρωσης του εκτενούς εγκωμίου σε αυστηρά δομημένα και απολύτως σύμφωνα με το περιεχόμενό τους κεφάλαια και υποκεφάλαια. Από την άλλη θεωρώ ότι η μέχρι τώρα απροθυμία των μελετητών να δομήσουν σωστά και ορθολογικά τον σημαντικό αυτό λόγο του Βησσαρίωνα οφειλόταν με τη σειρά της στην ελλιπή, αποσπασματική και συχνά

¹¹⁵⁵ Βλ. παραπάνω τις σελ. 504-505.

¹¹⁵⁶ Βλ. Γ. Φουκανέλη, «Βησσαρίων, "Εγκώμιον Τραπεζούντος"», 2003, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, Μ. Ασία [<http://asiaminor.ehw.gr/forms/filePage.aspx?lemmaId=3926>], F. Lauritzen, Bessarion's political philosophy: the Encomium to Trebizond, *Bulgaria Mediaevalis* 2 (2011) 189-195 [ανακοινώθηκε στο: *Renaissance Society of America*, Venice, 8th April 2010].

¹¹⁵⁷ Βλ. Loenertz, Bessarion, 131-132.

¹¹⁵⁸ Βλ. Monfasani, Bessarion's Latin Eulogists, 118, σημ. 83.

¹¹⁵⁹ Βλ. Stormon, Bessarion, 133 και 140-142.

αποπροσανατολιστική γνώση που είχαμε μέχρι τώρα σχετικά με το είδος των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων από την ύστερη αρχαιότητα και εξής.

Επομένως, με βάση τα πορίσματα των προηγούμενων κεφαλαίων της παρούσας έρευνας και με βάση την παραπάνω πλήρη και πιστή στο κείμενο του Βησσαρίωνα μετάφραση αντί μίας ακόμη απόδοσης περιεχομένου, που έχει άλλωστε γίνει σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό για το σύνολο του λόγου από τον Οδ. Λαμψίδα και για μεμονωμένες ενότητες από τους υπόλοιπους μελετητές¹¹⁶⁰, διάρθρωσα εκ νέου τα 24 κεφάλαια, που είχε πρώτος προτείνει ο Οδ. Λαμψίδης και τα οποία δεν ανταποκρίνονταν καθόλου στις ανάγκες του ξεχωριστού ρητορικού είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων. Έπειτα καταμέρισα - όσο αυτό ήταν εφικτό - στις ευρύτερες 5 θεματικές ενότητες του γένους, της θέσεως και της φύσεως της πόλης, καθώς και των πράξεων και των επιτηδεύσεων των κατοίκων της, οι οποίες περιλαμβάνονται στις μενάνδρειες οδηγίες και οι οποίες, όπως αποδείχθηκε στο δεύτερο και το τρίτο μέρος της παρούσας διατριβής, ουδέποτε έπαψαν να αποτελούν τη βάση για τη σύνταξη των όποιων εγκωμίων πόλεων, αυτοτελών και μη, από τον 3^ο αι. μ.Χ. και έπειτα. Επίσης χώρισα τα κεφάλαια σε επιμέρους υποκεφάλαια, όπου αυτό ήταν αναγκαίο, και έδωσα σύντομους κατατοπιστικούς τίτλους και στα μεν και στα δε σύμφωνα με το σχεδιάγραμμα που ακολουθεί.

Πρόλογος (20,1 - 23,8)

Κεφ. 1 (20,1 - 20,25): Λόγοι για να ευεργετεί κανείς πρωτίστως την πατρίδα του

Κεφ. 2 (20,26 - 21,38): Ο κάθε ένας προσφέρει στην πατρίδα αυτό που μπορεί και ο ρήτορας της προσφέρει τον λόγο του

Κεφ. 3 (22,1 - 23,8): Οι δυσκολίες και οι βασικές κατευθύνσεις του εγκωμίου

Γένος (23,9 - 30,26)

Κεφ. 4 (23,9 - 24,6): Η πόλη - σε αντίθεση με τις περισσότερες - από τότε που ιδρύθηκε δεν έπαψε ποτέ να υπάρχει και γίνεται διαρκώς καλύτερη

¹¹⁶⁰ Βλ. Λαμψίδου, *Περὶ τὸ «Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα»*, 161-167, όπου όμως η διάρθρωση των ενότητων έχει γίνει βάσει μη συμβατών με το είδος του εγκωμίου κριτηρίων.

Κεφ. 5 (24,7 - 24,27): Η Αθήνα ως η πρώτη μητρόπολη της Τραπεζούντας - Σύντομο εγκώμιο Αθήνας

Κεφ. 6 (24,28 - 27,26): Η Μίλητος ως η δεύτερη μητρόπολη της Τραπεζούντας - Σύντομο εγκώμιο Μιλήτου

Η Μίλητος ως αποικία της Αθήνας και ως μία από τις λίγες πόλεις που δεν υποχώρησαν μπροστά στην ορμή των βαρβάρων της Ασίας (24,28 - 25,20)

Οι προσπάθειες των βαρβάρων να κατακτήσουν τη Μίλητο (25,21 - 26,29)

Η εκτίμηση του μεγάλου βασιλιά προς τη Μίλητο και η διορατικότητα της τελευταίας (26,30 - 27,26)

Κεφ. 7 (27,27 - 30,26): Η Σινώπη ως η τρίτη μητρόπολη της Τραπεζούντας - Σύντομο εγκώμιο Σινώπης

Η Μίλητος ιδρύει τη Σινώπη - Θέσις και φύσις Σινώπης (27,27 - 28,33)

Γένος Σινώπης (28,33 - 29,24)

Η Σινώπη ιδρύει ως αποικία της την Τραπεζούντα και η Τραπεζούντα χάρη στις ομοιοτήτές της με την Αθήνα ξεπερνάει τη μητρόπολή της (29,25 - 30,26)

Θέσις (30,27 - 39,9)

Κεφ. 8 (30,27 - 32,10): Θέσις κατὰ γῆν

Το ότι η Τραπεζούντα δεν κατέχει κεντρική θέση σε σχέση με το σύνολο της γης δεν αναιρεί τα υπόλοιπα χαρίσματά της (30,27 - 31,16)

Η κεντρική θέση της Τραπεζούντας ως προς τις πόλεις της Ασίας και η συμβολή της στην ανάπτυξη του εμπορίου (31,17 - 32,10)

Κεφ. 9 (32,11 - 37,24): Θέσις κατὰ θάλασσαν

Η θάλασσα του Εύξεινου Πόντου σε συνάρτηση με τους ναυτιλλομένους (32,11 - 34,4)

Οι ακτές του Εύξεινου Πόντου σε συνάρτηση με τους ναυτιλλομένους και τους κατοίκους (34,5 - 35,36)

Τα οφέλη από τη θάλασσα για τις παραθαλάσσιες πόλεις (36,1 - 37,24)

Κεφ. 10 (37,25 - 39,9): Θέσις κατὰ τὸν οὐρανὸν καὶ κατὰ τὰς ὥρας¹¹⁶¹

¹¹⁶¹ Βλ. παραπάνω το σχεδιάγραμμα με τις οδηγίες του Μένανδρου στο υποκεφ. ΙΙ.3.ιγ. στη σελ. 152 και τη σημ. 454 για το ότι στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται κανονικά και

Εύκρατο κλίμα, ομαλή μετάβαση από τη μία εποχή στην άλλη και παραγόμενοι καρποί (37,25 - 39,9)

Τοπική θέσις - φύσις¹¹⁶² (39,9 - 42,9)

Κεφ. 11 (39,9 - 40,7): Ήπια εναλλαγή βουνών και πεδιάδων και παραγωγή σιταριού - δάση και προϊόντα υλοτομίας

Κεφ. 12 (40,7 - 41,14): Οροσειρά του Αντίταυρου

Κεφ. 13 (41,15 - 42,9): Λόφος ακρόπολης

Πράξεις οϊκούντων (42,9 - 60,10)

Κεφ. 14 (42,9 - 43,19): Πράξεις κατά την ανδρείαν (I) - επιτυχής αντίσταση κατά των Περσών στην αρχαιότητα

Κεφ. 15 (43,19 - 46,6): Πράξεις κατά την δικαιοσύνην/φιλανθρωπίαν - Κάθοδος των μυρίων

Κεφ. 16 (46,7 - 51,22): Πράξεις κατά την φρόνησιν - κάποια είδη δουλείας είναι καλύτερα από την ελευθερία, δυναστεία των Μιθριδατών ως παράδειγμα έλλειψης φρόνησης, νίκη των Ρωμαίων επί του Μιθριδάτη, φιλελληνική ρωμαϊκή διακυβέρνηση και αποδοχή της ρωμαϊκής ηγεμονίας από Έλληνες και Τραπεζούντιους

Κεφ. 17 (51,22 - 55,1): Πράξεις κατά την ανδρείαν (II) - επιτυχής αντίσταση κατά των Περσών στο παρόν και στο παρελθόν

Έπιτηδεύσεις οϊκούντων (55,1 - 69,6)

Κεφ. 18: Έπιτηδεύσεις κατά την πολιτείαν (55,1 - 60,10)

Η Τραπεζούντα ως βασίλισσα όλων των υπόλοιπων πόλεων και η δίκαιη ανάρρηση της δυναστείας των Κομνηνών στην εξουσία (55,1 - 57,12)

Η συμβολή των Κομνηνών στη διάσωση της αυτοκρατορίας (57,12 - 58,22)

τα είδη των καρπών που παράγονται στη *χωραν* της εγκωμιαζόμενης πόλης, πράγμα που ακολουθείται επακριβώς από τον Βησσαρίωνα.

¹¹⁶² Η ειδική αυτή κατηγορία της *φύσεως* εμπεριέχει σύμφωνα με τις οδηγίες του Μένανδρου τα στοιχεία της εναλλαγής των λόφων, των βουνών και των πεδιάδων, τα λιμάνια, τους κόλπους και τις ακροπόλεις (βλ. παραπάνω σελ. 151 και σημ. 457, 458 και 459). Εν προκειμένω από όλα τα παραπάνω ο Βησσαρίων εστιάζει στα ηπειρωτικά στοιχεία, δηλαδή στα βουνά, τις πεδιάδες και την ακρόπολη, καθώς η *φύσις* σε σχέση με τη θάλασσα έχει παρουσιαστεί εκτενώς στο κεφ. 9 με τίτλο «Θέσις κατά θάλασσαν».

Η βασιλεία του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού και η αδιάλειπτη συνέχεια της
δυναστείας των Κομνηνών (58,23 - 60,10)

Κεφ. 19: Ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς βαναύσους τέχνας (60,11 - 65,21)

Τεῖχος - περίβολος και προάστεια (60,11 - 62,3)

Αγορά (τεχνίτες και εμπορική δραστηριότητα ντόπιων και ξένων) (62,3 -
63,11)

Οικήματα (οἰκίες και βασίλεια - βασιλέων οἰκήματα) (63,11 - 65,9)

Τεροὶ ναοί (65,9 - 65,21)

Κεφ. 20: Ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς δυνάμεις (65,22 - 69,6)

Πολεμική ετοιμότητα κατοίκων-φρουρῶν της πόλης, εξάσκησή τους
στην πολεμική τέχνη και οι αυτοκράτορες ως πρότυπα στρατιωτῶν
(65,22 - 67,3)

Δύο περιπτώσεις επιτυχούς απόκρουσης μεγάλων εχθρικών
στρατευμάτων από τους Τραπεζουντίους (67,4 - 68,13)

Επιπλέον παράγοντες που συμβάλλουν στη στρατιωτική επικράτηση
της Τραπεζούντας: θεϊκή βοήθεια - καλή προετοιμασία - συνήθως
αμυντικοί πόλεμοι - χρήση διπλωματίας (68,13 - 69,6)

Ἐπίλογος (69,7 - 72,8)

Κεφ. 21: Ανακεφαλαίωση - υπεροχή σε σύγκριση με τις άλλες πόλεις ως
προς την ανθεκτικότητα και ευχή για διατήρηση της ανθεκτικότητάς
της και στο μέλλον - απόδοση χρέους ρήτορα προς πόλη μέσω του λόγου
- αίτημα για θετική ψήφο εκ μέρους των ακροάτων

Κατ' αρχάς το εγκώμιο του Βησσαρίωνα για την Τραπεζούντα με μία
πρώτη ματιά εντυπωσιάζει τον αναγνώστη με την εγγύτητα που δείχνει να
έχει με τις οδηγίες του Μένανδρου για το πῶς χρή πόλεις ἐπαινέιν.
Εντούτοις, μολονότι ο Βησσαρίων τηρεί σε γενικές γραμμές τα περισσότερα
από όσα προτείνονται από τον ρητοροδιδάσκαλο του 3^{ου} αι. μ.Χ., ωστόσο
διαφοροποιείται ως προς τις ακόλουθες τέσσερις παραμέτρους,
προκειμένου να προβάλει αυτά που τον ενδιαφέρουν περισσότερο
παρέχοντάς μας έτσι κάποια βασικά εργαλεία για την κατανόηση του
λόγου.

Πρώτον, το γένος αναλύεται πριν από τη θέσιν της πόλης. Πρόκειται για
μία συνειδητή επιλογή του Βησσαρίωνα, που αποσκοπεί - κατά τη γνώμη

μας - στην εκπλήρωση του απώτερου στόχου του λόγου, που είναι να ενθαρρύνει το ακροατήριό του και να του ενισχύσει την αυτοπεποίθηση σε μία εποχή, όπου η Τραπεζούντα βρίσκεται περικυκλωμένη από τους Οθωμανούς Τούρκους και όπου χρειάζεται κάποιον να της θυμίσει το ένδοξο παρελθόν της και ειδικά αυτό που σχετίζεται με τις προγονικές της μητροπόλεις. Στη συγκεκριμένη, λοιπόν, κρίσιμη ιστορική συγκυρία για την πόλη κρίνεται σκόπιμο να ανακληθεί στη μνήμη των Τραπεζουντιών το παράδειγμα της Αθήνας, της Μιλήτου και της Σινώπης, προκειμένου να πιστέψουν κι αυτοί περισσότερο στις δικές τους δυνάμεις και να συνεχίσουν να αντιστέκονται απέναντι στους σύγχρονούς τους βαρβάρους με τρόπο παρόμοιο και εξίσου αποτελεσματικό με αυτό των τριών αρχαίων πόλεων, οι οποίες αντιστάθηκαν στους τότε βαρβάρους, δηλαδή τους Πέρσες.

Εκτός από τα παραπάνω όμως ένας επιπλέον λόγος για τον οποίο το γένος προηγείται κατά τη γνώμη μας της θέσεως στον λόγο του Βησσαρίωνα είναι το γεγονός ότι η ανάποδη σειρά θα έφερνε το γένος της πόλης πριν τις ως επί το πλείστον επίσης πολεμικές πράξεις των κατοίκων και θα συσώρευε στη μέση του λόγου υπερβολικά πολλές ιστορικές πληροφορίες στερώντας τους ακροατές από μία αναγκαία ανάπαυλα και χαλάρωση. Στα τόσο εκτενή εγκώμια πόλεων η χαλάρωση και η απόλαυση του ακροατή-αναγνώστη παραδοσιακά επιτυγχανόταν μέσω των ενοτήτων της θέσεως, της φύσεως αλλά και μέσω των *ἐπιτηδεύσεων κατά τὰς τέχνας*, ειδικά όταν αυτές περιλάμβαναν ειδυλλιακές *ἐκφράσεις-περιγραφές τοπίων και οικοδομημάτων*, όπως στον Νικαέα¹¹⁶³ και τον *Ἀντιοχικόν*, όπου μετά τις *κατὰ τὰς τέχνας ἐπιτηδεύσεις*, τις ταυτιζόμενες με τα εντυπωσιακά οικοδομήματα της πόλης, ο Λιβάνιος ενέταξε την ειδυλλιακή περιγραφή των προαστείων της πόλης¹¹⁶⁴.

Δεύτερον, σε αντίθεση με τις μενάνδρειες οδηγίες ο Βησσαρίων επέλεξε να προηγούνται οι πράξεις σε σχέση με τις *ἐπιτηδεύσεις τῶν οἰκούντων*. Ο λόγος που πιστεύουμε ότι έγινε αυτή η εύκολη και αρκετά συνηθισμένη αναδιάταξη είναι το ότι ο ρήτορας θέλησε πριν τον επίλογο να κλείσει το εγκώμιό του με κάτι επίκαιρο και χρήσιμο για την επίτευξη του βασικού του στόχου, που ήταν, όπως είπαμε, η ενθάρρυνση των Τραπεζουντιών για τη

¹¹⁶³ Βλ. παραπάνω τις σελ. 328-333 και ειδικά τη σελ. 332.

¹¹⁶⁴ Βλ. παραπάνω το σχεδιάγραμμα στις σελ. 207-208 και τη σημ. 593.

συνέχιση της αντίστασής τους κατά των Τούρκων. Και τι καλύτερο θα μπορούσε να εξυπηρετήσει τον σκοπό του από την ενότητα τη σχετική με τις *ἐπιτηδεύσεις κατά τὰς δυνάμεις*, όπου η βασική δύναμη που αναφέρεται είναι η στρατιωτική ετοιμότητα και οι πρακτικοί τρόποι για την επίτευξη της διαχρονικά στρατιωτικής επικράτησης της πόλης έναντι των εχθρών της;

Τρίτον, στην ενότητα των *πράξεων των οίκούντων* εντοπίζεται μία ακόμη λειτουργικού χαρακτήρα αναδιάταξη εκ μέρους του Βησσαρίωνα. Συγκεκριμένα, έναντι των πρώτων σύμφωνα με τον Μένανδρο *κατὰ τὴν δικαιοσύνην - φιλανθρωπίαν πράξεων* των Τραπεζουντίων προηγούνται οι *κατὰ τὴν ἀνδρείαν πράξεις* αυτών αλλά και των κατοίκων των προγονικών τους μητροπόλεων, Μιλήτου και Σινώπης, *κατὰ τη διάρκεια των Περσικών πολέμων*. Επίσης οι *πράξεις κατὰ τὴν ἀρετὴν τῆς ἀνδρείας* επανεμφανίζονται μετά τις *κατὰ τὴν δικαιοσύνην-φιλανθρωπίαν πράξεις* και κλείνουν ἔτσι μέσω ενός κυκλικού σχήματος τη συνολική ενότητα των *πράξεων* προσδίδοντας ακόμη μεγαλύτερη ἔμφαση στο συγκεκριμένο στοιχείο της πολεμικής ετοιμότητας, της γενναιότητας και της ανδρείας. Τη δεύτερη δε αυτή φορά οι *πράξεις ἀνδρείας* αφορούν αμιγῶς στη βυζαντινὴ περίοδο. Κατ' ἀρχὰς αναφέρονται στο παρόν, όπου μνημονεύεται το γεγονός ότι ὅλες οι γύρω περιοχές πλην της Τραπεζούντας ἔχουν κατακτηθεῖ ἀπὸ τους Πέρσες, που προφανῶς δεν είναι πια οι Πέρσες, ἀλλὰ οι Σελτζούκοι Τούρκοι του 13^{ου} αἰ. και οι Οθωμανοὶ Τούρκοι του 14^{ου} και του 15^{ου} αἰ. Κατὰ δεύτερον αναφέρονται στο παρελθόν και συγκεκριμένα στη διαμάχη του βυζαντινὸ κράτους με τους Πέρσες κατὰ τον 6^ο και 7^ο αἰ. Με την προτεραιότητα που δίνει ο Βησσαρίων στις *κατὰ τὴν ἀνδρείαν πράξεις* ἑναντι των υπολοίπων *πράξεων* κάνει σαφές και το παράδειγμα που θέλει να δώσει στους συμπατριῶτες του, που δεν είναι ἄλλο ἀπὸ τη σταθερὴ και αμείωτη ἀντίσταση κατὰ των βαρβάρων που τους περιβάλλουν.

Τέλος, η τέταρτη και αρκετὰ μικρότερης σημασίας διαφοροποίηση του Βησσαρίωνα ἀπὸ τον Μένανδρο εντοπίζεται στην ενότητα των *ἐπιτηδεύσεων κατὰ τὰς ἀρετὰς*, όπου τηρεῖται επακριβῶς η μενάνδρεια σειρά με τις *ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὴν πολιτείαν* πρώτες, τις *ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὴν φρόνησιν* δεύτερες και τις *ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς βαναύσους τέχνας* τρίτες και τελευταίες - ελλείπει ἄλλων στοιχείων για την κατηγορία των

ἐπιτηδεύσεων κατὰ τὰς ἐπιστήμας. Ωστόσο η έννοια της πολιτείας, έτσι όπως αναλύεται από τον Βησσαρίωνα, διαφέρει αρκετά σε σύγκριση με τις οδηγίες του Μένανδρου, που αφορούν στα ακόλουθα τρία ζεύγη των αριστοτελικών πολιτευμάτων, δηλαδή βασιλεία - τυρρανίς, ἀριστοκρατία - ὀλιγαρχία καὶ πλουτοκρατία, δημοκρατία - λαοκρατία, μικτή¹¹⁶⁵. Αντ' αυτού ο Βησσαρίων, όταν αναφέρεται στην πολιτείαν των κατοίκων της Τραπεζούντας, κάνει λόγο για τη βασιλεία των Κομνηνών τόσο κατά την ανάρρηση και την αρχή της δυναστείας τους τον 11^ο αι., όπου κατάφεραν και έβγαλαν την αυτοκρατορία από τη δυσμενή θέση στην οποία είχε περιέλθει λόγω των προηγούμενων ανεπαρκών βασιλέων, όσο και κατά την περίοδο της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας από το 1204 και μετά. Ουσιαστικά δηλαδή ο Βησσαρίων δράττεται της ευκαιρίας, που του δίνεται μέσω της ενότητας των κατὰ τὴν πολιτείαν ἐπιτηδεύσεων, για να μιλήσει περαιτέρω για τη δράση και το έργο των αυτοκρατόρων της δυναστείας των Κομνηνών μένοντας ωστόσο και αρκετά πιστός στο μενάνδρειο περιεχόμενο της πολιτείας, καθώς αναφερόμενος στη δυναστεία αυτή ουσιαστικά αναφέρεται και εγκωμιάζει το πολίτευμα της βασιλείας.

Εκτός όμως από τις παραπάνω διαφοροποιήσεις του Βησσαρίωνα σε σχέση με τις μενάνδρειες οδηγίες, οι οποίες μας βοηθούν να εντοπίσουμε ορισμένες από τις βαθύτερες στοχεύσεις του λόγου, στην πορεία ανιχνεύονται δύο ακόμα σημαντικά ερμηνευτικά κλειδιά του *Εἰς Τραπεζοῦντα ἐγκωμίου*.

Κατ' αρχάς, όσον αφορά στο πρώτο - σε αντίθεση με το τι συνηθιζόταν μέχρι τότε στα αυτοτελή εγκώμια πόλεων στο πλαίσιο της ενότητας των *πράξεων τῶν οἰκούντων* - ο Βησσαρίων δίπλα στις γνωστές κατηγορίες των *κατὰ τὴν ἀνδρείαν* και των *κατὰ τὴν δικαιοσύνην πράξεων* - με τις πρώτες να έχουν το προβάδισμα έναντι των δεύτερων - επιλέγει να προσθέσει την πιο σπάνια κατηγορία των *κατὰ τὴν φρόνησιν πράξεων*, δηλαδή των *πράξεων* που έχουν ως βασικό τους γνώμονα τη φρόνηση και τη σύνεση, δηλαδή τις πράξεις που είναι καλά μελετημένες, που έχουν μέσα τους το στοιχείο της σοφίας, της διορατικότητας και του υπολογισμού όλων των παραμέτρων και των κινδύνων.

¹¹⁶⁵ Βλ. παραπάνω σελ. 151.

Έτσι μένοντας πιστός στις μενάνδρειες οδηγίες αναφέρει αρχικά στο πλαίσιο του πρώτου μέρους της υποενότητας των *κατὰ τὴν ἀνδρείαν πράξεων* (I) [42,9 - 44,11] την επιτυχημένη αντίσταση των αρχαίων Τραπεζουντίων κατὰ των Περσών, στη συνέχεια στο πλαίσιο των *κατὰ τὴν δικαιοσύνην/φιλανθρωπίαν πράξεων* [44,12 - 46,6] αναφέρει τη βοήθεια που προσέφεραν οι κάτοικοι της Τραπεζούντας στο στράτευμα των *μυρίων*, των 10.000 δηλαδή Ελλήνων σταυροφόρων, που έφτασε στην πόλη τους τον Μάρτιο του 400 π.Χ. υπό την καθοδήγηση του Ξενοφώντα μετά από έναν χρόνο περιπλάνησης στις αφιλόξενες και δύσβατες χώρες στα βάθη της Μ. Ασίας, και, έπειτα εισάγει τη σπάνια υποενότητα των *κατὰ τὴν φρόνησιν πράξεων τῶν οἰκούντων* [46,7 - 51,22], η οποία ακολουθείται από την τέταρτη και τελευταία υποενότητα και δεύτερη στη σειρά των *κατὰ τὴν ἀνδρείαν πράξεων* [51,22 - 55,1] με θέμα της στην επιτυχή αντίσταση των Περσών στο παρόν και στο παρελθόν.

Ο δε χώρος που αφιερώνεται σε κάθε μία από τις τέσσερις υποενότητες από τον Βησσαρίωνα είναι ενδεικτικός και για την αντίστοιχη σημασία που τους αποδίδει. Έτσι στις *κατὰ τὴν ἀνδρείαν πράξεις* αναλογούν συνολικά περίπου 51/2 σελίδες από το κείμενο της έκδοσης του Οδ. Λαμψίδη, στις *κατὰ τὴν δικαιοσύνην/φιλανθρωπίαν πράξεις* αναλογούν περίπου 2 σελίδες και, τέλος, στις *κατὰ τὴν φρόνησιν πράξεις* αναλογούν πάλι γύρω στις 51/2 σελίδες. Από αυτό τον καταμερισμό καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι οι καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορικής τους πορείας συνετές και φρόνιμες πράξεις των Τραπεζουντίων αντιμετωπίζονται εκ μέρους του Βησσαρίωνα με την ίδια σοβαρότητα και τους αποδίδεται αξία ανάλογη με αυτή που αποδίδεται στις πράξεις τις ανδρείες και τις γενναίες στο πεδίο της μάχης.

Ειδικότερα τώρα, όσον αφορά στην ασυνήθιστη υποενότητα για τις *κατὰ τὴν φρόνησιν πράξεις τῶν οἰκούντων*, αυτή σε ένα ποσοστό 25% περίπου αναλώνεται κατ' αρχάς σε μία γενικόλογη μεγάλη εισαγωγική παράγραφο για το ότι κάποτε ανάλογα με το ποιος είναι ο κατακτητής είναι προτιμότερη η δουλεία από την ελευθερία και για το ότι μπορεί κάποιος να είναι δούλος στο σώμα αλλά ελεύθερος στην ψυχή κατακτώντας σε ορισμένες περιπτώσεις με το πνεύμα του τον κατακτητή του. Στη συνέχεια ένα ποσοστό 20% της υποενότητας αναφέρεται επιγραμματικά στο πώς απελευθερώθηκαν ουσιαστικά οι Τραπεζούντιοι από τη δυναστεία των Μιθριδατών χάρη στην κατάκτησή των τελευταίων από τους Ρωμαίους, στο

πώς σώθηκε ο Μιθριδάτης ο Πρεσβύτερος (337-302 π.Χ.) από το σχέδιο δολοφονίας εναντίον του, το οποίο είχε εκπονήσει ο διάδοχος του Μ. Αλέξανδρου, Αντίγονος, για να καταλήξει στη συνέχεια η δυναστεία των Μιθριδατών να κατακτήσει πολλά εδάφη στην Ασία, αλλά και στην Ευρώπη, τα οποία όμως έχασε από τους Ρωμαίους λόγω της πλεονεξίας της. Τέλος, στο υπόλοιπο τμήμα της, που συνιστά πάνω από το 50% του συνόλου της, η υποεπινότητα των κατὰ τὴν φρόνησιν πράξεων - μετά από το αρνητικό παράδειγμα ἑλλειψῆς φρονήσεως που αποτέλεσαν οι Μιθριδάτες και την αναφορά στην τιμωρία που υπέστησαν λόγω της πλεονεξίας τους - αφιερώνεται σε ένα εγκώμιο που μοιράζεται μεταξύ της ιδανικής διακυβέρνησης εκ μέρους των αρχαίων Ρωμαίων, οι οποίοι κατέκτησαν την ελληνική επικράτεια και ἄρα και την Τραπεζούντα στο διάστημα από τον 2^ο αι. μέχρι και τον 1^ο αι. π.Χ., και της διαχρονικά φρόνιμης και συνετῆς ἀνευ ὀρων αποδοχῆς της ρωμαϊκῆς ηγεμονίας εκ μέρους του συνόλου των Ελλήνων γενικότερα και των Τραπεζουντίων ειδικότερα¹¹⁶⁶.

Το ερώτημα είναι γιατί μπαίνει ο Βησσαρίων πρώτος στη διαδικασία να αξιοποιήσει αυτή τη λιγότερη συνηθισμένη κατηγορία των πράξεων των κατοίκων της πόλης που έχει επιλέξει να εγκωμιάσει; Τι είναι αυτό που τον κάνει να προσθέσει στις ἤδη αρκετές πιστοποιημένες αρετές των Τραπεζουντίων και αυτή της φρόνησης και ειδικά σε συνάρτηση με την υποταγή τους στους Ρωμαίους τον 2^ο αι. π.Χ.; Γιατί αφιερώνονται 5 ολόκληρες σελίδες στο εγκώμιο της διακυβέρνησης των τότε Ρωμαίων και την αποδοχή της διακυβέρνησής τους αυτής από το σύνολο των Ελλήνων και ἄρα και των Τραπεζουντίων και σε τι αποσκοπεί ενδεχομένως ο Βησσαρίων, ως λόγιος, ρήτορας, κληρικός και πολιτικός των μέσων σχεδόν του 15^{ου} αι. με αυτή του την επιλογή; Η απάντηση, την οποία θα προσπαθήσουμε να δώσουμε στη συνέχεια, έχει τρία σκέλη.

¹¹⁶⁶ Για τα χωρία, όπου είτε εγκωμιάζεται η ρωμαϊκή διακυβέρνηση είτε τονίζεται η ικανοποίηση των Ελλήνων-Τραπεζουντίων για τη διακυβέρνηση αυτή βλ. Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, στο: Bessarion (Λαμψίδης), 46,19-24; 47,11-14; 49,6-8; 49,19-51,22. Για την πλέον ρητή διατύπωση της ἑννοίας της φρονήσεως, ὅπως εμφανίζεται μέσα στον λόγο, βλ. ὁ.π., 50, 23-24: καὶ ὅσα φθάσαντες διεπράξαντο, ὥστ' οὔτε βουλευέσθαι συνετωτέρους ἄλλους ἤδεσαν ὄντας ἢ μείζους τε καὶ καλλίους ἐξ ὧν ἔπραξαν ἀφορμὰς ἔχοντας, οὔτε, λόγον ἀποτεῖναι δεῖσαν σοφὸν τε καὶ πιθανόν, προῆγον ἑτέρους, τῶν δευτερείων Ἑλλήνας ἀξιοῦντες, [η υπογράμμιση είναι δική μου]

Πρώτον, ο Βησσαρίων είναι γνωστό ότι άνηκε στην παράταξη των φιλοενωτικών της Κωνσταντινούπολης και ότι το 1436, τη χρονιά που μάλλον εκφώνησε τον *Εἰς Τραπεζοῦντα* λόγο, είχε ήδη χρισθεί επίσκοπος Νίκαιας και είχε κατά πάσα πιθανότητα ήδη αναλάβει να προετοιμάσει τη συμμετοχή της ελληνικής αποστολής στο συνέδριο που επρόκειται να λάβει χώρα στο προσεχές διάστημα στη Φερράρα και τη Φλωρεντία με θέμα την ένωση των δύο εκκλησιών. Επομένως συντάσσοντας στη δεδομένη ιστορική συγκυρία έναν τόσο μεγάλο και πλούσιο σε ιδέες λόγο, που θα ακουγόταν μεν αρχικά στην Τραπεζούντα, αλλά ενδεχομένως να διαβαζόταν στη συνέχεια και στην Κωνσταντινούπολη, ίσως και να βρήκε ο Βησσαρίων την ευκαιρία παράλληλα με την ενίσχυση της αυτοπεποίθησης και του τοπικού πατριωτισμού των απομονωμένων Τραπεζουντίων να προετοιμάσει το κοινό του για τα ζωτικής σημασίας οφέλη από τη σύγκλιση των δύο εκκλησιών κάνοντας κατ' αρχάς μία προσπάθεια, προκειμένου να άρει τα λίαν επιζήμια πλέον βυζαντινά στερεότυπα σε σχέση με τους Δυτικούς γενικότερα και με τους Λατίνους-Ιταλούς ειδικότερα.

Αυτόν όμως τον δεύτερο στόχο του υποστηρίζουμε ότι είχε την ευστροφία να μην τον προβάλλει άμεσα, αλλά μέσω της ευρηματικής επιλογής των κατὰ τὴν φρόνησιν πράξεων και της προβολής της εθελούσιας υποταγής του 2^{ου} αι. π.Χ. των Ελλήνων στους Ρωμαίους στο παρόν του 15^{ου} αι. και στην επείγουσα ανάγκη να συνεργαστούν οι Βυζαντινοί Ρωμαίοι με τους Δυτικούς Λατίνους-Ρωμαίους υποτασσόμενοι κατά κάποιο τρόπο οι πρώτοι στους δεύτερους.

Για να είναι όμως εφικτή η συγκεκριμένη προβολή και για να είναι λειτουργική η αντιστοιχία αρχαίοι Ρωμαίοι - αρχαίοι Έλληνες/Τραπεζούντιοι και σύγχρονοι Λατίνοι Ρωμαίοι - σύγχρονοι Βυζαντινοί Ρωμαίοι, θα έπρεπε ο όρος *Ρωμαῖοι* να περιλαμβάνει και τους Δυτικούς-Λατίνους. Δεδομένου όμως ότι, όπως έχει αποδειχθεί από τις έρευνες των τελευταίων χρόνων σε σχέση με το περιεχόμενο της βυζαντινής ταυτότητας¹¹⁶⁷, με τον όρο *Ρωμαῖοι* οι Βυζαντινοί

¹¹⁶⁷ Για την εξέλιξη το όρου *Ρωμαῖος* στο Βυζάντιο μέχρι και το 1261 βλ. Α. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007, *passim* και ειδικά το 2^ο κεφ. για το ακριβές περιεχόμενο του όρου *Ρωμαῖος*. Για την εξέλιξη του όρου από το 1261 μέχρι το 1453, αλλά όπως αποτυπώνεται σε επιλεγμένες πηγές προερχόμενες αποκλειστικά από την Πελοπόννησο βλ. G. Page, *Being*

αυτοπροσδιορίζονταν κατ' αποκλειστικότητα και αδιάλειπτα από τη διάλυση του δυτικού ρωμαϊκού κράτους μέχρι και την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, μία τέτοιου είδους συμπερίληψη των Λατίνων στο πολύ ειδικό σημασιολογικό φορτίο του όρου *Ρωμαῖοι* φαίνεται δύσκολη.

Εντούτοις υπάρχει μία μόνο προς το παρόν σύγχρονη μελέτη, η μονογραφία της G. Page, όπου, μολονότι οι πηγές που εξετάζονται δεν είναι πολλές και περιορίζονται στον χώρο της Πελοποννήσου, φαίνεται ότι από τον Νικήτα Χωνιάτη μέχρι και τον Μάζαρι, τον συγγραφέα των αρχών του 15^{ου} αι., η συχνότητα εμφάνισης των όρων *Ρωμαῖος* και *Ρωμαῖοι* μειώνεται δραστικά¹¹⁶⁸. Από την άλλη από μία έρευνα που έκανα σε σχέση με τη συχνότητα εμφάνισης των συγκεκριμένων αυτών όρων στα έργα ειδικά του Βησσαρίωνα, τα οποία περιλαμβάνονται στην ηλεκτρονική βάση δεδομένων του Θησαυρού της Ελληνικής Γλώσσας (TLG), διαπίστωσα τα εξής: πρώτον, οι όροι *Ρωμαῖος/Ρωμαῖοι* μαζί με τους επιμέρους κλιτικούς τους τύπους αριθμούν στη βάση του TLG 38 χωρία και στο μεγαλύτερο τμήμα του έργου του Βησσαρίωνα αφορούν αποκλειστικά στους αρχαίους Ρωμαίους - κυρίως της αυτοκρατορικής περιόδου, δεύτερον, για τους Βυζαντινούς χρησιμοποιούνται από τον Βησσαρίωνα αποκλειστικά οι όροι *Γραικός/Γραικοί*, που στη βάση του TLG αριθμούν μόλις 16 χωρία, και, τρίτον, για τους Ιταλούς και γενικότερα για τους Δυτικούς χρησιμοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά οι όροι *Λατῖνος/Λατῖνοι*, που αριθμούν 178 ξεχωριστά χωρία στον TLG.

Μπορεί μεν το δείγμα των έργων του Βησσαρίωνα, που έχουν καταχωρηθεί μέχρι τώρα στον TLG, να μην είναι αρκετό, προκειμένου να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τη συνολική συχνότητα εμφάνισης και για τη σημασία των παραπάνω όρων στα μέσα του 15^{ου} αι.,

Byzantine: Greek Identity before the Ottomans, New York 2008, 249-266. Για τις προ του 1204 εννοιολογικές αποχρώσεις του όρου η G. Page αφιερώνει το 2^ο κεφ. της μονογραφίας της. Επίσης για τη συχνότητα εμφάνισης των όρων *Ρωμαῖος/ῥωμαϊκός* σε σχέση με τους όρους Ἕλλην/ἑλληνικός στους πανηγυρικούς λόγους προς τιμήν του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου και για το περιεχόμενο του μετέπειτα όρου *Ρωμέλληνες*, βλ. το κεφ. «The formulation of Byzantine individuality», στο: Leonte, *Rhetoric in Purple*, 343-348.

¹¹⁶⁸ Βλ. Page, *Being Byzantine*, 249-255, 269-281 και 286-302, όπου υπάρχουν αναλυτικοί πίνακες με το σύνολο των χωρίων των Νικήτα Χωνιάτη, Γεώργιου Ακροπολίτη, Γεώργιου Παχυμέρη, Νικηφόρου Γρηγορά, Ιωάννη Καντακουζηνού, του *Χρονικοῦ τοῦ Μωρέως*, του Μανουήλ Παλαιολόγου και του Μάζαρι, όπου ειδικά στους δύο τελευταίους συγγραφείς του 15^{ου} αι. τα σχετικά χωρία είναι μετρημένα στα δάχτυλα.

ωστόσο είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε με σχετική βεβαιότητα ότι στα μέσα του 15^{ου} αι., όπου γράφει τα περισσότερά του έργα ο Βησσαρίων, είχαν αρχίσει πλέον να γίνονται συνείδηση των Βυζαντινών, οι οποίοι μετά το 1453 απώλεσαν οριστικά την πολιτική τους υπόσταση και άρα και την ταυτότητά τους, τα εξής τρία πράγματα: πρώτον, ότι δεν τους αναλογούσαν πλέον οι όροι *Ρωμαῖος/Ρωμαῖοι*, οι οποίοι αφορούσαν αποκλειστικά στους κατοίκους της αρχαίας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, δεύτερον, ότι τους αναλογούσαν περισσότερο οι όροι *Γραικός/Γραικοί*, που όμως οι ίδιοι χρησιμοποιούσαν ακόμα με μεγάλη διστακτικότητα, και, τρίτον, ότι στο σύνολο των Δυτικών αναλογούσαν αποκλειστικά οι όροι *Λατῖνος/Λατῖνοι*¹¹⁶⁹, τους οποίους χρησιμοποιούσαν ανενδοίαστα και με μεγάλη συχνότητα.

Επομένως βάσει των παραπάνω θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι την εποχή πλέον που γράφει ο Βησσαρίων το εγκώμιο της Τραπεζούντας και δεδομένης της ή ούτως ή άλλως συγκεχυμένης ρωμαϊκής ταυτότητας οι όροι *Ρωμαῖος/Ρωμαῖοι* εκτός από τους αρχαίους Ρωμαίους είχαν ενδεχομένως αρχίσει να περιλαμβάνουν στο σημασιολογικό τους πεδίο και τους Λατίνους, ως νόμιμους απογόνους τους στο δυτικό ρωμαϊκό κράτος, και ότι ο Βησσαρίων είτε συνειδητά είτε μη συνειδητά επέλεξε να δώσει τέτοια έκταση στην αποδοχή της αρχαίας ρωμαϊκής ηγεμονίας από τους τότε Έλληνες, με απώτερο σκοπό να υπαινιχθεί, να οραματιστεί και να υποδείξει την ανάγκη αποδοχής του γεγονότος ότι η ρωμαϊκή αυτοκρατορία - με τη σκιά της πλέον παρουσία της στο Βυζάντιο - είχε αρχίσει να παραχωρεί τη θέση της στον ευρύτερο χώρο της Δύσης και ειδικά της Ιταλίας. Ενδεχομένως ήθελε με το εγκώμιο αυτό των αρχαίων Λατινόφωνων Ρωμαίων να περάσει το μήνυμα στους συγχρόνους του απομονωμένους Βυζαντινούς πως με τέτοιο φρόνιμο και συνετό τρόπο θα έπρεπε ιδανικά να αντιμετωπιστεί στο άμεσο ή το απώτερο μέλλον μία δυτική ηγεμονία, που επρόκειτο ενδεχομένως να κληθεί, για να προστατέψει το Βυζάντιο από τον προ των θυρών του Τουρκικό κίνδυνο.

Στο μεταξύ από το 1204 και έπειτα οι Λατῖνοι είχαν αρχίσει όλο και πιο πολύ να διεκδικούν για τους ίδιους τη χρήση του εθνώνυμου *Ρωμαῖοι*, το οποίο από τη διάλυση του δυτικού ρωμαϊκού κράτους και για μία χιλιετία

¹¹⁶⁹ Οι εναλλακτικοί όροι *Φράγκος/Φράγκοι* δεν απαντούν καθόλου, πλην μίας αναφοράς στην *Φραγκίαν* και μίας στον *φράγκικον* τρόπο ζωής.

σχεδόν προοριζόταν αποκλειστικά για τους Βυζαντινούς, ενώ είχαν αρχίσει επίσης όλο και περισσότερο να αποδίδουν στους Βυζαντινούς το εθνώνυμο *Graeci*. Από την πλευρά τους οι Βυζαντινοί, λόγιοι και μη, είχαν αρχίσει να ταυτίζουν στη συνείδησή τους τους Λατίνους με τη φυσική συνέχεια των επίσης λατινόφωνων αρχαίων Ρωμαίων και είχαν αρχίσει και οι ίδιοι αφενός να αποδίδουν το αρνητικά πλέον χρωματισμένο εθνώνυμο *Ρωμαῖοι* - με την έννοια των αλλόγλωσσων - στους Λατίνους και αφετέρου να δέχονται για τους ίδιους τόσο το *Graeci*/Γραικοί όσο και τους από την ύστερη αρχαιότητα παροπλισμένους και αρνητικά μέχρι τότε φορτισμένους όρους *Ἑλλήν*/*Ἕλληνες*¹¹⁷⁰. Διότι όπως λέει και ο A. Kaldellis «For as long the West was weak and the empire preoccupied with Muslim and pagan foes, the Byzantines unproblematically regarded themselves as *the* Roman and Christian nation. But when the West began to press against them, they could no longer claim exclusive possession of that dual identity»¹¹⁷¹.

Εκτός όμως από την έμμεση βελτίωση του κλίματος μεταξύ Βυζαντινών και Λατίνων, με σκοπό τον πιο αποτελεσματικό προπαγανδισμό της ένωσης των δύο εκκλησιών στη συνέχεια, ενδέχεται με τη συγκεκριμένη υποενότητα του *Εἰς Τραπεζοῦντα λόγου* ο Βησσαρίων να αποσκοπούσε και στη βελτίωση του κλίματος μεταξύ των ντόπιων Ελλήνων και των αρκετών, ως φαίνεται, Ιταλών εμπόρων, Βενετών και κυρίως Γενουατών, που δραστηριοποιούνταν ή και ζούσαν στην Τραπεζοῦντα και τη γύρω περιοχή.

Είναι γνωστό ότι από το δεύτερο μισό του 13^{ου} αι. και έπειτα - κυρίως χάρη στην εγκαθίδρυση της *pax mongolica* σε όλη την περιοχή γύρω από τη Μαύρη Θάλασσα - άρχισε να αναπτύσσεται το μακρινό εμπόριο με

¹¹⁷⁰ Για τις εξελίξεις αυτές μέχρι και το 1261 βλ. Kaldellis, *Hellenism*, 295-301, 334-345. Για την πιο εντατική χρήση του όρου *Ἕλλην* και των παραγώγων του από τον Θεόδωρο Β' Λάσκαρη, ο οποίος ήταν και ο πρώτος που συνένωσε τις δύο μέχρι τότε έννοιες του Ελληνισμού, δηλαδή τον Ελληνισμό ως παιδεία και τον Ελληνισμό ως «εθνοτική» ταυτότητα βλ. ό.π., 372 - 379, ενώ για το πόσο μεμονωμένο φαινόμενο ήταν ο νέος αυτός τύπος του Ελληνισμού του Λάσκαρη ακόμα και στους κύκλους των λογίων της Νίκαιας, βλ. ό.π. 379 - 385. Τέλος, για τα προβλήματα που ενέσκηψαν κατά τον 13^ο αι. από τη χρήση των παραπάνω εθνωνυμικών βλ. σύντομα Kaldellis, *Hellenism*, 386. Σχετικά με τη χρήση των όρων *Γραικός* και *Ἕλλην* μετά το 1204 βλ. επίσης D. Angelon, *Byzantine Ideological Reactions to the Latin Conquest of Constantinople*, στο: A. Laiou (εκδ.), *Urbs capta: la Quatrième Croisade et ses conséquences* [Réalités byzantines, 10], Paris, 2005, 293-310, 299-303 και ειδικά τις σημ. 38, 43 και 44.

¹¹⁷¹ Βλ. Kaldellis, *Hellenism*, 296.

βασικούς πρωταγωνιστές τις ιταλικές πόλεις και ειδικά τη Γένουα. Στο ευρύ αυτό δίκτυο οι Έλληνες έμποροι όπως και οι Αρμένιοι και οι Άραβες είχαν δευτερεύοντα ρόλο. Εντούτοις, αν λάβουμε υπόψιν μας τον αριθμό των κτηρίων και των εκκλησιών που είτε κτίστηκαν είτε ανακαινίστηκαν στην Τραπεζούντα από το 2^ο μισό του 13^{ου} αι. και έπειτα¹¹⁷², τότε καταλαβαίνουμε ότι στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή της - και παρά τον περιφερειακό ρόλο των Βυζαντινών εμπορών - ήδη από τα μέσα του 13^{ου} αι. είχαν αρχίσει να επικρατούν συνθήκες ευημερίας και ανάπτυξης.

Αυτή την ανάπτυξη, λοιπόν, της οποίας φορείς ήταν εξ αρχής οι Ιταλοί έμποροι, ενδεχομένως να θέλησε ο Βησσαρίων να διασφαλίσει και ίσως και γι' αυτό επέλεξε να μιλήσει στο εγκώμιό του τόσο θετικά υπέρ των επίσης Λατινόφωνων Ρωμαίων προγόνων τους. Εξάλλου, όπως είδαμε και παραπάνω, στα μέσα του 15^{ου} αι., δύομισυ αιώνες μετά την άλωση από τους δυτικούς σταυροφόρους, οι Ρωμαίοι είχαν αρχίσει πλέον να ταυτίζονται στη συνείδηση των Βυζαντινών με τους Λατίνους-Ιταλούς. Και άρα ενδεχομένως σκόπευε ο Βησσαρίων υπερασπιζόμενος τους αρχαίους Λατινόφωνους Ρωμαίους να υπερασπιστεί και την από ένα μεγάλο τμήμα του ντόπιου πληθυσμού διαρκώς βαλλόμενη υπόσταση των Βενετών και Γενουατών εμπορών, καθώς ο ίδιος με τον πρακτικό και στοχαστικό του νου ήταν σε καλύτερη θέση να γνωρίζει πως η γενέθλια πόλη του και γενικότερα η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας σε αυτούς ακριβώς τους Ιταλούς εμπόρους ήταν εν πολλοίς που όφειλαν την τότε ευπορία τους¹¹⁷³.

Τέλος, ο εκτενής εγκωμιασμός των αρχαίων Ρωμαίων για τη φιλελληνικού χαρακτήρα ηγεμονία τους και των σύγχρονών τους Ελλήνων και Τραπεζουντιών για την άνευ όρων αποδοχή της ηγεμονίας αυτής και για τη μακροχρόνια υποταγή τους στους συγκεκριμένους κατακτητές ενδέχεται να σχετίζεται με την επιδίωξη του Βησσαρίωνα να περάσει το έμμεσο πάλι μήνυμα στους κατοίκους της Τραπεζούντας ότι είναι

¹¹⁷² Βλ. σχετικά Α. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, [Dumbarton Oaks Studies, 20], Washington D.C. 1985, 204-250.

¹¹⁷³ Για τις παραμέτρους της ανάπτυξης του εμπορίου στην Τραπεζούντα από τον 13^ο μέχρι και τον 15^ο αι., βλ. С.П. Карпов, *История Трапезундской империи*, Санкт-Петербург 2007, 394-395 και πρόσφατα Α. Akişik Karakullukçu, *The Empire of Trebizond in the World-Trade System: Economy and Culture*, στο: P. Magdalino - N. Necipoğlu (εκδ.), *Trade in Byzantium: Papers from the Third International Sevgi Göniül Byzantine Studies Symposium on "Trade in Byzantium" held in Istanbul on 24-27 June 2013*, Istanbul 2016, 323-336.

προτιμότερο και πιο ταιριαστό με το παρελθόν της πόλης και με την ιστορία των προγονικών της πόλεων να μείνουν σταθερά προσανατολισμένοι προς την Κωνσταντινούπολη, που συνιστά τη φυσική συνέχεια των αρχαίων Ρωμαίων, και στη συμμαχία μαζί της και να μη βιαστούν να στραφούν προς τους γύρω βαρβάρους λαούς για τη σύναψη συμφωνιών μέσω επιγαμιών ή μέσω άλλων διπλωματικών οδών, προκειμένου να εξασφαλίσουν την πολύτιμη ειρήνη. Είναι γνωστό ότι η Τραπεζούντα από τότε που ανέβηκε στον θρόνο ο Αλέξιος III Μέγας Κομνηνός (1349-1390) και σ' όλη τη διάρκεια του 13^{ου} και του 14^{ου} αι. επιδόθηκε στη διπλωματική τακτική τού να παντρεύονται οι Τραπεζούντιες πριγκίπισσες με μέλη των γειτονικών τουρκικών δυναστειών και ειδικά με μέλη του Τουρκομανικού φύλου των Ασπροπροβατάδων¹¹⁷⁴. Ήταν μία επωφελής για την Τραπεζούντα αμυνική τακτική, η οποία συνεχίστηκε και κατά τον 15^ο αι. Συνεπώς καθίσταται εύλογη η ανησυχία του Βησσαρίωνα για το ότι οι Τραπεζούντιοι αναζητούσαν τους συμμάχους τους σε έθνη και πληθυσμιακές ομάδες αλλότριες, αλλόφυλες και αλλόθρησκες προς το Βυζάντιο και είναι αναμενόμενο να προσπαθήσει να τους εμπνεύσει και να τους συνετίσει μέσα από διάφορα σημεία του λόγου - με κυριότερες τις ενότητες του *γένους* και *τῶν κατὰ τὴν φρόνησιν πράξεων*. Στόχος του είναι να τους υπομνήσει τις ρίζες της ελληνικής τους ταυτότητας και να τους προτρέψει να προσαρμόσουν τις πράξεις τους στο βασικό χαρακτηριστικό της ταυτότητας αυτής, που ήταν το ιδανικό της *ἐλευθερίας*¹¹⁷⁵.

Επίσης η υποενότητα σχετικά με τὰ κατὰ τὰς βαναύσους τέχνας *ἐπιτηδεύματα* των κατοίκων είναι τόσο πλούσια σε εναργείς περιγραφές των διαφόρων οικοδομημάτων της πόλης, που τελικά φτάνει να μη διαφέρει από μία τυπική έκφραση πόλης, καθώς ο τελευταίος θέλοντας να

¹¹⁷⁴ Για τις σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ του Αλέξιου Δ' και των Ασπροπροβατάδων βλ. Карпов, *История*, 394-395.

¹¹⁷⁵ Βλ. σύντομα Akisik Karakullukcu, *Empire of Trebizond*, 328-329 και πιο αναλυτικά, αλλά χωρίς ιδιαίτερα πειστικές και τεκμηριωμένες θέσεις, Akisik, *Praising a City*, 13-21, όπου μεταξύ άλλων υποστηρίζεται η θέση ότι απώτερος σκοπός του εγκωμίου είναι να τονιστεί η ανεξαρτησία της Τραπεζούντας από την Κωνσταντινούπολη δίχως όμως να αναφέρονται οι λόγοι για τους οποίους ο Βησσαρίων, ένας Τραπεζούντιος μεν στην καταγωγή, αλλά για πολλά χρόνια μακριά από τη γενέτειρά του και με σοβαρή καριέρα λόγιου, κληρικού και πολιτικού στην Κωνσταντινούπολη, θα επέλεγε με οιοδήποτε τρόπο να υπονομεύσει περαιτέρω την ήδη υπερβολικά και από όλες τις πλευρές πιεσμένη πρωτεύουσα της σκιάδους πλέον αυτοκρατορίας.

εκθειάσει την υψηλή τεχνική κατάρτιση των κατοίκων της καταλήγει να περιγράφει με ιδιαίτερη παραστατικότητα τα τείχη και τα βασιλικά ανάκτορα. Πρόκειται για ένα ακόμη στοιχείο, που - μαζί με τα όσα έχει ήδη συγκεντρώσει ο Οδ. Λαμψίδης¹¹⁷⁶ - συνηγορεί και αυτό υπέρ της άμεσης επίδρασης επί του *Ἀντιοχικοῦ* του Λιβάνιου του λόγου του Βησσαρίωνα. Διότι στον *Ἀντιοχικόν*, το πιο αντιπροσωπευτικό δηλαδή αυτοτελές εγκώμιο πόλης της ύστερης αρχαιότητας, έχουμε κατά πάσα πιθανότητα για πρώτη φορά ένα αντίστοιχο εκτεταμένο εκφραστικό-περιγραφικό κομμάτι για το οικιστικό αλλά και για το φυσικό τοπίο της πόλης, το οποίο περιλαμβάνεται μέσα σε ένα εγκώμιο πόλης και δίχως μάλιστα να είναι ενταγμένο σε κάποια από τις ήδη από τον Μένανδρο γνωστές κατηγορίες για το *πῶς χρή πόλεις ἐπαινείν*¹¹⁷⁷.

Το στοιχείο, όμως, που προκαλεί τη μεγαλύτερη εντύπωση στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* αφορά στο περιεχόμενό του και συγκεκριμένα είναι ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο ο Βησσαρίων προσεγγίζει ή καλύτερα επιλέγει να μην προσεγγίσει καθόλου το θέμα της πίστης και της ευσέβειας της Τραπεζούντας και των κατοίκων της. Η *εὐσέβεια περὶ τοὺς θεοὺς* ως ειδική κατηγορία των εγκωμίων πόλεων εμπίπτει στην κατηγορία των *ἐνεργημάτων-πράξεων τῶν οἰκούντων κατὰ τὴν δικαιοσύνην* και μάλιστα πρώτο στη σειρά πριν τη *δικαιοπραγίαν/φιλανθρωπίαν περὶ τοὺς ἀνθρώπους* και την *οσιότητα περὶ τοὺς κατοικομένους*¹¹⁷⁸. Σε συμφωνία, λοιπόν Α) με τον *Ἀντιοχικόν* του Λιβάνιου και Β) με το *Ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν* του Θεόδωρου Λάσκαρη, αλλά σε αντίθεση Α) με τον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη, όπου η *εὐσέβεια* αποτελεί κομβικό σημείο του λόγου, Β) με τις οδηγίες του Μένανδρου για το *πῶς χρή πόλεις ἐπαινείν*, Γ) με τον *Βυζάντιον* του Θεόδωρου Μετοχίτη, όπου η *εὐσέβεια* και η πίστη των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης συνιστούσαν τον δεύτερο από τους δύο

¹¹⁷⁶ Βλ. Λαμψίδης, *Περὶ τὸ ἐγκώμιον*, 174-183.

¹¹⁷⁷ Βλ. παραπάνω σελ. 208-209 και 221-257 και Voudouri, Libanius' *Antiochikos* as the First Independent City Praise to Contain an Extent City Description or the Last Evolutionary Stage of a Rhetorical Genus (ομιλία που εκφωνήθηκε στο *I.S.H.R Twentieth Biennial Conference, Tübingen, July 31, 2015* και της οποίας το εκτενές *handout* είναι αναρτημένο στον ιστότοπο [academia.edu](https://www.academia.edu/13170436/Libanius_Antiochikos_as_the_First_Independent_City_Praise_to_Contain_an_Extent_City_Description_or_the_Last_Evolutionary_Stage_of_a_Rhetorical_Genus)

https://www.academia.edu/13170436/Libanius_Antiochikos_as_the_First_Independent_City_Praise_to_Contain_an_Extent_City_Description_or_the_Last_Evolutionary_Stage_of_a_Rhetorical_Genus

¹¹⁷⁸ Βλ. παραπάνω το σχεδιάγραμμα στη σελ. 152 και τη σημ. 466.

βασικούς άξονες, πάνω στους οποίους ο Μετοχίτης είχε διαρθρώσει το εγκώμιο της γενέτειράς του - με τον πρώτο να είναι η οικονομική ευρωστία η προερχόμενη κυρίως από το ανθηρό εμπόριο λόγω της ειδικής θέσεως και φύσεως της πόλης - και Δ) με τον Νικαέα του Θεόδωρου Μετοχίτη, όπου επίσης αναλογεί ένα σημαντικό ποσοστό του λόγου στις κατά τήν ευσέβειαν πράξεις, το εγκώμιο του Βησσαρίωνα στερείται σχεδόν οιασδήποτε τέτοιου τύπου αναφοράς σε σχέση με το θέμα της ευσεβείας των κατοίκων της Τραπεζούντας.

Πιο συγκεκριμένα, ο όρος *ευσέβεια* και τα παράγωγά του δεν εμφανίζονται καθόλου στον λόγο του Βησσαρίωνα, ενώ από το 2 χωρία, όπου απαντά το ρήμα *πιστεύω*, και από τα άλλα 8, όπου απαντά το ουσιαστικό *πίστις* - σε διάφορους κλιτικούς του τύπους - μόνο ένα αφορά στη θρησκευτική πίστη και την ευσεβεία των κατοίκων της πόλης, αλλά κι αυτό χωρίς να αποπνέει ιδιαίτερα την πίστη ούτε του ίδιου του Βησσαρίωνα αλλά ούτε και των κατοίκων¹¹⁷⁹. Ο όρος *πίστις* στον *Εἰς Τραπεζούντα* σημαίνει πίστη και εμπιστοσύνη κυρίως στους Ρωμαίους, που κατέκτησαν την Ελλάδα και την Τραπεζούντα τον 2^ο αι. π.Χ., και στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία υπό την εξουσία της οποίας παρέμειναν και οι δύο για τα επόμενα 1500 χρόνια περίπου.

Αυτό που όμως εντυπωσιάζει επίσης σε συνάρτηση με τη σχεδόν παντελή έλλειψη του στοιχείου της *πίστεως* και της *ευσεβείας* στον *Εἰς*

¹¹⁷⁹ Για τα εννέα χωρία, όπου οι όροι *πιστεύω/πίστις* δεν εμπεριέχουν καθόλου το στοιχείο της θρησκευτικής πίστεως βλ. Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζούντα*, στο: Bessarion (Λαμφίδης), 44,24-25: *Εἴτ' ἀξιόμαχον ἰσχὴν περιβεβλημένοι καὶ κράτος ἐν μάχαις ἐπίστευον ἑαυτοῖς*, 51,3-4: *τὴν δὲ προσήκουσαν αὐθις αἰδῶ τε καὶ πίστιν καὶ εὐνοίαν αὐτῇ τοῖς ἀρχουσιν οὐ μόνον ἐφύλαττεν*, 52,3-5: *οὕτω τε τὴν τε πίστιν αὐτοῖς ἐτηρήσαμεν ἀκραιφνή καὶ τὴν εὐνοίαν ἀνδρείας τε μέγα σημείον ἐξηγηνόχαμεν*, 52,14-15: *Οὕτω δυνάμεώς τε περιουσία καὶ πίστεως τὴν ἡμετέραν κατακοσμεῖ*, 55,1-2: *Καίτοι, εἰ πίστις ἐστὶν ἄνθρωπος καὶ ἀλήθεια καὶ τὸ τοῖς ἐξ ἀρχῆς δεδομένοις ἐμμένειν καὶ τὰ ὁμωμοσμένα τηρεῖν*, 56,7: *Ἐδει γὰρ δὴ τὴν τοσοῦτο πίστει καὶ δυνάμει διενεγκοῦσαν*, 56,12-16: *Εἴτε γὰρ εὐνοοῦσιν ἀνδράσι σφᾶς αὐτοὺς θαρρεῖν δεῖ τοὺς ἀρχοντας, οὕτω θαυμαστὰ πίστεως ἐν παντὶ τῷ χρόνῳ ἐξήνεγκε δείγματα, εἴτ' ἀνδρεία καὶ ῥώμη σωμάτων οὕτω δῆνεγκε γενναιότητι, εἴτ' ἄμφοῖν, καὶ δυνάμει καὶ πίστει, οὐκ οἶδ' εἴ τις ἐς ἴσον ἔλθοι τῇ ἡμετέρᾳ*.

Για το ένα και μοναδικό χωρίο, το οποίο εκ πρώτης όψης δείχνει να βρίσκεται σε συνάφεια με τη θρησκευτική πίστη βλ. Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζούντα*, στο: Bessarion (Λαμφίδης), 68,9-13: *Ὅπερ εἶθ' ἡ τῶν ἐνοικούντων ἀνδρεία κατάρθωσεν εἴτε τις δύναμις θειοτέρα λέγεται γὰρ οὖν καὶ πιστεύεται· εἴτε καὶ ἄμφω ταυτὶ συνδραμόντα θεοῦ συνεπιρρωννόντος τοὺς ἡμετέρους πολίτας, ποῖαν οὐκ ἂν ὑπερβολὴν ἀγαθῶν παρενέγκοιεν;*

[οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου]

Τραπεζοῦντα λόγον είναι το γεγονός ότι στο κεφ. 20 για τις *ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς δυνάμεις*, που αφορούν εν προκειμένω στη στρατιωτική εξάσκηση και την πολεμική ετοιμότητα, και ειδικά στο δεύτερο υποκεφάλαιο, που αναφέρεται στις δύο πιο αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις επιτυχούς απόκρουσης μεγάλων βαρβαρικών στρατευμάτων από τους Τραπεζουντίους (67,4 - 68,13), επίσης ο ρόλος της πίστης και της ευσέβειας των κατοίκων καθώς και το στοιχείο της θεϊκής παρέμβασης την ώρα της μάχης, στοιχεία που κυριαρχούσαν μέχρι τότε σε αντίστοιχες ηρωικές αφηγήσεις, εμφανίζονται και εδώ αρκετά πιο υποβαθμισμένα.

Ειδικότερα, αφενός για την πρώτη νίκη που κατήγαγαν οι κάτοικοι της Τραπεζούντας επί των «άνανδρων» βαρβάρων, που προσπάθησαν να κάψουν την πόλη, στο σχετικό χωρίο ο Βησσαρίων αποδίδει τη νίκη αποκλειστικά στην ετοιμότητα και την ψυχραιμία των κατοίκων να σβήσουν τη φωτιά και να αντιμετωπίσουν με εξαιρετικά δυναμικό τρόπο τους εχθρούς που βρίσκονταν έξω από τα τείχη. Ουδεμία νύξη γίνεται στο θεϊκό στοιχείο, πόσο μάλλον που της περιγραφής του επεισοδίου έχει προηγηθεί αναλυτική παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο οι Τραπεζούντιοι κάτοικοι-φρουροί γύμναζαν τα σώματά τους και εξασκούσαν στην πολεμική τέχνη έχοντας τους αυτοκράτορές τους ως πρότυπα στρατιωτών (65,22 - 67,3).

Όσον αφορά στη δεύτερη νίκη των κατοίκων της Τραπεζούντας επί των βαρβάρων, εδώ γίνεται για πρώτη φορά μία αναφορά στη *θειοτέραν δύναμιν* ή αλλιώς στον *συνεπιρρωνύντα θεόν*, ο οποίος ενδεχομένως και να παρενέβη υπέρ της πόλης, πράγμα όμως που ο Βησσαρίων σπεύδει να ισοσταθμίσει με το στοιχείο της *ἀνδρείας τῶν ἐνοικούντων*. Πόσο μάλλον που αμέσως μετά ακολουθεί η απρόσωπη έκφραση *πεπρωμένον* (ἐστί) για να δηλώσει ότι η πόλη είναι γραφτό να ευδοκιμεί και να νικά παντού και πάντα, πράγμα που απομειώνει αισθητά την αξία της θεϊκής παρέμβασης, η οποία ή ούτως ή άλλως έχει εμμέσως αμφισβητηθεί από τον ίδιο τον Βησσαρίωνα με τη χρήση του ρηματικού τύπου *λέγεται* αμέσως πριν το ρήμα *πιστεύεται*¹¹⁸⁰.

¹¹⁸⁰ Βλ. Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, στο: Bessarion (Λαμψίδης), 68,9-13: *Ὅπερ εἶθ' ἢ τῶν ἐνοικούντων ἀνδρεία* κατώρθωσεν εἴτε τις *δύναμις θειοτέρα λέγεται* γὰρ οὖν καὶ *πιστεύεται*· εἴτε καὶ ἄμφω ταυτὶ συνδραμόντα *θεοῦ συνεπιρρωνύντος* τοὺς ἡμετέρους πολίτας, ποίαν οὐκ

Επιπλέον, το πόσο λίγο ενδιαφέρει τον Βησσαρίωνα να εγκωμιάσει την Τραπεζούντα σε συνάρτηση με το στοιχείο της ευσέβειας και της πίστης των κατοίκων πιστοποιείται και από την απουσία του συγκεκριμένου στοιχείου από τη μικρή ανακεφαλαίωση (69, 7-12), που βρίσκεται μετά τις *κατὰ τὰς δυνάμεις ἐπιτηδεύσεις* συνιστώντας το πρώτο τμήμα του *ἐπιλόγου* και όπου μνημονεύονται 9 άλλες παράμετροι για τους οποίους αξίζει η πόλη να εγκωμιάζεται, αλλά όχι η ευσέβεια και η πίστη των κατοίκων της.

Τέλος, σε σχέση με το θέμα που εξετάζουμε, εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως αντίθετα με τη μηδαμινή παρουσία της χριστιανικής πίστης - της τόσο συχνής όμως σε άλλα προγενέστερα αυτοτελή και μη αυτοτελή εγκώμια πόλεων¹¹⁸¹ - στο σύνολο του λόγου του Βησσαρίωνα απαντούν 12 φορές ο όρος *τύχη*, 9 φορές ο όρος *μοῖρα*, 4 φορές ο όρος *πεπρωμένον*, 3 φορές ο όρος *χρόνος*, ο οποίος επίσης εμφανίζεται να έχει μία νομοτελειακή διάσταση, και 2 φορές ο όρος *θαῦμα*, δίχως όμως την παραμικρή χριστιανική σημασιολογική απόχρωση. Πρόκειται για μία ιδιαίτερα χτυπητή αντίθεση, η οποία δεν γίνεται να μη μας βάλει σε σκέψεις για τα αίτια που τη δημιούργησαν. Ειδικά, όταν, όπως έχει δείξει ο Οδ. Λαμψίδης η φρασεολογία που χρησιμοποιείται από τον Βησσαρίωνα σε σχέση με τον Θεό είναι ένας συνδυασμός χριστιανικών και ειδωλολατρικών στοιχείων¹¹⁸².

Προκειμένου να εξηγήσουμε, λοιπόν, την επιλογή του Βησσαρίωνα να δηλώσει τόσο ξεκάθαρα ότι η ανδρεία, η στρατιωτική προετοιμασία των κατοίκων μίας πόλης κι ακόμα και η καλή τύχη και η θετική της μοίρα συνιστούν στοιχεία πιο ισχυρά από την όποια θεϊκή παρέμβαση για την προστασία και υπεράσπισή της πόλης - πράγμα που ήταν αρκετά

ἀν ὑπερβολὴν ἀγαθῶν παρενέγκοιεν; Ὡσπερ δὲ πεπρωμένον ἡμῖν ὃν εὐδοκιμεῖν πανταχοῦ καὶ τοῖς πᾶσι νικᾶν,

[οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου]

¹¹⁸¹ Ενδεικτικά βλ. τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων, που αναλύονται στην παρούσα διατριβή, καθώς και τα αυτοτελή και μη αυτοτελή εγκώμια, που έχουν συγκεντρωθεί στον σχετικό τόμο για τη Θεσσαλονίκη, βλ. Καλτσογιάννη - Κοτζάμπαση - Παρασκευοπούλου, *Θεσσαλονίκη, passim*.

¹¹⁸² Βλ. σχετικά τη συγκεντρωτική λίστα και τα σχόλια του Οδ. Λαμψίδη στο: Λαμψίδου, *Περὶ τὸ «Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα»*, 168-170, όπου όμως εκφράζω τις ενστάσεις μου για την πλειονότητα των χωρίων, τα οποία αναφέρει ο Οδ. Λαμψίδης, καθώς είτε αφορούν σε ειδωλολατρικό φρασεολόγιο, που ήταν όμως εξίσου σύννητες και για τα χριστιανικά θέματα, είτε αφορούν σε χωρία που δεν έχουν καμία χριστιανική απόχρωση, όπως αυτά που εμπεριέχουν τους όρους *μοῖρα*, *τύχη* κ.ο.κ. Τελικά απομένουν μόνο οι φράσεις: α) ὁ λόγιος θεός, β) θεὸς ἡγεμόνιε και γ) τῷ ἐλευθερίῳ θεῷ.

ασυνήθιστο για τους μέχρι τότε βυζαντινούς εγκωμιογράφους πόλεων - θα διατυπώσουμε τις εξής δύο συμπληρωματικές μεταξύ τους εκδοχές.

Όσον αφορά στην πρώτη, που σχετίζεται με τις ειδικές κρίσιμες συνθήκες, που επικρατούσαν στην Τραπεζούντα ειδικότερα αλλά και τη βυζαντινή αυτοκρατορία γενικότερα στα μέσα της τέταρτης δεκαετίας του 15^{ου} αι., μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Βησσαρίων επέλεξε - το αν αυτό έγινε συνειδητά ή ασυνείδητα είναι μικρής σημασίας - να δώσει έμφαση και να προκρίνει μέσα από το εγκώμιό του τους πρακτικούς τρόπους υπεράσπισης της πόλης περιγράφοντας με αξιοπρόσεκτα λεπτομερή τρόπο την κατασκευή των τειχών της Τραπεζούντας στο πλαίσιο της υποεπνότητας των *κατὰ τὰς βαναύσους τέχνας ἐπιτηδεύσεων* (60,11 - 65,21) και αναφέροντας επίσης αναλυτικά την εξάσκηση και τη στρατιωτική προετοιμασία των κατοίκων-φρουρών της πόλης στο πλαίσιο των *κατὰ τὰς δυνάμεις ἐπιτηδεύσεων* (65,22 - 69,6). Το γεγονός μάλιστα ότι αυτά τα δύο στοιχεία τα τοποθετεί προς το τέλος του λόγου μάλλον πιστοποιεί και την ιδιαίτερη σημασία που ο ίδιος τους αποδίδει. Άρα με βάση τα παραπάνω κρίνεται ως λογική και αναμενόμενη η επιλογή του να εκμηδενίσει το στοιχείο της ευσέβειας των κατοίκων και της εξ αυτού προερχόμενης θεϊκής παρέμβασης υπέρ της Τραπεζούντας, προκειμένου να προβάλλει περισσότερο τους πρακτικούς τρόπους ενίσχυσής της ενάντια σε όσους την εποφθαλμιούν.

Όσον αφορά στη δεύτερη εκδοχή, εκφράζουμε την υποψία ότι ο Βησσαρίων έχοντας περάσει σχεδόν έξι χρόνια στον Μυστρά δίπλα στον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα και τον ιδιόρρυθμο κύκλο των μαθητών του δεν μπορεί παρά να αποτύπωσε τις νέες ρηξικέλευθες ιδέες του δασκάλου του και στο εγκώμιο για την Τραπεζούντα, το οποίο συντάχθηκε λίγο καιρό μετά την επιστροφή του από την Πελοπόννησο. Δεν έχει σημασία αν ο Βησσαρίων λειτούργησε συνειδητά ή ασυνείδητά, όταν έγραφε τον λόγο του, αλλά πιστεύουμε ότι η τάση των λογίων και φιλοσόφων του κύκλου του Μυστρά να απομακρυνθούν πλήρως από τον χριστιανισμό, να αποτανθούν στις δεξαμενές της αρχαίας σοφίας, να προσαρμόσουν τις στωικές κυρίως και νεοπλατωνικές αντιλήψεις στη διακυβέρνηση του κατά πολύ μικρότερου πλέον βυζαντινού κράτους και να προτείνουν πρακτικούς

τρόπους για την πολιτική και οικονομική επιβίωση του τελευταίου¹¹⁸³ είχαν μάλλον επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τον 28 χρόνο Βησσαρίωνα. Έτσι φαίνεται ότι του ήταν αδύνατο αφενός να επικαλεστεί τον παράγοντα της χριστιανικής ευσέβειας ως μίας από τις επιμέρους κατηγορίες για τον εγκωμιασμό της πάτριας πόλης του και αφετέρου να εναποθέσει την τύχη της σε μία θεϊκή παρέμβαση, στην οποία προφανώς κι ο ίδιος ελάχιστα πλέον πίστευε.

Και στο σημείο αυτό θα τολμήσουμε να κάνουμε μία ακόμα πιο προκλητική εικασία λέγοντας ότι ο Βησσαρίων - παρά την έξωθεν καλή μαρτυρία του ως ένας τυπικός ορθόδοξος χριστιανός και μάλιστα κληρικός για το διάστημα που ζούσε ακόμη εντός της βυζαντινής επικράτειας - ήταν ουσιαστικά ένας τυπικός Ελληνιστής. Για τον νεολογισμό Ελληνιστής συμφωνούν πλέον οι σύγχρονοι μελετητές ότι σήμαινε τον Βυζαντινό Λόγιο, τον κατά τα φαινόμενα Χριστιανό, που όμως επί της ουσίας ήταν τόσο εμποτισμένος με τους λόγους των αρχαίων φιλοσόφων και συγγραφέων που αδυνατούσε να κρατά το πνεύμα του έστω και επιφανειακά μονίμως υποταγμένο στις δογματικές αντιλήψεις, τα στεγανά και τις επιταγές της χριστιανικά κοινωνικά οργανωμένης θρησκείας, με αποτέλεσμα αρκετές φορές να βγαίνουν μέσα από το έργο του μέσα από μικρά ή μεγαλύτερα ανοίγματα και σχισμές οι πραγματικές του αντιλήψεις και η κριτική του στάση απέναντι στον Χριστιανισμό και την Ορθόδοξη εκκλησία και την ηγεμονική και συχνά καταπιεστική πνευματική της παρουσία στο Βυζάντιο¹¹⁸⁴.

Με βάση τα παραπάνω, θεωρούμε, λοιπόν, ότι ο Βησσαρίων, ως ένας ακόμη από τους λογίους της μεγάλης χορείας των Ελληνιστών, υπήρξε τελικά άξιος συνεχιστής του Μιχαήλ Ψελλού, του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη και του Θεόδωρου Μετοχίτη. Η μόνη διαφορά με αυτούς ήταν ότι η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής του Βησσαρίωνα, λίγο πριν δηλαδή

¹¹⁸³ Δεδομένου ότι το ενδιαφέρον των μελετητών για τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα είναι διαρκώς αυξανόμενο, υπάρχει πλέον σημαντικός αριθμός άρθρων και μονογραφιών σχετικά με το έργο του ίδιου και με τη δράση του κύκλου του Μυστρά. Για την ενίσχυση ωστόσο της άποψης που εκφράζεται στην παρούσα διατριβή σχετικά με την ειδική ταυτότητα του Βησσαρίωνα ως «Ελληνιστή» παραπέμπουμε στην πρόσφατη μονογραφία Siniosoglou, *Radical Platonism, passim*.

¹¹⁸⁴ Για το πλήρες και διαχρονικό μέσα στη Βυζαντινή χιλιετία περιεχόμενο του όρου «Ελληνιστής» βλ. Kaldellis, *Hellenism, passim*.

την άλωση της Κωνσταντινούπολης και τη διάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, κι ενώ ήταν πιο πιεστική από ποτέ έκανε τα ανοίγματα και τις σχισμές κατά τι μεγαλύτερα και βοηθούσε τους λόγους να ρέουν από αυτές ακόμα πιο ανεμπόδια.

III.7. Τοῦ αὐτοῦ νομοφύλακος τοῦ Εὐγενικοῦ τῇ Τραπεζοῦντι πόλει ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις

III.7.i. Ο Ιωάννης Ευγενικός και η εποχή του

Ο Ιωάννης Ευγενικός (~1400-1453) είναι ο νεώτερος αδελφός του Μάρκου Ευγενικού, του Μητροπολίτη Εφέσου, που μετέπειτα ανακηρύχθηκε άγιος λόγω της προσφοράς του στην ορθόδοξη εκκλησία, καθώς ήταν πρωτεργάτης στον αγώνα των ανθενωτικών. Ενός αγώνα που εντάθηκε ιδιαίτερα μετά τη σύνοδο για την ένωση των δύο εκκλησιών στη Φερράρα-Φλωρεντία το 1438-39. Ο Ιωάννης γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και φοίτησε μαζί με τον αδελφό του στο φροντιστήριο του πατέρα τους, ο οποίος έφερε τον βαθμό του διακόνου και είχε διατελέσει πρωτονοτάριος, πρωτέκδικος, μέγας χαρτοφύλαξ και ἐπὶ τοῦ σακκελίου.

Ο Ιωάννης από το 1420 ως το 1430 περίπου έζησε με την οικογένειά του στην Πελοπόννησο ως νομοφύλαξ στην αυλή του δεσπότη του Μυστρά, Θεόδωρου Β΄ Παλαιολόγου. Το 1431 επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου ίσως ανέλαβε κάποια σχολή, όπως εικάζεται βάσει ενός σημειώματος του Ιωάννη Αρρετίνου και μετέπειτα βιβλιοθηκάριου του Πάπα Νικόλαου Ε΄ στο βιβλίο των *Ιστοριῶν* του Θουκυδίδη. Το σημείωμα που φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη της ελβετικής πόλης της Βασιλείας αναφέρει τα εξής: *Liber Ioannes Arettini datus sibi dono a magistro suo Papa Ioanne Eugenio in Constantinopoli, die III mensis ulii, anno Domini MCCCCXXXV scilicet mense quo studiorum causa ad eam civitatem applicui* και μας δείχνει ότι μάλλον ο εν λόγω βιβλιοθηκάριος του Πάπα διδάχτηκε το 1435 την ελληνική γλώσσα από τον Ιωάννη Ευγενικό. Επίσης στο ίδιο σημείωμα ο Ευγενικός αναφέρεται ως φιλόσοφος (Cod. Bale 79, φ. 274).

Φαίνεται ότι κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη είχε σημαίνουσα κοινωνική θέση και έτσι έγινε μέλος της πατριαρχικής αποστολής στη σύνοδο της Φερράρας για την ένωση των δύο εκκλησιών. Όπως μας λέει όμως στα Απομνημονεύματά του ένα μέλος της αποστολής, ο Συλβέστρος Συρόπουλος, ο οποίος μας δίνει και τις περισσότερες πληροφορίες από τη βυζαντινή πλευρά, η ψυχρή υποδοχή από τον Πάπα και η παρελκυστική πολιτική του έπεισαν τον Ιωάννη για τις επιβλαβείς για την ορθόδοξη εκκλησία και την αυτοκρατορία επιδιώξεις της Ρώμης. Έτσι τον βρίσκουμε πολύ σύντομα να προσπαθεί να εγκαταλείψει τη σύνοδο και την Ιταλία. Αναχώρησε στις 15 Σεπτεμβρίου του 1438, αλλά εξαιτίας ενός ναυαγίου και εξαιτίας των δυσμενών καιρικών συνθηκών έφυγε τελικά οριστικά από την Ιταλία έξι μήνες αργότερα. Ο αδελφός του δεν έφυγε μεν από τη σύνοδο, αλλά ήταν το μόνο μέλος της αποστολής που δεν υπέγραψε τον όρο της ένωσης.

Στη συνέχεια βρίσκουμε τον Ιωάννη από το τέλος του 1439 στην Κωνσταντινούπολη να οργανώνει τον εκεί ανθενωτικό αγώνα και να κάνει διάφορα ταξίδια - μάλλον ενώ ήταν εξόριστος - στην Πελοπόννησο, όπου συνδέθηκε με τον κύκλο των λόγιων του Μυστρά, και στην Τραπεζούντα, όπου γνώρισε την πόλη και τους τοπικούς άρχοντες, στους οποίους ενδεχομένως αργότερα απέστειλε ή εκφώνησε επί τόπου την *εγκωμιαστικήν έκφρασιν* της Τραπεζούντας ως *δῶρον ξένιον*. Το 1442 λέγεται ότι του παραχωρήθηκε από τον δεσπότη Θεόδωρο ένα κτήμα στην Πετρίνα, κοντά στη Σπάρτη, για την εξασφάλιση των αναγκαίων και εκεί φαίνεται να πέρασε τα επόμενα χρόνια μέχρι το 1447, οπότε και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη μάλλον εξαιτίας της καταστροφικής εκστρατείας του Μουράτ Β' εναντίον του δεσποτάτου το 1446.

Από το 1447 μέχρι το 1450 ο Ιωάννης Ευγενικός κατά πάσα πιθανότητα έζησε στην Κωνσταντινούπολη, ενώ την ίδια περίοδο μαρτυρείται συχνή επικοινωνία του με ισχυρά πρόσωπα της Τραπεζούντας, όπως ήταν ο Γεώργιος Αμιρούτζης, ο οποίος είχε μεν υπογράψει τον όρο της Συνόδου, αλλά στη συνέχεια τάχθηκε κατά της ένωσης, ή ο βασιλιάς της Τραπεζούντας Ιωάννης Δ'. Επίσης μάλλον δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια εποχή ο Ιωάννης είτε έγραψε εξ αρχής είτε ολοκλήρωσε την εγκωμιαστική έκφραση της Τραπεζούντας, για να την προσφέρει στην πόλη για την εκεί φιλοξενία ως *δῶρον ξένιον*.

Το 1450 ο Ιωάννης Ευγενικός συνέχισε στην Πελοπόννησο τον ανθενωτικό αγώνα έχοντας όμως πια λιγότερους ομοϊδεάτες γύρω του. Ο τουρκικός κίνδυνος ήταν τόσο άμεσος που οι περισσότεροι πολέμιοι της ένωσης των δύο Εκκλησιών είχαν αρχίσει να κρατούν πλέον μια πιο μετριοπαθή στάση. Ο Ιωάννης Ευγενικός μετά και τον θάνατο του αδελφού του Μάρκου το 1445 ήταν ένας από τους λίγους που συνέχισαν ως και την τελευταία στιγμή να αρνούνται την όποια ενισχυτική ανάμειξη των Λατίνων.

Το 1452 επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη και φαίνεται ότι ήταν παρών στην Άλωση, όπου και αιχμαλωτίστηκε. Το 1458, τη χρονιά δηλαδή του θανάτου του Ιωάννη Δ' του Μεγάλου Κομνηνού, τοποθετείται επιστολή του Ιωάννη Ευγενικού προς τους βασιλείς της Τραπεζούντας, δηλαδή τον ανήλικο γιο του Ιωάννη Αλέξιο και τον θείο και επίτροπό του Δαβίδ, ο οποίος στη συνέχεια κατέλαβε την αρχή. Σε αυτή την επιστολή μνημονεύει τους *θεῖον, πατέρα καὶ λαμπρὸν υἱὸν καὶ συμβασιλέα*, που τον ευεργέτησαν συμβάλλοντας στην απελευθέρωσή του. Σε αυτούς αποστέλλει επίσης μήλα και ροδάκινα. Η λεπτομέρεια αυτή οδήγησε τον Σπ. Λάμπρο στο συμπέρασμα ότι ο Ιωάννης Ευγενικός μάλλον παρέμενε κάπου κοντά στην Τραπεζούντα, διότι τα ροδάκινα δεν διατηρούνται πάνω από οκτώ μέρες. Τα τελευταία του χρόνια φαίνεται ότι τα έζησε στη Σπάρτη ως εκπρόσωπος της μητρόπολης της Λακεδαίμονας, αλλά είναι άγνωστο το πότε και το πού πέθανε.

Το έργο του περιλαμβάνει κείμενα ρητορικά, φιλολογικά και εκκλησιαστικά, όπως κανόνες, ακολουθίες και ομιλίες. Μεταξύ των ρητορικών του έργων είναι και οκτώ ποικίλης θεματολογίας εκφράσεις με μεγαλύτερη αυτών την *ἐγκωμιαστικὴν ἔκφρασιν Τραπεζούντος*.

III.7.ii. Χειρόγραφη παράδοση, εκδόσεις και χρόνος συγγραφής

Το κείμενο με τίτλο *Τοῦ αὐτοῦ νομοφύλακος τοῦ Εὐγενικοῦ τῇ Τραπεζοῦντι πόλει ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις* παραδίδεται σε έναν μόνο κώδικα, τον αυτόγραφο Parisinus gr. 2075 στα φύλλα 179r - 182v.

Η *ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις* της Τραπεζούντας έχει εκδοθεί δύο φορές:

1. *Eustathii Metropolitae Thessalonicensis Opuscula. Accedunt Trapezuntinae Historiae Scriptores Panaretus et Eugenicus*, T.L.G. Tafel (εκδ.), Fracofurt ad Moenum 1832, 370-373
2. Οδ. Λαμψίδου, *Ιωάννου Εὐγενικοῦ Ἑκφρασις Τραπεζοῦντος. Χρονολόγησις καὶ ἔκδοσις, Ἀρχεῖον Πόντου* 20 (1955), 3-39

Η ἐγκωμιαστική ἑκφρασις της Τραπεζοῦντας του Ιωάννη Ευγενικού δεν ἔχει μεταφραστεί ποτέ. Επομένως η πιστή στο κείμενο μετάφραση, που θα ακολουθήσει στη συνέχεια, αποσκοπεί στο να κλείσει το κενό της σχετικής βιβλιογραφίας.

Ο λόγος ἔχει μελετηθεῖ μόνο από τον Οδ. Λαμψίδα με σύντομο τρόπο στην εισαγωγή της κριτικής ἑκδοσης του κειμένου ως προς τον ρητορικό χαρακτήρα της ἐκφράσεως και ως προς τη σχέση της με τον *Εἰς Τραπεζοῦντα* λόγο του Βησσαρίωνα¹¹⁸⁵.

Το ενδιαφέρον του Ιωάννη Ευγενικού για την Τραπεζοῦντα φαίνεται ότι ἦταν αρκετό, δεδομένου ότι ἔγραψε και ἕναν κανόνα για τον πολιοῦχο της Ἀγιο Ευγένιο. Σχετικά με τη χρονολόγηση του κανόνα αυτού, η οποία τοποθετεῖται από τον Οδ. Λαμψίδα μεταξύ του 1429 και του 1437, ἔχει διατυπωθεῖ η ἄποψη ότι γράφτηκε με αφορμή τη δυσχερή κατάσταση στην οποία εἶχε περιέλθει η Τραπεζοῦντα λόγω των εξωτερικῶν εχθρῶν λίγο μετά το 1429, ενώ υπάρχουν και ενδοκειμενικά στοιχεία που επιβεβαιώνουν την παραπάνω υπόθεση¹¹⁸⁶. Από την ἄλλη πλευρά ο κανόνας αυτός δεν περιλαμβάνει στοιχεία τέτοια που να δείχνουν ότι ο Ιωάννης Ευγενικός εἶχε προηγουμένως επισκεφθεῖ την Τραπεζοῦντα και ότι ἔγραψε τον κανόνα γνωρίζοντας καλά την πόλη. Αντιθέτως δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο για την ἑκφραση της Τραπεζοῦντας, η οποία ἔχει τόσα περιγραφικά στοιχεία, ὥστε δικαιολογημένα να θεωρεῖται προϊόν αυτοψίας¹¹⁸⁷.

Το ερώτημα εἶναι πότε επισκέφθηκε ο Ιωάννης Ευγενικός την περιοχή του Πόντου και πῶς προέκυψε το έντονο ενδιαφέρον του για την Τραπεζοῦντα. Το πιο πιθανό εἶναι, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ότι το πρώτο

¹¹⁸⁵ Βλ. Ioannes Eugenicus (Λαμψίδης), 18-22.

¹¹⁸⁶ Βλ. Ioannes Eugenicus (Λαμψίδης), 7-14, όπου αναφέρεται μεταξύ ἄλλων και το ακόλουθο τετράστιχο από τον κανόνα: *θεῖος Εὐγένιος / πάσας ἐχθρῶν ἐπηρείας / ἀποκροεὶ κράτιστα / καὶ νῦν ὡς πρότερον*.

¹¹⁸⁷ Βλ. Ioannes Eugenicus (Λαμψίδης), 14-15.

του ταξίδι το έκανε στον Πόντο στο διάστημα από το 1439 ως το 1442 κι έτσι ήρθε σε επαφή με τους βασιλείς και τους επιφανείς ανθρώπους της Τραπεζούντας, ενώ φαίνεται και από τη μετέπειτα επιστολογραφία του ότι συνδέθηκε φιλικά με σημαίνοντα πρόσωπα, όπως ήταν ο καρδινάλιος Βησσαρίων, ο Γεώργιος Αμιρούτζης και ο Δαβίδ ο Μέγας Κομνηνός.

Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη ο Ιωάννης Ευγενικός έχοντας επισκεφθεί την Τραπεζούντα και έχοντας προσωπική άποψη για την πόλη έγραψε εξ αρχής ή ολοκλήρωσε την έγκωμιαστικήν έκφρασιν Τραπεζούντος κατά την περίοδο που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, δηλαδή από το 1447 μέχρι το 1450. Τα στοιχεία που συνηγορούν σε αυτή τη χρονική περίοδο είναι τρία. Πρώτον, έχουμε μια επιστολή του Ιωάννη Ευγενικού προς τον «δεσπότη» Δαβίδ¹¹⁸⁸, τον αδελφό του Ιωάννη Δ' του μεγάλου Κομνηνού (1429-1458) και μετέπειτα τελευταίο βασιλιά της Τραπεζούντας από το 1458 μέχρι το 1461. Στην επιστολή αυτή ο Ιωάννης Ευγενικός μνημονεύει τον θάνατο του αδελφού του Μάρκου, λέει ότι μαζί με την επιστολή αποστέλλει τον επιτάφιο λόγο που έγραψε προς τιμήν του και εκφράζει την επιθυμία να επισκεφθεί προσεχώς την Τραπεζούντα¹¹⁸⁹. Δεδομένου, λοιπόν, ότι κατά την επικρατέστερη άποψη ο Μάρκος Ευγενικός πέθανε το 1445, δεχόμαστε την ημερομηνία αυτή ως τον πιθανό *terminus post quem* για το ταξίδι του Ιωάννη Ευγενικού στην Τραπεζούντα, όπου προφανώς δόθηκε ή εκφωνήθηκε η έκφραση ως δῶρον ξένιον. Δεύτερον, ως *terminus ante quem* για τη συγγραφή της έκφρασης της Τραπεζούντας θεωρείται το 1450, γιατί στην παράγραφο 4 της έκφρασης λέγεται ότι η πόλη ουδέποτε στο παρελθόν αλώθηκε ή υποδουλώθηκε σε εχθρούς, κάτι ασυμβίβαστο με την κάθε άλλο παρά ειρηνική περίοδο από το 1451 και έπειτα, μετά την άνοδο δηλαδή του Μωάμεθ Β' στο θρόνο. Τρίτον, διότι ο Ιωάννης Ευγενικός πράγματι μέχρι το 1450 βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη. Αυτό τεκμαίρεται από μία προτρεπτική προσφώνηση αυτού προς τον νέο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο¹¹⁹⁰, η οποία μάλλον γράφτηκε και επιδόθηκε μετά την επίσημη είσοδο του Κωνσταντίνου στη Βασιλεύουσα στις 12 Μαρτίου 1449, όπου ο Ιωάννης Ευγενικός ήταν μάλλον παρών, όπως φαίνεται και από την αντίστοιχη προσφώνηση μετά την παραίτηση του Πατριάρχη Αθανασίου το

¹¹⁸⁸ Βλ. ΠΠ Α' (Λάμπρος), 155-156.

¹¹⁸⁹ Βλ. ΠΠ Α' (Λάμπρος), 156, 7-18.

¹¹⁹⁰ Βλ. ΠΠ Α' (Λάμπρος), 123-134.

1450. Συνεπώς το ταξίδι στην Τραπεζούντα και αντίστοιχα η έκφραση της Τραπεζούντας έχουν ως πιθανό *terminus ante quem* το 1450.

Επίσης η συγγραφή της παραπάνω έκφρασης χρονολογείται και από τον Αθ. Γιομπλάκη¹¹⁹¹ στην περίοδο 1447-1450 κατά την οποία, όπως έχει ήδη ειπωθεί, ο Ιωάννης Ευγενικός δεν βρισκόταν στην Πελοπόννησο. Αυτό το βασίζει κυρίως σε επιστολή του Ιωάννη προς τον άρχοντα της Πελοποννήσου και επιστήθιο φίλο του Νικηφόρο Χειλά¹¹⁹², στον οποίο αποστέλλει το πόνημά του ως νεογνόν φίλου καὶ καρπὸν ὑπερόριον και τον παρακαλεί να συνεχίσει να ενδιαφέρεται για τον γιο του Γεώργιο, όσο αυτός θα είναι μακριὰς ὑπερορίαις καὶ περιόδοις περιαλώμενος. Επιπλέον το ότι το έργο δεν συντάχτηκε ή τουλάχιστον δεν ολοκληρώθηκε στην Τραπεζούντα εικάζεται από επιστολή με την οποία ο Ιωάννης έστειλε την έκφραση ως δώρο στον δεσπότη Δαβίδ¹¹⁹³. Συνεπώς πιο πιθανό φαίνεται ότι χρόνος συγγραφής της έκφρασης είναι η περίοδος 1447-1450 και τόπος η Κωνσταντινούπολη.

Το ερώτημα είναι πότε και κάτω από ποιες συνθήκες δόθηκε το δῶρον ξένιον στους παραλήπτες του. Το πιο πιθανό, λοιπόν, είναι ότι η έκφραση ολοκληρώθηκε στην Κωνσταντινούπολη και ότι ακολούθησε ένα ταξίδι του Ιωάννη Ευγενικού λίγο πριν το 1450 στην Τραπεζούντα, όπου το κείμενο της έκφρασης είτε δόθηκε προσωπικά είτε εκφωνήθηκε μπροστά στους άρχοντες της πόλης και έτσι ξεπληρώθηκε το παλαιόν χρέος, στο οποίο είχε αναφερθεί ο Ιωάννης Ευγενικός σε παλαιότερη επιστολή του προς τον δεσπότη Δαβίδ¹¹⁹⁴.

III.7.iii. Μετάφραση

Θέσις (1-21)

Κεφ. 1 (1-8): Κατὰ τὸν οὐρανόν, πρὸς θάλασσαν, πρὸς ἡπειρον

¹¹⁹¹ Βλ. Αθ. Γιομπλάκη, *Ιωάννης ὁ Εὐγενικός. Ἐκκλησιαστικὴ δράσις καὶ τὸ συγγραφικὸ ἔργο αὐτοῦ*, Θεσσαλονίκη 1982.

¹¹⁹² Βλ. ΠΠ Α' (Λάμπρος), 203.

¹¹⁹³ Βλ. ΠΠ Α' (Λάμπρος), 204-205.

¹¹⁹⁴ Βλ. ΠΠ Α' (Λάμπρος), 156-157.

Η πόλη Τραπεζούντα, πόλη αρχαιότατη και από όλες (ενν. τις πόλεις) στην Ανατολή η καλύτερη, βρίσκεται σε ωραίο σημείο του Εύξεινου Πόντου, στην κορυφή μάλιστα της θάλασσας και των γύρω χωρών, βλέποντας καθαρά τον ήλιο την ώρα που ανατέλλει και με τα καλά από τη γη και τη θάλασσα - καθώς δεν υπάρχει παραπλησίως κάποια άλλη για να τα δεχτεί - και με όλες τις χάρες κατεστεμμένη. Εξ αυτού του λόγου, αν κανείς και κορυφή ή οφθαλμό όλης της Ασίας ή κόρη οφθαλμού αποκαλούσε αυτήν εδώ την πόλη, δεν νομίζω ότι θα παρέκλεινε από το σωστό.

Κεφ. 2 (9-16): Κατὰ τὰς ὥρας

Από την άλλη, έχει τύχει σε αυτή συμμετρία των στοιχείων, το οποίο είναι πολύ ισχυρό στοιχείο στα γύρω χωριά, και κράση των ανέμων τόσο άριστη, ώστε σε καμία άλλη (ενν. από τις πόλεις) δεν μπορεί να παραχωρήσει τα πρωτεία. Διότι την εποχή του καλοκαιριού, ενώ είναι στραμμένη προς τον βορρά και με τις από εκεί μέσω του πελάγους αύρες καταπνέεται χάρη τόσο στο όλο κλίμα, που έχει γεννηθεί στα εύκρατα σημεία της οικουμένης, όσο και χάρη στον γεωγραφικό παράλληλο που είναι ο ίδιος με αυτόν της μεγαλούπολης (ενν. της Κωνσταντινούπολης), έχει θαυμάσιο κλίμα. Επιπλέον τον χειμώνα έχει το ίδιο μέτριο κλίμα με τις περιοχές γύρω από την Ασία του Πόντου.

Κεφ. 3 (17-21): Πρὸς τὰς ἐν γειτόνων πόλεις καὶ χώρας

Επιπλέον, η ίδια είναι και πόλη ολόκληρη καθ' εαυτή και ακρόπολη όχι μόνο των γύρω από αυτή αγρών και θείων σηκών και των τερπνών προαστείων, αλλά και των έξω και πέρα από αυτή πολισμάτων της και κωμών και απλά όλης της γύρω χώρας, ήδη δε και κάποιων από τους αντιπέρα, για όσους είναι στολίδι το να αποκαλούνται από Χριστού.

Τοπική θέσις πόλεως και πράξεις οἰκούντων κατὰ τὰς ἀρετὰς (22-49)

Κεφ. 4 (22-34): Ἀκρόπολις και πράξεις κατὰ τὴν ἀνδρείαν-ἐλευθερίαν

Επίσης, ενώ είναι ασφαλισμένη με στέρεο τείχος και πύργους και με τους εκατέρωθεν ποταμούς και με τα φαράγγια και με τα γύρω δύσβατα σημεία περιφραγμένη και αντί ακροπόλεως πάνω προς τις κορυφές σε κατάλληλο σημείο με τα λαμπρά ανάκτορα καλά οχυρωμένη από

μακριά πάντα την έφοδο των εχθρών αποτρέπει και κάθε ασφάλεια στους κατοίκους δημιουργεί. Είναι φανερό ότι ουδέποτε μέχρι τώρα - και μακάρι αυτό να είναι έτσι ες αεί - αλώθηκε από εχθρούς, ούτε σκλαβιά γνώρισε και αυτά, ενώ περιστοιχιζόταν από βαρβαρικά έθνη, τα οποία αυτή πολύ περισσότερο από τα ίδια εύχονταν να κατέχουν. Αλλά και αυτός που παλιά ήταν πρώτος στους Ρωμαίους και την τότε εκείνων σχεδόν πανίσχυρη ρώμη και ηγεμονία τις διατήρησε, ο Πομπήιος ο Μάγνος, με μόνη την πειθώ και με συνθήκες, αλλά όχι με βία και με πολεμικό νόμο αυτή δική τους την έκανε. Τόσο είναι η ελευθερία σε αυτή από παλιά σύντροφος.

Κεφ. 5 (35-71): Ἡ πῆ μὲν ἐν ὄρει πῆ δὲ ἐν πεδίῳ καὶ κατὰ τὰς ἀρετὰς
Κατὰ τὴν φρόνησιν (35-49)

Και ενώ είναι πολύ κοντά στη θάλασσα και ενώ τα από τις δύο πλευρές προερχόμενα αγαθά αρκετά απολαμβάνει, δίνει την εντύπωση ότι ξεπερνά τις από αυτή προερχόμενες ενοχλήσεις με ελευθερία και μεγαλοπρέπεια διατηρώντας τη μορφή της, ομαλά μεν επιβαίνοντας στις ακτές, με ευφυή δε τρόπο σκαρφαλώνοντας στους λόφους, σε μεγάλο ύψος της γης ανεβασμένη, στο μέσο του αέρα στο μεγαλύτερο ποσοστό της θαυμάσια ανοικοδομημένη και των κορυφών του όρους του Ολύμπου, για να το πω και ποιητικά, ενώ είναι εφραπτομένη. Από όπου τους κατοίκους της και όλους όσους σε αυτή από (ενν. τα διάφορα μέρη της γης) τη γη προσέρχονται τους ανάγει και ψηλά τους ανεβάζει και όπως στο σώμα γερούς και καλά εξοπλισμένους έτσι και στο φρόνημα υψηλούς και μετέωρους και εντελώς ουράνιους τους ολοκληρώνει, τόσο μόνο επιβαρύνοντας τα πόδια αυτών, όσο για να γιορτάσουν περαιτέρω και μετά από αυτό τον σύντομο κόπο τα πιο χαριτωμένα από τα θεάματα για να δουν, τα οποία δεν θα τα αποκτούσαν υπό τη μορφή προίκας, αλλά με τη μορφή πολυτελών αγαλμάτων μικρής τιμής, με αποτέλεσμα να μην είναι ευκαταφρόνητη η απόκτηση αυτών, επειδή με εύκολο τρόπο προσφέρεται.

Κατὰ τὴν ἀρετὴν (50-56)

Αρετή και άτεχνο σκιαγράφημα αρετής είναι αυτή εδώ η πόλη. Μακρὺ μεν και ανηφορικό το μονοπάτι προς αυτή και τραχύ στην αρχή,

όταν δε φτάνει στην κορυφή, εύκολα προσβάσιμη γίνεται αυτή στη συνέχεια, μολονότι δύσκολη φαίνεται, παραλλάσσοντας λίγο τον ποιητή, θα έλεγε κανείς. Σωστό άρα και αυτό και όχι εκτός της πρόνοιας (ενν. είναι), του ότι δηλαδή δεν είναι πάντα αμιγής κόπου η χαρά για το καλό και ότι ούτε το να ζει κανείς ως πάροικος εξόριστος ούτε το να ζει ως εξόριστος σε μία ξένη χώρα παρέχουν τα πάντα από την αληθινή μας πατρίδα.

Κατὰ τὴν φιλανθρωπίαν (56-71)

Ιπποδρομίες, λοιπόν, από παλιά και ιππηλασίες και πεδιάδες ευχάριστες και συνεχείς χάρες είναι απλωμένες στα περισσότερα μέρη έξω από την πόλη και για αγώνες, για το νήμα του τερματισμού, για τα θεάματα και τις πανηγύρεις υπάρχει χώρος, ο οποίος δεν είναι εύκολο από την άλλη πλευρά, ώστε η ίδια από μέσα και τους πολίτες με ευφυή τρόπο στους κόλπους της να ξεκουράζει, σαν κάποια χρηστή και φιλόστοργη μητέρα τα νεογνά της, αλλά και με συχνές χάρες έξω από αυτή τη σκληρότητα της γύρω περιοχής και τα απότομα βράχια ψυχαγωγώντας και με πυκνούς αγρούς και με μονές και με τα κάλλη των ναών ημερεύοντάς τα. Διαρρεόμενη από ευχάριστα ρεύματα πηγών, αρδεύομενη από αένναους ποταμούς, δορυφορούμενη από κάθε είδους λειμώνες, κατεστεμμένη από κάθε είδους αειθαλή φυτά, δεχόμενη τους θαλάσσιους κόλπους και τα σε αυτή καλά με όχι πολύ κόπο με φιλανθρωπία παρέχοντας στους ναυτικούς και απολαμβάνοντας σε αφθονία τα καλά τα προερχόμενα από τους εμπόρους από τη γη και τη θάλασσα. Και το καλύτερο (ενν. είναι ότι), όσο περισσότεροι είναι οι ναυτικοί σε αυτή, τόσο λιγότερο χρειάζεται τα έξωθεν αγαθά τα οίκοθεν προβάλλοντας ως πολύ χρήσιμα.

Κεφ. 6 (72-83): Φύσις χώρας πόλεως και παραγωγή γεωργικών προϊόντων

Όσον αφορά σε αυτόν που στηρίζει την καρδιά του ανθρώπου και σε αυτόν που την ευφραίνει και σε αυτό που δίνει χαρά στο πρόσωπο κάλλιστα είναι όλα εδώ και σε καλές τιμές. Όλα τα όρη και οι πεδιάδες και τα δάση και τα φαράγγια. Οι ελιές είναι από παντού γεμάτες με καρπούς. Για τα δε αμπέλια, τι πρέπει να πει κανείς; Ότι η γη έχει πολύ

κρασί, ότι πόσο κοντά είναι στο να τρέφει πολλούς άνδρες και στο να έχει πολλά πρόβατα και στο να είναι εύφορη και στο να έχει κατάλληλο χώμα (ενν. για καλλιέργειες) και ότι παράγει σταφύλια. Κάλυψε τα όρη με τη σκιά της, θα έψελνε ο Δαβίδ, κάθε άμπελος και με τις κληματαριές της (ενν. κάλυψε) τα κέδρα του Θεού. Τράβηξε (ενν. κάθε άμπελος) τα κλήματα αυτής μέχρι τη θάλασσα και μέχρι τους ποταμούς τις παραφυάδες αυτής. Ως άλλη γη της επαγγελίας με τρόπο εμπειρικό είναι αυτή εδώ η γη, γη που βρύει μέλι περισσότερο από τον Υμηττό, γάλα όπως το μάννα, φρούτα (ενν. γλυκά) σαν το μέλι.

Κεφ. 7 (84-98): Προάστεια πόλης και εὐσέβεια

Ευγενής πράγματι είναι αυτή εδώ η πόλη και καλός άρα και ο φερώνυμος γενναίος καρπός σε αυτή και ο εξ αυτής (ενν. προερχόμενος), ο μέγας τρεις φορές κατακτητής και πολιούχος Ευγένιος.

Σηκώνει και αυτή κυκλικά τα μάτια της η Νέα Σιών και βλέπει θεοφεγγή σαν φωστήρες από τη δύση και τον βοριά και από την ανατολική θάλασσα τα τέκνα αυτής, τους ιερούς πατέρες, στα θεία τεμένη ακατάπαυστα να ευλογούν τον Θεό.

Αυτό που εγώ και της πόλης και της χώρας περισσότερο από τα άλλα καλά έχω θαυμάσει και για το οποίο ιδιαίτερα αγάλλομαι είναι ότι και τα αναγκαία για τη ζωή με κάθε αφθονία επιχορηγεί και βέβαια για να ζουν οι μοναχοί το μεγαλύτερο τμήμα από τα ερημικά και ήρεμα προάστεια παρέχει. Και αυτούς μεν βέβαια, που έχουν αποφασίσει με τους έξω από τον κόσμο και με τον Θεό μόνο να ζουν και να συνδέονται, πολύ για τον σκοπό τους τους συνεπικουρεί. Και όσον αφορά στις λόχμες με τις ελιές σαν ελιές είναι αυτοί γεμάτοι με καρπούς στους οίκους του Θεού.

Κεφ. 8 (99-107): Συμπέρασμα για την αξία του μέτρου και της συμμετρίας στην πόλη

Γνωρίζοντας, λοιπόν, τη σοφία του ότι το μέτρο είναι το καλύτερο και από όλες τις πλευρές αρκετά τιμώντας τη συμμετρία ούτε σε μακρές πεδιάδες (ενν. η πόλη) απλώνεται ούτε για κορυφές όρων ψηλές κάθε φορά υπερηφανεύεται αλλά και η χαλαρότητα σε αυτή είναι μέτριου

βαθμού - τον φόβο έχοντας πολύ κοντά - και έχει αναμείξει το τραχύ και το στυφό με την ικανοποίηση, όπως ταιριάζει σε έναν ενός από τους πιο σπουδαίους άνδρες ως προς το ήθος να μοιάζει, ο οποίος και την επιείκεια με τη σεμνότητα της μορφής του μεγεθύνεται και τη σφοδρότητα και τον ζήλο πάλι της παιδείας με ευφυή ευεργετικότητα γλυκαίνοντας και σε όλα, όπως ακριβώς στους φθόγγους της λύρας, ευαρμοστία και συμφωνία εκ των προτέρων δείχνει και τέρψη άφατη.

Ἐκφρασις πόλεως και προαστείων (*locus amoenus*¹¹⁹⁵) (108-169)

Κεφ. 9 (108-124): Τα περίξ της πόλης ιδανικά για κυνήγι και ψάρεμα

Το ίδιο συμβαίνει και εδώ, διότι αέναα (ενν. η πόλη) κατεβαίνει κι εμάς με τις απολαύσεις των λειμώνων και των πεδιάδων μάς υποδέχεται και με πυκνότητα πάλι στις λόχμες και τα τέμπη ανατρέχει και τις ρεματιές και τα ακρωτήρια και τις κορυφογραμμές, ήμερα και αρόσιμα τα περισσότερα, από κάθε είδους θηράματα και κυνήγι τα πάντα δορυφορούμενα, ώστε να μπορούν σε όλες τις εποχές οι γείτονές της λαγούς να χτυπάνε και ζαρκάδια να κυνηγάνε. Και είναι δυνατό με κάπρους να παλεύουν και κατά αλεπούδων πλεκτάνες να στήνουν και κατά ελαφιών με κέρατα μεγάλη προσπάθεια να καταβάλλουν και πάλι από πουλάδες και περιστέρια και πέρδικες και κοτσύφια και ορτύκια και χήνες και αγριοπερίστερα να αντλούν ευχαρίστηση. Και με δύο τρόπους και σε όλες τις εποχές αναγκάζει τους γείτονές της να εξασκούνται και στο να είναι θηρευτές και στο να είναι κυνηγοί, όπου ήταν εφικτό. Όθεν οι δεινοί στα πολεμικά Λακεδαιμόνιοι καθόλου λιγότερο και ναύτες οι ίδιοι είναι, εξ ου και ισχυρότατοι στα ναυτικά σε σύγκριση με τους από παλιά Αθηναίους. Ωστε ξεκάθαρα εδώ να ερίζουν η στεριά και η θάλασσα, η μεν όλες τις αγέλες των πτηνών και των χερσαίων ζώων και των κτηνών, η δε τους ιχθείς και τα ζώα και τα φυτά (ενν. της θάλασσας) προβάλλοντας. Και δίχως βέβαια να γίνεται αντιληπτή την εκατέρωθεν σύνδεση απεργάζεται και με τη χαρούμενη και πυκνή ανταλλαγή εμάς με λαμπρότητα την όψη μάς προσφέρει.

¹¹⁹⁵ Για την έννοια του *locus amoenus* βλ. παραπάνω σελ. 237-240.

Κεφ. 10 (125-169): Η πόλη ικανοποιεί και τις πέντε αισθήσεις [πολυαισθητικότητα]

Αίσθηση όρασης (125-136)

Και με κάθε αίσθηση με θαυμάσιο τρόπο αυτή εδώ η χώρα και καμαρώνει και δώρα φέρνει. Και ευθύς μπροστά στα μάτια βρίσκονται τα κάλλιστα και τα λαμπρότατα των θεαμάτων, δηλαδή η τερπνότητα των εξής πεδιάδων και των λειμώνων και η ποικιλία των λουλουδιών, και οι μακρές λόχμες και των ημερώτατων βουνών οι όγκοι, η χλωρότητα των θάμνων και της χλόης και η άμπελος η αναρριχώμενη και φυτά που βρίθουν (ενν. από ανάπτυξη) και κυπαρίσσια που μοιάζουν να χορεύουν. Οι κιτριές που σε όλη τη διάρκεια του έτους με ευωδιαστά και λευκά άνθη οργιάζουν και που στα χλοερά τους φύλλα και τα κλωνάρια (ενν. η πόλη) τον πορτοκαλί και καστανόξανθο καρπό διαμοιράζουν, δημιουργώντας ασυνήθιστο θέαμα και ευχαρίστηση και κάλλος άφατο, μιμούμενη η κάθε μία φαρδιά σκηνή, που σε τύραννο ταιριάζει, που είναι αρκετή πολλούς για να σκιάσει και που με κανένα τρόπο από το χρυσό πλατάνι το βαρβαρικό δεν έχει λιγότερη αξία, κάτω από το οποίο παλιά, λένε, ο Ξέρξης, ο βασιλιάς των Περσών, εξουθενωμένος κάθισε.

Αισθήσεις ακοής και όσφρησης (137-144)

Και με την όραση και η ακοή και η όσφρηση επίσης χαίρονται, η μεν με τους άλλους μουσικούς, οι οποίοι την εποχή της άνοιξης από παντού όλα τα σημεία με μελωδίες τα γεμίζουν, μερικά δε και όλο το έτος, ως ψάλτες της τέχνης, και τι άλλο; Και βέβαια για την κόρη του Πανδιονίδη, τη γλυκειά Πρόκνη, η οποία, σύμφωνα με τον μύθο, τον γιο της τον Ίτυ φωνάζει, αυτή συχνά αλλάζοντας μορφή μελωδική φωνή βγάζει, που προς τους πολλούς ροδώνες και προς όλα τα άνθη με τερπνή αύρα από τον ζωοδότη εύκρατο Ζέφυρο, λέει το έπος, από παντού φτάνει.

Αισθήσεις της γεύσης και της αφής - επάρκεια σε νερό (145-169)

Και βέβαια και η γεύση και η αφή απολαμβάνουν τα τελειότερα από τα καλά που υπάρχουν σε αυτή. Μέσα από όλη, λοιπόν, τη γύρω χώρα και τις αχλαδιές και τις ροδιές και τις γλυκές συκιές και τις λαμπερές

μηλιές ο ποιητής άδει. Και το πιο ωραίο βέβαια είναι ότι σαν μέσα στον βράχο και αμπέλι ευδοκίμει και αρμυρική μεγαλώνει και ελιά θάλλει και κυπαρίσσι προς τα πάνω αναπτύσσεται και ψυχρό νερό με ορμή κυλά και με τα ορεινά και άκαρπα φυτά, όπου κυνηγοί με σκυλιά τα κνώδαλα κυνηγούν και μάχονται τα θηρία, συχνά τα καλλιεργημένα (ενν. φυτά) είναι αναμεμειγμένα, στα οποία (ενν. τα καλλιεργημένα φυτά) και των μελισσών η φιλεργατικότητα λόγω της επιμέλειάς τους στην αναζήτηση τροφής σε πολλές περιπτώσεις το κερί το συμπυκνώνει, σε αφθονία όλα όσα βρίσκονται στην ώρα του μεσημεριανού, του απογευματινού και του βραδινού γεύματος αντί κάθε φαγητού προκείμενα, είναι αρκετά για να θρέψουν και να ψυχαγωγήσουν τους κουρασμένους κυνηγούς και ξυλοκόπους και οδοιπόρους και τους βοσκούς. Για τους κότινους, λοιπόν, και τα στεφάνια (ενν. είναι) τα ελαιόδεντρα των ευγενών και για την αγριοσυκιά ο καρπός της ήμερης συκιάς, (ενν. δηλαδή) σύκα γλυκά, καθαρισμένα και που στάζουν μέλι, και για τις αχλαδιές τα αχλάδια τα καρπερά και για τα άγρια αμπέλια τα σε πολλά σημεία καλλιεργημένα (ενν. αμπέλια) και για τους σκληρούς και στυφούς (ενν. καρπούς) των δρυών του Δία οι βελανιδιές.

Διότι η κράση των ανέμων και προς τη γη και έξω από τη γη διαβαίνει. Από όπου και τα ρεύματα που βγαίνουν από τα έγκατα αυτής, το νερό, το πολύ πιο χρηστό από τα στοιχεία και το πιο αναγκαίο, το νηφάλιο και φτηνό ποτό, λένε οι πατέρες, και ο Δαβίδ αυτό μάλλον πίνοντας τραγούδησε ότι ευφραίνει την καρδιά του ανθρώπου, όχι διαφανή και ψυχρά μόνο, αλλά και ήδιστα και υγιεινότατα, θα έλεγες, το οποίο ξεκάθαρα ανταγωνίζεται με τα φάρμακα που δίνονται από τους γιατρούς για τη σωτηρία των καχεκτικών. Και από αυτό για τους εδώ γείτονες είναι έμφυτη η καλή υγεία, του οποίου δεν υπάρχει λένε τίποτα καλύτερο.

Ἐπιτηδεύσεις οἰκούντων (170-196)

Κεφ. 11 (170-181): Ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς τέχνας

Αλλά ήδη μία μικρή αναφορά παραλείφθηκε από εμένα, η οποία αξίζει να προστεθεί. Διότι μόνη αυτή εδώ η πόλη ή τουλάχιστον με λίγες (ενν. πόλεις) έχει επάρκεια σε όλες τις δραστηριότητες και σε όλες τις

επιστήμες και τα όσα (ενν. αγαθά) υπάρχουν σε αυτή σε όλες τις τέχνες και τις επιτηδεύσεις τα χορηγεί, σε γεωργούς και βοσκούς και κατασκευαστές δόρατων και τόξων και σε λιθοξόους και σε διακοσμητές και σε υφαντές και σε νηματοουργούς και σε βυρσοδέψες και σε όλους με μία λέξη. Στους γεωργούς μεν (ενν. χορηγεί) γη πλούσια και αφθονία ρευμάτων, αν είναι δυνατό κάπου με πιο φιλόπονη προσπάθεια κήποι να φτιαχτούν, στους οικοδόμους και στους ναυπηγούς και σε όλους γενικά τους χειρόνακτες όλες τις λόχμες και κάθε είδους ξύλα και χορό χίλιων δέντρων και στις πεδιάδες και στα όρη, και στους υφαντές και στην τέχνη των υφασμάτων και στην τέχνη της κεντητικής, όσον αφορά στα λινά, τα μάλλινα και τα μεταξωτά νήματα. Τέλος, στους εμπόρους το κάθε τι (ενν. χορηγεί), το οποίο μπορεί να έχουν ανάγκη.

Κεφ. 12 (182-196): *Ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς ἐπιστήμας*

Για όσους αγαπούν τα άλογα, για τους φιλοθεάμονες και τους φιλάθλους και τους γυμναστές και τους αθλητές και τους κυνηγούς και έχουν ειπωθεί από πριν (ενν. κάποια πράγματα) και μάλλον σύντομος ήταν ο λόγος για αυτά τα καλά. Αλλά να μιλήσω για εμένα είναι ανάγκη πριν από αυτά. Για τους σοφούς, λοιπόν, και για αυτούς που έχουν σπουδάσει την τέχνη των λόγων είναι αυτόματα πατρίδα και χώρος εξαίρετος, για αυτόν που παίρνει το βιβλίο και λίγο στη σκιά προχωράει για να ηρεμήσει και να κάτσει στη μαλακή χλόη - και με τα ρεύματα που κελαρύζουν και με τα φύλλα των φυτών που σιγοψιθυρίζουν και με τα πουλιά που περιίπτανται και τριγύρω βομβούν με τον πιο ευχάριστο τρόπο από κοινού να φιλοσοφήσει και να συνομιλήσει.

Ἐπίλογος (197-200): Λογοπαίγνιο με το όνομα της πόλης και αίτια εκφώνησης της έκφρασης

Και αν πρέπει και από το όνομα επιπλέον να επεξεργαστούμε τη λαμπρότητα αυτής της τράπεζας και το πόσο ατεχνούς τραπεζοειδούς μορφής είναι η φερώνυμος Τραπεζούντα, χώρος αναγκαίας τρυφής και θεοφιλούς απόλαυσης των όσων υπάρχουν σε αυτή, η μεν τράπεζα είναι ιερό πράγμα, θα έλεγε κάποιος σοφός, μέσω της οποίας τιμάται ο θεός

και ο αγαπημένος και ο ξένιος. Και τον Αβραάμ η φιλοξενία του Θεού τον έκανε.

Αυτά από τα πολλά λίγα είναι για την καλλίστη αυτή εδώ πόλη των Τραπεζουντίων, δικό μου ήδυσμα και τέλος της αδιαφορίας και της λύπης για την κατάκτηση και των δακρύων παραψυχή, για τους δε βασιλείαδες μικρό φιλοτίμημα, ενώ για την πόλη αυτή δώρο ξένιο.

III.7.iv. Ερμηνευτικές παρατηρήσεις

Ο Οδ. Λαμψίδης, που είναι και ο πρώτος εκδότης αυτής της εγκωμιαστικής έκφρασης για την Τραπεζούντα, χαρακτήρισε το έργο ως «έν είδει εγκωμιαστικής έκφράσεως ρητορική λογοτεχνική περιγραφή τῆς πόλεως τῆς Τραπεζοῦντος». Αυτό σημαίνει ότι το συγκεκριμένο μέτριας έκτασης κείμενο δεν αποτελεί ένα τυπικό εγκώμιο πόλης, αλλά ούτε και μια ουδέτερη περιγραφή της Τραπεζούντας. Πρόκειται - σύμφωνα με τους όρους του Οδ. Λαμψίδα - για μια ευτυχή συνάντηση της ρητορικής τέχνης και της λογοτεχνίας, που φέρει από τον ίδιο τον συντάκτη της τον τίτλο *ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις*.

Συγκεκριμένα, ο ιδιάζων αυτός τύπος περιγραφῆς έχει δύο χαρακτηριστικά: πρώτον, υπόκειται στους κανόνες, που έθεσαν οι πρώτοι συντάκτες προγυμνασμάτων των αυτοκρατορικών χρόνων για τις *ἐκφράσεις τόπων*, οι οποίοι κανόνες συνέχισαν να ισχύουν και σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινῆς ιστορίας, όπως φαίνεται από τις αρκετές σωζόμενες βυζαντινές συλλογές προγυμνασμάτων. Δεύτερον, έχει εγκωμιαστικό χαρακτήρα, πράγμα το οποίο είναι χρήσιμο που προσδιορίζεται, διότι - σύμφωνα και με τα αντίστοιχα θεωρητικά κείμενα της ύστερης αρχαιότητας αλλά σύμφωνα και με τις βυζαντινές συλλογές - κάτι μπορεί να περιγραφέται και με επικριτική ή ουδέτερη διάθεση.

Η συγκεκριμένη *ἐκφρασις* είναι ενταγμένη σε ειδικό επικοινωνιακό πλαίσιο, σε αντίθεση με τις περισσότερες προγυμνασματικού τύπου *ἐκφράσεις προσώπων, πραγμάτων, τόπων, χρόνων κ.λ.π.* Για παράδειγμα ο Ιμέριος, ο Λιβάνιος, οι θεωρητικοί των *Προγυμνασμάτων*, Αίλιος Θέων, ψευδο-Ερμογένης, Αφθόνιος και Νικόλαος, αλλά και οι περισσότεροι βυζαντινοί συγγραφείς που έγραψαν ανεξάρτητες *ἐκφράσεις* για διάφορα

θέματα, όπως ο Προκόπιος από τη Γάζα, ο μαθητής του Χορίκιος, ο Ιωάννης από τη Γάζα, ο Παύλος Σιλεντιάριος, ο Κωνσταντίνος Ρόδιος, ο Λέων ο Χοιροσφάκτης, ο Κωνσταντίνος Μανασσής, ο Νικόλαος Μεσαρίτης και άλλοι, τις έγραψαν για δύο κυρίως σκοπούς. Πρώτον, για να τις χρησιμοποιήσουν ως διδακτικό υλικό στο πλαίσιο της προγυμνασματικής παιδείας, η οποία συνιστούσε ένα αναγκαίο προστάδιο της ρητορικής εκπαίδευσης στο Βυζάντιο. Δεύτερον, για να τις εκφωνήσουν στα θέατρα¹¹⁹⁶.

Αντιθέτως ο Ιωάννης Ευγενικός τόσο στη συγκεκριμένη όσο και στις υπόλοιπες τοπογραφικές του εκφράσεις κλείνει τις επιλογικές του παραγράφους με μία πανομοιότυπη καταληκτική αφιέρωση: *Ταῦτα ἐκ πολλῶν ὀλίγα, ἐμοὶ μὲν ἡδυσμα ... τοῖς ἐγχωρίοις / τοῖς βασιλεῦσι / τῷ δεσπότη φιλοτίμημα ... τῇ πόλει δὲ αὐτῇ δῶρον ξένιον*. Μόνο στην έκφραση της Τραπεζούντας αναφέρει επιπρόσθετα ότι το έργο αποτελεί ἀκηδίας φίμωτρον καὶ τῆς ἐπὶ τῷ κρατοῦντι λύπης καὶ τῶν δακρύων παραψυχή, παύει δηλαδή την αδιαφορία και αποτελεί παρηγοριά στη δυστυχία που προέρχεται από την ξένη κατάκτηση, ενώ στο τέλος της έκφρασης για την κώμη Πετρίνα ο Ευγενικός με τη φράση *ἐμοὶ μὲν ὀφλήματος ἔκτισις* κάνει λόγο για κάποια δική του οφειλή προς την κώμη, ενώ αναφέρει και τον *ἐνεργετηκότι δεσπότη* της κώμης.

Βλέπουμε, λοιπόν, τη φράση *δῶρον ξένιον*, η οποία κανονικά θα έκλεινε έναν λόγο επιβατήριο ή ένα αυτοτελές εγκώμιο πόλης, αφενός να εμφανίζεται ως επικοινωνιακό πλαίσιο τεσσάρων παρόμοιων τοπογραφικών εκφράσεων και αφετέρου να γεφυρώνει την παραδοσιακή απόσταση ανάμεσα στα εγκώμια και τις εκφράσεις πόλεων λειτουργώντας ως συστατικό μέρος του νέου *sui generis* είδους των εγκωμιαστικών τοπογραφικών εκφράσεων. Θεμελιωτής δε του είδους αυτού φαίνεται να ήταν ο Ιωάννης Ευγενικός τόσο λόγω του πανομοιότυπου περιεχομένου των τεσσάρων κειμένων που αναφέρθηκαν όσο και λόγω των τίτλων των τριών εξ αυτών. Ειδικότερα πρόκειται για τους τίτλους «Ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις Κορίνθου», «Εἰς τὴν νῆσον Ἰμβρον ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις» και «Τοῦ αὐτοῦ νομοφύλακος τοῦ Εὐγενικοῦ τῇ Τραπεζοῦντι πόλει ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις», με τους οποίους επέλεξε ο Ιωάννης Ευγενικός να

¹¹⁹⁶ Για τα θέατρα βλ. παραπάνω τη σημ. 923.

τονίσει την ιδιαιτερότητα του νέου αυτού ρητορικού είδους, που συνδυάζει τα χαρακτηριστικά τόσο των τοπογραφικών εγκωμίων όσο και των τοπογραφικών εκφράσεων.

Όσον αφορά στη δομή της αρκετά πρωτότυπης, όπως θα δούμε, *ἐγκωμιαστικῆς ἐκφράσεως* για την Τραπεζούντα, προτείνεται από τη γράφουσα το ακόλουθο σχεδιάγραμμα, το οποίο είναι εν πολλοίς βασισμένο στις μενάνδρειες οδηγίες για το πώς *χρή πόλεις ἐπαινείν*:

Θέσις (1-21)

Κεφ. 1 (1-8): *κατὰ τὸν οὐρανόν, πρὸς θάλασσαν, πρὸς ἥπειρον,*

Κεφ. 2 (9-16): *κατὰ τὰς ὥρας*

Κεφ. 3 (17-21): *πρὸς τὰς ἐν γειτόνων πόλεις καὶ χώρας*

Τοπική θέσις πόλεως καὶ πράξεις οἰκούντων κατὰ τὰς ἀρετὰς (22-49)

Κεφ. 4 (22-34): *Ἀκρόπολις καὶ πράξεις κατὰ τὴν ἀνδρείαν-ἐλευθερίαν*

Κεφ. 5 (35-71): *ἡ πῆ μὲν ἐν ὄρει πῆ δὲ ἐν πεδίῳ καὶ κατὰ τὰς ἀρετὰς κατὰ τὴν φρόνησιν (35-49)*

κατὰ τὴν ἀρετὴν (50-56)

κατὰ τὴν φιλανθρωπίαν (56-71)

Κεφ. 6 (72-83): *Φύσις χώρας πόλεως καὶ παραγωγή γεωργικῶν προϊόντων*

Κεφ. 7 (84-98): *Προάστεια πόλης καὶ εὐσέβεια*

Κεφ. 8 (99-107): *Συμπέρασμα για την αξία του μέτρου καὶ της συμμετρίας στην πόλη*

Ἐκφρασις πόλεως καὶ προαστείων (*locus amoenus*) (108-169)

Κεφ. 9 (108-124): *Τὰ περίξ της πόλης ἰδανικά για κυνήγι καὶ για ψάρεμα*

Κεφ. 10 (125-169): *Ἡ πόλη ικανοποιεῖ καὶ τις πέντε αἰσθήσεις [πολυαισθητικότητα]*

Αἴσθησις ὄρασης (125-136)

Αἰσθήσεις ακοῆς καὶ ὀσφρησις (137-144)

Αἰσθήσεις της γεύσης καὶ της αφῆς (145-169)

Ἐπιτηδεύσεις οἰκούντων (170-196)**Κεφ. 11** (170-181): Ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς τέχνας**Κεφ. 12** (182-196): Ἐπιτηδεύσεις κατὰ τὰς ἐπιστήμαςἘπίλογος (197-200)**Κεφ. 13** (197-200): Λογοπαίγνιο με το όνομα της πόλης και αίτια εκφώνησης της έκφρασης

Από το παραπάνω σχεδιάγραμμα γίνονται σαφή τα εξής δύο στοιχεία. Σύμφωνα με το πρώτο ο Ιωάννης Ευγενικός δείχνει να είχε υπόψιν του τις οδηγίες του Μένανδρου. Αυτό φαίνεται πιο έντονα από την πρώτη ενότητα της θέσεως, όπου αξιοποιούνται έστω και σύντομα σχεδόν όλα τα επιμέρους κριτήρια που είχαν τεθεί στο κεφάλαιο με τίτλο πῶς χρή πόλεις ἐπαινεῖν της πρώτης πραγματείας του Μένανδρου¹¹⁹⁷, καθώς και από την τελευταία ενότητα των ἐπιτηδεύσεων οἰκούντων, όπου πάλι σύντομα παρατίθενται οι κατὰ τὰς τέχνας και κατὰ τὰς ἐπιστήμας ἐπιτηδεύσεις των κατοίκων.

Από την άλλη στο κείμενο του Ιωάννη Ευγενικού για την Τραπεζούντα δεν υπάρχει καθόλου πρόλογος, δεν αναφέρεται καθόλου η ενότητα του γένους και το κυριότερο πρόβλημα είναι η αρκετά δύσκολο να δομηθεί δεύτερη ενότητα του λόγου. Αυτή, προκειμένου να μην αποτελείται από διάσπαρτα και δίχως συνοχή κομμάτια, επιλέξαμε να τη διαρθρώσουμε ως μία ενότητα που συνδυάζει άλλοτε πιο άμεσα και άλλοτε πιο έμμεσα ορισμένα από τα είδη της τοπικής θέσεως της πόλης με κάποιες από τις κατὰ τὰς ἀρετὰς πράξεις τῶν οἰκούντων. Ενισχυτικό της συγκεκριμένης διάρθρωσης είναι το γεγονός ότι οι ανέκαθεν συστατικές των εγκωμίων πόλεων ενάρετες πράξεις των κατοίκων δεν αναφέρονται πουθενά αλλού μέσα στην εγκωμιαστική έκφραση, πράγμα που βέβαια από την άλλη δεν μπορεί να εκληφθεί ως παράλειψη του λόγου του Ευγενικού για την Τραπεζούντα, καθώς εν προκειμένω έχουμε να κάνουμε με μία αυτοτελή ἐγκωμιαστικὴν ἔκφρασιν, ένα νέο δηλαδή είδος της επιδεικτικής ρητορικής, του οποίου οι κανόνες σύστασης προφανώς δεν είχαν ακόμη πλήρως διαμορφωθεί.

¹¹⁹⁷ Βλ. παραπάνω το σχεδιάγραμμα στις σελ. 151-153.

Σύμφωνα, λοιπόν, με το εδώ προτεινόμενο σχεδιάγραμμα, στη δεύτερη και πιο ιδιόρρυθμη από τις επιμέρους ενότητες της εγκωμιαστικής έκφρασης πιο έμμεσα η ανδρεία και η γενναιότητα και πιο άμεσα η ελευθερία¹¹⁹⁸ των κατοίκων της Τραπεζούντας συνδέονται με τη στέρεη και απόρθητη ακρόπολη της πόλης. Το γενικότερο υψηλό τους φρόνημα και η ειδική ελευθερία τους από τις ενοχλήσεις και τους θορύβους της θάλασσας ενισχύεται από την υπερυψωμένη θέση της πόλης, η οποία εκτείνεται τόσο σε λόφους όσο και σε πιο πεδινά σημεία. Επίσης η συνολικά δύσκολα κατακτημένη αρετή εκ μέρους των κατοίκων της συνδέεται με το ανηφορικό μονοπάτι που πρέπει να ανέβει κανείς για να φτάσει στην ακρόπολη της πόλης.

Στη συνέχεια, ακολουθεί ένα εμβόλιμο κομμάτι για το ότι χάρη στα πεδινά σημεία της πόλης μπορούν και οργανώνονται ιπποδρομίες και άλλοι αγώνες και πανηγύρεις. Στο σημείο αυτό δεν ενέχεται κάποιο είδος αρετής και είναι μάλλον το ίδιο σημείο στο οποίο αναφέρεται αρκετά πιο κάτω ο Ιωάννης Ευγενικός ως αυτό που αντιστοιχεί στην υποεπινότητα των κατὰ τὰς δυνάμεις ἐπιτηδεύσεων τῶν οἰκούντων ¹¹⁹⁹. Σε αυτό με έμμεσο τρόπο προβάλλεται το στοιχείο της φιλανθρωπίας των κατοίκων της πόλης σε

¹¹⁹⁸ Η ελευθερία από τους εξωτερικούς κατακτητές ως αρετή των κατοίκων δεν υπήρχε στην αρχαία παράδοση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων. Σύμφωνα με τη συνολική παραπάνω εξέταση των εγκωμίων πόλεων η έννοια της ελευθερίας εμφανίζεται μία φορά στον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη, αλλά με την έννοια της ελευθερίας που προέρχεται από το αθηναϊκό πολίτευμα, ενώ στον *Αντιοχικόν* του Λιβάνιου αναφέρεται μία μόνο φορά σε σχέση με τη βουλήν. Στον λόγο του Λάσκαρη για τη Νίκαια η ελευθερία αναφέρεται μία φορά στη συμβολή της Νίκαιας στην απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους και στην ελευθερία του πνεύματος η οποία προκύπτει χάρη στη φιλοσοφία. Στον *Νικαέα* του Θεόδωρου Μετοχίτη απαντά μία φορά και αναφέρεται στη μεταφορική ελευθερία της λίμνης της Νίκαιας σε σχέση με τα γύρω βουνά, ενώ στον *Βυζάντιον* λόγο του ίδιου η ελευθερία απαντά και σε συνάρτηση με τους δυνάμει εξωτερικούς κατακτητές, αλλά σε διάφορα σημεία του λόγου και όχι με την έννοια του διακριτού εγκωμιαστικού τύπου για τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης. Την έννοια της ελευθερίας με την τυπική σημασία της τη βρίσκουμε επίσης στον *Εἰς Τραπεζοῦντα λόγον* του Βησσαρίωνα, όπου όμως αυτό που λέγεται είναι ότι σε κάποιες περιπτώσεις από την ελευθερία είναι προτιμότερη η δουλεία σε έναν ικανό κατακτητή. Επομένως η έννοια της ελευθερίας εμφανίζεται για πρώτη φορά πιο αναλυτικά - όσο αναλυτικά μπορεί να είναι στο πλαίσιο ενός σύντομου σχετικά κειμένου - στην *ἐγκωμιαστικὴν ἔκφρασιν* της Τραπεζούντας του Ιωάννη Ευγενικού.

¹¹⁹⁹ Βλ. Ιωάννης Ευγενικός, *Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος*, 182-184, στο: Ioannes Eugenicus (Λαμφίδης), 35: Φιλίπποις γὰρ καὶ φιλοθεάμοσι καὶ φιλάθλοις καὶ γυμνασταῖς καὶ ἀθληταῖς καὶ ταῖς θηρεύουσιν εἴρηται τε πρώην καὶ βραχὺς ἴσως ὁ περὶ τάδε τῶν καλῶν λόγος.

συνάρτηση με την ικανότητα της πόλης λόγω της ιδανικής μορφολογίας του εδάφους της να προσφέρει πληθώρα αγαθών στους ναύτες και έτσι να συμβάλλει στη γενικότερη ανάπτυξη του εμπορίου.

Συναφής με το θέμα του εμπορίου και της οικονομικής ανεξαρτησίας της πόλης είναι και η περιγραφή των πολλών γύρω από την πόλη καλλιεργείων, όπου όμως, ενώ υπάρχει το στοιχείο της *φύσεως*, δεν έχουμε κάποια αναφορά στις αρετές των κατοίκων. Ο συνδυασμός των δύο, δηλαδή της φύσεως της πόλης και των *κατὰ τὰς ἀρετὰς πράξεων τῶν οἰκούντων*, επανέρχεται στην επόμενη υποενότητα, την οποία τιτλοφορούμε ως «Προάστεια πόλης και *εὐσέβεια*» και όπου γίνεται λόγος διαδοχικά για τον πολιοῦχο της πόλης Ευγένιο, για τους πατέρες της εκκλησίας, που έδρασαν στην πόλη, καθώς και για τους πλήθος μοναχούς που μονάζουν στις πολλές μονές *τῷ ἐρημικῷ καὶ ἡρέμῳ τῶν προαστείων*.

Τέλος, εισάγεται ένα νέο στοιχείο, το οποίο δεν περιλαμβανόταν στις μενάνδρειες οδηγίες και το οποίο δεν έχουμε συναντήσει μέχρι στιγμής στα αυτοτελή εγκώμια που έχουμε εξετάσει. Πρόκειται για το στοιχείο της συμμετρικής κατανομής της *φύσεως* της πόλης όσον αφορά στα πεδινά και τα ορεινά της σημεία, η οποία συμμετρία συναρτάται μάλιστα στην υποενότητα κατακλείδα της δεύτερης αυτής ενότητας με το μετρημένο και σοβαρό ήθος κάποιου γνωστού δασκάλου από την αρχαιότητα, του οποίου δεν αναφέρεται το όνομα, και ο οποίος επίσης αρμονικά συνδύαζε τη μεγαλοπρέπεια της μορφής του με την ευεργετικότητα της παιδείας του και με την τερπνή ευαρμοστία και συμφωνία των στοιχείων της προσωπικότητάς του.

Όσον αφορά δε στο δεύτερο στοιχείο που συμπεραίνεται από τη μελέτη του σχεδιαγράμματος της *ἐγκωμιαστικῆς ἐκφράσεως* της Τραπεζούντας, μπορούμε με ασφάλεια να πούμε ότι πλην των μενάνδρειων οδηγιών το έτερο έργο που συμβουλευτήκε ο Ευγενικός, προκειμένου να συντάξει το *ξένιον δῶρον* του για την Τραπεζούντα, ήταν αναμφίβολα ο *Ἀντιοχικός λόγος* του Λιβάνιου. Αυτό φαίνεται από την ενότητα «*Ἐκφρασις πόλεως και προαστείων (locus amoenus)*», η οποία - καταλαμβάνοντας 60 σειρές στην έκδοση του Λαμψίδη - αποτελεί μακράν την εκτενέστερη ενότητα του κειμένου.

Στην ενότητα αυτή μετά την περιγραφή των φυσικών συνθηκών που καθιστούν την Τραπεζούντα χώρο ιδανικό για το κυνήγι κυρίως και

δευτερευόντως για το ψάρεμα περιγράφονται από τον Ευγενικό τα όσα η όψη και η επαφή με την πόλη της Τραπεζούντας προκαλούν στις αισθήσεις αυτών που είτε ζουν σε αυτή είτε την αντικρίζουν ως επισκέπτες και τα οποία στο σύνολό τους συνιστούν έναν *locus amoenus*, ή αλλιώς έναν ειδυλλιακό τόπο, όπως τον γνωρίζουμε από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα¹²⁰⁰.

Πιο συγκεκριμένα, οι πεδιάδες, τα λιβάδια με τα λουλούδια τους, τα φαράγγια και τα βουνά με την αντίστοιχη χλωρίδα τους και οι πολλές κισριές, που φύονται στη χώραν της Τραπεζούντας και που περιγράφονται πιο αναλυτικά μέσα από μία ιδιαίτερα παραστατική εικόνα, ερεθίζουν την αίσθηση της όρασης. Στη συνέχεια την αίσθηση της ακοής των κατοίκων της πόλης και των επισκεπτών της εξάπτουν οι μελωδίες από τους μουσικούς της πόλης, δηλαδή από τα πουλιά, που άδουν την περίοδο της άνοιξης με πρώτη και καλύτερη την Πρόκνη, τη μυθική βασιλοπούλα που μεταμορφώθηκε σε αηδόνι, ενώ η όσφρηση διεγείρεται από τις ευωδιές που εκλύονται από τους πολλούς ρωδώνες των περιχώρων της πόλης. Τέλος, οι αισθήσεις της γεύσης και αφής κινητοποιούνται αντίστοιχα χάρη στα γλυκά εποχιακά φρούτα, το μέλι, που σε μεγάλες ποσότητες παράγεται εκεί, και χάρη στους καρπούς, που επίσης υπάρχουν σε αφθονία, καθώς και χάρη στην αναζωογονητική και θεραπευτική δύναμη του νερού, που με μεγάλη επάρκεια ρέει σε διάφορα σημεία μέσα και έξω από την πόλη.

Το αποτέλεσμα των παραπάνω είναι ότι χάρη στα ποικίλα ερεθίσματα των αισθήσεων δημιουργείται έντονο το στοιχείο της πολυαισθητικότητας στους ακροατές του λόγου. Πρόκειται για ένα στοιχείο που άπτεται άμεσα τόσο του περιεχομένου όσο και του ύφους του λόγου μίας έκφρασης τόπου, όπως η συγκεκριμένη του Ιωάννη Ευγενικού, και που μας θυμίζει μεν δύο συναφή σημεία από τον *Εἰς Νίκαιαν* του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη και από τον *Βυζάντιον* του Θεόδωρου Μετοχίτη αντίστοιχα¹²⁰¹, αλλά κυρίως μας παραπέμπει στο περιεχόμενο και τον εν γένει χαρακτήρα της αντίστοιχης έκφρασης-περιγραφής της Δάφνης, του προαστείου της Αντιόχειας, στον

¹²⁰⁰ Για την έννοια του *locus amoenus* βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.vi. τις σελ. 237-240.

¹²⁰¹ Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. III.2.iv. τις σελ. 298-301 και στο υποκεφ. III.4.iii. τη σελ. 403.

Αντιοχικόν του Λιβάνιου καθώς και στο βασικό στοιχείο του νερού, το οποίο διατρέχει το σύνολο του συγκεκριμένου λόγου¹²⁰².

Την ομοιότητα δε των δύο κειμένων, του Λιβάνιου και του Ευγενικού, ως προς την αξιοποίηση του στοιχείου της πολυαισθητικότητας ενισχύει συνολικά και η τηρουμένων των αναλογιών αρκετά emphatic αναφορά του Ευγενικού στα ειδικά συναισθήματα χαράς αυτού που αντικρίζει την πόλη της Τραπεζούντας και που έρχεται σε επαφή μαζί της. Η αναφορά αυτή στα συναισθήματα θυμίζει έντονα το κείμενο του Λιβάνιου, ο οποίος, όπως καταδείχτηκε στο πλαίσιο της ανάλυσης του *Αντιοχικού* στην παρούσα διατριβή, σε μεγάλο βαθμό στηρίζει την αποτελεσματικότητα του λόγου του στην περιγραφή των συναισθημάτων χαράς που προκαλούνται από το κάλλος της πατρίδας του πόλης¹²⁰³.

Από όσα ειπώθηκαν παραπάνω βλέπουμε, λοιπόν, τον Ιωάννη Ευγενικό από τη μία να προασαρμόζεται, αλλά από την άλλη και να αποκλίνει από τις μενάνδρειες οδηγίες επιδεικνύοντας μία πολύ μεγαλύτερη ελευθερία από τους προηγούμενους συντάκτες αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, πράγμα που αντικατοπτρίζεται κυρίως στη δεύτερη ενότητα που αναλύσαμε παραπάνω.

Σύμφωνα με μία πρώτη πρόχειρη εκτίμηση - καθώς το πλαίσιο της συγκεκριμένης διατριβής δεν επιτρέπει τη συνολική αξιολόγηση των εγκωμιαστικών τοπογραφικών εκφράσεων του Ιωάννη Ευγενικού - ο τελευταίος προφανώς και επέλεξε να αποκλίνει από το μενάνδρειο σχήμα. Με τον όρο *ἔκφρασις* να επέχει πιο κεντρική θέση στον τίτλο του έργου του από τον προσδιορισμό *ἐγκωμιαστική* έπρεπε πρωτίστως να περιγράψει το φυσικό τοπίο της πόλης μέσω μίας τυπικής τοπογραφικής έκφρασης και δευτερευόντως να εγκωμιάσει τις αρετές, τις πράξεις και τα επιτηδεύματα των κατοίκων της ακολουθώντας τις προδιαγραφές ενός τυπικού αυτοτελούς εγκωμίου πόλης, όπως αυτές των εγκωμίων που αναλύθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας διατριβής.

¹²⁰² Βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.vi. τις σελ. 209-211, 226-228 και 232-234 για την κυρίαρχη παρουσία του νερού στο εγκώμιο του Λιβάνιου για την Αντιόχεια και τις σελ. 237-238 και 241 κ.εξ. για την πολυαισθητικότητα του συγκεκριμένου λόγου.

¹²⁰³ Για την εκτενή ανάλυση του χαρακτήρα των συναισθημάτων και του ρόλου τους στον *Αντιοχικόν* βλ. παραπάνω στο υποκεφ. II.3.vi. τις σελ. 242-246.

Ερχόμενοι τώρα στα ειδικότερα γλωσσολογικά και υφολογικά στοιχεία της έκφρασης μπορούμε να παρατηρήσουμε κατ' αρχάς ότι στην προσπάθειά του να περιγράψει ο Ευγενικός με εντυπωσιακό τρόπο τα διάφορα στοιχεία του φυσικού κυρίως τοπίου της πόλης, τα οποία είναι κυριάρχα και στις άλλες ενότητες του λόγου - πλην της ειδικής ενότητας που στο σχεδιάγραμμα επιγράφεται με τον τίτλο «Ἐκφρασις πόλεως και προαστείων (*locus amoenus*)» - πολλές φορές χρησιμοποιεί σπάνια ουσιαστικά, επίθετα ακόμη και ρήματα, τα οποία καταλήγουν να φορτώνουν τον λόγο και ίσως σε κάποια σημεία να τον κάνουν και δυσερμήνευτο. Ενδεικτικά παραδείγματα είναι οι σπάνιες δοτικές ὥτίσι, κοψίχοις, νήτταις και φάτταις στο πρώτο τμήμα της έκφρασης του φυσικού τοπίου των περιχώρων της πόλης, όπου περιγράφεται η επάρκεια σε κυνήγι, ή το *hapax legomenon* επίθετο εὐκραής, το οποίο αναφέρεται στον Δία στο απόσπασμα για την αίσθηση της όσφρησης, που αναφέρθηκε παραπάνω, ή ο τύπος μυρρίκη, που απαντά μόνο στο λεξικό του Σουίδα.

Δεύτερον, σε αρκετά σημεία του λόγου είναι περιορισμένη ή και μηδενική η χρήση ρημάτων, πράγμα που δυσχεραίνει αρκετά την ομαλή ροή του κειμένου και την απρόσκοπτη πρόσληψη του νοήματος εκ μέρους του αναγνώστη, με πιο χαρακτηριστικό το σύνολο σχεδόν του τρίτου μέρους του 5^{ου} κεφαλαίου του λόγου, όπου εγκωμιάζεται η επέκταση της πόλης τόσο σε πεδινά όσο και σε ορεινά σημεία και όπου σε 15 συναπτές σειρές της έκδοσης Λαμψίδα απαντά μόνο ένα ρήμα στην τελευταία φράση¹²⁰⁴.

Τρίτον, στην ἐγκωμιαστικὴν ἔκφρασιν της Τραπεζούντας υπάρχουν και κάποιες χτυπητές ασυνταξίες. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η φράση ὥς δοκεῖν ἑνὸς ἀνδρὸς τῶν σπουδαιοτάτων ἦθαι παιδευτοῦ, τὴν τε ἐπιείκειαν τῷ τοῦ εἵδους σεμνῷ μεγεθύνοντος καὶ τὸ σφοδρὸν αὐτῆς παιδείας καὶ σύντονον εὐφυῶς τῇ χρηστότητι καθηδύνοντος καὶ διὰ πάντων ὥσπερ ἐν φθόγοις λύρας εὐαρμοστίαν καὶ συμφωνίαν προδεικνύντος καὶ τέρψιν ἄφατον [οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου]¹²⁰⁵, όπου το ὥς δοκεῖν δεν συνοδεύεται από το αναμενόμενο απαρέμφατο ή από την αναμενόμενη δοτική προσωπική τῷ ἀνδρί, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η απόδοση του

¹²⁰⁴ Βλ. Ιωάννης Ευγενικός, Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος, 56-71, στο: Ioannes Eugenicus (Λαμψίδης), 28-29.

¹²⁰⁵ Βλ. Ιωάννης Ευγενικός, Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος, 103-108, στο: Ioannes Eugenicus (Λαμψίδης), 31.

νοήματος. Ένα ακόμα παράδειγμα ασυνταξίας βρίσκεται στη φράση *Τῇ δ' ὄψει καὶ ἀκοῇ καὶ ὁσφρησις συνήδεται*, ἢ μὲν τοῖς τε ἄλλοις τῶν μουσικῶν, πάντα πανταχόθεν ἦρος ὥρα καταφωνοῦσιν, ἔνια δὲ καὶ δι' ἔτους, ψάλται τέχνης πλήν, τί δ' ἄλλο; καὶ μὴν καὶ Πανδιονίδι κόρη, Πρόκνη ἡδεία τὸν υἱὸν Ἴτυν ἀνακαλουμένη, μυθικὸς ἄν τις εἶπεν, ἢ δὴ θαμὰ τρωπῶσα χέει μελίγηρυν αἰοιδὴν, ἢ δὲ ταῖς πολλαχόσε ῥοδωνιαῖς καὶ πᾶσιν ἄνθεσι ξὺν αὖρα τερπνῇ ζῶν φέροντος εὐκράεος Ζεφύροιο, φησὶ τὸ ἔπος, πανταχόθεν προσβάλλουσι, [οἱ υπογραμμίσεις εἶναι δικές μου] ¹²⁰⁶, όπου δεν γίνεται σαφές σε ποια ακριβῶς δύο μυθικά πρόσωπα αναφέρεται ὁ πληθυντικός ἀριθμὸς προσβάλλουσι, στὴν Πρόκνη μόνη τῆς καὶ στὶς μεταμορφώσεις τῆς ἢ στὴν Πρόκνη καὶ τὴν υπονοούμενη ἀδελφὴ τῆς τῆ Φιλομήλα ἢ ἔχει γίνεῖ λάθος - που εἶναι μάλλον καὶ τὸ πιθανότερο - καὶ δεν πρόκειται γιὰ τὸν τύπο τοῦ τρίτου πληθυντικοῦ τοῦ προσβάλλω, ἀλλὰ γιὰ τὸν τύπο τῆς δοτικῆς πληθυντικοῦ τοῦ θηλυκοῦ προσβαλλούσαις κατ' ἀντιστοιχία με τὸ παραπάνω ἢ μὲν τοῖς τε ἄλλοις τῶν μουσικῶν, πάντα πανταχόθεν ἦρος ὥρα καταφωνοῦσιν, όπου τὸ καταφωνοῦσιν εἶναι προφανῶς δοτικὴ πληθυντικοῦ τῆς μετοχῆς καταφωνῶν, ἡ ὁποία λειτουργεῖ συντακτικὰ ὡς δοτικὴ τοῦ μέσου καὶ δεν εἶναι τὸ ρῆμα τῆς πρότασης, ὅπως ἐσφαλμένα ἔχει ἐπιλεγεῖ ὁ τύπος προσβάλλουσι παρακάτω.

Τέλος, στὴν ἐγκωμιαστικὴν ἔκφρασιν τῆς Τραπεζοῦντας - πάλι γιὰ λόγους μίας συχνὰ κακῶς ἐννοούμενης ποικιλίας ἐκ μέρους τοῦ συντάκτη τῆς - ἀπαντοῦν ὀρισμένες χτυπητὲς ἀκυρολεξίες. Πρόκειται γιὰ λέξεις που χρησιμοποιοῦνται σὲ λάθος συμφραζόμενα ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Εὐγενικό, ὅπως εἶναι γιὰ παράδειγμα στὸ τέλος τοῦ κειμένου ὁ ρηματικὸς τύπος περιβομβοῦσι, που παρατίθεται ὄχι σὲ συνάρτηση με τὶς μέλισσες ἢ με ἄλλα συναφή ἔντομα, που παράγουν βόμβο με τὸ πέταγμά τους, ἀλλὰ σὲ συνάρτηση με τὸ ἐντελῶς ἀταίριαστο πτηνοῖς περιπταμένοις.

Συνολικὰ πρόκειται ἐντούτοις γιὰ ἓνα ἀσυνήθιστο μὲν καλὰ ὁργανωμένο δε καὶ ἀρκετὰ ἐναργὲς στὶς περιγραφές τοῦ ἐγκωμιαστικοῦ κείμενο, που θα εἶχε ἐνδιαφέρον νὰ συνεξεταστῇ ἐιδικότερα με τὶς υπόλοιπες τρεῖς πανομοιότυπες τοπογραφικὲς ἐγκωμιαστικὲς ἐκφράσεις τοῦ ἴδου συντάκτη, ἀλλὰ καὶ γενικότερα σὲ συνάφεια με τὸν τρόπο θέασης τοῦ

¹²⁰⁶ Βλ. Ἰωάννης Εὐγενικός, *Ἑκφρασις Τραπεζοῦντος*, 139-144, στο: *Ioannes Eugenicus* (Λαμπιδης), 33.

αστικού και φυσικού τοπίου εκ μέρους των υστεροβυζαντινών ανθρώπων του μέσου του 15^{ου} αι.

III.8. Ιωάννου Εὐγενικοῦ, Ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις Κορίνθου

III.8.i. Χειρόγραφη παράδοση, εκδόσεις και χρόνος συγγραφής

Η εγκωμιαστική έκφραση της Κορίνθου περιλαμβάνεται στα φ. 165^α-166^β του Gudianus 82, του κώδικα που βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Wolfenbüttel στη Γερμανία, και εκδόθηκε αρχικά από τον L. Kayser το 1840 και στη συνέχεια από τον Σπ. Λάμπρο¹²⁰⁷. Είναι ένα έργο μικρό σε έκταση, το οποίο ο Σπ. Λάμπρος δεν χώρισε σε παραγράφους, όπως έκανε για παράδειγμα με την «Κώμης ἔκφρασιν», και που η ενιαία του μορφή θυμίζει την επίσης μικρή «Εἰς τὴν νῆσον Ἰμβρον ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις».

Σύμφωνα με ένα ενδοκειμενικό στοιχείο φαίνεται ότι η έκφραση της Κορίνθου συντάχθηκε μεταξύ του 1443 και του χειμώνα του 1446. Πιο συγκεκριμένα απαντά η φράση τοῦ ἐν ἰσθμῷ νεουργηθέντος αὐθις θαυμαστοῦ περιβόλου¹²⁰⁸, η οποία προφανώς αναφέρεται στην ανοικοδόμηση του Εξαμίλιου τείχους στον Ισθμό της Κορίνθου το 1443 από τον δεσπότη του Μορέως και μετέπειτα αυτοκράτορα Κωνσταντίνο τον Παλαιολόγο¹²⁰⁹. Φαίνεται, λοιπόν, το πιο πιθανό η επίσκεψη του Ιωάννη Ευγενικού στην Κόρινθο και η σύνταξη της έκφρασης να παραγματοποιήθηκαν μετά το 1443 και πριν τον χειμώνα του 1446, όταν δηλαδή ο Μουράτ Β' ξεκίνησε την εκστρατεία του εναντίον του δεσποτάτου καταστρέφοντας το Εξαμίλιο τείχος.

Η έκφραση της Κορίνθου είναι επομένως προγενέστερη της έκφρασης της Τραπεζούντας, η οποία μάλλον γράφτηκε, όπως είδαμε, κατά την

¹²⁰⁷ Βλ. [ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΚΟΥ] Ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις Κορίνθου, στο: ΠΠ Α' (Λάμπρος), 47-48.

¹²⁰⁸ Βλ. ό.π., 47, 12.

¹²⁰⁹ Βλ. σχετικά P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken A'*, Wien 1975, 236, 251, Σπ. Λάμπρος, Τὰ τείχη τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, *NE* 2 (1905), 471 κ.εξ. και Δ. Ζακυθινός, *Le Despotat grec de Moree, A'*, Paris 1932, 228.

περίοδο που ο Ιωάννης Ευγενικός έμεινε στην Κωνσταντινούπολη, δηλαδή από το 1447 μέχρι το 1450.

III.8.ii. Μετάφραση

Θέσις (47,1 - 47,11)

Κεφ. 1 (47,1 - 47,6): *Πρὸς θάλασσαν, πρὸς ἥπειρον*

Η πόλη Κόρινθος, που κατά την αρχαιότητα ήταν ακρόπολη και ονομαζόταν Ακροκόρινθος, τώρα σε πόλη έχει εξ ολοκλήρου μετατραπεί και βρίσκεται σε όμορφο μέρος της περιώνυμης Πελοποννήσου και μάλιστα στην κορυφή του ισθμού. Αν δε κάποιος αυτή κορυφή ή οφθαλμό όλης της γης την αποκαλούσε, δεν νομίζω ότι θα απομακρυνόταν από την αλήθεια.

Κεφ. 2 (47,6 - 47,11): *Κατὰ τὰς ὥρας*

Όσον αφορά στη συμμετρία των στοιχείων, που είναι πιο έντονη στις συνοικίες, και στην κράση των ανέμων, έχει τύχει τόσο άριστων, ώστε σε καμία άλλη να μην είναι εύκολο να παραχωρήσει εύκολα τα πρωτεία. Και την εποχή του καλοκαιριού έχει αρκετά εύκρατο κλίμα και την εποχή του χειμώνα το συνολικό κλίμα, επειδή βρίσκεται στο μέσο της οικουμένης, με όμοιο τρόπο μέτριο είναι.

Τοπική θέσις πόλεως και πράξεις οἰκούντων κατὰ τὰς ἀρετὰς (47,11 - 48,6)

Κεφ. 3 (47,11 - 47,19): *Ἀκρόπολις-τείχη, ἀσφάλεια και πράξεις κατὰ τὴν ἀρετὴν*

Και η ίδια και ολόκληρη η πόλη καθ' εαυτή είναι και ακρόπολη όχι μόνο του θαυμαστού περιβόλου, που έχει πάλι εκ νέου οικοδομηθεί, αλλά και όλης της Πελοποννήσου. Και καθώς είναι ασφαλισμένη με απόρρητο τείχος και πύργους και με ακρόπολη προς το ακρότατο σημείο της κορυφής κατωχυρωμένη, από μακριά πάντα την έφοδο των εχθρών αποτρέπει και κάθε ασφάλεια δημιουργεί στους κατοίκους, μία μόνη είσοδο, και αυτή πολύ απότομη, όπως είναι το μονοπάτι της αρετής, προβάλλοντας. Καλό άρα (ενν. είναι) και αυτό και όχι εκτός της πρόνοιας, επειδή δεν είναι πάντα αμιγές κόπου το να είναι το καλό συνάμα και ευχάριστο.

Κεφ. 4 (47,20 - 48,6) Ἡ πῆ μὲν ἐν ὄρει πῆ δὲ ἐν πεδίῳ και πράξεις κατὰ τὴν φρόνησιν καὶ τὴν φιλανθρωπίαν

Και μεγαλοπρεπές και ελεύθερο σχῆμα ἔχοντας, πολύ από τη γη ανεβασμένη, στο μέσο του αέρα έχει με θαυμάσιο τρόπο ανοικοδομηθεί, με τις κορυφές του Ολύμπου, για να το πω ποιητικά, εφραπτόμενη, τους κατοίκους της και όσους προσέρχονται σε αυτή όλους από τη γη τους ανάγει και μετέωρους τους παρασκευάζει. Και, όπως ακριβώς στο σώμα, έτσι και την ψυχή και τα υψηλά και μετέωρα φρονήματα στο σύνολό τους ουράνια τα κάνει και με τις συχνές σε αυτή χάρες το σκληροτράχηλο της περιοχής και τον απόκρημνο χαρακτήρα της χώρας διασκεδάζοντας και με τις πυκνές κατοικίες και με τα κάλλη των ναών ημερεύοντάς τον, με ρεύματα από πάνω διαρρεόμενη, με λειβάδια από κάτω δορυφορούμενη, δύο θαλάσσιους κόλπους και από τις δύο μεριές δεχόμενη και τα καλά τα από αυτή προερχόμενα με όχι μεγάλο κόπο με φιλάνθρωπη διάθεση στους ναύτες παρέχοντας και τα καλά τα προερχόμενα από τη θάλασσα πάλι σε αφθονία απολαμβάνοντας.

Φύσις πόλεως καὶ χώρας αὐτῆς (48,6 - 48,21)

Κεφ. 5 (48,6 - 48,12): Ἡπειρος πόλεως και γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα - κυνήγι

Και η προσεχής ήπειρος είναι εύχρηστη για τους γεωργούς, τους πιο ήμερους και τους πρώτους από τους καρπούς σαν πουθενά από όλους ως άριστους προβάλλοντας, με πολλά βοσκοτόπια, με πολλά πρόβατα, με πολύ κρασί, πλούσια σε σιτάρι, θα τραγουδούσε ο Όμηρος. Και για την ψυχαγωγία από το κυνήγι η (ενν. περιοχή) έξω από τον ισθμό είναι καλύτερη, καθώς η πόλη συχνά σε πεδιάδες απλώνεται και με τις κορυφές των βουνών της όγκο αποκτάει και με την ευχάριστη απαλλαγή (ενν. των βουνών) την όψη λαμπρή την παρέχει.

Κεφ. 6 (48,12 - 48,21): Ἐκφρασις τῆς ἐν μέσῃ πέτρα πόλεως (επάρκεια σε πόσιμο νερό, καλλιέργειες και απολαύσεις)

Αυτό δε που εγώ έχω θαυμάσει πιο πολύ από αυτή στον βράχο στη μέση είναι ότι εκτοξεύει ψηλά από κάτω προς άλλες κατευθύνσεις φωτιά, ρίχνει

εδώ νερό και μέσα σε κάποια βράχια κρύβει τη φωτιά¹²¹⁰, ενώ εδώ το νερό είναι διειδές και πόσιμο, το πιο χρήσιμο και πιο αναγκαίο από όλα τα στοιχεία, καθώς η φύση φιλοτιμήθηκε και κάτι από τα αδύνατα εδώ να δημιουργήσει και με κανένα τρόπο να μην υπολείπεται σε τίποτα από τα αγαθά της πόλης. Έτσι στον κεντρικό βράχο και το αμπέλι μεγαλώνει και το φυτό ευδοκimeί και η χλόη είναι θαλερή και η όψη τους απόλαυση προκαλεί χάρη στις χάρες που με θαυμάσιο τρόπο παντού είναι απλωμένες.

Γένος (48,21 - 48,25)

Κεφ. 7 (48,21 - 48,25): Κόρινθος και Απόστολος Παύλος

Και σωστά άρα στον μέγιστο και κορυφαίο από τους αποστόλους η κάλλιστη και κορυφαία από τις πόλεις, η περιώνυμη Κόρινθος, έχει ανατεθεί. Αυτή πράγματι ήταν γραφτό να γίνει εξαίρετη κληρονομιά του (ενν. απόστολου) Παύλου. Διότι αυτό που είναι αυτός μεταξύ των μαθητών του Χριστού, το ίδιο είναι και αυτή εδώ ανάμεσα στις πόλεις.

Επίλογος (48,25 - 48,33)

Κεφ. 8 (48,25 - 48,33): Λογοπαίγνιο με το όνομα της πόλης και αίτια εκφώνησης της έκφρασης

Και αν πρέπει και από το όνομά της κάποια στοιχεία να εξαγάγουμε, κόρη του οφθαλμού και άνθος στον βίο (ενν. είναι) αυτή εδώ η πόλη. Διότι κορυφή της καθ' ημάς οικουμένης είναι η Ελλάς, και οφθαλμός η πόλη του Πέλοπα και κόρη η όμορφη σε αυτή Κόρινθος. Και αν είναι φύλλα στο φυτό όλου του κόσμου οι άλλες πόλεις και οι κώμες, τότε είναι το άνθος των άνθων το εξαίρετο η τερπνή Κόρινθος.

Αυτά από πολλά λίγα (ενν. προσφέρω) για την πανάριστη των Κορινθίων πόλη, για εμένα μεν ήδιστη, για τον θαυμαστό δεσπότη και πολiούχο φιλοτίμημα και για την πόλη αυτή δῶρον ξένιον.

¹²¹⁰ Εδώ ο Ευγενικός με τον όρο πῦρ μάλλον αναφέρεται σε κάποιο λαμπερό πέτρωμα, που βρίσκεται πάνω και μέσα στα βράχια και που δίνει την εντύπωση ότι ο βράχος φλέγεται.

III.8.iii. Ερμηνευτικές παρατηρήσεις

Το ιδιαίτερα σύντομο αυτό κείμενο του Ιωάννη Ευγενικού, που εμφανίζεται ενιαίο στην έκδοση του Σπ. Λάμπρου, επιλέξαμε να το χωρίσουμε και αυτό σε μικρές παραγράφους. Σε συνέχεια δε των σχεδιαγραμμάτων των προηγούμενων αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, τις μικρές αυτές παραγράφους τις ονομάσαμε για λόγους συστηματικούς επίσης κεφάλαια και τις διαρθρώσαμε με ανάλογο τρόπο, αφού προσπαθήσαμε να βρούμε τις κοινές συνιστώσες τους με τις ενότητες των μενάνδρειων οδηγιών για το πώς χρή πόλεις ἐπαινείν, όπως φαίνεται στο παρακάτω σχεδιάγραμμα.

Θέσις (47,1 - 47,11)

Κεφ. 1 (47,1 - 47,6): Πρὸς θάλασσαν, πρὸς ἡπειρον

Κεφ. 2 (47,6 - 47,11): Κατὰ τὰς ὥρας

Τοπική θέσις πόλεως και πράξεις οἰκούντων κατὰ τὰς ἀρετὰς (47,11 - 48,6)

Κεφ. 3 (47,11 - 47,19): Ἀκρόπολις-τείχη και πράξεις κατὰ τὴν ἀρετὴν

Κεφ. 4 (47,20 - 48,6) Ἡ πῆ μὲν ἐν ὄρει πῆ δὲ ἐν πεδίῳ και πράξεις κατὰ τὴν φρόνησιν καὶ τὴν φιλανθρωπίαν

Φύσις (48,6 - 48,21)

Κεφ. 5 (48,6 - 48,12): Ἡπειρος πόλεως και γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα - κυνήγι

Κεφ. 6 (48,12 - 48,21): Ἐκφρασις τῆς ἐν μέσῃ πέτρᾳ πόλεως (επάρκεια σε πόσιμο νερό, καλλιέργειες και απολαύσεις)

Γένος (48,21 - 48,25)

Κεφ. 7 (48,21 - 48,25): Κόρινθος και Απόστολος Παύλος

Επίλογος (48,25 - 48,33): Λογοπαίγνιο με το όνομα της πόλης και αίτια εκφώνησης της έκφρασης

Από το σχεδιάγραμμα φαίνεται ότι ακριβώς παρατηρήσαμε και στη δομή της τῇ Τραπεζοῦντι πόλει ἐγκωμιαστικῆς ἐκφράσεως, ότι δηλαδή ο

Ιωάννης Ευγενικός ναι μεν τηρεί κάποια βασικά στοιχεία των μενάνδρειων οδηγιών, όπως τη θέσιν και την τοπικήν θέσιν και την φύσιν - που είναι βέβαια εν προκειμένω πολύ λιγότερο ανεπτυγμένα από ό,τι στο αντίστοιχο κείμενο για την Τραπεζούντα - αλλά παρεκκλίνει κιόλας από αυτές, πρώτον, εισάγοντας μία μικρή αλλά εναργή έκφραση για τη μορφολογία και τη βλάστηση του μεγάλου βράχου πάνω στον οποίο είναι χτισμένη η πόλη της Κορίνθου, δεύτερον, αντικαθιστώντας την ενότητα του γένους με μία σύντομη αναφορά στο τέλος του κειμένου στον Απόστολο Παύλο, ο οποίος συνδέθηκε εν είδει πολιούχου με την πόλη, και, τρίτον, κάνοντας και εδώ στον επίλογο το σχετικό λογοπαίγνιο με το όνομα της πόλης. Από την άλλη σε αντίθεση με την τῇ Τραπεζοῦντι πόλει ἐγκωμιαστικὴν ἔκφρασιν τα εκφραστικά περιγραφικά στοιχεία είναι πολύ λιγότερα και περιορισμένα στο σχετικό κεφάλαιο που επιγράφεται Ἐκφρασις τῆς ἐν μέσῃ πέτρᾳ πόλεως

Ειδικότερα, μετά την αναφορά στο όνομα της πόλης κατά την εποχή τη σύγχρονη με αυτή του συγγραφέα και κατά την αρχαιότητα ακολουθούν οι σύντομες νήξεις της κεντρικής της θέσης, του ήπιου κλίματός της και της ακρόπολης με τα απόρθητα τείχη της, της περιγραφής του φυσικού κυρίως τοπίου της πόλης - σε συνάρτηση με τις αρετές των κατοίκων, με τα σε αυτή παραγόμενα προϊόντα, την επάρκεια σε νερό και τις απολαύσεις - και, τέλος, στον πολιούχο τρόπον τινά της πόλης απόστολο Παύλο, πριν από τον τυπικό επίλογο με το λογοπαίγνιο του ονόματος της ἐκφραστικῶς ἐγκωμιαζομένης πόλεως και τους λόγους σύνταξης της εκφράσεως.

Μολονότι θα έπρεπε κανονικά να έχει εξεταστεί πρώτα η εγκωμιαστική έκφραση της Τραπεζούντας μετά από την εγκωμιαστική έκφραση της Κορίνθου, λόγω του ότι - όπως φάνηκε από τα αντίστοιχα υποκεφάλαια για τη χρονολόγηση των κειμένων - η τελευταία προηγείται χρονολογικά σε σχέση με την τῇ Τραπεζοῦντι πόλει ἐγκωμιαστικὴν ἔκφρασιν, επιλέξαμε εν τούτοις να κάνουμε το αντίστροφο. Η επιλογή μας αυτή βασίστηκε κατά κύριο λόγο στο ότι παρά τις τρανταχτές ομοιότητες και τις πανομοιότυπες φράσεις των δύο εκφράσεων τελικά η ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις Κορίνθου εμφανίζεται αρκετά διαφοροποιημένη ακόμα και σε σύγκριση με την τῇ Τραπεζοῦντι πόλει ἐγκωμιαστικὴν ἔκφρασιν κυρίως λόγω της ιδιαίτερα μικρής της έκτασης.

Κατατάξαμε, λοιπόν, επίτηδες το κείμενο αυτό στο τέλος του συνόλου των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου, γιατί

Θελήσαμε με αυτό τον τρόπο να δηλώσουμε όχι μόνο ότι έχουμε να κάνουμε με ένα κείμενο που σηματοδοτεί το τέλος της ιστορίας του είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, καθώς από το 1453 και έπειτα δεν μας σώζονται πλέον αυτοτελή εγκώμια πόλεων, αλλά και ότι το τέλος αυτό ταυτίζεται με ένα συνολικό πέρας σε πολύ πιο σύντομα και ευέλικτα εγκωμιαστικά κείμενα για τις πόλεις, κείμενα που μπορούσαν να εκφωνηθούν ή να αναγνωστούν γρήγορα και εύκολα από λογίους όλο και περισσότερο απομακρυνόμενους από τις ρητορικές προδιαγραφές των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων των ευρύτερα και βαθύτερα πεπαιδευμένων προκατόχων τους.

Οι άλλες δύο τοπογραφικές εκφράσεις του Ιωάννη Ευγενικού αναφέρονται η μία σε μία κώμη και η άλλη σε ένα νησί. Γι' αυτό δεν περιλήφθηκαν στην παραπάνω συγκριτική παράθεση των εκφράσεων πόλεων της υστεροβυζαντινής περιόδου. Παρόλα αυτά πρέπει να τονιστεί ότι και στα τέσσερα κείμενα του Ιωάννη Ευγενικού υπάρχουν τόσες ομοιότητες στη δομή, στο περιεχόμενο και στη διατύπωση των θεμάτων ώστε, αν δεν υπήρχε το επικοινωνιακό πλαίσιο, το οποίο επίσης εκφράζεται παρόμοια και στις τέσσερις περιπτώσεις με τη φράση *ξένιον δῶρον*, θα μπορούσαμε να τα θεωρήσουμε προγυμνασματικές ασκήσεις, τις οποίες έγραψε ο Ιωάννης Ευγενικός ως πρότυπα για τους μαθητές του στα πλαίσια της ρητορικής του διδασκαλικής θητείας.

Τα κοινά σημεία ανάμεσα στις τοπογραφικές αυτές εκφράσεις έχουν συγκεντρωθεί από τον Οδ. Λαμψίδα και έχουν περιληφθεί αναλυτικά στο κριτικό υπόμνημα της έκδοσης της έκφρασης της Τραπεζούντας. Εκεί βλέπουμε έως και πανομοιότυπες φράσεις και στα τέσσερα κείμενα, όπως για παράδειγμα αυτή που περιγράφει τη γη της Κορίνθου, της κώμης Πετρίνας και του νησιού Ίμβρου: *ἡ γῆ/ἡπειρος (ἐριβόλαξ), εὖβοτος, εὖμηλος, οἰνοπληθής*, η οποία επαναλαμβάνεται και στην περιγραφή της Τραπεζούντας μαζί με τους επιπλέον χαρακτηρισμούς *βωτιανείρη ... πίονι ... ἐριβόλακι ... βοτρυνόδωρος*¹²¹¹. Ενδεικτικά στοιχεία είναι ακόμα η φράση: *ὁ δὲ αὐτῆς ἐγὼ τῶν ἄλλων μᾶλλον τεθαύμακα (καὶ ᾧ διαφερόντως ἐπαγάλλομαι)*, η οποία απαντά αυτούσια και στις τέσσερις εκφράσεις¹²¹², ή η καταληκτήρια

¹²¹¹ Βλ. Ioannes Eugenicus (Λαμψίδης), 29.

¹²¹² Βλ. Ioannes Eugenicus (Λαμψίδης), 30.

φράση Ταῦτα ἐκ πολλῶν ὀλίγα τῇ καλλίστῃ ... πόλει / τῶν νήσων, ἐμοὶ μὲν ἥδυσμα, τῷ δὲ θαυμαστῷ καὶ πολιοῦχῳ / τοῖς ἐγχωρίοις φιλοτίμημα, τῇ πόλει / τῇ νήσῳ δὲ αὐτῇ δῶρον ξένιον¹²¹³.

Οι ομοιότητες πολλῶν ἀπὸ τα χωρία εἶναι, λοιπόν, μεγάλες, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη σε κάθε ἓνα ἀπὸ τα τέσσερα κείμενα εντυπωσιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχουν καὶ αρκετές λεπτομέρειες που δείχνουν ὅτι ὁ συντάκτης τοὺς ἐγράψε τὶς εκφράσεις αὐτές μετὰ ἀπὸ αυτοψία καὶ ὅτι φρόντισε νὰ εἶναι ἀκριβολόγος στὶς περιγραφές του. Επανέλαβε μὲν ὀρισμένες λέξεις καὶ φράσεις γιὰ λόγους ευκολίας, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη χάρη στὴν ἀκρίβεια τῶν λεγομένων του δὲν μειώθηκε ἡ ἀξία τῶν κειμένων του.

Ἡ σχετικὴ χρονολόγηση τῶν εκφράσεων τοῦ Ευγενικοῦ ἔχει δείξει ὅτι οἱ εκφράσεις τῆς Τραπεζούντας καὶ τῆς Πετρίνας, ἔργα ἀξιόλογα καὶ τα δύο καὶ τὸ καθένα μὲ τὸ δικό του ἰδιαίτερο χαρακτήρα, φαίνονται νὰ ἐπονται χρονικὰ τῆς λιγότερο ἀξιόλογης ἐκφρασης τῆς Κορίνθου. Θὰ μπορούσε νὰ πει κανεὶς ὅτι αὐτὸ εἶναι δηλωτικὸ κάποιου εἶδους εξέλιξης τοῦ Ἰωάννη Ευγενικοῦ στὸν τρόπο γραφῆς, ἀλλὰ μάλλον επικρατέστερη εἶναι ἡ ἀπάντηση ὅτι ἀπλὰ στα ἄλλα δύο κείμενα ὁ Ἰωάννης Ευγενικός ἐδείξε μεγαλύτερο ζήλο, διότι τὸν ἐνδιέφερε περισσότερο νὰ εἶναι ἄρτιο τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ὁ ἀντίκτυπος τῶν δύο αὐτῶν κειμένων στὸ κοινὸ που θὰ τα ἀκουγε ἢ θὰ τα διάβαζε.

Ἀς μὴν ξεχνάμε ὅτι ὁ Ἰωάννης Ευγενικός συνέχιζε ἀκόμα τὸν ἀνθενωτικὸ του ἀγῶνα καὶ ὅτι ἡ ὅποια βοήθεια ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ Τραπεζούντα καὶ τοὺς βασιλεῖς καὶ τοὺς λογίους αὐτῆς θὰ μπορούσε νὰ του ἀποβεῖ χρήσιμη. Ὅσο γιὰ τὴν ἐκφραση τῆς κώμης Πετρίνας ἴσως ἐκεῖ ἔβαλε τα δυνατά του, γιὰτί ἀπλὰ ἠθέλε νὰ γράψῃ ἓνα πολὺ καλὸ ἐγκωμιαστικό-περιγραφικὸ κείμενο γιὰ τὴν περιοχὴ που τὸν φιλοξένησε στα δύσκολα χρόνια τῆς ξενιτειᾶς του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἐκφραση τῆς Ἰμβρου υστερεῖ ἐναντι καὶ τῆς ἀπλούστερης ἐκφρασης τῆς Κορίνθου, καθὼς εἶναι μικρότερη σε ἐκταση καὶ δὲν ἔχει οὔτε τὶς ἀπαραίτητες λεπτομέρειες στὴν περιγραφή οὔτε τὴ συνοχὴ τῆς τελευταίας.

Καθὼς δὲν ὑπάρχουν ἐνδοκειμενικά στοιχεῖα γιὰ τὴ σχετικὴ χρονολόγηση τῆς ἐκφρασης τῆς Ἰμβρου, μποροῦν νὰ δοθοῦν δύο ἐξηγήσεις γιὰ τὴ σαφῶς υποδεέστερη μορφή τοῦ κειμένου αὐτοῦ. Εἴτε εἶναι πρωτόλειο

¹²¹³ Βλ. Ioannes Eugenicus (Λαμψίδης), 36.

- με τις αναμενόμενες ατέλειές του - *ξένιον δῶρον*, το οποίο στάλθηκε στην Ίμβρο για την εκεί φιλοξενία και αποτελεί σύνθεση-συρραφή των πρότυπων προγυμνασματικών εκφράσεων τόπων και των θεωρητικών αρχών για τον εγκωμιασμό χώρας, όπως διατυπώθηκαν για παράδειγμα τον 3^ο αι. μ.Χ. από τον Μένανδρο, είτε είναι έργο μεταγενέστερο, για το οποίο ο Ιωάννης Ευγενικός δεν είχε φαίνεται αρκετούς λόγους πραγματιστικούς ή συναισθηματικούς, ώστε να δώσει τον καλύτερο εαυτό του.

Πιο πιθανό φαίνεται ωστόσο να είναι πρωτόλειο το κείμενο για την Ίμβρο και, αν μάλιστα συνδυάσουμε το γεγονός πως κανένα από τα τέσσερα έργα του Ευγενικού δεν είναι αμιγώς ούτε τοπογραφική έκφραση αλλά ούτε και τοπογραφικό εγκώμιο και το ότι υπάρχει έλλειψη παράλληλων κειμένων από το παρελθόν, μπορούμε να εικάσουμε ότι η *Εἰς τὴν Ἰμβρον ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις* είναι ίσως ο πρώτος τύπος εγκωμιαστικής έκφρασης χώρας-νησιού στην ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας.

Όσον αφορά στο ερώτημα γιατί ο Ευγενικός προχώρησε στο πάντρεμα αυτό των προγυμνασματικών τοπογραφικών εκφράσεων με τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων, δύο ρητορικών ειδών που εξακολούθησαν να υπάρχουν παράλληλα σε όλο σχεδόν το διάστημα από την αυτοκρατορική περίοδο των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων μέχρι και το τέλος του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους το 1453, η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι υποθετική.

Ενδεχομένως ο βαθμός εγγραμματοσύνης στα μέσα πια του 15^{ου} αι. στην Κωνσταντινούπολη αλλά και στις άλλες - πλην ίσως του Μυστρά - περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας να μην επέτρεπε πλέον τη συγγραφή εκτενών ή και λιγότερο εκτενών αυτοτελών εγκωμίων πόλεων στο πρότυπο των έργων του Λάσκαρη, του Μετοχίτη και του Βησσαρίωνα και των άλλων έργων που είδαμε αναλυτικά παραπάνω. Ίσως μέσα στις συνθήκες της γενικότερης οικονομικής αλλά και πνευματικής παρακμής των χρόνων λίγο πριν την άλωση να ήταν τελικά αναγκαία αυτή η τομή που επήλθε από τον Ιωάννη Ευγενικό στην ιστορία των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων αναδεικνύοντας ως εκ τούτου σε κυρίαρχο το στοιχείο της έκφρασης-περιγραφής του φυσικού κυρίως τοπίου της εγκωμιαζόμενης πόλης.

Ενδεχομένως πάλι, αν η εντατική μέχρι τότε λόγια παραγωγή των υστεροβυζαντινών χρόνων είχε εξακολουθήσει και δεν είχε διακοπεί απότομα κατά τη μακρά περίοδο της Οθωμανικής κατάκτησης, ίσως να είχαμε και άλλα τέτοια δείγματα ιδιότυπων, ευέλικτων και παράλληλα εξίσου αν όχι και πιο αποτελεσματικών ως προς τους στόχους τους *ἐγκωμιαστικῶν ἐκφράσεων*. Το νέο αυτό ρητορικό είδος δεν διέφερε από το είδος των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων ούτε ως προς τους στόχους του ούτε ως προς το παραστασιακό του πλαίσιο, καθώς και οι δύο τέτοιου τύπου σωζόμενοι λόγοι του Ευγενικού εμφανίζονται να προσφέρονται ως *δῶρον ξένιον* από τον ρήτορα στην πόλη που εγκωμιάζεται, ενώ από την άλλη δεν παύουν να έχουν όλα σχεδόν τα χαρακτηριστικά αυτοτελών εγκωμίων με αναβαθμισμένο ωστόσο τόσο πολύ το εκφραστικό-περιγραφικό στοιχείο, ώστε να φτάνουν να συγχέονται κι από τους ίδιους ακόμα τους συντάκτες τους, εν προκειμένω τον Ιωάννη Ευγενικό, και να αποκαλούνται με τον πιο συγκεχυμένο όρο *ἐγκωμιαστικές ἐκφράσεις* αντί για τον ακριβέστερο γραμματολογικά όρο *ἐκφραστικά ἐγκώμια*.

III.9. Συμπεράσματα τρίτου μέρους

Από την παραπάνω εξέταση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου προέκυψαν τα ακόλουθα συμπεράσματα.

Κατά πρώτον ενισχύθηκε περαιτέρω η διαπίστωση ότι τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων συνιστούσαν εξ αρχής ένα διακριτό είδος της επιδεικτικής ρητορικής με τους δικούς του κανόνες, τις δικές του προδιαγραφές και τη δική του ξεχωριστή εξέλιξη και πορεία από τους πρώτους αιώνες της αυτοκρατορικής περιόδου μέχρι και την άλωση της Κωνσταντινούπολης και την πτώση του Βυζαντίου.

Σε συνάρτηση με την παραπάνω διαπίστωση και μέσα από την ανάλυση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων της ύστερης βυζαντινής εποχής επιβεβαιώθηκε εκ νέου η ειδολογική απόσταση που ανέκαθεν χώριζε τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων από τις αυτοτελείς ή και τις μη αυτοτελείς εγκωμιαστικές εκφράσεις-περιγραφές πόλεων και αναιρέθηκε οριστικά η πλάνη που για τέσσερις δεκαετίες τουλάχιστον αποπροσανατόλιζε την έρευνα τη σχετική με τα εγκώμια των πόλεων. Πιο συγκεκριμένα εξαιτίας

της πλεοναστικής στην παλαιότερη κυρίως βιβλιογραφία χρήσης του όρου *ἐκφράσεις πόλεων* τα εγκωμιαστικά κείμενα για τις πόλεις - ανεξάρτητα από το αν ήταν αυτοτελή ή μη αυτοτελή και ανεξάρτητα από το αν ήταν αμιγώς περιγραφικά ή εν μέρει μόνο περιγραφικά - είχαν φτάσει τις τελευταίες δεκαετίες να λογίζονται στο σύνολό τους λανθασμένα ως *ἐκφράσεις* (=περιγραφές) *πόλεων* και είτε να μην αναλύονται καθόλου είτε να αναλύονται με μη επαρκή κριτήρια.

Ειδικότερα, η μελέτη των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου ενίσχυσε τα πορίσματα του δεύτερου μέρους της παρούσας διατριβής. Σύμφωνα με αυτά τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων διαχωρίζονταν από όλα τα άλλα εγκωμιαστικά κείμενα για τις πόλεις μέσω του αμιγώς εγκωμιαστικού χαρακτήρα τους. Με άλλα λόγια διακρίνονταν χάρη στο ότι δεν εξυπηρετούσαν πολιτικούς, διπλωματικούς ή άλλους επικοινωνιακούς σκοπούς πέραν του μοναδικού - εμφανώς τουλάχιστον - σκοπού τους που ήταν ο εγκωμιασμός των πόλεων στις οποίες αναφέρονταν. Ως εκ τούτου και σύμφωνα με τα όσα διαπιστώθηκαν στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας επρόκειτο για ένα ρητορικό είδος ή γένος, το οποίο έκανε για πρώτη φορά την εμφάνισή του με τον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ., οργανώθηκε όσον αφορά στο περιεχόμενο και τη δομή του χάρη στις οδηγίες του Μένανδρου του Ρήτορα στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ., ολοκληρώθηκε μέσω του τμήματος της έκφρασης-περιγραφής με τον *Αντιοχικόν* του Λιβάνιου στα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ. και επανεμφανίστηκε κατά τα μέσα του 13^{ου} αι. μετά από ένα κενό αρκετών αιώνων που εντοπίζεται στους τελευταίους αιώνες της πρώιμης και στο σύνολο της μέσης βυζαντινής περιόδου.

Στη συνέχεια, όπως φάνηκε στο τρίτο και τελευταίο μέρος της παρούσας διατριβής, το συγκεκριμένο γένος της επιδεικτικής ρητορικής έκανε εκ νέου την εμφάνισή του κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο παρουσιάζοντας μάλιστα τον αριθμό των επτά αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, πέντε αμιγώς αυτοτελών εγκωμίων και δύο αποκαλούμενων εγκωμιαστικών εκφράσεων, μέσα στο σύντομο σχετικά διάστημα των δύο αιώνων. Πρόκειται για μία εντυπωσιακή αύξηση αν σκεφτεί κανείς τα δύο αυτοτελή εγκώμια πόλεων που είχαμε από τους τέσσερις πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες και τον μηδενικό αριθμό αυτοτελών εγκωμίων πόλεων από τους εννέα αιώνες που μεσολάβησαν μεταξύ του *Αντιοχικού* του Λιβάνιου και του πρώτου

αυτοτελούς εγκωμίου της ύστερης περιόδου, δηλαδή του *ἐγκωμίου εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν* του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη. Επομένως βάσει των παραπάνω αριθμητικών στοιχείων είμαστε σε θέση να μιλάμε για ένα είδος κορύφωσης της συνολικής πορείας του συγκεκριμένου ρητορικού είδους κατά την ύστερη περίοδο, της οποίας κορύφωσης τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά έχουν μεν ήδη αναφερθεί με μεμονωμένο τρόπο στην ανάλυση του κάθε λόγου χωριστά στα προηγούμενα υποκεφάλαια, αλλά θα συνοψισθούν και συνολικά αμέσως παρακάτω.

Κατ' αυτό τον τρόπο εκτός από τη συμβολή τού τρίτου και τελευταίου μέρους της παρούσας διατριβής στην πλήρη χειραφέτηση, την ακόμα μεγαλύτερη ανεξαρτητοποίηση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων και την αδρομερή διαχρονική τους εξέλιξη, η αναλυτική παρουσίαση των επτά αυτάρκων λόγων της ύστερης βυζαντινής περιόδου μάς βοήθησε να προσδιορίσουμε και την ειδικότερη εξελικτική πορεία του γένους αυτού της επιδεικτικής ρητορικής μέσα στο πιο περιορισμένο χρονικό πλαίσιο των 200 χρόνων που μεσολάβησε από τον λόγο του Λάσκαρη για τη Νίκαια μέχρι τον λόγο του Ιωάννη του Ευγενικού για την Τραπεζούντα, που συνιστά το διαπιστωμένα ακροτελεύτιο χρονολογικά αυτοτελές εγκώμιο πόλης, κι ας έχει τοποθετηθεί για συγκεκριμένους λόγους που εκτέθηκαν παραπάνω ως προτελευταίο στη σειρά και πριν από τον λόγο του ίδιου του Ιωάννη Ευγενικού για την πόλη της Κορίνθου.

Πιο συγκεκριμένα μέσα σε αυτούς τους δύο αιώνες εντοπίζονται τα εξής τρία εξελικτικά στάδια ή οι τρεις διαδοχικές φάσεις των υστεροβυζαντινών αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, όπως προκύπτουν τόσο μέσα από τις συνάφειες των επτά αυτών κειμένων με τα πρότυπά τους από την ύστερη αρχαιότητα όσο και μέσα από τις μεταξύ τους δομικές ομοιότητες και διαφορές, οι οποίες και σχηματοποιούνται στο ακόλουθο τριμερές σχήμα:

α) Αρχικά είναι τα δύο παρόμοιου τύπου και μικρότερα σε έκταση εγκώμια για τη Νίκαια. Στο μεν πρώτο ωστόσο ο συντάκτης του, Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, λειτουργεί ως να αγνοεί τις βασικές προδιαγραφές του είδους των αυτοτελών εγκωμίων, όπως φαίνεται και από το σχεδιάγραμμα του λόγου του, το οποίο σε αρκετά του σημεία μάς ξαφνιάζει τόσο με την πρωτοτυπία της διάταξης των επιμέρους εγκωμιαστικών θεμάτων όσο και με την έμφαση που δίνεται στο κάλλος της πόλης, που θυμίζει εν προκειμένω αρκετά τον *Ἀντιοχικόν* του Λιβάνιου, αλλά πόρρω απέχει από

τις οδηγίες του Μένανδρου. Στο δε δεύτερο εγκώμιο της Νίκαιας ο νεαρός ακόμα Μετοχίτης δείχνει να αγνοεί τον λόγο του Λάσκαρη και να ακολουθεί πιστά τις μενάνδρειες οδηγίες, καταλήγοντας έτσι σε μία πολύ πιο συμβατική και αναμενόμενη ρητορική σύνθεση.

β) Ανάλογη προσήλωση στις μενάνδρειες οδηγίες επιδεικνύει ο Μετοχίτης και στον μετέπειτα *Βυζάντιον* λόγο του για την Κωνσταντινούπολη, στάση που ακολουθείται με πανομοιότυπο σχεδόν τρόπο και από τον μιμητή του Βησσαρίωνα στο εγκώμιό του για την Τραπεζούντα αρκετές δεκαετίες αργότερα, ενώ το ενδιαμέσο ημιτελές αλλά επίσης εκτενές - εικάζουμε - εγκώμιο του Γεώργιου Καρβώνη, ο οποίος άνηκε μάλλον στον αναταγωνιστικό αυτού του Μετοχίτη κύκλο του Νικηφόρου Χούμνου για την Κωνσταντινούπολη λειτουργεί μάλλον αντιδραστικά προς τον προγενέστερό του *Βυζάντιον* υιοθετώντας αρκετά στοιχεία που είναι πρωτότυπα για την παράδοση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων.

γ) Στην τρίτη ομάδα περιλαμβάνονται τα δύο μικρότερα αυτοτελή εγκώμια πόλεων τα γραμμένα από τον Ιωάννη Ευγενικό. Αυτά επιγράφονται από τον ίδιο τον συντάκτη τους και ευρετή του είδους με τον *sui generis* όρο *ἐγκωμιαστικές ἐκφράσεις*, καθώς δεν είναι ούτε ακριβώς εκφράσεις αλλά ούτε και ακριβώς εγκώμια. Τα συγκεκριμένα κείμενα μαζί με άλλα δύο παρόμοια του ίδιου συγγραφέα, δηλαδή μία εγκωμιαστική έκφραση κώμης και μία εγκωμιαστική έκφραση νησιού, απαρτίζουν ένα ξεχωριστό ρητορικό είδος. Συνιστούν μία νέα μορφή εγκωμιαστικών τοπογραφικών κειμένων, πιο σύντομων, πιο ευέλικτων και πιο πολύ, αλλά όχι αποκλειστικά, προσανατολισμένων στην περιγραφή του φυσικού τοπίου, όπως αυτό απλώνεται γύρω από τις εγκωμιαζόμενες πόλεις. Τα κείμενα αυτά, μολονότι εκ πρώτης όψεως κλείνουν πιο πολύ προς το είδος των περιηγηματικών τοπογραφικών εκφράσεων, όπως αυτές που αρκετά συχνά είδαμε να εμφανίζονται σε μη αυτοτελή μορφή σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της ελληνικής λογοτεχνίας, ωστόσο δεν έχουν απωλέσει εντελώς τα χαρακτηριστικά των αυτοτελών εγκωμίων, καθώς εμπεριέχουν και μη ορατά άρα μη εναργώς περιγράψιμα στοιχεία και εγκωμιαστικούς τόπους τυπικούς των εγκωμίων πόλεων, όπως τις αρετές και τις πράξεις των κατοίκων ή τα σύντομα στοιχεία για τους πολιούχους αγίους των πόλεων.

Συνολικά το παραπάνω τριμερές σχήμα περιγράφει μεν τη σταδιακή ρητορική εξέλιξη του είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής εποχής, αλλά από την άλλη αντικατοπτρίζει και τις γενικότερες συνθήκες της κρίσιμης αυτής τελευταίας περιόδου για το Βυζάντιο. Αφενός βλέπουμε με τον λόγο του Λάσκαρη αρχικά πιο δειλά, ίσως και λόγω της έλλειψης ακόμα των σχετικών χειρογράφων με τα πρότυπα κείμενα της ύστερης αρχαιότητας, να συντάσσονται πιο σύντομα αυτοτελή εγκώμια των πόλεων στα κράτη που διαδέχτηκαν την Κωνσταντινούπολη μετά την άλωσή της από τους σταυροφόρους το 1204, τα οποία είχαν προφανώς ως απώτερο σκοπό την ενίσχυση της ταυτότητας των κατοίκων των πόλεων αυτών. Αφετέρου βλέπουμε μέσα από τον Νικαέα του Μετοχίτη να αναζητείται η επανενεργοποίηση του ξεχασμένου είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων της ύστερης αρχαιότητας, με απώτερο - θεωρούμε - σκοπό να εγκωμιαστεί τελικά πάλι από τον ίδιο και τον Καρβώνη η Κωνσταντινούπολη, που μετά την επανάκτησή της το 1261 είχε άμεση ανάγκη επαναπροσδιορισμού του κύρους της ως βασιλίδος πόλεως. Ο δε λόγος του Βησσαρίωνα εκτός από μήνυμα ελπίδας προς τους κατοίκους της Τραπεζούντας και εκτός από έμμεση προτροπή για αντίσταση κατά των Τούρκων, οι οποίοι περιέβαλλαν πλέον την πόλη τους, λειτούργησε, πιστεύουμε, και ως ένας ακόμα διάυλος, προκειμένου να μεταδοθούν οι νέες ιδέες που αναπτύσσονταν την εποχή εκείνη από τον κύκλο των νεοπλατωνικών φιλοσόφων του κύκλου του Γεώργιου Γεμιστού Πλήθωνα στον Μυστρά. Τέλος, τα μικρότερα εγκώμια του Ιωάννη Ευγενικού με την οικονομικότερη και πρακτικότερη εστίασή τους στις μικρότερες πόλεις της εναπομείνας αυτοκρατορίας επίσης αντανακλούν λίγα χρόνια πριν την άλωση του 1453 τα δεδομένα της νέας εποχής που ερχόταν ολοταχώς και που δεν επρόκειτο να έχει πλέον τον αντίστοιχο περιθώριο που υπήρχε κατά το παρελθόν για μία ευρεία πνευματική και ρητορική ανάπτυξη.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα εργασία εξέτασα τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου υπό το πρίσμα της προγενέστερης τους ρητορικής παράδοσης. Με άλλα λόγια ανέλαβα, πρώτον, να εξετάσω αποκλειστικά τα αυτοτελή ή ανεξάρτητα εγκώμια πόλεων και άρα όχι αυτά που αποτελούσαν τμήματα άλλων ευρύτερων έργων της ύστερης βυζαντινής περιόδου και, δεύτερον, να προβώ στην εξέτασή τους με βασικό ερμηνευτικό κριτήριο την προγενέστερη παρεμφερή ρητορική παράδοση.

Γιατί όμως να θελήσει κάποιος να μελετήσει τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου, πολλώ δε μάλλον, γιατί να εξαρτήσει κάποιος την ερμηνεία των αυτοτελών αυτών εγκωμίων κυρίως από την προγενέστερή τους παράδοση και, τέλος, σε τι ακριβώς συνίσταται η παράδοση αυτή;

Αφορμή για να ερευνήσω τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων της ύστερης περιόδου στάθηκε ένα γραμματολογικής φύσης «κενό» στην ιστορία της βυζαντινής ρητορικής, το οποίο είχε διαπιστωθεί ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '70. Ήταν το «κενό» των σχεδόν 1.000 χρόνων στην παράδοση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, από τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. και καθόλη τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου. Επρόκειτο για μία αναμφίβολα μεγάλη διακοπή, η οποία είχε μάλιστα προξενήσει εξαρχής ακόμα μεγαλύτερη εντύπωση, συγκρινόμενη με τον βαθμό συγκέντρωσης των σωζόμενων αυτοτελών εγκωμίων πόλεων πριν και μετά από αυτή. Από τη μία πλευρά, πριν από αυτή είχε προηγηθεί ένα διάστημα 200 ετών περίπου, από τα μέσα του 2^{ου} μέχρι και τα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ., από το οποίο έχουμε τέσσερα αυτοτελή εγκώμια πόλεων. Είναι ο εκτενής Παναθηναϊκός του Αίλιου Αριστεΐδη και ο επίσης εκτενής Άντιοχικός του Λιβάνιου καθώς και τα δύο μικρότερα εγκώμια της Κωνσταντινούπολης του Ιμέριου. Από την άλλη πλευρά, μετά τη διακοπή ακολούθησε ένα διάστημα άλλων 200 ετών περίπου, από τα μέσα του 13^{ου} μέχρι και τα μέσα του 15^{ου} αι., το διάστημα της ύστερης βυζαντινής περιόδου, από το οποίο σώζονται επτά αυτοτελή εγκώμια πόλεων, αυτά δηλαδή που αποτελούν και το βασικό αντικείμενο της προς κρίση διατριβής.

Το «ιστορικό», λοιπόν, παράδοξο του «κενού» της παράδοσης των αυτοτελών εγκωμίων ήταν που μου κίνησε εν πρώτοις την περιέργεια και που θέλησα να το εξηγήσω. Κι αντί να προσπαθήσω να απαντήσω στο δύσκολο ερώτημα «γιατί δεν έχουμε αυτοτελή εγκώμια πόλεων κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο;» σκέφτηκα να διερευνήσω κατ' αρχάς το πιο προσιτό ερώτημα «γιατί έχουμε αυτοτελή εγκώμια πόλεων κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο;» ή αλλιώς «τι ήταν αυτό που παρακίνησε τους βυζαντινούς λογίους να ενδιαφερθούν για το συγκεκριμένο ρητορικό είδος από το 1204 και έπειτα;».

Η πρώτη σκέψη ήταν να εντάξω τα παραπάνω επτά αυτοτελή εγκώμια πόλεων στο ιστορικό τους πλαίσιο και να τα εξετάσω με αμιγώς ιστορικιστικά κριτήρια. Να τα αντιμετωπίσω δηλαδή αφενός ως αντανakλάσεις της ταραγμένης εποχής τους και αφετέρου ως διαύλους των επιμέρους πολιτικών κυρίως απόψεων των συντακτών τους. Αυτά ήταν άλλωστε και τα κριτήρια που είχαν χρησιμοποιηθεί μέχρι τότε στις λίγες μελέτες για τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων τόσο της ύστερης αρχαιότητας όσο και της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Ειδικά τα κείμενα της ύστερης βυζαντινής περιόδου είχαν αντιμετωπιστεί είτε ως νοσταλγικές υπομνήσεις του παρελθόντος μεγαλείου σε ένα πολύ κατώτερο των προσδοκιών παρόν είτε ως μέσα ενίσχυσης των συλλογικών ταυτοτήτων των κατοίκων των διάδοχων κρατών μετά τη λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1204.

Στην πορεία της έρευνας διαπίστωσα ωστόσο ότι αυτού του είδους οι πιο ιδεολογικές προσεγγίσεις ήταν μεν ιδιαίτερες χρήσιμες και συνέβαλλαν στην καλύτερη κατανόηση των πολιτικών κυρίως συνθηκών της ύστερης βυζαντινής εποχής, αλλά σε καμία περίπτωση δεν αρκούσαν για να καλύψουν τον πολυεπίπεδο λόγο και τη σύνθετη δομή των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων και ειδικά των εκτενέστερων. Προσπάθησα, λοιπόν, να ανανεώσω προς το ρητορικότερο τόσο την οπτική μου γωνία όσο και τα κριτήρια βάσει των οποίων θα εξέταζα τα κείμενά μου. Κάτι τέτοιο δεν ήταν όμως εφικτό, αν δεν αναζητούσα πρωτύτερα τις απαρχές και τη βαθμιαία εξέλιξη του ξεχωριστού είδους των αυτοτελών εγκωμίων και αν δεν ερευνούσα μέσα από την ανάλογη ρητορική οπτική και τα μεγάλα αυτοτελή εγκώμια πόλεων της ύστερης αρχαιότητας, την παράδοση δηλαδή στην οποία σε μεγάλο βαθμό στηρίχθηκαν οι συντάκτες των αντίστοιχων

υστεροβυζαντινών κειμένων. Με άλλα λόγια ανέλαβα όχι μόνο να εντάξω τα κείμενά μου στη χορεία των κειμένων της προγενέστερης τους παράδοσης, αλλά και να ερευνήσω για πρώτη φορά τα επιμέρους στάδια της παράδοσης αυτής και τις συνθήκες διαμόρφωσής τους.

Ως εκ τούτου η διατριβή διαρθρώθηκε στα εξής τρία μέρη:

- ένα εισαγωγικό πρώτο μέρος με τίτλο «Η επιδεικτική ρητορική από την αρχαϊκή μέχρι και την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Σύντομη επισκόπηση»,
- ένα δεύτερο κύριο μέρος με τίτλο «Η διαμόρφωση του είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων στην αρχαιότητα και η εξέλιξή τους μέχρι το 1204»
- και ένα τρίτο κύριο μέρος με τίτλο «Τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου»

Στο πρώτο εισαγωγικό μέρος της διατριβής παρουσιάστηκε με συμπυκνωμένο τρόπο η ιστορία της ελληνικής επιδεικτικής ρητορικής από τους αρχαϊκούς χρόνους μέχρι και τον 6^ο αι. μ.Χ., αφού πρώτα διευκρινίστηκε το ακριβές της περιεχόμενο. Η συγκεκριμένη επισκόπηση κρίθηκε απαραίτητη για δύο λόγους. Πρώτον, διότι κατ' αυτό τον τρόπο τοποθετήθηκαν στο ιστορικό-ρητορικό τους πλαίσιο τα αρχαία πρότυπα των υστεροβυζαντινών εγκωμίων πόλεων. Δεύτερον, διότι ένα τέτοιο βιβλιογραφικά πλήρως ενημερωμένο διάγραμμα απουσίαζε όχι μόνο από την ελληνική αλλά και από την ξένη βιβλιογραφία.

Στο δεύτερο μέρος της διατριβής διερευνήθηκαν για πρώτη φορά στη μέχρι τώρα βιβλιογραφία οι συνθήκες διαμόρφωσης του είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων και αποδείχθηκε ότι τα πρώτα αυτοτελή εγκώμια πόλεων που μάς σώζονται κυοφορήθηκαν μέσα από μία μακρά εξελικτική πορεία που χωρίζεται σε πέντε στάδια και που διαρκεί από την κλασική μέχρι και τις αρχές της πρώιμης βυζαντινής εποχής.

Το πρώτο είναι το στάδιο της κλασικής περιόδου με τους αθηναϊκούς επιτάφιους λόγους και με τον εγκωμιασμό της πατρίδας των νεκρών του πολέμου από τη μία, και με τους πανηγυρικούς λόγους, όπως αυτούς του Γοργία, του Λυσία και κυρίως του Ισοκράτη από την άλλη, οι οποίοι μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να περιλάμβαναν και ορισμένα εγκωμιαστικά

στοιχεία ειδικά σε σχέση με τις πόλεις, όπου διεξάγονταν οι πανηγύρεις, αλλά ο χαρακτήρας τους ήταν κυρίως συμβουλευτικός.

Το δεύτερο είναι το στάδιο των αυτοτελών εγκωμίων, που εκφωνούνταν στους ρητορικούς αγώνες των *λογικῶν/καταλογάδην* και των *ἐπικῶν* εγκωμίων κατά τη διάρκεια των πανηγύρεων της ελληνιστικής εποχής. Τα συγκεκριμένα εγκώμια αφορούσαν είτε στους τιμώμενους θεούς είτε στους ηγεμόνες των πόλεων είτε στις ίδιες τις πόλεις, όπου διεξάγονταν οι πανηγύρεις, ενώ τις επιμέρους πληροφορίες για τα εγκώμια αυτά τις έχουμε αποκλειστικά από επιγραφές, αφού δεν μας σώζεται κανένα σχετικό δείγμα.

Το τρίτο είναι το στάδιο των αυτοτελών εγκωμίων θεών, ηγεμόνων ή και πόλεων, τα οποία συνέχισαν να εκφωνούνται στους αντίστοιχους ρητορικούς αγώνες της αυτοκρατορικής περιόδου αλλά και στις διαρκώς αυξανόμενες ρητορικές *ἐπιδείξεις* ή τα *ἄκροάματα* που διεξάγονταν από τους εκπροσώπους της δεύτερης σοφιστικής στα γυμνάσια και τα αμφιθέατρα της ίδιας εποχής.

Το τέταρτο στάδιο, που χρονικά συμπίπτει με το προηγούμενο, είναι αυτό κατά το οποίο σημειώθηκε μετά από το κενό αρκετών αιώνων η επαναφορά των εκτενών πανηγυρικών της κλασικής εποχής, με αμιγώς όμως αυτή τη φορά εγκωμιαστικό περιεχόμενο, με βασικό τους θέμα τις πόλεις, όπου διεξάγονταν οι πανηγύρεις, και με πρώτο σωζόμενο δείγμα του σταδίου αυτού τον *Παναθηναϊκόν* του Αίλιου Αριστείδη,

Τέλος, το πέμπτο είναι το στάδιο της τελικής διαμόρφωσης των εγκωμιαστικών τόπων και της τελικής διάρθρωσης του είδους των αυτοτελών εγκωμίων. Αυτό έγινε εφικτό κυρίως χάρη στις οδηγίες για το *πῶς χρή πόλεις ἐπαινείν*, οι οποίες αποδίδονται στον Μένανδρο τον Ρήτορα, τον θεωρητικό της επιδεικτικής ρητορικής του τέλους του 3^{ου} αι. μ.Χ., και οι οποίες περιλαμβάνουν τις ενότητες της *θέσεως*, της *φύσεως*, του *γένους*, των *ἐπιτηδεύσεων* και των *κατὰ τὰς ἀρετὰς πράξεων* των κατοίκων. Από την άλλη στην τελική διάρθρωση του είδους συνέβαλε και ο *Ἀντιοχικός* του Λιβάνιου, που, όπως αποδεικνύεται, είχε βασιστεί κυρίως στις μενάνδρειες οδηγίες για τους *πατρίους λόγους* και που χάρη στην εκτενή περιγραφή του αστικού τοπίου της *Αντιόχειας*, που περιέλαβε, κατέστη τελικά στο πιο πλήρες αυτοτελές εγκώμιο πόλης της αρχαιότητας.

Στο δεύτερο μέρος της διατριβής αναλύθηκαν επίσης ο Παναθηναϊκός του Αίλιου Αριστείδη, ως το πρώτο σωζόμενο αυτοτελές εγκώμιο πόλης, και ο Άντιοχικός του Λιβάνιου, ως το πρώτο σωζόμενο αυτοτελές εγκώμιο πόλης με ενσωματωμένη εκτενή εγκωμιαστική έκφραση της πόλης.

Η πρωτοτυπία της συγκεκριμένης ανάλυσης του Παναθηναϊκού εντοπίστηκε στα εξής δύο σημεία. Πρώτον, αξιοποιήθηκε για πρώτη φορά το μετέπειτα δομικό σχήμα το προτεινόμενο από τον Μένανδρο τον Ρήτορα σε αντίθεση με τις προηγούμενες αναλύσεις του λόγου, οι οποίες δεν έβλεπαν παρά ελάχιστη συνάφεια μεταξύ του Παναθηναϊκού και των μετέπειτα μενάνδρειων οδηγιών. Ο λόγος ήταν ότι οι προηγούμενοι μελετητές προσέκρουαν στη μεγάλη ιστορική αναδρομή των πολεμικών πράξεων των Αθηναίων, της οποίας δεν υπήρχε κάτι αντίστοιχο στο σχήμα του Μένανδρου. Αντίθετα στην εδώ προτεινόμενη ανάλυση η συγκεκριμένη ιστορική αναδρομή αντιμετωπίστηκε ως τμήμα της ευρύτερης ομάδας των από κοινού εγκωμιαζόμενων επιτηδεύσεων και πράξεων των κατοίκων της Αθήνας και συνδέθηκε με την υποκατηγορία των *κατὰ τὴν δικαιοσύνην - δικαιοπραγίαν - φιланθρωπίαν πράξεων* που εμφανίζεται στον Μένανδρο καθιστώντας έτσι τον λόγο του Αίλιου Αριστείδη σε ακόμα κομβικότερο κείμενο για την τελική διαμόρφωση του είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων και σε προπομπό της μενάνδρειας δομής τους. Από την άλλη χάρη στο καινοτόμο αυτό δομικό σχήμα προβλήθηκε ακόμα περισσότερο η αρετή της *φιλανθρωπίας* ως κεντρικής για την ερμηνεία του λόγου.

Δεύτερον, επισημάνθηκε για πρώτη φορά ο ρόλος της επαναληπτικότητας των δύο βασικών στοιχείων του εγκωμίου των κατοίκων της πόλης, δηλαδή αφενός των *κατὰ τὴν φιλανθρωπίαν* και αφετέρου των *κατὰ τὴν εὐσέβειαν πράξεων* των Αθηναίων. Όπως αποδείχθηκε, αυτοί οι δύο υπήρξαν οι βασικοί άξονες πάνω στους οποίους δόμησε τον λόγο του ο Αίλιος Αριστείδης. Και αυτοί οι άξονες ήταν επίσης που χρησίμευσαν ως δίαυλοι, προκειμένου να μπορέσει ο Αριστείδης να εκπέμψει έμμεσα πολιτικά μηνύματα από τη θέση του Έλληνα σοφιστή του πλήρως συντεταγμένου με το *status quo* της ρωμαϊκής διακυβέρνησης, που όμως είχε επιλέξει αθόρυβα να αντιστέκεται σε αυτό.

Στη δε περίπτωση του Άντιοχικού του Λιβάνιου η πρωτοτυπία της ανάλυσης εντοπίστηκε αφενός στο ότι η δομή βασίστηκε για πρώτη φορά επίσης αποκλειστικά στις οδηγίες του Μένανδρου και αφετέρου στην

ανάδειξη του *sui generis* χαρακτήρα της εκτενούς περιγραφής του αστικού και φυσικού τοπίου της εγκωμιαζόμενης πόλης και στην ερμηνεία της εν λόγω περιγραφής σε συνάρτηση με τις χάρη σε αυτή έντονες συναισθηματικές διακυμάνσεις των ακροατών, όπου τα συναισθήματα της τέρψης και της ικανοποίησης ενίσχυσαν τελικά και την εγκωμιαστική διάσταση του λόγου.

Στο δεύτερο επίσης μέρος της διατριβής διατυπώθηκε η υποψία ότι η διακοπή των σχεδόν 1.000 χρόνων στην παράδοση των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων από τα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ. μέχρι και τα μέσα του 13^{ου} ενδεχομένως και να σχετίζεται με τη σχεδόν μηδαμινή χειρόγραφη παράδοση κατά το διάστημα αυτό των προγενέστερων εκτενών αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, δηλαδή του Παναθηναϊκού και του Αντιοχικού, προκειμένου να μπορέσουν οι λόγιοι της μέσης περιόδου να μιμηθούν τα πρότυπα έργα και να αντεπεξέλθουν στις υψηλές απαιτήσεις του είδους.

Τέλος, εντοπίστηκε και αναιρέθηκε η ευρεία ταύτιση δύο εντελώς διαφορετικών μεταξύ τους ρητορικών ειδών, των εγκωμίων και των εκφράσεων πόλεων, που για τουλάχιστον τέσσερις δεκαετίες αποπροσανατόλιζε την έρευνα των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων και δυσχέραινε τη μελέτη τους ως ξεχωριστού είδους.

Οι εκφράσεις πόλεων, αυτοτελείς και μη αυτοτελείς, είναι τα κείμενα εκείνα που αφορούν αποκλειστικά στην εναργή και περιηγηματικού τύπου περιγραφή του αστικού ή και του φυσικού τοπίου του εσωτερικού της πόλης, όπως για παράδειγμα των *locus amoeni* των προαστείων, χωρίς αναφορές στη θέση, τη φύσιν, το γένος και τις επιτηδεύσεις και τις πράξεις των κατοίκων της. Μία έκφραση όφειλε να περιλαμβάνει χειροπιαστά ορατά στοιχεία, τα οποία μπορούσαν να περιγραφούν, και μάλιστα έπρεπε να είναι η περιγραφή τόσο εναργής, ώστε να έρχεται το περιγραφόμενο αντικείμενο μπροστά σχεδόν στα μάτια του ακροατή της έκφρασης με τη μορφή μίας νοητικής εικόνας.

Από την άλλη τα εγκώμια πόλεων και ειδικά τα αυτοτελή είχαν ειδικό επικοινωνιακό πλαίσιο και πολύ συγκεκριμένη δομή, καθώς αποτελούνταν από τις πέντε βασικές ενότητες της θέσεως, της φύσεως, του γένους και των επιτηδεύσεων και των κατὰ τὰς ἀρετὰς πράξεων των κατοίκων, οι οποίες

είχαν περιγραφεί από τον Μένανδρο και αρχικά δεν περιελάμβαναν καθόλου το στοιχείο της περιγραφής.

Το αποτέλεσμα της παραπάνω σύγχυσης μεταξύ *ἐγκωμίων* και *ἐκφράσεων* πόλεων ήταν ότι οι περισσότεροι μέχρι και σήμερα μελετητές εξαιτίας του πληθωρισμού στη χρήση του όρου *ἐκφράσεις* πόλεων για το σύνολο των εγκωμιαστικών κειμένων για τις πόλεις - είτε αυτά ήταν αυτοτελή είτε μη, είτε ήταν αμιγώς περιγραφικά είτε ήταν εν μέρει μόνο περιγραφικά - είχαν φτάσει να θεωρούν ότι τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων ταυτίζονταν με τις εκφράσεις και το ανάποδο.

Στο τρίτο μέρος της διατριβής αναλύθηκαν τα μοναδικά επτά αυτοτελή εγκώμια πόλεων που μας σώζονται από την ύστερη βυζαντινή περίοδο και τα οποία με βάση τη σειρά που εμφανίζονται είναι τα εξής:

- 1) το *Ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν* του Θεόδωρου Β' Λάσκαρι,
- 2) ο *Νικαεύς* λόγος του Θεόδωρου Μετοχίτη,
- 3) ο *Βυζάντιος ἢ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλοπόλεως* λόγος του Θεόδωρου Μετοχίτη,
- 4) το *[Ἐγκώμιον Κωνσταντινουπόλεως]* του Γεωργίου Καρβώνη,
- 5) ο *Εἰς Τραπεζοῦντα* λόγος του Βησσαρίωνα,
- 6) η *Τῇ Τραπεζοῦντι πόλει ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις* του Ιωάννη Ευγενικού και
- 7) η *Ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις Κορίνθου* του Ιωάννη Ευγενικού

Συνολικά πρόκειται για σημαντικά, εκδομένα μεν, αλλά εν πολλοίς ελάχιστα μελετημένα έργα της επιδεικτικής ρητορικής, που συντάχθηκαν με αποκλειστικό σκοπό να εγκωμιάσουν τις πόλεις στις οποίες αναφέρονται και να προσφερθούν ως δώρα προς αυτές εκ μέρους των λογίων που τα συνέθεσαν και που, επιπλέον, στις περισσότερες περιπτώσεις τα εκφώνησαν οι ίδιοι.

Πριν από την ανάλυση του καθενός από τα παραπάνω αυτοτελή εγκώμια προηγήθηκαν

- Ένα υποκεφάλαιο για τον συντάκτη του εκάστοτε εγκωμίου και για την εποχή του, στη βάση της πλέον πρόσφατης βιβλιογραφίας, ώστε να παρέχεται το αναγκαίο ιστορικό πλαίσιο για την ανάλυση του κάθε λόγου.

- Ένα υποκεφάλαιο με τα στοιχεία για τη χειρόγραφη παράδοση, τις εκδόσεις και την κατά το δυνατόν ακριβέστερη χρονολόγηση του κάθε λόγου, καθώς κρίθηκε ότι ειδικά η τελευταία σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις ήταν απαραίτητη για την ερμηνεία των έργων.

- Ένα υποκεφάλαιο για κάθε λόγο, είτε με την απόδοση του περιεχομένου για όσα έργα υπάρχει ικανοποιητική μετάφραση στα νέα ελληνικά, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του *Βυζαντίου* λόγου του Μετοχίτη, όπου έχουμε την εξαιρετική μετάφραση του Πολέμη, είτε την πιστή στο κείμενο μετάφραση για τα έργα, για τα οποία δεν υπάρχει κάποια ικανοποιητική μετάφραση στα νέα ελληνικά, πράγμα που συμβαίνει με όλα τα υπόλοιπα κείμενα πλην του *Βυζαντίου* λόγου.

Στη συνέχεια δόθηκε έμφαση στο να εφαρμοστεί μία κοινή και για τα επτά κείμενα ερμηνευτική κατεύθυνση. Ως ασφαλέστερο δε αναλυτικό εργαλείο θεωρήθηκαν οι σχετικές οδηγίες του Μένανδρου του Ρήτορα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι οδηγίες αυτές εκδόθηκαν και σχολιάστηκαν πριν από τριάντα πέντε χρόνια από τους Donald Russell και Nigel Wilson, δίχως ωστόσο να έχει δοθεί μέχρι σήμερα στη σχετική βιβλιογραφία η δέουσα έμφαση στη σημασία και την αρτιότητά τους καθώς και στη συμβολή τους στη διαμόρφωση του υπό εξέταση ρητορικού είδους των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων.

Ως εκ τούτου, καταρτίστηκαν αντίστοιχα, όσο ήταν εφικτό, σχεδιαγράμματα του περιεχομένου των παραπάνω επτά αυτοτελών εγκωμίων. Εντοπίστηκαν οι ομοιότητες αλλά και οι αποκλίσεις από τις μενάνδρειες οδηγίες και με βάση τις διαφορές αυτές αποσαφηνίστηκαν οι απώτερες σκοπιμότητες των εγκωμιογράφων. Με άλλα λόγια αποκαλύφθηκε το τι ήθελαν οι ρήτορες να προβάλουν ή να αποσιωπήσουν σε σχέση με τις πόλεις τους και για ποιο λόγο, είτε επρόκειτο για την εξυπηρέτηση των δικών τους απώτερων επιδιώξεων είτε για την εξυπηρέτηση των συλλογικών στόχων και των προτεραιοτήτων της κοινότητας.

Πιο συγκεκριμένα, επισημάνθηκαν:

- 1) Η ακόμα και σε βάρος της παραδοσιακής δομής των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων έντονη και ιδιαίτερα οικονομικά διευθετημένη προσήλωση του Θεόδωρου Β' Λάσκαρι στην *λογιότητα*, την *λογικότητα* και τον *λόγον* των κατοίκων της Νίκαιας.

2) Η υιοθέτηση όλων των επιμέρους μενάνδρειων σταδίων για τη σύνθεση ενός τυπικού και απλού σχετικά αυτοτελούς εγκωμίου πόλης εκ μέρους του Θεόδωρου Μετοχίτη στον Νικαέα του.

3) Η αριστουργηματική διάρθρωση του *Βυζαντίου* λόγου και η συστηματική και επίμονη προτροπή εκ μέρους του Μετοχίτη για την οικονομική κυρίως αναδιοργάνωση της πόλης-αυτοκρατορίας.

4) Οι ανορθόδοξη επιλογή τής κατὰ τὴν περιοικίδαν χῶραν θέσεως εκ μέρους του Γεώργιου Καρβώνη στο [*Εγκώμιον Κωνσταντινουπόλεως*] και η τελική πρόκριση της Ευρώπης έναντι της πλεονεκτούσας Ασίας ως υποψήφιας ηπείρου-εραστή της Κωνσταντινούπολης

5) Η επιλογή του Βησσαρίωνα στο *Εἰς Τραπεζοῦντα ἐγκώμιον* της πιο σπάνιας υποερότητας τῶν κατὰ τὴν φρόνησιν πράξεων τῶν οἰκούντων και του παραδείγματος των αρχαίων Τραπεζουντιῶν, οι οποίοι είχαν υποταχθεί οικειοθελώς στους αρχαίους φιλέλληνες Ρωμαίους. Επρόκειτο για μία μάλλον συνειδητή επιλογή του Βησσαρίωνα, με σκοπό να δοθεί έμφαση στην ανάγκη επανατοποθέτησης των Τραπεζουντιῶν απέναντι στους σύγχρονους τους λατινόφωνους Ρωμαίους, αλλά και για μία λιγότερο συνειδητή απομάκρυνσή του από τη χριστιανική εὐσέβεια και την πίστη, πράγμα που θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως δείκτης ενός λανθάνοντα «Ελληνισμού» του μετέπειτα Καρδινάλιου.

6) Η πρωτότυπη ανάμειξη της τοπικῆς θέσεως της Τραπεζούντας με τις κατὰ τὰς ἀρετὰς πράξεις των κατοίκων και η από τον *Ἀντιοχικόν* αντλημένη πολυαισθητικότητα της εκτενούς ἐκφράσεως του φυσικού κυρίως τοπίου της πόλης και των προαστείων της στην ἐγκωμιαστικὴν ἔκφρασιν του Ιωάννη Ευγενικού.

7) Η πυκνότητα και η συντομία της ἐγκωμιαστικῆς ἐκφράσεως της Κορίνθου, που κλείνει τον μεγάλο κύκλο των αυτοτελών εγκωμίων πόλεων της αρχαίας και βυζαντινῆς γραμματείας ανοίγοντας έναν νέο κύκλο οικονομικότερων και πιο ευέλικτων αυτοτελών εγκωμίων πόλεων, τα οποία όμως δεν έμελλε να τελεσφορήσουν στις συνθήκες πνευματικής ασφυξίας που ακολούθησαν την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1453.

Όσον αφορά δε στο αρχικό ερώτημα για το τι ήταν αυτό που προκάλεσε την επάνοδο του ξεχασμένου για τόσους αιώνες ρητορικού είδους των

αυτοτελών εγκωμίων πόλεων μόλις στα τελευταία 200 χρόνια πριν την πτώση της αυτοκρατορίας, η παρούσα διατριβή προσέφερε ένα πιο φιλολογικό κριτήριο στις μέχρι τώρα περισσότερο ιστορικά προσανατολισμένες εκδοχές. Συγκεκριμένα ανέδειξε, πρώτον, ότι τα αυτοτελή εγκώμια πόλεων που περιέβαλλαν το γραμματολογικό κενό της μέσης βυζαντινής περιόδου - και ειδικά τα εκτενή - χαρακτηρίζονταν από ειδολογική αυτοτέλεια και, δεύτερον, ότι ενδεχομένως τα αίτια της διακοπής της παράδοσης του συγκεκριμένου είδους θα έπρεπε να αναζητηθούν περισσότερο στην ανυπαρξία σχεδόν χειρογράφων με τα δύο εκτενή πρότυπα αυτοτελή εγκώμια πόλεων της ύστερης αρχαιότητας, τα οποία θα μπορούσαν να έχουν αποτελέσει πηγή έμπνευσης και να έχουν βοηθήσει τους συγγραφείς της μέσης περιόδου, προκειμένου να προβούν σε δικές τους αντίστοιχα απαιτητικές συνθέσεις. Εξάλλου, όπως φάνηκε από την εξέταση του είδους των εγκωμίων πόλεων στην αρχαιότητα - στο δεύτερο μέρος της διατριβής - οι μεγαλοπόλεις ποτέ δεν έπαψαν να αποτελούν στοιχείο περηφάνειας για τους κατοίκους τους και κίνητρο για τη σύνθεση αμιγώς εγκωμιαστικών κειμένων, είτε μικρότερων είτε μεγαλύτερων, είτε αυτοτελών είτε μη αυτοτελών._

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

A) Πηγές

Αίλιος Αριστείδης, *Εἰς Πάμην*, στο: Aelius Aristides (Keil), 91-124

Αίλιος Αριστείδης, *Παναθηναϊκός*, στο: Aelius Aristides (Lenz-Behr), 7-137

Aelius Aristides (Keil): *Aelii Aristidis Smyrnaei opera quae extant omnia edidit Bruno Keil. Volumen II, orationes XVII-LIII continens*, Berolini 1898 [αναντ. Berlin 1958]

Aelius Aristides (Lenz-Behr): *P. Aelii Aristidis opera quae extant omnia. Volumen primum orationes I- XVI complectens. Orationes I et V-XVI edidit Fridericus Waltharius Lenz, praefationem conscripsit et orationes II, III, IV edidit Carolus Allison Behr*, Lugduni Batavorum 1976-1980

Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, στο: Aelius Theon (Spengel), 59-130

Aelius Theon (Spengel): *Rhetores Graeci*, L. Spengel (εκδ.), vol. 2, Lipsiae 1854, 59-130

Ανδρέας Χρυσοβέργης, *Απολογία αποδεικτική*: Ανδρέας Χρυσοβέργης, *Απολογία αποδεικτική από τῶν συγγραμμάτων τοῦ μακαριωτάτου Θωμᾶ πρὸς τὸν πανιερώτατον μητροπολίτην Νικαίας κῦρ Βησσαρίωνα περὶ τῆς θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας*, στο: Andreas Rhodiensis (Candal), 344-371

Andreas Rhodiensis (Candal): *Andreae Rhodiensis, O.P., inedita ad Bessarionem epistula (De divina essentia et operatione)*, E. Candal (εκδ.), *Orientalia Christiana Periodica* 4 (1938), 329-71

Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα* στο: Bessarion (Λαμψίδης), 20-72

Βησσαρίων, *Πρὸς τὴν σύνοδον*: Βησσαρίωνος πρὸς τὴν σύνοδον ἢ περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς, στο: Bessarion (Αρχιεπίσκοπος Αθηνῶν Χρῦσανθος), 3-42

Bessarion (Αρχιεπίσκοπος Αθηνῶν Χρῦσανθος): *Βησσαρίωνος πρὸς τὴν σύνοδον ἢ περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς*, Αρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρῦσανθος (εκδ.), *Ἀρχεῖον Πόντου* 9 (1939), 3-42

Bessarion (Λαμψίδης): Ὁδ. Λαμψίδου, Ὁ *Εἰς Τραπεζοῦντα* λόγος τοῦ Βησσαρίωνος (Κριτική ἔκδοσις), *Ἀρχεῖον Πόντου* 39 (1984), 3-75

Bessarion (Mohler): *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Funde und Forschungen, Bd. III, Aus Bessarions Gelehrtenkreis: Abhandlungen, Reden, Briefe von Bessarion, Theodoros Gazes, Michael Apostolios, Andronikos*

* Περιλαμβάνονται μόνο οι τίτλοι στους οποίους γίνονται περισσότερες από μία παραπομπές. Οι συντομογραφίες των περιοδικών και των σειρών ακολουθούν το σύστημα του *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (JÖB).

- Kallistos, Georgios Trapezuntios, Niccolò Perotti, Niccolò Capranica, L. Mohler* (εκδ.) [Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte, 24], Paderborn 1942 (ανατ. Paderborn 1967)
- Γεώργιος Καρβώνης, *Λυδὸν ἔοντα: Γεώργιος Καρβώνης, Λυδὸν ἔοντα, Θυατείρων πόλεως ὠρμημένον Γεώργιον, αὐτὰρ ἐπωνυμίην Καρβώνην πεύθεο*, στο: Fenster, *Laudes*, 341-354
- Δημήτριος Κυδώνης, *Μονωδία: Δημητρίου Κυδώνη Μονωδία ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονίκῃ πεσοῦσι*, στο: PG 109, 639-652
- Dionysius Halicarnaseus (Usener - Radermacher): *Dionysii Halicarnasei opuscula*, H. Usener - L. Radermacher (εκδ.), Lipsiae 1899-1929
- Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ἀλωσις: Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης Ἱστορία τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν*, στο: Eustathius Thessalonicensis (Kyriakidis), 3-158
- Eustathius Thessalonicensis (Kyriakidis): *Eustazio di Thessalonica, La espugnazione di Tessalonica. Testo critico introduzione annotazioni di Stilpon Kyriakidis. Proemio di Bruno Lavagnini. Versione italiana di Vincenzo Rotolo* [Testi e Monumenti 5], Palermo 1961
- Georgius Acropolites (Heisenberg): *Georgii Acropolitae opera*, A. Heisenberg (εκδ.), 2 vol., Lipsiae 1903 [ανατ. με διορθ. από τον P. Wirth, Stuttgart 1978]
- Georgius Karbones (Fenster), στο: E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae* [Miscellanea Byzantina Monacensia, 9], München 1968, 341-365
- Georgius Pachymeres (Failler): *George Pachymeres, Relations historiques, édition, introduction, notes par A. Failler, traduction française par V. Laurent*, 5 vol. [CFHB, Series Parisiniensis, 24], Paris, 1984-2000 [Paris 1984 (I-II), 1999 (III-IV), 2000 (V - Index)]
- Himerius (Colonna): *Himerii declamationes et orationes cum deperditarum fragmentis*, A. Colonna (εκδ.), Romae 1951
- Θεόδωρος Λάσκαρης, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Νίκαιαν: Τοῦ αὐτοῦ Θεοδώρου Δούκα τοῦ Λάσκαρι ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν*, στο: Theodorus Lascaris (Tartaglia), 68-84
- Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βασιλικὸς πρῶτος*, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2007), 128-283
- Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βασιλικὸς δεύτερος*, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2007), 286-421
- Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος: Θεόδωρος Μετοχίτης, Βυζάντιος ἡ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλόπολεως*, στο: Theodorus Metochites (Πολέμης 2013), 110-477
- Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ἐπιστασία: Θεόδωρος Μετοχίτης, Ἐπιστασία καὶ κρίσις τῆς τῶν δύο ῥητόρων ἐνδοκιμήσεως τοῦ τε Δημοσθένους καὶ Ἀριστείδου*, στο: Theodorus Metochites (Gigante), 47-83

- Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ἡθικός*: Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ἡθικός ἢ περὶ παιδείας λόγος I*, στο: Πολέμης (2002), 2-279
- Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, στο: Theodorus Metochites (Mineva), 314-325
- Ιμέριος, *Λαλιά εἰς Ἰουλιανὸν καὶ εἰς Μουσώνιον* (39), στο: Himerius (Colonna), 159-165
- Ιμέριος, *Διάλεξις ἐν Φιλίπποις* (40), στο: Himerius (Colonna), 165-168
- Ιμέριος, *Εἰς Κωνσταντινούπολιν* (41), στο: Himerius (Colonna), 168-176
- Ιμέριος, *Ἐταίρω Κωνσταντινουπόλιτι* (62), στο: Himerius (Colonna), 224-227
- Isocrates (Mandilaras): *Isocrates. Opera Omnia*, B. G. Mandilaras (εκδ.), vol. I-III, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Monachii - Lipsiae 2003
- Ιωάννης Ευγενικός, *Ἐκφρασις Κορίνθου*: [ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΚΟΥ] *Ἐγκωμιαστική ἔκφρασις Κορίνθου*, στο: ΠΠ Α' (Λάμπρος), 47-48
- Ιωάννης Ευγενικός, *Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος*: *Τοῦ αὐτοῦ νομοφύλακος τοῦ Εὐγενικοῦ τῇ Τραπεζοῦντι πόλει ἐγκωμιαστική ἔκφρασις*, στο: Ioannes Eugenicus (Λαμψίδης), 25-36
- Ioannes Eugenicus (Λαμψίδης): *Ὁδ. Λαμψίδου, Ἰωάννου Εὐγενικοῦ Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος. Χρονολόγησις καὶ ἔκδοσις, Ἀρχεῖον Πόντου* 20 (1955), 3-39
- Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός*, στο: Libanius (Foerster), 437-535
- Libanius (Foerster): *Libanii Opera, Vol. 1.2: Orationes VI-XI*, R. Foerster (εκδ.), Lipsiae 1903 [ανατ. Hildesheim 1998]
- Μένανδρος, *Διαίρεσις*: Μένανδρος, *Διαίρεσις τῶν ἐπιδεικτικῶν*, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 2-59
- Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*: Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, στο: Menandrus (Russell - Wilson), 59-224
- Menandrus (Russell - Wilson): *Menander Rhetor. Edited with translation and commentary by D. Russell and N. Wilson*, Oxford 1981
- Νικηφόρος Χούμνος, *Συμβουλευτικός*: *Νικηφόρου Χούμνου Τοῖς Θεσσαλονικεῦσι συμβουλευτικός περὶ δικαιοσύνης*, στο: *Anecdota graeca* (Boissonade), 137-187
- Νικόλαος Λαμπηνός, *Λόγος ἐγκωμιαστικός εἰς τὸν κραταιὸν καὶ ἅγιον ἡμῶν αὐθέντην καὶ βασιλέα κύρ Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον*, στο: Nicolaus Lampenos (Πολέμης 1992), 27-82
- Nicolaus Lampenos (Πολέμης 1992), *Ἰ.Δ. Πολέμης, Ὁ λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός καὶ τὸ ἐγκώμιον αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Β' Παλαιολόγον* [Ἐταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν. Διπτύχων Παράφυλλα, 4], Ἀθήνα 1992
- Nonnus (Gerlaud): *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques, Tome VI, Chants XIV-XVII: Texte établi et traduit B. Gerlaud* [Collection des Universités de France], Paris 1994

- Nonnus (Simon): *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques, Tome XIV, Chants XXXVIII-XL: Texte établi et traduit B. Simon* [Collection des Universités de France], Paris 1999
- Nonnus (Chuvin - Fayant): *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques, Tome XV, Chants XLI-XLIII: Texte établi et traduit P. Chuvin - M.-C. Fayant* [Collection des Universités de France], Paris 2006
- ΠΠ Α' (Λάμπρος): *Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά*, Σ. Λάμπρος (εκδ.), τόμος Α, Ἐν Ἀθήναις 1912-1923 [ανατ. Αθήνα 1972]
- ΠΠ Β' (Λάμπρος): *Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά*, Σ. Λάμπρος (εκδ.), τόμος Β, Ἐν Ἀθήναις 1912-1924 [ανατ. Αθήνα 1972]
- ΠΠ Γ' (Λάμπρος): *Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά*, Σ. Λάμπρος (εκδ.), τόμος Γ, Ἐν Ἀθήναις 1926 [ανατ. Αθήνα 1972]
- ΠΠ Δ' (Λάμπρος): *Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά*, Σ. Λάμπρος (εκδ.), τόμος Δ, Ἐν Ἀθήναις 1930 [ανατ. Αθήνα 1972]
- Philostratus (Kayser): *Flavii Philostrati Vitae sophistarum. Textum recensuit, adiecit commentarium et indices concinnavit C.L. Kayser*, Heidelberg 1838
- Plinius (Mayhoff): *C. Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII; post Ludovici Iani obitum recognovit et scripturae discrepantia adiecta iterum edidit Carolus Mayhoff*, Lipsiae 1906
- Pindarus (Bundy): E.L. Bundy, *Studia Pindarica: (i) The Eleventh Olympian Ode (ii) The First Isthmian Ode* [Publications in Classical Philology, 18. 1-2], 1-34, 35-92, Berkeley, Los Angeles 1962 [ανατ. Berkeley, L.A. 1986]
- Theodorus Lascaris (Tartaglia): *Theodorus II Ducas Lascaris Opuscula Rhetorica*, A. Tartaglia (εκδ.), [Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Monachii-Lipsiae 2000
- Theodorus Metochites (Byden): *Theodore Metochites' Stoicheiosis astronomike and the Study of Natural Philosophy and ?athematics in early Palaiologan Byzantium*, B. Byden (εκδ.) [Acta Universitatis Gothoburgensis. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, 66], Göteborg 2003.
- Theodorus Metochites (Gigante): *Teodoro Metochites. Saggio Critico su Demostene e Aristide a cura di Marcello Gigante* [Testi e documenti per lo studio dell' antichità, 27], Milano-Varese 1969
- Theodorus Metochites (Hult): *Theodore Metochites on Ancient Authors and Philosophy. Semeioseis gnomikai 1-26 & 71. A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes, and Indexes by K. Hult. With a Contribution by Börje Bydén* [Studia Graeca et Latina Gothoburgensia / Acta Universitatis Gothoburgensis, 65], Göteborg 2002
- Theodorus Metochites (Mineva): E. Mineva, Ο «Νικαεύς» του Θεοδώρου Μετοχίτου, *Δίπτυχα* 6 (1994-1995), 307-327

- Theodorus Metochites (Πολέμης 2002): Θεόδωρος Μετοχίτης, Ἡθικός ἢ περὶ παιδείας. Εἰσαγωγή, κριτική ἔκδοση, μετάφραση, σημειώσεις Ἰ. Πολέμης [Κείμενα Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, 1], Ἀθήνα 2002
- Theodorus Metochites (Πολέμης 2007): Θεόδωρος Μετοχίτης, Βασιλικοί λόγοι. Εἰσαγωγή, κριτική ἔκδοση, μετάφραση, σημειώσεις Ἰ. Πολέμης [Κείμενα Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, 4], Ἀθήνα 2007
- Theodorus Metochites (Πολέμης 2013): Θεόδωρος Μετοχίτης, Βυζάντιος ἢ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλοπόλεως, στο: Κοσμολογία καὶ ρητορική κατὰ τὸν ἸΔ' αἰῶνα. Εἰσαγωγή, κριτική ἔκδοση, μετάφραση, σημειώσεις Ἰωάννης Πολέμης. Πρόλογος Βασίλης Κατσαρός [Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς, 18] Θεσσαλονίκη 2013
- Theodorus Metochites (Polemis 2015): *Theodori Metochitae Carmina*, Ioannis Polemis (εκδ.) [Corpus Christianorum Series Graeca, 83], Turnhout 2015
- Theodorus Metochites (Pougounia): I. Pougounia, *Byzantios or about the imperial megalopolis. Introduction, text, and commentary* [διδακτ. διατρ., University of Oxford], Oxford 2003

B) Μελέτες

- Akişik Karakullukçu, Empire of Trebizond: A. Akişik Karakullukçu, The Empire of Trebizond in the World-Trade System: Economy and Culture, στο: P. Magdalino - N. Necipoğlu (εκδ.), *Trade in Byzantium: Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium on "Trade in Byzantium" held in Istanbul on 24-27 June 2013*, Istanbul 2016, 323-336
- Akişik, Praising a City: A. Akişik, Praising a City: Nicaea, Trebizond, and Thessalonike, στο: N. Necipoğlu - C. Kafadar (εκδ.), *In Memoriam Angeliki E. Laiou*, *Journal of Turkish Studies* 33 (2011), 1-25
- Alexiou, *Ritual Lament*: M. Alexiou, *The Ritual Lament in Greek Tradition. Second edition revised by Dimitrios Yatromanolakis and Panagiotis Roilos* [Greek Studies: Interdisciplinary Approaches Series, 2ND], Lanham, Maryland 2002
- Amato - Roduit - Steinrück, *Approches*: E. Amato - A. Roduit - M. Steinrück (εκδ.), *Approches de la Troisième Sophistique. Hommages à Jacques Schamp* [Collection Latomus, 296], Bruxelles 2006
- Anderson, *Second Sophistic*: G. Anderson, *The Second Sophistic: A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*, London - New York 1993
- Ando, *Imperial Ideology*: C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley 2000
- André, *Formes*: L.-N. André, *Formes et Fonctions du Paysage dans l'Épopée Hellénistique et Tardive* [Thèse de doctorat, Lyon, École normale supérieure], Lyon 2012

- André, L'image: L.-N. André, L'image de la Fluidité dans la Construction du Paysage Urbain d'Antioche chez Libanios: Pour une poétique de «l'Effet de Retour», στο: E. Amato - V. Fauvinet-Ranson - B. Pouderon (εκδ.), *EN ΚΑΛΟΙΣ ΚΟΙΝΟΠΡΑΓΙΑ. Hommages à la mémoire de Pierre-Louis Malosse et Jean Bouffartigue, Revue des Études Tardo-antiques (RET), Supplément 3* (2014), 29-51
- André, Regard: L.-N. André, Regard et Représentation du Paysage dans l'Épopée Grecque d'Époque Impériale: Le Cas des *Mirabilia, Pallas* 92 (2013), 183-202
- Aneziri, Rhetoric of Work: S. Aneziri, The Rhetoric of Work in the Decrees of Greek *Poleis* of the Hellenistic and Roman Period, στο: Y. Yannitsiotis - D. Lampropoulou - C. Salvaterra (εκδ.), *Rhetorics of Work*, Pisa 2008, 139-160
- Aneziri, Strategies: S. Aneziri, Greek Strategies of Adaptation to the Roman World: The Case of the Contests, *Mnemosyne* 66 (2013), 432-442
- Aneziri, Vereine: S. Aneziri, *Die Vereine der dionysischen Techniten im Kontext der hellenistischen Gesellschaft. Untersuchungen zur Geschichte, Organisation und Wirkung der hellenistischen Technitenvereine* [HISTORIA, Einzelschriften, 163], Stuttgart 2003
- Angelov, Byzantine Ideological Reactions: D. Angelov, Byzantine Ideological Reactions to the Latin Conquest of Constantinople, στο: A. Laiou (εκδ.), *Urbs Capta: The Fourth Crusade and its Consequences/La IVe Croisade et ses conséquences* [Realités Byzantines, 10], Paris 2005, 293-310
- Angelov, Imperial Ideology: D. Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium (1204-1330)*, Cambridge 2006
- Angelov, Moral Pieces: D. Angelov, The Moral Pieces by Theodore II Laskaris, *Dumbarton Oaks Papers* 65-66 (2011-2012), 237-269
- Astruc, La tradition: Ch. Astruc, La tradition manuscrite des oeuvres oratoires profanes de Théodore II Lascaris, *Travaux et Mémoires* 1 (1965), 395-404
- Άτσαλος - Τσιρώνη, Πρακτικά: Β. Άτσαλος - Ν. Τσιρώνη (εκδ.), *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας (Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003)*, 1 [Βιβλιοαμφιάστης, παράρτημα 1], Αθήνα 2008
- Beck, Companion: H. Beck (εκδ.), *A Companion to Greek Government*, Oxford 2013
- Bielfeldt, Polis: R. Bielfeldt, Polis Made Manifest: The Physiognomy of the Public in the Hellenistic City with a Case Study on the Agora in Priene, στο: C. Kuhn (εκδ.), *Politische Kommunikation und öffentliche Meinung in der antiken Welt*, Stuttgart 2012, 87-122
- Billows, Cities: R.A. Billows, Cities, στο: Erskine, *Hellenistic World*, 196-215
- Bosworth, Historical Context: A.B. Bosworth, The Historical Context of Thucydides' Funeral Oration, *JHS* 120 (2000), 1-16
- Bouffartigue, La tradition: J. Bouffartigue, La tradition de l'éloge de la cité dans le monde grec, στο: C. Lepelley (εκδ.), *La Fin de la cité antique et le début de la*

- cité medievale de la fin du IIIe siècle a l'avènement de Charlemagne*, actes du colloque tenu a Université de Paris X-Nanterre les 1, 2 et 3 avril 1996, Bari 1996, 43-58
- Boulanger, *Aelius*: A. Boulanger, *Aelius Aristide et la sophistique dans la province d'Asie au IIe siècle de notre ère* [Thèse], Paris 1923
- Brandt - Iddeng, *Festivals*: J.R. Brandt - J.W. Iddeng (εκδ.), *Greek and Roman Festivals: Content, Meaning, and Practice*, Oxford 2012
- Browning, Karbones: R. Browning, A Byzantine Scholar of the Early Fourteenth Century: Georgios Karbones, στο: J. Duffy - J. Peradotto (εκδ.), *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert Gerrit Westerink at 75*, Buffalo, NY 1988, 223-231 [αναδημοσιεύθηκε στο: R. Browning, *History, Language and Literacy in the Byzantine world* [Variorum Collected Studies Series, 299] Northampton 1989]
- Buchheit, *Untersuchungen*: V. Buchheit, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon von Gorgias bis Aristoteles*, München 1960
- Buchner, *Panegyrikos*: E. Buchner, *Der Panegyrikos des Isokrates: eine historisch-philologische Untersuchung* [Historia, Einzelschriften, 2], Wiesbaden 1958
- Bundy, *Studia*: E.L. Bundy, *Studia Pindarica*: (i) *The Eleventh Olympian Ode* (ii) *The First Isthmian Ode* [Publications in Classical Philology, 18. 1-2], 1-34, 35-92, Berkeley-Los Angeles 1962 [ανατ. Berkeley-L.A. 1986]
- Burgess, *Epideictic*: Th.C. Burgess, *Epideictic Literature*, *Studies in Classical Philology* 3 (1902), 89-261 [ανατ. New York 1987]
- Calisse, Montauto: C. Calisse, Montauto di Maremma. Notizie e documenti, *Bullettino senese de storia patria* 3 (1896), 177-221
- Cameron, *Poets and Pagans*: Al. Cameron, *Poets and Pagans in Byzantine Egypt*, στο: R.S. Bagnall (εκδ.), *Egypt in the Byzantine World, 300-700*, Cambridge - N.Y. 2007, 21-46
- Carey, *Epideictic*: C. Carey, *Epideictic Oratory*, στο: Worthington, *Greek Rhetoric*, 240-246
- Chaniotis, *Gedenktage*: A. Chaniotis, *Gedenktage der Griechen: Ihre Bedeutung für das Geschichtsbewußtsein griechischer Poleis*, στο: J. Assmann (εκδ.), *Das Fest und das Heilige: Religiöse Kontrapunkte zur Alltagswelt*, Götersloh 1991, 123-145
- Chaniotis, *Sich selbst feiern*: A. Chaniotis, *Sich selbst feiern? Städtische Feste des Hellenismus im Spannungsfeld von Religion und Politik*, στο: P. Zanker - M. Wörle (εκδ.), *Stadt und Bürgerbild im Hellenismus, Kolloquium, München, 24.-26. Juni 1993*, München 1995, 147-172
- Chaniotis, *Festivals*: A. Chaniotis, *Festivals and Contests in the Greek World*, στο: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum VII*, Los Angeles 2011, 1-43
- Classen, *Stadt*: C.J. Classen, *Die Stadt im Spiegel der Descriptiones und Laudes urbium in der antiken und mittelalterlichen Literatur bis zum Ende des zwölften*

- Jahrhunderts* [Beiträge zur Altertumswissenschaft, 2], Hildesheim - Zürich - New York 1986
- Cole, *Origins*: T. Cole, *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*, Baltimore 1991
- Colomo, *Techne*: D. Colomo, 4855. *Techne rhetorike*, στο: N. Gonis - D. Colomo et alii (εκδ.), *The Oxyrhynchus Papyri*, vol. LXXII [Graeco-Roman Memoirs, 92] London 2008, 40-74
- Connolly, *State of Speech*: J. Connolly, *The State of Speech: Rhetoric and Political Thought in Ancient Rome*, Princeton 2007
- Constantakopoulou, *Dance*: C. Constantakopoulou, *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World* [Oxford Classical Monographs], Oxford 2007
- Constantinides, *Education*: C.N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca.1310)*, Nicosia 1982
- Cribiore, *Gymnastics*: R. Cribiore, *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton 2001
- Cribiore, *Vying*: R. Cribiore, *Vying with Aristides in the Fourth Century: Libanius and his Friends*, στο: Harris - Holmes, *Aelius Aristides*, 263-78
- Currie, *Pindar*: B. Currie, *Pindar and the Cult of Heroes*, Oxford 2005
- Curtius, *European Literature*: E.R. Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, trans. by W.R. Trask, London 1953
- Curty, *Parentés*: O. Curty, *Les parentés légendaires entre cités grecques: catalogue raisonné des inscriptions contenant le terme συγγένεια et analyse critique* [Hautes études du monde gréco-romain, 20], Genève 1995
- Dagron, *Naissance*: G. Dagron, *Naissance d'une Capitale. Constantinople et ses Institutions de 330 à 451* [Bibliothèque byzantine, Études 7], Paris 1974 [ελλ. μτφ. Μ. Λουκάκη, Αθήνα 2000, 1η ανατύπ. 2009]
- Day, *Panathenaicus*: J.W. Day, *The Glory of Athens. The Popular Tradition as Reflected in the Panathenaicus of Aelius Aristides*, Chicago 1980
- De Vries-van der Velden, *Théodore Métochites*: E. de Vries-van der Velden, *Théodore Métochites, une réévaluation*, Amsterdam, 1987
- Duffy - Peradotto, *Gonimos*: J. Duffy - J. Peradotto (εκδ.), *Gonimos. Neoplatonic and Byzantine Studies presented to Leendert G. Westerink at 75*, Buffalo NY 1988
- Dugan, *Making*: J. R. Dugan, *Making a New Man: Ciceronian Self-Fashioning in the Rhetorical Works*. Oxford 2005
- Ekroth, *Sacrificial Rituals*: G. Ekroth, *The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults in the Archaic to the early Hellenistic periods* [Kernos Supplément, 12], Liège 2002
- Enos, *Roman Patronage*: R.L. Enos, *A Study of the Roman Patronage of Greek Oratorical and Literary Contests: The Amphiareion of Oropos*, στο: του ίδιου, *Roman Rhetoric: Revolution and the Greek Influence. Revised and Expanded Edition* [Lauer Series in Rhetoric and Composition], West Lafayette, Ind. 2008, 152-163

- Erskine, *Hellenistic World*: A. Erskine, *Approaching the Hellenistic World*, στο: A. Erskine (εκδ.), *A Companion to the Hellenistic World* [The Blackwell Companion to the Ancient World], Oxford 2003, 1-15
- Erskine, *Rhetoric*: A. Erskine, *Rhetoric and Persuasion in the Hellenistic World: Speaking up for the Polis*, στο: Worthington, *Greek Rhetoric*, 272-285
- Fatouros - Krischer, *Antiochikos: Libanios, Antiochikos (Or. XI): Zur heidnischen Renaissance in der Spätantike, übersetzt und kommentiert von G. Fatouros - T. Krischer*, Wien-Berlin 1992
- Fenster, *Laudes*: E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae* [Miscellanea Byzantina Monacensia, 9], München 1968
- Fernández Delgado - Pordomingo - Stambaglia, *Escuela y Literatura*: J.A. Fernández Delgado - F. Pordomingo - A. Stambaglia (εκδ.), *Escuela y Literatura en la Grecia Antigua. Actas del Simposio Internacional Universidad de Salamanca 17-19 noviembre de 2004*. [Collana Scientifica, 17. Studi Archeologici, Artistici, Filologici, Filosofici, Letterari e Storici], Cassino 2007
- Ferreira - Leão - Tröster - Dias, *Symposion*: J.R. Ferreira - D.F. Leão - M. Tröster - P.B. Dias (εκδ.), *Symposion and Philanthropia in Plutarch* [Humanitas Supplementum, 6], Coimbra 2009
- Flower, *Panhellenism*: M.A. Flower, *From Simonides to Isocrates: The Fifth-Century Origins of Fourth-Century Panhellenism*, *Classical Antiquity* 19 (2000), 65-101
- Follet, *Athènes*: S. Follet, *Athènes au IIe et au IIIe siècle: études chronologiques et prosopographiques* [Collection d'études anciennes], Paris 1976
- Foss - Tulchin, *Nicaea*: Cl. Foss, with the collaboration of Jacob Tulchin, *Nicaea: A Byzantine Capital and its Praises: With the Speeches of Theodore Laskaris, In Praise of the Great City of Nicaea, and, Theodore Metochites, Nicene Oration*, [Archbishop Iakovos library of ecclesiastical and historical sources, 21], Brookline MA 1996
- Francesio, *L'idea*: M. Francesio, *L'idea di Città in Libanio* [Geographica Historica, 18], Stuttgart 2004
- Gasco, *Menander*: F. Gasco, *Menander Rhetor and the Works Attributed to him*, στο: W. Haase - H. Temporini (εκδ.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, ANRW II 34.4, Berlin 1998, 3110-3146
- Gaul, *Magistros*: N. Gaul, *Thomas Magistros und die spätbyzantische Sophistik: Studien zum Humanismus urbaner Eliten der frühen Palaiologenzeit* (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 10), Wiesbaden 2011
- Gauthier, *Cités*: Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs (IVe-Ier siècle avant J.-C.)* [Contribution à l'histoire des institutions, BCH Supplément 12], Paris 1985

- Georgiopolou, *Theodore II Laskaris*: S. Georgiopolou, *Theodore II Laskaris as an Author and an Intellectual of the XIIIth Century* [διδακτ. διατρ., Harvard University], Harvard, MA 1990
- Γιαρένης, *Συγκρότηση*: Η. Γιαρένης, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α' Κομνηνός Λάσκαρις* [Μονογραφίες, 12], Αθήνα 2008
- Giegler, *Laudes urbium*: E. Giegler, *Das Genus der Laudes urbium im lateinischen Mittelalter* [Diss. phil], Würzburg 1953
- Gill - Sogno - Watts, *Tetrarchs*: S. Mc Gill - C. Sogno - E. Watts (εκδ.), *From the Tetrarchs to the Theodosians: Later Roman History and Culture, 284-450CE* [Yale Classical Studies, 34], Cambridge 2010
- Gleason, *Making Men*: M. Gleason, *Making Men: Sophists and Self-Presentation in Ancient Rome*, Princeton 1995
- Grafton - Most - Settis, *Classical Tradition*: A. Grafton, G.W. Most - S. Settis (εκδ.), *The Classical Tradition*, Cambridge MA - London 2010
- Grieb, *Hellenistische Demokratie*: V. Grieb, *Hellenistische Demokratie: politische Organisation und Struktur in freien griechischen Poleis nach Alexander dem Grossen* [Historia Einzelschriften, 199], Stuttgart 2008
- Hardie, *Statius*: A. Hardie, *Statius and the Silvae: Poets, Patrons and Epideixis in the Graeco-Roman World* [ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 9], Liverpool 1983
- Harris - Holmes, *Aelius Aristides*: W.V. Harris - B. Holmes (εκδ.), *Aelius Aristides between Greece, Rome, and the Gods* [Columbia Studies in the Classical Tradition], Leiden - Boston 2008
- Heath, *Menander*: M. Heath, *Menander: A Rhetor in Context*, Oxford 2004
- Heath, *Progymnasmata*: M. Heath, *Theon and the History of the Progymnasmata*, GRBS 43 (2002/2003), 129-160
- Herrin - Saint Guilan, *Identities*: J. Herrin - G. Saint-Guillan (εκδ.), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Surrey - Burlington 2011
- Hinterberger, *Studien*: M. Hinterberger, *Studien zu Theodoros Metochites. Gedicht I - Des Meeres und des Lebens Wellen - Die Angst vor dem Neid - Die autobiographischen Texte - Sprache*, JÖB 51 (2001), 285-319
- HWRh: G. Ueding et al. (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Bd 1-11 Tübingen -Darmstadt, 1992-2012
- Hohlweg, *Ekphrasis*: A. Hohlweg, *Ekphrasis, στο: Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Bd. 2, Stuttgart 1967, 33-75
- Hunger, *Hochsprachliche*: H. Hunger, *Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Bd.1, München 1978 [ελλ. μτφ. Κ. Συνέλλη, Αθήνα 1992]
- Hunger, *Katalog*: H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek* [Museion. Veröffentlichungen der Handschriftensammlung, N.F. 4,1], Wien 1961

- Hunger, *Laudes*: H. Hunger, *Laudes Thessalonicenses*, *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εορταστικός τόμος 50 χρόνια 1939-1989* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 75], Θεσσαλονίκη 1992, 99-113
- Hunter - Rutherford, *Wandering poets*: R. Hunter - I. Rutherford (εκδ.), *Wandering Poets in Ancient Greek Culture: Travel, Locality and Panhellenism*, Cambridge 2009
- Hutton, *Describing Greece*: W. Hutton, *Describing Greece: Landscape and Literature in the Periegesis of Pausanias* [Greek Culture in the Roman World], Cambridge 2005
- Hyde, *Descriptions*: J.K. Hyde, *Medieval Descriptions of Cities*, *Bulletin of the John Rylands Library* 48 (1966), 308-340 [έχει αναδημοσιευθεί στο: D. Waley (εκδ.), *Literacy and its Uses: Studies on Late Medieval Italy*, Manchester 1993, 1-32]
- Iddeng, *Graeco-Roman Festival*: J.W. Iddeng, *What is a Graeco-Roman Festival? A Polythetic Approach*, στο: Brandt - Iddeng, *Festivals*, 11-38
- Jeffreys, *Rhetoric*: E. Jeffreys (εκδ.), *Rhetoric in Byzantium, Papers from the Thirty-fifth Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, University of Oxford, March 2001* [Publications for the Society for the Promotion of Byzantine Studies], Aldershot 2003
- Johnson, *Libanius' Monody*: D. Johnson, *Libanius' Monody for Daphne (Oration 60) and the Eleusinius Logos of Aelius Aristides*, στο: Schmidt - Fleury, *Perceptions*, 199-215
- Jones, *Later Roman Empire*: A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, Baltimore 1964
- Kaldellis, *Hellenism*: A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007
- Καλτσογιάννη - Κοτζάμπαση - Παρασκευοπούλου, *Θεσσαλονίκη: ΕΛ. Καλτσογιάννη - Σ. Κοτζάμπαση - Η. Παρασκευοπούλου, Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία: ρητορικά και αγιολογικά κείμενα* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 32], Θεσσαλονίκη 2002
- Karla, *Klage*: G. Karla, *Die Klage über die zerstörte Stadt Nikomedeia bei Libanios im Spiegel der Mimesis*, στο: Michael Grünbart (εκδ.), *Theatron. Rhetorical Culture in Late Antiquity and the Middle Ages* [Millennium Studies 13], Berlin - New York 2007, 141-156
- Карпов, *История*: С.П. Карпов, *История Трапезундской империи*, Санкт-Петербург 2007
- Kennedy, *Greek Rhetoric*: G. Kennedy, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton 1983
- Kennedy, *Persuasion*: G.A. Kennedy, *The Art of Persuasion*, Princeton 1963

- Kennedy, *Progymnasmata*: G.A. Kennedy, *Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric. Translated with Introduction and Notes* [Writings from the Graeco-Roman World, 10], Atlanta 2003
- Klein - Ousterhout - Pitarakis, *Kariye*: H.A. Klein - R.G. Ousterhout - B. Pitarakis (εκδ.), *Bir Anıt - İki Anıtsal Kişilik. Theodoros Methokites'den Thomas Whittemore'a. Kariye. From Theodore Metochites to Thomas Whittemore. One Monument - Two Monumental Personalities*, Istanbul 2007
- Kloeg, Antioch: P. Kloeg, *Antioch the Great. Population and Economy of Second-Century Antioch* [μεταπτ. διατρ., Leiden University], Leiden 2013
- Knudsen, *Homeric Speech*: R.A. Knudsen, *Homeric Speech and the Origins of Rhetoric*, Baltimore 2014
- Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*: D. Korobeinikov, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century* [Oxford Studies in Byzantium], Oxford 2014
- Kremmydas - Tempest, *Hellenistic Oratory*: C. Kremmydas - K. Tempest (εκδ.), *Hellenistic Oratory: Continuity and Change*, Oxford 2013
- Labowsky, *Bessarion's Library*: L. Labowsky, *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana: Six Early Inventories* [Sussidi erudite, 31], Roma 1979
- Laiou, Constantinople: A. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328* [Harvard Historical Studies, 88], Harvard 1972
- Laiou, *Gender*: A. Laiou, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, London 1992
- Laiou, Palaiologoi: A.E. Laiou, The Palaiologoi and the World around them (1261-1400), στο: J. Shepard (εκδ.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500-1492*, Cambridge 2009, 803-833 [ανατ. από το A.E. Laiou, The Byzantine Empire in the Fourteenth Century, στο: *The New Cambridge Medieval History*, 6 (c. 1300 - c. 1415), Cambridge 2000, 795-824]
- Laiou, *Economic History*: A. Laiou et alii (εκδ.), *The Economic History of Byzantium* 2 [DOS, 39], Washington D.C. 2002
- Laiou, *Urbs*: A. Laiou (εκδ.), *Urbs capta: The Fourth Crusade and its Consequences. La IVe Croisade et ses consequences* [Réalités Byzantines, 10], Paris 2005
- Laiou - Morrisson, *Economy*: A.E. Laiou - C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, [Cambridge medieval textbooks], Cambridge 2007
- Laiou - Morrisson, *Le monde*: A. E. Laiou(†) et C. Morrisson, avec la collab. de M. Balard, I. Božilov, M.-H. Congourdeau et al., *Le monde byzantin 3. Byzance et ses voisins : 1203-1453* [La Nouvelle Clio], Paris 2011
- Λαμψίδου, Περὶ τὸ «Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα»: Ὁδ. Λαμψίδου, Περὶ τὸ «Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα» τοῦ Βησσαρίωνος, *Ἀρχεῖον Πόντου* 37 (1982), 153-184
- Lampsides, *Datierung*: O. Lampsides, Die Datierung des Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα von Kardinal Bessarion, *BZ* 48 (1955), 291-2

- Lauritzen, À l'ombre: D. Lauritzen, À l'ombre des jeunes villes en fleurs: Les *Ekphraseis* de Nicée, Tyr et Beyrouth dans les *Dionysiaques* de Nonnos de Panopolis, στο: Odorico - Messis, *Villes*, 181-214
- Lauritzen, Bessarion's: F. Lauritzen, Bessarion's Political Thought: The Encomium to Trebizond, *Bulgaria Mediaevalis* 2 (2011), 189-195
- Lavan, What Killed: L. Lavan, What Killed the Ancient City? Chronology, Causation, and Traces of Continuity, *JRA* 22 (2009), 803-812
- Leonte, *Rhetoric in Purple*: F. Leonte, *Rhetoric in Purple: The Renewal of Imperial Ideology in the Texts of Manuel II Palaiologos* [διδακτ. διατρ., Central European University], Budapest 2012
- Livingstone, *Busiris*: N. Livingstone, *A Commentary on Isocrates' Busiris* [Mnemosyne Supplement, 223], Leiden 2001
- Loenertz, Bessarion: R.-J. Loenertz, Pour la biographie du cardinal Bessarion, *Orientalia christiana periodica* 10 (1944), 116-149
- Loraux, *Invention*: N. Loraux, *L'invention d'Athènes. Histoire de l'oraison funèbre dans la "cité classique"*, Paris 1981 [αναθεωρημένη έκδοση το 1993, αγγλική μετάφραση το 1986, όπου και παραπέμπουμε, και ανατύπωση το 2006]
- Macrides, From the Komnenoi: R. Macrides, From the Komnenoi to the Palaiologoi: Imperial Models in Decline and Exile, στο: Magdalino, *New Constantines*, 269-282
- Märtl - Kaiser - Ricklin, *Inter graecos*: C. Märtl - C. Kaiser - T. Ricklin (εκδ.), *"Inter graecos latinissimus, inter latinos graecissimus": Bessarion zwischen den Kulturen* [Pluralisierung & Autorität, 39], Berlin - New York 2013
- Magdalino, *New Constantines*: P. Magdalino (εκδ.), *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th centuries. Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992* [Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications, 2], Aldershot-Brookfield 1994
- Magdalino, *Manuel*: P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 2002
- Magdalino, Theodore Metochites: P. Magdalino, Theodore Metochites, the Chora, and Constantinople, στο: H.A. Klein - R.G. Ousterhout - B. Pitarakis (εκδ.), *Kariye Camii, Yeniden/ The Kariye Camii Reconsidered*, [*Istanbul Araştırmaları Enstitüsü yayınları*, 14. *Sempozyum dizisi*, 1], Istanbul 2011, 169 - 214
- Marrou, *History*: H.I. Marrou, *A History of Education in Antiquity. Translated by G. Lamb*, Paulton (Somerset) - London 1958
- Mergiali, *Enseignement*: S. Mergiali, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)* [Εταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ. Κέντρον Ἑρεῦνης Βυζαντίου, 5], Ἀθῆναι 1996

- Miguelé - Cavero, *Poems in Context*: L. Miguelé - Cavero, *Poems in Context: Greek Poetry in the Egyptian Thebaid 200-600 AD* [Sozomena, 2], Berlin 2008
- Mineva, Νικάεϋς: E. Mineva, Ο «Νικάεϋς» του Θεοδώρου Μετοχίτου, *Δίπτυχα* 6 (1994-1995), 307-327
- Mohler, *Kardinal Bessarion (III)*, L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Funde und Forschungen, Bd. III, Aus Bessarions Gelehrtenkreis: Abhandlungen, Reden, Briefe von Bessarion, Theodoros Gazes, Michael Apostolios, Andronikos Kallistos, Georgios Trapezuntios, Niccolò Perotti, Niccolò Capranica* [Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte, 24], Paderborn 1942 (ανατ. Paderborn 1967)
- Monfasani, Bessarion's Latin Eulogists: J. Monfasani, Platina, Capranica, and Perotti: Bessarion's Latin Eulogists and his Date of Birth, στο: P. Medioli Masotti (εκδ.), *Bartolomeo Sacchi Il Platina (Piadena 1421 - Roma 1481): Atti del convegno internazionale di studi per il V centenario (Cremona, 14-15 novembre 1981)*, Padua 1986, 97-136 [αναδημοσιεύθηκε στο: J. Monfasani, *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Émigrés. Selected Essays* [Variorum Collected Studies Series, 485], Aldershot 1995]
- Morales, *Vision*: H. Morales, *Vision and Narrative in Achilles Tatius' Leucippe and Clitophon* [Cambridge Classical Studies], Cambridge 2005
- Morgan, *Education*: T. Morgan, *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*, Cambridge 1998
- Nagy, *Pindar's Homer*: G. Nagy, *Pindar's Homer: The Lyric Possession of an Epic Past*, Baltimore-London 1990
- Nicolaidis, *Philanthropia*: A.G. Nicolaidis, *Philanthropia as Sociability and Plutarch's Unsociable Heroes*, στο: Ferreira - Leão - Tröster - Dias, *Symposium*, 275-288
- Norman, *Antioch*: A.F. Norman, *Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius*, Liverpool 2000
- Odorico - Mesis, *Villes*: P. Odorico - Ch. Mesis (eds.), *Villes de toute beauté: L'ekphrasis des cités dans les littératures byzantine et byzantino-slaves. Actes du colloque internationale, Prague, 25-26 novembre 2011* [Dossiers Byzantins, 12], Paris 2012
- Oliver, *Civilizing Power*: J.H. Oliver, *The Civilizing Power. A Study of the Panathenaic Discourse of Aelius Aristides against the Background of Literature and Cultural Conflict, with Text, Translation and Commenting* [TAPhS, 58,1], Philadelphia 1968
- Oliver, *Ruling power*: J.H. Oliver, *The Ruling Power: A Study of the Roman Empire in the Second Century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides* [TAPhS, 43,4], Philadelphia 1953
- Omont, *Inventaire*: H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la bibliotheque Nationale*, vol. III, Paris 1888

- Osborne, Festivals: R. Osborne, *Competitive Festivals and the Polis: A Context for Dramatic Festivals at Athens*, στο: A. Sommerstein - S. Halliwell - J. Henderson - B. Zimmermann (εκδ.), *Tragedy, Comedy and the Polis*, Bari 1993, 21-38
- Oudot, Athènes repeinte: E. Oudot, *Athènes repeinte en cité grecque? Quelques remarques sur l'idéologie du Panathénaïque d'Aelius Aristide*, *Mètis* N.S. 3 (2005), 319-335
- Ousterhout - Klein - Pitarakis, *Kariye*: R. Ousterhout - A. Klein - B. Pitarakis (εκδ.), *Kariye Camii, Yeniden/The Kariye Camii Reconsidered* [İstanbul Araştırmaları Enstitüsü yayınları, 14. Sempozyum dizisi, 1], İstanbul 2011
- Page, *Being Byzantine*: G. Page, *Being Byzantine: Greek Identity before the Ottomans*, Cambridge 2008
- Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris*: J.B. Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris, empereur de Nicée*, Paris 1908
- Parker, *Religion*: R. Parker, *On Greek Religion* [Townsend lectures, Cornell studies in classical philology], Ithaca - New York 2011
- Pellizzari, *Salvare*: A. Pellizzari, 'Salvare le città': lessico e ideologia nell'opera di Libanio, *Koinonia* 35 (2011), 45-61
- Pepe, *Genres*: Cristina Pepe, *The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity*, [International Studies in the History of Rhetoric, 6], Leiden - Boston 2013
- Pérez Martín, Elio Aristides: I. Pérez Martín, *Elio Aristides en el Monasterio de Cora*, in: F. Hernández Muñoz (εκδ.), *La tradición y la transmisión de los oradores y rétores griegos. Tradition and Transmission of Greek Orators and Rhetors*, Berlin 2012, 213-238
- Pernot, *Éloges*: L. Pernot, *Éloges grecs de Rome. Discours traduits et commentés* [La Roue à Livres. Documents, 32], Paris 2004²
- Pernot, *Elogio*: L. Pernot, *Elogio retorico e pottere politico all'epoca della seconda sofistica*, στο: Urso, *Dicere laudes*, 281-298
- Pernot, *La rhétorique de l'éloge*: L. Pernot, *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain, Vol. I, Histoire et technique. Vol. II, Les valeurs* [Collection des Études Augustiniennes. Série Antiquité, 137-138], Paris 1993
- Pernot, *La rhétorique de l'Empire*: L. Pernot, *La rhétorique de l'Empire: ou comment la rhétorique grecque a inventé l'Empire romain*, *Rhetorica* 16 (1998), 131-148
- Pernot, *Rhetoric*: L. Pernot, *Rhetoric in Antiquity* [english translation W.E. Higgins], Washington 2005 [ελλ. μτφ. Ξ. Τσελέντη, Αθήνα 2005]
- Pernot, *Epideictic*: L. Pernot, *Epideictic Rhetoric: Questioning the Stakes of Ancient Praise* [Ashley and Peter Larkin series in Greek and Roman culture], Austin 2015

- Petit, Zur Datierung: P. Petit, Zur Datierung des "Antiochikos" (or. 11) des Libanios, στο: G. Fatouros - T. Krischer (εκδ.), *Libanios* [Wege der Forschung, 621], Darmstadt 1983, 129-49
- Petrovic, Epigrammatic Contests: A. Petrovic, Epigrammatic Contests, *poeti vaganti* and Local History, στο: R. Hunter - I. Rutherford (εκδ.), *Wandering Poets in Ancient Greek Culture: Travel, Locality and Panhellenism*, Cambridge 2009, 195-216
- Polemis, Testimony: I. Polemis, Theodore Metochites' Byzantios as a Testimony to the Cosmological Discussions of the Early Palaeologan Period, *Revue des études byzantines* 66 (2008), 241-246
- Porter, Handbook: S.E. Porter (εκδ.), *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period, 330 B.C.-A.D. 400*, Leiden - New York - Cologne 1997
- Puech, Aristocracy: V. Puech, The Aristocracy and the Empire of Nicaea, στο: Herrin - Saint-Guillan, *Identities*, 69-79
- Quiroga, *Third Sophistic*: Alberto Quiroga, From Sophistopolis to Episcopopolis. The Case for a Third Sophistic, *JLARC* 1 (2007), 31-42
- Race, *Rhetoric*: W.H. Race, *Rhetoric and Lyric Poetry*, στο: Worthington, *Greek Rhetoric*, 509-525
- Reardon, *Courants*: B.P. Reardon, *Courants littéraires grecs des 2e et 3e siècles après J.-C.*, Paris, 1977
- Rhoby, Byzantios: A. Rhoby, Theodoros Metochites' Byzantios and Other City Encomia of the 13th and 14th Centuries, στο: Odorico - Mesis, *Villes*, 81-99
- Richter, *Theodoros*: G. Richter, *Theodoros Dukas Laskaris: Der natürliche Zusammenhang. Ein Zeugnis vom Stand der Byzantinischen Philosophie in der Mitte des 13. Jahrhunderts*, Amsterdam 1989
- Rigo, *Le opere*: A. Rigo, Le opere d'argomento teologico del giovane Bessarione, στο: G. Fiaccadori (εκδ.), *Bessarione e l'umanesimo*, Napoli 1994, 33-46.
- Robert, *Études*: L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques* [Bibliothèque de l'École des Hautes Études, 272], Paris 1938
- Robert, *Discours*: L. Robert, Discours d'ouverture, στο: Πρακτικά τοῦ Ἡ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, Ἀθῆνα 3-9 Ὀκτωβρίου 1982, Ἀθῆνα 1984, 35-45
- Roth, *Panathenaikos*: P. Roth, *Der Panathenaikos des Isokrates. Übersetzung und Kommentar* [Beiträge zur Altertumskunde, 196] München - Leipzig 2003
- Russell, *Declamation*: D.A. Russell, *Greek Declamation*, Cambridge 1983
- Saffrey, *Recherches*: H.D. Saffrey, Recherches sur quelques autographes du cardinal Bessarion et leur caractère autobiographique, *Mélanges Eugène Tisserant* 3 [Studi e Testi, 233], Città del Vaticano 1964, 263-297
- Saïd, *Rewriting*: S. Saïd, The Rewriting of the Athenian Past: From Isocrates to Aelius Aristides, in: D. Konstan - S. Saïd (εκδ.), *Greeks on Greekness: Viewing the Greek Past under the Roman Empire* [Cambridge Classical

- Journal, Proceedings of the Cambridge Philological Society, Supplementary volume 29], Cambridge 2006, 48-50
- Saliou, Antioche: C. Saliou, Antioche decrite par Libanios. La Rhétorique de l'espace urbain et ses enjeux au milieu du quatrième siècle, στο: Amato - Roduit - Steinrück, *Approches*, 273-285
- Saliou, Rhétorique: C. Saliou, Rhétorique et réalités: l'eau dans l'Éloge d'Antioche (Libanios, Or. XI), *Chronos* 13 (2006), 7-27
- Saliou, L'Éloge: C. Saliou, L'Éloge d'Antioche (Libanios, discours 11 = *Antiochikos*) et son apport à la connaissance du paysage urbain d'Antioche, στο: *Pour un «Lexicon Topographicum Antiochenum»*. Les sources écrites de l'histoire du paysage urbain d'Antioche sur l'Oronte (20 et 21 septembre 2010, Université de Paris-8), 43-56
- Sandwell, *Identity*: I. Sandwell, *Religious Identity in Late Antiquity: Greeks, Jews and Christians in Antioch*, Cambridge 2007
- Saradi, Beholding: H. Saradi, Beholding the City and the Church: The Early Byzantine Ekphraseis and Corresponding Archaeological Evidence, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 24 (2003), 31-36
- Saradi, *Byzantine City*: H. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality* [Society of Messenian Archaeological Studies], Athens 2006
- Saradi, Kallos: H. Saradi, The Kallos of the Byzantine City: The Development of a Rhetorical *Topos* and Historical Reality, *Gesta, The International Center of Medieval Art* 34/1 (1995), 37-56
- Saradi, Monuments: H. Saradi, The Monuments in the Late Byzantine Ekphraseis of Cities, *Byzantinoslavica* 69.3 (2011), 179-192
- Saradi, The City: H. Saradi, The City in Byzantine Hagiography, στο: St. Efthymiadis, (εκδ.), *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography, Volume II: Genres and Contexts*, Farnham, Surrey, 2014, 421-454
- Schiappa, *Beginnings*: E. Schiappa, *The Beginnings of Rhetorical Theory in Classical Greece*, New Haven 1999
- Schmidt, *Städtelob*: P.G. Schmidt, Mittelalterliches und humanistisches Städtelob, στο: A. Buck (εκδ.), *Die Rezeption der Antike. Zum Problem der Kontinuität zwischen Mittelalter und Renaissance*, Hamburg 1981, 119-128
- Schmidt - Fleury, *Perceptions*: T. Schmidt - P. Fleury (εκδ.), *Perceptions of the Second Sophistic and Its Times / Regards sur la Seconde Sophistique et son époque* [Phoenix supplementary volumes, 49], Toronto, Buffalo 2011
- Schmitz, *Bildung*: T. Schmitz, *Bildung und Macht: Zur sozialen und politischen Funktion der zweiten Sophistik in der griechischen Welt der Kaiserzeit* [Zetemata: Monographien zur klassischen Altertumswissenschaft, 97], München 1997
- Schröder - Schröder, *Studium declamatorium*: B.-J. Schröder - P. Schröder (εκδ.), *Studium declamatorium: Untersuchungen zu Schulübungen und Prunkreden von*

- der Antike bis zur Neuzeit* [Beiträge zur Altertumskunde, 176], München-Leipzig 2003
- Scott, *Delphi*: M. Scott, *Delphi and Olympia: The Spatial Politics of Panhellenism in the Archaic and Classical Period*, Cambridge 2010
- Scully, *Sacred City*: S. Scully, *Homer and the Sacred City* [Myth and Poetics Series], Ithaca-London 1990
- Seaford, *Reciprocity*: R. Seaford, *Reciprocity and Ritual: Homer and Tragedy in the Developing City-State*, Oxford 1994
- Seland, *Reading Philo*: T. Seland (εκδ.), *Reading Philo: A Handbook to Philo of Alexandria*, Grand Rapids, MI - Cambridge 2014
- Ševčenko, *La vie*: I. Ševčenko, *La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues. Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos* [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Subsidia, 3], Bruxells 1962
- Ševčenko, *Metochites*: I. Ševčenko, Theodore Metochites, the Chora and the Intellectual Trends of his Time, στο: P. A. Underwood (εκδ.), *The Kariye Djami, vol. 4: Studies in the Art of the Kariye Djami and its Intellectual Background* [Bollingen Series, 70], Princeton 1975, 19-91
- Ševčenko, *Palaiologan Renaissance*: I. Ševčenko, The Palaiologan Renaissance, στο: Treadgold, *Renaissances*, 144-171
- Shawcross, *Do Thou Nothing*: T. Shawcross, “Do Thou Nothing without Counsel”: Political Assemblies and the Ideal of Good Government in the Thought of Theodore Palaeologus and Theodore Metochites’, *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean* 20 (2008), 89-118
- Shear, *Polis and Panathenaia*: J.L. Shear, *Polis and Panathenaia: The History and Development of Athena’s Festival* [διδακτ. διατρ., Univ. of Pennsylvania], Pennsylvania 2001
- Shepard, *Cambridge History*: J. Shepard (εκδ.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500-1492*, Cambridge 2009
- Signes Codoñer, *Panatenaico*: J. Signes Codoñer, El Panatenaico de Isócrates: 2. Tema y finalidad del discurso, *Emerita* 66 (1998) ; 67-94
- Siniossoglou, *Radical Platonism*: N. Siniossoglou, *Radical Platonism in Byzantium: Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*, Cambridge 2011
- Smith, *Scholia*: Ole Smith, *Scholia Graeca in Aeschylum quae exstant omnia*, pars I et pars II (fasc. I), Stuttgarti - Lipsiae 1976-1982
- Stambaugh, *Idea*: J.E. Stambaugh, The Idea of the City: Three Views of Athens, *Classical Journal* 69 (1974/5), 309-321
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια*: Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13^ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 7], Θεσσαλονίκη 1990 [ανατ. Θεσσαλονίκη 1991]

- Stenger, *Identität*: J. Stenger, *Hellenische Identität in der Spätantike: Pagane Autoren und ihr Unbehagen an der eigenen Zeit* [Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, 97], Berlin - New York 2009
- Stormon, Bessarion: E.J. Stormon, Bessarion Before the Council of Florence. A Survey of his Early Writings (1423-1437), στο: E. Jeffreys - M. Jeffreys - A. Moffat (εκδ.), *Byzantine Papers. Proceedings of the First Australian Byzantine Studies Conference (17-19 May 1978)*, Canberra 1981 [Australian Association for Byzantine Studies. ByzAustr, 1], 128-156
- Stroup, Greek Rhetoric: S.C. Stroup, Greek Rhetoric Meets Rome: Expansion, Resistance, and Acculturation, στο: W.J. Dominik - J.C.R. Hall (εκδ.), *A Companion to Roman Rhetoric* [Blackwell Companions to the Ancient World], Malden-Oxford-Victoria 2007, 23-37
- Sulek, Philanthrôpia: On the Classical Meaning of Philanthrôpia, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* (39) 2010, 385-408
- Swain, *Hellenism*: S. Swain, *Hellenism and Empire: Language, Classicism, and Power in the Greek World AD 50-250*, Oxford 1996
- Swain - Edwards, *Approaching*: S. Swain - M. Edwards (εκδ.), *Approaching Late Antiquity. The Transformation from Early to Late Empire*, Oxford 2006
- Too, *Education*: Y.L. Too (εκδ.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden 2001
- Too, *Rhetoric*: Y.L. Too, *The Rhetoric of Identity: Text, Power, Pedagogy*, Cambridge 1995
- Toth, *Theatron*: I. Toth, Rhetorical *theatron* in Byzantium: The Example of Palaiologan Imperial Orations', στο: M. Grünbart (εκδ.), *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter* [Millennium Studies, 13], Vienna 2007, 429-448
- Treadgold, *Renaissances*: W. Treadgold (εκδ.), *Renaissances before the Renaissance. Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, Stanford 1984
- Underwood, *Kariye*: P.A. Underwood (εκδ.), *The Kariye Djami*, vol. 4, London - NY 1975
- Underwood, *Kariye*: P.A. Underwood (εκδ.), *The Kariye Djami, vol. 4: Studies in the Art of the Kariye Djami and its Intellectual Background* [Bollingen Series, 70], Princeton NJ 1975
- Urso, *Dicere laudes*: G. Urso (εκδ.), *Dicere laudes: Elogio, comunicazione, creazione del consenso. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 23-25 settembre 2010* [I convegni della Fondazione Niccolò Canussio, 10], Pisa 2011
- Usher, *Panegyricus*: S. Usher, *Isocrates, Panegyricus and To Nicocles, edited with a translation* [Greek Orators, 3], Warminster 1990
- Vallozza, *Enkomion*: M. Vallozza, *Enkomion* στο: G. Ueding et al. (εκδ.), *HWRh Bd. 2*, Tübingen - Darmstadt, 1994, 1152-1160

- Van Nijf, Athletics: O.M. van Nijf, Athletics, Festivals and Greek Identity in the Roman East, *PCPS* 45 (1999), 175-200, όπου και παραπέμπουμε [ανατ. στο: J. König (εκδ.), *Greek Athletics*, Edinburgh 2010, 175-197]
- Van Nijf, Global Players: O.M. van Nijf, Global Players: Athletes and Performers in the Hellenistic and Roman World, *Hephaistos. Kritische Zeitschrift zu Theorie und Praxis der Archäologie und abgegrenzender Gebiete* 24 (2006), 225-236
- Van Nijf, Political Games: O.M. van Nijf, Political Games, στο: K. Coleman - J. Nelis-Clément - P. Ducrey (εκδ.), *L'organisation des spectacles dans le monde romain* [Entretiens sur l'Antiquité classique, 58], Genève - Vandœuvres, 47-95
- Vanderspoel, *Hellenistic Rhetoric*: J. Vanderspoel, Hellenistic Rhetoric in Theory and Practice, στο: Worthington, *Greek Rhetoric*, 124-138
- Vanderspoel, Speeches: J. Vanderspoel, Were the Speeches of Aelius Aristides 'Rediscovered' in the 350s AD?, στο: Schmidt - Fleury, *Perceptions*, 187-198
- Vix, *L'enseignement*: J.-L. Vix, *L'enseignement de la rhétorique au IIe s. ap. J.-C. à travers les discours 30-34 d'Aelius Aristide*, Turnhout 2010
- Voudouri, Byzantios: A. Voudouri, Representations of Power in the Byzantios Oration of Theodore Metochites: Illusions and Realities, *Parekbolai* 3 (2013), 107-130
- Vryonis, *Decline*: S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley 1971 [ελλ. μτφ. Κ. Γαλαταριώτου, Αθήνα 1996]
- Walker, *Dionysius*: J. Walker, Dionysius of Halicarnassus and the Notion of "Rhetorical Criticism" [αρχικά δημοσιεύθηκε στα ισπανικά ως: Dionysio de Halicarnaso y la idea de Critica de la Retórica, *Anuario Filosófico* 31.2 (1998), 581-601]
- Walker, *Rhetoric*: J. Walker, *Rhetoric and the Poetics in Antiquity*, Oxford 2000
- Walters, *Rhetoric*: K.R. Walters, Rhetoric as Ritual: The Semiotics of the Attic Funeral Oration, *Florilegium* 2 (1980), 1-27
- Webb, *Ekphrasis*: R. Webb, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Farnham - Burlington 2009
- Webb, *Rhetoric*: R. Webb, Rhetoric and Lyric Poetry, στο: Porter, *Handbook*, 339-370
- Weber, *Dichtung*: G. Weber, *Dichtung und höfische Gesellschaft: Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemäer* [Hermes - Einzelschriften, 62], Stuttgart 1993
- Whitmarsh, Resistance: T. Whitmarsh, *Resistance is Futile? Greek Literary Tactics in the Face of Rome* στο: P. Schubert - P. Ducrey - P. Derron (εκδ.), *Les Grecs héritiers des Romains: huit exposés suivis de discussions* [Entretiens sur l'Antiquité classique, 59], Genève 2013, 57-78

- Whitmarsh, *Second Sophistic*: T. Whitmarsh, *The Second Sophistic* [Greece & Rome, New Surveys in the Classics, 35], Oxford 2005
- Wiemer, *Vergangenheit*: H.-U. Wiemer, *Vergangenheit und Gegenwart im Antiochikos des Libanios*, *Klio* 85 (2003), 442-468
- Wilson, *Scholars*: N.G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London 1983 [αναθεωρημένη έκδοση London-Cambridge, MA 1993]
- Wissmann, *Education*: J. Wissmann, *Education*, στο: James J. Clauss - M. Cuypers (εκδ.), *A Companion to Hellenistic Literature* [Blackwell Companions to the Ancient World], Malden - Oxford - West Sussex 2010, 62-77
- Wörrle, *Stadt und Fest*: M. Wörrle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien: Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda* [Vestigia, Beiträge zur alten Geschichte, 39], München 1988
- Worthington, *Greek Rhetoric*: I. Worthington (εκδ.), *A Companion to Greek Rhetoric* [Blackwell Companions to the Ancient World], Malden-Oxford-Victoria 2007
- Zinsmaier, *Epideiktik*: Th. Zinsmaier, *Epideiktik zwischen Affirmation und Artistik. Die antike Theorie der feiernden Rede im historischen Aufriß*, στο: H. Schanze - J. Kopperschmidt (εκδ.), *Fest und Festrhetorik*, München 1999, 375-398